

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Վ. Հ. ՎԻՐԱԲՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 - 1920 ԹԹ.
(ՀԵՏԱԽՈՒՉՈՒԹՅՈՒՆ,
ԲԱՆԱԿ, ՆԳՆ)**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015

**Հրատարակութեան է երաշխավորել
Երևանի Պետական Համալսարանի
Հայագիտական Հետազոտութիւններ
Ինստիտուտի Գիտական խորհուրդը**

Պատ. խմբագիր և գրախոս՝ պ. գ. դ., պրոֆեսոր է. Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Վերաբայան Վ. Հ.

**Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համա-
կարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918 - 1920 թթ. (Հետախուզություն,
բանակ և ՆԳՆ). Մենագրություն. - Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015. - 746 էջ:**

Մենագրությունում սկզբունքորեն նոր մոտեցում է ցուցաբերվում քննարկվող հիմնահար-
ցերին, պարզաբանվում է Հայաստանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ. ընթացած ազգա-
յին-պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման գործընթացներին, կառավարու-
թյան դիրքորոշմանը և գործունեությունը պետական անվտանգության համակարգի կարևորա-
գույն օղակների՝ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային կա-
ռույցների, միլիցիայի և այլալ մարմինների կազմակերպման ու ուղղորդման գործում: Մե-
նագրությունում նորովի են բացահայտվում հետախուզության և բանակի փոխհարաբերության
ու ռազմաքաղաքական ուժերի հայեցակարգերը: Նախատեսված է պատմաբանների, միջազ-
գայնագետների, քաղաքագետների և լայն հասարակության համար:

**Virabyan V. H. The creation and activity of the state security system of the Republic of
Armenia (1918 – 1920). Investigation, Army and MIA (Monography). - Yerevan, Er. State Univ.
Press, 2015. - 746 p.**

The monography is devoted to the intelligence service and the army-creating policy, history of
relations between these two structures from 1918 to 1920 in the First Republic of Armenia as well as
to the processes of creating the national state security system. A principally new approach related to
the issues of the Intelligence service and the Army is introduced in the monography. On the whole
the monography also presents the attitude of the parties and the government to that important issue as
well as the position of the military-political forces and various organizations to the major issues of
the security system development. The monography is intended for historians, politicians and a wide
range of readers.

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015 թ.

© Վանիկ Վերաբայան, 2015 թ.

**Նվիրում եմ ճիկնոջս՝
ԼԻԱՆՆԱՅԻՆ**

Մի ոտնահարիր ինձ, ով իմ բշտամի, թե գորտեցի, նորից կը կանգնեմ, քանի որ, եթե խաւարում նստեմ, Տէրն է իմ լոյսը: Քանի որ մեղանչեցի Տիրոջ դէմ, համբերութեամբ կը տանեմ նրա բարկութիւնը, մինչեւ որ նա արդարացնի իմ դատաստանը, իրաւունք տայ ինձ, ինձ հանի դէպի լոյսը, եւ ես տեսնեմ նրա արդարութիւնը: Ինձ կը տեսնի իմ բշտամին, եւ ամօթը կը պատի նրան, որ ասում էր ինձ. «Ու՛ր է քո Տէր Աստուածը»: Իմ աչքերը կը տեսնեն նրան: Արդ նա ոտքի կոխաս կը դառնայ, ինչպէս ճանապարհի կայր:

**Միքիայի մարգարէութիւնը, 7: 8, 10
Աստուածաշունչ**

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

**Հայկական հետախուզությունը գործողության մեջ
(1918 - 1920 թթ.)**

Պատմական փաստեր և իրողություններ

Վերջին տարիներին տեղի ունեցած արմատական հեղափոխումները հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների և հանրության գիտակցության մեջ գիտնականներին նոր խնդիրներ առաջադրեցին: Մասնավորապես, օրվա հրամայականը դարձավ ուսումնասիրելու Հայոց նորագույն, և հատկապես, Հայաստանի երեք հանրապետությունների պատմությունը, դրանց պատմական փորձն ու դասերը: Հետևապես ներկայիս գործընթացների պայմաններում բացառիկ նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (1918 թ. մայիսի 28 - 1920 թ. դեկտեմբերի 2) պետական անվտանգության համակարգի ու նրա առանձին կառույցների պատմության խոր անալիզն ուսումնասիրումը: Պատմության փաստերը ակնբախորեն վկայում են, որ Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ռազմաքաղաքական կարևոր կառույցներն են եղել բանակը, միլիցիան (ոստիկանություն) և անշուշտ, հատուկ ծառայությունները: Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի Երկրորդ (1920 թ. դեկտեմբերի 2 - 1991 թ. սեպտեմբերի 21, սոցիալիստական հանրապետության փուլը) և Երրորդ Հանրապետության (1991 թ. սեպտեմբերի 21-ից առ այսօր) պետական անվտանգու-

թյան ռազմաքաղաքական համակարգում ևս կարևոր տեղ են զբաղեցնում ռազմական հարավում են այդ կառույցները, այստեղից էլ ինքնին հասկանալի է դառնում, թե որքան այժմեական ու հրատապ նշանակություն է ստանում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության կառույցներից մեկը՝ հատուկ ծառայությունների (հետախուզության և հակահետախուզության), ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային կառույցների և Հայկական բանակի կազմակերպման անցյալի ողջ փորձի համակողմանի ուսումնասիրումը և ընդհանրացումը, որոնք ունեն գործնական և ճանաչողական նշանակություն այսօրվա պետաքաղաքական և հասարակական, հատկապես աշխարհաքաղաքական ու անկախ պետականության գործընթացների տեսանկյունից: Ինքնին հասկանալի է, որ ներկա գործընթացների պայմաններում, երբ էական փոփոխություններ տեղի ունեցան և տեղի են ունենում նաև հայ պատմագիտության մեջ, հրամայական անհրաժեշտություն առաջացավ կրկին անդրադառնալ այդ կարևոր հարցին, բացահայտելով նորանոր ուշադրավ էջեր Հայկական հետախուզության և պետական անվտանգության այլ ուժային օղակների գործունեության պատմությունից, դրանով իսկ փորձելով ավելի ամբողջական, ընդհանրական դարձնել Առաջին Հանրապետության պատմությունը, վերհանելով նաև այդ տարիներին իշխանությունների և կուսակցությունների կողմից թույլ տրված բացթողումները և սխալները: Քանզի ներկայումս զգալի չափով մեծացել է հետաքրքրությունը պատմական անցյալի դեպքերի ու իրադարձությունների նկատմամբ և, մասնավորապես, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության նկատմամբ, ուստի փորձ է արվել վերհանել հենց այդ շրջանի պատմական հիշողությունները՝ անդրադառնալով հատուկ ծառայությունների՝ հետախուզության և հակահետախուզության, ՆԳՆ ուժային մարմինների կազմակերպման ու գործունեության դժվարին ուղու մի քանի չբացահայտված էջերի, ինչպես նաև ճշգրտել որոշ հարցեր, ստուգելով փաստերը և շրջանառության մեջ դնելով նոր արխիվային և այլ վավերագրեր:

Միաժամանակ, կարևոր է նշել, որ սույն թեմայի ընտրությունը ամենևին էլ պատահականություն չէ, այն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը համահունչ է ներկա այն գործընթացներին, երբ զանազան պատմա-քաղաքական հանգամանքների բերումով ինքնուրույն և հիրավի անկախ պետություն դառնալու ուղին բռնած Հայաստանը որոշակի քայլեր է կատարում անհրաժեշտ պետաքաղաքական կառույցները ստեղծելու և դրանք կատարելագործելու ճանապարհին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ իշխող մտայնություն են դարձել որոշ «գաղափարներ», որոնք հիմքից փտած են և չեն բխում ուժեղ ու լիարժեք պետություն դառնալու այն նպատակադրումների ոգուց, որ դրել են իրենց առաջ ազգային-քաղաքական լավագույն ուժերը և առավել հեռատես պետական-քաղաքական գործիչները: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ կասկածելի և մեր կարծիքով, միանգամայն ոչ արդարացված և

ՀՀիմնավորված անցումներ են կատարվել ու կատարվում պետաքաղաքական մի գործընթացից դեպի մյուսը: Օրինակ, Հիմնավորված և ճիշտ միջնորդավորված անցում կատարելով (որն իհարկե միայն բառախաղ է, այլ քաղաքականություն, այն էլ բավականին բարձր որակի) «Պետական Անվտանգություն» Կոմիտեից» դեպի «Ազգային Անվտանգության Վարչություն», այնուհետև բարձրակետ ընտրվեց «Ազգային Անվտանգության նախարարությունը», դրանից հետո շեշտակի անկում տեղի ունեցավ պետական-քաղաքական գործընթացների ընթացակարգում և անցում կատարվեց գործի կազմակերպման և պետաքաղաքական գործընթացների ըմբռնման այն «մակարդակին», համաձայն որի երկիրը պետք է բավարարվեր ընդամենը «Ազգային Անվտանգության Ծառայության» համակարգով: Բերվեցին զանազան ոչ լուրջ պատճառաբանություններ և քաղաքական Հիմնավորումներ, որ Հայաստանը փոքր երկիր է, և ուժեղ ու մեծ անվտանգության համակարգի և էներգետիկ-տնտեսական հզորությունների կարիք չունի (ինչպես օրինակ ատոմակայան), քանզի Հայաստանի Հանրապետությունը ամենևին էլ չի պատրաստվում մեքենաշինություն և սարքաշինություն, ծանր արդյունաբերություն, էլ չենք ասում ինքնաթիռաշինություն, և աստված մի արասցե, ասենք, լիարժեք ռազմական արդյունաբերություն ունենալ, այլ միանգամայն կարող է բավարարվել ծխախոտագործությամբ, հյուրերի և պաղպաղակի արտադրությամբ (և այն էլ բացառապես օտարերկրյա տեխնոլոգիաների վրա հենված): Մի շարք փաստարկներ բերվեցին, որ դա չի բխում տարածաշրջանային շահերից, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի սպառնում և հարևան երկրների կողմից իրեն էլ վտանգ չի սպառնում, որ Եվրամիությունը կլուծի բոլոր տարածաշրջանային խնդիրները և կապահովի անվտանգության կայուն համակարգի ստեղծման ու գործունեության բոլոր խնդիրները, ինչից բխում էր ենթադրություն անել, որ մի խոսքով պարտադիր չէ ունենալ, ասենք թե՛ «Ազգային Անվտանգության նախարարություն», այլ կարելի է բավարարվել միայն «ծառայությամբ»: Նմանակարգ քաղաքականություն իրականացվեց նաև Ներքին Գործերի նախարարության նկատմամբ, որի հետևանքով վերջինիս կարգավիճակը փոխվեց, նման այն բանին, որ ասենք, երբ անցում է կատարվում «Միութենական Հանրապետությունից ինքնավար Հանրապետության» կարգավիճակին, այդտեղից էլ դեպի «ինքնավար մարզի» վիճակի և ոչ ընդհակառակը: Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնեց մի ուղու վրա, որ մեկը մյուսի ետևից սկսեցին փլուզվել այն կարևոր պետական-քաղաքական համակարգերը, ինչպիսիք են Ներքին գործերի և անվտանգության կառույցները (ՆԳՆ-ն «Թեթևացվեց» և արդյունքում ստեղծվեց «Հայաստանի ոստիկանություն» կառույցը, ձեռքի հետ փոշիացնելով առկա կադրուժը), որոնց անհամեմատ թույլ նմանակումները ստեղծվեցին՝ Ժանդարմերիա, Ազգային Անվտանգության Ծառայություն և այլն:

Այդ առումով էլ ստորև ներկայացվող աշխատանքը մի համեստ փորձ է՝ բացահայտելու և լրացնելու Առաջին Հանրապետության պատմության հենց այդ կարևոր «սպիտակ» էջը, չհավանելով սպառնիչ պատասխան տալ բոլոր տեսակի բայցերին և հարցականներին: Թեմայի ուսումնասիրությունը պայմանավորված է մի շարք պատճառներով: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերաբերյալ լույս են տեսել բազմաթիվ գրքեր և մենագրություններ, որոնց հեղինակները անդրադարձել են քննարկվող հիմնահարցի այս կամ այն բնագավառին: Եվ այնուամենայնիվ, մենք եկել ենք այն եզրահանգման, որ նորովի ուսումնասիրման և վերազնահատման են ենթակա նույնիսկ այն հիմնախնդիրները, որոնք կարծես թե արդեն բավականաչափ համակողմանիորեն և լիարժեքորեն ուսումնասիրվել են նախկինում՝ թե խորհրդային կարգերի օրոք, և թե դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում: Էլ չենք ասում պարզապես հայ պատմագիտության կողմից բացառապես չուսումնասիրված հիմնահարցերի մասին: Գործնականում այդպիսի չուսումնասիրված հիմնահարցերից են հենց Առաջին Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների, Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների, իրավապահ մարմինների, և առհասարակ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման պատմությանը նվիրված հիմնահարցերը: Եվ քանի որ **Հետախուզական ծառայությունը կամ Հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունքը** հանդիսանալով պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն ստորաբաժանումներից մեկը, ստեղծվել է հենց Առաջին Հանրապետության Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի կազմում և սերտ համագործակցության մեջ է գտնվելիս եղել բանակային բոլոր կարևոր կառույցների հետ, բնականաբար և խիստ օրինաչափորեն անհրաժեշտություն առաջացավ համալիր հարցաշարի մեջ որոշակի կտրվածքով քննարկել առկա հիմնախնդիրները, սակայն միաժամանակ ընդգծելով, որ այդ դժվարին և սովորյալ, տնտեսաքաղաքական լարված իրադրության պայմաններում ստեղծվող և գործող հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները չհասցրեցին դառնալ լիովին ինքնուրույն ծառայություն կամ ասենք վարչություն, առավել ևս՝ նախարարության տիպի կառույց և այլն, ինչպես դա մենք տեսնում ենք քիչ թե շատ լուրջ ու կենսունակ որևէ պետության օրինակով: Չնայած արխիվներում հետազոտողները հանդիպել են որոշ թվական տվյալների ու մի շարք անունների, որոնք առնչվել են հետախուզական ծառայության գործունեության հետ, սակայն դա ամենևին էլ խթանիչ գործոնի դեր չի կատարել, որպեսզի արխիվներից օգտվող հետազոտող մասնագետները փորձեին քիչ թե շատ լուրջ ուշադրություն դարձնել այդ հանգամանքի վրա, և դրա ետևում տեսնեին հնարավոր թաքնված կամ անտեսանելի պատմությունը: Այդ տեսանկյունից կարևոր է արձանագրել, որ արխիվներում աչքի են զարնում մի շարք անուններ և զանազան գործա-

ռուլլթները մասին վկայակոչումներ, որոնք հանիրավի մոռացվել են կամ էլ պայմանավորված են եղել ժամանակաշրջանի առաջ բերած բարդույթներով: Մեր կողմից կատարված աշխատանքի ընթացքում հնարավորինս ուշադրու-
թյուն դարձվեց հենց այդ բնույթի արխիվային և այլ բազմաթիվ փաստերի վրա, որոնք անուղղակիորեն կամ տարբեր առիթներով անդրադառնում էին այդ հայ մարդկանց՝ հետախույզների գործունեությանը: Եվ չնայած այս պահի տեսանկյունից ոչ ամբողջական, երբեմն էլ կցկտուր, կիսատ-պուստ և անուղղակի բնույթի արխիվային վավերագրերին ու տարաբնույթ նյութե-
րին, մենք եկանք այն եզրահանգման, որ եթե 1918 -1920 թթ. եղել են պե-
տականություն, բանակ, բանկ և այլևայլ կառույցներ, ուրեմն, բնականա-
բար, պետք է այդ պետության մեջ ձգտելն ունենալ նաև ոչ միայն ամեն մի
պետության համար անհրաժեշտ ներքին Գործերի մարմինների սկզբունքո-
րեն լիարժեք ուժային համակարգ, միլիցիա և առհասարակ՝ իրավապահ մար-
միններ, այլև ամեն մի լուրջ պետականության համար «աչք ու ականջի»
դեր կատարող հատուկ ծառայություններ՝ հետախուզության և հակահետա-
խուզության համակարգ, ինչպես նաև այլ կառույցներ, մի խոսքով՝ պետա-
կան անվտանգության քիչ թե շատ ավարտուն և լիարժեք համակարգ, որը
կծառայեր Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքակա-
նության տարբեր խնդիրների լուծմանը: Եվ այդ տեսանկյունից էլ մեր կող-
մից կատարված հետազոտությունը բերեց որոշակի արդյունքի: Արխիվային
նյութերից ակնհայտ դարձավ, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը
ոչ միայն փորձել է ձևավորման բարդ գործընթացներ ապրող անվտանգու-
թյան համակարգի շրջանակներում ունենալ և ստեղծել ոչ միայն ներքին
Գործերի մարմինների բավականին ճյուղավորված համակարգ, որն ունեցել
է բազմաթիվ գործառնություններ, այլև գործուն և աշխատող հետախու-
զություն և հակահետախուզություն, որոնք ստեղծվել և գործել են ՀՀ
Զինվորական նախարարության համակարգում՝ ՀՀ գործերի Գլխավոր Շտա-
բում, ձգտելով հասնել որոշակի արդյունքների, որոնք ցավոք, ոչ միշտ կամ
ավելի ճիշտ հազվադեպ են հաշվի առնվել ու իրատեսորեն գնահատվել 1918
- 1920 թվականների իշխանությունների կողմից, որն ընդհուպ մինչև 1920
թ. վերջը գտնվում էր Սևրյան խանդավառ շմուքի մեջ: Խորանալով նյութե-
րի ուսումնասիրության մեջ, մեզ համար միանգամայն հասկանալի ու ակն-
հայտ դարձավ, որ Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության
համակարգի ուսումնասիրությունը պարզապես հանիրավի մոռացության է
մատնվել հետազոտողների կողմից, այն տեղ չի գտել ինչպես խորհրդային,
այնպես էլ Երրորդ Հանրապետության, ինչպես նաև սփյուռքահայ և օտա-
րազգի պատմագիտության մեջ, որն էլ մեզ դրդեց ձեռնամուխ լինել այս
հույս կարևոր և հետաքրքիր հիմնախնդրի հնարավորին չափ խոր ուսում-
նասիրությանը: Ավելին, կարևոր է ընդգծել, որ եթե նույնիսկ այն եղել է
ընդամենը Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի մի բաժան-

մունք, արդեն բավարար է, քանզի պարտադիր չէր, որ այն լիներ մի այնպիսի կառույց, ինչպիսին ունեն մեծ տերությունները: Իսկ այն, որ ՀՀ Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքը որոշակի չափով զբաղվել է «հետախուզական բնույթի տեղեկություններ հավաքելով», ինչը հենց նրա առաջնահերթ գործառնություններից է, կարծում ենք, դա էլ է օգտաշատ գործունեություն, բավարար թե ոչ, դա արդեն այլ բնույթի հարց է, և կարծես թե որոշ դեպքերում դա էլ քիչ չէ:

Հետևաբար, մենազբույթյան նպատակն է հետազոտության ենթարկել ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման և գործունեության հիմնահարցերը, սկզբունքորեն վերհանել այն կազմող ստորաբաժանումները՝ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների, ՆԳՆ ու ժային կառույցների, միլիցիայի դերը և գործունեությունը որպես պետական անվտանգության համակարգի բաղկացուցիչների: Հետազոտության նպատակադրումների մեջ խնդիր է դրվել նաև հնարավորինս համակողմանի վերլուծության ենթարկել Առաջին Հանրապետության այդ բացառապես չուսումնասիրված հիմնահարցերը և վերհանել այդ բնագավառում ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը, ինչպես նաև որոշակի տեղ հատկացնելով իշխանությունների մարտավարության վերհանմանը պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն օղակի ձևավորման բնագավառում՝ բացահայտելով նաև առկա բացթողումները և սխալները, որոնք խիստ արդիական են այսօրվա պետաքաղաքական գործընթացների առումով: Միաժամանակ քննության են առնված ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբում ստեղծված հետախուզական բաժանմունքի, ՆԳՆ իրավապահ ստորաբաժանումների, միլիցիայի և այլ կառույցների ստեղծման ու գործունեության հետ առնչվող ֆինանսական-տնտեսական, կադրային հիմնահարցերը, դրանք դիտարկելով ՀՀ կառավարության ու պառլամենտի ծավալած մարտավարության շրջանակներում: Այսպիսով, սույն մենազբույթյան մեջ խնդիր է դրված ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման կազմակերպական-քաղաքական գործընթացները, այդ համակարգի բաղկացուցիչ օղակները և ստորաբաժանումները, հետախուզական և ՆԳՆ ու ժային կառույցների ծավալած գործունեության արդյունքները:

Միաժամանակ կարևոր է ընդգծել, որ այս արդիական թեմայի մասին առ այսօր քիչ թե շատ լուրջ և ամբողջական ուսումնասիրություններ չեն հրապարակվել, բացառությամբ տողերիս հեղինակի մի շարք աշխատությունների¹, որոնք պատմագիտական առումով նորոգվի են, քանզի դրանց

¹ Տե՛ս Վ. Վերաբյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ. (Հայոց քաղաքական պատմության նորագույն էջերից), Եր., ՀՊՃՀ, 1999, **Գույճի**՝ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց Քաղաքական պատմության

ուսումնասիրության առարկա են դարձել հենց Առաջին Հանրապետության պատմության բացառապես չուսումնասիրված հիմնահարցերը: Ասվածից կարելի է եզրակացության գալ, որ սույն մենագրության գիտական նորույթը հենց նրանում է, որ գիտական շրջանառության մեջ դնելով մեծ քանակությամբ արխիվային փաստաթղթեր և այլևայլ նյութեր, հայ պատմագիտության մեջ առաջին անգամ՝ ժամանակակից պատմագիտության պահանջներին համահունչ չափանիշներով ու պահանջներով, փորձ է արվում ցույց տալ հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, պետական անվտանգության այլ ուժային կառույցների ու ստորաբաժանումների, մի խոսքով՝ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման ու գործունեության արդյունքների պատմությունը: Որպես գիտական նորույթ, մենագրության մեջ արված ընդհանրացումներն ու եզրահանգումները, անկասկած ունեն գիտագործնական կարևոր նշանակություն չէ, և առհասարակ հայկական պետականության ներկա գործընթացների իմաստավորման ու ապագայի մարտավարության ուղղությունների որոշման, պատմաքաղաքական գործընթացների դասերի հաշվառման տեսանկյունից: Աշխատության հարուստ փաստական և տեսական եզրակացությունները կարելի է օգտագործել ոչ միայն Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի «սպիտակ» էջերը լրացնելու առումով, այլև ռազմաքաղաքական հարցերին նվիրված աշխատություններում: Օգտագործված նյութերի հիման վրա կարելի է կազմակերպել հատուկ դասընթացներ ու գործնական պարապմունքներ: Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության, Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարությունների, ռազմաուսումնական հաստատությունների համար:

Այս ամենի հետ մեկտեղ, սակայն, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հետախուզության պատմության հետազոտման առումով գնահատումներում հրապարակի վրա առկա հրապարակումներում և գրականությունում տեղ են գտել իրարամբեժ գնահատումներ կամ ըստ էության թյուրըմբռնումներ, գիտականորեն չհիմնավորված և ոչ ամբողջական տեսակետներ:

Այս առումով ուշագրություն արժանի է հայկական հետախուզության վետերան **Պ. Ա. Պետրոսյանի**² գիրք-հուշագրությունը, որը Խորհրդային Հայաստանի և Երրորդ Հանրապետության յուրահատուկ տարեգրություն է՝ հարուստ դիտարժան փաստերով և արժանահիշատակ իրադարձությունների մասին նկարագրություններով: Հետախուզության վաստակաշատ վետերան

Էջերից), Եր., 1999, էջ 22-27, **Ճույնի**՝ Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Եր., Ասողիկ, 2003, **Ճույնի**՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին Գործերի Նախարարությունը (1918-1920 թթ.), Եր., Ասողիկ, 2003, **Ճույնի**՝ Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ.- Եր., «Լուսակն», 2006: **Նույնի**՝ Հետախուզությունը և բանակը 1918-1920 թթ, Եր., Լուսակն, 2009 և այլն:

² Տե՛ս **Պ. Ա. Պետրոսյան**, Էջեր հետախույզի կյանքից, Եր., Հեղ. հրատ., 2009:

Պ. Պետրոսյանը բերում է մի շարք հետաքրքիր օրինակներ, սակայն չվկայակոչելով հայտնի և արդեն վաղուց շրջանառության մեջ գրված սկզբնաղբյուրները (որը գուցե և ելնում է իր հեղինակած գրքի հուշագրային բնույթից, և ինչ-որ տեղ դա արդարացված է): Պ. Պետրոսյանը միանգամայն արդարացիորեն գնահատելով մի շարք պատմափաստեր, տեղին նկատել է, որ «Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական մարմինների համակարգում գործել է հետախուզական ծառայություն»³, այնուհետև ասվածին տեղին ավելացրել, որ «Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության օրոք հետախուզությունը և հակահետախուզությունն ընդգրկված են եղել ռազմական նախարարության համակարգում»⁴: Այդուհանդերձ, ըստ արժանվույնի փաստագրելով հայտնի իրողությունը Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգում հայկական հետախուզական ծառայության փաստացի գոյության պատմական իրողության մասին, Պ. Ա. Պետրոսյանը հակասելով ինքն իրեն և իր կողմից բերված օրինակներում հակասականություն ստեղծելով, մի կողմից իրավացիորեն պնդում է, որ «**Լուրջ հետազոտություններ են կատարվել (ոչ մի օրինակ չի բերվում, սակայն կարելի էր և պետք էր նշել նման փաստերի մասին - Վ. Վ.)** կատարվել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության մարմինների կազմավորման և գործունեության վերաբերյալ»⁵, մյուս կողմից ժխտում է Առաջին Հանրապետության հետախուզության պատմության վերաբերյալ հրապարակի վրա առկա, այդ թվում առաջին հերթին տողերիս հեղինակի մի շարք գրքերի, մենագրությունների և բազմաթիվ գիտական հոգվածների գոյության փաստը, և պարզապես պնդում հետևյալը. «**Շատ ափսոս, որ բացակայում են մանրամասն տեղեկություններ նրա անձի [հեղինակը նկատի ունի Առաջին Հանրապետության փորձառու և տաղանդաշատ հետախույզներից մեկին՝ Տիգրան Թադևոսի Դեվոյանցին, որի մասին դեռ 1999 թվականից սկսած և առ այսօր մեր կողմից հրապարակվել են մի շարք մենագրություններ և գիտական հոգվածներ, որոնցում գիտական շրջանառության մեջ գրված արխիվային և այլ պատմափաստերը հնարավորություն են տալիս հնարավորինս լիարժեք կերտելու տաղանդավոր հայ հետախույզի քիչ թե շատ բազմազունեղ և ամբողջական կերպարը]** և **ընդհանրապես այն ժամանակվա հետախուզական ծառայության գործունեության մասին**»⁶: Վերև ասվածն ամենևին էլ նպատակ չունի ստվերելու Պ. Ա. Պետրոսյանի կողմից կատարված տքնաշան և միանգամայն դիտարժան աշխատանքը, որը նվիրված է հայկական հետախուզության գործունեությանը, այլ այստեղ մենք ընդամենը կատարել ենք որոշ կարևոր եզրահանգումներ քննարկվող հիմ-

³ Պ. Ա. Պետրոսյան, Էջեր հետախույզի կյանքից, էջ 386:

⁴ Նույն տեղում, էջ 387:

⁵ Նույն տեղում, էջ 386:

⁶ Նույն տեղում, էջ 387:

նախնդրի վերաբերյալ, արել որոշ անհրաժեշտ դիտարկումներ, ճշգրտումներ և սկզբունքային առումով տեղին վերազնահատումներ, որոնք, կարծում ենք, հարցի պատմաքննության տեսանկյունից՝ պարտադիր են:

Առհասարակ, հայկական հետախուզության պատմության, այդ թվում և Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության ձևավորման և գործունեության ամեն մի հիշարժան դրվագ ու պատմափաստ խիստ կարևոր է, քանզի այն հնարավորություն է տալիս ավելի ամբողջական և ավարտուն դարձնելու հայկական պետականության պատմաքննությունը:

Անշուշտ, Հայաստանի Հանրապետության ծագման և զարգացման պատմության հետագա ուսումնասիրության համար կարևոր ազդակ հանդիսացան 1988 թ. սկսված Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարով պայմանավորված իրադարձությունները, որոնց պայմաններում էլ պատմաբանները ձեռնամուխ եղան մի շարք գործերի՝ փորձելով նորովի լուսաբանել Հայոց պատմության մի շարք «սպիտակ» էջեր: Արժեքավոր է մասնավորապես «Նախիջևան-Շարուրը 1918 - 1921 թթ.» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն, որում կան մի շարք արժեքավոր տվյալներ հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության վերաբերյալ⁷: Կարևոր է նշել նաև «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ.» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի մասին⁸: Այս շարքը լրացնում է Լեռնային Ղարաբաղի 1918 - 1923 թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններին վերաբերող արժեքավոր փաստաթղթերի և զանազան կարևոր վավերագրերի ժողովածուն⁹, որում ևս կան մի շարք հետաքրքիր փաստեր, որոնք օգնում են ամբողջացնելու որոշ պատկերացումներ հայկական հետախուզական ծառայության, և թե ՆԳՆ մարմինների գործունեության վերաբերյալ:

Քննարկվող հիմնահարցի այս կամ այն նրբերանգի լուսաբանման տեսանկյունից որոշակի արժեք են ներկայացնում ՀՀ վարչակարգի ներկայացուցիչների թողած աշխատանքները (Հուշեր, զանազան օրագրեր, պատմագիտական աշխատանքի փորձեր և այլն) այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, ինչպես նաև մի շարք արխիվային և 1918 - 1920 թվականների ՀՀ տարածքում հակառակորդի ծավալած քայքայիչ հակապետական և հակահայկական գործունեությունը մերկացնող փաստագրական բնույթի հրապարակումներ¹⁰, հոգվածներ, այդ թվում և տողերիս հեղինակի, որոնք քննարկվող

⁷ Տե՛ս «Նախիջևան-Շարուրը 1918 - 1921 թթ.», Փաստաթղթեր և նյութեր, «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», 1993. N° 1-2, էջ 137-183:

⁸ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ.** (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պրոֆ. Վլ. Ղազախեցյանի ղեկ., Եր., «Գիտություն» հրատ., 2000:

⁹ Տե՛ս "Нагорный Карабах в 1918 - 1923 гг.", Сборник документов и материалов, отв. ред. В. А. Микаелян, Ер., Изд-во АН Армении, 1993:

¹⁰ **Գաղտնի փաստաթղթեր: Աղբյուրների դավադրական գործունեության մի էջ**, Եր., Գլխավոր Շտաբի տպ., 1920.- 56 էջ, N 1, («Ռազմիկի» տպարան, N 1):

Հիմնահարցի տեսանկյունից կարևորություն են ներկայացնում և առավել համընդգրկուն դարձնում Առաջին Հանրապետության Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ծավալած գործունեության պատմությունը, ինչը պատմագիտական որոշակի արժեք և հետաքրքրություն է ներկայացնում¹¹: Մասնավորապես, ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն օղակի, ստորաբաժանման ձևավորման վերաբերյալ թեկուզև չափազանց կցկտուր, բայց հետաքրքիր մանրամասների ակնարկումներ ենք հանդիպում ժամանակակիցների՝ ռազմաքաղաքական, հասարակական-կրոնական գործիչների՝ Ս. Վրացյանի, Ա. Խատիսյանի, Հովհ. Քաջազնունու, Կ. Սասունու, Ռ. Տեր-

¹¹ Տե՛ս Ս. Միքայելյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության պատմությունից, «Դոչ»-ակ, թիվ 2 (1574), Ապրիլ, 2002, էջ 110-117, Վ. Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը փաստաթղթերում (1918-1920 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», № 2, 2004, էջ 30-36, **ճույնի**՝ Հայաստանի Հանրապետության Ներքին Գործերի նախարարությունը և միլիցիան (1918-1920 թթ.), Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 2005, № 1, էջ 92-98, **ճույնի**՝ Հայկական հետախուզության պատմության էջերից՝ Անտոն Մարոկուտտիի գործը, «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 2005, № 2 (106), էջ 243-248, **ճույնի**՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության համակարգը և հետախուզական ծառայության կազմակերպումը (1918-1920 թթ.), Բանբեր Երևանի Համալսարանի, № 1, 2005, էջ 181-187, **ճույնի**՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության գործունեության պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, 2005, էջ 36-49, **ճույնի**՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը, «Հայկական բանակ», 2006, № 1, էջ 83-90, **Նույնի**՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միլիցիայի և Ներքին Գործերի նախարարության ստեղծումը 1918-1920 թթ., «Կանթեղ 1», Գիտական հոդվածների ժողովածու, գիրք 1 (26), Եր., «Առողիկ» հրատ., 2006, էջ 201-209, **ճույնի**՝ Միլիցիան, ՆԳՆ մարմինները և հանցավորության, պետական-պաշտոնական դիրքի չարաշահումների դեմ պայքարի հիմնախնդիրները 1918-1920 թթ., «Կանթեղ 2», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., «Առողիկ» հրատ., 2006, № 2 (27), էջ 125-134, **ճույնի**՝ Անդրադարձ հայկական հետախուզական ծառայության գործունեությանը (1918-1920 թթ.), «Նորք», № 2, 2006, էջ 153-159, **ճույնի**՝ Էջեր Տիգրան Դեվոյանցի հետախուզական գործունեությունից, «Հայկական Բանակ», 2007, N 1 (51), էջ 82-88, **ճույնի**՝ Հայկական հետախուզական խմբի գործունեությունը Կ. Պոլսում Տիգրան Դեվոյանցի գլխավորությամբ 1919 թ. երկրորդ կեսին - 1920 թ. սկզբին, Տարեգիրք Բ, Պատմագիտական հանդես, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 134-150, **ճույնի**՝ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայության գործունեությունը Երևանում Խան-Թեքինսկու ղավարդության մերկացման գործում (1919-1920 թթ.), Պատմություն և մշակույթ, Հայագիտական հանդես, Ա., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 178-196, **ճույնի**՝ Տիգրան Դեվոյանցի հետախուզական գործունեության շուրջ, Լրագրեր Հասարակական գիտությունների, 2011, էջ 320-336, **Նույնի**՝ Հայկական հետախուզության փաստաթղթերը Թուրքիայում ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մասին (1919 թ. օգոստոս-նոյեմբեր, ռուս.), Պատմաբանասիրական հանդես, 2011, N 1, էջ 309-322, **ճույնի**՝ Օտարերկրյա գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեության կասեցումը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.): Անտոն Մարոկուտտիի և Իվան Տարականովի գործը, Պատմություն և մշակույթ, Հայագիտական հանդես, Բ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 26-44, **ճույնի**՝ Կ. Պոլսում հայկական հետախուզական խմբի ղեկավար Տիգրան Դեվոյանցի գեղուցագրերը Թուրքիայում և Հայաստանի Հանրապետության շուրջ տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մասին, Պատմություն և մշակույթ. Հայագիտական հանդես. (Գիտական հոդվածների ժողովածու. Խ. Գ.- Հայագիտական հանդես.- Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 17-47 և այլն:

Մինասյանի, Վ. Արծրունու և այլոց մի շարք աշխատություններում¹², որոնք հնարավորություն են տալիս ըմբռնելու, թե ինչպիսի աշխարհաքաղաքական միջավայրում, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակում է փորձել կայանալ և գործունեություն ծավալել հայկական հետախուզական ծառայությունը:

Քննարկվող կարևոր հիմնական դիրքը մանրագնին և համակողմանիորեն ներկայացնելու տեսանկյունից հատկապես արժեքավոր են այն հրապարակումները, որոնց հեղինակները հայկական հատուկ ծառայությունների՝ հետախուզության և հակահետախուզության ներկայացուցիչներն են: Այդ առումով էլ շատ արժեքավոր են ՀՀ հետախուզական ծառայության կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկի՝ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի պետներից մեկի՝ **Տիգրան Թադևոսի Դեվոյանցի հուշերը**՝ տպագրված Փարիզի «Վէմ» և Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրերում¹³, հետախույզ, որն իր հետախուզական գործունեությունը սկսել էր դեռևս Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Ցավոք սրտի, նմանակարգ հրապարակումները բացառություն են: Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Իրազեկի դիտողությունները և քննադատական բնույթի փոքրիկ հուշագրության պատառիկները՝ կապված Տիգրան Դեվոյանցի գործունեության հետ, ինչպես նաև **Աբր. Գյուլխանդանյանի** մի հրապարակում Առաջին Հանրապետության վերաբերյալ, որում փոքրիկ, սակայն կարևոր անդրադարձ կա հայկական հետախուզության գործունեության վերաբերյալ¹⁴:

¹² Տե՛ս **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի հանրապետություն, Եր., Հայաստան, 1993, **նույնի՝** Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, տպ. «Համազգային», 1962, **նույնի՝** Կեանքի ուղիներով, Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ, Խ. Դ. Բեյրութ, տպ., «Մշակ», 1965, Խ. Ե., տպ. «Համազգային», Բեյրութ, 1966, **Ալ. Խատիսյան**, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, Բ. տպագր., Համազգային, 1968, **Հովհ. Քաջագունի**, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, Միխրաբեան տպ., 1923, **նույնի՝** Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., Ս. Վարանդյան, 1993, **Կարո Սասունի**, Հայ-թուրքական պատերազմը (1920-ին), Պէյրութ, 1969, **նույնի՝** Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918), Բոստոն, 1927, էջ 65-83, **Ռուբեն**, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Արտասահման, Սատուն եւ Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, Գ. Իրատ., 1982, **Վ. Արծրունի**, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայությունը, Շատախ, Եր., «Մոլոնի» հրատ., 2002 և այլն:

¹³ Տե՛ս **Տիգրան Դեյոնանց**, Հետախույզի մը յուշերը, «ՎԷՍ» (Փարիզ), 1938, Զ տարի, թիւ 2, Յունար-Մայիս, էջ 48-54, Թիվ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 58-72, **Տիգրան Դեյոնանց**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 1 (246), Յուն. - Փետր., էջ 53-62, 1945, N° 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 79-81, 1945, N° 3 (248), Մայիս-Յունիս, էջ 93-100, 1945, N° 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 81-89, 1945, N° 5 (250), Սեպտ. - Հոկտ., էջ 93-100, 1946, N° 2 (253), Մարտ-Ապրիլ, էջ 103-110, 1947, N° 2 (259), Մարտ-Ապրիլ, էջ 107-109, 1947, N° 5 (262), Սեպտ. - Հոկտ., էջ 111 - 112:

¹⁴ Տե՛ս **Իրազեկ մը**, Դիտողություններ եւ ճշգրտումներ, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 3 (248), Մայիս-Յունիս, էջ 109-111: **Ա. Գլխախանդանյան**, Անդրկովկասի Հանրապետությունները «Հայրենիք» (Բոստոն), 1967, N° 3, էջ 9-17, N° 4, էջ 70-80:

Պետք է կարևորել Մ. Կարապետյանի Առաջին Հանրապետության բանակին նվիրված աշխատությունը¹⁵, որում սակայն, ամենևին հատուկ նպատակ չի դրվել ռուսումնասիրության ենթարկելու բանակը որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակներից մեկը:

Ռուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրների մեջ խորամուխ լինելու և համընդգրկուն տեսնելու նկատառումներից ելնելով կարող ենք նշել Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի, Ստ. Զոհսի գրքերն ու գիտահանրամատչելի առանձին հրապարակումները, որոնցում սակայն Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման և գործունեության հարցերը որևէ կերպ չեն քննվել, առավել ևս, որ այդպիսի նպատակ ամենևին էլ չի դրվել¹⁶:

¹⁵ Տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 -1920 թթ.), Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996: Մ. Л. Карапетян, Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян, Ер., "Наапет", 2003:

¹⁶ Տե՛ս Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր 1, Առաջին տարին, 1918-1919, Եր., «Տղրամ Մեծ» հրատ., 2005, **Richard G. Hovannisian**, Armenia on the road to independence, 1918, Berkeley, Los Angeles: Univ. of California Press, 1967, The Republic of Armenia, Vol.I, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, Vol. II, 1982, Vol. III, 1996, Vol. IV, 1996, **Stephen F. Jones**, Georgian-Armenian Relations in 1918-20 and 1991-94, A comparison, Armenian review, vol. 46, no 1-4 (181-184):

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918 - 1920 ԹԹ.

**1. Հետախուզական ծառայության կայացման ուղղությամբ գործ-
ընթացները: ՀՀ կառավարության, Զինվորական գերատեսչության և
Արտաքին Գործերի նախարարության Համագործակցությունը
Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքի
ստեղծման ու գործունեության ուղղորդման բնագավառում**

Հետախուզությունը մարդկության և առանձին ժողովուրդների զար-
գացման ողջ պատմաքաղաքական ընթացքում եղել է պետությունների գե-
րակա ռազմավարական առանձնահատուկ կարևորության շահերի կենտ-
րոնակետում: Հետախույզը հանդիսացել է մի ամձ, որն ամեն մի պետու-
թյան բարձրագույն ղեկավարության և գործերի հրամանատարության կող-
մից կոչված է եղել զբաղվել ցանկացած իրադրությունում և ցանկացած ժա-
մանակ գործող կամ հնարավոր հակառակորդի մասին տեղեկությունների
ուսումնասիրմամբ և ընդհանրացմամբ, իսկ այնուհետև ժամանակին դրանց
հաղորդմամբ՝ հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ հակաքայլերի ձեռնարկման
համար: Հետախուզական գործընթացների գլխավոր դեմքը հետախույզն է,
իսկ հակահետախույզին և ընդհանրապես պետության հատուկ ծառայու-
թյուններին առաջադրվող ռազմավարական նշանակության գլխավոր նպա-
տակադրումը՝ հակառակորդի հետախուզության քայքայիչ գործունե-
ությունը սեփական հայրենիքի դեմ կանխելն է:

Հարկ է ասել, որ դեռ Հին Հայաստանում կարևորվել են հետախուզա-
կան բնույթի գործառույթները, որոնց արդյունավետության հետևանքով
հնարավոր է եղել ապահովել երկրի պետական անվտանգության համա-
կարգի առջև ծառացած հիմնախնդիրների լուծումը: Պատմական փաստե-
րը վկայում են, որ դեռ հայկական պետականության արշալույսին՝ Արա-
րատյան պետականության ժամանակաշրջանում լուրջ քայլեր են արվել

հետախուզության կազմակերպման բնագավառում, ինչը հնարավոր է դարձրել արդյունավետորեն հակազդել Ասորեստանի և այլ երկրների հետախուզական կառույցների կողմից ձեռնարկված հակահայկական գործողություններին, ինչի մասին են փաստում առկա սեպագիր արձանագրությունները:

Ի դեպ, հարկ է նշել, որ չնայած ասորեստանյան գովերգված հետախուզության ծավալած գործունեությանը, դեռ Սարգոն II-ի ժամանակից հայտնի են փաստեր հետախույզների գործունեության վերաբերյալ, որոնք հայտնաբերվելու պահից իրենց վրա են բևեռել մասնագետների ուշադրությունը: Դրանք ակնհայտորեն վկայում են, որ այդ ժամանակաշրջանում Արարատյան թագավորությունում ոչ միայն գոյություն է ունեցել հետախուզական ծառայության գործող և ակտիվ կառույց, այլև այն գործնականում կարողացել է հմտորեն հակազդել ասորեստանյան հետախույզներին, կանխարգելել նրանց հակաքայլերը և պատասխան գործողություններ ձեռնարկել: Սեպագիր արձանագրությունների պատմաքննական վերլուծությունը փաստում է, որ Ռուսա արքայի գլխավորած արարատյան հիմնական զորքերի հետախույզների կողմից ձեռնարկված քայլերի մասին ասորեստանցիները տեղեկացել են այն ժամանակ, երբ հնարավոր չի եղել հակազդել դրանց: Ասորեստանյան և Արարատյան երկրների հետախույզների միջև պայքարը եղել է համառ, անգիջում, երկու կողմն էլ ձգտել են առավելություններ ձեռք բերել, որը միշտ չէ, որ հաջողվել է: Արարատյան երկրի արքաները պատվով են դուրս եկել այդ մրցակցությունից, երբեմն ինչպես գերելով ասորեստանյան գործակալներին, այնպես էլ ժամանակին ձեռք բերելով անհրաժեշտ կարևոր տեղեկատվություն հակառակորդի կողմից ձեռնարկվող հնարավոր ագրեսիվ գործողությունների, զորքերի տեղաբաշխման և տեղաշարժերի մասին, ինչի մասին են վկայում տարբեր թանգարաններում, այդ թվում Արարատյան (Վանի) թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող ՀՀ պատմության թանգարանում պահ տրված նյութերը, այդ թվում սեպագիր արձանագրությունները:

Հետախուզությունը հին արևելյան բանակներում առանցքային տեղ ու դեր ուներ: Դատելով ասորեստանյան և այլ երկրների համաման սկզբնաղբյուրներից, այն հանդիսացել է պետության և բանակի կարևորագույն բաղկացուցիչը, առանց որի անհնարին էր պատկերացնել երկրի պետական անվտանգության հիմնախնդիրների լուծումը: Դրանց դիտարկումից ակնհայտ է դառնում, որ Արարատյան պետությանը հարևան երկրների հետ

սահմանամերձ շրջաններում, յուրաքանչյուր սահմանակից անցուղուն հարող խաչմերուկներում ասորեստանցիներն ունեին իրենց լրտեսներն ու իրազեկիչները, որոնք բավականին ակտիվ էին գործում՝ ձգտելով ձեռնարկել քայքայիչ գործողություններ Արարատյան-Վանի թագավորության դեմ: Առանց այս կամ այն երկրի դեմ ձեռնարկված, խնամքով մշակված հետախուզական գործունեության և թշնամու մասին հիմնավորապես հավաքված ու մանրագին կերպով ստուգված տեղեկատվության, մարտական գործողություններ չէին նախաձեռնվում, այդ թվում նաև Ասորեստանի դեմ:

Հետախուզական գործը լավ հիմքերի վրա էր դրված նաև Արարատյան երկրի դեմ մշտական թշնամական դիրքորոշում որդեգրած Ասորեստանում: Ասորեստանյան հետախուզության մասին լավ հայտնի է Նինվեում պահպանված արքայական արխիվի՝ Արարատի թագավորությունում տիրող իրադրության մասին հետախուզական հաղորդումից, որը վերաբերում է Սարգոն 2-րդի (մ.թ.ա. VIII դ. վերջ) կառավարման շրջանին: Հետախուզության կարևորության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ այդ ծառայությունը հաճախ ղեկավարում էր արքայազն-գահաժառանգը: Լավ կազմակերպված ու գործող հետախուզությունը օգնել է Ասորեստանի տիրակալներին՝ նվաճված երկրներում պահպանել իրենց կողմից պարտադրված «կարգերը» և ժամանակին ճնշել դիմադրության փորձերը:

Ինչպես երևում է ասորեստանյան հետախուզության տվյալներից, Արարատի **[Արարատյան]** թագավորության դեմ Ասորեստանի մ. թ. ա. 714 թ. ռազմական նախապատրաստությունների մասին ժամանակին հայտնի է դարձել արարատյան երկրի հետախույզներին: Իսկ ասորեստանցիները, իրենց հերթին, իմացել են արարատյան երկրի հակաքայլերի մասին: Սա, անկասկած, բնութագրում է արարատյան հետախուզական ծառայությունը, որի մասին, ասորեստանցիների թողած անուղղակի տեղեկություններից բացի, ցավոք, առայժմ, այլ տեղեկություններ չկան: Օրինակ, այդ նույն ասորեստանյան աղբյուրներից հայտնի է, որ արարատյան սահմանային ամրոցներից հայտնի ու նշանավոր է եղել Ուայախ ամրոցը, որտեղ, ըստ Սարգոնի հաղորդման, գտնվում էին արարատցիների խիզախ մարտիկները, լրտեսները, հետախույզները, որոնք նախանշված էին «շրջակա երկրների մտահոգումների մեջ ներթափանցելու համար»: Ուրեմն, արարատյան բանակը ևս ուներ հետախուզություն, որն, ըստ երևույթին, բաժանվում էր մարտավարականի ու ռազմավարականի: Առաջինի գործառույթներից էին տեղեկությունների ու հաղորդումների հավաքումը, արշավանքի հաջող իրա-

կանացման համար «լեզվի» և ուղեցույցների հայթայթումը, ինչպես նաև մարտական պահպանությունը: Նման կարգի խնդիրների լուծման համար մեծ է եղել հեծելազորի դերը, որը բացի հակառակորդի շարքերը ցրելու և նահանջող թշնամուն հետապնդելու խնդիրներից, կարող էր զգալիորեն առաջ անցնել հիմնական ուժերից և անհրաժեշտ տեղեկություններ իմանալ հակառակորդի զորքերի քանակի ու գորախմբերի տեղաշարժման ուղղության մասին, իսկ հարկ եղած դեպքում կատարել նաև «հետախուզություն՝ մարտով»: Հեծյալ ստորաբաժանումները հետախուզություն էին կատարում՝ հատկապես երթի ժամանակ տեղաշարժվելով զորքի առաջնային (զլխային) մասում: Լայնորեն կիրառվում էր դիտարկմամբ հետախուզությունը մայրուղիներում գտնվող հատուկ պահակային աշտարակներից, որոնք իրար հետ կապ էին պահպանում վառվող խարույկների կրակի միջոցով, տալով պայմանական ազդանշաններ, որը հին աշխարհում տարածված կապի ապահովման տեսանկյունից արդյունավետ եղանակ էր: Վերոհիշյալ երկրորդ տիպի հետախուզության մասին կարելի է եզրակացնել դարձյալ ասորեստանյան սեպագիր տեքստերից: Ինչպես արդեն նշեցինք, ասորես-տանյան թագավորները հանուն իրենց բանակների հաջող գործողությունների, հարևան երկրները, այդ թվում և՛ Արարատյան երկիրը, հեղեղում էին իրենց լրտեսներով, որոնք հետևում էին արարատյան արքաների յուրաքանչյուր քայլին, զորքերի տեղաշարժերին, ճանապարհների, կամուրջների, ամրոցների շինարարությանը, ներքին խռովություններին և, ընդհանրապես, ներքին կյանքին: Յավոք, արարատյան տեքստերից հետախուզական հաղորդումներ առաջմ մեզ հայտնի չեն, բայց կասկածից դուրս է, որ արարատյան արխիվ հայտնաբերելու դեպքում սեպագրերի նշանակալի մասը կկազմեին արարատցի հետախույզների տեղեկությունները, որոնց մասին ուղղակի նշվում էր նույն ասորեստանյան սեպածև արձանագրություններում: Հետախույզներով համալրված Ուայախս ամրոցից բացի, հավանաբար, Արարատում կային նաև այլ կետեր, որտեղից գործակալները ճանապարհվում էին հարևան երկրները ռազմավարական հետախուզության տեղեկություններ հավաքելու համար: Հետախուզության լավ դրվածքի, Արարատյան երկրի զորքի մարտավարական առանձնահատկությունների մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ համաձայն տարեգրությունների տեղեկությունների, արարատյան արքաների արշավանքները իրականացվում էին տարեկան երկու անգամ՝ գարնանը կամ աշնանը, ինչը պայմանավորված էր ոչ միայն եղանակային յուրահատկություններով, այլ նաև կիսա-

քոչվորական անասնապահության ձևով: Ասել է թե՛ արարատցիները հայտնվում էին կամ գարնանը՝ մինչև անասունը լեռներ բարձրացնելը, կամ էլ աշնանը՝ քոչի վերադառնալու ժամանակ, ինչն ապահովել է նրանց հարուստ ռազմավարով: Այս հանգամանքն, անշուշտ, պահանջում էր հետախուզության և պահպանության լավ կազմակերպում, այլապես գորքերի բացահայտ մոտեցման դեպքում տեղաբնիկները կարող էին անասունը քշել-փախցնել, եթե ոչ շատ հեռու՝ լեռները, ապա ավելի ապահով վայրեր: Հետախույզների կողմից վերահսկվում էր նաև հատկապես սահմանամերձ բնակավայրերում գտնվող կամուրջների և անցուղիների նկատմամբ թշնամու հնարավոր քայքայիչ դիտավորությունների մասին անհրաժեշտ տեղեկատվության ձեռքբերումը, որոնց պահպանությունը պետական կարևորության խնդիր էր և հակառակորդի կողմից դրանց ոչնչացումը հավասարազոր էր պատերազմի հայտարարման¹⁷: Հետախույզներին կարևոր դեր էր հատկացվում այլ պետությունների դեմ ռազմաքաղաքական ձեռնարկումներում:

Հետախուզության գործի կազմակերպումը կարևորվել է տարբեր ժամանակաշրջանների ազգային-հասարակական մտածողների, քաղաքական գործիչների կողմից, այդ թվում նաև Երվանդունիների, Արտաշեսյանների, Արշակունիների, Բագրատունիների օրոք, որով զբաղվել են ինչպես առանձին պետական մարմիններ, այնպես էլ արքայի կողմից նշանակվող առանձին պաշտոնյաներ, պետական զինվորական այրեր: Դեռևս միջնադարում հանրահայտ **«Դատաստանագրքի»** հեղինակ **Մխիթար Գոշը** կարևորել է հետախուզության գործը պետության մեջ, շատ հստակ արձանագրելով այդ փաստը. **«Վայել չէ թագավորի եւ իշխանի համար զոդեր եւ ավագակներ ունենալ, այլ միայն լրտեսներ, որ հետախույզներն են»**¹⁸:

Հայ հասարակական-քաղաքական, իրավական մտքի մեկ այլ խոշորագույն ներկայացուցիչ՝ **Շ. Շահամիրյանը** արդեն XVIII դարի վերջին ևս շատ տեղին անդրադարձել է այդ խնդրին, հստակ կարևորելով պետության և բանակի մեջ հետախույզ-լրտեսապետի ունեցած դերակատարումը. **«Տես-**

¹⁷ Տե՛ս **«Մարտիկ»**, 2-9 հոկտեմբեր, թիվ 42 (595), էջ 4, 9-15 հոկտեմբեր, թիվ 43 (596), էջ 4, 16-23 հոկտեմբեր, թիվ 44 (597), էջ 4, 23-30 հոկտեմբեր, թիվ 45 (598), էջ 4, 2004 թ.:

¹⁸ **Մխիթար Գոշ**, Դատաստանագիրք, Գ խմբագր., Եր., «Իրավունք», 2008, էջ 46: **«Գողս և առաջնս ոչ վայել է թագաւորի և իշխանի, քայց միայն լրտեսս, որ է ջաշուշ»... «Իսկ զոդս թագաւորի եւ իշխանի ոչ վայել է, քայց միայն լրտեսս»** // **Մխիթար Գոշ**, Գիրք Դատաստանի, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 31, 303:

նելով Բարձրահայք Արտաշատ գավառի¹⁹ ժողովրդի ընդունելությունն ու նրանց փոխանորդության թուղթը քեզ և հայոց տանուտերերի ատյանի առաջ քո երդմամբ սրտանց համոզվելով Հայոց տանը քո հավատարիմ լինելու մեջ՝ քեզ՝ խորամիտ Պետրոսիդ հայոց Բարձրահայք աշխարհի սահմաններում, Նախիջևան քաղաքում և նրա շրջակա տարածքում, երեք տարի ժամանակով շնորհեցինք *լրտեսապետի պաշտոն*, որ խորամիտ Պետրոսդ հաստատումն մնաս իբրև *լրտեսության պետ*: Քեզ իշխանություն տվեցինք, որ Հայոց տան ծախսով խաղաղության ժամանակ՝ տասներկու, իսկ պատերազմի ժամանակ երեսունվեց խելամիտ ծառայողներ վերցնես՝ լռելյայն շրջեցնելով նրանց Հայաստանյայց երկրի երեսին և օտար աշխարհում՝ հայոց թշնամիների կամ դրացիների երկրում, ամենայն զգուշավորությամբ ձեռք բերելով ամեն տեսակ տեղեկություններ, ինչ կարգի էլ որ նրանք լինեն, յուրաքանչյուր շաբաթ երեք օրինակից մանրամասնորեն գրառելով թղթի վրա՝ մեկը հանձնես Նախիջևան քաղաքի իշխանին, երկուսից մեկը շնորհ անես Հայոց տան պալատին, իսկ մյուսը՝ հայոց նախարարի խորհրդարանին: Եվ թող Հայոց տան կարգադրությամբ արգելք դրվի քո ձեռքին ու բերանին, որպեսզի լռելյայն և գաղտնի ամեն բան, ինչ լուր էլ այն լինի, չխոսվի ու չգրվի որևէ մեկին, բացի երեք պալատներից, ինչպես քեզ հրամայեցինք վերևում: Ջանք պիտի թափես և հավատարմորեն հոգատար լինես Հայոց տան հանդեպ: Գրվեց բարձրագահ պալատում... և

¹⁹ Որոգայք փառաց, Շարաղրեալ Թակոբայ Ըսհամլըեանց, Եր., Հայաստան, 2002, էջ 101-102: Գրաբար այդ տեքստն ունի հետևյալ տեսքը. «Տեսնելով մեր ընդունելությունն ժողովրդեան աշխարհին բարձրայ հայոց 'ի գաառէն արտաշատայ, և թողթ փոխանորդութեան մոցայ ընդ քեզ, և երդմնելով քոյ առաջի ատենի տանուտերաց հայոց հաստատեցաք սիրտ մեր հաւատարիմ քեզ 'ի վերայ տանն հայոց, տուաք պաշտոն լրտես պետութեան քեզ, երկայնամիտ Պետրոսիդ 'ի մէջ քաղաքի Նախիջիվանու և շուրջ վիճակի մոտայ 'ի յերեսս երկրի աշխարհին բարձրահայքայ հայոց Պետրոսդ կացցես և մնասցես պետ լրտեսութեան, և տուաք իշխանութիւն քեզ, որ ծախիւքն տաճէն հայոց առնես սպասաւորս երկրտասան 'ի ժամանակս խաղաղութեան, և երեսուն և վեց 'ի ժամանակս պատերազմի այրս երկայնամիտ, շրջեցուց անելով մոցայ 'ի յերեսս երկրին հաստատանաց, և 'ի տարր յաշխարհ երկիրն թշնամեաց և դրացեաց հայոց լռելեան, և ամենայն զգուշութեամբ հանելով ամենայն լուր գոր ինչ և իցէ ամենայն շաբաթու մանրամասնաբար շարելով 'ի վերայ երիս թղթու, մինն յանձնեցես իշխան քաղաքի նախիջևանու, երկուքն ընծայեսցես մինն 'ի ծածուկ խորհրդարանն նախարարին հայոց, և 'ի կարգադրութեմէ տաճէն հայոց, փակեալ լիցի ձեռ և բերանն քոյ, որ ամենայն գոր ինչ լուր լռելեան և գաղտնի մի խօսել և գրել յոմեք թայց 'ի երիս դրունն որպէս հրամայեցաք քեզ 'ի վեր, և ջանալով հոգասցես հաստարմաբար տանն հայոց, գրունեցաւ 'ի դրունս բարձրագահ և ալլն» // տե՛ս Գրքք անուանեալ ՈՐՈԳԱՅԹ ՓԱՌԱՅ, Թիֆլիս, Էլեքտրատպ. յր. Ն. Աղանեսանի, Պոլից, 1913, էջ 192-193:

այլն»²⁰: Մեկ այլ տեղ խնդիր էր դրվում պատերազմի ժամանակ թշնամուն վնասազերծելու և խստագույն պատժելու մասին. «Պատերազմի ժամանակ բռնված թշնամական ամեն մի լրտես անմիջապես մահապատժի պետք է ենթարկվի»²¹:

Հետախույզները բոլոր ժամանակներում եղել են պետության անտես աչքերը՝ հառված դեպի թշնամին: Հետախույզները պետության անտեսանելի, ամենահավատարիմ և պատրաստված զինվորներն են թշնամու մեջ: Այդ մասին դիպուկ է նկատել հանրահայտ հայ հետախույզ, բոլոր ժամանակների և մասնավորապես Երկրորդ աշխարհամարտի լեգենդար հետախույզներից մեկը՝ **Գևորգ Վարդանյանը**. «**Հետախույզի մասնագիտությունը հեռու է ժամանակի արկածախնդրությունից և իրականում մրա հիմքում դրված են ինքնամոռաց մվիրվածությունն ու քրտնաջան աշխատանքը: Հնուց ի վեր բոլոր ազգերի հետախույզները զբաղվում են տեղեկույթի հայթաթյամբ, ընդ որում այնպիսի տեղեկույթի, որը հատկապես թաքցվել և թաքցվում է «օտար աչքերից»:**

Հետախույզի աշխատանքը պահանջում է ստեղծագործական մոտեցում, ինչի շնորհիվ հնարավոր է դառնում «մանրուքներից» և բոլորին հայտնի տվյալներից անել պետությունների համար երբեմն ճակատագրական նշանակություն ունեցող հետևություն: Այդ իսկ պատճառով, հետախույզից պահանջվում է ոչ միայն մտավոր և հոգեբանական զերազանցություն, այլև ֆիզիկական պատրաստվածություն, նպատակասլացություն, տոկունություն, աշխատասիրություն և այլն:

Պատմությանն ուղղված հետադարձ հայացքը նկատելի է դարձնում, որ նշված հատկանիշները բնորոշ են մեր ազգի ներկայացուցիչներին: Մեզ այդպիսին են դարձրել անցած հազարամյակները՝ հայրենի երկրի պաշտպանության համար մղվող պայքարը, պետականության վերականգնման գոյամարտը, ռեսուրսների սակավությունը:... Հավանաբար, դա է պատճառը, որ հետախույզության բնագավառում հայերն աչքի են ընկնում այնպիսի փայլուն մասնագետներով, որոնց անմիջական մասնակցությամբ ու ղեկա-

²⁰ Ըստ հեղինակների կողմից բերված ծանոթագրության Արտաշատը ոչ թե Բարձր Հայքի, այլ Այրարատ նահանգի մեջ է մտել // **Որոգայթ փառաց**, Եր., «Հայաստան», 2002, էջ 279:

²¹ Նույն տեղում, էջ 202:

վարությամբ հիմնվել են հետախուզական կառույցներ, իսկ հետազայում՝ օպերատիվ գործունեության մոր ուղղություններ»²²:

Այստեղից ակնհայտ է դառնում, որ պետաքաղաքական զարգացման ցանկացած փուլում և ցանկացած հասարակարգում հատուկ ծառայությունները՝ հետախուզական և հակահետախուզական համակարգերը պետական կառույցի անքակտելի բաղկացուցիչ մասն են եղել և դեռ երկար ժամանակ կլինեն այդպիսին, առանց որի ոչ մի պետություն գործնականում չի կարող երկար գոյատևել: Այդ ծառայությունների գործունեությունը ըստ էության նպատակաուղղված է որոշակի հիմնախնդիրների լուծմանը, որոնց իրագործման գլխավոր դերակատարները հետախույզները և հակահետախույզներն են: Ընդ որում հարկ է նշել, որ իրենց գործելակերպում հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները սերտորեն շաղկապված են միմյանց հետ, և գործնականում չեն կարող արդյունավետորեն գործել առանց մեկը մյուսի: Ի դեպ, հարկ է նաև հատուկ ընդգծել, որ Հռոմեական Մեծ կայսրության մեծադղորդ հաղթարշավներում իրենց անգնահատելի և անուրանալի վաստակն են ունեցել տերության հատուկ ծառայություններում ընդգրկված անձնավորությունները՝ հետախույզները, որոնք տեղին և անվերպ հաջաթել են անհրաժեշտ տեղեկատվությունը հակառակորդի հնարավոր գործողությունների պլանների, զորքերի տեղաշարժերի, տեղաբաշխման, թվաքանակի և այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ: Հատուկ ծառայությունների պատմությունը վկայում է, որ Մեծ Բրիտանիան կայսերական գաղութային քաղաքականության իր զավթողական նպատակադրումներում կարևոր տեղ է հատկացրել հետախուզական կառույցներին, որոնց գործունեության արդյունավետ կազմակերպման համար հատկացվել են ֆինանսական-մարդկային ռեսուրսներ, որոնցից խմամքով և բծախնդրությամբ առանձնացվել են արհեստավարժ կադրեր, ինչն էլ գործնականում և ըստ էության ապահովել է բրիտանական իշխանությունների ավագակային-թալանչիական գաղութային ծրագրերի իրականացումը:

Եվ այսօր ևս, հետախուզական և հակահետախուզական կառույցները անխզելիորեն կապված են իրար հետ, իրողություն է դարձել նրանց կառուցվածքային միասնությունը, որի իրագործումը մենք փաստացիորեն տեսնում ենք մաև Առաջին Համապետության հատուկ ծառայությունների

²² Տե՛ս Ա . Ե. Մարգարյան, Հետախուզություն և հակահետախուզություն: Հայկական հետք (կենսագրական մկնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին), Եր., «Ամառաս», 2005, էջ 5-6:

գործունեությունում, որը դրսևորվում էր միասնական Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծման մեջ, որը գործում էր Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբին առընթեր:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի աշխարհաքաղաքական արդյունքները արմատական փոփոխություններ մտցրեցին Անդրկովկասյան տարածաշրջանի քաղաքական քարտեզի բովանդակությունում և դրսևորման ձևերում: Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ առաջ եկած ցնցումները և քաղաքական տեղատվությունները երկարատև բնույթ ունեին և իրենց ոլորտի մեջ առան դրեթե ողջ աշխարհը, այդ թվում՝ Հայաստանը: Հայկական Հարցի հանգուցալուծման բոլոր հնարավոր տարբերակները մեկը մյուսի ետևից փոխվեցին, նախկին պայմանագրերը և պայմանավորվածությունները կորցրեցին իրենց երբեմնի ուժն ու անկախ ազգային պետականությունների որոնման ձգտումների դժվարին ճանապարհին կանգնած ժողովուրդներին (Հայեր, մակեդոնացիներ, արաբներ, սլովեններ և այլն) կանգնեցրին ճակատագրական երկընտրանքների և աշխարհաքաղաքական բարդությունների առաջ: Այդպիսի անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական և դժվարագույն ռազմական կացություն մեջ, երբ թուրք հրոսակները, իրականացնելով արևմտահայության նախճիրը, բախում էին Արևելահայաստանի դռները, 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, որի անդրանիկ կառավարության լիազորությունները ստանձնած Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը ոչ միայն իրեն հռչակեց որպես Հայկական դավառների գերագույն իշխանություն, ապա նաև պետական իշխանություն ստեղծող, այլև իր առաջնակարգ խնդիրներից մեկը համարեց ամեն մի պետության համար կենսականորեն անհրաժեշտ գործի՝ հետախուզության և հակահետախուզության մարմինների կազմակերպումը որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն հիմքի: Այդ ուղղությամբ ընթացող գործընթացները բարդ էին, հակասական և ոչ միանշանակ, որոնք պայմանավորված էին տարածաշրջանում գործող աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավորվածությամբ և նրանց միջև մղվող պայքարի ուժգնությամբ: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմավորումը և կայացումը (1918 թ. մայիսի 28 -1920 թ. դեկտեմբերի 2) ընթանում էր ծանրագույն ռազմաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակում: Անհրաժեշտ էր կարճատև պատմական ժամանակամիջոցում ոչնչից ստեղծել պետական-քաղաքական ուժային անհրաժեշտ կառույցներ՝ բանակ, ոստիկանություն (միլիցիա), հատուկ ծառայություններ և այլ հանգույցներ, առանց որոնց անհնարին է անգամ պատկերացնել ցանկացած կազմակերպված պետության գոյությունը և ինքնուրույնությունը առհասարակ: Այս առումով կարևոր է հստակ ըմբռնել, որ պետությունն առհասարակ, նրա ինքնուրույնությունն ու քիչ թե շատ լիարժեք արտաքին քաղաքականությունը, և վերջին հաշ-

վով, ազգային-պետական անվտանգությունն անհնարին է պատկերացնել առանց այդ համակարգի բաղկացուցիչը կազմող հետախուզական և հակահետախուզական գործի հիմնավոր կազմակերպման, և այդ տեսանկյունից շատ դիպուկ է նկատել Տիգրան Դեվոյանցը²³. «Հետախուզությունը պետութեան աչքն ու ականջն է: Հետախուզական բաժանմունքը խաղաղ ժամանակ կը պատրաստուի պատերազմի համար եւ անդադար կ'ուսումնասիրէ թշնամիի ու ժերու դասաւորութիւնը, զօրաշարժի յատակադիրը, զօրքերու տեսակներն ու որակը, ամրութիւնները, հաղորդակցութեանց միջոցները, կապը, մթերքներն ու ռազմամթերքի պահեստները, բերքը, ժողովրդի տնտեսական եւ առողջապահական վիճակը, անոր տրամադրութիւնը, ազգութիւններու փոխյարաբերութիւնը եւ անոնց վերաբերմունքը դէպի պետութիւնը, պահեստի զօրամասերը, հրամանատարներու բնաւորութիւնը, գետերու խորութիւնը տարւայ չորս եղանակներուն, անցնելիք տեղերը, նոր շինող ճանապարհները, օդակայանները եւ այլն, եւ այլն: Հետախուզական բաժանմունքին կը վերաբերի նաեւ՝ աշխատի փչացնել թշնամիի հաղորդակցութեանց միջոցները, պայթեցնել ռազմամթերքի պահեստները, այրել պաշարները, հիւանդութիւններ տարածել մանրէներու միջոցաւ, ապստամբութիւններ, ներքին խռովութիւններ առաջ բերել թշնամիի երկրի ներսը, կապվիլ անոնց հեռախօսի եւ հեռադրի թելերու հետ, բանալ ծածկադիր հեռադիրները: Մի խօսքով, հմուտ հետախոյզը իր գործելակերպի եւ գործունեութեան մեջ ու եւ է սահման չունի, նա պետք է շարժի պահանջի և պայմաններու համեմատ»²⁴:

Այս աշխատանքն էլ հենց վերաբերվում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության և հակահետախուզության, հատուկ ծառայությունների ողջ համակարգի աշխատանքի կազմակերպմանը, նպատակամղմանը ազգային-պետական անվտանգության բարդագույն խնդիրների լուծմանը: Սակայն այդ խնդրի իրագործումը զգալիորեն դժվարանում է այն հանգամանքով, որ այս հարցի վերաբերյալ սուղ տվյալներ կան արխիվներում կամ գրեթե չկան: Հաճախ խաբուսիկ տպավորություն է ստեղծվում, թե այդպես էլ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը չի ունեցել ազգային անվտանգության այդ կարևորագույն կառույցները, կամ էլ ի վիճակի չի եղել ստեղծել դրանք: Սակայն նույնիսկ առկա փաստերը, որոնք մենք հայթայթել ենք արխիվներից, հիմք են տալիս մեզ եզրակացնելու, որ դրանով զբաղվող մարդիկ եղել են, որ կառավարությունը փորձել է իր շատ հա-

²³ Դեվոյանց Տիգրան Թադևոսի [1890թ. >, Երևան - 02. 09. 1965թ., Բելգիա] - Սովորել է Տոմսկի համալսարանի լեռնային-ճարտարագիտական ֆակուլտետում, մասնակալարժ: Հայտնի է *Դեռ, Խոթ, Դեռ* և այլ ծածկանուններով. - տե՛ս Հովակիմյան Բ. Մ. Հայոց ծածկանունների բառարան, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 596. - Օգտագ. աղբյուրները՝ «Հորիզոն» [Թիֆլիս], 1914, N 230, 233, «Армянский вестник» [Москва], 1916, N 33, стр. 24, «Кавказское слово» [Тифлис], 1914, N 28-30, 34-36, 1918, N 117:

²⁴ Տիգրան Դեվոյանց, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, Զ տարի, քիւ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 59:

մեստ բյուջեից գումարներ հատկացնել այդ գործի կազմակերպման համար, ուղիներ է որոնել, հաջողությունների է հասել և ցավալի սայթաքումներ ունեցել: Գործելով 1918 -1920 թվականների դժվարին պայմաններում, այդ կարևոր կառույցը կամ ավելի ճիշտ ստորաբաժանումը, ցավոք սրտի, չհասցրեց ժամանակի ընթացքում դառնալ լիովին ինքնուրույն ծառայություն կամ ասենք վարչություն, ինչպես դա կարելի է տեսնել այդ ժամանակաշրջանի քիչ թե շատ լուրջ ու հզոր, կենսունակ որևիցե պետություն օրինակով: Արխիվային բազմաբնույթ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը բերում են այն եզրակացություն, որ 1918 -1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը ձգտում էր ունենալ ոչ միայն պետականության գաղափարի ըմբռնման և կայացման տեսանկյունից այնպիսի կարևոր կառույցներ, ինչպիսիք էին բանակը, բանկը, խորհրդարանը և այլն, այլև բնականաբար՝ ամեն մի պետության ազգային անվտանգության ապահովումը երաշխավորող անհրաժեշտ կառույցներ՝ հատուկ ծառայություններ՝ թե հետախուզություն և հակահետախուզություն, և թե ներքին գործերի մարմինների սկզբունքորեն լիարժեք ուժային համակարգ, միլիցիա, այսինքն՝ անվտանգության քիչ թե շատ ավարտուն լիարժեք համակարգ, որը կծառայեր Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքականության տարաբնույթ խնդիրների լուծմանը, անվտանգության տարբեր խնդիրների հանգուցալուծմանը տարածաշրջանում, հանրապետության դեմ ուղղված թշնամական մեքենայությունների ու սադրանքների բացահայտմանը և կանխմանը: Հենց այդ կարգի նկատառումներից էլ ելնելով, արդեն 1918 թ. երկրորդ կեսին առաջացած շատ բարդ աշխարհաքաղաքական իրավիճակում էլ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ պետական ազգային անվտանգության համակարգի մարմինների ձևավորմանը և գործունեության ուղղորդմանը: Կազմակերպական-ֆինանսական և կադրային խնդիրների լուծման տեսանկյունից առաջին իսկ քայլերը կատարվել են հանրապետության հռչակումից անմիջապես հետո: Այսպես, դեռ 1918 թ. օգոստոսի 13-ին Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը լսում է ռազմական նախարարության՝ իրեն միջոցներ բաց թողնելու միջնորդության մասին՝ ծածկելու համար ավիացիայի, հետախուզության, ռադիոհեռագրի վրա ծախսված գումարները: Նախարարների խորհուրդը՝ քննարկելով հարցը, որոշում է վանություն տալ ձեռնարկված քայլերին, ինչպես նաև կառավարության վարկի հաշվին բաց թողնել 6 միլիոն ռուբլի՝ ա) չնախատեսված ծախսերի համար հատկացնել 20 հազար ռուբլի, բ) հետախուզության համար՝ 20 հազար ռուբլի, և գ) հակահետախուզության համար ևս՝ 20 հազար ռուբլի՝ հետախուզական ծառայության կազմակերպական-քաղաքական հիմնախնդիրների լուծման համար (օրինակ, հարևան Վրաստանի Հանրապե-

տությունն իր հետախուզության կարիքների համար կարողանում էր հատկացնել ավելի պատկառելի գումարներ²⁵: Իսկ արդեն Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագրից տեղեկանում ենք, որ ՀՀ ռազմական նախարարության Գլխավոր շտաբում ստեղծվել է ուսկանել գործունեություն ծավալել **Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքն** իր փոքրթիվ անձնակազմով:

Առհասարակ, հայթայթված արխիվային տարաբնույթ վավերագրերը ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն վկայում են այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարող գործադիր մարմինն՝ Նախարարների խորհրդին, մշտապես մտահոգել են ռազմական շինարարության և պետական անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների ու ստորաբաժանումների ձևավորման հարցերը, այդ թվում և հետախուզական ու հակահետախուզական ծառայության կազմակերպման հարցերը, որոնց աշխատանքների ծավալման համար գործադրվել են իրական ջանքեր և հատկացվել են որոշակի գումարներ, թեկուզև ոչ շատ մեծ: Այսպես, ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստը, որում նախագահել է մինիստր-նախագահ և Արտաքին Գործերի նախարար **Ալ. Խատիսյանը**, քննարկեց նաև Զինվորական նախարարի ղեկավարումը հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար 535 հազար ռուբլի վարկ բաց անելու մասին: Նիստը միաձայն որոշում ընդունեց հավանություն տալ և խնդրել պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովին բաց թողնել այդ գումարը, ինչը հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման առումով կարևոր ազդակ հանդիսացավ²⁶: Հայկական պետության անվտանգության կարևոր բաղկացուցիչներ հանդիսացող հետախուզական մարմինների ձևավորման խնդրով է զբաղվել նաև Նախարարների խորհրդի 1920 թ. մայիսի 8-ի նիստը (նիստ 254_ա) **Հ. Օհանջանյանի** գլխավորությամբ, որը լսելով Զինվորական նախարարի ղեկավարումը հետախուզության և հակահետախուզության բաժանմունքին մայիս ամսվա ծախսերի համար 657 հազար ռուբլի բաց թողնելու մասին հարցը, որոշում ընդունեց նշված գումարը բաց թողնել 40 միլիոնանոց հատուկ ֆոնդից²⁷: Սակայն առկա փաստաթղթերի մանրազնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կազմակերպական-ֆինանսական խնդիրներն այդ բնագավառում հեշտությամբ չէին լուծվում, երբեմն էլ արհեստական խոչընդոտներ էին հարուցվում, որոնք դժվարացնում էին հայկական հետախուզական ծառայությունների աշխատանքները, հաճախ վերջիններիս գործնականում կանգնեցնում փակուղու առաջ: Դա բավականաչափ հստակ է երևում 1919 թ. մայիսի 2-ի Գլխավոր շտաբի պետին հասցեագրված (N°

²⁵ Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 484, ք. 9, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 13, ք. 12, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 216, ք. 1:

²⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (85), ք. 194, գ. 229, ք. 1:

²⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 146 (149), ք. 82, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 107, մաս II, ք. 87:

P07) զեկուցադրից, որում հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար **Հովհան Խան-Կոտուրսկին** նշում էր, որ հետախուզական բաժնի գործունեության ընդարձակման և հարևան երկրներում նոր կետերի բացման հետ կապված անհրաժեշտ է հոգ տանել այն մասին, որպեսզի Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հետախուզության գործակալները ինչ-որ աշակցություն ունենային իրենց երկրի դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից: Փաստաթղթում ասվում էր, որ հետախուզության սպան «ձախողման» դեպքում պաշտոնապես չի օգտվում պաշտպանության իրավունքից և իր սեփական ռիսկի հաշվին է աշխատում: Այդ կապակցությամբ շեշտվում էր, որ այդ ամենի հետ մեկտեղ հետախուզիչի աշխատանքում հսկայական աշակցություն (անշուշտ, ոչ պաշտոնապես) կարող են ցույց տալ դիվանագիտական ներկայացուցչությունները (միսիաները), ինչը և գոյություն ունի բոլոր երկրներում, և ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ հետախուզության գլուխ միշտ էլ կանգնած են լինում դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարները: Զեկուցադրում միաժամանակ աստիճանաբար էր արտահայտվում, որ հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչությունները հետախուզության գործակալների իրենց դիմելու դեպքում միանգամից վախենում են և մերժում վերջիններիս, բացատրելով, որ տագնապում են հնարավոր «դիվանագիտական բարդացումներից», իսկ եթե երբեմն էլ որոշ օգնություն են ցուցաբերում, ապա ոչ այնքան հմուտ ձևով և հետախուզության գործակալին դնում են ամենառիսկոտ դրություն մեջ, ավելացնելով, որ դա ինքն իր վրա է զգացել (Խ. Կոտուրսկին - ընդգծումը մերն է՝ Վ. Վ.): Խան-Կոտուրսկին վերը նշված զեկուցադրում նաև գտնում էր, որ անհրաժեշտ է հարաբերության մեջ մտնել Արտաքին Գործերի նախարարության հետ և խնդրել, որպեսզի վերջինս կարգադրություններ անի բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Թուրքիայի շրջանակներում, և համապատասխան ձևով նշել, որ աշակցությունը հետախուզության գործակալներին նրանց աշխատանքում ուղղակի ներկայացուցչությունների պարտականությունն է: Զեկուցադրում նաև նշվում էր, որ այդ աշակցությունը պետք է գլխավորապես կայանա փաստաթղթերի փաթեթների ուղարկման և տարբեր շրջանները ուղևորությունների ժամանակ անհրաժեշտ փաստաթղթերի ստացման համար աշակցության ցուցաբերման մեջ: Զեկուցադրի վերջնամասում նշվում էր, որ ներկայացուցչության աշխատանքներից բացի, պետք է բոլոր միջոցները ձեռնարկվեն, որպեսզի իրենց անզգուշ գործողություններով չձախողեն հետախուզության գործակալներին: Զեկուցադրում նաև ասվում էր, որ մանրամասն հրահանգները, թե ինչում պետք է արտահայտվի ներկայացուցչությունների օգնությունը, տեղում կարող են տրվել հետախուզության սպայի կողմից²⁸: Այդ նույն զե-

²⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 24:

կուցազրի վրա Խան-Կոտուրսկին նաև մականգրել է, որ ինքը միջնորդում է ներկայացուցչությունների առաջ՝ օգնություն ցուցաբերել: Դիմումագիրը հասցեագրված էր **Ալ. Շենեռին**, որին և հանձնարարվեց հարցի պրակտիկ կողմի մշակումը²⁹: Եվ արդեն 1919 թ. մայիսի 21-ին Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատարի պարտականությունները կատարող փոխգնդապետ Ալ. Շենեռը Զինվորական նախարարին ուղղված դիմումագրում խնդրում էր վերջինիս միջնորդությունը Արտաքին Գործերի նախարարության միջոցով աջակցել հետախուզության աշխատակիցներին³⁰: Այս փաստաթղթի տակ ևս կար Հ. Խան-Կոտուրսկու ստորագրությունը: Այդ նույն օրը Հայաստանի Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր **Արարատյանը (Արարատյան Քրիստափոր Գեորգիի)** (18 հուլիսի, 1876 թ. – 10 դեկտեմբերի, 1937 թ.³¹) գաղտնի գրությունը դիմում է Արտաքին Գործերի նախարարին, կցելով նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի զեկուցագիրը՝ կապված Արտաքին Գործերի նախարարության աստիճանավորների և Զինվորական նախարարության գործողությունների ուղղորդման հետ: Դիմումագրում Զինվորական նախարարը խնդրում էր կարգադրություն անել ամենախնտեսիվ օգնություն ցուցաբերելու հետախուզության աշխատակիցներին, որոնք դիմում էին Արտաքին Գործերի նախարարության ներկայացուցիչներին Հայաստանի սահմաններից դուրս: Գեներալ-մայոր Արարատյանը նշում էր, որ մանրամասն տվյալները, թե ինչում պետք է արտահայտվի հետախույզներին ցուցաբեր-

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ **Արարատյան (Արարատով) Խաչատուր Գեորգիի** [18.06.1876թ.- 10.12.1937թ.] – Գեներալ-մայոր: Ակտիվորեն մասնակցել է 1918թ. մայիսյան Բաշ-Ապարանի և Սարդարապատի ճակատամարտերին, այնուհետև հոկտեմբերին գլխավորել է Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև սահմանների հաստատման հանձնաժողովը, 1919թ. մարտից մինչև 1920թ. սկիզբը եղել է Հայաստանի զինվորական նախարարը: Պաշտոնից հեռացվել է ՀՀ Կուսակցության անդամ դառնալուց հրաժարվելու համար: 1920թ. աշնանը մասնակցել է թուրք-հայկական պատերազմին և դավաճանության հետևանքով գերի ընկել: Հետաքրքիր է նաև նշել, որ թուրքական բանակի հրամանատար **Զյազիմ Կարաբեքիր փաշայի** կողմից Ք. Արարատյանին առաջարկ է արվել թուրքական ռազմական ակադեմիայում դասավանդելու հրե տանակցության պարտաստության դառննալուց, սակայն վճռաբար մերժվել է վերջինիս կողմից: Թուրքական զբոսությունից ազատվել է Խորհրդային Հայաստանի համրահայտ ղեկավար և ակադեմիկոս պետական գործիչ **Ալեքսանդր Մյասնիկյանի** համատ ջանքերի շնորհիվ, և նրա իսկ առաջարկով գեներալ-մայոր Քրիստափոր Արարատյանը 1923թ. զբաղեցրել Հայկական հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալի պաշտոնը: Չորսըվելուց հետո գեներալ-մայոր Քրիստափոր (Խաչատուր) Արարատյանը եղել է Երևանի պետական համալսարանի և գյուղատնտեսական ինստիտուտի ռազմագիտության ամբիոնների վարիչ: – Տե՛ս **Տիգրան Հալալյան** [Տիգրան Պետրոսյան], **Գարեգին Դադարյան**, 1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ: Կենսագրական հանրագիտարան, Եր., Հեղ. հրատ., 2009, էջ 120 – 121: **Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения**. Биографический справочник. Изд. Второе, допол. // Составитель **Армен Меружанян**, Санкт-Петербург, Изд-во “Роза ветров”, 2013, стр. 46 – 47:

վող աշակցությունը և գործողությունների ընդհանրությունը, անհրաժեշտ է պարզաբանել տեղում՝ հետախուզության բարձր աստիճանավորների բանակցություններում դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարների կամ անձնակազմի հետ³²:

Դեռ 1919 թ. ապրիլի սկզբին ևս մի կարևոր քայլ էր կատարվել Արտաքին Գործոց նախարարության և Հայաստանի հետախուզական ծառայությունների միջև աշխատանքներն ուղղորդելու ուղղությամբ մեկ այլ կարևոր բնագավառում: Այսպես, 1919 թ. ապրիլի 9-ի որոշմամբ Արտաքին Գործերի նախարարությունը կից ստեղծվում է Տեղեկատվական բյուրո: Սույն փաստաթղթում ասվում էր, որ Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեությունը պետք է նպատակամղվի հակահետախուզական բաժանմունքի առջև կանգնած խնդիրների իրագործմանը, և գտնվի Զինվորական նախարարության վերահսկողության ներքո: Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեության շրջանակներին վերաբերող տեղեկությունների չարքին էին դասվում. 1) ռազմական բնույթի տվյալները, զորամասերի տեղաբաշխման, զինվածության և զինմատակարարման մասին և այլն, 2) հարևան երկրների կառավարությունների կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի միջոցառումները, էմիսարական (գործակալական) շարժումը, մամուլի նկատմամբ հետաքննչական վերահսկողության ուժեղացումը: Այս կարևոր փաստաթղթում նաև շեշտվում էր, որ բյուրոն պետք է աշխատի ռազմական հակահետախուզության հետ սերտ առնչությունների պայմաններում, օգնելով և թեթևացնելով մեկը մյուսի աշխատանքը³³: Հարկ է այս կապակցությամբ մի շատ հետաքրքիր փաստաթղթի ևս անդրադառնալ, որպեսզի ավելի ամբողջականորեն և լիարժեք պատկերացնենք, թե ինչու հենց Արտաքին Գործերի նախարարությունը կից ստեղծվեց Տեղեկատվական բյուրոն: Այդ կարևոր խնդրի բացահայտման վրա լույս է սփռում Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հատուկ բաժանմունքի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար **Ռ. Չալխուշյանի** 1919 թ. ապրիլի 9-ով թվագրված գրությունը՝ հասցեագրված Հետախուզության ղեկավարներին: Դրանում Ռ. Չալխուշյանը գրում էր, որ դեռ հին ցարական ռեժիմի ժամանակ հայկական ղեկավար շրջանները թույլ են կողմնորոշվել ինչպես նախկին կառավարության ձգտումների մեջ, այնպես էլ հարևան ժողովուրդների վարքագծում: Չալխուշյանը գրում էր, որ տեղեկատվության բացակայությունը իրեն զգացնել տվեց 1917-1918 թթ., երբ հայերը անընդհատ հայտնվում էին հարևան, ավելի ճարպիկ, ավելի քաղաքականապես նրբանկատ ժողովուրդների իշխանության տակ: Հետևաբար, ըստ Չալխուշյանի, Տեղեկատվական բյուրոյի կազմակերպման գաղափարը միանգամայն օրինաչափորեն առաջացավ 1917-1918 թթ., և կիրառվեց թիֆլիսում, սակայն այնտեղ փաստորեն հանգեցվեց գերությունից փախածների

³² ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 23:

³³ Նույն տեղում, ք. 9:

մեջ հարցումներն անցկացնելուն, թերթերից պատռուկներ հանելուն, և այլն: Ըստ Չալխուշյանի, սովորաբար տեղեկատվական գործունեությունը պետք է ծառայեր Զինվորական նախարարության Հետախուզական բաժանմունքը, սակայն քանզի վերջինիս համար այն դժվար էր իր պետությունն սահմաններից դուրս տարածել, այդ իսկ պատճառով էլ նպատակահարմար գտնվեց տեղեկատվությունը կենտրոնացնել Արտաքին Գործերի նախարարությունում, որի ներկայացուցիչները օգտվում են էքստերիտորիալության (անձեռնմխելիություն) իրավունքից, փաստորեն նրա դերը հանդեպնելով Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի դերին՝ սակայն Հայաստանի սահմաններից դուրս, սկզբնապես Վրաստանում և Ադրբեջանում, ինչը կախված էր հայկական պետության փաստացի հնարավորություններից, և առաջին հերթին՝ տնտեսական և կադրային-մարդկային գործոններից: Ըստ այդ մտահղացման, այդ բաժանմունքի ղեկավարությունը պետք է կենտրոնանար Արտաքին Գործերի նախարարությունում, թեկուզև այն գաղտնի բաժանմունք անվանելով, կամ ասենք՝ Տեղեկատվական բաժանմունք: Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարությունների միջև կայացած համաձայնությամբ էլ Վրաստանում և Ադրբեջանում պետք է նշանակվեին զինվորական կցորդներ, որոնց ձեռքին էլ պետք է կենտրոնանար նշված երկրներում անհրաժեշտ տեղեկությունների հավաքումը, որոնց թվին առաջին հերթին դասվում էին՝ 1) զորամասերի զինվածություն, հանդերձանքի, զորքերի տեղաշարժերի և այլնի մասին ռազմական տեղեկությունները, 2) հարևան պետության կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի գործողությունները, գործակալական շարժումը, մամուլի նկատմամբ հսկողությունը, 3) տեղեկությունները, որոնք կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել նախարարության համար, հարևան երկրների կողմից հպատակ հայերի նկատմամբ ձեռնարկվող միջոցները: Ավարտելով այս չափազանց հետաքրքիր փաստաթղթում ներկայացված մտքերի ամփոփումը, վերջնամասում Չալխուշյանը հատուկ ընդգծում էր, որ բյուրոն պետք է աշխատի և ռազմական հակահետախուզության հետ սերտ փոխհամագործակցության ու բազմակողմանի կապերի պայմաններում, փոխադարձաբար օգնելով միմյանց իրենց հայրենանվեր աշխատանքում³⁴: Այդպես էլ տեղի ունեցավ, Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 3-ի որոշմամբ բյուրոն հաստատվեց, որը տեղեկություններ ձեռք բերելով մամուլի և գաղտնի գործակալական ցանցի միջոցով, պետք է չձգնվորական գերատեսչությունը ներկայացներ օպերատիվ և քաղաքական բնույթի տեղեկատվություն: Հետագայում Ազգային խորհուրդն իր 1918 թ. հուլիսի 16-ի նիստում գտնելով, որ Տեղեկատվական բյուրոն պատմականորեն անհրաժեշտ հաստատություն է, որոշեց այն վերցնել չձգնվորական գերատեսչության ենթակայու-

³⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 9, 9 հալ:

թյունից և հանձնել ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությանը՝ ի դեմս Թիֆլիսում գործող հայտնի դիվանագիտական ներկայացուցչության³⁵, որն էլ բնականաբար ինքնին հասկանալի է, քողարկված ձևերով իրականացնում էր հետախուզական գործառնություններ Վրաստանում և նրա շուրջ, հանդիսանալով կենտրոնական նշանակության կառույց, հանգուցակետ ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Ադրբեյջանի, Հարավային Ռուսաստանի և այլ հարափոխական տարածքների նկատմամբ:

Սակայն իրական կյանքն ավելի բարդ էր և գործընթացներն էլ ոչ միանշանակ: Պրակտիկան ցույց տվեց, որ Արտաքին Գործերի նախարարության և Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայության փոխհարաբերությունները ամենևին էլ այնքան հարթ չընթացան, ինչպես կարելի էր սպասել, այլ երբեմն էլ ընթացան փոխադարձ պահանջատիրության և տեղ-տեղ էլ՝ անհարկի քաջքշուկների մթնոլորտում: 1919 թ. հունիսի 18-ին Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված գրությամբ (№ 3833) Գլխավոր շտաբի պետ Ալ. Ծենուրը ի պատասխան Զինվորական նախարարի հասցեին 1919 թ. հունիսի 18-ին արտագործնախարարության կողմից հղված դիմումագրում արժարժված ստուգիչ բնույթի հարցերի (№ 2210), խնդրում էր շտապ հաղորդել և առաջիկայում էլ տեղյակ պահել, թե հետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացված տեղեկություններից որոնք են դուրս եկել ոչ ճիշտ, ինչպես նաև կատարել դիվանագիտական ներկայացուցչներից ստացված տեղեկատվության փոխանցում³⁶:

Բյուրոկրատիան ամենուր և ցանկացած իրավիճակում մնում է բյուրոկրատիա, իսկ թղթային քաջքուկը իրական գործի փոխարեն վերջին հաշվով վնասում էր թե հետախուզության և թե Արտաքին Գործերի նախարարության կողմից ձեռնարկվող գործերի կազմակերպմանը, և դրանց արդյունավետությանը: Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը 1919 թ. հունիսի 19-ի գրության մեջ (№ Po 179)՝ ուղղված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետին՝ շեշտում էր, որ տվյալ պահին ինքը հնարավոր չի գտնում առանձին փաստերով հայտնել, թե հետախուզական բաժնի կողմից ներկայացված ո՞ր տեղեկությունները և ե՞րբ են ոչ ճիշտ դուրս եկել, սակայն հունիսի 8-ի հետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացված ամփոփազրի վերջին տեղեկությունները (Թիֆլիսում կատարվող գորահավաքի և Խորհրդային Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Վրաստանի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների մասին) Թիֆլիսից իրենց կողմից ստացված հաղորդագրությունների համաձայն չեն համապատասխանում իրականությանը³⁷: Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված երկու փաստաթղթերն էլ վկայում են նորաստեղծ հետախուզական և հակա-

³⁵ Նույն տեղում, գ. 81, ք. 2-3, 5-8, 11:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, ք. 32:

հետախուզական ծառայությունների կայացման գործընթացների և նրանց կողմից ձեռնարկվող գործունեությունն առջև ծառացած դժվարությունների, երբեմն էլ թույլ տրված սխալների և բացթողումների, ինչու է՝ նաև ձախողումների մասին, որ բոլոր երկրների հատուկ ծառայությունների պրակտիկայում էլ պատահում է: Կայացման գործընթացները դժվար էին, ոչ միանշանակ, իսկ գործնական փոխհարաբերությունները արտագործնախարարության հետ հստակ չէին դասավորվում, որովհետև երբեմն էլ վերջինիս պաշտոնյաները իրենց հեռու էին պահում հետախուզական ծառայություններից, անհարկի չէին վստահում, երբեմն էլ կասկածի էին ենթարկում վերջիններիս գործունեությունը, չնայած այն հանգամանքին, որ արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը բոլոր երկրներում էլ մշտապես եղել է արտաքին հետախուզական ծառայության գլխավոր կազմակերպիչը և ղեկավարը, ինչը թերևս Հայաստանի պարագայում գալիս էր անփորձությունից և երկչոտությունից: Այս ամենը հանգեցնում էր թյուրբեմությունների և բացասական արդյունքների, վնաս հասցնելով Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությանը: Վերջ ի վերջո, ինչ-որ առաջընթաց կար, թեկուզև ոչ ներդաշնակ և ոչ շատ շոշափելի: Կյանքի հրամայականն էր անհապաղ իրական կապեր ապահովել հետախուզական ծառայությունների և արտագործնախարարության համակարգի միջև, ծառայեցնելով նորաստեղծ Հանրապետության գոյատևման ապահովման աշխարհաքաղաքական խնդիրներին: **1920 թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը, լսելով Զինվորական նախարարի զեկուցումը արտասահմանում հետախուզական և հակահետախուզական գործի մասին, որոշում է կայացնում այդ գործունեությունը ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության զենպանների հսկողությանը**³⁸:

Ինչպես ակնառու կերպով տեսնում ենք, փուլ առ փուլ համառ ջանքեր էին գործադրվում հետախուզության և հակահետախուզության ծառայությունների աշխատանքների բովանդակությունը հնարավորին չափով ավարտուն և լիարժեք դարձնելու համար, ճշգրտվում էին հիմնական օղակները և ստեղծվում նորերը: Այս ճանապարհին կարևոր քայլ էր արտասահմանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից գինվորական ներկայացուցիչների (գործակալ, կցորդ, ատտաչե) ինստիտուտի ստեղծումը: Այս առումով, անկասկած, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի զեներալ-մայոր **Գ. Գ. Ղորղանյանի (Ղորղանով - Կորգանով)** բազմաբեղուն գործունեությունը³⁹, որը գտնվում էր Զինվորական նախարարի անմիջական ենթակա-

³⁸ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 489, ք. 62, Գ.Պ - 278, ց. 1, գ. 11, ք. 16:

³⁹ **Գարրիել Գրիգորի Դորդանյան [3.05.1880 - 8.01.1954 թթ.]** - ծնվել է 1880 թ. մայիսի 3-ին, ազնվականի ընտանիքում, հայրը գեներալ-մայոր **Գ. Գ. Ղորղանյան** էր: Առաջին Հանրապետության հռչակման պահից սկսած Դորդանյանը ներգրավվել է դիվանագիտական աշխատ-

յուլիան տակ: Դեռ 1918 թ. դեկտեմբերի 3-ին Ղորղանյանը Զինվորական նախարարին է ներկայացնում մի ուշադրավ դեկուցում, որում հարց էր բարձրացնում և հիմնավորում այսպես կոչված «զինվորական ազենաների» համակարգի ստեղծման անհրաժեշտություն մասին: Ղորղանյանը դա համա-

տանքների մեջ որպես ռազմական խորհրդատու: Նա 1918 թ. մայիսի վերջին - հունիսի սկզբին մասնակցել է Բաթումի կոմիտեի աշխատանքներին: 1918 թ. հունիսին Ա. Ահաբունյանի, Մ. Պապաջանյանի, Ալ. Խատիսյանի հետ ուղարկվել է Վ. Պոլիս, ուր սպասվում էր կոմիտեի անցկացում Կովկասյան հարցի վերաբերյալ: Դրանից հետո ՀՀ կառավարության կողմից Գ. Ղորղանյանը ուղարկվել է Փարիզ որպես հայկական պատվիրակության խորհրդական, ուր նա ժամանում է 1919 թ. հունիսի 1-ին: 1934 թ. Փարիզում հրատարակվող «ՎԷՄ» ամսագրում [1934, մայիս-հունիս, հուլիս-օգոստոս] տպագրվել է վերջինիս հոդվածաշարը Հայաստանի Հանրապետության և մեծ տերությունների հետ ունեցած հարաբերությունների մասին // **Ղորղանյան Գ. Զոր.**, Հայաստանի Հանրապետությունը եւ պետությունները, I. Բրեստ-Լիտովսկից մինչեւ Սեւր, Բ. տարի, 1934, ք. 3, մայիս-յունիս, Ե., էջ 29-41, II, Սեւրից-Լոզան, Բ. տարի, 1934, ք. 4, յուլիս-օգոստոս, Զ., էջ 54-72 // «ՎԷՄ» (Փարիզ): Տես նաև Գ. Ա. **Авесьян**, Генерал Гавриил Григорьевич Корганян. Вестник общественных наук, 1997, N 1, стр. 155-158: Ղորղանյանը կատարել է զգալի աշխատանք ջանք ու եռանդ շնանյելով, որպեսզի հետախուզության գործը դրվի լավ հիմքերի վրա: Գեներալ Գ. Ղորղանյանը, որին ըստ էության կարելի է համարել ոչ միայն Փարիզում ՀՀ կառավարության պատվիրակության ռազմական խորհրդատու, այլև իրավամբ մասնազմական կցորդի պարտականությունները կատարող զինվորական, 1919 թ. վերջերին - 1920 թ. սկզբներին սերտ կապերի և համագործակցության մեջ էր գտնվում Կ. Պոլսում գործող Տիգրան Դեփոյանցի կողմից գլխավորվող հետախուզական խմբի հետ, որից մշտապես ստանում էր Թուրքիայի, նրա ռազմական ուժերի և ռազմաքաղաքական անցուղարձերի, **Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի** կողմից գլխավորվող թուրքական ծայրահեղ ազգայնական, այսպես կոչված «Միլլի» շարժման, Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող ավազակային արշավանքի, հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական զորքերի տեղաշարժերի և այլնի մասին զգալի արժեք ներկայացնող տեղեկատվություն զանազան ամփոփագրերի և նամակազրույցի տեսքով: Դրանք հասցեագրված էին Փարիզում գտնվող ՀՀ պատվիրակության ռազմական խորհրդատու և ներկայացուցիչ Գ. Ղորղանյանին, և որոնց մեզ հայտնի թիվը հարյուրների է հասնում³⁹, դրանք վերջինիս կողմից պարտաճանաչորեն առաքվում էին Հայաստան՝ ռազմաքաղաքական ղեկավար շրջաններին, ըստ այդմ ակնկալելով համապատասխան արդյունավետ քայլեր. հարկ էր սակայն արձանագրել այն փաստը, որ դրանք հարկ եղած արդյունավետությունը չունեցան, և որ դա տեղի ունեցավ թե՛ հետախուզական բնագավառի կամ վերջինիս հետ սերտորեն առնչվող զինվորական այրերի մեղքով, և թե՛ իշխանությունների որոնգրած կրավորական դիրքորոշման և Սերյան կողմնորոշման, Անտանտյան երկրների կույր մկրվածության հետևանքով, երբ շատ հարցերի հանգուցալուծումը պայմանավորվածության մեջ էին գտնվում մեծ տերությունների կողմից հետամտած երկտակ և նրբին խարդավանքներով ընդառաջակցության հետ, փոխակապվորձերով ձեռնարկել ինքնուրույն քայլեր հանրապետությունը տկար վիճակից դուրս բերելու ուղղությամբ, շտկելով վիճակը ինչպես բանակում, այնպես էլ հետախուզության կազմակերպման և ուղղորդման բնագավառում: Այս ամենը մաս կկալում է այն արգասաբեր համագործակցության մասին, որ կար Գ. Ղորղանյանի և Կ. Պոլսում գործող Տ. Դեփոյանցի գլխավորած հետախուզական խմբի միջև: Մահացել է 1934 թ. **հունվարի 8-ին** Փարիզում և հուղարկավորվել Պեր-Լաշեզ գերեզմանոցում: Պարգևատրվել է Ֆրանսիական կառավարության կողմից Ֆրանսիայի բարձրագույն պետական պարգևով՝ Պատվո Լեգիոնի և ռուսական Սբ. Ստանիսլավի III աստիճանի շքանշաններով: Տես Գ. Ա. **Меружанян**, Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге. Биографический справочник, **Корганян Г. Г.** Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918) с 19-ю схемами / Пер. с фр. Пирумьяна Ю. Л., Долбакяна Э. Е., М., 2011:

րում էր ամեն մի պետութեան զինված ուժերը գլխավորող մարմնի՝ Զինվորական նախարարութեան գործակալը: Ղորղանյանը նշում էր, որ Ընդհանուր առմամբ զինվորական կցորդը պետք է հետևի այլ պետութեան զինված ուժերի զարգացմանը, ուր ինքը գործուղվել է և ձեռնամուխ լինի այն հնարավոր ուժերի բացահայտմանը, որոնց հետ հնարավոր է բախուժանք լինեն: Հետևաբար, Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական կցորդը պետք է ձեռնամուխ լինի հետևյալ խնդիրներին իրագործմանը. 1) զինվորական կցորդը (գործակալը) պետք է բացահայտի հակառակորդի բանակի կազմը խաղաղ ժամանակ, ինչպես նաև նրա հաստիքային և թվական կազմը, 2) զինվորական ծառայութեան անցած զինվորականների պահեստակազմը, զինվորական ծառայութեան գծով արտոնութեւններ ունեցող այն մարդկանց թիվը, որոնք ազատված են զինվորական ծառայութեւնից, և պատերազմի դեպքում չէին կարող գնալ կրողներ դառնալ: Անհրաժեշտ էր նաև պարզել պահեստի սպաների թիվը, 3) բացահայտել սպառազինութեան պաշարները, որոնք կարող էին օգտագործվել բանակի զորահավաքի ժամանակ, 4) զինվորական կցորդը կամ գործակալը պետք է պարզեր այն մարտիկների առավելագույն քանակը, որը տվյալ պետութեւնը կարող էր մարտի դաշտ դուրս բերել, 5) բանակի կազմակերպումը պատերազմի ժամանակ, դրա տեղաբաշխումը, 6) զինվորական խանութների տեղաբաշխվածութեւնը, դրանց իրական ունեցվածքը, 7) հրետանային և ինժեներական պահեստների, արհեստանոցների տեղաբաշխումը, 8) երկաթուղիների բեռնաթողութեւնակութեւնը, չարժակազմը, 9) երկաթգծերի վիճակը, երթուղիները, 10) պաշտպանական կառույցների պատրաստվածութեան աստիճանը և տեղաբաշխումը, 11) տեղական ռազմական վարչութեան կառուցվածքը և զորահավաքի արագութեան մասին տվյալները, 12) զորքերի ուսուցման հարցերը, 13) զորքերի մարտական ոգու, կարգապահութեան վիճակը և այլն: Հետաքրքիր փաստաթուղթ է, որը վկայում է նաև որոշ հայ զինվորականների պրոֆեսիոնալ բարձր պատրաստվածութեան մասին:

Ահա այսպես, շատ մանրագնին ներկայացնելով զինվորական կցորդ-գործակալների առջև դրված խնդիրները, գեներալ-մայոր Գ. Ղորղանյանը անում է կարևոր եզրահանգումներ: Մասնավորապես նա հետևութեւն է անում, որ առանց զինվորական գործակալների միջոցով հետախուզութեան գործի ճիշտ կազմակերպման, ռազմական զինված պայքարի մասին հարցերի լուծումը միշտ հենված կլինի կասկածելի տվյալների վրա, և հնարավոր չի լինի ճիշտ հակամիջոցների ձեռնարկումը: Գեներալ-մայոր Ղորղանյանը այնուհետև եզրահանգում է, որ ներկա պահին անհրաժեշտ է ամեն տեղ, ի նկատի ունենալով ծավալվող իրադարձութեւնները, իսկույնեւեթ ստեղծել զինվորական գործակալութեւն, այդ թվում և Վրաստանում, և Ադրբեջանում: Միաժամանակ Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալները, ինչպես դա կա բոլոր պետութեւնների պրակտիկայում, գտնվելով

դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից, նշանակվում են միանձնյա Զինվորական նախարարի կողմից, և միայն վերջինիս են ենթակա և հաշվետու: Զինվորական նախարարի կողմից ռազմական կցորդների նշանակման պահից արդեն Արտաքին Գործերի նախարարությունը պետք է այդ մասին համապատասխան ձևով իրազեկ դարձնի տվյալ երկրի համապատասխան գերատեսչություններին, և նրանց հետ համաձայնեցնի մանրամասնությունները և հարցի առանձին կողմեր⁴⁰: Բացի այդ, գեներալ Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալը պետք է իրականացնի արձակուրդի մեջ գտնվող սպաների և զինվորականների, ինչպես նաև պահեստի այն սպաների, բժիշկների, չինովնիկների հաշվառումը, որոնք տվյալ պահին գտնվում են այն երկրում, ուր գործողված են եղել: Այդ իսկ պատճառով, ըստ Ղորղանյանի, զինվորական գործակալը պետք է ունենար ծանրակշիռ զինվորական պատրաստվածություն, և որոնց նշանակումը Զինվորական նախարարի կողմից յուրաքանչյուր առանձին դեպքում պետք է հատուկ քննարկվեր: Ըստ այդ պլանի, ոչ մեկն առանց Զինվորական նախարարի թույլտվության իրավունք չուներ գործողվելու համապատասխան ներկայացուցչություն: Ղորղանյանն առաջարկում էր զինվորական գործակալին նշանակել 1500 ռուբլի ռոճիկ, իսկ նրա օգնականին 800-ից 1000 ռուբլի՝ կախված սպայական կոչումից: Միաժամանակ գեներալ-մայոր Ղորղանյանը կարևոր էր համարում գաղտնի հետախուզության համար ենթահաշվետվական ավանսի հատկացումը, ինչպես նաև զինվորական կցորդի գրասենյակի համար նախատեսված սենյակի տրամադրումը ներկայացուցչության զբաղեցրած շինտարածքի շրջանակներում⁴¹:

Կատարվել էր զգալի աշխատանք, որի համար Ղորղանյանը ջանք ու եռանդ էր խնայել, որպեսզի հետախուզության գործը դրվեր լավ հիմքերի վրա: Գեներալ-մայոր Ղորղանյանի այս տեղին և նպատակային հարցադրումներից հետո հաջորդ քայլը կատարվում էր գեներալ-մայոր Արարատյանի կողմից, որը 1919 թ. մարտի 31-ին նորից անդրադառնում էր Ղորղանյանի վերոհիշյալ գեկուցադրին թիֆլիսում և Բաքվում զինվորական գործակալների «համապատասխան ինստիտուտ» ստեղծելու անհրաժեշտության մասին, ներկայացնելով համապատասխան տեղեկանքներ այդ գործի վերաբերյալ: Միաժամանակ գեներալ-մայոր Արարատյանը տվյալ ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակում զինվորական ներկայացուցիչների (ապահեստ, կցորդ) հաստատումը համարում էր հրատապ անհրաժեշտություն, ընդ որում պատճառաբանելով, որ հենց այդ զինվորական ներկայացուցիչների վրա էլ կարելի է դնել զինվորական ներկայացուցչություն պարտականությունները Դաշնակցային հրամանատարությանը կից՝ թիֆլիսում և Բաքվում: Արարատյանը գտնում էր, որ այդ պաշտոնյաների պահելու հոգ-

⁴⁰ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 27, ք. 27 (72), ք. 62, ֆ.Պ - 278, ց. 1, գ. 11, ք. 16:

⁴¹ Նույն տեղում, ք. 143:

սը կարող է իրականացվել Զինվորական նախարարության ընդհանուր վարկի հաշվին, սակայն գրասենյակի և գաղտնի հանձնարարությունների գծով սպաների ծախսերը անհրաժեշտ է վարկավորել՝ յուրաքանչյուր ներկայացուցչին ենթահաշվետվային ավանս տալով ամսական 10 հազար ռուբլի չափով: Վերջնամատում Արարատյանը խնդրում էր իր առաջարկները հաստատել և թույլ տալ վարկավորումը սկսած ապրիլի 1-ից՝ ամիսը հազար ռուբլի, և ընդամենը 180 հազար ռուբլի էլ բաց թողնել մինչև 1919 թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածի համար⁴²:

1919 թ. մարտին թվագրվող Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության փաստաթղթերից մեկում արդեն շարադրված են ռազմական գործակալների գործունեության ընդհանուր սկզբունքները, նրանց հետախուզության օբյեկտները և դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ կապերի ձևերն ու եղանակները, որպես նրանց գործունեության պարտադիր պայմաններ, ինչի համար նախատեսվում էր չորս մարդ՝ բարձր կոչումներով, երեք մարդ՝ ցածր սպայական կոչումներով⁴³: Այդ նույն փաստաթղթում նշվում էր, որ Թիֆլիսում պահանջվում է Գլխավոր շտաբի բարձր սպայական կոչում ունեցող սպա, որ ռազմական գծով պետք է լիներ դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում, և փաստորեն անհրաժեշտ ռազմաքաղաքական տվյալները պետք է հավաքվեին և հաղորդվեին նրա միջոցով: Այդ գործի համար միակ հնարավոր թեկնածուն համարվում էր գեներալ Գ. Ղորղանյանը, որը փայլուն տիրապետում էր ֆրանսերեն լեզվին, անգլիացիներին գիտեր Պարսկաստանում իր գործունեությունից, որտեղ եղել էր գեներալ Ն. Ն. Բարաթովի (01. 02. 1865 թ. - 22. 03. 1932 թ.⁴⁴) էքսպեդիցիոն կորպուսի շտաբի կազմում, եղել էր Կովկասյան հեծելազորային դիվիզիայի պետ, և ի վերջո նաև ընդգրկվեց ՀՀ Զինվորական խորհրդի կազմում, որոշակի հեղինակություն էր վայելում Անդրկովկասում գտնվող ֆրանսիական, անգլիական ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում: Հենց այս թեկնածության նկատմամբ էլ շատ բարեհաճ էր տրամադրված նաև Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար **Լևոն Գեորգիի Եվանգուլյանը (Եվանգուլով)**⁴⁵, որը համառորեն պաշտպանում էր գեներալ Գ. Ղորղանյանի թեկնածությունը գինվորական

⁴² Նույն տեղում, թ. 142:

⁴³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 114, թ. 10 - 12:

⁴⁴ **Բարաթով Նիկոլայ Նիկոլայի [01.02.1865 թ. - 22.03. 1832 թ.] - զենքալ-ինյտեմանտ**. Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ռուսական զորքերի հրամանատարը Պարսկաստանում, 1918 թ. Կամավորական բանակի Ռուսաստանի Հարավի Զինված ուժերի հրամանատար Դեմիկիմի ներկայացուցիչը Անդրկովկասում, ապրել է Ֆրանսիայում- Տե'ս **Ա. В. Ганин**, Корпус офицеров Генерального штаба в годы гражданской войны, 1917 - 1922 гг., Справочные материалы, М., Русский путь, 2009, стр. 161, 584:

⁴⁵ Տե'ս **Ռ. Գ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918 - 1919, էջ 379; **R. G. Hovannisian**, The republic of Armenia, vol. II, p. 349:

կցորդի պաշտոնի համար⁴⁶։ Սակայն կային նաև այլ թեկնածուություններ, այդ թվում դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում գտնվող գնդապետ **Շահբաթովը**, նույնիսկ հետագայում հետախուզական աշխատանքից բավականին հայտնի երիտասարդ լեյտենանտ **Հովհաննես Խան-Կոտուրսկին**, որոնց դեմ Լ. Եվանգուլյանը կտրուկ առարկեց, գտնելով, որ այդպիսի պաշտոնում պետք է նշանակվեն Գլխավոր շտաբի ավելի բարձրաստիճան զինվորականներ, որոնք ունեին անհամեմատ ավելի մեծ փորձառություն և հեղինակություն⁴⁷։ Այս թեկնածուությունները, բնականաբար, չանցան, իսկ շուտով Լ. **Եվանգուլյանին** հասցեագրված ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության 1919 թ. ապրիլի 10-ի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ գեներալ Ղորղանյանը ևս բացառվում է այդ պաշտոնը զբաղեցնելու առումով, քանզի նրան հրամայվում է շտապ մեկնել Փարիզ⁴⁸։ Ստեղծված իրավիճակում Լ. Եվանգուլյանը ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. ապրիլի 28-ի հեռագրում (№ 914) առաջարկում էր գեներալ-մայոր Հախվերդյանի թեկնածությունը, սակայն Զինվորական նախարար Արարատյանը վերջինիս ներկայությունը Թիֆլիսում գտավ աննպատակահամար, քանզի նրա ներկայությունն անհրաժեշտությունը խիստ զգացվում էր հենց Երևանում⁴⁹։ Որոշ ժամանակ անց ՀՀ Զինվորական նախարարի կողմից Թիֆլիսում ՀՀ զինվորական կցորդի պաշտոնում առաջադրվում է ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահ **Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշյանի** (Հ. Ա. Քիչմիշ, 1881 թ. ~ 1921 թ. հետո⁵⁰) թեկնածությունը⁵¹, որի դեմ սակայն կտրականապես առարկում է Լ. Եվանգուլյանը, գտնելով, որ վերջինս Գլխավոր շտաբի փորձառու զինվորականներից չէ, գիտակ չէ գործին, որ ունի միայն իրավաբանական կրթություն, ավելացրած դրան նաև այն հանգամանքը, որ իր տրամադրության տակ առկա տեղեկությունների համաձայն՝ անտեղյակ է հայկական կյանքին ու ավանդույթներին, հայերեն չգիտի, որ նույնիսկ իրեն հայ չի համարում⁵²։ Լ. Եվանգուլյանը նույնպես աննպատակահամար էր գտնում, որ որևիցե մեկը, որը պաշտոնով ցածր էր և համեմատաբար անփորձ որպես զինվորական, նույնիսկ ժամանակավորապես կատարեր զինվորական կցորդի պարտականությունները Թիֆլիսում՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը։ Այդ կապակցությամբ նա առարկեց գեներալ **Արսենի Սերգեյի Դուլուխանով** (Արսեն Սարգիսի Դուլուխանով, 21

⁴⁶ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, ց.1, գ. 114, ք.13։ Ֆ.Պ - 121, ց. 1, գ.111, ք. 1, գ. 9, ք. 15։

⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 300, ք. 1-2։

⁴⁸ Նույն տեղում, ք. 8-10։

⁴⁹ Նույն տեղում, ք. 11-13։

⁵⁰ St' u **М. Туманян**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг. / - Ер.: Национальный архив Армении, 2012, стр. 448։

⁵¹ St' u **R. G. Hovannisian**, The Republic of Armenia, vol. II, p. 158, 160 -162, 195։

⁵² St' u ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 300, ք. 18-19, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 116, ք. 69-71։

Հունվարի, 1863 թ. ~ 1920 թ. Հետո⁵³) կողմից առաջադրված պողպորուհիկ **Եղիազարովի** թեկնածությունը դեմ որպես թիֆլիսում ՀՀ ռազմական կցորդի ժամանակավոր պաշտոնակատարի⁵⁴: Քաջքուկները շարունակվում էին, հարցի վերջնական լուծումը հետաձգվում է մինչև Հունիսի սկիզբը: Այդ ընթացքում իրերի նման վիճակը խիստ վերավորական համարելով իր համար, գեներալ Քիշմիշյանը գեկուցագրով դիմում է ՀՀ Զինվորական նախարար Ք. Արարատյանին, խնդրելով ազատել իր զբաղեցրած պաշտոնից, միաժամանակ իրեն իրավունք վերապահելով պարզելու իր զբաղեցրած անձը և արժանապատվությունը վերավորող հանգամանքները՝ անմիջական հաղորդակցություն մեջ մտնելով Լ. Եվանգուլյանի հետ: Եվ սակայն քանի որ նման պաշտոնով զինվորականի առկայությունը խիստ հրատապ էր թիֆլիսում ՀՀ շահերը ներկայացնելու տեսանկյունից, ՀՀ Զինվորական նախարարը Արտաքին Գործերի նախարարի հետ համատեղ բացատրական աշխատանքների հետ մեկտեղ որոշակի ճնշում են գործադրում ՀՀ ղեկանազիտական հավատարմատարի վրա, ի վերջո վերջինս էլ համոզվում է, որ ինքը անիրավացի է եղել գեներալ Հ. Քիշմիշյանի հետ կապված իր եզրահանգումներում, որ նա ամենևին էլ հայկական ավանդություններից հեռու մարդ չէ, ավելին, առաջին իսկ նիստը վարում է հայերեն, և դրանով իսկ զինվորական կցորդի պաշտոնում Քիշմիշյանի նշանակումը այլևս Եվանգուլյանի կողմից ոչ միայն դիմադրություն չի հանդիպում, այլև վերջինս հայցում է գեներալ Հ. Ա. Քիշմիշյանի ներողամտությունը⁵⁵: Իսկ արդեն ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. հունիսի 15-ի հեռագրից (№ 2763)՝ ուղղված թիֆլիսում ՀՀ ղեկանազիտական հավատարմատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մ. Թումանյանին (իշխան Միքայել Թումանյան 28 նոյեմբերի, 1887 թ. ~ 1926 թ. Հետո տեղեկություն չկա⁵⁶), ակնհայտ է դառնում, որ Քիշմիշյանի նշանակման հարցը կարելի էր վերջնականապես լուծված համարել, և նրան առաջարկվում էր անցնել իր անմիջական պարտականությունների կատարմանը: Կարճ ժամանակ անց, ինչպես այդ մասին վկայում է հենց գեներալ Քիշմիշյանի գլխավոր ընդդիմախոսը, վերջինս դառնում է հեղինակություն նաև Փրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան և այլ երկրների ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում: Եվ չուտով, Երևան ուղարկված 1919 թ. հունիսի 23-ի հեռագրում Լ. Եվանգուլյանը ՀՀ Զինվորական նախարար

⁵³ Տե՛ս Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге. Биографический справочник. стр. 111:

⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, ց.1, գ. 300, ք. 20 -21:

⁵⁵ Նոյն տեղում, ք. 23- 25, Ֆ.Պ -276, ց. 1, գ. 116, ք. 70-71:

⁵⁶ Տե՛ս նրա աշխատությունը՝ Микаел Туманян, Дипломатическая история Республики Армении, стр. 10, 38.

րին հայտնում էր, որ իր կողմից այլևս ոչ մի առարկություն գեներալ Քիչ-միշյանի դեմ չկա⁵⁷:

Հետախուզական գործի արդյունավետ կազմակերպման տեսանկյունից զինվորական ներկայացուցչության համակարգի ստեղծումը Հայաստանի զինանազիտական կորպուսի կազմում կարևոր քայլ էր և այդ ուղղությամբ հերթական քայլը կատարվեց Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում: Լսելով Ջինվորական նախարարի ղեկուցումը Թիֆլիսում և Բաքվում Հայաստանի զինանազիտական ներկայացուցչություններին կից զինվորական վարչություն հիմնելու մասին հարցը, նիստը հարցին դրական լուծում տվեց: Նախարարների խորհրդի նիստը ընդունված որոշման մեջ կարևոր համարեց Թիֆլիսի զինանազիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչություն հիմնելը: Որոշման մեջ նաև ասվում էր, որ զինվորական կցորդի նշանակումը պետք է կատարվի Ջինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ, վերջինիս համարելով զինանազիտական ներկայացուցչության անձնակազմի անդամ, գործելով ներկայացուցչության ղեկավարի ցուցմունքների համաձայն: Որոշման մեջ նաև ասվում էր, որ զինվորական կցորդը՝ գործակալը իր ռոճիկը պետք է ստանա Ջինվորական նախարարության վարկի հաշվին, որպես զինվորական: Միաժամանակ, Նախարարների խորհուրդը Արտաքին Գործերի նախարարին հանձնարարեց այն մտցնել իր նախահաշվի մեջ՝ 9 ամսվա հաշվարկով՝ 1919 թ. ապրիլի 1-ից սկսած մինչև տարվա վերջը 90 հազար ռուբլու չափով, այն հատկացնելով Թիֆլիսի զինվորական կցորդի գրասենյակային, ներկայացուցչական և այլ ծախսերի համար⁵⁸: Նշված որոշումը լրացվում է, կայունանում Նախարարների խորհրդի 1919 թվականի հունիսի 24-ի որոշումով, ըստ որի Վրաստանում և Ադրբեջանում Հայաստանի զինանազիտական ներկայացուցչություններին կից հաստատվում են զինվորական կցորդների պաշտոններ՝ մեկ համհարզով հանդերձ յուրաքանչյուրին⁵⁹:

Երկար սպասված հարցի հանգուցալուծումը վերջ ի վերջո գտնվեց: Արդեն 1919 թ. հուլիսի 2-ին Արտաքին Գործերի նախարարը Նախարարների խորհրդին ներկայացրած ղեկուցադրում ուշադրությունը հրավիրում էր այն բանի վրա, որ տեղեկատվության նպատակով հրամայական անհրաժեշտություն է առաջացել Թիֆլիսում և Բաքվում Հայաստանի զինանազիտական ներկայացուցչություններին և Բաթումում Հյուպատոսին կից զինվորական կցորդների նշանակման մասին հարցի կազմակերպական հանգուցալուծումը: Միաժամանակ նշված փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ դրա անհրաժեշտությունը բազմիցս շեշտվել է ինչպես Արտաքին Գործերի նախարարության, այնպես էլ Ջինվորական նախարարության և Հայաստանի

⁵⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 300, ք. 23 - 25, 32-34:

⁵⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96 (205), ք. 62:

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 118 (146), ք. 6:

ղիվանազիտական ներկայացուցիչների կողմից: Արտաքին Գործերի նախարարը գտնում էր, որ զինվորական կցորդի նշանակումը ելնում է Զինվորական նախարարի հետ կայացած համաձայնությունից, միջնորդելով Արտաքին Գործերի նախարարությունը և ղիվանազիտական հավատարմատարների հետ հարաբերություններ: Փաստվում էր դրանց համագործակցության կարևորությունը մասին: Դրա հետ մեկտեղ փաստաթղթում ասվում էր, որ արդեն կա Թիֆլիսում և Բաքվում ղիվանազիտական ներկայացուցչություններին և Բաթումում Հյուպատոսին կից զինվորական կցորդների պաշտոնների հաստատման մասին Նախարարների խորհրդի օրինագիծը և նախահաշիվը: Վերջապես, կարևոր փաստ էր արձանագրվում այն մասին, որ արդեն համապատասխան փաստաթուղթը գործողության մեջ է դրվել⁶⁰: Այս ամենը միաժամանակ նշանակում էր Թիֆլիսում հայկական հետախուզական աշխատանքների կարգավորմանը և ուղղորդմանը նպատակաուղղված շատ իրական մի քայլ, այն ենթարկելով միասնական կենտրոնի տնօրինությանը: Իսկ արդեն Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 8-ի նիստում գործին կից ընդունված ինտրուկցիայում (հրահանգավորումում) ընդգծվում էր Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության ղիվանազիտական ներկայացուցչության աշխատանքների կազմակերպման, ինչպես նաև զինվորական կցորդների (հետևաբար նաև հետախուզական աշխատանքի կազմակերպման) գործունեության սկզբունքները: Հրահանգում ասվում էր, որ ողջ աշխատանքի ղեկավարումը ղիվանազիտական ներկայացուցչության համակարգում փաստացի գտնվում է ղիվանազիտական հավատարմատարի ձեռքում, որին հիվանդության կամ բացակայության պարագաներում իրավասու էր փոխարինել միայն ներկայացուցչության խորհրդականը: Բացի այդ, վերոնշյալ փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ Թիֆլիսում առանձին հայկական նախարարությունների ինչպես միանձնյա (ֆինանսական, զինվորական և այլ գործակալները), այնպես էլ կոլեգիալ (պարենային և այլ կոմիտեների) ներկայացուցիչները այդ պահից համարվում էին արդեն ղիվանազիտական ներկայացուցչությանը կից հաշվառված կառույցի մեջ⁶¹:

Հետաքրքիր է նաև նշել Վրաստանում և Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության ղիվանազիտական ներկայացուցչություններին, ինչպես նաև Բաթումիի Հյուպատոսին կից զինվորական կցորդների, նրանց համահարգների համար սահմանված նախահաշիվ օրինագծի մասին, որն արդեն հուլիսի սկզբին հաստատված էր Նախարարների խորհրդի կողմից: Թիֆլիսում և Բաքվում գտնվող զինվորական կցորդների համար սահմանված էր ամսական 1700 ռուբլի, իսկ նրանց համահարգներին՝ 900 ռուբլի հիմնական ռոճիկ, Բաթումիի Հյուպատոսին կից հանձնարարությունների գծով սպա-

⁶⁰ Նույն տեղում, գ. 20 (184), ք. 246:

⁶¹ Նույն տեղում, ք. 254:

յին՝ ամսական 1200 ռուբլի հիմնական ռոճիկ⁶²: 1919 թ. հունիսի 24-ին Նախարարների խորհրդի կողմից Վրաստանում և Ադրբեջանում դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից զինվորական կցորդների (ատտաչե) պաշտոնի հաստատումից հետո, Զինվորական նախարարի 1919 թ. հուլիսի 13-ի հրամանով (N° 10) Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական ներկայացուցիչ է նշանակվում Առանձին Հայկական կորպուսի դատարանի, ինչպես նաև Հայաստանի Զինվորական դատարանի նախկին նախագահ գեներալ-մայոր **Հովսեփ Արտեմի Քիշմիշյանը**՝ Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի և օտար պետություններին (մասնավորապես՝ Անտանտի) ներկայացուցիչների համաձայնությամբ⁶³: Զինվորական գերատեսչության գծով մի այլ փաստաթղթում, թվագրված 1919 թ. հուլիսի 25-ի վիճակով, արձանագրվում է, որ գեներալ **Հ. Քիշմիշյանից** ստացված հուլիսի 18-ի գրությամբ (N° 1220) պարզ է դարձել, որ ինքն արդեն անցել է իր նոր պարտականությունների կատարմանը⁶⁴, իսկ Ադրբեջանում ՀՀ զինվորական կցորդը **Պ. Մելիք-Շահնազարյանն** էր:

Հարկ է նորից ընդգծել, որ 1920 թ. հունվարի 21-ին ՀՀ մինիստր-նախագահը Նախարարների խորհրդին ուղղված իր զեկուլցում (N° 324), անդրադառնում է Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանի կողմից ներկայացված հունվարի 10-ի զեկուլցադրին, կապված այն բանի հետ, որ դեռ 1919 թ. նոյեմբերի 27-ին Հայաստանի պառլամենտի նիստում քննարկվել է Արտաքին Գործերի նախարարի կողմից այդ հարցի վերաբերյալ մտցված նախագիծը, ըստ որի զինվորական ներկայացուցչի կողմից ղեկավարվող վարչությունը պետք է տնօրինվեր գնդապետի կամ գեներալ-մայորի կոչում ունեցող անձի կողմից՝ 2 սպաների հետ միասին, սպասարկելով 1 գործավարի, 5 զինվորի և այլնի կողմից, որի համար նախատեսված էր ամսական 15 հազար ռուբլի գումար: Սակայն հարկ է մատնանշել նաև ՀՀ պառլամենտի կողմից տվյալ հարցի կապակցությամբ հարուցված քաջքշուկի մասին՝ կապված պառլամենտի կողմից նշված օրինագիծը ետ վերադարձնելու մասին Արտաքին Գործերի նախարարությունը՝ պահանջելով նոր նախագիծ: Նշվում էր, որ պառլամենտը սխալ կերպով ենթադրել է, որ զինվորական ներկայացուցչի վարչությունը պետք է լինի ինքնուրույն օրգան, և օգտվելով մինիստր-նախագահի բացակայությունից, նիստում քաղաքական իրադրությունը ոչ համապատասխան, Արտաքին Գործերի ու Զինվորական նախարարությունների շահերին վնասող որոշում է կայացրել: Ուշադրալ է, որ վերը բերված զեկուլցադրում նաև նշվում էր այն մասին, որ 1920 թ. հունվարի 21-ի (N° 14) մինիստր-նախագահը իր զեկուլցադ-

⁶² Նույն տեղում, ք. 254 -255:

⁶³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 40, ք. 71, գ. 132, ք. 104: Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 75, ք. 26, գ. 26, ք. 203, գ. 187, ք. 121:

⁶⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 104:

րում՝ ուղղված Նախարարների խորհրդին, տալով քաղաքական կացության նկարագրերը գինվորական ներկայացուցչության վերակառուցման կամ վերացման կապակցությամբ Լ. Եվանգուլյանի առաջարկների հետ, ամուր համոզմունք է արտահայտել և տվել իր եզրակացությունը գործող գինվորական վարչության պահպանության անհրաժեշտության մասին, ընդգծելով միաժամանակ, որ տվյալ գինվորական վարչության նախահաշիվը միանգամայն չնչին է, որ գինվորական ներկայացուցչի աշխատանքը միասնության մեջ է գտնվում ղեկնադիրական ներկայացուցչության գործունեության հետ և հենց ինքը՝ գինվորական կցորդը, օգտվում է մեծ հեղինակությունից Վրաստանի գինվորական իշխանությունների շրջաններում, հատուկ սերտ կապերի մեջ է Հունաստանի և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչների հետ: Զեկուցագրի վերջնամասում մինիստր-նախագահը ընդգծում էր, որ ինքը լիովին բաժանում է Լ. Եվանգուլյանի տեսակետը, սկզբունքորեն համաձայնվելով հարցի դրվածքի հետ, ելնելով գինվորական ներկայացուցչության կեստարյա աշխատանքից (1919 թ. երկրորդ կես): Ելնելով վերը շարադրվածից, մինիստր-նախագահը անհրաժեշտ էր համարում հանձնարարել Զինվորական նախարարին ներկայացնել մանրամասն նախահաշիվ և գինվորական ներկայացուցչի հաստիքակազմը այն տեսքով, ինչպիսի ձևով վարչությունը մինչ այդ գործել է, սկզբունքորեն հակադրվելով պառլամենտի անսկզբունքային, ոչ պրոֆեսիոնալ մոտեցմանը⁶⁵: Այդուհանդերձ, Թիֆլիսում Հայաստանի ղեկնադիրական հավատարմատարը 1919 թ. դեկտեմբերի 16-ին ստանում է ՀՀ Զինվորական նախարարի դեկտեմբերի 11-ի գրությունը (№ 1088)՝ հասցեագրված նաև Արտաքին Գործերի նախարարին, որում հայտնվում էր այն մասին, որ Հայաստանի պառլամենտի նոյեմբերի 27-ի նիստում որոշում է կայացվել վերացնել Զինվորական ներկայացուցչությունը Վրաստանում, բավարարվելով միայն մեկ սպա պահելով Թիֆլիսում որպես ՀՀ ղեկնադիրական ներկայացուցչությանը կից գինվորական կցորդ, որը կարող էր և գեներալի կոչում չունենալ, ինչպես նախկինում որոշվել էր: Ըստ այդմ, տեղեկացվում էր այն մասին, որ գինվորական կցորդը պետք է աշխատի ղեկնադիրական համակարգում նրա ղեկավարի անմիջական ղեկավարությամբ, իսկ գեներալ Քիչմիշյանին առաջարկվում էր նոր նշանակման կապակցությամբ անմիջապես դիմել Զինվորական նախարարին, այն բանից հետո, երբ 1920 թ. հունվարի 1-ից սկսած Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ գինվորական վարչությունը կդադարեցներ իր գործունեությունը և կլուծարվեր⁶⁶: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. հունվարի 10-ի դիմումագրում (№ 14) այդ ամենի դեմ Թիֆլիսում ՀՀ ղեկնադիրական հավատարմատարը կտրուկ առարկում է, գտնելով, որ այն հակասում է իր իսկ Ղորղանյանի կողմից մշակված հոյակապ

⁶⁵ Տես՝ ՀԱՄ, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118 (146), ք. 58 - 59:

⁶⁶ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 196, ք. 98, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 300, ք. 42:

նախագծի կանխադրույթներին, համարելով, որ զինվորական վարչություն կազմավորվածում թուլացնում է իրենց դիրքերը, այն դեպքում, երբ ի դեմս գեներալ Կարապետի Վրաստանը շարունակում էր պահպանել նմանատիպ վարչությունը երևանում, և բացի այդ, հատկացվող գումարներն էլ զինվորական վարչությանը այնքան քիչ են, որ այդ պարագայում ՀՀ կառավարությունը կարող էր բոլորովին չանհանգստանալ՝ այն ավելորդ չքեղություն չհամարելով իր համար⁶⁷: Սակայն զինվորական հավատարմատարի առարկությունները ոչ մի աշակցություն չեն գտնում և Թիֆլիսում զինվորական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչությունը վերջնականապես կազմացվում է՝ դադարեցնելով իր օգտաշատ գործունեությունը: Դա, իհարկե, նկատելիորեն նեղացնում էր հնարավորությունները, իսկ դա հետախուզական գործի կազմակերպման տեսանկյունից բացասական հետևանքներ ուներ, քանզի Ֆինանսական հատկացումները ևս պակասում են, ինչը հետախուզական գործի մեջ կարևոր գործոն է, կադրային թվակազմն էլ իր հերթին կրճատվում է, իսկ դա հանգեցնում էր ձեռնարկվող գործողությունների արդյունավետության թուլացմանը, դա այն դեպքում, երբ Թիֆլիսում հետախուզության անմիջական ղեկավարությունն իրականացնում էր հենց այդ զինվորական վարչությունը և նրա ղեկավար կազմը, իսկ այդպիսի փոփոխության պայմաններում գործի ողջ ծանրությունը ընկնում էր զինվորական կցորդի և նրա խիստ կրճատվող հաստիքակազմի վրա:

Վերը բերված տարաբնույթ փաստերը ակնհայտորեն վկայում են, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները՝ հետախուզությունը և հակահետախուզությունը ստեղծվել են՝ անցնելով կազմակերպական-քաղաքական բարդ գործընթացների ուղիով, ինչի համար ՀՀ կառավարությունը որոշակի գործողություններ է ձեռնարկել, իրականացրել մի շարք գործառնություններ, պետականորեն կարևոր այդ գործի նկատմամբ բեռնելով իր ուշադրությունը, հետախուզական գործի կազմակերպման հարցերը քննարկման առարկա դարձնելով կառավարության նիստերում, սույն խնդրի լուծումը դիտելով որպես պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված անհրաժեշտ և կենսականորեն կարևոր գործողություն, գործելով շատ խճճված և բարդ միջավայրում՝ չունենալով հոսսալի և իրական դաշնակիցներ:

⁶⁷ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 300, ք. 45:

**2. ՀՀ կառավարության Ֆինանսա-տնտեսական միջոցառումները
Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի
Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքի
աշխատանքների կազմակերպման բնագավառում**

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Հետախուզական ծառայության կազմակերպման Հիմնախնդիրների լուծման բնագավառում Ֆինանսա-տնտեսական գործոնները երկրորդական չէին, երբեմն էլ առաջնային էին, և դրանցից շատ դեպքերում կախված էր բազմաթիվ ծրագրերի իրականացումը: Եվ այնուամենայնիվ, փորձեր արվում էին: 1918 -1919 թթ. վերաբերող որոշ փաստեր մենք արդեն վերը բերել ենք, դրանք առաջին անվարժ փորձերն էին, որ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքն ըստ էության գործնականում արդեն հասցրել էր քիչ թե շատ կազմակերպվել՝ ՀՀ Զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի Հայտնի Հրամանագրի համաձայն, և առաջին Ֆինանսական հատկացումները դրանով իսկ արդեն լիովին օրինականացան, դրվելով քիչ թե շատ լիարժեք օրենսդրական հիմքի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը 1919 թ. հուլիսի 19-ի գրությունում (N° 7469) նշելով Թիֆլիսում և այլուր Հայաստանի զինվորական ներկայացուցչությունների վրա դրված խնդիրների լայնածավալության մասին, մասնավորապես ընդգծում էր, որ վերը բերված հաստիքակազմը միանգամայն անբավարար է և տվյալ զինվորական վարչության վրա դրված խնդիրների կատարումը այդպիսի հաստիքակազմով անհնարին կլինի: Ըստ այդմ, վերջինս միջնորդում էր իր կողմից ներկայացված հաստիքակազմի հաստատման մասին, որի մեջ մտնում էին զինվորական վարչության ղեկավարը 1700 ռուբլի ռոճիկով, նրա օգնականը կամ օբերսպան, սպասյակը, նամակատարները՝ 2 հոգի, ազատավարձու մեքենագրուհին, և մեկ հոգի էլ՝ օժանդակ կազմից: Վարչության համար նախատեսվում էր ամսական 15 հազար ռուբլի աշխատավարձ և ըստ օրենքի, զինվորական ներկայացուցչին պետք է անմիջականորեն ենթարկվեր ՀՀ Զինվորական նախարարին, մտնելով դիվանագիտական ներկայացուցչության հաստիքակազմի մեջ՝ գործելով եղած հրահանգների համաձայն ու ներկայացուցչության ղեկավարի գլխավորությամբ⁶⁸:

Հետաքրքիր է այդ առումով Զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-լեյտենանտ Հ. Հախվերդյանի (Հախվերդյան Հովհաննես Բարսեղի՝ 29. 7. 1873 -1921 թ.) 1920 թ. մայիսի 20-ի զեկուցա-

⁶⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ -199, ց. 1, գ. 118ա (146), ք. 20:

գիր՝ ուղղված Նախարարների խորհրդին (N° 8404): Զեկուցագրում վկայակոչելով Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 8-ի որոշումը, համաձայն որի Վրաստանում ղեկանադիտական ներկայացուցչությունը կից զինվորական վարչություն էր ստեղծվում և այդ նպատակի համար հանձնարարվել էր Արտաքին Գործերի նախարարություն 1919 թ. նախահաշվի մեջ մտցնել 90 հազար ռուբլի գումար (1919 թ. ապրիլի 1-ից սկսած՝ 9 ամսվա ծախսերը հոգավու համար), զեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյանը արձանագրում էր, որ դեռևս այդ գումարը բաց չի թողնված և այդ ընթացքում առկա ծախսերը փոխարինաբար տրամադրվել են Գլխավոր շտաբի կողմից, ինչը ՀՀ Զինվորական նախարարությունը կանգնեցրել է այնպիսի վիճակի առաջ, որ զինվորական վարչությունը իր գոյությունը ՀՀ սահմաններից դուրս պահպանում է միայն շնորհիվ Գլխավոր շտաբի փոխարինաբար տված գումարների: Միաժամանակ Հախվերդյանը իրավացիորեն նշում էր, որ զինվորական ներկայացուցչությունը պահելու համար հատկացված գումարները ընդհանուր թանկության պայմաններում անբավարար են, ուստի ինքը խնդրում է. 1) հատկացնել վերը նշված 90 հազար ռուբլի գումարը, 2) ավելացնել ամենամսյա վճարումները՝ դարձնելով ամսական 15 հազար ռուբլի գումարի չափով՝ վճարելով՝ 1920 թվականի հունվարի 1-ից սկսած⁶⁹:

Սակայն հետախուզական գործի կազմակերպման համար հատկացվելիք գումարների շուրջ ծագած բյուրոկրատական-զերատեսչական քաջշուկը չարունակվում է, որին մասնակցում են տարբեր նախարարությունների զանազան օղակներ և պաշտոնյաներ, իսկ հետախուզական ծառայությունները շարունակում էին իրենց դժվարին «ողիսականը», խրթին խնդիրների առաջ կանգնում՝ նամանավանդ Վրաստանում և Ադրբեջանում, թուրքիայում և այլուր, ուր գործ ունեին անհամեմատ ավելի մեծ նյութական-ֆինանսական ռեսուրսներ ունեցող վրացա-ադրբեջանա-թուրքական հատուկ ծառայությունների հետ, որոնք ավելի չահեկան վիճակում էին գտնվում և հաճախ պարզապես առատորեն վարձատրվում էին տարբեր ոչ պետական և պետական աղբյուրներից, որի շնորհիվ ավելի լիարժեք հնարավորություններ ունեին ագրեսիվ և արդյունավետ գործունեություն ծավալելու հայտնի աշխարհաքաղաքական միջավայրում: Այդ իրավիճակը շատ պատկերավոր է բնութագրել հայտնի հայ հետախույզ Տիգրան Դեվոյանցը, որն իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշաշարքում ընդգծում է հետևյալը. «Իսկ բիւրոճեն այնքան պզտիկ էր, այնքան աննշան հայկական բուրբիւններով, որ Հայաստանից դուրս համարեայ արժեք չունէր: Մինչդեռ այդ ճիւղերին պէտք է յատկացնէին շատ խոշոր գումարներ՝ երկրի ինքնապաշտպանութեան համար, որովհետեւ այդ երկու ճիւղերը պէտք է կազմէին Հայաստանի պզտիկ պե-

⁶⁹ Նույն տեղում, գ. 112 (126), ք. 12:

տուլթեան աչքերը եւ ականջները, դիւանագիտական դիմումներէ հիմքը»⁷⁰։ Այս ամենը լավ է երևում դարձյալ տարբեր արխիւային փաստաթղթերի մանրագնին ուսումնասիրութիւնից։ Հետաքրքիր է նաև նշել, որ երբեմն-երբեմն նույնիսկ Նախարարների խորհրդի որոշումները կարծես թե բավարար չէին լինում գործին ընթացք տալու համար, և տվյալ ֆինանսական-տեխնիկական խնդրի լուծումը հաճախ շաբաթներ, նույնիսկ ամիսներ էր տևում, ինչը խիստ բացասական երևույթ էր 1918-1920 թվականների ռազմաքաղաքական իրավիճակում։ Եվ այնուամենայնիվ, ֆինանսական միջոցները ղեկավարութամբ հատկացվում էին, երբեմն էլ գալառամաերում փորձելով այն նպատակադրել տեղերում հետախուզութան գործի կազմակերպմանը։ Այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 25-ին, ՀՀ նախարարների խորհուրդը լսում է Կարսի նահանգապետի զեկուցումը հակահետախուզութան համար ամսական 40 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին հարցը։ Նախարարների խորհրդի նիստը որոշում է կայացնում Կարսի նահանգապետին տրամադրել 5 միլիոնանոց ֆոնդից՝ ամսական 40000 ռ.⁷¹։ Զինվորական նախարարութան ղեկավարութիւնը ի դեմս գեներալ-լեյտենանտ Հ. Հախվերդյանի, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված 1920 թ. մայիսի 10-ի գրութիւնում (N° 7988) խնդրում էր Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դեվոյանցի տրամադրութիւն տակ բաց թողնել 657 հազար ռուբլի գումար, շեշտելով, որ այդ գումարը ծայրահեղ անհրաժեշտութիւն է⁷²։ Նշված գրութիւն վրա Զինվորական նախարարը մակագրութիւն էր արել՝ խնդրելով արագացնել նշված խնդրի լուծումը համապատասխան վարկի հաշվին (N° 7629/2634)⁷³։ Ի պատասխան՝ Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչի մայիսի 17-ին Զինվորական նախարարին հասցեագրված գրութիւն մեջ (N° 2961) հայտնում է, որ հետախուզութիւն համար 657 հազար ռուբլի գումարը հարկավոր է դուրս գրել Զինվորական նախարարութիւն արտակարգ և չնախատեսված կարիքների համար նախատեսված վարկից, ավելացնելով նաև, որ Զինվորական նախարարութիւն հին վարկից դեռևս մնում է մեկ միլիոն, և բացի այդ, առաջարկ է մտցնում ևս 5 միլիոն ռուբլու վարկ բացելու մասին⁷⁴։ Այս գրութիւն վրա Գլխավոր շտաբում մակագրութիւն է արվում՝ խնդրանքով, պարզաբանել 5 միլիոն վարկի հարցը (N° 7772, 18 մայիսի, 1920 թ.)։ Փոխանակ օպերատիվ կերպով լուծելու բաց թողնված գումարների առաքման հարցը և հարգելու Նախարարների խորհրդի մայիսի 8-ի որոշումը, գործերի կառավարիչը (Գ. Խոջամիրյան) չա-

⁷⁰ **Տիգրան Դեյեանց**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 84 -85:

⁷¹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 42, մաս II, ք. 94:

⁷² Նույն տեղում, գ. 118ա (146), ք. 33:

⁷³ Նույն տեղում, ք. 34:

⁷⁴ Նույն տեղում, ք. 35-36:

րունակում է գրություններ ուղարկել Զինվորական նախարարութեանը (№ 2643) իբր թե բաց թողնված գումարները ստանալու մասին, սակայն արված մակագրություններից մեկը վկայում է, որ դեռևս մայիսի 17-19-ին Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան Դեվոյանցը Երևանի գանձապետարանից չէր ստացել հատկացված գումարը (№ 3585)⁷⁵, ինչը հասկանալի էր հետախուզութեան և հակահետախուզութեան մարմինների գործունեութեանը, նվազեցնելով կատարվող աշխատանքների արդյունավետութեան աստիճանը:

1920 թ. մայիսի 21-ին (№ 8814) գեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյանը Զինվորական նախարարութեան անունից միջնորդում էր Նախարարների խորհրդի առաջ արտակարգ միջոցների հաշվին բաց թողնել գործերի հրամանատարի շտաբի հուսիս ամսվա հետախուզական և հակահետախուզական կարիքների համար 657 հազար ռուբլի՝ ներկայացրած նախահաշվի համաձայն, որը գտնվում է Նախարարների խորհրդի գործերում: Այդ գիմուսմագրի մասին հուսիսի 1-ին համապատասխան հարցում է արվում Ֆինանսների նախարարութեանը⁷⁶: Դժվարությունները շարունակվում են: Հետախուզութեան և հակահետախուզութեան կարիքների համար ամենամսյա գումարների հատկացումը դժվարութեամբ էր կատարվում, չնայած թվում էր, թե հանրապետութեան վիճակը ընդհանուր առմամբ կայունացել է և կարելի է լավ ակնկալիքներ ունենալ: 1920 թ. հուսիսի 28-ին (№ 10643) Գլխավոր շտաբից գնդապետ Բ. Բաղդասարովը Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված գրությունում խնդրում էր (Զինվորական նախարարին զեկուցելու համար) հայտնել, թե ինչ կարգադրութեան է արվել Զինվորական նախարարի մայիսի 19-ի զեկուցման հետ կապված (№ Po 437)՝ հետախուզութեան և հակահետախուզութեան կարիքների համար հուսիս ամսվա 657 հազար ռուբլին հատկացնելու ուղղութեամբ⁷⁷: Սակայն փոխանակ հարցին լուծում տալու, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչը, իրեն երևակայելով ոչ թե սովորական կարգադրիչի դերում, այլ համարյա թե որպես վարչապետ, իր սեփական բյուրոկրատական սարդոստային է հյուսում, նոտացիա կարգադրվ չէ Զինվորական նախարարութեան գլխին: Այսպես, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1920 թ. հուլիսի 5-ի գրութեամբ (№ 5323) պատասխանելով Գլխավոր շտաբի գրութեանը (№ 10643/3552) հաղորդում էր, որ կառավարութեան արտակարգ ֆոնդը չի կարող ծառայել որպես մշտական վարկավորման աղբյուր հետախուզութեան և հակահետախուզութեան համար, եթե նույնիսկ նախկինում տրվել են այդ գումարները նշված ֆոնդից: Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը նշում էր, որ հատուկ վարկի բացմամբ Զինվորական նախարարութեանը

⁷⁵ Նույն տեղում, թ. 30:

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 126:

պետք է ժամանակին մտահոգվեր, միաժամանակ զանգատվելով, որ դեռևս կառավարությունը չեն ներկայացվել հաշվետվություններ ստացված գումարների և դրանց ծախսման մասին: Այդ առումով, զեկուցադրի ավարտամասում Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը նպատակահարմար էր գտնում, որ ներկայացվի հատուկ նախագիծ համապատասխան վարկի բացման և կարգադրություն՝ ծախսված գումարների հաշվետվության ներկայացման մասին⁷⁸: 1920 թ. հուլիսի 8-ին Գլխավոր շտաբի անունից գնդապետ Բաղդասարովը պատասխանում է վերը նշված հարցապնդմանը (№ 11179): Գնդապետ Բաղդասարովը պարզաբանում էր, որ 1920 թ. հունիս ամսվա հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների կարիքների համար գումարների հարցը հարուցվել է այն բանի հիման վրա, որ Նախարարների խորհուրդը հենվելով Զինվորական նախարարի մայիսի 4-ի (1920թ., № Po 354) զեկուցադրի վրա, անհրաժեշտ է գտել բաց թողնել պահանջվող գումարները ապրիլ և մայիս ամիսների համար՝ հենց արտակարգ Փոնդից, իսկ հունիս ամսվա համար միջնորդություն է ներկայացվում, սակայն ներկայացվելիք հաշվետվության հարցում իրենք ուշացել են, քանի որ դեռևս բաց թողնված գումարներն ամբողջությամբ չեն ծախսել⁷⁹: Ահա այսպես, Զինվորական նախարարություն միջոցով ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները ստանում էին անհրաժեշտ սուղ միջոցներ, որոնք կենսական անհրաժեշտություն էին գործի արդյունավետ կազմակերպման համար: 1920 թ. հուլիսի 12-ին Նախարարների խորհրդին է ներկայացվում Զինվորական նախարարության նախագծի օրինագիծը սպարապետի շտաբի ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու համար 1.314.000 ռուբլի վարկ բանալու մասին: Քննարկելով սույն նախագիծը, Նախարարների խորհուրդը հանձնարարում է Զինվորական նախարարությանը նշված գումարը տալ իր հատուկ վարկերից⁸⁰: Հենց այսպիսի ձևերով Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը իր չափազանց համեստ միջոցներից գումարներ էր հատկացնում այս կարևոր գործի կազմակերպման համար, որն էական նշանակություն ուներ նաև հետախուզական գործի կազմակերպման տեսանկյունից, առանց որի անհնարին է պատկերացնել ցանկացած կազմակերպված պետության գոյությունն առհասարակ: Չնայած հարկ է ասել, որ այդ գումարները կարելի էր բազմապատկել, եթե իհարկե չլինեին ներքին անարխիան, մահադական ընդվզումները և այսպես կոչված մատուցերիստական «խմբերի» կամայականությունները, չինովնիկների բյուրոկրատիան զսպելու և ճնշելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև միլիցիայի և այլ օղակների կողմից իրականացվող բացահայտ կողոպուտի միանգամայն

⁷⁸ Նույն տեղում, թ. 126, 140:

⁷⁹ Նույն տեղում, թ. 154:

⁸⁰ Նույն տեղում, գ. 146ա (149), թ. 159, 172:

անթույլատրելի քաղաքականությունը: Արդարև, հարկ է ընդգծել, որ սույն հույժ կարևոր պետական գործի կազմակերպումը ընթանում էր հենց վերը նշված և այլ պատճառներով զգալի, երբեմն պարզապես անհաղթահարելի դժվարություններով, երբեմն էլ ուղղակի անտեղի քաջքուլի առարկա դառնալով, երբ մի նախարարություն մյուսի վրա էր գցում պատասխանատվությունը, էլ ավելի խճճելով այդ բնագավառում ընթացող գործընթացները: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Նախարարների խորհրդին ներկայացված 1920 թ. հունվարի 21-ի ղեկուցադրից (N° 324), որի հեղինակը դատելով փաստաթղթի ուսումնասիրությունից, հավանաբար հենց ինքը մի-նիստը-նախագահն էր: Այդ ղեկուցադրում նշվում էր, որ 1919 թ. մայիսից Վրաստանում Հայաստանի դեվանագիտական ներկայացուցչությունը կից գործող գինվորական ներկայացուցչի վարչությունը տնօրինելով ռազմական բոլոր գործերի ղեկավարությունը, ինչպես նաև դաշնակից երկրների հետ հարաբերությունները և ռազմական առնչությունները, միաժամանակ իրականացնում էր հետախուզություն և Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարարությունը տեղեկատվություն ներկայացնում Վրաստանի, Ադրբեջանի և Կամավորական բանակի կողմից ձեռնարկվող միջոցառումների մասին: Զեկուցադրում նշվում էր, որ ըստ դեվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Լևոն Եվանգուլյանի մտահղացման, գեներալ Ղորղանյանի կողմից ներկայացված նախագիծը ենթադրում էր այդ կառույցի լրիվ ինքնուրույն գործունեություն պրոֆեսիոնալ հարցերում, սակայն պարտավորվելով համաձայնեցված գործել դեվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի հետ՝ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի համաձայնությամբ: Զեկուցադրում նշելով, որ այդ նախագիծը լրիվ հավանություն է արժանացել ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստի կողմից, միաժամանակ նաև ընդգծվում էր այն մասին, որ Արտաքին Գործերի նախարարությունն էլ հանձնարարվել է իր նախահաշվի մեջ մտցնել 9 ամսվա գումարը՝ 90 հազար ռուբլի գրասենյակային և այլ ծախսերի համար⁸¹:

Կազմակերպական-ֆինանսական փնտրտուքները շարունակվում էին և 1920 թ. մարտի 17-ին Արտաքին Գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը կառավարությունը ներկայացնելով (N° 767) Հանրապետության Տիգրիսի (Թիֆլիս) և Բաթումիի գինվորական ներկայացուցչությունների 1919թ. հուլիս-դեկտեմբեր ամիսներին կատարված ծախսերի հաշիվները (N° 1604 գրությունը) և հայտնելով, որ ծախսերը ծածկելու համար իր կողմից ղեկավարվող նախարարությունը չունի համապատասխան վարկ, հետևաբար ինքը խնդրում է Նախարարների խորհրդի համապատասխան որոշումը ծախսված գումարները վերադարձնելու մասին⁸²:

⁸¹ Նույն տեղում, Գ.Պ-199, ց. 1, գ. 118, ք. 58; գ. 112, մաս I, ք. 17; գ. 96, ք. 62:

⁸² Նույն տեղում, գ. 112 (126), ք. 19:

Հարկ է ասել, որ Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական վարչություն դժվարությունների մասին գեներալ-մայոր Քիչմիչյանը բազմիցս զեկուցել էր թե՛ դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, թե՛ Հայաստանի քաղաքական ղեկավար շրջաններին՝ ակնկալելով հոգատար և օպերատիվ մոտեցում այս բնագավառի նկատմամբ, հաճախ մանրամասն պարզաբանումներ տալով այն մասին, որ զինվորական վարչության գործընթացների խելամիտ կազմակերպումից և տեխնիկա-ֆինանսական հարցերի լուծումից մեծապես կախված է Հայկական հետախուզության օգտաշատ գործունեությունը և տարվող աշխատանքների արդյունավետությունը Թիֆլիսում, հետևաբար նաև տարածաշրջանային հիմնախնդիրների Հայաստանի օգտին լուծումը: Այսպես, գեներալ-մայոր Քիչմիչյանը 1920 թ. մայիսի 10-ի (N° 645) զեկուցագրում՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, նշելով, որ իր կողմից ղեկավարվող վարչությունը գործում է 1919 թ. ապրիլից սկսած, և այդ կապակցությամբ ինքը խնդրել է նախահաշվի մեջ մտցնել զինվորական ներկայացուցչության կարիքների համար անհրաժեշտ 90 հազար ռուբլի գումար, որը ժամանակին չի վարկավորվել ՀՀ պառլամենտի կողմից նշված վարչության հաստիքակազմի չհաստատման պատճառով: Գեներալ-մայոր Քիչմիչյանը նշելով, որ դեռևս հունվար ամսին Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը առաջարկել է Արտաքին Գործերի նախարարություն ներկայացնել կատարված ծախսերի մասին հաշիվները, հենվելով այդ ժամանակ տվյալ նախարարությունը գլխավորած Ալ. Խատիսյանի թույլտվության հիման վրա՝ նախարարների խորհուրդ ներկայացնելու առաջարկ՝ նշված գումարները կառավարության 10 միլիոնանոց ֆոնդից ստանալու համար, չնայած դրան, մինչև սույն զեկուցագրի պահը այդ գումարները չեն փոխանցվել և ծայրահեղ ծանր վիճակի մեջ է դրել իր կողմից ղեկավարվող վարչության աշխատանքները դրամի բացակայության պատճառով: Քիչմիչյանը նշում էր, որ իր կողմից ղեկավարվող վարչության 10 ամսյա գործունեության ընթացքում ոչ մի կոպեկ պետական գանձարանից չի ստացվել (և դա այն ժամանակ, երբ Հայաստանում գանազան կասկածելի նպատակներով էական գումարներ էին ծախսվում ~ Վ. Ա.): Գեներալ-մայոր Քիչմիչյանը նշելով, որ 1919 թ. հոկտեմբեր ամսին իրեն հաղովել է զինվորական շտաբից փոխադարձաբար վերցնել 50 հազար ռուբլի, իսկ 1920 թ. հունվար-ապրիլ ամիսների համար Զինվորական նախարարությունը թույլատրել է իրեն ստանալ 60 հազար ռուբլի իր բարեկամ կոստանդնուպոլսյան և եգիպտոսյան հարուստ Հայերի կողմից Հայկական բանակի օգտին հանգանակված 120 հազար ռուբլի գումարից, միաժամանակ շեշտելով, որ իրեն վստահված վարչությունը շարունակում է գոյատևել պատահական մուտքերով, ինչպես նաև օգտագործելով իր սեփական խնայողությունները՝ շուրջ 40 հազար ռուբլի: Նույն զեկուցագրում գեներալ-մայոր Քիչմիչյանը արդարացիորեն

դժգոհում էր, որ այդ ամենը ընդամենն այն պատճառով է, որ զինվորական վարչություն հաստիքակազմը դեռևս չի հաստատվել, ինչպես նաև այդ կապակցությամբ Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարությունների միջև ընթացող վիճաբանությունն պատճառով, թե որ նախարարության նախահաշիվի մեջ պետք է մտնեն նշված ծախսերը 15 հազար ռուբլու չափով, որը նախատեսված էր շենքի վարձակալության, տաքացման, լուսավորության, հեռախոսային, գրասենյակային և այլ ծախսերի համար, ինչպես նաև ազատավարձու ծառայողներին պահելու, քաղաքում երթևեկելու, նամակագրությունը Երևան ուղարկելու, հիվանդությունների և բժշկական, չնախատեսված ծախսերի համար և այլն: Շեշտելով այդ մասին՝ գեներալ-մայոր Քիչմիչյանը աշակցություն էր խնդրում դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարությունից⁸³: Բնականաբար, վերջինս էլ իր հերթին դիմում է ՀՀ քաղաքական ղեկավար շրջաններին: Երևանում տեղյակ էին գործերի վիճակին, և վեհերոտ փորձեր արվեցին շտկելու իրավիճակը: Այդ մասին տեղեկանում ենք Արտաքին Գործերի նախարարի 1920 թ. մայիսի 13-ի գրությունից՝ հասցեագրված Նախարարների խորհրդին, որում վերջինիս քննությանն էր ներկայացվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչի մայիսի 13-ի գրությունը (N° 1786) և դրան կից Զինվորական նախարարի համապատասխան գրության պատճենը (N° 645)⁸⁴: Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Տիգրան Բեկկադյանը 1920 թ. մայիսի 13-ի գրությունում՝ ուղղված Արտաքին Գործերի նախարարին (N° 1786), վկայակոչելով գեներալ-մայոր Քիչմիչյանի մայիսի 10-ի գրության մասին, շեշտում էր, որ այդ կապակցությամբ ինքն իրեն թույլ է տալիս կարծիք արտահայտելու, որ կամ պետք է լուծարել զինվորական ներկայացուցչությունը թիֆլիսում՝ կարևոր չհամարելով այդ հիմնարկության գոյությունը, որի վերաբերյալ պառլամենտը չի ընդունել և հաստատել համապատասխան նախահաշիվ, կամ էլ, նկատի ունենալով դրա պահպանման նպատակահարմարությունը, կառավարությունը հոգում է նրա գոյության հարցը՝ մտադրություն ունենալով բավարարել վերջինիս դրամական ծախսերը որևէ հատուկ ֆոնդի հաշվին, ժամանակին փակելով բոլոր դրամապարտքերը: Եզրակացության մեջ Տ. Բեկկադյանը խնդրում էր շտապ փոխանցել այդ հիմնարկությանը հասանելիք գումարները, միաժամանակ հաղորդելով, որ սվյալ գրության պատճենը ինքն ուղարկում է նաև Զինվորական նախարարին⁸⁵: 1920 թ. մայիսի 22-ին սույն գրության վրա արվում է Արտաքին Գործերի նախարարի համապատասխան մակագրությունը, որում նշվում էր այն Նախարարների խորհրդին ներկայացնելու անհրաժեշտություն մասին:

⁸³ Նույն տեղում, թ. 14:

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Նույն տեղում, թ. 15:

Այնուամենայնիվ, որոշ քայլեր արվեցին ստեղծված փակուղուց դուրս գալու համար: 1920 թ. մայիսի 19-ի Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչի գրությունից (N° 313) տեղեկանում ենք, որ Նախարարների խորհուրդը, հաշվի առնելով գեներալ Քիշմիշյանի հաշիվները Արտաքին Գործերի նախարարության հետ և համապատասխան գրության առկայությունը, մայիսի 18-ին որոշեց այդ հարցը լուծել Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ: Այդ մասին Գլխավոր շտաբին տեղեկացվում է մայիսի 21-ին (N° 7955 գրություն), վերջինս էլ իր հերթին՝ Զինվորական նախարարին: Փաստաթղթի վրա կա համապատասխան մակագրություն⁸⁶: Այդ կապակցությամբ ներկայացված օրինագծում նշվում է Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական ներկայացուցչության 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջ 1920 թ. հունվարի 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը կատարած ծախսերը ծածկելու համար 180 հազար ռուբլի բաց թողնելու մասին: Օրինագծի տակ ստորագրել են մինիստր-նախագահը և Զինվորական նախարարը⁸⁷: Կարծես թե հարցը, թեկուզև այսօր մեծ դժվարությամբ, լուծվեց, և գեներալ Քիշմիշյանը կարող էր մի փոքր շունչ քաշել դժվարություններից: Վերջապես ստացվեց բավականաչափ համեստ և կոնկրետ մի գումար: 1920 թ. հունիսի 9-ին դիմելով Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին (N° 1966) և տեղեկացնելով, որ ինքը Գլխավոր շտաբի պետից ստացված հեռագրի միջոցով իմացել է ՀՀ Նախարարների խորհրդի որոշման մասին իրեն վստահված վարչության համար հատկացված գումարների վարկավորման մասին՝ 90 հազար ռուբլի գումարի չափով՝ 1920 թ. առաջին կեսի համար, և այդ կապակցությամբ ինքը խնդրում է չմերժել համապատասխան կարգադրություն անել նշված գումարը իր անունով Թիֆլիս փոխանցելու համար ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից ֆինանսական գործակալի միջոցով: Փաստաթղթի վրա արված է համապատասխան մակագրություն նշված գումարը վարկավորելու մասին⁸⁸: Եվ այնուամենայնիվ, քաջքշուկը չգաղարեց, և նորանոր բարդություններ առաջացան:

Հետախուզության աշխատանքների կազմակերպման տեսանկյունից առավել մեծ ֆինանսական բարդություններ առաջացան Կ.Պոլսում, որտեղ ավելի մեծ գումարներ էին անհրաժեշտ այնտեղ գործուղված Տ. Դեվոյանցի կոստանդնուպոլսյան խմբի գործունեության համար: Ինչպես պարզվում է Փարիզ՝ գեներալ Գ. Գ. Ղորղանյանին (*Ղորղանով, Կորգանով*) ուղարկած Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի ղեկուցագրից (N° 44), Կոստանդնուպոլսում Հետախուզական աշխատանքներ կազմակերպելու համար նա վարկավորվել էր սկզբում ամիսը 30.000 ռ., իսկ հետո՝ 50.000 ռ. կովկասյան

⁸⁶ Նույն տեղում, թ. 18:

⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 17:

⁸⁸ Նույն տեղում, գ. 118ա (146), թ. 60:

բոներով: Հետախուզական գործունեություն լազմակերպման համար Տ. Դեվոյանցը ավանս է ստանում մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ը: Դեվոյանցը նշում էր, որ նկատի ունենալով թանկությունը, աշխատանքներն ավելի լայն թափով ծավալելու համար գնդապետ Ա. Ծնեուրն իրեն խոստացել էր բյուջեն մեծացնել մինչև ամիսը 500 լիրա (50.000 ռ.) և ուղարկել 2-3 ամսվա համար ավանս: 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ի նամակում Ա. Ծնեուրը հայտնում էր Տ. Դեվոյանցին, որ մոտ օրերին կուղարկի 100.000 ռ. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների ծախսերի համար (մոտ 1000 լիրա)⁸⁹: Սակայն դա տեղի չի ունենում, գումարի առաքումը ձգձգվում էր, իսկ Տ. Դեվոյանցն օգտագործելով իր բազմաթիվ կապերը, խրվում էր պարտքերի մեջ՝ աշխատանքները շարունակելու համար (հոկտեմբերի 20-ի վիճակով Տ. Դեվոյանցն ուներ 470 լիրա պարտք)⁹⁰:

Դժվարությունները շարունակվում են: Հոկտեմբերի 12-ին Դեվոյանցը Բաթումում Հայաստանի Հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչ կապիտան Անիեից նամակ է ստանում, որով վերջինս հայտնում էր, որ հասանելիք գումարը դեռ ինքը չի ստացել⁹¹:

Լորդանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի զեկուցագրում Դեվոյանցը գրում էր, որ իր փողերը վերջացել են, այլևս ոչ մի տեղից ինքը չի կարող պարտք վերցնել, և ստեղծված իրավիճակում ինքը ստիպված է հրաժարվել վարձված կոնսպիրատիվ բնակարանից, ետ կանչելով անհրաժեշտ մարդուն, ավելացնելով նաև, որ Անգորայում և այլ քաղաքներում գտնվող իր գործակալներին չի կարող վճարել⁹²: Դեվոյանցը Լորդանյանից խորհուրդ էր խնդրում, թե այսուհետև ինքն ինչպես վարվի, ավելացնելով, որ այդ նույն խնդրով բազմիցս դիմել է Երևան, սակայն ոչ մի պատասխան չի ստացել, իսկ այդ իրավիճակում այլևս չի կարող այդպես ապրել Կ. Պոլսում⁹³ և մնում է թողնել գործերը և փախչել Սևաստոպոլ՝ Հարազատների մոտ⁹⁴: Տ. Դեվոյանցը ափսոսանք էր հայտնում այս կապակցությամբ, ասելով, որ հենց այս պահին ինքը կարողացել է հրաշալի «փոխհարաբերություններ» հաստատել ռազմական նախարարության որոշ օղակների (բնականաբար՝ Թուրքիայի - Վ. Վ.) հետ և ինքը հնարավորություն ունի մշտապես ստանալ հայերին վերաբերող գաղտնագրված հեռագրերը, իսկ այդ ամենի համար՝ ապրելու հետ միասին անհրաժեշտ էր ընդամենը ամիսը 500 լիրա (4500[0]ռ.)⁹⁵:

⁸⁹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Նույն տեղում:

Դեվոյանցը Ղորղանյանին հայտնում էր, որ ինքը գիտի, որ Երևանը ի վիճակի չի ամիսը 500 լիրա ուղարկել, նամանավանդ, որ ռուբլու կուրան էլ ընկել է, և ընդամենը ՀՀ հետախուզության կարիքների համար ամիսը բաց է թողնվում 189.400 ռուբլի, որ Հայաստանին հարևան պետություններում ևս իրենք ունեն կազմակերպություններ, գումարած դրան հակահետախուզությունը ՀՀ տարածքում, սակայն ստեղծված իրավիճակում ինքը կարևոր է համարում աշխատանքների շարունակելը Կ. Պոլսում՝ թեկուզև ամիսը 400 լիրա աշխատավարձով, ավելացնելով, որ ինքը իրեն մի քիչ նեղություններ տալուց չի հրաժարվի: Միաժամանակ Դեվոյանցը գրում էր, որ աշխատանքի բնույթով իրեն անհրաժեշտ է ունենալ նաև հագուստ, քանզի ինքը համազգեստով է ման գալիս⁹⁶:

Գնեբրալ Ղորղանյանին ուղղված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի զեկուցագրում Դեվոյանցը նշելով, որ ինքն արդեն 105 նամակ է ուղարկել Երևան, ստանալով ընդամենը 3-ը (սեպտեմբերի 3-ին, 20-ին և 26-ին), որոնցից առաջինին գնդապետ Շենուրը պատասխանել էր, որ մոտ օրերին կուղարկի 100.000 ռ., իսկ վերջին երկուսն ամակում այն մասին, որ մոտ օրերին կուղարկի 150.000 ռ., որ շատ բարձր է գնահատում իր աշխատանքը⁹⁷:

Դեվոյանցը նաև ավելացնում էր, որ այդ աշխատանքները դադարեցնել չի կարելի, քանզի կիզվեն օգտակար կապերը, որի համար ուր ասես դիմել է՝ խնդրելով փոխարինաբար տալ 300-400 լիրա և բոլորը մերժել են: Դեվոյանցը գրում էր, որ այնուհանդերձ իրեն հաջողվել է այլ հասցեատերերից 20 օրով վերցնել 300 լիրա, սակայն ժամկետի ավարտից հետո ինքը հարկադրված պարտք է վերցրել Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ գեներալ Աջապակեից 4000 ֆրանկ, որի առաջին մասն արդեն վճարել է: Դեվոյանցը հայտնում էր, որ վաղն իրեն խոստացել են տալ ևս 3000 ֆրանկ՝ մինչև դեկտեմբերի 1-ը ժամկետով: Դեվոյանցը ֆինանսական այս դժվարությունների մասին հայտնելով Ղորղանյանին, նշում էր, որ մինչև դեկտեմբերի 1-ը իր աշխատանքները կշարունակվեն, իսկ այդ ընթացքում ինքը հույս ունի, որ կստանա անհրաժեշտ գումարները և կփակի պարտքերը: Դեվոյանցը գրում էր, որ ինքը վաղուց կթողներ գործերը և կհեռանար, սակայն ինքը մի կողմից ամոթ է զգում օտարների առաջ, իսկ մյուս կողմից այլոք, որոնք չնչին այլ աշխատանքների համար խելացիոր գումարներ են ծախսում (դեռ հոկտեմբերի 4-ի զեկուցագրում նա նշում էր, որ իր կողքին, գտնվող Կ. Պոլսում գտնվող Գլխավոր շտաբի մի քանի ռուս գնդապետներ յուրաքանչյուր ամիս ծախսում են 20.000 ֆրանկ՝ իրական արդյունք չստանալով) չստանալով դրա դիմաց փոխհատուցում 1/1000-ի չափով, ինչն ինքը ստանում է չնչին գումարներով, իրեն շատ վատ է զգում, որ որոշել է ամեն գնով դիմանալ և եթե մինչև դեկտեմբերի 1-ը գումարները չստանա, ինքը

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Նույն տեղում:

այլ տեղերից կվերցնի ևս ինչ-ինչ գումարներ, կվճարի պարտքերը... և կշարունակի աշխատանքը: Ամեն դեպքում Դեվոյանցը փորձում էր հասկանալ բարդությունների իմաստը, լավ ըմբռնելով, որ Հայաստանը գտնվում է ֆինանսա-տնտեսական ծանր իրավիճակում, սակայն միանգամայն արդարացիորեն կարևորում էր հետախուզության աշխատանքների հետագա շարունակումը և ծավալումը, և այն էլ՝ Կ. Պոլսում, ինչքան էլ որ դժվար չլինեի, նորանոր խնդրանքներով դիմելով երևան՝ ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի պետին՝ այլևայլ եղանակներով գումարներ փոխանցելու իրեն⁹⁸, իսկ եղած նամակները թողնել Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթի խմբագրությունում: Վերջին տեղեկության համաձայն, ֆինանսական ծախսերը գործակալություն վրա հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների համար (մինչև դեկտեմբերի 1-ը) կազմել են 285 լիրա (նոմինալ գնով 2400 ռ., իսկ ըստ կուրսի՝ 60.000 ռ.), փակելով նաև գրասենյակի, փոստի և ներկայացուցչության և վարձված 2 սենյակների (1-ը կոնսպիրատիվ) ծախսերը և այլն⁹⁹:

Հարկ է սակայն նորից հատուկ ուշադրություն դարձնել նաև այն հանգամանքին, որ հետախուզությունը և հակահետախուզությունը աշխատում էին՝ հաղթահարելով սոսկալի ֆինանսա-տնտեսական և կադրային դժվարություններ: Եվ այնուամենայնիվ, երիտասարդ հանրապետությունը իր սուղ ֆինանսական միջոցներից որոշ գումարներ էլ հատկացնում էր վերջինիս, իսկ ուժային գերատեսչությունները՝ Ռազմական և Ներքին Գործերի նախարարությունները ժամանակ առ ժամանակ օժանդակում էին նրանց: Այդ մասին են վկայում ստորև բերված արխիվային կարևոր փաստաթղթերը, որոնք զգալի արժեք են ներկայացնում: Այսպես, Գլխավոր շտաբի պետին ուղղված գեկուցագրում Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ փոխգնդապետ Շենեկը 1919 թ. հունիսի 8-ին հայտնում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Կարսի քաղաքացիական նահանգապետն իր տրամադրության տակ ունի 250 թուրքական ոսկյա լիրա, որ բռնադրավել են գերված ասկյարներից: Այնուհետև նշելով, որ հետախուզական նպատակներով լիրաների ծախրահեղ անհրաժեշտության նկատառումով, ինչպես նաև շուկայում դրանց սակավության պատճառով խնդրվում է միջնորդել այդ լիրաները իրեն վստահված բաժնի տնօրինությանը հանձնելու: Զեկուցագրի վերջնամասում Շենեկը նշում էր, որ ասկյարներից լիրաների բռնադրավման պահին դրանք արժեին 350 ռուբլի, և որ այդ գնահատումով լիրաները մտել են մատյան¹⁰⁰: Թե ինչքան դժվար էր այդ խնդիրը լուծել, երևում է հետագա գեկուցագրերից, որոնցից ակնհայտ է դառնում բյուրոկրատական քաշքշուկների հաղթահարման ողջ պատկերը: Իր հերթին, Գլխավոր շտաբի պետ

⁹⁸ Նույն տեղում:

⁹⁹ Նույն տեղում:

¹⁰⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 58:

Մ. Մ. Զինկևիչը¹⁰¹ դիմում է Զինվորական նախարարին (1919 թ. հունիսի 28): Զեկուցադրում նա հայտնում է, որ հետախուզության բաժնի համար ոսկյա լիրաների ծայրահեղ անհրաժեշտության պատճառով, ինքը միջնորդագրություն է հարուցում ներքին Գործերի նախարարի առաջ պատշաճ ձևով Կարսի նահանգապետին կարգադրություն անելու՝ նշված փողերը ըստ կուրսի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնին փոխանցելու մասին¹⁰²: Հատուկ ծառայության սպաները առհասարակ գումարները և այդ մասին փոխանցումների տվյալները ճշտապահորեն գրանցում էին, և դա այդ բնագավառում ծածուկ չէր արվում: Ընդունված էր բոլոր «մանրուքները» խելամորհեն և ճամարտացիորեն գրանցել և գնահատել: Եվ դա այդ բնագավառում չգրված սովորույթ է և արարողակարգ: Վերը նշված թուրքական ոսկյա լիրաները հետախուզական բաժնին փոխանցելու մասին է հայցում նաև գեներալ-մայոր Արարատյանը ներքին գործոց նախարարի առաջ 1919 թ. հուլիսի 3-ի գրությունում¹⁰³: Դրա վրա ներքին գործոց նախարարը մակագրում է, որ նշված փողերն արդեն գտնվում են Ֆինանսների նախարարությունից տրամադրության տակ¹⁰⁴: Ներքին Գործերի նախարարը գրությունը վերադարձնելով (1919 թ. հուլիսի 5) Զինվորական նախարարին, հայտնում էր, որ նշված դրամներն արդեն գտնվում են Ֆինանսների նախարարությունում, և որ արվել են համապատասխան կարգադրություններ¹⁰⁵: Սակայն քաջքռուկները չարունակվում են, իսկ ոսկյա լիրաները ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էին հետախուզական բաժնին: Վերջինս էլ, ի դեմս Գլխավոր շտաբի պետ Զինկևիչի (փաստաթուղթը ստորագրել էր նաև բաժնի պետի պարտականությունները կատարող շտաբս-կապիտան Դեվոյանցը) այս անգամ էլ դիմում է Ֆինանսների նախարարին՝ խնդրելով նրա կարգադրությունը ըստ կուրսի թուրքական լիրաները իրեն վստահված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնին փոխանցելու համար¹⁰⁶:

Այստեղից միանգամայն ակնհայտ է, թե ինչպիսի դժվարություններ էին ստիպված լինում հաղթահարելու Հայաստանի հատուկ ծառայությունները, իրականացնելով անհրաժեշտ հետախուզական աշխատանքները թուրքիայի՝ Հայաստանին հարող տարածքներում և այլուր: Վերջապես, մի ար-

¹⁰¹ Զինկևիչ Միխայիլ Միխայիլի, գնդապետ [03.01.1883 թ. - 24.12.1944 թ.] - Մինչև 07.1918 թ. եղել է Անդրկովկասում /Հայկական կորպուսի շտաբի պետ/: 09. 1918 թ. - 1920 թ. եղել է Կամավորական բանակում [փաստացի մշտական գործողման մեջ է եղել Հայաստանի Հանրապետությունում, հանդիսացել է հայկական բանակի շտաբի պետ, ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ]: Տե՛ս **А. В. Ганин**, Корпус офицеров Генерального штаба в годы гражданской войны, 1917 - 1922 гг., Справочные материалы, стр. 227, 460, 593, 727, 835:

¹⁰² ՀԱԱ, ֆ. 71 - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 58:

¹⁰³ Նույն տեղում, ք. 57:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, ք. 56:

խիվային փաստաթուղթ ևս, որն ավարտուն կդարձնի վերը բերված միտքը. այսպես, Ֆինանսների նախարարին ուղղված 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի գրությունում Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետ զնդապետ Շեկերը և նրա օգնական, ծովակալության ("Адмиралтейство") գծով պորուցիկ Խան-Կոտուրսկին Հայտնում են, որ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժինը արտասահմանյան դրամների խիստ կարիք է զգում, առանց որի անհնար է աշխատել: Վերջիններս խնդրում էին Հայտնել, թե չկա՞ արդյոք Հնարավորություն իրենց Համար որոշ գումար փոխանակել թուրքական լիրաների և ֆրանսիական ֆրանկների՝ Պողոս Նուբար փաշայի կողմից ուղարկված գումարների Հաշվին, որոնք Հնարավոր է, կան նախարարության տրամադրության տակ, և ի՞նչ կուրսով կարելի է իրականացնել փոխանակումը¹⁰⁷: Եվ առհասարակ, Հայաստանի Հատուկ ծառայությունները տարադրամի (վալյուտայի) խիստ կարիք էին զգում, և դրանք անհրաժեշտ կարևոր միջոց էին նրանց աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման տեսանկյունից: Այսպես, Հասկանալի նկատառումներով Ֆինանսների նախարարությունը Երևանի գանձապետարանին ուղարկված Հատուկ գրությամբ տեղեկացնում էր ուղարկված ադրբեջանական դրամներ պարունակող կաշվե կնքված պալուսակի մասին, և խնդրում էր այն պահպանության առնել մինչև Հատուկ կարգադրությունը¹⁰⁸:

Քանի որ Ֆինանսական Հարցերն իրենցից մեծ կարևորություն էին ներկայացնում և առանց դրանց Հնարավոր չէր կազմակերպել ՀՀ Հետախուզության գործունեությունը, ապա կարելի է փորձել ըմբռնել այն ուշադրությունը, որ ցուցաբերվում էր ամեն մի կոպեկի Համար, առավել ևս պատասխանատվության էին ենթարկվում բոլորը, անգամ նրանք, ովքեր նախկինում աչքի էին ընկել իրենց անբասիր ծառայություններով, սակայն դա ամենևին էլ չէր փրկում պատասխանատվությունից: Դրա մասին է վկայում Հայաստանի Զինվորական դատարանի Երևանյան տեղամասի գծով զինվորական քննիչի դիմումագիրը Արտաքին Գործերի նախարարին (այն ստացվել է 1919 թ. դեկտեմբերի 27-ին, № 7166), որում խնդրվում էր տեղեկացնել Ռուսաստանի Հարավում գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցչին (ասել է թե՛ զնդապետ Զինկելիչին -Վ.Վ.), որպեսզի կապիտան Շումովը (Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի ընդհանուր բաժնի նախկին պետերից մեկը) 1920 թ. հունվարի 2-ին ներկայանա քննիչի իր ընդունարան՝ հարցաքննության համար որպես վկա, կապված Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքից ոսկե լիրաների գողության հետ: Գրության մեջ նաև ասվում էր, որ այդ մասին կուղարկվի

¹⁰⁷ Նույն տեղում, ք. 116:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, ք. 100, ք. 37:

Հատուկ գրութիւն¹⁰⁹: Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչ զնդապետ Զինկեիչին ուղղված 1920 թ. հունվարի 6-ի գրութիւնում (№ 110-ելից՝ № 7161) Հայտնվում էր, որ կապված Հայաստանի Հանրապետութեան Զինվորական դատարանի քննիչի 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի գրութեան հետ (№ 4382) ինքը՝ գրասենյակի դիրեկտորը պատրիվ ունի հաղորդելու, որ կապիտան Շումովին խնդրվում է 1920 թ. հունվարի 2-ին ներկայանալ Զինվորական դատարանի բանտախուց հարցաքննութեան համար որպէս վկա՝ կապված Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքից ոսկե լիւրաների կողոպուտի հետ¹¹⁰:

Հետագա փաստերը վկայում են, որ ըստ երևույթին կապիտան Նիկոլայ Ալեքսանդրի Շումովը պատրիվ է դուրս եկել այդ իրավիճակից, ժամանելով Հայաստան և այնուհետև հնարավորութիւն ստացել 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին անխոչընդոտ հեռանալու Հայաստանից՝ Վրաստան, այնտեղից էլ՝ Ռուսաստան: 1920 թ. նոյեմբերի 9-ի գրութեան մեջ (№ 6302) Արտաքին Գործերի նախարարութեան Գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը խնդրում էր սահմանային զորամասերին պաշտոնական աջակցութիւն ցույց տալ նրան և նրա հետ մեկնող երկու այլ անձանց, նրանց ուղեբեռը ազատելով մաքսային ստուգումից¹¹¹: Բերված փաստերը ակնբախորեն վկայում են այն մասին, թե՛ ինչքան կարևոր էր Ֆինանսական հարցերի լուծումը, որից կախված էր թե՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան ռազմական-քաղաքական ծառայութեան՝ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայութիւնների ստեղծումն ու կազմակերպումը, և՛ ձեռնարկվող կանխարգելիչ գործողութիւնների հաջողութիւնը, և՛ առհասարակ դրանց արդյունավետ գործունեութեան ապահովումը:

¹⁰⁹ Նոյն տեղում, ֆ. Գ - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 3:

¹¹⁰ Նոյն տեղում, ք. 2:

¹¹¹ Նոյն տեղում, ք. 47:

3. Հայկական հետախուզական ծառայության կազմերը:
ՀՀ Կառավարության գործունեությունը կադրային
հիմնախնդիրները լուծման ուղղությամբ

Կադրային հիմնախնդիրները ամեն մի հարցի, ամեն մի քիչ թե շատ լուրջ պետական գործի արդյունավետ լուծման անկյունաքարն է, նրա աքիլեսյան դարչապարը, դրանով են պայմանավորված բոլոր ձեռնարկվող գործողությունների ու ընթացող գործընթացների թե հաջողությունը, և թե ձախողումը, պետաքաղաքական բոլոր տեսակի ծրագրերի իրականացումը, որը ցանկացած պետության մեջ առաջնային հիմնախնդիրներից է, իշխանությունների կողմից տարբեր գործառույթների իրականացման հիմնաքարը: Հայաստանի հատուկ ծառայությունների պատմության, նրա կադրային հիմնահարցերի ուսումնասիրման ուղղությամբ որոշակի աշխատանք է կատարել **Ա. Մանուկյանը**, որն իր մի հոդվածում շրջանառության մեջ է դրել մեր հարցի քննարկման տեսանկյունից կարևոր Անդրկովկասյան երկրամասային ՌԿ(Բ)Վ վերահսկողության հանձնաժողովի 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ի նիստի հետ անմիջականորեն առնչվող քրեական գործի նյութերը, որոնք հարուցվել էին 1927 թ. հուլիսին **Վահագն Մուրադյանի, Միքայել Դոդոխյանի, Գրիգորի Խաչատրյանի և Գրիգորի Երամովի** նկատմամբ, ինչի շնորհիվ ընթերցողի սեփականությունն են դառնում մի շարք արժանահիշատակ փաստեր, որոնցով ակնհայտ է դառնում այն բոլոր մեղադրանքների ողջ սնանկությունը, որոնք ներկայացվել են Առաջին Հանրապետության հետախուզության և հակահետախուզության կազմակերպիչների նկատմամբ¹¹²: Ինչպես պարզորոշ է դառնում արխիվային և այլ կարգի նյութերի և, մասնավորապես այդ տիրահուշակ հետաքննության արխիվային որոշ վավերագրերի մանրազնին վերլուծությունից, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թվականներին կայացման ոչ միանշանակ ու ղժվարին գործընթացներում են գտնվել, համառորեն որոնումներ են կատարվել այն ղեկավարող կադրային սպայակազմի ձևավորման և տեղերում գործնական աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ: Վկաները, որոնք հանդես են եկել 1927 թ. նշված «գործով», ինչպես երևում է նիստի արձանագրությունից, պարզապես «առաջադրանք» են կատարել վարկաբեկելու Հայաստանի Հանրապետության այդ չափազանց օգտակար կառույցները և այն ղեկավարող մարմինները, օգտագործելով միանգամայն սնամեջ և ոչնչով իրապես չհիմնավորված «փաստարկներ»: Միևնույն ժամանակ հենց այդ «շինծու փաստարկներն» էլ իրենց հերթին ա-

¹¹² Стів ЕФ МНЮИ - XXI век (газета-журнал), 1998, № 07-08, сентябрь - октябрь, стр. 8-10:

նուղղակիորեն պատմության սեփականությունն են դարձնում որոշ արժանահիշատակ փաստաղբություն այդ ժամանակաշրջանի հատուկ ծառայության կառույցների գործունեությունից և կադրային հիմնախնդիրների վերաբերյալ, նրա նվիրյալների ուսանելի կյանքից՝ նվիրված հայրենիքին և նրա ազգային-պետական անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ օղակների ձևավորմանը և նպատակաուղղմանը հակառակորդների դեմ: Ա. Մանուկյանի նշված հոդվածից և հայտնի գործի մասին ՌԿ(Բ) Անդրկովկասյան երկրամասային վերահսկողության հանձնաժողովի 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ի նիստի արխիվային փաստաթղթերի համակողմանի հետազոտությունից բացահայտվում է, որ Հայկական բանակում Գլխավոր շտաբի ստեղծման գաղափարի համահեղինակներից մեկը եղել է ռուսական բանակի կադրային սպա, գնդապետ **Միխայիլ Զինկևիչը**¹¹³ (ի դեպ, որոշ փաստաթղթերում նա ոչ թե գնդապետ է, այլ գեներալ¹¹⁴), որը նպատակադրում ուներ ստեղծելու Դեմիկինի Կամավորական բանակի ավտոնոմ՝ ինքնավար կառուցվածքը, որպեսզի ցանկացած պահի կատարի այդ բանակի բարձրագույն ղեկավարությունից ցուցումները և անմիջական հրահանգները, որի ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչն էր նա սկզբնապես: Դեմիկինի ներկայացուցչության դերն այն

¹¹³ Հարկ է մաս այստեղ նշել **Գ. Պետրոսյանի** տեսակետի մասին **Մ. Մ. Զինկևիչի** գործունեության դեռևս լիովին չբացահայտված մի էջի մասին ևս. Ըստ գիտականորեն հիմնավորված տեսակետի, ինչն ապացուցելու համար Գ. Պետրոսյանի կողմից վկայակոչվում են առաջին անգամ պատմագիտության մեջ շրջանափող չափազանց հետաքրքիր և գործնականում հավաստի արխիվային և այլ փաստեր, որոնք միանշանակ վկայում են այն մասին, որ Հայկական բանակի Գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ Մ. Զինկևիչը Երևանի Ռուսական Ազգային խորհրդի գործուն աջակցությամբ Երևանում ստեղծել է գաղտնի հետախուզական խումբ իր գործակալներով, որն անմիջական կապի մեջ էր Կամավորական բանակին կից «**Հատուկ խորհրդակցության**» և Թիֆլիսում Անդրկովկասի Ռուսական Ազգային խորհրդի հետ: Այդ խումբը կանոնավոր տեղեկություններ էր հաղորդում Կամավորական բանակին և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությանը» հայկական բանակի, Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական դրության տարաբնույթ հարցերի, Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության մասին: Հանրապետության Ներքին Գործերի նախարարությունը կոնկրետ փաստեր ունեն ռուսական հետախուզական խմբի գոյության և գործունեության մասին, սակայն Հայաստանի կառավարությունը դրսևորեց զսպվածություն, մախ այն պատճառով, որ մի կողմից՝ տվյալ պահին այն վտանգ չէր ներկայացնում երկրի անկախության համար, իսկ մյուս կողմից՝ չխաթարելու համար ձևավորվող հայ-ռուսական հարաբերությունները. - տե՛ս **Գ. Հ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները ռուսական մախկին կայսրության ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 թ. հունիս - 1920 թ. ապրիլ) // Է. 00.01. «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն. Սեղմագիր. - Երևան, ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2005, էջ 15, 17, 22. Տե՛ս նաև **Գ. Հ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Եր., Եր. համալս. իրաւ., 2006, էջ 20, 80, 83-84, 132, 137, 138-139, 189: Տե՛ս նաև **Գ. Հ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918 - 1920 թթ.), Եր., ԵՊՀ իրաւ., 2011, էջ 72-101 և այլն:

¹¹⁴ **ՀԱՍ. Ֆ. Պ.** - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 35: Տե՛ս նաև **R. G. Hovannisian**, The republic of Armenia, vol. II, p. 470, 474, 516 -517, 524:

էր, որպեսզի Հայաստանում ապրող և գործող ռուսական բանակի կադրային սպաներին հավաքագրեն և հայկական ձևավորվող բանակի այլևայլ կառույցներում տեղաբաշխելով, նրանց օգտագործեն հեռու գնացող ռազմավարական բազմաբնույթ խնդիրների լուծման գործում, ընդհուպ մինչև գուցե նաև Հայաստանում Դեմոկրատիայի իշխանություն հաստատումը, համատեղ պայքարը բոլշևիզմի վտանգի դեմ: Մ. Զինկեիչն էլ հենց այն մարդկանցից մեկն էր, որի առջև դրվեցին համապատասխան բնույթի առաջադրանքներ: Հարկ է նաև առանձնահատուկ նշել, որ դա այն Զինկեիչն էր, որը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ակամա ծնունդի անմիջական ականատեսներից էր, և նոր պետություն ուժային կառույցների ակտիվ ստեղծողների և կազմակերպիչների համահեղինակներից մեկը (վերն ասված հայտնի վերապահումներով հանդերձ):

Զինվորական նախարարի զինվորական գերատեսչության գծով հերթական՝ 1919 թ. ապրիլի 28-ի հրամանով Հայկական դեվիզիայի շտաբի պետ Մ. Զինկեիչը նշանակվում է Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար¹¹⁵: Զինկեիչն ամենուր էր: Նա հաճախ գործողումների էր մեկնում, և նրան փոխարինում էին կադրային այնպիսի փորձառու սպաներ, ինչպես Ալ. Շենուրը և ուրիշներ: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ի զինվորական գերատեսչության գծով հրամանագրում (№ 356) նշվում էր, որ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ Զինկեիչին օգոստոսի 7-ից պետք է համարել արձակուրդի մեջ, իսկ Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնի ժամանակավորապես կատարումը դրվում էր նույն շտաբի ընդհանուր բաժնի պետի պաշտոնակատար Շումովի վրա, իսկ գործերի հրամանատարի շտաբի պետի պաշտոնում հաստատվում էր (ժամանակավորապես) Գլխավոր շտաբի օպերատիվ բաժնի պետի պաշտոնակատար կապիտան Մեդվեդևը: Հրամանը ստորագրել էր Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը¹¹⁶: 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լսելով մինիստր-նախագահ Ալ. Խատիսյանի զեկուցումը գնդապետ Զինկեիչին Կամավորական բանակում Հայաստանի զինվորական ներկայացուցիչ նշանակելու մասին, որոշում է տալ կառավարության համաձայնությունը¹¹⁷: Զինկեիչը իր շնորհաշատ գործունեության համար կառավարության կողմից բազմիցս արժանացել է շնորհակալագրերի իր պարտականությունների անթերի կատարման համար, և հատկապես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը վարած ժամանակահատվածում, հաճախ սերտ համագործակցության մեջ գտնվելով ՀՀ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանի հետ¹¹⁸: Դադարեցնելով իր զինվորական, ռազմահետախուզական բազմապլան գործունեությունը

¹¹⁵ ՀԱԱ, ֆ.Պ. - 200, ց. 1, գ. 131, ք. 24:

¹¹⁶ Նույն տեղում, ք. 31:

¹¹⁷ Նույն տեղում, ֆ.Պ. - 199, ց. 1, գ. 100 (85), ք. 215:

¹¹⁸ Նույն տեղում, ֆ.Պ. - 204, ց. 1, գ. 91, ք. 65 և այլն:

Հայաստանում, Զինկեիչը 1920 թ. սկզբից սկսած Հարավային Ռուսաստանի՝ Կամավորական բանակի կառույցներում ևս ծավալում է օգտաշատ գործունեություն և հաճախ էլ՝ ի նպաստ Հայաստանի Հանրապետության: 1920 թ. նոր իրավիճակ է առաջանում և նոր հնարավորություններ են ստեղծվում Մ. Զինկեիչի գործունեության համար Հայաստան-Հարավային Ռուսաստան փոխհարաբերություններում: 1920 թ. հունիսի 27-ի գրություն մեջ (N° 5205) հասցեագրված Արտաքին Գործոց նախարարությանը, նախարարների խորհրդի գլխանի վարիչը տեղեկացնում էր, որ 1920 թ. հունիսի 25-ի նիստում նախարարների խորհուրդը որոշել է գնդապետ Մ. Զինկեիչին ընդունել որպես Հարավային Ռուսաստանում իր ներկայացուցիչ¹¹⁹: Իսկ արդեն 1920 թ. հունիսի 29-ի գրությամբ (N° 3922) ՀՀ Արտաքին Գործոց նախարարության գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում էր Զինկեիչին, որ Հայաստանի կառավարությունը ճանաչել է նրան որպես Հայաստանի կառավարությանը կից Հարավային Ռուսաստանի կառավարության ներկայացուցիչ¹²⁰: Այս նոր պաշտոնում ևս Զինկեիչը փորձում է օգտակար լինել Հայաստանի Հանրապետությանը: Հարկ է ասել, որ Հայաստանում նրան վստահում էին և հաճախ էին դիմում տարբեր հարցերով: Հայաստանի կառավարությանը կից Հարավային Ռուսաստանի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի գինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Զինկեիչին հասցեագրված 1920 թ. ապրիլի 11-ի գրություն մեջ (N° 2313) ՀՀ մինիստր-նախագահ Ալ. Խատիսյանը տեղեկացնում էր, որ իրենց կողմից հայթայթված տվյալներից, ինչպես նաև Հայաստանի գինվաճարական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանի՝ գեներալ Դ. Պ. Դրացենկոյի¹²¹ հետ ունեցած զրույցից դատելով, պարզ է դարձել, որ Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչ գեներալ-մայոր Դ. Պ. Դրացենկոյի կողմից կամավոր սկզբունքով Բաքվում Ադրբեջանի կառավարությանն է հանձնվել ավելի քան 100 թնդանոթ, 200 գնդացիր, 40 հազար եռադիժ հրացան, հսկայական քանակի ական և փամփուշտ, 2 զրահամեքենա, ռազմանավ և այլն, ինչպես նաև այլ ռազմաինժեներական ունեցվածք: Խատիսյանը գտնում էր, որ այդ ռազմական ունեցվածքը կամ պետք է ունենար այլ նշանակում, կամ էլ ջրասույզ արվեր ծովում, այլակերպ լուծումը դիտելով որպես թշնամական ակտ Հայաստանի նկատմամբ, որի դեմ վճռական բողոք էր արտահայտվում, ընդգծելով, որ դա առավել ևս անթույլատրելի է, քանի որ Հայաստանի վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ եղել է անփոփոխ բարեկամա-

¹¹⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 33:

¹²⁰ Նույն տեղում, ք. 33-34:

¹²¹ Դրացենկոյ Դանիլի Պավելի [08.12.1876 թ. -1945 թ.] - ցարական բանակի գեներալ, 1915-1918 թ. եղել է Անդրկովկասում, 15.11.1918 թ. - 1920 թ. - սերտ առնչություններ է ունեցել Կամավորական բանակի հետ, լինելով նրա բարձրագույն սպայական կազմի ներկայացուցիչ - Տե ս А. В. Ганин, Корпус офицеров Генерального штаба в годы гражданской войны, 1917 - 1922 гг., Справочные материалы, стр. 213, 458, 587, 725::

կան բոլոր ժամանակներում¹²²: Ակնհայտ էր, որ գնդապետ Զինկեիչից՝ որպես հին բարեկամից, հայկական կողմը իրական աջակցություն էր սպասում, բացատրություն կատարվածի համար: ՀՀ մինիստր-նախագահին հասցեագրված 1920 թ. ապրիլի 20-ի պատասխան ուղերձում (№ 2219) գնդապետ Զինկեիչը ընդգծում էր, որ Ազրբեջանին զենք ու հանդերձանք հանձնելու փաստը համապատասխանում է իրականությանը, չնայած դրա համար ինքը ուղղակի ապացույցներ չունի, բայց և չի ժխտում, որ դրա նկատմամբ ինքը միայն ընդգծված բացասական վերաբերմունք կարող է ունենալ, որ մեղավորները կլրեն հարկ եղած պատիժը: Զինկեիչը ընդգծում էր, որ իր վերաբերմունքը Ազրբեջանի նկատմամբ անփոփոխ է, ավելացնելով, որ այն ձևավորվել է դեռևս 1917 թ. վերջին իրադարձություններից հետո, միաժամանակ բացատրելով Հայաստանից հեռանալու իր պատճառները: Ուղերձի վերջնամասում Զինկեիչը հատուկ ընդգծում էր, որ ինքը անչափ ուրախ է, որ կարող է շարունակել իր աշխատանքը ծանր փորձություններով ստուգված Հայաստանի, հայ և ռուս ժողովուրդների միջև բարեկամական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ, իսկ ներկայումս միջնորդությամբ մասնակցում է Հայաստանի կառավարության կողմից կազմակերպվող հայ փախստականներին ցուցաբերվող օգնության գործին¹²³:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ 1918-1920 թթ. դժվարին տնտեսա-ֆինանսական և ռազմաքաղաքական իրավիճակում հատուկ ծառայությունները աշխատում էին, ջանքեր էին գործադրում կայանալու որպես ինքնուրույն օրգանիզմ՝ դժվարություններ հաղթահարելով կադրային սովը և ձևավորելով հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման համար անհրաժեշտ կադրեր: Վերը հիշված Զինկեիչը և նրա զինակիցները այդ գործի կազմակերպման պիոներներն էին Հայաստանում: Վերադառնալով Զինկեիչի դերակատարմանը՝ որպես բարձրաստիճան կադրային սպայի, որը 1918-1920 թթ. բազմաթիվ փոխառնչություններ ունեցավ Հայաստանի կառավարության հետ պետական ռազմաքաղաքական մեքենայի գանազան կառույցների ձևավորման հարցում, հարկ է ավելացնել, որ ձևավորելով Գլխավոր շտաբը 1919 թ. սկզբին, նա որպես այդ կառույցի ղեկավար մնաց շատ կարճ ժամանակ, որից հետո մեկնեց Դենիկինի բանակի Գլխավոր շտաբ և այնտեղից վերադարձավ որպես նրա կողմից լիազորված դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հայաստանում: Նա իր շուրջը հավաքեց կադրեր, որոնք տեղում բավարար գործունեություն ծավալեցին և շարունակեցին նրա կազմակերպած գործը, որը Հայաստանին շատ էր անհրաժեշտ գլխավորապես թշնամական պետությունների աշխարհաքաղաքական միջավայրում գոյատևելու և զարգանալու համար: Ինքնին հասկանալի է, որ Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունը իր ենթակառուցյաներով ստեղծվել է հենց ռազմա-

¹²² ՀԱԱ, ֆ. Դ - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 22:

¹²³ Նույն տեղում, ք. 23:

կան նախարարութեան կազմում, ինչը բնական է մի երկրի համար, որն անընդհատ գտնվելիս է եղել պատերազմական իրավիճակում:

Գլխավոր շտաբի կազմակերպման և Զինվորական նախարարութեան դեկլարացիայի մասին կանոնադրության մեջ (*Положение, 1919 թ. ապրիլի 14*) շեշտվում էր, որ Գլխավոր շտաբը զբաղվում է զորքերի ռազմատեսչական հաստատությունների պարամունքների կազմակերպման գործառնություններով և լրտեսության դեմ պայքարի հարցերով, ինչպես նաև տալիս է զորքերի զորահավաքային խնդիրների մասին ընդհանուր առաջադրանքները¹²⁴:

Այս կարևոր փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ Գլխավոր շտաբը անմիջականորեն զբաղվում է վերը նշված բոլոր հիմնահարցերի մշակմամբ: Բացի այդ, սույն փաստաթղթում հատուկ ընդգծվում էր, որ Գլխավոր շտաբը բաղկացած է նաև Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքից, որն զբաղվում է հակառակորդի և տեղանքի մասին տեղեկությունների հավաքմամբ, այդ տվյալների մշակմամբ, համակարգմամբ և դրանց դեպի զորքերը ժամանակին առաքմամբ, ղեկավարում է բրիգադների շտաբների հետախուզական աշխատանքները, հսկում է հետախուզության համար բաց թողնվող դրամական գումարների հաշվառումը, և վերջապես կազմակերպում է պայքար հակառակորդի կողմից ծավալած լրտեսական գործունեության դեմ¹²⁵: Կարևոր է նաև առանձնահատուկ նշել Գլխավոր շտաբի կազմում գործող հետախուզական բաժանմունքի հաստիքակազմի մասին: Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի (հատուկ գաղտնի պլանով կազմակերպված) պետն ուներ 2 օգնական, որոնցից մեկը տնօրինում էր հակահետախուզությունը, իրենց տրամադրության տակ ունենալով 2 զրազիր (մեկը՝ ավագ զրազիր, մյուսը՝ կրտսեր)¹²⁶: Հետաքրքիր է նշել նաև ևս մի հանգամանքի մասին: Վերը բերված փաստաթղթի հավելվածում արձանագրվում էր այն մասին, որ օպերատիվ անհրաժեշտության դեպքում հետախուզական, ինչպես նաև օպերատիվ և ընդհանուր բաժինները կարող էին ունենալ ևս 2 օգնական, ինչպես նաև 1 ավագ և 1 կրտսեր զրազիրներ, ավելացնելով, որ լրացուցիչ հաստիքները թույլատրվում էր պահել մինչև 1919 թ. հուլիսի 1-ը¹²⁷:

Չնայած Առաջին Հանրապետության կայացման գործընթացների զգալարություններին, կառավարության մասնավորապես Զինվորական նախարարության կողմից որոշակի ջանքեր էին գործադրվում հետախուզությունն ուժեղացնելու, այն զրազետ, բանիմաց և օտար լեզուների լավագույն մարդկանցով համալրելու առումով: 1919 թ. հունվարի 21-ի հրամանով

¹²⁴ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 52 -54:

¹²⁵ Նույն տեղում, ք. 54:

¹²⁶ Նույն տեղում:

¹²⁷ Նույն տեղում, ք. 54 -55:

Զինվորական նախարարը կարգադրություն արեց՝ Գլխավոր շտաբ ներկայացնել տեղեկանք այն սպաների աստիճանակարգի և զինվորների մասին, որոնք հնարավորինս լավ գիտեին Ֆրանսերեն, անգլերեն, կամ թուրքերեն լեզուները, ընդ որում թուրքերենին զուգահեռ անհրաժեշտ էր համարվում նաև Ֆրանսերենի կամ անգլերենի իմացությունը: Զինվորական նախարարը պահանջում էր մատնանշել լեզվի իմացության մակարդակը, լեզուների սովորելու վայրը և հաստատությունը¹²⁸ (միանգամայն հասկանալի նկատառումներից ելնելով - ընդգծումը մերն է՝ Վ.Վ.): Սույն հրամանագրերը ուղարկվել էր Զինվորական նախարարության չարային և մոբիլիզացիոն (զորահավաքային) բաժինների շտաբներին:

Անհետաքրքիր է նաև մի այնպիսի էական փաստի մասին, որ այդ դժվար տարիներին նույնիսկ փորձ է արվել կազմակերպել հետախուզություն և զինվորական գործի համար անհրաժեշտ կադրերի ուսուցման ու պատրաստման նման մի բան, ինչի մասին կան անուղղակի վկայություններ: Այսպես, 1920 թ. սեպտեմբերի 27-ին (№ 384/с) Զինվորական նախարարի օգնականին ուղարկված գեկուցագրում Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչության ղեկավար, ռազմական կցորդ Քիչմիշյանը զինվորական գործում կատարելագործման նպատակով հայկական բանակի մի շարք սպաների Ֆրանսիա գործուղման հետ կապված միջնորդություն էր հարուցում նախատեսվող թեկնածուների ցուցակի մեջ մտցնել նաև պորուչիկ Եղիազարովին՝ Գլխավոր շտաբի Ակադեմիա ընդունվելու համար, պորուչիկ Նանասովին՝ նույն տեղը, պոդպորուչիկ Ումիկյանին՝ ինժեներական գործերի մեջ գործուղելու նպատակով, քանի որ վերջինս մեծ գիտելիքներ ուներ ռազմավարական գործի վերաբերյալ և որպես ավիացիոն ջոկատի սպա-գլխորդ: Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ վերը նշված բոլոր սպաները լիովին և բոլոր առումներով արժանի են խրախուսանքի, լրջորեն են վերաբերվում իրենց վրա դրված պարտականությունների կատարմանը և պատրաստ կլինեն արտասահմանում ձեռք բերված գիտելիքները կիրառել մեծ օգտաշահությամբ¹²⁹:

Պետություն, և տվյալ դեպքում հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների համար կադրային հիմնախնդիրները համարվում էին առաջնային, ինչից կախված էր բոլոր տեսակի ծրագրերի մշակումը և իրականացումը: Գլխավոր շտաբի կազմում ընդգրկվեցին փորձառու զինվորականներ՝ փոխգնդապետներ **Ալեքսանդր Շենուրը և Վլադիմիր Պրիտոմա-նովը**, որոնց անունները բազմիցս հայտնվում են պատերազմական և այլ արտակարգ իրավիճակների հետ կապված տեղեկագրերում, ինչի մասին բազմանշանակորեն վկայում են տարաբնույթ արխիվային փաստաթղթերը և մասնավորապես ՀՀ Ազգային Արխիվի մի շարք ֆոնդերի վավերագրերը),

¹²⁸ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 104, ք. 61:

¹²⁹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 276, ց. 1, գ. 154, ք. 222:

ինչպես նաև կապիտաններ Նիկոլայ Ալեքսանդրի Ծուժովը, Միխայիլ Ռադիոնի Մեդվեդևը և հայկական դիվիզիայի շտաբի զորամասերի մի շարք սպաներ¹³⁰:

Գլխավոր շտաբն իր ստեղծման պահից ուներ մի շարք բաժիններ: Ընդհանուր բաժնի պետը **Ն. Ա. Ծուժովն** էր, իսկ նրա օգնականը՝ պորուչուկ չիկ **Մենիկ (Միլենտի) Իվանի Դվերնիցկին**: Սակայն այդ պաշտոնները ցմահ և մշտական չէին, և հաճախ այս սպաների անունները կարելի է հանդիպել այլ բնագավառներում: Տանք մի քանի մանրամասներ: Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. մարտի 24-ի հրամանով (N° 96) շտաբս-կապիտան Ծուժովը ազատվում է Զինվորական դատարանի հատուկ պաշտոնատար անդամի պարտականություններից: Կառավարության նախագահ Հովհ. Քաջագունու և Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանի ստորագրությամբ 1919 թ. ապրիլի 7-ի հրամանով շտաբս-կապիտան Նիկոլայ Ծուժովը ստանում է կապիտանի կոչում, իսկ 1919 թ. մայիսի 6-ի հրամանով Միխայիլ Դվերնիցկին՝ պորուչիկի կոչում¹³¹: Հարկ է նշել նաև, որ ՀՀ Զինվորական նախարար Արարատյանի 1919 թ. մայիսի 30-ի հրամանով, ի փոփոխումն զինվորական գերատեսչության գծով 1918 թ. N° 176 և 1919 թ. N° 98 և N° 113 հրամանների և նախկին Կովկասյան ճակատի զորքերի Գլխավոր հրամանատարի հրամանների վերանայման համար ստեղծված իրադրությունում պետական հանձնաժողովի նոր կազմ առաջարկվեց, որը պետք է զբաղվեր սպաների աստիճանակարգման և պարգևատրման հարցերով: Այդ հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեց Գլխավոր շտաբի ընդհանուր բաժնի պետի օգնական կապիտան Ծուժովը, իսկ նախագահը՝ Գլխավոր շտաբի Տեսչական բաժնի պետ գնդապետ Աթանես Էր¹³²: Իսկ արդեն Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. հոկտեմբերի 27-ի հրամանով Զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-մայոր Սիլվիյանը կապիտան Նիկոլայ Ծուժովին իր խնդրանքի համաձայն ազատում է Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բաժնի պետի օգնականի պարտականություններից¹³³: Այս կարգի փոփոխություններ այն ժամանակ հաճախակի էին տեղի ունենում:

Օպերատիվ բաժնի պետը նրա ստեղծման պահից փորձառու **Վլադիմիր Պրիտոմանովն** էր, որի մարտական, հետախուզական կենսագրության զանազան էջերի լրջամիտ բացահայտումը դեռ իր հետազոտողներին է սպասում: Գլխավոր շտաբում հետախուզական բաժանմունքի պետը նրա ստեղծման առաջին օրերից սկսած բազմաճյուղ փոխգնդապետ **Ալեքսանդր Կոնստան-**

¹³⁰ Նույն տեղում, Գ. 91, գ. 3, գ. 3594, թ. 2 - 20, Գ. 200, գ. 1, գ. 180, թ. 14, Գ. 368, գ. 1, գ. 4, թ. 4 և այլն:

¹³¹ ՀԱԱ, Գ. 204, գ. 1, գ. 132, թ. 42, 382-383, 386:

¹³² Նույն տեղում, թ. 78:

¹³³ Նույն տեղում, Գ. 204, գ. 1, գ. 131, թ. 77:

տիներ Շենուրն էր, որն իր տրամադրության տակ ուներ սակավ թվով աշխատակիցներ: Հետագա տարիներին այդ բաժանմունքը գլխավորեցին մի շարք սպաներ, որոնց անունները մեկընդմիջտ կմնան այդ ծառայության կենսաապրության ծալքերում: 1919 թ. սեպտեմբերից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլը որպես հետախուզական բաժնի պետ աշխատել է ոչ անհայտ կապիտան **Վահագն Գալուստի Մուրադյանը**, որն անկուսակցական էր: 1920 թ. ապրիլից մինչև հունիսի վերջը հետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը ղեկավարում էր **Տիգրան Թադևոսի Դեվոյանցը**, որը քաղաքական համոզմունքներով Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության անդամ էր (վերջինս, իր իսկ վկայությամբ՝ Դրոյի դաժնիկներն է եղել¹³⁴), 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը ընկած ժամանակահատվածում (դեկտեմբերի 2-ը) հետախուզական բաժինը որպես նրա պետ գլխավորել է **Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը**:

Հետախուզության բաժանմունքում և նրա ենթաձյուղերում աշխատում էին պողպորուհիկ **Լևոն Գեորգիի Բաշինջադյանը** (հանձնարարությունները գծով սպա, այնուհետև՝ հետախուզության ռեգիզենտ Վրաստանում: **Լևոն Գեորգի Բաշինջադյանը** (կեղծանունը՝ Լևոն Բաշ) հանրաճանաչ հայ նկարիչ և բանաստեղծ Գեորգ Զաքարի Բաշինջադյանի չորս որդիներից ավագ որդին էր, որի մասին խորհրդային հայտնի հետախուզիկ **Կարեն Արմենի Խաչատուրովը** չափազանց մեծ դրվատանքով է արտահայտվում¹³⁵:

Նա ծնվել է Թիֆլիսում 1893 թ. հայտնի մտավորական և անվանի հայ նկարիչ Գեորգ Բաշինջադյանի ընտանիքում, վախճանվել 1948 թվականին: Դատելով ժամանակակիցների մի շարք արժանահիշատակ վկայություններից, Լևոն Բաշինջադյանը ևս տաղանդավոր նկարիչ էր ու ինքնատիպ բանաստեղծ: Պահպանվել է Լ. Բաշինջադյանի շատ հետաքրքիր և տպավորություններով լի «Կովկասյան օրագիրը», որը վերաբերում է առաջին աշխարհամարտի 1918 թ. դեպքերին ու իրադարձություններին¹³⁶:

Խորհրդային կարգերի հաստատման և արդեն տիրապետության ընթացքում նա անցնում է կյանքի մեծ բովով, դառնալով ակնավոր կովկասագետ և արևելագետ-լեզվաբան, պրոֆեսոր, ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի լեզվի և մտածողության ինստիտուտի գիտաբարտուղար: Լ. Բաշինջադյանը Ն. Յ. Մառի մերձակա կողմնակիցներից էր:

Լևոն Բաշինջադյանի որպես հասուն մարդ կայացման առաջին իսկ քայլերը եղել են հստակ և անպաճույճ: Դեռևս 20-րդ դարասկզբին՝ 1903-

¹³⁴ Տե՛ս **Տիգրան Դեդեաճյան**, Հետախույզի մը յուշերը (Պատասխան իմ քննադատներուն), «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, Յունաթ-Մայիս, քիւ 2, էջ 49:

¹³⁵ Տե՛ս **Ա. Ե. Մարգարյան**, Հետախուզություն և հակահետախուզություն Հայկական հետք կենսագրական ակնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին, Եր., «Ամսարա», 2005, էջ 194-195:

¹³⁶ «Независимая газета», 1994, 8 мая.

1912 թթ. Լևոն Բաշինջաղյանը ավարտել է 3-րդ Թիֆլիսյան գիմնազիան, իսկ այնուհետև՝ 1913-1916 թթ. հանդիսացել է Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի ուսանող:

Այնուհետև նա դարձել է հայտնի Պավլովյան յուսկեբական ուսումնարանի սան: Առաջին աշխարհամարտը նոր և անակնկալներով, ինչպես նաև փորձություններով հագեցած էջ բացեց նրա ճակատագրի ելևէջումների մեջ, և Լևոն Բաշինջաղյանը զորակոչվում է ցարական ռուսական բանակ: Իսկ արդեն 1917 թ. փետրվարից դառնում է ռուսական Կովկասյան բանակ մարտական սպա:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո Լևոն Բաշինջաղյանը դառնում է նոր ոտքի կանգնող և իրական կայացման ձգտող հայկական պետության պետական անվտանգության համակարգի՝ հետախուզական ծառայության կարևոր և զեմքերից և նոր պետականության համար կենսականորեն կարևոր, գործնականում խիստ անհրաժեշտ ուժային կառույցների ձևավորման մասնակիցներից և հիրավի երդվյալ նվիրյալներից մեկը: *Այդ կապակցությամբ պրոֆեսոր Կարեն Խաչատուրովը ջերմությամբ անդրադառնալով Լևոն Բաշինջաղյանի կերպարին և հիշատակումներ անելով նրա Կովկասյան ձեռագիր օրագրի մասին, փաստում է այն մասին, որ դրանում հետաքրքիր փաստեր կան 1918 թ. դարնանից մինչև 1920 թ. հունվար ամիսը տեղի ունեցած պատմաքաղաքական իրադարձությունների մասին՝ Առաջին հանրապետության հռչակումից մինչև ՀՀ դե-ֆակտո ճանաչումը դաշնակիցների կողմից:*

Եվ ինչպես ակնհայտ է դառնում Հայկական դիվիզիայի գծով ՀՀ Զինվորական նախարարի 1918 թ. օգոստոսի 26-ի հրամանագրից, Հայաստանի Հանրապետության հակահետախուզության պետ Բաշինջաղյանը վերագործուղվել էր Գլխավոր շտաբ՝ հատուկ հանձնարարությունների համար¹³⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ հռչակման պահից սկսած պողպորուչիկ Լևոն Գեորգիի Բաշինջաղյանը Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի կազմում էր, նրա տարբեր ենթաճյուղերում: Եվ եթե Լ. Բաշինջաղյանը 1918-1919 թթ. հանձնարարությունների գծով սպա էր, ապա 1920 թվականի՝ սկզբին՝ ՀՀ Զինվորական դատարանի վարտուղարի օգնական, իսկ այնուհետև՝ հետախուզության ռեզիդենտ վրաստանում, որտեղ հետախուզական ծառայությունը փաստացի ղեկավարում էր գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշյանը¹³⁸, որը համակողմանի պատրաստված անձնավորություն էր և կիրթ, տիրապետում էր ֆրանսերենի և մի շարք լեզուների, որը կարևոր էր այլ երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունների հետ հարաբերվելու տեսանկյունից:

¹³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 42, ք. 52 -55:

¹³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 131, ք. 24, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 75, ք. 35, գ. 26, ք. 203:

1920 թ. ապրիլի 5-ի N 108 զեկուցագրում Հ. Քիչմիշյանը հայտնում էր այն մասին, որ զինվորական գործի գլուխ կանգնած անձանց հերթափոխության խնդիրը իրեն մղում է անհապաղ զեկուցել, որ զինվորական գործակալի վրա դրված գլխավոր խնդիրներից մեկը հանդիսանում է հետախուզության կազմակերպումը, ընդգծելով, որ այդ նպատակով իր կողմից գրվել է մանրամասն հրահանգ, որն այնուհետև հաստատվել է Զինվորական նախարարի կողմից: Սակայն Քիչմիշյանը դժգոհում էր, որ ո՛չ նյութական միջոցները, ոչ էլ այդ բնագավառում իրավասու անձինք իր մոտ չեն ուղարկվել, եթե նկատի չառնվի պողպորուչիկ Բաշինջաղյանի գործուղումը (ի դեպ, դիվանագիտական հավատարմատարին կից զինվորական վարչության ղեկավարի կարգադրության տակ գտնվող պողպորուչիկ Լևոն Գեորգիի Բաշինջաղյանը որոշ ժամանակ անց նշանակվում է Բորչալուի գավառի «Զեզոք» գոտու ղեկավարությանը իրականացնող ամբրիկյան սպային կից կապերի գծով սպա, ինչի մասին հաղորդվում էր ՀՀ զինվորական գերատեսչության 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի հրամանում (N 467), հիմք ընդունելով զինվորական կցորդի N 284 զեկուցագիրը)¹³⁹: Քիչմիշյանը սակայն հայտնում էր վերջինիս, որ ժամանելով նոյեմբեր-հունվարին, պողպորուչիկ Բաշինջաղյանը հեռացել է անհայտ հասցեով՝ ո՛չ մեկին տեղյակ չպահելով (ակնհայտ է, որ այս հանգամանքը նյարդային վիճակի մեջ էր գցել գեներալ Քիչմիշյանին, և հետո ինքնին հասկանալի է, որ նա չէր էլ կարող ամեն ինչի մասին տեղյակ լինել և բոլոր օղակները չէ, որ պետք է ենթարկվեին իրեն, վերջին հաշվով, դա հատուկ ծառայություն էր, և ամեն մեկն ուներ իր իրավասությունների շրջանակը, գումարած այն հանգամանքը, որ հայկական հետախուզության կառուցվածքը նոր-նոր էր ձևավորվում, շատ բան դեռ հստակ չէր - Վ. Վ.): Վերոհիշյալ հանգամանքը հաստատում է նաև հենց Քիչմիշյանը, Բաշինջաղյանի վարքագծից եզրահանգելով, որ վերջինս գործուղվել է ինքնուրույն գործառնություններով: Այդ մասին գեներալ Քիչմիշյանը կարող էր տեղյակ չլինել, քանզի Լ. Գ. Բաշինջաղյանը Թիֆլիս էր գործուղվել դեռևս նախկին դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Գ. Եվանգուլյանի ժամանակ: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Սաշա (Ալեքսանդր) Խատիսյանի 1919 թ. հուլիսի 14-ի հեռագրից՝ ուղղված Լեոյին (Լեվոնին՝ Լ. Եվանգուլյանին), որում խնդրվում էր հիշատակվող գրության մեջ ներկայացող Լ. Գ. Բաշինջաղյանին լիովին վստահել մեր քաղաքականության բոլոր գաղտնիքներում, ընդգծելով, որ նա Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքից է: Ալ. Խատիսյանը սույն գրության մեջ խնդրում էր Լ. Բաշինջաղյանին հնարավորություն տալ հարաբերությունների մեջ մտնել բոլոր այն անձանց հետ, որոնց հետ ինքը նպատակահարմար կգտնի՝ ցան-

¹³⁹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 185, գ. 131, ք. 24:

կացած նրան հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ¹⁴⁰: Հենց այդ հանգամանքն էլ առաջ էր բերում գեներալ Հ. Քիչմիշյանի դժգոհությունը, որը ցանկանում էր ըմբռնել իրավիճակի բոլոր նրբերանգները, տնօրինել կադրուժը: Այդպես շարունակվում է նրա գործունեությունը:

Լ. Բաշինջադյանի հետախուզական-գինվորական կենսագրությունում բեկումնային են դառնում 1920 թ. նոյեմբեր- դեկտեմբերին տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնք հանգեցնում են խորհրդային կարգերի հաստատմանը: Այդ ժամանակաշրջանը բարդ էր և խճճված, ինչը անդրադառնում է նաև Լ. Բաշինջադյանի կյանքի և հետախուզական կենսագրության հետագա ընթացքի բովանդակային մասի վրա:

1920 թ. դեկտեմբերին - 1921 թ. փետրվարին եղել է երևանում Լուս-ժողկոմի արվեստի բաժնի քարտուղար: Սակայն մինչ ՀիՍՀ Լուսժողկոմի տրամադրության տակ անցնելը, նա հայտնվում է խորհրդային իշխանությունների կողմից ձերբակալվածների ցուցակում, որպես նախկին՝ դաշնակցական կառավարության ռազմական «*կոնտրռազվեգլայի*» *պետերից մեկը*, որն անբարեհույս էր համարվում, հայտնի իր սկզբունքային առումով ինքնատիպ և առողջ դիրքորոշումով ՀՀ կառավարության ռազմավարության հիմնախնդիրներում¹⁴¹: Սակայն այս գործի ընթացքին վճռական և համարձակ միջամտություն է ցուցաբերում ՀՀ Լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանը, որը 1921 թ. հունվարի 26-ի գրությամբ՝ ուղղված Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կալանյանին, խնդրում էր Լուսժողկոմի արվեստի բաժնի քարտուղար նախկին սպա Լևոն Բաշինջադյանին իբրև անփոխարինելի և անհրաժեշտ աշխատակցի, դուրս բերել Ռուսաստան ուղարկվող նախկին սպաների ցուցակից և իր երաշխավորությամբ թողնել իր տրամադրության տակ¹⁴²:

Այնուհետև Լ. Բաշինջադյանը 1921 -1923 թթ. թղթակցել է Լուսժողկոմի «ПЯМЯ» ամսագրին, հանդիսացել նրա առավել գործունյա թղթակիցներից մեկը:

1921 թ. մայիսից մինչև 1922 թ. նոյեմբերը աշխատել է Թավրիզում գեղարվեստական ստուդիայում որպես ռուսաց լեզվի դասախոս:

1922 թ. դեկտեմբերից Լ. Բաշինջադյանը Թիֆլիսում, աշխատելով Վրաստանի Լուսժողկոմատում, զբաղվել է նաև գրական գործունեությամբ: 1923 թ. Պետրոգրադում ավարտել է Լենինգրադի պետական համալսարանի հասարակագիտական գիտությունների ֆակուլտետի հաբեթական թեքման գծով հին աշխարհի բաժանմունքները (հայագիտություն և ընդհանուր լեզվաբանություն, 1923 -1927 թթ.):

1926 թ. Լ. Բաշինջադյանը դառնում է ԽՍՀՄ-ի բնակչության ցեղային կազմի ուսումնասիրման գծով հանձնաժողովի պրակտիկանտ: 1929 թ. մար-

¹⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 116, ք. 69:

¹⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 113, ց. 3, գ. 3, ք. 40:

¹⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 113, ց. 3, գ. 3, ք. 53:

տին նա տեղափոխվում է ԳԱ Հաբեթական ինստիտուտ, և հաջողությամբ գլխավորում է արտադրական տերմինների խումբը, իսկ արդեն 1929-1937 թթ. ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հաբեթական լեզվի և մտածողության ինստիտուտը, և այդ նպատակի իրագործման համար մեկնում է Անդրկովկաս՝ լեզվագիտական բնույթի նյութեր հավաքելու և դասախոսություններ կարգավել համար: Իր իսկ սաների վկայությամբ, և մասնավորապես **Տ. Ա. Շումովսկու** հաստատագրմամբ, Լևոն Բաշինջաղյանը եղել է շատ հարգված և հեղինակություն վայելող դասախոս, փայլուն հոետոր, որին համեմատել են նույնիսկ նշանավոր պատմաբան Ե. Վ. Տառլեի հետ, որը տիրապետում էր հղկված և տարողունակ դարձվածքների, որոնք դասախոսվում էին մի հրաշալի և ավարտուն ամբողջության մեջ¹⁴³: **Ա. Կրասնով-Լիտվինը** ևս իր «**Հիշողություններ**» գրքում Լ. Բաշինջաղյանի մասին գրում է որպես փայլուն «էրուդիտի» մասին, որը եղանակ է ստեղծել լեզվաբանության մեջ¹⁴⁴: Լևոն Բաշինջաղյանի մասին ջերմությամբ է արտահայտվում հայտնի խորհրդային դերասան, գրող **Գեորգի Ստեփանի Ժժժենովը**¹⁴⁵:

Այդ ընթացքում նա հանդիսացել է նաև Ղազախստանի պատմահնագիտական ինստիտուտի արտահաստիքային թղթակից: Այդ նույն ժամանակահատվածում Լ. Բաշինջաղյանը ստանում է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 1934 թ. նրան շնորհվում է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 1929 -1936 թթ. որպես պրոֆեսոր դասավանդել է Լենինգրադի պետական համալսարանում, իսկ արդեն 1930 թ. սեպտեմբերից նաև գրականության և պատմության ինստիտուտի դոցենտ էր:

1935 թ. մայիսին Լևոն Բաշինջաղյանը ժամանակավորապես ազատվում է Հաբեթական ինստիտուտի գիտքարտուղարի պարտականություններից (մինչև 1936 թ.) «Խոսքի պալեոնտոլոգիայի փորձ բալկարա-կարաչեևյան լեքսիկայի հիման վրա» դոկտորական ատենախոսության վրա աշխատելու համար:

1937 թ. Հաբեթական ինստիտուտի պլանի համաձայն նա աշխատել է «Կրճատված բառեր (բառակազմության եղանակների հարցի շուրջ)» աշխատասիրության վրա:

1937 թ. դեկտեմբերից նա դառնում է ԽՍՀՄ Լեզվի և ժողովուրդների գրերի կենտրոնական ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի ղեկավար, իսկ 1937 թ. նոյեմբերի 20-ից սեփական դիմումի համաձայն ազատվում է այդ պաշտոնից: Լևոն Բաշինջաղյանը եղել է Ն. Մառի առավել եռանդուն

¹⁴³ Տե՛ս **Т. А. Шумовский**, У моря арабистики: По страницам памяти и неизданных документов, М., 1975. стр. 296.

¹⁴⁴ Տե՛ս **А. Краснов-Литвин**, Лихие годы. Воспоминания, Париж, Имка-Пресс, 1977, стр. 319:

¹⁴⁵ Տե՛ս **Г. С. Жженов**, Саночки : Рассказы и повесть / предисл. Л. Филатова, М., 1997, стр. 203:

Համախոհներից մեկը¹⁴⁶, որոնց թվում էին նաև Վ. Բ. Ապտեկարը և Ս. Ն. Բիկովսկին:

Սովայն Լևոն Բաշինջադյանի կյանքը կարճատև է լինում: Ինչպես սրընթաց և փոթորկուն է լինում նրա վերելքը, նույնչափ էլ՝ անկումը: Շուտով նա դառնում է ստալինյան Համակարգի անմեղ զոհներից մեկը: Ըստ մի վարկածի, 1938 թ. նա անհիմն ձեռքավորվում է և զնդակահարվում 1938 թ. հոկտեմբերի 11-ին: Մեկ այլ վարկածի համաձայն, Լևոն Բաշինջադյանը ամենևին էլ չի զնդակահարվել, այլ զոհվել է 1948 թ. ԳՈՒԼԱԳ-ում, մազադանյան ճամբարներից մեկում, ինչը դեռ պետք է ճշգրտել: Ահա այսպիսի սրընթաց ավարտ է ունենում Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության կայացման ակունքներում կանգնած լավագույն հետախույզներից մեկի՝ Լևոն Բաշինջադյանի բազմաբեղուն կյանքը, մարդ, որը խորհրդային կարգերի ժամանակ դառնում է խորհրդային լեզվաբանության, հաբեթագիտության խոշորագույն դեմքերից մեկը, որի մասին ջերմ դրվատանքով են արտահայտվել ժամանակակիցները:

Վրաստանում և մասնավորապես մայրաքաղաք Թիֆլիսում հետախուզական ծառայությունը փաստացի ղեկավարում էր գեներալ-մայոր **Հովսեփ Արտեմի Գիշիշյանը**¹⁴⁷, **Սեմյոն Հովսեփյանը** (գրասենյակի և Ղամարլուում հետախուզության վարիչ), որին հետագայում գրասենյակի վարիչի պաշտոնում փոխարինել է **Միքայիլ Նազարբեկովը**, ինչպես նաև **Արշակ Սարգիսյանը** (ռեզիդենտ Բաքվում), Գրիգորի Ստեփանի Երամովը (գիտորդ Վրաստանում), շտաբ-կապիտան **Մարգար Սարգսի Սարգիսյանը**, պորուչիկներ **Արտեմի Նիկիտայի Ահարոնովը**, **Վենիամին Համբարձումի Ներսեսովը** և ուրիշներ: Այդ գործում իր որոշակի մասնակցությունն է ունեցել նաև գեներալ **Հակոբ [Յակով] Գերաիմի Բազրատունին** (25. 08. 1879 թ. - 23. 12. 1943 թ.)¹⁴⁸, որը 1919 թ. օգոստոս-նոյեմբերին գլխավորել է ԱՄՆ մեկնած ՀՀ ռազմական պատվիրակությունը, իսկ այնուհետև ներկայացրել է Հայաստանի Հանրապետությունը Լոնդոնում որպես դեսպան, անշուշտ, աննշմարելի եզրեր ունենալով Հայկական հետախուզական ծառայության հետ, մատուցելով անհրաժեշտ թանկարժեք տեղեկատվություն ՀՀ իշխանություններին և բարձրագույն զինվորական այրերին, անկախ այն բանից, թե ձեռքբերված արժեքավոր տեղեկությունները ինչպես կգնահատվեին վերջիններիս կողմից և ինչ արդյունքի կարժանանային:

¹⁴⁶ Տե՛ս **Б. Б. Пиотровский**, Страницы моей жизни, 2-е изд., испр. и доп. / отв. ред. Ю. Ю. Пиотровский, Л., Издательский дом “Руда и металлы”, 2009, стр. 44, 76, 149: Տե՛ս նաև Дьконов И. М., Книга воспоминаний, Санкт-Петербург, 1995, стр. 261, 309, 316, 745:

¹⁴⁷ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Բ.Պ - 204, ց. 1, գ. 131, ք. 24, Բ.Պ - 276, ց. 1, գ. 75, ք. 35, գ. 26, ք. 203:

¹⁴⁸ Տե՛ս **Տիգրան Հայազն, Գաբրիել Ղազարյան**, 1000 հայազնի գեներալներ, ծովակալներ. Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 114-115: Տե՛ս նաև **Ով ռվ է. Կենսագրական հանրագիտարան**, հ. 1, Եր., Հայկ. հանրագիտ. հրատ., 2005, էջ 187:

Գլխավոր շտաբի հակահետախուզության բաժանմունքը ղեկավարում էր *Արտեմի Նիկիտայի Հովհաննեսովը՝ Հովհան Խան-Կոտուրսկին (կամ Խան-Ղոթուրի)*, որին փոխարինում և գործակալներին հետևում էր հանձնարարությունների գծով սպա *Գրիգորի Խաչատրյանը*: Հակահետախուզության բնագավառում էր աշխատում նաև պորուչիկ *Բեկզադովը (Բեկզադյանը)*, որն ավելի շատ հայտնի է իր թիֆլիսյան գործունեությամբ՝ Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում: Մի շատ ուշադրավ արխիվային փաստաթղթից, որի հեղինակը հենց նույն Բեկզադովն է, լույս է սփռվում վերջինիս կողմից հակահետախուզության գործի կազմակերպման որոշ մանրամասների վրա: Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարարին ուղղված իր 1919 թ. ապրիլի 5-ի գեկուցագրում (№ 144) Կարսի մարզի Բրիտանական զինվորական նահանգապետին¹⁴⁹ կից հանձնարարությունների գծով սպա պորուչիկ Բեկզադովը դժգոհելով, որ իր դերը մարզում շատ չնչին է, որ ինքը մինչև կոկորդը զբաղված է ամեն տեսակի մանր-մունր գործերով, ինչը նույնպիսի հաջողությամբ կարող էին կատարել անգլիական սպաները, միաժամանակ հատուկ նշում էր, որ ոչինչ չի կարող անել իրենց համար (այսինքն՝ Հայաստանի համար - Վ. Վ.), իսկ հակահետախուզության առումով իր վիճակը փոխվել է (նախկինում բոլոր փաստաթղթերը իր ձեռքով էին անցնում, իսկ այնուհետև՝ մնում էր այդ մասին ընդամենը գլխի ընկնել) ակնարկելով, որ այդ բնագավառում գործերի ռեալ վիճակի վրա իշխում են անգլիական սպաները (ի դեպ, այդ ժամանակ արդեն գնդապետ *Կ. Է. Թեմպերլեյը* պատրաստվում էր մեկնել Անգլիա և նրան փոխարինելու էր գալիս անգլիական բանակի մեկ այլ սպա): Բացի այդ, վերոհիշյալ փաստաթղթում Բեկզադովը արձանագրում էր մի շարք այլ հետաքրքիր փաստեր. դրանում նշվում էր, որ էրզրում է մեկնել մի սպա հակահետախուզ, որը պետք է այնտեղ գործեր մինչև ապրիլի կեսերը, որի վերադառնալուց հետո նոր ինքը պետք է մեկներ Թիֆլիս: Բեկզադովը Զինվորական նախարարից խնդրում էր իր տեղափոխման հարցին դրական լուծում տալ, չեղտելով, որ անգլիացիները չահագործում են իր աշխատանքը, որոնք ինչպես և մյուս դաշնակիցները ՀՀ կառավարությանը վերաբերվում են ոչ ավելի լավ, քան Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների

¹⁴⁹ Կարսի մարզի բրիտանական ռազմական նահանգապետը 1919 թ. հունվարի 12-ից մինչև մարտի 2-ը եղել է կապիտան, այնուհետև գնդապետ դարձած *Կ. Է. Թեմպերլեյը*, մարտի 2-ից մինչև 26-ը՝ փոխգնդապետ *Ջ. Ա. Պրեստոնը*, իսկ արդեն մարտի 26-ից մինչև ապրիլի 4-ը՝ կապիտան *Հ. Ա. Պրեստերը*, որից հետո ապրիլի 19-ին մարզը հանձնվել է Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին, որից հետո ապրիլի 24-ին արդեն այնտեղ մտան հայկական զորքերը, իսկ անգլիացիները շարունակել են պահպանել իրենց ներկայությունը, այնտեղ՝ Կարսում ունենալով իրենց ռազմական ներկայացուցիչներին. Տե՛ս *Գ. Махмурия*, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг.: Время белого человека.- Ер., изд-во “Лусакн”, 2002, стр. 53-65, *Գ. Գրիգորյան*, Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքը 1918-1920 թթ., Կանթեղ, № 1 (22), էջ 91:

նկատմամբ, քողածածկվելով արդարություն «պահպանման և արյունահեղության կանխման» կարգախոսներով¹⁵⁰, այսինքն՝ պարզապես իրենց քիթը խոթում են հայկական հակահետախուզություն գործերի մեջ: Այստեղից ակնհայտ է, թե ինչպիսի դժվարին պայմաններում էր ստեղծվում հայկական հակահետախուզությունը, որը փորձում էր ինքնուրույն լինել և ձերբազատվել զանազան ազդեցություններից, ինչը հեշտ խնդիր էր: Եվ այնուամենայնիվ, Բեկզադովի օրինակը վկայում է, որ լավագույն, մինչև վերջ հայրենիքին նվիրված հայ հակահետախուզ սպաները ձգտում էին անգամ իրենց Անտանտյան «եղբայրակիցների հետ» փոխհարաբերություններում պահպանել սեփական դեմքը, ապավինելով ազգային շահի գերակայության սկզբունքին:

Հետախուզական բաժանմունքի ընդհանուր մասը գլխավորում էր **Պյոտր Պալիևը**¹⁵¹: Հատուկ ծառայության այդ գերատեսչությունը իր հիմնադրման պահից իսկ զբաղվում էր ոչ միայն ռազմական բնույթի խնդիրներով, այլև քաղաքական-հետախուզիչ, հետաքննչական գործունեությամբ: Հարկ է ընդգծել նաև, որ հատուկ ծառայության այդ մարմինները ստեղծվել էին դեմոկրատիայի բանակի համապատասխան օգակի նմանությամբ, իսկ վերջինս փաստորեն և ըստ էության ժառանգել էր ցարական Ռուսաստանի հատուկ ծառայությունների կառուցվածքը: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում Դեմոկրատիայի պահանջվում էր համապատասխան նմանօրինակ գործունեություն ընդհատակյա բոլշևիկյան կազմակերպությունների նկատմամբ, որը օրակարգային հարց էր և նոր կազմավորված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար (այդ էին պահանջում նաև Երևանում գտնվող անգլիական քաղաքական ներկայացուցչության ղեկավար կապիտան **Ջ. Ֆ. Գրեյսին** և նրա ռազմական կցորդ կապիտան **Գ. Դ. Կուրտը**, որոնցից առաջինը Երևանում հաստատվել է բրիտանական զորքի մեկնելուց հետո՝ սեպտեմբերի 24-ից, իսկ երկրորդը՝ 1920 թ հունվարի 25-ից)¹⁵²:

Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ստորաբաժանումը զբաղվում էր հաղորդագրությունների հավաքմամբ և ընդհանուր տեղեկատվական բնույթի գեկուցագրերի, ամփոփագրերի կազմմամբ: Այստեղ նաև հավաքվում էր տեղեկատվություն և կազմվում էին տեղեկագրեր Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեության մասին:

Հակահետախուզություն բաժնի գործառնությունները ձեռքբերված տեղեկատվության հիման վրա իրականացվող օպերատիվ-հետաքննչական խնդիրներն էին: Բացի այդ, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական բաժինը որոշակի աշխատանք էր իրականացնում իր երկրի սահմաննե-

¹⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ.4 - 91, ց. 3, գ. 3594, ք. 2-20, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 206:

¹⁵¹ Նոյն տեղում, ֆ.4 - 91, ց. 3, գ. 3594, ք. 6 -7, 8 -13, ֆ.Պ - 204, ց.1, գ. 131, ք. 206:

¹⁵² Стен Г. Махмурын, Политика Великобритании в Армении и Закавказье, стр. 45, 57, 62.- *Գրեյսին լավ տիրապետում էր հայերենին, քրդերենին*-Стен М. Туманян, նշվաշխ., էջ 209:

րից այն կողմ: Բաժինն իր գործունեությունն ղաղաի մեջ էր ներառել առաջին հերթին Անդրկովկասը, ինչպես նաև Ռուսաստանի հարավը և Հյուսիսային Կովկասը: Աշխատանքն իրականացվում էր Արտաքին Գործոց նախարարության միջոցով, որն ինչպես արդեն նշվել է վերը, իր ներկայացուցչություններին կից ուներ հետախուզական ապարատ և ռեզիդենտուրա՝ գործակալական ցանց:

Ամբողջապես հետախուզական ապարատն ուսումնասիրում էր Հայաստանի ռազմաքաղաքական դրությունը, իսկ մյուս կողմից, իր հաստատած ռեզիդենտներին՝ ներկայացուցիչ-գործակալների միջոցով տեղեկություններ հաղորդում Անդրկովկասի հանրապետությունների մակարդակով, Դեմիկինի Կամավորական բանակի և, մասնավորապես Կարմիր բանակում իշխող իրավիճակի և զինվորական տրամադրությունների մասին: Այդ հետախուզական բաժինը անցկացնում էր նաև հետախուզական գործունեությունը ընդդեմ Թուրքիայի և Իրանի, կապված Թուրքական բանակի վիճակի, նրա տեղադրության, թվաքանակի, պլանների և տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական այլ հարցերի մասին: Ի դեպ, հարկ է հատուկ նշել նաև այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզության և հակահետախուզության գործունեության սկզբնական փուլը բնութագրվում է սպիտակգլարդիական Կամավորական բանակի ազդեցության գերիշխմամբ: Եվ դա այնքան շոշափելի ու զգալի էր, որ հետագայում նույնիսկ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դաշնակցական կառավարությունը սկսեց միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի մեկուսացնի սպիտակգլարդիական սպաներին հետախուզական գործունեությունում անմիջական դերից, որը նրանք վարում էին միտումնավոր կերպով և հարմարեցնելով գլխավորապես Դեմիկինի Կամավորական Բանակի շահերին¹⁵³: Այդ վերջին իրողության հետ էլ հենց կապված կառավարությունը առաջ քաշեց հետախուզական բաժնի պետի և Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալի պաշտոնում կապիտան **Վահագն Գալուստի Մուրադյանին**՝ նրան ցուցում տալով սպիտակգլարդիական միտումնա հնարավոր չեզոքացման ու մեկուսացման մասին, որը տարվում էր Հայաս-

¹⁵³ Այն, որ Դեմիկինի Կամավորական բանակի հրամանատարությունն ուներ նման նպատակադրումներ, այդ մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ այսպես կոչված «Հատուկ խորհրդակցությունը» 1918թ. նոյեմբերին Երևան գործուղեց գնդապետ **Լեսլիին**, որը և այլ բարձրաստիճան սպաներ ծառայության անցան հայկական բանակի Գլխավոր շտաբում և գաղտնի գործողության հետախուզական խմբում՝ նպատակադրում ունենալով ամուր կապեր հաստատել ՀՀ-ի և Կամավորական բանակի միջև՝ հայկական հանրապետությունը դարձնելով իրենց պատվարը բոշլիզմի դեմ պայքարում, ինչպես նաև ձգտելով դարձնել իրենց զինակիցը Վրաստանը գրավելու ծրագրերում և այլն, որի համար առիթ հանդիսացան 1918թ. վրաց-հայկական պատերազմի շուրջ ծավալված դեպքերն ու իրադարձությունները, որոնց խաչը հայկական կողմը սակայն կույ չտվեց, նամանավանդ որ ՀՀ հետախուզական ծառայությունները և Ներքին Գործերի նախարարությունը բավականաչափ պատկերացումներ ունեին Դեմիկինի սպաների գործունեության գաղտնի կողմերի մասին. - տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, նշված աշխատությունը, էջ 87-88:

տանի Հանրապետության տարածքում: Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանն ավելի շատ քաղաքական առումով հակված էր դեպի արևմուտք՝ անգլիացիները, քան Դենիկինը, չնայած վերջինիս հետ էլ ձգտում էին չփչացնել հարաբերությունները, քանզի այդ բանակից երբեմն-երբեմն ձեռք էին բերում զենք ու զինամթերք, զինվորական հանդերձանք և այլն: Եվ այնուամենայնիվ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը փորձում էր սեփական ոտքերի վրա կանգնել բոլոր բնագավառներում, այդ թվում նաև ուժային կառույցների առումով, հատուկ ծառայություն ցանց ստեղծելով ամենուր, ուր այն հնարավոր էր գործնական առումով:

Արևիվային փաստաթղթերով և այլ վավերագրերով (չնայած և բավականին սուղ) հաստատվում է այն փաստը, որ Հայաստանի Հանրապետության հակահետախուզությունն իր կադրերը և ներկայացուցիչներն ուներ Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Ավելին, հակահետախուզության մարմինները գործում էին նույնիսկ Լեռնային Հայաստանում (Այուդիք-Զանգեզուրում), որի ղեկավարը հայտնի *Յապոն* էր (Արմենակ Հովհաննեսի Պարոնյանը), իսկ աշխատակիցն էր *Ավետիս Դադայանց*¹⁵⁴:

Այդ տարիներին հատուկ ծառայության բնագավառում են աշխատել նաև մի շարք անձինք, ինչպիսիք են եղել Թիֆլիսում գործող հանձնարարությունների գծով սպա *Ալեքսանդր Սուլխախնովը*, Թուրքեստանում՝ *Ելենա Մոպկավեկան*, գործակալ-դիտորդ Ավո Հարությունյանը և ուրիշներ: Անհետաքրքիր է նշել նաև այլազգիների մասնակցությունը Հայաստանի հատուկ ծառայությունների աշխատանքին (*Հուսեյն Հաջիև*, *Միրզաբաիրով* և ուրիշներ, սակայն ինչպես երևում է առկա նյութերից, որոշ անուններ ճշգրտման կարիք են զգում): Եվ վերջապես, նույնիսկ բուլղարիկների միջավայրում գոյություն է ունեցել գործակալական ցանց¹⁵⁵:

Անհրաժեշտ է առանձնահատուկ ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության հատուկ ծառայություններում ընդգրկված սպաները եղել են հայրենիքին մինչև վերջ նվիրված անձնուրաց մարդիկ, որոնց գործունեության այս կամ այն կողմի վերհանելը մեծ կարևորություն է ներկայացնում Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և մասնավորապես հայկական հետախուզության պատմությունը, նրա կադրային հիմնախնդիրները ամբողջական ու լիարժեք ներկայացնելու տեսանկյունից: Անդրադառնանք նրանցից մի քանիսի կենսագրականներին, միաժամանակ վերհանելով պետական կարևորություն ներկայացնող նրանց գործունեության որոշ արժանահիշատակ կողմեր և բնութագրականներ:

Հայաստանի Հանրապետության հատուկ ծառայությունների, և մասնավորապես հետախուզության վառ դեմքերից է եղել Գլխավոր շտաբի Հայկա-

¹⁵⁴ Ст'яу ЕФ МНЮИ - XXI век.-1998, № 07-08, сентябрь-октябрь, стр. 8 - 13, ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 131, ք. 24:

¹⁵⁵ ЕФ МНЮИ-XXI век, 1998, № 07-08, сентябрь-октябрь, с. 8-10:

կան հետեւակային ղեկիղիայի շտաբին կից հանձնարարությունների գծով սպա, փոխգնդապետ **Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շնեուրը** (ազգանունը գործածական է եղել *Chneour* ձևով, իսկ *Թերթերուհ* և *գրքերուհ* 1917թ. և հետո տարածված են եղել *Schneur, Schneour, Shneur* ձևերը և անգամ կիրառական է եղել *Schneour* տարբերակը), որը ծագումով էլզաս-լոթարինգցի էր, գերմանացի¹⁵⁶: Շնեուրների տոհմը Ռուսաստանում հայտնվել է XIX դարից սկսած, նրանք մեծամասամբ եղել են հայտնի իրավաբաններ և զինվորականներ: Ա. Կ. Շնեուրի նախնիներից մեկը Գլխավոր շտաբի գնդապետ **Նիկոլայ Յակովլևիչ Շնեուրը (1848 - 1894 թթ)**, թուրքական Արդահան քաղաքամրցի գերավման համար պարգևատրվել է Գեորգիեյան խաչով: Նիկոլայ Յակովլևիչ Շնեուրի քեռին՝ Վլադիմիր Կոնստանտինի Շնեուրը, որը եղել է 1904 - 1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմի մասնակից, այնուհետև մասնակցել 1917 թ. փետրվարյան-հոկտեմբերյան փոթորկալից իրադարձություններին, ծանոթ է եղել **Լ. Դ. Տրոցկու** [Լ. Դ. Բրոնշտեյն] հետ, մեղադրվել գերմանացիների հետ լրտեսական կապերի մեջ և անգամ որոշակի հանգամանքներում համագործակցության մեջ մտնելով բոլշևիկյան ռեժիմի հետ, նրանց կողմից 1918 թ. գործուղվել է Փրանսիա՝ հատուկ հետախուզական առաջադրանքով և այն: Վլադիմիր Կոնստանտինի Շնեուրը ունեցել է երկու քույր և երկու եղբայր, որոնցից մեկը՝ Նիկոլայ Կոնստանտինովիչ Շնեուրն է եղել [մահացել է ճապոնիայում 1934 թ.], իսկ մյուսը՝ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի գնդապետ՝ **Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շնեուրը** (20. 08. 1884 թ. - 16. 09. 1977 թ.):

Ա. Կ. Շնեուրը ծնվել է 1884 թ. օգոստոսի 20-ին Ս.Պետերբուրգում: Ա. Կ. Շնեուրը ավարտել է Գուբերիչի գիմնազիայի ութամյա դասընթացը, այնուհետև Միխայլովյան հրետանային դպրոցը և 1916 թ. Նորին Մեծության կայսերական Նիկոլայեյան ռազմական ակադեմիան: Այդ ընթացքում նա ավարտել է նաև Ս.Պետերբուրգի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը: Այն ավարտելուց հետո մտել է հեծյալ հրետանային զորակազմի մեջ: Ակտիվորեն մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին, և պարգևատրվել 5 մարտական չքանչաններով: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո նա հայտնվել է Ռուսաստանի հարավում, այնուհետև ծառայության անցել Կովկասում: Այդ ընթացքում Ա. Շնեուրը զբաղեցրել է պատասխանատու շտաբային պաշտոններ, այդ թվում ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատարի պարտականությունները: Այդ օրերին Ալ. Կ. Շնեուրը բանակցություններ է վարել անգլիացիների հետ՝ կապված Հայաստանի Հանրապետություն ղեկի առաքման խնդիրներին հետ:

Շատ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև մի այլ փաստաթուղթ, որի բովանդակությունը իր մեջ հետախուզական խորհրդավորու-

¹⁵⁶ Տե՛ս **Հ. Ավետիսյան**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 223:

Թյունն է պարունակում: 1919 թ. նոյեմբերի 13-ին թվագրվող փաստաթղթում նշվում է Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար գնդապետ Շենեկի նոյեմբերի 4-ի զեկուցագրի (№ 02202) մասին, որում վերջինս հաղորդում էր, որ ինքն իրեն թուլատրված երկամսյա արձակուրդի ընթացքում մեկնել է Ռուսաստանի բոլոր քաղաքները և այդ կապակցությամբ հրամայվում է նույն շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Մուրադյանին ձեռնամուխ լինել Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատարի պարտականությունների կատարմանը¹⁵⁷: Այդուհանդերձ, հանրագումարի բերելով և համադրելով առկա փաստերը, հանգում ենք այն կարևոր հետևություն, որ գործնականում 1918 թ. հունվարից մինչև 1919 թ. նոյեմբերի 8-ը գնդապետ Ալ. Շենեկը եղել և գործել է Հայաստանի Հանրապետության բանակի սպայական կազմում¹⁵⁸: Ուշագրավ փաստ է: Սակայն դրանից հետո, հանգամանքների բերումով, որոնք դեռ չեն բացահայտվել, նա հեռանում է Հայաստանից և ծառայության անցնում Դենիկի բանակում¹⁵⁹:

Մի փոքրիկ փաստ սակայն օգնում է քիչ լույս սփռել այդ ամենի վրա: Ինչպես պարզվում է Տ. Դեվոյանցի կողմից Փարիզ՝ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկած 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի զեկուցագրից (№ 57), Դեվոյանցը 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին նամակ է ստացած լինում գնդապետ Ալ. Շենեկից, որով վերջինս հայտնել էր, որ ինքը վերջնականապես մեկնում է Կամավորական բանակ, որտեղ նա ծառայում է մինչև 1920 թ.¹⁶⁰, իսկ այնուհետև նա հայտնվում է տարագրության մեջ, համալրելով ռուս էմիգրանտների շարքերը:

Այնուհետև որպես կամավոր Ալ. Կ. Շենեկը ծառայության է անցել Ֆրանսիական բանակի կազմում: Երկու անգամ վիրավորվել է և կոնտուզիա ստացել: Այդ ընթացքում Գալլիպոլում (Կ.Պոլիս) և Բուլղարիայում եղել է դասավանդող սպա ռազմական դպրոցում: Որոշակի փոթորկալից իրադարձություններից հետո տարբեր առիթներով եղել է Բուլղարիայում, Թունիսում [1934-1946 թթ.], Ֆրանսիայում, սակայն ի վերջո արտագաղթել է ԱՄՆ, հանգրվանել Սան-Ֆրանցիսկոյում: Այդ ընթացքում մտել է Մեծ պատերազմի ռուս վետերանների ընկերության մեջ որպես դրա իսկական անդամ, հրապարակել է հուշեր *“Вестник”* ամսագրում, հրատարակել է «Հայերը» հանրահայտ գիրքը: Հայտնի հետախույզ գնդապետ **Ա. Կ. Շենե-**

¹⁵⁷ Նույն տեղում, ք. 185:

¹⁵⁸ Տե՛ս **А. В. Ганин**, Корпус офицеров Генерального штаба в годы гражданской войны, 1917 – 1922 гг., Справочные материалы, стр. 131, 381, 495, 599, 738:

¹⁵⁹ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ.** (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 399:

¹⁶⁰ **Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն)**, քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, ք. 4:

Ուրբ վախճանվել է 1977 թ. սեպտեմբերի 16-ին, և հողին հանձնվել ԱՄՆ-ի Սան-Փրանցիսկո քաղաքի Սերբական գերեզմանոցում¹⁶¹:

Մի շարք փաստեր օգնում են ավելի ամբողջական և գուցե դարձնելու այս ինքնատիպ և հայկական պետականություն, և՛ այն ուժային կառույցները մարմնավորող հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների կայացման ակունքներում կանգնած հետախույզ-սպայի՝ Ա. Կ. Շենուրի կերպարը: Դեռ 1918 թ. մայիսյան հերոսական ռեկոնգման օրերին հայկական զորքերի Սարգարապատի խմբի շտաբի պետն էր, և այդ հերոսամարտի մասին հրատարակել է բարձրարժեք հուշեր¹⁶²: Հայկական դիվիզիայի գծով 1918 թ. օգոստոսի 21-ի (№ 12) հրամանում զորքերի հրամանատար Սիրիկյանը իրեն վստահված դիվիզիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով շտաբային սպաների հաստիքային պաշտոնում է նշանակում որպես Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետներ Ալ. Շենուրին և Իվան [Հովհաննես] Դավիդի Վեքելյանին (Վեքելով Իվան Դավիդովի [6 դեկտեմբերի, 1894 թ. - 16 հունիսի 1953 թ.]¹⁶³, օգոստոսի 15-ի դրությամբ), միաժամանակ դիվիզիայի շտաբի ավագ համհարգների հաստիքային պաշտոնում նշանակելով պոգոպորուչիկ Ահարոնովին, պորուչիկ Մեդվեդևին, պրավորչիկ Սարգիսյանին, շտաբ-կապիտան Շումովին և պոգոպորուչիկ Դվերնիցկուն¹⁶⁴:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական գերատեսչության գծով զինվորական աստիճանների մասին 1918 թ. հոկտեմբերի 11-ի հրամանագրով (№ 21) Զինվորական նախարար Հախվերդյանը իրենց զբաղեցրած պաշտոններում հաստատում է մի շարք սպաների, այդ թվում և Շենուրին: Այսպես, 2-րդ հատուկ հայկական հետևակային բրիգադի շտաբի նախկին պետ, փոխգնդապետ Շենուրը հաստատվում է որպես Հայկական հետևակային դիվիզիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով սպա¹⁶⁵: Իսկ արդեն Զինվորական նախարարի 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ի (№ 42) Հայկական դիվիզիայի գծով հրամանագրում (№ 58/137) Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ, դիվիզիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով սպա Ալ. Շենուրը և նրա հետ միասին 1-ին հետևակային բրիգադի հրամանատար գեներալ-մայոր Փիրումյանը ստանում են հատուկ նշանակում, համարվելով մշտական գործողման մեջ սկսած դեկտեմբերի 3-ից, առանց իրավունքի զբաղեցնելու թափուր

¹⁶¹ Ст'ю Русские в Северной Америке. Е. А. Александров. Хэмден (США)-Сан-Франциско (США)-Санкт-Петербург (Россия), 2005, стр. 576, Архив Общества русских ветеранов Великой войны в Сан-Франциско. Генерального штаба полковник Александр Константинович Шнеур // 1977. Сентябрь. Альбом VI. 30-В. Некролог // Часовой (Брюссель). 1977. Декабрь. № 609. стр. 19.

¹⁶² Ст'ю Սարգարապատի հերոսամարտը, գրեց Գլխավոր Սպախույզի գնդապետ Ալեքսանդր Կ. Շենուր, Մասնակցողի Յուշեր. Թարգմանեց Ա. Ամուրեան, Ասպարեզ տպարան, հրատարակություն Հ. Կ.Գ. Կեդր. Կոմիտեի, 1967, Ֆրեզնո, էջ 7:

¹⁶³ Ст'ю Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения, стр. 99:

¹⁶⁴ Ст'ю ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 42, ք. 19 -20, 34-35:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, գ. 40, ք. 55:

մնացած պաշտոնը և առանց պահպանելու ռոճիկը, որը նրանք պետք է ստանային իրենց ծառայությունն նոր վայրում: Դա Զոդի Հանրահայտ փայլուն օպերացիայի նախապատրաստական փուլն էր: 1918 թ. դեկտեմբերի 31-ից սկսած **Ալ. Շենոլը** արդեն Առանձին Ղարաբաղյան բրիգադի պետն էր¹⁶⁶: Անշուշտ, հետաքրքիր է նշել, որ Ալեքսանդր Շենոլը՝ որպես բարձրաստիճան կադրային սպա, բազմիցս կատարել է ամենադժվարին հանձնարարությունները, և գտնվելով գինվորական և հետախուզական ծառայությունների վերին էջերում, հաճախակի փոխարինել է Գլխավոր շտաբի պետ Զինկեիչին զբաղեցրած պաշտոնում՝ վերջինիս բազմակի գործողումների ժամանակ, որի մասին արխիվներում կան համապատասխան վկայություններ¹⁶⁷:

Ալեքսանդր Շենոլը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակի, նրա հատուկ ծառայությունների այն բացառիկ սպաներից էր, որն անուրախակի ներդրում ունի նրա կայացման համար մղված համառ և դժվարին պայքարի տարեգրությունում: Նրա վաստակը մեծ էր 1919 թ. սկզբի Զոդի օպերացիայում, որին նա մասնակցեց որպես գեներալ-մայոր **Դանիել Բեկ-Փիրումյանի** կողմից գլխավորած ջոկատի շտաբի պետ: Զոդի օպերացիան նաև Հայկական բանակի և հետախուզական ծառայության փոխհամագործակցության ուսանելի օրինակներից է: Ուշագրավ է, որ այդ ջոկատի գործողությունները Զոդ գյուղի շրջանում բարձր գնահատականի արժանացավ նույնիսկ անգլիական ծառայության գնդապետ **Կ. Թեմպերլեյի** կողմից: Թաթարական գյուղերը մարտով զբաղելու ժամանակ գորաջոկատի գործողությունները կարգապահության և սպաների ու գինվորների խիզախության առումով այնքան գերազանց էին, որ գնդապետ Թեմպերլեյը օպերացիայի ավարտից հետո ժամանելով Երևան, իրեն պարտավորված համարեց բարեխոսել Հայաստանի կառավարության առաջ ջոկատի տոկուն և կարգապահ գործողությունների մասին: Նախարարների խորհուրդը ապրիլի 24-ին լսելով գնդապետ Թեմպերլեյի կարծիքը, որոշում ընդունեց շնորհակալություն հայտնել գեներալ-մայոր Փիրումյանին և բոլոր սպաներին ու գինվորներին մարտական փայլուն գործողությունների համար Զոդի շրջանում: Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը իրեն երջանիկ էր համարում՝ ի դեմս երիտասարդ Հայկական բանակի, շնորհակալություն հայտնել գեներալ-մայոր Փիրումյանին և նրա շտաբի պետ Շենոլին՝ որպես փառավոր մարտական փորձ ունեցող սպաների, որոնք ստեղծեցին և ոգեշնչեցին Զոդի ջոկատը և նրա կողմից իրականացված հրաշալի ու անթերի ռազմական օպերացիան, որն էլ առաջին անգամ բարեհունչ գնահատական ստացավ անգամ անգլիական բանակի ներկայացուցչի կողմից: Որոշման մեջ Զինվորական

¹⁶⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 104, ք. 53, Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 223:

¹⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 129, ք. 6 -7:

նախարարը կարգադրեց հատկապես աչքի ընկած սպաներին ներկայացնել զինվորական կոչման հերթական աստիճանի, իսկ զինվորների պարգևատրման համար շտաբի պետին (նկատի ունի Շենոերին) իր տրամադրություն տակ վերցնել Գեորգիեյան 4 խաչեր յուրաքանչյուր վաշտի, մարտկոցի՝ հեծելավաշտի համար առանձին-առանձին վերցրած¹⁶⁸: Այս օպերացիայի ավարտից հետո արդեն, Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. ապրիլի 28-ի հրամանով (№ 64) Առանձին Ղարաբաղյան բրիգադի պետ Ալ.Շենոերը նշանակվում է Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ¹⁶⁹:

Շենոերը բազմակողմանի գործունեություն էր ծավալում, նրա կարիքը զգացվում էր բոլոր բնագավառներում: Ալ. Շենոերը բազմիցս փոխարինել է Զինվորական նախարարության զորքերի հրամանատարի Գլխավոր շտաբի պետ Զինկեիչին նրա բազմաթիվ գործողումների ժամանակ: Այսպես, օրինակ, 1919 թ. մայիսի 17-ին Զինկեիչը ծառայողական գործողումով Թիֆլիս և Բաթում է մեկնում, կապված Անդրկովկասյան վեհաժողովի աշխատանքների հետ և այլն: Թիֆլիս էր մեկնել նաև Հայաստանի զորքերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարբեկյանը: Այդ իսկ կապակցությամբ Զինկեիչը որպես իրեն փոխարինող թողնում է Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Շենոերին¹⁷⁰: Մայիսի 23-ի գրությամբ (№ 94) փոխգնդապետ Շենոերը զինվորական գերատեսչության ղեկավարին՝ Զինվորական նախարարին, տեղեկացնում էր, որ ինքը ձեռնամուխ է եղել իր պարտականությունների կատարմանը, այն է՝ Զինկեիչի բացակայության պայմաններում ժամանակավորապես ստանձնելով Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի և զորքերի հրամանատարի շտաբի պետի պաշտոնները (Տեղեկանք: Հիմք Զինվորական նախարարի № 183 հրամանը և № 0578 զեկուցագիրը)¹⁷¹:

Ալ. Շենոերը մշտապես շարժման մեջ էր, նրան կարելի էր տեսնել Հայաստանի բոլոր շրջաններում, որոշակի նպատակներով և տարբեր առումներով՝ մասնակցելով նաև ՀՀ զանազան զորամասերում իշխող իրավիճակի ստուգմանը, տարաբնույթ բացթողումների և չարաչառումների բացահայտմանը:

Այս առումով չափազանց ուշագրավ է Գլխավոր շտաբի գնդապետ Ալ. Շենոերի 1919 թ. օգոստոսի կեսի մի զեկուցագիր-հաղորդագրություն, ուղղված Փարիզում գտնվող հայկական զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Ղորղանյանին՝ կապված փախստականների և էրզրումի շրջանում իշխող ռազմաքաղաքական իրավիճակի որոշ հարցերի հետ: Ի լրացում իր ավելի վաղ ուղարկված մեկ այլ զեկուցագրի՝ Շենոերը դրանում նշելով այն մասին, որ իր ունեցած տեղեկատվության համաձայն ֆրանսիական հրամանա-

¹⁶⁸ Նույն տեղում, գ. 132, ք. 68:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, գ. 131, ք. 24:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 75, գ. 129, ք. 6:

¹⁷¹ Նույն տեղում, գ. 132, ք. 77:

տարուծյան առաջարկութեամբ խնդիր է դրվել կազմել փախստականների վերադարձի պլան, ինչի կապակցութեամբ ստեղծված Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվել է նաև ինքը՝ նպատակադրում ունենալով զբաղեցնելու Վանի, Մուշի, Էրզրումի գավառները, ինչպես նաև Ալաշկերտի և Խնուսի հովիտները, ինչից էլ ելնելով իր կողմից խնդիր է դրվում վերականգնել Մակվի ճանապարհը, որով ինչպես և Էրզրումի նեղ երկաթուղագծով առավել հարմար կլինի տեղափոխել փախստականներին և բեռները: Ծնեուրը տեղեկացնում էր, որ սուլային վերաբերող պլանները և սխեմաները ներկայացվել են գեներալ Նազարբեկովին (Նազարբեկյան): Սակայն այս տեղեկատվութեան մեջ մեզ համար առավել կարևորն այն է, որ հետախուզական ծառայութեան ղեկավարներից մեկը՝ Ծնեուրը, խիստ կարևորելով ժողովրդագրական առումով Արևմտահայաստանը հայերով վերաբնակեցման քաղաքականութիւնը, պարզապես խնդիր էր դրվում վերացնել Էրզրումի կառավարութիւնը, այնտեղից դուրս բերել թուրքական զորքերը և այդ տարածքը գրավել ամերիկյան զորքերի միջոցով, ավելացնելով, սակայն, որ լավ կլինի միաժամանակ կոստանդնուպոլսյան-կիլիկյան և Բուլղարիայի հայերից կազմավորել զորքեր¹⁷²:

Ինչպես Զինկեիչի պարագայում, որին նա հաճախ փոխարինում էր, Ծնեուրին ևս հաճախակի փոխարինում էին Գլխավոր շտաբի իր գործընկերները: 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ին Զինվորական նախարար Արարատյանի հրամանով ծառայողական գործուղումից վերադարձած Ծնեուրը ձեռնամուխ է¹⁷³ լինում իր պարտականութիւնների կատարմանը որպես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, միաժամանակ այդ հրամանագրով կապիտաններ Շումովին և Մեդվեդեին կարգադրվում էր անցնել իրենց անմիջական պարտականութիւնների կատարմանը:

Հարկ է ընդգծել, որ դեռ 1919 թ. սեպտեմբերին գեներալ-մայոր Արսենի Սերգեյի Դուռնխանյանի փոխարեն, ՀՀ զինվորական շտաբի պետ է նշանակվել արդեն գնդապետ Ալեքսանդր Ծնեուրը, որի մասին վերն արդեն ասել ենք¹⁷⁴: Ալեքսանդր Ծնեուրը ամենուր էր, որտեղ դժվար էր և անհանգիստ: 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ին Զինվորական նախարարին հասցեագրված զեկուցագրում (№ 02167) Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար գնդապետ Ծնեուրը տեղեկացնում էր, որ նույն օրը ինքը մեկնել է գործուղման Կարս և Կադզվան, ժամանակավորապես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատարի պարտականութիւնները դնելով նույն շտաբի բաժնի պետ Վ. Մուրադյանի վրա¹⁷⁵:

¹⁷² Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3:

¹⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 7 - 204, ց. 1, գ. 132, թ. 131:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 131, թ. 27, 43, 46, 55-56, 61, 67:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, գ. 132, թ. 174:

Հայկական հետախուզության պատմության մեջ իր վաստակն ունի **Տիգրան Թադևոսի Դեվոյանցը**, որն այդ համակարգի կարևորուն ղեմքերից է, նրա ոչ ստանդարտ կերպարներից և ռեալ ղեկավարներից մեկը¹⁷⁶:

Տիգրան Թադևոսի Դեվոյանցը ծնվել է Երևանում: Նրա ընտանիքը բազմամյա է եղել. ունեցել է չորս եղբայր և երեք քույր: 1903 թ. արդեն ռուսական միջնակարգ դպրոցի սան էր: Այդ ընթացքում նա մասնակցում է ցարական իշխանությունների կողմից Հայ եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման և Հայկական դպրոցների փակման հետ կապված աշակերտական հուզումներին, որի պատճառով հեռացվում է դպրոցի երրորդ դասարանից, և փախչում է Թիֆլիս: Նրա փոխարեն ձերբակալվում է եղբայրը՝ Հակոբը, որը 5-6 ամսվա բանտարկությունից հետո ոստիկանապետին 5000 ռ. կաշառք տալով ազատվում է բանտից: Ռուսական կայսրությունը հեղափոխական հուզումների մեջ էր: 1904-1905 թթ., երբ Ռուսաստանում սաստկացան հակամիապետական տրամադրությունները, ցարական իշխանությունները հեղափոխական խմբումների դեմն առնելու նպատակադրվածով Բաքվում, Թիֆլիսում, Նախիջևանում և այլ հայաշատ վայրերում կազմակերպում են հայ-թաթարական բախումներ: Ինչպես իր մարտական դասընկերը՝ **Դրոն (Դրաստամատ Կանայան)**, Դեվոյանցը նույնպես հայտնվում է այն հայրենանվեր մարդկանց շարքում, որոնք փորձում էին սատար կանգնել Հայ ազգաբնակչությանը Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում: Այդ նպատակով, Դեվոյանցը Թիֆլիսի մեջ կազմակերպում է մատուցողներով զինված 12 հոգանոց թուղցիկ մի խումբ՝ Շեյխան բազարի շրջանում, գործելով **Ռոստոմի (Ջորյան Ստեփան Գրիգորի, 1867 ~ 1919 թթ.)** հրահանգներով:

Այդ ընթացքում՝ 1906 թ. վերաբացվեց Թիֆլիսի առևտրական դպրոցը, և ռուսումնաբույժությունը կիսատ թողած Տ. Դեվոյանցը փորձում է այն ավարտել, սակայն դպրոցական վարչության բացասական վերաբերմունքի պատճառով, վերցնելով բոլոր վկայականները, նա մեկնում է Երևան, որտեղ նույն տարում ընդունվում է Երևանի գիմնազիայի 8-րդ դասարան, և Հաջողությամբ հանձնում ավարտական քննությունները՝ ավարտում այն: Ջորյան տարվա ուսման ընթացքում Երևանի գիմնազիայում նրա դասընկերը Դրոն էր: Նրանք համատեղ ջանքերով ստեղծում են աշակերտական մարտական խումբ, որին անդամակցում էին **Դրոն, Ս. Զալալյանը, Ղարիբյանը, Խոսրովը** և ուրիշներ՝ թվով 9-10 հոգի¹⁷⁷:

¹⁷⁶ Տե՛ս **R. G. Hovamisian**, The republic of Armenia, vol. II, From Versailles to London, 1919-1920, Berkeley. Los Angeles, 1982, pp. 68, 177, 489: Երևանի ռուսական գիմնազիայի նախ կին սան, «Բորենա» մարտական խմբի նախկին անդամ, 1917-1918 թթ. Երզնկայի ճակատում տեղաբաշխված գեներալ Կալիտինի գլխավորած 2-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի աշխատակից. - տե՛ս **Հ. Գևորգյան**, Սեբաստացի Մուրադ, Եր., «Հրազդան», 2003, էջ 224:

¹⁷⁷ Տե՛ս **Դեհոյանց Տիգրան**, Դրաստամատ Կանաեան (Դրո), «Հայրենիք» (Բոստոն), 1957, N 9 (379), էջ 11, տե՛ս նաև **Հ. Գևորգյան**, Սեբաստացի Մուրադ, Եր., 2003, էջ 224:

Հավանաբար Երևանի գիմնազիայում ավարտական քննությունների ավարտից՝ 1906 թ. մայիսից հետո, որոշ ժամանակ անց, նա ընդունվում է Տոմսկի Համալսարանի լեռնային ճարտարապետական բաժինը, իսկ ծախսերը հոգում է նրա ընտանիքը: Այդուհանդերձ, Դեվոյանցը, մասնավոր դասեր տալով, փորձում է օգնել իր ընտանիքին՝ հոգալով չորս եղբայրների և երեք քույրերի կարիքները: Տոմսկի Համալսարանում ուսանելու տարիներին Դեվոյանցը գործուն մասնակցություն է ունենում հեղափոխական շարժումներին՝ կապեր հաստատելով ՀՅ Դաշնակցության, Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության, հրեական Բունդի, լեհ հեղափոխականների հետ, աջակցել է նաև Սիբիրից մի շարք հայ հեղափոխականների փախուստի կազմակերպմանը:

Ռուսական պատմության մեջ հայտնի ռեակցիայի ժամանակաշրջանում (1907-1912 թթ.) հետադիմականությունը հարձակման է անցնում հեղափոխության դեմ և կազմակերպում մեկը մյուսից անարգար դատավարություններ՝ բազմաթիվ հեղափոխականների նկատմամբ: Բանտարկվում է նաև Տ. Դեվոյանցը, սակայն որոշ ժամանակ անց հոր երաշխավորությամբ ազատ է արձակվում ու մեկնում Երևան, որտեղ ապրում է մեկուկես տարի՝ գիմնազիայի քննությունների համար նախապատրաստելով աշակերտներին՝ գտնվելով նոր ձերբակալման առկա վտանգի ներքո:

Լիժինյան դատավարության ընթացքում (Լիժին՝ ցարական քննիչ, որը հայտնի է 1907-1912 թթ. Դաշնակցության նկատմամբ կազմակերպած անօրինական դատավարությամբ) Տոմսկի Համալսարանի ուսանող Տ. Դեվոյանցը կրկին ձերբակալվում է: Նրա բանտային ընկերն է դառնում Բաֆֆու «Խենթի» հերոսի նախատիպ Սամսոնը (Տեր-Պողոսյան, ըստ Բաֆֆու՝ Վարդան-Խենթ¹⁷⁸), որին Դեվոյանցը դասեր է տալիս՝ ունենալով դասատուի բարի համբավ: 1910 թ. նա փախչում է բանտից, և այդ գործում նրան օգնում է նաև հայ նշանավոր ահաբեկիչ, ազգային ազատամարտի նվիրյալ Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան)¹⁷⁹: Դեվոյանցի փախուստին, իր իսկ վկայությամբ,

¹⁷⁸ **Ըստ Բաֆֆու**՝ Վարդան-Խենթի մախատիպը եղել է **Սամսոն Տեր-Պողոսյանը** (1846 - 1911 թթ.). ըստ պատմական իրողության, թուրքական քսան հազարանոց բանակը պաշարել էր Բայազետի բերդը, որտեղ ամրացել էր փոքրաթիվ՝ մոտ երկու հազարանոց ռուսական կաշառը, և ըստ փաստերի, պաշարումը տևել է 23 օր, և կապն արտաքին աշխարհի հետ կտրված է եղել: Այդ իրավիճակում էլ, պաշարվածներից մի հանդուգն և քաջ հայ երիտասարդ՝ Վարդան ամուսնով, հանձն է առնում բերդապահի մամակը հասցնել ռազմաճակատի հրա մանատար գեներալ **Արշակ Տեր-Ղուկասովին**: Դա 1877թ. հունիսին էր, և հենց այդ ժամանակաշրջանի փաստերն էլ իր համրահայտ «Խենթ» գործի հիմք դարձրել հանրահայտ վիպա սան Բաֆֆին, ստեղծելով **Վարդան-Սամխատի** կերպարը: Սամսոն Տեր-Պողոսյանի գերեզմանը գտնվում է Էջմիածին քաղաքի Գալան վանքի բակում՝ վրան համապատասխան գրառությամբ // Տե՛ս **Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում**, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, N 6, 1985, էջ 19:

¹⁷⁹ Այլ կերպ՝ **Պարոնյան Հովհաննես - Մարգիսյան Համարձում (Յապոնացի Սաքո)**: ՀՀԳ-նվիրյալներից է: 1903 թ. հայ եկեղեցու կալվածքները բռնագրավող ցարական ոստիկանների և կոզակների դեմ կազմակերպում է զինված դիմադրություն, իսկ արդեն 1905-1906

զգալի չափով աջակցում է Երևանի ՀՅ Դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեն, որը ոչ մի ջանք չի խնայում Դեմոյանցին ազատելու համար: Դեմոյանցը մեկ ամսի չափ հյուրընկալվում է Դրոյի մոտ: Հենց Դրոյի գործունե աջակցությամբ էլ (Դրոն Դեմոյանցին Թավրիզ տեղափոխող կառավարին հրահանգ է տալիս աչքի լույսի պես պահպանել վերջինիս) Դեմոյանցը ուղևորվում է դեպի Թավրիզ, որտեղ կար մեծ թվով հայություն¹⁸⁰: Բայազետից Թավրիզ տանող ճանապարհին նա մի շարք ծածկանուններ է փոխում՝ **Հակոբ Հակոբյան, Աշոտ Հովսեփյան** և այլն: Թավրիզում նրան դիմավորում է **Սարգիս Կուկունյանի** նախկին զինակիցը՝ **Նորգեցի Մերուկը՝ Բալաջանովը (Ստեփան Ստեփանյան)**, որը փախչելով Սախալինի տաժարակիր բանտից՝ հաստատվել էր Թավրիզում: Թավրիզում Դեմոյանցը ռուսաց լեզու, երկրաչափություն և հանրահաշիվ է դասավանդում Հայոց կեդրոնական դպրոցում: Ապրելով **Նիկոլ Դումանի** մոտ, նա մասնակցում է Դումանի խմբի աշխատանքներին: Միաժամանակ, Բաքվից Խ(Բ)րիտափոր Վերմիչևից առաջարկ ստանալով՝ Դեմոյանցը թղթակցում է «Բազու» և «Կավկասկի տեղեգրաֆ» թերթերին: Համագործակցությունը այդ թերթերի հետ շարունակվում է շուրջ 9 տարի՝ մինչև այդ թերթերի փակվելը: Իր հեղինակած նոթերը նա ստորագրում էր «**Տիգր Դեմո**», «**Օմեդա**» և «**Աշոտ**» կեղծանուններով, իսկ «**Ալֆա**» կեղծանունով թղթակցում էր ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականների «Զնամյա տրուդա» և Թավրիզի «Առավոտ» թերթերին:

Շուտով Թավրիզում ևս դժվարություններ են առաջանում, և քանի որ առկա էր ձերբակալման վտանգը (Պարսկաստանը հեղափոխական կռիվների մեջ էր, գահընկեց էր արվել Մահմեդ Ալի շահը, Թեհրանի ուղղությամբ շարժվում էր հայազգի հայտնի ռազմաքաղաքական և հասարակական գործիչ **Ֆիրեմ Խանը** (Դավթյան Եփրեմ Դավթի, ծնված 1886 թ. Շամխորի շրջանի Բարսում հայկական հայտնի գյուղում), որը Թեհրանի դեմ գործող զորքերի զինվորական ընդհանուր հրամանատարն էր, և որին համարում էին Պարսկաստանի Նազդեհն: Այդ իրադարձությունները փոթորկում էին Պարսկաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը, և հայերը վճռական դեր էին կատարում հեղափոխական իրադարձություններում), և Դեմոյանցը ձեռք էր բերել տաճկական հյուպատոսարանի վկայական՝ Նիկոլ Դումանի (նա գոր-

թ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ ահաբեկչական գործողությունների հեղինակ է դառնում և Շուշիում իրագործում ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանապետ Սախարովի, պրիստավ Շումակիչի և այլոց ահաբեկումները: 1918-1920 թթ. նա դառնում է Ջանգեզուրում խորհրդային իշխանության դեմ զինված հակամարտության կազմակերպիչներից մեկը: Սակայն Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Յապոնը ձերբակալվում է և 1920 թ. հոկտեմբերին գնդակահարվում Գորիսի բանտում:

¹⁸⁰ **Տիգրան Դեդեանց**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N 1 (240), Յունուար-Փետրուար, էջ 77-82:

ծում էր Թավրիզի շրջանում՝ Կարա-Բաբա անունով), Իշխանի և այլոց հետ Դիլմանի վրայով անցնում է Վանա լճի շրջան, որտեղ նրանց ընկերակցում է Դրոն, և բոլորը միասին այցելում են Ախթամարի վանք։ Այնուհետև պայմանավորվում են մեկնել Բայազետ և Էրզրումի վրայով անցնել Կ.Պոլիս¹⁸¹։ Դեվոյանցին հաջողվում է ձեռք բերել տաճկական հյուպատոսարանի վկայական իր համար՝ Հակոբ Հակոբյան անունով Թավրիզից Դիլման-Վան ուղևորվելու համար, իր հետ ընկերակցելով նաև երկու զինվորների և Սարգիս Օհանջանյանին, չնայած վերջինս մեկնելու պահին նախընտրում է մնալ Թավրիզում։

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակն էր։ Դեպի Կ.Պոլիս ճանապարհի մի մասը նրան ուղեկցում է Դրոն, որին քրդերը մեծ պատվով են ճանապարհում։ Կ.Պոլիս ճանապարհին՝ Սամսունում Տ. Դեվոյանցը հանդիպում է *Խաթակին* (Չաղալյան Գարեգին, ծնված 1867 թ., 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհ), որին նույնպես հաջողվել էր ձերբագրավել Լիժնյան դատավարության կապանքներից և բանտային կյանքի չղթանքից, և հայտնվել Սև ծովի առափնյա Օրդու քաղաքում (Օրդու քաղաքում մեծ թվով հայություն կար՝ մի մասը լուսավորչական, մյուսը՝ բողոքական դավանանքի պատկանող)։ Վերջինս Տ. Դեվոյանցին առաջարկում է այդ քաղաքի ազգային վարժարանների տեսուչի պաշտոնը՝ ավելի քան 20-25 դասատուների և 800-ի չափ աշակերտության նկատմամբ վերահսկողության իրավունքով։ Տ. Դեվոյանցը միջնակարգ դպրոցի տեսուչի պաշտոնը ստանձնելու համար հանձնում է համապատասխան քննություն և ստանում «Մաթեմատիկայի մասնագետ» տիտղոս¹⁸²։

1913 թ. գարնանը Տ. Դեվոյանցը գտնվում էր Կ.Պոլսում, իսկ սեպտեմբերին արդեն Օրդու քաղաքում էր, ուր ստանձնում է ազգային երկու դպրոցների տնօրինությունը։ Այդ ժամանակամիջոցում նա շարունակում էր աշխատակցել մի շարք ռուսական թերթերի. թղթակցություններում կային փաստեր և զանազան տվյալներ թուրքական զորքերի տեղաշարժերի մանրամասների մասին։ Սակայն սկսվում է Առաջին աշխարհամարտը, և փորձելով խուսափել զորակոչից (1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո համապատասխան օրենքի համաձայն հայերին ևս սկսում են զորակոչի ենթարկել, մինչդեռ նախկինում վերջիններս զինվորական տուրք էին վճարում դրա փոխարեն), քանզի թրքահպատակի անձնագիր ունեն՝ Ղահրաման Աբրահամյան անունով, նա հարցումով դիմում է Բաթումի և խնդրում իրեն ուղարկել պարսկահպատակի անձնագիր, որը շուտով ստանալով՝ դրանով ներկայանում է Կ.Պոլիս ռուսական փոխհյուպատոս *Մաքսիմովին*, որը նրան աջակցում է բոլոր գործերում (ռուսական զորքերի կողմից Էրզրումը գրավելուց հետո ռուսական զորքերի կողմից Էրզրումի գրավման օպերա-

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 90։

¹⁸² Նույն տեղում, Մարտ-Ապրիլ, 1944, 2 (241), էջ 88 -90։

ցիան տեղի է ունեցել 1915 թ. դեկտեմբերի 28 ~ 1916 թ. փետրվարի 18] Մաքսիմովը Կովկասյան բանակի սպայակույտում էր: Տ. Դեվոյանցը մտերմանում է նրա հետ, և երբ Մաքսիմովը 1917 թ. փետրվարյան օրերին ձերբակալվում է բանակի զինվորների և բանվորների խորհրդի կողմից, Տ. Դեվոյանցի միջնորդությամբ նրան ազատում են կալանքից)¹⁸³: Տ. Դեվոյանցը Բաթումի ճանապարհին շարունակում է հայթայթել տարաբնույթ նյութեր թուրքական զորահավաքի, ինչպես նաև Սամսունի, Օրդուի, Տրապիզոնի, Ռիզիեի իրադարձությունների մասին՝ ռուսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Նա իր հետ վերցնում է Մակու-Թավրիզ-Վան-Բայազետ-Էրզրում-Տրապիզոն-Կ. Պոլիս ճամփորդության մասին նոթագրությունը՝ ռուսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Բաթումիում նրան սպասում էին, քանզի այդ մասին Մաքսիմովը տեղեկացրել էր Բաթումիի զինվորական իշխանություններին¹⁸⁴: Բաթումիում եղած ժամանակ, կապված Լիժնյան դատարանի կողմից դատապարտված լինելու և դեռևս օրինապես արդարացված չլինելու հանգամանքի հետ, նրան ներում չնորհելու միջնորդությամբ է հանդես գալիս Պետական Դոմայի անդամ Միքայել Պապաջանյանը, և ըստ այդմ Տ. Դեվոյանցը արդեն կարող էր անարգել վերադառնալ Ռուսաստան:

Այդ ամենից հետո Տ. Դեվոյանցը նորից փորձում է մտնել Թիֆլիսի զինվորական դպրոց¹⁸⁵, սակայն այդ մտադրությունը իրազեկվել է հաջորդում: Դա 1914 թ. հոկտեմբերին էր՝ Կ. Պոլսից վերադառնալուց որոշ ժամանակ անց: Հանգամանքների բերումով նա կրկին հանդիպում է իր նախկին դասընկերոջը՝ Դրոյին: Դրոն Տ. Դեվոյանցին իր հետ տանում է Իգդիր, նրան է նվիրում մի ճերմակ ձի՝ *Ջեմլյակի*¹⁸⁶ հեծյալ հարյուրյակում ծառայելու համար, և պատվիրում գրել այդ զորամասի կռիվների պատմությունը¹⁸⁷: Տ. Դեվոյանցը պաշտոնապես կցված էր Իգդիրում այդ ժամանակ հաստատված Զորորդ կորպուսի սպայակույտին, բայց աշխատում էր հայկական «շտաբում»: Այդ ժամանակից սկսած նա լիովին նվիրվում է հետախուզական գործունեությանը:

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ կազմվում է զորավար Պ. Օզանովսկու (գեներալ Օզանովսկի Պյոտր

¹⁸³ Տե՛ս Տիգրան Դեդյեանց, Հետախույզի մը յուշերը, «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, թիւ 2, Յունաք-Մայիս, էջ 48:

¹⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

¹⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸⁶ Նանույան Հարություն. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայտնի էր որպես հեծյալ հարյուրյակի պետ, որի կազմում էր նաև Տ. Դեվոյանցը: Զեմլյակը գտնվեց 1917 թ. : տե՛ս «Աշխատավոր». Թիֆլիս, 3. VI. 1919, N 108:

¹⁸⁷ Դեդյեանց Տիգրան, Հետախույզի մը յուշերը, «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, թիւ 2, Յունաք-Մայիս, էջ 49, տե՛ս նաև Դեդյեանց Տիգրան, Կեսմիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943, N° 5, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 52:

Իվանովիչ [Օհանով, Օհանյան Պետրոս Հովհաննեսի], 26 օգոստոսի, 1851 թ. [այլ աղբյուրների վկայությամբ՝ 1866 թ.¹⁸⁸] ~ 1917 թ.¹⁸⁹) գլխավորությամբ գործող գործառն, որի սպայակազմը հաստատվում է Իգդիրում, Ազգային բյուրոյի կողմից ընտրվում է մի «Կարգադրիչ մարմին», որը պետք է զբաղվեր կամավորական ջոկատների կազմակերպման և ուղղորդման գործերով: Այդ մարմնի կարգադրությամբ Իգդիրում ստեղծվում է «Հայկական շտաբ», որտեղ Տ. Դեվոյանցը հանդիսանում էր ռուսական զինվորական իշխանությունների հետ հարաբերությունները կարգավորողը, կամ ավելի ճիշտ՝ ռուսական Զորորդ կորպուսի սպայակուլյտի հետ հարաբերությունների ապահովման պատասխանատու էր: Տ. Դեվոյանցը թուրքական ուժերի մասին Իգդիրի Հայկական շտաբի միջոցով ձեռքբերած արժեքավոր տեղեկությունները հաղորդում էին Պ. Օզանովսկու գլխավորած կորպուսի հետախուզական բաժնի պետ գլխապետ (կապիտան) Վլադիմիր Օզոլին՝ հայերի և Հայկական հարցի նկատմամբ շատ լավ տրամադրված մի անձնավորություն, որի ջանքերով Քանաքեռում հիմնվել էր սպաների պատրաստման դպրոց հայ կամավորական խմբերի համար. այստեղ Օզոլը նաև դասավորում էր: Հաճախելով սպայական դասընթացներին, Դեվոյանցը գիտելիքներ էր ձեռք բերում հետախուզական գործի կազմակերպման մասին: Միաժամանակ, այստեղ ձեռքբերված տեղեկությունները, պայմանավորվածության համաձայն, ուղարկվում էին Ռոստոմին, որը Կամավորական խմբերի Կարգադրիչ մարմնի անդամ էր¹⁹⁰:

Միաժամանակ անց Տ.Դեվոյանցը հայտնվում է Կովկասյան ռազմաճակատի ընդհանուր սպայակուլյտի հետախուզական բաժանմունքի պետ գնդապետ Դ. Պ. Դրացենկոյի ուղադրության կենտրոնում, որը սկզբում հայ հետախույզի մասին հարցում է անում Օզոլին, որից հետո դիմում է Ռոստոմին՝ խնդրադրով Տ. Դեվոյանցին Իգդիրի Հայկական շտաբից դուրս բերելու և իր տրամադրության տակ գնելու՝ հետախուզական հատուկ աշխատանքների համար, մասնավորապես Մանազկերտի շրջանում գործելու նպատակով՝ ապահովելու համար կապը Մուշի և Բիթլիսի միջև: Դրանից հետո Դրացենկոյի պահանջով Տ. Դեվոյանցը և Ռոստոմը մեկնում են Կարս, որտեղ գտնվում էր բանակի ողջ սպայակազմը: Որոշ ժամանակ անց Տ.Դեվոյանցը ուղևորվում է Մանազկերտ, որը նոր էին գրավել ռուսական զորքերը (Բուլանուխ - Մանազկերտի ապատադրումին նախորդել էր Վանի գրավումը, ինչը հուլյսեր էր առաջ բերել, որ չուտով կազատագրվի նաև Տարսնը), և

¹⁸⁸ Տե՛ս 1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ. Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 321: Տիգրան Հայազն, Հրաչյա Պետրոսյան, 200 հայ գորավարներ, Եր., Հեղ. հրատ., 2011, էջ 104:

¹⁸⁹ Տե՛ս Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге. Биографический справочник, стр. 181:

¹⁹⁰ Տե՛ս Դեվոյանց Տիգրան, Կենսիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943. N 5, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 52-53:

ռուսական հրամանատարությունը ու հայ ազգային մարմինների փոխադարձ համաձայնությունամբ սկսում է զբաղվել Մուշի և Բիթլիսի միջև կապի հաստատմամբ՝ փորձելով նաև տեղեկություններ հայթայթել Էրզրումի ռազմաճակատի վերաբերյալ (1915 թ. ամռանը)¹⁹¹։ Նրան էր հանձնարարվել Էրզրումի հետախուզությունը։ Պետք է նշենք, որ Էրզրումը գրավելուց հետո նա տեղափոխվում է այնտեղ, իսկ Երզնկան գրավելուց հետո՝ Երզնկա՝ տեղի հետախուզությունը կազմակերպելու համար։ Այդ ընթացքում Դեվոյանցին հաջողվում է ինուսի, Մուշի և Բիթլիսի շրջաններ ուղարկել 10-15 հետախույզներ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Մանազկերտի (Վանա լճի) շրջանում գտնվում էին Հալեպից, Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Մալաթիայից, Մուշից ու այլ հայաբնակ վայրերից տարագրված տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներ, և այդ հանգամանքը խիստ կարևորել էր մշտական կապի ապահովումը *Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և Վ. Փափազյանի (Կոմս)* հետ՝ Մուշ-Սասուն տարածքի նկատմամբ վերահսկողության ապահովման նկատառումներից ելնելով¹⁹²։ Այդ խնդրի իրազորման համար Դեվոյանցին են տրամադրվում նաև Հինգ կամավոր¹⁹³։ Ստացված արդյունքների մասին զեկուցադրերը ներկայացվում էին գնդապետ Դ. Դրացենկոյին, Ազգային բյուրոյին և ՀՅԴ բյուրոյին¹⁹⁴։

Որպես հայ հետախույզի՝ Տ.Դեվոյանցի կենսագրության մեջ հատուկ տեղ է զբաղեցնում հենց 1915 թ. ապրիլ-մայիսի ժամանակահատվածը, երբ նա իր 5 զինակիցներով հայտնվում է Մանազկերտում՝ Մուշի և Բիթլիսի միջև կապ հաստատելու հեռահար նպատակով։ Այնուհետև Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից Դեվոյանցը գործողվում է Էրզրում՝ հետախուզության, իսկ արդեն Երզնկան գրավելուց հետո հիմնավորվում է նաև այնտեղ։ Սակայն չուտով, կապված Վան-Մանազկերտի շրջանից ռուսական զորքերի հայտնի «անակնկալ», «Մեծ նահանջի» հետ, Ռոստոմի և *Աբամի (Աբամ Մանուկյան)* առաջարկությամբ շտապ Մանազկերտ է գործողվում *Կ. Սասունին*՝ իր կուսակցական ընկերների հետ՝ պարտականություն ունենալով քննել Տիգրան Դեվոյանցի գործը, որը տվյալ պահին լինելով զոր. Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչ, իբր թե սխալ, անճիշտ զեկուցումներ էր ներկայացրել ռուսական հրամանատարությանը և այդ կապակցությամբ էլ ամեն ջանք էլը գործադրել, որպեսզի ռուսական զորքերը չարժվեին դեպի Մշո դաշտ՝ իրենց գործողությունները համաձայնեցնելով դեպի Դաուվան և Բիթլիս առաջացող հայկական կամավորական զինների հետ։ Այդ կապակցությամբ հարկ է նշել,

¹⁹¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական արխիվ (Բոստոն), Թղթածրար, ՍՎ. 78/ 8:

¹⁹² Տե՛ս *Դեվոյանց Տիգրան*, Կեանքիս դրուագներից, էջ 54:

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

որ հիմնովին սխալ են Կ. Սասունու մեղադրանքները Տ. Դեվոյանցի հասցեին, թե իբր վերջինիս հանձնարարված էր «ամեն ջանք թափել», որպեսզի «ռուսական բանակը տրամադրվեր առաջ գնալու», որը, սակայն չի հաջողվում¹⁹⁵: Իբր թե Տ.Դեվոյանցը չափազանցերել էր թուրքական հարձակողական ուժերի թիվը՝ 70000 զինվոր, այն իբր եղել է 30000-ի մոտ, և դա էլ իբր պատճառ է դարձել ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջի համար ամբողջ ճակատում¹⁹⁶: Սա, իհարկե, անլուրջ մոտեցում էր և չի կարող դիտվել որպես խորապես փաստարկված պատճառաբանվածություն: Տ. Դեվոյանցը՝ ինքն էլ հետևողականորեն ու վճռականորեն տարբեր առիթներով հերքում էր դա¹⁹⁷: Նա բազմաթիվ ապացույցներ է բերում այն մասին, որ անկախ որևէ հանգամանքից, ռուսական բանակը միշտ էլ ամենաճիշտ և ստուգված տեղեկություններ ուներ թշնամու ուժերի դասավորման, քանակի և այլնի մասին իրենց զորամասերի ՆՆ-ով, մնում էր միայն հետևել թիկունքում թշնամու ուժերի փոփոխություններին, ինչով և մանրակրկիտ կերպով զբաղվում էին հետախուզական գործի կազմակերպիչները: Ուստի Տ. Դեվոյանցը գալիս է հետևյալ եզրակացություն. «անկարելի էր սխալվել թշնամու ուժերի տեղավորման, դասավորման մասին, իսկ կռվի միջոցին միշտ ունեինք գերի կամ փախստականներ, որոնց միջոցով ճշտում էինք թշնամու նոր դասավորությունը»¹⁹⁸:

Առնվազն միամտություն է ռուսական զորքերի 1915 թ. հուլիսյան (20-23) նահանջը միակողմանիորեն կապել Տ. Դեվոյանցի հաղորդած տեղեկությունների և հենց նրա բուն հետախուզական գործունեության հետ: Կ. Սասունու անհիմն մեղադրանքների կապակցությամբ **Գ. Լազյանը** գրում է. «Կը կարծենք, թե այս մեղադրանքները չափազանցություն են. ռուս հրամանատարությունը այս կամ այն զինվորական կարեւոր շարժումը՝ նահանջ կամ հառաջնադասում՝ չի կատարել միայն մեկ տեղեկության վրա հենվելով»¹⁹⁹: Անշուշտ, սխալ է նաև **Վ. Փափազյանը**, որը, մեղմ ասած, անլուրջ պատճառաբանությամբ, Տ. Դեվոյանցին մեղադրում է ռուսական զորքերի նահանջի մեջ՝ կարծելով, թե գեներալ Պ. Օզանովսկին և առահասարակ ռուսական բանակի հետախուզական ծառայությունը իրենց ողջ գործելակերպը կառուցել էին՝ հենվելով միմիայն Դեվոյանցի տեղեկությունների վրա, և ինչը հետագայում վերը հիշյալ գորավարը փորձել է սուփեստ և անհեթեթ

¹⁹⁵ Տե՛ս **Կ. Սասունի**, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918). Տաճկահայոց գաղթաշարժը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927, էջ 77:

¹⁹⁶ Տե՛ս **Կ. Սասունի**, Նշված տեղում, էջ 80- 81:

¹⁹⁷ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական արխիվ (Բոստոն)**, Թղթածրար, ՍՎ. 78/ 8:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁹⁹ **Գ. Լազյան**, Հայաստան եւ Հայ դատը, Եր., 1991, էջ 182:

«արդարացումներով» հերքել²⁰⁰: Բոլորովին էլ չի կարելի համակարծիք լինել նաև այն տեսակետի հետ, որի համաձայն, զորավար Անդրանիկը ռուսական զորքերի այդ հայտնի նահանջի ու իրադարձությունների զարգացման վրա ազդող վճռորոշ պատճառ է համարել Կովկասյան բանակի շտաբին կից հետախուզության աշխատակից, գեներալ Պ. Ի. Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչ, պրապորշչիկ Տիգրան Դեվոյանցին: Առավել ևս, երբ ինքն՝ Անդրանիկը ևս Տ. Դեվոյանցին նաև իր կողմից ներկայացվող մեղադրանքների կապակցությամբ կարծում է, որ դա կարող է լինել ցարական կառավարության հերթական դավը հայ ժողովրդի դեմ²⁰¹: Հարկ է ասել, որ զորավար Անդրանիկը 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին տեղի ունեցած Հայոց Ազգային համախորհրդակցության (ՀԱՀ) նիստերի օրերին կրկին անդրադառնում է 1915 թ. հուլիսին Վան-Մանազկերտ ուղղությամբ ռուսական զորքերի նահանջի պատմությանը (երբ Աբգուլ Քերիմ փաշայի զորքերի հարվածների ներքո ռուսական 4-րդ կորպուսը խուճապահար նահանջում էր), և այդ հարցի հետ կապված հին մեղադրանքներ նետում Տ. Դեվոյանցի հասցեին: Տ. Դեվոյանցը չի երկնչում մեղադրանքների տարափից և գրավոր դիմումագիր է ներկայացնում Ազգային համախորհրդակցության նիստի նախագահին՝ մեղադրանքների առնչությամբ հիմնավոր բացատրություն տալու պահանջով. «Պ. նախագահ, որովհետև Վանի ընդհանուր նահանջի մասին պ. Անդրանիկի կողմից հայտարարություն եղավ, իբր թե ես սխալ տեղեկություն եմ տվել թշնամու ռուսների մասին (2-րդ դիվիզիա) և հետևաբար նահանջի պատճառը ես եմ եղել, կինդերի կրկին բարեհաճեիք ժողովի համաձայնությամբ թույլ տայիք ինձ, որպես բացառություն, տայի իմ բացատրությունները այդ ընդհանուր նահանջի մասին»²⁰²: Բայց քանի որ Տ. Դեվոյանցը պատգամավոր էլք, ուստի այդ հարցի շուրջ պարզություն մտցնելու իրավունքը վերջինիս կողմից տրվում է, կամ ավելի ճիշտ՝ վերապահվում է նրա դատելիք ու գինակից Դրաստամատ Կանայանին (*ԴԲՈ*), որից հետո Հայոց Ազգային համախորհրդակցությունը հարցը համարում է փակված: Զբավարարվելով խնդրի այդպիսի հանգուցալուծումով և իրեն մեղավոր չգգալով, Տ. Դեվոյանցը «Հորիզոն» թերթի 1917 թ. նոյեմբերի 16-ի համարում հանդես է գալիս ծավալուն հոդվածով, և առաջ քաշում այն տեսակետը, որ եթե գեներալ Պ. Օգանովսկին ժամանակին ուշադրություն դարձներ հայ հետախուզչների

²⁰⁰ Տե՛ս Վ. Փափազեան, Իմ յուշերը, Է. Երկրորդ, Պէյրոս, 1952, էջ 412-415:

²⁰¹ Տե՛ս Հր. Միմնյան, Անդրանիկի ժամանակը. Երկու գրքով. Գիրք Ա., Եր., 1996, էջ 464-465:

²⁰² Տե՛ս Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթերու նյութեր, պրոֆ. Վ. Ն. Դազախեցյանի խմբագր.: (Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, N 1-2, էջ 150): Տե՛ս նաև Համահայկական խորհրդակցությունը (1918-1920 թթ.), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ. Ա. Վիրաբյան և ուրիշներ, Եր., Հայաստանի ազգային արխիվ, 2004, էջ 275:

տեղեկություններին և հարկ եղած միջոցները ձեռնարկեր, ապա չէին լինի ինչպես ողբերգական խուճապային նաճանջը, այնպես էլ այդ օրերի հայ բնակչության կոտորածները: «Մանազկերտից առաջ չարժվելիս, - գրում է Տ. Դեվոյանցը, - ամենակարևորը՝ պետք է ապահովվեր մեր զորքերի աջ թևը Մանազկերտ-Խնուս գծի վրա, որպեսզի թույլ չտրվեր թշնամուն Քյոփ-րիքյոյի ուղղությունից դուրս գալ մեր թիկունքը: Գեներալ Օզանովսկին և իր շտաբի նաչալնիկ, կաթվածահար, բայց Յուզենիչի [ցարական բանակի գեներալ Ն. Ն. Յուզենիչ, 18 հուլիսի, 1862 թ. - 5 հոկտեմբերի 1933 թ.] բարեկամ գեներալ Ռյաբինսկին այդ չարեցին: Նրանք մինչև անգամ եփրատ գետի միևս ափում Կարաչաբանի ուղղությամբ չթողեցին փոքրիկ ձիավոր խուզարկու խմբեր, այլ մէկ բառալիտն հետևակ դնելով Մանազկերտի մէջ, որպէս պահեստ, չարժեցին Մշոյ վրայ՝ առանց կազմակերպելու մատակարարման գործը և առաջ անցան Մանազկերտից մօտ 200 վերստ»²⁰³, որից օգտվեցին թուրքերը և հակահարձակման անցնելով՝ կրակի տակ առան հարկադիր նաճանջի ճանապարհը բռնած ռուսական զորքերին և գաղթականների սովալլուկ խմբերին: Հետևանքն այն է լինում, որ ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը պաշտոնանկ է անում գեներալ Պ. Օզանովսկուն, որը այդ օրերին ռազմաճակատ եկած Կ. Սասունու և Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ հանդիպման ժամանակ, որին ներկա է եղել նաև Դեվոյանցը, ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով՝ «ռուսական բանակի նաճանջի» խնդրում մատնացույց է անում վերջինիս: Այդուհանդերձ, Տիգրան Դեվոյանցը պարզևատրվում է Սբ. Աննայի անվան «Քաջուկի խմբի» շքանշանով, և էրզրումը գրավելուց հետո նույն պաշտոնով տեղափոխվում է բանակի շտաբ: Այդ մասին «Հորիզոնի» 1917 թ. նոյեմբերի 17-ի համարում Դեվոյանցը գրում է հետևյալը. «Այստեղ պէտք է նկատի առնել մի այլ պարագայ: Ես՝ գտնվելով խուզարկու գործի վարիչ պաշտօնով Մանազկերտում, ոչ մէկ կապ չունէի Վանի շրջանի ռազմեղկայի հետ, միայն թէ պարտք էի համարում իմ ստացած լուրերի պատճենները յայտնել Արարատեան գնդին (Վարդանին) ի գիտութիւն: Իսկ ինչ վերաբերում էր իմ պաշտօնին, ես ապրելով Մանազկերտում, անկախ էի իմ պաշտօնի մէջ և ստացւած լուրերը, եթէ կասկածելի էին, վերապահութեամբ հաղորդում էին կորպուսի շտաբին, որն ունէր իրեն խուզարկու գործերի վարիչները, որոնք ստուգում էին իմ լուրերը այլ աղբիւրներից, ապա հաղորդում գործառններին»²⁰⁴: Այնպես որ, դիմելով Համազգային խորհրդաժողովին՝ Դեվոյանցը ներքին ամուր համոզմունք ուներ իր իրավացիության մեջ և վստահաբար մերժում էր ինչպես Կ. Սասունու, այնպես էլ այլոց առաջին հայացքից «անհրեքելի և անխոցելի ապացույցները» Վան-Մանազկերտի 1917 թ. հուլիսյան իրողու-

²⁰³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 17. XI. 1917, N 246 (ճշտում. «Հորիզոնի» 17.11.1917թ. համարը պետք է լինի N 246-ը, իսկ N 247-ը վերաբերում է 18. XI. 1917-ի համարին):

²⁰⁴ Նույն տեղում:

թյունների ժամանակահատվածում թույլ տրված չահարկումների հարցում, այդ թվում իբր թե 20.000 հազար փութ ցորենի վատնման, դրամաշորթության, կողոպուտների և սպանությունների խնդրում՝ վկայակոչելով տարբեր փաստացի տվյալներ և ազգային գործիչներ: Տիգրան Դեվոյանցը իր թողած վկայակոչումներում, որոնք պահվում են նաև Հայաստանի Ազգային արխիվի համապատասխան պահոցներում ձեռագիր վիճակում, հերքում է իրեն ներկայացված մեղադրանքը իբր թե թուրքական զորքերի մասին ուժճացված տվյալներ (70 հազար զինվոր) ներկայացնելու խնդրում, ինչը ինքը երբեք ձեռքի տակ չի ունեցել, այլ ընդհակառակը, Ս. Վրացյանին, Ռ. Տեր-Մինասյանին և Վ. Փափագյանին ներկայացվել են ընդամենը 25-35 հազարի չափով թուրքական զորքի մասին տվյալներ: Ինչ վերաբերում է Հայտնի նահանջի պատճառներին, Տ. Դեվոյանցը այդ չարաբաստիկ նահանջի պատճառներից ամենազվազանը համարում է հենց այն, որ գեներալ Օգանովսկին առանց ապահովելու իր կորպուսի աջ թևը, առանց պատենչ դնելու Եփրատի մյուս ափին Մանազկերտի մոտ (Նուրբեյդին գեղի ուղղությամբ), թողնելով Մանազկերտի մեջ միայն մեկ գումարտակ զինվոր (600 հոգի), տեղաշարժվել է դեպի Մուշ և Բիթլիս²⁰⁵: Վերն ասվածի կապակցությամբ միանգամայն տրամաբանված է Տ. Դեվոյանցի եզրակացությունը. «...Որովհետև ես պատգամավոր չէի, խորհրդաժողովը մերժեց ինձ ձայն տալ այդ մասին բացատրություններ ներկայացնելու համար, իսկ նախագահը խոստացավ ձայն տալ ինձ հաջորդ նիստի ժամանակ, կրկին խոսք չտրվեց ինձ: Ընկ. Դրոն, ստանալով ինձանից այդ հարցի նկատմամբ իմ ունեցած փաստաթղթերը՝ հերքեց պ. Անդրանիկի ասածը, և խորհրդաժողովը հարցը համարեց փակված»²⁰⁶: Տ. Դեվոյանցը ցավով գրում է. «Բայց հարց է ծագում, կարելի՞ էր, արդյոք, այդպես թեթև կերպով անցնել մի խնդրի վրայից, որ դարձավ այդքան մեծ դժբախտությունաց պատճառ ամբողջ գրավված վայրերի ազատված Հայերի համար: Կարծում եմ՝ ոչ, նամանավանդ, եթե նկատի ունենանք ժողովրդի մեջ մինչև օրս էլ շարունակվող շշուկները, որ իբր թե այդ նահանջը եղել է նախօրոք կազմակերպված և մտածված: Կարծում եմ, որ ամենակալ ելքերից մեկը այն կլինեք, որ Ազգային խորհրդաժողովը կազմեր մեկ հանձնախումբ, որին հանձնեք այս նահանջի պատճառները մանրամասն կերպով քննել գեթ ապագա պատմության համար»²⁰⁷:

Վիճելի խնդրի կապակցությամբ Տ. Դեվոյանցի գործունեությունը քննելու համար ՀՅԴ Բյուրոյի կողմից կազմվում է հանձնախումբ, որը հե-

²⁰⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ - 1457, ց. 2, գ. 28, ք. 12-17 հալ.

²⁰⁶ «Հորիզոն». Թիֆլիս, 17. XI. 1917, N 246:

²⁰⁷ Նույն տեղում: Նշենք, որ ըստ Ա. Հարությունյանի, գեներալ Պ. Օգանովսկուն Վան-Մանազկերտ մահաճի համար մեղադրական ներկայացնելը անհիմն է, չպատճառաբանված: Ա. Հարությունյան, Մարիդամիշի ճակատամարտի դերը Կովկասը թուրքական ներխուժման վտանգից փրկելու գործում (1914 թ. դեկտեմբեր): «Բանբեր Հայաստանի Արխիվներին», 1967, N 2, էջ 102:

տազայում արդյունքները ներկայացնում է 1919 թ. նոյեմբերին Երևանի մեջ բացված ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովին²⁰⁸, որի կուսակցական դատական առյանը քննարկում է տվյալ գործը, սակայն այն անավարտ է մնում, ըստ երևույթին նաև ներկայացված փաստարկումների կիսատալանտություն պատճառով²⁰⁹: Հատկանշական է, որ ժամանակակիցներից ոչ բոլորն են համաձայնում Տ. Դեվոյանցին ներկայացված մեղադրանքներին: Այսպես, Ս. Վրացյանը պարզապես գրում է. «Դեյոյանցը մեր Երևանի ընկերներից էր: Իբրև տարագիր, ապրել էր Թուրքիայում, ուր լայն ծանոթություններ ունէր: Այժմ սպայ էր, 4-րդ կորպուսի հետախուզական մասի վարիչ: Ճարպիկ եւ բանգէտ երիտասարդ էր: Արագ լուրեր էր հայթայթում թշնամու ուժերի, ծրագիրների եւ գործողությունների մասին, որոնց շուրջ երբեմն կասկածներ ու վէճեր էին ծագում: Հակառակ որ ինքը վճռական հերքումներ է հրատարակել, մինչեւ այժմ էլ նրան մեղադրում են, որ անճիշդ տեղեկություններով թրքական ուժերի եւ գործողությունների մասին՝ պատճառ է եղել Տարօնի շրջանի հայութեան բնաջնջման: Ես անձնապես փաստ չունեմ նրան մեղադրելու այդ ուղղություններ»²¹⁰: Հարցի առնչությամբ բազմաշնչանակ և սպառիչ պարզաբանումներ է տալիս Տ. Դեվոյանցը՝ բերելով հիմնավոր և համոզիչ հակափաստարկներ. «Ես...ուղարկւած էի բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Դրացենկոյի, Ազգ. եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրօներու կողմէն Մանագկերտ՝ կապելու Մշոյ եւ Սասնոյ ուժերուն հետ, գիտակ պահելու զանոնք կատարած շարժումներուն եւ անոնցմէ ստացած տեղեկությունները հաղորդելու յիշեալ մարմիններուն եւ Դրացենկոյին: Այդ չէր նշանակեր «լուծեայն կը հասկցւեր, որ Տ.Դ. ամէն ջանք պիտ թափէր, որ ռուսական բանակը տրամադէր յառաջ խաղալու»: Ո՞վ էի ես, ի՞նչ իրաւունքներ ունէի ձեռքս, որո՞ւ հետ կը տեսնէի Մանագկերտի մէջ - յառաջապահ բանակի սպաներու հետ միայն: Եթէ ես գործ ունենայի, կամ իրաւունք, վստահ եղէք, ձեռքէս եղածը կընէի բանակը յառաջ շարժելու համար, բայց ձեռքիս ոչ մէկ իրաւունք չկար: Մի մոռացէք, որ նոր էի սպայ եղած եւ նոր եկած Մանագկերտ, ուր մնացի ընդամենը երկու եւ կէս ամիս: Բանակը «առաջ խաղցնելու» պարտականութիւնը Կ. Սասունիներուն էր վերապահւած, թիկունքի գործիչներուն, ես միայն մէկ պարտականութիւն ունէի՝ ստացած լուրերս տեղեկագրել ուր հարկն է, մնացեալը կը մնար Ազգային եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրօներուն, որոնք շատ աւելի լաւ կապեր ունէին կեդրոնի սպայակոյտի հետ, քան թէ ես: Անոնք է, որ պէտք է ստացւած լուրերը ոչ թէ կարդային, որպէս լրագրական լուրեր, այլ կեդրոնի սպայակոյտի միջոցով օգտագործէին, որ «բա-

²⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ - 1457, ց. 2, գ. 22, ք. 1 -2, 4- 9 հալ., գ. 28, ք. 12 -17 հալ.:

²⁰⁹ Դեյոյանց Տիգրան, Հետախույզի մը յուշերը, «Վէպ» (Փարիզ), 1938, Յունար-Մայիս, քիւ 2, էջ 48-55, քիւ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 58-73:

²¹⁰ Ս. Վրացյան, Կեսնքի ուղիներով. Դէպքեր. Դէպքեր. Ապրումներ. հ. Գ., Պէյրուք, 1963, էջ 96-97:

նակը տրամադրվել էր առաջ խաղալու»²¹¹: Իսկ ահա թե ինչ է գրում Հովհ. Քաջազնունին. «Ռուսների ընթացքը (նահանջը ~ վ. վ.) բացատրելու համար բնառ անհրաժեշտ էլ էր ենթադրել, թէ նրանք ծրագիր ու դիտավորություն են ունեցել մեզ կոտորելու, այլ բաւական էր միայն ենթադրել, թէ նրանք չեն ունեցել նպատակ փրկել թուրքահայությունը ինչ գնով էլ լինի: Իսկ այդպիսի նպատակ նրանք, իհարկե, չեն ունեցել, մենք ենք եղել, որ վերագրել ենք նրանց մեր ցանկությունները, եւ երբ իրականացրած չենք տեսել այն՝ դաւադրություն ենք որոնել»²¹²: Կարծում ենք, սրանով ամեն ինչ ասված է, քանզի ականհայտ է, որ եթե ռուսները կարողանային իրադարձությունների զարգացման այլ ռազմավարություն զարգացնել, նրանք դա, անկասկած, կանեին և դրանում հայ բնակչությունը խոչընդոտի կամ ավելորդ «բալաստի» դերում էլ լինի, առավել ևս, երբ նրանք լիովին համոզված էին հայերի հավատարմության խնդրում՝ գտնելով նաև, որ հայ բնակչության պահպանումը տվյալ տարածքում անհետաձգելի և էապես անհրաժեշտ խնդիր է:

Տ. Դեվոյանցի եզրակացությունները ևս հիմնավոր են. «Մանակերտի նահանջին յետոյ ես այլեւս ու եւ էլ յանձնարարություն չունէի Ազգ. եւ Դաշն. Բիւրօներէն եւ անցայ Գորգ կորպուսի սպայակոյտի մէջ: Եթէ այդպիսի սխալ արած լինէի, վստահ եղէք, որ ոչ թէ միայն զիս չէին պահեր որպէս հետախոյզ, այլ դատի կուտային կամ կը վճռէին հետախուզական բաժանմունքէն: Ընդհակառակը, վերջը՝ Էրզրումը գրաւելէ երեք ամիս առաջ, ինձ յանձնեցին միաժամանակ Էրզրումի հետախուզությունը եւ աստիճանաբար ես բարձրացայ մինչև Կովկասի ճակատի հակահետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտօնը»²¹³: Տ. Դեվոյանցը, որը միակ հայ սպան էր ռուսական հետախուզական ծառայության մեջ, և պատերազմի առաջին իսկ օրից մինչև վերջին օրը գտնվում էր այդ համակարգում, պնդում էր, որ ռուսական բանակի նահանջը պայմանավորված է եղել զուտ ռազմադիտական նպատակով՝ անհրաժեշտաբար, իսկ ինքը դրա հետ որևիցե առնչություն չուներ: Ամեն դեպքում, տեղին է նաև նշել, որ ինքը՝ Դեվոյանցը շատ հասկանալի պատճառներով կարող էր ամենևին էլ լիակատար տեղեկացված չլինել ռուսական զորքի ողջ անց ու դարձից, ինչը կատարված իրադարձությունների հետևանքների գնահատման տեսանկյունից ամենևին էլ նրան չի կարող դարձնել գլխավոր պատասխանատուն, առավել ևս մեղադրյալը:

Էրզրումում Դեվոյանցը օգտաշատ գործունեություն է ծավալում՝ տարածաշրջանի մասին հավաքելով մեծ արժեք ներկայացնող տեղեկություններ: Էրզրումում ստեղծվում է Հայ գինվորական խորհուրդ, որը պետք է

²¹¹ Տե՛ս Դեյեխանց Տիգրան, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, թիւ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 69-70:

²¹² Յովհ. Քաջազնունի, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, 1923, էջ 9:

²¹³ Դեյեխանց Տիգրան, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, թիւ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 72:

կառավարներ ամբողջ Կովկասյան ճակատը՝ սեփական, հայկական ուժերով: Իր հուշագրություն մեջ Ս. Դեվոյանցը գրում է, որ ինքը կարգադրում է ձերբակալել էրզրումցի 6 հայտնի տաճիկ պարագլուխներին, որոնք մեղադրվում էին հայկական կոտորածների մեջ և հանձնում է զինվորական դաշտային դատարանին, որի վճռով էլ նրանք կախաղան են բարձրացվում: Այն բանից հետո, երբ Դեվոյանցը դառնում է Կովկասյան բանակի սպայակույտի հակահետախուզական բաժանմունքի պետ, համապատասխան միջոցառումներ է ձեռնարկում՝ ձերբակալելով Երզնկայի շրջանի՝ հակառակորդի գրեթե բոլոր լրտեսներին, որոնց գործի քննությամբ Թիֆլիսում զբաղվում են 65 քննիչներ, սակայն հետագայում այդ գործակալները կասկածելի հանգամանքներում ազատ են արձակվում²¹⁴: Ըստ երևույթին՝ դա կապված էր վրացական կողմի ցանկություն հետ՝ չվտանգելու վրաց-թուրքական բախվածությունից շահավետ բարեկամական կապերը:

Տիգրան Դեվոյանցի գործունեության այդ փուլը ևս լի է հիշարժան փաստերով և իրադարձություններով: Երբ 1918 թ. ապրիլի 25-ին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի հիման վրա դատարկվում է Կարսի մարզը, ռազմաքաղաքական իրադրությունը սկսում է դասավորվել ոչ ի նպաստ հայերի: Վրացիները այդ շրջանում սկսում են կատարել «տրոյական ձիու» դեր, որի մասին հիշատակում է Ս. Դեվոյանցը. «Այստեղ շատ տխուր դեր էին կատարել **Զխենիկիին եւ զօր. Օդեկելիդէն** (Օդեկելիձե Իլյա Զ. - Վ. Վ.)²¹⁵: Վերջինս մեղադրվում էր արդեն լրտեսության մեջ ի նպաստ Գերմանիոյ արեւմտեան ճակատում: Իսկ երբ նա տեղափոխուեց որպես հրամանատար Կովկասեան ճակատը, ես բռնեցի նրա գաղտնի նամակները, ուղղուած Վէհլբ փաշային, եւ յայտնեցի նրա սպայակույտի պետ զօր. Վիլինսկուն»²¹⁶:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության շրջանում Ս. Դեվոյանցին նոր փորձություններ էին սպասում: Թիֆլիսում նա այցելում է Հայաստանի Հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ **Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշյանին**, որը, հայտնելով, թե չուտով պատերազմի մեջ են մտնելու վրացիների հետ, ուստի անհրաժեշտ է տեղեկություններ ձեռք բերել վրացական զորքերի դասավորության և զորահավաքի մասին,

²¹⁴ Տե՛ս **Դեյեանց Տիգրան**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N 3, Մայիս-Յունիս, էջ 96:

²¹⁵ Նա դարձավ անկախ մենշևիկյան Վրաստանի ռազմական նախարար, որի առաջին գործերից մեկը եղավ բանուից 600-700 տաճիկ լրտեսների ազատ արձակելը, բացի մեկ-երկու հոգուց, որոնց հետ Դեվոյանցը համադիպում է 1919թ.՝ Մետեխի բանտում եղած ժամանակ: **Ս. Դեյեանց**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N 5 (244), Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 85-86, 1945, N 1 (246), Յունուար-Փետրվար, էջ 54, «**Մշակ**», Թիֆլիս, 29. XII. 1918, N 269, 7. I. 1919 թ., N 5, 31. I. 1919, «**Кавказское слово**», Тифлис, 30. I. 1919, N 10:

²¹⁶ **Դեյեանց Տիգրան**, Դրաստամատ Կանայեան (Դրո), «Հայրենիք» (Բոստոն), 1957, N 9, Սեպտեմբեր, էջ 15:

ինչպես նաև վրացական ժողովրդական գվարդիայի քանակի և գործողությունների պլանի մասին: Դեվոյանցը արագ գործի է անցնում և օգտագործելով իր բոլոր կապերը Վրաստանի մայրաքաղաքում՝ շտապ ձեռք է բերում անհրաժեշտ տեղեկատվություն, որն էլ Քիչմիշյանը հույժ գաղտնի ծածկագրով ուղարկում է Երևան՝ ակնկալելով, որ այն, օգտակար կլինի վրաց-հայկական բռնկված բախումների ժամանակ²¹⁷:

Այնհետև **Տիգրան Դեվոյանցը** հայտնվում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման գործընթացներում, և արդեն որպես փորձառու հետախույզ մասնակցում է հայկական հետախուզական ծառայության ձևավորման բարդ, հակասական և չափազանց դժվարին գործառույթներին՝ դառնալով նորաստեղծ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետերից մեկը և ծավալում օգտաշատ գործունեություն ի փառս հայրենիքի, հանուն սեփական երկրի պատվի ու արժանապատվության:

Հետաքրքիր է նշել, որ մինչև իր հայտնի ուղևորությունը Արևմտահայաստանի քաղաքները և Կ.Պոլիս, Տիգրան Դեվոյանցը շատ ծանր փորձություն առաջ էր կանգնել Վրաստանում: Տ. Դեվոյանցը հետախուզական ծառայության հայտնի դեմքերից էր, կադրային մի սպա, որը եղել էր Կովկասյան բանակի սպայակուլյոտի հակահետախուզական բաժնի կարևոր սպաներից, և բնականաբար վրացիները այդ հանգամանքը օգտագործելով, ինչպես նաև որոշ հին գործեր առիթ դարձնելով, էլ ավելի են շիկացնում իրավիճակը վերջինիս շուրջը: 1918 թ. մայիսյան անկախական գործընթացների օրերին Վրաստանի Հանրապետության տարածքով գնացքով անցնելու ժամանակ, Սամտրեդիա կայարանում անակնկալ ձերբակալվում է վրաց միլիցիայի և հատուկ ծառայությունների կողմից՝ վրացական բանակի մատակարարման ճյուղի պետի մատնությամբ, որը ժամանակին, Տ. Դեվոյանցը հատուկ հրամանով որպես տաճկական լրտես, մի շարք այլ անձանց հետ միասին ձերբակալվել էր Երզնկայում: Բանտ փոխադրվելու ճանապարհին Դեվոյանցը հասցնում է ոչնչացնել մի շարք կարևոր ծածկագրված թղթեր, որոնք կարող էին դիվանագիտական բարդությունների առաջ կանգնեցնել ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավար շրջաններին: Տ. Դեվոյանցի ձերբակալության օրը «վրաց հեռագրական գործակալությունը բաց էր թողել մի հեռագիր, որով հաղորդվում էր թէ կապիտան Տիգրան Դեվոյանցը, կովկասեան բանակի սպայակուլյոտի հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետը ձերբակալուել է Սամտրեդի կայարանի մէջ, մեղադրուում է լրտեսութեան մէջ եւ պէտք է յանձնուի զինուորական դատարանի»²¹⁸: Նրան տանում են Մետեխի բանտ, որը լեփ-լեցուն էր հայերով: Այնտեղ էին գտնվում նաև մահվան

²¹⁷ Տե՛ս **Դեդեանց Տիգրան**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N 6 (245), Նոյեմբեր- Դեկտեմբեր, էջ 80-81:

²¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1945, N° 1 (246), Յունուար-Փետրուար, էջ 54:

դատապարտված հետախույզ զնդապետ **Շմադայուվը և Միխոն (Միխայիլ Քուչարյանց)**, որն իբր թե «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության անդամ էր, հետևաբար և ըստ վրացիների՝ ահաբեկիչ»²¹⁹: Նրանք անգլիացիների հրահանգով պայթեցրել էին Մցխեթի բանտի մերձակա Զեզվիի կամուրջը՝ խոչընդոտելու համար գերմանացիների ակնկալվող մուտքը Թիֆլիս, որի համար ձերբակալվել էին վրաց իշխանութիւնների կողմից, և 1918 թ. դեկտեմբերին Վրաստանի Գերագույն դատարանի կողմից դատապարտվել 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի: Սակայն չուտով վերջիններա Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կառավարութիւնների և հատուկ ծառայութիւնների ջանքերով ազատվում են բանտից, իսկ **Տիգրան Դեվոյանցի** հարցն ավելի է լրջանում: Նրա մասին չուտով տեղեկացվում է Թիֆլիսում գտնվող՝ Հայաստանի Հանրապետության ղեկնապետական հավատարմատար **Լևոն Եվանդուլյանը**, որը Տ. Դեվոյանցին Օրթաճալայի բանտը տեղափոխելուց հետո որոշ ջանքեր է գործադրում, որ բանտում բժավոր տիֆով վարակված հիվանդին այցելեն հայ բժիշկներ, այդ մասին տեղեկացնում է Հայաստանի իշխանութիւններին, Զինվորական ու Արտաքին Գործերի նախարարներին, ինչպես նաև Տ. Դեվոյանցի հարազատներին ու մտերիմներին, որոնք տենդազիւն քայլերի են դիմում՝ բանտից անհապաղ ազատելու նրան և տեղափոխելու Հայաստան²²⁰: Այսպես, Զինվորական նախարարին հասցեագրված Հայկական ղեկիղիայի պետ, գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանի 1919 թ. մարտի 1-ի ղեկուցադրից (№ 26/19) տեղեկանում ենք, որ Թիֆլիսում վրացական հակահետախուզության կողմից ձերբակալվել է Հայկական զորամասերում ծառայող և տվյալ պահին Կամավորական բանակում ծառայության մեջ գտնվող Տ. Դեվոյանցը՝ կարևոր փաստաթղթերով հանդերձ, հանձնվել է դատի և դատապարտվել զնդակահարության: Սիլիկյանը հայտնում էր, որ անգլիացիները բողոքել են դատարանի այդ որոշման դեմ, քանզի հայկական իշխանութիւնները Դեվոյանցի գործի կապակցութամբ դիմել էին վերջիններեա, կարծելով, որ նրանք կարող են ազդել վրացիների վրա՝ Դեվոյանցի գործին տալով դրական հանգուցալուծում՝ ազատելով բանտից: Դատարանի որոշումը չի կիրառվել Տ. Դեվոյանցը հիվանդության պատճառով, քանի որ բանտում գտնվելու ժամանակամիջոցում Տ. Դեվոյանցը հիվանդացել է բժավոր տիֆով, ինչի մասին ինքը՝ Տ. Դեվոյանցը վկայում է իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշադրութիւնում, նշելով նաև վրացական իշխանութիւնների բիրտ վերաբերմունքի մասին բանտախցում

²¹⁹ Տե՛ս «Մշակ», 29. XII. 1918, № 269, 7. I. 1919, № 5, 31. I. 1919, № 23, «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 3. V. 1919, № 85, «Кавказское слово», Тифлис, 30. I. 1919, № 10, Տե՛ս **Ա. Ի. Մենտե-шашвили**, Октябрьская революция национально-освободительное движение в Грузии, 1917-1921, Тбилиси, Изд-во «Танатлеба», 1987, стр. 150::

²²⁰ Տե՛ս **Դեվոյանց Տիգրան**, Կեսմիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բնստոն), 1945, № 1 (246), Յունուար-Փետրուար, էջ 54:

եղած ժամանակ: Սիլիկյանը ցանկանում էր անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել Դեվոյանցի վիճակը թեթևացնելու համար²²¹: Նշված զեկուցագրի վրա մարտի 5-ին Զինվորական նախարար զեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանի և շտաբի պետ Մ. Զինկևիչի ստորագրությամբ գրուեցին և ուղարկվում Արտաքին Գործերի նախարարին՝ խնդրելով հարաբերություններ հաստատել անգլիացիների հետ²²², տվյալ հարցի հանգուցալուծումը գտնելու նպատակով: Այդ ընթացքում, 1919 թ. մարտի 7-ին Հայաստանի Արտաքին Գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը Վրաստանի արտգործնախարար Եվզենի Գեզեկորիին ուղղված հեռագրում խնդրում է կասեցնել դատավճիռը²²³: Սակայն վրացիները այդքան հեշտ մտադիր չէին ընդառաջելու Հայկական կողմին: Այսպես, ՀՀ արտգործնախարարին հասցեագրած 1919 թ. մարտի 25-ի հեռագրում (N° 1661) ի պատասխան N° 485 դիմումագրի Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարի օգնական Կ. Բ. Սաբախտարաշվիլին հայտնում էր, որ Դեվոյանցը մեղադրվում է ռազմական լրտեսություն մեջ, հետաքննությունը չի ավարտվել, և գործը պետք է լավի դատարանի նիստում²²⁴: Վերջ ի վերջո, ինչպես պարզվում է հենց իր իսկ Տիգրան Դեվոյանցի հուշերից, նա փախչում է Թիֆլիսի Մետեխի բանտից²²⁵: Մինչ այդ նա մի ընդարձակ նամակով դիմում է ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին՝ տեղյակ պահելով պատերազմական ասոյանի գինվորական քննիչ Կեկելիձեի հարցաքննությունների մասին և խնդրելով, որ Եվանգուլյանը օգնի իրեն փախուստը կազմակերպելուն՝ այդ նպատակի համար խնդրելով 700 ռուբլի դրամ, ինչը վերջինս մերժում է՝ Դեվոյանցին համարելով խելագար, երևի թե վախենալով Հայ հետախույզի այդ հանդուգն նպատակադրումից և թերևս չհավատալով նմանակարգ ծրագրերի հաջողության մեջ: Սակայն վերջ ի վերջո նա էլ է աջակցում Դեվոյանցին նրա փախուստի իրագործման ժամանակ: Վրացական իշխանություններն, անշուշտ, հենվելով իրենց հայտնի որոշ փաստերի վրա, չէին հավատում Տ. Դեվոյանցի հավաստիացումներին, որ ինքն անմեղ է և Վրաստանի նկատմամբ վտանգավոր ձեռնարկումներ չունի, ինչն ավելի էր բարդացնում հետախույզի վիճակը և դրդում տենդազին որոնումներ կատարել փախուստի ուղղությամբ: Ի վերջո, նրա փախուստի կազմակերպիչներից մեկը դառնում է Դեվոյանցի սիրեցյալներից մեկը՝ Ասյան: Օգտագործելով կեղծ փաստաթղթեր, ինչպես նաև կաշառելով բանտի պաշտոնյաներին ու վերակացուներին, և վերջիններիս զգոնությունը բթացնելու համար նրանց հավասար

²²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ.1, ք. 64: Տե՛ս նաև **Դեյնյանց Տիգրան**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 1 (246), Յունուար- Փետրուար, էջ 54-56:

²²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ.1, ք. 64 :

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, ք. 64, գ. 211, ք. 40:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ.1, ք. 111:

²²⁵ Տե՛ս **Դեյնյանց Տիգրան**, հետախույզի մըլուշերը, «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, Յունուար - Մայիս, քիւ 2, էջ 71:

տիացնելով ինչ-ինչ հարցերում օգնելու իր պատրաստակամության մասին՝ վրացական իշխանություններին, Տ. Դեվոյանցը ժամանակ է շահում, շտապ իրականացնում է փախուստը, և Ասիայի հետ միասին՝ հայտնվում է Երևան ուղևորվող գնացքում: Այդ մասին նա շատ տպավորիչ գրում է իր հուշերում. «Պատռտուած գգեստով, կէպին գլուխս անցկացրած, գոյնգգոյն մեծ թաշկինակին մէջ կապոց չինած, դուրսը ցցուած հացով, թեւերս անցկացրած եւ միւս ձեռքիս մէջ մի սղոց առած՝ Հաւաքարից լուսաբացին շարժուեցինք Նալթլուդ: Թիֆլիս հասանք ճիշդ Երեւան մեկնող գնացքի գնալու ժամանակ:...Մէր դիւանադիտական ներկայացուցիչը Վրաստանում՝ Եւանգուլեանը, իրագել էր անցուդարձին: Առաջին կայարանից նրան ուղարկուեց պայմանաւորուած հեռագիրը: Ինձ ուղեկցողները, բացի Ասիայից, վերադարձան Թիֆլիս...»:

Եւանգուլեանը ծածկադիր հեռագրել էր Երեւան, եւ Հայաստանի հեռագրական գործակալությունը իմ Երեւան հասնելուս միջոցին, արդէն բաց էր թողել հետեւեալ հեռագիրը. «Կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետ՝ կապիտան Տիգրան Դեւոյանցը, որը ձերբակալված էր վրացիների կողմից և մեղադրուում էր լրտեսություն մէջ, յաջող կերպով փախչելով Մեդեխի բանտից, հասաւ Երեւան եւ նշանակուեց Հայաստանի բանակի հետախուզական եւ հակահետախուզական բաժնի պետի պաշտօնին»:

Այս հեռագիրը, երբ ստացուել էր Վրաստանում, սկսուել էր քննութիւն: Քննիչը, դատախազը, պատերազմական նախարարութեան ներկայացուցիչները իսկոյն եւ եթ գնացել էին բանտ եւ քննել էին բոլոր թղթերը: Հետեւանք եղած էր այն, որ հեռացրել էին պաշտօնից բանտապետին, քննիչին ու դատախազին:

Այդ առթիւ Վրաստանի պաշտօնական թերթի՝ «Գրուզիա»-ի մէջ լոյս էր տեսել առաջնորդող մի յօդուած «Կեցցէ Դեւոյանց» վերնագրով: Յօդուածագիրը յարձակում էր գործադրում բարձր իշխանութեանց վրայ, որ նրանք չէին կարողացել պահել մի կարեւոր բանտարկեալ: Այնքան խիստ էր գրուած այդ առաջնորդողը, որ լոյս տեսնելուց յետոյ, ներքին գործոց նախարարութիւնը հրամայել էր հաւաքել թերթի թիւերը կիօսկներից:

Երեւան հասնելուն պէս, ինձ կանչեց իր մօտ մեր պատերազմական նախարար զօր. Արարատեանը, որին ներկայացայ ալիւրի տոպրակից կարած բլուզով: Այնտեղ էր նաեւ զօր. Կ., Հայաստանի գինուորական կցորդը Վրաստանում: Նա հանեց իր վրայի սուրը, համբուրեց ինձ եւ յանձնեց իբր նուեր»²²⁶: Հիրավի, ռազմահայրենասիրական, դաստիարակչական լիցք պա-

²²⁶ Դեւոյանց Տիգրան, Կեանքիս դրոագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 1 (246), Յունուար-Փետրուար, էջ 59-60:

րունակող մի ուշադրավ իրադարձություն, որ կարող է զարգարել ցանկացած ժողովրդի պատմությունը²²⁷:

Առաջին Հանրապետության կայացման ոչ միանշանակ և բարդ գործընթացների պայմաններում, և մասնավորապես 1919 թ. երկրորդ կեսին - 1920 թ. սկզբին, **Տիգրան Դեվոյանց** հետախույզի կողմից իրականացվում են ակտիվ հետախուզական աշխատանքներ Վան-Մուշ-Բիթլիս շրջանում, և որից հետո նա ի վերջո 1919 թ. վերջում - 1920 թ. սկզբին հանգրվանում է Կ.Պոլսում²²⁸, որտեղ կազմակերպում է հետախուզական խումբ, որի ջանքերով էլ հայթայթում է Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկություններ թուրքական զորուժի թվաքանակի և նախապատրաստությունների, ինչպես նաև հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական զորուժի տեղաբաշխման մասին: Տաղանդաշատ և իր սիրած գործին մինչև ուղն ու ծուծը նվիրված հետախույզի գործունեությունը ընդհատվում է Առաջին Հանրապետության մայրամուտով, և ի թիվս այլոց, անցնելով ծանր փորձությունների միջով, Տ.Դեվոյանցը ի վերջո հանգրվանում է հեռավոր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Բոստոն քաղաքում, և արդեն այստեղ հրապարակում բարձրարժեք հուշագրություն իր հետախուզական կենսագրության ողբականի մասին:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության և մասնավորապես հակահետախուզության կոհորտայում իր անգնահատելի տեղն ու անմար կերպարն ունի **Հովհան Խան-Առուրսկին (Արտեմի Նիկիտայի Հովանեսով)**: Այս առումով ուշադրավ է Զինվորական նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատարի (փաստաթղթի տակ ստորագրել էր նաև ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Ա.Դուրխանյանը) 1918 թ. օգոստոսի 7-ի հրամանը զինվորական գերատեսչության

²²⁷ Հարկ է ավելացնել, որ տաղանդաշատ այս հայ հետախույզի հետագա գործունեության էջերը դեռևս լիովին պարզաբանված չեն, սակայն որոշ կցկտուր փաստեր երբեմն-երբեմն հաջողվում է գտնել, որոնք էլ ավելի ամբողջական են դարձնում նրա ոչ միանշանակ և տեղտեղ հակասական դիմանկարի և փոթորկուն հետախույզական կենսագրության ծալքերը: Դատելով որոշ փաստերից, ակնհայտ է դառնում, որ Առաջին Հանրապետության անկումից և խորհրդայնացումից հետո Տիգրան Դեվոյանցի անունը (ինչպես նաև հետախույզներ **Նազար-բեկովի, Դվերնիցկո, Գրիգորի Խաչատուրյանի** անունները) հայտնվել է ազատված և ծառայության վայրերում թողնված այն սպաների ցուցակում, որոնք ենթակա էին ուղարկման Բաքու՝ հանձնվելով XI Կարմիր բանակի շտաբի տնօրինությանը և հետագա հրահանգներին, ինչից կախված էր նրանց հետագա ճակատագիրը: Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ. Կ - 113, ց. 3, գ. 3, թթ. 40-47, 53, 68-70 և այլն:

²²⁸ Տե՛ս այդ մասին մանրամասն: **Վ. Վիրաքյան**, Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը, Եր., 2006, 119-130, 181-182: **Նույնի՝** Հայաստանի Հանրապետության հետախույզությունը և բանակը 1918-1920 թթ., Եր., 2009, էջ 34-63: **Նույնի՝** Հայկական հետախույզական խմբի գործունեությունը Կ.Պոլսում Տիգրան Դեվոյանցի գլխավորությամբ 1919 թ. երկրորդ կեսին - 1920 թ. սկզբին: Տե՛ս Տարեգիրք. Բ. (պատմագիտական հանդես), Եր., 2010, էջ 134 -150 և այլն:

գծով, որում նշվում էր, որ Ռուսիական ռազմաճակատի զորակայանին կից Սևծովյան նավատորմի Հրամանատարի շտաբի Հետախուզական-Հակահետախուզական բաժնի նախկին պետ, ծովակալության գծով պորուչիկ Խան-Կոտուրսկին (Հովանյեսով) գործողվում է Գլխավոր շտաբ՝ Ռեզերվի համար նախատեսված հաստիքակազմի մեջ ընդգրկվելով՝ համապատասխան ռոճիկի նշանակումով, այն գործողության մեջ գնելով օգոստոսի 5-ից²²⁹: Այսպես սկսվում է տաղանդաշատ, փորձառու և շատ համարձակ մի հետախուզի գործունեությունը հայկական հողում, որի վրա նա շատ շուտով աչքի է ընկնում հայրենանվեր, անբասիր և ազնիվ գործունեությամբ: Սկզբնապես նա նշանակվում է Շարային և Զորահավաքային բաժնի պետի օգնական՝ 1918 թ. օգոստոսի 5-ից սկսած, հիմք ընդունելով կորպուսային դատարանի նախագահի 1918 թ. օգոստոսի 25-ի գեկույցը (№ 871), որն ամրագրվել էր գեներալ-մայոր Հախվերդյանի կողմից²³⁰:

Հովհան Խան-Կոտուրսկին ՀՀ հատուկ ծառայությունների կողմից ձեռնարկվող գործողությունների ամենավճռական տեղամասերում էր, հմտորեն զուգակցելով բազմաճյուղ հակահետախուզի և հետախուզի տաղանդները: Հաճախ նրան երևանից գործողում էին Հայաստանի թեժ կետերը: 1919 թ. մարտի սկզբներին գտնվելով Ալեքսանդրապոլում, Խան-Կոտուրսկին եռանդուն գործունեություն է ծավալում սահմանային այս գոտում ռազմաքաղաքական բնույթի մի շարք հարցերի պարզաբանման ուղղությամբ, որոնց մասին հաղորդվում է նաև այդ շրջանում որոշակի ռազմաքաղաքական բնույթի վերահսկողական գործառնություններ իրագործող անգլիական գեղապետ Կ. Թեմպելեյին, որը լայն լիազորություններ ուներ: Այդ մասին է վկայում Հովհան Խան-Կոտուրսկու կողմից Ալեքսանդրապոլից Գլխավոր շտաբի պետին ուղարկված 1919 թ. մարտի 11-ի հեռագիրը (№ 0619): Դրանում վերջինիս հայտնում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Արփաչայից այն կողմ գտնվող հայկական գյուղերը զբաղեցրած թաթարները հրդեհում են հայկական գյուղերը և հեռանում Կարսի մարզի խորքերը: Սույն հեռագրի վրա կար Զինվորական նախարարի համապատասխան մակագրությունը, համաձայն որի սույն հաղորդագրությունը ուղարկվում էր նաև Արտաքին Գործերի նախարարին և գիտություն: Փաստաթղթի տակ կան Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Զինկելեի և Շարային ու Զորահավաքային բաժնի պետ Պինկովսկու ստորագրությունները: Մի այլ փաստաթղթից մենք տեղեկանում ենք նրա գործունեության մասին Նախիջևանի շրջանում²³¹: Այսպես, Նախիջևանի շրջանի նահանգապետը ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարությունն ուղղված 1919 թ. հունիսի 25-ի գեկույցագրում, կապված մահմեդականների կողմից խռովության նա-

²²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 40, ք. 51, գ. 131, ք. 24:

²³⁰ Նույն տեղում, գ. 40, ք. 51, գ. 131, ք. 24:

²³¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 177:

խապատրաստման հետ, տեղեկացնում էր, որ հունիսի կեսերին Երևանից այդ խռովությունից հետ կապված հարցերը պարզելու, այն ճշշելու նպատակադրված ժամանած «կոնտրոլավեդչիկ» (հակահետախույզ) Խան-Կոտուրսկին ձեռնամուխ է եղել մոսկովմանական գյուղերում խուզարկությունների կազմակերպմանը, փորձելով օգնել տեղական իշխանություններին գտնելու մահմեդական գյուղերում թաքցված զենքն ու զինամթերքը, ինչպես նաև թշնամու ծախված գործակալներին: Միաժամանակ, փորձելով կանխել աղբբեջանաթուրքական տարրերի հակաքայլերը, Խան-Կոտուրսկին օգնություն խնդրով դիմում է զենեռալ **Գրիգորի Շելկովնիկովին** (Գրիգորի Արտեմի Շելկովնիկով - Շելկովնիկյան [Մեսաքսյան Գրիգոր Հարություն-նի], 28 հուլիսի, 1867 թ. - 1921 թ.²³²)՝ համապատասխան պատժամիջոցներ ձեռնարկելու համար²³³:

Աստիճանաբար Խան-Կոտուրսկին հարմարվում է միջավայրին և արագ դառնում յուրային, անցնելով մի պաշտոնից մյուսին: 1918 թ. սեպտեմբերի 13-ի հրամանագրով, որն ստորագրել էր Զինվորական նախարար զենեռալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը, Հայկական Հետևակային Դիվիզիայի Շարային և Զորահավաքային բաժնի պետի օգնական, ծովակալության գծով պորուչիկ Հովանեսսով Խան-Կոտուրսկին անցնում է Գլխավոր շտաբի պետի ենթակայության տակ, ազատվելով վերը նշված պաշտոնից՝ սկսած սեպտեմբերի 13 - ից (1918 թ.)²³⁴:

Հովհան Խան-Կոտուրսկու հետախուզական գործունեության լավագույն էջերից է նրա ուղևորությունը Արդահան, Լազիստան (Լազք-Կողքիսին հարևան Գողերձականից վերև՝ Վիրք, ալեի հավանական է այն համարել Քուլթայիսի նահանգի մեջ գտնվող տարածք, իսկ ներկայիս իմաստով՝ Աջարիային կից երկրամաս՝ հավանաբար՝ Բաթումի մարզ) և Սև ծովի անատոլիական ափամերձ գոտով՝ 1919 թ. մայիս ամսվա նախօրյակին: Այդ մասին նա թողել է շատ ուշադրավ տեղեկատվություն-ամփոփադրեր թվագրված 1919 թ. մայիսի 1-ով և 1919 թ. մայիսի 16-ով, որոնց տակ ստորագրել են նաև այդ ուղևորությունների ընթացքում նրա օգնականների դեր կատարած ոչ հայտնի լեյտենանտ Վարանովսկին՝ ուղևորության սկզբում, և բավականաչափ հայտնի՝ շտաբ-կապիտան Տիգրան Դեվոյանցը²³⁵: Հովհան Խան-Կոտուրսկին այս ամփոփադրերում կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում տարածաշրջանային խնդիրների և ընդհանուր իրավիճակի մասին: Այսպես, Հովհան Խան-Կոտուրսկին իր զեկուցագրերից առաջինում

²³² Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге. Биографический справочник, стр. 235-236:

²³³ Տես Նախիջևան-Շարուր 1918 - 1920 թթ., Փաստաթղթեր և նյութեր, «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», 1993, № 1-2, էջ 177-180:

²³⁴ Տես ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 40, ք. 49:

²³⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 11-12, 17-18;

Հայտնում էր, որ տվյալ պահին ողջ Լազիստանում տենդագին պատրաստություններ են տեսնվում բնակչության կազմակերպման և զինման ուղղությամբ: Խան-Կոտուրսկին Հայտնում էր, որ Հայկական կոտորածներում մեղավոր «Իթթիհաթ[ը]» կուսակցության Հին ռեժիմի գործիչները, որոնք փախել էին դատ ու դատաստանից և դաշնակիցների հետապնդումից (Անտանտ), թաքնվում են նաև Լազիստանում, միաժամանակ շարունակելով իրենց մռայլ գործունեությունը: Հ. Խան-Կոտուրսկին Հայտնում էր, որ դրանց գլուխ է կանգնել Էնվեր փաշայի նախկին համհարզը՝ Նաիլ բեյը: Խան-Կոտուրսկին ընդգծում էր, որ Լազիստանի թուրքերը ցանկանում են մշտական սպառնալիք ստեղծել Հայաստանի և նրա դաշնակիցների համար: Ամփոփաբերում խորիմաստ տեղեկատվություն էր հաղորդվում այն մասին, որ Լազիստանում թուրքերի կազմակերպմանը մեծապես աջակցել և ծառայամտություն է դրսևորել Սամսունում հայերի ջարդերի կազմակերպիչ, նախկին թուրք սպա, իսկ տվյալ պահին վրացական ծառայության (ըստ երևույթին նկատի ունի հատուկ ծառայությունները, ինչը շատ ուշադրավ փաստ է-ընդգծումը մերն է՝ Վ. Վ.) գնդապետ Ասլան բեյ Սանդակ բեյ-գահ իշխան Աբաշիձեն, որը խոշոր կապեր ուներ Լազիստանում: Միաժամանակ Խան-Կոտուրսկին կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում բոլշևիզմի մասին, նշելով, որ Լազիստանի և առհասարակ թուրքական գործիչների ձեռքում ընդհանրապես վերջին խաղաթուղթը հենց բոլշևիզմն է: Նա ավելացնում է, որ վերջին հանգամանքը պաշտպանվում է նույնիսկ պաշտոնական իշխանությունների և թուրք էմիսարների կողմից: Խան-Կոտուրսկին ընդգծում էր, որ թուրքիան իր փրկությունը Անտանտի դաշնակից պետություններից և հայերի ու հույների պահանջատիրությունից տեսնում է բոլշևիզմի և ռուսական բոլշևիկյան շարժման հետ միավորման մեջ: Փաստաթղթում ասվում էր, որ դեռևս կանոնավոր թուրքական զորքեր Լազիստանում չկան, սակայն էլեկտրականացված բնակչությունը լավ զինված է՝ մեծ սպառնալիք ներկայացնելով հարևանների համար²³⁶:

Վերոնշյալ ամփոփաբերում Խան-Կոտուրսկին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Սամսունի շրջանում այն ժամանակ իշխող իրավիճակի մասին, նշելով, որ այնտեղ թուրքական զորքեր չկան, շատ են անգլիացիները, որոնց աջակցությամբ փախստականները խմբերով վերադառնում են, ասելով, որ Սամսունում կան 400 հայեր: Սույն ուշադրավ հետախուզական ամփոփաբերը ավարտվում է հեղինակի կողմից ընդհանուր եզրափակիչ դրույթներով, որոնցում շեշտվում է անգլո-ֆրանսիացիների, իտալացիների և հույների լավ վերաբերմունքի մասին հայերի նկատմամբ, որպես իրենց դաշնակիցների, որոնց իրենք շատ ժամանակ են հատկացնում: Միաժամանակ Խան-Կոտուրսկին եզրակացնում էր, որ թուրքերը հաշվի առ-

²³⁶ Նույն տեղում, թ. 11:

ներով առկա դրուժյունը, արտաքինապես տրամադրված են «չատ խաղաղասիրաբար» և ձգտում են «մերձենալ» Հայերի Հետ²³⁷: Սուլյն զեկուցագիր-ամփոփագիրը, ըստ երևույթին ամենայն ուշադրությամբ ընթերցվել է Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պաշտոնակատար գնդապետ Զինկելիչի կողմից, որը 1919 թ. մայիսի 4-ին այդ փաստաթղթի վրա աւրել է համապատասխան մակագրություն (№ 0056/0201)²³⁸ հասցեագրելով այն մինիստր-նախագահին (վարչապետին), իսկ պատճենը՝ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանին²³⁹:

Սուլյն հետախուզական ամփոփագիր-զեկուցագրին հաջորդող իման-Կոտուրսկու մյուս ամփոփագիր-զեկուցագիրը դարձյալ տվյալներ էր հաղորդում ինչպես Լազիստանի և Սև ծովի անատոլիական ափամերձ շրջանի, այնպես էլ Արդահանի և հարակից շրջանի մասին, հենվելով նաև տեղերից ստացված գործակալական տեղեկատվության վրա: Դրանում ընդգծվում էր, որ Արդահան քաղաքի զբաղեցումից հետո վրացական բանդաները և մուսուլմանները գնացել են երեք ուղղություններով՝ 1) Կաղզվան, 2) Աջարիայի խորքերը և Լազիստան, 3) Օլթի: Հովհան իման-Կոտուրսկին սուլյն հետախուզական ամփոփագրում նշում էր, որ Լազիստանի սահմանը անմիջապես կպած է ապագա Հայաստանին, որի նկատմամբ մեծ է թուրքերի հետաքրքրությունը, որպես փաստ բերելով Ռիզիե ժամանած 1000 ասկյարների ափ իջնելը՝ կանոնավոր բանակի զորամասերի թվաքանակից: իման-Կոտուրսկին նշում էր, որ վերջիններս ուղարկվել են գյուղերը կազմակերպական աշխատանքի համար, որի հետևանքով Լազիստանը վերածվել է համատարած ռազմական ճամբարի՝ հազեցված ամեն ինչով²³⁹:

Միաժամանակ սուլյն ամփոփագրում իման-Կոտուրսկին ուշադրաւ միտք է արտահայտում այն մասին, որ եթե հայկական զորքերը այդ ժամանակ հասնեն Երզնկա և Էրզրում, ապա թուրքական զորքերի ապակազմակերպվածությունը կհասնի իր ապոգեյին (գագաթնակետ), որպես հետևանք ունենալով ոգու և էներգիայի անկումը (սակայն այդպես տեղի չունեցաւ, որովհետև աշխարհաքաղաքական իրավիճակը Հայաստանի շուրջ շուտով կտրուկ փոխվեց, հայերը սկսեցին գահավիժել Սևրյան «բարձրունքներից» և ջարդուփշուր եղան, այդ ընթացքում ամերիկացիները մերժելով Հայաստանի մանդատը, Փրանսիացիները լքելով Կիլիկիան, ռուսներն էլ ընկղմվելով Վ. Ի. Լենինի Հոկտեմբերյան հեղափոխության միջին հորձանուտներում՝ լքեցին Արևմտյան Հայաստանի գրավյալ տարածքները և Անդրկովկասը, գերմանացիներն էլ հովանավորելով իրենց բարեկամներին՝ թուրքերին և եզրեր գտնելով նոր ընկերներին՝ Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ, հայտնվեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ ոչ բարյացակամների շարքում):

²³⁷ Նույն տեղում:

²³⁸ Նույն տեղում, ք. 12:

²³⁹ Նույն տեղում, ք. 17:

Շատ հետաքրքիր են Սամսունի մասին Հովհան Խան-Կոտուրսկու տեղեկությունները: Վերջինս փաստեր է հաղորդում այն մասին, որ հայկական կոտորածներում մեղավոր Սամսունի վալի Մուշտակ բեյը և քաղաքացիական տեսուչ Մուֆտի զադե Շաքիր բեյը տարվել են Կոստանդնուպոլիս՝ իբր թե զինվորական դատարանին հանձնելու համար: Հովհան Խան Կոտուրսկին շատ հետաքրքիր մի այլ փաստ է բերում այն մասին, որ Մուշտակ բեյը հանդիսանում է մի այլ «հերոսի», այսպես կոչված վրացական ծառայության զնդապետ Ասլան բեյի կամ իշխան Աբաշիձեի մերձավորագույն կողմնակիցը և պետը: Այնուհետև Խան-Կոտուրսկին չափազանց արժեքավոր տեղեկատվություն է մեջբերում իր հետախուզական անչափ բովանդակալից ու նպատակալաց կենսագրությունից մինչև այդ դեպքերն ընկած ժամանակահատվածի մասին, երբ նա դեռ գտնվում էր Սևծովյան նավատորմի հակահետախուզությունում: Ըստ այդ տեղեկատվության, դեռ 1917 թ. մայիսի 16-ին, կատարելով ադմիրալ Կուլչակի հրամանը, Սամսունի գնդակծումից անմիջապես հետո, ինքը ափ է իջել (գեսանտ), որի ժամանակ նավամատույց է կանչել Մուշտակ բեյը իր համհարզի հետ, և անձամբ հարցաքննել Ասլան բեյի գործունեության մասին: Խան-Կոտուրսկին նշում է, որ այդ ուշագրավ հարցաքննության ժամանակ Սամսունի նահանգապետը հերքել է իր մեղավորությունը հայերի բնաջնջման մեջ և ողջ մեղքը գցել է Ասլան բեյ Աբաշիձեի վրա: Դրանից հետո, ինչպես վկայում է Խան-Կոտուրսկին, հարցաքննության արձանագրությունը Մուշտակ բեյի (վալիի) և նրա համհարզի ստորագրությամբ ներկայացվել է ադմիրալ Կուլչակին: Վերջում Խան-Կոտուրսկին տեղեկացնում էր, որ այդ դեպքերից հետո Մուշտակ բեյը ձերբակալվել է իր կառավարության կողմից նավահանգստում ցուցաբերած ամոթալի վարքագծի և իրավիճակի համար, և միայն որոշ հանգամանքներ պարզելուց հետո, ըստ երևույթին ավելի նպատակահարմար է գտնվել դադարեցնել հետագա պատժամիջոցները Մուշտակ բեյի նկատմամբ և վերջինս վերականգնվել է իր իրավունքներում²⁴⁰:

Ամփոփադիր-գեկուցադրի վերջնամասում Խան-Կոտուրսկին տվյալներ է բերում թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին Բայբուրդում, Երզնկայում և Էրզրումում: Չնայած Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր թուրքական զորքերի մեջ տիրող վատ տրամադրության, բարոյալքված վիճակի և դասալքության մասին, միաժամանակ փաստում էր, որ անհայտ նպատակներով մայրաքաղաքից Էրզրում է ժամանել զնդապետ Քյադիմ փաշան (ըստ երևույթին թուրքական կենտրոնական իշխանությունները ձգտում էին կանխելու բանակի քայքայման այդ գործընթացները, և իշխել իրավիճակի վրա)²⁴¹:

Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված երկու փաստաթղթերն էլ անհերքելիորեն վկայում են ոչ միայն հակահետախույզ Խան-Կոտուրսկու թշնամու

²⁴⁰ Նույն տեղում:

²⁴¹ Նույն տեղում:

թիվունքում ծավալած հայրենանվեր գործունեության մասին, այլև առհասարակ հայկական հատուկ ծառայությունների կայացման և դժվարին, լարված գործունեության մասին Հայաստանին հարակից շրջաններում:

Հայկական հետախուզության վառ դեմքերից է կապիտան **Վ. Գ. Մուրադյանը**, որը հայրենիքի իսկական զինվոր էր: Կապիտան **Վահագն Գալուստի Մուրադյանը** Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետն էր 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում, այսինքն՝ մինչև 1920 թ. մայիսյան բոլշևիկյան ապստամբությունը: Հանդես գալով հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնում՝ Վ. Գ. Մուրադյանը «սպիտակեզվարդիական» Շենեկի կողմից ներմուծված կազմակերպական սկզբունքները հմտորեն կիրառեց հետախուզական գործում, հետագայում ճշգրտելով և ընդլայնելով դրանց եղանակները: Վ. Գ. Մուրադյանի՝ որպես կադրային սպա-հետախույզի կենսագրությունը ուշադրալի է և ուսանելի: **Վահագն Գալուստի Մուրադյանը** ծնվել է 1896 թվականին: Նա ավարտել է Կարսի ուսումնարանը և որոշ ժամանակ անց պետական քննություն է հանձնել Պետրովսկ-Ռազումովյան գյուղատնտեսական ակադեմիայում: Սակայն առաջին աշխարհամարտը կտրուկ փոփոխություններ է մտցնում նրա կենսագրությունում, և ստեղծված նոր իրավիճակում ընդունվում է ռազմական ուսումնարանի արագացված դասընթացները, 4 ամիս անց ավարտելով այն: Այնուհետև որպես պրապորշչիկ գործուղվում է Կովկասյան գործող բանակ: Պատերազմի ողջ ընթացքում եղել է հարավային ճակատում (Պարկաստան-Թուրքիա): Ռուսական Կովկասյան բանակի քայքայումից հետո մնում է հայկական զորամասում, լինելով հրամանատարական պաշտոններում և ակտիվորեն մասնակցում թուրքերի դեմ ուղղված բոլոր ռազմական գործողություններին²⁴²:

Հայաստանի ռազմական գերատեսչության ղեկավար գեներալ-մայոր Արարատյանի 1919 թ. մայիսի 13-ի հրամանը վերաբերում էր նաև գործերի Երևանյան ջոկատի շտաբի պետի պաշտոնակատար **Վահագն Գալուստի Մուրադյանին**, որը 1919 թ. ապրիլի 27-ից նշանակվում է Առանձին միլիցիոն բրիգադի շտաբի պետի պաշտոնակատար²⁴³: Իսկ այնուհետև Հայաստանի կառավարության կողմից նա արդեն նշանակվում է Զորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով կոմիսար: 1919 թ. օգոստոսի 20-ի զինվորական գերատեսչության հրամաններից մեկով նրա կարիերայում փոփոխություն է կատարվում: Քանի որ Երևան քաղաքի պարետ կապիտան Ա. Շահաթունին նշանակվում է Զորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով կոմիսար, կապիտան Մուրադյանը ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից: Որպես սույն հրամանի հիմք ընդունվում էր Ներքին Գործերի նախարարի դիմումագիրը (N° 9129), որը ստորագրվել էր նաև Զինվորական

²⁴² Նույն տեղում, ֆ.Կ - 91, ց. 3, գ. 3594, ք. 16-17:

²⁴³ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 131, ք. 26:

նախարար զենեքալ-մայոր Արարատյանի կողմից²⁴⁴։ Մեկ ամիս անց, Վ. Գ. Մուրադյանը նշանակվում է ստանում Գլխավոր շտաբում, սկզբում որպես հետախուզություն և հակահետախուզության պետ, իսկ այնուհետև՝ Գլխավոր շտաբի պետ։ 1920 թ. մարտին ուսանում է Գլխավոր շտաբի դասընթացները Երևանում, իսկ 9 ամիս անց, թուրքերի դեմ ռազմական գործողությունների վերսկսման հետ կապված՝ նշանակվում գնդի հրամանատարի օգնական։ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տեղափոխվում է Գլխավոր շտաբ՝ որպես հանձնարարությունների գծով շտաբի պետին առընթեր աշխատակից։ Այնուհետև, որպես Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական իրադարձությունների լավագիտակ տեղափոխվում է արտգործնախարարություն և ակտիվորեն ձեռնամուխ լինում Մոսկվայում թուրքերի հետ կայանալիք կոնֆերանսի (1921 թ.) համար նյութերի նախապատրաստմանը։ 1920 թ. դեկտեմբերի վերջերին նշանակվում է ՀԽՍՀ պատվիրակության քարտուղար Մոսկվայում թուրքիայի հետ կայանալիք հաշտության բանակցություններում, ուր և մեկնում է Ալ. Բեկլադյանի հետ միասին։ Դրանից հետո վերադառնալով Թիֆլիս, որպես քարտուղար առժամանակ աշխատում է Բեկլադյանի մոտ՝ արտգործնախարարություն գծով։ 1921 թ. օգոստոսին «Միացարտառ»-ը (*"Объединенная внешняя торговля"*) նրան գործուղում է Թավրիզ՝ որպես իր մաքսային գրասենյակի քարտուղար, և այդ կարգավիճակում մնում է մինչև 1925 թ. փետրվարը։ Թավրիզում եղած ժամանակահատվածում Վ. Մուրադյանը աշխատում է սկզբում որպես «Միացարտառ»-ին կից, իսկ այնուհետև «Անդրարտառ»-ին (*"Закавказская внешняя торговля"*) առընթեր, և վերջապես «Անդրպետառ»-ին (*"Закавказская государственная торговля"*) կից գրասենյակի քարտուղար, որից հետո՝ որպես գրասենյակի քարտուղար և կառավարչի տեղակալ։ 1922 թ. ապրիլին Վ. Մուրադյանը Թավրիզի գլխավոր հյուպատոսությանը կից կուսբջջի կողմից երաշխավորվում է և ընդունվում է Կոմունիստական կուսակցության շարքերը, որից հետո ընտրվում տեղկոմի քարտուղար, այնուհետև՝ սովակոմբի և «Տրուզ» («Աշխատանք») կոոպերատիվի անդամ-կազմակերպիչ և այլն։ Վ. Գ. Մուրադյանի բնակարանը դառնում է տարբեր կարգի գործակալների հանդիպատեղի։ 1925 թ. փետրվարի վերջերին Վ. Գ. Մուրադյանը վերջնականապես թողնում է Պարսկաստանը։ Վ. Գ. Մուրադյանին նշանակվում են «Անդրպետառ»-ի (*"Загосторг"*) թուրք-պարսկական գրասենյակի դիրեկտորի տեղակալ։ Այդ ամենից հետո նա պատրաստվում է մեկնել Արգվին, սակայն թուրքերը անցագիր չեն տալիս (ըստ երևույթին թուրքական հետախուզությունը տեղեկություններ ուներ նրա գործունեության մասին հատուկ ծառայության համակարգում)։

²⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 132, թ. 117։

Վերջապես, 1926 թ. մարտին Անդրերկրկոմի որոշմամբ նա նշանակվում է «Անդրպետառ»-ի լիազոր-ներկայացուցիչ Հյուսիս-արևմտյան Պարսկաստանում, սակայն այն դառնում է նրա վերջին նշանակումը, քանի որ Վ. Գ. Մուրադյանը ապօրինաբար ձերբակալվում է, և դատապարտվում է 10 տարի ազատազրկման: Այսպես ավարտվում է Առաջին Հանրապետության Հատուկ ծառայությունների շնորհաշատ կադրային սպայի հայրենանվեր գործունեությունը²⁴⁵:

Հարկ է ավելացնել նաև, որ մի շարք անձինք, որոնք վերոհիշյալ դատաքննչական մեղադրական ակտով դատապարտվել են հանրապետության 1918-1920 թթ. ժամանակահատվածում զբաղված են եղել Հայրենանվեր աշխատանքով, և նրանց շարքում ամենեին էլ վերջիններից չի եղել 1895 թ. ծնված պորուչիկ **Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը**, որն ավարտել էր հոգևոր սեմինարիան: 1919 թ. հունիսին նա արդեն դաշնակցական Հատուկ ծառայության հետախուզական բաժնի աշխատակից էր, իսկ 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը՝ ղեկոնկարել էր 2-րդ աշխատեց որպես այդ բաժնի պետ: Մ. Ն. Դոդոխյանը ղեկավարում էր ստացված տեղեկատվության համակարգման և այլ աշխատանքներ²⁴⁶: Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության վառ անհատականություններից մեկն էր, որը ժամանակ առ ժամանակ հատորեն իրականացնում էր նաև հակահետախուզության բաժանմունքի ոլորտին վերաբերող գործառնություններ, այդ առումով ունենալով առանձին հատուկ հանձնարարություններ հակահետախուզության պետ իման-Կոտուրսկու կողմից, իրականացնելով ձերբակալություններ, խուզարկություններ և հետաքննություն: Եղել են նաև դեպքեր ու իրադրություններ, երբ Մ. Դոդոխյանը օպերատիվ գործառնություններ է իրագործել հենց Վ. Մուրադյանի հանձնարարությամբ՝ ուղևորվելով Հայաստանի տարբեր թեժ կետեր: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո որոշ ժամանակ թաքնվելով Ղրիմում (խուսափելով խորհրդային բանակում ծառայելուց), բնակվում Սիմֆերոպոլի Հայկական նրբանցքում տեղավորվում է աշխատանքի հայկական մի ընկերությունում որպես հաշվապահ: Հետագայում Դոդոխյանը անցնում է քաղաքացիական աշխատանքի ֆինանսների ժողկոմատում, միաժամանակ մտնում հայկական ազգային ընկերության մեջ՝ իրականացնելով ակումբային աշխատանք²⁴⁷:

Բավականաչափ հետաքրքիր է նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հակահետախուզության աշխատակիցներից մեկի՝ **Ստեփան Գրիգորիի Երամովի** կերպարը, որը զբաղվել է արտաքին դիտարկմամբ: Նա սկզ-

²⁴⁵ Տե՛ս **ЕФ МНЮИ - XXI век**. 1998, N° 07-08, стр.8-10, **ՀԱԱ**, ֆ.4 - 91, ց. 3, գ. 3594, ք. 16-17:

²⁴⁶ **ՀԱԱ**, ք. 12-14:

²⁴⁷ Նույն տեղում, ք. 13-14:

բում աշխատել է Խաչատրյանի և Հետազայում՝ Խան-Կոտուրսկու անմիջական ղեկավարությամբ: Անտեղի չէ նշել նաև, որ Ս. Գ. Երամովը Հակահետախուզություն է մտել Հայտնի դաշնակցական Արմենակ Կանավոզովի երաշխավորությամբ և այնտեղ աշխատել մեկ ու կես տարի: Այդ ընթացքում նա իրեն բավականին ակտիվ և նախաձեռնող է դրսևորել, լինելով պրպտող Հակահետախուզի դերում, որի համար նա պաշտոնի բարձրացում է ստանում որպես դիտարկման գծով ավագ աշխատակից: Բացի այդ, կարճ ժամանակով (մոտ երեք ամիս) աշխատել է որպես շարքային միլիցիոներ՝ Ներքին Գործերի նախարարությունը կից հեծյալ միլիցիայում: Ի դեպ, այդ ջոկատը գլխավորում էր ոչ անհայտ դաշնակցական **Լևոն Քալանթարովը** և այն հատկապես նախատեսված էր ներքին անկարգությունների և խռովությունների ճնշման համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ս. Գ. Երամովը աշխատում է Կարմիր բանակի շարքերում՝ հետազայում դառնալով Անդրկովկասյան և Վրաստանի Գլխավոր Քաղաքական Վարչության (ԳԲՎ) (Зак. и Грыз. ГПУ) հանրակացարանի պարետ և այլն: Որոշ ժամանակ այնտեղ աշխատելով Թիֆլիսում Արտգործնախարարության համակարգում, զբաղվել է օտարահպատակների բնակարանատեղակորման թուլյությունների հարցերով, այնուհետև տեղափոխվել Բաքու, ուր աշխատել է որպես Բաքվի պարետատան հսկիչ և այլն: Սակայն ինչպես շատերը, ի վերջո ձեռքակալվել է և անարգարացի, կեղծ մեղադրանքների հիման վրա՝ դատապարտվել²⁴⁸:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև **Գրիգորի Իսահակի Խաչատրյանի** կերպարը, մարդ, որն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հետախուզական և հակահետախուզական աշխատանքներում, եղել է Վահագն Գալուստի Մուրադյանի մերձավորագույն զինակիցներից: Գրիգորի Իսահակի Խաչատրյանը Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայություն է մտել նրա կազմակերպման սկզբնական պահից սկսած՝ գնդապետ Շենեղրի հանձնարարական-երաշխավորագրի հիման վրա: Սկզբնական շրջանում նա կատարել է հակահետախուզությանն առնչվող հանձնարարությունների գծով աշխատակցի պարտականությունները: Հետազայում, նրան հանձնարարվում է իրազեկությունը և արտաքին դիտարկումների խումբը: Գ.Խաչատրյանի գործունեությունը տարբեր փուլերում հետախուզության և հակահետախուզության գծով գործունեության ամենատարբեր ձևերի համակցություն էր: Այդպիսի կազմակերպչական-քաղաքական աշխատանքի ուղորտում նա գործել է մինչև խորհրդայնացումը: Գ. Խաչատրյանը 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ձախողումից հետո ապստամբների հետ միասին տեղափոխվում է Պարսկաստան, ուր մնում է երկուս ու կես տարի: Պարսկաստանում գտնված ժամանակաշրջանում նա բացառապես չփուլմներ է ունենում դաշնակցական էմիգրանտների հետ, միաժամանակ ծառայության

²⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 14-17:

մեջ լինելով խորհրդային կազմակերպությունում՝ «Անդրպետառ»-ում ("Закроостр"), ուր նա տեղավորվում է իր նախկին պետ Վ.Գ.Մուրադյանի ջանքերով: Վերադառնալով Պարսկաստանից, նա տեղավորվում է մի գյուղացու տանը՝ պաՀպանելով իր բոլոր կապերը և փոխառնչությունները դաշնակցականների հետ:

Ի Հավելումս վերն ասվածին՝ մի կարևոր մանրամասն ևս: Անդրժողկոմ-խորհրդին առևթեր Պետական Քաղաքական Վարչության կողմից դատապարտման պահին (1927 թ. Հոկտեմբեր) նրանցից կապիտան **Վահագն Գալուստի Մուրադյանը** (Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետ) ընդամենը 31 տարեկան էր, պորուչիկ **Գրիգորի Իսահակի Խաչատրյանը** (Հատուկ Հանձնարարությունների գծով Հակահետախուզության աշխատակից) 35 տարեկան էր, պորուչիկ **Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը** (Հետախուզական բաժանմունքի պետ) 32 տարեկան էր, **Գրիգորի Ստեփանի Երամովը** (Հակահետախուզություն աշխատակից) 30 տարեկան էր և այլն: Անդժողկոմխորհրդին առևթեր Պետական Քաղաքական Վարչության դատական կոլեգիայի նիստի որոշմամբ նրանք բոլորը դատապարտվեցին 10 տարվա բանտարկություն²⁴⁹: Այսքանը միանգամայն բավարար է պատկերացում կազմելու ուժերի ծաղկման շրջանում գտնվող այս տաղանդաշատ մարդկանց մասին, որոնք Առաջին Հանրապետության Հետախուզության և Հակահետախուզության ընտրանին են եղել՝ իրենց կյանքը նվիրաբերելով սեփական Հայրենիքի ազգային անվտանգության ապահովման չափազանց պատվաբեր ու դժվարին գործին, որի ռազմիկաններն էին 1918 - 1920 թթ. ծանր, սովյալ տարիներին: Հարկ է եղածին նաև ավելացնել, որ Հատկապես վերը նշված Հայկական Հետախուզության սպաներն են դեկավարել Հետախուզական և Հակահետախուզական գործունեությունը Առաջին Հանրապետության դժվարին տարիներին, Հնարավորինս ապահովել երկրի պետական անվտանգությունը արտաքին և ներքին թշնամիներից Հակառակորդի հետ առճակատման տարբեր տեղամասերում, ինչպես նաև նպաստել Հանրապետության ընդհանուր ռազմավարության մշակմանը: Աշխատելով բարդագույն ռազմաքաղաքական և աշխարհաքաղաքական իրադրության ոչ ստանդարտ պայմաններում, նրանք ամեն ինչ անում էին, իրենց ուժերի և առկա Հնարավորությունների շրջանակներում, որպեսզի Հատուկ ծառայությունները լիարժեքորեն կայանան և օգտակար լինեն Հայրենիքին՝ նրա ներքին և արտաքին անվտանգության հիմնախնդիրների ապահովման, Հանրապետության միջազգային-դիվանագիտական և տնտեսաքաղաքական դժվարությունների հաղթահարման, հաղորդակցության ուղիների անխափան աշխատանքի ապահովման տեսանկյունից՝ մի խոսքով՝ նպաստեն Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանունակության ապահովմանը, և առհասարակ՝ ազգային պետական անվտանգության կարևորագույն հիմնախնդիրների լուծմանը:

²⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 2, 20:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.

1. ՀՀ Հետախուզական ծառայության գործունեությունը Հանրապետության տարածքում ադրբեջանա-վրացական և թշնամական այլ ուժերի քայքայիչ գործունեության բացահայտման ուղղությամբ 1918 - 1920 թթ.

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Հետախուզական ծառայությունն իր առաջին քայլերը կատարել է 1918 թ. կեսերին:

Արևիվային փաստաթղթերն ակնհայտորեն վկայում են, անառարկելիորեն փաստում այն մասին, որ ՀՀ Հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն աշխատել է հայթաթել արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրավորվող սադրանքների մասին, որը ևս փոքր ծավալի և կարևորության աշխատանք չէր, այլև ծառայությունը ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն, որոշակի քայլեր էլ ձեռնարկել՝ հակազդելու ՀՀ նկատմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելով և կանխելով հակառակորդի լրտեսների ծավալած գործունեությունը Հանրապետության տարածքում:

Անդրկովկասի և, մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության շուրջ ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում հայկական Հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ոտքերի վրա կանգնել, լուծել Հանրապետության պետական անվտանգության ապահովման խնդիրները, այլև հնարավորինս արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերել Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, Ռուսաստանի և այլ երկրների մասին՝ որոշակի պատկերացումներ կազմելով վերջիններիս ռազմաքաղաքական պատրաստությունների, սադրանքների, զորքերի թվաքանակի, տեղաբաշխման, զինվածության մասին՝ արդյունավետորեն հակազդելու երիտասարդ Հանրապետության նկատմամբ նրանց մեքենայություններին: Եվ քանի որ հնարավորություն չկա անդրադառնալ հարցի բոլոր նրբերանգներին ու մանրամասներին, փորձենք ընդհանուր գծերով պատկերացում տալ ծառայության գործունեության մասին:

Այն, որ ՀՀ հատուկ ծառայությունները իրենց ընձեռված հնարավորությունների և առկա կադրային ռեսուրսների պայմաններում հնարավորինս ձգտել են աշխատել, լավագույն կողմերից դրսևորվել, երևում է մի շարք փաստաթղթերի մանրազնին ուսումնասիրությունից: Այլ բան է ասել, որ նրանք ի վիճակի չեղան քիչ թե շատ շոշափելի առավելության հասնել, հենց թեկուզ թուրքական հատուկ ծառայությունների դեմ պայքարում: Մի կողմից՝ աշխարհակալ կայսրության դարավոր փորձը, կադրերի ու ռեսուրսների առկայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ նոր կազմավորվող պետության՝ Հայաստանի Հանրապետության դերում գտնվելը, կադրային սովը, եղածն էլ անչափ երիտասարդ, չթրծված և օպերատիվ աշխատանքի փորձ չունեցող: Այդ ծառայությունների կայացման վրա բացասաբար էին ազդում իշխող բացառապես արևմտամետ կողմնորոշումները: Այդուհանդերձ, հատուկ ծառայությունները ստեղծված իրավիճակում էլ փորձեցին կանխել թշնամու գործակալներին, հայրենիքի համար ծայրահեղ լարված պահերին զորավիգ լինել Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությանը (Բոյուք-Վեդի և Զանգեզուր, 1918 թ. դեկտեմբերյան հայ-վրացական պատերազմ Լոռու և հարակից շրջանների համար և այլն):

Թշնամական գործակալների գործունեության աշխարհագրությունը լայն էր, և Հայաստանն իր հետախուզական ծառայությունների համեստ հնարավորություններով հարկադրված էր լուրջ կռիվ մղել հակառակորդի զգալի ուժերի դեմ: Կառավարության 1919 թ. մարտի 26-ի մի գրությունից տեղեկանում ենք, որ օգտվելով ՀՀ խճճված իրավիճակից, ադրբեջանաթուրքական գործակալները ծավալել են վտանգավոր գործունեություն ինչպես սահմանի ողջ երկայնքով, այնպես էլ բուն ՀՀ տարածքում՝ մահմեդական բնակչությանը զինելով, կազմակերպելով ռազմական ուսուցում, ձեռվորելով ինքնուրույն մահմեդական կառավարություններ Ախալցխայում, Կարսում, Արալիսում (Սուրմալուի գավառ) և Նախիջևանում, և այդպիսով Զանգեզուր-Ղարաբաղի միջոցով կապվելով Ադրբեջանի հետ, գործակալական ցանցով օղակելով Հայաստանը՝ աղետաբեր սպառնալիք դառնալով նրա ժողովրդի խաղաղ, ստեղծարար աշխատանքի համար²⁵⁰:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի ընդհանուր մասի պետ **Պյոտր Պալիկը** 1919 թ. մի հաղորդագրության մեջ՝ ուղղված ՀՀ Տարածքի, վարչակարգի և միլիցիայի կոմիսարին, գրում էր, որ գործակալական տեղեկությունների համաձայն Բոյուք-Վեդիից էջմիածնի շրջանի Նաչափարախ գյուղն է ժամանել ոմն Իրգա Ալի օղլի՝ բոյուքվեդիցիների համար փամփուշտներ ստանալու, ըստ այդմ էջմիածնի գավառական կոմիսարից պահանջելով անհապաղ ձերբակալել նրան և հանձնել իրեն վստահված բաժան-

²⁵⁰ Нагорный Карабах в 1918 - 1923 гг.. Сборник документов и материалов, стр. 139:

մունքի տրամադրությամբ²⁵¹: 1919 թ. սեպտեմբերի 7-ին կապիտան **Շուսուկը** հեռագրում է թիֆլիս՝ ռազմական կցորդ գեներալ Հ. Քիչմիշյանին, որում տեղեկություն էր տալիս օգոստոսի 26-ից մինչև սեպտեմբերի 4-ը ընկած ժամանակահատվածում մահմեդական բնակչության նախապատրաստությունների ու տեղաշարժերի մասին Բասարգեչար-Թաղաքենդ-Դարպաղյազ-Նոր Բայազետ-Ղամարլու գծի վրա, ուր տեղի էին ունեցել բախումներ քրդական փոքրամիավ խմբերի հետ: Հաղորդվում էր նաև Մերգենեկի ուղղությամբ քրդերի ակտիվացման, նրանց և հայկական կողմի կորուստների մասին²⁵²: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. մայիսի 26-ի գեկուցագրում Գլխավոր շտաբի պետ փոխգնդապետ **Ալ. Շենուրը** և Հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար, Ծովակալության գծով պորուչիկ **Հ. Խան-Կոսուրսկին** տեղեկացնում էին թիֆլիսում ստեղծված Մուսուլմանական կոմիտեի («Վաթանդանկար», որի գլուխ կանգնած էր Խալիլ բեկ-Փառամբեկովը, որը Երևանում հայտնի էր իր նախկին լրտեսական գործունեությամբ) մասին, որի գլխավոր նպատակը, պայքարն էր վերածնվող և ամրապնդվող Հայաստանի դեմ, քարոզչական և գործնական-լրտեսական գործունեությունը Բաքվի, Ելիզավետպոլի, թիֆլիսի երիտասարդության շրջանում՝ աշխատելով իր գործակալական ցանցը ունենալ նաև Երևանի նահանգի մուսուլմանների շրջանում, դրամական և այլ տեսակի օգնություն ստանալով Ադրբեջանի իշխանություններից: Ուշադրությունը բեկեղով այն հանգամանքի վրա, որ նշված Մուսուլմանական կոմիտեի անդամները մահմեդականներին թունավորելով ՀՀ իշխանությունների վայրագությունների մասին հորինված քսերով, կոչ անելով Հայաստանի իրենց հայրենակիցներին գենքը թաքցնել և չհանձնել օրինական իշխանություններին՝ աշխատելով իրենց կողմը գրավել վրացիներին, եզրակացնում էին, որ հակահայկական գործողությունների վերջնական նպատակադրումը Հայաստանի տարածքային անդամահատումն է, չթաքցնելով իրենց մտադրությունները Ղարաբաղի և այլ տարածքների նկատմամբ²⁵³: ՀՀ կառավարությունը, այս բնույթի հազեցած տեղեկույթ ստանալուց հետո, մնում էր անհրաժեշտ եզրահանգումների գալ և իրական քայլեր ձեռնարկել՝ ապահովելու համար երկրի ու հայ ժողովրդի անվտանգությունը, ինչը իրականում կամ չարվեց, կամ էլ կիսատ-պուտ՝ անորոշ հայացքն ուղղած Արևմուտքի երկրներին: Հետախուզությունը աշխատում էր ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկությունները, իսկ այդ գործի կարևոր օղակներից էին հյուպատոսարանները. 1920 թ. մայիսի 22-ի տեղեկատվությամբ Բաթումի ընդհանուր հյուպատոսությունը հաղորդում էր ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ադրբեջանական կառավարության և նրա ղեկնադրության ներկայացու-

²⁵¹ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 201, ց.1, գ. 168, ք. 4:

²⁵² Նույն տեղում, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 177, ք. 119:

²⁵³ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 13, 13 հակ.:

ցիչների միջև փոխանակված գաղտնի գրությունների մասին, որոնք վերաբերում էին Ազգբեջանի կառավարության, նրա ներկայացուցիչների ու գաղտնի գործակալների Հայաստանում ծավալած հակապետական գործունեությանը²⁵⁴:

Առհասարակ, Հայաստանի տարածքում ապրող մահմեդական տարրերը լոյալ վերաբերմունք չէին դրսևորում օրինական իշխանությունների նկատմամբ, հաճախակի ապստամբում էին, և իրենց խռովահույզ տրամադրություններով լարված վիճակում պահում իշխանություններին: Ստեղծված վտանգալից իրավիճակում հատուկ ծառայությունները հարկադրված զբաղվում էին այս կամ այն վայրում (Զանգիբասար, Կարս, Բասարզեչար և այլուր) հակառակորդի ծալված գործակալներին, հետախույզներին ու լրտեսներին մերկացնելով, դրանով իսկ կանխելով նրանց հակահայկական գործողությունները: 1919 թ. հուլիսի 26-ի հեռագրում (N 097/BX N 2657)՝ ուղղված Ն.Գ. նախարարին, Դրոյին և գնդապետ Շենուրին, Նոր Բայազետի գավառի կոմիսար Խոսրոնը Հայտնում էր, որ հետախույզ «Քուրդը» (Ալի Ալահվերդի) Շիշկայա գյուղում 2 թաթարներից տեղեկացել է, որ թաթարները պատրաստվում են վերցնել Բասարզեչարը, Հայերին քշելով, ակնկալելով հաջողության դեպքում Հայերին վռնդել նաև Ղարաբաղից և Ելիզավետպոլից՝ այնտեղ տեղաբաշխելով թաթարներին²⁵⁵: Նոր Բայազետի գավառային կոմիսար Խոսրոնը 1919 թ. հուլիսի 30-ին գնդապետ Շենուրին ուղղված մեկ այլ հեռագրում տեղեկացնում է, որ «Քուրդը» անունով հետախույզը հաղորդում է, որ թաթարները պահանջադիր են ուղարկել Ելիզավետպոլ՝ խնդրելով ուղարկել զորքեր, սպառնալով հակառակ դեպքում՝ ենթարկվելու Հայաստանի իշխանությանը²⁵⁶: Դրոյին և ՀՀ Ն.Գ. նախարարին ուղարկված 1919 թ. օգոստոսի 7-ի հեռագրում (N 88) Համազասպը շեշտում էր Դալլար-Չարդախլու-Գետաբեկ-Ղալաքենդ գծի վրա տեղաբաշխված ազգբեջանական զորքերի կողմից Զող-Շիշկայա շրջանին սպառնացող վտանգի մասին, խնդրելով միլիցիոներներով և այլ ուժերով շտապ ամրացնել նշված տարածքը, ձերբազատվելով թշնամու հետախույզական մասերի քայքայիչ գործողություններից²⁵⁷: Բնականաբար, հայկական հատուկ ծառայությունները տեղական իշխանությունների հետ համագործակցությամբ ձգտում էին խափանել և չեղոքացնել թշնամու հակահայ գործողությունները, նրա գործակալական ցանցը Հայաստանի տարածքում: Երբեմն էլ ՀՀ հատուկ ծառայությունները բախվում էին «տեղական» բնույթի խնդիրների հետ՝ կանխելով գավառական հայ իշխանավորների օրինադանցությունները, կաշառակերության փաստերը: Ն.Գ. նախարարին ուղղված տեղեկատվության մեջ (1919 թ.)

²⁵⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 368, ց. 1, գ. 4, ք. 56:

²⁵⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 75:

²⁵⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 168, ք. 12:

²⁵⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 1, ք. 311:

Գլխավոր շտաբի մի գնդապետ գրում էր, որ 3-րդ հետևակային բրիգադի պետի ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ Քարվանսարայի կոմիսարը ազատ բաց է թողնում զինված մարդկանց Ադրբեջանից Հայաստան քոչի համար (բնականաբար՝ կաշառքի դիմաց), որից ելնելով պահանջվում էր անհապաղ ձեռնարկել միջոցառումներ՝ դադարեցնելու զինված մարդկանց ապօրինի անցումը սահմանով²⁵⁸:

1918 թ. հոկտեմբերի 20-ի գնդապետ Շենուրի և դիվիզիայի Գլխավոր շտաբի հետախուզության գծով ավագ համհարզ պոզպորուչիկ Սարգիսովի ներկայացրած տեղեկագրում ասվում էր՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բաքու-Բաթումի-Թիֆլիս երթուղով Ալեքսանդրապոլ ժամանած թուրքական զորքերի էջեյոնի մասին, որն այնուհետև նպատակադրված էր ուղղվելուն վերցնել դեպի Կարս²⁵⁹:

Հարկ է անդրադառնալ նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի օգնական պրապորշչիկ Հովսեփյանի գրության մասին՝ հակահետախուզական բաժնին՝ կապված ադրբեջանա-թուրքական նկրտումների հետ Կարսի մարզի մի շարք բնակավայրերում (ինչը հաստատվում է նաև Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող Ֆրանսիական ռազմական ներկայացուցչության սպա Ա. Պուադեբարի²⁶⁰ տվյալներով, որը պնդում է 1918 թ. վերջերին -1919 թ. սկզբներին թուրք զործակալների քարոզչության փաստի մասին վերը նշյալ տարածքում)²⁶¹: Հետախուզական ամփոփագրում հաղորդվում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն, «Շուրայի» (այսպես կոչված «Միլլի Շուրա», Կարսի մարզում գտնվող մահմեդական «ինքնավարությունը») նախկին «փոխարեգիդենտ» Ալի Ռիզան փախչելով Բաթումի բանտից, Թիֆլիսով անցել է Ղարաչախ, այնտեղից էլ՝ Ադբաբայի շրջան, որից հետո՝ Ջարուշատով Օլթիի շրջան (1919 թ. հուլիս), ավելացնելով, որ կասկածներ չկան, որ Ադրբեջանը ձգտում է Ադբաբայի, Ջարուշատի, Արդահանի և Օլթիի շրջանում ստեղծել «երկրորդ Ղարաբաղ, որ նկատվում է նաև վրաց-ադրբեջանական համադաշնակցություն, որ Ախալքալաքի գավառի սահմանամերձ Գորլովկա և Տրոիցկ գյուղերն են ժամանել ավելի քան 300 վրացական զինվորներ: Պրապորշչիկ Հովսեփյանը տվյալներ էր բերում թաթարների՝ քրդերի հետ համագործակցության մասին, որ այդ կապակցությամբ զրույց է ունեցել էրզրումում գտնվող անգլիական շտաբի գնդապետ Ա. Ռաուլենսոնի հետ²⁶²: 1919 թ. մայիսի 24-ի օպերատիվ հետախուզական ամփոփագրում փոխգնդապետ Շենուրը քուրդ-թաթարական և թուրք-

²⁵⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 168, ք. 32:

²⁵⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 222, ց. 1, գ. 24, մաս III, ք. 413:

²⁶⁰ Պուադեբար Անտուան (1878 -1955 թթ.) – հնագետ, պատմաբան, օդարու, քարտեզագիր, միսիոներ, որը լավ հայերեն գիտեր. – Տե՛ս М. Туманян, նշվ. աշխ., էջ 402:

²⁶¹ Տե՛ս Ա. Տոբ-Միմասյան, Անտուան Պուադեբարը եւ Հայաստանը// «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 2004, N 2, էջ 97:

²⁶² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 168, ք. 38:

վրացական ոտնձգությունների մասին հաղորդում է Կաղզվանում, Մերզե-
 նեկում և Արդահանի շրջաններում, ավելացնելով, որ Արդահանի ուղղութ-
 յամբ ուղարկվել է հայկական զորամաս²⁶³։ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղոր-
 դանյանը 1919 թ. օգոստոսի 22-ի (N 1134) ղեկուցում՝ ուղղված ՀՀ ՆԳ
 նախարարին, հաղորդում է Արդահանի շրջանում վրացական զորամասերի
 լրտեսական-հրահրիչ գործողությունների մասին²⁶⁴։ Իրավիճակն արմատա-
 կան փոփոխության չենթարկվեց նաև 1919 թ. երկրորդ կեսին, վրացիները
 շարունակեցին իրենց քայքայիչ-քարոզչական աշխատանքները Արդահանի
 շրջանում, այդ մասին տեղեկանում ենք ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարա-
 րության գլխավոր քարտուղարի 1919 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիս՝ ՀՀ դիվա-
 նագիտական հավատարմատարին ուղղված հեռագրից, որում հայտնվում էր,
 որ հայկական հակահետախուզության ձեռքն է ընկել Արդահանի վրացական
 ջոկատի պետ Կվիտաշվիլու ձեռքով գրված կոչը, որից ակնհայտ է դառնում,
 որ Արդահանի շրջանի բնակիչների ցանկությունը Վրաստանին միանալու
 աղմուկը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ վրաց պաշտոնական անձանց կողմից նախա-
 պատրաստված սադրիչ գործողություն, որի մասին բոլորը հայտնվեց Երևա-
 նում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մախարաձեին, և դա
 այն դեպքում, երբ Հայաստանը խաղաղասիրաբար էր մոտենում բոլոր վիճե-
 լի համարվող հարցերի նկատմամբ²⁶⁵։ Վրացական կողմն իր հակահայկական
 դիրքորոշումը Արդահանի հիմնախնդրում շարունակեց պահպանել նաև
 1920 թվականին։ Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի
 (N 21) գաղտնի ամփոփագիրը վկայում է Վրաստանի օգտին քարոզչության,
 նրանց զորքերի տեղաբաշխման մասին Արդահանից Արդվին ընկած մի-
 ջակայքում (9-րդ և 12-րդ գումարտակները, հեծյալ մոսուլմանական դի-
 վիզիոնը, 2 հրետանային մարտկոցները և այլն)։ Դրանում նաև նշվում էր,
 որ Արդահանը Վրաստանին միացնելու համար Ախալքալաքից Արդահան է
 ուղարկվել 3-րդ լեռնային մարտկոցը և 400-500 հեծյալներից բաղկացած 2-
 րդ հետևակային գունդը, ինչպես նաև Ախալքալաքում պատրաստի վիճա-
 կում է գտնվում ժողովրդական զվարդիան, 531 զինվոր ունեցող 12-րդ գու-
 մարտակը, սպասվում է Ախալցխայից նոր զորուժի ժամանումը՝ բաղկացած
 7 սպաներից և 800 զինվորներից, ավելացնելով, որ Ախալքալաքում կա 180-
 200 արկղ փամփուշտ, իսկ Եկատերինֆելդում տեղաբաշխված են մոտ 200
 հոգանոց ժողովրդական զվարդիա և հրետանային պահեստներ²⁶⁶։ Վրացիներ-
 րը օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված անբարենպաստ ռազմաքաղա-
 քական իրավիճակից, 1920 թ. հոկտեմբերի վերջերին՝ կապված թուրքական
 սպառնալիքի հետ, էլ ավելի ակտիվացրեցին իրենց գործողությունները՝

²⁶³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 21:

²⁶⁴ Նույն տեղում, ք. 126:

²⁶⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 353, ք. 80:

²⁶⁶ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 25 / 25:

Բաթումիից զորքեր տեղափոխելով Արդահանի և Արդվիհի մարզ, ինչի մասին վկայում են 11-րդ Կարմիր Բանակի օպերատիվ բաժանմունքի պետը, կոմիսարը և հետախուզական բաժանմունքի պետը Անդրկովկասի վերաբերյալ իրենց բացատրական գրություն մեջ²⁶⁷: Այս հանգամանքն շատ խորաթափանցորեն է նկատել **Հովհ. Քաջազնունին**. «վրացիները շատ վարպետորեն (աւելացնեմ՝ նաեւ ցինիկաբար) օգտւում էին հայ-թուրքական ու հայ-թաթարական հակառակութիւններէից՝ իրանց արտօնեալ դիրքը ամրացնելու համար: Յենւելով թուրքերի ու թաթարների վրայ կամ՝ սպառնալով, թէ այն ուղղութեամբ կը շիտկեն իրանց ճակատը, անելանելի կացութեան մէջ էին դնում մեզ ու հարկադրում՝ իրանց ցանկութիւններին յարմարելու: Ապա՝ երեսները մեր կողմը դարձնելով, մեզ մերձենալով (կամ մերձենալու մտադրութիւն ցուցադրելով), կաշկանդում էին ու որոշ չափով ահաբեկում նաեւ ազրբեյջանցիներին:

Քաղաքական շանտաժ էր սա, որ մեծ առավելութիւն էր տալիս վրացիներին ու ապահովեցնում նրանց գերիշխանութիւնը»²⁶⁸:

Հետևաբար, վրացիներն օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված աննպաստ քաղաքական կացությունից, ակտիվացնում էին իրենց ռազմաքաղաքական գործունեությունը և հետախուզությունը սահմանակից բոլոր շրջաններում՝ հավանություններ ներկայացնելով Արդահանի և Կարսի շրջանների տարածքների նկատմամբ՝ համագործակցելով ազրբեյջանական իշխանությունների հետ, չնայած Տ. Դեվոյանցը այդ մտքի հետ համաձայն չէ, ասելով, որ «վրացիները այստեղ չէզոք էին, եվ Կարսի նահանգի մէջ չունէին իրենց գործակալները»²⁶⁹, ինչը սակայն չի համապատասխանում իրականությանը: Արդահանի շրջանում վրացիների կողմից սերմանվող խռճապային տրամադրությունների մասին է վկայում Հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնակատար **Հ. Խան-Կոստուրսկու** 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի (№ 0 ՔՕ 496) գեկուցագիրը: Հենվելով գործակալական տվյալների վրա, **Հ. Խան-Կոստուրսկին** հայտնում էր Արդահանից անդլիական ներկայացուցչությունների հեռացման և մարզի քրիստոնեական բնակչության շրջանում տարածված խռճապի մասին, նշելով, որ օրեցօր աճող տառնապի պայմաններում վրացիները չեն հեռանում Արդահան քաղաքից և շրջակայքից, սպասելով վրաց գեներալի ժամանմանը՝ կապված Արդահանի մարզի հյուսիսային մասի զբաղեցման հետ, զորքեր կենտրոնացնելով Ալարիայում, Ախալքալաքի գավառում²⁷⁰:

²⁶⁷ Стен Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, стр. 595-596:

²⁶⁸ **Յովհ. Քաջազնունի**, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, էջ 17:

²⁶⁹ **Տիգրան Դեյնեանց**, Կեանքիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բնստոն), 1946, N 2 (253), Մարտ-Ապրիլ, էջ 106:

²⁷⁰ Стен **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 148:

1919 թ. հոկտեմբերի 20-ի հետախուզական ամփոփագրում կապիտան **Մուրադյանը և Դողոսյանը** նշում են, որ Աղբաբայի, Շորագյալի և Զարուշատի շրջաններում թաթարները շարունակում են կազմակերպվել՝ քայլեր ձեռնարկելով իբր թե պաշտպանվելու համար հայերի հնարավոր հարձակումից: Դրանում ընդգծվում էր, որ Թուրքիայից, Ադրբեջանից և Վրաստանից եկած էմիսարների կողմից թաթարական բնակչությանը հրահրվում է ընդդեմ Հայաստանի ապստամբական գործողությունների, ինչի մասին տեղին է նկատում **Տ. Դեվոյանը**. «Ինչպես եւ միշտ, նրանք գերադասում էին գործել ոչ կանոնաւոր զօրքով՝ եւ այդ դէպքում նրանք կարող էին վստահ լինիլ յաջողութեան մէջ: Յաջող ապստամբութիւնը կը ստեղծէր «Հարաւային Ազերբեյջան» կամ Թուրքիա սահման կունենար Արփաչայի հետ: Իսկ անյաջողութեան դէպքում իրենց թոյլ կը տրուէր մեղադրելու հայերին ամէն տեսակ վայրագութիւնների ու բռնութիւնների մէջ, որոնցից ոչ ամէն անգամ կարելի է խուսափել ապստամբութիւնները ճնշելու ժամանակ:

Հայաստանի դէմ ապստամբութեան լաւագոյն ժամանակը Թուրքերը նկատում էին ձմեռը, երբ հայկական կանոնաւոր զօրամասերի գործողութիւնները խիստ ծանր եւ դժուար պիտի լինէին ցրտի եւ մանաւանդ Կարսի դաշտի անանցանելի ձիւների պատճառով: Ահա թէ ինչու յայտնի աւագակ քիւրդ Սելիմը եւ Քերբալայ Հաջի Աբա օղլին Տաճկաստանի եւ Ազերբեյջանի գործակալների հետ յունուար 12-ին (1920) Գեդիքչին եւ Զարուշադ գիւղերի մէջ ընդհանուր ժողով էին հրաւիրել Զարուշադի եւ Աղբաբայի շրջանների թաթարներին: Այդ ժողովը որոշում է, որ Զարուշադի եւ Աղբաբայի թաթարները շատ կարճ ժամանակի մէջ պիտի հրաժարուին Հայաստանի հանրապետութեան ճանաչելուց եւ բռնի ուժով պիտի հեռացնեն հայկական պաշտօնէութիւնը այնտեղից»²⁷¹:

Ադրբեջանի կողմից ՀՀ դեմ ձեռնարկվող գաղտնի ռազմական նախապատրաստությունների, ադրբեջանա-թուրքական գործակալների քայքայիչ հակահայկական գործունեություն մասին է վկայում Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. սեպտեմբերի 22-ի (N 932) հաղորդագրություն մեջ. «Համարյա ամէն օր Բազում հրատարակող ռուսերէն և թաթարերէն «Ադրբեյջան» թերթում լույս են տեսնում երեւանի, Նախիջևանի, Շարուրի, Օրդուբադի, Սուրմալուի շրջաններում բնակող թուրքերի կողմից յիշատակագրեր, յայտարարություններ, դիմումներ թէ Ադրբեջանի կառավարութեան և թէ Դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների, որոնցով աշխատում են վարկաբեկել Հայաստանի Կառավարութիւնը ու նորա վարչական պաշտօնէութիւնը, նկարագրելով բազմատեսակ բռնութիւնների, հալածանքի և կողո-

²⁷¹ Տիգրան Դեղեանց, Կեանքիս դրուագների// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1946, N 2 (253), Մարտ-Ապրիլ, էջ 106-107:

պուտի դեպքեր, ուղղված թուրքերի դեմ»²⁷², որոնք կազմակերպված էին տաճկա-աղբբեշանական գործակալների կողմից՝ ՀՀ դեմ ավազակային հարձակումների համար²⁷³, նպատակ ունենալով խարխելու հայկական պետականությունը, նրա անվտանգությունն ապահովման հիմքերը:

Հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի ամփոփագիրը տեղեկություններ էր պարունակում ինչպես Զարուշատի շրջանի քրդերի գիտնվածություն, նրանց առաջնորդ Սելիմ մոլլա Բրո-օղլիի համագործակցության մասին թաթարների և առկա կապերի մասին Աղբբեշայի շրջանի թաթարների առաջնորդ Քերբալայ Մահմեդ Հաջի Աբբաս օղլու հետ, վրացիների աջակցության մասին վերջիններիս՝ նրանց հակահայկական գործողություններում²⁷⁴: Նմանատիպ տեղեկատվություն է հաղորդվում նաև 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի Հետախուզական ամփոփագրում (N 7), որի տակ ստորագրել են այդ ժամանակ Հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող պոզպորուչիկ Խաչատուրյանը և բաժնի պետի օգնական պոզպորուչիկ Դոգոխյանը: Դրանում նշվում էր, որ նոյեմբերի 21-ին վրացական զորագումարտակը Արդահանից մեկնել է Խանախ գյուղը՝ Ախալցխա ուղևորվելու նպատակով, որի հրամանատարը՝ կապիտան Կվիտաշվիլին մնացել է՝ իր տրամադրության տակ ունենալով 80 սվինանոց գումարտակ²⁷⁵: Հետախուզությունը հայթայթելով տեղեկատվություն, փորձում էր դրանք ժամանակին հրամցնել իշխանություններին՝ կանխարգելիչ քայլեր ձեռնարկելու համար: 1919 թ. դեկտեմբերի 17-ին վերաբերող փաստաթղթում Հետախուզական բաժանմունքի պետի օգնական պրապորչիկ Հովսեփյանը հայտնում էր Զալգիլի (Զըլգըր), Աղբբեշայի, Զարուշատի և Շորա գյուղի շրջանի հյուսիսային մասում թաթարների նախապատրաստությունների, զորահավաքի մասին 16-ից 40 տարեկանների մեջ, այդ շրջաններում հայտնված աղբբեշանական էմիսարների մասին, որոնք բերել էին մեծ քանակությամբ դրամ և զինհանդերձանք: Նշվում էր, որ Ախալքալաքից եկած ամբրիկյան մայոր Պայոտոնը անձամբ Կանարվել գյուղի մոտ տեսել է զորախաղեր աղբբեշանական բանակի սպա Ուսուբովի զլխավորությամբ, որը գործողվել էր Կարսի մարզ՝ ապստամբություն կազմակերպելու համար: Ամբրիկյան մայորի այն հարցին, թե ինչու են ՀՀ տարածքում թաթարները զորախաղեր անցկացնում, Ուսուբովը պատասխանել է, որ այն պատկանում է Աղբբեշանին, սպառնալով, որ շուտով գրավելու են այդ տարածքը՝ քչելով վարչակարգին: Ընդգծվում էր, որ թաթարները գիտնված են «Լյուխ», «Մաքսիմ-1» զնդացիրներով, ունեն 3 թնդանոթ, որոնցից 2-ը գտնվում են Գրենադերնայից արևմուտք գտնվող Դըզըլ-Քիլիսայ գյուղ-

²⁷² Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 69ա / 1ա, պահ.12, դ. 5:

²⁷³ Նույն տեղում:

²⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, ց.1, գ.133, ք. 31:

²⁷⁵ Նույն տեղում, ք. 35:

ղում, իսկ մյուսը՝ Գրենադերնայից հարավ՝ Կարակյալ գյուղում: Տեղեկագիրն ուղարկվում է Արտաքին Գործերի և Զինվորական նախարարներին, և Անդրկովկասում դաշնակիցների գերագույն կոմիսար գնդապետ Վ. Ն. Հասկելին (1878 ~ 1952 թթ.²⁷⁶) ի գիտություն²⁷⁷:

Հետախուզությունը ձգտում էր հնարավորինս իր կողմից ձեռք բերվող տեղեկատվությունը ավելի ճշգրիտ դարձնել, քանզի այն դրվում էր վարչապետի, Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարների սեղանին, երբեմն էլ՝ այն հաշվառելու պարագայում՝ դառնում գործողությունների ծրագիր ՀՀ իշխանությունների համար: 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին վարչապետը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին ուղարկած հեռագրում (N 643), հենվելով Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի հայթայթած տեղեկատվության վրա, վերջինիս հայտնում էր ադրբեջանա-թուրքական գործակալների նախաձեռնությամբ հունվարի կեսերին տեղի ունեցած Զարուշատի և Աղբաբայի չրջանի թաթարների խորհրդակցության մասին, որում բանաձև է ընդունվել ընդհատել առևտրական և այլ հարաբերությունները հայկական վարչակարգի հետ, հայտարարելով 18-ից 40 տարեկան մահմեդականների գորահավաք, Ղըզըլ-Չախսախ երկաթգծի վրա դնելով սեփական պահակազորը և հետախուզությունը: Հայտնվում էր նաև, որ հունվարի 24-ին Զարուշատից և Աղբաբայից վճռվել են հայկական միլիցիան և վարչակարգը, որից հետո չադիրյան թաթարները համերաշխվելով զարուշատցիների հետ, Զուրգուռայի մոտ դիրքեր են գրավել, 500 հեծյալներ են ուղարկել Արդահան, այդ ընթացքում անկարգություններ ու կողոպուտներ են հրահրվել Բալախի և Ղոնջալի գյուղերում, որի ընթացքում սպանվել է 8 հայ: Գեներալ Հովսեփյանցի բոլոր ջանքերը՝ համոզելու Զարուշատի թաթարներին գերծ մնալ հնարավոր սադրանքներից և ենթարկվելու օրինական իշխանություններին՝ անհետևանք են անցել: Ավելին, թաթարները հակառաջարկներ են անում՝ հայկական կողմից պահանջելով մաքրել Չադիրի և Արդահանի չրջանները: Ի վերջո, համոզվելով կոնֆլիկտը խաղաղ միջոցներով հանգուցալուծելու ապարդյունության մեջ, հայկական իշխանությունները հրահանգ են տալիս փոխգնդապետ Մազմա-նովին և Շահբուլաթովին՝ ցրելու խռովարարներին, որից հետո հայկական զորքերը գրավում են Նովոպոլիտական և Կոչաբուրը, ավելի քան 3000-ոց քրդա-թաթարա-թուրքական հեծելազորը նահանջում է լեռները, հայկական կողմը տալիս է 2 զոհ, 12 վիրավոր, որից հետո Կարսի մարզի Զարուշատի և այլ չրջանների թաթարական բնակչությունը հանդարտվում է, խռովարարները իրենց պատգամախոսներին ուղարկում են Կարս, որպես միջնորդ ընտրելով գնդապետ Կադիմովին: Թաթարները ՀՀ կառավարությանը հայ-

²⁷⁶ Հասկել Վիլյամ Նեֆյու – 1919 թ. հուլիսի 5-ից մինչև 1920 թ. օգոստոսի 17-ը՝ Դաշնակիցների Գերագույն կոմիսարը Հայաստանում:

²⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 200, ց. 1, գ. 353, ք. 108-109:

տարարութիւնն են տալիս իրենց օրինապաշտության մասին, խնդրելով իրենց համարել ՀՀ քաղաքացիներ²⁷⁸: Այսպես, ոչ առանց հետախուզական մարմինների կողմից գործադրված ջանքերի, զինվորական իշխանութիւնները Կարսի մարզում վերահաստատում են քաղաքացիական վարչակարգը՝ որպէս ՀՀ անբաժանելի մաս, իսկ լրտեսական-հետախուզական կրքերը դեռևս երկար ժամանակ չեն հանդարտվում, և թաթարները քողարկված ձևով շարունակում են փորձել լարվածության մեջ պահել մարզը և հարակից շրջանները:

1920 թ. հունիսի 17-ի հետախուզական բաժանմունքի գաղտնի ամփոփագիրը (N 19) տեղեկատվութիւնն էր պարունակում ոչ միայն Թուրքիայում, Վրաստանում և Ադրբեջանում տեղի ունեցած վերջին կարևոր իրադարձութիւնների մասին, այլև ՀՀ տարածքի մահմեդական բնակչության շրջանում տեղի ունեցող խմորումների մասին: Ամփոփագրում հետախուզական բաժանմունքի պետի պարտականութիւնները կատարող Հ. Խան Կոտուրսկին և նրա օգնական՝ պոզպորուչիկ Նազարբեկյանը տեղեկացնում էին ոչ միայն Կարսի մարզում ընթացող դեպքերի, այլև Ղամարլուի շրջանում ադրբեջանա-թուրքական գործակալների քայքայիչ աշխատանքների մասին, որոնք Բուղանլու գյուղը վերածել էին ապստամբների բացահայտ խարդախանքների հենակետի՝ ծավալելով հակահայկական քարոզչութիւն, փորձելով իրենց կողմը գրավել Զելալիի քրդերին, և վատացնել հայ-պարսկական հարաբերութիւնները, որոնք սակայն Թավրիզի մոլդեհիդի ջանքերով և հորդորներով կանխվել են, իսկ լարվածութիւնը, որ թուրք-ադրբեջանական գործակալների գործունեության հետևանքով առաջացել էր հայ-պարսկական սահմանագծում՝ վերացվել, որում որոշակի լուծման ունեցան հետախուզյուններ՝ իրենց խորհրդատվութիւնը ներկայացնելով ՀՀ կառավարութիւնը²⁷⁹: Ադրբեջանի ակտիվացման մասին ընդգեմ Հայաստանի հստակ վկայում է Հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի ամփոփագիրը. Ադրբեջանի Զինվորական նախարարը կարգադրել էր զինվորական հրամանատարներին ՀՀ սահմանամերձ վայրերում կազմակերպել պարտիզանական ջոկատներ՝ նպատակ հետամտելով պարզել հակառակորդի առկա ուժերի թվաքանակը և մարտավարութիւնը, իրականացնելով հանկարծակի հարձակումներ առանձին գորամասերի վրա: Ամփոփագրում նշվում էր, որ Ադրբեջանի Զինվորական նախարարի հրամանի համաձայն անցկացվել է 20-ից 25 տարեկան նորակոչիկների գորահավաք, ձգտելով հավաքել 10.000 մարդ, նշելով սակայն, որ այն տվել է ընդամենը 2000 նորակոչիկ, ինչը Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը բացատրել է հայերի քարոզչութեամբ, որոնք խաղաղ գոյակցության կոչ են արել երկու ժողովուրդ-

²⁷⁸ Նոյն տեղում, գ. 249, մաս I, ք. 79, 117:

²⁷⁹ Մ. Միրզոյեան, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզութեան պատմութիւնից// «Դրօշակ», Պաշտօնաթերթ Հ. 3. Դաշնակցութեան, թիւ 2 (1574), Ապրիլ, 2002, էջ 113-114:

ների միջև, դրա հետ մեկտեղ ավելացնելով նաև, որ Ադրբեջանի Զինվորական նախարար գեներալ **Մամեդ բեկ Մեհմանդարովը** [16 հոկտեմբերի, 1855 թ. - փետրվար, 1931 թ.] հրաման է արձակել Ղարաբաղի լեռնային մասի զինաթափման մասին²⁸⁰: Իսկ Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունվարի 22-ի ամփոփադիրը (N 10 - այն ստորագրված է Հետախուզական բաժնի պետ կապիտան **Վ. Մուրադյանի** և պրավորչչիկ **Մ. Դոդոխյանի** կողմից) տեղեկություններ է պարունակում ադրբեջանական գործակալների ու լրտեսների քայքայիչ գործունեություն մասին Կարսի մարզում, փաստեր բերելով նրանց գործունեություն մասին Օլթիի մարզում, որտեղ հակահայկական քայքայիչ գործունեություն համար Նազարիևը ամսական 100 հազար ռ. կովկասյան բոներով գումար էր հատկացրել քուրդ առաջնորդ Զիյա բեկ Հաշիմբեկովին: Ամփոփագրում նշվում էր թաթարական ուղեկալների մասին Զարուշատի Նովոպոլրովկա, Խորոշևկա, Գրենադերսկայա բնակավայրերում, ինչպես նաև թաթարների որոշման մասին՝ իրենց գյուղերից վաճառել հայերի դեմ մղված պայքարին չմասնակցած ռուս մոլոկան-գուլոբորներին, մեղադրելով նրանց ՀՀ կառավարություն հետ վարած բանակցությունների համար²⁸¹: 1919 թ. դեկտեմբերի 11-ի հետախուզական ամփոփագրում (N 8) նշվում է թուրք-թաթարական ձգտման մասին «չուրաներ» ստեղծել ոչ միայն Զարուշատում և Ադբաբայում, այլև ուր որ հնարավոր է, և միավորել դրանց գործունեությունը էրզրումի կոմիտեի գլխավորությամբ²⁸²: Ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիան հաճախ էլ եզրվում էր վրացական հատուկ ծառայությունների քայքայիչ գործունեության հետ, ինչի մասին է վկայում Հայկական բանակի Երևանյան խմբի շտաբի օպերատիվ հետախուզական ամփոփագիրը, որը վերաբերում է 1919 թ. օգոստոսի 20-ից մինչև սեպտեմբերի 20-ը ընկած դեպքերին. համաձայն շտաբ-ռոտմիստր Մարտիրոսովի հաղորդագրություն, Կավիշարից թաթարները պատրաստվում են հարձակվել Բասարգեչարի վրա՝ հավաքելով շուրջ 2000 հոգիանոց ջոկատ Ասկեր բեկի գլխավորությամբ²⁸³: Ադրբեջանա-թուրքական այդ ագրեսիվ նկրտումների մասին է վկայում **Տ. Դեվոյանցը**. «Ադրբեջանի թաթարների յարձակումները Սեևանայ լճի հարաւ-արեւելեան շրջանների վրա, նույնպէս Նախիջևանի կողմից եւ Արեւելքից՝ Զանգեզուրի վրայ, միայն լրացնում են այդ ուղղութեամբ մահմեդականների աշխատանքը: Այս ենթադրությունը հաստատում է նաեւ մեր գործակալների լուրերով էրզրումում կայացած դադտնի ժողովի մասին, որ որոշել է ամբողջ ուժով հակառակուէլ հայերի մուտքին Տաճկա-Հայկական նահանգները, նոյնիսկ եթէ պէտք լինի պատե-

²⁸⁰ Նույն տեղում:

²⁸¹ Նույն տեղում, ք. 41:

²⁸² Նույն տեղում, ք. 37:

²⁸³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 126:

րազմիլ մեծ պետութիւններ, Դաշնակիցների հետ»²⁸⁴։ Ուշագրավ է ևս մի փաստ վրացական կողմի երկդիմի վերաբերմունքի մասին Հայաստանի նկատմամբ, այն մշտական անկայուն քաղաքական կուրսի մասին, որ վարում էր «եղբայրական» Վրաստանը բլոկադայի մեջ գտնվող և թշնամինեւրով շրջապատված Հայաստանի նկատմամբ՝ քողածածկված եզրեր փնտրելով ադրբեջանական կողմի հետ։ Այսպես, ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատարի շտաբի Հետախուզական բաժնի 1920 թ. հունիսի 3-ի ամփոփագիրը (N 18) արժեքավոր տեղեկութիւններ է հաղորդում այն մասին, որ դեռևս 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի ժամանակ Բորչալուում վրացական իշխանութիւնների կողմից կազմակերպվել է ժողովրդական գվարդիա՝ շուրջ 1000-1500 թաթարներից կազմված, որն էլ 1920 թ. կեսերին մտցվել է ադրբեջանական զորամասերի մեջ²⁸⁵։ Ակնհայտ է վրաց-ադրբեջանական մերձեցումը, փոխհամաձայնեցած գործողութիւնները ընդհանուր շահերի տեսանկյունից²⁸⁶։ Դա հաստատվում է նաև այլ փաստերով։ Կամավորական բանակից ձեռք բերված տվյալների համաձայն, որի մասին մենք տեղեկանում ենք Հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. հոկտեմբերի 16-ի ամփոփագրից (N 2), հոկտեմբերի 4-ին Վրաստանի կառավարութեան կողմից Ադրբեջան է ուղարկվել 5000 հատ երեք դյուլմանոց արկ, հրացան և փամփուշտ²⁸⁷։ Իսկ արդեն 1919 թ. նոյեմբերի 13-ի հետախուզական ամփոփագրի (N 5) տվյալների համաձայն, վրացական կառավարութիւնը Ադրբեջանին վաճառել է 3,5 միլիոն եռազիծ փամփուշտ և 3 վազոն երեք դյուլմանոց արկ, որոնց մի մասը թողնվել է Լյակում, իսկ մի մասն ուղարկվել է Բաքու²⁸⁸։ Իսկ արդեն Հետախուզական բաժնի 1919 թ. դեկտեմբերի 11-ի ամփոփագրի համաձայն, Վրաստանի կողմից Ադրբեջանին ուղարկվել է մեկ գումարտակ՝ 8 զնդացիներով 48 սպաների ուղեկցութեամբ²⁸⁹։ Վրաստանը կովկասյան տան մասին պատկերացումները կառուցում էր սեփական էզոթիզմի վրա, համապուր-

²⁸⁴ Տիգրան Դեդեալանց, Կեանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 5 (250), Սեպտ. - Հոկտ., էջ 95:

²⁸⁵ Նույն տեղում, գ. 33, ք. 33:

²⁸⁶ Դա երևում է մի շարք փաստաթղթերից, որոնք առնչվում են Ռուսաստանի հարավում գործող Կամավորական բանակի ռազմաքաղաքական գործունեության հետ։ Գ. Պետրոսյանը նշում է այդ կապակցությամբ, որ 1919 թ. հոկտեմբերի վերջին Անդրկովկասի ռուսական հետախույզությունը Կամավորական բանակի վարչության պետին ուղղված գեկուցագրում հաղորդում է, որ վրացիների և մահմեդականների հարաբերությունները ամրապնդվել են Ադրբեջանի հետ կնքված երկրորդ ռազմաքաղաքական բնույթի գաղտնի դաշնագրով (1919թ. սեպտեմբեր), որն ուղղված է Ռուսաստանի հարավի, ինչպես նաև Հայաստանի դեմ, որը լրացվեց թուրք-ադրբեջանական ռազմական գաղտնի դաշինքով (1919 թ. հոկտեմբերի 29), որն իր սուր ծայրերով դարձյալ ուղղված էր հայերի դեմ. - Տե՛ս Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշումը Անդրկոմիտեի քաղաքական քաղաքականության հարցում (1919 թ. օգոստոս - 1920 թ. ապրիլ) // «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 2006, N 1 (118), էջ 34:

²⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. Գ - 204, գ. 1, ք. 133, ք. 30:

²⁸⁸ Նույն տեղում, ք. 33:

²⁸⁹ Նույն տեղում, ք. 38:

ծակցելով բոլոր այն ուժերի հետ, որոնք իրեն ձեռնադրել են՝ թե ադրբեջանական, և թե թուրքական կողմերի հետ, ինչը հաստատվում է նաև Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունիսի 17-ի տեղեկագրով (N 19), որում փաստեր են բերվում ինչպես Կադգվանի շրջանի Օրթա-Կալա վայրում տեղաբնակից թուրքական ասկյարների ջոկատների և նրանց համագործակցության մասին Դիլիսերանսկի ու Ջեմալինսկի քրդերի հետ, այնպես էլ Արդահանից դեպի Հարավ-արևմուտք գտնվող Կադնախսարչի Ջամալ, Ջաքի և Իբրահիմ բեկերի և վրացիների միջև՝ ի դեմս մահմեդական դիվիզիոնի պետ Բախչի բեկի, միլիցիայի պետի օգնական Սեիդ բեկի և Դադիգուլսկի ավագի²⁹⁰։ Հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հ. Խան-Կոտուրսկին և պոդպորուչիկ Մ. Դոբոլսյանը փաստեր են բերում Խոփի շրջանում կազմակերպված «Բաթումիի մուսուլմանական բնակչության միլիցիոն ջոկատի» մասին, որի պետը՝ Օսման բեյը դրանում մեծամասամբ ընդգրկել էր վրացի-մուսուլմանների՝ նրանց մատակարարելով զենք, ռազմամթերք և պարեն²⁹¹, որն էլ հենց ադրբեջանա-վրացա-թուրքական համագործակցության մասին է վկայում։

Այդ տարիներին թշնամին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև Շարուր - Նախիջևանում, ուր ինչպես ընդգծում է **Ռ. Հովհաննիսյանը**, դեռ 1918 թ. թուրքերը, ստիպված լինելով դուրս գալ Երևանի նահանգից, այդուհանդերձ, թողել էին որոշ թվով սպանների՝ մահմեդական ազգաբնակչությանը օգնելու համար, իսկ 1919 թ. ամռանը նաև ուղարկելով գործակալներ XV կորպուսից, ժխտելով, սակայն, որևիցե կապ նրանց հետ և մտցնելով վերջիններիս դասախոսների ցուցակի մեջ²⁹²։ Հայկական հետախուզական ծառայությունները ստիպված էին հակազդելու հակառակորդին՝ ձեռնարկելով համապատասխան գործողություններ։ Այսպես, 1919 թ. հունվարի 8-ին Դավալուից Երևան՝ դիվիզիայի հրամանատարի հասցեով ուղարկված հեռագրում (N 116) ջոկատի պետ գնդապետ Դոլուխանովը տեղեկացնում էր պորուչիկ Բադալյանցի և Յապոնի միջոցով իրեն հասած գործակալական հետախուզական տվյալների մասին՝ Պարսկաստանից, Օրդուբադից և Նախիջևանից Շարուր ներթափանցող թաթարական ուժերի, ավելի քան 700 թուրքական ասկյարների մասին, որոնք իսպիլ-բեկի և Յուսուպ-բեկի գլխավորությամբ հակահայկական գործողություններ էին ձեռնարկում²⁹³։

1919 թ. մարտի 1-ին ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի հատուկ բաժանմունքի կողմից պատրաստված հուշ զադտնի գեկուցագրում (N 127), որն արժանանում է Զինվորական նախարարի ուշադրությանը, հատուկ նշվում էր նոր ձևավորված «**Նախիջևան-Արագդճայան**» **հանրապետության** մասին,

²⁹⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ- 200, ց.1, գ. 33, ք. 48։

²⁹¹ **Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն)**, քիվ 25/ 25։

²⁹² **Ռ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն։ Հատոր I, էջ 469։

²⁹³ **ՀԱԱ**, Գ.Պ- 200, ց. 1, գ. 33, գ. 212, ք. 13։

նշելով, որ դրա առաջացման գլխավոր պատճառը գառնիբասարյան իրադարձություններն են՝ իբր թե հայկական ներխուժման դեմն առնելու և մահմեդականների կյանքն ու գույքը պահպանելու համար: Դրանում ասվում էր, որ այդ հանրապետության գեներալ-նահանգապետը Զաֆար Ղուլի խան Նախիջևանսկին է, օգնականը՝ Կալաբեկ Թաիրովը, զորքերի հրամանատարը՝ Քերբալայ Ալի խան Նախիջևանսկին (Զաֆար Ղուլի խանի որդին), իսկ Հայաստանի սահմանին մոտ գործող ջոկատի պետը՝ Բադրամ խան Նախիջևանսկին: Փաստեր էին բերվում գինուժի մասին, նշելով, որ կա մոտ 100 հոգանոց սպայություն և 2000 զինվոր, որոնք պատշաճ զինվածություն ունեն՝ զինամթերքի որոշ պակասություն զգալով: Զեկուցադրում ընդգծվում էր, որ նպատակադրումը Արադգայանի հանրապետությունը Ադրբեջանին միացնելն է, ինչի համար բանակցությունների նպատակով փետրվարի 28-ին անգլիական գնացքով Կարսի «Շուրայի» անդամ Աբբաս-Ղուլի-բեյի ղեկավարությամբ պատգամավորություն է ուղարկվում Թիֆլիս-Բաքու-Ելիզավետպոլ՝ Ադրբեջանից ստացվելիք օգնության ակնկալիքով: Խան-Կոտուրսկու կազմած կարևոր այս զեկուցագիրը արժանանում է ՀՀ Զինվորական նախարարի ուշադրությունը²⁹⁴: Նախիջևանում հակառակորդի հակահայկական գործողությունների, գործակալական ցանցի մասին հետաքրքիր փաստեր են պարունակվում հատուկ բաժնի պետի 1919 թ. մարտի 13-ի զեկուցադրում (N 136), որի տակ ստորագրել է հանձնարարությունների գծով սպա պոդպորուչիկ Բաշինջադյանը: Փաստեր էին բերվում «Նախիջևանյան Հանրապետության» մասին, նշելով, որ այդ նպատակով Թիֆլիս-Ելիզավետպոլ-Բաքու է ուղարկվել Բադրամ խանը, ընդգծելով, որ անգլիացիները նրան շատ սիրալիր են ընդունել սկզբունքորեն ընդունելով Նախիջևանյան այդ կառավարության նպատակները: Ասվում էր, որ Բադրամ խանը արժանացել էր ընդունելության Վրաստանի վարչապետի և Արտաքին Գործերի նախարարի կողմից, որոնք շնորհավորել են վերջինիս Նախիջևանյան կառավարության հաջողությունների կապակցությամբ՝ Հայաստանի դեմ պայքարում, խնդրելով ողջունել փառապանծ թաթարական զորքերին: Նշվում էր, որ Բադրամ խանի նպատակներից մեկն էլ Ելիզավետպոլից և Բաքվից օգնության ձեռքբերումն է փողով և զենք ու զինամթերքով, որ խռովարարներն ունեն Պարսկաստանից բերված մեծ քանակությամբ փամփուշտներ, զինվորական հրահանգավորումը անցկացվում է թուրքական և ադրբեջանական սպաների կողմից, որոնք ղեկավարում էր Խալիլ բեյը: Այդ կապակցությամբ նաև նշվում էր, որ ձերբակալվել է Նախիջևանյան կառավարության հրահանգով Երևան ժամանած Հաջի Ռիզա Քասսուբեկովը՝ լրեստության մեղադրանքով, որից պահանջվել է վճարել 100 հազար ռուբլի տուգանք և հեռանալ Թավրիզ, նշելով, որ Նախիջևանի և Բաքվի միջև պահպանվում է

²⁹⁴ Նույն տեղում, թ. 61:

կայուն հեռագրակապ՝ Թավրիզ-Թեհրան գծով: Տեղեկատվության մեջ նշվում էր նաև, որ ապստամբների համար անհրաժեշտ հաղորդակցությունը իրականացվում է Մակու-Բայազետ-Ղարաքիլիսա գծով²⁹⁵:

Ուշագրավ տեղեկատվություն է պարունակում հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. դեկտեմբերի 11-ի ամփոփագիրը (N 8), որում ասվում է Քուլայի շրջանում Ադրբեջանի ակտիվության մասին, նշելով, որ դրություն տեղը Շամիլ-բեյ Արզլիխանին է՝ Պառնաուտ գյուղից, որն իր տրամադրություն տակ ուներ 3 օգնական և 400 հեծյալ, որոնցից 80-ը թուրք ասկյարներ էին²⁹⁶, ավելացնելով, որ Ադրբեջանից մեծ քանակությամբ դրամ և 50 ասկյար՝ սպայի գլխավորությամբ ուղարկվել է քարոզչության և ջոկատների կազմակերպման համար՝ խոչընդոտելու Քուլայի գրավմանը²⁹⁷: Հետախուզական բաժնի պետ փոխգնդապետ **Ալ. Շահուրը** Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. հունիսի 21-ի դիմումագրում շնչում էր թուրքերի քայքայիչ աշխատանքի մասին Նախիջևանի շրջանում, և մասնավորապես թուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության կոմիտեի ագիտատորների ծավալած գործունեության մասին՝ խոչընդոտելու հայերի վերադարձը հարազատ բնակավայրերը²⁹⁸: Հետաքրքրություն է ներկայացնում գործերի երևանյան խմբի պետ Դրոյի 1919 թ. հուլիսի 2-ի գաղտնի գեկուցագիրը (N 00156)՝ ուղղված ՀՀ գործերի հրամանատարին, որից պարզվում է, որ բրիտանական զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ **Զ. Պ. Պլաուդենի** Նախիջևանում եղած ժամանակ թաթարները բողոքել են հայկական իշխանությունների անօրինական գործողություններից, և մասնավորապես հայկական հակահետախուզության կարգադրությամբ ձեռնարկված իբր թե «ոչ մի պատճառ» չունեցող ձերբակալություններից, որոնք մահմեդականների վրա ճնշող տպավորություն են թողել, որոնցից շատերը սկսել են դուրս գալ Նախիջևանից²⁹⁹: Հենց այդ հանգամանքն էլ վկայում է հայկական հատուկ ծառայությունների նախաձեռնողական գործողությունների մասին Նախիջևանի շրջանում: 1919 թ. հուլիսի 8-ի հետախուզական օպերատիվ տեղեկատվության մեջ **Զինկևիչը** հայտնում էր, որ իրավիճակը շատ տագնապալի է Զանգեզուրում, և համաձայն Շահթախի շրջանի պետի հաղորդագրության, նկատվել է մահմեդական հեծյալ հարյուրյակի տեղաշարժ լեռներում՝ հյուսիսային ուղղությամբ, թուրքերի և քրդերի մի ջոկատ՝ մոտ 8000 հոգի նախապատրաստվել է հարձակվել Իզդիլի վրա, և այդ նպատակով հուլիսի 6-ին հակառակորդի կողմից ուժեղ հրացանաձգություն է կատարվել (Ալի-Մամեդ գյուղի տարածքից) հայկական

²⁹⁵ Նույն տեղում, ք. 75:

²⁹⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 37:

²⁹⁷ Նույն տեղում, ք. 38:

²⁹⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 41:

²⁹⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 67:

դերքերի աջ կողմի վրա, որին հայկական զորամասը հավաքված է տվել: Հաղորդվում էր, որ Սադարակից մոտ 500 զինյալներ հուլիսի 5-6-ին Մեշադի Ալասկեր Գամգանի գլխավորությամբ Ենգիշայից ժամանել են Բոյուք-Վեդի, սակայն Ենգիշայի ներկայացուցիչները զուգաբար դիմել են 3-րդ գնդի հրամանատարին՝ խնդրանքով իրենց ակսակալներին ուղարկել Բոյուք-Վեդի՝ համոզելու համար ենթարկվել օրինական իշխանություններին³⁰⁰: Դա վկայում է հայկական իշխանությունների կողմից ձեռք բերած որոշ հաջողությունների մասին մահմեդական բնակչության հնազանդեցմանն ուղղված քաղաքականությունում, որին նպաստել են նաև հետախուզական ծառայություններն իրենց արդյունավետ աշխատանքով:

1920 թ. հունվարի 3-ին Հետախուզական բաժանմունքի պետ Մուրադյանի և նրա օգնական պողպորուչիկ Խաչատրյանի կողմից ՀՀ վարչապետին ներկայացված տեղեկագրում ասվում էր Նախիջևանի շրջանում թաթարների խռովության, դրանում թուրքական ռազմական ուժերի մասնակցության, **Խալիլ փաշայի** նախաձեռնությամբ Նախիջևանում հրավիրված Արախիսի, Վեդիբասարի և Միլիստանի ներկայացուցիչների (Թուրքիա) համագումարի մասին³⁰¹: Իսկ 1920 թ. հունվարի 22-ի ամփոփագիրը (N 10) վկայում է Ադրբեջանի քայքայիչ գործունեության մասին ոչ միայն Նախիջևան-Շարուրում, այնպես էլ գաղտնի Զանգեզուր ուղարկած թուրք սպաների և ասկյարների մասին՝ ապստամբության կազմակերպման համար. ավելին, ադրբեջանական կառավարությունը գինվորական հարկից ազատել էր քրդական դյուղական համայնքները, որի դեմաց վերջիններս պարտավորվում էին տալ հրաձիգներ՝ հանդերձանքով, գենքով ու ձիով, քանի որ նախատեսվում էր քրդական զորամասերի կազմակերպում Սուլթանովի գլխավորությամբ³⁰²: Կապիտան Մուրադյանի և նրա օգնական պողպորուչիկ Դոդոխյանի 1920 թ. փետրվարի 7-ի հաղորդագրության մեջ նշվում էր Շարուր-Նախիջևանի շրջանում տիրող իրադրություն, Բոյուք-Վեդիում թաթարների կենտրոնացման մասին³⁰³:

1920 թ. որոշ հետախուզական տեղեկագրեր ու զեկուցագրեր հետաքրքիր տվյալներ են հաղորդում ադրբեջանա-թուրքական փոխհամաձայնեցված գործողությունների մասին Շարուր-Նախիջևանում, Սուլթանովում, Կարսի մարզում, Զանգեզուրում, որի մասին վկայում է նաև **Տ. Դեվոյանցը**. «Մեր գործակալների տեղեկությունները ցոյց են տալիս, որ Հայաստանի մահմեդական բնակչությունը մասնաւորապէս Կարսի նահանգի մէջ եւ Շարուր-Նախիջևանի շրջաններում չէր ուզում հաշտուիլ Հայկական իշխանու-

³⁰⁰ Նոյն տեղում, գ. 27, ք. 293:

³⁰¹ Նոյն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց.1, գ. 441, ք. 41, **Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.**, էջ 165:

³⁰² ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց.1, գ.133, ք. 42:

³⁰³ Տե՛ս **Նախիջևան-Շարուրը 1918 -1921 թթ.**, էջ 166-167:

Թեան ենթարկուելու մտքի հետ եւ տեղի վրայ մնացած ու նոր եկող տաճկական սպաների ու զինուորաների օգնութեամբ կազմակերպում էր զինուած խմբեր ու պատրաստուում ապստամբուել Հայաստանի դէմ»³⁰⁴: Հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Վ. Մուրադյանը և նրա օգնական կապիտան Տ. Դեվոյանցը 1920 թ. մարտի 20-ի տեղեկագրում փաստեր են բերում մահմեդական շարժման ակտիվացման, թուրք-ադրբեջանական զործակալների զործունեութան, Շահթախթից Դավալու ժամանած 300 ասկյարների մասին: Հաղորդվում էր, որ թաթարները շահադրգոված լինելով քրդերի հետ բարեկամութան մեջ, նրանց առաջնորդներին պարզեցնում են մեծ գումարներով և նվերներով՝ Ֆաթիմի բեկ Շամշատդինսկուն ուղարկելով 60 հազար ռուբլի, որ Նախիջևանյան ուժերի գլխավոր հրամանատարը դարձել է Քերբալայ իսան Նախիջևանսկին, որը սկսել է զբաղվել քրդական ջոկատների կազմակերպմամբ՝ սպասելով 500-600 հոգիանոց հեծյալ ջոկատի, բազմաթիվ սպա-հրահանգիչների ժամանմանը³⁰⁵:

1920 թ. մարտի 20-ի այդ տեղեկագրում հայտնվում էր Սուրմալուում մահմեդականների ակտիվութան մասին, արձանագրելով, որ Քուլալում Շամիլ-բեկ Այրումլինսկու մոտ, բացի տեղական ավազակախմբերից, կան նաև 200 թուրք ասկյարներ և 2 թնդանոթ, ավելացնելով, որ Բայազետից 7 ուղտերով Քուլալ է ուղարկվել զինամթերք³⁰⁶: 1920 թ. ապրիլի 5-ի հետախուզական ամփոփագիրը վկայում է Բայազետի սանջակից Նախիջևան ժամանած թուրք ասկյարների մասին, որոնց գլխավորում էին Զաֆար Ղուլի իսանը և Քերբալայ իսան Նախիջևանսկին³⁰⁷: Ամփոփագրում կապիտան Դեվոյանցը և պոզպորուհիի Դոդոխյանը հայտնում էին, որ Նախիջևանի շրջանի թաթարները գլխավորին զինվում են, սովորում հրացանաձգութան արվեստը, ինչպես նաև Բաքվից ստանում զնդացիները³⁰⁸: 1920 թ. ապրիլի 23-ի ամփոփագրում (N 15) պարունակվում են փաստեր Նախիջևանում գտնվող 300 թուրքական և 550 ադրբեջանական ասկյարների ու 15 սպաների ժամանման մասին, որոնք իրենց հետ բերել էին 17 միլիոն ռուբլի³⁰⁹:

Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. մայիսի 7-ի ամփոփագիրը (N 16) տվյալներ էր հաղորդում շարուբյան ուժերի Բաշ-Նորաշենյան շտաբի մասին, որը գլխավորում էր թուրք սպա Օսման փաշան, որը Զանգեզուսարի հետ կապեր հաստատելու համար ուղիներ էր որոնում³¹⁰: 1920 թ. մայիսի 23-ի ամփոփագիրը (N 17) տալնապ էր արտահայտում շրջանում տիրող

³⁰⁴ Տիգրան Դեյնանց, Կեանքիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բուստոն), 1945, N 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 84:

³⁰⁵ ՀԱԱ, ֆ. Գ - 200, ց. 1, գ. 33, ք. 11-12:

³⁰⁶ Նույն տեղում:

³⁰⁷ Նույն տեղում, գ. 427, մաս II, ք. 252:

³⁰⁸ Նույն տեղում:

³⁰⁹ Նույն տեղում, ք. 262:

³¹⁰ Նույն տեղում, ք. 279:

ռազմաքաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ, հայտնելով, որ դրամը և փամփուշտը Նախիջևան է մտնում Ադրբեջանից Պարսկաստանի վրայով՝ մաքսանենգային ուղիով³¹¹, իսկ 1920 թ. հուլիսի 6-ի ամփոփագրում (N 20) հայտնվում էր Մակվից Յաջլի և Վ. Ազա (Ջուլֆա կայարանից 10 վերստ հեռու) ժամանած սուվարիի մասին՝ 125 մարդով և երկու թուրք սպաների ուղեկցությամբ, Էդիֆ բեյի կողմից ակնկալվող հարձակման մասին Ցգ[ը]նախի (Չանանաբ) և Գոլթանի վրա³¹²: Եվ վերջապես, ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի 1920 թ. սեպտեմբերի 25-ի հետախուզական ամփոփագիրը արդեն վկայում է Կարմիր խորհրդային զորքերի ռեալ ակտիվացման մասին Նախիջևանի շրջանում, ընդգծելով Կարմիր զորքերի գրեթե կեսի անմարտունակության մասին³¹³, ինչը հետագա փաստերով չհաստատվեց:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Կարսի շրջանում թուրքերի ակտիվացման մասին տվյալները, թեկուզև 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախապատմության տեսանկյունից. բավականաչափ հետաքրքիր է Գլխավոր շտաբի հետախուզական մի ամփոփագիր (N 8), որը վերաբերում է մինչև 1919 թ. հունվարի 5-ը ընկած ժամանակահատվածում Կարսի մարզում ծավալված իրադարձություններին ու զանազան անցքերին: Ամփոփագրի հեղինակը՝ հանձնարարությունների գծով սպա Լ. Բաշինջադյանը անդրադառնում է Կարսի մարզի որոշ զորամասերում իշխող կարգուկանոնին, չեղտելով, որ չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, դասալքությունը չարունակվում է, գուգահեռաբար անդրադառնալով նաև մնացած ոչ մեծածիվ թուրքական զորամասերում իշխող իրավիճակին, թուրք սպաների լայն քարոզչության մասին Կարսի մարզի բնակչության, և մասնավորապես քրդերի մեջ՝ ընդգեմ հայերի: Տեղեկագրում նշվում էր, որ մարզի թուրքական բնակչությունը լավ գինված է, փաստելով, որ Կաղզվանի օկուպի Նախիջևանի շրջանում, Դիզորում և այլ գյուղերում, ինչպես նաև Կիզիլ-Չախ-չախ (կամ Դըզըլ-Չախչախ) կայարանում թուրքերի կողմից մթերքի մեծ պաշարներ են կուտակվել: Վերջնամասում նշվում էր Շահմախթի թաթարների ակտիվության, ինչպես նաև քրդերի եռանդուն կուտակումների մասին Արալիսի շրջանում (Բաշքենդ, Օրթաքենդ, Շախլեր և այլ գյուղերում)³¹⁴: Հետաքրքիր է նաև ՀՀ զորքերի հրամանատարի օպերատիվ-հետախուզական ամփոփագիրը, որում տվյալներ են բերվում մինչև օգոստոսի 23-ը ընկած ժամանակահատվածում Կարսի մարզում տիրող դրության մասին: Դրանում հաղորդվում էր, որ Էրզրումում կազմավորված ժամանակավոր կառավարությունը որոշել է գրավել Կարսի մարզը՝ ընդհուպ մինչև Արփաչայ, նշելով հետախուզության նպատակով թուրք սպաների կողմից

³¹¹ Նույն տեղում, գ. 441, ք. 122:

³¹² Նույն տեղում, գ. 33, ք. 40:

³¹³ Նույն տեղում, գ. 427, մաս II, ք. 383:

³¹⁴ Նույն տեղում, գ. 92, ք. 60:

Հայկական սահմանի խախտման մասին: Եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ Հայաստանի տարածքում մահմեդականների բոլոր ապստամբությունները տեղի են ունենում թուրքական զործակալների ցուցումներով, որոնք Հայաստանի Հանրապետությունում կազմակերպել էին համատարած լրտեսություն, հենվելով տեղական մահմեդական բնակչության վրա: Նշվում էր, որ հայկական զորամասերի կողմից դուրս չարտվելով Նախիջևանի և Երուրի շրջաններից, թաթարական բանդաների լիզերները իրենց զործունեությունը տեղափոխել են Կարսի մարզ: Ամփոփադիրն ուղարկվում է Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին՝ Անդրկովկասում Դաշնակիցների գերագույն կոմիսար Վ. Հասկելին հանձնելու համար³¹⁵: Կարսի մարզին վերաբերող արժեքավոր տեղեկատվություն կա Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի ամփոփադրում (N 14), որում Տ. Դեվոյանցը և Մ. Դոդոյանը Հայտնում էին, որ Չալդիրյան ապստամբության նախօրյակին մի թուրքական գունդ՝ 700 հոգի, ուղարկվել է Մերզենեկի ուղղությամբ, որից 300-ը մեկնել են Օլթի, սակայն Դերսիմում տեղի ունեցած դեպքերի հետևանքով հարկադրված են եղել դրանց ուղարկել Երզնկայի ուղղությամբ, որ իբր թե Չալդիրյան [չըլդըրյան] շարժման նախօրին էլուբ փաշան կանչվել է էրզրում, ուր նրան առաջարկել են կազմակերպել չեթնիկների խումբ և գործել Սարիղամիշի ուղղությամբ, դրա հետ մեկտեղ Հայտնելով, որ 3-րդ Կովկասյան հրաձգային դիվիզիայի նախկին պետ Խալիլ բեյը մի քանի թուրք սպաների ու ասկյարների հետ 18-ից 40 տարեկանների զորահավաք է անցկացնում Օլթիի մարզում, այն ուղեկցելով վարժանքներով և դրանից հետո կազմակերպված խմբերին ուղարկում սահմանամերձ գյուղերը³¹⁶: 1920 թ. ապրիլի 14-ին գեներալ-մայոր Հովսեփյանցը գլխավոր հրամանատարին և ՆԳ նախարարին Կարսից ուղարկված հեռագրում (N 00322) Հայտնում էր, որ Չալդիրյան մարտերից հետո իր կողմից ձերբակալվել են ապստամբության առաջնորդները՝ Քյամիլ Աբդուլլա Օղլին, Վեյսալ Յուսուպ օղլին, որոնք նահանգապետի խնդրանքով հանձնվել են վերջինիս, ավելացնելով, որ ձերբակալվածները գիտեին արժեքավոր տեղեկություններ ապստամբության կազմակերպման մեջ աղբյուրների և թուրքական զործակալների մասնակցության մասին, չեչտելով, որ ինքը ձերբակալվածներին համարում է կարևոր հանցագործներ և երկրամասի բարոյություն համար անհրաժեշտ է գտնում դրանց խիստ դատական պատժի ենթարկելը: Սույն կարևոր հաղորդագրությունը 1920 թ. ապրիլի 15-ին (N P 0269) կապիտան Դեվոյանցը ուղարկում է մինիստր-նախագահին ի գիտություն³¹⁷: 1920 թ. հունիսի 3-ի հետախուզական տեղեկագիրը վկայում էր Կարսի մարզի տեղական մահմեդականների, և

³¹⁵ Նույն տեղում, ք. 387:

³¹⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, ք. 249:

³¹⁷ Նույն տեղում, գ. 271, ք. 172-173:

նույնիսկ մոլոկանների համաձայնեցված գործողությունների մասին թուրքական Քյամիլ փաշայի բանակի հետ, ինչի համար էլ Բաշքեյ և Բեքքեյ էին ժամանել 4 թուրք սպա և 15 ասկյար, իսկ Նոր Սելիմում խորհրդակցություն էր տեղի ունեցել Կարսի մարզի մոլոկանների ներկայացուցիչների հետ³¹⁸։ Այն հանգամանքը, որ ՀՀ կառավարությունը համեմատաբար լավ տեղեկացված էր Կարսի մարզում ընթացող իրադարձություններին (1919 թ. հունիս-հուլիս), այդ թվում նաև Դենիկիյնի Կամավորական բանակը ներկայացնող զնդապետ **Գ. Դ. Լեսլիի**³¹⁹ ծավալած հետախուզիչ, քաղաքական ուղղվածություն ունեցող գործունեություն մասին՝ կապված մարզում ռուսական Կամավորական բանակի ազդեցության ամրապնդման հետ, անշուշտ, ակնհայտորեն վկայում է Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի և տեղում նրա համապատասխան ստորաբաժանման կողմից ծավալած բավարար գործունեության մասին, ինչքան էլ որ Լեսլիի քողածածկված էր գործում, որպես զինվորական հետախույզ պահպանելով գաղտնապահության կանոնները։ Հայկական կողմին պարզ է դառնում, որ Կամավորական բանակին կից այսպես կոչված «**Հատուկ խորհրդակցության**» հանձնարարականով ՀՀ կառավարությունում վերջինիս զինվորական և քաղաքական ներկայացուցիչ Լեսլիի Կարսում բանակցություններ է վարում մահմեդական ներկայացուցիչների և թուրքական 12-րդ բանակի հրամանատարություն հետ, որպեսզի նրանց հեռանալուց հետո մարզը հանձնվեր ռուսներին, փաստեր բերելով նրա ցուցաբերած հետաքրքրություն մասին հայերի, անգլիացիների և ռուսների միջև իշխող հարաբերությունների մասին³²⁰, ինչը կարծում ենք, շատ լուրջ չպետք է ընդունել, քանզի արդեն այդ ժամանակ ակնհայտ էր ինչպես Մեծ բոլշևիկյան Ռուսաստանի զբաղվածությունը ներքին խնդիրներով, և թե այն, որ Կամավորական բանակը, Վրանգելը և բոլորը միասին վերցված ի վիճակի չէին հաղթող դուրս գալ այդ հակամարտությունից։ Ինչևիցե, զնդապետ Լեսլիի 1919 թ. հունվարի կեսերի հանդիպումը «Շուրայի» և թուրքական հրամանատարության հետ, ինչից ՀՀ զինվորական իշխանությունները և կառավարությունը, հետախուզական մարմինները դարձյալ տեղեկացված էին, առաջ բերեց հայ հասարակական-քաղաքական շրջանների դժգոհությունը, և այդ կապակցությամբ հունվարի 21-ին Ս. Տիգրանյանը զնդապետ Լեսլիին ուղղված գրությամբ պահանջեց բացատրություն տալ Կարսի անգլիական նահանգապետ Կ. Թեմպերլեյի հետ ունեցած բանակցությունների մասին,

³¹⁸ Նույն տեղում, գ. 33, ք. 33:

³¹⁹ **Լեսլի Գեորգի [Յորի] Դմիտրիի** [01.04.1887 թ. - 02.02.1957 թ.] - (01.12.1917 թ. - 1920 թ. - **Կամավորական բանակ**) : А. В. Ганин, Корпус офицеров Генерального штаба в годы гражданской войны, 1917-1922 гг., Справочные материалы, стр. 266, 481, 537, 595, 730:

³²⁰ Տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ , էջ 156:

Թե արդյոք եղե՞լ է մտադրություն «Հաստատել ոչ Թե հայկական, այլ մուսուլմանական կառավարում ռուս նահանգապետի զլխավորությամբ»³²¹ Դրան Լեալին հունվարի 22-ին պատասխանում է, որ «Կարսում պաշտոնական խոսակցություն քաղաքական խնդիրների շուրջ չեմ ունեցել, սակայն անգլիական զինվորական նահանգապետ գնդապետ **Կ. Թեմպերլեյին** խորհուրդ եմ տվել, որ այդ ծանր վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է նահանգապետ նշանակել ազգությամբ ռուսի, որն անմիջապես կապի մեջ կլինի Հայաստանի կառավարության հետ: Իմ կողմից երբեք չի պահանջվել նահանգում հաստատել մուսուլմանական կառավարում»³²²: Այս ամենը սակայն Լեալի գործունեության նկատմամբ դժգոհությունը խորացնում է, իսկ Երևանի «Ժողովուրդ» թերթը 1919 թ. N 10-ում պարզապես գրում է, որ «գեներալ Դենիկինի ներկայացուցիչ գնդապետ Լեալին ինքնազուլա բանակցությունների մեջ է մտել անգլիական գնդապետ Կ. Թեմպերլեյի հետ և հակահայկական պրոպագանդա է վարել Երևանում, էջմիածնում և ձգտում է անգլիացիներին հակադրել մեզ հետ: Նրա նպատակն է Կարսի նահանգում ստեղծել ռուս-թաթարական վարչակազմ»³²³: Ըստ այդմ չէ պատկամենտի ժողովրդական խմբակցությունը պահանջում է չէ խորհրդի նախագահությունը՝ հարցում անել Արտաքին Գործերի և Զինվորական նախարարներին, Թե հայտնի՞ է արդյոք իրենց, որ «Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ գնդ. Լեալին բացարձակ կերպով ագիտացիա է մղում հայ ժողովրդի և Հայաստանի Հանրապետության դեմ և ճիշտ է արդեօք, որ գնդ. Լեալին առնում է Զինվորական մինիստրությունից 1000 ռուբլի ամսական և եթե առնում է, ապա ինչ գումարներից»³²⁴: Բնականաբար, չէ պատկամենտի 1919 թ. փետրվարի 11-ի նիստը անդրադառնում է այդ խնդրին և արտահայտում իր վերաբերմունքը, բերելով փաստեր, փորձելով բացահայտել, Թե ով է Լեալին, ում է ներկայացնում, ինչ պաշտոն ունի³²⁵, սակայն շատ հարցեր էլ չեն հրապարակվում: Թե ինչու, դա ակնհայտվում է չէ կառավարության և զինվորական իշխանությունների գործունեության խորքային ծալքերում կուտակված նստվածքներից: Ակնհայտորեն հասկանալի էր, որ չէ կառավարությունը, ռազմական գերատեսչությունը և համապատասխան կառույցները, այդ թվում և հետախուզական ծառայությունը փորձում էին գաղտնի կապեր պահել Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական և այլ կազմավորումների հետ, որոնք կարող էին խորհրդարանական, քաղաքական տարբեր շահարկումների, թյուրլծմբունման տեղիք տալ: Դրանից ելնելով, չէ Արտաքին Գործերի և զինվորական գերատեսչությունների ղեկավարները

³²¹ ՀԱԱ, ֆ. Գ- 200, ց. 1, գ. 164, ք. 4, 10:

³²² Նույն տեղում, ք. 5, 11:

³²³ Նույն տեղում, ք. 6, 14:

³²⁴ Նույն տեղում, ք. 17:

³²⁵ Նույն տեղում, ֆ. Գ- 198, ց. 1, գ. 15, ք. 133:

Հավաստիացրին, որ Կամավորական բանակի գնդապետը չի չարաչահել իր դիրքը, և որոշակի Հակահայկական գործունեություն չի ծավալել: Այստեղից ակնհայտ երևում է երկու կողմերի հատուկ ծառայությունների միջև համագործակցության փաստը, սակայն այլ բան է պարզել, թե ինչ անփութություն հետևանքով է այդ կարևոր տեղեկատվությունը սպրդել մամուլ և խորհրդարանական բամբասանքի ոլորտը՝ տեղիք տալով կրքերի բորբոքմանը, և նորանոր բարդությունների ստեղծմանը կայացման գործընթացներ ապրող ՀՀ շուրջը:

Հետախուզությունը որոշակի տեղեկատվություն ուներ գրեթե բոլոր սահմանակից շրջանների, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ վիճարկելի համարվող տարածքներում տիրող իրադրություն, դրանցում ընթացող տեղաշարժերի, և ռազմաքաղաքական բնույթի լուրջ փոփոխությունների մասին: Իսկ 1919 թ. մայիսի 2-ին ՀՀ մինիստր-նախագահին հասցեագրված հեռագրում (N 45) գնդապետ Զինկևիչը հայտնում էր, որ միլիցիոն գնդի հրամանատարի տվյալներով ապրիլի 23-ին Յաղուբլիով դեպի Զիլ են ուղևորվել ադրբեջանական զորքերը, միաժամանակ սպասվում է դրանց ժամանումը Նովոսարատովկա և Նովոիվանովկա, չեչտելով, որ այդ մասին Զինվորական նախարարը հրամայել է տեղյակ պահել վարչապետին³²⁶: Հետախուզական բաժանմունքը 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի իր ամփոփագրում կոնկրետ փաստեր է բերում Ադրբեջանի քաղաքականության մասին Բաքվի և Ելիզավետպոլի հայերի նկատմամբ, ձգտելով նշված գավառներում ստեղծել համահավաք և միատարր էթնիկական զանգված³²⁷: Ամփոփագիրը հավաստում էր Ադրբեջանի կառավարության ցուցումով Ղազախ-Օքյուզլիի և Գետաբեկի շրջանները գործողված հետախույզների մասին, որոնց առաջ խնդիր է դրվել 1) վարչակազմի հետ միասին պարզել, թե ինչ ժամկետում և ինչքան հետևակ ու հեծյալ պարտիզան կարող է տալ բնակչությունը, որպես հավաքակայաններ նշելով Ղազախ-Օքյուզլիի և Գետաբեկը, 2) պարզեցնել պարտիզանական ջոկատների կազմակերպման համակարգը, 3) պարզել, թե ինչքան զենք ու զինամթերք, փամփուշտներ, կապի միջոցներ (հեռախոս, հեռագրաթիվ) կա բնակչության մոտ³²⁸: Հենվելով հետախուզությունից ստացված գործակալական տեղեկությունների վրա, **գեներալ-մայոր Հախվերդյանը** Զանգեզուրյան իրողությունների հետ կապված, փաստեր էր բերում Ադրբեջանի կողմից ձեռնարկվող հատուկ միջոցառումների մասին Հայաստանի հետ սահմանամերձ գոտում Օքյուզլիում և Գետաբեկում, Ղազախում գտնվող Ադրբեջանի Ն Գ նախարարության միլիցիոն գումարտակի մասին՝ 112 մարդուց բաղկացած, որն ուներ 3 գնդացի և սահմանապահ ջոկատ 80 հեծյալներով և 50 հետևակով: Այնուհետև ասվում էր, որ զորքերի հրամանատարը

³²⁶ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 10:

³²⁷ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ.133, ք. 31:

³²⁸ Նույն տեղում:

հրամայել է Դիլիջանի և Նոր Բայազետի շոկատների պետերին մշտական գործակալական հետախուզությունը ստուգել իրադրությունը Ղազախի և Գյանշայի (Գանձակ) գավառների տարածքներում, նշելով այն մասին, որ կասկած չկա, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ռազմական գործողությունների պաշտոնապես սկսվելու դեպքում Ղազախի և Գետաբեկի շրջաններում կկենտրոնացվեն կանոնավոր զորքեր Դիլիջանի կամ Ղարաքիլիսայի և Բասարգեչարի վրա հարձակվելու համար³²⁹:

Հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի մեկ այլ ամփոփագրում տվյալներ են հաղորդվում Ադրբեջանի իշխանությունների մեքենայությունների մասին հայաբնակ տարածքների բնակչության նկատմամբ, որից հատկապես տուժել են ելիզավետպոլցիները, իսկ Արեշի, Նուխու և Շեմախու գավառներում հայերի թիվը երկու անգամ պակասել է, որ նախապատրաստություններ է տեսնվում Զանգեզուրի վրա հարձակվելու համար, ինչի համար դոկտոր Սուլթանովը ձգտելով «խաղաղ» ճանապարհով նվաճել Զանգեզուրը, երեք լեզուներով թուղցիկներ է տարածել՝ կոչ անելով միանալ Ղարաբաղին³³⁰: 1920 թ. մարտի 20-ի ամփոփագիրը դարձյալ փաստում է Ադրբեջանի կողմից իրականացվող հակահայկական քաղաքականության մասին Ելիզավետպոլի նահանգի լեռնային մասի նկատմամբ, նշելով, որ այդ արշավանքը գլխավորում են խալիլ և Նուրի փաշաները, իսկ զինված զինաթափել հայերին, միաժամանակ զեներալ-մայոր Նովրուզովի գլխավորությամբ էքսպեդիցիոն կորպուս ուղարկելով Զանգեզուր՝ մոտ 5000 հոգի (երեք զորատեսակի)՝ ունենալով 6 դաշտային, 8 լեռնային թնդանոթներ³³¹: Ադրբեջանը համառորեն ձգտում էր տիրել նաև Զանգեզուրին, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով, կառուցելով տեղական թաթարական լիզերներին, երբեմն էլ՝ դիմելով Թուրքիային: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերի 20-ին Հետախուզական բաժանմունքը հաղորդում է, որ սեպտեմբերի վերջերին ադրբեջանական զորքերի և տեղական ավազակախմբերի կողմից հարձակում է ձեռնարկվել Զանգեզուրի վրա՝ Կարաբաբա, Ագարակ, Եղվարդ և Ուշանիս գյուղերի ուղղությամբ, սակայն ադրբեջանական զորքերը ետ են չարտվել, որի հետևանքով սկսվել է դասավորություն, ուստի Ադրբեջանի կառավարությունը որոշում է կայացրել նոր զորահավաք անցկացնել³³²:

1919 թ. նոյեմբերի 9-ի հետախուզական ամփոփագիրն էլ ավելի ցայտունորեն է ներկայացնում Ադրբեջանի մեքենայությունները Զանգեզուրում, որն այնտեղ է ուղարկում նոր մեծաքանակ ուժեր՝ 1 հետևակային դիվիզիա (3 գունդ՝ ամեն մեկում՝ մոտ 3-5 հազար մարդ), 2 հեծյալ գունդ (800-ական սվին), 8 թեթև, 4 հաուբիցային թնդանոթ և 400 հեծյալ քուրդ,

³²⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 190:

³³⁰ Նույն տեղում, ք. 168:

³³¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, ք. 12:

³³² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 29:

գործերին գլխավորում էր գեներալ **Ալի աղա Իսմայիլ օղլի Շիրվանսկին** [23 ապրիլի, 1865 թ. - 18 օգոստոսի, 1943 թ.], իսկ հեծելազորը՝ գեներալ Եղի-գարովը, իսկ քրդերին՝ գոկտոր **Սուլթանովի** եղբայրը՝ **Սուլթան բեկ Սուլթանովը**, հայտնելով, որ ասկյարների թիվը հասնում է 400-ի՝ 3 զնդացիներով և 2 լեռնային թնդանոթներով³³³: 1919 թ. նոյեմբերի 4-ի ամփոփագիրը դարձյալ փաստում է Ադրբեջանի հետամտած նպատակների մասին Ձանգեզուրի շրջանում, ընդհանուր եզրեր ձեռք բերելով Թուրքիայի հետ իրենց համատեղ ռազմավարության իրականացման խնդրում³³⁴: Կապիտան Մուրադյանը նշում էր, որ ձգտելով հարձակվել Ձանգեզուրի վրա, գոկտոր Սուլթանովը զանգեզուրյան գործողությունների ղեկավարությունը վստահել է էնվեր և Նուրի փաշաներին՝ փորձելով կապ հաստատել Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև³³⁵: Ահա այսպիսի պատկառելի ուժեր էր օգտագործում Ադրբեջանը Ձանգեզուրին տիրելու համար, որը ՀՀ տարածքային ամբողջականության և աշխարհաքաղաքական միջանցքի, հետևապես՝ ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր ռազմավարական նշանակություն ուներ: Կապիտան Վ. Մուրադյանը 1920 թ. մայիսի 20-ի գաղտնի ամփոփագրում հայտնում էր, որ Ադրբեջանի գործողությունները ուղղորդվում են Բայազետից եկած Թուրք գործակալների կողմից, որոնք ձգտում են ՀՀ տարածքում ապրող մահմեդականներին դրդել ընդհանուր ապստամբություն³³⁶:

Թուրք-ադրբեջանական մեքենայությունները Հայաստանի նկատմամբ բավականաչափ հստակ դրսևորվում էին Երևանից ոչ հեռու գտնվող Զանգիբասարում, Բոյուք-Վեդիում՝ մահմեդական բնակչության խռովարարական գործողությունների մեջ³³⁷: Ստեղծված իրավիճակը ճիշտ է ներկայացնում **Տ. Դեվոյանցը**. «Բայց թիկունքում, Զանգիբասարի մէջ՝ Իզդիրի շրջանի, Ղամարուլի եւ Շարուր-Նախիջևանի սահմանների մօտ, դրութիւնը աւելի լուրջ կերպարանք ստացաւ: Զանգիբասարի մէջ միշտ կը գտնուէին տաճկական եւ Ադրբեջանի գործակալներ եւ ղեկավարներ, որոնք կը կազմակերպէին ժողովուրդը, կը հայթայթէին նրանց Շարուր-Նախիջևանի շրջա-

³³³ Նույն տեղում, ք. 31:

³³⁴ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 276, ց.1, գ.183, ք. 53. «**Зангезур**», 10 դեկտեմբերի, 1919 թ., «**Азербайджань**», 6 декабря, 1919 г.

³³⁵ «**Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.**», Сборник документов и материалов, стр. 350:

³³⁶ Նույն տեղում, էջ 386:

³³⁷ Այդ նպատակով Ադրբեջանի առաջնորդները բացահայտ օգտվում էին Թուրքիայի պաշտոնական աջակցությունից, երբեմն էլ այցելելով Կ.Պոլիս, ինչի մասին, օրինակ, վկայում է Տ. Դեվոյանցը Փարիզ՝ գեներալ Գ. Դորդանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ի գեկուցագրում (N°46): Դրանում ասվում էր, որ Կ.Պոլիս է ժամանել Ադրբեջանի վարչապետ Յուսուֆ Էգվիրովը, որը հանդիպումներ է ունեցել հայտնի բուրք գործիչների հետ, ինչպես նաև պայմանավորվածություն ձեռք բերել հետախուզության ղեկավարների՝ Բիգա բեյի և Ջինգուն Կարա Վալսլվիի, և մասնավորապես Ջիլմի բեյի հետ. - **Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնօտնոճ)**, քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, ք. 75:

նից Արաքսի վրայով զէնք եւ փամփուշտ: Այս նոյն գործակալները բնակ-
 չութեան այն մասի վրայ, որ կ'ուզէր յայտնել իր հաւատարմութիւնը Հա-
 յաստանի կառավարութեան, ճնշում գործ կը դնէին, դիմելով ձեռքակալու-
 թեանց եւ այլ բռնի միջոցներ: Այս թշնամական բոյնը, որի մէջ էին հա-
 մախմուրում միշտ հարաւից եկող տաճկական եւ Ազրբեյջանի մարզիչները,
 գաղտնի կերպով դեկավարուում էին Հայաստանի ազրբեյջանական ներկա-
 յացուցչի կողմից եւ իրենից ներկայացնում էր մի տեսակ ամբողջ, որը պետք
 է խաղար մեծ դէր այն դէպքում, երբ սկսուէր ընդհանուր պատերազմ մահ-
 մեղականների կողմից հայերի դէմ, որովհետեւ նա կը գտնուէր պետութեան
 մայրաքաղաքի քթի տակ, շատ մօտիկ»³³⁸: Այդ իրադարձութիւնների սաղմ-
 նավորման հենց սկզբից հայկական հետախուզական ծառայութիւնը բավա-
 կանաչափ տեղեկացված է եղել թաթարների նախապատրաստութիւնների
 մասին, դրա մասին է վկայում պոգպորուչիկ Մ. Դոբոլյանի կողմից վեր-
 ծանված ծածկագիր զեկուցագիրը (1919 թ. մայիսի 23)՝ հեղինակը Զանգի-
 բասարի շրջանի պետ կապիտան Հարութիւնյանն է. տեղեկութիւններ են
 հաղորդվում թաթարական զորութի տեղաշարժերի, զինվածութեան, Զանգի-
 բասարի Ազգային խորհրդի կողմից իրենց օժանդակելու համար այնտեղ
 հրավիրված 467 ասկյարների, Նախիջևան-Դավալու-Տաշքենդ-Իլիսի-Ղորու-
 դի-Քերիմբեքլու հեռախոսագծի մասին³³⁹: Այդ փաստաթուղթն ուղարկվում
 է վարչապետին ի գիտութիւն: Գնդապետ Ալ. Շնեուրը մինչև 1919 թ. մա-
 յիսի 24-ը ընդգրկող ժամանակահատվածին վերաբերող հետախուզական ամ-
 փոփաբրում նշում է Բոյուք-Վեդիի և Կարաբաղլարսի (նաև՝ Կարաբա-
 գիլյար) թաթարների հաճախակի հարձակումների մասին հայկական զորա-
 մասերի վրա, որի մասին տեղեկացվում է անգլիական հրամանատարու-
 թեանը³⁴⁰: ՀՀ հետախուզական բաժնի 1919 թ. հուլիսի 16-ի ամփոփաբրում
 (N P 0309) Շնեուրը և Դեվոյանցը հաղորդում են Քյալբալայ Ասկյար Հաջի
 Աքփյար օղլու Թուրքիա մեկնելու մտադրութեան մասին՝ 10-15 հրետանա-
 վորներ բերելու համար, որ Բոյուք-Վեդիում կենտրոնացել են 5000 զինյալ-
 ներ, այդ թվում 15 թուրք ասկյարներ և 2 հրահանգիչներ, ինչպես նաև 30
 ազրբեյջանական սպաներ, որ ամեն օր Ազրբեյջանից ստանում են դրամ, ավե-
 լացնելով, որ Հաջի Աքփյարը ուղարկել է 500 հազար ռուբլի. դա հավաս-
 տում էր, որ այդ ամենի նպատակը Հայաստանի կառավարութեանը չենթարկ-
 վելն է, հրահրողը Ազրբեյջանն էր³⁴¹:

Գլխավոր շտաբի 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ի ամփոփագիրը տվյալներ էր
 բերում մահմեդական տեղաշարժերի մասին Բոյուք-Վեդիում, ինչպես նաև

³³⁸ **Տիգրան Դեյեմանց**, Կեանքիս դրուսգմերից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 5 (250),
 Սեպտ.- Հոկտ., էջ 97:

³³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ -290, ց. 2, գ. 30, ք. 1:

³⁴⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց.1, գ. 73 (71) , ք. 29:

³⁴¹ Նույն տեղում, ք. 99:

այդ շրջանում հայ հետախույզների գործունեությունը մասին³⁴²: 1919 թ. հոկտեմբերի 20-ի ամփոփագիրը արձանագրում է, որ իսպիլ փաշան հրամայել է շարային ծառայության ընդունակ զանգիբասարցիներին զինվել, հրամանը խախտողները լքեն Զանգիբասարը, ինչպես նաև ուլուխանլեցիներին միանալ իրենց, քանի որ թուրք ասկարների թիվը հասնում է 20-ի, իսկ զինված ապստամբների թիվը՝ 2000-ի³⁴³: 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ի ղեկուցագրում (N KP 71)՝ ուղղված վարչապետին, կապիտան Մուրադյանը հայտնում էր, որ Նախիջևանից իսպիլ-բեյը Զանգիբասարի շրջանի Իլիս-Կորուզի (նաև Իլիս-Ղորուզի) բնակավայրը ոմն Մամեդ բեյի ծանուցագիր է ուղարկել, ըստ որի շրջանի մի մասը միանում է Հայաստանին, կոչ անելով ցանկացողներին տեղափոխվել այդ շրջանից, հակառակ դեպքում հրաժարվում է օգնության ցուցաբերումից: Զեկուցագրի վրա ինտերսյանը մակագրել էր՝ պարզել մանրամասները³⁴⁴: Վարչապետին ուղղված 1919 թ. նոյեմբերի 16-ի ղեկուցագրում (N KP106) կապիտան Մուրադյանը հայտնում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն թաթարները իրենց չտաքը Իլիս-Կորուզից տեղափոխել են Շուշու-Դեմուրչի, որ թաթարների ձեռքակալությունները (վերջինս ընդգծում էր, որ իր կողմից անձամբ ձեռքակալվել են 7 հոգի) ուժեղ խմորումներ են առաջ բերել Զանգիբասարում, տեղի են ունենում գաղտնի ժողովներ՝ կապված ՀՀ իշխանությունը ճանաչելու հարցի հետ³⁴⁵: Զանգիբասարի շրջանի տազնապալից իրադարձությունների մասին է վկայում ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի 20-ի ամփոփագիրը (N 6), որում կապիտան Մուրադյանը և պոդպորուչիկ Դոդոխյանը հաղորդում են տարբեր վայրերում տեղի ունեցած հավաքների մասին՝ կապված ՀՀ օրինական իշխանություններին ենթարկվելու կամ չենթարկվելու հարցի հետ, նշելով սակայն, որ ապստամբների ղեկավարներից մեկը՝ Ասադ Հաջի Մանաֆը, նոյեմբերի 15-ին մեկնել է Ծաբուր՝ այնտեղից զինվորներ և մոտ 60 թուրք ասկարներ բերելու համար: Վ. Մուրադյանը նշում էր, որ վերջիններիս վերադարձի դեպքում ապստամբական տրամադրությունը կարող է ուժեղանալ և արդեն անհրաժեշտ կլինի այն ճնշել զինված եղանակով³⁴⁶: Իսկ արդեն 1919 թ. դեկտեմբերի 11-ի ամփոփագիրը (N 8) վկայում է, որ ենգիջա վայրն են ժամանել (Մակվի վրայով) 11-րդ թուրքական դիվիզիայի զորամասերը՝ 1800 ասկար, սպաներ՝ իսպիլ փաշայի գլխավորությամբ՝ ունենալով 6 թնդանոթ, մեկը՝ դաշտային, 5-ը՝ լեռնային³⁴⁷:

³⁴² Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 125:

³⁴³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 29:

³⁴⁴ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 182:

³⁴⁵ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 271, ք. 37:

³⁴⁶ Նույն տեղում, ք. 203, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 34-35:

³⁴⁷ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 37-38:

Հետախուզողության հավաքած տեղեկատվությունը հնարավորություն էր տալիս գործողությունների ծրագիր մշակել թշնամու նկատմամբ: Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունվարի 2-ի ամփոփագիրը կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում ղեկտեմբերի 24-ին Իլխի-Կորուզիում (Զանգիբասար) Մամեդ բեյի մոտ կայացած խորհրդակցության մասին, որին ներկա են եղել Զանգիբասարի բոլոր գյուղերի, ինչպես նաև քրդերի ներկայացուցիչները Սուրմալուի գավառից՝ Քյարիմ բեկ Շամշատդինովը (Օրգով գյուղից) և Ալի Միրզոն (Խիդիրլու գյուղից): Ամփոփագրում նշվում էր, որ Մամեդ բեյը առաջարկել էր քրդերին միանալ իրենց, սակայն վերջիններս պայման են դրել, ռազմական գործողությունների սկսվելու դեպքում զինվորական ծառայության մեջ գտնվող բոլոր քրդերը անցնելով Զանգիբասար՝ տեղում վարձատրվեն, ստանան պարեն և փամփուշտ, ինչի հետ Մամեդ բեյը չի համաձայնվել: Խորհրդակցությունը եզրակացնում է՝ հանձնվել հետևյալ պայմաններով. 1) տեղական և գավառային կոմիսարները, ինչպես նաև միլիցիոներները պետք է ընտրվեն մահմեդականներից, 2) ասկյարները չպետք է զենքը հանձնեն, 3) հայերին չթողնել զինված վիճակում, 4) վճարել հարկեր, անհրաժեշտության դեպքում հավաքել դրամ և Երևանում ձեռք բերել պահանջվող ձիասայլերի քանակը: Սակայն ինչպես արձանագրվում է ամփոփագրում, դրանից հետո թուրքական սպաները չարունակել են թաթարներին համոզել, որ Բայազետից 11-րդ թուրքական դիվիզիան շուտով կժամանի Զանգիբասար³⁴⁸: Հետախուզական բաժնի 1920 թ. հունվարի 22-ի ամփոփագրում նշվում էր, որ հայկական կառավարության կողմից նշանակված Զանգիբասարի շրջանի պետ Ֆարմարզ բեկը շրջանի ներքին կյանքում ոչ մի էական փոփոխության չհասավ, այլ ընդհակառակը՝ դրանով իսկ կարծես թե հեշտացվեցին աղբբեշմանական էմիսարների աշխատանքի պայմանները, նրանք ունենալով խոշոր գումարներ, և օգտվելով հայկական կառավարության կողմից Զանգիբասարի ճանաչվելու փաստից՝ ակտիվացան³⁴⁹: Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. մայիսի 7-ի ամփոփագրի տվյալներով, Բոյուք-Վեդիում գտնվող 350 զինված տեղական թաթարներ, 50 թուրքական ասկյարներ Նուրի էֆենդու գլխավորությամբ հեռացել են Նախիջևան, միաժամանակ նշելով Նախիջևանից Զանգիբասար ժամանած 11-րդ դիվիզիայի 10 թուրքական ասկյարների մասին, որոնք սկսել են քարոզչություն ծավալել Իգդիրի վրա ենթադրվող հարձակման և հայերին Սուրմալուից քշելու մտադրության հետ կապված³⁵⁰:

Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի 1920 թ. մարտի 20-ի ամփոփագիրը (N 13) վկայում է թաթարների խմորումները գլխավորելու համար Բայազետից ժամանած ոմն Էկսամ փաշայի կողմից լիազորված մի

³⁴⁸ Նույն տեղում, ք. 40:

³⁴⁹ Նույն տեղում, ք. 41:

³⁵⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 140:

Թուրք սպայի մասին՝ խնդիր ունենալով կապեր հաստատել Շարուր-Նախի-ջևանի և Զանգիբասարի միջև՝ խոստանալով Բայազետում գտնվող 1000-ից ավելի ասկյարների աջակցությունը³⁵¹:

ՀՀ Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի ամփոփագրում (N 14) կապիտան Տ. Դեվոյանցը և պոգոպորուչիկ Մ. Դոդոյանը տեղեկացնում էին, որ մարտի 23-ին Շարուրից Սադարակ է ժամանել Խալիլ բեյը և զորահավաք է անցկացնում, միաժամանակ Արալիս ուղարկում գործակալների, այնտեղի քրդական ջոկատները «հրավիրում» Բոյուք-Վեդի, նշելով Քյազիմ բեկ Շամշատդինովի 300 քրդերի, ինչպես նաև տեղական թաթարների 400 հոգեանոց հեծելազորի և հետևակի, ինչպես նաև Վ. և Ն. Նեջերլուներից Սարվանլյար ժամանող զենք ու զինամթերքի քարավանների մասին³⁵²:

Բավականաչափ մանրամասն է Զանգիբասարի և Բոյուք-Վեդիի վերաբերյալ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի 1920 թ. հունիսի 17-ի ամփոփագիրը (N 19), որում նշվում է Թուրքիայից գրեթե անընդմեջ ժամանող ուղտաքարավանների մասին՝ զենքով և զանազան ապրանքներով լի, փաստելով նաև Արալիս - Բաշքենդի և Բոյուք-Վեդիի միջև մշտական կապի վերաբերյալ: Ամփոփագրի համաձայն Բոյուք-Վեդիում ապստամբների տրամադրություն տակ կար 1 լեռնային թիղանոթ, 4 զնդացիր՝ 3-ը՝ ձեռքի, 1 «Մաքսիմ», որ ապստամբներին զնդացրային գործ ուսուցանելու նպատակով Թուրքիայից ժամանել են 9 զնդացրորդներ, որ Բոյուք-Վեդի-Սադարակի շրջանում կենտրոնացված են 500 զինված թաթարներ և 1 գումարտակ ասկյարներ: Մանրամասն տվյալներ էին հաղորդվում Զանգիբասարի Ազգային խորհրդի ցուցակների մեջ հաշվառված 467 ասկյարների մասին: Ավելացվում էր, որ հունիսի 9-ին Բուլաղ-Բաշից ժամանել են 100 զինված տեղական թաթարներ՝ Թուրք սպաների ուղեկցությամբ, որ Զաֆարաբադի և Փարաքարի ճակատներում 10-15 օր առաջ եղել են մոտ 200 - 300 թաթարներ, որոնք փորձել են խոչընդոտել ցորենի բերքահավաքը: Ամփոփագրի վերջում արձանագրվում էր հարուստ զանգիբասարցիների տեղափոխման մասին Պարսկաստան³⁵³, ինչը վկայում էր որոշ ձախողումների մասին նրանց հակահայկական պլաններում, ինչպես նաև 1920 թ. սկզբներին ՀՀ ռազմաքաղաքական իրավիճակի ժամանակավոր կայունացման մասին: Զանգիբասարյան իրադարձությունների, դրանցում աղբյուրներ-Թուրքական գործակալների ու լրտեսների քայքայիչ գործունեությունից վերաբերյալ որոշ վկայակոչումների ենք հանդիպում նաև ՀՀ տարածքում 1920 թ. ապրիլի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների մասին ակնարկաչափով, որում գեներալ

³⁵¹ Նոյն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, թ. 11:

³⁵² Նոյն տեղում, գ. 427, մաս II, թ. 250:

³⁵³ Նոյն տեղում, թ. 49:

Հափվերդյանը հայտնում էր, որ Զանգիբասարի մահմեդական բնակչությունը Շարուրի միջոցով ամուր կապեր հաստատելով՝ Նախիջևանի և Բայազետի հետ, և այնտեղից ստանալով զենք, զինամթերք ու հանդերձանք, թուրքական զործակալների ու սպաների գլխավորությամբ կազմակերպվելով՝ դարձել է ծանրակշիռ ռազմական ուժ, բավականաչափ վարժեցված և կարգապահ, իսկ 700-800 ասկյարների առկայությունն էլ ավելի մեծ վստահություն է ներշնչել նրանց՝ ապստամբելու Հայաստանի օրինական իշխանությունների դեմ: Ամփոփաբերում նաև հայտնվում էր, որ Նախիջևան-Շարուրի և Վեդիբասարի շրջանների աշակցության շնորհիվ Բոյուք-Վեդին դարձավ ապստամբական գլխավոր կենտրոնատեղի, որը նաև Ադրբեջանից և թուրքիայից ժամանած զործակալների կողմից անընդհատ հրահրվեց հակապետական քայլերի չէ իշխանությունների դեմ, անընդմեջ ստանալով դրամական և ռազմաքաղաքական աջակցություն: Դա երկար հնարավոր չէր հանդուրժել, այդ իսկ պատճառով 1920 թ. սկզբին չէր կառավարությունը որոշեց ուժի միջոցով ճնշելով խռովարարական շարժումները Կարսի մարզի Զարուշատ, Աղբաբա և Շայնալյար բնակավայրերում՝ ստիպելով ճանաչել չէ իշխանությունը, սկզբնապես սակայն փորձարկելով բախումնային իրավիճակը հանգուցալուծելու խաղաղ տարբերակը, այդ նպատակով դիմելով Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչների միջնորդությանը, որից հետո այդ շրջանում որպես փոխգիշում նշանակվեց մահմեդական կոմիսար, սակայն վերջինս օգտվեց Երևանում գտնվող Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության բացահայտ աջակցությունից, ապալինեց ավելի քան 3000-ոց զինված հրոսակախմբին, որը թուրք հրահանգիչների օգնությամբ վարժեցվել էր, ըստ այդմ իրական սպառնալիք ներկայացնելով Հայաստանի և մայրաքաղաքի՝ Երևանի համար, ստիպելով հայկական զորքերը մշտապես պատրաստ վիճակում պահել: Վերջ ի վերջո, ինչպես նշվում է այդ հետաքրքիր փաստաթղթում, չէր կառավարության համբերությունը սպառվեց, և նա վճռեց հունիսի կեսերին (հունիսի 18 - 25) զորքի միջոցով գրավել և հնազանդեցնել Հայ բուլչեիկների մայիսյան խռովությունից ոգևորված Զանգիբասարի բնակչությանը. զորքերը գրավեցին Վեդիբասարը, այնուհետև՝ Շարուրը՝ մինչև Շահթախի կայարանը՝ ապահովելով հանրապետության անվտանգությունը³⁵⁴: 15-ից ավելի թաթարական գյուղերի հակահայկական խռովությունը ճնշվում է, և հունիսի 20-ին վերջնականապես գրավելով Զանգիբասարը, հայկական զորքերը վերցրեցին 2 թնդանոթ, 3 զնդացիր, 40 հազար փամփուշտ և բազմաթիվ հրացաններ³⁵⁵: Հետախուզությունը մշտապես տեղեկացված լինելով իրադարձությունների մասին, ձգտում էր վերահսկել իրադրությունը: Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հուլիսի 6-ի

³⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 180-183: Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ., էջ 270-276:

³⁵⁵ «Յառաջ», 24 հունիսի, 1920, N 131, «Ռազմիկ». Երևան, 20 հունիսի, 1920, N 1:

ամփոփագրում նշվում էր Աբբաս Ղուլի բեկի հրամանի մասին սպաների և զինված բանդաների ղեկավարների գործուղման մասին խրամատներ, ուր պետք է մնային շուրջօրյա, իսկ Բոյուք-Վեդիում այդպիսի զինված թափարների թիվը հասել էր 700-ի (յուրաքանչյուրն ուներ 200 փամփուշտ), իրենց տրամադրությունն տակ ունենալով 2 լեռնային թնդանոթ, 3 «Մաքսիմ» և «Լյուիս» գնդացի, 40 գնդացորդ (որից 20-ը՝ թուրք), 11 թնդանոթածիգ (որոնցից 1-ը՝ սպա) և այլն, իսկ ձիավորների թիվը հասել է 300 մարդու, որոնք զինված են եղել մի մասը՝ թրով, մյուս մասը՝ «Մաուզեր» տիպի ատրճանակով, ընդ որում հեծելազորին սպասարկում էր 6 սպա, որից 4-ը՝ թուրք³⁵⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, հետախուզությունը բավականաչափ տեղեկացված էր հարավային շրջաններում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի, թափարների տեղաբաշխման, զինվածությունն մասին, որը կարևոր դեր խաղաց հակակառավարական, հակահայկական ելույթների ճնշման գործում, որն էական էր ՀՀ անվտանգությունն ապահովման տեսանկյունից։

Ուշագրություն արժանի են Սուլեմալուեի շրջանի մասին Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքի հաղորդած տեղեկությունները. 1919 թ. հունվարի 27-ի ամփոփագրում (N 12) նշվում է, որ Սուլեմալուեի թուրքերի հեռանալուց անմիջապես հետո՝ ադրբեջանա-թուրքական գործակալների կողմից ձեռնարկվեց հայկական գործասերին դիմադրություն ցույց տալու գործը, նշելով, որ տեղական մահմեդականության կազմակերպման գործով Իգդիրում զբաղվել են զինվորական նահանգապետ Մամեդ-բեկը, իսկ Ղա-մարլուում՝ Սուլեյման բեկը։ Հայտնվում էր, որ Արալիս է ժամանել Մակի սարդարի (հավանում էր Շարուր-Նախիջևանի շրջանը միացնել իր խանությունը) ներկայացուցիչ Սաֆո Ալի բեկը 30 սարդարների հետ, որոնցից 15-ը քրդեր էին։ Ասվում էր, որ նրանց կողմից հավաքվել է 100 խզվար ցորեն և 100 հազար ռուբլի, և յուրաքանչյուր տան պարտավորեցրել են տալ 1 ապկար կամ էլ վճարել 5000 ռուբլի։ Ամփոփագրում նշվում էր, որ քրդերը կենտրոնացած են Արալիսում (2000 հոգի՝ Ալի Միրզայի գլխավորությամբ), Դաշբուռում և Արարատյան բարձրավանդակում՝ 1500 հեծյալ Սաֆո Ալիի հրամանատարությամբ, Պառնաուտում՝ 500 մարդ՝ 3 թնդանոթով (թուրք հրետանավորներով)՝ Օմար Աղայի և Շամիլ բեկի գլխավորությամբ, Պառնաուտ-Կաղզվանում՝ 1000 մարդ Բերիմ բեկի, Ֆեթա բեկի և Համիդ բեկի առաջնորդությամբ, Գյուլուշա-Մուլամախարում՝ 1500 հոգի (կեսը՝ հեծյալ) Յուսուֆ բեկի գլխավորությամբ։ Հայտնվում էր, որ 11 և 12 գործադրությունները թուրքերի կողմից չեն կազմացրվել, այլ թողնվել են Շարուրի, Նախիջևանի, Կարսի, Արալիսի, Ալաշկերտի և այլ շրջաններում՝ հայերի դեմ մղվող պայքարում տեղական մահմեդական բնակչությանը

³⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 200, ց. 1, գ. 33, ք. 44:

օժանդակելու համար³⁵⁷: 2-րդ Հայկական հետևակային զնդի զնդապետ Մե-
լիք-Մուրադովը Հայկական դիվիզիայի հրամանատարին ուղղված 1919 թ.
մարտի 19-ի զեկուցագրում (N 151) նշում էր, որ Սուրմալու-Շախ[Հ]վուրդ -
Հալի Բայրամ-Պառնաուտի շրջանում մահմեդականների կազմակերպմամբ
զբաղվում է տեղական թաթար Շամիլ-բեյը, որն իրեն անվանում էր 1-ին
մուսուլմանական զնդի հրամանատար, ավելացնելով, որ վերջիններս լավ են
զինված և հետախուզության տվյալներով՝ ենթարկվում են Կադզվանի թա-
թարական «Շուբայի» հարավ-արևելյան կոմիտեին: Ի հավելումն, Մելիք-
Մուրադովը նշում էր Սուրմալու-Պառնաուտի շրջանում թուրքական հրա-
հանգիչների գործունեությունը հաստատող փաստերի մասին³⁵⁸: Իսկ արդեն
Արտաքին Գործերի նախարարին հասցեագրված 1919 թ. ապրիլի 5-ի (N 91)
գրությունում Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Դյուլեխանյանը և բա-
ժանմունքի պետի պաշտոնակատար պոդպորուչիկ Բաշինջադյանը տեղեկաց-
նում էին, որ Արալիսի շրջանում (Բաշքենդ) կենտրոնացած են 3000 թա-
թարներ ու քրդեր, որոնցից 1000-ը ոչ վաղուց եկել են Մակվից³⁵⁹:

ՀՀ հատուկ ծառայությունները որոշակի տեղեկատվություն ունեին
նաև տարածաշրջանում ընթացող հասարակական-քաղաքական գործընթաց-
ների և մասնավորապես, քաղաքական այնպիսի մի ուժի շուրջը ծավալված
անց ու դարձի մասին, ինչպիսին **բուլչևիզմն** էր: Առանձին փաստաթղթեր
թույլ են տալիս եզրահանգելու, որ նրանք տեղեկատվություն ունեին Հա-
յաստանում գործող բուլչևիկների մասին, չնայած այն ոչ միշտ էր լիարժեք և
ամբողջական, և որը հնարավորություն էր տալիս իրատեսական ցուցում-
ներ տալ բուլչևիզմի ու բուլչևիկյան շարժման կանխարգելման հնարավորու-
թյունների մասին: Այսպես, Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետի
օգնական պորուչիկ **Պ. Պալիևը** հաղորդում է 3-րդ առանձին հետևակային
բրիգադի պետ գեներալ-մայոր **Բ. Բաղդասարովից** ստացված հեռագրի մա-
սին, ուր նա տեղեկացնում էր Ղարաքիլիսայում, այնուհետև Դիլիջանում
բուլչևիկների գործունեության մասին³⁶⁰: Մեկ այլ հաղորդագրության մեջ
տեղեկացվում էր Ալեքսանդրապոլում ուժեղացող բուլչևիկյան խմորումների
մասին և այլն³⁶¹: Գլխավոր շտաբի 1919 թ. հոկտեմբերի հետախուզական
ամփոփագիրը վկայում է բուլչևիկների ժամանման մասին Անդրկովկաս՝
հոկտեմբերի սկզբներին³⁶²: Հետախուզական բաժնի 1920 թ. հունիսի 3-ի
ամփոփագիրը (N 18) հաղորդում էր 11-րդ Կարմիր բանակի առաջնադասման

³⁵⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 252, ք. 2:

³⁵⁸ Նույն տեղում, ք. 43:

³⁵⁹ Նույն տեղում, ք. 47:

³⁶⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 168, ք. 55-56:

³⁶¹ Նույն տեղում, ք. 66:

³⁶² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 29:

մասին, նշելով, որ վերջիններին թիվը հասնում է 6-8 հազարի³⁶³: Հաղորդած տեղեկատվությունը գուցե և զերծ չէր թերություններից, ամբողջական չէր, և ճշգրտման կարիք էր զգում, այնուամենայնիվ արժեք ունեւ: Ավելին, ՀՀ գործերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1920 թ. հունիսի 17-ի ամփոփագիրը (N 19) փաստում էր խորհրդային գործերի ժամանման մասին Բաքու, վերջիններին փոխհարաբերությունների մասին թաթարների հետ, նշելով նաև հայերի նկատմամբ լավ վերաբերմունքի մասին³⁶⁴: Իսկ արդեն 1920 թ. հուլիսի 6-ի ամփոփագիրը (N 20) որոշակի տեղեկություններ էր հաղորդում Ազրբեջանում սովետական գործերի տեղաբաշխման մասին, փաստեր բերելով 11-րդ բանակի մասին, որի շտաբը գտնվում էր Բաքվում (հրամանատար՝ **Լեւոնդովսկի Մ. Կ. [1890 ~ 1938 թթ.]**), խորհրդային գործերի վատ հանդերձավորման մասին, ընդգծելով, որ շատ կարմիր բանակայիններ ոտաբոբիկ են և քրջերի մեջ, զերակշռում են պատանյակները, շատերն էլ առանց զենքի են, իսկ եղած զենքն էլ իբր թե շատ վատն էր, ժանգոտած, սվինները ծռւմված, և հաճախ էլ լիովին բացակայում էին³⁶⁵: Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին կից զինվորական վարչությունների կայացուցչի 1920 թ. հուլիսի 19-ի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետին հասցեագրված գրություն մեջ (N 325) նշվում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն հուլիսի կեսերին կարմիր ազրբեջանցիների և ռուսների նշանակալից ուժեր եվլախ կայարանից խճուղիով ուղարկվել են Ղարաբաղի ուղղությամբ: Փաստաթղթի կազմողները՝ պորուչիկ Նանասովը և հետախուզության գծով վարիչ, պորուչիկ Բեկզադյանը, հենվելով Վրաստանի գործերի Գլխավոր շտաբի տեղեկությունների վրա, հայտնում էին, որ կարմիր գործերը՝ թվով մոտ 4000 սվին, երեք զրահագնացքների ուղեկցությամբ կենտրոնացել են Թովուզ կայարանի շրջանում՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով: Փաստաթուղթը, որի տակ կա նաև ՀՀ Հետախուզական բաժանմունքի պետի օգնական պորուչիկ Նազարբեկյանի ստորագրությունը, ուղարկվում է վարչապետին ի գիտություն, արժանանալով նաև գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանի և Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար գեղապետ Վլ. Պրիտոմանովի ուշադրությունը³⁶⁶: 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի (N 21) ամփոփագրում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հ. Խան-Կոտուրսկին և պորպորուչիկ Դոբոխյանը փաստեր են բերում Ղազախի շրջանում բոլշևիկների ակտիվացման մասին, նշելով այնտեղ կենտրոնացած հետևակի մասին՝ 5 հրետանիով և Կուրիչկինի 4 էսկադրոնով, որոնցից 3 գումարտակ և 2 մարտկոց ուղղություն են վերցրել դեպի Ուզունթալա, ռեզերվում պահելով

³⁶³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, ք. 33:

³⁶⁴ Նույն տեղում, ք. 48:

³⁶⁵ Նույն տեղում:

³⁶⁶ Նույն տեղում, գ. 581, ք. 210:

2 հեծելազուհ (600 սվին), փաստելով նաև Գյանջայի շրջանում տեղաբաշխված 20-րդ և 28-րդ դիվիզիաների, Չախմախչիում կանգնած 400 հոգանոց հեծելազնդի մասին: Փաստաթղթում տեղեկատվություն էր տրվում նաև բոլշևիկների գործունեություն, նրանց կողմից զանգեզուրցիների դիմաթափման, պարենի և անասունների բռնազրավումների, Սիսիանում տեղաբաշխված 300 հոգանոց հետևազորի և այլնի մասին³⁶⁷: 1920 թ. հոկտեմբերի 7-ին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը Թիֆլիսից գաղտնի հեռագրում է Հ. Օհանջանյանին. «Դիվիզանի, Նոր Բայազետի ուղղությունից կենտրոնանում են կարմիր զորքեր՝ նպատակ ունենալով գրավել մեր ուշադրությունը եւ մեր ուժերը թուլացնել Ղարսի շրջանում»³⁶⁸: Իսկ արդեն Հայկական բանակի շտաբի հետախուզական ծառայություն 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ի գաղտնի ամփոփագրից տեղեկանում ենք Ղազախում կենտրոնացված Կարմիր Բանակի դինվորականության մեջ տարածված լուրերի մասին՝ Հայաստանի վրա շուտափույթ հարձակման վերաբերյալ³⁶⁹, ինչը վկայում էր, որ բոլշևիկները լրջորեն տրամադրված էին ներխուժել տարածաշրջան և մնալ այնտեղ՝ սեփական աշխարհաքաղաքական կոնցեպտիվներին լուծումները գտնելու նպատակադրումով: Չնայած իր մեջ պարունակող փաստերի որոշ հակասականությունը հաղորդած տեղեկությունների լիարժեք հավաստիության տեսանկյունից, վերոնշյալ փաստաթղթերն, անկասկած, արժեք ունեն: Սակայն հարկ է հատուկ ընդգծել, որ ոչ բարձր կամ ալելի ճիշտ բացասական կարծիք արտահայտելով խորհրդային զորքերի հանդերձավորման և մարտական հնարավորությունների մասին, հետախուզական ծառայությունների սպաները առաջին հերթին իրենք չփոթմունքի մեջ ընկան և երկրորդ՝ ապակողմնորոշեցին քաղաքական շրջաններին, որոնք առանց այդ էլ հակաբոլշևիկյան կեցվածք ունեին, և չհավատալով Վ. Լենինի կառավարության հնարավորություններին, հետագայում ճաշակեցին դրա դառը պտուղները, այդ թվում թերահավատությունից վերաբերվելով Կարմիր բանակին, որի կարմիր կոմունարկաներ կրող ցնցոտիավոր դինվորները ջարդ ու փշուր արեցին թե՛ Դենիկինի, թե՛ Կոլչակի, թե՛ Վրանգելի լավ դինված, ռազմամթերքով հագեցած բանակները: Իսկ ցավալի վրիպում էր, իսկ դա գալիս էր նաև հետախուզական ծառայությունների բացթողումներից, մի շարք սխալներից և, անշուշտ՝ ակնհայտ անփորձությունից:

Դատելով Հայկական հետախուզական ծառայություն գործունեության մասին տարաբնույթ նյութերից, կարելի է եզրակացնել, որ ինչքան էլ որ դժվարին և խրթին են եղել նրա առջև կանգնած խնդիրները, դա ամենևին խոչընդոտ չի հանդիսացել, որպեսզի վերջիններս ուժերի ներածին չափով պայքարեն ադրբեջանական և վրաց-ադրբեջանական մեքենայությունների

³⁶⁷ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 25/ 25:

³⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 486, ք. 309:

³⁶⁹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 132:

ու խարդավանքների դեմ, կատարել կառավարության հանձնարարությունները՝ դրանով իսկ իրենց լուծման ներդրելով ՀՀ անվտանգության ապահովմանը նպատակաուղղված ծրագրերի իրականացման գործում: Ստացված արդյունքները գուցե և առաջին հայացքից այնքան էլ արդյունավետ չեն, եղան ցավալի վրիպումներ և բացթողումներ, սայթաքումներ, սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մեկ օրում հետախուզություն չի ծնվում, որ դրա համար անհրաժեշտ են երկար ու ձիգ տարիներ, պետականության գոյությունը պայմանավորված անհրաժեշտ փորձ և արմատավորված սովորույթներ, ապա միանգամայն պարզ կդառնա, որ կատարվածն ստեղծված իրադրությունում առավելագույն հնարավորն էր, ինչն էլ փորձեցին իրագործել ոչ փորձառու, սակայն բավականաչափ ազնիվ ու խիզախ հայ հետախուզները:

**2. Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի
գործունեությունը ադրբեջանական գործակալների
սադրանքների կանխման ուղղությամբ:
Խան-Թեքինսկու դավադրության մերկացումը**

Հայկական բանակի և Հետախուզություն³⁷⁰ Հիմնախնդիրներին վերաբերող Հիմնարար աշխատություններ հրապարակի վրա գրեթե չկան, առավել ևս, բանակի և ՀՀ Հետախուզական ծառայության հետ ունեցած ռազմաքաղաքական փոխառնչությունների կտրվածքով: Թերևս այս առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Մ. Կարապետյանի աշխատությունը³⁷¹, որում հեղինակը անդրադարձել է Հայկական բանակի ձևավորման և զարգացման որոշ հարցերի: Տեղին է նշել նաև Սփյուռքում հրապարակված մի շարք գրքեր³⁷², որով սակայն քննարկվող Հիմնահարցը իր որոշ չբացահայտված էջերով իր վրա է բեռել մեր ուշադրությունը: Ընդհանուր առմամբ, դրանք, անկասկած, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, սակայն դրանցում մեզ հետաքրքրող Հիմնախնդիրները քննության են առնվել մեկնակետ ընտրելով կառավարող կուսակցության՝ ՀՅ Դաշնակցությունից գործունեությունը, ուշադրությունը գլխավորապես բեռնելով բոլշևիկների կողմից իրականացվող ռազմավարության վերլուծության վրա, հայկական բանակի սայթաքումների և սխալների մեղքը բարդելով գլխավորապես բոլշևիկների վրա, ստվերում թողնելով ավելի խորքային բնույթի պատճառահետևանքային վերհանումները, առանց խորամուխ լինելու ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող ներքաղաքական ռազմավարության բացթողումների և խոտորումների վրա: Քննարկվող Հիմնահարցի ուսումնասիրությունը մասնավորապես կարևորվում է Հայաստանի Հանրապետության **Պետական Անվտանգության** համակարգի ձևավորման հայեցակարգի տեսանկյունից, և ըստ այդմ հետաքրքրության կիզակետում են Հայտնվում նաև այն հարցերը, որոնք առնչվում են 1918-1920 թթ. Հանրապետության համար ստեղծված ճգնաժամային-բախումնային իրավիճակների և դրանց հաղթահարման թե՛ հաջող, և թե՛ անհաջող փորձերի հետ, նկատի ունենալով ինչպես, օրինակ, 1918 թ. դեկտեմբերյան երկշաբաթյա՝ հայերի

³⁷⁰ «**Քանակ**» բառը առաջացել է լատիներեն **armare** բառից և բառացի նշանակում է զինել կամ էլ պետության ողջ զինված ուժերի ամբողջություն: Տե՛ս **Военный энциклопедический словарь**, М., Военное изд-во, 1986, стр. 45:

³⁷¹ Տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թթ., Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996 և այլն.

³⁷² Տե՛ս **Յովի. Մահակեան**, Երկու տարի հայկական բանակին մեջ, Փարիզ, Հրատ. Հայ կամատրներու եւ մարտիկներու Միութեան, 1937:

Համար հաղթական վրաց-հայկական պատերազմը³⁷³, այնպես էլ 1920 թ. ադե-տալի Հայաստանի Հանրապետության համար կորստաբեր թուրք-հայկական պատերազմը, և մասնավորապես Կարսի անփառունակ անկումը հոկտեմբերի 30-ին, որի շուրջն այսօր իրարամերժ տեսակետներ են բախվում, առաջադրելով ինչպես առողջ մոտեցումներ, այնպես էլ պատեհաժամ, էգոիստական մոլորություններից թեկադրված տեսակետներ: Այստեղից տպավորություն է առաջանում, որ կարծես թե Կարսը համաշխարհային ռազմաքաղաքական ուժերի առճակատման գլխավոր հանգուցակետներից էր, և շատ հիմնախնդիրների լուծումը գլխավորապես պայմանավորվածություն մեջ է դրվում հայերի վճռական կամքի, ոգու ուժի և այլնի հետ, դրանք կտրված դիտելով տարածաշրջանային բարդ իրողություններից: Քննարկվող հիմնախնդիրների լուսաբանման անհրաժեշտությունը բխում է նաև նրանից, որ այսօր որոշ հեղինակներ անդրադառնալով հայկական բանակի հիմնախնդիրներին, առանց հարցի մեջ իրապես խորամուխ լինելու և խնդրին համալիր մոտեցում ցուցաբերելու փոխարեն, առանց իրական հիմքերի փորձում են հայկական զինուժի անհաջողությունների և սայթաքումների պատճառները որոնել այլ հարթություններում, մասնավորապես մեղքերի առյուծի բաժինը բարդելով հայկական հետախուզության վրա, ինչը արվում է միակողմանիորեն և գլխավորապես հենվելով հուշագրային բնույթի գրականության վրա, դրանց նկատմամբ չցուցաբերելով քննական և քննադատական մոտեցում, գրեթե բոլորովին չհենվելով արխիվային տվյալների վրա, կարծես թե դրանք բոլորովին էլ գոյություն չունեն, կամ էլ այնքան էլ պիտանի կամ հարմար չեն գործածության համար, հակասության մեջ մտնելով նեղ անձնական բնույթի նպատակադրումների հետ: Կարելի է ասել, որ այդ խնդրում, որոշ վերապահումներով հանդերձ, մի առումով շատ տեղին է նկատել **գնդ. Տ. Բաղդասարյանը**. «Հայ բանակի պարտությունն պատճառներուն մասին գրելը իմ ուժերէս դուրս է բացարձակապես: Հում նիւթ մը, որուն մասին կրնան գրել ռազմագետ, հմուտ զինուորականները: Իմ գրածներս անձնական յուշերս են, խիստ սահմանափակ, իբրեւ համեստ ատաղձ մը»³⁷⁴:

Այսպես, կրկին անդրադարձ կատարելով այն հեղինակների հրապարակումներին, որոնցում մեծ հենք է կատարվել որոշակի առումով քննադատական վերաբերմունք պահանջող հուշագրային բնույթի գրականության վրա, որոնց հեղինակները հայկական բանակի կրտսեր հրամկազմի ներկայացուցիչներ են, և շարքային ու ռազմական գերատեսչությունների հետ ան-

³⁷³ Տե՛ս այդ մասին մանրամասն **Վ. Վիրաթյան**, 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Եր., «Առողիկ» հրատ., 2003, **Ռ. Գ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին Տարին, 1918-1919, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2005, էջ 99-135: Տե՛ս նաև **Գ. Գևորգյան**, Դրո (Կյանքը և գործունեությունը), Եր., Հեղ. հրատ., 2007, էջ 269-316 և այլն:

³⁷⁴ Տե՛ս **Յովհ. Մահակեան**, Երկու տարի հայկական բանակին մեջ, էջ 130-131:

միջական առնչություններ չունեցող (ինքնին հասկանալի է, որ նրանք պետք է ավելի վատ տեղեկացված լինեին ընթացող իրադարձությունների վերաբերյալ, առավել ևս այդ անձերի դերում հանդես են գալիս քաղաքացիական, թեկուզև բարձրաստիճան չինովնիկներ) ոչ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են (Հայկական բանակի գոր. Սեպուհի գլխավորությամբ գործող 8-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար հարյուրապետ **Հայ Գնդուհի** (Համբարձում Թօփեան)³⁷⁵, խնամատարութեան նախարար **Արտաշես Բաբախան**³⁷⁶, որոնց վկայակոչումներին պետք է վերապահումներով վերաբերվել. դրանցում տեղ են գտել լիովին չստուգված, միակողմանի, հաճախ անստույգ և թերի փաստեր, որոնց թիրախը այլ նպատակադրումների հետ մեկտեղ, նաև ՀՀ հետախուզական ծառայության ծավալած գործունեությունն է 1918 -1920 թթ. և ըստ այդմ՝ հայ հետախուզյունները՝ շարքայինից մինչև սպայական կազմի ներկայացուցիչները: Հարկ է ընդգծել, որ միանգամայն անընդունելի են և ապացուցողական առումով թույլ, ոչ ճշգրիտ և միակողմանի այն պնդումները, որոնք հանգում են նրան, որ մերկապարանոց ժխտեն ՀՀ հատուկ ծառայությունների գոյությունը և ծավալած որոշակի գործունեությունը, չնայած մեր իսկ կողմից նշված ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի սխալներին և սայթաքումներին, որոնք բնորոշ պետք է լինեին կայացման գործընթացներ ապրող հայկական պետությունն ամբողջությամբ վերցված, և դրանք սքողելու կամ առավել ևս մերկապարանոց ժխտելու մտադրություն ամենևին էլ չկա: Հետևապես, ամփոփելով ասվածը, մենք մերժելի ենք համարում «պնդումները» հայկական հետախուզական ծառայության ինչպես չգոյության, միանշանակ գորշության և բացարձակ անգործության վերաբերյալ, այնպես էլ, վերջիններիս լիովին անհասու լինելու մասին «թշնամի թուրքիայի ծրագիրներուն և հաշիվներուն», թուրքական գործի քանակական կազմի և պլանների վերաբերյալ, որ թուրքիայում Հայաստանի Հանրապետությունը գործակալներ չունեն, և այլն, ինչը միանշանակ և բազմաթիվ փաստերի անառարկելի ճնշման տակ ժխտվում է մեր կողմից հրապարակված մենագրություններում: Չնայած արտահայտված տեսակետների որոշ ռացիոնալ հատիկներին, դրանք երբեմն այնքան հակասական են և նպատակային առումով անորոշ, որ կարող են չփոթության մեջ գցել ոչ փորձառու ընթերցողներին, և թյուր կարծիք ստեղծել Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և մասնավորապես հետախուզական ծառայության պատմության վերաբերյալ, բերելով սխալ եզրահանգման հայկական պետականության չգոյության վերաբերյալ: Անտեսելով Ադրբեջանի, Վրաստանի հանրապետությունների և այլ ուժերի

³⁷⁵ Տե՛ս «Մարտկոց», (Փարիզ), 29 հոկտեմբերի, 1932, N⁰ 16, 1 , 3, 5, 8, 10 նոյեմբերի, 1932, N⁰ 17, 18, 19, 20, 21:

³⁷⁶ Տե՛ս **Արտ. Բաբախան**, Կարսի անկումը//«Հայրենիք» (Բոստոն), 1923, N⁰ 12, հոկտեմբեր, էջ 53:

դեմ երիտասարդ հայկական հետախուզության գործունեության վերաբերյալ առկա փաստերը, և հատկապես բանակալինությունն Բնագավառում անհաջողությունների և սայթաքումների, հայկական բանակի պարտությունների պատճառահետևանքային արձանագրությունները, փնտրելով միմիայն ՀՀ հետախուզական ծառայության գործունեության ծալքերում, ինչը չի կարելի անել՝ հենվելով գրեթե բացառապես հուշագրային բնույթ կրող և այլ լիովին չստուգված աղբյուրների վրա: Ըստ այդմ անելով կամայական եզրահանգումներ բանակային հիմնախնդիրների և հետախուզության գործունեության վերաբերյալ, ինչպես կարելի է անտեսել այն հանգամանքը և ակներև պատմափաստը, որ, ինչքան էլ չկազմակերպված և թույլ լինեք հայկական հետախուզությունը, ինչպես պնդում են ՀՀ հետախուզական ծառայությունների չգոյություն ունեցող «կողմնակիցներ» և պարզապես **«պոլիտիկան ժխտարարներ»**, հենց կայացման բարդ և ոչ միանշանակ գործընթացներ ապրող, սովի և քայքայման գործոնների դժվարին պայմաններում ծնվող և համառորեն կայանալու ձգտող հայկական հետախուզական ծառայության ջանքերով է որոշակիորեն, գործնականում հաջողվել կանխել Ադրբեջանի Հանրապետության ազդեցության Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած տևական և համառ մարտերում³⁷⁷ (նշված հիմնախնդիրը հայ պատմագիտության բոլորովին, բացար-

³⁷⁷ 1919 թ. վերջին ադրբեջանական 2 զորքանակ՝ գեներալներ **Ալի աղա Իսմայիլ Աղա օղլի Շիխլինսկու** (23 ապրիլի, 1865 թ. - 18 օգոստոսի, 1943 թ.) և **Սամեդ բեկ Մադիս բեկ օղլի Մեհմանդարովի** (16 հոկտեմբերի, 1855 թ. - փետրվար, 1931 թ.) հրամանատարությամբ [*А. Шихлинский, Мои воспоминания, Баку, Азербайджан, 1984, 209 стр: Д. Ибрагимов, Генерал Али Ага Шихлинский, Баку, Азерб. гос. изд-во, 1975, 138 стр.*], ներխուժեցին Չանգեզուր: Գ. Նժդեհը Գորիսի տակ կազմակերպեց հակազդու, ...քննարկումներ և փախուստի դիմեց դեպի Ավդալար [այժմ՝ Լաչին]: Այս պարտությունից հետո ադրբեջանցիները մինչև 1920 թ. ապրիլը չհամարձակվեցին հարձակվել Չանգեզուրի վրա: Ադրբեջանը օգտագործեց նաև թուրքական ուժերը, որոնք 1920 թ. ապրիլին Նուրի փաշայի գլխավորությամբ փորձեցին գրավել Կապանը, սակայն ջախջախիչ պարտություն կրեցին Ռոստամի կիրճում: Ապրիլի վերջերին Նժդեհը ոչ միայն ետ մղեց թշնամու բոլոր գործերը, այլև Դրոյի հետ անցավ Արցախ և օգնություն հասցրեց հեղափոխական արցախահայությանը// Տե՛ս **Ա. Մելքոնյան**, Հայոց պատմություն. Դասախոսությունների ձեռնարկ, Եր., «Հայագիտակ», 1998, էջ 217. Տե՛ս **Է. Լ. Դանիելյան, Ա. Ա. Մելքոնյան**, Հայոց պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, «Զանգակ-97», 2008, էջ 297-299. - Հենց այս իրադարձությունների կապակցությամբ և Չանգեզուրում 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած տևական և համառ մարտերի ըմբացում **Արսեն Ըսահմազյանի, Գարեգին Նժդեհի** և այլ ազգային նվիրյալների, անվանի ռազմական գործիչների ծավալած հեղափոխական գործունեության կապակցությամբ վերև արժարժվում է հայ պատմագիտության բացառապես յուրաքանչյուր և անհայտ էջերից մեկը՝ կապված հայկական հետախուզության, և առաջին հերթին այն ուղղորդող ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր Շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի դերակատարման հետ Հայաստանի Հանրապետության համար չափազանց կարևոր այդ իրողություններում, ինչն ամենևին էլ ստվեր չի գցում նշանավոր գործարար **Գարեգին Նժդեհի** ռազմաքաղաքական գործունեության վրա. - Վ. Վ.

ձակապես չուսումնասիրված հարցերից է), ինչի շնորհիվ նաև հայկական գիտնուժը **Գարեգին Նժդեհի** գլխավորությամբ կարևոր և վճռորոշ հաղթանակ տարավ և դրանով իսկ ապահովագրեց ՀՀ տարածքային անձեռնմխելիությունը Հայաստանի ռազմավարական տեսանկյունից այդ կարևոր տարածքային սահմանահատվածում: Ինչպես պարզ է դառնում հայտնի հայ հետախույզ **Տ. Դեվոյանցի** հուշագրությունից, որը հալած յուզի տեղ չենք ընդունում, սակայն անտեսել էլ չենք կարող, քանզի այն բացահայտորեն վկայում է հայկական հետախուզության օգտաշատ գործունեության մի չափազանց կարևոր փաստի՝ պատմադրվագի մասին, որն ըստ էության ուղղակիորեն և գործնական առումով որոշակիորեն նպաստել է **Գ. Նժդեհի (Գարեգին Եղիշի Տեր-Հարությունյան, 1. 01. 1886 - 21. 12. 1955 թթ.)** գլխավորությամբ խիզախորդ Հայոց գիտնուժին ջարդել և վտարել Ադրբեջանի ագրեսոր բանակին Զանգեզուրից, ինչպես դա ժամանակին արել է անկոտրում հայրենասեր գիտնուժը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ: Այս կապակցությամբ **Տ. Դեվոյանցը** շատ հստակ պնդում է. «Հայաստանի հետախուզական բաժանմունքը 200,000 ռուբլիով կաշառեց Նժդեհի դէմ գտնուող Ազրբեյջանի բանակի սպայակոյտի պետին, որը դասաւորեց իր զօրքերը, թնդանօթները եւ զնդացիրները մեր ուղած ձեւով եւ, երբ կռիւը սկսուեց, Նժդեհի ուժերը ջախջախեցին Ազրբեյջանեան շատ աւելի ուժեղ բանակը, գրաւեցին կամ ոչնչացրին թշնամու ուժեղ հրետանին եւ զնդացիրները:

Ազրբեյջանի այդ շրջանի զօրքերի սպայակոյտի պետը ազգութեամբ վրացի էր:

Դրանից յետոյ էր, որ Գարեգին Նժդեհը դարձաւ սպարապետ...»³⁷⁸:

Որպեսզի տպավորություն չառաջանա, որ մենք մի կողմից պահանջում ենք քննադատական վերաբերմունք հուշագրական գրականության նկատմամբ, իսկ մյուս կողմից ինքներա ենք վկայակոչում միայն հենց այդ բնույթի աղբյուրները, վերոնշյալ վկայությունները հաստատելու համար դիմենք նաև արխիվային փաստերի օգնությանը: Արխիվային մի շարք կարևոր փաստաթղթեր օգնում են լույս սփռել ականհայտորեն անբավարար կամ ավելի ճիշտ բոլորովին չուսումնասիրված հիմնախնդիրների վրա, դրանով իսկ հաղթահարելով մի շարք քարացած կաղապարամտքեր, կաղապարացված եզրահանգումներ ու դատողություններ: Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից գլխավորական կցորդի, ասել է թե՛ հետախուզության գծով գործերի կոորդինատորի և ղեկավարի՝ գեներալ-մայոր **Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշյանի** հետ կապված առաջին իսկ փաստաթղթերը որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հենց վերը ներկայացված հարցադրումների տեսանկյունից, չնայած իրենց մեջ պարունակած տեղեկատվության որոշ հակասականությունը: Հարկ է հաշվի առնել նաև

³⁷⁸ **Տիգրան Դեյնեանց**, Կեանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N⁰ 6 (245), Նոյ.- Դեկտ., էջ 75:

այն հանգամանքը, որ չնայած հայկական հետախուզությունը դեռևս բավականաչափ երիտասարդ էր, անփորձ, ընդամին էլ առաջին քայլերն էր անում լուրջ ծառայություն դառնալու ճանապարհին, սակայն դա բարոյաքաղաքական առումով խոչընդոտ չհանդիսացավ նրա կողմից հայթայթվող տեղեկատվության օգտակարության գործակցի տեսանկյունից: Ստորև բերվող փաստաթուղթը դրա լավագույն և անառարկելի ապացույցներից մեկն է, ինչը հաստատում է **Տ. Դեվոյանցի** վերոնշյալ պնդումը հայ հետախուզյունների արգասաբեր գործունեության մի հիմնական շատ հետաքրքիր պատմաէջի մասին, փաստելով նաև այն մասին, որ նրա գործունեությունն ամենեևս էլ այնքան դժգույն չի եղել, ինչպես այդ մասին «փորձում են վկայել» որոշ ակադեմիկոսներ և ժամանակակից հեղինակներ: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի հատուկ ծառայության ղեկավարը՝ **Հ. Քիչմիշյանը**, 1920թ. հունվարի 17-ի իր գեկուցագրում (№ 33) ուղղված ՀՀ Զինվորական նախարարին, տեղեկացնում էր, որ լիովին վստահության արժանի անձը՝ **Բողդան Դավիդովիչ Ավան-Յուզբաշի Խան Սազնախսկին** (որին Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական ներկայացուցչության շրջանում համարում էին իրենց հավատարիմ մարդ) իր կողմից ղեկավարվող վարչության հանձնարարությամբ համաձայնության գալով Զանգեզուրում գործելու «իրավունք» ստացած աղբյուրական գործերի ջոկատի շտաբի պետ փոխգնդապետ իշխան **Էրիստովի** հետ, վերջինից խոստում է ստացել 200-300 հազար ռուբլու դիմաց իրենց տրամադրել աղբյուրական բանակի շիֆրը (ծածկագիրը, գաղտնագիրը), ողջ գաղտնի գրադրությունը, աղբյուրական գործերի դիսկոնցիան (տեղաբաշխումը) և Զանգեզուրի վրա ենթադրվող հարձակման պլանը, պարտավորվելով նաև մարտական հրամանը կազմել իրենց համար ցանկալի իմաստով և մշակել օպերացիայի ողջ պլանը՝ համաձայն հայկական կողմի ցուցումների, միաժամանակ պահպանելով մշտական կապ, տեղյակ պահելով Աղբյուրների բոլոր ռազմական գործողությունների մասին: Ինչպես տեսնում ենք, շատ հետաքրքիր տեղեկատվություն է, որն անշուշտ, միանշանակ չի կարելի ընդունել, չի կարելի անտեսել նաև աղբյուրական հետախուզության նմանատիպ մտադրությունները և նախապատրաստվող ձեռնարկումները, չնայած գեներալ Քիչմիշյանը տեղեկատվության մեջ վստահորեն ավելացնում էր, որ Խան Սազնախսկին իրենց վստահեցրել էր հաղորդած տեղեկությունների հավաստիության մեջ, ավելացնելով, որ այն տեղ հՀացավի փոխգնդապետ Էրիստովի միջոցով, ընդ որում դրամը կվճարվի միայն վերոհիշյալ փաստաթղթերի ստուգումից հետո: Ըստ երևույթին, գրեթե լիովին համոզվածություն արտահայտելով, որ աղբյուրական այս սպաներն արդեն լիովին կարելի է կաշառված կամ իրենց կողմը դրաված համարել, գեներալ Քիչմիշյանը այս խիստ հետաքրքիր գեկուցագրում նաև նշում էր, որ իր կարծիքով անհրաժեշտ է անհապաղ Թիֆլիս գործողել կապիտան **Վ. Գ. Մուրադյանին** դրամի հետ միասին, որպեսզի վերջինս անմի-

ջական հարաբերությունն մեջ մտնի հիշյալ փոխգնդապետ Էրիստովի հետ բոլոր հանգամանքների մանրագնին պարզաբանման համար: Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ կապիտան Մուրադյանի գործողման նախօրյակին անհրաժեշտ է հարցում անել զորքերի շտաբի պետին այն հարցերի մասին, որոնք անհրաժեշտ է տեղյակ պահել փոխգնդապետ Էրիստովին՝ 1) զորքերի թվաքանակի, 2) դրանց խմբավորումների, 3) ռազմական գործողությունների ուղղությունների, 4) օժանդակ օպերացիաների մասին: Այս հետաքրքիր զեկուցադրի վերջնամասում զեներալ Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ կապիտան Մուրադյանը պետք է տեղեկացվի իր աշխատանքի համար անհրաժեշտ մանրամասն և սպառիչ հրահանգով, որի մեջ և կմտնի բոլոր տեղեկությունների ստուգումը: Բացի այդ, Քիչմիշյանը տեղեկացնում էր, որ բանավոր զեկույցի համար այդ նպատակով իր կողմից երևան է գործողվել Թիֆլիսի հետախուզական ցանցի լավագույն աշխատակիցներից մեկը՝ **պորուչիկ Եդիսգարովը**: Փաստաթղթի վրա կա նաև համապատասխան գրառում (№ 34) Զինվորական նախարարի անունով այն մասին, որ 200-300 հազար ռուբլով կարելի է ձեռք բերել շիֆրը, և ադրբեջանական զորքերի տեղաբաշխման ողջ զաղտնի գրադրությունը³⁷⁹: Վերջին հաշվով, այստեղ կարևորն այն է, որ չնայած կարելի է մտածել, որ հայկական հետախուզությունը միամտություն ուներ հավատալու ադրբեջանական բանակի սպաներին նման կարևոր հարցերում, այնուամենայնիվ, հարկ է հատուկ արձանագրել, որ հայ հետախույզները այս պարագայում պարզապես հաջող գործեցին և ձեռք բերեցին կարևորագույն տեղեկատվություն, որ կարող էր ծառայել Հայաստանի անվտանգության և պաշտպանունակության ապահովման հարցերին [նման օրինակների կարելի է հանդիպել նաև այլ երկրների պրակտիկայում], դիմելով անգամ կաշառքի և կարևոր տեղեկատվություն ձեռք բերելու այլ միջոցների ու եղանակների՝ գործնականում ծառայեց **Գ. Նժդեհի** կողմից գլխավորվող զորամասերի Ադրբեջանի դեմ տարած վճռորոշ հաղթանակին: Հարկ է կրկին հավաստել, վկայակոչելով **Տ. Դեմոյանցին**, որ երբ Ադրբեջանը խոշոր քանակությամբ զորքեր էր կենտրոնացնում Զանգեզուրի դեմ, ի դեմս հայկական հետախուզական ծառայության, ՀՀ կառավարությունը կարողացավ ձեռք բերել ռազմավարական մեծ արժեք ներկայացնող տեղեկատվություն, ինչն օգնեց հակառակորդի հետ ռազմաքաղաքական հակամարտությունում հասնել ծանրակշիռ արդյունքների: Այդ մասին **Տ. Դեմոյանցը** ուղղակի շեշտում է հետևյալը. «*Հայաստանի կառավարությունը կարողացավ կաշառել Ատերբեյջանի զորքերի սպայակոյտի պետին, որ մի վրացի գնդապետ էր: Վերջինս ոչ միայն տուեց մեզ Ատերբեյջանի զորքերի դասաւորութիւնը, այլևս դասաւորեց թաթարական զօրամասերը այնպիսի ձեւով, որ մեր բանակը շատ հեշտութեամբ ջարդեց նրանց եւ գրաւեց նրանց թնդանօթնե-*

³⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 3-4:

ըր, գնդացիները եւ բաւական ռազմամթերք»³⁸⁰: Կարծում ենք, լրացուցիչ և հավելյալ բնույթի մեկաբանութիւններն այստեղ ավելորդ են և անտեղի:

Այն, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան հատուկ ծառայութիւնները իրենց ընձեռնված հնարավորութիւնների և առկա ուժերի, կադրային ռեսուրսների պայմաններում հնարավորինս ձգտել են աշխատել, ձգտել են լավագոյն կողմերից դրսևորվել, դա երևում է մի շարք այլ փաստաթղթերի փաթեթի մանրագնին ուսումնասիրութիւնից: Այլ բան է, որ նրանք ի վիճակի չեղան քիչ թե շատ շոշափելի առավելութեան հասնել, հենց թեկուզ թուրքական հատուկ ծառայութիւնների (մասնավորապէս հակահետախուզութեան դեմ) դեմ պայքարում, որոնք իրենց ավելի վստահ ու ապահով էին զգում, և որոշ իրավիճակներում ավելի նախաձեռնող ու համարձակ էին: Մի կողմից՝ հզոր աշխարհակալ կայսրութեան դարավոր փորձը (թեկուզ և ասիական տարբերակի, վայրագ ու նենգ), կադրերի ու ռեսուրսների առկայութիւնը, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի նոր կազմավորվող պետութեան դերում գտնվելը, կադրային սովը, որը նա զգում էր, եղածն էլ անչափ երիտասարդ, չթրծված և օպերատիվ աշխատանքի մեծ փորձ չունեցող: Այդ ծառայութիւնների կայացման վրա բացասաբար էր ազդում նաև կտրվածութիւնը Ռուսաստանից, նրա ուսումնական ու ռազմաօժանդակ կառույցներից, աշխարհաքաղաքական մեկուսացվածութիւնը, ինչպէս նաև իշխող արևմտամետ տրամադրութիւնները, որոնք հետո բուժբերանգի նման հարվածեցին՝ մերկացնելով թիկունքը: Եվ այնուամենայնիվ, գոյութիւն ունեցող հայկական հատուկ ծառայութիւնները ստեղծված իրավիճակում էլ փորձում էին կանխել թշնամու գործակալներին, հայրենիքի համար ծայրահեղ լարված պահերին գորավիզ լինել հանրապետութեան անվտանգութեանը (Բոյուք-Վեդի և Զանգիբասար, 1918 թ. դեկտեմբերյան հայ-վրացական պատերազմ Լոռու և հարակից շրջանների համար և այլն):

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան հետախուզական ծառայութեան պատմութեան քիչ թե շատ լիարժեք և ամբողջական բացահայտման տեսանկյունից կարևոր է նշել հայկական հետախուզական ծառայութեան գործունեութեան մի կարևոր էջի մասին՝ կապված Ադրբեջանի հատուկ ծառայութիւնների մեքենայութիւնների հետ հենց Երևանում ի դեմս նրանց գործունեութեան կենտրոնատեղի հանդիսացող Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչութեան և գործակալական ցանցի, որի մասին բազմանշանակ նկատում է Ալ. Խատիսյանը. «ՀՀ կառավարութիւնը ամէն օր կը ստանար իր խուզարկու մարմիններու միջոցով տեղեկութիւններ այս կամ այն շրջանի մէջ տեղի ունեցող պատրաստութիւններու մասին»³⁸¹, ինչն ինքնին հենց ժխտում են Վ. Արծրունու և այլոց կողմից բեր-

³⁸⁰ Տիգրան Դեդեալցյան, Կեանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 83:

³⁸¹ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 205:

ված այն փաստերը, համաձայն որոնց իբր թե Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին գործած «Հայկական հետախուզությունն իր ավանդական ապիկարությունը ցույց կտար նաև հայ-ադրբեջանական ճակատի վրա»: Գործնականում այդպես չէր. և արդեն 1919թ. հուլիսի 31-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար Ա. Խատիսյանը Բյուրե-Վեդիի ղեկավարի կապակցությամբ վճռական բողոք է ներկայացնում Ադրբեջանի կառավարությունը նրա կողմից ծավալած դավադրական բնույթի լրտեսական-հետախուզական քայքայիչ գործունեությունն առնչությամբ, ընդգծելով իր լավ տեղեկացվածության մասին. «Հայաստանի կառավարությունը ունի ճշտված, անհերքելի փաստաթղթերի վրայ հիմնված տեղեկանք ոչ միայն Բեյրութ Վեդիցիների զինման և դրսից դրամական օժանդակություն ստանալու մասին, այլ նաև այն մասին, որ բոլոր յետագայ ապստամբական բռնկումները մի կազմակերպության գործ են, որ հետապնդում է մի նպատակ՝ արհեստական կերպով գրգռել մահմեդական ազգաբնակչությունը Հայաստանի կառավարության դեմ և բռնի կերպով փաթաթել այդ գրգռումը մահմեդական ազգաբնակչության վզին, դրսից եկած բազմաթիվ գործակալների միջոցով, առանց որոնց մահմեդական ազգաբնակչությունը Հայաստանի յիշեալ գաւառներում մինչև այժմ էլ կը շարունակէր ապրել խաղաղ կուլտուրական կեանքով, ինչպէս որ այդ տեղի ունի Հայաստանի միւս վայրերում: Այս սպառող բացատրություններից յետոյ ըստ հարցի էության, Հայաստանի կառավարությունը անհրաժեշտ է գտնում, հիմնված հաստատ տեղեկանքի վրա ցաւ ի սիրտ յայտարարել, որ իր գործողություններով Պ. Թեքինսկին անձամբ, նպաստել է Հայաստանի Հանրապետության և երկրի անդորրության դէմ ուղղված շարժումներին»³⁸²: Հենց այդ մասին շատ հստակ փաստում է Տ. Դեվոյանցը իր նշանավոր «Կեանքիս դրուագներից» հուշաշարքում. «Երեւանի մէջ Ադրբեյջանը շատ լաւ լրտեսակ ան ցանց ունէր կազմակերպւած»³⁸³: Այնուհետև նա, մի այլ կապակցությամբ ավելացնում էր հետևյալը. «Երեւանում գտնուող Ատերբեյջանի դիւանագիտական միսիան ոչ միայն անսովոր արագութեամբ յայտնում էր Թիֆլիս եւ Բագու Հայաստանի գօրքերի դասաւորութեան եւ գօրքերի ու ռազմամթերքի փոխադրութեանց մասին, այլեւ իր ձեռքի տակ ունեցած էր Հայաստանի գաղտնի հրամանագրերն ու հրահանգները:

Հայաստանը իր Խորհրդարանի մէջ տեղ էր տուել ե՛ւ մահմեդականներին, որոնց պատգամաւորների ընտրության համար Ատրբեյջանի կառավարությունը բաց էր թողել 40,000 ռուբլի: Նրանց բազմաթիւ լրտեսները ամէն օր անարգել կերպով Երեւանի թաթարական թաղի ետեւի կողմից անցնում էին Թոխմախեան Գեօլը եւ նրա մոտից գնում Շարուր-Նախիջևան, Բէ-

³⁸² Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր» , Երևան, 19 օգոստոսի, 1919, N 123:

³⁸³ Տիգրան Դեդեալցի, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 88:

յուկ[ք] Վէդի, Զանգիբասար՝ Երեւանից փոխադրելով այնտեղ ռազմա-մթերք, հրահանգներ, լուրեր, ուտեստեղեն: Դրանք գնում էին զինուած ա-մէն տեսակի վկայականներով, տրուած ոստիկանութեան, Հայաստանի խորհրդարանի այս կամ այն անդամի կամ նախարարի կողմից»³⁸⁴: Միաժա-մանակ, **Տիգրան Դեվոյանցը** ի պատիվ հայկական հետախուզական ծառա-յության կողմից ծավալած գործունեութեան և ձեռնարկած հակամիջոցնե-րի, ընդգծում է հետևյալը. «Բարեբախտաբար, Հայաստանի կառավարութիւ-նը օրը օրին այս հեռազինների միջոցով իրազեկ էր պահւում թշնամու ծրա-գիրներին եւ ըստ այնմ միջոցների դիմում: Եթե Ատերբեյջանի դիւանազի-տական ներկայացուցիչը չէզոք գօտիի վրայ չթալանուէր «աւազակների» կողմից, Թիֆլիսի վրայով Բագուից ուղարկուած գումարով միայն Շարուր-Նախիջևանի շրջանի թաթարական բանակի թիւը պետք է հասնէր 10,000-ի. նոյն համեմատութեամբ պէտք է աւելանար կռուող թաթարների թիւը Բէ-յուկ-Վիդիի, Զանգիբասարի եւ այլ շրջանների մէջ, եւ ամբողջ Հայաստանի հայութիւնը պիտի գտնուէր բնաջնջման սպառնալիքի տակ»³⁸⁵: Այս տեսա-կետն է պաշտպանում նաև **Ս. Վրացյանը**. «Խան-Թեքինսկիի Երևան հասնե-լու առաջին իսկ օրից Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը ծանոթ էր նրա ծածկազրին. Խան-Թեքինսկիի ուղարկած և ստացած բոլոր հեռագրերը, նախքան իրեն հասնելը, հայտնի էին դառնում Հայաստանի կա-ռավարութեանը: 1920 թ. մայիսին, Ագրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, այդ հեռագրերը հրատարակեցին առանձին գրքուկով՝ «**Գաղտնի փաստա-թղթեր**» (Ագրբեջանի դավադրական գործունեութեան մի էջ), 1920 թ., Երևան, հրատ. «Ռազմիկի»³⁸⁶: Մեկ այլ տեղ **Ս. Վրացյանը** ավելացնում է. «Անկախութիւնների հենց առաջին օրերից, Ագրբեյջանը հանգիստ չթողեց Հայաստանը: Թուրքերի աջակցութեամբ, ագրբեյջանցիները աշխատում էին գրգռել Հայաստանի թուրք-թաթարական բնակչութիւնը Հայկական իշխա-նութեան դէմ: Ագրբեյջանեան դէսպան՝ *Խան Թեքինսկին* գլխաւոր դերա-կատարն էր այդ գործում: Երկրի զանազան կողմերում նա պահում էր գոր-ծակալներ, առատ դրամ էր ստանում Բագուից եւ գաղտնի տեղեկութիւններ էր հաղորդում իր կառավարութեան: Հայաստանի Արտաքին գործոց նախա-րարութեան պաշտոնեայ **Եակուբեանը** (**Պ. Յակուբյան - Վ. Վ.**), չուտով բա-ցեց չիֆրը, որով Խան-Թեքինսկին հեռազիններ էր փոխանակում իր կառա-

³⁸⁴ Նույն տեղում, 1945, N° 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 81:

³⁸⁵ Նույն տեղում:

³⁸⁶ **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 310: **Ռոքնէ**, Հայ հեղափոխականի մը յիշատակները, Է. հատոր, Գ. հրատ., էջ 193: Ս. Վրացեան, Կեսանքի ուղիներով. Դէպքեր. Դէմքեր. Ապրումներ, Ե. հատոր. - Պէյրոս, 1966, էջ 102. Հարկ է ավելացնել, որ այս խնդրում կարևոր մասնակցություն է ունեցել Տ. Դեվոյանցը, որին առաջինն է հաջողվել բացահայտել դրանց բանալին, գաղտնագրածի դրամք և կանխարգելի քայքայիչ ձեռնարկումները Հայաս-տանի, մրա իշխանությունների դեմ. - **Տիգրան Դեյնեանց**, Կեսանքիս դրուագներից// «Հայրե-նիք» (Բոստոն), 1945, N° 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 87:

վարութեան հետ»³⁸⁷: Այդ մասին է գրում նաև Աբր. Գյուլիսանդանյանը. «Թէեւ արտաքինապես պահվում էին բարեկամական յարաբերութիւններ եւ այդ երկու երկիրները միմեանց մօտ ներկայացուցիչներ ունէին, սակայն Ադրբէջանի կառավարութիւնը ամէն ճիգ էր գործադրում, որպէսզի Հայաստանի մէջ եղած մահմետական տարրերը չենթարկուեն հայկական կառավարութեան: Եւ այդ նպատակով Ադրբէջանը աշակցում էր նրանց զէնքով, զինուորական ղեկավարներով, մանաւանդ՝ զբանակով: Այդ մասին հստակ հաստատաբերում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանը, նշելով զբանակում հայկական հետախուզութեան քաջատեղյակութեան մասին. «Հայկական հետախուզական ծառայութիւնը շուտով սովորեց վերծանել ճեպագրերը և կառավարութեան ու սպայակույտի պետին մատուցեց գաղտնագիրքոված տեքստերը»³⁸⁸:

Հայաստանի Հանրապետութիւնում նստած Ադրբէջանի ներկայացուցիչը, օգտուելով իր դիրքից, ծածկագիր հեռագիրներով անդադար հաղորդում էր իր կառավարութեան իր կատարած աշխատանքների մասին եւ հրահանգներ էր ստանում...

Հայաստանի կառավարութիւնը, որը առաջին օրուանից տեղեակ էր այդ բոլոր հեռագիրների բովանդակութեան, ստիպուած եղավ վերջի վերջոյ փաստացիօրեն մերկացնելու այդ ինքնատիպ պետական դեսպանի իրական պատկերը եւ պահանջելու, որ Ադրբէջանի կառավարութիւնը յետ կանչի նրան: Ու թէեւ այդ ներկայացուցիչը փոխարինուեց մի ուրիշով, սակայն նա եւս շարունակեց իր նախորդի սկսած գործը»³⁸⁹:

Ադրբէջանի ներկայացուցիչը երևանում՝ Մամեդ Խան-Թեքինսկին, անդադրում աշխատում էր արգելել Հայաստանին միացնելու Շարուրը և Նախիջևանը, և սկսած իր ժամանման օրից նա ծածկագրված հաղորդագրութիւններով միջոցով իր կառավարութեանը իրազեկ էր պահում հարավային և այլ շրջաններում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակին: Եւ այդ նպատակների իրագործման համար Խան-Թեքինսկին Ադրբէջանի կառավարութիւնից անընդհատ խոշոր գումարներ էր պահանջում՝ միաժամանակ պահանջելով ուժ գործադրել ՀՀ կառավարութեան վրա³⁹⁰:

³⁸⁷ Մ. Վրացեան, Կյանքի ուղիներով, Ե. հատոր, էջ 102: Հարկ է այս կապակցությամբ հատուկ նշել, որ այս կապակցությամբ հայտնի հետախույզ Տիգրան Դեփոյանցը հայտնում է, որ ինքն է գաղտնագրեթէ բոլոր հայտնի 75 գաղտնագիր-հեռագրերը, որոնք ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությունն ապօրինաբար իրեն է վերագրել. - Տ. Դեփոյանց, Կեանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 2 (247), Մարտ - Ապրիլ, էջ 87-90, 1945, № 4 (249), Հուլիս-Օգոստոս, էջ 82-83:

³⁸⁸ ՀԱԱ, Ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 299, ք. 9, քիվ 150: Ֆ. Պ - 206, ց. 1, գ. 84, ք. 27, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ., էջ 110:

³⁸⁸ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, էջ 213:

³⁸⁹ Ա. Գիլիսանդանյան, Անդրկովկասի Հանրապետությունները, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1967, № 4, էջ 76:

³⁹⁰ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին տարին, 1918-1919, էջ 263-264:

Հետևաբար, միանգամայն օրինաչափ է, որ այդ տարիներին հայկական հատուկ ծառայությունները ոչ միայն որոշակի հետաքրքրություն, այլև վերահսկողություն ունեին նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեության նկատմամբ (այն բացվել էր 1919 թ. մարտին և դարձել հակահայկական գործողությունների մշակման և ուղղորդման լրտեսական-հետախուզական կենտրոնատեղի, որում կենտրոնացած լրտեսական ուժերը տեղեկություններ էին հավաքում Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի, զորաշարժերի մասին, քաղաքական դիտարկումներ կատարում, տվյալներ հավաքում ՀՀ Ֆինանսական հնարավորությունների վերաբերյալ և հրահանգներ ու խորհրդատվություն տալիս սեփական կառավարությանը, թե ինչպես և ինչ ձևով է հնարավոր Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությունը վնաս հասցնել), և այդ առումով վերջիններիս կողմից Բաքու ուղարկված մի շարք ծածկագրված հեռագրերի գաղտնագրածումը հնարավորություն է տվել բացահայտել թշնամական գործունեության որոշ կարևոր կողմեր: Եվ դեռ ավելին, հակառակորդի նպատակների մեջ մտնում էր երկրի ներսի թշնամական ու ապստամբ տարրերին դրամական-ֆինանսական ու ռազմական աջակցություն ցույց տալը, ինչպես նաև պետաքաղաքական շինարարության տարբեր հիմնախնդիրների իրագործման ձախողումը: Որպեսզի պարզորոշվի, թե Ադրբեջանը ինչ քայքայիչ-վնասարարական, լրտեսական-հետախուզիչ հետևողական աշխատանք է ծավալել Հայաստանի Հանրապետության դեմ ի դեմս Երևանում իր դիվանագիտական ներկայացուցիչների, բերենք մի շարք փաստական տվյալներ, գաղտնի գրագրություններից վկայակոչումներ: Այդ մասին է առաջին գաղտնի ծածկագիր հեռագիրը, որը Երևան ոտք դնելուց անմիջապես հետո Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկին 1919 թ. մարտի 22-ին ուղարկեց Բաքու: Դրանում ասվում էր. «Մարտի 14-ին Հայաստանը Թիֆլիսից ստացաւ 14 միլիոն բօն, բայց եթէ ֆինանսական տեսակէտից դժարութիւններ յարուցանեք, չուտով ծանր դրութեան մէջ կընկնի: Եկամուտների բացակայութեան պատճառով, Հայաստանը չի կարող ինքնուրույն կեանք վարել»³⁹¹:

1919 թ. ապրիլի 10-ին, Երևան ժամանելուց մի քանի օր հետո, Խան-Թեքինսկին ճեպագրով տեղեկացնում էր Ադրբեջանի կառավարության նախագահին և Արտաքին Գործերի նախարարին. «Հայաստանը ունի 6 հետևակ գունդ, յուրաքանչյուրը բաղկացած 3 գումարտակից, բացի այդ, կազմավորվում է Ղարաբաղյան 6 գումարտակ և Երևանյան մի գումարտակ: Կազմավորվում են խմբապետական գործամասեր: Ամբողջ հետևակը 10 հազարից չի անցնում: Գնդերը համալրելու համար հայտարարվել է զորակոչ: Հեծելազոր-

³⁹¹ Գաղտնի փաստաթղթերը. Աղբյուրացի դատադրական գործունեությունից մի էջ, էջ 18:

ըր բաղկացած է 3 ղեկավարներից՝ յուրաքանչյուրում 3 էսկադրոն: Զինեցով ապահովված է միայն մեկ էսկադրոն: Կա 2 դաշտային, 5 լեռնային և 1 հեծյալ մարտկոց, 3 զրահագնացք, որը զբաղվել են վրացիներից»³⁹²: Հատուկ ուշադրություն դարձնելով Նախիջևանի շրջանի իրադարձություններին ու դեպքերին՝ Խան-Թեքինսկին ապրիլի 18-ին իր կառավարությունը տեղեկացնում էր Զոդ-Բասարգեչարի շրջանում մահմեդականների ցուցաբերած դիմադրության, հայկական զորամասերի հետ սկսած մարտերի մասին³⁹³: Ապրիլի 29-ին Խան-Թեքինսկին ցանկանում էր պարզել, թե ինչպիսի օգնություն ցույց կտա կառավարությունը Նախիջևանի մահմեդականներին՝ հայկական զորքերի այնտեղ մտնելու ժամանակ դիմադրություն ցույց տալու դեպքում. «Կուղարկի՞ արդյոք զորք, թեկուզ կամավորների անվան տակ»:³⁹⁴ Խան-Թեքինսկու հակահայկական դավերի ու սադրանքների մասին Ս. Վրացյանը վկայում է. «Ապրիլի 30-ին, հետևելով մեծ գումարներով, Երևան են հասնում Ազրբեջանի գործակալներ Նախիջևանսկին և Մակինսկին՝ Նախիջևան հասնելու համար... սկսվեց ազրբեջանյան գործակալների դավերի մի նոր շրջան»³⁹⁵: Այդ մասին անմիջական վկայություն կա հենց Ազրբեջանի նախարարապետին ուղղված Երևանում այդ երկրի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու 1919 թ. մայիսի 1-ի հեռագրում, որում ասվում էր. «Ապրիլի 30-ին ժամանեցին Մակինսկին (Գանիգադե) և Նախիջևանսկին: Տօմսօնը Երևանում արգելեց Մակինսկուն անցնել Նախիջևան, այն պատճառաբանությամբ, թէ այդ շրջանը գտնվում է Հայաստանի կառավարության վարչության ներքոյ: Մակինսկին դրամները յանձնեց ինձ. սպասում եմ ցուցմունքների, թէ ինչպես գործադրեմ Նախիջևանին յատկացած գումարները. Նախիջևանսկին հարկաբերած է վերադառնալ: Անգլիացիները Մակինսկու վազօնը վերցրին»³⁹⁶: 1919 թ. մայիսի 4-ին, խնդրելով շտապ պատասխանել ապրիլի 29-ի իր հեռագրին, Խան-Թեքինսկին ավելացնում էր. «Ինձ նախիջևանցիները հարցնում են. ինչպես վարվել կգա՞ արդյոք նրանց օգնության Ազրբեջանը, եթե նախիջևանցիները հայերին ցույց տան դիմադրություն»³⁹⁷: Նույն օրվա մեկ այլ հեռագրում Խան-Թեքինսկին հայտնում էր Ազրբեջանի կառավարությանը. «Դեպի Նախիջևան շարժվեցին հայկական զնդերը. որպեսզի գործադրվի ճնշում Հայաստանի վրա, անհրաժեշտ եմ համարում մեր զնդերը անհապաղ կենտրոնացնել Հայաստանի սահմանների վրա: Նախիջևանի շրջանի բնակչությունը պատրաստ է ցույց տալ դիմադրություն: Դիվիզանում կանգնած է հայկական 4-

³⁹² ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 299, ք. 3, քիվ 41:

³⁹³ Նույն տեղում, ք. 4, քիվ 60:

³⁹⁴ Նույն տեղում, քիվ 72:

³⁹⁵ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 311, 312:

³⁹⁶ Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի դատարանական գործունեությունից մի էջ, էջ 21:

³⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 299, ք. 5, քիվ 83:

րդ գունդը ոչ լրիվ կազմով: Ծարունակվում է հայկական զորքերի կուտակումը Դավալուում, Սադարակ գյուղի մոտ՝ Գայլի Դուռքի շրջանում, կանգնած են մուսուլմանները»³⁹⁸: Խան-Թեքինսկին Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջում էր դիվանագիտական ներկայացուցչությունը տրամադրել մեծ քանակությամբ դրամ՝ զինված ուժեր կազմակերպելու, Հայաստանի դեմ այն օգտագործելու համար: «Ենորհիվ իմ ձեռնարկած միջոցառումների, Ծարուրը, Նախիջևանը, Օրդուբադը միավորվել են ի դեմս Նախիջևանի (մուսուլմանական) Ազգային խորհրդի, որը ինձ հետ մշտապես պահպանում է կապ»³⁹⁹, - տեղեկացնում էր Խան-Թեքինսկին: Ահա և Արտաքին Գործերի նախարար Զաֆարովի պատասխանը վերջին՝ թիվ 130 հեռագրին. «Հավանություն եմ տալիս Ծարուր-Նախիջևանի հետ կապի ստեղծման միջոցառումներին. համաձայն եմ բաց թողնել ֆինանսական միջոցներ՝ զինվորական կազմակերպությունների համար: Հայտնեցեք նշված պլանի իրականացման և կազմակերպման ձևերը»⁴⁰⁰: Արտաքին Գործերի նախարար Զաֆարովը 1919 թ. հուլիսի 24-ի հեռագրով Խան-Թեքինսկուն տեղեկացնում էր նաև Ադրբեջանի կառավարության պաշտպանության կոմիտեի որոշման մասին՝ Հայաստանին նավթ տալը մերժելու վերաբերյալ. «Այդ մասին հայտնում եմ Ձեզ, հայերին չասեք»⁴⁰¹:

Հայաստանի Հանրապետությունում մուսավաթական Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին, օգտվելով դիվանագետի անձեռնմխելիության քողածածկույթից, փաստորեն զբաղվում էր բացահայտ լրտեսությամբ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդում շատ հարցերի վերաբերյալ, այդ թվում հայկական բանակի կառուցվածքի և զինված ուժերի մասին: Խան-Թեքինսկին Բաքու՝ նախարարապետին ուղարկած 1919 թ. մայիսի 10-ի թիվ 94 գաղտնի հեռագրում գրում է. «Բոլշևիկների կողմից Բաքվին վտանգ սպառնալը պատճառ բերեցեք և խնդրեցեք անգլիացիներին, որ Կարսի թնդանոթները փոխադրեն Բաքու»⁴⁰², ինչը հետագայում ձեռք է բերում Ադրբեջանը, որի մասին էլ տեղեկանում ենք ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Ալ. Խատիսյանի՝ 1920 թ. ապրիլի 14-ի նամակից՝ ուղղված Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության զինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Մ. Զինկելիչին, որի մասին մենք ունենք անդրադարձ: Այս և նման 75 այլ գաղտնի ու ծածկագրված հեռագրեր ժամանակին հետախուզության ջանքերով անցել է ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության ձեռքը, որը դրանք հրատարակել է:

³⁹⁸ Նույն տեղում, թիվ 82:

³⁹⁹ Նույն տեղում, ք. 8-9, թիվ 129, 130, 151:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում, ք. 9, թիվ 1599:

⁴⁰¹ Նույն տեղում, ք. 13, թիվ 54:

⁴⁰² Տե՛ս **Կ. Հարությունյան**, Հայկական ազգային գործադիմությունները 1918-1945 թթ., էջ 61-62:

Մի քանի օրինակ ևս. այսպես, ի պատասխան Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. Հունիսի 5-ի թիվ 1599 հեռագրի, Խան-Թեքինսկին հայտնում էր, որ Շարուր-Նախիջևանի շրջանը ունի կիսականոնավոր զորք՝ մինչև 6000 զինվոր, հեծելազորով, թնդանոթով, գնդացիներով, «մարտական հատկանիշներով նրանք հայերին չեն զիջում», պատերազմական գործողությունների ժամանակ կարող են հասցնել մինչև 10.000-ի: «Կարծում եմ, հայտնում էր Խան-Թեքինսկին, մենք պետք է ծախսեր անենք 6000 զինվորի համար, հին հրամանատարական կազմով, զորքը տեղաբաշխել այն տեղերում, որտեղ գտնվել են մինչև հայերի գալը, մեկ զորամաս կենտրոնացնել Զանգեզուրի լեռներում: Դրամի ճիշտ ծախսումը լրիվ երաշխավորել դժվար է, գործի կարևորությունը ստիպում է հաշտվել նույնիսկ ոչ մեծ չարաչահումների հետ»⁴⁰³: Ադրբեջանի կառավարության պահանջին՝ շտապ հայտնել Նախիջևանի, Շարուրի, Վեդիբասարի, Գողթնի, Օրդուբադի, Զուլֆայի վիճակի մասին, Հունիսի 26-ին Խան-Թեքինսկին ղեկուցում էր. «Նախիջևանի, Շարուրի, Վեդիբասարի, Շահթախթի շրջանները գրավված են հայկական զորքերի կողմից, հաստատված է հայկական վարչություն: Զուլֆան հայերի ձեռքին է, մոսուլմանական զորքերը ցրված են: Կա ընդամենը 300 չեթնիկ»⁴⁰⁴: «Բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու համար» Հայաստան ժամանած Ադրբեջանի դիվանագիտական հավատարմատարը, ծավալելով լրտեսական-հետախուզական ակտիվ և սադրիչ գործունեություն, 1919 թ. Հունիսի 22-ին խիստ թշնամաբար տրամադրված գրում է. «Ադրբեջանը բացի Հայաստանից, կարծում եմ, այժմ չունի այլ թշնամի, Հայաստանի վրա պետք է դարձնել հատուկ ուշադրություն. քուրդ Սմկոյին հարկավոր է գրավել մեր կողմը»⁴⁰⁵: 1919 թ. Հուլիսի 16-ին նրա կողմից Թիֆլիսում Ադրբեջանի զինվորական կցորդ գնդապետ Մահմեդ բեկ Ալիևին ուղարկած գաղտնագրված հեռագրում հայտնվում էր. «Հայաստանն ունի 3 հետևակ բրիգադ՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 2 գնդից: Գունդն ունի 3 հետևակ գումարտակ: Երեք ձիավոր գունդ՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 6 էսկադրոնից, բայց բոլոր էսկադրոնների կազմակերպումը դեռ չի վերջացել. 12 մարտիկոց՝ յուրաքանչյուրը 4 թնդանոթով: Բացի դրանից, կա մեկ Ղարաբաղի շոկատ՝ բաղկացած մեկ հետևակ գումարտակից, 3 էսկադրոնից և 4 թնդանոթից: Կարծում մոտավոր հաշվով կա 500-ից ավելի թնդանոթ՝ 8 դյուլմանոցից մինչև դաշտային, որոնց վրա սպաներ և ծառայողներ կան: Երեք զրահապատ գնացք: Ներկայումս ուժեղ զորահավաք կա: Կարծում եմ, որ միայն զորահավաքով կարող են լրացվել մատնանշված գնդերի քանակը,

⁴⁰³ ՀԱԱ, ֆ. Գ - 200, ց. 1, գ. 299, ք. 9, թիվ 150, ֆ. Գ - 206, ց. 1, գ. 84, ք. 27, **Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ.** (քաղաքական պատմություն), էջ 110:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում, ֆ. Գ - 200, ց. 1, գ. 299, ք. 10, թիվ 184, 1695; ֆ. Գ - 206, ց. 1, գ. 84, ք. 28, **Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ.** (քաղաքական պատմություն), էջ 114:

⁴⁰⁵ ՀԱԱ, ֆ. Գ - 200, ց. 1, գ. 10, թիվ 202:

որովհետև դասավորություն չատ կա: Խնդրում եմ այս ամենը հաղորդեք Զինվորական նախարարին»⁴⁰⁶: Երկու օր անց, հուլիսի 19-ին նույն հասցեատիրոջը ուղղված մի այլ հեռազրույց Հայաստանի Հանրապետության դեմ լրտեսական գործունեությունը զբաղվող ադրբեջանցի դիվանագետը շտապում էր կատարել հետևյալ լրացումը. «Բացի վեց հետևակային զնդերից գոյություն ունի յոթերորդը...: Կա նաև սահմանապահ բրիգադ և զինվորական շտաբի զորամասը: Զանգեզուրում կան Հայաստանի զորամասեր, բայց դրանց թվաքանակը հայտնի չէ»: Այնուհետև նա ավելացնում է. «Հինգերորդ գունդը կանգնած է Կարսում: Չորրորդը՝ Դիլիջանի և Սուրմալուի գավառի շրջաններում: Վեղբասարի, Շարուրի և Նախիջևանի շրջանում են գտնվում 7-րդ գնդի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ զորամասերը, ինչպես նաև սահմանապահ բրիգադի մեկ բաժին, զինվորական շտաբի վաշտը, ականանետային զորամասը, երկու զրահագնացք, հեծելազորի և լեռնային ձիավոր մարտկոցի փոքրաթիվ զորամասերը: Երևանում են ուսումնական զորախումբը և Երևանյան առանձին գումարտակը: Ամբողջ Ղարաբաղյան ջոկատը, գնդապետ Կաֆիլի հրամանատարությամբ, հավանաբար տեղաշարժվել է Զանգեզուր: Հեծելազորը կանգնած էր Ալեքսանդրապոլում, իսկ թե ուր է հիմա, դժվար է ճշտել, քանի որ միայն երեք էսկադրոններ են ձիերով, մնացածը՝ առանց ձիերի: Տեղի ունեցած մարտական գործողությունների պատճառով զորամասերի տեղակայման վայրերը ենթարկվում են փոփոխության: Գնդերի հրամանատարներին ուղղված գեներալ Շելկովնիկովի գաղտնի հրամանների պատճենները ուղարկված են ի գիտություն Շարուր-Նախիջևանի մահմեդականներին, որի մասին հայկական իշխանությունները հավանաբար չգիտեն»⁴⁰⁷:

Ինչպես պարզ է դառնում Ադրբեջանի գործակալների ծավալած դավադրական գործունեության մասին գրազրույցյան նյութերից, Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին խլրտումներ կազմակերպելուց բացի, Ադրբեջանը ջանք ու միջոցներ չէր խնայում այն տնտեսապես կազմալուծելու համար, որպես հենակետ ընտրելով իր ձեռքին կենտրոնացած նավթի, մագնիզիտի և բենզինի պաշարները: Ինչպես ակնհայտ է դառնում հայտնի գրազրույցում, Ադրբեջանը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև երկաթուղուն՝ որպես հայկական պետության առևտրա-արդյունաբերական համակարգի գործունեությունը ապահովող գլխավոր զարկերակի, ապրանքների ու գործերի տեղափոխման արագ միջոցի: Այդ տեսանկյունից Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական շրջանները, հետախուզիչ մարմինները և ՀՀ տարածքում գործող գործակալները մշտապես իրենց կառավարությանը հրահանգներ ու ցուցմունքներ են տվել, որպեսզի վերջինս դեպի Հայաստան նավթի ու մագնիզիտի տարանցման պարագայում լինի շատ հաշվենկատ և

⁴⁰⁶ Տե՛ս «Յառաջ», 6 հունիսի, 1920, N° 117:

⁴⁰⁷ ՀԱՄ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 299, մաս I, թ. 6:

զգուշավոր՝ խուսափելով ավելորդ «առատաձեռնությունից»: Այսպես, Թեֆինսկին Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. հունիսի 4-ի հեռագրում ընդգծում է հետևյալը. «Որևիցէ պատճառ բռնելով յետաձգեք Հայաստանի երկաթուղիների համար մագլուխ ուղարկելը, որոհետեւ Նախիջևանի շրջանում դէպքեր են սպառում»⁴⁰⁸: Իսկ Արտաքին Գործերի նախարար Զաֆարովի 1919 թ. հուլիսի 24-ի հեռագրում Խան-Թեֆինսկուն հրահանգ է տրվում, թե ինչպես վարվել ստեղծված իրավիճակում. «500,000 փուխ նավթ ուղարկելու մասին Բէկզադեանի արած միջնորդութեան (մասին - Վ. Վ.)... Ապահովութեան խորհուրդը որոշել է նախ քան չթողնել մինչև Ադրբեջանի կառավարութիւնը փոփոխութեան կենթարկէ դաշնագրի հաստատման երկու պայմանները»⁴⁰⁹: Ադրբեջանցի ղեկանազետ լրտեսները խորապես համոզված էին, որ Ֆինանսական դժվարություններ հարուցելով Հայաստանի առաջ, իրենց կհաջողվի նաև առաջ բերել ռազմաքաղաքական բարդացումներ ու անլուծելի դժվարություններ: Ավելին, ադրբեջանական գործակալները Հայաստանի դեմ ուղղված իրենց խարդախանքների մեջ որոշակի տեղ էին հատկացնում նաև արտաքին ուժերին, փորձելով գտնել նրանց վրա ազդելու առավել արդյունավետ ուղիներ և միջոցներ, համապատասխան հրահանգներ ու խորհուրդներ տալով սեփական կառավարությանը: Այսպես, Խան-Թեֆինսկին Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. ապրիլի 16-ի հեռագրում ընդգծում է հետևյալի մասին. «անհրաժեշտ է բողոքել Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Ալեքանիստանի, Մալայեան կղզիների և Կովկասի ողջ մահմեդականների, նոյնպես և Հաշտութեան Վեհաժողովի առաջ անգլիացիների այն ցանկությունն դէմ, որով նրանք մի քանի միլիոն մահմեդականներին ենթարկում են թուրք կէս միլիոն հայերին»⁴¹⁰: Ադրբեջանական գործակալները գտնում էին, որ իրենց կառավարությունը պետք է որոշ նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկի հաղորդակցություն ուղիներում իր շահերն ապահովելու համար, այդ կապակցությամբ խնդրելով նաև իրականացնել գործողություններ, որպեսզի անգլիացիները չվնասեն իրենց և չխոչնդոտեն ձեռնարկելու համապատասխան միջոցառումներ: Այդ տեսակետն է պաշտպանվում Խան-Թեֆինսկու 1919 թ. հուլիսի 28-ի հեռագրում՝ ուղղված նախարարապետին. «Կարծում եմ, որ մեր կառավարութիւնը պէտք է վճռական առաջարկ անէ անգլիացիներին, մեզ յանձնելու Զուլֆա-Շահթաթի երկաթուղին, Ալեքաթ-Զուլֆա գծով, Պարսկաստանի հետ առևտուր սկսելու համար: Յանձնման ենթակայ այդ գիծը պէտք է երկարի մինչև Դաւայու գիւղը: Անգլիացիներին այդ առաջարկն անելու հետ միաժամանակ, մատնանշեցէք Հայաստանի անընդունակութիւնը, զնացքների երթևեկութեան յաճախակի ընդհատումը. ընդ սմին, խոս-

⁴⁰⁸ Գաղտնի փաստաթղթեր. Ադրբեջանի դատադրական գործունեությունից մի էջ, էջ 26:

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 19:

տացեք Շարուր Նախնջեանում նոր կարգ հաստատել: Կարծում եմ, անգլիացիք կհամաձայնեն»⁴¹¹: Վերջապես, երբ-որ խոսքը գնում է Ջուլֆա-Երևան երկաթուղագծի գործարկման մասին՝ առևտրական դիտումների տեսանկյունից, առանց որևիցե պետութան գերիշխանութիւնը նկատի առնելու, Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. փետրվարի 10-ի հեռագրում Ազրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը բացահայտ հակահայկական դիրքորոշում ընդունելով, բառացիորեն ընդգծում է հետևյալի մասին. «Նախքան մեր փոխարարեութիւնների կարգաւորումը և սահմանների որոշումը, Երևան-Ջուլֆա ճանապարհի բնապը համարում եմ աննպատակալարմար: Տնտեսական տեսակէտից այդ նպատակը է միայն Հայաստանին: Մեզ համար ճանապարհի բացումը դեռ ևս տնտեսական շահ չի ներկայացնում, իսկ քաղաքական շահերը թէ՛ Նախջանում և թէ՛ պարսկական Ազրբեջանում մենք կարող ենք հետապնդել առանց այդ ճանապարհի»⁴¹²:

Դեռ 1919 թ. հուլիսի 21-ին Խան-Թեքինսկին իր կառավարութիւնից պահանջում էր ազրբեջանական զորքերը կենտրոնացնել Հայաստանի սահմանների վրա, ահապահում, որ հայկական զորքերը չարունակում են շարժվել Շարուր, որտեղ ծավալվում են խոշոր իրադարձութիւններ, գնում են մարտեր. «Հայաստանը լարում է իր բոլոր ոյժերը... Սահմանների վրայ մեր զորքերի երևալը խուճապ կձգե հայերի մեջ, կուժեղացնէ դատալքութիւնը և կը բանձրացնէ մահմեդականների ոգին: Հայաստանի զորքերի քանակի մասին արդէն հաղորդել եմ Թիֆլիս, գինւորական կցորդ Ալիևին, խնդրելով, որ այդ մասին տեղեկացնէ զօրական նախարարին: Եթե ուզում էք օգտւել ռուսից, ձեռք առէք շտապ և վճռական միջոցներ»⁴¹³: «Մենք պետք է անհապաղ պատերազմ հայտարարենք Հայաստանին»⁴¹⁴ և «երկու շաբաթվա ընթացքում վերջ տանք Զանգեզուրին, զորքերը շարժենք Ղամարլու», գրում է Խան-Թեքինսկին Ազրբեջանի կառավարութիւնի նախագահին 1919 թ. օգոստոսի 1-ին և 3-ին. «Այժմ ամենահարմար ժամանակն է. Հայաստանի կոմիսար ամերիկյան գնդապետ Հասկելի գալուց հետո կլինի ուշ: Հարձակումը կազմակերպեցեք առանց պատերազմ հայտարարելու: Շատ եմ խնդրում օգտագործել պահը և չկորցնել ժամանակ»⁴¹⁵: 1919 թ. օգոստոսի 3-ին Ազրբեջանի կառավարութիւնը զեկուցելով դեպի Դիլիջան, Նոր Բայազետ ու Բասարդեչար 8 բեռնատար մեքենաներով հրետանի ու արկեր ուղարկելու և այդ շրջաններում 4-րդ գնդի գտնվելու մասին, «դիվանագիտական ներկայացուցիչ-հետախույզը» եզրակացնում էր, որ «որ հայերը այդ նախապատ-

⁴¹¹ Նույն տեղում, էջ 38-39:

⁴¹² Նույն տեղում, էջ 51:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 36:

⁴¹⁴ ՀԱՄ, ֆ. Գ-200, ց. 1, գ. 299, մաս I, ք. 14, քիվ 601; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), էջ 116:

⁴¹⁵ ՀԱՄ, ֆ. Գ-200, ց. 1, գ. 299, մաս I, ք. 14-15, քիվ 601, 606:

րաստում են մոսկովմանների դեմ» և կառավարությունից պահանջում՝ «ձեռք առնել հարկ եղած միջոցները»⁴¹⁶։ Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի հավասարակշռված և քայքայիչ գործունեությունը, Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքում լրտեսական-հետախուզական ցանցի և գործակալական խմբերի ստեղծումը ոգևորում էր մահմեդական զանգվածին, որոնց առաջնորդները նրանց դրդում էին զանազան մեքենայությունների, նպատակամղում ապստամբական գործողությունների ՀՀ օրինական իշխանությունների և հայ ժողովրդի դեմ։ Եվ այդ հանգամանքից ոգևորվելով՝ Զանգիբասարում, Զոդ-Բասարգեչարում, Կարսի մարզում և այլուր հակապետական խռովության դրոշ բարձրացրած մահմեդական հրոսակախմբերը՝ թուրք սպաների և հատուկ ծառայությունների գործակալների գլխավորությամբ և զինվորականների, ասկյարների մասնակցությամբ հայկական գործերին և տեղական իշխանություններին համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս։ Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական հատուկ ծառայությունների կողմից հայթայթված այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Զանգիբասարի նկատմամբ ադրբեջանական նկրտումներին։ Այդ մասին էլ հենց բազմաշանակ վկայում են Բաքու՝ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղարկված հեռագրերը. այսպես, Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ի հեռագրում Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական հավարամատարի պաշտոնակատար **Միրբաբաևը** ուղղակի գրում է հետևյալը. ...եթե զանգիբասարցիք անձնատուր լինեն, ապա մենք քաղաքական, բարոյական և նիւթական տեսակէտից շատ բան կը կորցնենք։ Խնդրում եմ ամեն ջանք գործ դնել, որպէսզի հայերի յարձակումը՝ զանգիբասարցիների վրայ՝ յետ չպրտվի։ Նրանց կողմից բոլոր հնարաւոր միջոցները ձեռնարկւած են»⁴¹⁷։ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունների ծավալած դավադրական-կազմալուծիչ գործունեության բացահայտման տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Զանգիբասարին և Նախիջևանին վերաբերող Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի պարտականությունները կատարող **Մուսաեի** 1920 թ. մարտի 4-ի հեռագիրը՝ ուղղված Արտաքին Գործերի նախարարին. «Մինչև այսօր փող չստանալը Նախիջևանի համար ոչինչ է դարձնում զենքերալ նահանգապետի աշխատանքը և էական վնաս է պատճառում հանրապետութեան։ Զանգիբասարը նոյնպէս սոսկալի կացութեան մէջ է առանց մեր դրամական օժանդակութեան, ինչ ձեռնտու է Հայաստանին։ Երկու շրջանները ես պաշտպանում եմ նրանով, որ փողերը արդէն Թիֆլիսումն են և Երևանում ստացելուց յետոյ, առանց դանդաղելու պիտի ուղարկեն ըստ պատկանելոյն։ Դանդաղեցման իւրաքանչիւր մի րոպէն ուժեղ

⁴¹⁶ Նույն տեղում, ք. 15, թիվ 616:

⁴¹⁷ Գաղտնի փաստաթղթերը. Աղբյուրների դասադասական գործունեությունից մի էջ, էջ 47:

կերպով անդրադառնում է մեր շահերի վրայ. խնդրում եմ ձեր կարգադրու-
թիւնը, քանի դեռ ուշ չէ»⁴¹⁸: Բնականաբար, այդ մասին արդեն ասել ենք,
Հայկական հետախուզութիւնը լավ տեղեկացված էր այս բոլոր նախապատ-
րաստութիւնների մասին, քանզի ուշի-ուշի հետեւում էր այդ ամենին: Հայ-
կական հատուկ ծառայութիւնների կողմից Հայաստանում Ադրբեջանի գոր-
ծակալական ցանցի վնասազերծումից հետո ակնհայտ է դառնում, որ ադրբե-
ջանցիները լուրջ հավակնութիւններ են ներկայացրել նաև Բոյուք-Վեդիի
և Կարսի շրջանների նկատմամբ՝ սատարելով տեղական անջատողականնե-
րին: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Ադրբեջանի նախարարապետ Խան-
խոյսկու 1919 թ. մայիսի 6-ի հեռագրից՝ ուղղված Երևանում Ադրբեջանի
Հանրապետութեան դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկուն.
«Անյապաղ կապ հաստատեցեք Ղարսի կառավարութեան հետ: Ցույց տվէք
նրան ամէն տեսակ աջակցութիւն, իմացէք ինչ կարիքներ ունի, հեռագրե-
ցէք մեզ՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու»⁴¹⁹: Իսկ 1919 թ. հուլիսի 14-
ի հեռագրում՝ ուղղված Արտաքին Գործերի նախարարին, Խան-Թեքինսկին
անդրադառնում էր Բոյուք-Վեդիի խնդրին. «Բէյլք-Վէդիի դրութիւնը
լուրջ է, Հայաստանը կենտրոնացնում է իր բոլոր ոյժերը: Յայտարարւած է
գորահավաք... Մուսուլմաններին կարող է ազատել Ադրբեջանի զինւած մի-
ջամտութիւնը... Կռիւը շարունակւում է: Առանց մի օր կորցնելու ուղարկե-
ցէք խոշոր գումար՝ զինւորական կազմակերպութիւնների համար»⁴²⁰: Այդ
դիրքորոշումը պաշտպանվում է կառավարութեան կողմից, ինչի մասին
Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարար Ջաֆարովը 1919 թ. հուլիսի 19-
ին հեռագրով տեղեկացնում է Խան-Թեքինսկուն. «Հետեւեցէք Բէյլք-Վէ-
դիում և միւս գիւղերում կատարւող դէպքերին. եթէ հնարաւոր է, ուղարկե-
ցէք պաշտօնական ներկայացուցիչ, հակառակ պարագային նշանակեցէք
գաղտնի գործակալ: Դէպքերի մասին հաղորդեցէք»⁴²¹: Վերջապես, այդ
նույն մտայնութիւնն է իշխում նաև Արտաքին Գործերի նախարարին
ուղղված Խան-Թեքինսկու 1919 թ. հուլիսի 22-ի հեռագրում. «Ես այն տպա-
ւորութիւնն ստացայ, որ Հայկական զօրքերը Բէյլք-Վէդիից չեն հեռանայ,
այլ, կանգնելով միայն դիրքերի վրայ, կընդհատեն պատերազմական գործո-
ղութիւնները: Միջոցներ ձեռք առէք, որ Հայկական զօրքերը հեռանան, ա-
պա թէ ոչ Բէյլք-Վէդիի մահմեդականների դրութիւնը կդառնայ ծանր և,
նոյնիսկ, վտանգաւոր»⁴²²:

Ինչպես պարզ է դառնում Հայաստանում Ադրբեջանի գործակալների
ծավալած դավադրական գործունեութեան մասին գրադրութեան նյութերից,

⁴¹⁸ Նույն տեղում, էջ 55:

⁴¹⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

⁴²⁰ Նույն տեղում, էջ 31-32:

⁴²¹ Նույն տեղում, էջ 33-34:

⁴²² Նույն տեղում, էջ 36-37:

Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին խլրտումներ կազմակերպելուց բացի, Ադրբեջանը ջանք ու միջոցներ չէր խնայում ՀՀ-ն տնտեսապես կազմավորածից համար, որպես հենակետ ընտրելով իր ձեռքին կենտրոնացած նավթի, մագնիզիտի և բենզինի պաշարները՝ որպես ուժեղ միջոց հարևանի վրա ազդելու համար: Դրա հետ մեկտեղ, ինչպես ականհայտ է դառնում հայտնի գրադրությունից, Ադրբեջանը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև երկաթուղուն՝ որպես հայկական պետություն առևտրա-արդյունաբերական համակարգի գործունեությունը ապահովող գլխավոր զարկերակի, ապրանքների ու զորքերի տեղափոխման արագ միջոցի:

Հայաստանում **Մամեդ Խան-Թեքինսկու** ծավալած դավադրական-լրտեսական հետախուզիչ գործունեությունից «արդյունքն» այն է լինում, որ փաստորեն վերջինս հայտարարվում է *persona non grata*, ինչի մասին ընդգծվում է **Ալ. Խատիսյանի** նոտայում՝ ուղղված Ադրբեջանի կառավարությանը. «Հայաստանի կառավարությունն անհրաժեշտ է գտնում հիմնադրամատ տեղափոխելի վրա, ցաւ ի սիրտ յայտարարել, որ իր գործողություններով **պ. Թեքինսկին** անձամբ նպաստել է Հայաստանի Հանրապետության և երկրի անգործության դեմ ուղղված շարժումներին»: **Ալ. Խատիսյանը** Ադրբեջանի կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս այդ տեղեկությունները ստանալուց հետո համապատասխան հետևություններ անել Խան-Թեքինսկու գործունեության վերաբերյալ⁴²³, սակայն վերջինս իր մատուցած ծառայությունների համար նշանակվում է Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարի օգնական և «հաջողությամբ» շարունակում իր հայադավ գործունեությունը, իսկ նրա տեղը զբաղեցնում է «ազգային բանաստեղծ» նախկինում Լեռնականների Հանրապետությունում Ադրբեջանի ներկայացուցիչ **Աբդուռախման բեկ Հախվերդովը**, որին էլ 1920 թ. մարտից հետո փոխարինում է Մակինսկին (համաձայն Ադրբեջանի վարչապետ **Ն. [Յուսուֆբեյլի] Բեկ-Ուսուբբեկովի** 1920 թ. փետրվարի 25-ի որոշման)⁴²⁴, որոնք և շարունակում են Թեքինսկու արատավոր պրակտիկան, ինչի մասին հայկական հետախուզությունը և կառավարությունը տեղյակ էր: Ադրբեջանական գործակալների անփութությունը հայկական կողմը հեշտությամբ ձեռք բերեց կողի համարը, որի մասին որոշակի ուշացումով Ադրբեջանում գլխի ընկան⁴²⁵, բայց դա նրանց էական արդյունք չտվեց, ինչն էլ վկայում է հատուկ ծառայությունների ոչ վատ աշխատանքի մասին ՀՀ նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Ադրբեջանի հետախուզիչ-քայքայիչ գործունեությամբ զբաղվող գործակալների կանխարգելման և վնասազերծման խնդրում:

⁴²³ Տե՛ս **Է. Ա. Ջոհրաբյան**, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի դաշնակիցները, էջ 179-181:

⁴²⁴ Տե՛ս «Слово» (Тифлис), 25 февраля, 18 марта, 1920:

⁴²⁵ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ. Գ - 200, ց. 1, մաս II, գ. 299, ք. 105:

Որպեսզի պարզ լինի, որ իսկապես Ադրբեջանը դրամական խոշոր օգնություն է հասցրել Շարուր-Նախիջևանին ու Զանգիբասարին, որի շնորհիվ էլ կազմակերպվել են այդ շրջանների ապստամբությունները, բավական է մատնանշել այն մասին, որ 1919 թ. Նախիջևանի նահանգապետին է ուղարկվում մոտ 5 միլիոն դրամ՝ բռնելով ու չեղարկելով, որոնք «Զեզդ» գոնայով անցման ժամանակ կողոպտվում են գնացքի վրա հարձակված «ավազակներին» կողմից, որոնք Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հախվերդովից խլում են ողջ դրամական գումարը⁴²⁶, ինչի մասին վերը գրում է Տ. *Դեվոյանցը*: Այդ մասին փաստում են նաև *Կ. Սասունչին, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ալ. Խատիսյանը*⁴²⁷, հավաստելով, որ դրանք նախատեսված էին Հայաստանի իշխանությունների դեմ Զանգիբասարում, Շարուրում և այլուր խռովարարական-անջատողական տրամադրությունները ուժեղացնելու համար՝ հայտնի տարածքները Հայաստանի Հանրապետությունից անդամահատելու և Ադրբեջանին կցելու նպատակադրումով: «Մի օր, հեռագիր ստացուեց. Ադրբեջանի նոր դեսպան Հախվերդովը եւ ժողովրդական կուսակցությունն ապրապուլս Ս. Յարութլինեանը, նոյն գնացքով, Թիֆլիսից մեկնում էին Երևան: Ռուբէնի հետ անմիջապէս համապատասխան կարգադրութիւններ արինք եւ մարտի 8-ի լուսաբացին, Լոռիի չէզոք գոտիում, Սանահին-Քոբեր կայարանների միջեւ, մի խումբ դիմակաւոր ու զինուած երիտասարդներ կանգնեցրին գնացքը եւ Հախվերդովից ու Յարութլինեանից խլեցին նրանց գոյքը: Հախվերտովի մօտից առել էին 3.400.000 ռուբլի ադրբեջանեան եւ 2 միլիոն ռուբլի անդրկովկասեան բռներ, իսկ Յարութլինեանից 296.000 անդրկովկասեան բռներ, որ նա տանում էր իրենց կուսակցությունն Երևանի «Ժողովուրդ» թերթին: Այս դէպքը ահաբեկ իրարանցում առաջ բերեց: Ադրբեջանեան կառավարութեան կողմից բողոքներ տեղացին Երևան: Վրացիք ծիծաղում էին ադրբեջանցի իրենց բարեկամների վրայ: Հայաստանի կառավարութիւնը ցաւակցութիւն յայտնեց Ս. Յարութլինեանին: Վերադարձրեց նրանից խլուած դրամը եւ ոսկէ ժամացույցը, թէեւ Յարութլինեանի բերած դրամը «Ժողովուրդ» թերթին՝ պիտի ծախսուէր պայքարելու համար կառավարութեան դէմ»⁴²⁸: Այդ մասին հետաքրքիր վկայակոչում և դիտարկում կա «Նեմեսիսիսի» ակունքներում կանգնած հայ վրիժառու *Միսաք Թոռլաքյանի*⁴²⁹ (1915-1918 թթ. ծառայել է ռու-

⁴²⁶ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի դատադատական գործունեությունից մի էջ, էջ 9:

⁴²⁷ Տե՛ս Կ. Սասունի, Մալխեան խռովությունները և թաքարական ապստամբ շրջանները: /Հայաստանը 1920-ին/. - Բեյրութ, տպ. «Մշակ», 1968: էջ 173, **Ռուբեն**, Հայիեղափոխականի մը յիշատակները, Է և., էջ 246, **Ալ. Խատիսեան**, նշված աշխատությունը, էջ 205:

⁴²⁸ Մ. Վրացեան, Կյանքի ուղիներով, Ե. հատոր, էջ 103;

⁴²⁹ Միսաք Թոռլաքյանը եղել է ՀՀ Դաշնակցության ակտիվ անդամներից: 1910 թվականին, ինչպես և Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ հայեր, Մ. Թոռլաքյանը գորակոչվեց բանակ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ *Մ. Թոռլաքյանը*

սական բանակի հետախուզությունում: Հետագայում անցել է Բաթում, Կ. Պոլիս, որտեղ 1921 թվականի հուլիսի 18-ին սպանել է Բաքվի հայոց ջարդարար Բեհրուք խան Զիվանշիրին: 1921 թ. հոկտեմբերի 6-ին անգլիական

գտնվում էր Երզրումում Օսմանյան կայսրության 12-րդ բանակի 4-րդ գնդի կազմում: Զգալով բանակում հայ զինվորների ոչնչացման հնարավորությունը, Մ. Թռուլբայանը գաղտնի փախչում եւ միանում է Երզրում-Տրապիզոն ուղղությամբ գործող հայդուկների խմբին: **1915 թ. Թռուլբայանն անցնում է Թիֆլիս, այնտեղից էլ Երեւան: Այնտեղ եւ Միսսաք Թռուլբայանը սկզբում որպես կամավորական 6-րդ ջոկատի, իսկ հետո՝ նորաստեղծ Հայկական կորպուսի (հրամանատար՝ գեներալ Ռ. Նազադբեկյան) կազմում մասնակցել է մի շարք մարտերի, այդ թվում՝ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտին (1918 թ. մայիսին): Այնտեղ նա մտնում է Իշխանի (Հովսեփ [Արդուբան-Երկայնաբազուկ] Արդուբանի) կամավորական գնդի մեջ, մասնակցում է մի քանի կարեւոր մարտերի, որից հետո կուսակցության որոշմամբ իր ջոկատով Սուխումի վրայով անցնում է Տրապիզոն:** Շուտով նա դարձավ Տրապիզոնի շրջանի Ինքնապաշտպանական ռազմական մարմնի անդամ: 1915 թ. դեկտեմբերին հայտնի դարձավ, որ Սարիղամիշի ճակատամարտում պարտություն կրելուց հետո մոլի հայատյաց Էմվեր փաշան մտադիր է Տրապիզոնի վրայով անցնել Ստամբուլ: Գաղտնի ժողովում որոշվեց նրան ահաբեկել Տրապիզոնում: Սակայն վերջին պահին Էմվերին հաջողվեց խուսափել արժանի պատժից: Տրապիզոնում հայերի 1915 թ. կոտորածների ժամանակ Մ. Թռուլբայանը և մնացած հայդուկները կազմակերպեցին հայերի ինքնապաշտպանությունը՝ դրանով մահից փրկելով շատ հայերի: **1916 թ. ռուսական զորքերն ազատագրեցին Տրապիզոնը: Թռուլբայանը իր հուշերում հայտնել է այն մասին, որ Տրապիզոնում իր առաջին գործը եղել է Տրապիզոնի ռուսական քանակում հետախուզական ծառայության անցնելը, դրանով եւս հնարավորություն ստանալով մտնել թուրքական գյուղերը, խուզարկություններ կատարել, փնտրել և գտնել այնտեղ թաքնված հայերին, լավ էլ հնարավորություն է ձեռք բերելով նաև վրեժխնդիր լինել թուրք հանցագործներից և ջարդարարներից: Ռուսական բանակում ծառայելու համար Մ. Թռուլբայանը պարգևատրվել է Մարտական խաչով:** 1918 թ. հունվարին սկսվեց թուրքական զորքերի արշավանքը Անդրկովկաս: Հայդուկների Տրապիզոնյան խումբը միանում է **Դրաստամաա Կանայանի (Դրո)** հրամանատարությամբ գործող զորքերին: Մինչ այդ Տրապիզոնյան ջոկատն տեղայնացվել էր Կարսում, որտեղ հսկում էր հայկական զորքերի և խաղաղ հայ բնակչության նահանջը մինչև Արաքս գետը: Մայիսի վերջին ջոկատը մասնակցեց Բաշ-Ապարանի ճակատամարտին: Այդ աշխատանքում մեծ հերոսին օգնում էր բազում մարտերում կոփված Միսաք Թռուլբայանը: Նա գտնվում էր այն առաջապահ ջոկատում, որը Դրոյի հրամանով Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում սկսեց հարձակումը թուրքական զորքերի դիրքերի վրա:

1921 թ. Մ. Թռուլբայանը գալիս է Ստամբուլ և այստեղ **Հարություն Հարությունյանի ու Երվանդ Ֆունդկյանի** հետ դաշնակցականների Կ.Պոլսի խմբի կազմում դառնում է «Նեմեն-սիս» գործողության մասնակիցներից մեկը:

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակընթացում **Դրոյի և Նժդեհի** հետ Թռուլբայանը մասնակցեց հայ գործադավադրումների ձևավորմանը Վերմախտի կազմում: Ղեկավարում էր Հայկական լեգեոնի գործակալական և դիվերսիոն-հետախուզական ստորաբաժանումները: Անձամբ ղեկավարել է պանթուրիզմի տարածմանը և Կոմկասի նվաճմանը վերաբերող թուրքական ղեկավարության գաղտնի փաստաթղթերի գալիքման գործողությունը: Թուրքիայում ձեռքբերված փաստաթղթերը, որոնք ներկայացվեցին Ռոզենբերգին, պատճառ հանդիսացան Ռեյխին չվստահել Թուրքիային որպես դաշնակցի: Դրանից հետո Ռեյխի ղեկավարությունը հրաժարվեց օգտագործել թուրքական բանակը Կոմկասում: Փայլուն անցկացված գործողության համար կապիտան Միսաք Թռուլբայանը և բազում այլ հետախույզներ պարգևատրվեցին և բարձրագույն կոչումներ ստացան / **Տես Ուլուլ է. Հայեր, կենսագրական համրագիտարան, հատոր Ա., Երևան, 2005, էջ 435, Թուրքաբեան Միսաք, Օրերում հեռ, Գ. հրատարակություն, Պէյրոթ, 2001, էջ 357-490:**

դատարանը Միսսաթ Թոռլաքյանին անմեղսունակ է ճանաչել և ազատ արձակել) մոտ, որը լրացնում է և ամբողջացնում վերն ասվածը Հայաստանի Հանրապետությունում Ազդեցչության քայքայիչ գործունեություն վերաբերյալ. «..Հայաստանի մէջ Հ. Յ. Դ. Բյիւթօն կը յանձնարարէ Վրաստանի Կեդր. Կոմիտէին, թալանել չէզօք գօտիի մէջ. Ատրպեճանին ղեսպան Հախվերտովի շոգեկառքը եւ ձեռք բերել պէտք եղած փաստաթուղթերը: 1920 թուի Մարտի վերջերը, երբ Հախվերտովը Պաքու տուած իր հերթական այցելութենէն կը վերադառնար, չէզոք գօտիի մէջ, գիշեր ժամանակ, խումբ մը զինուած երիտասարդներ, վրացական հագուստ հագած, կը յարձակին շոգեկառքին վրայ: Յարուժիւն Յարուժիւնեան զէնքը ձեռքին կը հրամայէ վարիչին կեցնել շոգեկառքը: Տղայքը կը խուժեն Հախվերտովի վակոնը, կը թալանեն մէջը գտնուողներուն ունեցած-չունեցածը: Եւ որպէսզի ձեռնարկին գուտ աւազակային բնույթ տան, չեն խնայեր նոյնիսկ Հայ Հասարակական գործիչ Սամսոն Յարուժիւնեանին, որ կը գտնուէր վակոնին մէջ եւ կ'երթար Երեւան:

Ձեռք բերած փաստաթուղթերը որեւէ կասկած չէին թողուր Հայաստանը ներսէն պայթեցնելու Ատրպեճանի եւ Տաճկաստանի նպատակներու մասին: Այդ փաստաթուղթերէն մաս մը տպուեցան Ռուբէնի յուշերու եօթներորդ Հատորին մէջ⁴³⁰»: Նման Հանդուսն ձեռնարկումը, որը պատիվ էր բերում այն իրագործողներին, ունեցաւ անցանկալի ելեւէջումներ, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք **Մ. Թոռլաքյանի** հուշերից: Իսկ **Մ. Թոռլաքյանը** ուղղակի փաստում է հետոյալ. «Ձեռնարկին մասնակցողներէն խումբ մը հետագային չուզեց այդ գումարը տալ Կեդր. Կոմիտէին: Այդ իսկ պատճառով Կեդր. Կոմիտէն որոշեց անոնց գլխաւորները ահաբեկել:

Այս ձեռնարկը կատարողներուն մէկ մասը մնացեր էր չէզոք գօտիի մէջ, ուր եւ տեղի ունեցաւ անոնց գլխաւորներէն **Գասըմ Ռուբէնի** ահաբեկումը՝ Յարուժիւն Յարուժիւնեանի ձեռքով: Այս ահաբեկումէն ետք, մնացեալները կու գան Թիֆլիս իրենց ընկերով վրէժը լուծելու Կեդր. Կոմիտէին:

Նկատի ունենալով այս լարուած դրութիւնը, Վրաստանի Կեդր. Կոմիտէն ինծի եւ ընկերներուս Պաթումէն կանչեց Թիֆլիս:

Սպաննուածին ընկերներն ու գործակիցները, սաստիկ զայրացած, կու գան Թիֆլիս թէ՛ Յարուժիւնը եւ թէ՛ անոր ետին կեցող Կեդր. Կոմիտէի անդամները ահաբեկելու համար:

Մեր Թիֆլիս հասնելէն հազիւ շաբաթ մը անցած՝ Երեւանսկի Հրապարակին վրայ կը սպաննուի երկրորդ լիտ[ե]րը **[Իդերը] Ռուբէն Սաֆարեան,**

⁴³⁰ **Թոռլաքյան Միսսաթ**, Օրերուս հետ, Գ. հրատարակութիւն, Պէյրութ, 2001, էջ 455-456:

ԵՐՈՒՆԱՆԴ ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱՆԻ ձեռքով: Այս ահաբեկումէն ետք միւսները կը փախչին եւ հարցը կը փակուի»⁴³¹:

Հետախուզութիւնը բացահայտել էր, որ Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչութեան քարտուղար և փոխարինող **Միր Բաբաևի** 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ի (N° 736) և սեպտեմբերի 21-ի (N° 757) հեռագրերում՝ ուղարկված Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին, պարունակվում են հետաքրքիր մանրամասներ Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի տարածքում խռովարարական-հակապետական շարժումներին ցույց տրված Փինանսական-դրամական աջակցութեան, ինչպես նաև քայքայիչ լրտեսական-հետախուզիչ գործունեութեան մասին: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ի հեռագրում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը երևանում տեղեկացնում էր Արտաքին Գործերի նախարարին, որ Բաբվի Հայկական գործակալը հաղորդել է Հայկական հակահետախուզութեան պետին, որ ներկայացուցչութեանը կից հատուկ հանձնարարութիւններ կ'ընկնէ սպա կապիտան Քասումբեկովը (հետաքրքիր է նշել, որ նոյեմբերի 5-ին հայ մառուգերիտների կողմից կողոպտված Ադրբեջանի ներկայացուցչութեանը կից հատուկ հանձնարարութիւններ կ'ընկնէ սպա Քասումբեկովի բնակարանից տարվել էր մոտ կես միլիոն ռուբլի, ինչի մասին 1919 թ. նոյեմբերի 21-ին (N° 1455) հաղորդում է նաև Հախվերդովը Ադրբեջանի վարչապետին, միաժամանակ ավելացնելով, որ կատարվածի դեմ Հայաստանի կառավարութիւնը անուժ է, ոչինչ չի կարող ձեռնարկել (հասկանալի է, որ այդպիսի խոշոր գումարը անձնական գումար չէր, և որոշակիորեն կարելի է ասել, հենց հետախուզական նպատակների համար էր), և կոռնետ Ալի խան Մակինսկին հաշվառման մեջ են գտնվում Ադրբեջանի հակահետախուզութիւնում և իր կարծիքով հայերը ամեն կերպ փորձում են զանազան պատրվակներով ազատվել դրանցից: Միր Բաբաևը հաղորդելով, որ Հայկական հատուկ ծառայութիւնները բացահայտել են իրենց գործունեութիւնը երևանում, խնդրում էր Արտաքին Գործերի նախարարից, որպեսզի Քասումբեկովին և Մակինսկուն տրվի զինվորական համազգեստ, և նրանք մտցվեն Ադրբեջանի բանակի կազմի մեջ և դրանով իսկ նրանց կարողանան ազատել զանազան պատահականութիւններից, դնելով ներկայացուցչութեան հովանու տակ, դրանով իսկ ազատվելով նաև Հայկական հակահետախուզութիւնից⁴³²:

Իսկ Միր Բաբաևի 1919 թ. սեպտեմբերի 21-ի հեռագրի գաղտնագրերումից ականհայտ է դառնում հետևյալի մասին. Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն մասին, որ Հայաստանում ընթանում է 19-ից 30 տարեկանների դորահավաք, որ երևանի քաղաքապետ **Ա. Շախհաթունին** մեկնել է Դիլիջան՝ դիրքերն անձամբ դիտարկելու համար: Միր Բաբաևը նշում էր նաև, որ հապճեպ զենք ու զինամթերք

⁴³¹ **Թորլաքեան Միսաք**, Օրերուս հետ, էջ 456-457:

⁴³² **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 155:

է մոտեցվում⁴³³: Ասել է, թե Միր Բաբանը Երևանում լրտեսությամբ էր զբաղվում, իսկ երիտասարդ Հայկական Հակահետախուզությունը ուղտի ա-
կանջում քնած չէր, և ուշի-ուշով հետևում էր թշնամուն և վնասազերծում
վերջինիս մեքենայությունները և խարդախ գործարքները: Որպես այս ամե-
նի հետևանք, Երևանում Հայկական հետախուզական և հակահետախուզա-
կան ծառայությունների աշխատանքը թշնամական գործակալների մերկաց-
ման և Հայաստանի դեմ ուղղված նրանց դավադրությունը կանխելու առու-
մով տվեց իր ցանկալի արդյունքները:

Այս ամենի հետևանքով 1920 թ. մայիսի կեսերին (մայիսի 19 -22) ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության Տեղեկատվական բաժինը ՀՅԻ Բյուրո-
յին, ՀՀ Արդարադատության, Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարա-
րություններին, բանակի սպարապետ գեներալ Նազարբեկյանին, պառլամեն-
տի նախագահին, ինչպես նաև Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատար-
մատարին, Բաթումի ընդհանուր հյուպատոսին, Հայաստանի պատվիրա-
կությանը Փարիզում, Հայաստանի Հանրապետության գեսպաններին Իտա-
լիայում, Լոնդոնում, Վաշինգտոնում և այլուր՝ հղեց մի հեռագիր-հաղոր-
դագրություն, որում հայտնվում էր, որ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարա-
րության կողմից հրատարակվել է Ադրբեջանի Հանրապետության Երևանում
գտնվող դիվանագիտական ներկայացուցչության ներկայացուցիչների ու
նրանց գործակալների միջև փոխանակված գաղտնի ողջ գրագրությունը:
Դրանում ասվում էր, որ այն վերաբերում է Ադրբեջանի կառավարության
ու նրա ներկայացուցչի Հայաստանում ունեցած հակապետական, հակահայ-
կական ագրեսիվ գործունեությանը, որը նպատակաուղղված է եղել Հայաս-
տանի շրջաններում հակապետական հոսանքների և ելույթների կազմա-
կերպմանը, և նրան, որ ամեն կերպ խարխլեն պետականության հիմքերը
Հայկական Հանրապետությունում, իսկ վերջին հաշվով և գործնականում՝
Զանգիբասարում ապստամբական դրոշման խորացմանը, ՀՀ իշխանու-
թյունների հեղինակության խարխլմանը, դրանց տապալմանը և ՀՀ տարած-
քի օրինական ու անբաժանելի մասը կազմող Զանգիբասարի շրջանի բռնակ-
ցմանը Ադրբեջանին⁴³⁴: Բացի դրանից, Արտաքին Գործերի նախարարու-
թյունը դիմելով «Յառա»⁴³⁵, «Ժողովուրդ», «Ռազմիկ», «Սոցիալիստ-հեղա-
փոխական» (միայն վերջին պահին «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթի
կառավարության հրահանգով փակվելու պատճառով այդ կարևոր նյութը
չհրապարակվեց, թեկուզև նախատեսվել էր) և այլ թերթերի, վերջիններիս
առաջարկեց տպագրել Ադրբեջանի գործակալների գաղտնի հակապետական

⁴³³ Նույն տեղում, ք. 156:

⁴³⁴ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, ք. 284, 288, 290, գ. 461, ք. 24-27, 28-31, 40:

⁴³⁵ Տե՛ս օրինակ. «Յառա», 5 հունիսի 1920, № 116, 6 հունիսի 1920, № 117, 8 հունիսի 1920, № 118, 14 հունիսի 1920, № 121:

գործունեության մասին հայտնի գրադրությունը՝ հենվելով այդ գործի ամբողջական տարբերակի վրա, այն տպագրելով նաև անգլերեն լեզվով:

Վերջապես, 1920 թ. հունիսի 3-ին ՀՀ ղինվորական դատարանի կողմից լավեց Երևանում Ադրբեջանի հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության նախկին աշխատակիցների (այսպես կոչված կալանների, պահակազորի աշխատակիցների՝ Մաշադի Մամեդով, Մաշադի Հուսեյն օղլի, Հուսեյն Վալի օղլի, Մուսա Մաշադի Մամեդ օղլի, ինչպես նաև այդ ցուցակում հայտնված դիվանագիտական ներկայացուցչության վարորդ Իվախ-նենկոն) դատը, որոնք մեղադրվում էին տարբեր քրեական-քաղաքական հանցանքների մեջ, մասնավորապես Զանգիբասարյան խռովարարներին աջակցելու և այնտեղ անկարգություններ հրահրելու մեջ, որոնք կատարվել էին Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական հավատարմատար **Թեմուր Բեկ Մակինսկու** անմիջական հանձնարարությամբ և վերջինիս հետ պայմանավորվածություն ձեռք բերելով ձեռնարկվող գործողությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև խոստանալով Զանգիբասար տեղափոխել խռովարարներին հասցեագրված ավելի քան 600.000 ռուբլի ադրբեջանական և կովկասյան բռնություն (ավելի ճշգրիտ՝ 449.750 ռ. ադրբեջանական բռնություն և 117.050 ռ. անգրկովկասյան բռնություն) և այն հանձնել Զանգիբասարյան «կառավարություն» ղեկավար մոլլա Քասումին, սակայն Զաֆարաբադ գյուղում [ներկայումս՝ Արգավանդ - Վ. Վ.] կալանվում են էջմիածնի գավառական միլիցիայի՝ Զաֆարաբադի ուղեկալի ավագ հեծյալ միլիցիոներ՝ **Համբարձում Հակոբյանի** կողմից, որին 100.000 ռուբլի կաշառք է առաջարկվում, վերջինս վճռականապես հրաժարվում է վերցնել, ձեռքառվում է նրանց և գործին օրինական ընթացք տալու համար առգրավված դրամի հետ միասին հանձնում իրավապահ մարմիններին: Ծառայողական պարտականություններին բարեխղճորեն և ազնվորեն վերաբերվելու համար ավագ միլիցիոներ **Համբարձում Հակոբյանին** Ն.Գ. նախարար **Ա. Գյուլխանդանյանի** կողմից հայտարարվում է շնորհակալություն⁴³⁶: ՀՀ ղինվորական դատարանը ընդունված որոշման մեջ կայացնում է դատավճիռ, ըստ որի մեղադրյալներից մեկը՝ Հուսեյն Վալի օղլին դատապարտվում է անժամկետ աքսորի, մյուս երկուսը՝ Մաշադի Մամեդ Հուսեյն օղլին և Մուսա Մաշադի Մամեդ օղլին *[տե՛ս Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական առաքելության երեք ղապասների՝ պահանջների մասին 1920 թ. հունիսի 3-ի դատական գործի նյութերը]* տաժանակիր աշխատանքների՝ 10 տարի ժամկետով յուրաքանչյուրին⁴³⁷: Գործն այսքանով չի ավարտվում, քանզի Ադրբեջանը դիմում է պատասխան

⁴³⁶ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 181:

⁴³⁷ ՀԱԱ, ֆ. Գ - 200, ց. 1, գ. 249, մաս II, ք. 415, 427, գ. 461, ք. 31, 40, գ. 427, մաս II, ք. 322-327: Տե՛ս նաև Գաղտնի փաստաթղթերը. Աղյուսակի դատարանական գործունեությունից մի էջ, էջ 56:

քայլերի, ձերբակալելով Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության մի քանի աշխատակիցների, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք Արտաքին Գործերի նախարարության հեռագրից՝ ուղղված ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին: Ի վերջո ադրբեջանցիները համաձայնվում են կալանքից ազատել Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակիցներին՝ ի պատասխան Հայաստանի կառավարության կողմից Երևանում ձերբակալված և դատապարտված Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գաղտնի գործակալների ազատազերման, չնայած լիովին ակնհայտ էր նրանց մեղսակցությունը ՀՀ դեմ ուղղված հակապետական և լրտեսական-հետախուզական քայքայիչ գործունեությունում⁴³⁸:

Մի բան լիովին ակնհայտ է, որ ՀՀ կառավարությունը հենվելով Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներ Խան-Թեքինսկու, Հախվերդովի, Մակինսկու Բաքու ուղարկված գաղտնի հեռագրերի ու գրությունների, ինչպես նաև այլ աղբյուրների վրա, «Հայաստանի հակահետախուզությունը կարողանում էր գաղտնագրեծել, չէր հավատում լուրերին»⁴³⁹, այսինքն՝ փորձում էր լիարժեքորեն ու արդյունավետ աշխատել, և ձեռք բերել ՀՀ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկություն՝ նպատակաուղղված երկրի ներքին անդորրության ապահովմանը, ՀՀ տարածքում մահմեդական ընդվզումների չեղքացմանը և ընդհանրապես անվտանգության կարևորագույն հիմնախնդիրների լուծմանը, և վերջին հաշվով՝ Հայաստանի Հանրապետության որպես պետության կայացման գործընթացներին:

⁴³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 7 - 200, ց. 1, գ. 249, մաս II, ք. 431:

⁴³⁹ Է. Ա. Ձուրաբյան, Նախնիքնանյան հիմնահարցը և Հայաստանի դաշնակիցները, էջ 233:

**3. Հետախուզական բաժանմունքի ձեռնարկած միջոցառումները
Թուրքիայի և այլ երկրների կողմից Հայաստանի
Հանրապետության նկատմամբ սադրիչ գործողությունների
կանխարգելման ուղղությամբ**

1918-1920 թթ. ստեղծված բարդ իրադրությունում էլ Հայկական Հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ոտքերի վրա կանգնել, այլև Հնարավորինս արդյունավետ հակազդել թուրքական մեքենայություններին Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որի կուսակցական-քաղաքական ու ռազմական առաջնորդների պատկերացումները և ընդհանուր մարտավարությունը գտնվում էին Սևրյան ոգորումների շրջանակներում, որի պայմաններում էլ Հայ Հետախույզների կողմից Հայթայթված տեղեկատվությունը նրանց կողմից հաշվի էր առնվում այնքանով, որքանով նրանք պատկերացնում և նպատակահարմար էին գտնում, և նման իրավիճակում հաճախ քաղաքական հեռատեսությունը և խելամիտ ռազմավարությունը իր տեղը զիջում էր կարճատես հանգուցալուծումներին հեռուն տեսնելու անկարողությանը: Այնպես, որ պետք չէ անտեղի միակողմանիորեն սխալներ և բացասական որակներ որոնել միայն այնտեղ, որտեղ, իհարկե, սայթաքումներ և սխալներ կան, սակայն բավարարվել դրանցով կամ դրանք հրամցնել որպես բարձրագույն կարգի ճշմարտություն, անտեղի զբաղմունք է և որոշակի առումով հերքվում է նաև Թուրքիայի վերաբերյալ Հայկական Հետախուզության Հայթայթած տվյալներով, որոնք պարզապես անհարկի կերպով հարկ եղած ուշադրությունը չեն արժանացել պատասխանատու քաղաքական-պետական մարմինների կողմից: Դրանով իսկ էլ ավելի են բարդացրել և խճճել Հայկական բանակի գործերը, էսպես ազդելով նրա մարտունակության գործակիցների և, առհասարակ՝ գործունեության վրա, պատճառ դառնալով՝ նրա ցավալի սայթաքումների և անթաքույց սխալների, մթափնելով նաև այն Հաջողությունները, որոնք նախկինում եղել էին: Եվ այն, որ այդ դժվարին օրերին ՀՀ Հետախուզական ծառայությունն իր գործակալն ունեցավ Թուրքիայում, դա էլ արդեն քիչ չէ, և անտեսել այդ փաստը, անտրամաբանական է, քանզի հենց Կ.Պոլսից ձեռք բերվող փաստերը կարող էին օգտակար լինել՝ նպաստելով Հայկական բանակի Հաջողություններին, ինչը խելամոռեն լիովին և իրապես չհաշվառվեց պետաքաղաքական, զինվորական այրերի վերին «Հարկերի» կողմից, երբեմն էլ նույնիսկ հեղեղական վերաբերմունքի արժանացնելով Հայ Հետախույզների քրտնաջան աշխատանքը՝ ավելի շատ վստահելով օտար սպաների «աղնիվ խոսքերին և շաղկրատական բնույթի դատարկ ու սնա-

մեջ հավաստիացումներին»՝ գավառական քաղաքական մտածելակերպի մեջ պարփակվելով:

Հայտնի է, որ հաղթահարելով զգալի ֆինանսական, տեխնիկական-տնտեսական և կազմակերպչական-կադրային դժվարություններ, ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը հնարավորինս ձգտում էր լուծել անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրները, ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկատվություն ռազմաքաղաքական կացություն և Անդրկովկասում ու նրա շուրջ աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավորվածություն, Թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող ռազմաքաղաքական պատրաստությունների ու մեքենայությունների մասին: Ակներև է սակայն, որ հատուկ ծառայությունների թուլությունն արտահայտվեց նրանում, որ նրանք մասնավորապես 1920 թ. աշնանը բռնկված Թուրք-Հայկական պատերազմի նախօրյակին, համեմատաբար աղոտ պատկերացումներ ունեին հենց այդ Թուրքական բանակի թե՛ թվաքանակի, թե՛ պլանների և թե՛ առհասարակ շատ հարցերի վերաբերյալ: Արդյունքն այն եղավ, որ չկարողացան պատնեշվել Թուրքական զավթողական պլաններից, և արդյունավետորեն հակազդել Ք. Կարաբեքիրի բանակի հետախուզական մարմինների գործունեությանը: Այդ փաստը որոշ հիմք ունի, այն էլ որոշակի կտրվածքով, միայն խիստ մասնակիորեն հաստատվում է թեկուզ նրանով, որ տարբեր հեղինակներ հակասական տվյալներ են բերում այդ ժամանակաշրջանի մասին, մասնավորապես Թուրքական բանակի թե՛ ռեալ կազմի, և թե՛ թվաքանակի մասին: «Տաճիկները լուռ ու անաղմուկ պատրաստվում էին Հայաստանի վրա արշավելու: Հայկական կառավարությունը շատ ուշ իմացավ նրանց այդ դիտավորության մասին», - գրում է ժամանակակիցը՝ Յ. Իրազեկը⁴⁴⁰: Մեկ այլ ժամանակակից՝ Կ. Սասունին, ևս անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է, որ այն ժամանակ, երբ Թուրքական բանակը Հայաստանի սահմանների վրա, Նախիջևանի և Կարսի նահանգներում նախապատրաստություններ էր տեսնում և ուներ ճյուղավորված լրտեսական ցանց, որի միջոցով ստանում էր անհրաժեշտ և տեղին տեղեկատվություն, ապա Հայկական բանակի թիկունքն այդ ժամանակ անապահով վիճակի մեջ էր, և մանավանդ գրեթե «անգոյ էր Հայկական հետախուզությունը Թուրքական գործում», որ «գինեոբրական հետախուզությունը շատ որբալի վիճակ մը՝ ունէր: Ոչ մէկ հայ կար Արեւելեան նահանգներու մէջ, որպէս զի կողմնակի ճանապարհով հայ գինեոբրականութիւնը հաւաստի լուրեր ստանար»⁴⁴¹, որը միայն մասամբ է համապատասխանում իրականությանը և որոշակի իմաստով ժխտվում է ինպես մեր կողմից նախկինում հրատարակված, այնպես էլ ներկա հետազոտություն

⁴⁴⁰ Տե՛ս Յ. Իրազեկ, Մօտիկ անցեալից: Պատմական դէպքեր, ապրումներ, 1917-1922, Պէյրոս, Տպ. «Համագայիմի», 1956, էջ 67:

⁴⁴¹ Տե՛ս Կ. Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, N° 5 (41), էջ 75:

արդյունքներով, որոնցում շրջանավում են չափազանց էական և նորահայտ մի շարք արխիվային կարևոր վավերագրեր: Այդուհանդերձ, կրկին դիմենք **Կ. Սասունուն**. եզրափակելով իր ասելիքը, Կ. Սասունին ավելացնում է. «Մենք զուրկ կը մնայինք շարք մը ճշգրիտ տեղեկություններէ, որոնց չգոյութեան պատճառով՝ բավական վնասներ կրեցինք⁴⁴², մինչդեռ թրջական Արեւելեան բանակի հրամանատարութիւնը, օրը օրին, ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը ստանար մեր զինուորական եւ քաղաքական վիճակի մասին: Անոնց լրտեսական ցանցը շատ լաւ կազմակերպուած էր, օժանդակ ունենալով Հայաստանի ամէն կողմ ցրուած թուրք-թաթար ազգաբնակչութիւնը»⁴⁴³:

Այս հեղինակների հետ համերաշխվում է նաև մեկ այլ ժամանակակից՝ **Վ. Արծրունին**, գտնելով, որ Հայկական հետախուզութիւնը մասնագիտորեն թույլ էր, և նրա կողմից կատարված աշխատանքներն անբավարար էին, նկատելով, որ «չնորհիվ մեր հետախուզական բաժնի անխիթանութեան, հակառակորդի յաջորդ քայլերուն մասին կը տիրէր ընդհանուր անորոշութիւն», ընդհանուր առմամբ ճիշտ կերպով նկատելով, որ «ներքին գործոց եւ ռազմական նախարարութեանց ու ճակատի հրամանատարութեան պարտականութիւնն էր ի գործ դնել իրենց բոլոր միջոցները՝ թոյլ չտալու, որ մեր երկիրը յանկարծակի գար»⁴⁴⁴, թեև տեղ-տեղ վերջինս ընդունում է, որ հետախուզները հնարավորինս ձգտում էին, որպեսզի Հայթայթին արժեքավոր տեղեկատվութիւն թշնամու ձեռնարկած և նրա կողմից ձեռնարկվելիք գործողութիւնների մասին, ավելացնելով, օրինակ, որ «այսինչ» գին-վորականը «լայն տեղեկութիւններ է հաղորդեր թուրքերու շարժումներուն մասին», միաժամանակ ընդգծելով, որ «թշնամին անիրազեկ չէր Կարսի խուճապին: Հայկական հրամանատարութիւնը գոհ էր իր հետախուզական աշխատանքէն եւ կու՛ղէր հավատացնել, որ ինքը գիտէր տաճիկ հրամանատարութեան ռազմագիտական յաջորդ խաղը», միաժամանակ ընդգծելով, որ իշխող պլան-թպանի, իշխանութիւնների մահմեդական ընդվզումները ճնշելու անկարողունակութիւն «պայմաններուն մէջ պատմութիւնն արձանագրող մեծապէս անգոր կ'զգայ մեղադրել հետախուզական բաժանմունքները»⁴⁴⁵: Իհարկե, հենվելով Հայ Գնդունու (Համբարձում Թօփճեան) տվյալների վրա, արդարացիորեն բնականոն երևույթ չի կարելի համարել նաև այն հանգամանքը, որ 1920 թ. պատերազմի անմիջական նախօրյակին «Արդահանի և Կարսի բնիկ թուրք երեւելիներէն ոմանք Երեւանի կառաւարութեան ապշեցուցիչ աչառութեամբ ու ծանծաղամտութեամբ, պաշտօնա-

⁴⁴² Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴⁴³ Տե՛ս **Կ. Սասունի**, Հայ-թուրքական պատերազմը (1920-ին), Պէյրոս, 1969, էջ 21, 71:

⁴⁴⁴ Տե՛ս **Վ. Արծրունի**, Հայ-տաճիկական պատերազմը, Հայ սպայությունը, Շատախ, Եր., «Մոլոնի» հրատ., 2002, էջ 71, 165:

⁴⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 32, 72, 73, 159, :

կան պատերազմը չսկսած» նույնիսկ հաճախակի այցելություններ են կատարել սահմանային շրջանի բնակավայրերը, այցելել են «սահմանադուլնը պաշտպանելու կոչված մեր զնդերը», այսպիսով գետակ պահվելով «մեր բոլոր պետական-զինվորական բնույթ կրող» խնդիրներին⁴⁴⁶, այսինքն ըստ էության առանց որևիցե դժվարությունների հայթայթելով անհրաժեշտ տեղեկատվությունը սահմանային շրջանի անց ու դարձի մասին, մեկ այլ կապակցությամբ բոլորովին հակառակ օրինակն է բերում: Սակայն միաժամանակ չի կարելի ողջունել նաև Կարսի նահանգապետի (Ստ. Ղորղանյան-Վ. Վ.) այն գործողությունները և բռնած դիրքորոշումը, որն իրեն անհրաժեշտ «կարևոր» տեղեկատվությունը ձեռք էր բերում Արդահանի գավառապետ, *Կադիմովի* և այլ քուրդ երեւելիների միջոցով (ինչը տեսականորեն չի բացառվում, և այնուամենայնիվ), և այն հրամցնում ՀՀ իշխանություններին որպես «բարձրագույն, անառարկելի ճշմարտություն» ընթացող իրադարձությունների ու ղեպքերի մասին, ինչը նույնքան կասկածելի է և վստահություն չնրբնչող, որքան և բերված առաջին օրինակի պարագայում: Ավելին, եթե նույնիսկ ճշմարտության հատիկներ կան նրանում, Երևանի Հետախուզական բաժանմունքի կողմից ձեռքբերված տեղեկությունները իբր թե անբավարար էին հերքելու Կարսի նահանգապետի հաղորդած ավելի կարևոր տեղեկությունները, դրանով իսկ պրոֆեսիոնալներին ավելի ցածր դասելով, քան քաղաքացիական անձին, այդուհանդերձ չի կարելի լիովին համերաշխվել Հայ Գնդունու այն պնդումների հետ, թե «Երևանը ձեռք էջր առած եւ էջր առնէր ոչ մէկ ազգու գեներ՝ թափանցելու թշնամի Թուրքիայի ծրագիրներուն եւ հաշիւներուն», որ «Հետախուզութեան, թշնամին ուսումնասիրելու, անոր մտածումներն ու ծրագիրները հրապարակ հանելու, առած քայլերը կշռելու եւ ըստ այնմ գործելու տարրական գիտելիքը պարզապէս մոռցուած, անտեսուած էին հայկ. բանակին իրաւասու եւ պատասխանատու պետերէն»⁴⁴⁷, ինչը նշանակում էր պարզապես չտեսնել նույնիսկ այն, ինչ որ առկա էր, իսկ այն, որ Հայ Հետախուզյունները այդ ծանր տարիներին համառ, դժվարին ջանքեր են գործադրել թշնամուն հակադրվելու և արժեքավոր տեղեկությամբ ձեռք բերելու, որ կծառայեր ՀՀ անվտանգության ապահովմանը, դա հաստատվում է բերված բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերի, այլ վավերագրերի շրջանառմամբ, որոնք տեղ են գտել մեր կողմից հրատարակված մի շարք աշխատանքներում⁴⁴⁸: Ժամանա-

⁴⁴⁶ Տե՛ս «Մարտկոց» (Փարիզ), 3 նոյեմբերի, 1932, № 18:

⁴⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁴⁸ Տե՛ս Վ. Վիդալյան Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ., Եր., «ՀՊԴՀ» հրատ., 1999, **Ույմի**՝ Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Եր., «Ատոկի», 2003, **Ույմի**՝ Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն» հրատ., 2006, Հայաստանի Հանրապետության բանակը և հետախուզությունը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն» հրատ., 2009 և այլն:

կակից այն հեղինակները, որոնք փորձել են անդրադառնալ թեմային, նշում են հետախուզական ծառայությունների թուլության կամ նույնիսկ դրա անգործության մասին: Այդ տեսակետն են պաշտպանում պատմաբաններ **Է. Զոհրաբյանը, Մ. Կարապետյանը**⁴⁴⁹: **Կ. Սարգսյանը** ևս այդ տեսակետի կողմնակից է. մասնավորապես, վերջինս չբերելով կոնկրետ փաստեր, գրում է. «Քանի որ չկար կանոնավոր հետախուզական ծառայություն, ուստի հայկական զորքերի հրամանատարությունը տեղեկություն չունեի, թե ինչ է կատարվում սահմանից այն կողմ»⁴⁵⁰, ինչը ժխտող փաստեր վերն արդեն բերվել են, սակայն ստորև կբերենք այդ տեսակետն ամրապնդող այլ օրինակներ ևս, թեկուզև դրանք կարելի է գտնել հենց մեր կողմից 2006, 2009 թթ. հրատարակված մենագրություններում⁴⁵¹: Արևիվային փաստաթղթերն, ակնհայտորեն վկայում են, որ գործնականում, իրոք, դա այնքան էլ այդպես չէր. ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն աշխատել է հայթայթել արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրավորվող սադրանքների մասին, որը ևս փոքր ծավալի և կարևորության աշխատանք չէր, այլև, ինչպես ստորև կտեսնենք, ծառայությունը՝ ձեռք բերելով թանկարժեք և լուրջ տեղեկատվություն, որոշակի քայլեր էլ ձեռնարկել հակազդելու ՀՀ նկատմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելով և կանխելով հակառակորդի լրտեսների ծավալած գործունեությունը ՀՀ տարածքում, ինչպես նաև հնարավորինս արդյունավետ և գործուն միջոցներ ձեռնարկելով բանակը գորեղացնելու ուղղությամբ՝ փորձելով շտկել նրանում տեղ գտած թերությունները: Այդ մասին վկայակոչում կա **Ա. Գյուլխանդանյանի** մոտ. «Միաժամանակ Հայաստանի զինուորական հետախուզական զեկոյցները ցոյց էին տալիս, որ թուրք կանոնաւոր գործաւասեր են շարժւում Օլթիի, Սարըղամիշի եւ Ալաշկերտի ուղղութեամբ եւ Արդահան Օլթիի շրջաններում կազմակերպել էին գնդակացիւրներով զինուորած քրտական հրոսակախմբեր: Նոյնը կատարւում էր նաեւ Կադղուան-Սարիղամիշ տարածութեան վրայ»⁴⁵²: Հետախուզական ծառայության կողմից հայթայթված տեղեկատվության արժեքավորությունը

⁴⁴⁹ Տե՛ս **Է. Զոհրաբյան**, 1920 թ. քուրդ-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., «Ոսկան Երևանցի», 1997, էջ 85-86, 167-171, 174-176, 348, **Մույնի՝** Հայաստանի Հանրապետության արդրեջանաբեակ պատասմք շրջանների հնազանդեցումը 1920 թ. հունիս-հոկտիսին// «Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 2006, N° 1 (118), էջ 11-12, 16-17: **Մ. Կարապետյան**, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 -1920), էջ 98 -99:

⁴⁵⁰ **Կ. Սարգսյան**, Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում (ինչպե՛ս կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), Եր., «Նաիրի» հրատ., 2007, էջ 110:

⁴⁵¹ Տե՛ս **Վ. Վիրաբյան** Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը, էջ 124-182, **Մույնի՝** Հայաստանի Հանրապետության բանակը և հետախուզությունը 1918-1920 թթ., և այլն:

⁴⁵² **Ա. Գյուլխանդանեան**, Անդրկովկասի Հանրապետությունը// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1967, N° 4, Ապրիլ, էջ 77:

Հաստատում է նաև **Ս. Վրացյանը**. «Հունիս ամսից սկսած, Հայկական հետազոտությունները (ասել է թե՛ հետախուզություններ. ~ Վ. Վ.) նկատում էր թուրքերի կողմից զինվորական շտապ պատրաստություններ Հայաստանի ուղղությամբ: «Թուրքահայաստան ուղարկված գործակալները, կարգում ենք Հայաստանի Գլխավոր սպայակուլյտի հունիսի 17 գաղտնի զեկուցման մեջ, վկայում են թուրք կանոնավոր զորամասերի ներկայությունը Օլթիի և Սարիղամիշի ուղղությամբ և Ալաշկերտի շրջանում: Կատարելապես ստույգ կերպով հաստատված է, որ թուրքական 12-րդ դիվիզիան գտնվում է Խորասան-Զիվիեում, կենտրոն ունենալով Խորասանում: Քարոզչությունը թուրքիայի և Անգրկովկասի շրջաններում ուժեղանում է: Այդ նպատակով մեծ քանակությամբ թուրք գործակալներ են ուղարկված Հայաստանի ներսերը, մահմեդական գյուղերը, և ամեն տեղ հայտնաբերվում են մեր վարչության և հակահետախուզության կողմից: Մասնավորապես զորավոր է թուրք գործակալների ազդեցությունը Արգահան-Օլթիի և Բարդուսի շրջաններում, ուր նրանք կազմակերպել են զնդացիներով զինված քրդական հրոսակախմբեր: Նույն պատրաստությունը կատարվում է և՛ Սարիղամիշ-Կաղզվան տարածության վրա, և՛ ավելի հեռուները՝ Բարթոլյան լեռնաշղթայի քրդաբնակ մասերում՝ մինչև Արարատ»⁴⁵³:

Ավելին, **Ռ. Հովհաննիսյանը**, բերելով վկայակոչումներ թուրքական նախապատրաստությունների և այն մասին, որ դեռ 1918 թ. Թուրքիայի ռազմական նախարարը արտոնել էր Անգրկովկասում գտնվող բանակային սպաներին ծառայության մտնել Հյուսիսային Կովկասի և Ադրբեջանի հանրապետությունում, իսկ նոյեմբերին թուլյատրեց ի դեմս Նուրի փաշայի վերջինիս հետ պայմանագիր կնքել, որով թուլյատրվում էր օսմանյան բանակի սպաներին ու զինվորներին հոժարակամ ծառայության մտնել ադրբեջանական բանակում, որոնք հետագայում գործուն դեր խաղացին հայ-ադրբեջանական սահմանային կռիվներում⁴⁵⁴, ինչպես նաև Երևանի նահանգում հրահրված խռովություններում, միաժամանակ հաստատապես փաստում է Հայկական հետախուզության տեղեկացվածության մասին այդ խարդավանքների նախապատրաստության մեջ. «Այն ժամանակ, երբ Կարաբեքիրը բազմաթիվ չափազանցված լուրեր էր տարածում, Հայկական բանակի հետախուզության սպաները և գլխավոր սպայակուլյտը հաղորդում էին Ալաշկերտում, Օլթիում և Սարիղամիշում թուրքական կանոնավոր զորքերի առկայության մասին (1919 թ. կեսերի տվյալներով ~ Վ. Վ.): Կարսի մարզում նկատվել էին նաև թուրքական գործակալներ, որոնք մահմեդական գյուղերին կոչ էին անում մարտահրավեր նետել Երևանի կառավարությունը և հայտնում էին, որ Կարմիր բանակը մասնակցում է հայերի դեմ ուղղված

⁴⁵³ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., «Հայաստան», 1993, էջ 314:

⁴⁵⁴ Տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, 1918-1919, էջ 61-

արչավանքին»⁴⁵⁵։ Այնուհետև այդ կապակցությամբ Ռ. Հովհաննիսյանը նկատում է, որ հենց դրանում էր իրավացի **Ք. Կարաբեքիրը**, գտնելով, որ հայերը երբեք չէին կարող այնքան պարենամթերք ու պաշարներ ձեռք գցել, որ պահեին 30.000-անոց զորք, և որ առավել ևս **Անդրանիկի** համար (Ք. Կարաբեքիրը վկայակոչում էր նշանավոր հայդուկապետ և քաջազուն զորապետ **Անդրանիկին**, քանզի վերջինս մահմեդականների ահուսարսափին էր) անհնարին կլինի նույնիսկ 10.000 «մուրացկան հայեր» հավաքել», որ հենց այդ պատճառով էլ «Հայաստանը չի կարողանա իրականացնել արևելյան վիլայեթների միացումը առանց Դաշնակից տերությունների գործուն մասնակցության, որի համար հղված անվերջ խնդրանքները մնում էին անպատասխան»⁴⁵⁶։ Հենց այդ հանգամանքից «տալանապած» **Ա. Ահարոնյանը** ահագանգում է Փարիզի Հաշտության Վեհաժողովին, սակայն անարդյունք և անարձագանք, դա որևիցե կերպ ազդեցություն չթողեց խորհրդային Ռուսաստանի և ազգայնական թուրքիայի միջև հաստատվելիք վերահաս կապերի վրա ⁴⁵⁷։

Ինչպես արդեն կարելի է նկատել, Առաջին Հանրապետության վերը բերված ժամանակակիցների «գատողություններում» ականհայտորեն արծարծված մտքերի ու եզրահանգումների որոշակի շփոթ է նկատվում, և մեր կարծիքով, չի կարելի միանշանակ, իրադարձությունների ժամանակակցի կողմից արտահայտված ամեն մի միտք հալած յուրի տեղ ընդունել, քանզի վերջիններս հանդիսանալով այդ դեպքերի անմիջական մասնակիցները, այդ թվում նաև **Վ. Արծրունին** և այլք, հոգեբանորեն փորձելով ազատվել որոշակի բարդություններից, փորձել են իրական պատճառահետևանքային կապերը, այդ թվում նաև Հայկական բանակի 1918-1920 թթ. սայթաքումների և ձախողումների բոլոր հնարավոր և անհնարին թվացող պատճառները որոնել որոնել այլ տեղ և այլ չափումների մեջ դիտարկել պատմաքաղաքական հայտնի իրողությունները, որը, մեր կարծիքով, անբավարար է խորքային և ճշգրիտ եզրակացությունների հանգելու տեսանկյունից։ Այդուհանդերձ, արտահայտած տեսանկետներում կան նրբերանգներ, որոնք, իրապես օգտակար են և ինչ-որ բաներ անուղղակիորեն հուշում են մեզ։ Այսպես, հենց նույն **Վ. Արծրունին** գրում է. «Մեր երկրի *de facto* ճանաչումը յառաջ բերաւ մասսայական հոգեկան արբեցում... բիւրօ-կառավարութիւնը, ամբողջապէս տարուած ներքին մաքրազործումի եւ մեր սահմանները մեր իսկ ուժերով ուղղելու ինքնավստահ խանդավառութիւնէն, անկարող էր կշռել ահաւորութիւնը ստեղծուած վիճակին։ Շնորհիվ այս դժբախտ հանգամանքին տաճիկները հնարաւորութիւն ունեցան հանդարտ եւ աննկատ ինքզինքնին կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ դնելէ յետոյ միայն պարզել իրենց վերջ-

⁴⁵⁵ Ռ. Հովհաննիսյան, նշված աշխատությունը, էջ 490։

⁴⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 469։

⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 457։

նական մտադրութիւնը»⁴⁵⁸: Ինչպես տեսնում ենք, չափազանցությունը ևս լավ զբաղմունք չէ, մանավանդ, երբ գործի մասին դատում են և դատավորի դեր են ստանձնում ոչ պրոֆեսիոնալներ, հետախուզական գործից հեռու այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք հանդիսանում են **Կ. Սասունին, Վ. Արծրունին** և այլք, չնայած ավածի ռացիոնալ հատիկներին: Եվ դեռ ավելին: Այդ նույն հեղինակների տեսակետների մանրագնին ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում որոշակի շփոթ և հակասականություն: Այսպես, Վ. Արծրունու կողմից բերած մի կարևոր փաստ ինքնին ժխտող դեր է կատարում նրա հայտնի աշխատության մեջ բերված բազմաթիվ այլ պնդումների նկատմամբ, ինչը շատ կարևոր է պատմական իրողությունները ճիշտ ներկայացնելու տեսանկյունից: **Այսպես, Վ. Արծրունին, նշելով, որ «ողբալի էր նաեւ հայկական հետախուզական բաժնի կատարած գործը», որ «հայկական հետախուզութիւնը երբէք մասնագիտութեան տպաւորութիւն թողուցած չէր»,** դրան զուգահեռ մեկ այլ տեղ գալիս է շատ ուշագրավ և կարևոր եզրահանգման. «Քանիցս մեր հետախուզական բաժնիները զանազան տեղերէ հաղորդեցին, թէ Մոսկուայի եւ Անգորայի միջեւ կապեր կը հաստատուին զինուորական օժանդակութեան: Քանի, քանի անգամ սահմանադիւին վրայ գործող մեր հետախույզները փաստերով արձանագրեցին թուրքերու ռազմական նախապատրաստութիւնները, բայց ի՞նչ ըրին մեր կառավարութիւնը եւ զինուորական իշխանութիւնը. երկուքն ալ հաւասարապէս ոչինչ ըրին: Շնորհիւ այս դատապարտելի անտարբերութեանը չէ՞ր, միթէ, որ օգոստոս 21-ին, թուրքերը գիծերով Պարտուսի ուղղութեամբ առաջանալով, յարձակեցան մեր պահակներուն վրայ, լաւ դաս մը տուին եւ ապահով կերպով քաշուեցան իրենց տեղեր»⁴⁵⁹:

Ավելին, որոշ փաստաթղթերի, ռազմահետախուզական ամփոփագրերի մանրագնին վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնել, որ չնայած հետախուզական ծառայությունների կողմից հաղորդած տեղեկատվության որոշակի հակասականությանը և աղոտությանը, Հայաստանի քաղաքական և կուսակցական ղեկավար շրջանները հարկ եղած ուշադրությամբ չեն վերաբերվում ստացված տեղեկատվությանը, և ավելի շուտ կողմնորոշվել են աշխարհաքաղաքական կոնյուկտուրայի թելադրանքով և մեծ տերությունների քաղաքական շահերին հարմարվելով, քան թե իրատեսական և իմաստուն որոշումներ կայացնելով՝ հարգելով սեփական հատուկ ծառայությունների տքնաշան աշխատանքը: Դա է հաստատում **Ալ. Խատիսյանը. «Առաջին տեղեկութիւնները պատրաստուող յարձակման մասին հայկական կառավարութեան խուզարկու մարմինները սկսան ստանալ Օգոստոսին: Անոնք այս տեղեկութիւնները հաղորդեցին Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն՝**

⁴⁵⁸ Տե՛ս **Վ. Արծրունի**, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայությունը, Շատախ, էջ 103:

⁴⁵⁹ Տե՛ս **Վ. Արծրունի**, նշված աշխատությունը, էջ 33-34, 70, 185, 330:

պատրաստուող դէպքերը կանխելու նպատակով: Այս տեղեկութիւնները հասան մինչեւ Փարիզ, բայց անոնց առանձին նշանակութիւն չտրուեցաւ»⁴⁶⁰:

Այս առումով մի շարք փաստաթղթեր ևս իրենց վրա ուշադրութիւն են հրավիրում, պահանջելով վերամաստավորել և վերազնաՀատել, նորովի դիտարկել և արժեքավորել պատմական անցյալի քաղաքական իրողութիւնները, դեպքերն ու զանազան անցքերը: Դրանցից ակնհայտ է դառնում, որ հայկական հետախուզութիւնը որոշակի ջանքեր էր գործադրում քիչ թե շատ արժեքավոր տեղեկութիւն ձեռք բերելու համար, որը կծառայեր ՀՀ ազգային պետական անվտանգության շահերի ապահովմանը տարածաշրջանում: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժինն իր հնարավորութիւններին չըջանականորում տեղեկութիւններ է հայթայթել և՛ 1919 թվականին, երբ արդեն կարծես թե կազմակերպվել էր նրա տարբեր օղակների աշխատանքը, թե՛ 1920 թվականին, որը բարենպաստ էր նրա գործունեութեան համար՝ ընդհուպ մինչև 1920 թ. Սևրյան օգոստոսյան խանգալառութիւն օրերը, և թե՛ կազմավորել է 1920 թվականի երկրորդ կեսին, երբ բռնկվեց Թուրք-հայկական պատերազմը, և Անտանտի դաշնակից երկրները մեկը մյուսի հետեւից լքեցին Անգլիոյկապը, տեղը զիջելով տարբեր բեւեռներից մոտեցող քեմալականներին և բոլշևիկներին, որոնք էլ Հայաստանը բաժանեցին ազդեցութեան ոլորտների: Ազգերի Լիգան, որ պարզապէս *Պիղատոսի* պես ձեռքբերը լվաց և երես դարձրեց հայերից, ի դեմս մեծ տերութիւնների, լուռ մնաց և գեթ մեկ գինովոր չուղարկեց Հայաստան: Ոչինչ չտվեց նաև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև միջնորդի դերի ստանձնումը ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից, իսկ ԱՄՆ-ի սենատը դեռևս հունիսի 1-ին հրաժարվել էր Հայաստանի նկատմամբ կարծեցյալ խնամակալութիւնից: Հայաստանը լքվեց Անտանտի երկրների համախմբի, Ազգերի Լիգայի կեղծ բարեկամների կողմից, և թողնվեց Թուրք գիշատչի դեմ միայնակ և անօգնական, այն թուրքին դեմ առ դեմ, որին «Թրքատյացի» համբավ ունեցող Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Զորջը **համարում էր ժանտախտ և այն վայրերի անեծք, որտեղ նա փռում էր քոչվորի իր վրանը, և որն ի տարբերութիւն լեգենդից հայտնի վայրի գազանի, նուշնիսկ երախտագիտութեան զգացում չունեի այն մարդու նկատմամբ, որը բուժել էր նրա վիրավոր ձեռքը**⁴⁶¹:

Ասվածից ակնհայտ է, որ այդ տարիներին ռազմական և կուսակցական քաղաքական շրջանները չըմբռնեցին կատարված և կատարվող փոփոխութիւնների խորքային իմաստները, չընկալեցին ու հաշվի չառան, որ Մեծ Բրիտանիայի մեկնումից հետո, հետևաբար, հենց Խորհրդային Ռուսաստանը

⁴⁶⁰ Ալ. Խախիյան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բ. տպ., Պէյրոս, տպ. «Համազգայինի», 1968, էջ 254:

⁴⁶¹ St'u Ллойд Джордж, Европейский хаос, М; 1924 // St'u Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919-1927, Т. I. Первые шаги национально-освободительного движения, 1919, М., Гос. изд-во "Лениздат" Н.К.И. Д, 1929, стр. XXIII.

և վերականգնացող Թուրքիան էին այն երկու պետությունները, որոնք Կովկասյան այդ դատարկությունը պետք է լցնեին: Բայց, իրերի բերումով, Հայաստանը չկարողացավ համաձայնության գալ այդ պետություններից որևիցե մեկի հետ: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Սևրի դաշնագրի ուրվականն էր, իսկ Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կախվել էր Հայաստանի Հանրապետության խաբուսիկ հույսը՝ դաշնակիցների օժանդակության հետ կապված, դաշնակիցներ, որոնք ինչպես շատ դիպուկ նկատում են անգլիացի հետազոտողներ, Կովկասի պատմության դժով մասնագետներ **Դ. Մ. Լանգը և Ք. Զ. Ուոքլը**, հայերին և հայ ժողովրդի քաղաքական լիզերներին համորեն կերակրում էին «Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով տարածվող Հայաստան ստեղծելու երազային գաղափարով»⁴⁶²: Կար իրավիճակի անորոշության զգացողություն: ՀՀ հետպնդական ծառայության որոշ ներկայացուցիչներ, բարձրագույն սպայական-հրամանատարական և կուսակցական-քաղաքական որոշ շրջաններ ավելի զգուշավոր էին այս կամ այն երկրին նախապատվություն տալու հարցում, նույնիսկ աղոտ կապածներ կային, թե ով է իրականում ավելի ուժեղ՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը, Կոչակը, թե՞ Դենիկինը (ինչը երևաց 1919 թ. կեսերին Կամավորական բանակի կողմից Երևան գործուղված **գնդապետ Լեսլիին** հայկական կառավարական շրջանների կողմից ցուցաբերված սառն ընդունելության ժամանակ)⁴⁶³, անգլիացիները, ամերիկացիները թե՞ այլ ուժեր: Այդ մասին էր հենց զգուշացնում գեներալ **Գ. Ղորղանյանը** 1919 թ. հունվարի 20-ին Թիֆլիսից **Ս. Տիգրանյանին** ուղղված գաղտնի զեկույցում. «Մեր արտաքին քաղաքականությունը պետք է լինի չափազանց զգուշավոր: Մենք չենք կարող և չպետք է վարենք բացառապես անգլիամետ կամ ռուսամետ քաղաքականություն: Մենք պատերազմի հենց սկզբից մեր ճակատագիրը կապել ենք Համաձայնության երկրների հետ և դրանից չենք հրաժարվել մինչև վերջին օրը: Այժմ մենք բոլորին պիտի հասկացնենք, որ մեր հարցերի լուծումը սպասում ենք ոչ թե Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Ռուսաստանից կամ Ամերիկայից առանձին-առանձին, այլ Համաձայնության երկրներից: Մեր ճակատագիրը պետք է որոշի Դաշնակիցների խորհրդաժողովը Փարիզում: Իսկ մինչ այդ որոշումը սխալ կլինի մեր բարեկեցությունը կապել Համաձայնության անդամ այս կամ այն երկրի հետ, քանի որ հնարավոր չէ կանխատեսել այդ երկրի դիրքորոշումը ապագա խորհրդաժողովում: Հնարավոր է, որ մենք ժամանակավոր հաջողություն ունենանք, սակայն, հնարավոր է

⁴⁶² Տե՛ս **Դեյվիդ Մարշալ Լանգ, Փրիստոֆեր Ջեյմս Ուոքլը**, Հայերը (Հայ ժողովրդի պատմություն), Խմբ. Կ. Մ. Խոնդավերդյանի, Երևան, Հայկ. համր. գլխ. խմբ., 1992, էջ 31:

⁴⁶³ Տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 -1920 թթ.), Երևան, «Եր. Համալս. հրատ.», 2005, էջ 88:

նաև, շատ բան կորցնենք»⁴⁶⁴։ Այդ հույսերը տարան ՀՀ ճակատագրական մեկուսացման և անկման։ Երբեք էլ էական օգնություն դաշնակիցների կողմից չեղավ, եղան անամեջ հայտարարություններ ու խրախուսանքներ։ Իսկ հարևանների հետ այդպես էլ տարբեր պատճառներով հնարավոր չեղավ լեզու գտնել։ Եվ սակայն Դեմետրիուսի բանակի բոլշևիկներից պարտություն կրելուց հետո էր միայն, որ 1920 թ. հունվարին, Դաշնակիցները Անդրկովկասյան հանրապետություններին իբրև անկախ պետություններ ճանաչեցին, նպատակադրելով Կովկասը և Պարսկաստանը հետ պահել բոլշևիկյան ազդեցությունից, որի պայմաններում գործնական քայլերի ձեռնարկումը ու դրանց ապահովման ռազմավարությունը հայտնվեցին փակուղում։ Իշխող տրամադրությունների մասին պատկերավոր մեջբերում է անում Ռ. Հովհաննիսյանը՝ վկայակոչելով Ա. Գյուլխանդանյանի ելույթը Կառավարական տանը, կապված ՀՀ դեմոկրատիայի ճանաչման շուրջ առաջացած ոգևորության հետ։ ՆԳ նախարարը իր ելույթում նշել էր, որ Հայաստանը նման է մի հսկայի, որի սիրտը Երևանում է, ձեռքերը՝ Ալեքսանդրապոլում, գլուխը՝ Ղարաբաղում, իսկ ոտքերը՝ Դիարբեքիրում և Սև ծովում։ Հարուսակելով ասելիքը, նա նկատում է, որ այժմ հսկան արթնանում է դարերի քնից և զարմանում, որ դեռ ինքը ողջ է։ Բայց մենք գիտենք, որ սիրտը երբեք չի դադարել բաբախելուց, հարուսակել է ասելիքը Ա. Գյուլխանդանյանը, որ այսօր Դաշնակիցները իրականացրել են այդ երազանքը, և մենք համոզված ենք, որ շուտով տիտանը կշարժի գլուխը, ոտքերը կողոզի, և ուղիղ կկանգնի, և այդ ժամանակ նորից կհավաքվենք ու կնշենք Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստանի ճանաչումը⁴⁶⁵։ Ռ. Հովհաննիսյանը իրատեսական է գնահատում այդ պատմափաստը, գրելով, որ Արևմտյան կողմնորոշումը ռիսկ էր, քանզի այն Հայաստանը ետ էր չլրտում Ռուսաստանին իր նկատմամբ «կախվածությունից» դեպի «ավելի հուսալի, ավելի հզոր» երկրները, որոնք այդքան շատ բան էին «ներդրել» Հայկական ողբերգության մեջ՝ վերջին հիսուն տարվա մեջ⁴⁶⁶։ Փառաքական-ռազմական և կուսակցական-

⁴⁶⁴ ՀԱՄ, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 193, մաս I, ք. 35- 36:

⁴⁶⁵ Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, Յունվար, 28/1-2, 29 // 2. 1920. Ռ. Գարբիմյան, Հայաստանի Հանրապետության օրենք // «Հայրենիք» (Բնառն), հատոր 28, N 6 (293), 1950, հունիս, էջ 24-25, **R. G. Hovannisian**, The republic of Armenia, vol. II, ք. 513:

⁴⁶⁶ **R. G. Hovannisian**, The republic of Armenia, From London to Sevres, February - August, 1920. - Berkeley, Los Angeles, London, 1996, vol. III, ք. 1: Ավելին, Ռ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ հակառակ իրենց հաստատուն արևմտյան արևելամի, Դաշնակցությունը և հայկական կառավարությունը մնացին առանձին և լրված Արևմտքի կողմից, որը Արևմտյան Հայաստանը գծել էր թղթի վրա, երկիրը ուժասպառ եղավ, օժանդակություն չեղավ, և հավելյալ ուշացումը անհրաժեշտություն դարձրեց ոչ միայն բոլշևիկյան Ռուսաստանի և Թուրքիայի գործակցությունը, այլև առիթ տվեց թուրքերին Հայաստանը բնաջնջելու և ճնշող պայմաններ պարտադրելու - Ռ. Հովհաննիսյան, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության դերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ // «Դիօշակ», քիւ 19 (1402), 13 յունվարի, 1993, էջ 32-33: Թեկուզ քիչ թե շատ ուշացումով, հենց այդ ժամանակ քաղաքական որոշ գործիչների մոտ արդեն կար ոչ

կառավարող շրջանները չէին ցանկանում այդ տարիներին, և հատկապես 1920 թ. սահմանագծում նկատել այն, ինչ արդեն տեսանելի էր, կաշուն հուլյսեր էին փայփայում, որ հանկարծ Դաշնակիցները կկերպարանափոխվեն և հանուն Անտանտի գծով իրենց կրտսեր եղբայրակցի և պատերազմում ծանր կորուստներ ունեցած Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի կտրուկ և արդյունավետ քայլեր կձեռնարկեն, և հողմացրիվ կանեն Կարմիր-բոլշևիկյան ցնցոտիավոր բանակներին, որոնք սակայն իրենք Զարդուփշուր արեցին թե՛ Կոլչակի, թե՛ Դենիկինի, թե՛ Վրանգելի, թե՛ Անգլիայի կազմակերպած այսպես կոչված «14 երկրներ» և թե՛ առհասարակ մնացյալ բոլոր սպիտակ և ոչ սպիտակ բանակները, և այդ տեսանկյունից տեղին է նկատվել, որ քանզի «արտաքին քաղաքական տեսակետն, միացեալ Հայաստան մը՝ ունենալու խնդիրը գրեթէ լուծուած էր և դիւանագիտութիւնն էր, որ խելահեղ վազքով մը իր ետեւէն կը քաշէր Հայ դեկավար միտքը», հետևաբար էլ «Անգրկովկասի եւ Տաճկաստանի հակամարտութիւնները ժամանակաւոր երեւոյթներ կը նկատուէին»⁴⁶⁷։ Դա դիպուկ է նկատել հետախույզ Տ. Դեվոյանցը. «Քայց Տրոցկիներն եւ Չիչերինները չկան այլեւս։ Նրանց փոխարինել է Սովետական մի նոր դիւանագիտութիւն, որ այժմ զբաղուած է իր նախորդների գիշած հողամասերը հաւաքելով եւ կցելով Խորհրդային Ռուսաստանին։ Այսպէս, նա վարուեց Լադիշայի, Լիտուանիայի, Էստոնիայի, Ֆինլանդիայի, Բեսարաբիայի ու Բուկովինայի հետ։ Այդպէս պիտի վարուի նաեւ իր կորցրած միւս հողերի հետ»⁴⁶⁸։ Աշխարհաքաղաքական իրավիճակի և դաշնակիցների վերաբերմունքի էական փոփոխությունները Հայաստանի նկատմամբ դիպուկ նկատել են Դ. Մ. Լանգը և Ք. Զ. Ուռքըրը. «1920-ի ընթացքում աշխարհի իրավիճակը այնպիսի դրամատիկ փոփոխություններ կրեց, որ այլևս իմաստադրկվեցին դաշնակից տերությունների Հայաստանին տված խոստումները, բուռն վիճաբանություններից հետո դաշնակցական կառավարությունը որոշեց խաղաղ կերպով իշխանությունը հանձնել բոլշևիկ-

շատ հաստատում, սակայն աստիճանաբար որոշակիացող համոզմունք բոլշևիկզի հնարավոր հաստատումության և համաշխարհային նորոշելով ուժ դառնալու տեսանկյունից։ Դա նրբորեն նկատել է *Ալ. Խառոյանը* չ՛ պաշտնադատի արդեն 1920 թ. ապրիլի 30-ի նիստում (N° 86) ունեցած ելույթում. «այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել, որ բոլշևիկներն են հանդիսանում Ռուսաստանի իրական ուժը, այդ փաստը մատնանշվում է մասնավորապես Եվրոպայում, ուր նկատվում է դեպի Ռուսաստան ունեցած քաղաքականության բեկում. ֆրանսիական պառլամենտը հանձնարարել է կառավարությանը՝ բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ։ Նույն տեսակետին է Իտալիան, Ամերիկայի դիրքը հայտնի է ձեզ, այն ինչ հնարավոր է իր հունվարին, այն հնարավոր է դառնում, և մեծ տերությունները մտածում են կամ գուցե սկսել են բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ թե՛ տնտեսական, և թե՛ քաղաքական հարցերի վերաբերյալ» // «**Յառաջ**», 15 մայիսի, 1920, N° 91:

⁴⁶⁷ **Կ. Մասունի**, Հայ-թրքական պատերազմը// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, N 4 (40) , էջ 57, 58:

⁴⁶⁸ **Տիգրան Դեյեանց**, Կեսանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 82:

ներին և ինչպես առածն է ասում, նրանք զերադասեցին «կարմիր լինել, քան մեռած»⁴⁶⁹: Դա հրաշալի են հասկացել թուրք քաղաքական գործիչները՝ իրենց մարտավարությունը կառուցելով ՀՀ Անտանտյան Դաշնակիցների անվճարականության և բուլշևիկների հետ փաստացի բարեկամության վրա, որից ոգևորվելով թուրքերը լավագույն դեպքում դեմ չէին Հայաստանի կազմավորմանը Անգլոկովկասի հաշվին, իսկ թուրքահայաստանի ճակատագիրը պետք է որոշվեր միայն հենվելով Մ. Քեմալի կողմից հռչակված այսպես կոչված «ազգային սահմանների» և «ազգային սովերենիտետի» գաղափարների վրա⁴⁷⁰, որպես հիմնական նպատակադրում ունենալով «բոլոր ուժերով, մինչև արյան վերջին կաթիլը համատեղ պաշտպանել հայրենիքը ցանկացած ներխուժումից և հատկապես դադտնի մտադրությունից նրա տարածքում ստեղծել հունական կամ հայկական պետություն», օգտագործելով բոլոր հնարավոր միջոցները, այդ թվում դիմելով և՛ զենքի, և՛ բարոյական կարգի զանազան միջոցների օգնությամբ: Եվ դեռ Ավելին, Մ. Քեմալը գտնում էր, որ անգամ դաշնակիցների միջամտության պարագայում նրանք ևս կդասվեն իրենց հակառակորդների շարքում, ովքեր կփորձեն ոտնձգություն կատարել իրենց իրավունքների նկատմամբ⁴⁷¹: Դեռ 1919 թ. հոկտեմբերի 13-ին Վելիդ բեյին հասցեագրված հեռագրում Մուստաֆա Քեմալ փաշան հատուկ ընդգծում է, որ ազգը ոչ մի դեպքում չի կարող համաձայնվել, որ իրենց երկրի սահմանների մեջ գտնվող թեկուզ մեկ թիզ հող միանա Հայաստանին⁴⁷²: Դա լավ է նկատել Տ. Դեվոյանցը գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 15-ի զեկուցագրում⁴⁷³, գտնելով, որ այդ նպատակի իրագործման համար նրանք հարմար են գտնում կողոպտել անգամ սեփական հարուստներին՝ հավաքելով անհրաժեշտ դրամաքանակը: Դրանից հետո, գրում է Տ. Դեվոյանցը, թուրքերը լուրջ և տենդաբեր պատրաստություններ տեսան, որի արդյունքում 1919 թ. նոյեմբերին նոր ազգային ուժերի քանակը հունական ճակատի վրա հասավ շուրջ 30 հազարի, որից հետո Ֆրանսիայի անհաջողությունները 1920 թ. Մարաշի շրջանում և հայերի կոտորածը խրախուսեցին «Միլլի» ուժերին, և նրանք գորհներով գրավեցին համարյա ողջ Կիլիկիան, սկսեցին հաջող ռազմական գործողություններ անգլիացիների դեմ Միջագետքում: Դեռ 1920 թ. մայիսին Դեվոյանցը եկել էր այն եզրակացության, որ նկատի ունենալով ստեղծված պայմանները, ինքն անհավանական չի համարում, որ

⁴⁶⁹ Տե՛ս Դ. Մ. Լամզ, Զ. Ջ. Ուոքըր, Հայերը (Հայ ժողովրդի պատմություն), էջ 32:

⁴⁷⁰ Տե՛ս Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления, М., "Прогресс", 1966, стр. 47-48, 76 и т. п.

⁴⁷¹ Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, Т. I, М.: Гос. Изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 1929, стр. 414:

⁴⁷² Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, Т. II, М.: Гос. Изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 1932, стр. 10-11, 208:

⁴⁷³ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17 պաշ., 12, դ. 3, ք. 52:

թուրքերը կսկսեն ռազմական գործողութիւններ Հայաստանի դեմ՝ խորտակելու համար հայկական պետականութիւնը⁴⁷⁴:

Տ. Դեվոյանցը վերլուծութիւն է ներկայացնում այդ տարիների բարդ աշխարհաքաղաքական իրադարձութիւններին վերաբերող հետախուզական մի շարք տեղեկագրեր, նույնիսկ պնդում է, որ «Հայաստանի պատերազմական նախարարութիւնը եւ Փարիզի Հայաստանի Պատուիրակութիւնը դեռ 1920 թ. ապրիլին դիտէին տաճիկ-մեծամասնական յարձակումների մասին»⁴⁷⁵: Դրան Տ. Դեվոյանցը խիստ բազմաշանակ ավելացնում է հետևյալը. «Հայաստանի հետախուզական բաժանմունքի ստացած գաղտնի զեկուցումների մէջ շատ անգամներ շեշտում էր, որ Տաճկաստանի ազգային ուժերը Մուստաֆա Բէմալ փաշայի ղեկավարութեամբ շտապ վերակազմւում, կազմակերպւում են: Եւ, հակառակ Դաշնակիցների կտրուկ հրահանգներին, երիտասարդ թուրքերը [ը] հասան իրենց նպատակին, այն է՝ կազմեցին Ֆերիզ Ռիզա փաշայի նոր դահլիճը, բացառաբար իրենց կուսակիցներին, եւ այդպիսով «Միլլի Թաշկիլթի» դրութիւնը դարձավ օրինական»⁴⁷⁶: Իսկ Սովետական Ռուսաստանի բռնած դիրքորոշման վերաբերյալ Տ. Դեվոյանցը գալիս է աքսիոմատիկ եզրակացութիւն. «Եվրոպական պետութիւններից ամէնից շատ Անգլիան էր օգնում ռուսական ճերմակ բանակներին, ուստի սովետները որոշ շարժում առաջ բերին Անգլիոյ դէմ մահմեդական երկրների մէջ եւ հովանաւորեցին էնվեր եւ Նուրի փաշաներին ու նրանց նմաններին: Ի հարկե, Սովետական Ռուսաստանի այս քայլը վնասում էր Հայաստանին, բայց նկատի ունեցէք, որ դիւանագիտութիւնը գութ չուէին: Այստեղ պէտք է աւելացնեմ իմ համոզումը, որ Սովետական Ռուսաստանը թէեւ այդ շրջանին հովանաւորում էր Քեմալին, բայց «չան հետ բարեկամանալով՝ փայտը միշտ իր ձեռքին էր պահում ու հետեւում նրա բոլոր քայլերին:

Եւ այժմ մենք՝ Հայերս, մնացել ենք մեն մենակ Դաշնակիցների թշնամիներով շրջապատուած, որոնք սպառնում են փոքրիկ Հայաստանի վերջին ծովափ մարել: Օգնութիւն ենք խնդրում Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Ամերիկայից - բոլորն էլ խուլ են ձեւանում եւ իրար վրայ են նետում մեր գործը: Ապերախտ աշխարհ. մէկ տարի առաջ նրանք մեզ պէտք ունէին, քաջալերում էին մեր դիմադրութիւնը Բագուի տակ, իսկ այժմ... Ի հաշիւ Հայաստանի Ազրբէյջանը շարունակում էր ամէն միջոցներով միշտ իր սահմանները ընդարձակել, գրաւել զուտ հայաբնակ հողամասերը եւ այդ իր քայլերը ոչ միայն չէին կասեցւում մեր երեկուայ Դաշնակիցների կողմից, այլ եր-

⁴⁷⁴ «Ռազմիկ», Ա. տարի, 1920, N 1, 15 մայիսի, Երևան, Զորական շաբաթաթերթ, էջ 9:

⁴⁷⁵ Տիգրան Դեյնեանց. Կեանքիս դրուագներից/ «Հայրենիք» (Բոստոն), 1947, N 2 (259), Մարտ-Ապրիլ, էջ 107:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, 1946, N 2 (253), էջ 103:

բեմն խրախուսւում էին, որովհետեւ իրենց համար ձեռնտու էր տկարացնել Ռուսաստանը, ուժեղացնելով Ազրբեյջանը»⁴⁷⁷:

Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ բոլշևիզմը, որպէս ռազմաքաղաքական ուժ Ռուսաստանում ամրապնդման գործընթաց էր ապրում, սակայն առաջին պահին ոչ ըմբռնելի, որի հետեւանքով հայկական կուսակցական-քաղաքական և դիվանագիտական-ռազմաքաղաքական շրջանները ավելի շատ հենվում էին Պ. Վրանգելի, Ա. Կոլչակի, Ա. Դենիկինի և այլոց վրա՝ կորցնելով թանկարժեք ժամանակը և ռազմավարական հնարավորութիւնները՝ օգտագործման բոլոր հույսերը՝ ապավինելով եվրոպական մեծ տերութիւնների վերացական հավաստիացումներին, բացարձակապէս չփորձելով կռահել, թե իրադարձութիւններին ու դեպքերի մոտակա սրընթաց զարգացումները ինչպիսի աղետաբեր աշխարհաքաղաքական դրութիւն են ստեղծելու առաջին հերթին հենց Հայաստանի Հանրապետութեան համար: Շատերը չէին ցանկանում ըմբռնել, որ ժամանակավոր շահերը, ժամանակավոր հաշիվները հարկադրում էին պատմականորեն իրար թշնամի երկու պետութիւններին՝ Վ. Ի. Լենինի Ռուսաստանին և Մ. Քեմալի Թուրքիային «եղբայրական» ձեռք մեկնելու իրար և մի ճակատ կազմելու՝ ընդդէմ ընդհանուր թշնամու՝ «գրամատիրական» Եվրոպայի, ինչի նրբերանգները հետագարձ հայացքով ընդհանուր առմամբ ճիշտ է նկատել Ալ. Խատիսյանը. «Միւս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կ'ուշացնէր Թուրքիոյ խնդիրներով զբաղուիլը եւ քեմալականներուն ժամանակ տուաւ ուժեղանալու համար: Իսկ յետոյ, երբ Ռուսաստանը վերջացուց իր ներքին քաղաքացիական կռիւները, Դաշնակիցները վախցան բարդութիւններէն եւ հեռացան՝ բախտի բերմունքին ձգելով նորակազմ Հանրապետութիւնները»⁴⁷⁸:

Եվրոպայի հակաթուրքական թղթային բնույթ կրող որոշումները Թուրքիային մղեցին դեպի բոլշևիկների հետ մերձեցման, թեկուզե իրենք՝ «միլիտարական» շարժման թուրք քաղաքական գործիչները, Իհարկե, կնախընտրէին չփման ամուր եզրեր ունենալ ու լուրջ բարեկամութիւն անել Բրիտանական կայսրութեան հետ, քանզի նրանք Թուրքի և ռուսի միջև երկարատեւ համաձայնութիւնը, լինի դա բոլշևիկ թե ոչ, միշտ էլ համարել են ոչ հարատեւ բնույթի քաղաքական քայլ, որն անհարիր էր նրանց ռազմավարական ձգտումներին: Այդուհանդերձ, թե բոլշևիկները և թե քեմալականները ստեղծված իրադրութիւնը գնահատեցին շատ իրատեսորեն, և արեցին անհրաժեշտ քաղաքական եզրակացութիւններ, որոնք բխում էին իրենց շահերի խորքային ըմբռնումից, ինչը գրեթե լիովին անտեսվեց հայկական կողմից: Այդ մասին են վկայում մի շարք փաստեր, որոնց ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ թե՛ բոլշևիկները և թե՛ թուրքերը դատարկափոսութեամբ չեն

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 79, 1945, N 5 (250), Մեպտ.- Հոկտ., էջ 100:

⁴⁷⁸ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 193:

զբաղվել, և ավելին՝ վերջիններին Կարմիր Ռուսաստանի կողմից ցուցաբերվել է ռազմաքաղաքական աջակցություն: Այսպես, ինչպես երևում է գեներալ **Գ. Ղորղանյանին** հասցեագրված **Տ. Դեվոյանցի** 1919 թ. հոկտեմբերի 22-ի հեռագրից (№ 42), դեռ 1919 թ. վերջերին անգամ, Սև ծովով մոտորանավակով Թուրքիա է հասցվել անհրաժեշտ քանակի գինք ու զինամթերք, հանդերձանք (հավանաբար՝ հենց իտալացիների օգնությամբ), որոնք ուղարկվել են գավառները՝ «Միլլի» շարժման գերհայրեններին զինելու համար⁴⁷⁹: Դա հաստատվում է նաև ՀՀ բանակի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի կապիտան Տ. Դեվոյանցի կողմից՝ 1920 թ. ապրիլի 23-ի գաղտնի ամփոփագրի (№ 15) տվյալներով, որտեղ հաստատվում է, որ գինքն ու զինամթերքը դեղորայքի և այլ իրերի անվան տակ, քողարկվելով Կարմիր Նաչի դրոշի քողածածկույթի ներքո, մասնավորապես փոխադրվել է Սվազ ու Մալաթիա, իսկ այնտեղից էլ բաշխվել հունական ու հայկական ռազմաճակատներին⁴⁸⁰:

Հաղթահարելով զգալի ֆինանսական, տեխնիկական-տնտեսական և կազմակերպչական-կադրային դժվարություններ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները հնարավորին չափ աշխատում էին՝ ձգտելով լուծել հանրապետության անվտանգության ապահովման խնդիրները, ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկատվություն ռազմաքաղաքական կացության և Անդրկովկասում ու նրա շուրջ աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավորվածություն, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող ռազմաքաղաքական պատրաստությունների ու մեքենայությունների մասին:

ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի 1920 թ. պաշտոնական հաղորդագրության մեջ շատ կարևոր եզրակացություն է արվում արդեն կայացած հայկական հետախուզական ծառայության ծավալած գործունեության մասին. «Անցյալ տարվա դեկտեմբերի վերջերից սկսած (1919 թ. - վ. վ.) մենք ունեցել ենք մշտական գործակալական կապ Թուրքիայի և Ադրբեջանի բոլոր քաղաքների հետ, սխտեմատիկ կերպով ստանալով ամենաստույգ ինֆորմացիա Արևելյան Անատոլիայի ազգայնական շարժման մասին, որի գլուխ կանգնած է **Մուստաֆա Քեմալ փաշան**, որն իրեն նպատակ է դրել միանալով բոլշևիկների և թրքական Ադրբեջանի հետ՝ ոչնչացնելու համար ատելի հայ ժողովուրդը, որը խանգարում է իրենց ձգտումները իրականացնելուն, այն է՝ միացնել Թուրքական ցեղերը, որոնք զինվելով և կազմակերպվելով, պետք է սկսեն պայքար Անտանտի լուծը թոթափելու համար:

Այն ժամանակ, երբ **Մուստաֆա Քեմալ փաշան** կազմակերպում է ամբողջ կորպուսներ, որոնք իբր թե չեն հպատակվում Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական իշխանությանը և մի կողմից այդ զորքերը կենտրոնացնում

⁴⁷⁹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3, ք.17:

⁴⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս I, ք. 176, գ. 441, ք. 111:

է հայկական սահմանի վրա, իսկ մյուս կողմից պատրաստվում է հարձակման ֆրանսիացիների և անգլիացիների վրա, այդ ժամանակ ինչպիսիք և Նուրի փաշաները բազմաթիվ թուրքական զործակալ սպաներով զործում են Ադրբեջանում և Դաղստանում, որտեղ նրանք պատրաստում են զինված ուժ թուրքիայի հետ միանալու և աշխատում են միաժամանակ նեղ օղակով շրջապատել Հայաստանը՝ մուսուլմանների ապստամբություններ յարուցանելով Նախիջևանում, Զանգեզուրում, Վեդիբասարում և Ղարսի շրջանում (Աղբաբա)»⁴⁸¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ամեն ինչ չափազանցներ ևս լավ զբաղմունք է, մասնավոր, երբ զործի մասին դատում են և դատավորի դեր ստանձնում ոչ պրոֆեսիոնալներ, հետախուզական զործից հեռու այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք հանդիսանում են **Կ. Սասունին, Վ. Արծրունին** և այլք, չնայած ասվածի ռացիոնալ հատկկներին: Միաժամանակ պետք է հատուկ նշել ևս մի կարևոր հանգամանք: Որոշ փաստաթղթերի, ռազմահետախուզական ամփոփագրերի մանրազնին վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնել, որ չնայած հետախուզական ծառայությունների կողմից հաղորդած տեղեկատվությունն որոշակի հակասականություններ և աղոտություններ, Հայաստանի քաղաքական և կուսակցական ղեկավար շրջանները հարկ եղած ուշադրությամբ չէին վերաբերվում ստացված տեղեկատվությանը, երբեմն էլ նույնիսկ այն դնում էին դադարաձի մամլիչի տակ, և ավելի շուտ կողմնորոշվում էին աշխարհաքաղաքական կոնյուկտուրայի թելադրանքով և մեծ տերությունների քաղաքական շահերին հարմարվելով, քան թե իրատեսական և իմաստուն որոշումներ կայացնելով՝ հարգելով սեփական հատուկ ծառայությունների տքնաշան աշխատանքը, որը հաճախ ընթանում էր ֆինանսատնտեսական կադրային սովի դժոխային պայմաններում: Այն, որ հայկական հետախուզությունը ձգտել է հնարավորինս չափով կայանալ և տեղին զործունեություն ծավալել՝ հայթայթելով արժեքավոր տեղեկատվություն, որը միշտ էլ, որ խելամոտորեն հաշվի է առնվել և գնահատվել՝ համապատասխան ռազմաքաղաքական եզրակացություններով հանդերձ և մասնավորապես կապված թուրքական կողմից Հայաստանի Հանրապետությանը սպառնացող վտանգի հետ, դա բազմիցս հաստատվել է հենց կուսակցական-քաղաքական բարձր աչքերի՝ **Ա. Խատիսյանի, Ս. Վրացյանի** և այլոց կողմից: Այս առումով մի շարք փաստաթղթեր իրենց վրա ուշադրություն են հրավիրում, պահանջելով վերաիմաստավորել և վերադասատել պատմական անցյալի քաղաքական իրողությունները, ղեպքերն ու գանազան անցքերը: Դրանցից ակնհայտ է դառնում, որ հայկական հետախուզությունը ամեն ջանք զործադրում էր քիչ թե շատ արժեքավոր տեղեկատվություն ձեռք բերելու համար, որը կծա-

⁴⁸¹ «Յառաջ», Երեւան, 9 մայիսի, 1920, № 95:

ուայեր Հայաստանի Հանրապետության ազգային պետական անվտանգութ-
յան շահերի ապահովմանը:

Արդյունքում, 1920 թ. օգոստոսի 24-ի խորհրդարան-թուրքական համա-
ձայնությունը, պայմանավորվածությունը Թուրքիային 5 մլն ռուբլի ոսկու
օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ, որից 1 միլիոնը Մոսկվա մեկնած
թուրքական պատվիրակության ղեկավար **Յուսուֆ Քեմալը** տարավ իր հետ
Անատոլիա⁴⁸²: Դրանից հետո 1920 թ. ամռան վերջերին **Ս. Օրջոնիկիձեի**
հրահանգով Թուրքիա ուղարկվեց 6000 հրացան, ավելի քան 5 մլն փամ-
փուշտ, 17600 արկ, իսկ սեպտեմբերին էրզրումում՝ Թուրքական կառավա-
րության ներկայացուցիչներին և զինվորական հրամանատարությունը
հանձնվեց 200 կգ ձուլածո ոսկի⁴⁸³:

Դատելով հետախուզական բաժանմունքի 1920թ. սեպտեմբերի 25-ի (№
22) ամփոփագրից, մինչև Թուրք-Հայկական պատերազմի սկսվելը, օգոստոսի
16-ին **Ք. Կարաբեքիրը** Հայտարարություն է արել այն մասին, որ **իրենց**
դաշնակիցները՝ բոլշևիկները, մշտապես իրենց մատակարարել են զենք ու
զինամթերք, որի շնորհիվ իրենց դժվար օրերը մնացել են ետևում⁴⁸⁴: Հե-
տևաբար, հարկ է արձանագրել, որ ՀՀ կուսակցական-քաղաքական ղեկավար
շրջաններում լուրջ էջեր ընդունվում քեմալաթուրքական-բոլշևիկյան համա-
գործակցության հնարավոր և գործնական հեռանկարը, որովհետև անսթափ
հաշվարկներ կային, որոնց համաձայն եվրոպական երկրների հաղթանակած
Անտանտյան Դաշինքը մոտ ապագայում վճռականորեն ու անվերապահորեն
կայացնելու էր «հիվանդ մարդու»՝ Թուրքիայի դատավճիռը, որի հետևան-
քով էլ իրականացվելու էին Սևրյան հույսերը և խոստումները: **Միաժամա-**
նակ, կարծում ենք, չի կարելի կատեգորիկ ձևով պնդել, թե իբր քեմալա-
կանները համար ծանր 1919 թ. ՀՀ «ձևական» համարվող կառավարությունը
հույսը դրած Փարիզի վեհաժողովի վրա, փորձ անգամ չարեց լսելու «Թուր-
քերին», թե նրանք ինչ են առաջարկում, և համոզված հաստատել, թե «Հա-
յաստանի նման դիրքորոշումը զգալի, եթե չասենք վճռորոշ դեր խաղաց
քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի ստեղծման գործում»⁴⁸⁵: Կարծում ենք, որ
դժվար թե դա համապատասխանում է տարածաշրջանի և նրա շուրջ ստեղծ-
ված աշխարհաքաղաքական իրողությունների խորքային, ոչ թվացյալ
զարգացումներին, առավել ևս որ մենք արդեն փաստել ենք, որ անգամ
Թուրքիայի նկատմամբ հաղթական 1919 թ. Անտանտի երկրները քողածածկ-
ված եզրեր էին պահպանում դեպքերի և իրադարձությունների անկանխա-

⁴⁸² Ю. А. Багиров, Из истории советско-турецких отношений в 1918-1920 гг.: По мате-
риалам Аз. ССР, Баку, Изд-во АН Аз. ССР, 1965, стр. 40, 120.

⁴⁸³ Документы внешней политики СССР, т. 3, под ред. А. А. Громыко, М., "Госполит-
издат", 1954, стр. 675.

⁴⁸⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 91 - 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, ք. 351:

⁴⁸⁵ Տե՛ս Կ. Մարդարյան, Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան
խաչմերուկում (ինչպե՞ս կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), էջ 40-41:

տեսելի և իրենց համար ոչ հեռանկարային, ոչ շահավետ զարգացումների պարագաներում Թուրքիայի քեմալական առաջնորդների հետ հնարավոր համաձայնության գալու համար: Այս ամենն էլ մեզ թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ամեն դեպքում ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությանը, զինվորական-քաղաքական առաջնորդներին ավելի շուտ պետք է մտահոգեին Հայկական բանակի և առհասարակ երկրի և պետության ամրապնդման խնդիրները, բանակում տեղ գտած անառողջ և բացասական երևույթների հաղթահարման ու Հայ ազգային բանակի կազմավորման հարցերը, քան արտերկրի ուժերի վրա հույսեր կառուցելը: Անշուշտ, Հայաստանի Հանրապետության 1918 -1920 թթ. կառավարությունը բավականաչափ տեղեկացված էր քեմալականների մտադրություններին⁴⁸⁶, սակայն կառավարական շրջանները դա կարծես թե չէին ցանկանում լուրջ ըմբռնել, նրանց բոլոր հաշվարկները կառուցված էին այսպես կոչված «գրամատիրական» Եվրոպայից ակնկալվող օգնության և ցուցաբերվելիք հնարավոր աջակցության վրա, ըստ այդմ կանխավ հակադրվելով բոլշևիկյան Ռուսաստանին, գործնական նշանակություն չտալով և ըստ էության չկարևորելով վերջինիս ռազմավարական նկրտումները Հարավային Կովկասում, և առհասարակ Անդրկովկասի շուրջ: Հավանաբար հենց դա է այն գլխավոր պատճառներից և առկա գործոններից մեկը, որ ՀՀ կառավարությունը և դեկավար ռազմաքաղաքական մարմինները լրջությամբ չէին վերաբերվում հայկական հետախուզության կողմից իրենց ներկայացվող տեղեկատվությանը, ինչը բավարար էր իրատեսական եզրակացությունների գալու համար և հնարավորինս ճիշտ քայլեր ձեռնարկելու Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական մեքենան, գործող ազգային բանակը կարգի գցելու, լրջորեն նորոգելու համար՝ առավելագույնս խնամքով շտկելով սեփական սխալները, հաղթահարելով անհարկի վայրիվերումները, խմբապետական-էգոիստական տրամադրությունները և բոլշևիկյան խոտորումները, անկանոն զորամասերի կամայականությունները, վախն ու ամոթը, փորձելով արժանապատիվ ու վեհ կեցվածքով դիմակայել քեմալական վայրենաբարո հորդանների անհագուրդ բնազդներին: Հենց այդ պատճառով էլ ժամանակակիցների, և մասնավորապես՝ կուսակցական-քաղաքական դեկավար այրերի կողմից նկատվում է ակնհայտ ձգտում կոծկելու սեփական սխալները, գործած և չգործած սխալների ու սայթաքումների պատասխանատվությունը բարդելով մասնավորապես հետախուզական մարմինների անկազմակերպվածության վրա, ստվերում թողնելով քաղաքացիական և ռազմական դեկավար մարմիններին ու այրերին, ինչն իրապես խիստ մասամբ է արդարացված: Բանակաշինության խնդիրները պետք է լինեին առաջնային, և ըստ այդմ պետք է կարևորվեին բանակում տեղ գտած բացասական լիցքե-

⁴⁸⁶ Տե՛ս Գ. Մարդարյան, նշված աշխատությունը, էջ 57:

րը և բացասական բարդությունները (դարերով արժանատավորված և հոգեբանորեն պարտադրված անասնական վախ, հոգեբանական ընկճվածություն, դասակարգություն, կանոնավոր և անկանոն գիտախմբերի հավաքվածություն և այլն) հաղթահարելու հիմնականներն են, քան թե անտեղի տեղը դրսից ստացվելիք ռազմաքաղաքական աշակցության վրա օգեղեն ամբողջական կառուցելը:

Հայկական հետախուզությունը անցնելով ձևավորման և կայունացման գործընթացների ոչ միանշանակ և դժվարին ուղիով, զգալի ջանքեր էր գործադրում ձեռքբերելու անհրաժեշտ տեղեկատվությունը հարևան թշնամական պետությունների, և առաջին հերթին Թուրքիայի, Ադրբեջանի և այլ ուժերի քայքայիչ-լրտեսական գործունեության, հայկական սահմանի ողջ երկայնքով Թուրք-ադրբեջանական գործերի կենտրոնացման, հակառակորդի ուժերի տեղբաշխման և այլ կարևոր խնդիրների վերաբերյալ, ինչն անչափ կարևոր էր նորաստեղծ հայկական պետականության կայացման և վերջինիս ազգային-պետական անվտանգության ապահովման հիմնականներն լուծման տեսանկյունից:

Այս առումով շատ ուշադրավ է 1919 թ. ապրիլի 22-ի տեղեկատվությունը, որը հենված էր գործակալական տվյալների վրա (N° 2452): Տեղեկագրի հեղինակը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից Ինֆորմացիոն բյուրոյի պետ Ա. Մելիք-Քարամյանն էր: Սույն տեղեկատվության մեջ կարևոր հետախուզական տվյալներ էին բերվում երիտթուրքերի գործունեության մասին: Փաստաթղթում նշվում էր, որ պատերազմից հետո տեղի ունեցած կառավարական հեղափոխումից հետո երիտթուրքական կոմիտեները ոչ միայն չեն դադարեցրել իրենց գործունեությունը, այլ ընդհակառակը, ուժեղացրել են իրենց աշխատանքները և ագիտացիան (քարոզչություն), կենտրոնատեղի ընտրելով Կոստանդնուպոլիսը, որտեղից երկրի խորքերն էին ուղարկում իրենց էմիսարներին և գործակալներին: Տեղեկատվության մեջ կարևոր նշում էր արվում նաև այն մասին, որ երիտթուրքերը ողջ հուլիսը դրել են ներպետական բարդությունների և բոլշևիզմի զարգացման վրա, երբ դաշնակիցները ստիպված կլինեն լքել Կոստանդնուպոլիսը: Բացի այդ, ինֆորմացիոն տեղեկագրում նշվում էր, որ դրան զուգահեռ Թուրքերը գիտում են ժողովրդին: Այնուհետև շատ հետաքրքիր փաստ էր բերվում, ըստ որի հայկական «մասնավոր հակահետախուզություն» երիտթուրքերի հանցավոր գործունեությունը հաստատող փաստեր էր ձեռք բերել, ինչի մասին տեղեկացրել էր անգլիական հրամանատարությունը, որը սակայն դրանց ոչ մի ուշադրություն չէր դարձրել: Ի հավելումս դրան, շուտով **հայկական «մասնավոր հակահետախուզությանը»** այս տեղեկատվությունը հաստատող երկու նոր փաստեր է ձեռք բերում, ինչն արդեն անգլիացիներին հարկադրում է համոզվել դրանց հավաստիության մեջ. Կոստանդնուպոլիսում հայտնաբերված երիտթուրքական ընդհատակյա կենտ-

րոնակայանները Դաշնակցային հրամանատարություն կարգադրությամբ կնքվում են, երիտթուրքերի գործունեությունը արգելվում է, սակայն վերջիններս իրենց դավադրության ձախողումից հետո տեղափոխվում են պրովինցիա, կենտրոնանալով Փոնիայում, որտեղ սկսեցին կուտակել զինհանգերձանքի և զինամթերքի, պարենի մեծ պաշարներ, զրանք ցրելով բոլոր ծայրամասերում: Վերջապես, այս հուլիս հետաքրքիր տեղեկատվության մեջ փաստեր էին բերվում այն մասին, որ զենքի մեծ քանակներ էին ուղարկվում նաև Անդրկովկաս և Թուրքահայաստան: Փաստաթղթում կարևոր տվյալ էր բերվում այն մասին, որ համաձայն գործակալական հետախուզական հաղորդագրությունների, էրզրումում գտնվում են հոյակապ զինված երեք ղեկիչիաներ: Բացի այդ, նշվում էր, որ երիտթուրքերը ուժեղ նախապատրաստություններ էին տեսնում Սվազի, Անկարայի, Սեբաստիայի և այլ վայրերի քրդերի մեջ՝ նրանց նպատակամղելով հայերի դեմ: Հետախուզական տեղեկագրի վերջնամասում կարևոր եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ միանգամայն հավանական է, որ մոտ ժամանակներում, հենց որ դաշնակիցները ձեռնամուխ լինեն Թուրքահայաստանի տարածքի մաքրագործմանը, ապա այնտեղ կծագեն նախիջևանյան կամ կարսյան տիպի խնդիրներ, նկատի ունենալով Փոնիայից այս շրջանների մահմեդական բնակչության ապստամբական, խռովարարական տրամադրությունների դեկավարումը, և ցուցումներ տալը տեղական առաջնորդներին⁴⁸⁷:

Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար փոխգնդապետ **Ա. Շենուրը** 1919 թ. մայիսի 24-ի օպերատիվ ամփոփագրում, որի տվյալները վերաբերում էին մինչև մայիսի 23-ը ընկած ժամանակահատվածին, ընդգծում էր, որ Թուրքական զորքերի մնացորդները կուտակվում են Կադզվանից հարավ՝ նպատակ հետապնդելով հարձակվել Կադզվանի շրջանի վրա, միաժամանակ նշելով քուրդ ավազակախմբի գործողությունների մասին Մերգենեկի շրջանում⁴⁸⁸:

1919 թ. հունիսի 9-ի օպերատիվ ամփոփագրում գնդապետ **Զինկեիչը** տեղեկություններ է հաղորդում գեներալ Սիլիկյանի զորքերի Ալեքսանդրապոլյան խմբի մասին: Այդ կապակցությամբ նշվում էր, որ 1919 թ. հունիսի 9-ի տվյալներով էյուբ փաշայի քրդական ավազակախմբերը Թուրքերի հետ համատեղ ուղարկվել են Բարդուսի ուղղությամբ՝ կենտրոնանալով Բարդուս, Ղըզլը-Քիլիսա, Զերմուկ (Ջերմուկ), Վերիտան բնակավայրերի շրջանում: Զինկեիչը հայտնում էր, որ հունիսի 6-ին հետախուզության նպատակով Սարիղամիշից Բարդուս ուղարկված գումարտակը Ղըզլը-Քիլիսա գյուղի կողմից ենթարկվել է հրացանային զնդակոծման, և զրանից ելնելով ձեռնարկվել են միջոցառումներ այդ բանդայի լիկվիդացման ուղ-

⁴⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 71 - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 212:

⁴⁸⁸ Նույն տեղում, ֆ. 71 - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 41:

դուժյամբ⁴⁸⁹։ Իսկ արդեն 1919 թ. հունիսի 12-ի օպերատիվ ամփոփագրում նշվում է, որ հունիսի 8-ին էյուբ փաշայի ավազակախումբը, աջակցություն ստանալով թուրքական կանոնավոր զորամասերի կողմից Ձիլխերես գյուղի շրջանում՝ Բարդուսի հարավարևմտյան սահմանագծում, ուժեղ դիմադրություն է ցույց տվել հայկական զորամասերին։ Նշվում է, որ ավազակախումբում հաշվվում են 500 հետևակ և 100 հեծյալ։ Ամփոփագրի վերջնամասում արձանագրվում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն, հունիսի 12-ին քրդա-թուրքական ուժերը դուրս են մղվել գրաված դիրքերից և հայկական զորամասը ետ է վերցրել կորցրած մատուցյունները⁴⁹⁰։

Բավականաչափ ուշադրով է Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ **Զինկեիչի** և հետախուզական բաժանմունքի պետ, փոխգնդապետ **Շենեուրի** ստորագրությամբ հայտնի 1919 թ. հունիսի 17-ի գրությունը (№ P 0175), որն ըստ երևույթին տեղեկատվական նկատառումներով ուղարկվել է նաև Թիֆլիսի, Փարիզի, Բաքվի համապատասխան հասցեատերերին։ Արտաքին Գործերի նախարարությունում, հունիսի 21-ին, կապված այդ գրության հետ, համապատասխան մակագրություններ են արվել (№ 230, 2308, 2309)։ Հետախուզական բաժանմունքի վերոնշյալ գրությունում պարունակվում էին տափառալից տեղեկություններ մահմեդական շրջանների մասին։ Դրանում հստակ նշվում էր, որ թուրքահայաստան ուղարկված գործակալները հաստատել են թուրքական կանոնավոր զորամասերի անվերապահ ներկայությունը Օլթիի և Սարիգամիշի ուղղությամբ, ինչպես նաև Ալաշկերտի շրջանում։ Հետախուզական բաժանմունքի սույն գրությունում նշվում էր, որ զորամասերի համարները դեռևս պարզված չեն, սակայն բավականաչափ հավաստի պարզվել է 12-րդ թուրքական դիվիզիայի տեղադրությունը Խորասան-Զիվինի շրջանում, ընդգծելով, որ շտաբը գտնվում է Խորասանում։ Զինկեիչը և Շենեուրը նաև նշում էին, որ թուրքական զորամասերը էջեղնացված են դեպի երկրի խորքը և դրանց կորպուսային շտաբները, ըստ հայթայթված տվյալների, գտնվում են էրզրումում և Վանում։ Հայտնվում էր նաև մի դիվիզիայի առկայության մասին Սդերթ[ը]ում (Վանա լճից հարավ)։ Հայաստանի գլխավոր հետախույզները Արտաքին Գործերի նախարարին նաև կարևոր տեղեկատվություն էին հայտնում այն մասին, որ թուրքիայում և Անդրկովկասի մահմեդական շրջաններում հակահայկական ագիտացիան ուժեղանում է, այդ նպատակով մեծ քանակությամբ թուրքական էմիսարներ են ուղարկվել Հայաստանի խորքերը՝ մահմեդական գյուղերը, սակայն ամենուր հայտնաբերվել են տեղական հայկական վարչակազմի և հակահետախուզության կողմից։ Նշվում էր, որ թուրքական էմիսարների ազդեցությունը հատկապես ուժեղացել է Արդահան-Օլթիի և Բարդուսի շրջաններում, ուր վերջիններիս կողմից կազ-

⁴⁸⁹ Նույն տեղում, ք. 34։

⁴⁹⁰ Նույն տեղում, ք. 39։

մակերպվել են գնդացիներով հագեցված քրդական բանդաներ: Փաստաթղթերում նշվում էր, որ նույն նախապատրաստությունները ընթանում են նաև Սարիղամիշի և Կադզվանի շրջաններում, քրդերով բնակեցված Ագրիդաղի լեռնագագաթներից մինչև Արարատ ներառյալ: Զինկեիչը և Շնեուրը եզրահանգում էին, որ այդպիսով ստացվել է ապստամբություն ազդեցության և նախապատրաստման գոնա ընդգեմ Հայաստանի՝ Արգահանից սկսած, իր մեջ ներառնելով հարավից Կարսի մարզը՝ ընդհուպ մինչև Մակու: Ուշագրավ միտք էր արժարժվում այն մասին, որ պանիսլամիզմի գաղափարները թեթևորեն յուրացվում են բնակչության կողմից՝ նկատի ունենալով համառորեն տարածվող լուրերը՝ կապված անգլիացիների հեռացման հետ, ինչպես նաև ռուս բոլշևիկների հետ դաշինքի և թուրքական զորամասերի ենթադրվող հարձակման մասին, որոնք երկրի խորքերում համալրման գործընթացներ էին ապրում, ձգտելով դեպի հյուսիս: **Զինկեիչը և Շնեուրը** Արտաքին Գործերի նախարարին տեղեկացնում էին, որ արևելքի ուղղությամբ Մակվի շրջանը կապող դեր է կատարում Ագրեջանի և Թուրքիայի միջև, իսկ Մակվի սարգարը լիովին օգտագործում է իր խանության աշխարհագրական դիրքը պանիսլամիստական գաղափարների իրականացման համար, խրախուսելով՝ Ծարուրի, Նախիջևանի, Հարավային Զանգեզուրի, արաբսյան թաթարների քայքայիչ գործողությունները ընդգեմ Հայաստանի և ընդհանրապես քրիստոնյաների (վկայակոչվել են 1917-1918 թթ. Մուղանի իրադարձությունները), ինչպես նաև Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հարցը, Շուշվա իրադարձությունները, որոնք համընկնում էին Թուրքիայում ընթացող մահմեդականների կազմակերպման գործընթացների հետ: Վերջապես, կարևոր եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ Ագրեջանի ողջ քաղաքականությունը պլանաչափորեն ղեկավարվում և կազմակերպվում է ինչ-որ մի մուսթ ուսթի կողմից՝ հետամտելով հեռուն գնացող պանիսլամիստական նպատակներ⁴⁹¹: Հետախուզական ծառայության կողմից հայթայթված այս տեղեկատվության արժեքավորությունը հաստատող վկայակոչման ենք հանդիպում **Ս. Վրացյանի** մոտ, որն ընդգծում է ծավալած գործունեության կարևորություն մասին՝ ելնելով թուրքական ոտնձգություններից պատենշվելու ռազմավարությունից. «Հուսիս ամսից սկսած, հայկական հետազոտությունը (ասել է թե՛ հետախուզությունը - Վ. Վ.) նկատում էր թուրքերի կողմից գինավորական շտապ պատրաստություններ Հայաստանի ուղղությամբ: «Թուրքահայաստան ուղարկված գործակալները, կարգում ենք Հայաստանի Գլխավոր սպայակոչության հուսիսի 17 գաղտնի գեկուցման մեջ, վկայում են թուրք կանոնավոր զորամասերի ներկայությունը Օլթիի և Սարիղամիշի ուղղությամբ և Ալաշկերտի շրջանում: Կատարելապես ստույգ կերպով հաստատված է, որ թուրքական 12-րդ դիվիզիան գտնվում է Խորասան-Զիվինում՝ կեն-

⁴⁹¹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 158, ք. 102:

տրոն ունենալով Խորասանում: Քարոզչությունը Թուրքիայի և Անդրկովկասի շրջաններում ուժեղանում է: Այդ նպատակով մեծ քանակությամբ թուրք գործակալներ են ուղարկվում Հայաստանի ներսերը, մահմեդական գյուղերը, և ամեն տեղ Հայտնաբերվում են տեղական վարչության և հակահետախուզության կողմից: Մասնավորապես գորավոր է թուրք գործակալների ազդեցությունը Արդահան-Օլթիի և Բարդուսի շրջաններում, ուր նրանք կազմակերպել են զննարկներով զինված քրդական հրոսակախմբեր: Նույն պատրաստությունը կատարվում է և՛ Սարիղամիշ-Կաղզվան տարածություն վրա, և՛ ավելի հեռուները՝ Բարթոլյան լեռնաշղթայի քրդաբնակ մասերում՝ մինչև Արարատ»⁴⁹²:

ՀՀ գործերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. հունիսի 26-ի ամփոփագրում փոխգնդապետ **Շենուրը** նշելով քրդերի հարձակման մասին Մերզենեկի շրջանի հայկական, հունական և մահմեդական բնակչության վրա, միաժամանակ վկայում էր, որ տեղեկություններ են ստացվել թուրքերի առկայության մասին Ալաշկերտ-Բայազետի շրջանում, ինչպես նաև Իգդիր-Քուլաի ուղղությամբ: Դրա հետ մեկտեղ փաստեր էին բերվում թաթարների տեղաշարժի մասին Նախիջևանի շրջանում (մոտ 400 հոգի), հայտնելով նաև, որ վերջիններիս մոտ եղել է մի զննարկ, որը զննված է եղել Երևանում՝ հայերից⁴⁹³: Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի օգնականի պարտականությունները կատարող պրապորշչիկ Հովսեփյանի ստորագրությամբ առկա փաստաթղթում՝ 1919 թ. օգոստոսի 7-ի թվագրությամբ հեռագրում (N° 376) գեներալ-մայոր Փիրումյանի կողմից գործերի Գլխավոր հրամանատարին տեղեկացվում էր, որ Թուրքիայում ընթանում է զորահավաք⁴⁹⁴:

Հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության քիչ թե շատ լիարժեք լուսաբանման տեսանկյունից կարևոր է նաև գեներալ-մայոր **Հախվերդյանի** 1919 թ. օգոստոսի 16-ի հեռագիրը (N 0414)՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի գլխանադիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդ գեներալ-մայոր **Հ. Քիշմիշյանին**, որի հիմքում ընկած է օգոստոսի 15-ի հետախուզական ամփոփագիրը: Դրանում մասնավորապես նշվում էր այն մասին, որ էրզրումում կազմակերպվել է ինքնուրույն կառավարություն՝ «Շուրա», որն իբր թե չի ընդունում կենտրոնական թուրքական պետության իշխանությունը, սակայն հավանաբար գործում է նրա ցուցումների համաձայն, և նրա հետ լիովին գտնվում է փոխհամագործակցության պայմաններում: Հեռագրում ասվում էր, որ «Շուրայի» կառավարությունը կազմակերպվել է կենտրոնական թուրքական կառավարության հրահանգի համաձայն՝ նպատակ ունենալով իր վրայից զցել պատասխանատվությունը

⁴⁹² Մ. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 314:

⁴⁹³ ՀԱԱ, ֆ. Դ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 60^ա:

⁴⁹⁴ Նույն տեղում, ֆ. Դ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 118:

Դաշնակից պետությունների առաջ՝ հայերին Թուրքահայաստանի 6 վիլայեթները մոռաքի թուլլտվություն չտալու համար, որի իրականացումը դրվում էր «Շուբայի» կառավարության վրա: Այդ իսկ նպատակով էլ «Շուբայի» տրամադրություն տակ դրվել էին ու կային կանոնավոր թուրքական զորամասեր՝ Կարաուրգան-Էրզրում-Երզնկա գծի վրա, իսկ Ալաշկերտի հովտում տեղաբաշխվել էին 3-րդ, 7-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 12-րդ և 36-րդ դիվիզիաները, մերձծովյան հատվածում՝ Տրապիզոնի շրջանում՝ 31-րդ դիվիզիան, ընդ որում հավանաբար Երևանի ուղղությամբ հայտնվել է 2 հազարանոց չեթեյական հրոսակախումբը՝ զինված 4 թնդանոթներով և 8 զնդացիներով: Հեռագրում նաև հայտնվում էր, որ Էրզրումում նիստեր է գումարում «Շուբայի» խորհրդակցությունը, որոնց ներկա էին պատգամավորներ Ադրբեջանից, Վրաստանից, Լազիստանից և Աջարիայից, և ընդունված որոշման մեջ կարևոր տեղ էր հատկացվել ողջ տղամարդ բնակչության զինմանը: Հեռագրում նշվում էր, որ կոնֆերանսն արդեն օգոստոսին ավարտվել է, նախագահել է Մուստաֆա Քեմալը: Հեռագրում մասնավորապես կարևորվում էր այն հանգամանքը, որ կոնֆերանսի կողմից ընդունված կոչում մասնագրականներին սրբազան պատերազմի էին ուղղում, հրահանգ տալով 6 վիլայեթները պաշտպանել հայերի ուսնձգություններից, հաշվի չնստել նույնիսկ Կ.Պոլսից եկած հրահանգների հետ, եթե նույնիսկ Դաշնակիցները իրականացնեին թուրքական տարածքների զբաղեցում: Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում այս հեռագրի վերջնամասը, որում հայտնվում էր, որ Էրզրումից Սարիղամիշ ուղարկված զենքը, զինամթերքն ու հանդերձանքը, ինչ-որ մոլթ ուժերի հրահանգով նորից ետ է վերադարձվել Էրզրում: Հեռագրում հայտնվում էր նաև Ադրբեջանում հայտարարված 18-ից 45 տարեկանների զորահավաքի մասին⁴⁹⁵:

Հետախուզական ծառայության (կամ բաժանմունքի) գործունեության մասին հետաքրքիր տվյալներ են պարունակվում Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ **Շնեուրի** և օպերատիվ բաժնի պետ կապիտան **Մեդվեդևի** կողմից կազմված ռազմական ակնարկներում, որոնք վերաբերում են Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դրությունը՝ մինչև 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ը ընկած ժամանակահատվածում: N° 1 ակնարկում վերոհիշյալ հեղինակները նշում են Շարուր-Նախիջևանում, ինչպես նաև Կարսի մարզում և այլուր (որոնք մարտին միացան Հայաստանի Հանրապետությանը) նկատելիորեն ուժեղացած թուրքական զործակալ-սպաների և ասկյարների գործունեության մասին, նպատակ հետապնդելով կազմակերպել զինված ուժեր և պրոպագանդելով ապստամբություն բարձրացնել հայկական կառավարության դեմ⁴⁹⁶: Հենվելով հետախուզության տվյալների վրա, նշվում էր, որ հակահայկական գործողությունների կազ-

⁴⁹⁵ Նույն տեղում, Գ.Պ - 276, ց. 1, գ. 133, ք. 166:

⁴⁹⁶ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 2:

մակերպման ուղղությամբ եռանդուն գործունեություն է ծավալել Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին, որը գաղտնի հարաբերություններ էր պահպանել Շարուր-Նախիջևանի շրջանի թաթարների հետ՝ նրանց դրդելով ապստամբություն, մատակարարելով փող և այլն: Ակնարկում նշվում էր, որ հակահայկական տրամադրությունների պայմաններում ոչ մեծաթիվ հայկական պահակազորի դրությունը լավ զինված և բավականաչափ կազմակերպված մահմեդական բնակչության միջավայրում դարձել է վտանգավոր: Ռազմական ակնարկի հեղինակները նաև նշում էին, որ նկատի ունենալով թուրք-քրդաթաթարական վերակազմված հարձակումները Սուրմալուի շրջանի և Կարսի մարզի վրա, ինչպես նաև հաշվի առնելով ստացված գործակալական հետախուզական տվյալները մահմեդականների կողմից նախապատրաստվող ընդհանուր հարձակման մասին՝ ողջ հարավային տարածքում և Հայաստանի արևմուտքում, որոշվեց հայկական զորքերը ետ քաշել Վեդիբասարից (Բոյուք-Վեդի) ինչքան հնարավոր է դեպի Հյուսիս, որպեսզի նրանց հանգստանալու հնարավորություն տրվի՝ հատկացնելով նաև հնարավոր ռեզերվներ⁴⁹⁷: Ռազմական ակնարկում անդրադառնալով Իգդիր-Քուլաի շրջանի (Սուրմալուի գավառ) դրության մասին, Շենեռը և Մեդվեդևը նշում էին, որ վերոնշյալ տարածքը մայիսի 2-ից սկսած զբաղեցվել է հայկական զորքերի կողմից, սակայն արդեն մայիսի վերջերին սկսել է նկատվել թուրք-թաթարական ագիտատորների գործունեությունը, ուղեկցվելով զինված ուժերի ավելի նկատելի գորահավաքով: Վերոհիշյալ հեղինակները նաև արձանագրում էին, որ Ալաշկերտի հովտից սկսել են ներթափանցել թուրք սպաներ, գլխավորապես կենտրոնանալով Քուլա գյուղից հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում, մշտական կապ պահպանելով քրդական և թաթարական գյուղերի հետ, որոնք տեղաբաշխված էին Քուլաից հարավ, հայկական զորքերի թիկունքում, որոնք առաջ էին քաշված դեպի հարավ՝ Աբաս-գեյ լեռնանցքի ուղղությամբ: Նշվում էր, որ նման տեղեկությունները ստացվել են հայկական հետախուզական ծառայության գործակալներից, սակայն դրանով չեն բավարարվել, այլ վտանգից ապահովագրվելու համար հարկ եղավ հայկական թիկունքում գտնվող գյուղերը մաքրել մահմեդական զանգվածից⁴⁹⁸: Շենեռը և Մեդվեդևը նշում էին, որ մահմեդական տարրերի այդ հակահայկական գործողությունների ողջ ընթացքում հետախուզությունը ծավալել է որոշակի գործունեություն՝ զսպելու համար թշնամական գործակալների եռանդը թե՛ Զանգեզուսարում, թե՛ Բոյուք-Վեդիում, թե՛ Քուլայում, թե՛ Շարուր-Նախիջևանում⁴⁹⁹: Հենվելով հայ գործակալների հաղորդագրությունների վրա, նշվում էր, որ թուրքական զորքերի հեռացումից հետո մնացած բազմաթիվ թուրքական գործա-

⁴⁹⁷ Նույն տեղում, ք. 4:

⁴⁹⁸ Նույն տեղում, ք. 5:

⁴⁹⁹ Նույն տեղում, ք. 6:

կալ-սպաները և զինվորները, որոնք հեղեղել էին Կարսի մարզը իրենց եւ-
ռանդուն ազդեցությամբ, առաջ էին բերում թաթարական բնակչության այն-
պիսի անզուսպ թշնամական վերաբերմունք հայկական իշխանությունների
նկատմամբ, որ բրիտանական իշխանությունների աջակցությամբ նույնիսկ
ձեռքակալեց տեղական «Շուրա» կառավարությունը, սակայն բրիտանացի-
ների հեռանալուց հետո թաթարական և թուրք գործակալները վերսկսեցին
իրենց հակակառավարական և հակահայկական գործողությունները⁵⁰⁰։ Շնե-
ուրը և Մեդվեդևը նշում էին, որ իրենք տեղեկություններ ունեն (մինչև
սեպտեմբերի 20-ը ընկած ժամանակահատվածին վերաբերող) թուրք-թաթա-
րական գործակալների գործունեության մասին Սարիգամիշի, Մերդենեկի և
Կաղզվանի շրջանում, փաստեր բերելով նաև Զաֆար բեյի շոկատի գործու-
նեության մասին Օլթիի, ինչպես նաև էյուբ փաշայի Սարիգամիշի շրջանում
ծավալած գործողությունների մասին, փաստելով, որ վերջիններս գինված
են եղել գնդացիներով ու հրետանիով, և որոնց ուղեկցում էին քրդական
բանդաները⁵⁰¹։ Ռազմական այս ակնարկում նշվում էր վերջիններիս կապերի
մասին Օլթիի մարզում և Սարիգամիշի ուղղությամբ գտնվող թուրքական
գործքերի հետ։ Սույն ռազմական ակնարկ-ամփոփագրում նշվում էր նաև
սեպտեմբերի 1-ին քուրդ-թաթարների փորձի մասին Կաղզվանը գրավելու և
ստիպելու Մերդենեկի հայկական շոկատի պետին անհապաղ մաքրելու Մեր-
դենեկի շրջանը և գործը ետ քաշել դեպի Կարս, ինչպես նաև հայկական
կողմի պատասխանի, թշնամու ջախջախման և էյուբ փաշայի փախուստի
մասին Օլթիի մարզի խորքերը։ Դրա հետ մեկտեղ Շնեուրը և Մեդվեդևը
հենվելով վերջին գործակալական հետախուզական տվյալների վրա, նշում
էին, որ այդ ամենից դառ չքաղելով, թշնամու գործակալները վերսկսել են
իրենց հանցագործ գործունեությունը, նախապատրաստելով մահմեդական-
ների նոր խռովություններ հայկական տարածքներում։ Փաստեր էին բեր-
վում քրդերի կոտորածի մասին Կաղզվանի շրջանում և դրանց դեմ ձեռ-
նարկվող միջոցառումների մասին։ Այնուհետ Շնեուրը և Մեդվեդևը հայտ-
նում էին, որ հետախուզության տվյալների համաձայն էրզրումում հրա-
վիրված խորհրդակցությունը որոշում է ընդունել գրավել Կարսի մարզը
մինչև Արփաչայ, բոլոր ուժերով խոչընդոտելով և հակառակվելով հայերի
վերադարձին թուրքական վիլայեթները, եթե նույնիսկ դրա համար հարկ լի-
նի պայքարի մեջ մտնել տեղությունների դեմ⁵⁰²։

Շնեուրի և Մեդվեդևի կողմից 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչև դեկ-
տեմբերի 25-ը ընկած ժամանակահատվածին վերաբերող ռազմական դրու-
յան մասին կազմված N° 2 ակնարկը, որը հենված էր գլխավորապես հետա-
խուզությանից ստացված տվյալների վրա, դարձյալ փաստում էր թշնամա-

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, ք. 7:

⁵⁰¹ Նույն տեղում, ք. 8:

⁵⁰² Նույն տեղում, ք. 10-11:

կան գործակալների գործունեության մասին Կարսի, Շարուր-Նախիջևանի, Զանգեզուրի և այլ շրջաններում⁵⁰³։ Կարևոր է նշել, որ Շենուրը և Մեդվեդևը հենվելով հետախուզական և այլ կարգի տվյալների վրա, հետաքրքիր եզրակացության էին գալիս Հայաստանի ռազմական դրության վերաբերյալ, նշելով, որ այն ընդհանուր պլանով մնում է բավականին տառնապալից, չնայած սկսված հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսին, որի նպատակն էր խաղաղ ճանապարհով լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, միաժամանակ արձանագրելով, որ համաձայնության գալու հնարավորություններ չկան՝ նկատի ունենալով Ադրբեջանի մահադավանների ձգտումը՝ միավորվելու Թուրքիայի հետ, ինչպես նաև Ադրբեջանի համոզմունքը, որ առանց իրենց ուժեղ դաշնակիցների հայկական ուժերը կցրվեն ողջ սահմանի երկայնքով և հնարավոր կլինի հաղթահարել վերջիններիս դիմադրությունը։ Անհրաժեշտ է նշել նաև Շենուրի և Մեդվեդևի ևս մի եզրակացության մասին Հայաստանի ռազմական դրության վերաբերյալ 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 25-ը ընկած ժամանակահատվածում. այսպես, նրանք նշում էին (անշուշտ, հենվելով գործակալական հետախուզության տվյալների վրա), որ իր սահմանների պաշտպանության համար Հայաստանը պետք է զենքի տակ պահի տղամարդ բնակչության չափազանց մեծ տոկոս (12 տարեք), որին ի վիճակի չէ հյուծված ժողովուրդը, և եթե մինչև գարուն հնարավորություն չառաջանա փոքրացնել բնակը մինչև խաղաղ ժամանակների վիճակը, ապա դա, ըստ երևույթին, բացի գանձարանի համար ուժից վեր ծախսերից, կհանգեցնի վերջնական տնտեսական փլուզման և սովի, քանի որ այն դաշտերը, որոնք լիովին անբավարար են ժողովրդին կերակրելու համար, կմնան չմշակված։ Ռազմական ակնարկի հեղինակները նշում էին ավազի վրա կառուցված հայ քաղաքական շրջանների այն մոլորյալ, անհեռատես մտայնության մասին, որն իշխում էր այդ ժամանակաշրջանում՝ անվերապահ հույսը և հավատը Արևմուտքից ցուցաբերվող օգնության հետ կապված. այսպես, գինվորական այս ակնարկում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է իրական օգնություն ի դեմս չեզոք զորքերի, որոնք իրենց ներկայությամբ կդադարեցնեն մահադավանների ոտնձգությունները հայ ժողովրդի գոյության իրավունքի նկատմամբ և հնարավորություն կտային նրան ազատ շնչել⁵⁰⁴։

Պլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ի ամփոփագիրը (№ 1) հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Տրապիզոնի շրջանում թուրքական ձեռնարկումների մասին, որն առնչություններ ուներ Հայաստանի հետ։ Այսպես, հետախուզական ամփոփագրում նշելով ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին, միաժամանակ հենվելով գործակալների հաղորդածի վրա, հայտնվում էր, որ նախատեսվում է անցկացնել 19-21 տարեկանների զորահավաք, ինչպես նաև տեղեկացվում էր

⁵⁰³ Նույն տեղում, ք. 13-16, 21:

⁵⁰⁴ Նույն տեղում, ք. 22:

ադրբեջանական գործակալների ժամանման մասին նշված չըջան, նպատակ հետապնդելով իրենց մոտ ծառայություն վերցնել ցանկացող սպաներին և ասկյարներին՝ սուլայ խնդրի լուծման համար էրզրում ուղարկելով 2 սպա: Բացի այդ, հետախուզական ամփոփագրում ասվում էր այն մասին, որ երիտթուրքերը Լազիստանից և Օլթիից Աջարիա և Շավշեթիա էին ուղարկել գործակալներին՝ տեղական մահմեդական բնակչությանը զինելու համար⁵⁰⁵: Ավելին, հայկական հետախուզության կողմից հայթայթված տվյալները փաստում են, որ թուրքական ռազմաքաղաքական շրջանները և հատուկ ծառայությունները Հայաստանի դեմ իրենց ազդեցիկ գործողություններում ձգտում էին հնարավորինս ներգրավել հայերի դարավոր հարևաններին՝ վրացիներին և կովկասյան մյուս ժողովուրդներին: Կապիտան Դեվոյանցը Կ. Պոլսից Փարիզ՝ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 7-ի զեկուցագրում (№ 33) ընդգծում է Գերմանիայում պատերազմի տարիներին սպայական դպրոցն ավարտած ոմն «Հասան» անունով վրացի սպայի մասին, որ Իզմիրթի շրջանում կազմակերպված աշխատանք էր ծավալել լազերի, չերքեզների և թուրքերի մեջ՝ լայն կապեր պահպանելով Վրաստանի հետ⁵⁰⁶:

Հայկական հետախուզությունը աշխատում էր օբյեկտիվ, հավաստի տեղեկատվություն հավաքել՝ ի նպաստ հանրապետության անվտանգության խնդիրների լուծմանը: Այդ հարցերի լուծմանն էր ծառայում նաև 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի հետախուզական ամփոփագիրը, որը կցված էր № 21 գործին: Դրանում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան **Վ. Մուրադյանը** և նրա օգնական, պոզպորուչիկ **Միքայել Դողդուխյանը** արժեքավոր տվյալներ էին հաղորդում Մալաթիայում և Խարսիսթում երիտթուրքերի, Ալաշկերտ-Արաքսիլիսայի շրջանում թուրքական 11-րդ դիվիզիայի գործունեության մասին, որի շտաբը գտնվում էր Բայազետում: Հետաքրքիր է նշել, որ այս հետախուզական հաղորդագրության հեղինակները նաև ուշադրավ տվյալ էին ներկայացնում այն մասին, որ իբր թե Անդրկովկասում գտնվող էնվեր փաշան իր ծառայություններն է առաջարկել **Մուստաֆա Քեմալին**՝ պատրաստակամություն հայտնելով վերջինիս տրամադրել 18 հազար զինված մարդ (հետաքրքիր է նշել, որ ինչպես գրում է այդ օրերին Կ. Պոլսում հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության կազմակերպիչ Տ. Դեվոյանցը Փարիզ՝ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի զեկուցագրում, **էնվեր փաշան Մ. Քեմալին նաև խոստացել է դրամ՝ ոսկով**)⁵⁰⁷, նաև նշելով, որ Բրուսում ազգային բանակի կազմակերպմամբ զբաղվում է հայտնի երիտթուրք, Բադկադի նախկին ոստիկանապետ Նուրի Ահմեդ Նուրի փաշան: Սակայն առավել հետաքրքիրն այս ամ-

⁵⁰⁵ Նույն տեղում, ք. 28:

⁵⁰⁶ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁰⁷ Նույն տեղում:

փոփազրի մի այլ տվյալ է. դրանում ասվում էր ծովային մինիստր Սալիհ փաշայի հեռագրի մասին Զինվորական մինիստրին, որում «Միլլի» չարժման զինվորականներին, զինվորներին խորհուրդ էր տրվում արտաքինապես ցույց տալ իրենց պատրաստակամությունը Անտանտի առաջ՝ ցրելու ազգային զինված ուժերը, իսկ իրականում գաղտնապես չզաղարեցնել զինված ուժերի ձևավորման գործընթացները, նախատեսելով բացահայտ հանդես գալ միայն այն ժամանակ, երբ դրա անհրաժեշտությունը և պատեհ առիթը կլինի: Թատերական ներկայացում կազմակերպելով, թուրք քաղաքական-զինվորական առաջնորդները օրենքով, իբր թե ասենք վերացված էին համարում 17-րդ կորպուսը, որպեսզի հնարավորություն ունենային ուժեղացնելու 14-րդ կորպուսը հուլյների դեմ հանդես գալու համար (իրականում 17-րդ կորպուսի բոլոր զինվորները և սպաները մտան 14-րդ կորպուսի մեջ): Հետախուզական ամփոփազրում նշվում էր այն մասին, որ Տրապիզոն-Էրզրումի շրջանում գտնվող 3-րդ զիվիզիայում հաշվվում է 1750 սվին, Վան-Ալաշկերտ, Բայազետի շրջանում գտնվող 11-րդ զիվիզիայում՝ 3300 մարդ, իսկ Խորասան-Հասան Կալայի շրջանում գտնվող 12-րդ թուրքական զիվիզիայի կազմում՝ 2000 զինվոր⁵⁰⁸: Իհարկե, սրանք շատ ամբողջական և հավաքական տվյալներ չէին, պակասող օղակները քիչ չէին, սակայն եղածն էլ վկայում է այն մասին, որ հայկական հետախուզությունը փորձում էր լավ պատկերացումներ ունենալ թուրքական ուժերի մասին, ինչը տարբեր պատճառներով ոչ միշտ էր հաջողվում: Եվ այնուհանդերձ, փորձեր արվում էին ոտքի կանգնելու, կայանալու և իրապես հակազդելու թշնամուն, իսկ հավաքված տեղեկատվությունը բավարար էր թշնամուց իրապես զգուշանալու և պատասխան ռազմաքաղաքական լուրջ նախապատրաստություններ տեսնելու համար:

Որոշակիորեն հետաքրքիր է նշել նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1919 թ. դեկտեմբերի 1-ի ամփոփազրը (N° 8), որը թեկուզև առաջին հայացքից այնքան էլ կարևոր տեղեկատվություն չի պարունակում, և այնուամենայնիվ, դրանում կա մոտեցում, որն արժանի է ուշադրության: Այսպես, ամփոփազրը կազմողները՝ կապիտան *Մուրադյանը* և պոգպորուչիկ *Դողդոխյանը* նշում էին, որ *Մուստաֆա Քեմալը* կանգնած է այն տեսակետի վրա, որ Փարիզի վեհաժողովից հետո, երբ պարզ կդառնա թուրքիայի ճակատագիրը, իրենք ձեռնամուխ կլինեն վճռական գործողությունների⁵⁰⁹: Այստեղ կարևորն այն է, որ ամփոփազրը բացահայտում է հետախուզության վերին էշելոնի սպաների տեղեկացվածությունը տարածաշրջանային քաղաքականությունից, և այն հնարավոր ու ռեալ քայլերից, որ կարող էին ձեռնարկել թուրքիայի նոր ղեկավարները իրենց հակահայկական քաղաքականությունում:

⁵⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73 (71), ք. 187-188:

⁵⁰⁹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 25, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 271, ք. 85:

Միաժամանակ, ինչպես շատ տեղին նշվում է **Տ. Դեվոյանցի** 1919 թ. օգոստոսի 13-ի ղեկավարողությամբ (№ 3) ուղղված Փարիզում գտնվող գեներալ Ղորղանյանին, չնայած այն հանգամանքին, որ էրզրումում գտնվող Դաշնակցային ռազմաքաղաքական միսիայի ներկայացուցիչները թուրքերի նախապատրաստվածությունների մասին տեղյակ են պահում Կոստանդնուպոլսում գտնվող Դաշնակցային հրամանատարությունը խնդրանքով՝ գինված ուժ գործադրել՝ աղետից խուսափելու համար, վերջիններս դրսևորում են հենց Ռաուֆ բեյի և մյուսների մատնանշած անվճարականությունը, ինչն էլ, ինչպես վկայում է Դեվոյանցը, համարձակություն է տալիս թուրք առաջնորդներին գնալու դեպի 5-6 նոր դիվիզիաների կազմավորմանը՝ գլխավոր նպատակ դնելով Կարսի և Բիթլիսի ուղղությամբ ռազմաքաղաքական առաջխաղացումը, ընդ որում 36-րդ դիվիզիան կենտրոնացնելով Օլթիի (3-րդ, 7-րդ, 11-րդ գնդերը), 9-րդ և 36-րդ դիվիզիաները էրզրում-Հասան Կալայի շրջանում, 12-րդը՝ Խորասան-Քեթակի ուղղությամբ, 11-րդը՝ Վան-Բայազետի հովտում (33-րդ, 126-րդ և 127-րդ գնդերը, որոնք մտնում էին Մ. Քեմալի գլխավորած 15-րդ կորպուսի կազմի մեջ)։ Դեվոյանցը նաև ավելացնում էր, որ միլիականները օգտվելով այդ բարենպաստ վիճակից, գնացին դեպի շարքային թուրքերի գինումը՝ էրզրումի մարզում, բացի վերոհիշյալից բնակչությունը բաժանեցին մոտ 60.000 հրացան, դրան զուգահեռ կազմակերպելով չեթնիկների խմբեր, և դա այն դեպքում, երբ անգլիացիները բավարարվում էին խաղաղ զգուշացումներով, ինչը բնականաբար ազդեցություն չէր գործում թուրքերի վրա⁵¹⁰։

Տարածաշրջանային, այդ թվում և Հայաստանի շուրջ կատարվող իրադարձությունների մասին կարևոր հետախուզական փաստեր են պարունակում նաև Գլխավոր շտաբի պետի 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ի ղեկավարողությամբ ուղղված Զինվորական նախարարին՝ կապված մինչև դեկտեմբերի 21-ը ընկած ժամանակահատվածի ռազմական անցքերի ու իրադարձությունների հետ։ Դրանում նշվում էր, որ թուրքերի շարժման և իրականացվող տենդագին աշխատանքի մեջ զգացվում է ինչ-որ հիստերիկություն, որը ճգնաժամի նախանշան է, սակայն կապիտան Մուրադյանը դրա հետ մեկտեղ տեղին զգուշացնում էր, որ այդ խաղը պետք է միանգամայն լուրջ, նույնիսկ վտանգավոր համարել Հայերի համար։

Հենվելով Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի ամփոփագրի վրա, Գլխավոր շտաբի պետը նշում էր, որ վերջինիս կողմից բազմիցս փաստեր են բերվել **Մուստաֆա Քեմալի** կողմից գլխավորվող ազգային ուժերի հապճեպ կազմակերպման մասին թուրքիայում, որը դիտվում էր շատ վտանգավոր Հայաստանի համար, ինչը անհեռատեսորեն անտեսվում և բոլորովին հաշվի չէր առնվում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական-

⁵¹⁰ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3։

կուսակցական ղեկավար շրջանների, կառավարական օղակների, առանձին կուսակցությունների և այլ ուժերի կողմից, որոնք 1919 թ. մայիսի 28-ի Միացյալ Անկախ Հայաստանի մասին հայտարարության և Դաշնակիցների կողմից տրված խախտում խոստումների մագնիսական դաշտի ազդեցության տակ էին: 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ի վիճակով Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատարը հաղորդում էր (նկատի ունենալով Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի № 8 տեղեկագիրը), որ չնայած թուրքական ազգային շրջանների ղեկավարների միջև առկա որոշ տարաձայնություններին, հենց ինքը՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան և Ռաուֆ բեյը, հույս դնելով Անտանտի «դաշնակից» երկրների անվճռականության վրա, ի դեմս նրանց ձեռքի տակ առկա բավարար ուժերի բացակայության (սա վկայում է այն մասին, որ վերջիններս ավելի լավ էին տեղեկացված, և լավ էին պատկերացնում համաշխարհային իրավիճակը, և տարածաշրջանային խնդիրներն ու անելիքները - Վ. Վ.) ցանկանում էին իսկույն և եթ սեփական ուժերով գրավել Սմիռնան (Իզմիր, Զմյուռնիա) և մինչև Արփաչայ ընկած տարածքի հյուսիսային մասը, համարելով դա որպես ամենաբարենպաստ պահը խանդավառության համար և համախոհների միջև ընդհանուր տրամադրությունների ստեղծման համար՝ ի նկատի ունենալով նշված գաղափարների իրականացման հնարավորության նկատմամբ հավատը, և երկրորդ, որպեսզի Փարիզի վեհաժողովին կանգնեցնեն կատարված փաստի առաջ, իրապես ազգային ուժերով գրավելով Թուրքիայի տարածքը և ուժեղացնելով Թուրքիայի անբաժանելիության մասին սկզբունքների քարոզչությունը, իրականացնելով Հայկական հարցի վերացումը: Նշված փաստաթղթում նաև ասվում էր, որ հավաստի հետախուզական աղբյուրներից հայտնի է դարձել, որ 1919 թ. նոյեմբերի վերջերին էրզրումում պետք է կայանար թուրքական կորպուսների հրամանատարների համագումարը քրդերի, աշարների, Ադրեջանի զինվորական ներկայացուցիչների և ռուս բոլշևիկների մասնակցությամբ (ուշագրավ փաստ է, չնայած որոշ «եթենների»՝ հարցականների - Վ. Վ.)՝ նպատակ հետամտելով հանդես գալ ընդդեմ Հայաստանի կազմավորման և Դաշնակիցների ուժեղացման, խոչընդոտելով Թուրքիայի տարածքի անդամահատմանը, և վերջին հաշվով մշակելով գործողությունների ընդհանուր ծրագիր ընդդեմ Թուրքիայի թշնամիների: Միաժամանակ դարձյալ հենվելով հետախուզական գործակալական տվյալների վրա, նշվում էր, որ երկրորդ այդպիսի համագումար նախատեսվում է անցկացնել Սվազում, (Կ.Պոլսում գտնվող Տ. Դեվոյանցը գեներալ Ղորղանյանին ուղղված 1919 թ. հոկտեմբերի 6-ի զեկուցագրում (№ 32) հետևյալ հետաքրքիր նշում է անում այն մասին, որ Սվազում **Մուստաֆա Քեմալ** փաշային կից գտնվելիս են եղել երեք վրացական և երկու ադրբեջանական սպաներ, որոնք էլ հենց մասնակցել են Սվազի

կոնգրեսին⁵¹¹), քննարկելու համար թուրքական սահմանների պաշտպանութ-
յան հարցը մեծ մասշտաբով, վերջապես բոլոր միջոցները ձեռնարկելով
ուժեղացնելու համար բանակային զորամասերը և քրդա-թաթարական բան-
դաները հայկական սահմանի ողջ երկայնքի եզրերով, վկայակոչելով 15-րդ -
թուրքական կորպուսի հրամանատարի՝ էրզրումից Կոստանդնուպոլիս՝
Զինվորական նախարարի հասցեով ուղարկված հեռագիրը, որում շեշտվում
էր, որ մոտեցող իրադարձությունների կապակցությամբ հայկական սահմա-
նագծի վրա ձեռնարկվում են նախապատրաստական միջոցառումներ: Զե-
կուցագրում ընդգծվում էր, որ այդ նախապատրաստությունները իրակա-
նում էլ իրենց սպասեցնել չտվեցին, արագ արտահայտվելով կոնկրետ գոր-
ծընթացներում: Որպես ապացույց հայկական սահմանին հարող տարածքնե-
րում թուրքական ուժերի աշխուժացման, գեկուցագրում նշվում էր հետա-
խուզական տվյալներով հաստատվող թուրքական զորամասերի մանևրում-
ների մասին, և մասնավորապես 9-րդ թուրքական դիվիզիայի շարժման մա-
սին Օլթիի շրջանի ուղղությամբ, 11-րդ դիվիզիոնի գործողությունների
մասին Շարուր-Նախիջևանի և Զանգեզուսի շրջաններին հարող տարածք-
ներում, և 3-րդ ու 12-րդ դիվիզիաների վերախմբավորումների մասին Տրա-
պիզոնի և էրզրումի շրջաններում, որոնք հաստատվում էին նաև այլ աղբ-
յուրներով: Սուլյն փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ Երզնկայի և Շի-
նիխ-Գարահիսարի շրջաններից էրզրումի վրայով Կովկաս էին ուղևորվում
չեթնիկների մանր խմբեր: Բացի այդ, ասվում էր, որ «Միլլի» կազմակեր-
պությունը ավելի հաջող ձևով ծավալվում է Թուրքումի շրջանում, որոնցից
առանձին ջոկատներ ուղևորվում են Օլթիի, Ալաշկերտի հովիտները, Սարի-
ղամիշի, Կաղզվանի, Քուլպի, Շարուր-Նախիջևանի շրջանները⁵¹²: Զեկու-
ցագրում նաև կարևոր եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ բոլշևիկնե-
րի հաջողություններին գուզընթաց Թուրքիայում ոգևորվել են և շտապում
են այն օգտագործել իրենց պանիսլամիստական նպատակների ուժեղացման
համար՝ Հայկական հարցի ոչնչացման նպատակով: Դրա հետ մեկտեղ կապի-
տան Մուրադյանը տազնապ էր արտահայտում դաշնակիցների՝ իրենց
նկատմամբ հնարավոր անտարբեր վերաբերմունքի դրսևորման հնարավո-
րություն կապակցությամբ, նշելով, որ անցած տարվա մղձավանջը կարող է
ավելի սարսափելի ձևերով կրկնվել: Ելնելով դրանից, Հայաստանի գլխավոր
հետախուզներից մեկը՝ կապիտան Մուրադյանը եզրակացնում էր, որ ան-
հրաժեշտ է իսկույն ևեթ ամեն ինչի մասին տեղեկացնել Դաշնակիցներին
(իբր թե վերջիններս անտեղյակ էին անցողաբարից, քաղաքական գործըն-
թացների իրական ընթացքից- Վ. Վ.), որպեսզի նրանք ձեռնարկեին պատե-
հաժամ միջոցներ հայերի ֆիզիկական գոյություն ապահովման համար: Այ-
նուհետև Մուրադյանը անդրադառնում էր ևս մի կարևոր հանգամանքի:

⁵¹¹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բաառոն), քիվ 17/17, պլահ. 12, դ. 3, ք. 40:

⁵¹² ՀԱԱ, Ֆ. Գ- 200, ց. 1, գ. 271, ք. 85-86:

Վերջինս նշում էր, որ թուրքերը օգտվելով այն բանից, որ իրենք Գերագույն կոմիսար Հասկելի առաջարկի համաձայն ձեռնպահ են մնացել բոլոր տեսակի ռեպրեսիաներից (պատժիչ միջոցներից) ապստամբած թաթարների նկատմամբ, որոնք օրինական հայկական տարածքի վրա հակաիրավական գործողությունների են դիմում, անընդմեջ ապստամբներին մատակարարում են զենք, զինամթերք, նույնիսկ հրետանի, կազմակերպելով թաթարներին և Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուրի ու Նախիջևանի բոլոր գյուղերում: Մուրադյանը անդրադառնում է նաև իսպիլ փաշայի հակահայկական գործողություններին Նախիջևանում, ուր վերջինս իր ելույթներում կոչ էր անում միավորվել թուրքիայի հետ: Միաժամանակ նշվում էին այլ կոնկրետ փաստերի մասին. դեկտեմբերի սկզբներին Ադրբեջանի ներկայացուցչի կողմից Կոստանդնուպոլսից Բաքու է ուղարկվել մոտ 100 թուրք սպա, իսկ թուրքերի մոտ՝ որպես պոլիցմեյստեր (ոստիկանապետ) աշխատած Միրալայ Ռիզա բեյը Նուրի փաշայի կողմից նորից ուղարկվել է Ադրբեջան՝ իր հին պաշտոնը զբաղեցնելու համար և այլն: Սուլյն հուլիս կարևոր զեկուցադրի վրա կա գեներալ-մայոր Հափվերդյանի մակադրությունը, որում վերջինս ընդգծում էր իր լիակատար համաձայնությունը մասին կապիտան Մուրադյանի զեկուցադրում ներկայացված փաստերի և արտահայտված տեսակետների հետ⁵¹³:

Ի դեպ, հարկ է ասել, որ Դաշնակիցների հնարավոր անտարբերությունը և կասկածների մասին Անտանտի գծով իրենց փոքր դաշնակցի՝ Հայաստանի նկատմամբ, և այդ առումով թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող ագրեսիվ գործողությունների կապակցությամբ ուշադրավ տեսակետ է արտահայտում Տ. Դեվոյանցը՝ համերաշխվելով նաև Վ. Մուրադյանի վերը բերված մի շարք մտքերի հետ. *«Թէեւ իրենց պահանջները առաջ քաշելու համար քէմալականները բաւականաչափ ուժն չունէին, բայց իրենց յոյսը դրած էին Դաշնակիցների անվճռական լինելու վրայ: Կ'ուզէին իրենց ունեցած ուժերով առ այժմ գրաւել Իզմիրը եւ Անդրկովկասի մասը մինչեւ Արփաչայ, որովհետեւ կը խորհէին թե այս անելու ժամանակը ամենանպաստաւորն էր: Այդ կերպով կարող էին իրենց ազգակիցների մէջ ստեղծել ոգեւորութիւն և վստահութիւն իրենց հետապնդած դադափարների գործադրութեան համար: Միաժամանակ նրանք ուզում էին Փարիզի խորհրդաժողովը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ:*

*Հայ ժողովրդի հողային արդար պահանջները տաճիկների համար անընդունելի էին, եւ այդ պատճառով նրանք դիմում էին քայլերի՝ ընդմիջող հաշուեյարդարի ենթարկելու համար Հայկական հարցը»*⁵¹⁴: Սակայն նա նաև ավելացնում էր, որ Ռուսաստանի վրա էլ չէին կարող հույս դնել, և այդ ա-

⁵¹³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 26-27, Գ.Պ- 200, ց. 1, գ. 271, ք. 86:

⁵¹⁴ Տիգրան Դեղյանց, Կեանքիս Դրուսգներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1946, № 2 (253), Մարտ -Ապրիլ, էջ 104:

ռումով շատ հետաքրքիր ձևով նկատում է. «Տաճիկ-թաթար պատրաստու-
թիւնների մասին Հայաստանի կառավարութիւնը իրազեկ էր պահում մեր
արտասահմանի պատուիրակութիւնը, որը զուր ծեծում էր եվրոպական դե-
ւանագետներին դռները... Մեզ կարող էր փրկել միայն մեզ մօտ գտնուող
ռուսը, եւ Հայերից շատերը իրենց աչքերը յառել էին դէպի Հիւսիս՝ Սովետ-
ների կողմը: Բայց նա հեռու էր մեզանից եւ զբաղուած իր ներքին քաղա-
քացիական կռիւներով, թեւ հետզհետէ մօտենում էր Անդրկովկասին»⁵¹⁵:

Հետախուզութեան միջոցով ձեռք բերված այս և այլ կարգի փաստերով
զեկուցադրի հեղինակները հիմնավորում էին կոնկրետ գործողութիւնների
ձեռնարկման անհրաժեշտութիւնը: Գլխավոր շտաբի 1920 թ. հունվարի 2 ի
հետախուզական ամփոփագիրը (N° 9) դարձյալ վկայում է թուրք-թաթարա-
կան ձեռնարկումների մասին ընդդէմ Հայաստանի, Կոստանդնուպոլսում
Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Ռիզակի քայլերի մասին պանիսլամիզմի գաղա-
փարներին նվիրված սպաների հավաքագրման և դրանց Ադրբեջան ուղար-
կելու ուղղութեամբ և այլն⁵¹⁶:

Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների, ինչպես նաև
թուրքական նկրտումների մասին Հայաստանին սահմանամերձ շրջաննե-
րում, և առհասարակ տարածաշրջանում ցուցաբերվող ակտիվութեան մասին
հետաքրքիր տեղեկութիւններ է պարունակում Գլխավոր շտաբի հետախու-
զական բաժնի 1920 թ. հունվարի 2-ի ամփոփագիրը: Դրանում նշվում է
Հայկական սահմանի վրա ձեռնարկվող միջոցառումների մասին՝ կապված
վերահաս իրադարձութիւնների հետ, ինչպես նաև «Միլլի» կազմակեր-
պութեան ձեռնարկումների մասին թորթումի շրջանում, որտեղից նորակո-
չիկները շարժվում էին դեպի Օլթիի շրջան, ձգտելով ամրապնդել Սարիղա-
միշի, Կաղզվանի, Քուլպի, Իգդիրի և Նախիջևանի ուղղութեամբ: Դրա հետ
միասին հետախուզական ամփոփագրում նշվում է թուրքական գործակալնե-
րի պանիսլամիստական քարոզչութեան մասին Բաթումի մարզում, որոնց
չնորհիվ նորից դուրս է լողացել Բաթումիի, Արդահանի և Կարսի մարզերից
միասնական մահմեդական հանրապետութեան ստեղծման հին պլանը՝ թուր-
քիայի հովանավորութեան ներքո, օգտագործելով նաև տեղական մահմեդա-
կան մամուլի քարոզչական հնարավորութիւնները: Ամփոփագրում ասվում
էր նաև, որ թուրքական այդ քայլերին և ագիտացիային անգլիական իշխա-
նութիւնը ոչ մի կերպ չի հակադրվել⁵¹⁷:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. փետրվարի 7-
ի ամփոփագրում (N 11) կապիտան Վ. Մուրադյանը և նրա օգնական, պող-
պորուհի Մ. Դողոսյանը հայտնում են, որ թուրքական 15-րդ կորպուսը
առգրավելով կազմացրված 4-րդ բանակի զինանոցները, պատրաստվում է

⁵¹⁵ Նույն տեղում, էջ 105:

⁵¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. Դ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 39:

⁵¹⁷ Նույն տեղում:

դուրս գալ հայկական սահմանի վրա, միաժամանակ ուժեղացվում են 12-րդ, 13-րդ, 14-րդ և 20-րդ կորպուսները: Ամփոփագրում հասուկ նշվում էր, որ հենց այդ կորպուսների գործողությունների հետ էլ պետք է համաձայնեցնի իր գործողությունները Ադրբեջանի բանակը, և մշակի համատեղ պլան, ինչի համար Ադրբեջանի բանակ են հրավիրվել թուրք սպա հրահանգիչներ⁵¹⁸: Եստ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի ամփոփագիրը (N 14), որը կարևոր, թեկուզև տեղ-տեղ այսօրվա մոտեցումների տեսանկյունից վիճարկելի տեղեկատվություն է հաղորդում թուրքիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների ու դեպքերի մասին: Դրանում ասվում էր, որ թուրքական բանակի թիվը կազմում է 51.476 մարդ, իսկ էրզրումում գտնվող 15-րդ կորպուսին՝ 13.338 մարդ: Ամփոփագրում հայտնվում էր, որ 15-րդ կորպուսի դիվիզիաներից 12-րդի շտաբը գտնվում է Խորասանում, 35-րդ գնդին՝ Քեփրի-Քեյում, 36-րդ գնդին՝ Զիվինում, Հասան-Կալայում գտնվում է հրետանային մարտկոց՝ 4 հրանոթներով: Գործակալական այդ տվյալների համաձայն, 15-րդ կորպուսը պատրաստվում էր գործողությունների հայկական սահմանի վրա՝ նպատակ հետապնդելով հայերին ետ չափել Կարսի նահանգից և վերականգնել այսպես կոչված Հարավարևմտյան մահաբական հանրապետությունը, դրանով իսկ կապ հաստատելով Ադրբեջանի հետ: Ամփոփագրում նաև ասվում էր այն մասին, որ Կ.Պոլսի կառավարությունը առաջարկել է կորպուսի հրամանատար Քյազիմ փաշային մինչև թուրքական հարցի լուծումը, առաջիկայում ձեռնպահ մնալ գործողություններից, որպեսզի չխանգարեն թուրքական խնդրի լուծմանը թուրքիայում, սակայն մշտապես պատրաստ լինելով հնարավոր ակտիվ գործողությունների: Դրանում նաև ասվում էր, որ կորպուսի զորամասերի առջև դրված են որոշակի նպատակներ, այդ թվում ինչի գորամասին հրահանգ է տրվել ամրապնդվել Մերդենեկ-Արդահան ուղղությամբ՝ Արդահանի և Կարսի մարզերը գրավելու համար, իսկ մյուս դիվիզիաները պետք է գործեն Սարիղամիշի ուղղությամբ, որի համար Զարաբխանյան Շուրային հատկացվել է 700 բերդանկա, 4400 փամփուշտ⁵¹⁹, ինչը գրեթե այնքան էր, ինչքան ըստ Դեվոյանցի թուրքիային թուլլատրվում էր ունենալ ըստ Դաշնակիցների հետ ունեցած համաձայնություն, չնայած թուրքերը դատելով այդ փաստերից, դիմում էին քողածածկված քայլերի, իրական իրենց գործողությունները ի ցույց չդնելով իրենց հակառակորդներին, ինչպես նաև Փարիզի քաղաքագետներին՝ աշխարհի ճակատագիրը տնօրինող եվրոպական լիգերներին, չնայած դրա կարիքը չկար, քանզի եվրոպական Դաշնակիցները, և մասնավորապես բրիտանացիները ներքուստ հակված էին սերտ եզրեր ունենալու քեմալական առաջնորդների և Մ. Քեմալի հետ՝ ընդդեմ բոլշևիկ-

⁵¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, Փ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, ք. 33:

⁵¹⁹ Նույն տեղում, գ. 427, մաս II, ք. 249:

յան Ռուսաստանի կայսերապաշտական ծրագրերի իրականացման և նոր ռուսաստանյան «Իմպերիայի» ստեղծման: *Գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղղված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի զեկուցագրում (N° 51) Տ. Դեվոյանցը Կ. Պոլսից գրում էր, որ Թուրքիան պետք է ունենար 9 կորպուս՝ 20 դիվիզիաներով, որոնց մեջ պետք է ունենային ընդամենը 54503 մարդ, այսինքն՝ ամեն մի դիվիզիան՝ 2020 զինվոր, և քանի որ 12-րդ և 9-րդ դիվիզիաների թվա-կազմն այդ պահին ավելին է եղել՝ 2296 մարդ, իսկ զենքի տակ են եղել 39947-ը, դաշնակիցների կողմից թուլյատրվել է զորակոչել ևս 12260-ը⁵²⁰: Սա, իհարկե, հետո խախտվել է, սակայն այս և 1920 թ. ապրիլի 5-ի տվյալ-ները գրեթե համընկնում են, ինչը վկայում է, որ Թուրքական բանակի թվա-կազմը եղել է ընդհանուր առմամբ կայուն՝ տատանվելով 51-54 հազարի մի-ջակայքում:*

Թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին պատկերացումների ամ-բողջականացման, ճշգրտման տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակա-հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան **Դեվոյանցի** գեներալ **Ղոր-ղանյանին** ուղարկված 1919 թ. ապրիլի 29-ի գաղտնի ամփոփագրի (N° 33) տվյալները, որում նշված էր, որ Ալաշկերտից Բայազետ ընկած տարածքում տեղաբաշխված են 1000 կանոնավոր ասկյարներ, իսկ Ալաշկերտի հովտում և բարձունքներում՝ շուրջ 6000 ոչ կանոնավոր քուրդ կամավորական զորա-մասեր, որոնք մտնում են Բյազիմ Կարաբեքիր փաշայի գլխավորած 15-րդ - կորպուսի մեջ: Հայտնվում էր նաև, որ Բուլալի շրջանում (Սուրմալու) Շա-միլ բեկի տրամադրությամբ տակ կան 250 թուրք կարգապահ ասկյարներ, իսկ սպա Յուզբաշի Քեմալ էֆենդու գլխավորությամբ գործում են մինչև 3000 զինված տեղական թաթարներ և քրդեր՝ որպես պարտիզաններ՝ ձեռքի տակ ունենալով 4 հրանոթ (2-ը՝ լեռնային) և 4 գնդացի: Ավելացվում էր, որ Շամիլ բեկը ուղարկվել է Բայազետ, Ալաշկերտ և Ղարաբլիխա՝ 25 ուղտերի քարավանի ուղեկցությամբ՝ զենք ու զինամթերք ստանալու համար, իսկ Սարիղամիշի շրջանում՝ գործում է այսպես կոչված «Թուրք կոմունիստնե-րի» բանդան⁵²¹:

Առհասարակ, փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայ հետախույզները իրենց կողմից հաղորդվող տեղեկատվության հարցում նախանձախնդիր էին, չահագրգռված էին դրանց հավաստիության և գաղտ-նիության ապահովման մեջ, մանավանդ, երբ դա վերաբերում էր Թուրք-ադրբեջանական մեքենայություններին, և դրանց չուտափուլյթ բացահայտ-մանը: Այսպես, 1920 թ. մարտի 13-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարու-թյանը կից Տեղեկատվական բաժնի պետին ուղղված դիմումագրում (ՔՕ 4030) ՀՀ զորքերի հրամանատարի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի

⁵²⁰ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁵²¹ Նույն տեղում:

պետ **Տիգրան Դեվոյանցը** տեղեկացնում էր Արտաքին Գործերի նախարարությունը իր վրդովմունքի մասին՝ կապված հետախուզական ամփոփագրերից մեկի անթույլատրելի ապագաղտնազերծման հետ, որի հետևանքով էլ մամուլ էր սպրդել գաղտնի տեղեկատվություն Կլիկիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների, և որ շատ ավելի կարևոր էր՝ հայկական սահմանի վրա թուրքական նախապատրաստությունների մասին, որոնք էլ կասկածելի հանգամանքներում ընկել էին «Յառաջ» թերթի խմբագրություն և տպագրվել մայիսի 13-ի համարում⁵²²։ **Տ. Դեվոյանցը** խիստ դժգոհում էր այդ փաստից և պահանջում ոչ միայն գտնել մեղավորներին, այլև՝ պատժել դրանց՝ հանցավոր անփութության համար։ Այդ կապակցությամբ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության Տեղեկատվական բաժինը հայտնում էր, որ ինքը ոչ մի մեղք չունի դրանում, և չգիտի, թե ինչպես է տեղի ունեցել տեղեկատվության արտահոսք և որտեղից, ինչ ճանապարհներով։ Իր հերթին իր վրայից պատասխանատվությունը գցում էր նաև «Յառաջ» թերթը, տեղի տալով ամիսներ տևող նոր քաջքշուկների⁵²³։ Այս ամենը անթաքույց ցույց է տալիս, թե ինչպիսի պայմաններում էր աշխատում հայկական հետախուզությունը, դժվարությամբ հայթայթելով Հայաստանի վերաբերող թուրքական պլանների ու գործողությունների, թշնամական մեքենայությունների մասին փաստեր ու վկայակոչումներ, որոնք չափազանց կարևոր էին ՀՀ - պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից, հաղթահարելով սեփական մամուլի միջոցների երբեմն կրավորական, անպատասխանատու և անգրգռված վերաբերմունքից առաջացած խոչընդոտները։

1920 թ. մայիսի 7-ի ամփոփագրում Հայաստանի գործերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժինը տեղեկացնում էր, որ Օլթի է գործուղվել իսպիտ բեյը մոտ 150 ասկյարներով, որպեսզի այսպես կոչված հայկական զազանությունների մասին լուրերի հաստատման դեպքում կազմակերպի տեղական մահմեդականներին։ Հայտնվում էր նաև, որ Մերդենեկի շրջանում աստիճանաբար ավելանում է այնտեղ ժամանող ասկյարների և կամավոր քրդերի քանակը։ Ավելին, վերոհիշյալ ամփոփագրում միաժամանակ տեղեկացվում էր թուրքական գործակալների գործունեության մասին հայկական որոշ սահմանային շրջաններում։ Այսպես, հայտնվում էր Շարուրյան ուժերի կենտրոնացման մասին Բաշ-Նորաշենում, որը նրանց շտաբատեղին էր դարձել, և որտեղ առկա ուժերին գլխավորում էր թուրքական սպա Օսման փաշան, իսկ տեղական դպրոցի բակում 42 թուրքական ասկյարներ Մաշադի Ալեքսեյ Զամանխանովի գլխավորությամբ անցկացնում էին տեղական թաթարների ռազմական ուսուցում՝ իրենց տրամադրության տակ ունենալով 260 մարդ⁵²⁴։

⁵²² ՀԱԱ, ֆ. Դ - 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, ք. 300-301։

⁵²³ Նույն տեղում, մաս II, ք. 299, 303, 304։

⁵²⁴ Նույն տեղում, ֆ. Դ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 140։

Շատ հետաքրքիր և ուշագրավ է Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հուլիսի 3-ի ամփոփագիրը (թիվ 18): Դրանում հաղորդվում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն թուրքերը Կոստանդնուպոլսում կազմակերպել են հետախուզական բյուրո, որի գործակալները պետք է աշխատեին Վրաստանի սահմաններում և հետևեին Հայաստանի իրադարձություններին և շարժումներին: Հայտնվում էր, որ այդ նպատակով հավաքագրվել են հայերեն լեզվին տիրապետող բազմաթիվ վրացիներ և ռուսներ, որոնք մոտ ժամանակներում պետք է ժամանեն Հայաստան: Բացի այդ, հետախուզական ամփոփագրում հատուկ շեշտվում էր, որ ստուգված տվյալների համաձայն Գերմանիայում տպագրվել են մեկ միլիոն կեղծ թուրքական լիրաներ, որոնք պետք է ուղարկվեին Կովկաս: Այնուհետև ավելացվում էր, որ Ադրբեջանին օգնելու նպատակով այդ փողերը պետք է գլխավորապես ծախսվեին Հայաստանում՝ նպատակ հետապնդելով վերջնականապես զցել Հայկական չեկերի կուրսը: Հետախուզական տեղեկագրում նաև ընդգծվում էր, որ վերոնշյալ «Հետախուզական բյուրոյի» գործակալների թվում կան նաև հայեր, որոնք պետք է մասնակցեին Հայաստանում, և մասնավորապես մայրաքաղաքում՝ Երևանում նշված կեղծ փողերի տարածման գործին⁵²⁵:

Ակնհայտ է, որ հայկական հետախուզությունն աշխատում էր և փորձում է արդյունավետ լինել՝ նպաստելով հայրենիքի պաշտպանության արդար գործին: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1920 թ. հուլիսի 6-ի ամփոփագիրը տեղեկություններ էր հաղորդում թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, և ուշագրավ է որոշակի տեսանկյունից՝ բուլչեիների կողմից տարվող քարոզչության մասին թուրքիայի մահմեդականների շրջանում՝ հանուն այսպես կոչված «համաշխարհային հեղափոխության իրագործման»⁵²⁶, որի քողածածկույթի տակ կատարվում էին միանգամայն այլ բաներ, և ընթանում էին շատ բարդ քաղաքական գործընթացներ, որոնք ամենևին էլ չէին համապատասխանում մի շարք փոքր ժողովուրդների և առանձնապես՝ հայերի շահերին:

Արևիկներում որոշ հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև հայկական հետախուզության գործունեության մասին Պարսկաստանի հետ կապված տեղեկատվություն հավաքելու ուղղությամբ: 1920 թ. հուլիսի 6-ի հետախուզական ամփոփագրում այդ ժամանակ հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող Գլխավոր շտաբի ծովակալության գծով պորուչիկ *Հովհան Խան-Կոստուրսկին* և նրա օգնական պոդպորուչիկ *Մ. Դոդոխյանը* փաստեր են բերում հայ-պարսկական առևտրական փոխհարաբերությունների, Մեղրիում տեղի ունեցող առևտրի, ինչպես նաև այն մասին, որ նախիջևնյան խաները և օրդուբադցիները բողոքել էին պարսկական

⁵²⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, ք. 32:

⁵²⁶ Նույն տեղում, ք. 40:

սահմանապահներին և իշխանություններին, որ պարսիկները Ղափանի և Զանգեզուրի հայերին գնեք ու զինամթերք են մատակարարում: Ամփոփաբերում նշվում էր, որ քանի որ պարսկական խաները ազգակցական կապերով կապված են Օրդուբադի և Նախիջևանի խաների հետ, ապա այդ պատճառով վերջիններս գնացին այն քայլին, որ առևտուրը երկու ամսով դադարեց, այդ ընթացքում Ադրբեջանի գործակալները կողմից թալրիվում ընթանում էր որոշակի հակահայկական ագիտացիա՝ նպատակ հետապնդելով առաջ բերել հայերի ջարդ: Սակայն միաժամանակ ասվում էր, որ թալրիվի Մուշտի միջամտությունից հետո, երբ վերջինս կոչով դիմեց բնակչությանը լոյալ վերաբերմունք դրսևորել հայերի նկատմամբ, իրադրությունը որոշ չափով հստակեց ու խաղաղվեց, և մայիսի 10-ից սկսած Մեղրիում առևտրական հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ վերականգնվեցին⁵²⁷:

Սակայն հայկական հետախուզական ծառայություններն ավելի շատ խնդիրներ ունեին թուրքիայի հետ, և հետևաբար հայթայթված տեղեկությունները ավելի շատ վերաբերում էին հայ-թուրքական հարաբերություններին, տարբեր ռազմական և քաղաքական բնույթի տարածաշրջանային գործընթացներին: Այսպես, 1920 թ. հուլիսի 6-ի հետախուզական ամփոփագիրը Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը գլխավորապես նվիրել էր թուրքիայի հետ կապված իրադարձություններին, ինչպես նաև բոլշևիկների քարոզչությանը մահմեդական շրջաններում: Բացի այդ, նշված ամփոփագիրը հետաքրքիր տեղեկություններ էր հաղորդում Հայաստանի սահմանների մոտ թուրքական ուժերի դիսլոկացիայի մասին: 1920 թ. հուլիսի 6-ի այս ամփոփագիրը փաստում էր, որ Հայաստանի սահմանների մոտ տեղաբաշխված են **Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի** 15-րդ թուրքական կորպուսը, ընդ որում նշելով, որ էրզրումում է գտնվում Ռուշտի բեյի գլխավորած 9-րդ դիվիզիայի շտաբը, 17-րդ հետևակային գունդը, Հասան-Կալայում՝ 28 -րդ հետևակային գունդը (ինչպես նաև շտաբը), մի մարտկոց, 4 լեռնային թնդանոթ: Տեղեկագիրը հաղորդում էր, որ թորթումում են գտնվում 28-րդ գնդի երկու գումարտակ, Բարդուսում՝ 28-րդ գնդի մի գումարտակ և 29-րդ հետևակային գնդի զորամասերը, Խորասանում՝ Խալիլ բեյի գլխավորած 12-րդ դիվիզիան իր շտաբով, Զիվինում՝ 34-րդ հետևակային գունդը, Քեփրիկեյում՝ (նաև՝ Քյոփրիքյոյ) 35-րդ հետևակային գունդը, Ալաշկերտի Ղարաքիլիսայում՝ 36-րդ հետևակային գունդը: Սուլյն փաստաթղթի ծանոթագրության մեջ նշվում էր, որ 36-րդ հետևակային գնդի զորամասերը նկատվել են Օլթիի շրջանում, ինչպես նաև Խալիտ բեյի 3-րդ դիվիզիան, 7-րդ, 8 -րդ, և 11-րդ հետևակային գնդերը: Նշվում էր, որ թուրքական ամեն մի դիվիզիա ուներ 1100-1500 սվին: Ուշագրավ է, որ հետախուզական ամփոփագրում նշվում էր, որ ասկյարները վատ են հագնված, սակայն շատ լավ են զինված: Այնուհետև շեշտվում էր, որ

⁵²⁷ Նույն տեղում:

Տրապիզոնի և Էրզրումի միջակայքում նշմարվել են 31-րդ դիվիզիայի զորամասերը, որոնք շարժվելիս են եղել Բայազետի ուղղությամբ, ավելացնելով, որ 11-րդ հետևակային դիվիզիան և շտաբը գտնվում են Բայազետում, այդ թվում Բայազետում՝ 18-րդ հետևակային դիվիզիան, Վանում՝ 32-րդ հետևակային գունդը, Բայազետ-Արշայում՝ 53-րդ հետևակային գունդը: Երկրորդ ծանոթագրության մեջ նշվում էր, որ սահմանի վրա խմբավորված գնդերում ավիաների թիվը գերազանցում էր 400-ը: Հիշյալ ուշագրավ փաստաթղթում տվյալներ էին բերվում ոչ կանոնավոր զորամասերի մասին: Այդ կապակցությամբ նշվում էր, որ Մերզենեկի ուղղությամբ կան 1200 հոգի՝ ոչ կանոնավոր ուժեր, Օլթիում՝ Էրզրումյան ժանդարմերիայի գումարտակը՝ 350 հոգի, Օլթի-Բանբայից հյուսիս՝ 1500 հոգիանոց խումբ, իսկ Օլթիի և Տրապիզոնի (գլխավորապես Հասան-Վալայում) միջակայքում՝ 1600 հոգի ոչ կանոնավոր հեծելակ: Այնուհետև արձանագրվել էր, որ Տրապիզոնում է գտնվում ժանդարմերիայի 300 հոգիանոց գումարտակը: Երրորդ ծանոթագրության մեջ արվելացվում էր, որ անհրաժեշտության դեպքում Լազիստանը կարող է դուրս բերել 15000 ձիավոր: Ավելորդ է նշել, որ վերոնշյալ հետախուզական ամփոփազրի տակ ստորագրողներն էին զորքերի հրամանատարի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար, ծովակալության գծով պորուչիկ Հովհան Խան-Կոտուրսկին և նրա օգնական, պոգպորուչիկ Նազարբեկյանը⁵²⁸:

Ուշագրավ է նաև Հայաստանի զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին փոխարինած *Մամիկոնյանի* և գնդապետ *Բաղդասարովի* ստորագրությամբ թիֆլիս՝ գեներալ *Քիչմիշյանին* ուղարկված 1920 թ. նոյեմբերի 14-ի հաղորդագրությունը (№ 11010), որն ուղարկվել էր վերջինիս ի գիտություն: Դրանում հետախուզության վերոհիշյալ սպաները նշում էին, որ գերված մի թուրք սպայի վկայությամբ ողջ ճակատի վրա հայերի դեմ գործում են 3-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 12-րդ թուրքական և մեկ միացյալ-համահավաք դիվիզիաները, մեկ հեծյալ բրիգադ, մոտ 1000 հեծյալ, 2 աշիրեթյան գունդ՝ մոտ 1500 հոգուց բաղկացած, ադրբեջանական հարյուրյակը, հեծյալ լեզգիները՝ 350 հոգի: Նաև նշվում էր, որ դիվիզիաները բաղկացած են երեքական գնդերից, իսկ յուրաքանչյուր գունդ կազմված է 1500 ավինից: Հայտնվում էր, որ 9-րդ դիվիզիան գործում է Զաջուռի ուղղությամբ, 12-րդը՝ Երևանի, 11-րդը՝ Շարուրի և Իգդիրի ուղղություններում, իսկ 3-րդ դիվիզիան նոր-նոր Տրապիզոնից տեղափոխվում էր ճակատ: Բացի այդ, հայտնվում էր, որ Կադզվանի շրջանում գործում է առանձին քրդական զորամաս: Այնուհետև ասվում էր, որ յուրաքանչյուր դիվիզիա ուներ մի հետևակային մեքենա, իսկ 12-րդ դիվիզիան ունի հաուբիցային մարտկոց⁵²⁹: Չնայած իրենց որոշ կիսատ-պռատությունը, այս տեղեկությունները արժե-

⁵²⁸ Նույն տեղում, ք. 40-42:

⁵²⁹ Նույն տեղում, ֆ. Գ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 138:

քաղաքական, և հարկ եղած դեպքում, կարող էին զգաստացնել քաղաքական ու զինվորական առաջնորդներին, եթե նրանք իրավիճակի ողջ լրջությունը ամբողջովին և խորությամբ պատկերացնեին, դուրս գալին իրենց կաբինետների նեղ շրջանակներից և զգաստամիտ հետևություններ անեին, և ոչ թե հույս դնեին Ազգերի Լիգայից սպասվող թղթային օգնության, Սկրյան մեծ Հայաստան ստեղծելու մասին ավագի վրա գրված խոստումների, Անտանտի իրենց մեծ եղբայրներից ականալավ ուղղմական և քաղաքական հնարավոր աջակցության վրա, որոնք կառուցված էին մշուշապատ հիմքի վրա, իրատեսական չէին, և լրջորեն հաշվի չէին առնում աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակի սրընթաց գազալիժումները և նորօրյա ընթացքը, հնարավոր միտումները և երանգները:

Եվ այնուամենայնիվ, դժվարությամբ և հերոսաբար դիմակայելով այդ դժվարություններին, հետախուզության աշխատակիցների համառ ջանքերով հայթայթվում էին ուշադրավ տեղեկություններ, որոնց միջոցով հնարավոր էր դառնում պարզել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և այլ երկրների դերքորոշումը տարածաշրջանային հարցերում, թուրքերի նկատմամբ, նրանց գործողությունների որոշ անհասկանալի շարժառիթները: Այս առումով ուշադրավ է գեներալ-մայոր **Հ. Քիչմիշյանի** 1920 թ. հունիսի 18-ի հեռագիրը (N° 277) Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնին, որում հայտնվում էր, որ Փոքր Ասիայում Ֆրանսիական զորքերի կողմից գերի վերցված թուրքական զինվորների մոտ հայտնաբերվել են նոր անգլիական հրացաններ անգլիական փամփուռների մեծ պաշարով: Հեռագրում ասվում էր, որ այդ գեներալ թուրքերն անմիջականորեն մատակարարվել են անգլիացիների կողմից⁵³⁰: Այս փաստաթուղթը վկայում է, որ անգլիացիների համար իրենց մերձավոր արևելյան քաղաքականությունում ոչինչ հաստատուն և մաքուր բան չկար, որ նույնիսկ մինչև Սկրը, Մեծ Բրիտանիան քողածածկված եզրեր էր փնտրում թուրքիայի հետ, փորձելով ելնել 1917 թ. հոկտեմբերյան բոլշևիկյան ռուսական հեղափոխիչ բնույթի հեղափոխությունից հետո աշխարհում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր ռեալությունների հաշվառումից: Միաժամանակ, պետք է ընդգծել, որ այս կարգի հետախուզական տվյալները ոչ մի լուրջ տպավորություն հայկական քաղաքական և կուսակցական շրջանների վրա չէին թողնում, 1920 թ. կեսերին դեռևս զգալի էր Անտանտի դաշնակիցների նկատմամբ խանդավառ վերաբերմունքը՝ սնահավատ, ոչնչով իրապես չհիմնավորված նվիրվածությունը: Աշխարհաքաղաքական վիճակի ամբողջական պատկերացման տեսանկյունից հետաքրքիր է նաև անդրկովկասյան տարածաշրջանում ստեղծված իրադրության որոշ կողմերի վերահանումը: Այս առումով մեր կողմից արխիվներում կատարված հետազոտությունը ցույց տվեց, որ այդուհանդերձ, ընդամենը մասամբ են իրավացի

⁵³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 65:

այն հեղինակները, որոնք ՀՀ հետախուզական ծառայություններին մեղադրում են խիստ թուլություն կամ անգործության մեջ, թշնամուն հակադրելու անկարողունակության, և առավել ևս՝ մատուցված տեղեկատվության արժեքավորության և օգտակարության առումով: Այլ բան է եզրակացություն դալ, ինչի մասին արդեն վերը մասամբ նկատել ենք, որ հետախուզական գործունեության հաջողությունները և սայթաքումները շատ դեպքերում պայմանավորված էին ոչ միայն նրանով, որ այդ հետախուզությունը կադրային-ֆինանսական առումով գտնվում էր սովորական ճիւղերում, այլև նրանով և թերևս առաջին հերթին նրանով, որ այդ ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական այրերը կլանված լինելով 1919 թ. Փարիզում բացված Մեծ տերությունների վեհաժողովով և այնուհետև 1920 թ. օգոստոսյան Սևրով ծնված խանդավառությամբ, որ վերջապես արդարությունը կհաղթանակի, և ամեն ինչ իր տեղը կգտնի, գործնականում, «բնականաբար» լուրջ էին ընդունում [այն էլ նորելուկ հայկական հետախուզության գործունեությունը], կասկածախիտ վերաբերմունք դրսևորելով նրա կողմից մատուցված տեղեկատվության, նրանց կողմից պատրաստված փաստաթղթերի նկատմամբ, դրանք ամուր փակելով իրենց կաթինետների գրոցներում: Իսկ իրավիճակը 1918-1920 թթ. շատ խճճված էր և տաղնապալից: 1920 թ. ապրիլի 25-ին պողպորուհիկ Մ. Դոդոխյանը մի շատ հետաքրքիր զեկուցադիր է ուղարկում իր վերադասին՝ Հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան Տ. Դեվոյանցին, որն այն անմիջապես ուղարկում է ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին: Դրանում ասվում էր, որ առկա տեղեկությունների համաձայն, որոնք հենվում են թուրքական աղբյուրների վրա, Կոստորը Օլթիի, Իդի և այնուհետև Էրզրումի հետ կապված են մեկ միասնական հեռագրակապով, որտեղից էլ կապված են Կ.Պոլսի հետ: Հենց Կ. Պոլսից էլ թելագրվում է, թե ինչ վարքագիծ պետք է որդեգրեն Էրզրումյան միլիտանները: Տեղեկատվության ևս շատ կարևոր մի մանրամասն ներկայացնենք. ըստ դրա, իբր թե Էրզրումում գտնվող 15-րդ կորպուսը պատրաստվում է իրեն հայտարարել բոլշևիկյան և շարժվել Հայաստանի վրա, որպեսզի իբր թե պահանջի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի իրագործումը, և ըստ այդմ զբաղեցնի դրանով նախատեսված տարածքները: Մ. Դոդոխյանը հենվելով դարձյալ նույն աղբյուրների վրա, տեղեկացնում էր, որ իբր թե 15-րդ կորպուսի հրամանատարները գտնվում են կապերի մեջ անգլիացիների հետ, որոնք համաձայնվել են այդ տարածքների զբաղեցման հետ, սակայն պայմանով, որ թուրքերը խաղաղ բնակչությանը ձեռք չեն տա (այս հանգամանքը զարմացնում է Հայ հետախուզիկին, քանզի հայերը և Հայաստանը մեծ ակնկալիքներ ունեին Դաշնակիցներից, սակայն խորքային փաստերը այլ բաների մասին էին վկայում - Վ. Վ.): Մ. Դոդոխյանը նաև տեղեկացնում էր, որ Օլթիում գտնվող թուրքական զնդապետ Ջաֆար բեկը հուլյաներին ուղարկված նամակում չնորհակալություն էր հայտնում այն բանի համար, որ վերջիններս բացա-

սաբար են վերաբերվել Հայաստանի կառավարության կողմից հայտարարված զորահավաքին: Զեկուցագրում նաև նշվում էր Օլթիում կենտրոնացած շուրջ 2000-ոց թուրքական կանոնավոր զորքի մասին, դրան հավելելով նաև այն, որ թուրքերի մեջ այդ կապակցությամբ քարոզչություն է տարվում այն մասին, որ թող հայերը ինչ ուզում են՝ անեն, չուտով թուրքերը գալու են: Զեկուցագրում փաստեր կան նաև Նախիջևանում տեղի ունեցած շարժումների, և այնտեղ գտնվող 200 հոգանոց չեթնիկական խմբի մասին⁵³¹:

Թիֆլիսում գտնվող Հայ հետախուզյալները ևս օգտակար աշխատանքներ էին ծավալում պարզելու համար ադրբեջանական, խորհրդային և թուրքական զորքերի տեղաբաշխումը Հայաստանի սահմանների շուրջ, զենքի ու զինամթերքի առաքումների, ադրբեջանական դործակալների քայքայիչ գործունեություն և այլնի մասին: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին հասցեագրված Քիչմիշյանի 1920 թ. հունիսի 23-ի հեռագրով տեղեկացվում էր խորհրդային զորքերի տեղաբաշխման մասին Կովկասում, որը ձեռք էր բերվել պրապորշչիկ Յաբլովիկի միջոցով անգլիական ծառայության կապիտան **Կորդից (Կուրտ)**, որը մայոր **Տ. Դ. Դեյլի** տեղակալն էր: Հեռագրում հայտնվում էր, որ սովետական զորքերի կազմում Ադրբեջանում գտնվում են 11-րդ բանակը և 4 զրահագնացքներ, իսկ ընդհանուր առմամբ, ռուսական, սովետական զորքերի թիվը Ադրբեջանում հաշվվում էր 18-20 հազար սվին, 3000-3500 թուրք, 120 -160 գնդացի, 36 թեթև թնդանոթ, 8 հատվից և այլն⁵³²:

Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայաստանի սահմանների շուրջ թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին տեղեկատվությունը: **Քիչմիշյանը** հայտնում էր թուրքական 4-րդ և 15-րդ կորպուսների մասին, որոնց գլխավորում էր Քյազիմ Կարաբեքիրը, ինչպես նաև 9-րդ դիվիզիայի մասին, որի շտաբը գտնվում էր Էրզրումում, իսկ հրամանատարը Ռուշտի բեյն էր: Տեղեկեկագրում նշվում էր 12-րդ դիվիզիայի մասին, որի շտաբը գտնվում էր Խորասանում, հրամանատարը Խալիլ բեյն էր: Բացի այդ, նշվում էր, որ Խալիլ բեյի գլխավորած 3-րդ դիվիզիան շարժվում է Օլթիի ուղղությամբ, իր կազմում ունենալով 7-րդ, 8-րդ և 11-րդ գնդերը, սվինների թիվը կազմում էր 1100-1800: Քիչմիշյանը նաև հայտնում էր, որ ասկյարները վատ էին հագնված, սակայն լավ էին զինված և ունեին շատ զինամթերք: Նշվում էր, որ 31-րդ դիվիզիան շարժվում է Բայազետի ուղղությամբ: Հետաքրքիր տեղեկություններ էին հաղորդվում ոչ կանոնավոր դորամասերի մասին, որոնցից Մերդենեկի ուղղությամբ գտնվում էին 1200, Օլթիում՝ 350 հոգիանոց Էրզրումյան ժանդարմերիայի գումարտակները, Տրապիզոնում՝ 300 հոգիանոց ժանդարմերիայի գումարտակը, Օլթից հյուսիս գտնվում էր 1500 մարդուց բաղկացած մի բանդա, իսկ Օլթի և Տրապիզոնի միջև (գլխավորապես Հասան-Կալայում) 1600 հոգիանոց ոչ կանոնա-

⁵³¹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, ք. 116:

⁵³² Նույն տեղում, ք. 74:

վոր բանակի հեծելազորը: Ամփոփագիրն ավարտվում էր տեղեկատվությամբ այն մասին, որ ոչ կանոնավոր հետևակի թիվը հասնում է 17 հազարի (մինչև 15 հազար հեծյալ, իսպիլ-բեյի զվխավորությամբ գործում էր 1600 հոգիանոց հեծելազորը), ժանդարմների թիվը՝ 650 հոգի էր, զինված բանդանների մեջ ընդգրկվածների թիվը կազմում էր 3000 մարդ⁵³³:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի (N° 21) գաղտնի ամփոփագիրը թեև տառապում է որոշ թերություններով, այնտեղ ի տարբերություն նախորդ ամփոփագրերի, կա միլլիական-քեմալական շարժման որոշ թերազնահատում, ռազմաքաղաքական իրավիճակի որոշակի թյուրմբեռնում՝ հունական զորքերի էլիբրնեի վրա հաջող հարձակման և այլ իրողությունների դիտարկման առումով, սակայն դարձյալ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանզի նրանում ակնարկներ կան բուլչեիկա-թուրքական համագործակցության, Մոսկվայի կողմից ցուցաբերվող դրամական-ֆինանսական օժանդակության, էրզրումի շրջանում թուրքական ուժերի տեղաշարժերի և այլնի մասին⁵³⁴:

Ամփոփագրում ասվում է **Քյազիմ Կարաբեքիր** փաշայի հաճախակի ռազմաճակատ կատարած այցելությունների և բուլչեիկների հետ նրա հանդիպումների մասին էրզրումում: Տեղեկություններ են հաղորդվում Վանի շրջանում կազմակերպված պահեստի 2 գնդերի, էրզրում ժամանած հեծյալ գնդի, Թագակերտի տեղամասում 2000 մարդուց բաղկացած կանոնավոր զորքի (2 հրետանիով) առկայության մասին և այլն: Ամփոփագրում տեղեկություն է տրվում Ադրբեջանից Թուրքիա ներթափանցած բուլչեիկների խմբերի, Օլթիի շրջանում 400 հոգանոց կարմիր ռուսների հայտնվելու և թուրքական զորքերի մեջ բուլչեիկ-պրոպագանդիստների գործունեության վերաբերյալ⁵³⁵:

Անշուշտ, հասկանալի է, որ այս տեղեկատվությունները չեն հավակնում լիարժեք լինել, դա ընդամենը կատարված հնարավոր աշխատանքի արտացոլումն էր, որոշ թվական տվյալներ գուցե ճշգրտման և հավելման կարիք ունեին, սակայն եղածն էլ բավական էր, որոնք հաղորդվում էին հետախուզական ծառայության կենտրոնին թուրք-հայկական 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված պատերազմից⁵³⁶, ուղիղ երեք ամիս առաջ, հունիսի 23-ին և կարող էին լուրջ նախագուշացում հանդիսանալ քաղաքական շրջաններին ակնկալվող և նախապատրաստվող փոթորկալից իրադարձությունների

⁵³³ Նույն տեղում, թ. 74 - 75:

⁵³⁴ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 25/25:

⁵³⁵ Նույն տեղում:

⁵³⁶ Կան մի շարք տարբերակներ, այդ թվում նաև պատերազմը սեպտեմբերի 28-ին սկսված լինելու վերաբերյալ, սակայն առավել ընդունելի տարբերակը պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Է. Ա. Ջոնրաբյանինն է, որը գիտականորեն հիմնավորված է և փաստարկված, ըստ որի թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմի սկիզբը պետք է համարել հենց սեպտեմբերի 23-ը. - Է. Ա. Ջոնրաբյան, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 159-166:

նախօրյակին: Ինչևիցե, հարկ է եղրակացնել, որ ինչպես այս, այնպես էլ մի շարք հետախուզական տեղեկագրեր, ոչ միայն Թիֆլիսից ստացվող, գուցե և այլ աղբյուրներից, այդպես էլ իրենց նպատակին չհասան, և դրա մեջ ամենևին էլ միայն հետախուզական ծառայությունները չեն մեղավոր, և որոշ իմաստով մենք պետք է ճշգրտենք 1999 թ. մեր կողմից հրապարակված գրքուկներում⁵³⁷ արտահայտված որոշ մտքեր՝ կապված թուրք-հայկական պատերազմում հայկական հետախուզության գործունեության մասին արտահայտված տեսակետների հետ: Հետախուզությունը գուցե և ուներ իր մեղքի բաժինը, տվյալները հակասական էին, ոչ ամբողջական, երբեմն էլ ճշգրտման կարիք զգացող, բայց որ դրանք վկայում էին թուրքական գործերի ռեալ տեղաշարժերի մասին, պետք էր դրանց ուշադրություն դարձնել, սակայն զգուշավորության բոլոր ազդանշանները խլացվեցին աշխարհաքաղաքական հետագա գործընթացների մամլիչի տակ, և կրկնում ենք՝ մասնավորապես Սևրյան ոգևորիչ և «հեղձուցիչ» մթնոլորտում, որը շատ դիպուկ է նկատել ՀՀ առաջին վարչապետ Հովհ. Փաշաղնուին. *«Սեւրի դաշնագիրը չլացրել էր բոլորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթնացրել իրականութեան գիտակցութիւնը»*⁵³⁸:

Որոշ փաստեր ուղղակիորեն և անուղղակիորեն վկայում են, որ հայ ժողովրդի Անտանտի գծով մեծ «եղբայրները» հաճախ պարզապես քողարկվելով հայ ժողովրդին անշահախնդիր օգնելու խոստումներով և Անդրկովկասում ժողովուրդների միջև կայուն խաղաղություն ապահովելու կարգախոսներով, հաճախ էլ այդ ամենին հավատարիմ չէին մնում և հակառակն էին անում: Դա մասնավորապես արտահայտվեց նրանում, որ անգլիացիներն իրենց քողարկված պրոմահանդեական դիրքորոշման մեջ այնքան առաջ գնացին, որ օգտվելով իրենց ռազմավարական դիրքային առավելություններից մեծ քաղաքականության բնագավառում, երբեմն էլ շատ քողարկված եղանակներով հովանավորում էին Հայաստան ներթափանցող ադրբեջանա-թուրքական հետախուզության գործակալներին, կամ էլ թե լավագույն դեպքում ձգտում էին թե՛ հայերին, թե՛ ադրբեջանցիներին, և թե՛ վրացիներին պահել իրենց հսկողության տակ և ստացված կամ առկա հետախուզական տեղեկատվությունը օգտագործել այնպես, ինչպես իրենք էին նպատակահարմար գտնում՝ հարմարեցնելով իրենց աշխարհաքաղաքական նպատակներին: Այսպես, դեռևս 1918 թ. մարտի 4-ին Ղարաբախիսայից զինվորական շտաբի անունով գեներալ-մայոր *Բաղդասարովի* կողմից ուղարկված հեռագրում նշվում էր, որ Ղարաբախիսայի գավառում բռնվել է թուրքական բանա-

⁵³⁷ Տե՛ս Վ. Վրաքյան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց քաղաքական պատմության էջերից), էջ 22-27, **նույնը**՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հաստիքի ծառայությունները 1918-1920 թթ. (Հայոց քաղաքական պատմության նորագույն էջերից):

⁵³⁸ Տե՛ս **Յովհ. Քաջագունի**, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլ ես, էջ 43:

կի զինվոր Ամիր Բաբա Խալիլ Օղլին, որին ուղեկցել են Ալավերդի՝ գնդապետ **Ա. Մ. Զ. Դուգլասի** տրամադրության տակ: Ինքնին Հասկանալի է, որ խոսքը գնում էր թուրքական հետախուզության նկրտումների մասին⁵³⁹: 1918 թ. ապրիլի 8-ի հետախուզական տեղեկագրից ականհայտ է դառնում, որ մարտի 28-ին **Քերիմ խան էրիվանսկին** (նախկին Արագձայան-Նախիջևանյան Հանրապետության Զինվորական մինիստր) այցելությամբ գտնվել է անգլիական շտաբի մայոր **Սանդերսի** մոտ⁵⁴⁰: Նույն ձեռագիրը շարունակվեց նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք:

Մի այլ փաստաթղթից, որ ուղարկվել է գեներալ-մայոր **Սիլիկյանի** և Գլխավոր շտաբի, նրա հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների կազմակերպիչ գնդապետ **Զինկեիչի** կողմից ռազմական նախարարին, ականհայտ է դառնում անգլիացիների դերքորոշումը որոշ կարևոր իրադարձությունների կապակցությամբ, մասնավորապես Հայաստան-Ադրբեջան և Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների որոշ երակետային խնդիրների առումով: 1919 թ. մարտի 2-ին թվագրված այդ գրությունում վերահիշյալ անձինք կարևոր տեղեկատվություն են հաղորդում այն մասին, որ մեր կառավարության կողմից Հայաստանում սովի մասին հայտարարությունից հետո, Բաքվում գտնվող անգլիական հրամանատարությունը չեղյալ էր հայտարարել իր իսկ որոշումը Բաքվից Հայաստան մի էջերին հայ զինվորներ ուղարկելու մասին, որոնց հետ ենթադրվում էր առաքել ռազմածրեք և որոշ քանակությամբ ուսեստեղեն: Այնուհետև, այդ նույն աղբյուրից պարզվում էր, որ համաձայն որոշ ստուգված տեղեկությունների Բաքվում պատրաստված են դեպի Հայաստան առաքման (անգլիացիները ձգձգում էին տարբեր պատրվակներով) 2 վագոն ալյուր, 6 վագոն ցորեն, 350 հատ եռագիծ հրացան դրանց համար նախատեսված 400 հազար փամփուշտով, 2-ական «Կոլտ» և «Մաքսիմ» սխտեմի գնդացիներ: Ավարտում էին այս կարևոր տեղեկությունը Սիլիկյանը և Զինկեիչը, ռազմական նախարարից խնդրելով, ծայրահեղորեն անհրաժեշտ այդ ամենը Հայաստան տեղափոխելու համար համապատասխան միջնորդությամբ հանդես գալ Բրիտանական հրամանատարության առաջ, կարևորելով այդ խնդրի լուծումը ՀՀ ազգայնապետական անվտանգության տեսանկյունից, որպես կարևոր նախապայման թուրքական ագրեսիվ նկրտումներից անջրպետվելու համար և ՀՀ պահանջ-մուկները գեներալ ռեզիմենտների պաշարների լրացման առումով⁵⁴¹: Հասկանալի է, որ այդ հիմնախնդիրների լուծման մեջ շահագրգռված էին նաև հայկական հետախուզության աշխատակիցները, ինչի համար գործադրվում էին ռեալ ջանքեր:

⁵³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 71 - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 3:

⁵⁴⁰ Նույն տեղում, ք. 4:

⁵⁴¹ Նույն տեղում, գ. 180, ք. 14:

Հայտնի է, որ այդ օրերին Երևանում էին գտնվում անգլիական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունը ներկայացնող **Ջ. Գրեյսին** և նրա ռազմական կցորդ կապիտան **Գ. Կուլտը** և ուրիշներ: Երբեմն էլ անգլիական ռազմահետախուզական գործակալները իրենց այնքան վստահ էին զգում, որ ինքնակամ ձերբակալություններ էին իրականացնում, հետաքննության ողջ ընթացքը գաղտնի պահելով: 1919 թ. հոկտեմբերի 17-ին ՀՀ ՆԳ նախարար **Ա. Գյուլիսանդանյանը** Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված դիմումագրում (N 6145) հայտնում էր, որ իրենց անհայտ հանգամանքներում, անգլիական զինվորական իշխանությունների կողմից ձերբակալվել է Սուրմալուի գավառային կոմիսար, պրապորշիկ **Արտաշես Ստեփանյանը**, և ուղարկվել Բաղդադ և գտնվում է հսկողության տակ: ՆԳ նախարարը նաև հաղորդում էր, որ իր ունեցած տեղեկությունների համաձայն, անգլիացիները համոզվել են նրանում, որ Արտաշես Ստեփանյանը թյուրիմացաբար է ձերբակալվել (որը քիչ է հավանական, ուղղակի անգլիացիները թերևս չէին կարողացել իրենց ձեռքը գցել այն, ինչ-որ ուզում էին, հնարավոր է՝ որևիցե փաստաթուղթ, որը կհաստատեր նրանց կասկածները, և կարելի է ենթադրել, որ լինելով գավառային կոմիսար, Արտաշես Ստեփանյանը կարող էր զբաղվել նաև հետախուզական բնույթի գործերով, ինչը կարող էր նաև շոշափել բրիտանական ռազմաքաղաքական շահերը՝ Վ. Վ.): ՆԳ նախարարը խնդրում էր Արտաքին Գործերի նախարարություն միջոցով անգլիացիներին հարցում կատարել և պարզել Արտաշես Ստեփանյանի ձերբակալության պատճառները, և միջնորդել՝ վերջինիս ազատել կալանքից⁵⁴²: Ելնելով դրանից, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը հարցապնդումով (N 4407) հոկտեմբերի 20-ին դիմում է Անդրկովկասում անգլիական բարձր կոմիսար Գրեյսինին, ինչպես նաև Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին՝ գործին ընթացք տալու նպատակադրումով⁵⁴³: 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարություն գլխավոր քարտուղարը Բաքվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադյանին ուղղված հեռագրում այդ փաստի մասին է շեշտում, ասելով, որ 1919 թ. սկզբին անգլիացիների կողմից Երևանում ձերբակալվել է Հայ սպա Արտաշես Ստեփանյանը և տարվել Բաղդադ: Գլխավոր քարտուղարը նշում էր, որ անգլիական կապիտան Գրեյսիից ստացված գրություն համաձայն Ստեփանյանը հանցանշանների բացակայության պատճառով ազատվել է կալանքից և գտնվում է Համադանում: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարություն գլխավոր քարտուղարը խնդրում էր Բեկզադյանից պարսկական Հյուպատոսի միջոցով կամ էլ այլ ճանապարհով ու ձևով Ստեփանյանին դուրս բերել Համադանից և բերել Երևան, ուր վերջինիս սպասում էր սեփական ընտանիքը, ինչը և կատար-

⁵⁴² ՀԱԱ, ֆ.Պ -200, ց.1, գ. 242, մաս II, ք. 268-269:

⁵⁴³ Նույն տեղում:

վում է⁵⁴⁴: Ակնհայտ է, որ հայկական հետախուզական ծառայությունները փորձում էին կայացման գործընթացներն ավարտել, լիարժեքորեն կանգնել սեփական ոտքերի վրա, ձեռքառավելով տարբեր ազդեցություններից, հաղթահարելով զանազան մոլորություններ և դուրս գալ կազուսային վիճակներից, ամեն ինչ նպատակամղելով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության հրատապ խնդիրների լուծմանը, կուտակելով նաև այդ գործի համար կարևոր տեղեկատվություն:

Զնայած դժվարություններին, օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին հետախուզությունը և՛ Երևանում, և՛ Թիֆլիսում աշխատում էր գերլարումով, ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն Հայաստանում և նրա շուրջը տիրող, Թուրքիայում, Ադրբեջանում և Վրաստանում առկա քաղաքական տրամադրությունների և այլնի մասին: Այսպես, ուշացումով (որն անհասկանալի է, թե ինչու է այդպես պատահել, կարծես թե դրանում դիտավորություն կար - Վ. Վ.) 1920 թ. հոկտեմբերի 6-ին Թիֆլիսում Հայաստանի գինվորական կցորդ (ինչպես նաև հետախուզական գործերի ղեկավար) **Քիչմիշյանի ստորագրությամբ Հայաստանի գործերի Գլխավոր շտաբ է ուղարկվում** բավականին արժեքավոր մի տեղեկատվություն, որն ստացվել էր էրզրումից Հայաստանի վրայով Թիֆլիս վերադարձած Վրաստանի գինված ուժերի Գլխավոր շտաբի մի սպայի միջոցով: Այդ տեղեկատվական բնույթի փաստաթղթում տվյալներ էին բերվում Քեմալ փաշայի ուժերի դասավորման մասին Կովկասյան ճակատում՝ սեպտեմբերի 3-ի դրությամբ: Սույն տեղեկագրում նշվում էր, որ. 1) Թուրքական 3-րդ կովկասյան դիվիզիան (6 հազար սվին) ժանդարմական գումարտակի հետ միասին տեղաբաշխված է Սև ծովի ափին, իսկ շտաբը՝ Տրապիզոնից 18 վերստ հեռավորության վրա, դեպի Բայբուրդի կողմն՝ ըստ այդ տեղեկատվության, 2) 9-րդ դիվիզիան, որի պետը Խալիտ բեյն էր, ուներ մոտ 5 հազար գինվոր իր գլխավորած զորամիավորման կազմում և մեկ հրետանային գունդ, իսկ շտաբն ըստ մի վարկածի գտնվում էր Օլթիում, մյուս տարբերակի համաձայն՝ Կոստրում, 3) 12-րդ դիվիզիան, որը տեղաբաշխված էր Կարսի մարզում՝ մինչև Արոս, իր կազմում ուներ 6 հազար սվին՝ գումարած հրետանային գունդը, իրեն կից ունենալով 15-րդ հեծելա-գունդը, 4) 11-րդ դիվիզիայի շտաբը գտնվում էր Բայազետում, պետը՝ Զավադ-բեյն էր, շտաբին կից կար մեկ պահակային գումարտակ և սակրավորների վաշտ՝ 250 հոգուց բաղկացած, իսկ դիվիզիայի ընդհանուր թվաքանակը հասնում էր 5000-ի և նախատեսված էր Իգդիրի ուղղությամբ օպերացիայի համար: Տեղեկատվության մեջ նաև հայտնվում էր, որ 15-րդ կորպուսի շտաբը գտնվում է էրզրումում, և որի հրամանատարը Գլխավոր շտաբի գնդապետ Քյադիմ բեյն էր, կորպուսի շտաբի պետը՝ Գլխավոր շտաբի մայոր Մուսթաֆա բեյը: Բացի դրանից, սեպտեմբերի 3-ի հաղորդագրության մեջ նշվում էր,

⁵⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 211, ք. 392, գ. 242, մաս II, ք. 268:

որ էրզրուժում է գտնվում ադրբեջանական բանակի թաթարական հեծյալ գունդը՝ 250 մարդ թվաքանակով և պահակային 200 հոգեանոց գումարտակը և հրետանավորների գնդի մարտկոցը (2 հրետանիով): Հետախուզական սուլյն ամփոփագրերի ամփոփիչ հատվածում ասվում էր, որ Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը գտնվում է էրզրուժում, իսկ հրամանատարը՝ թուրքական զորքերի Գլխավոր շտաբի գեներալ Քյադիմ Կարաբեքիր փաշան է, իսկ Գլխավոր շտաբի պետը՝ գնդապետ Քյադիմ բեյը (հնվեր փաշայի փեսան): Փաստաթղթում ասվում էր, որ իբր թե զորամասերը հանդերձանք չունեն, որ այն չկա և համբարակապետական պահեստներում: Նշվում էր պարենամթերքի սակավության մասին (ինչը թուրքական զորամասերի զինվորները (ավելի շուտ ասկարները) վայրագաբար հայթայթեցին հայկական տարածքներում, որոնցով նրանք անցան ավերակների վերածելով գյուղերը, իսկ մարդկանց զաղանաբար ոչնչացրին - Վ.Վ.): Ինչևիցե, սուլյն շատ հետաքրքիր փաստաթղթում արձանագրված էր, որ մարտական փամփուշտները քիչ են, իսկ հրետանային արկերը մոտ 20 հազար արկ (ինչն ամենևին էլ քիչ չէր - Վ. Վ.): Այնուհետև ասվում էր, որ դրամի բացակայության պատճառով, սպաներին և զինվորներին 6 ամսվա ընթացքում ոչ մի անգամ ռոճիկ չի վճարվել, որի հետևանքով աճել են դժգոհությունները և խմորումները զորամասերում (այդ դժգոհությունները վերջիններս պարպեցին խաղաղ հայ բնակչության վրա, անխղճաբար կողոպտելով քաղաքներն ու գյուղերը - Վ. Վ.): Ըստ այդ տեղեկատվության, թուրքերը հեռագրագիծ ունեին էրզրուժից մինչև Նախիջևան (Մակվի խանության վրայով), չնայած այն հանգամանքին, որ Մակվի խանը, ըստ եղած տվյալների, չէր էլ համակրում անատոլիականներին: Վերջապես ասվում էր, որ ներկայումս, ըստ Վրաստանի Գլխավոր շտաբի տվյալների, թուրքական կանոնավոր զորամասեր չկան Թախտակրանում, ուր մնացել էին ընդամենը մի քանի հարյուր չեթնիկներ, իսկ Մերդենեկում՝ մի վաշտ և չեթնիկներ: Վերջնամասում շատ կարևոր տեղեկություն էր հաղորդվում, որ վրացիները, կանխատեսելով բարդացումները Արգահանում, մոտ օրերին ենթադրում են իրականացնել տեղական բնակչության զորահավաք՝ ժողովրդական գվարդիայի ուժեղացման համար, որը տեղաբաշխված էր Բաթումի մարզում⁵⁴⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, սուլյն տեղեկատվությունը որոշակի արժեք ունի, քանզի կարևոր տվյալներ էր հաղորդում թուրքական զորքերի տեղաշարժերի և թվաքանակի մասին, մանավանդ, որ այն թվագրված է հենց սեպտեմբերի 3-ի վիճակով, այսինքն մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, որին դեռ երկու շաբաթից ավելի ժամանակ կար, իսկ այդ ընթացքում կարելի էր շատ լուրջ նախապատրաստություններ տեսնել: Միաժամանակ պետք է նշել, որ այն տառապում էր որոշ թերություններով, որոնցից են թուրքական բանակի թվաքանակի, մարտական հնարավորությունների և

⁵⁴⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 154, ք. 118:

բարոյահոգեբանական պատրաստվածութեան ու ոգու, ինչպէս նաև նյութատեխնիկական բազայի որոշ կողմերի թերազնահատումը, գուցե և անտեղյակութիւնը որոշ այլ հարցերից: Մյուս կողմից էլ հնարավոր է, որ վրացական գործերի Գլխավոր շտաբը միտումնավոր էր այդպիսի տեղեկատվութիւն տվել, որոշ տվյալներ աղճատելով, միտումնավոր ձգտելով հայկական կողմին գցել շփոթութեան մեջ, խճճել վերջինիս, ելնելով թուրքերի հետ իրենց ընդհանուր շահերից հայտնի տարածքներում (Կարս, Բաթումի, Արդահան և այլն): Այնուհանդերձ, հարկավոր է հատուկ նշել, որ գլխավոր խնդիրը նրանում էր, որ սուլայն տեղեկատվութիւնը, որն անկասկած իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ, որոշակի արժեք ուներ, անհասկանալի պատճառներով բաժանվանքի ուշ հասավ Երևան՝ հոկտեմբերի սկզբին, երբ թուրք-հայկական պատերազմը իր սրմանն էր գնում, ակնհայտորեն Հայաստանի համար դժվարին իրավիճակում և վճռական դեր չկատարեց ռազմաքաղաքական ուժերի վերադասավորման տեսանկյունից: Այն որոշ չափով հետաքրքրեց Զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, որն էլ որոշ հարցերի պարզաբանման նպատակով 1920 թ. հոկտեմբերի 7-ին հեռագրով (№ 331), դիմեց գեներալ Քիշմիշյանին: Նա հայտնում էր Զինվորական նախարարութեան բանաձևի մասին № 397 հեռագրի կապակցութեամբ, որին ստորև կանդաղառնանք: Գլխավորը, որ նշվում էր այդ հեռագրում, կայանում էր հետևյալում. վերջինս հայտնում էր, որ հաղորդած տվյալները համընկնում են իրենց ունեցածի հետ, սակայն խնդրվում էր ստուգել, թե 1) ինչ ուժեր են թուրքերը կենտրոնացրել Արդահանի մարզում, 2) շեղում էր, որ վրացական և հայկական կամավորները կարող են դալ, 3) հրահանգում էր Քիշմիշյանին մնալ իր տեղում, սակայն բոլոր այն սպաներին, ովքեր գեկուցադիր են ներկայացրել ռազմաճակատ մեկնելու վերաբերյալ, ընթացք տալ այդ սպաների գործերին, ընդգծելով, որ Հայաստանում դրանց կարիքը խիստ զգացվում է, 4) որ ուսանողուհիներին կարող են տեղաբաշխել: Հեռագրի ամփոփիչ մասում Ռ. Տեր-Մինասյանը խնդրում էր պարզել, թե որտե՞ղ են գտնվում 12-րդ դիվիզիան, 35-րդ և 36-րդ գնդերը⁵⁴⁶:

Հետախուզութիւնը անում էր հնարավորին ամեն ինչ, ձգտելով՝ հայթայթել արժեքավոր և Հայաստանի հանրապետութեան պետական անվտանգութեան տեսանկյունից կարևոր տեղեկատվութիւն, գործելով չափազանց լարված աշխարհաքաղաքական իրավիճակում, դեմ առ դեմ անհամեմատ ավելի հզոր հետախուզական կարողութիւններ ունեցող երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և այլ երկրների հետ, որոնք իրենց հատուկ ծառայութիւններն ունեին տարածաշրջանում, իսկ մի քանիսն էլ իրենց պաշտոնական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչութիւնները՝ Անդրկովկասի կարևորագույն քաղաքներում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումիում, Երևանում և այլուր:

⁵⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 119:

4. Տիգրան Դեվոյանցի խմբի հետախուզական գործունեությունը Կ.Պոլսում

Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայությունը, ինչպես նկատել է Տ. Դեվոյանցը, դառնալով «ամէն ...պետութեան աջքերն եւ ականջները», «խաղաղ ժամանակ պատրաստուել է պատերազմի համար. ուսումնասիրել է ամենապզտիկ մանրամասնութեամբ տուեալ պետութեան ջղային բոլոր գծերը, որպէսզի ապագայ պատերազմի պարագային դիւրացնի իր պետութեան ռազմագիտական ծրագրերների գործադրումը»⁵⁴⁷: Այն դարձավ քիչ թե շատ ավարտուն կառույց, որի անմիջական խնդիրների մեջ մտավ հակառակորդի և տեղանքի մասին փաստերի հավաքումը, այդ տվյալների մշակումը և դրանց մասին ժամանակին տեղեկատվության հաղորդումը, բրիգադների շտաբների կողմից հետախուզական աշխատանքի ղեկավարումը, հետախուզության համար տրամադրվող գումարների հաշվառումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը⁵⁴⁸:

1919 -1920 թթ. գոյություն ունեցող բարդ իրադրությունում էլ հայկական հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ոտքերի վրա կանգնել, այլև հնարավորինս արդյունավետ հակազդել Հայաստանի նկատմամբ թուրքական մեքենայություններին, որի կուսակցական-քաղաքական առաջնորդների պատկերացումները և ընդհանուր մարտավարությունը գտնվում էին Սևրյան ոգորումների շրջանակներում, և հայ հետախուզիկների հայթայթած տեղեկատվությունը հաշվի էր առնվում այն չափով, որքան նրանք պատկերացնում և նպատակահարմար էին գտնում: Այդուհանդերձ, 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին (կամ առաջին կեսում) այդ հետախուզությունը բավականաչափ գործուն աշխատում էր տեղեկատվություն հավաքելով Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, բուլղարիկյան Ռուսաստանի և այլ երկրների մասին և, որոշակի պատկերացում կազմելով վերջիններիս գործերի թվաքանակի, տեղաբաշխման, գինվածության և այլնի մասին, ինչպես նաև վերջիններիս դեմ ձեռնարկելով որոշ հակամիջոցներ: ՀՀ գործերի հրամանատարի շտաբի 1920 թ. պաշտոնական հաղորդագրության մեջ շատ կարևոր եզրակացություն է արվում արդեն կայացած հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության մասին. «Անցյալ տարվա դեկտեմբերի վերջերից սկսած (1919 թ. - Վ. Վ.) մենք ունեցել ենք մշտական գործակալական կապ Թուրքիայի և Ադրբեջանի բոլոր քաղաքների հետ, սիստեմատիկ կերպով ստանալով ամենաստույգ ինֆորմացիա Արևելյան Անատոլիայի ազգայնական շարժման մասին, որի գլուխ կանգնած է

⁵⁴⁷ Գեորգյանց Տիգրան, Զինուորական հետախուզությունիմ եւ հակա-հետախուզությունիմ, «Հայրենիք» (Բնստոն), 1943, N 3 (236), Մայիս-Յունիս, էջ 91:

⁵⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 54- 55:

Մուստաֆա Քեմալ փաշան⁵⁴⁹, որն իրեն նպատակ է դրել միանալով բոլշևիկներին և թրքական Ադրբեյջանի հետ՝ ոչնչացնելու համար ատելի հայ ժողովուրդը, որը խանգարում է իրենց ձգտումները իրականացնելուն, այն է՝ միացնել թուրքական ցեղերը, որոնք զինվելով և կազմակերպվելով, պետք է սկսեն պայքար Անտանտի լուծը թոթափելու համար: Այն ժամանակ, երբ Մ. Քեմալ փաշան կազմակերպում է ամբողջ կորպուսներ, որոնք իբր թե չեն հպատակվում Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական իշխանությանը և մի կողմից այդ գործերը կենտրոնացնում է հայկական սահմանի վրա, իսկ մյուս կողմից պատրաստվում է հարձակման ֆրանսիացիների և անգլիացիների վրա, այդ ժամանակ իսալիլ և Նուրի փաշաները բազմաթիվ թուրքական գործակալ սպաներով գործում են Ադրբեյջանում և Դադստանում, որտեղ նրանք պատրաստում են զինված ուժ թուրքիայի հետ միանալու և աշխատում են միաժամանակ նեղ օղակով շրջապատել Հայաստանը՝ մուսուլմանների ապստամբություններ յարուցանելով Նախիջևանում, Զանգեզուրում, Վեդիբասարում և Ղարսի շրջանում (Աղբաբա)»⁵⁵⁰:

ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. մայիսի 24-ի գաղտնի գրությամբ (N 0084) Գլխավոր շտաբի պետի և Հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնակատարներ Ալ. Շենուրը և Հ. Խան-Կոտուրսկին հայտնում էին, որ Գլխավոր շտաբի կողմից շտապ էրգրում, Մուշ, Վան և Թուրքահայաստանի մյուս քաղաքներն է գործուղվել շտաբ-կապիտան Դեվոյանցը (Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. հուլիսի 18-ի հրամանով, որն ստորագրել էին կառավարության նախագահ Ալ. Խատիսյանը և Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը, «Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բաժնի պետի օգնական շտաբ-կապիտան Տիգրան Դեվոյանցը ստանում է կապիտանի կոչում»)»⁵⁵¹: Գրության մեջ ասվում էր, որ միաժամանակ նրա կողմից կարող են կատարվել Արտաքին Գործերի նախարարության կողմից առաջադրված խնդիրները, եթե այդպիսիք նրան առաջիկայում կհանձնարարվեն, խնդրելով այդ մասին շտապ հաղորդել Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունք⁵⁵²: Ուղևորության վերջնական նպատակը Կ.Պոլիս հասնելն էր և այնտեղ Հետախուզական գործը կազմակերպելը: Իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշագրությունում Տ.

⁵⁴⁹ Հարկ է ի դեպ նշել, որ մաթեմատիկայի բնագավառում իր հաջողությունների համար նա ստացել է «*Քեմալ*» անվանումը, ինչը նշանակում է որևիցե բնագավառում «կատարելություն»: Տե՛ս Майкл Ли Лэннинг, 100 великих полководцев, М., “Вече”, 1998, стр. 323: Իսկ ինչ վերաբերում է «Արաբաթը» անվանմանը, ապա Մուստաֆա Քեմալը այն որպես իր ազգանուն ընտրել է իր խորհրդական, հայտնի հայ լեզվաբան Հակոբ Մարքայանի խորհրդով՝ 1935 թ. վերջինիս առաջարկությամբ հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ, Մ. Քեմալի առաջարկով ազգանուններ մշակելով պետական գործիչների և լեզվաբանների համար: Տե՛ս Մ. Աղայան, Հայերը Թուրքիայում, Եր., «Հայաստան», 1994, էջ 61:

⁵⁵⁰ «Յառաջ», Երևան, 9 մայիսի, 1920, N 95:

⁵⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 392, 394:

⁵⁵² Նույն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 10:

Դեվոյանցը պատմում է այդ մասին, բերում որոշ մանրամասներ, որոնք, անշուշտ, միանշանակ չի կարելի ընդունել՝ անհրաժեշտ քննադատական մոտեցում ցուցաբերելով: Դրանք չափազանց հետաքրքիր են և հնարավորություն են տալիս ամբողջականացնել շատ պատմաքաղաքական դրվագներ: **Տ. Դեվոյանցը** գրում է. «Ես գնդապետ **Շնձուրի** (հարկ է առել, որ «**Շնձուրը**» Սարգարապատյան ճակատամարտաշարքից հանրահայտ **Ալեքսանդր Շնեուրի** աղավաղված ազգանունն է - Վ. Վ.) հետ պետք է ուղեւորուէի Պոլիս եւ Կիւլիկա որոշ զինուորական միսիայով: Վերջը Շնձուրը պետք է վերադառնար Հայաստան, իսկ ես պետք է մնայի Պոլիս՝ հետախուզական գործը կազմակերպելու համար: Գնդ. Շնձուրը վերադարձաւ Երեւան, իսկ ես մնացի Պոլիս: Կարճ ժամանակուայ մէջ կապ հաստատեցի Դաշակից պետութեանց ինդելիթենս սերվիսների հետ: Հայաստանի կողմից թէ՛ ապրելու եւ թէ՛ հետախուզական գործը վարելու համար ամսական ինձ տալիս էին ընդամենը 20 լիրա (այս տվյալը չի հաստատվում իր իսկ՝ Տ. Դեվոյանցի վկայությամբ, քանզի Փարիզ՝ Կորգանովին ուղարկված 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ի զեկուցագրում (այն ուղարկվում է նաև ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի հասցեով - № 26) այլ տվյալի ենք հանդիպում, այնտեղ վերջինս փաստում է, որ ինքը օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների համար գնդապետ Շնեուրից բնակվելու և աշխատանքների կատարման համար ստացել է 60.000 ռուբլի՝ կովկասյան բռներով, որը կազմում էր 450 թղթյա լիրա, այսինքն ամիսը՝ 225 լիրա)⁵⁵³: Յուսահատուած՝ առաջին շաբաթին իսկ ուզում էի հեռագրել Հայաստան, որ ինձ յետ կանչեն: Բայց այդ միջոցին ինձ այցելեց Դաշակիցների հետախուզական բաժանմունքի մի ներկայացուցիչը ու առաջարկեց իրենց հաշուին կազմակերպել ամբողջ Արեւելքի հետախուզական գործը: Համաձայնուեցի մի պայմանով, որ իմ բոլոր ստացած տեղեկութիւնները ուղարկեմ նաեւ Հայաստան: Համաձայնուեցին»⁵⁵⁴: Կ.Պոլսում Տ. Դեվոյանցը համագործակցելով մի շարք հետախուզիչների, և մասնավորապես հետագայում Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրի աշխատակից **Հայկազ Ղազարյանի** հետ, որը այդ ժամանակ անգլիական զինվորական ծառայության մեջ էր գտնվում, սկսում են միասին հայթայթել և զանազան եղանակներով Հայաստան ուղարկել արժեքավոր տեղեկատվություն Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների, տարածաշրջանային այլևայլ քաղաքական փոփոխությունների ու շրջադարձերի մասին. «Տեղեկատվութ-

⁵⁵³ Այս տվյալը չի հաստատվում իր իսկ Տ. Դեվոյանցի վկայությամբ, քանզի գեներալ Գ. Կորդանյանին ուղարկված 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ի զեկուցագրում (N 26) այլ փաստի ենք հանդիպում. Դեվոյանցը այնտեղ գրում է, որ ինքը օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների համար գնդապետ Շնեուրից աշխատանքների կատարման և բնակվելու համար ստացել է 60.000 ռուբլի կովկասյան բռներով, որը կազմում էր 450 թուրքական թրթյա լիրա, այսինքն՝ ամիսը 225 լիրա: **Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն)**, թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 3):

⁵⁵⁴ **Տիգրան Դեյլեանց**, Կեսանքիս դրոագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 1 (246), Յուն-Փետր, էջ 60-61:

եան տեսակէտով շատ արժէքաւոր էին Ե. Թ.-ի⁵⁵⁵ ամեն օր ինձ տուած լուրերը: Ամէն օր նա տալիս էր ինձ պատճէնները Թուրքիոյ բոլոր նախարարութիւններէ գաղտնի նամակներէ, հրահանգներէ, հեռագիրներէ, ստացուած ու ուղարկուած: Այդ միջոցին սկսուել էր Միլլի շարժումը, եւ Պոլսոյ Կեդրոնական կառավարութիւնը աջակցաւ էր խաղում Դաշնակիցներէ հետ, հակառակ այն բանին, որ նա էլ ուժ էր տալիս գաղտնի կերպով այդ շարժումին»⁵⁵⁶: Սակայն ամեն ինչ հարթ չէր ընթանում, երբեմն էլ առաջանում էին քաջշուկներ ու նույնիսկ ընդհարման հասցնող լարված իրավիճակներ, առավել ևս երբ դա տեղի էր ունենում բուն հետախուզական աշխատանքներն իրականացնող խմբի ներսում, որի ղեկավարներէց մեկը Կ.Պոլսում Տ. Դեվոյանցն էր՝ իր 2 օգնականներով, թարգմանչով՝ անգլերէն, ֆրանսերէն, թուրքերէն լեզուների իմացութեամբ⁵⁵⁷: Տ. Դեվոյանցի մի հաղորդագրութեանից ականհայտ է դառնում, որ տարածայնութեաններ կային Կ.Պոլսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ **Թերնանդ Թախթաշյանի** հետ, որն այդ հետախուզական ամփոփագրերն ուղարկում էր Երևան: Ըստ Տ. Դեվոյանցի, դա հետեւանք էր այն բանի, որ Երևան ուղարկած տեղեկատվութեանն ավելի արժեքավոր էր, քան այն, ինչ Ֆ. Թախթաշյանը ներկայացում էր ՀՀ ղեկավար ռազմաքաղաքական մարմիններին: Դա էլ հանգեցնում էր նախանձոտ, կասկածամիտ վերաբերմունքի միմյանց փոխհարաբերութեաններում, որն էլ, անկասկած, վնասում էր հետախուզական գործին: Ֆ. Թախթաշյանը բազմիցս դիմել էր Երևան՝ Տ. Դեվոյանցին Կ.Պոլսից ետ կանչելու պահանջագրով⁵⁵⁸, որն էլ բացասական երևույթ էր հետախուզական գործի առօրյայում, քանզի ավելորդ քաջշուկները ընդամենը անդամալուծում էին պետականորեն կարևոր գործի՝ հետախուզութեան կազմակերպումը և նրա հետագա ուղղորդումը՝ ի օգուտ Հայրենիքի:

Տ. Դեվոյանցը այդ ժամանակ շատ մեծ կարևորութեան էր տալիս տեղեկատվութեան օգտագործման ճիշտ կազմակերպմանը, և ամեն ջանք գործադրում էր, որ այն լինի նպատակային ու կարողանա ծառայել հիմնական նպատակին, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետութեան պետականութեան և ազգային-պետական անվտանգութեան ամրապնդմանը և հայկական պետութեան սահմանների ընդարձակմանը մինչև իր բնապատմական սահմաններին. **«Կարեւոր լուրերի առաքումը միայն այն ժամանակ արժէք կուեննայ, երբ**

⁵⁵⁵ Հավանաբար, խոսքը վերաբերում է Կ.Պոլսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ **Ֆ. Թախթաշյանին** կամ էլ երբեմն որոշ փաստաթղթերում նշվող **Քախտաշյանին**: Դրանք նույն անձնավորության ազգանվան քիչ ալլափոխված տարբերակներն են. - Վ. Վ.:

⁵⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁵⁷ **Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն)**, քիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁵⁸ **Տիգրան Դեյեմեց**, Կեանքիս դրոագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 1 (246), Յուն-Փետր, էջ 61:

այդ լուրերը լաւ կը դասաւորուին եւ օգտակար կը դարձնին նրանց, որոնք կազմում են պետութեան աչքերն ու ականջները»⁵⁵⁹:

Այս առումով հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Կ.Պոլսից Փարիզ՝ գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկված մի շարք տեղեկատվական ծրարներ, որոնցում կարևոր փաստեր են բերվում թուրքական զորքերի տեղաշարժերի, նրանց ձեռնարկումների և նախապատրաստութիւնների մասին, որոնք ընդգծված հակահայկական միտվածութիւն ունեին, և կարող էին օգտակար լինել ռազմաքաղաքական ղեկավար շրջանների համար: Գ. Ղորղանյանին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 18-ի զեկուցադրում Տ. Դեվոյանցը փաստեր էր բերում Վանի շրջանում 11-րդ դիվիզիայի գործունեութեան (4 մարտկոցների հետ միասին), ինչպես նաև 2-3 զինամթերքի պահեստների կազմակերպման, Դիմանի և Ուրմիայի շրջանում քուրդ Սմկոյի և Իսմայիլ-աղայի մասին (1500 զինված քուրդ և այլն)⁵⁶⁰:

1919 թ. օգոստոսի 19-ին գեներալ **Ղորղանյանին** ուղղված զեկուցադրում նշում է, որ Բրուսում (Պրուս - մասնագիտական գրականութեան մեջ այս պատմական տեղանվան առավել կիրառական տարբերակը «Բուրսա» անվանումն է - Վ. Վ.) իշխանութիւնը աստիճանաբար հանձնվում է երիտթուրքերին, որոնք գաղտնի կազմակերպում են չեթնիկների խմբեր, Տ. Դեվոյանցը ավելացնում է, որ Բրուսի երիտթուրքերից դաշնակիցների համար իրենց գործողութիւններով հատկապես վտանգավոր են իրավաբան Օսման Նուրին, «Էրթողրուլ» թերթի խմբագիր Զիյա Շաքիրը, հայտնի չեթնիկ Դավուդը, որոնք եգիպտոսյան հայտնի հեղափոխական Աբդուլ-Վադիի հետ միասին ձգտում են շարժում առաջ բերել անգլիացիների դեմ, նրանք բազմիցս հայտարարել են, որ Մ. Քեմալը իրենց լիազորել և հանձնարարել է կազմակերպել աշիրեթական խմբեր, որ իրենք համագործակցում են նաև Ադրբեջանի հետ, ուր ապաստան են գտել շատ թուրք և արաբ «հեղափոխականներ»՝ տեղեկութիւն տալով նաև Վան-Ալաշկերտի շրջանում Ք[Գ]ոնիայից տեղափոխված չեթնիկների մասին՝ Հուսեյն փաշայի գլխավորութեամբ, որոնք կառավարութիւնից խոշոր գումարներ են ստացել⁵⁶¹:

Ինչպես պարզվում է կապիտան **Տ. Դեվոյանցի** 1919 թ. օգոստոսի 19-ի զեկուցադրից (8a/ 8a-6)՝ ուղղված գեներալ Ղորղանյանին, Կ. Պոլսում հետախուզական գործերը կապված էին մեծ բարդութիւնների հետ, և դրանցից հնարավորինս ապահովաբանելու նպատակով նա դիմում փորձում է ապավինել վերջինիս օգնութեանը: Զեկուցադրում նշվում էր, որ Կ. Պոլիս է գործուղվել ՀՀ Զինվորական նախարարութեան Գլխավոր շտաբի կողմից, և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայաստանը դեռևս ընդունված չէ Դաշնակիցների կողմից, զանազան պատահականութիւններից ապահովաբան-

⁵⁵⁹ Նույն տեղում:

⁵⁶⁰ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 9/ 9, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁶¹ Նույն տեղում:

վելու նպատակով (մասնավորապես՝ Թուրքիայից), ինքը թախանձազին խնդրում է, որ եթե հնարավոր է՝ ուղարկել որևիցե վկայական Դաշնակցային հրամանատարության կողմից (լինի դա անգլիական, Ֆրանսիական, իտալական, հունական), որպեսզի ինքը լեզալ ձևով ապրի և հարաբերություններ հաստատի անգլիական հետախուզության հետ (կապիտան **Նեռ**), որին տալիս էր տեղեկությունների ամփոփադրերը՝ դա համարելով ոչ բավարար: Դեվոյանցը գտնում է, որ վկայականը ուղարկվի Կ.Պոլիս ժամանող եկող հայկական պատվիրակության միջոցով կապի անհրաժեշտ ապահովման նկատառումներից ելնելով⁵⁶²:

Կապիտան Դեվոյանցը Ղորղանյանին Կոստանդնուպոլսից ուղարկած 1919 թ. օգոստոսի 23-ի գաղտնի գեկուցադրում (8a/ 8a-5) տեղեկացնում էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթում բոլոր թուրքական կուսակցությունները միավորվել են ու գործում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հրահանգների համաձայն, իսկ էրզրումի համագումարից հետո խնդրի է դրվել հակադրվել թուրքական տարածքները զբաղեցնող բոլոր փորձերին՝ ընդգծելով, որ Տրապիզոնում, Ռիզիեում, Ունիայում և ընդհանրապես Լադիստանում բնակչությունը հոյակապ կազմակերպված է, և կապեր ունի Աջարիայի ու Ադրբեջանի հետ: Դեվոյանցը փաստում էր վրացիների հակահայկական գործունեության մասին և նրբանկատության աստիճանի ուշադրավ վկայակոչումներ բերում Կ.Պոլսում Վրաստանի ներկայացուցիչ Ռիեսցլաձեի գործունեության մասին, որը հաճախակի հանդիպումներ էր ունենում ստամբուլյան Չուրուկ Սուլի Մահմուդ փաշայի հետ՝ բանակցություններ վարելով երիտթուրքերի հետ հայերի դեմ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ: Ասվածին Դեվոյանցը հավելում էր, որ իբր թե ընդառաջ գնալով տեղական թուրք բնակչության խնդրանքին՝ խոչընդոտելու Հայկական պետության կազմավորման գործին, կառավարությունում որոշվել է Գոնիայի և Անկարայի չըջաններում գտնվող 50.000 և 40.000 փախստական թուրքերին ու քրդերին համապատասխանաբար տեղափոխել Վանի, Մուշի և Բիթլիսի չըջանները: Դեվոյանցը հետաքրքիր փաստեր էր բերում թուրքական զորքերի տեղաշարժման մասին, որոնք Վանից նետվել են Բայազետի հովիտ (33-րդ, 126-րդ, 127-րդ գնդերը), իսկ 9-րդ դիվիզիայի 34-րդ, 50-րդ, 51-րդ գնդերը (յուրաքանչյուրում 2000-2500 սպին) տեղաբաշխվել էին էրզրում-Հասան-Կալայի չըջանում, 3 դիվիզիա Օլթիի ուղղությամբ և այլն, 36-րդ դիվիզիայի 106-րդ, 107-րդ և 108-րդ գնդերը 15-րդ կորպուսի կազմի մեջ չեն մտել, 36-րդ դիվիզիան ապրիլի վերջերին էրզրումի վրայով անցել է Սվազ և դրանից այն կողմ՝ այդ ընթացքում հարկադրելով տեղական հարուստներին դրամ հավաքել զորքի համար⁵⁶³:

⁵⁶² Նույն տեղում:

⁵⁶³ Նույն տեղում:

Գ. Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. օգոստոսի 24-ին Տ. Դեվոյանցը գեկուցադրում (N 10-8a/8a-4) փաստեր է բերում «Միլի Թաշկիլաթ» շարժման կազմակերպման մասին Դիարբեքլիում, Սղերթ[ը]ում, Նարզանում և Բիթլիսում, որտեղ Աթար Հաքքի բեյը, Շեվքի բեյը, Սմիռնայի ժանդարմերիայի նախկին պետ գնդապետ Ազիզ Փիրինջի Սիթքին և այլոք Հայաստանի կազմավորմանը հակադրվելու համար դրամ են հավաքել, կազմակերպել չեթնիկների խմբեր, իսկ Մուշի շրջանի քրդերի առաջնորդ Մուսա բեկը Մ. Քեմալի կողմից նշանակվել է Մուշի հովտում գտնվող բոլոր քրդական ուժերի հրամանատար: Դեվոյանցը միաժամանակ տվյալներ էր բերում 11-րդ կովկասյան դիվիզիայի և 18-րդ, 33-րդ, 34-րդ գնդերի, 3-րդ կորպուսի 5-րդ դիվիզիայի, 15-րդ կորպուսի մասին և այլն,⁵⁶⁴ որոնք չնայած ունեին որոշ կիսատ-պռատություն, և լրացման, ճշգրտման կարիք էին զգում, սակայն միանգամայն բավարար էին, որ սթափեցնող դեր կատարեին և ազդակ հանդիսանային ՀՀ գինվորական-քաղաքական իշխանությունների համար լուրջ նախապատրաստություններ տեսնելու:

Որոշումները շարունակվում էին, հետախուզությունը Կ.Պոլսում փորձում էր լիարժեք կայանալ, ինչքանով որ դա հաջողվում էր առկա հնարավորությունների շրջանակներում, որոնք շատ սահմանափակ էին, հատկապես՝ Ֆինանսական: Այդ մասին կարելի է դատել *Տ. Դեվոյանցի* 1919 թ. նոյեմբերի 3-ի մի գրառումից, որում նա նշում է, որ ինքը սեպտեմբերի 26-ին գնդապետ Շենեռլից նամակ է ստացել, ուր վերջինս հայտնում էր, որ շուտով կուղարկել 150.000 ու. Տ. Դեվոյանցը հայտնում էր, որ մինչև դրամի հասնելը ինքը ռուսական դիվանագիտական միսիայից պարտք է վերցրել 4000 ֆրանկ, որպեսզի աշխատանքները չդադարեն⁵⁶⁵: Դեվոյանցը ջանադրությամբ լծվում է գործի, և շուտով արդյունքները երևում են: Ինչպես ակնհայտ է դառնում Դեվոյանցի՝ գեներալ Ղորղանյանին Փարիզ ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի գեկուցադրից, այդ ժամանակ արդեն հաջողվել էր հրաշալի փոխհարաբերություններ հաստատել անգլիացիների հետ, որոնցից նաև փաստաթուղթ էր ստանում, որ ինքը ծառայում է Գերագույն կոմիսարիատին կից, հայտնելով, որ գալառներում սեփական գործակալների միջոցով իր անունից կազմված ամփոփադրերը հանձնվում էին անգլիական ներկայացուցչին, որը հեռագրով դրանք հայտնում էր Կ.Պոլսի շտաբ, որտեղից էլ հաղորդագրությունների պատճենները փոխանցվում էին իրեն, և ինքը չէր ցանկանա այս ամենը թողնել Ֆինանսական բարդությունների պատճառով⁵⁶⁶: Կ.Պոլսում հետախուզական աշխատանքների կազմակերպումն ընթանում էր բարդություններով, քանզի Դեվոյանցի գործունեությունը համար անհրաժեշտ փաստաթղթային ապահովվածությունը բավարար

⁵⁶⁴ Նույն տեղում:

⁵⁶⁵ Նույն տեղում, թիվ 17 /17, պահ. 12, դ. 3, ք. 87:

⁵⁶⁶ Նույն տեղում:

չէր: Դա երևում է Տ. Դեվոյանցի՝ գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի զեկուցագրից (N 53), որում վերջինիս հայտնում էր, որ ձեռքի տակ ունի միայն Զինվորական նախարարութիւնից ստացված միայն մեկ փաստաթուղթով և այն էլ կազմված այնպես, որ անհարմար է ցույց տալ, քանզի այնտեղ գրված է, որ «գործուղվում է Կ.Պոլիս՝ դիվանագիտական ներկայացուցչութուն, և Կիլիկիա՝ հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատարի մոտ»⁵⁶⁷: Վերը նշվածից ելնելով՝ Դեվոյանցը գեներալ Ղորղանյանից խնդրում էր հայկական պատվիրակութւյան անունից կամ իր կողմից իրեն տրամադրել անհրաժեշտ փաստաթուղթ, որը հնարավորութիւն կտա ապահովել ավելի լավ կապ⁵⁶⁸:

1919 թ. դեկտեմբերի մոտերքը **Տ. Դեվոյանցը** ՀՀ Զինվորական նախարարութւյան ղեկավարութւյան պահանջագրով ետ է կանչվում Կ.Պոլսում իր կարևոր առաքելութիւնից, ուր նա պետք է մնար մինչև 1920 թ. մայիսը, սակայն հանգամանքներն ավելի զորեղ են գտնվում: Այս խնդրի վերաբերյալ որոշ կարևոր փաստերի ենք մենք հանդիպում Դեվոյանցի հերթական՝ 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված զեկուցագրից, որում վերջինս հայտնում էր, որ Կ.Պոլիս է ժամանել պորուչիկ **Խան-Կոտուրսկին**, որը հայտնել է, որ իրենց մոտ տեղի է ունենում ազգայնացում (նկատի ունի երևի հայացման գործընթացը, որի պատճառով շատ ռուսալեզու սպաներ զորացրվեցին Հայկական բանակից), և գնդապետ **Շնեուրը**, գեներալ **Նազարբեկովը և Հախվերդովը** զեկուցագրեր են ներկայացրել պաշտոնաթողութւյան մասին, որ Գլխավոր շտաբը իբր թե լուծարվում է և այդ իսկ պատճառով էլ որոշել են լուծարել հետախուզական ծառայութիւնը թուրքիայում, բավարարվելով միայն «դիվանագիտական հետախուզությամբ», որի համար 15 օր հետո Երևանից կուղարկեն 300 լիրա՝ հրահանգավորումով՝ մեկնել Երևան: Դեվոյանցը այդ կապակցությամբ սրտնեղութիւն է արտահայտում, ասելով, որ դեռ պարտքեր ունի, որ քանի դեռ պաշտոնական գրութիւն չի ստացել, ինքը մինչև դեկտեմբերի 5-ը ստիպված կլինի մնալ Կ.Պոլսում⁵⁶⁹: Այնուամենայնիվ, Տ. Դեվոյանցը շարունակում է դժվարութիւններով լի աշխատանքը՝ հետևողականորեն և նախանձախնդրորեն ձեռնարկելով հարկ եղած հետախուզական միջոցառումների իրականացումը, փորձում նաև հետևել, թե ինչ չափով են իր կողմից կատարված աշխատանքները իրականութիւն դառնում: Ինչպես պարզ է դառնում Դեվոյանցի գեներալ Ղորղանյանին Փարիզ ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 17-ի զեկուցագրից (N = 55), ինքը կրկնակի հանդիպում է ունեցել գնդապետ Շնեուրի օգնական պորուչիկ Խան-Կոտուրսկու հետ, և պարզել է, որ իր կողմից Երևան ուղարկված նյութը չի մշակվում, չի հաղորդվում Արտաքին

⁵⁶⁷ Նույն տեղում:

⁵⁶⁸ Նույն տեղում:

⁵⁶⁹ Նույն տեղում:

Գործերի նախարարին, այլ ընդամենը զորամասերի համարները մտցվում են ամփոփագրերի մեջ և չաբավթը մեկ հաղորդվում զորամասերին: Դեվոյանցը բողոքում է դրա դեմ՝ ասելով, որ Երևանում չկան գործը հասկացող մարդիկ, և էլ ինչ խոսք կարող է լինել աշխատանքի գնահատման մասին, և դա այն դեպքում, երբ ինքը շարունակում է չքավորանալ՝ վախենալով մարդկանց աչքերին նայել, հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների բնակվելու ու աշխատանքի համար ծախսելով ընդամենը 735 լիրա, որի մասին արգարացնող փաստաթղթերը «Դաշնակցություն» կուսակցության վկայականի, կատարված բոլոր ծախսաթղթերի հետ միասին՝ անհրաժեշտ ստորագրություններով, նոյեմբերի 1-8-ը ուղարկվել են Երևան՝ վավերացված տեղական ռազմական միություն սպաների, ՀՀԴ կուսակցության կողմից:

Եվ այնուհանդերձ, հետախուզական աշխատանքները փակուղի են մտնում, ու ինչպես պարզվում է գնդապետ Ա. Շենուրի՝ կապիտան Տ. Դեվոյանցին ուղարկած հոկտեմբերի 28-ի նամակից, Ֆինանսավորումը, որ անընդհատ ուշանում էր, լավագույն դեպքում կատարվել է միայն հոկտեմբեր ամսվա համար, հետևաբար նրան մնում էր մտածել ետ գնալու մասին⁵⁷⁰: Ստեղծված իրավիճակում Տ. Դեվոյանցը նախապատրաստվում էր դեկտեմբերի 1-5-ը ընկած ժամանակահատվածում մեկնել Բաթումի, որպեսզի նոր պարտքերի և կազմակերպական բնույթի դժվարությունների առաջ չկանգնի՝ որպես պահեստային տարբերակ ունենալով Սևաստոպոլ մեկնելու հնարավորությունը (Սևաստոպոլ, Բաղարնայա հրապարակ, N 1)⁵⁷¹: Իսկ գեներալ Գ. Ղորանյանին ուղարկած 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի գեկուցազրույթում՝ Տ. Դեվոյանցը, Կ.Պոլսից դեպի Երևան իր ետ կանչելու կապակցությամբ դժկամություն արտահայտելով՝ միաժամանակ վրդովվում էր, որ Ֆինանսական հարցերի խնդրում ինքը աջակցություն չստացավ Կ.Պոլսի ոչ մի հայկական հաստատությունից, այդ թվում նաև Թախթաշյանից, չստացավ անհրաժեշտ ջերմություն իր համար ողբերգական այդ օրերին, և այդ իրավիճակում ինքը խնդրում է Նորին Գերազանցությունից վարվել իր հետ, ինչպես նպատակահարմար կգտնի⁵⁷²: Ահա այսպես լուծարվեց հայկական հետախուզություն խումբը Կոստանդնուպոլսում, դադարեցվեց վերջինիս օգտաշատ գործունեությունը:

Ուստի հետաքրքիր է նշել, որ Կ.Պոլսից մեկնելուց առաջ, ինչպես այդ մասին պատմում է իր հուշերում Տ. Դեվոյանցը, Դաշնակից պետություններից մեկը դիմում է նրան իրենց մոտ ծառայության անցնելու առաջարկով, սակայն հայ հետախույզը չի համաձայնում՝ նախընտրելով աշխատել հայկական հետախուզական ծառայությունում և վերադառնալ մարմինների կարգադրությունները կատարել, հավատարիմ մնալ իրեն հանձնարարված գործի

⁵⁷⁰ Նույն տեղում:

⁵⁷¹ Նույն տեղում:

⁵⁷² Նույն տեղում:

և հայրենիքի գաղափարին. «Պոլսից մեկնելուց առաջ, մի Դաշնակից պետութեան պատասխանատու ներկայացուցիչը ինձ փորձեց համոզել, որ հրաժարուեմ իմ Հայաստանի պաշտօնից, մնամ իրենց մօտ շատ լաւ ամսականով՝ ամբողջ Արեւելքի հետախուզական գործը կազմակերպելու համար իրենց հաշուին: Առաջարկում էր 10,000 տոլար ամսական բիւճէ: Ես կտրուկ կերպով մերժեցի: Երեւանը, իմ հայրենիքս, ինձ կանչում էր, պէտք է մեկնէի»⁵⁷³: Ծանապարհն անցնում էր Բաթումիով, այնուհետեւ Թիֆլիսի վրայով նոր պետք է գար Երևան, ուր նրան լավ հիշում էին, և ղեռքս թարմ էին Մետեխի բանտից փախչելու հիշողութիւնները⁵⁷⁴: Զնայած Տ. Դեվոյանցը զինված էր ամեն տեսակի հանձնարարականներով անգլիական, Փրանսիական սպայակազմի և մասնավորապէս անգլիական հետախուզական ծառայութիւնների կողմից, որոնք նրան աջակցում էին Վրաստանի վրայով անցնելու և այլևայլ հարցերում, և ըստ այդմ էլ նա համագործակցութեան մեջ էր գտնվում վերջիններիս հետ, այդուհանդերձ, այդ միջոցին նրանք այդքան օգտակար չէրան, մանավանդ անգլիացիները, որոնք պատրաստվում էին հեռանալ Բաթումիից և Անդրկովկասից: Տ. Դեվոյանցին ղեպի Երևան իր ուղևորութեան հաջող ավարտի իրականացման հարցում օգտակար է լինում Բաթումիի Փրանսիական հյուպատոսը և մասնավորապէս Հայաստանում գտնվող Փրանսիական ռազմական ներկայացուցչութեան աշխատակից կապիտան Ա. Պուադեբարը, որը նաև հետախուզական բաժանմունքի վարիչ էր: Նա Բաթումում ընդունում է Տ. Դեվոյանցին, և ղեպի Երևան նրա ուղևորութեան ընթացքում իր սպունկ-վագոնով կազմակերպում անցումը վրաց-հայկական սահմանով: Դեվոյանցը հայտնվում է Երևանում և սպասում հերթական ծառայողական նշանակմանը: Նա Երևանում ներկայանում է ընդհանուր սպայակազմի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետ, կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանին, որին համարում էր կանոնավոր կրթութիւն չստացած մեկը, և լավ կարծիքի չէր նրա մասին⁵⁷⁵, որը չէր համապատասխանում իրականութեանը, և ամենևին էլ չի հաստատվում համապատասխան փաստերով: Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի պետ Վ. Գ. Մուրադյանը նրան ուղարկում է Կարս՝ այնտեղի զորամասերի հետախուզութիւնը վարելու: Ինչպէս նշում է Տ. Դեվոյանցը, ինքն այդ վերաբերմունքից շատ հուսախաբ էր, որովհետեւ մինչև

⁵⁷³ Տիգրան Դեյեմանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 83:

⁵⁷⁴ Այդ կապակցությամբ մա 1919թ. նոյեմբերի 11-ին Գ. Դորդանյանին ուղղած գեկուցագրում նշում էր, որ Աջարիայով և Արդահանով գնալուց խուսափելու համար ավելի լավ կլինի պաշտոնաթղ լինի և մեկնի Սևաստոպոլ՝ հարազատների մոտ, ուր իրեն կգորա կոչեն Կամավորական բանակ: Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁷⁵ Տիգրան Դեյեմանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 1 (246), Յուն-Փետր. էջ 53, 61, 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 83-84:

Կ.Պոլիս ուղևորութիւնը վարել էր ՀՀ պատերազմական նախարարութեան Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնը և իր համար վերափոխական էր համարում նման նշանակումը, որը, մեր կարծիքով, շատ էլ կարևոր էր, քանզի նրան էր վստահվում Կարսի անկյուն-նաքարային նշանակութիւնն ունեցող հանգույցը, իսկ այդ հանգամանքը չէր կարելի անկարևոր համարել և անտեսել: Թերևս այստեղ Տ. Դեվոյանցը չափն անցնում էր՝ գտնելով որ Վ. Մուրադյանը «չունէր եւ ոչ մի հետախուզական գործակալ, իսկ Հակահետախուզական ճիւղի մէջ արձանագրուած էին 15-ի չափ գործակալներ, որոնք մտել էին այդտեղ միայն զինուորագրութիւնից ազատուելու համար ու միանգամայն անպէտք էին այդ գործի համար»⁵⁷⁶:

Այդուհանդերձ, Հայկական հետախուզական ծառայութիւնը ի դեմս Տ. Դեվոյանցի՝ ունեցավ իր հենակետը Թուրքիայի սրտում՝ Կ. Պոլսում, որտեղից Հայաստան էր ուղարկվում կարևոր տեղեկատվութիւն քաղաքական տարբեր փոփոխութիւնների, քեմալական ուժերի ձեռնարկումների և Դաշնակիցների վերաբերմունքի ու դիրքորոշման հնարավոր վայրկեանների մասին. «Լաւ էր, որ Պոլսից մեկնելուս միջոցին (1919 թ. վերջերին) այնտեղ թողեցի մի կորիզ (Ժ. Ա.-ի գ[Հ]իսաւորութեամբ, որը Կ.Պոլսից հունական «Աւերով» զբաղաւորի ռադիոյի կայանի միջոցով եւ «Աւերով» ծածկագրով հեռագրեր էր հաղորդում Երևան գնդապետ Խօթին⁵⁷⁷), որ խոստացաւ պարբերաբար, առանց վարձատրութեան, Հայաստանի սիրոյն համար, ուղարկել ինձ կարեւոր հետախուզական լուրեր, առնչութիւն ունեցող Հայաստանի հետ: Այդ կորիզը հին, փորձուած Հայ հետախույզներից էր բաղկացած: Նրանք ծախսում էին ամսական տասնեակ հազար տոլարներ՝ աշխատելով Դաշնակից պետութիւնների համար:

Երեւանում ստացայ այդ մարմնից առաջին ծրարը, վաւերական հեռագիրների պատճէններով, ծածկագիր, էրզրումից Պոլիս Կարաբէքիր Քեազիմ փաշայի ուղարկած պատերազմական նախարարին: Ամփոփեցի եւ տպագրելով N 14, սեպտեմբերին խիստ դադտնի ուղարկեցի իմ նախարարին, զօրամասերի պետերին եւ մի օրինակ էլ տուի կապ. Մ.-ին՝ մեր սպայակոյտի «պետին»: Այդ հեռագիրները ցոյց էին տալիս, թէ ինչ՞ դասաւորութեամբ (N N գնդերի եւ դիվիզիաների), ինչ՞ ուղղութեամբ եւ երբ՞ թրքական ու յժերը պէիտի յարձակուէն Հայաստանի վրայ ու գրաւեն Կարսը, Օլթին, Սարիղամիշը, Արդահանը, Իգդիրը եւ այլն: Այդ ամփոփումն ունեմ այսօր ձեռքիս տակ:

⁵⁷⁶ Նոյն տեղում, 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 83- 84:

⁵⁷⁷ Տե՛ս Տիգրան Դեյնեանց, Կենսիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1946, N⁰ 6 (257), Նոյ-Դեկտ., էջ 109-110. - հավանաբար դա վերաբերում է Երևանում հավատարմագրված բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչոյթյան գիմվորական կցորդ Կոմաշին, որի հետ կային բազմակողմանի կապեր, ինչը բխում էր առկա իրավիճակից. - Վ. Վ.

Մաթեմատիկական ճշգրտութեամբ հետազային գործադրուեց այդ հեռագիրներին բովանդակութիւնը Հայաստանի նկատմամբ: Բայց ինչպէս՞ ընդունուեց լուրը մէր պաշտօնական իշխանութեան կողմից: Լսեցի, որ մեր քաջ սպայակոյտի պետը անուանել էր ինձ խելագար, իսկ նախարարներից մեկը ասել էր. «Այդ Դեւոյանցի ցնդաբանութիւններն էն»⁵⁷⁸: Չափազանց կարևոր է արձանագրել, որ դեռևս 1919 թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Ղորղանյանին ուղարկած գեկուցադրում (N 3) Տ. Դեվոյանցը հենց Երևան ուղարկված այդ փաստաթղթի մասին է խոսում՝ ընդգծելով, որ կից ուղարկում է Զինվորական մինիստրութիւնից [Թուրքիա] ձեռք բերված զորքերի տեղաշարժերի և այլնի մասին մի շարք հեռագրեր, որոնք ծածկազրկված վիճակում փոխանակվել են Թուրքական 15-րդ կորպուսի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշայի և ռազմական նախարարի միջև⁵⁷⁹:

1919 -1920 թթ. աշուն-ձմեռ ժամանակահատվածում Տ. Դեվոյանցի կողմից Կ.Պոլսից ուղարկված և նրա բացակայութիւն ժամանակ այնտեղից ստացված վերը հիշյալ բնույթի հեռագրերի, գեկուցադրերի և ամփոփագրերի նշանակութիւն կարևորութիւն մասին հաստատաբերում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանը⁵⁸⁰: Կարծում ենք՝ այս առումով լրացուցիչ մեկնաբանութիւնները միանգամայն ավելորդ են և անտեղի, այստեղ են ասում՝ ասողին լսող է պետք և այն էլ նման բարդ և վտանգալից իրավիճակում, երբ խաղաքարտի վրա էր դրված ՀՀ պետական անվտանգութիւն, ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւն հարցը:

Ինչպես տեսնում ենք, Տ. Դեվոյանցի կենսագրութիւնը լի է իրադարձութիւններով, ծառայողական հետաքրքիր գործողումներով և մասնավորապես կոստանդնուպոլսյան հայկական հետախուզական խմբի ղեկավարման արժանահիշատակ փաստերով, վերելքներով և թվացյալ վայրէջքներով, որոշ վրիպումներով, որոնք նրա դիմանկարն ավելի գունեղ և ամբողջական են դարձնում. 1919 թ. մայիսին Տ. Դեվոյանցը ձեռնամուխ է լինում իր հայտնի ուղեւորութիւնը Արևմտահայաստանի կարևոր քաղաքները՝ Էրզրում, Մուշ, Վան, Կ.Պոլիս և այլուր, իսկ այնուհետև՝ 1920 թ. ապրիլից, գլխավորում է Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը որպես պետ, ինչն էլ ուղղակի վկայում է նրա բարձր աստիճանակարգի մասին հետախուզական ծառայութիւն համաստեղութիւնում, հրաշալի պրոֆեսիոնալ որակի մասին: Հայկական հետախուզութիւնն աշխատում էր, և այս առումով Դեվոյանցը բացառութիւն չէր:

⁵⁷⁸ Տիգրան Դեւոյանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 85:

⁵⁷⁹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17 պահ. 12, դ. 3:

⁵⁸⁰ Տե՛ս R. G. Hovannisian, The republic of Armenia, vol. II, p. 68, 177-178, 489:

5. Օտարերկրյա գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեությունը: Անտոն Մարոկոուտիի գործը (1919 - 1920 թթ.)

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայություններն իր առաջին քայլերը կատարել է 1918 թ. կեսերին. օգոստոսի 13 -ին Նախարարների խորհրդի նիստի որոշմամբ կատարվում է շուրջ 40 հազար ռուբլու դրամական հատկացում հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման համար⁵⁸¹: Ծառայության կայացման ճանապարհին կարևոր էր ՀՀ Զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագիրը, որով հիմնականում ավարտվեցին հետախուզական ծառայության ձևավորման ուղղությամբ ընթացող կազմակերպչական գործընթացները, և ստեղծվեց Գլխավոր շտաբի հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունք, որը, ինչպես նկատել է **Տ. Դեվոյանցը**, դառնալով «ամեն մեկ պետություն աչքերն եւ ականջները»՝ «խաղաղ ժամանակ պատրաստուում է պատերազմի համար. ուսումնասիրում է ամենապզտիկ մանրամասնություններ տուեալ պետություն ջղային բոլոր գծերը, որպէսզի ապագայ պատերազմի պարագային դիւրացնի իր պետություն ռազմագիտական ծրագիրների գործադրումը»⁵⁸²: Այն դարձավ քիչ թե շատ ավարտուն կառույց, որի անմիջական խնդիրներն էին՝ հակառակորդի և տեղանքի մասին փաստերի հավաքումը, այդ տվյալների մշակումը և դրանց մասին ժամանակին տեղեկատվության հաղորդումը, բրիգադների շտաբների հետախուզական աշխատանքի ղեկավարումը, հետախուզության համար տրամադրվող գումարների հաշվառումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը⁵⁸³:

Արևիվային փաստաթղթերն ակնհայտորեն վկայում են հակառակը. ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն ձգտել է հայթայթել արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրավորվող սադրանքների մասին, որը նույնպես քիչ աշխատանք էր, այլև, ինչպես ստորև կտեսնենք, ծառայությունը, ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն՝ որոշակի քայլեր էլ ձեռնարկել՝ հակադրելու ՀՀ նկատմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելու և կանխելու հակառակորդի լրտեսների գործունեությունը հանրապետության տարածքում:

⁵⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. Դ - 201, ց. 1, գ. 484, ք. 9, ֆ. Դ - 202, ց. 1, գ. 13, ք. 12, ֆ. Դ - 204, ց. 1, գ. 216, ք. 1:

⁵⁸² Տ Իգորան Դեյույանց, Զինուորական հետախուզությունն եւ հակա-հետախուզություն, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943, N 3 (236), էջ 91;

⁵⁸³ ՀԱԱ, ֆ. Դ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 54 - 55:

Վերջապես, հայկական հետախուզական ծառայությունների գործունեությունը պատմությունը քիչ թե շատ ամբողջականացնելու և թշնամական գործակալներին մերկացնելու ու նրանց խարդավանքները կանխելու տեսանկյունից կարևոր է նշել այսպես կոչված, **Անտոն Մարոկոկոտտի** գործը: Այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին հենվելով Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի հուլիսի 29-ի որոշման և զինվորական գերատեսչության 1919 թ. հուլիսի 26-ի հրամանի վրա՝ Երևանի զինվորական դատարանում լավեց ավստրիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկոկոտտի մեղադրանքին վերաբերող գործը⁵⁸⁴, որին դատում էին Քրեական օրենսգրքի 198, 119 հոդվածների համաձայն: Քաղաքային դոմայի շենքում ընթացող այդ դատավարությունը ներկա են եղել պառլամենտի պատգամավորներ, հասարակական գործիչներ, զինվորականներ և այլք: Փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ 32 տարեկան այդ անձնավորությունը Հարավսլավիայի Հարավային Ստերիա շրջանի Ցելի քաղաքի ծնունդ է: Այնուհետև տեղեկանում ենք, որ սույն կարևոր դատավարության ընթացքում որպես վկաներ հանդես են եկել Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, հայկական հետախուզական ծառայության ղեկավարներից կապիտան **Վահագն Մուրադյանը**, Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը և Արտաքին Գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի վարիչ **Պ. Յակուլովը**⁵⁸⁵: Իսկ ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 1919 թ. դեկտեմբերի 8 -ին Ներքին Գործերի նախարարության աշխատակիցները բռնեցին Թիֆլիսից եկած մի գաղտնագրված հեռագիր, որի հեղինակը Վրաստանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ Վեքելովն էր: Նա Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ իր գործընկերոջից՝ Հախվերդովից, խնդրում էր աջակցել Անտոն Մարոկոկոտտին Երևան մեկնելու: 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի հեռագրում (N° 120) ասվում էր հետևյալը. «Մոտ օրերին Երևան է մեկնում ավստրիական կապիտան Հրետանավոր Անտոն Մարոկոկոտտին: Նա մտադիր է անցնել Խալի բեյի բանակ: Ցույց տվեք նրան աջակցություն, եթե հարկ լինի»⁵⁸⁶: 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրում (N° 202/c.o) Արտաքին Գործերի նախարարը հայտնելով այն մասին, որ դեկտեմբերի 5-ին Արտաքին Գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի կողմից գաղտնագրվել է Վեքելովի՝ Հախվերդովին հասցեագրած հեռագիրը, որի հիման վրա արվել է համապատասխան կարգադրություն, և դեկտեմբերի 8-ին Երևան-Ալեքսանդրապոլ գնացքում ձերբա-

⁵⁸⁴ Տե՛ս նաև **Գաղտնի փաստաթղթերը: Ադրբեջանի դատադրական գործունեությունից մի էջ**, Եր., Գլխավոր շտաբի տպ., 1920. N 1, («Ռազմիկ» տպարան, N 1), էջ 45-46:

⁵⁸⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 212, ք. 162:

⁵⁸⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, ք. 175:

կալվել է Մարոկկոտոին: Միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ձերբակալվածի մոտ գտնվել է 7000 ռուբլի նիկոլաևյան փող, Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններին վերաբերող քարտեզներ, որոնք հանձնվել են հատուկ կարևոր գործերի գծով քննիչին: Արտաքին Գործերի նախարարը նաև տեղեկացնում էր, որ Անտոն Մարոկկոտոի մոտ հայտնաբերվել է վրացական անձնագիր, որը նշագրվել է Դենիկինի ներկայացուցչի, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության և Ադրբեջանի Հանրապետության Թիֆլիսյան ներկայացուցչության կողմից: Հեռագրում ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը խնդրում էր գաղտնագրված հեռագրի պատճենը և գործի հանգամանքները ներկայացնող մյուս փաստաթղթերը կոնֆիդենցիալ կերպով՝ խորհրդապահորեն հաղորդել գնդապետ Վ. Հասկիլին՝ մատնանշելով, որ չնայած կայացած համաձայնությանը՝ Ադրբեջանը դեռ շարունակում է աջակցել նախիջևանյան անջատողականներին և Հայաստանի նկատմամբ շարունակում է վարել ոչ անկեղծ քաղաքականություն⁵⁸⁷: Մեղադրյալի հարցաքննությունը և պաշտոնական դատաքննության հրապարակային գործընթացը պարզեցին մի շարք հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք էլ հնարավորություն տվեցին հայկական հետախուզությանը այդ խճճված օրերին գլուխ հանել ստեղծված իրավիճակից, պարզել աշխարհաքաղաքական տվյալ միջավայրում որոշ անհայտ ուժերի գործողությունները, ինչ-ինչ հակաքայլեր ձեռնարկել: Դատարանի նախագահի հարցին, թե արդյո՞ք ինքն իրեն մեղավոր ճանաչում է, թե ոչ, մեղադրյալը տալիս է բացասական պատասխան: Այնուհետև դատարանը հետևողականորեն փորձում է պարզել, թե մեղադրյալը կոնկրետ ու՞մ մոտ է ցանկացել հյուրընկալվել՝ ձեռնարկելով իր ուղևորությունը Թավրիզ: Մեղադրյալը պատասխանում է, որ ինքը մտադրություն է ունեցել կանգ առնել իրեն ծանոթ ինժեներ էկարտի մոտ, որն ավստրիահայտակ էր և 10 տարուց ավելի ապրել էր Թավրիզում, որի հետ ինքը ծանոթացել էր դեռ այն ժամանակ, երբ այնտեղ թուրքերն էին, հյուրընկալվելով 4 օր: Այս կապակցությամբ մեղադրյալին ուղղված հարցապնդումով հանդես է գալիս կապիտան Մուրադյանը: Նշելով այն մասին, որ 1915 թ. մարտին, երբ ռուսական զորքերը մտել են Թավրիզ, ինքը ծառայության մեջ է եղել Կովկասյան հրաձգային գնդերից մեկում և տեղյակ է, որ այդ պահին գերմանական բոլոր լրտեսները փախել էին: Սակայն կապիտան Մուրադյանը կարևոր նշում է անում, որ հենց այդ ժամանակ ռուսական հակահետախուզության կողմից հայտնաբերվել են այդ լրտեսների ցուցակները, որոնց մեջ էին նաև ինժեներ էկարտի և գերմանական գվարդիայի սպա էլմանի անունները: Կապիտան Մուրադյանը այնուհետև նշում է, որ Թավրիզում եղած ժամանակ ինքը հաճախ այցելել է Ամերիկյան ներկայացուցչություն, որոնց աշխատակիցների հետ մոտ հարաբերու-

⁵⁸⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, ֆ. Պ - 276, ց. 1, գ. 196, ք. 91, 95, 96, 97:

թյունների մեջ էր: Ըստ Մուրադյանի հենց այդտեղ էլ ծանոթացել է էլ-մանի կնոջ հետ, որից էլ հավաստի տեղեկություններ է ստացել, որ էկարտը լրտես է և ռուսների գաղով թաքնվել է: Սակայն մեղադրյալը՝ Անտոն Մարոկուտտին, ժխտում է այսչափ կարևոր վկայի փաստարկները մերկապարանոց պնդելով, որ ինքը տեղյակ չի եղել, թե երբեք իրեն էկարտը ասած լինի, որ ինքը լրտես է, ընդհակառակը, նա ասել է, որ ինքը 10 տարուց ավելի ապրում է Թավրիզում և զբաղվում առևտրով: Կապիտան Մուրադյանից հետո ելույթով հանդես է գալիս վկա **Հակոբ Տեր-Հակոբյանը**, որը դատարանին տեղեկություն է տալիս Թավրիզում ապրած իր վեց տարիների գործունեություն ժամանակ իրեն հայտնի որոշ փաստերի մասին՝ հիշատակելով նաև ոչ անհայտ ինժեներ էկարտի մասին: Տեր-Հակոբյանը նշում է, որ դերմանական հյուպատոսի ձերբակալությունից և աքսորից հետո էկարտը թաքնվել է և Թավրիզում ռուսական զորքերի ներկայություն ժամանակահատվածում հորիզոնում չի եղել: Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում է, որ թուրքերի գաղով էկարտը նորից հայտնվում է: Իր ելույթի վերջնամասում Հ. Տեր-Հակոբյանը հայտնում է, որ Թավրիզում էկարտին գիտեին որպես մեծ պետությունների քաղաքական գործակալ: Մեղադրյալ Ա. Մարոկուտտին դարձյալ ականում է հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը՝ պնդելով, որ ինքը Թավրիզ է ուղևորվել առևտրական նպատակներով, իր հետ տանելով անհրաժեշտ փաստաթղթեր: Սակայն Մարոկուտտին չժխտեց, որ Նախիջևանի վրայով Պարսկաստան մեկնելու մտադրությունը իրականացնելու համար ինքը դիմել է ադրբեջանական դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ աջակցության խնդրանքով: Մարոկուտտին արդարանալով նաև անպացույց պնդում է, որ ինքը տեղյակ չի եղել Խալիլ-բեյի ռազմական գործողություններին (նկատի ունի դրանց հակահայկական ուղղվածությունը - Վ. Վ.): Մարոկուտտին իր մոտ հայտնաբերված տեղադրական քարտեզների կապակցությամբ պնդում է, որ դրանք պարզապես աշխարհագրական բնույթի են, ռազմաաշխարհագրական նշանակություն չունեն և իբր թե իր մոտ մնացել են ավստրիական ներկայացուցչության վերացումից հետո ու վերցրել է տեղանքում կողմնորոշվելու նկատառումներով⁵⁸⁸: Հ. Տեր-Հակոբյանից հետո կրկին ելույթով հանդես է գալիս կապիտան Վ. Մուրադյանը: Վերջինս ընդգծում է, որ իրեն՝ որպես «կոնտրռազվեդկայի» պետի, հավաստի հայտնի է, որ Ադրբեջանը բազմիցս Նախիջևան է ուղարկել իր հրահանգիչներին, տեղական մահմեդական բնակչության կազմակերպման համար՝ ծախսելով 3 միլիոն ռուբլի, հետևաբար, ժխտելով Ա. Մարոկուտտինի այն ստահոգ փաստարկը, որ ինքը տեղյակ չէր, թե ինչ է կատարվում Նախիջևանում, որի տարածքով ինքը պետք է անցներ Պարսկաստան, ով է

⁵⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 163-165:

Խալիլ-բեյը և ինչ տրամադրվածություն ունեւ հայկական պետականության նկատմամբ:

Այս և այլ կարգի փաստարկները չեն օգնում Մարոկկոտտին՝ ձերբազատվելու Հայաստանի դեմ կատարված լրտեսական գործունեության մեղադրանքից: Վերջին խոսքում Անտոն Մարոկկոտտին համառորեն պնդում է, որ ինքն ընկել է Ադրբեյջանի քաղաքական խարդալանքների ցանցի մեջ, և եթե ինքը ցանկանար զբաղվել այդպիսի գործերով (լրտեսական - Վ. Վ.), ապա ծառայության մեջ կմտներ ում մոտ ասես, միայն ոչ մահամեղականներ: Ա. Մարոկկոտտին պնդում էր, որ ինքը Թիֆլիսում գտնվող ավատրիական միսիայի վերացումից հետո, որտեղ ծառայության մեջ էր, մնացել է Կովկասում, քանի որ այդ ժամանակ իր հայրենիքում բռնկվել էր հեղափոխություն, որպես կադրային սպա մնացել է Վրաստանում՝ զբաղվել առևտրական գործերով և ընդդեմ Հայաստանի ոչինչ չի ունեցել և չունի: Խնդրում է հավատալ իր խոսքերի անկեղծությանը՝ արդարացնել իրեն: Այդ խնդրանքը, իհարկե, հիմնադուրկ էր⁵⁸⁹: Ներքին Գործերի նախարարության աշխատակիցների կողմից դեկտեմբերի 8-ին երևանում ձերբակալվելու պահին Մարոկկոտտի մոտ հայտնաբերվել էին մի շարք փաստաթղթեր և քարտեզներ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում էին նրա մեղսակցությունը: Այդ փաստաթղթերի թվում որոշակի հետաքրքրություն էին ներկայացնում՝ 1) Վրաստանի ՆԳՄ վարչական բաժնի կողմից տրված անձնագիրը, 2) Կովկասի լեռնականների անկախության և առաջընթացի, միասնության լիզայի կողմից Մարոկկոտտի անունով տրված վկայականը, 3) վերջինիս վրացական քաղաքացիությունը հաստատող Թիֆլիսի հաշտարար դատարանի 1-ին բաժանմունքի կողմից տրված վկայականը, 4) Մերձավոր Արևելքին, Արևմտյան Պարսկաստանին, Կովկասին և Թուրքեստանին, Հայաստանին վերաբերող 5 ռազմատեղագրական քարտեզները: Վերջին քարտեզը տեղագրական առումով վերաբերում էր Սևանա լճի ավազանին և դրան հարող տարածքներին: Կապիտան Մուրադյանի կարծիքով, այդ քարտեզներից մեկը ռազմաքաղաքական տեղագրական արժեք ունեւ և դրա հայտնվելը Մարոկկոտտի ձեռքին, նրա կարծիքով, ամենևին էլ պատահականություն չէր⁵⁹⁰: Անտոն Մարոկկոտտի մոտ եղած մյուս փաստաթղթերը՝ նամակները և հետաքննության հետ կապված մյուս նյութերը լուրջ արժեք չէին ներկայացնում, այդ իսկ պատճառով էլ դատարանը դրանց հանգամանորեն չանդրադարձավ, իսկ եթե քննարկեց էլ, ապա հետաքննչական կարևոր փաստեր չգտավ: Ինչ վերաբերում է տեղագրական քարտեզներին, ապա դրանց առկայությունը իր մոտ Մարոկկոտտին բացատրեց նրանով, որ ինքը որպես կրթված մարդ և ճանապարհորդ պետք է հետաքրքրություն ցուցաբերեւ

⁵⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 131, 165, 167:

⁵⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 172:

այն տեղանքի նկատմամբ, որով պետք է անցներ⁵⁹¹, ինչն, իհարկե, դատարանը լուրջ չընդունեց: Մեղադրական գործի տեսանկյունից թերևս կարևորություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ ձերբակալման պահին Ա. Մարոկոուտիից ազդարարվել են երևանում բնակվող ոմն Մելիք-Շահնազարովին և Գլխավոր համբարակապետություն վարչության չինովնիկ Տարականովին հասցեագրված նամակները, հեղինակը՝ Դրեյեր անունով ոմն մեկն էր, որ բնակվում էր Թիֆլիսում (հավանաբար հենց այն նույն Դրեյերն է, որ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանի միջոցով փորձում է օգտակար լինել Ա. Մարոկոուտիին և ազատել կալանքից, անշուշտ, որոշակի շահերից ու նկատառումներից ելնելով): Նա խնդրում էր սույն նամակով ներկայացած Ա. Մարոկոուտիին հյուրընկալել⁵⁹²: Մեղադրական ակտի վերջնամասում ներկայացված է դատարանի որոշումը, ըստ որի Անտոն Մարոկոուտիին մեղադրվում էր նրանում, որ 1919 թ. դեկտեմբեր ամսին, նախապես ստանալով Վրաստանում Արքեպիսկոպոսի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի աշակցությունը, որն ապացուցվում է Հայաստանի Հանրապետությունում Արքեպիսկոպոսի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրով, պատրաստվել էր մեկնել Խալիլ-բեյի բանակը, որը գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ թշնամական և ռազմական գործողությունների մեջ: Մեղադրական ակտում նշվում էր, որ այդ նպատակով Անտոն Մարոկոուտիին իր ձեռքի տակ ունենալով Հայաստանի և դրան սահմանակից պետական կազմավորումների տարածքների ռազմաքաղաքական քարտեզներ, ինչպես նաև ռազմական բնույթի այլ տեղեկություններ՝ դեկտեմբերի 8-ին Թիֆլիսից դուրս գալով՝ ժամանել է Հայաստանի տարածք, որպեսզի նախիջևան քաղաքում գտնվող Խալիլ-բեյի շտաբ ուղևորվի, հենց այդ պահին էլ կալանվել է միլիցիայի ռեզերվի աշխատակիցների կողմից, ինչը նախատեսված է քրեական օրենսգրքի 108 և 109 հոդվածներով: Վերջնամասում ասվում է, որ վերը նշված հանցագործ գործողությունների համար ավստրիական ծառայության նախկին սպա, այդ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկոուտիին Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 29 -ի որոշման հիման վրա (№ 279) հանձնվում է ՀՀ զինվորական դատարանին: Սույն փաստաթղթի տակ 1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին ստորագրել են զինվորական դատարանի անդամները⁵⁹³: Եվ, այդուհանդերձ, զինվորական դատարանը երկարատև խորհրդակցությունից հետո չի արդարացնում Ա. Մարոկոուտիին, ներկայացնելով դատապարտող վճիռ: Եվ այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական դատարանի Հատուկ ատյանը բաց դատական նիստում գեներալ-մայոր Խորոմանյակու

⁵⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 1 հակ.:

⁵⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 173:

նախագահությանը և ի դեմս ժամանակավոր անդամներ Հայկական հետևակային 5-րդ գնդի փոխգնդապետ Ամբարդանովի, Երևանյան ինժեներական գումարտակի փոխգնդապետ Կեզամովի, Երևանի պահակային գումարտակի շտաբ-կապիտաններ Տեր-Օգանեզովի և Բուռնուսուզյանի, Գլխավոր դատավորի օգնական պրավորչչիկ Լազարևի և զինվորական ժամանակի չինովների քարտուղարի օգնական Տեր-Աբրամովի, լսելով ավստրիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահայտակ (32 տարեկան) Անտոն Անտոնի Մարոկուտտի գործը՝ վերջինիս ճանաչեց մեղավոր ընդհան Հայաստանի՝ հակառակորդի ձեռնարկած գործողություններին նպաստելու և օժանդակելու մեջ, հետևաբար հենվելով Քրեական օրենսգրքի 108 և 119 հոդվածներին վրա որոշեց՝ 1) մեղադրյալ, ավստրիական ծառայության նախկին սպա Անտոն Մարոկուտտին զրկել բոլոր իրավունքներից և ուղարկել տաժանակիր աշխատանքների 15 տարի ժամանակով, 2) դատական ծախսերը փոխհատուցել մեղադրյալի ունեցվածքի հաշվին, վերջինիս անվճարունակության դեպքում՝ գանձարանի հաշվին: Սույն դատավճիռը վավերացվեց Հայաստանի Հանրապետության գործերի գլխավոր հրամանատարի կողմից: Մեղադրյալ Մարոկուտտին դրանից անմիջապես հետո ներման խնդրանքով դիմեց Հայաստանի պառլամենտին: Մեղադրական բանաձևի բնօրինակի տակ կան Զինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանսկու, փոխգնդապետ Ամբարդանովի և Կեզամովի, շտաբ-կապիտաններ Տեր-Օգանեզովի և Բուռնուսուզյանի ստորագրությունները⁵⁹⁴:

Սակայն գործն այսքանով չի ավարտվում: Դատաքննչական գործընթացին միջամտելու փորձ են կատարում Թիֆլիսից: Այդ մասին տեղեկանում ենք ՀՀ Արտաքին Գործերի և Արդարադատության նախարարներին ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար **ՀԼՈՆ Եվանգուլյանի** 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ի հեռագրից (N° 280): Լ. Եվանգուլյանը նշում է, որ դեկտեմբերի 19-ին պարսկական հյուպատոսության թարգման Գերման Դրեյերը և ավստրիական ծառայության սպա Վոդեցկան դիմել են իրեն՝ խնդրելով կալանքից ազատել Երևանում գտնվող և հօգուտ Ավստրիայի լրտեսության մեջ մեղադրվող Ավստրիայի նախկին հպատակ և սպա, տվյալ պահին Վրաստանի հպատակ քաղաքացի Ա. Մարոկուտտին: Հեռագրում Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ խնդրարկուների հայտարարության համաձայն Մարոկուտտին ցանկացել է մեկնել Պարսկաստան՝ Թավրիզ քաղաք Երևանի վրայով, որտեղից մտադիր է եղել շարժելով (ավտոմեքենայով) դնալ մինչև Զուլֆա, սակայն ինչ-որ մեկի մատնության կամ կասկածանքի պատճառով ձերբակալվել է և պահվում է կալանքի տակ՝ չափազանց ծանր պայմաններում: Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ Դրեյերը և Վոդեցկան իրեն խնդրել են ամեն միջոց ձեռնարկել Մարոկուտտին

⁵⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 170, 174:

կալանքից ազատելու համար և այդ մասին իրենց տեղեկացնել: Այնուհետև Լ. Եվանգուլյանը Արտաքին Գործերի և Արգարադատություն նախարարների տեղեկացնում էր, որ նույն օրը իր մոտ եղել է վրացական ծառայությունների գնդապետ Տուլաևը (սա արդեն շատ հետաքրքիր է, հավանաբար այս փաստից կարելի է կռահել, թե ինչու էր վրացական հատուկ ծառայություն սպան շահագրգռված Մարոկուտտի խնդրում - Վ. Վ.), որը նույնպես դիմել է Մարոկուտտիին կալանքից ազատելու խնդրանքով՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ ինքը վերջինիս գիտի ամենավազուցյա կողմից, որ նրան գիտեն նաև նախարարությունում, որ նա Երևան է մեկնել, հավանաբար, առևտրական գործերով (առաջին հայացքից ստացվում է, որ իբր վրացական հատուկ ծառայությունում տեղյակ չէին իրենց հպատակ քաղաքացու մտադրությունների մասին - Վ. Վ.): Ելնելով այդ ամենից՝ Լ. Եվանգուլյանը խնդրում էր իրեն շտապ հրահանգներ ու ցուցումներ տալ, թե ինչպես պետք է վարվել Դրեյերի և այլոց միջնորդադրերի հետ, թե ինչու է մեղադրվում Մարոկուտտին, ընդ որում հարկ եղած ձևով մատնանշելով մեղադրանքի ճիշտ բնույթը (դատական քննիչի որոշումը ցույց տալով) և համապատասխանությունը Քրեական օրենսգրքի հոդվածին, և թե խափանման ինչ միջոցներ են ձեռնարկվել մեղադրյալի նկատմամբ հետաքննությունից և դատարանից խուսափելու առումով: Հեռագրի վերջնամասում Լ. Եվանգուլյանը պարզաբանում էր, որ այդ մանրամասն տվյալները իրեն անհրաժեշտ են, քանի որ հնարավոր է, որ Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությունը որպես Վրաստանի հպատակի՝ Մարոկուտտի ձերբակալություն առիթով հարցապնդում կատարի⁵⁹⁵: Կա ևս մի փոքր փաստաթուղթ, որում Հայաստանի Զինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանսկին հայտնում էր, որ Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարի հասցեով ուղարկվում է Անտոն Մարոկուտտի գործի կապակցությամբ ընդունված մեղադրական ակտի պատճենը և դատարանի ղեկավարների 19-ի բանաձևի պատճենը: Հայաստանի զինվորական դատարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ի այս փաստաթղթի տակ (N° 2633) կա գեներալ-մայոր Խորոմանսկու ստորագրությունը, որով և վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ դատաքննչական նյութերի առաքման մասին Արտաքին Գործերի նախարարության հասցեով⁵⁹⁶: Որպես հետգրություն նշենք, որ դեկտեմբերի 23-ին Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին ուղղված հեռագրում՝ ի պատասխան վերջինիս կողմից Երևան առաքված N° 280 հեռագրի, ասվում էր, որ Մարոկուտտիի նկատմամբ ներկայացվել է մեղադրանք քրեական օրենսգրքության 108 և 109 հոդվածներով, այսինքն՝ Հայաստանի դեմ թշնամական գործողությունների, դրանց կրողներին աջակցելու և նպաստելու մեջ, որի հիման

⁵⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 177:

⁵⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 176:

վրա էլ ՀՀ Զինվորական դատարանը նրան դեկտեմբերի 19-ին դատապարտել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների, որից հետո Մարոկուտտին դիմել է ՀՀ պառլամենտին խնդրագրով⁵⁹⁷: Դեկտեմբերի 24-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկելով Մարոկուտտի գործի հետ կապված մի փաթեթ՝ գրադրվելով՝ վերջինից խնդրեց կազմակերպել դրա հնարավորինս ամբողջական հրապարակումը Թիֆլիսյան ռուսական և հայկական թերթերում⁵⁹⁸: Այս դատավարության հետ կապված՝ հարկ է նշել օգտաշատ այն գործունեությունը, որ իրականացրել են հայկական հետախուզական ծառայությունները՝ Ներքին Գործերի մարմինների հետ համագործակցելով և մերկացնելով թշնամական գործակալներին Հայաստանի դեմ վերջիններիս ձեռնարկած հակահայկական գործողություններում: Սակայն կարևորը միայն դա չէ, այլ և այն, որ հատուկ ծառայությունները, որոնք իրենց չխնայելով մինչև վերջ ծառայեցին հայրենիքին՝ ամեն ինչ անելով թշնամական գործակալներին մերկացնելու և գաղտնագրծելու ուղղությամբ, որը ճնշող տպավորություն է թողնում աղբբեշտացիների վրա, որի կապակցությամբ երևանում Աղբբեշտի դիվանագիտական հավատարմատարի պաշտոնակատար Միրբաբաևը հեռագրով հայտնում է Արտաքին Գործերի նախարարին. «Խնդրում եմ հաղորդեք Թիֆլիս՝ Վեքիլովին, որ նրա երևան ուղարկած № 120 ծածկագիր հեռագիրը հայերի կողմից բացված է: Աւստրիացի սպան ձերբակալված է: Երեկ հաղորդեցին, որ Զինվորական դատարանը նրան դատապարտել է 15 տարևայ տաժանակիր աշխատանքների: Անհրաժեշտ է, որ Վեքիլովը պարզե, թե հայերին ինչպես է յաջողվել ծածկագիրը բանալ և ուղարկել մեզ մօտ ծածկագիր: Խնդրում եմ այդ մասին յայտնել էլ հավելորդովին, բայց նա, ինչպես երևում է, մոռացել է Թիֆլիսում Վեքիլովին նախազգուշացնել, ընդհակառակը, հենց ինքը նույն ծածկագրով հեռագիր է խփել երևան»⁵⁹⁹:

Այդուհանդերձ, հայկական հետախուզական ծառայության գործունեությունն այս չափազանց հետաքրքիր էջը՝ կապված Հայաստանի Հանրապետության դեմ սադրանքներ և մեքենայություններ ձեռնարկած թշնամական լրտեսների մերկացման ու կանխարգելիչ քայլերի հետ, ունեցավ դրամատիկ շարունակություն: Այսպես, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի 1920 թ. մարտի 13-ի գրությունից (№ 1508, 1509, 1510)՝ ուղղված Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական-վարչական հանձնաժողովին, տեղեկանում ենք, որ Մարոկուտտի գործը հետաքրքրել է նաև Անդրկովկասում գտնվող բրիտանական հետախուզական բաժնին, որն իր գործակալ կապիտան **Կուրդին** (ավելի ճիշտ՝ **Գ. Կուրտ**) մի փաստաթղթով

⁵⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 357, մաս II, ք. 70:

⁵⁹⁸ Տե՛ս **նույն տեղում**, ք. 79:

⁵⁹⁹ **Գաղտնի փաստաթղթերը. Աղբբեշտի դատարանական գործունեությունից մի էջ, էջ 47-**

հանդերձ ուղարկում է Երևան: Ընդհանուր քարտուղարն այն կարծիքն էր արտահայտում, որ իբր Կուրտի մոտի փաստաթղթերով անհերքելիորեն հաստատվում է, որ Թիֆլիսում Անտոն Մարոկոլտտիի՝ վրացական հետախուզական ծառայության ներկայացուցչի և Թիֆլիսում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի մասնակցությամբ Մարոկոլտտիի Երևան ժամանելուց 2 շաբաթ առաջ կայացել է գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ էլ որոշվել էր վերոհիշյալ լրտեսին ուղարկել Հայաստան և Նախիջևան՝ որոշակի լրտեսական-հետախուզական նպատակով: Սակայն, ըստ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի, Գ. Կուրտը բավարարվում է միայն նախարարության կաբինետում հայկական բանակի կապիտան Խնձորյանի ներկայությամբ իր ձեռքի տակ առկա փաստաթուղթը կարդալով և հրաժարվել է կատարել Խնձորյանի խնդրանքը՝ այն հանձնել իրենց՝ Մարոկոլտտիի գործին կցելու համար: Սակայն Կուրտը հրաժարվում է բավարարել այդ խնդրանքը, ասելով, որ ինքն իր պետից նման հրաման չի ստացել: Գրություն վերջնամատում արդեն պարզ ընդգծվում էր, որ Թիֆլիսում բրիտանական հետախուզական բաժանմունքի կապիտան Կուրտին թույլտվություն չէին տվել այդ կարևոր փաստաթուղթը հանձնել Հայաստանի կառավարությանը⁶⁰⁰: Եվ ըստ երևույթին գուցե հենց այն պատճառով, որ իրենք էլ իրենց շահերն ու հետաքրքրություններն ունեին, որոնք չէին համընկնում հայկական կողմի դիրքորոշման և ունեցած տեսակետի հետ: Սույն փաստաթուղթը ևս ուղարկվում է Արդարադատության նախարարին, որտեղ կուտակվում է 18 թերթից բաղկացած գրադրություն Անտոն Մարոկոլտտիի մասին, այդ թվում վերջինիս նամակը՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը՝ ներում չնորհելու խնդրանքով⁶⁰¹: Ավելացնենք, որ դրան հաջորդում է նախարարների խորհրդի տեսուչի 1920 թ. նոյեմբերի 24-ի գրությունը (N° 3909)՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության Արդարադատության նախարարությանը՝ կապված Երևանի Կենտրոնական բանտի բանտարկյալ Անտոն Մարոկոլտտիի խնդրի հետ, որի վրա կա համապատասխան մակագրություն, ըստ որի հրահանգ էր տրվում վարվել նրա հետ ըստ հարկի, որն էլ կառավարությունում ստացվում է նոյեմբերի 25-ին⁶⁰²: Գործն այսքանով կարճվում է, և Հայաստանի իշխանությունները բավականին մարդասիրական վերաբերմունք են դրսևորում Անտոն Մարոկոլտտիի նկատմամբ, որի մեղքն ապացուցված էր, իսկ ներկայացված մեղադրանքը՝ հիմնավորված: 1920 թ. նոյեմբերի 26-ին այս մասին գեկուցվում է նաև Արտաքին Գործերի նախարարին, որից եզրակացնում ենք, որ գործին ընթացք էր տրվել՝ Տօգուտ Ա. Մարոկոլտտիի: Ի վերջո, երկար, սակայն ոչ տանջալից վերլուծությունից հետո Հայաստանի իշխանությունները խորապես հա-

⁶⁰⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 216, ք. 50, 51, 52, 56:

⁶⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 56-57, 64-65:

⁶⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

մոզված լինելով Անտոն Մարոկոտտի կողմից ձեռնարկված հակահայկական գործողությունների ակնհայտ իրողության մեջ հօգուտ Ազգային և Վրաստանի քայքայիչ հետախուզական-լրտեսական գործունեության, այնուհանդերձ որոշում են մարդասիրաբար վարվել, և ըստ այդմ վերջինիս վտարել Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս: Դա հստակ երևում է ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար Ս. Վրացյանի նախարարների խորհրդին ուղղված 1920 թ. նոյեմբերի 27-ի գրությունից (№ 6740), որում ընդգծելով, որ գրության հետ միասին ներկայացվում է նաև Անտոն Մարոկոտտի խնդրագիրը իրեն ներում չնորհելու մասին, Ս. Վրացյանը հարկ էր համարում հայտնել, որ իր ժամանակին այդ գործընթացը ունեցել է իր ցանկալի նշանակությունը, և ըստ այդմ Մարոկոտտի բանտում մնալը այլևս անհրաժեշտություն չէ, ուստի և առաջարկում էր վերջինիս ներում չնորհել՝ աքսորելով Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս⁶⁰³: Իսկ ՀՀ նախարարների խորհրդի գիմնապետի պարտականությունները կատարող Մ. Խոջամիրյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի գրությունից (№ 6797)՝ ուղղված Արդարադատության նախարարությանը, մենք տեղեկանում ենք, որ Անտոն Մարոկոտտին ազատված է բանտից, և կառավարության որոշմամբ նրան են հանձնվել երկու ծրար⁶⁰⁴: Որպես հետգրություն ավելացնենք, որ 1921 թ. փետրվարյան քաղաքացիական կռիվներից հետո Հայաստանի Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանի կարգադրությամբ Ա. Մարոկոտտին ազատ արձակվեց բանտից. այնուհետև երեանի նախկին քաղաքագլուխ Արշալույս Աստվածատրյանի կարգադրությամբ, որը ժամանակավորապես պաշտոնավարում է քաղաքային ինքնավարության մեջ, որից հետո Ս. Վրացյանի հանձնարարականի հիման վրա անցագիր է ստանում թուրքական կառավարության ներկայացուցչից և Թուրքիայի վրայով մեկնում Եվրոպա⁶⁰⁵:

Հետախուզական գործերի մասին գրելիս չի կարելի չըջանցել նաև, այսպես կոչված, **Իվան Տարականովի** գործը, որը Մարոկոտտի գործի հետ անմիջական եզրեր ունի, և վկայում է այն մասին, որ Հայ հետախուզյունները լուրջ ջանքեր են գործադրել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հակառակորդի քայքայիչ լրտեսական գործունեության կասեցման ուղղությամբ: Այսպես, 1920 թ. մարտի 4-ին, Մարոկոտտի գործին զուգահեռ, Երևանի քաղաքային ինքնավարության դահլիճում տեղի ունեցավ Ռուսաստանի Օւլովի նահանգի Վոլխով քաղաքի բնակիչ, Ռուսաստանի քաղաքացի, Հայաստանի Հանրապետության գինվորական գլխավոր հայթայթիչ գրասենյակի նախկին վարիչ **Իվան Ալեքսեևիչ Տարականովի** (կամ Տարականո-

⁶⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 113:

⁶⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 114 հակ., 115:

⁶⁰⁵ **Մ. Վրացյան**, Կեսմիխուլիներով, Դեպքեր. Դեպքեր. Ապրումներ. Զ. հատոր, Պեյրուք, տպ. «Համագրային», 1967, էջ 210-211:

վիչի) դատը⁶⁰⁶: Տարականովը մեղադրվեց դավաճանություն և զինվորական գաղտնիքները թշնամուն հայտնելու մեջ: Արդեն վերն ասվել է, որ դեռ 1919 թ. դեկտեմբերին ձերբակալված Անտոն Մարոկուտտիի մոտ խուզարկություն ժամանակ հայտնաբերվել էր Իվան Տարականովի անունով մի նամակ՝ գրված Թիֆլիսաբնակ սերբուհի տիկին Իովանովիչի կողմից: Հարցաքննություն ժամանակ Մարոկուտտին պատասխանել էր, որ ինքն այդ նամակը Իովանովիչից ստացել է Դրեյեր եղբայրների միջոցով, որոնցից մեկը պաշտոնավարում էր Թիֆլիսի պարսից գլխավոր հյուպատոսարանում և աջակցություն էր ցույց տվել վերջինիս՝ Երևան և Պարսկաստան ուղևորություն ժամանակ⁶⁰⁷:

Որոշակի կասկածանքներ ունենալով՝ հատուկ մարմինները Տարականովին ենթարկում են խուզարկություն և հայտնաբերում գաղտնի հեռագրերի ծածկատառեր ու տիկին Իովանովիչից ստացված նամակներ: Նամակներից պարզվում է, որ Իվան Տարականովը շատ մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել սերբուհի տ. Իովանովիչի հետ և ծանոթ է եղել Դրեյեր եղբայրներին, որոնք ապրելիս են եղել ոմն Մեյերի տանը, և նրանց միջև գաղտնի կապ է եղել: Մանրադնին հետաքննությունից նաև պարզվում է, որ Դրեյերը աջակցել է Ա. Մարոկուտտին՝ մասնակցելով Թիֆլիսում մի ինչ-որ գաղտնի խորհրդակցություն⁶⁰⁸:

Ի. Տարականովը դատավարություն ժամանակ փորձում է հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը, սակայն գործի կապակցությամբ որպես վկաներ հանդես եկած զինվորական հայթայթիչ վարչության պետը, նրա օգնականը և աշխատակիցները, գրասենյակի վարիչը և մի շարք այլ անձինք նշելով, որ Տարականովը ուժեղ կամքի տեր, ճշտապահ պաշտոնյա է եղել, միաժամանակ պնդում են, որ գաղտնի ծածկագրերի բանալին, անշուշտ, մշտապես եղել է հայթայթիչ վարչության պետի օգնականի մոտ, այսինքն՝ այն հաճախ գործածվել է Տարականովի կողմից: Գործի կապակցությամբ արվում է նաև մասնագիտական եզրակացություն, որը լիովին հերքում է Տարականովի անմեղսակցությունը կատարված հանցանքում, ինչի համար հրապարակվում են մի շարք գաղտնի հեռագրեր⁶⁰⁹: Մեղադրյալը ժխտելով, որ ճանաչում է Ա. Մարոկուտտին, դրա հետ մեկտեղ չի հերքում տիկին Իովանովիչի, Դրեյեր եղբայրների և Մեյերի հետ իր ծանոթ լինելու հանգամանքը՝ ասելով, որ իբր թե ինքը նրանց հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի, որ իր մոտ գտնված ծածկագրերը և նրանց կանոնները ինքն արտադրել է, որպեսզի, իբր թե

⁶⁰⁶ «Յառաջ», 9 մարտի, 1920, N ° 2:

⁶⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

ավելի լավ ուսումնասիրի դրանք՝ իր համար դեռևս ոչ պարզ, անծանոթ այդ ծածկագրերը⁶¹⁰:

Վերջ ի վերջո, դատախազը ի մի բերելով ձեռքի տակ եղած բոլոր փաստերը, հենվելով առկա նամակների, գաղտնի հեռագրերի և վկաների ցուցմունքների վրա՝ գտնում է, որ Իվան Տարականովը, Դրեյեր եղբայրները, տանտեր Մեյերը և տիկին Իովանովիչը ունեցել են մի ընդհանուր կապ՝ գաղտնի հանցագործ նպատակադրումով Հայաստանի Հանրապետության ու նրա կառավարության դեմ, և որ հենց դրա համար էլ Տարականովը գաղտնի ծածկագրերը և դրանց կանոնները շատ մանրամասնորեն ու ճշգրիտ արտագրել է և ուսումնասիրել՝ որոշակի հանցավոր գործունեության շահերից ելնելով⁶¹¹: Այդ ամենից ելնելով՝ դատախազը եզրահանգում է, որ Տարականովին որպես հայրենիքի դավաճանի և ռազմական գաղտնիքները թշնամուն հանձնող անձի պետք է դատել զինվորական օրենսգրքի 273 հոդվածով ու ենթարկել համապատասխան դատավճռի⁶¹²:

Մեղադրյալ Տարականովի պաշտպան իրավաբան Նաջարյանը աշխատում է ապացուցել, որ վերջինս որևէ կապ չունի ո՛չ Մարոկկոտտիի, ո՛չ Դրեյերի, և ո՛չ էլ Մեյերի հետ, որ նա ընդամենը մտերմական-սիրային կապ է ունեցել տիկին Իովանովիչի հետ, նրան ֆինանսական օժանդակություն է ցույց տվել: Միաժամանակ դատապաշտպանը մեղադրյալի մոտ գտնված ծածկագրերի հետ կապված՝ մերկապարանոց պնդում է, որ իբր Տարականովը դրանք արտագրել է՝ ավելի լավ ուսումնասիրելու նպատակով: Դրանից էլ ելնելով նա դատավորներին խնդրում է Տարականովի նկատմամբ կայացնել արդարացնող դատավճիռ⁶¹³:

Վերջապես, մեղադրյալը ևս հանդես է գալիս ելույթով. փորձում է բացատրել, թե ինչպես է ինքը ընդունվել հայկական պետական ծառայության: Այդ կապակցությամբ նա հայտնում է, որ մինչ այդ ծառայել է ռուսական բանակում, սակայն բոլշևիկյան շարժումների հետ կապված՝ չկամենալով ծառայել նրանց, եկել է Հայաստան՝ հաստատ հավատացած լինելով, որ Կովկասում Ռուսաստանի ամենալավ բարեկամը Հայաստանն է: Փորձել է իբր ուժերը ներածին չափով ծառայել Հայաստանի Հանրապետությանը, որ ինքը հետևաբար չէր կարող ռազմական գաղտնիքները դավաբար հայտնել թշնամուն⁶¹⁴: Այս ամենը ոչ մի վճռորոշ դեր չեն կատարում, և դատարանի դատավճռով Իվան Տարականովը ճանաչվում է հանցավոր և դատապարտ-

⁶¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹² Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

վում 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքները՝ զրկվելով բոլոր իրավունքներից, կոչումից և ստացվածքներից⁶¹⁵:

Հարկ է, սակայն, այս կապակցությամբ անդրադառնալ այս խիստ ուշադրավ գործի մեկ այլ մանրամասնի հետ՝ կապված Անտոն Մարոկուտտիի և Իվան Տարականովի գործի նկատմամբ արդեն խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքի դրսևորման մի շատ ուշադրավ պատմափաստի հետ: Ինչպես հայտնի է դարձել մի շարք նորահայտ հետախուզական բնույթի փաստաթղթերից, Անտոն Մարոկուտտիի և Իվան Տարականովի հետաքննչական գործի հետագա ընթացքը այլ սցենարով է սկսում զարգանալ, նոր բովանդակություն ձևափոխվում է: Այդ գործի կապակցությամբ խորհրդային իշխանության հաստատման պահին ստեղծված, այսպես կոչված, ՀԽՍՀ Կենտրոնական լիկվիդացիոն-հետաքննչական հանձնաժողովի 1921 թ. հունվարի 12-ի եզրակացությունից հայտնի է դառնում, որ այս վերաքննման ոչ ենթակա գործը, այդուհանդերձ, փորձ է արվել տանել այլ ուղղությամբ, և գտնվել են Հայաստանի նկատմամբ թշնամական-լրտեսական գործողությունների մեջ արդարացիորեն մեղադրվող Ա. Մարոկուտտիի և Ի. Տարականովի գործերի ապօրինի վերանայման կողմնակիցներ⁶¹⁶: Սակայն ահա թե ինչ է այնուհետ պարզվում. Հայաստանի նկատմամբ հետախուզական-քայքայիչ և դավադրական գործողությունների կապակցությամբ ձեռնարկված անձերի հետաքննչական այս հետաքրքիր գործի նմանատիպ հանգուցալուծման և կայացրած վճռին իր վճռական անհամաձայնությունն է հայտնում անգամ Հայհեղկոմը ի դեմս նրա նախագահ Սարգիս Կապանի՝ գտնելով, որ Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի (Չեկայի) կողմից տրված համապատասխան հրահանգի համաձայն անհրաժեշտ էր կալանված վիճակում պահել նշված անձանց և հարցում անել ժողովուրդին այն մասին, թե ինչու են նրանք ազատ արձակվել՝ առանց նախօրոք Հայհեղկոմի թույլտվությունը և կարգադրաբերը ստանալու⁶¹⁷: Իսկ ամենակարևորը, որ պարզվում է գործի հանգամանքների վերլուծությունից, դա այն է, որ համաձայն ՀԽՍՀ Կենտրոնական լիկվիդացիոն-հետաքննչական հանձնաժողովի հունվարի 18-ի դիմումագրի՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը, մեղադրյալներ Անտոն Մարոկուտտիի և Իվան Տարականովի երևանի Կենտրոնական բանտից ազատ էին արձակվել Խորհրդային Հայաստանի Արդարադատության ժողովոմ, ազգությունը թուրք Սուլեյման Նուրիի և փոխօրոգոմ Չուբարյանի կարգադրության համաձայն⁶¹⁸, ինչը վկայում է որոշակի դիտավորության, միտումնավորության և հետաքննվող գործի նման ընթացքի նկատմամբ քաղաքական-կուսակցական շահագրգիռ մոտեցման մասին, որի

⁶¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 71 - 113, ց. 3, գ. 3, ք. 78:

⁶¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 79:

⁶¹⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, ք. 76:

Համար որպես քողածածկույթ ծառայում էր պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարադրույթը, որը հմտորեն օգտագործվում էր՝ սքողելու ազգամիջյան հարաբերություններում առկա ողջ բարդույթը և հայտնի տարածքային-քաղաքական, գաղափարախոսական հակասությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև՝ անկախ զանազան «իզմերից» ու սոցիալական կողմնորոշումներից և քաղաքական-կառավարման համակարգի կառուցվածքի ընտրության նկատմամբ այս կամ այն հակվածությունից:

Սրանք ուշադրավ փաստաթղթեր են, որ անհերքելիորեն ապացուցում են, որ չնայած հայ ժողովրդի և Հայաստանի Հանրապետության ծննդի, գոյության ծանր ու անտանելի պայմաններին, 1918-1920 թվականներին որոշակի քայլեր են արվել ոչ միայն կազմակերպելու հատուկ ծառայություններ՝ հետախուզություն և հակահետախուզություն, որոնք աշխատել, համառորեն ձգտել են կայանալ և ծավալել օգտաշատ գործունեություն՝ կանխարգելելով Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ դավադրական-լրտեսական և հակահայկական գործողությունները, վնասազերծելով և ձերբակալելով հանրապետության տարածք ներխուժած դավադրական տարրերին, նաև դիմելով պատասխան հակաքայլերի, ու վերջին հաշվով՝ ապահովելով Հայաստանի ազգային-պետական անվտանգությունը:

**6. Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքի
գործունեությունը թշնամական գործակալների
ներթափանցումը ՀՀ տարածք կանխարգելելու ուղղությամբ**

Հետախուզական աշխատանքները չեն դադարեցվել ընդհուպ մինչև Առաջին Հանրապետության մայրամուտը: Նույնիսկ 1919 թ. տվյալները վկայում են, որ Հայկական Հետախուզական շրջաններում ոչ վատ պատկերացումներ ունեին թուրքական ռազմաքաղաքական նախապատրաստությունների մասին, և չէին կորցրել զգուշավորությունը հնարավոր անակնկալ քայլերի նկատմամբ: Կան հետաքրքրական ևս մի շարք փաստաթղթեր, որոնցից ակնհայտ է դառնում, որ ռազմական նախարարությունը իր ուժերի և հնարավորությունների շրջանակներում զբաղվել է հետախուզական գործի կազմակերպմամբ, տարել է որոշակի գործնական աշխատանք թշնամու լրտեսների հայտնաբերման ուղղությամբ: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի խորհրդական **Մ. Թումանյանի** [Մ. Թումանյան] Երևան՝ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղարկված 1918 թ. սեպտեմբերի 7-ի հեռագրից (Թիւ N° 6421) մենք տեղեկանում ենք, որ պատրաստվում է Երևան մեկնել վրացական քաղաքական և զինվորական խուզարկու բաժանմունքի՝ հակահետախուզական բաժանմունքի պետի օգնական սպա **Դորբովիանսկին**, որը իբր թե գնում էր այցելության իր հորը, որը աշխատում էր ՀՀ Արդարադատության նախարարությունում: Թումանյանը հայտնում էր, որ այն բանից հետո, երբ դիվանագիտական ներկայացուցչության տրամադրության տակ հայտնվեցին փաստեր, որոնք ապացուցում էին, որ Դորբովիանսկին Երևան է մեկնում իր պաշտոնի հետ կապված գործերով, իրենք նպատակահարմար գտան շտապ նախազգուշացնել ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությանը՝ հսկողություն սահմանելու վերջինիս նկատմամբ: Ստանալով այս գրությունը, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը կարգադրում է այն շտապ ուղարկել Ներքին Գործերի և Ռազմական նախարարներին՝ ի գիտություն, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք փաստաթղթի վրա արված համապատասխան մակագրությունից⁶¹⁹:

1919 թ. հունիսի 2-ին Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Զինկելիչի և հետախուզական բաժնի պետ Շենուրի ստորագրությամբ գրություն է ուղարկվել (N° 97) Արտաքին Գործերի նախարարության հասցեով, որում հայտնվում էր Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հեռագիր-հաղորդության մասին: Համաձայն վերջինիս հաղորդագրության, որը հենվում էր հետախուզության գործակալների կողմից հավաքված տեղեկությունների

⁶¹⁹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 2:

վրա, թուրքերը և քրդերը Բայրամի տոնից 2 շաբաթ անց մտադրություն ունեն հարձակվելու Սուլթալուի շրջանի վրա: Այնուհետև ավելացվում էր, որ այդ տվյալները մի շաբաթ առաջ ստացվել են Արալիսի շրջանի հետախուզական գործակալական ցանցի միջոցով⁶²⁰:

1919 թ. հունիսի 8-ի հետախուզական ամփոփագրի տակ ստորագրած հետախուզական բաժնի պետ, փոխգնդապետ **Շենուրը** արձանագրում էր թուրք սակյարների և գործակալների գործողությունների մասին Զիվլինի և Խորասանի մոտակայքում (Արգոսի մոտ), ուր նրանք կուտակել էին մարտական լիցքի և ուտելիքի պաշարներ, ինչպես նաև կիրառված բռնությունների մասին հուշերի և հայերի նկատմամբ, հատկապես ներքին նահանգներում: Շենուրը սույն հետախուզական ամփոփագրում նշում էր զինվորների կուտակման մասին Արդահանում, միաժամանակ բացահայտելով թուրք սպաների հակահայկական քարոզչությունը Հայաստանի դեմ⁶²¹:

Հայաստանի գործերին ուղղված 1919 թ. հունիսի 14-ի հրամանում գեներալ-լեյտենանտ Նազարբեկյանը արձանագրում էր հետևյալը. տեղեկացվում էր, որ էջմիածնի գավառի գյուղերում բնակչության շրջանում հայտնաբերվել են թուրքական էմիսար-սպաներ և սակյարներ: Զինվորական նախարարի պաշտոնակատարի հրամանով պահանջվում էր թուրքական գործակալներին թաքցնող գյուղերին ենթարկել էկզեկուցիայի, իսկ այն տների բնակիչներին, որոնցում կապրեն այդպիսիք, գյուղից վճռվել: Հրամանի վերջնամասում հանձնարարվում էր այդ մասին անհապաղ տեղեկացնել նաև գավառական վարչակազմին⁶²²:

Ներքին Գործերի նախարարին հասցեագրված 1919 թ. հունիսի 21-ի գրությունում գեներալ-լեյտենանտ **Սիլիկյանը** հաղորդում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Աջարիայից, Վրաստանից և Ադրբեջանից լրտեսական նպատակներով Հայաստան է ուղարկվել լրտեսների մեծ թիվ, որոնք ցանկություն են հայտնել զանազան մանր պաշտոններով ծառայության մտնելու Հայաստանում, օրինակ, բուֆետապաններ երկաթուղում և այլն: Այնուհետև ներքին Գործերի նախարարից խնդրվում էր հաղորդել, թե կա՞ն արդյոք այդպիսի անձնավորություններ, որոնք ցանկություն են դրսևորել որոշակիանալու աշխատանքի և ծառայության մեջ: Պահանջվում էր նրանց ազգանունները և եթե նրանցից ոմանք ընդունվել էին աշխատանքի, ապա դրանց անհապաղ հեռացման իրականացումը Ղարաբաղի խառն, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Երևանի շրջաններից, մի խոսքով՝ սահմանային շրջաններից⁶²³: 1919 թ. հուլիսի 17-ին Ղամարուլուից Երևանյան խմբի պետ Դրոն և նրա օգնական, Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հե-

⁶²⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 53:

⁶²¹ Նույն տեղում, ք. 22:

⁶²² Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, ց. 1, գ. 129, ք. 10:

⁶²³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 167, ք. 147:

տախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Տ. Դեվոյանցը Երևան՝ բանալի հրամանատարին ուղղված հեռագրում (№ 016) նշում են, որ տեղամասում հանգիստ է, ինչպես նաև հայտնում, որ Ագուլիսի կոմիսարը հաստատում է այնտեղ անցած ադրբեջանական սպաների և ասկյարների ժամանման մասին փաստը: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ Նորաշենից ստացված հաղորդագրության համաձայն, ժամանած սպաները և ասկյարները ձեռնամուխ են եղել մահմեդականների շրջանում ռազմական ուսուցման անցկացմանը, քարոզելով չընդունել Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը և ապստամբել⁶²⁴:

Մեկ այլ փաստաթղթում ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետ Վահագն Մուրադյանը և նրա օգնական Տիգրան Դեվոյանցը ՀՀ իշխանությունների, և մասնավորապես ՆԳՆ-ի առաջ լուրջ հիմնախնդիրներ են առաջադրում: Այսպես, Ներքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. մարտի 15-ի գաղտնի գրությունում (№ ՍՈ1511), որն արդեն մարտի 25-ին գտնվում էր ՆԳՆ Վարչության և Միլիցիայի բաժանմունքում, հետախուզության սպաները հայտնում էին, որ մինչև այդ պահը լրտեսության և հակառակորդին աջակցության մեջ մեղադրվող բոլոր անձինք մշտապես հանձնվել են հակահետախուզության ձեռքը, ուստի ելնելով դրանից, ՆԳՆ նախարարից խնդրում էին վարչակարգի բոլոր աստիճանավորներին կարգադրություն անել բոլոր գործերը, ինչպես նաև լրտեսության և հակառակորդին աջակցելու մեջ մեղադրվող և կասկածվող, կապանքի մեջ գտնվող անձանց հանձնել հետախուզական բաժանմունքին⁶²⁵: Այսինքն, այստեղ ակնհայտ երևում է հետախուզական ծառայության ձգտումը՝ համագործակցության եզրեր գտնել և համատեղ աշխատել մեկ այլ ուժային կառույցի՝ ՆԳՆ ներկայացուցիչների հետ: Հաշվի առնելով գործի կարևորությունը, ՆԳՆ նախարարը գործի վրա մակագրություն է անում՝ անհապաղ ձեռնամուխ լինել խնդրի իրագործմանը, և այդ նպատակադրումով էլ կարգադրում է իր մոտ հրավիրել կապիտան Վ. Մուրադյանին: Ի վերջո, սկզբունքային համաձայնությունը կայացվում է, և ՆԳՆ - նախարարը կարգադրում է առավել շահագրգռված կողմին՝ հետախուզական բաժանմունքին հանձնել ռազմական գործողությունների և լրտեսության հետ կապված բոլոր գործերը⁶²⁶:

1918 -1920 թթ. վերաբերող տեղեկատվության մեջ հանդիպում են հետաքրքիր տվյալներ՝ կապված թշնամու կողմից լրտեսական գործունեության բացահայտման և նրանց գործակալների ձերբակալման հետ, որոնք ցույց են տալիս հետախուզական ծառայությունը գործունեության մեջ, և երբեմն՝ շահավետ արդյունքներով: Այսպես, Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագի-

⁶²⁴ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 254, ք. 133-134:

⁶²⁵ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 26, ք. 61:

⁶²⁶ Նույն տեղում:

տական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը 1920 թ. ապրիլի 23-ի իր գրության մեջ՝ հասցեագրված Ներքին Գործերի նախարարությանը և հետախուզական բաժանմունքին, հայտնում էր, որ ամսի 20-ին Բաքվից Երևան են ճանապարհվել երկու ադրբեջանցի թուրքեր, որոնցից մեկի ազգանունն է Աբդուլլահ կամ Աբդուլլա օղլի: Դիվանագիտական հավատարմատարը տեղեկացնում էր, որ ադրբեջանական լրտեսների գործնական նպատակն է անպատճառ 1920 թ. ապրիլի 4-ին Զաֆարաբադ գյուղի մոտ տեսնվել Երևանում Ադրբեջանի ներկայացուցչության կալանավորված գործակալների հետ, և խորհուրդ էր տալիս, որ եթե դա նրանց չհաջողվի, բոլոր միջոցները ձեռք առնել նրանց «օգնելու», և մեկնումեկին կամ էլ երկուսին ազատելու, որպեսզի նրանք կարողանան նախատեսված գործակալական հանդիպումին ներկա լինեն՝ իրենց հետ տարված գումարով, ինչն էլ հնարավորություն կտա օպերացիան հաջողությամբ ավարտել և կանխել թշնամական գործակալների գործունեությունը Հայաստանում⁶²⁷: Այս բովանդակությամբ գրությունը շտապ ուղարկվում է ՀՀ ՆԳ նախարարություն, որտեղ այն մայիսի 12-ին արդեն մուտքագրված էր: Միաժամանակ, կարգադրություն է արվում բանտապետին զգուշացնել, որպեսզի նա շատ ուշադիր լինի և ձգտի կապերի մեջ մտնել Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ձեռքակալված գործակալների հետ, նրանց նկատմամբ հաստատելով խիստ հսկողություն, ինչին ներգրավում են նաև հետախուզական բաժանմունքի աշխատակիցներին: Դրան գուգահեռ, ՀՀ ՆԳՆ Վարչակարգի և Միլիցիայի բաժնին 1920 թ. մայիսի 14-ին կարգադրություն (N 414) է արվում ձեռնամուխ լինել՝ շտապ և ամենակտրուկ ձևով գործողությունների՝ Ադրբեջանից Հայաստան ժամանած լրտեսների ձեռքակալությունը կազմակերպելու համար⁶²⁸:

Եվս մեկ ուշադրավ օրինակ: 1920 թ. մայիսի 8-ին ՆԳ նախարարության կողմից փոստ-հեռագրատան պետին գրություն է ուղարկվում, որում հայտնվում էր այն մասին, որ Ղարաբախիսայից Երևան է ժամանել ոմն գնդապետ *Սամոյլենկո*, որը կասկածվում է լրտեսության մեջ: Գրության մեջ խնդրվում էր անհապաղ կարգադրություն անել առ այն, որ վերջինիս հասցեով ստացվող բոլոր նամակները կամ գրությունները առգրավվեն ու ստուգվեն, խիստ հսկողության պայմաններում, առանց գրաքննության ոչ մի դեպքում վերջինիս չհանձնել ստացվող նամակները: Վերջնամասում խնդրվում էր կարևոր և ակներև փաստերի հայտնաբերման պարագայում անհապաղ զեկուցել ՆԳՆ համապատասխան բաժին⁶²⁹:

Ֆինանսական առումով խախուտ վիճակում գտնվող հայկական հետախուզական ծառայությունները ուժերի ներածին չափով աշխատում էին՝

⁶²⁷ Նույն տեղում, ֆ. Գ - 201, ց. 1, գ. 26, ք. 186:

⁶²⁸ Նույն տեղում, ք. 184-185:

⁶²⁹ Նույն տեղում, ք. 177:

ձգտելով ամեն կերպ կանխել թշնամական գործակալների հնարավորինս քայքայիչ գործողությունները՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետություն դեմ՝ համագործակցելով ՆԳՆ և զինվորական իշխանությունների այլևայլ օղակների հետ: 1920 թ. հունիսի 1-ին ՀՀ երկաթուղային միլիցիային զգուշացվում է այն մասին, որ գործակալական տվյալների համաձայն Վրաստանից Հայաստան է ուղարկվել ոմն Օրլով՝ «*Քարոն Ռոզեն*», «*Պոսվեզկին*» մականուններով, ավելացնելով նաև, որ վերջինս իբր թե նաև Լենքորանում եղել է բոլշևիկյան ջոկատի հրամանատար: Բացի այդ, տեղեկացվում էր, որ վերջինս փորձված կադր է, կատարելապես տիրապետում է բազմաթիվ եվրոպական լեզուների, և հատկապես՝ գերմաներենի: Գրություն վերջնամասում ընդգծվում էր, որ Օրլովը կամ Օւլովը մեղադրվում է լրտեսության մեջ, և ըստ այդմ առաջարկվում էր երկաթուղով վերջինիս ուղևորության ժամանակ իրականացնել խուզարկություն, այսինքն՝ ձեռնարկելով անհրաժեշտ կանխարգելիչ գործողություններ՝ լրտեսական գործունեությունը կանխելու համար⁶³⁰:

Եվս մեկ խոստուն փաստ հայկական հետախուզության կայացման կենսագործությունից: Դատելով արխիվային կցկտուր որոշ տվյալներից, հետախուզությունը միշտ չէ, որ հաջողակ է եղել, սակայն դրանք վկայում են, որ անգամ Առաջին Հանրապետության դժվարին տարիներին հայ հետախույզների կողմից իրական և զգալի ջանքեր են գործադրվել ձեռք բերելու կարևոր և նպատակային տեղեկատվություն տարածաշրջանային գանազան ռազմաքաղաքական իրողությունների, և հատկապես Թուրքիայի վերաբերյալ: Այսպես, դատելով Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ի գեկուցագրից՝ ուղղված գեներալ Ղորղանյանին, հոկտեմբերի 28-ին էրզրումում գտնվող Ք. Կարաբեքիր փաշայի կողմից հրաման է ստորագրվել մի հայի գնդակահարության մասին, որը գողացել էր զորային շիֆրե (ծածկագիրը), և այդ կապակցությամբ Կ.Պոլիս ուղարկված հեռագրում Կարաբեքիրը ռազմական նախարարից պահանջում էր հոկտեմբերի 29-ին անհապաղ կորպուսների հրամանատարներին ուղարկել նոր՝ ավելի բարդ շիֆրե⁶³¹: Դա վկայում է հայ հետախույզների դժվարին «*ողբսականի*» և այն մասին, որ հետախուզությունը այդ տարիներին ոչ միայն պարզապես գործում էր, այլև փորձում խիզախել՝ գործելով շատ ավելի փորձված և նենգ թշնամու դեմ, կանխարգելելով թշնամու գործակալների գործունեությունն ընդդեմ Հայաստանի Հանրապետության:

⁶³⁰ Նույն տեղում, ք. 87:

⁶³¹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, ք. 81:

7. Հայկական Հետախուզության ծավալած գործունեությունը Վրաստանում

Հայկական Հետախուզության կայացման դժվարությունները և Հաջողությունները Հստակ երևում են նրա ծավալած գործունեությունից Անդրկովկասի ամենահայաշատ քաղաքում՝ Թիֆլիսում և առհասարակ Վրաստանում: Այն ըստ էության գլխավորվում էր Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության, և մասնավորապես ուղղորդվում գինվորական կցորդ գեներալ-մայոր **Հ. Ա. Քիչմիշյանի** կողմից: Այդ գործունեությունը առավել ամբողջական ծավալվեց 1919 թ. երկրորդ կեսին- 1920 թվականին: Թիֆլիսից կարևոր տեղեկություններ էին ստացվում Վրաստանին և Հայաստանին հարող տարածքներում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի, վրացական զորքերի տեղաշարժերի, հակահայկական որոշ տրամադրությունների, ադրբեջանա-վրացա-թուրքական մերձեցման և այլնի մասին, որոնք կարևոր նշանակություն ունեին Հայաստանի ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Արևիվային կցկտուր տվյալների մանրազնին ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայկական Հետախուզական ծառայությունները բավականին նախաձեռնող են եղել հայ-վրացական առնչություններում, և առանձնապես 1918 թ. դեկտեմբերյան պատերազմում: Հետախուզությունը բավականաչափ տեղեկացված էր **Լոռու** և **Վրաստանի** հայաբնակ տարածքներում ընթացող գործընթացներին, ինչի մասին հայտնվում է ոչ միայն **Զինվորական նախարարին**, այլև **վարչապետին**, որն էլ առկա փաստերը ներկայացնում է 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ի Հայաստանի պառլամենտի նիստի քննարկմանը, տեղեկատվություն տալով **Լոռվա** շրջանում սկսված ընդհարումների մասին վրաց զորքի և հայ ազգաբնակչության միջև, **Ուզունլար** և **Ծաթեր** գյուղերի վրացիների կողմից հրետանակոծման ու զնդացրային կրակի ենթարկման մասին⁶³²: Քաջատեղյակությունը **Լոռվա** շրջանում ընթացող իրադարձություններին հնարավորություն տվեց **Դրոյի** գլխավորությամբ գործող հայկական զորամիավորումներին վճռականորեն հաղթահարելու Վրաստանի Հանրապետության մեծաթիվ բանակի դիմադրությունը՝ էապես ազդելու պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա: Որոշ բաներ, այնուամենայնիվ, հայկական հատուկ ծառայություններին հաջողվում էր, և դա երևում է նաև նրանց գործունեությունից **Արդահանի** շրջանում, և որտեղ հայերն ստիպված էին միայնակ պայքարել ադրբեջանա-թուրքական-վրացական միացյալ ունեձգությունների դեմ հայկական տարածքների և ազգաբնակչության նկատմամբ: Գլխավոր

⁶³² **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ.15, ք. 34, 38-39:

շտաբի հակահետախուզության բաժնի պետ պորուչիկ Հ. Խան-Կոստուրակին և նրա օգնական պորպորուչիկ Մ. Դոդոխյանը 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորքերի հրամանատարին ներկայացված համահավաք տվյալներում արձանագրում էին, որ Արդահանի շրջանի մահմեդական բնակչության շրջանում լուրեր են տարածվում, որ մոտ ապագայում մարզը պետք է անցնի Վրաստանին, տեղեկացնելով Արդահանից Արզվիլի ընկած տարածքում գնդի տեղափոխման ու Նիկոլակեկայում վրաց զորքերի, հեծյալ մահմեդական դիվիզիոնի տեղաբաշխման մասին⁶³³:

Իր կազմավորման օրից ՀՀ կառավարությունը գործնական քայլեր ձեռնարկեց Թիֆլիսում և հարակից վայրերում հետախուզական գործի կազմակերպման ուղղությամբ: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Տ. Դեվոյանցը 1920 թ. մարտի 14-ին (N 10150) դիմելով Քիշմիշյանին, հայտնում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն վրացիները օգնում են չաղերքիներին զինամթերքով, որ Զուրգունու են ժամանել Բախչի բեկը, 3 վրացի և 3 աղբբեջանցի սպաներ, գոկտոր Հաջիևը, որոնք դիմելով մահմեդականներին, տեղեկացրել են, որ մոտ ապագայում տեղի է ունենալու ընդհանուր հարձակում Օլթիից մինչև Չաղբի (Չըլբը): Տ.Դեվոյանցը սույն դիմումագրով ի կատարումն գլխավոր հրամանատարի հրամանի, խնդրում էր կարգադրություն անել այդ տեղեկությունների ստուգման համար, ինչի մասին հեռագրով շտապ հաղորդել իրեն վստահված բաժանմունք: Սակայն ելնելով ստեղծված ֆինանսատնտեսական ծանրագույն իրավիճակից, Քիշմիշյանը մարտի 22-ին սույն փաստաթղթի վրա մակագրություն է անում այն մասին, որ դրամի բացակայության հետևանքով ինքը զրկված է հանձնարարությունը կատարելու հնարավորությունից, և մարտի 23-ին համապատասխան բովանդակությամբ հեռագիր է ուղարկում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի հասցեով (N 69, ք. Թիֆլիս, N P 0150)⁶³⁴: Հետախուզությունը աշխատում էր աննկարագրելի դժվարին պայմաններում, և այնուամենայնիվ, նվիրվածությամբ մաքառում էր՝ փորձելով դուրս գալ այդ ոչ ստանդարտ իրավիճակներից: Որոշ հապաղումից հետո, այնուամենայնիվ, Թիֆլիսի հետախուզական ռեզիդենտուրայի ղեկավար **Քիշմիշյանը** ինչ-որ միջոցներ է գտնում որոշ չափով բավարարելու համար վերը նշված հարցապնդումը՝ կապված վրացիների գործողությունների հետ Չաղբիի մերձակայքում: Արդյունքում, 1920 թ. ապրիլի 1-ին (N 92՝ ի պատասխան N P 0150 հեռագրի) Քիշմիշյանը հաղորդում է ՀՀ հետախուզական բաժնի պետին, որ Վրաստանի Զինվորական նախարարի օգնական **Ա. Կ. Գեդեանովը** [**Գեդեանիշվիլի**] մասնավոր գրուչյուն է իրեն վստահեցրել է (վրացիներին հատուկ գործելաոճ-Վ.Վ.), որ վրացական սպա-

⁶³³ Նոյն տեղում, Գ.Պ - 200, ց.1, գ. 607, ք. 40:

⁶³⁴ Նոյն տեղում, ք. 10, 11: Տե՛ս նաև **С. Е. Сеф**, "Демократическое правительство" Грузии и английское командование, Тифлис: "Закнига", 1928, с. 28, 34-35, 41, 43.

ները Զուրգունու են ժամանել բացառապես *Սերվեր-բեյի (Սերվեր (բեյ) բեկ Աթաբեկով* - Թուրքական էմիրսար- Վ.Վ.) պլաններին հակադրվելու նպատակով, որը Ախալցխայի գավառում տիրում էր մի քանի հազար ղեսյատին հոդի և որին վրացական կառավարությունը փնտրում է և մտադիր էր հանձնել դատի⁶³⁵։ Այս հանգամանքը Հայկական հետախուզությունը հրաշալի ըմբռնում էր, և աշխատում էր զուր տեղը զոհ չգնալ և դուրսահանել նման չընդունել եղբայրության մասին վրացիների մեղրածոր արտահայտությունները։ Նույն օրը, Քիշմիշյանը հեռագրով (N 93)՝ ուղղված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին, տեղեկացնում է, որ իրեն արժանահավատ աղբյուրներից հաջողվել է պարզել, որ իբր թե Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքված է լրացուցիչ գաղտնի պայմանագիր այն մասին, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև գինված կոնֆլիկտի ծագման պարագայում, բոլոր վրացի սպաները ետ են կանչվելու այդ ճակատից⁶³⁶։

Վրացական իշխանությունները խոչընդոտներ էին հարուցում Հայկական հետախուզական ծառայությունների առաջ, որոնց իրենք այնքան էլ վատ չգիտեին, երբեմն էլ ուղղակի կասեցնում առանձին Հայ զինվորականների գործունեությունը։ Քիշմիշյանին հասցեագրված 1920 թ. ապրիլի 3-ի գրությունում (N 533) Գլխավոր շտաբի տեսչական բաժնի պետի պաշտոնակատար գնդապետ **Բ. Բաղդասարովը** տեղեկացնում էր այն մասին, որ վրացական իշխանությունների կարգադրությամբ Թիֆլիսում ձերբակալվել է Հայ սպա **Մինաս Գեորգիի Շապուշիկովը**, որը ծառայության մեջ գտնվելով Կամավորական բանակում, ոչ քիչ ծառայություններ է մատուցել և Հայկական հետախուզությանը։ Բաղդասարովը Քիշմիշյանի առաջ խնդիր էր դնում դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի աջակցությամբ ազատել կալանքից և տեղափոխել Հայաստան՝ Զինվորական նախարարի տրամադրության տակ, քանի որ այդ նա կարող էր միանգամայն օգտակար լինել Հայկական կողմի համար։ Բաղդասարովը հայտնում էր, որ այդ մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ գեներալ-մայորը կարող է ստանալ պրոֆեսոր **Հ. Զավրիևից (Զավրիյան)**։⁶³⁷ Ստանալով այս հրահանգը, Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարը անմիջապես գործի է անցնում։ Գլխավոր շտաբի պետին հասցեագրված 1920 թ. ապրիլի 8-ի հեռագրում (N 114) Քիշմիշյանը հայտնում էր Մ. Շապուշիկովի ազատման հետ կապված խոսակցության մասին Վրաստանի ռազմական նախարարի օգնական գեներալ **Ա. Կ. Գեդեանովի (Գեդեանիշվիլի)** հետ, որը հաղորդել էր, որ նշված սպան մեղադրվում է պետական հանցագործության մեջ և ողջ Հավաքված փաստերը հանձնվել են Արդարադատության նախարարությանը։ Քիշմիշյանին նաև տեղեկացրել էին, որ խափանման միջոցը կարող է փոխ-

⁶³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 71 - 199, ց. 1, գ. 184, ք. 12:

⁶³⁶ Նույն տեղում, ք. 13:

⁶³⁷ Նույն տեղում, գ. 154, ք. 62:

վել միայն դատախազի եզրակացությունից հետո⁶³⁸։ Համադրելով այս բոլոր փաստերը, 1919 թ. հուլիսի 17-ին Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարին հասցեագրված հեռագրում Քիչմիշյանը խնդրում էր չմերժել՝ իրենց հայտնել պրապորշչիկ Շապոշնիկովի ձերբակալության պատճառները, տեղեկացնելով նաև, թե ինչ պայմաններում է պահվում, և ներկայացվել է արդյո՞ք մեղադրանք⁶³⁹։ Ի պատասխան, Վրաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի նախարարի գրասենյակի փոխդիրեկտորը հայտնում էր Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարին, որ պրապորշչիկ Շապոշնիկովը ներկա պահին գտնվում է Սուխումիի բանտում, և ենթարկվում է պատիսանառության որպես Կամավորական բանակի լրտես⁶⁴⁰։ Սույն գրույթյան վրա կա Քիչմիշյանի մակագրությունը, որում վերջինս խնդրում էր պարզել, թե ինչ հոգվածի հիման վրա է կապանալորված Շապոշնիկովը, և հնարավորություն չկա արդյոք կիրառել խափանման միջոց, և ըստ այդմ՝ բավարարվել վտարելով Վրաստանի սահմաններից դուրս⁶⁴¹։ Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր բաժնի պետի 1919 թ. հուլիսի 21-ի գրությունից պարզ է դառնում, որ Շապոշնիկովի գործն ուղարկվել է Ն.Գ. նախարարություն⁶⁴²։ Ի պատասխան, հայկական կողմը 1919 թ. հուլիսի 21-ին նոր գրություն է ուղարկում Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությանը՝ խնդրելով արագացնել գործի քննությունը։ Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությանը հասցեագրված 1919 թ. հոկտեմբերի 13-ի գրությունում (N 2339) ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին փոխարինող **Մ. Թումանյովը** խնդրում էր չմերժել հայտնել, թե չի ներկայացվել արդյո՞ք մեղադրական եզրակացություն Շապոշնիկովին, և ի՞նչ հոգվածի հիման վրա է նա գտնվում վարչական կալանքի մեջ։ Թումանյովը խնդրում էր հայտնել, թե հնարավոր չէ՞ արդյոք Շապոշնիկովի ձերբակալությունը փոխարինել նրան արտաքսելով Վրաստանի սահմաններից դուրս⁶⁴³։ Դիվանագիտական-գրասենյակային քաջքուկներից հետո, Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր բաժնի պետը տեղեկացնում էր, որ համաձայն Աբխազիայի Ռազմական արտակարգ դատարանի նախագահի պաշտոնագրի՝ ուղղված Վրաստանի Ն.Գ. նախարարին, Մ. Շապոշնիկովի գործը հանձնվել է Վրաստանի Հանրապետության Ռազմական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հակահետախուզական բաժնի պետին, իսկ ինքը՝ Շապոշնիկովը փոխադրվել է Թիֆլիսի Մետեխի բերդը⁶⁴⁴։ 1920 թ. մարտի 1-ին Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությանը հերթական գրությունը

⁶³⁸ Նույն տեղում, գ. 154, թ. 60։

⁶³⁹ Նույն տեղում, թ. 1։

⁶⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 2։

⁶⁴¹ Նույն տեղում։

⁶⁴² Նույն տեղում, թ. 5։

⁶⁴³ Նույն տեղում, թ. 7։

⁶⁴⁴ Նույն տեղում, թ. 10։

հանձնելով, ՀՀ ղեկավարողական ներկայացուցչության գործերի կառավարիչը խնդրում էր հայտնել, թե ինչ նոր տեղեկություններ կան Մ. Շապուշինիկովի գործի վիճակի մասին, և լավել է թե ոչ նրա գործը դատարանի կողմից, և ինչպես է այն ավարտվել⁶⁴⁵:

Գլխավոր խնդիրը, որ հարուցում էր Քիչմիշյանը, դա հետախուզության կազմակերպման գործն էր, ասելով, որ բազմաթիվ զրույցները ինչպես գնդապետ Մ. Զինկևիչի հետ (օգոստոս ամսին), որն այդ ժամանակ դեռ գտնվում էր իրենց ծառայության մեջ, այնպես էլ գեներալ Սիլիկյանի և կապիտան Մուրադյանի հետ (1919 թ. սեպտեմբերին և 1920 թ. հունվարին) ավարտվել են այդ անձնավորությունների կողմից կատեգորիկ հավաստիացմամբ, որ մոտ ժամանակներում Թիֆլիսում հետախուզության մասին հարցը կդրվի ռեալ հիմքի վրա՝ այդ գործի համար բաց թողնելով ամսական 15 հազար ռուբլի, նաև գործողելով հատուկ սպա: Սակայն ի հիասթափություն իրեն, Քիչմիշյանը արձանագրում էր, որ հետախուզության գծով գրեթե տեղեկություններ չունի, ինչպես մարդկանց բացակայության պատճառով, որոնց կարելի էր մանրամասն հանձնարարություններ տալ, այնպես էլ գանձարանից համապատասխան դրամական միջոցների լրիվ բացակայության պատճառով, գալով լուրջ եզրահանգման, որ Վրաստանը և Ադրբեջանը դրամ չխնայելով, լրտեսության ընդարձակ ցանց են ստեղծել և անընդհատ գտնվում են իրենց հարևանների քաղաքականության և ռազմական հզորության մասին հարցերի կուրսում, բոլոր բնագավառների մասին տեղեկացվելով, իսկ իրենք՝ ոչ: Վերջնամասում Քիչմիշյանը շեշտում էր, որ անհրաժեշտ է Թիֆլիս գործողել անհրաժեշտ ընդունակություններ ունեցող սպայի այնպիսի բարդ և պատասխանատու աշխատանքի կատարման համար, ինչպիսին է հետախուզությունը: Եվ այդ առումով էլ հետաքրքիր մեջբերում է կատարում *Դյուրհեմից*. «Բավարար չէ փողերը վատնել, անհրաժեշտ են ջանքեր, հետևողականություն և փորձառություն», գտնելով, որ այդ սպան պետք է գտնվի իր անմիջական ենթակայության տակ և նրա առաջին իսկ խնդիրը պետք է լինի Վրաստանի և Ադրբեջանի գաղտնագրի ձեռքբերումը, ծածկագրված հեռագրերի պատճենների, այլ երկրների զորքերի թվաքանակի ու տեղաբաշխման մասին, զինվորական գերատեսչության գծով հրամանների ձեռքբերումը⁶⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Թիֆլիսի հայկական հետախուզական ցանցի գործունեությունը ամեն ինչում չէ, որ հարթ էր ստացվում, խնդիրները ծնվում էին մեկը մյուսի հետևից, իսկ հնարավորությունները մնում էին շատ սահմանափակ: Երբեմն էլ խնդիրները առաջանում էին ոչ միայն դրամական ռեսուրսների սղության հետևանքով, այլև կադրային հոգի վրա: Կադրերի միջև փոխհարաբերությունների անհարթության, ինչպես նաև գործի գրվածքի անհասկացողության, թյուրմեբուհո-

⁶⁴⁵ Նույն տեղում:

⁶⁴⁶ Նույն տեղում, Գ.Պ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 14:

ղության կամ էլ պարզապես անձնական զրդապատճառներով հետախուզությունում խճճված իրավիճակներ էին ստեղծվում, որոնք այդպես էլ գործնական լուծում չէին ստանում և էլ ավելի էին խճճում իրադրությունը, աններդաշնակություն ստեղծելով հետախուզության տարբեր օղակների միջև ուղղորդված աշխատանքի կազմակերպման առումով:

Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. ապրիլի 5-ի զեկուցագրում (N 111) **Հ. Քիչմիչյանը** նշում էր, որ N 14 հրահանգի համաձայն ինքը պարտավոր է ղեկավարել Արտաքին Գործերի նախարարության ղեկանադիտական ներկայացուցչությանը կից կապի գծով բոլոր սպաների գործունեությունը, ընդգծելով, որ այդ հանգամանքի հետ կապված ինքն իրեն պարտավորված է համարում զեկուցել, որ եթե շտաբ-կապիտան **Ե. Եղիազարովը**, հրաշալի կատարելով իր վրա դրված պարտականությունները՝ օգտվում է մեծ ազդեցությունից Փրանսիական ներկայացուցչությունում և արժանի է ամեն մի գովասանքի, ապա նույն բանը չի կարելի ասել պորուչիկ **Բեկզադովի** մասին, որ համարվում է գնդապետ **Հասկելին** կից կապի գծով սպա: Քիչմիչյանը հայտնում էր, որ պորուչիկ **Բեկզադովը** բացարձակապես չի տեղեկացնում իր աշխատանքի մասին, այնպես որ իրեն անհայտ է վերջինիս գործունեությունը, որը ուղևորվելով Թիֆլիսից և վերադառնալով գործունեությունից, տեղեկատվություն չի ուղարկել այդ մասին: Քիչմիչյանը լուրջ դժգոհություն էր արտահայտում Բեկզադովից և կարծես թե՝ ոչ անհիմն, հայտնելով, որ Բեկզադովը, հրաշալի իմանալով վրացական կառավարության կողմից դեպի Հայաստան զինվորական բեռների արտահանման դեմ հարուցվող արգելքների մասին, ոչ մի անգամ չի աշխատել դրանց հաղթահարման ուղղությամբ և չի առաջարկել իր ծառայությունները այդ բնագավառում զինվորական վարչությունը այն դեպքում, երբ շտաբ-կապիտան Եղիազարովը մշտապես **Ա. Պուադեբարի** վագոնն է մտցրել մաքսանենդ բեռներ, հաճախ վրացական կառավարության կողմից մերկացված լինելու վտանգին ենթարկվելով՝ ոչ լոյալության մեջ այն առավելությունների առումով, որոնցից օգտվում էին Դաշնակիցների կուպեները: Քիչմիչյանը իր վրդովմունքն էր արտահայտում, որ Բեկզադովը անհրաժեշտ հետաքրքրություն և ուշադրություն չէր ցուցաբերում այն դեպքերում, երբ իր ծառայողական դիրքով կարող էր գալ օգնության. օրինակ, երբ Երևանի հետ փետրվար ամսին երկաթուղային հաղորդակցության ընդհատման ժամանակ ջանք չի գործադրել ամերիկյան վագոնում տեղավորելու գնդապետ **Ստ. Ղորղանյանին**, որը մեկնում էր ձիեր գնելու՝ իր տրամադրության տակ ունենալով կես միլիոն ռուբլի: Քիչմիչյանը անհասկանալի էր համարում, հետևաբար այն հանգամանքը, որ Բեկզադովը չգիտես ինչու, դրամական աշխատավճարը ստանում էր Գլխավոր շտաբից, իսկ նրա ծախսերը ղեկանադիտական ներկայացուցչության գծով վճարվում էին Արտաքին Գործերի նախարարության գումարներից, սակայն ինչ չափով և ինչ հաշիվներով, իրեն հայտնի

չի դարձել: Զինվորական նախարարությունը հաղորդելով այդ մասին, Քիչ-միշյանը խնդրում էր նախարարի կարգադրությունը պորուհիկ Բեկզադովին կատարել հրահանգի պահանջները՝ տալով մանրամասն հաշվետվություն զինվորական վարչության ղեկավարին և աշխատավճարի մասին վկայականը փոխանցել Գլխավոր շտաբից իրեն վստահված վարչությանը, իսկ գնդապետ Հասկելին կից շտաբում հանձնարարությունները կատարել աշխատանքից ազատ ժամանակ⁶⁴⁷: Այս փաստաթղթերը ակնհայտորեն վկայում են հայկական հետախուզական ծառայությունների կայացման ոչ միանշանակ գործընթացների, հիասթափությունների և անհաջողությունների, ներպաշտոնական փոխհարաբերությունների խճճվածության ու լարվածության, գուցե նաև օտարերկրյա գործակալությունների միջամտության մասին: Հետախուզական ծառայության ղեկավարները ջանքեր էին գործադրում գործակալական ցանցը արդյունավետորեն կազմակերպելու և օտար ազդեցություններից զերծ պահելու ուղղությամբ (ինչը միշտ էլ, որ հաջողվում էր), հաղթահարելով ահռելի կազմակերպական-կազմային և ֆինանսական բարդություններ:

1920 թ. ապրիլի 6-ի հեռագրով (N 236) **Տ. Դեվոյանցը Քիչմիշյանից** խնդրում էր հրամայել լեյտենանտ Մաքսին մեկնել Ադրբեջան⁶⁴⁸ (մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ով է Մաքսը իրականում, և այդ հարցի իրական բացահայտումը մնում է օրակարգում - Վ. Վ.): 1920 թ. մայիսի 20-ին Բաթումի գլխավոր հյուպատոսը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին է ուղարկում հաղորդագրություն, որին կցված էր լեյտենանտ Մաքսի խիստ գաղտնի ծածկագրով հեռագիրը, որում վերջինս տեղեկացնում էր Տրապիզոնի, Օլթիի և Օպայի շրջաններում թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասերի կենտրոնացման և աջարների հետ վերջիններիս կապերի մասին, կարևորելով էրզրումի շրջանում թուրքերի կողմից ձեռնարկվող նախապատրաստությունները, ավելացնելով, որ գործերի կենտրոնացումը տեղի է ունենում Բայբուրդի, Մամախաթունի և Կակիթի միջև ընկած միջանցքում, միաժամանակ նշելով նաև Ռեշիդ բեկի հրամանատարությամբ գործող զորամասերի տեղաբաշխման մասին Հասան-Կապյի և Քեփրի-քոյի միջև ընկած տարածքում: Հայտնելով թուրքական զորքերի տեղաշարժերի մասին, Մաքսը նաև տեղեկացնում էր, որ թուրքական մարտկոցները զինված են Շնայդերի սիստեմի լեռնային և դաշտային հրետանիով, չեչտելով, որ վերը նշված ուժերի նպատակն է չարժվել Ենի-Քեյի, Օլթիի և Արդահանի ուղղությամբ, եթե թուրքական հարցի վերաբերյալ Դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի վճիռը աննպաստ լինի թուրքիայի համար: Ստանալով սույն արժեքավոր տեղեկատվությունը, Քիչմիշյանը Բաթումի հյուպատոսի միջոցով իրեն հասած լեյտենանտ Մաքսի հաղորդագրությունը թուր-

⁶⁴⁷ Նույն տեղում, ք. 15-16:

⁶⁴⁸ Նույն տեղում, ք. 18:

քական գորքերի տեղաբաշխման և գործունեությունից մասին անհապաղ ուղարկում է ՀՀ Զինվորական նախարարությունը⁶⁴⁹:

1920 թ. ապրիլի 13-ին (N 0931) Թիֆլիսի Գանդակայա 22 հասցեով՝ գեներալ **Քիչմիշյանի** անունով ուղարկվում է մի հեռագիր, որում **Տ. Դեվոյանցը** խնդրում էր հնարավորին չափով շտապ արտաքին դիտարկում սահմանել **կապիտան Մեղվեղևի** նկատմամբ, որը մեկնել էր Թիֆլիս, խնդրելով նաև պարզել նրա կապերը և ծանոթությունները վրացիների ու թաթարների հետ, միաժամանակ հաղորդելով, որ տոններից հետո ավանսով հետախուզություն համար դրամ է ուղարկվում մի քանի ամիսների համար: Ստացման վերաբերյալ փաստաթղթի վրա արված է համապատասխան մակագրություն (14 ապրիլի, 1920 թ., N 113) Քիչմիշյանի կողմից⁶⁵⁰: Սակայն ՀՀ հետախուզական ծառայությունից պետի հասցեով 1920 թ. ապրիլի 17-ին ուղարկված հեռագրում (N 149) Հ. Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ դրամ չստանալու հետևանքով չկարողանալով պարզեցնել փորձառու և հուսալի հետախուզությունից հետո մասնագետի, ինքը չի կարողացել կատարել իր վրա դրված հանձնարարությունը, խնդրելով գործուղել հետախուզական բաժնի մի գործակալի կամ էլ շտապել դրամ ուղարկել, կամ էլ նշել տվյալ պահին Թիֆլիսում գտնվող հարմար մասնագետի հասցե⁶⁵¹: Ի պատասխան սույն հեռագրի, 1920 թ. ապրիլի 17-ին կապիտան **Դեվոյանցը** հայտնում էր իր համաձայնությունից մասին գեներալ-մայորի հետ, և տեղեկացնում, որ բանակի հրամանատարի հրամանով համբարակապետության միջոցով ուղարկում է 70 հազար ռուբլի, իսկ Թիֆլիսում հետախուզության կազմակերպումը դրվում է վերջինիս վստահված ներկայացուցչության վրա, հայտնելով, որ հետախուզության իրականացման համար անհրաժեշտ անձանց ընտրությունը հանձնվում է գեներալի հայեցողությունը, գտնելով նաև, որ այդ պատասխանատու աշխատանքի համար բոլոր տվյալներն ունի **պոդպորուչիկ Ումեկյանը**, և իր կողմից խնդրում էր, եթե հնարավոր է՝ վերջինիս վրա դնել գործի վարույթը և կազմակերպումը⁶⁵²: Այսքանը բավական էր, որ Քիչմիշյանը շտապ և ոգևորությամբ գործի անցներ, իր ձեռքի տակ ունենալով բավականաչափ համեստ գումար: Անցնելով գործի, 1920 թ. ապրիլի 19-ին Քիչմիշյանը Գլխավոր շտաբի հետախուզական ծառայությունից պետին է ուղարկում հերթական հեռագիրը (N 156), որում հայտնվում էր, որ բավականին վստահելի աղբյուրի համաձայն 1200 հեծյալ զինված քրդեր Շահթախի շրջանից շարժվել են դեպի Նախիջևան, հաղորդելով, որ Թավրիզի ադրբեջանական հյուպատոսը Թեհրանից ստանալով 40 հազար թուման, դրանք ուղարկել է Նախիջևան, կեսը փոխանակելով անդրկովկասյան բռնների հետ: Տեղեկաց-

⁶⁴⁹ Նույն տեղում, գ. 184, ք. 46:

⁶⁵⁰ Նույն տեղում, ք. 19:

⁶⁵¹ Նույն տեղում, ք. 20:

⁶⁵² Նույն տեղում, ք. 22:

վում էր, որ մոտ օրերին մի անձի միջոցով, որը կապեր ունի Կամավորական բանակի հետ, Նախիջևանի համար մոտ 80 միլիոն ռուբլի անդրկովկասյան բռնեղով գումար է փոխանցվում՝ Երևանով: Հեռագրում Քիչմիշյանը եզրահանգում էր, որ հիշյալ տեղեկությունները, անկասկած, կարիք ունեն ստուգման⁶⁵³: Հետախուզությունը ձգտում էր հնարավորին չափով օբյեկտիվ լինել և հայթայթած տվյալները Հայաստանի համար ունենալին որոշակի արժեք: Հ. Քիչմիշյանի 1920 թ. մարտի կեսերին Չալդիրի մասին հաղորդած տեղեկատվության մեջ հավելումներ են մտցվում. 1920 թ. ապրիլի 19-ին Երևանում ՀՀ բանակի հրամանատարը գեներալ-մայոր Հովսեփյանցի և պոգոպորուչիկ Դոգոխյանի կողմից գրություն է ստանում (N 00343), որում վերջիններս հայտնում էին, որ Չալդիրի ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչը՝ դոկտոր Հաջիևը տվյալ պահին գտնվում է Ախալքալաքի գավառի Սազալու գյուղում, որ Աջարիայում նախապատրաստվում է ապստամբություն: Հարց էին բարձրացնում, թե հնարավորություն չկա՞ արդյոք վրացական իշխանությունների միջոցով ձեռքավել Հաջիևին և տեղափոխել Հայաստան՝ դատի համար⁶⁵⁴:

Վրաստանը հայկական հետախուզության համար կարևոր հենակետ էր, տեղեկատվության խաչմերուկ, արտաքին աշխարհի հետ կապի հանգուցակետ, այդ իսկ պատճառով Հայաստանը իր սուղ միջոցներից ձգտում էր գոնե ինչ-որ բաժին հատկացնել հայ հետախուզիչների գործունեության կազմակերպման համար: 1920 թ. ապրիլի 28-ին Հ. Քիչմիշյանին հասցեագրված հեռագրով (N P 0325) **Տ. Դեփոյանցը և Մ. Դոգոխյանը** տեղեկացնում էին, որ Վրաստանում հետախուզության կազմակերպման համար հատկացված է ամսական 15 հազար ռուբլի, միաժամանակ չեղտելով, որ այդ գումարը ոչ հեռու ապագայում պետք է ավելացվի, որի պատճառով կարելի է խստորեն չհետևել այդ գումարին և անհրաժեշտության դեպքում փոխանցված ավանսը կարելի է ծախսել, նաև հրահանգելով պահել հատուկ մուտքի և ելքի (ելեմտից) տետր, իսկ ամենամսյա հաշվետվությունները՝ ուղարկել ամսի 1-ի դրությամբ⁶⁵⁵: Ի պատասխան, **Քիչմիշյանը** 1920 թ. ապրիլի 29-ին հետախուզական բաժնին ուղղված հեռագրում (N 169) խնդրում էր տեղեկացնել, թե ի՞նչ հաշվարկով է անհրաժեշտ ծախսել վերը նշված գումարը, ինչպիսի՞ հաշվետվություն վարել և ի՞նչ հաստատություն առաջ, և հավասարապես, ի՞նչ ժամկետներում ուղարկել⁶⁵⁶: Ինչպես տեսնում ենք, հետախուզիչները բժախնդիր և օրինապահ ժողովուրդ էին, որոնց մոտ ամեն ինչ հաշվարկված էր, ավելորդ չքեղություն չէր թույլատրվում, իսկ հետախուզությունը պետք է ցանկացած իրադրությունում աշխատեր: Հետախուզությունը աշ-

⁶⁵³ Նույն տեղում, ք. 21:

⁶⁵⁴ Նույն տեղում, ք. 25:

⁶⁵⁵ Նույն տեղում, ք. 26:

⁶⁵⁶ Նույն տեղում, ք. 23:

խառնում էր, ձգտելով արդյունքների, իսկ ապացույցները դրսևորվում էին Երևան ուղարկված հաղորդագրությունների, հեռագրերի, դիմումագրերի տեսքով: Շտապ թիֆլիս ուղարկված 1920 թ. ապրիլի 30-ի հեռագրով ֆինանսների նախարար Արարատյանը Քիշմիշյանից և Եվանգուլյանից խնդրում էր Ազրբեջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների կապակցությամբ տեղեկատվություն հաղորդել, անդամադրությունների կապակցությամբ իրավիճակին, անգլիացիների տրամադրություններին և քաղաքականառևտրական շրջաններում իշխող խոճապահին վիճակին⁶⁵⁷: Հասկանալի էր ՀՀ ֆինանսների նախարարի տագնապը, քանի որ Բաթումը արտաքին աշխարհի հետ կապող կարևորագույն առևտրական-տնտեսական մայրուղիներից էր, դրանից էր կախված վառելիքի, գինամթերքի, ցորենի և այլնի մատակարարումը: Այստեղից էլ քաղաքացիական իշխանությունների համագործակցությունը հետախուզության հետ:

1920 թ. մայիսի 4 -ին Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին ուղղված հեռագրում (N 175/с) **Հ. Քիշմիշյանը** նշում էր, որ հավաստի աղբյուրներից հայտնի է դարձել, որ վրացական կառավարությունը դիմել է Անգլիայի ներկայացուցչին՝ խնդրանքով Վրաստանին օգնություն ցուցաբերել՝ մատակարարելով գինամթերք ու հանդերձանք ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար, նաև հաղորդելով վրացիների ակտիվացման մասին Բաթումի մարզում և ընթացող զորահավաքի մասին⁶⁵⁸:

Հայաստանում տագնապով էին հետևում Վրաստանում և դրա շուրջ ընթացող իրադարձություններին: Հայկական կողմին խորապես հետաքրքրում էին թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմական բնույթի փոփոխություններն ու տեղաշարժերը Վրաստանում, վրացական զորքերի վիճակը, տեղաբաշխումը, վրաց-ազրբեջանական փոխհարաբերությունների վիճակը, վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ և այլն: **Տ. Դեվոյանցը** 1920 թ. մայիսի 4-ի հեռագրով (N 166. «Արագած» ծածկագրով)՝ ուղղված Քիշմիշյանին, վերջինից խնդրում էր տեղեկություններ հաղորդել Ազրբեջանի սահմանների մոտ վրացական զորքերի վերախմբավորումների մասին, որի վրա գեներալը մակադրել էր, հանձնարարելով **Ումիդյանին** նախապատրաստել անհրաժեշտ տեղեկանքը⁶⁵⁹: Որոշ բարդություններից խուսափելու համար, կապված պողպատյան Ումիդյանի շուրջ վրացական հետախուզության ավելորդ հետաքրքրություն հետ, Քիշմիշյանը 1920 թ. մայիսի 8-ին հետախուզական բաժնի պետին ուղղված հեռագրում խնդրում էր առաջիկայում բոլոր գաղտնագրված ճեպագրերը, դիվանագիտական կամ ռազմական շտապ հաղորդումները ուղարկել բացառապես իր հասցեով, որպեսզի պողպատյան Ումիդյանը չընկնի վրացական հակահետախուզության ձեռքը, քանի որ վերջինս

⁶⁵⁷ Նույն տեղում, ք. 24:

⁶⁵⁸ Նույն տեղում, ք. 27:

⁶⁵⁹ Նույն տեղում, ք. 28:

վարում էր դիվանագիտական կորպուսին կից հետախուզական վարչություն որոշակի ճյուղի աշխատանքները⁶⁶⁰։ Սրանով փորձ էր արվում կարգավորել առկա խնդիրները, և դա ստացվում էր, ինչից հետախուզությունը շահում էր՝ պահպանելով իր լավագույն կադրերին։ Ումիկյանը հենց այդ դասին էր պատկանում և բազմիցս բարեխղճությամբ ու ճշտորեն կատարել ու կատարում էր զինվորական բնույթի մի շարք առաջադրանքներ, զբաղվելով ՀՀ համար կարևոր նշանակություն ունեցող գեներլ և զինամթերքի առաքման հարցերով, հաճախակի ուղևորություններ կատարելով դեպի Բաթումի և Ռուսաստանի քաղաքները, կապերի մեջ մտնելով նաև Կամավորական բանակի զինվորական-հետախուզական ծառայությունների հետ։

Այդ ընթացքում փորձ էր արվում կարգավորել ֆինանսական հարցերը. 1920 թ. մայիսի 8-ի հեռագրում (N 191/c)՝ ուղղված հետախուզական բաժնի պետին, **Քիչմիչյանը** հայտնում էր, որ դեռևս ոչ միայն չի ստացել 70 հազար ռուբլի խոստացված գումարը, այլև չի ուղարկվել փոխանցման տոմսը, որի հետևանքով խնդրում էր շտապ կարգադրություն անել գումարի անհապաղ առաքման մասին, քանի որ առանց դրա անհնարին է կարգավորել հետախուզական աշխատանքները⁶⁶¹։ Հետախույզները զգալի խոչընդոտներ հաղթահարելով, արժեքավոր տեղեկություններ էին ուղարկում Երևան, որտեղ այդ ամենը հանձնվում էր քաղաքական-կուսակցական լիդերների տնօրինությունը։ 1920 թ. մայիսի 10-ին Քիչմիչյանի կողմից ուղարկվում է հերթական հեռագիրը (N 193/c), որում արժեքավոր տեղեկություններ էին հաղորդվում Ախալքալաքի փախստականների օգնության ամերիկյան կոմիտեի տեղափոխման, Ագրբեջանում բոլշևիկների գործողությունների և նրանց ձեռնարկումների մասին «Չեզոք» գոտում, վերջիններիս կողմից նախապատրաստվող Բաթումիից Հայաստան տեղափոխվող զինամթերքի առաքման նկատմամբ ենթադրվելիք կանխարգելիչ քայլերի, Վրաստանի Պաշտպանության խորհրդում մտցված Հայաստանի հետ ուղղորդված ռազմական գործողությունների նախագծի, ժողովրդական զվարդիայի շտաբի պետ Վ. Զուղեյուև գլխավորած զորքերի Բորչալուի գավառ ժամանման⁶⁶², որոնք Հայաստանի համար ռազմավարական արժեք ունեին։

Վերջապես, Թիֆլիսում գտնվող հայկական հետախուզական ծառայություն կարիքների համար անհրաժեշտ գումարները ստացվում են, ինչի մասին 1920 թ. մայիսի 14-ի գրությամբ (N P^o 406) **Տ. Դեվոյանցը** տեղեկացնում է Քիչմիչյանին, որ ուղարկվել է ևս 59 հազար ռուբլի, ավելացնելով, որ մնացյալ փողերը (ավանսի լրացումը) կուղարկվեն առաջիկա ամսին, հունիս ամսվա վրա վարկ բացելով, խնդրելով կապիտան **Անիկին** հանձնել 35 հազար ռուբլի գումար՝ մարտ, ապրիլ, մայիս և հունիս ամիսների համար։

⁶⁶⁰ Նույն տեղում, ք. 31:

⁶⁶¹ Նույն տեղում, ք. 32:

⁶⁶² Նույն տեղում, ք. 33-35:

Վերջում Դեմոյանցը հայտնում էր, որ ըստ գանձարանում արված տեղեկանքների՝ արդեն 70 հազար ռուբլի փոխանցվել է⁶⁶³: Այս համեստ գումարները հնարավորություն էին տալիս հետախուզությունը գործել և պայքարել, երբեմն էլ նաև իրենց անմիջական դրվիցյների՝ «եղբայրական Վրաստանի» հետախուզության դեմ: Այդ մասին է վկայում Քիշմիշյանի 1920 թ. մայիսի 18-ի հեռագիրը (N 207)՝ ուղղված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին, արժեքավոր տեղեկատվություն էր հայտնվում այն մասին, որ մայիսի 7-ին Բաքու են մտել Կարմիր բանակի զորամասերը՝ 20 հազար հոգի, որոնց մի մասը տեղափոխվել է Գյանջա, որ Վրաստանի հակահետախուզության կողմից Հայաստան են ուղարկվել գործակալներ, ավելացնելով, որ վերջիններիս ազգանունները կհաղորդվեն լրացուցիչ: Տեղեկատվությունը ամփոփվում էր Վրաստանում սկսված 1888 և 1889 թթ. ծնվածների գորահավաքի մասին տեղեկություն հաղորդմամբ⁶⁶⁴:

Հարկ է ընդգծել, որ 1920 թ. Հայաստանի համար շատ հազեցած տարի էր իրադարձությունների ու դեպքերի գլխապտույտ զարգացման տեսանկյունից: Օրերն անգամ նշանակություն ունեին, և Հայկական հետախուզական ծառայությունը Թիֆլիսում ստիպված էր գործել քաղաքական շրջաններում աստիճանաբար ուժեղացող ցայտնոտի պայմաններում, փորձելով հայթայթել ստուգված, ոչ խաբուսիկ տեղեկատվություն ընթացող աշխարհաքաղաքական լուրջ գործընթացների, սահմանների շուրջ թշնամական գործերի տեղաշարժերի, գնքի ու զինամթերքի առաքումների մասին, ամեն կերպ խուսափելով հնարավոր ապատեղեկատվությունից: Այսպես, հետախուզական բաժանմունքի պետին ուղղված 1920 թ. մայիսի 21-ի հեռագրում (N 216/c) **Քիշմիշյանը** տեղեկացնում էր Վրաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի շտաբում այսպես կոչված **լեյտենանտ Մաքսի** հետ հանդիպման մասին, որը զրուցելով շտաբի պետ Զախարիաձեի հետ, Հայտարարել էր, որ այժմ ինքը ծառայում է անգլիացիների մոտ, որոնց հանձնարարությամբ մեկնել է Օլթի և Սոչի, իսկ Ադրբեյջան չի կարողացել մեկնել միջոցներ չունենալու հետևանքով, քանի որ Հայկական հետախուզական ծառայությունից ստացել է ընդամենը 5 հազար ռուբլի՝ Հայկական չեկերով: Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ **լեյտենանտ Մաքսի**ց ստացել է տեղեկություններ, որոնք, նրա կարծիքով, արժեքավոր են (իհարկե, չպետք է անտեսել անգլիացիների սեփական պլանները, որոնք պարտադիր չէր, որ բոլոր մանրամասներում, երբեմն էլ կարևոր «մանրամասներում» համընկնեին Հայկական պլանների հետ, քանի որ անգլիացիները մշտապես ձգտում էին իրենցից ունեցած կախվածությունը պահպանել, ազդելով նաև Հայկական հետախուզական ծառայությունների գործելակերպի վրա - Վ. Վ.): Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ Մաքսից ստացված տեղեկությունների համաձայն (և

⁶⁶³ Նույն տեղում, ք. 43:

⁶⁶⁴ Նույն տեղում, ք. 39:

սա դեռ 1920 թ. մայիսի տվյալներով ~ Վ. Վ.) Տրապիզոնի շրջանում կենտրոնանում են զորուժեր, ընդ որում զորքերի վերաբաշխումներ են կատարվում Օպայի և Օլթիի շրջաններում, որ նշված թուրքական ուժերը մտադիր են Դաշնակիցների կողմից թուրքական հարցի ոչ բարենպաստ լուծման դեպքում հարձակում ձեռնարկել Ենիքեյի, Օլթիի և Արդահանի ուղղությամբ⁶⁶⁵։ Ուշագրավ փաստ, որը հաստատվեց։ Հետևաբար, հետախուզությունը քնած չէր, և ոչ էլ շատ աղոտ պատկերացումներ ուներ, ինչպես այդ մասին նշում են **Կ. Սասունի** և ուրիշները, այլ ինչպես պարզվում է փաստերի վերլուծությունից, հետախուզական ծառայության կողմից կատարված քրտնաշան աշխատանքը պարզապես ջուրն է գցվել կամ էլ շատ անյուրջ է ընդունվել քաղաքական-գինվորական վերնախավի կողմից։ Հարկ է նաև մասնավորապես այս կապակցությամբ ամենայն լրջությամբ հաստատաբերել, որ դժվարությամբ հայթայթվող այս տեղեկությունները անհրաժեշտ ազդեցությունը չէին թողնում քաղաքական դեկավար շրջանների կողմից ընդունվող բոլոր կարևոր որոշումների վրա, դեռևս խիստ զգալի էին Դաշնակիցների կողմից բարենպաստ քաղաքական լուծումների առումով ակնկալիքները։ Չնայած աշխարհաքաղաքական իրավիճակի մեջ կատարվող տազնապալի խմորումներին և սրընթաց գահալիժումներին, որոնք հաստատվում էին թեկուզև ոչ ամբողջական, կիսատ-պատտ, որոշ չափով աղոտ հետախուզական տվյալներով, անհրաժեշտ եզրահանգումներ, այնուամենայնիվ, չէին կատարվում, թեկուզև կարող էին կատարվել և պետք է կատարվեին, ինչն ավելի խորացավ 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրյան շլացումից հետո, որը երրորդ պլան մղեց զգուշավորությունը և տազնապալի բոլոր տեղեկատվությունները տարածաշրջանի ու Հայաստանի սահմանների շուրջ կատարվող իրադարձությունների մասին, իսկ արդյունքում՝ 1920 թ. վերջի աղետը՝ պատերազմը թուրքիայի հետ և Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, որը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ ՀՀ համար, ինչին հետևեց հապճեպ կատարված «զգեստափոխությունը»՝ բոլշևիկացումը և սովետական կարգերի հաստատումը։

Հետախուզական ծառայությունը Վրաստանում, անկախ որևիցե բանից աշխատում էր և բախվում որոշ խնդիրների, անկազմակերպվածության երևույթների հետ, որոնց մասին նշում է **Հ. Քիչմիշյանը** Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. մայիսի 21-ի գեկուցագրում (N 217/с)։ Կապված Գլխավոր համբարակապետության վարչության մայիսի 13-ի գրություն հետ (N 5824), գեկուցագրում տեղեկացվում էր, որ այն իրեն ուղարկվել է փոստով, առանց գաղտնապահության տարրական նորմերը պահպանելու այն հարցերում, որոնք վերաբերում են հետախուզականին։ Քիչմիշյանը գրում էր, որ Վրաստանում ռազմական գրաքննության հաստատման հետևանքով

⁶⁶⁵ Նույն տեղում, ք. 46-47։

թղթակցությունը հավասարապես ենթարկվեց հսկողության, չնշտելով պետական գաղտնիքները բացահայտ, բացեիբաց հրապարակելու և առաքելու անթույլատրելիության մասին, գտնելով, որ դրանով հարևանի ձեռքն են ընկնում թվային տվյալներ հետախուզության վերաբերյալ ծախսերի մասին, եզրահանգելով, որ նման թափթիփածությունը, ավելի շուտ հանցագործ և թեթևամիտ վերաբերմունքը այնպիսի կարևոր հարցի նկատմամբ, ինչպիսին է հետախուզությունը, իրեն և իր ղեկավարած վարչության աշխատակիցներին դնում է ծայրահեղ ոչ շահավետ և ոչ բարենպաստ դրություն մեջ վրացական իշխանությունների, և մասնավորապես վրացական հակահետախուզության առաջ, և կարող էր անդամավույժ անել կատարվող աշխատանքներն այդ բնագավառում: Քիչմիշյանը Զինվորական նախարարից խնդրում էր, որ վերջինս կարգադրություն անի, որ այսուհետ թիֆլիս ուղարկվող ողջ գաղտնի և հասարակ թղթակցությունը ուղարկվի Արտաքին Գործերի նախարարության նամակատարների, թղթատարների (կուրյեր) միջոցով⁶⁶⁶: Սույն փաստաթուղթը վկայում է, որ թիֆլիսում ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ձգտում էր կարգավորել իր գործունեությունը, ձերբազատվել անկազմակերպվածությունից, ուժեղացնել գաղտնիությունը, գերծ մնալով վրացական հակահետախուզության քայքայիչ քայլերից, լուծել կադրային խնդիրները: Կադրերը չէին բավարարում և քանակական, և որակական տեսանկյունից: Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. մայիսի 24-ի գեկուցագրում (N 229/с) Քիչմիշյանը նշելով, որ պողպորուչիկ Ումիկյանը մեկնում է Ղրիմ, և ընդ որում նրա գործողումը տևելու է մոտ վեց շաբաթ, նշում էր, որ նրա բացակայության ժամանակ հետախուզությունը, որը սկսել էր կարգավորվել, կանգնել է ձախողվելու խնդրի առաջ, քանի որ նրան փոխարինող հարմար կադրեր չկային: Քիչմիշյանը նշում էր, որ աշխատանքներն անընդհատ ավելանում են, և այդ պայմաններում իրավասու աշխատակիցների բացակայությունը զգացնել է տալիս, խնդրելով անհապաղ կարգադրություն անել հետախուզական բաժանմունքի սպաներից մեկին գործողելու մասին, առանձնացնելով պողպորուչիկ Պ. Բեկզադյանին⁶⁶⁷: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդ ընթացքում խնդիրները չլուծվեցին, ընդհակառակը, ավելի բարդացան: Այդ մասին է վկայում Քիչմիշյանի 1920 թ. մայիսի վերջի մի հեռագիր ևս (N 240), որում վերջինս տեղեկացնում էր ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի պետին, որ «Արագածին» (ասել է, թե՛ Քիչմիշյանին հասցեագրված) ուղարկված հեռագրերի (N 461, N 473) պահանջները, համաձայն որոնց Դեվոյանցը խնդրում էր ավելի լիարժեք տեղեկատվություն հաղորդել Ադրբեջանում խորհրդային Կարմիր զորքերի առկայության, նրանց տեղաբաշխման մասին Ադստաֆ-

⁶⁶⁶ Նույն տեղում, գ. 154, ք. 121:

⁶⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 184, ք. 48:

այում և Ղազախում⁶⁶⁸, ինչպես նաև Պոլյինսկի ուղղությամբ, չեն կարող կատարվել պողպորուչիկ Ումիկյանի Բաթումի և Փոթի մեկնելու, նրա վրա դրված հատուկ գաղտնի բնույթի հանձնարարության կապակցությամբ, հիշեցնելով Զինվորական նախարարին ուղղված մայիսի 24-ի իր զեկուցագրի մասին (N 229), որում խնդրում էր Թիֆլիս գործուղել վերջինիս տրամադրության տակ գտնվող սպաներից մեկին, ցանկալի համարելով Պ. Բեկզադյանին, որը պետք է ժամանակավորապես փոխարիներ Ումիկյանին՝ մինչև վերջինիս գործուղումից վերադառնալը: Քիշմիշյանը չեչտում էր, որ ինքը շատ է խնդրում շտապել այդ հարցում և Թիֆլիս գործուղել մի սպայի, քանի որ ինքը իր տրամադրության տակ չունի որևէ մեկը, որին կարելի լիներ հանձնարարել հետախուզության վարումը⁶⁶⁹: Քիշմիշյանը համառորեն ձգտում էր հետախուզական ապարատը Թիֆլիսում պահպանել և ուժեղացնել, հենվելով խելամիտ և փորձառու սպայական կադրերի վրա: Երբեմն առաջացած խնդիրները ավելի էին ընդգծում կադրերի անհրաժեշտությունը: Թիֆլիս ուղարկված 1920 թ. մայիսի 25-ի հեռագրում (N 468) Դեվոյանցը տեղեկացնում էր անգլիական թարգմանիչ Օկոնեի մասին, որը եղել է իրենց մոտ՝ անցագիր վերցնելու համար և երկար գրուցել է իր օգնական խաչատուրյանի հետ, ըստ երևույթին ձգտելով ծառայության մեջ մտնել հայերի մոտ. Դեվոյանցը պահանջում էր ձեռքնալի Օկոնին և ուղարկել Երևան⁶⁷⁰: Հուլիսի 5-ի հեռագրով Դեվոյանցը Քիշմիշյանից խնդրում էր անգլիական թարգմանիչ Օկոնեի (կամ Ակոն) կողմից Դոդոյանին հասցեագրված նամակ լինելու դեպքում այն ուղարկել իրեն⁶⁷¹: Հայաստանում հետևում էին Թիֆլիսից ստացվող տեղեկատվությանը, և հաճախ էլ՝ անհրաժեշտության դեպքում, այս կամ այն փաստը ստուգելու, կադրերի հետ կապված որոշ խնդիրներ պարզաբանելու համար դիմում էին Քիշմիշյանին: 1920 թ. մայիսի 24-ի հեռագրով (N KP 320) Դեվոյանցը Քիշմիշյանից խնդրում էր հայտնել, թե Թիֆլիսում է գտնվում արդյոք Զեմալ-բեյ Նակաչի-ձեն (Հյուրանոց «Օրինետ»), չարունակում է արդյոք իր գոյությունը պահպանել Բեհբուլթովի փողոցի վրա գտնվող (տուն N 22) Մուսուլմանական ակումբը, խնդրելով դրական պատասխանի պարագայում հաղորդել որոշակի տվյալներ նրա գործունեության մասին՝ գլխավորապես՝ ընդգծել Հայաստանի⁶⁷²: 1920 թ. հունիսի 4-ին ուղարկված պատասխան հեռագրում (N 256/c) Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ Զեմալ-բեյ Նակաչի-ձենին ինքն անձամբ գիտի, ավելացնելով, որ նա մասնակցել է Մուսուլմանական ակումբի ավազների խորհրդի աշխատանքներին, չահագրված լինելով գործի ձեռ-

⁶⁶⁸ Նույն տեղում, ք. 50-51:

⁶⁶⁹ Նույն տեղում, ք. 48:

⁶⁷⁰ Նույն տեղում, ք. 52:

⁶⁷¹ Նույն տեղում, ք. 61:

⁶⁷² Նույն տեղում, ք. 58:

նարկման նյութական կողմով, սակայն ակումբը վրացական կառավարութեան կարգադրութեամբ 1919 թ. դեկտեմբերին փակվել է և այլևս չի վերսկսել իր գործունեությունը: Քիչմիշյանը նշում էր, որ տարբեր լուրերի համաձայն՝ Նակաչիձեն թուրքիայի գաղտնի գործակալ է, և Կ.Պոլսում ոստիկանությունում պաշտոն է զբաղեցրել, եզրակացնելով, որ Զեմալ-բեյի վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ անորոշ է, և վերջինս դրսևորում է ակտիվ գործողություն, թե ոչ՝ անհայտ է, ավելացնելով, որ ամեն դեպքում Զեմալ-բեյ Նակաչիձեն կասկածելի տիպ է⁶⁷³: Սակայն արդեն 1920 թ. հունիսի 7-ի հեռագրում (N 260) որոշակիորեն ճշգրտելով նախորդ տեղեկատվությունը, Քիչմիշյանը ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնին տեղեկացնում էր, որ Զեմալ-բեյ Նակաչիձեի նկատմամբ իր կողմից ձեռնարկվել են քայլեր, միաժամանակ հաղորդվել է ՀՀԴ կուսակցությանը, և ըստ այդմ՝ նպատակահարմար է գտնվել հսկողություն սահմանել նրա նկատմամբ՝ կապված ընդհանուր Հայաստանի նրա ծավալած գործունեության⁶⁷⁴:

Թիֆլիսի հետախուզական գործակալությունը երբեմն էլ առիթներ էր ունենում հարաբերվելու Անդրկովկասում անգլիական, ամերիկյան, ֆրանսիական զինված ուժերի սպաների. 1920 թ. մայիսի 7-ին ՀՀ հետախուզական բաժնի պետին ուղղված հեռագրում (N 235) Քիչմիշյանը հայտնում էր այն մասին, որ Ֆրանսիայի զինվորական ներկայացուցիչ **զնդապետ դե-Կորբեյլը** խնդրել է թույլ տալ իրեն ծանոթանալու բոլշևիկների Մ. Քեմալի համաձայնություն մասին ապացույցների հետ: Այդ կապակցությամբ Քիչմիշյանը խնդրում էր ուղարկել այդ պայմանագրի վերաբերյալ առկա գրավոր ապացույցների և ամփոփագրերի բոլոր պատճենները⁶⁷⁵: Հունիսի 4-ին ստացվում է պատասխան հեռագիրը (N P0517) կապիտան Դեվոյանցի և նրա օգնական, **պրապորշչիկ Նազարբեկյանի** ստորագրությամբ, որում վերջիններս Քիչմիշյանին լրագրում էին դե-Կորբեյլին ծանոթացնել բոլշևիկների հետ Մ. Քեմալի համաձայնություն մասին բոլոր տեղեկություններին՝ նյութերը վերցնելով հետախուզական ամփոփագրերից, սկսած N 14-ից, որոնցում տեղեկությունները քաղված էին միանգամայն արժանահավատ աղբյուրներից՝ թուրքական 15-րդ կորպուսի հրամանատարի և Զինվորական նախարարի՝ միմյանց հասցեագրված ծածկագրված հեռագրերից: Հենց դա էլ Քիչմիշյանը հունիսի 18-ին կարգադրում է հաղորդել դե-Կորբեյլին, ասելով, որ ուղարկվում է թուրք-ադրբեջանական ռազմական միություն պայմանագրի պատճենը, միաժամանակ սույն փաստաթղթի հավելվածին կցելով ադրբեջանա-թուրքական պայմանագրի պատճենը, որն այդ երկրների միջև ստորագրվել էր 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին, որում թուրքական կողմը պարտավորվում էր կազմակերպել ադրբեջանական բանակը, պատրաստել հրահանգիչ-

⁶⁷³ Նույն տեղում, ք. 59:

⁶⁷⁴ Նույն տեղում, ք. 60:

⁶⁷⁵ Նույն տեղում, ք. 53:

ներ, սպաներ, մատակարարել զենք ու զինամթերք, չկնքել որևիցե պայմանագիր այն պետությունների հետ, որոնք կլինեին Ադրբեջանի հետ թշնամական հարաբերություններում⁶⁷⁶:

1920 թ. մայիսի վերջերին-հունիսի սկզբներին հայտնվելով Ֆինանսական դժվարությունների մեջ, Քիշմիշյանը ՀՀ Զինվորական նախարարությունից Գլխավոր համարակապետին ուղղված հեռագրում (N 261) տեղեկացնում է, որ դեռևս մայիսի 18-ի դիմումագրի և ավանսային օրգերի համաձայն (N 2790) Թիֆլիսում Հայաստանի Ֆինանսական գործակալի միջոցով պետք է իրեն հանձնվեր հետախուզության համար նախատեսված 100 հազար ռուբլուց 59 հազարը, ընդգծում էր, որ ոչ մի փոխանցում, ոչ էլ որևիցե գումար չի ստացվել⁶⁷⁷: Ավելի տագնապալի է Քիշմիշյանի 1920 թ. հունիսի 9-ի դիմումագրերը՝ ուղղված ՀՀ նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին: Քիշմիշյանը իր վարչությունը հասանելիք 180 հազար ռուբլի գումարի առաքման կասեցման հետ կապված դժգոհություն էր հայտնում, խնդրելով աջակցել շտապ փոխանցելու նշված գումարը, քանի որ իր վարչության աշխատակիցները և ինքն անձամբ գտնվում են ծայրահեղ նեղ նյութական պայմաններում, ստիպված լինելով ապրել պարտքով վերցված գումարների կամ տնային իրերի վաճառքի հաշվին, արդարացիորեն նշելով, որ նման պայմանները ջլատում են զինվորական ներկայացուցչությունը, հույս հայտնելով, որ վերջ ի վերջո երևանում խորամուկս կլինեն իրենց դժվարությունների ու կարիքների մեջ, աջակցելով նշված խնդրում⁶⁷⁸: Անկախ որևիցե բանից, հետախուզությունը 1920 թ. կեսերին դեռ չարունակում էր իր գործունեությունը Վրաստանում, իսկ թե քաղաքական շրջանները ուշադրությամբ կհետևեին իրենց հաղորդագրություններին, թե ոչ, միևնույն է, նրանք ամենօրյա աշխատանքային եռուզեռի մեջ էին, չնայած կադրային ներուժը մեծաթիվ չէր, պահեստի նստարանը դատարկ էր, համալրման հույսերն էլ զրոյական էին:

Այդուհանդերձ, Թիֆլիսի հայ հետախուզական ջոկատի մտահոգությունն կենտրոնում էին գտնվում նաև բուլչեիզմի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցերը. 1920 թ. հունիսի վերջի մի հեռագրում (N 298)՝ ուղղված Գլխավոր շտաբի պետին, Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ Ադստաֆայից քարոզչության համար բուլչեիկների կողմից ուղարկված է 32 միլիոն Նիկոլաևյան ռուբլի, և խնդրում էր այդ մասին հայտնել Ն Գ նախարարությանը: Բավականին ուշադրալ է նաև Թիֆլիսի հայկական հետախուզության գործունեության մի էջ ևս, որը վկայում է վերջինիս ձգտման մասին վերահսկել իրադրության նկատմամբ, որը փորձում էր հաճախ անվերահսկելի դառնալ, ինչին երբեմն կարող էր նպաստել մամուլի դիրքորոշումը: Քիշ-

⁶⁷⁶ Նույն տեղում, ք. 66-67:

⁶⁷⁷ Նույն տեղում, գ. 154, ք. 149:

⁶⁷⁸ Նույն տեղում, Գ.Պ- 199, գ. 1, գ. 111 (98), ք. 134:

միշտան հասցեագրված 1920 թ. հունիսի 28-ի հեռագրում (N KP 414) հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար **պորուչիկ Հ. Խան-Կոտուրսկին** հայտնում էր, որ իրենց կողմից բազմիցս արվել են հայտարարություններ, որ շատ հաճախ թերթերն են ընկնում, և մասնավորապես *"Слово"* թերթը միանգամայն գաղտնի տեղեկություններ հայկական բանակի առանձին զորամասերի կանգատեղերի, նրանց համարագրման և զենքի, նույնիսկ սվինների և թրերի մասին: Քանի որ բոլոր այդ հայտարարությունները մինչ այդ չէին հասել իրենց նպատակին, Խան-Կոտուրսկին խնդրում էր չմերժել, և եթե կարելի է, մասնավոր ձևով խնդրել թերթի հրատարակչության գլուխ կանգնած անձանցից չհրապարակել տեղեկություններ, որոնք կարող էին վնասել Հայաստանին: Ելնելով այդ հանգամանքներից, Քիշմիշյանը 1920 թ. հուլիսի 5-ին հանձնարարական է տվել զրուցել այդ թերթի խմբագրության աշխատակիցների հետ⁶⁷⁹:

1920 թ. հետախուզյունները փորձում էին պարզել ռազմաքաղաքական բնույթի ցանկացած հարց, կապված զորքերի տեղաբաշխման, զենքի ու զինամթերքի թվաքանակի, տարբեր երկրների զործակալական ցանցի և այլնի մասին: 1920 թ. հունիսի 26-ի հեռագրով (N 591) Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող Խան-Կոտուրսկին Հ. Քիշմիշյանից խնդրում էր, որպեսզի Բեկզադյանը հաղորդի, թե ինչքանով արգասաբեր է Բախչիկի աշխատանքը, ինչու՞մն է կայանում նրա թիֆլիսում մնալու անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ սույն հեռագրում խնդրվում էր հայտնել, թե արդյոք կապ կա՞ Բաքվի զործակալների հետ⁶⁸⁰:

1920 թ. հունիսի 28-ի հեռագրում (N 302) զեներալ Քիշմիշյանը հայտնում էր Հայկական բանակի շտաբի պետին, որ հնարավոր է 10 հազար ռուբլով ձեռք բերել վրացական զինվորական զորային նոր գաղտնագիրը, և խնդրում էր այդ մասին հաղորդել Խան-Կոտուրսկուն⁶⁸¹: 1920 թ. հունիսի 29-ի հեռագրում՝ ուղղված ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի պետին, Քիշմիշյանը բավարարում էր 1920 թ. հուլիսի 26-ի հարցապնդմանը՝ կապված **Մ. Ա. Բախչիկի** անվան հետ, հայտնելով, որ հետախուզության նպատակով գործուղված պորուչիկ **Միխայիլ Ալեքսանդրի Բախչիկը** թիֆլիսում՝ վրացական հեռագրատանը ընդունվել է աշխատանքի: Նշված հեռագրում առաջին հերթին խնդրվում էր ջանքեր գործադրել ձեռք բերելու առաջարկվող նոր վրացական զորական շիֆրը՝ ծածկագրված հեռագրերի իսկությունը ստուգելու և բովանդակությունը պարզելու համար ⁶⁸²: Իսկ արդեն 1920 թ. հուլիսի 1-ին (N 587) Երևանից Խան-Կոտուրսկին Քիշմիշյանից խնդրում էր տեղեկություններ հաղորդել վրացական զորքերի տեղաբաշխման մասին Արդահան-

⁶⁷⁹ Նույն տեղում, Գ. 1, գ. 154, p. 157:

⁶⁸⁰ Նույն տեղում, p. 79:

⁶⁸¹ Նույն տեղում, p. 77:

⁶⁸² Նույն տեղում, p. 78:

Արդվինի շրջանում⁶⁸³: 1920 թ. հուլիսի 11-ին ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի պետի հասցեով Թիֆլիսից ուղարկվում է Քիչմիշյանի գրությունը (N 320/c), որում տրվում էր 1920 թ. հունիսի 26-ի Խան-Կոստուրսկու հարցապնդումի քիչ թե շատ լիարժեք պատասխանը՝ կապված Բաքվի հայ զործակալների գործունեության հետ, տեղյակ էր պահվում պորուչիկ Բեկզադյանի զեկուցադրի մասին՝ կապված Վրաստանում հետախուզության կազմակերպման և այդ նպատակի համար դրամական հատկացումների մասին: Հայտնելով պորուչիկ Բեկզադյանի նկատառումների մասին, Քիչմիշյանը միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ինքը բոլոր առումներով համաձայն է նրա նկատառումների հետ, եզրահանգելով, որ կարելի է բացել հատուկ վարկ Վրաստանի և Ադրբեջանի սահմաններում հետախուզության կազմակերպման համար, կենտրոնացնելով ողջ աշխատանքը իրեն վստահված վարչության ենթակայության ներքո⁶⁸⁴: Հայկական հետախուզությունը փորձում էր Անդրկովկասի շրջանակներում կոորդինացնել իր ջանքերը, այն ավելի նպատակալաց դարձնել, և ուժեղացնել կադրային ներուժը: 1920 թ. հուլիսի կեսերին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին կից գինվորական վարչության աշխատակից պորուչիկ Եղիազարովի կողմից հեռագիր է ուղարկվում Երևան՝ **պորուչիկ Սաֆարյանին**, խնդրելով շտապ Թիֆլիս գործուղել **Նիկոլայ Նադիրովին**, չեչտելով, որ դա ծայրահեղորեն անհրաժեշտ է⁶⁸⁵:

1920 թ. հուլիսի կեսերին նկատվում են ռազմաքաղաքական իրավիճակի որոշակի լուրջ փոփոխություններ հայ-ադրբեջանական սահմանագծի ողջ երկայնքով, որն էլ իր արտացոլումն է գտնում Թիֆլիսից Երևան ուղարկվող հետախուզական հաղորդագրություններում, վկայելով նաև այն մասին, որ իրադրությունը սկսել էր անընդհատ նրբերանգները փոխել: 1920 թ. հուլիսի 19-ին **Նիկոլայ Նադիրովը** ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին հայտնում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն հուլիսի կեսերին կարմիր զվարդիականների և ռուսների նշանակալից ուժեր ուղարկվել են Եվլախ կայարանից խճուղիով դեպի Ղարաբաղ: Եղիազարովը հայտնում էր, որ Կարմիր զորքերը (4 հազար սվին) երեք զրահագնացքների ուղեկցությամբ կենտրոնանում են Թովուզ կայարանի շրջանում՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով⁶⁸⁶: 1920 թ. հուլիսի 23-ին Եղիազարովի ստորագրությամբ նոր հետախուզական ամփոփագիր է ուղարկվում ՀՀ Հետախուզական բաժնի պետի հասցեով, որում հաղորդվում էր այն մասին, որ Հայաստանի սահմանում, Չախմախի գյուղում կանգնած հայկական զորամասերը (2 էլեկտրոն - 1200 թվաքանակով) փոխարինվել են ռուսական Կարմիր

⁶⁸³ Նույն տեղում, ք. 80:

⁶⁸⁴ Նույն տեղում, ք. 81:

⁶⁸⁵ Նույն տեղում, ք. 84:

⁶⁸⁶ Նույն տեղում, ք. 83, 85:

գորքերով, իսկ հանված հայկական զորամասերը որոշ տեղեկությունների համաձայն ուղարկվել են լեհական ռազմաճակատ, որ Աղստաֆայի և Բաքվի միջև երթևեկում են երեք զրահագնացքներ, տեղական վարչությունը գտնվում է Հեղկոմի ձեռքում, որի կազմում են Ա. Նուրիջանյանը, Ա. Վարդանյանը, Հ. Յաղուբյանը և Մարտիրոսյանը: Վերջում նշվում էր, որ Զանգեզուրի ուղղությամբ ուղարկված է 28-րդ սովետական հետևակային դիվիզիան⁶⁸⁷:

Հայ-ադրբեջանական լարվածությունը զուգահեռ որոշակի լարվածություն է ստեղծվում նաև վրացիների կողմից՝ Օլթիում, որի մասին տեղեկանում ենք զորքերի շտաբի պետ գնդապետ Ի. Վեքելովի 1920 թ. հուլիսի 30-ի հեռագրից (N 715)՝ ուղղված Քիչմիշյանին: Դրանում հայտնվում էր օլթեցիների հետ վրացիների բանակցությունների մասին՝ նպատակ հետամտելով խաղաղ ճանապարհով զավթել չըջանը և նախապատրաստել նոր ուժերի ժամանումը՝ Արգահանի և Օլթիի շրջանները զբաղելու համար: Վեքելովը Քիչմիշյանին հայտնելով Զինվորական նախարարի առաջարկի մասին՝ ծանոթանալ վրացիների իսկական նպատակադրումներին Օլթիի և Արգահանի շրջանների վերաբերյալ, խնդրում էր անհապաղ հեռագրել արգյունքների մասին⁶⁸⁸:

Տազնապը Հայ-ադրբեջանական և Հայ-վրացական սահմանագծում օր օրի խորանում էր և հայկական հետախուզության Վրաստանի ջոկատը փորձում էր հակազդել հակահայկական այդ քայլերին, չնայած ամեն ինչ էլ, որ լավ էր ստացվում: Եղիազարովը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հայտնում է Երևան՝ Զինվորական նախարարին, որ համաձայն Վրաստանի զորքերի Գլխավոր շտաբի հաղորդագրության, Աղստաֆայում կենտրոնացվում են սովետական զորքեր⁶⁸⁹: Այս հաղորդագրություններում մտահոգիչն այն էր, որ հայկական հետախուզության տվյալները հաճախ հենվում էին Վրաստանի Գլխավոր շտաբի աղբյուրների վրա, որոնք հնարավոր է մատուցված լինեին: Քանի որ այլ ելք չկար, մնում էր որոշակի տեղ տալ նմանակարգ տեղեկատվությանը: Այնուհանդերձ, 1920 թ. օգոստոսի 6-ին Թիֆլիսում ՀՀ զինվորական կցորդի պարտականությունները ժամանակավորապես կատարող պորուչիկ Եղիազարովը Զինվորական նախարարին ուղղված գեղուցագրում հաղորդում էր, որ Վրաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի կողմից ձեռք բերված հավաստի տվյալների հիման վրա, Ղազախի շրջանում կենտրոնացված են Կուրիչկինի ուժերը՝ բաղկացած 8 զուամարտակ հետևակից, 5 մարտկոցից և 4 հեծելավաշտից, որոնցից 3 զուամարտակ և 2 մարտկոց ուղղվածություն էին վերցրել դեպի Ուզունթալա, որ վերջիններս իրենց ռեզերվում ունեն 2 հեծելազունդ (600 սվին՝ յուրաքանչյուրում), իսկ Գյան-

⁶⁸⁷ Նույն տեղում, ք. 89:

⁶⁸⁸ Նույն տեղում, ք. 91:

⁶⁸⁹ Նույն տեղում, ք. 92:

Ջայի շրջանում՝ 20-րդ և 28-րդ դիվիզիաների զորամասերը⁶⁹⁰: Այսպես թե այնպես, հայկական հետախուզությունը Վրաստանում որոշակի պատկերացումներ ուներ Անդրկովկասի և Հայաստանի շուրջ նոր ռազմաքաղաքական ուժերի, և այդ թվում խորհրդային ուժերի տեղաբաշխման, զորքերի թվաքանակի ու այլնի մասին: Վերը նշված տեղեկատվության մեջ հաղորդվում էր նաև, որ «կարմիրները» գլխավոր հարվածը նախապատրաստում են Ղազախի ուղղությամբ, քեմալականների հետ միացման հնարավոր կարճատև ելքի ապահովման նպատակով, հետևաբար շահավետ համարելով նաև ապահովագրվել Գոկչայից հյուսիս գտնվող շրջանի թաթարներից, նրանց տրամադրվածությունը շահելով՝ վերջիններիս զանազան խոստումներ տալու միջոցով: Միաժամանակ եղիազարովը հայտնում էր, որ գեներալ Զախարիաձեն առայժմ աննպատակահարմար է գտել հետագա առաջխաղացումը Նախիջևանի վրա, ինչպես նաև այն մասին, որ Վրաստանի Զինվորական նախարար Գ. Ս. Լորդկիպանիձեն գեներալ Զախարիաձեի հետ նախատեսում է այցելություն կատարել Երևան, սակայն Լորդկիպանիձեի հիվանդության պատճառով, այդ այցելությունը հետաձգվել է⁶⁹¹:

Վերը նշված հաղորդագրությունները՝ խորհրդային ուժերի առաջխաղացման մասին, հաստատվում է նաև պորուհի եղիազարովի 1920 թ. օգոստոսի 7-ի հեռագրով՝ ուղղված Զինվորական նախարարին, որում նշվում էր նաև Քերպիլիի շրջանում ընթացող նախապատրաստությունների մասին⁶⁹²: Սակայն արդեն դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածի ամփոփագրերի ընդհանուր ոգին և բովանդակությունը փոխվում է, և մասնավորապես սկսում են տալ նախապի լուրեր ստացվել Զանգեզուրից: Գնդապետ Վ. Պրիտոմանովի ստորագրությամբ 1920 թ. օգոստոսի 9-ի ռազմական բնույթի հայտնի ամփոփագրում նշվում էր, որ հայկական զորամասերը նշանակալից չափով գերազանցող Կարմիր ուժերի ճնշման տակ (որոնց նաև աջակցում էին թաթարական ուժերը) ստիպված են եղել թողնել Գերյուսին (Գորիս) և նահանջել Զանգեզուրի գավառի սահմանները⁶⁹³: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 24-ի հետախուզական ամփոփագրում գեներալ Քիշմիշյանը, հենվելով բուլղարիկյան զինվորական շրջաններում ունեցած իրենց «մարդու» տվյալների վրա, պնդում էր, որ ինտենսիվ քայլեր են ձեռնարկվում XI Կարմիր բանակի ուժեղացման համար՝ Հայաստանի, սակայն գործնականում առաջին հերթին Վրաստանի վրա հարձակվելու նպատակադրումով⁶⁹⁴, որը, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, հիմքից զուրկ պնդում չէր:

⁶⁹⁰ Նույն տեղում, ք. 93:

⁶⁹¹ Նույն տեղում:

⁶⁹² Նույն տեղում, ք. 94:

⁶⁹³ Նույն տեղում, ք. 96:

⁶⁹⁴ Նույն տեղում, գ. 184, ք. 103:

Հայաստանի վիճակն օր օրի բարդանում էր, տազնապը խորանում, թեկուզև արտաքուստ իշխում էր Սևրով ծնված ոգևորությունը: Դա հաստատվում է այդ ժամանակաշրջանի որոշ այլ տեղեկություններով, որոնք ձեռք էր բերում զինվորական հետախուզությունը: Գեներալ Քիշմիշյանը 1920 թ. օգոստոսի 20-ին ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի պետին հաղորդում էր (N 352/c), որ համաձայն ստուգված և միանգամայն հավաստի գործակալական տվյալների, Վրաստանի Հանրապետության կառավարությունն իրականացնում է ուժեղ քարոզչություն՝ նպատակ հետապնդելով խաղաղ ճանապարհով տիրել Արդահանի, Օլթիի մարզերին և Չալդիրին: Դրա հետ մեկտեղ, Հ. Քիշմիշյանը նշում էր, որ ինչ վերաբերում է Օլթիի շրջանը զինված եղանակով գրավելու մասին տեղեկություններին, որի համար վրացիները հավաքում են զորքերը, ապա իբր թե դրանք չեն համապատասխանում իրականությանը, քանի որ կայազորները հինն են, չեն փոխվել, հայտնելով, որ Վրաստանի կառավարությունը կենտրոնացել է երկու գլխավոր կետերում՝ Ախալցխայում և Ախալքալաքում, ուժեղացնելով գեներալ Զիկվաիձեի սահմանապահ ջոկատը, հենվելով նաև մի շարք մահմեդական զործիչների՝ ինչպես օրինակ, Զալալ բեկ Մաչաբելայի վրա, որը գործուղվել էր Օլթի՝ մեծ լիազորություններով և գումարներով, սակայն մնացել էր Ախալցխայում, որտեղ գտնվում էր նաև Օմար էֆենդիի՝ Ախալցխայի կառավարության նախկին նախագահի շտաբը: Սույն ամփոփագրում Քիշմիշյանը նաև տեղեկացնում էր, որ Օլթիի շրջանում քարոզչական աշխատանքները տարվել են Սերվեր բեկ Աթաբեկովի միջոցով, իսկ Արդահանի շրջանում այն իրականացրել է գավառապետ *Կադիմովը*, որը մեծ գումարներով կաշառվել էր և աշխատանքներ էր տանում հօգուտ Վրաստանի, որ Ախալքալաքի շրջանից մի շարք մահմեդական սահմանային գյուղերի միջոցով վրացիները կապեր են հաստատել Չալդիրի և Աղբաբայի հետ և օգոստոսի 6-ին Չալդիրից թիֆլիս են ժամանել մահմեդական բնակչության ներկայացուցիչները՝ Վրաստանի ՆԳ նախարար **Ն. Վ. Ռամիշվիլու** հետ տեսակցելու: Ամփոփագիրն ավարտվում էր եզրակացությամբ այն մասին, որ վրացական կառավարության մարտավարությունն Արդահանի և Օլթիի մարզերի, «Զեզոք գոտու» նկատմամբ, արտահայտվում է ուժեղ քարոզչությունում՝ առանց զինված ուժերի կուտակման և կառավարության կողմից մի շարք գաղտնի որոշումների ընդունումով՝ բնակչությանը խաղաղ ճանապարհով իրենց ազդեցության տակ գցելու համար, հենվելով բնակչության ազատ կամքի արտահայտման վրա⁶⁹⁵:

Առհասարակ, իրավիճակը 1920 թ. աշնան մատույցներին սկսել էր շիկանալ, որն էլ երևում է հետագա հետախուզական հեռագրերի և տեղեկագրերի բովանդակության վերլուծությունից: Դրան նորից գումարվեց բու-

⁶⁹⁵ Նույն տեղում, գ. 184, թ. 101:

չևիկյան գործոնը, որը 1920 թ. կեսերին ռեալ ակտիվացման նշաններ էր ցույց տալիս, դառնալով տարածաշրջանային գորեղ գործոն, իր համար հաջող քաղաքական ելքի կոնկրետ ակնկալիքներով: 1920 թ. սեպտեմբերի 14-ի տեղեկագիր-ամփոփագրում՝ ուղղված ՀՀ Զինվորական նախարարին, դիվանագիտական հավաստարմատարին, Արտաքին Գործերի և ՆԳ նախարարներին, Կենտրոնին (այսինքն Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքին) և ՀՅ Դաշնակցության Կենտրոնական Կոմիտեին (N 370/с), Քիչմիչյանը Վրաստանից հաղորդում էր, որ գործակալական տվյալների վկայությունով Բաքվից Ախալքալաքի վրայով Հայաստան է ուղևորվել այսպես կոչված մեծամասնականների՝ կոմունիստների մի խումբ (փորձնական նպատակով), և մեծ գումար փողով, Հայաստանում խաղաղ ճանապարհով հեղաշրջում իրագործելու համար, որի գլուխ կանգնած է պարսկահայատակ Սինաքերիմը, որը պետք է Թիֆլիսի, Բորժոմի և Բակուրիանի վրայով անցնի Երևանի նահանգ, որպես իր գործունեության կենտրոնատեղի ընտրելով Քանաքեռը կամ Ղամարլուն⁶⁹⁶: Վրաստանում գործող Հայկական հետախուզությունը սեպտեմբերյան այս օրերին, բացի բոլշևիկյան խնդրի հետ ալեկի իրատեսություն բախվելուց, կանգնեց նաև որոշ կադրային և իրավիճակային խնդիրների առաջ, երբեմն հարկադրված լինելով դեմ հանդիման կանգնել որոշ հետախույզների գործունեության կասեցման կամ պարզաբանման փաստի առաջ, կապված վերջիններիս պրակտիկ գործունեության արդյունավետության կամ անորոշության հետ: Այսպես, օրինակ, 1920 թ. սեպտեմբերի 13-ին ՀՀ գործերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող Խան-Կոուրուսկին հատուկ հեռագրով (N 795) Քիչմիչյանից խնդրում էր կարգադրություն անել պ. Բախչիևին ծառայության վայր՝ Երևան ետ կանչելու մասին՝ կապված նրա աշխատանքի անարտադրողականության հետ⁶⁹⁷: Հեռագրի վրա կա Քիչմիչյանի հատուկ մակագրությունը այն մասին, որ սույն փաստի կապակցությամբ պորուչիկ Բախչիևը զեկուցագիր է ներկայացրել: Սակայն իրադարձությունները զարգանում են անհասկանալի սցենարով: Ըստ երևույթին, ինչ-որ հարցերից տաքնապելով (կարելի է ենթադրել, որ Երևանում հետախուզական կենտրոնը որոշ կասկածներ կամ լուրջ խնդիրներ ունեւր նրա գործնական հատկանիշների և գործունեության վերաբերյալ, և ետ էին կանչում (փաստերը ստուգելու համար - Վ. Վ.), հետախուզության ղեկավարությունը նախահարձակ էր լինում: Այս վերջին հանգամանքը հաստատվում է նրանով, որ պորուչիկ Բախչիևը Բաթումի մեկնելուց հետո, որը տեղում է 2 ամիս, դադարում է իր մասին տեղեկատվություն հաղորդելուց, իսկ դա արդեն ներքին կանոնակարգի խախտում էր, որն էլ առաջ բերեց հետախուզության երևանյան կենտրոնի ղեկավարության արդարացի դժգոհությունը: Սեպտեմբերի

⁶⁹⁶ Նույն տեղում, ք.107-108, 110:

⁶⁹⁷ Նույն տեղում, ք. 109:

24-ին հետախուզական բաժնի պետին ուղղված հեռագրում (N 383/с)՝ ի պատասխան սեպտեմբերի 13-ի հեռագրի (N 795), հայտնվում էր, որ ուղարկվում է պորուչիկ Բախչիևի զեկուցագրեր՝ Բաթումիում իր գործունեությունը բացատրականով (սույն փաստաթուղթը մակագրված է ՀՀ Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Բաղդասարովի կողմից): Ինչ-ինչ պատճառներով Բախչիևը խուսափում էր Երևան գնալուց, և ըստ երևույթին, այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ անկախ դրանից, իր կողմից պորուչիկ Բախչիևին հրահանգ է տրվել ուղևորվել Երևան՝ ՀՀ Գլխավոր շտաբի տրամադրություն տակ⁶⁹⁸:

Խարխված ռազմաքաղաքական իրավիճակը հայ-թուրքական սահմանագծի ողջ երկայնքով մեծ տաքնապ էր առաջ բերել: ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին ուղղված 1920 թ. օգոստոսի 27-ի զեկուցագրում (N 687), որն ստորագրվել է պորուչիկ Բեկզադյանի կողմից, նշվում էր, որ դեռ հուլիսի 10-ին զեկուցագիր (N 657) է ուղարկվել Հայաստան, որում ներկայացվել է գործերի վիճակը, հետախուզության բնագավառում տիրող դրությունը, ինչպես նաև խնդրանք էր հարուցվել՝ հաղորդել գործի կազմակերպման և վարման համար բաց թողնվելիք գումարի չափի մասին: Օգոստոսի 27-ի զեկուցագրում նշվում էր, որ իրենք դեռ չեն ստացել հուլիսի 10-ի զեկուցագրի պատասխանը, չնայած գրավոր խոստմանը՝ ուղարկել հրահանգներ, նշելով նաև, որ ոչինչ հայտնի չէ նաև բաց թողնված գումարների մասին, որ զինվորական ներկայացուցչի տրամադրություն տակ եղած հետախուզության համար նախատեսված 68 հազար ռուբլուց հետախուզական ցանցի հաստատման և տեղեկությունների ստացման համար մինչ այդ ծախսվել է 45 հազար ռուբլի, մնացել է 13 հազար ռուբլի, որի մասին հաղորդվել է Երևան⁶⁹⁹: Զեկուցագրի վերջնամասում Բեկզադյանը ընդգծում էր, որ ինքը ևս մեկ անգամ կրկնում է, որ գործի հաստատման և հաջող զարգացման համար շատ անհրաժեշտ է դրամ, և խնդրում էր չմերժել իրեն և հաղորդել ուղարկված զեկուցագրի ձևատառերի մասին, ինչպես նաև անել համապատասխան կարգադրություն աշխատանքի շարունակման և հետախուզական ցանցի ընդլայնման, և միանգամայն հուսալի գործակալ-աշխատակիցների ցանցի հաստատման մասին հետաքրքրություններ կայացնող բոլոր շրջաններում⁷⁰⁰: Սույն կարևոր փաստաթղթի վրա պորուչիկ Բեկզադյանը հատուկ մակագրություն էր արել, որը ներկայացվել է զինվորական կցորդ Քիշմիշյանին, հավելելով, որ դրամի բացակայությունը դեպքում միանգամայն անպատկերացելի է աշխատանքը և աննպատակահարմար է Թիֆլիսում հետախուզության գծով հատուկ սպայի ներկայու-

⁶⁹⁸ Նույն տեղում, ք. 114:

⁶⁹⁹ Նույն տեղում, ք. 105, 112:

⁷⁰⁰ Նույն տեղում, ք. 112:

թյունը⁷⁰¹: Որոշ ժամանակ անց, այս կապակցությամբ ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետը հրահանգում է Քիչմիչյանին կարգադրել պորուչիկ Բեկզադյանին տալ հետախուզական բաժնի համար նախատեսված գումարը⁷⁰²: Դրամական գումարները շատ դժվար էին հայթայթվում, իսկ հանրապետության վերջին ամիսներին այն ավելի դժվարացավ: 1920 թ. սեպտեմբերի 4-ին Երևանից հետախուզվող զոնով պատասխանատու գանձապահը հատուկ հեռագրով (N KP 627) հայտնում էր Քիչմիչյանին, որ ուղարկվում է փոխանցման տոմսը (N 5141), որով կարելի էր ստանալ օգոստոսի 18-ին ուղարկված 50 հազար ռուբլին, տեղեկացնելով նաև, որ սույն օրերով անհրաժեշտ է գումարը ստանալ և տալ կապիտան Եղիազարովին՝ վերջինիս հայտնի նպատակների համար⁷⁰³:

Այդ ընթացքում իրադարձությունները թուրք-հայկական ռազմաճակատում ծավալվում էին ողջ թափով: Դեռ 1920 թ. հոկտեմբերի 2-ին **գեներալ Հախվերդյանը** Երևանից հեռագրում է Թիֆլիս՝ Քիչմիչյանին, հաղորդելով այն մասին, որ Սարիզամիչից ետ քաշվելուց հետո Կարսի մարզում բոլոր զորքերը կենտրոնացած են Նոր-Աելիմի և Բեզլի Ահմեդի դիրքերի մոտ, միաժամանակ հայտնում, որ թուրքերը ձգտել են իրականացնել մասնակի հարձակում՝ չըջանցելով հայկական աջ թևը, սակայն ետ են մղվել: Հախվերդյանը հայտնում էր, որ թուրքերը սեպտեմբերի 30-ի գիշերը գրավել են Արգահանը և շարժվել Չաղիր, այն ժամանակ, երբ Արգահանի հյուսիսային մասում էլ գտնվում են վրացական զորքերը: Հախվերդյանը հայտնում էր, որ իրենց կողմից հաշվի են առնված հարձակման կանխման միջոցները, հրահանգելով արձակուրդ մեկնածներին ետ կանչել իրենց գործառնելու, իսկ գործողվածներին՝ կախված հանձնարարությունների կարևորությունից՝ թույլատրել մնալ, միաժամանակ խնդրելով ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ հեռագրակապի 7 օր ընդհատումը՝ ակնհայտորեն ամենաանհրաժեշտ ժամանակ, հավանաբար սարքվել է հակառակորդի գործակալների կողմից «Ձեզոք գոտում»⁷⁰⁴: Հոկտեմբերի 5-ի զեկուցագրում, հենվելով գործակալական տվյալների վրա, Քիչմիչյանը ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի պետին հայտնում էր թշնամու մտադրության մասին պայթեցնելու Շահալիի կամուրջը և Զաջուռի թունելը⁷⁰⁵:

Այս ժամանակահատվածն արդեն Հայաստանի Հանրապետության գոյապայքարի այն վճռական պահն էր, երբ ստեղծված ռազմաքաղաքական կացությունում հայկական բանակը դժվարությամբ էր դիմակայում թուրքական ավելի լավ զինված, ռեսուրսներով անհամեմատ ավելի հարուստ բա-

⁷⁰¹ Նույն տեղում:

⁷⁰² Նույն տեղում, ք. 113:

⁷⁰³ Նույն տեղում, ք. 111:

⁷⁰⁴ Նույն տեղում, ք. 125:

⁷⁰⁵ Նույն տեղում, ք. 117:

նակին, զգացվում էր սպաների, զենքի ու զինամթերքի մեծ կարիք, զինվորական կազմը համալրման հարցում մեծ բարդություններ ուներ: Ստեղծված արտակարգ իրավիճակը հարկադրեց նույնիսկ ՀՀ հետախուզական ծառայությունից սպաներին վճռական որոշում կայացնել (հասկանալի է, որ դա հարցի լուծումն էր, և այնուամենայնիվ՝ Վ. Վ.) իրենց գործողելու ռազմաճակատ, ուր նրանք ուզում էին գործող գորքերի կազմում կռվել թուրքերի դեմ: Այն բխում էր ստեղծված իրավիճակի հուսահատականությունից, որին լուծումն էր չտրվեց, որովհետև անգամ այդ իրավիճակում Զինվորական նախարարը իր համաձայնությունը չտվեց հետախուզության լավագույն սպաներին ուղարկել ռազմաճակատ, ավելի կարևոր համարելով նրանց թողնել այնտեղ, որտեղ նրանք կային: Եվ այնուամենայնիվ, 1920 թ. հոկտեմբերի 7-ին զենեղալ Քիչմիշյանը Զինվորական նախարարին ուղղված հեռագրում (N 307) հայտնում էր, որ իրեն վստահված վարչության սպաները՝ պորուչիկ Եղիազարովը, Նանասովը, Ումիկյանը, Բաղդասարովը և զինվորներ Գապարյանցը, Փաշլավուհին, Աբուլյանցը և կամավոր վարորդ Դավիթովը իրեն են հանձնել անձնագրերը և զեկուցագրեր՝ խնդրանքով՝ իրենց ժամանակավորապես ուղարկել գործող բանակ: Զեկուցելով այդ մասին, Քիչմիշյանը ևս խնդրում էր իրեն գործողել բանակի հրամանատարի տրամադրության տակ, իսկ վարչության գործերը ժամանակավորապես հանձնել ղեկանադիտական ներկայացուցչության տնօրինությանը⁷⁰⁶: Սակայն Զինվորական նախարարն ըստ էության այս քայլի հետ էլ չհամաձայնեց, հարցին միայն մասնակի լուծում տրվեց, որովհետև վերջին հաշվով դեռ հուլյանը չէին մարել, ինչ-ինչ հուլյան դեռ պահպանվում էին, քանի դեռ հանրապետությունը մաքառում էր գոյատևման համար, իսկ հոգեբանական պահը շատ վճռական էր: Հետախուզությունը, որ կանգնած էր լուծարման եզրին, շարունակեց իր գոյությունը և գործունեությունը, ձեռք բերելով արժեքավոր տեղեկատվություն, որի օգտակարությունը գործակիցը՝ ոչ իր մեղքով, մեծ էր: Շուտով Հայաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը արժեքավոր տեղեկություններ ստացավ Կարմիր խորհրդային զորքերի նոր ակտիվացման մասին աղբյուրանահայկական սահմանագծում, որն էլ ավելի խճճեց իրավիճակը, ցայտոտային իրավիճակ առաջ բերեց, որի պայմաններում կողմնորոշվելը դարձավ խրթին գործ: 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ի հեռագրով (N 403/с) Քիչմիշյանը ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի պետին հայտնում էր, որ խորհրդային 28-րդ դիվիզիան բեռնաթափվում է Եվլախ կայարանում, միաժամանակ նշելով, որ Բաքվում զինվորական շրջաններում ուժեղ կերպով լուրեր են տարածվում, որ 1-ին սովետական բանակը թուրքեստանից տեղափոխվում է Ադրբեջան, ընդ որում իբր թե արդեն պահանջվել են նավեր՝ Կրասնովոդսկում, նշելով, որ որոշ

⁷⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 118, 120:

աղբյուրների համաձայն, Հյուսիսային Կովկասից Ադրբեջան է տեղափոխվում ոչ թե 9-րդ, այլ 8-րդ բանակը, որը գտնվում էր Գրոգնու շրջանում⁷⁰⁷: Հոկտեմբերի 16-ին Քիչմիշյանը Երևան է ուղարկում մի ամփոփագիր (N 409), որում նշվում էր Ադրբեջանում խորհրդային զորքերի տեղաբաշխման, նրանց թվաքանակի մասին՝ հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ: Այսպես, ամփոփագրում արձանագրված էր, որ 1) Ղազախում են գտնվում 60-րդ բրիգադը (2 հեծյալ գունդ), 1 սակրավորական վաշտ, 1 վաշտ մոտոցիկլավարներ, 2 հեծյալ-լեռնային մարտկոցներ և 20-րդ հրետանային բրիգադը, 2) Ադատաֆայում՝ հատուկ բաժնի վաշտը, 3) Ելիզավետպոլում՝ 20-րդ դիվիզիայի 58-րդ և 59-րդ բրիգադները, դիվիզիայի շտաբը, ձևավորվող պահակային գունդը, ինչպես նաև քաղաքում են գտնվում 4 աերոպլան, 2 ինժեներական վաշտ, 2 հեծյալ-լեռնային մարտկոց, 1 ավտոմոբիլային վաշտ, համբարակային 20-րդ դիվիզիոնը: Նշվում էր, որ Ելենդորֆում, Զուռնաբադում են գտնվում 2 հեծյալ բրիգադներ և այլն, ինչպես նաև 32-րդ դիվիզիայի 1 գումարտակ՝ բաղկացած 2000 մարդուց, կից ունենալով 4 զրահամեքենա, 4) Եվլախում՝ 2 աերոպլան, 28-րդ դիվիզիայի 2 վաշտ, 28-րդ դիվիզիայի որոշ զորամասեր գտնվում են Բարդայում, Խանքենդում, Աղդամում, Տերտերում, Շուշիում և Գեյուլսիում (Գորիս): Հայտնվում էր, որ վաշտերն ունեն 50-ից մինչև 100 մարդ: Տեղեկատվություն էր տրվում 3 հեծյալ բրիգադների (ամեն գնդում՝ 1000 մարդ), 2 հեծյալ-լեռնային մարտկոցների, 1 բրիգադի մասին: Նշվում էր, որ 28-րդ դիվիզիայի շտաբը գտնվում է Աղդամում, ավելացնելով նաև, որ Եվլախի կամուրջը պահպանվում է գնդացրային դասակի միջոցով, տեղեկացնելով նաև, որ 1) Նուխիում է գտնվում հեծյալ կորպուսի շտաբը, 18-րդ հեծյալ դիվիզիան, 7-րդ հեծյալ դիվիզիան օգոստոսի 22-ին մեկնել էր Կովկասյան ճակատ, 2) Բաքվում՝ 11-րդ բանակի շտաբը, գնդիթային մարտկոցը (4 թնդանոթ), 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբը, 3 հեծյալ գնդեր (յուրաքանչյուրում հաշվվում էին 300-ից 800 մարդ), 32-րդ հրետանային բրիգադը, 3) Ապշերոնի թերակղզում՝ 2 հեծյալ գնդեր՝ կազմված կարմիր ասկյարներից⁷⁰⁸: Ստանալով այս փաստերը, Երևանում դրանք միանշանակ չէին ընդունում, երբեմն էլ տարբեր աղբյուրներով ու միջոցներով դրանք վերստուգվում էին, կամ էլ թիֆլիսի գինվորական կցորդ Քիչմիշյանից պահանջում էին ճշգրտել ուղարկված տեղեկատվության մեջ պարունակվող զանազան փաստեր: 1920 թ. հոկտեմբերի 18-ին Քիչմիշյանին Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Պրիտոմանովի և հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնակատար պոդպորուչիկ Մ. Դոդոխյանի ստորագրությամբ հեռագիր է ուղարկվում (N P 0924), որում հենվելով փախստականների և լրտեսների հարցաքննությամբ ձեռք բերված փաստերի վրա, հաստատվում էր, որ 28-րդ դիվիզիան ի սկզբանե գտնվելիս է եղել

⁷⁰⁷ Նույն տեղում, թ. 124:

⁷⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 127:

Զանգեզուրում, ուր և կանգնած էր մինչ այդ: Նկատի ունենալով այս վերջին հանգամանքը, Երևանից Թիֆլիսի իրենց գործընկերներից Պրիտոմանովը և Դոդոխյանը խնդրում էին ուշադրություն դարձնել գործակալական ցանցի միջոցով հաղորդվող տեղեկությունների ճշգրտության վրա⁷⁰⁹: Չնայած այս խնդիրներին, և երբեմն էլ, ոչ միշտ արդյունավետ աշխատանքին, հետախուզական ծառայությունը Վրաստանում չէր հուսահատվում: Դատելով փաստաթղթերի վերլուծությունից, հայ հետախուզյունները շարունակել են նույնիսկ 1920 թ. նոյեմբերի տաղնապալի, սկսվող ռազմաքաղաքական փլուզման, խորհրդա-քեմալական զորքերի ակտիվացման պայմաններում աշխատել, և համառորեն պայքարել պահպանել իրենց դեմքն ու արժանապատվությունը, պրոֆեսիոնալ պատիվն ու ձգտումը ձախողելու թշնամական մեքենայությունները՝ ձեռք բերելով արժեքավոր և անհրաժեշտ տեղեկություններ տարածաշրջանում իշխող իրավիճակի մասին:

Գեներալ Քիչմիշյանի կողմից 1920 թ. հոկտեմբերի կեսերին Զինվորական նախարարին ուղարկված մի այլ հեռագրի (N 410) մեջ տվյալներ են բերվում ՀՀ սահմանների շուրջ թե՛ թուրքական և թե՛ բուլղարական ռազմական ուժերի տեղաբաշխման ու թվաքանակի մասին, որոնք դարձյալ հենված էին վրացական աղբյուրների վրա, հենց այդ պատճառով էլ դրանց հարկավոր էր որոշ վերապահումներով մոտենալ: Եվ այնուամենայնիվ, Քիչմիշյանը դրանում հայտնում էր, որ 9-րդ թուրքական դիվիզիան կենտրոնանում է Մերդենեկի շրջանում, ուր հայտնաբերվել է 3 հազար սվին կանոնավոր բանակի զորամաս, որի հետ միասին Տաճկաստանից տեղափոխվել է վերջինիս շտաբը: Հայտնվում էր նաև, որ Աղստաֆայում տեղաբաշխված է բուլղարիկների 6 էլեկոն⁷¹⁰: Զինվորական նախարարին ուղարկված հոկտեմբերի 21-ի հեռագրում (N 412) Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ Ղազախի շրջանում են գտնվում 1-ին դիվիզիայի 2-րդ բրիգադը, 2 հեծելազորային գնդեր, սակրավորների գումարտակը, մոտոցիկլավարների դասակը, Հայաստանի սահմանի վրա՝ 600 սվին և լեռնային-հեծյալ դիվիզիոնը, հրետանին, իսկ Գյանջայում՝ 12-րդ դիվիզիայի 1-ին և 3-րդ բրիգադները հրետանու հետ միասին⁷¹¹: 1920 թ. հոկտեմբերի 23-ին Քիչմիշյանը ՀՀ Զինվորական նախարարին ուղարկված գեկուցագրում (N 415) նոր տվյալներ է հաղորդում բուլղարական զորքերի տեղաբաշխման մասին պարսկական ճակատում և Ադրբեջանում⁷¹²: Հետագա հետախուզական ամփոփագրերը, որոնք վերաբերում են հոկտեմբերի երկրորդ տասնամյակին և նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, վկայում են բուլղարիկների ուժերի աշխուժացման մասին Հայաստանի սահմանների շուրջ, նրանց կողմից նախապատրաստվող և իրակա-

⁷⁰⁹ Նույն տեղում, թ. 133:

⁷¹⁰ Նույն տեղում, թ. 128:

⁷¹¹ Նույն տեղում, թ. 129:

⁷¹² Նույն տեղում, թ. 130:

նացվող ռազմաքաղաքական գործողությունների մասին: 1920 թ. հոկտեմբերի 25-ի տեղեկագրում Քիչմիչյանը հետաքրքիր տվյալներ էր ներկայացնում հայկական բանակի վերաբերյալ, որոնք ձեռք էին բերվել Բաթումի խորհրդային ներկայացուցիչ Զվերևի տրամադրություն տակ գտնվող փաստաթղթերի ցուցակից: Դրանում Կարմիր բանակի բարձրաստիճան սպայի կողմից արված են հետաքրքիր եզրահանգումներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի ամբողջական, դինամիկ պատկերացում կազմելու հայկական բանակի, նրա թվաքանակի, մարտական կարողությունների, հրամանատարական կազմի և այլնի մասին: Դրանում նշվում էր, որ հայկական բանակն ունի 5 բրիգադ, որոնք իրենց մեջ ներառում էին 10 հետևակային գնդեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 1500 մարդ, այդ թվում յուրաքանչյուր գնդում՝ 1000 սվին: Նշվում էր գնդացրային հրամկազմի, հետախուզական հեծյալ անձնակազմի մասին, հաղորդելով նաև Դրոյի շոկատի մասին: Սույն փաստաթղթում նշվում էր նաև, որ Երևանյան գնդի կազմում կար 2000 մարդ, սակայն մասնակցելով Զանգեզուրի մարտերին, այն կորցրել է մարտիկների մի մասը, որի հետևանքով թվաքանակն իջել է մինչև 800-ի: Տեղեկություններ էին հաղորդվում հատուկ հետևակային և Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակների և այլնի մասին: Սակայն Քիչմիչյանի հաղորդած տեղեկատվության մեջ առավել հետաքրքրականը հայկական բանակի մասին Զվերևի կատարած եզրահանգումներն են: Սույն ամփոփագրի ծանոթությունում նշվում էր, որ հայկական հետևակի վատ մարտունակության մասին ընդհանուր կարծիքը հաստատվում է: Ըստ Զվերևի մոտ առկա վերոնշյալ ամփոփագրի, հայկական բանակի մարտունակությունը էլ ավելի նվազել է ռուսական սպաների հեռացումից հետո (ազգայնացում), իսկ բոլշևիկյան քարոզչության հետ կապված՝ նաև ուժեղացավ դասալքությունը: Միաժամանակ ասվում էր լավագույն զորամասերի մասին, որոնց թվում էին Երևանյան հետևակային գունդը (Դրոյի), 1-ին հետևակային գումարտակը, չեչտելով, որ հեծելազորի մարտունակությունը ցածր է միջինից, բացի եզդիների դիվիզիոնից: Ծանոթության վերջնամասում արձանագրվում էր, որ հրամանատարական կազմը գերազանց է: Ամփոփադիրը ավարտվում էր նշումով, որ քեմալականների հարձակման և զորահավաքի հետ կապված զորքերի քանակը և նրանց տեղաբաշխումը էական փոփոխություններ չեն կրել⁷¹³: ՀՀ ռազմաքաղաքական մեկուսացումը օր օրի խորանում էր, էլ ավելի դժվարացնելով վերջինիս գոյատևումը և պայքարը արտաքին թշնամու դեմ: Տազնապը քաղաքական-գլխավորական շրջաններում ուժեղանում էր. 1920 թ. հոկտեմբերի 27-ին, ժամը 12-ին, Կարսի անկման ոչ հեռու նախօրյակին, Հայաստանի զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի՝ պորուչիկ Դոդոխյանի ստորագրությամբ հեռագիր (N 951) է

⁷¹³ Նույն տեղում, թ. 131:

ուղարկվում Բիշմիշյանին, որում Զինվորական նախարարի անունից խնդրվում էր տեղեկացնել Վրաստանի կառավարությունը, որ Ղազախում՝ ղեկավար բոլշևիկյան շրջաններում լուրեր են պտտվում, որ մոտ ապագայում սպավում է հարձակում Վրաստանի և Հայաստանի վրա, որ իբր թե միայն Կենտրոնից հրամանի են սպասում, և որ սահմանային շրջաններում տեղի է ունենում սովետական զորքերի կենտրոնացում: Նույն բովանդակությամբ հեռագիր (N 426/ c) ուղարկվեց նաև նոյեմբերի 2-ին⁷¹⁴:

Սակայն խուսափել վերջնական փլուզումից՝ չհաջողվեց: Շատ սպաների մեկնումով Թիֆլիսից գործող բանակ, հետախուզությունը զգալի չափով թուլացավ և անգործունյա դարձավ: Դա ցայտուն երևում է Հ. Բիշմիշյանի վերջին զեկուցագրերից մեկից, ուղղված Զինվորական նախարարի օգնականին: 1920 թ. նոյեմբերի 6-ի իր զեկուցագրում (N 424, 441) գեներալ Բիշմիշյանը նշում էր, որ պորուչիկ Բեկզադյանի մեկնումով և պոգպորուչիկ Ումիկյանի գործուղումով հետախուզական ապարատի դրությունը զգալիորեն վատացել է, չեչտելով, որ գործակալները չեն համարձակվում անմիջապես իրեն հաղորդել տեղեկությունները, իսկ ինքն իր տրամադրություն տակ չունի միջնորդներ, որոնց կարող էր լիովին վստահել: Այդ իսկ պատճառով, Բիշմիշյանը պահանջում էր հետախուզության նկատմամբ ամենաուշադիր վերաբերմունք, առավել ևս, որ վրացիների հետ բանակցությունների նպատակով Թիֆլիս է ժամանել քեմալականների գործակալը, ծայրահեղ անհրաժեշտություն է առաջացել նրա նկատմամբ սահմանել մանրագնին դիտարկում գործին նվիրված, վճռական և հավատարիմ մարդկանց միջոցով, որոնք պատրաստ կլինեն ցանկացած միջոց գործադրել անհրաժեշտ տեղեկությունների ձեռքբերման համար: Գեներալ Բիշմիշյանը, չեչտելով Թիֆլիսում հետախուզական գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման, այն ամրապնդելու կարևորության մասին Հայաստանի համար դժվարին պայմաններում, վերոհիշյալ զեկուցագրի վերջնամասում խնդրում էր կարգադրություն անել Թիֆլիս՝ իր տրամադրության տակ հետախուզության գծով մասնագետի կամ էլ ծայրահեղ ղեկավարում՝ այդ գործին լավ ծանոթ մի սպայի գործուղման մասին, միաժամանակ տեղեկացնելով, որ այդ նպատակի համար պ. դիվանագիտական ներկայացուցիչը խոստացել է դրամ բաց թողնել՝ նվիրաբերված գումարներից⁷¹⁵: Ակնհայտ է Թիֆլիսում ՀՀ զինվորական ներկայացուցչությունը կից գործող հետախուզական վարչություն ղեկավարի մտահոգությունը՝ Վրաստանում գործակալական ցանցի պահպանման առումով, հետախուզական աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման, թշնամական մեքենայություններն ու խարդախությունները ձախողելու ուղղությամբ քայլերի ձեռնարկման անհրաժեշտության մասին:

⁷¹⁴ Նույն տեղում, ք. 132, 134:

⁷¹⁵ Նույն տեղում, ք. 134, 137:

Հետագա իրադարձությունները, և առաջին հերթին՝ 1920 թ. վերջի թուրք-հայկական պատերազմը, ինչպես նաև թուրք-բուլղարական առաջին աշխարհաքաղաքական պատերազմը Անդրկովկասում, ազդեցություն ունեցրեցին հայկական հետախուզության աշխատանքների վերջնական ձևավորմանը, որին հետևեց պետական այդ կարևորագույն ծառայության կազմավորումը: Արևիվային փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հետախուզական ծառայությունը Վրաստանում, և մասնավորապես Թիֆլիսում, գործեց մինչև նոյեմբերի վերջերը, ընդհուպ մինչև ՀՀ անկումը՝ պահպանելով արժանապատիվ կեցվածքը և նվիրվածությունը հայ ժողովրդի նվիրական գաղափարներին և ձգտումներին, իր արժանի ներդրումն ունենալով հանրապետության անվտանգության ապահովման այս կամ այն խնդրում: Եղան և հաջողություններ, և սայթաքումներ, սակայն անբարենպաստ իրավիճակը հարկադրեց հայ հետախուզներին 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին, դեկտեմբերի սկզբներին դադարեցնել իրենց գործունեությունը Վրաստանում և վերջինիս մայրաքաղաքում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿԱԾ ԶԱՅԼԵՐԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ, ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ 1918 - 1920 ԹԾ.

ՀՀ միլիցիայի, Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների ստեղծումը

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևոր օղակներից էին միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումները, որոնց ստեղծման ու աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ 1918 - 1920 թվականներին որոշակի ջանքեր գործադրվեցին ՀՀ կառավարության և իշխանության այլ մարմինների կողմից: Այդ գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցեցին թե՛ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը, և թե՛ նախարարների խորհուրդը: Հնարավոր թյուրիմացությունից խուսափելու համար հարկ է հենց սկզբից հստակ արձանագրել, որ սկզբնական, և հատկապես Արամ Մանուկյանի «ղեկատվությամբ» Ներքին Գործերի նախարար եղած ժամանակահատվածում Ներքին Գործերի նախարարությունն իրենից ներկայացնում էր մի ճյուղավորված համակարգ, որի մեջ մտնում էին և՛ ՆԳՆ-ին հատուկ ուժային ու միլիցիոն կառույցներ, և՛ տարաբնույթ այլ գործառնություններ ու նեցող վարչական հաստատություններ, որոնք իրականացնում էին զեմատվային-քաղաքային, նահանգական ու գավառային կառավարման գործառնություններ: Այդ ամենը ըմբռնելու համար ամենապատկաճարարը ***Ռուբեն Տեր-Մինասյանին*** ղեկն է, որն էլ պարզապես գրում է հետևյալը (ինչն ընդհանուր առմամբ, կարելի է ընդունել որպես հիմք). «Ներքին Գործոց նախարարությունը, այնպես ինչպես Արամի ժամանակը կը ներկայանար՝ նրանից յետոյ մինչև Հանրապետութեան անկումը այլեւս գոյութիւն չունեցաւ: Արամի մահուանից յետոյ Ներքին գործոց նախարարութիւնը մեռաւ եւ դարձաւ մի պարզ վարչութիւն:

Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից առաջ, Արամը Երեւանի նահանգի ղեկավարներն էր ընտրված եւ յանձինս նրան՝ փաստական Հայկական իշխանութիւն էր ստեղծուած դեռ 1917-ից: 1918-ին, երբ Հայաստանի օրինական կառավարութեան՝ Քաջազնունու դահլիճն էր կազմված, փաստօրէն կառավարութիւնը մնում էր Արամը, թէեւ նա ներքին գործոց նախարար էր միայն: Նրա ձեռքն էին, այն ժամանակները, եւ լուսաւորութեան, եւ Խնամատարութեան, Պարենավորման եւ Հաղորդակցութեան բաժինները, որոնք Հետազային բաժանուցիին առանձին նախարարութիւններէ: Բայց էականը գործերի բարդութիւնը չէր, այլ նրանց ուղղութիւնը: Արամի ժամանակ, Ներքին գործոց նախարարութիւն ասելով պետք էր հասկանալ պետութեան ֆիզիքական ոյժը եւ կառավարական վարչամեքենան, մարմնացումը պետական եւ կուսակցական բարոյական հասկացողութեանց, օրենքների գործադրման եւ պարտադրման միակ խողովակն ու միջոցը, կեդրոնը, որտեղ ամփոփում էին Հայաստանը կազմակերպելու բոլոր ձգտումներն ու ճիգերը: Արամի առեւ, Ներքին գործոց նախարարութիւնը կը ներկայացնէր ամէն ինչ»⁷¹⁶: Այդուհանդերձ, այդ ճյուղավորված համակարգի շրջանակներում էլ կատարվում են առաջին քայլերը միլիցիա և ՆԳՆ համակարգին հատուկ ուժային մյուս մարմինների կազմակերպելու ուղղությամբ, և ամեն դեպքում, ինչպես այդ մասին գրում է Ռ. Հովհաննիսյանը, Արամ Մանուկյանի ՆԳՆ-ն մնում էր որպես ՀՀ կաբինետի «անկյունաքարը»՝ մինչև դրա մի շարք դեպարտամենտների, առանձին մինիստրութիւնների վերածվելը 1919 թ. կեսերին⁷¹⁷: Եվ որպեսզի այն դառնար լիարժեք ու գործուն օրգանիզմ, որի արգասաբեր գործունեութիւնից էր կախված երկրի ներքին անվտանգութեան ապահովումը և բարօրութիւնը, Առաջին Հանրապետութեան ՆԳ նախարարներից մեկը՝ **Աբրահամ Գյուլիսանդանյանը**, կարծես թէ ի մի բերելով որոշակի մի փորձ, եզրահանգում է. «Իմ ցանկութիւն էր այդ կենտրոնական օրգանը (Վարչութիւն և Միլիցիայի բաժին) դնել այնպիսի պայմանների մեջ, որ համարեա ամբողջ Դիւանը բաղկացած լինէր համալսարանական կրթութեամբ մարդկանցից, որպէս զի ապագայում նրանցից մշակուէին երկրիս վարիչներ: Այդ որոշ չափով կծառայեր նրանց իբր եւ վարչական մի վարժութիւն, որը փորձառութիւն կտար նրանց»⁷¹⁸:

Առաջին իսկ քայլերն արվում են արդեն 1918 թ. երկրորդ կեսին, երբ իրավիճակը Հայաստանում ու նրա շուրջ դեռ բավականաչափ խճճված էր և լի անորոշությամբ: Եվ չնայած այդ հանգամանքին, 1918 թ. նոյեմբերի 18-ին Նախարարների խորհուրդը լսելով Զինվորական նախարարի զեկուցումը Անդրբևանյան (Գոկչայի շրջան) զորական միլիցիա կազմակերպելու մասին,

⁷¹⁶ **Ռուրիկ**, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Գ. հրատ., էջ 312:

⁷¹⁷ **Ռ. Գ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 47- 49, 159; **R. G. Hovannisian**, The republic of Armenia, vol. II, p. 287:

⁷¹⁸ **ՀԱՄ**, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 523, մաս I, ք. 95, 95 հալ.:

որոշում է ղեկուցումը հաստատել և ուղարկել ՀՀ պառլամենտի զորական հանձնաժողովին ի հաստատումն⁷¹⁹, 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին ՀՀ խորհուրդը ընդունում է օրենք՝ զինվորական միլիցիա կազմակերպելու մասին: Տվյալ հարցի վերաբերյալ հաստատված փաստաթղթում ասվում էր. «Դիվիզանի շրջանի արևելյան մասի անվտանգությունը ապահովելու համար կազմակերպել առանձին զորական միլիցիա՝ Զինվորական մինիստրի իշխանություն տակ. 2) զինվորական միլիցիայի պահուստի համար մինչև 1919 թվականի հունվարի 1-ը բանալ վարկ Զինվորական մինիստրի անունով՝ 96.406 ռուբլի 40 կոպեկ»⁷²⁰, իսկ 1920 թ. Նախարարների խորհրդի փետրվարի 10-ի նիստը, լսելով Ն.Գ.Ն. ղեկուցումը Դիվիզանի շրջանում 100 հոգուց բաղկացած սահմանապահ ձիավոր զորամաս կազմակերպելու համար մոտ 4,5 միլիոն ռուբլի հատկացնելու մասին, հավանություն է տալիս, խնդրելով միայն համաձայնության գալ Ֆինանսների հարցի շուրջ⁷²¹:

Անհրաժեշտ քայլեր են արվում նաև ՀՀ քաղաքներում և տարբեր գավառամասերում անվտանգության համակարգի այդ կարևոր օղակները ձևավորելու և դրանց աշխատանքներին նպաստակալացություն հաղորդելու ուղղությամբ: Այսպես, դեռ 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ի նիստում ՀՀ Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին Գործերի նախարարի գրություն մասին, որով ներկայացվում էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության ներկայացուցիչների դիմումագիրը՝ Ալեքսանդրապոլում քաղաքային միլիցիա կազմակերպելու և նրա պահպանության ամբողջ ծախսերը պետության հաշվին անելու մասին՝ ի նկատի ունենալով քաղաքի նյութական վիճակը⁷²²:

1918 թվականի երկրորդ կեսին անհրաժեշտ հաջորդ քայլերն են արվում այդ ուղղությամբ, որին ակտիվորեն փորձում են մասնակցել պետական երկու կարևորագույն կառույցներ՝ ՀՀ խորհրդարանը և Նախարարների խորհուրդը: Հարկ է ասել, որոշ սահմանամերձ շրջաններում հայկական միլիցիան կազմակերպվում էր բացի քաղաքացիական մասից, այլ նաև զինվորական կացությունը և սկզբունքները հաշվառելով: Սույն հարցի կապակցությամբ Նախարարների խորհուրդը գալիս է այն եզրահանգման, որ քաղաքային միլիցիայի ծախսերն ըստ օրենքի հոգալու են իրենք՝ քաղաքները, իսկ միջոցների պակասության դեպքում՝ պետությունը օգնության է գալիս քաղաքներին, իր վրա վերցնելով ծախսերի մի մասը, սակայն ոչ ամբողջը: Ընդ որում Նախարարների խորհուրդը նշում է, որ այդպիսի օգնություն ցուցաբերելու համար կառավարությունը պետք է ունենա քաղաքային դու-

⁷¹⁹ Նույն տեղում, գ. 13, ք. 87, 91:

⁷²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 1249, ք. 54: Տե՛ս նաև **Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները**, Երևան, ՀՀ ազգային ժողով, ՀՀ Պատմ. Կենտր. Պատմ. Արխիվ, 1998, էջ 25:

⁷²¹ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 491, ք. 304:

⁷²² Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 6, ք. 32:

մայի համապատասխան որոշումը և տեղյակ լինի քաղաքի ֆինանսական դրուժյանը, ուստի որոշվում է. ա) առկա գրությունը վերադարձնել, թողնելով, որ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը նոր դիմում ներկայացնի կառավարությանը, եթե քաղաքային դուման այդ հարկ համարի և համապատասխան որոշում ընդունի, բ) եթե այդպիսի դիմում լինի, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությանը տալ միլիցիա պահելու համար պետական գանձարանից նպաստ՝ երկու ամսվա ծախսերի (հունվար-փետրվար) չափով, պայմանով, որ ըստ նախահաշվի ծրագրվի 200 միլիցիոներների թվի կրճատումը մինչև 150 հոգի, և որ միաժամանակ ներկայացվի կառավարությանը քաղաքային նախահաշիվը, գ) միլիցիայի աշխատանքը թեթևացնելու համար խորհուրդ տալ քաղաքային ինքնավարությանը խնդրքով դիմել տեղական զինվորական հրամանատարությանը՝ քաղաքի պահակային ծառայությունը զինվորների միջոցով կատարելու համար⁷²³:

Հետագա գործընթացներում շարունակվեցին որոնումները միլիցիան պետական անվտանգության համակարգի քիչ թե շատ լիարժեք ու ավարտուն օղակ դարձնելու ուղղությամբ, այն նպատակամղելով Հայաստանի Հանրապետության ներքին քաղաքականության տարաբնույթ խնդիրների լուծմանը: Հայկական միլիցիայի պատմության լիարժեք լուսաբանման տեսանկյունից կարևոր է ՀՀ կառավարության կողմից ձեռնարկված յուրաքանչյուր քայլի վերլուծություն, ամեն մի առաջին հայացքից անկարևոր թվացող փաստ: Միլիցիայի մարմիններ ստեղծելու նպատակադրում կար նաև Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությանը միացվող այս կամ այն պատճառով անցնող տարածքներում, որոնք Դաշնակիցների Գերագույն մարմինների որոշմամբ պետք է դառնային ձևավորման գործընթացներ ապրող և ընդարձակվող Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության բաղկացուցիչ մասը: Այսպես, 1919 թ. հունվարի 10-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լսում է Արտաքին Գործերի նախարարի գեկուցումը դաշնակից երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչների հետ դեպի Ալեքսանդրապոլ կատարած ուղևորության և արևմտյան Անդրկովկասի անգլիական ներկայացուցիչ գեներալ **Ջ. Թ. Ֆորեստեր-Ուոքերի** (1866 - 1939 թթ.) հետ Կարսի նահանգը ժամանակավորապես Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ կայացրած գրավոր համաձայնության մասին, ըստ որի ի թիվս մի շարք այլ հիմնախնդիրների, Հայաստանին նոր անցնող տարածքներում ենթադրվում էր ստեղծել նաև տեղական քաղաքացիական վարչություն և կազմակերպել միլիցիայի մարմիններ: Ընդունված որոշման մեջ Ներքին Գործերի նախարարին հանձնարարվեց սկզբի համար նշանակել միայն քաղաքացիական մասի բարձր պաշտոնեությունը, այսինքն՝ նահանգային կոմիսարին և նրա օգնականներին, վերջիններիս թողնելով նրանց զավառամասերի և գյուղական

⁷²³ Նույն տեղում:

վարչության կազմակերպումը: Այս հարցի կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ հանձնարարվեց Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատար **Ալ. Խատիսյանին** իսկույն ևեթ անձամբ գնալ Ալեքսանդրապոլ և պայմանավորվածություն ձեռք բերել Կարսի հանձնման հետ կապված բոլոր խնդիրներն անմիջապես կարգավորելու համար, և այդ թվում որոշել ա) Կարսի նահանգում քաղաքացիական վարչություն և միլիցիայի մարմիններ ու ժանդարմերի կազմակերպելու մասին, բ) Կարսի նահանգում ժանդարմերիա ու միլիցիա կազմակերպելու համար հանձնարարել Զինվորական նախարարին Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի զորամասերից հատկացնել անհրաժեշտ մարդկանց քանակը, տալով նաև վերջինիս պետական պահեստներից հարկավոր հանդերձանք, զենք և ուղարկել պատշաճ սպայական կազմով Կարսի նահանգ, դնել կազմակերպված քաղաքացիական վարչության տրամադրության տակ՝ միլիցիոներական և ժանդարմերիական պարտականություններ կատարելու և այլն⁷²⁴: Ավելին, շուտով հաջորդում է սույն հուլիսի կարևոր պետական խնդրի լուծմանը նպատակաուղղված մեկ այլ որոշում ևս: 1919 թ. հունվարի 14-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց Կարսի նահանգը հանրապետությանը միացնելու մասին որոշումը: Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանի կարգադրությամբ կազմակերպվեց նաև ոչ միայն, «ա) նահանգի և շրջանների քաղաքացիական վարչություն, բ) այլև նահանգի և շրջանների միլիցիա և ժանդարմերիա 400 հոգուց՝ համապատասխան սպայական կազմով»⁷²⁵: Հունվարի 16-ին Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը ընդունեց Կարսի նահանգում քաղաքացիական իշխանություն հաստատելու մասին որոշումը: Կարսի քաղաքացիական իշխանությունը կազմված էր 41 պաշտոնյայից: Պետ նշանակվեց **Ստ. Ղորղանյանը**, իսկ ընդհանուր ոստիկանության պետ՝ Շահբաղյանը: 1919 թ. հունվարի 17-ին **Ալ. Խատիսյանը** Հայաստանի խորհրդում հայտնեց, որ հունվարի 25-ին Կարսը հանձնելու են Հայաստանին, և իշխանությունը պատրաստ է ընդունել այն. «Մենք վճռել ենք մտցնել 2 էսկադրոն զինուորական ընտիր մասերից և 400 պահակ իբրև միլիցիա՝ յոյս ենք տուի, որ ոչ մի անպատասխանատու խումբ մուտք չպիտի ունենայ Կարսի նահանգը, թէև դրությունը բաւական լարված է, բայց կամայ-կամայ լաւանում է»⁷²⁶:

Ակնհայտ է, որ կենտրոնական իշխանությունները այս և այլ քայլերով, ձեռնարկված միջոցառումներով ձգտում էին կոնկրետացնել միլիցիայի կազմակերպման հարցը ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ տեղերում: ՀՀ Կառավարության քաղաքական գործունեությունը նպատակաուղղված էր ողջ երկրով մեկ ՆԳՆ ճյուղավորված համակարգի ստեղծմանը: Միլիցիայի և

⁷²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 6, 9:

⁷²⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 84:

⁷²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 198, ց. 1, գ. 15, ք. 71:

Ն ԳՆ մարմինների ստեղծման ու կազմակերպման պատմության տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև միլիցիայի հաստիքակազմը հանրապետության որոշ կարևոր քաղաքների օրինակով: 1920 թ. կեսերի վիճակով Կարսի քաղաքացիական միլիցիան ուներ 176 հոգիանոց կազմ, այդ թվում ձիավոր կրտսեր միլիցիոներների թիվը կազմում էր 10, հետևակ ավագ միլիցիոներներին՝ 15, հետևակ կրտսեր միլիցիոներներին՝ 126 հոգի, իսկ նույն քաղաքի քրեական միլիցիան ուներ 28 հոգիանոց կազմ⁷²⁷: Կարսի շրջանում միլիցիա կազմակերպելու մասին վերն ասվածը լրացնելու և ամբողջացնելու տեսանկյունից հարկ է նաև նշել, որ 1920 թ. փետրվարի 10-ին Նախարարների խորհուրդը նիստ հրավիրեց, որում որոշում ընդունվեց՝ հենվելով Ներքին Գործերի նախարարի զեկուցադրի վրա՝ Կարսի նահանգի հայ-վրացական սահմանագծում սահմանապահակ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին: Նիստը ընդունված որոշումով գործին ընթացք տվեց⁷²⁸, վերը նշված սահմանապահակի վրա դնելով նաև յուրահատուկ միլիցիոներական պարտականություններ: Այդ նույն ժամանակ հանրապետության գլխավոր քաղաքը՝ Երևանը, ուներ 329 հոգիանոց միլիցիա-կազմ, որից հետախույզ միլիցիոներներ էին 25-ը, հետևակ պահակային ծառայության կրտսեր միլիցիոներներ՝ 230-ը, ձիավոր կրտսեր միլիցիոներներ՝ 10 և այլն⁷²⁹:

Ներքին Գործերի նախարարության և նրան ծառայող օժանդակ մասի մարդկանց թիվը կազմում էր 13, որից 2-ը՝ Ն ԳՆ նախարարի օգնականներ էին, իսկ Ներքին Գործերի ղեկարտամենտում աշխատում էր 25 մարդ⁷³⁰: Միլիցիայի հաստիքակազմի, զանազան այլ մանրամասների ուսումնասիրությանը ևս հետաքրքիր է, քանզի դրանցից պարզ է դառնում, որ ՀՀ Ն ԳՆ-ն ձգտել է ունենալ և ստեղծել այդ ժամանակաշրջանի պահանջներին համապատասխան Ն ԳՆ բոլոր տեսակի կառույցները և անգամ փորձել կազմակերպելու միլիցիոներների ուսուցում:

Դժվարին 1918 -1920 թվականներին հայկական պետությունը ձգտելով լիարժեքորեն և անվերապահորեն կայանալ, փորձում էր իր դիրքերն ամրապնդել ոչ միայն Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր, այլև անկայուն, թշնամիներով շրջապատված Ղարաբաղում (Արցախ), այնտեղ ևս փորձելով ստեղծել Ներքին Գործերի մարմիններ, միլիցիա: Այդ մասին է վկայում ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 4-ի նիստը, որում լավում է Ներքին Գործերի նախարարի զեկուցումը Ղարաբաղի Ջրաբերդի շրջանում միլիցիա և ադմինիստրացիա (վարչակազմ) կազմակերպելու համար 120 հազար ռուբլի վարկ բանալու մասին: Նախարարների խորհրդի այս նիստում որոշ-

⁷²⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 114, ք. 36, 39:

⁷²⁸ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 30:

⁷²⁹ Նույն տեղում, ք. 32-33, 38:

⁷³⁰ Նույն տեղում, գ. 114, ք. 14, 16; Ֆ.Պ - 200, ց. 2, գ. 3, ք. 65-67:

վում է հարցին տալ դրական լուծում՝ բաց թողնելով ներքին Գործերի նախարարությունը 150.000-ական ռուբլի Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայրենակցական միություններին տալու համար՝ այդ շրջաններում միլիցիա և ադմինիստրացիա կազմակերպելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի դպրոցներին 8 միլիոն ռուբլի վարկից գումար հատկացնելով, որը բաց էր թողնված Զինվորական նախարարությունը՝ Ղարաբաղի առանձին բրիգադ կազմակերպելու համար⁷³¹:

Այս առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ստորև բերվող փաստաթուղթը, որի հեղինակը ՀՀ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր **Հ. Հախվերդյանն** է: Այսպես, 1919 թ. հունվարի 28-ով թվագրված ռազմական գերատեսչության գծով հայտնի այդ հրամանագրում, ելնելով հանրապետության կառավարության որոշումից, Զինվորական նախարարը հրամայում էր Զանգեզուրում կազմավորել մեկ երեք գումարտակահոց միլիցիոն գունդ՝ համապատասխան հաստիքակազմով, գնդի ձևավորումը մասամբ իրականացնելով տեղական Զանգեզուրյան զինկազմավորումների հաշվին, սակայն դրա հետ մեկտեղ՝ մեկ գումարտակի չափով գործառնապահել մշտական զորահավաքի վիճակում: Հրամանագրում շեշտվում էր, որ այդ գնդի կազմավորումը պետք է իրականացնել վաղ հասակի զինապարտների հաշվին՝ սկսած 20 տարեկանից և ոչ մեծ՝ մինչև 25 տարեկանը: Հրամանագրի վերջնամասում ընդգծվում էր, որ Զանգեզուրի միլիցիոն գունդը պետք է գտնվի կառավարական կոմիսարի տրամադրության տակ, իսկ այդ գնդի պետ է նշանակվում փոխգնդապետ Կոնդախյանը⁷³²: Այդ նույն օրը ներկայացվեց Միլիցիոն գնդի կազմավորման մասին Կանոնադրությունը, որի տակ կա Հայկական զորքերի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր **Ա. Դոլուխանյանի** ստորագրությունը: Ըստ այդ կանոնադրության, Միլիցիոն գունդը կազմակերպվում էր կոնկրետ և որոշակի հիմունքների հիման վրա. գնդի հրամանատարը, սպաները, զինվորական չինովնիկները և այլոք իրենց պաշտոնում նշանակվում էին հայկական զորքի կադրային ներուժի կազմից: Զինվորների կադրուժը հավաքագրվում էր տեղերում պահեստի զինվորներից, որոնք հաշվվում էին իսկական զինվորական ծառայության մեջ, չարքայինները՝ տեղական բնակչությունից, սակայն գուտ միլիցիոններական կարգավիճակի իրավունքներով: Ըստ այդ կանոնադրության, միլիցիոն գունդը պետք է ունենար տարածքային կազմակերպվածություն, պետք է գործեր տարածքային սկզբունքին համաձայն, ընդ որում միլիցիոններները պետք է ապրեին իրենց տներում, և սեփական միջոցների հաշվին հոգային իրենց կարիքները, հավաքվեին միայն զինուսուցման և ծառայողական պարտականությունների կատարման համար: Զինհավաքների չներկայանալու պարագայում, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կա-

⁷³¹ Նույն տեղում, գ. 100 (43), ք. 35:

⁷³² Նույն տեղում, ֆ. Գ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 15:

տարման ժամանակ թույլ տված զանցանքների համար միլիցիոներները պատասխանատվության էին ենթարկվում որպես զինվորականներ: Միլիցիոն գնդի պահուստի ծախսերը արտահայտվում էին սպաների, զինվորական աստիճանավորների և կազրային զինվորների դրամական ռոճիկի, և վերջիններիս պարենավորման ցուցակներում, քանի որ նրանք պետք է մշտապես գտնվեին իրենց պարտականությունների կատարման մեջ և իրենց գյուղերի տարածքից դուրս: Բացի այդ, սույն կարևոր փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ միլիցիոներները պետություն կողմից ռոճիկով պետք է ապահովված լինեին նաև այն դեպքում, երբ կատարում են պահակազորի դեր, որի համար պետք է օգտագործվեր գնդի առկա կադրուծի մեկ քառորդից ոչ ավելին: Զինվորական հանգերձանքի պարագայում միլիցիոներները պետք է ունենային սեփականը, փամփուշտների հարցում՝ նույնպես: Վերջապես, ըստ ռազմական նախարարություն կողմից հաստատված հաստիքացուցակի, երեք գումարտակներից բաղկացած հայկական միլիցիոն գունդը պետք է ունենար 33 սպա, 2280 զինվոր, ոչ չարային 28 զինվոր, 6 զինվորական չինովնիկ⁷³³: Ավելի ուշ, 1919 թ. մարտի 18-ին հաստատվեց նաև Հայկական 4 վաշտանոց միլիցիոն գումարտակի հաստիքակազմը, ըստ որի սպաների և զինվորական չինովնիկների թիվը պետք է լիներ 22, չարային զինվորների թիվը պետք է կազմեր 712, ոչ չարային զինվորներինը՝ 33 հոգի: Սույն փաստաթղթի տակ կար գեներալ-մայոր Զանկովսկու ստորագրությունը⁷³⁴: Պետության մեջ միլիցիայի դիրքերի ուժեղացման, և երկրի ազգային-պետական անվտանգություն ապահովման տեսանկյունից կարևոր էր նաև նախարարների խորհրդի 1920 թ. հունիսի 14-ի նիստը, որում լսվում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը սահմանապահ միլիցիոն գնդերի կազմակերպման մասին: Ընդունված որոշման մեջ խնդիր է դրվում հանձնարարել Ֆինանսների նախարարին Զինվորական նախարարության հետ համատեղ քննարկել այդ հարցը, և դրան գուհահեռաբար արագացնել այդ գնդերի կազմակերպման աշխատանքները⁷³⁵:

Հայկական միլիցիայի քիչ թե շատ ամբողջական պատմության տեսանկյունից որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև զորքերի Երևանյան ջոկատի պետ **Դրոյի** կողմից 1919 թ. մարտի 12-ին հրավիրված խորհրդակցություն կողմից ընդունված բանաձևը (հրավիրված էին մի շարք զինվորական այրեր, այդ թվում Հայկական դիվիզիայի պետ գեներալ-մայոր Մովսես Սիլիկյանը, գլխավոր շտաբի պետ Միխայիլ Զինկելիչը և ուրիշներ), որում շոշափվում էր նաև միլիցիայի մասին հարցը. այսպես, դրանում նշվեց, որ Ներքին Գործերի նախարարությունը ենթակա ռեզերվային միլիցիոն գունդը գտնվում է կազմավորման գործընթացների մեջ, և դեռևս ունի ընդամենը

⁷³³ Նույն տեղում, ք. 15-17:

⁷³⁴ Նույն տեղում, ք. 38-39:

⁷³⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 591, ք. 167 հալ.:

300 ավին մարդ, որոնք գտնվում են Իզդիրում⁷³⁶: 1919 թ. մայիսի 24-ի մի այլ ամփոփագրի տվյալներով Հայաստանի զորքերն իրենց կազմում ունեին 1 ռազմամիլիցիոներական գունդ և 2 ռազմամիլիցիոն գումարտակ⁷³⁷: Ըստ զինվորական գերատեսչության կողմից հաստատված հաստիքացուցակի, որի տակ կա Գլխավոր շտաբի գնդապետ Զինկեիչի ստորագրությունը, 2 գումարտականոց ռազմամիլիցիոն գունդը (ներառյալ հրամանատարական, գնդացրային, կապի և հեծյալ-հետախուզական հրամկազմերը) ուներ հետևյալ սպայական հրամկազմը՝ 44 հոգի ռազմական, 36-ը՝ խաղաղ ժամանակաշրջանի համար: Գնդին պատերազմի ժամանակ սպասարկելու էին 3 բժիշկ, իսկ խաղաղ ժամանակ՝ 1-ը: Համապատասխանաբար զինվորների թիվը խաղաղ ժամանակ կազմելու էր 336, որը մեծանալու էր և ռազմական իրադրություն ժամանակ հասնելու էր 1710-ի: Ընդամենը շարային և ոչ շարային զինվորների թիվը խաղաղ ժամանակ կազմելու էր 360 մարդ, իսկ պատերազմի ժամանակ այն հասնելու էր 1846-ի⁷³⁸: Վերջապես, կարևոր նշանակություն տրվեց նաև սահմանային գոտիներում միլիցիայի կազմակերպմանը: Ըստ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի տեղեկությունների, որոնք հենված էին Դիլիջանի պառլամենտական հանձնաժողովի եզրակացությունների վրա, 1920 թ. հունվարի 28-ին Ներքին Գործերի նախարարի կողմից Նախարարների խորհուրդ է մտցվել գեկուցագիր՝ 100 հոգիանոց հրամկազմ ունեցող սահմանապահ միլիցիա կազմակերպելու մասին միջնորդագրով հանդերձ⁷³⁹: Սակայն միաժամանակ, այդ ժամանակաշրջանի մի շարք փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ երբեմն էլ փորձելով միլիցիայի կազմակերպման բնագավառում կուտակված հիմնախնդիրները լուծել, մասնավորապես որոշ գավառամասերում միլիցիոն զորամասերը լիաթիվ դարձնել, ՆԳՆ և զինվորական իշխանությունները բավական էին բարդությունների հետ: Այսպես, 4-րդ Առանձին հեծյալ բրիգադի հրամանատար **Սեպուհը** Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. ապրիլի 1-ի իր դիմումագրում, նշելով այն մասին, որ Կարսի մարզում **Սմբատի և Իշխանի (Կնյազ)** կողմից կազմավորվում է միլիցիա և ամեն մի միլիցիոներ ստանում է 4200 ռ., դեմ չէր արտահայտվում այդ ծրագրերի իրականացմանը, սակայն հանդես էր գալիս մի շարք սկզբունքային բնույթի առարկումներով: Ասելով այն մասին, որ ինքը ձեռնամուխ է եղել հեծյալ հարյուրյակի կազմակերպմանը և այդ նպատակով մարդիկ է ուղարկել Ալեքսանդրապոլ, սակայն քանզի իր մոտ հերթագրված զինվորացուներից չատերը դայթավովել են միլիցիայում աշխատելու դադարարով, նրանք լքել են իր կողմից կազմակերպվող հեծյալ զորամասը, միաժամանակ փաստեր բերելով, որ այդ

⁷³⁶ Նույն տեղում, գ. 27, թ. 147:

⁷³⁷ Նույն տեղում, Գ.Պ - 276, գ. 1, գ. 79, թ. 48:

⁷³⁸ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 321-322:

⁷³⁹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, գ.1, գ. 118, մաս II, թ. 136:

միլիցիոն խմբերի մեջ են ընդգրկվել նաև 7-րդ հետևակային գունդը լքած դասալիք զինվորները: Սեպուհը այդ երևույթը արդարացիորեն համարում էր չարիք թե՛ բանակի, և թե՛ միլիցիայի համար: Ասելով, որ ինքը ընդհանրապես դեմ չէ միլիցիայի կազմավորմանը, Սեպուհը միանգամայն անթույլատրելի էր համարում, որ բանակային զորամասերի, այդ թվում իրեն վստահված 7-րդ հետևակային գնդի զինվորները (թվով մոտ 500 հոգի) մտնեն միլիցիայի կազմի մեջ, գտնելով, որ համապատասխան միջոցներ չձեռնարկելու դեպքում շուտով հայկական բանակի զորամասերը նկատելիորեն կնոսրանան, և այդ նպատակով Զինվորական նախարարից խնդրում էր շուտափույթ կարգադրություն անել նշված հարցի լուծման համար: Սույն կարևոր փաստաթղթի վրա կա Զինվորական նախարարի մակագրությունը՝ հասցեագրված Կարսի նահանգապետ Կարո Սասունուն, որում ռազմական նախարարը կարգադրում էր զինվորական հասակ ունեցողներին արգելել մտնել կազմակերպվող միլիցիայի մեջ⁷⁴⁰:

Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն բաղկացուցիչ օղակը հանդիսացող միլիցիոն զորքերը տեղաբաշխված էին տարածքային-կազմակերպական որոշակի սկզբունքով. 1-ին ռազմամիլիցիոն գունդը գտնվում էր Փարվանսարայում, Դարպաղյալյան միլիցիոն գումարտակը՝ Քեշիշքենդում, 2-րդ առանձին հետևակային գումարտակը՝ Ղարանլուղում, և վերջապես՝ Գողթի ռազմամիլիցիոն գումարտակը՝ Դարպաղյալում⁷⁴¹:

Առաջին Հանրապետության տարիներին կառավարության, և մասնավորապես ուժային կառույցների, զինվորական գերատեսչության կողմից ջանքեր գործադրվեցին նաև հաղորդակցության ուղիներում պետական անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ ստորաբաժանումներ ունենալու համար, իսկ դա արդեն ենթադրում էր ունենալ միլիցիոն օղակներ այդ բնագավառում ևս, քանզի Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական-սոցիալական կյանքի բնականոն վիճակը գրեթե լիովին կախված էր հաղորդակցության ուղիներում տիրող վիճակից: Հայաստանի տարածքում երկաթուղային ճանապարհների, ինչպես նաև ապրանքների պահպանության հարցն էր լրջորեն բարձրացվում ՀՀ Նախարարների խորհրդի նիստում Զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի զեկուլյցում: Նշելով այն մասին, որ մի կողմից երկաթգծի կայարանները, որտեղ զորքեր չկան, միանգամայն ապահովագրված չեն ավազակաբարո խմբերի հարձակումներից և կողոպուտներից, իսկ մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով ապրանքների օրեցօր ուժեղացող թաղանի աստիճանը (ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր պատկանելիության), միաժամանակ ասվում էր, որ հաղորդակցության ուղիների նախարարության կողմից հաստատվել է երկաթուղային ճանապարհազննման միլի-

⁷⁴⁰ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 81, ք. 79, 86:

⁷⁴¹ Նույն տեղում, գ. 51, ք. 162:

ցիակազմ, որը սակայն իր փոքրամիավորության և որակապես ոչ ուժեղ կազմի պատճառով լիովին ի վիճակի չէր կարգավորելու այդ գործը: Նախարարների խորհրդում ունեցած իր զեկուլյցում Զինվորական նախարար զեներալ-մայոր Արարատյանը պահանջում էր կամ զգալի չափով ավելացնել երկաթուղային ուղիների միլիցիայի կազմը և վերափոխել այն նոր հիմքերի վրա, կամ էլ այն հիմնովին վերացնել, և ողջ գործի կազմակերպումը հանձնել Զինվորական նախարարությանը՝ կազմավորելով 250 հոգեանոց 2 հեծելավաշտ, որոնք և պետք է տեղաբաշխվեն երկաթգծի բոլոր կայարաններում⁷⁴²: Այս մտահղացումներից շատերը, բնականաբար, կյանքում չեն կենսագործվում հասկանալի պատճառներով, և գլխավորապես աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետևանքով, որի շնորհիվ Հայաստանը ներքաշվում է պատերազմի մեջ հարևան Թուրքիայի հետ, և այդ հանգամանքը ձախողում է շատ բան. միաժամանակ, դրանք նաև վկայում են այն պետականաստեղծ գործունեության մասին, որ այդ դժվար տարիներին փորձում էր ծավալել Ներքին Գործերի նախարարությունը, որն ամեն մի երկրի համար էլ հանդիսանում է անկյունաքարային նախարարություններից մեկը:

Հայկական միլիցիայի և Ն.Գ.Ն ստեղծման պատմության լիարժեքորեն ըմբռնման տեսանկյունից կարևոր է նաև արձանագրել, որ այդ անորոշ տազնապներով ու բարդություններով լի տարիներին գործի կազմակերպման նկատմամբ անհասկացողության, ոչ բարեխիղճ վերաբերմունքի հետ մեկտեղ եղել են պոզիտիվ բնույթի փորձեր, ինչպես նաև պետականամետ մտածելակերպ ունեցող պետական-քաղաքական, կուսակցական գործիչներ, որոնք լավ էին զգում անվտանգության համակարգի այդ կարևոր մարմինների ստեղծման անհրաժեշտությունը, և հենց դրանք էլ դարձան այդ բնագավառի ռազմավարները, փորձելով հաղթահարել այն ահռելի դժվարությունները և արգելքները, որ հարուցում էին ժամանակաշրջանը և մարդիկ՝ պետականորեն կարևորագույն այդ գործընթացների առաջ: Հենց այս տեսանկյունից էլ խիստ բնութագրական է **Ա. Գյուլխանդանյանի** հետևյալ տեսակետը. «պետության այս օրգանի նկատմամբ այսպիսի վերաբերմունքը իր կողմից լրիվ հասկանալի է, քանի որ բոլոր պետություններում, ուր իշխում է իրավակարգը, միլիցիան հանդիսանում է այն անկյունաքարը, որի վրա խարսխված է պետության ապահովությունն ու հանգստությունը»⁷⁴³:

1918 -1920 թթ. երկիրն ամենուր կանգնած էր լուրջ խնդիրների առաջ, և կազմակերպչական ահռելի խնդիրներ էին կուտակվել թե կենտրոնում, և թե գավառներում: Այդ մասին է փաստում **Ս. Վրացյանը**. «Երկրի վարչությունը բարելավելու նպատակով, մայիսի 25-ին (1919 թ.) Երևանում գումարվեց գավառապետների անդրանիկ համագումարը ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասյանի նախագահությամբ: Ներկա էին Երևանի գավառա-

⁷⁴² Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 27, ք. 168:

⁷⁴³ Նույն տեղում, գ. 160, ք. 32:

պետ Լ. Ամիրխանյանը, Էջմիածնի՝ Սեդրակ Զալալյանը, Դարապետյանի՝ Ն. Հակոբյանը, Նոր Բայազետի՝ Բենո Նալչալյանը, Դիլիջանի՝ Մեսրոպ Սարատիկյանը, Ղարաքիլիսայի՝ Սիգո Տեր-Սարգսյանը, Ալեքսանդրապոլի՝ Թալանյանը, Կարսի նահանգից՝ Ստ.Ղորղանյանը, Զանգեզուրից՝ Նիկ. Հովսեփյանը, Սուրմալուից՝ Հ. Խորհրդի անդամ Յուսուֆ Բեգ Թեմուրյանը (Եզդի): Համագումարին մեջ ընդ մեջ մասնակցեցին նաև Հայ. Խորհրդի ու կառավարության անդամներ, նախարարությանց ներկայացուցիչներ և այլն: Օրակարգի մեջ դրված էին բազմաթիվ հարցեր: Զուտ վարչա-ոստիկանական հարցերից հիշենք. 1. երկրի վարչական սահմանների սրբազրույթյան հարցը, 2. մասնագետ ոստիկանների պատրաստությունը և ոստիկանական դպրոցի բացումը, 3. պաշտոնեություն և ոստիկանություն տնտեսական վիճակի բարելավումը, 4. ոստիկանների համազգեստի խնդիրը»⁷⁴⁴:

Երկրի պետական անվտանգության ընդհանուր համակարգի ձևավորման գործընթացների շրջանակներում միլիցիայի և ՆԳՆ ուժային կառույցների կայացման տեսանկյունից կարևոր էր նաև ՀՀ նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 9-ի նիստը, որը լուծմ է ներքին Գործերի նախարարի կողմից ներկայացված օրինագիծը՝ քաղաքային միլիցիան ներքին Գործերի նախարարությանը հանձնելու մասին (գեկ. 7347, հունիսի 7): Դրանից ելնելով, որոշվում է ի լրումն 1919 թ. մայիսի 8-ի որոշման, հաստատել օրինագիծը՝ համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի պառլամենտի կողմից հաստատված օրենքի⁷⁴⁵:

Միլիցիայի և ներքին Գործերի նախարարության ցանկացած օղակի ստեղծման խնդիրներն ամեն մի երկրի ներքին անվտանգության պետական համակարգի կայացման տեսանկյունից կարևորություն են ներկայացնում: Այս իմաստով Հայաստանը բացառություն էր կազմում, քանզի եթե պետություն էր ուզում դառնալ, ուրեմն պետք է ձգտեր ունենալ վերջինիս հատուկ պետական անվտանգության անհրաժեշտ կառույցներ և հատկանիշներ, հետևաբար նաև աշխատանքներ տաներ կազմակերպելու միլիցիատիպ կառույցների ու զանազան ստորաբաժանումների գործունեությունը, և նոր դարամակարդակ սահմանադրերի ձգտեր: 1918-1920 թթ. իրականության տեսանկյունից միլիցիայի աշխատանքների կազմակերպումը մեծ կարևորություն էր ներկայացնում առաջին հերթին մայրաքաղաքի՝ Երևանի համար, իսկ այդ ճանապարհին կային շատ խոչընդոտներ ու դժվարություններ և գլխավորապես տեխնիկական-ֆինանսական և կադրային-մարդկային բնույթի:

Այս իմաստով Երևանի քաղաքային միլիցիայի կայացման համար կարևոր էր «Երևանի քաղաքային միլիցիան քաղաքային ինքնավարությունից վերցնելու և ներքին Գործոց Մինիստրությունը հանձնելու մասին» օրեն-

⁷⁴⁴ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372:

⁷⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 23, մաս I, ք. 39: ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 1174, ք. 41:

քը: Այդ կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ ասվում էր, որ «Երևանի քաղաքային միլիցիան 1919 թ. մայիսի 1-ից վերցնել քաղաքային ինքնավարությունից և հանձնել Ներքին Գործոց Մինիստրությունը»: Այս օրենքը հաստատվել էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 8-ի նիստում, ըստ Հայաստանի խորհրդի ապրիլի 27-ին ընդունված օրենքի⁷⁴⁶:

Հարցի հանգուցալուծումն իհարկե, այդքան հարթ չի ընթանում, քանի որ Երևանի քաղաքային խորհուրդը կապված տնտեսական-կազմակերպական բնույթի հիմնախնդիրների հետ, այնքան էլ կամեցողություն չի դրսևորում այդ անցման հարցում: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում Երևանի քաղաքային խորհրդին ներկայացված քաղաքային վարչության գեկուցումը միլիցիան ժամանակավորապես Ներքին Գործոց նախարարությունը հանձնելու մասին (30 մայիսի, 1919 թ.): Այդ գեկուցման մեջ մասնավորապես ասվում էր հետևյալը. «Միլիցիան յանձնելու արժիվ բավարար համարելով և եղած թյուրիմացությունը պարզած, վարչությունը առաջարկում է խորհրդի կայացնել հետևյալ որոշումը. Երևանի քաղաքային միլիցիան ժամանակավորապես հանձնվում է Ներքին Գործոց Նախարարության հետևյալ պայմաններով. 1) Միլիցիայի ամբողջ ծախսը վերցնում է իր վրա Ներքին Գործոց նախարարությունը՝ հաշված մայիսի 15-ից, 2) Միլիցիայի մի կոմիսար 30 միլիցիոներներով ամբողջապես դրվում է քաղաքային վարչության անմիջական տրամադրության տակ նորա ներքին գործերի և կարիքների համար»⁷⁴⁷:

Այնուհետև փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ Երևանի քաղաքային խորհրդի 1919 թ. հունիսի 4-ի հերթական նիստի որոշումն ընդունված է 28 ձայնային կազմով, որը միաձայն որոշեց Քաղաքային վարչության վերոնշյալ գեկուցումը հաստատել հետևյալ հավելումով. «Միլիցիան Ներքին Գործերի Մինիստրությունից յետ ստանալու ժամանակը որոշում է Քաղաքային խորհուրդը, այն վայրկյանին, երբ մենք կգտնենք, որ քաղաքային ինքնավարությունը հնարավորություն ունի միլիցիան իր ձեռքում պահել ու կառավարել, միլիցիան անմիջապես պիտի հանձնի քաղաքային ինքնավարությունը»⁷⁴⁸: Այս ամենի տրամաբանական ավարտը և արդյունքը հանդիսացավ «Երևանի քաղաքային միլիցիան Ներքին Գործերի Մինիստրությանը հանձնելու մասին» օրենքը, որում մասնավորապես արձանագրվում էր հետևյալը. 1) «Երևանի քաղաքային միլիցիան քաղաքային ինքնավարությունից հանձնել ժամանակավորապես Ներքին Գործերի Մինիստրությանը՝ ցնոր կարգադրություն Հայաստանի կառավարության, 2) Հիշյալ միլիցիայի պահպանության ծախսերը հոգալ Ներքին Գործերի միջոցներից, 3) Ռուսաս-

⁷⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 199, ց. 1, գ. 23, մաս I, ք. 39, ֆ. 11 - 201, ց. 1, գ. 1174, ք. 41, Հայաստանի Հանրապետության պաշտամենտի օրենքները, էջ 71:

⁷⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 199, ց. 1, գ. 89, ք. 23:

⁷⁴⁸ Նույն տեղում:

տանի ժամանակավոր կառավարության գործող կանոնադրությունը (*Поло-
жение*) համաձայն ընդամին կցած փոփոխությունների և լրացումների փո-
խել՝ հարմարեցնելով ներքո օրինադրին»: Հավելվածում նաև ասվում էր, որ
սույն օրենքը հաստատված է նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 9-ի
նիստում, համաձայն Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունիսի 5-ի ընդունված
օրենքի: 1919 թ. մայիսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության պառլամեն-
տը ընդունում է օրենք՝ երևանի քաղաքային միլիցիայի 1919 թվականի
ուխնամայա նախահաշիվը (1919 թ. մայիսի 1-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 1-
ը) հաստատելու մասին⁷⁴⁹:

Հայաստանի երկրորդ քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում ևս նմանատիպ
խնդիրներ առաջացան, որոնք 1920 թ. այլ լուծում ստացան՝ հօգուտ ինք-
նավարության լուծելով միլիցիայի գործերը տնօրինելու հարցերը: Սակայն
այս փաստաթղթերը միաժամանակ բացահայտում են այն հակասություննե-
րը և անորոշությունները, որոնք կային այդ ժամանակաշրջանում միլիցիա-
յի և Ներքին Գործերի մարմինների գործունեության կազմակերպման
խնդրում, առկա ֆինանսական դժվարությունները, որոնք առաջնային նշա-
նակություն ունեին այդ գործերում, և վերջին հաշվով՝ նորաստեղծ պետա-
կանության կայացման բարդությունները և ոչ միանշանակ գործընթացնե-
րը, որոնք ընթանում էին այդ խճճված, քաոսային, սակայն հերոսական մա-
քառումներով լի ժամանակաշրջանում: Այս ժամանակաշրջանում ընթացող
միլիցիաստեղծ գործընթացների էությունը հասկանալու համար կարևոր է
վերհանել ամեն մի մանրամասն՝ կապված կառավարության և պետության
գործելակերպի ու ջանքերի հետ: Որոշակիորեն հետաքրքիր է նաև նախա-
րարների խորհրդի նիստի կողմից քննարկված ևս մեկ հարց՝ կապված միլի-
ցիան գորացնելու խնդրի հետ: 1919 թ. հուլիսի 17-ին նախարարների խոր-
հրդի կողմից լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի զեկուցումը գավառա-
կան միլիցիայի կազմը զինվորականներով ուժեղացնելու մասին, առանց
ներանց ռոճիկ վճարելու, այլ տպով նրանց միմիայն օրապարենի փոխարեն
օրապահիկ և պարտավորեցնելով նրանց ծառայել սեփական ձիերով և ձիա-
սարքերով: Նախարարների խորհրդի նիստում ընդունվում է որոշում, ըստ
որի հանձնարարվում է Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարույթ-
յուններին համատեղ վճել այս հարցը՝ փոխադարձ համաձայնությամբ⁷⁵⁰:

Ներքին Գործերի նախարարությունը և միլիցիան գործունակ աշխա-
տանքային մարմիններ դարձնելու ուղղությամբ կարևոր նշանակություն
ունեցավ Ներքին Գործերի նախարարի կողմից 1919 թ. հուլիսի 1-ին հաս-
տատված Օրենքը Հայաստանի Հանրապետության բնակիչների և զինա-

⁷⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 201, ց. 1, գ. 1174, ք. 41, Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության
օրենքները, էջ 74:

⁷⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 160, գ. 96ա, ք. 14:

պարտների հաշվառում մտցնելու, զորքերի զորակոչի կազմակերպման մասին⁷⁵¹:

Ներքին և արտաքին անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների, այդ թվում միլիցիայի և ՆԳՆ ու ժայիյն ստորաբաժանումների ստեղծման և գործունեության կազմակերպման պատմության տեսանկյունից կարևոր է ամեն մի նոր մանրամասնի ներկայացումը, որն էլ ավելի ամբողջական է դարձնում այդ գործընթացների իրական նկարագիրը: 1919 թ. հուլիսի 12-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին Գործերի նախարարի զեկուցումը միլիցիոներական դասընթացներ բացելու համար 80.640 ռուբլու լրացուցիչ վարկ բացելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհուրդը միաձայն որոշում է՝ համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի 80.640 ռ. լրացուցիչ վարկ բացել Հայաստանի Հանրապետության դավառներում 8 ամսով միլիցիոներական դասընթացներ կազմակերպելու համար⁷⁵²: Իսկ արդեն արխիվային փաստաթղթերից մեկում էլ տրվում է միլիցիոներական դպրոցի անձնակազմի հաստիքացուցակի փաստական վիճակը որոշ թվերի տեսքով: Ըստ դրա, 1920 թ. հուլիսի 1-ից մինչև 1921 թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում այն պետք է ունենար 100 հոգիանոց անձնակազմ որից 8-ը՝ դասատու⁷⁵³:

Այդ գործընթացների կազմակերպական ավարտունության ապահովման տեսանկյունից շատ կարևոր էր ՀՀ պառլամենտի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին Միլիցիայի մասին ժամանակավոր Օրենքի ընդունումը՝ հաստատված ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թ. ապրիլի 17-ին և փոփոխված Հայաստանի պառլամենտի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին: Իսկ 1920 թ. հունիսի 16-ին օրենքը հավելում է ստանում⁷⁵⁴:

Փաստերը վկայում են, որ **1918 -1920 թթ.** Ներքին Գործերի նախարարության և միլիցիայի գործի կազմակերպման կազմակերպիչների դերում են եղել ինչպես Հայաստանի Հանրապետության «գլխատուր» հռչակված և առաջին Ներքին Գործերի նախարար դարձած **Արամ Մանուկյանը** (Արգիս Հարությունի Հովհաննիսյան, Արամ փաշա, 1879 -1919 թթ.), որը ՀՀ մինիստր-նախագահ **Հովհ. Քաջազնունու** 1918 թ. հուլիսի 26-ի հրամանագրով (№ 24) հաջորդում է Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի Ներքին Գործերի բաժնի վարիչ **Սահակ Դավիթի Թորոսյանին** (1885 -1940 թթ.) արդեն որպես Ներքին Գործերի նախարար⁷⁵⁵, և որպես ՆԳՆ նախարար է աշխատել 1918 թ. հուլիսի 6-ից մինչև 1919 թ. հունվարի 29-ը, այնպես էլ Ա. Մանուկյանի հիվանդության պատճառով 1919 թ. հունվարի 3-ից վերջինիս փոխարինած,

⁷⁵¹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 28, ք. 133:

⁷⁵² Նույն տեղում, գ. 100 (43), ք. 155; գ. 221, ք. 38, ֆ.Պ - 203, ց. 1, գ. 60, ք. 114:

⁷⁵³ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 114, ք. 41:

⁷⁵⁴ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները**, էջ 262-268, 343:

⁷⁵⁵ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 10, ք. 1; ց. 2, գ. 10, ք. 2:

իսկ փետրվարի 9-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 16-ը նախարարի պարտականու-
թյունները ստանձնած **Ալեքսանդր Հովհաննեսի Խատիսյանը (1874 -1945 թթ.)**⁷⁵⁶, որին այնուհետև հաջորդեց այդ գործի գլխավոր կազմակերպիչնե-
րից մեկը՝ **Սարգիս Ստեփանի Մանասյանը (1875 -1920 թթ.)**, ինչի մասին
վկայում է **Սիմոն Վրացյանը** իր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում,
վերջինիս համարելով պետականորեն այդ կարևոր գործի ռազմիրաներից մե-
կը: Ինչևիցե, Սարգիս Մանասյանը այդ պատասխանատու պաշտոնը վարել է
1919 թ. փետրվարի 28-ից մինչև ապրիլի 28-ը ընկած ժամանակահատվածը,
որից հետո 1919 թ. օգոստոսի 10-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը՝ **Աբրահամ
Իսահակի Գյուլխանդանյանը (1875 -1946 թթ.)**, այնուհետև այդ պարտակա-
նությունները մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 19-ը կատարում է **Ռուբեն
Կարապետի Տեր-Մինասյանը (Ռուբեն փաշա, 1882 -1951 թթ.)**, որին 1920 թ.
սեպտեմբերի 20-ից փոխարինում է **Սարգիս Շահնազարի Արարատյանը
(Շահնազարյան)** մինչև նոյեմբերի 23-ը, և վերջապես՝ Առաջին Հանրապե-
տություն Ներքին Գործերի վերջին նախարար է դառնում **Սիմոն Ղազարի
Վրացյանը (Գրուզիյան, 1882 -1969 թթ.)**, որն այդ պաշտոնը վարում է նո-
յեմբերի 24-ից մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը այսինքն՝ մինչև Հանրապե-
տության անկումը և խորհրդայնացումը⁷⁵⁷:

ՆԳՆ, միլիցիայի գործի այս կազմակերպիչների գլխավորությունամբ փոր-
ձեր արվեցին կատարելագործել միլիցիայի մարմինների գործունեությունը,
որոշ միջոցներ նպատակառոգվեցին կադրային հիմնախնդիրներ լուծելու
ուղղությամբ և այլն: 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին Նախարարների խորհուրդը
լսեց կամավորների հավաքման ու պահպանման գործի համար ՆԳՆ 20 մլն -
վարկ բանալու մասին: Ընդունված որոշման մեջ որոշեց բանալ Ներքին
Գործոց նախարարության համար 20 միլիոն վարկ՝ կամավորների հավաք-
ման ու պահպանման համար⁷⁵⁸: Ինչպես տեսնում ենք, կառավարության
կողմից դա ամենևին էլ անիմաստ քայլ չէր, ընդհակառակը, այն դեպի հե-
ռուն նպատակառոգված քայլ էր, գործողություն, որի նպատակն էր ապա-
հովել անհրաժեշտ կադրուժ միլիցիայի ու Ներքին Գործերի համակարգի հա-
մար, որը 1918 -1920 թվականների դժվարին ֆինանսական իրադրույթյան
պայմաններում դյուրին խնդիր չէր, և պատիվ էր բերում ՀՀ կառավարու-
թյանը:

Փաստաթղթերը վկայում են, որ 1918 -1920 թթ. Ներքին Գործերի նա-
խարարությունը ձգտում էր դառնալ աշխատող և գործուն մարմին, որի ար-
դյունավետ, արգասաբեր աշխատանքից էր կախված թե երկրի ներքին քա-
ղաքականության այլևայլ հարցերի ճիշտ լուծումը, թե՛ օրինականության և
կարգ ու կանոնի հաստատումը երկրում, թե՛ արդյունավետ պայքարը ներ-

⁷⁵⁶ Տե՛ս «Ուրբաթ» (շաբաթաթերթ), Երևան, 25 .05. 1990:

⁷⁵⁷ Տե՛ս **Ուոյն տեղում; Մ. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372:

⁷⁵⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 107, մաս III, ք. 63:

քին թշնամու և մահացական մութ զանգվածների ընդվզումների դեմ, մի խոսքով՝ անվտանգություն հիմնական դիրքերից շատերի հանգուցալուծումը: Այդ իսկ նպատակադրումով Ներքին Գործերի նախարարությունը ձգտում էր զորեղանալ, ընդունել մի շարք գործուն օրենքներ, որոնք նպատակաուղղված էին միլիցիայի և ՆԳՆ աշխատակիցների դրությունից բարելավմանը, ֆինանսական-տնտեսական կադրային ցավոտ խնդիրների լուծմանը և առհասարակ՝ միլիցիայի և Ներքին Գործերի մարմինների դիրքերի ամրապնդմանը հասարակության մեջ: Այսպես 1920 թ. մայիսի 25-ին Ներքին Գործերի նախարարությունը ընդունում և հաստատում է օրենք՝ Երևանի, Շիրակի և Գեղիկոսի (Գորիսի) պահեստի միլիցիայի համար վարկ բացելու, մայիսի 27-ին օրենք է հաստատվում Ներքին Գործերի նախարարությունից Օլթիի գավառի վարչության կազմակերպման համար 4.105.850 ռ. վարկ բանալու մասին⁷⁵⁹, հուլիսի 30-ին՝ Կողբի, Բարանայի, Շամշադինի և Ղազախի շրջաններում ուժեղացված պահակախմբեր ստեղծելու համար կազմակերպել 1000 հոգուց բաղկացած միլիցիա՝ հատկացնելով ավելի քան 52 միլիոն ռուբլի գումար՝ 1920 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1921 թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածի համար նախօրոք հաստատված հաստիքների համաձայն⁷⁶⁰, օգոստոսի 3-ին օրենք է հաստատվում միլիցիոներներին տարեկան երկու ձեռք հագուստի արժեքի չափով վարկ տրամադրելու և Վայոց ձորի պահակախումբը ուժեղացնելու մասին, օգոստոսի 6-ին՝ Արալիսի շրջանում 120 անձից բաղկացած միլիցիոներական պահակախումբ կազմակերպելու համար՝ հատկացնելով 7 միլիոն ռուբլուց ավելի գումար⁷⁶¹, սեպտեմբերի 4-ին օրենք է ընդունվում գաղտնի ոստիկանության 1920 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ծախսի համար 56.740.000 ռ. վարկ բանալու մասին, իսկ սկսված թուրք-հայկական աղետալի պատերազմի սկզբին՝ սեպտեմբերի 25-ին օրենք է ընդունվում «Զեզոք» գոտու 1920 թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսների արտակարգ ծախսերի համար, հոկտեմբերի 2-ին օրենք է ընդունվում դասալքության դեմ կռվի մասին, իսկ հոկտեմբերի 26-ին՝ Երևանի, Վանանդի և Շիրակի նահանգային միլիցիան վերակազմելու համար վարկ բաց թողնելու մասին, և այլն⁷⁶²: Վերջի վերջո, ստեղծվեց մի քիչ թե շատ կայուն և ամբողջական համակարգ, որի մասին էլ պատկերացում է տալիս ներքոհիշյալ աղյուսակը⁷⁶³:

Աղյուսակ N° 1.

⁷⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 504, թ. 65-66:

⁷⁶⁰ Նույն տեղում:

⁷⁶¹ Նույն տեղում, թ. 111:

⁷⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91 - 199, ց. 1, գ. 115, մաս I, թ. 1-2:

⁷⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 115, մաս II, թ. 78:

N	Փավատ	միլիետ	օգնական	վարձավատր	ավագ ձկավ- միլիցիոներ	կրտսեր ձկավոր միլիցիոներ	կրտսեր հետևակ միլիցիոներ	Ընդամենը
	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Երևանի	1	2	7	14	350	60	434
2.	Էջմիածնի	1	2	6	9	160	90	268
3.	Սուրմալուի	1	2	4	9	150	70	236
4.	Ղարաքիլիսայի	1	2	4	8	150	70	235
5.	Ալեքսանդրապոլի	2	2	6	14	180	70	273
6.	Իլիլջանի	1	2	5	15	210	20	253
7.	Ն.Բայազետի	1	2	5	9	160	70	247
8.	Դարապետապոլի	1	2	3	6	100	50	162
9.	Գաղզվանի	1	2	12	14	250	140	419
10.	Օլթիի	1	2	12	14	250	140	419
11.	Արդահանի	1	2	12	14	350	140	519
12.	Կարսի	1	2	12	14	250	140	419
13.	Գողթնի	1	2	6	9	160	50	228
14.	Նախիջևանի	1	2	6	9	160	50	228
15.	Շարուրի	1	2	3	6	100	50	162
	Ընդամենը	10	30	103	164	2980	1210	4562

Կարծում ենք, որ այս առումով վերը բերված աղյուսակի (N 1) տրամաբանական շարունակությունն են կազմում Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միլիցիայի հաստիքացուցակի մասին տվյալները, քանզի միշտ էլ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությունը և խորհրդարանը նշված գավառները, անկախ Ադրբեջանի ագրեսիվ մտադրություններից և հավակնություններից համարել են Հայաստանի Հանրապետության տարածքի անբաժանելի մաս, ուրեմն բնական էր նաև այդ գավառամասերում ինչպես քաղաքացիական վարչակազմ ունենալը, այնպես էլ միլիցիայի և Ներքին Գործերի նախարարության անհրաժեշտ օղակներ և ստորաբաժանումներ ստեղծելու քաղաքականությունը: Դրանք պետք է հանդիսանային ՀՀ անվտանգություն հիմնախնդիրների լուծման կարևոր և անհրաժեշտ ստորաբաժանումները տեղերում՝ ապահովելով Հայ բնակչության օրինական շահերը և իրավունքները Ղարաբաղում և Զանգեզուրում:

**Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գավառային միլիցիայի
աշխատակիցների կազմը, 1920 թ.⁷⁶⁴**

№	Գավառ	միլ պետ	օգնական	վախճանոր	ավագ ձիավ. միլիցիոներ	կրտսեր ձիավոր միլիցիոներ	կրտսեր Հեռակ. միլիցիոներ	Ընդամենը
1.	Զանգեզուրի	1	2	6	9	160	90	268
2.	Ղարաբաղի	1	2	6	9	160	90	268
Ընդամենը		2	4	12	18	320	180	536

Այդ դժվարին ու անորոշ բարդություններով լի տարիներին պետութ-
յունը և կառավարությունը որոշակի ուշադրություն էին դարձնում Հանրա-
պետության երկրորդ քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում ևս անվտանգության
ուժային որոշ կառույցներ, և առաջին հերթին Ներքին Գործերի նախարա-
րության գործուն ստորաբաժանումներ ունենալու խնդրին: Այս տեսանկ-
յունից էլ Ներքին Գործերի նախարարը իր 1920 թ. մայիսի 4-ի գրություն-
նում (№ 1397) նշում էր այն մասին, որ 1920 թ. ապրիլի 7-ի պառլամենտի
կողմից Հաստատված օրենքի Համաձայն միլիցիան անցնում է ինքնավա-
րությունների իրավասությանը: Սակայն Հաշվի առնելով առկա դժվարու-
թյունները, վերջինս խնդրում էր և միջնորդում, որպեսզի Ալեքսանդրապո-
լի միլիցիայի ծախսերի Համար Հաշվարկված 8.925.600 ռ. գումարը բաց
թողնվի Ներքին գործոց նախարարի անվամբ⁷⁶⁵: Վերջապես խոսքից անցնում
է կատարվում գործի, և 1920 թ. մայիսի 11-ին կառավարությունը Ալեքսան-
դրապոլի միլիցիային պահելու Համար Ներքին Գործերի նախարարի անու-
նով թույլատրում է վարկ բացել 8.925.600 ռուբլի չափով՝ Ալեքսանդրապոլի
ինքնավարությանը Հանձնելով: Փաստաթղթի տակ կա ՀՀ մինիստր-նախա-
րար Հ. Օհանջանյանի ստորագրությունը⁷⁶⁶:

1920 թ. Հուլիսի 30-ին ՀՀ պառլամենտը ընդունում է օրենք՝ Վեդիբա-
սարի չըջանի Համար միլիցիոներական Հատուկ խումբ կազմակերպելու մա-
սին՝ 120 հոգուց, կարգադրություն անելով բացել վարկ այդ խմբի պահպան-
ման Համար՝ սկսած 1920 թ. Հուլիսի 15-ից մինչև 1921 թ. Հունվարի 1-ը՝
7.169.287 ռուբլի 70 կոպեկ չափով⁷⁶⁷: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 13-ին ՀՀ -

⁷⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 115, մաս II, ք. 140:

⁷⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 115, մաս I, ք. 15:

⁷⁶⁶ Նույն տեղում:

⁷⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները, էջ 394:

պառլամենտը օրենք է ընդունում Ներքին Գործերի նախարարության արտակարգ ծախսերի համար 10 միլիոն ռուբլի վարկ բացելու մասին⁷⁶⁸:

Հայաստանի Հանրապետության միլիցիայի համակարգի մեջ ամեն մի օղակ իր տեղն է զբաղեցնում, և այդ առումով էլ այդ համակարգում կարևոր դեր են խաղացել ՀՀ ՆԳՆ նախարարին կից գործող Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի ու Միլիցիայի կոմիսարիատը, այնուհետև՝ Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժինը, ըստ այդմ էլ որոշակի տեղ է հատկացվել այդ հաստատությունների կոմիսարների պաշտոններին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում հասարակության մեջ, և կոչված էին ապահովել անդորրն ու պետությունների անվտանգության նորմերն ու պահանջները: Այս առումով կարևոր էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 17-ի որոշումը, համաձայն որի հուլիսի 24-ին հրամանագիր է արձակվում, որի հիման վրա էլ Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և Միլիցիայի Կոմիսարիատը վերանվանվում է Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժին՝ սկսած հուլիսի 1-ից⁷⁶⁹:

Արևիվային վավերագրերը բազմաշանակ վկայում են այն մասին, որ Առաջին հանրապետության միլիցիան, նրա զանազան օղակները և ՆԳՆ համակարգն առհասարակ ստեղծվեցին և փորձեցին ծավալել իրենց աշխատանքները շատ խճճված և բարդ տնտեսաքաղաքական իրավիճակում, իրենց վրա կրելով ճակատագրի բոլոր այն հարվածները, որոնք պատմության դարձացման անկասելի և անողոք ներքին տրամաբանությունով պարտադրվում էին: Դժվար էր միլիցիա, և այն էլ օրինապաշտ ու ժողովրդին ծառայող միլիցիա և Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծել այնպիսի մի երկրում, ուր կային հարյուրհազարավոր սովալլուկ գաղթականներ, մահմեդական գրեթե կես միլիոնանոց մուսլիմ Հայաստանի ու նրա իշխանությունների նկատմամբ ոչ լոյալ տրամադրված զանգված և այլն: Ակնհայտ է, որ տնտեսական ահավոր քայքայվածության և պետական իշխանության մարմինների ստեղծման ոչ միանշանակ գործընթացների պայմաններում դժվար էր գտնել թե՛ անհրաժեշտ կադրերը, որոնք գրեթե չկային, և թե՛ ֆինանսական միջոցներ, որոնք շատ կարևոր գործոններ են գործուն և պետականամետ գործելակերպ ունեցող միլիցիա և առհասարակ Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծելու համար: Ընդ որում, այդ կազմակերպական և այլ բնույթի գործընթացների ընթացքում անհրաժեշտ էր հաղթահարել պետությունից դուրս գտնվող կամ պետության մեջ պետություն դառնալու ու ինքնիշխան լինելու ձգտում դրսևորող որոշ ապապետական ուժերի, և մասնավորապես այսպես կոչված, «խուժբերի» ավազակաբարո տրամադրությունները և նպատակադրումները, որոնց համար Հայաստանի Հանրապետության դժվարությունները անըմբռնելի էին, իսկ երկիրը՝ իրենց «հայրական ոտչինան» էր, ուր կարելի էր անել ամեն ինչ, ինչ խելքներին փչի, ընդհուպ մինչև մուսլիմ

⁷⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 422:

⁷⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 21:

միջնադարը հիշեցնող խոշտանգման ինկվիզիցիոն մեթոդների կիրառումը այլախոհության դրսևորում ցուցաբերող կամ իրենց բռի, հոռի ձգտումների ենթարկվելու ցանկություն չունեցող բնակչության խմբերի կամ պարզապես առանձին անհատների վրա: Առհասարակ, երկրի ներքին խճճված, տնտեսաքաղաքական ծանր վիճակը, որը նաև դրսի ուժերի կողմից խորացվում էր, էլ ավելի էր բարդացնում պետական անվտանգության համակարգի ուժային այս անհրաժեշտ և կարևորագույն պետական կառույցների ստեղծումը:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ

ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ

ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918 - 1920 ԹԹ.:

ՀՀ ԿԱՍԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Հայկական բանակը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգում

Առաջին Հանրապետության բանակը ստեղծվել է անկարագրելի ծանր սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական պայմաններում, ուղեկցվելով երկու ծանր ցավերով: Հայաստանի անկախության հաստատման պահին հայկական զորքը կազմված էր առանձին հայկական կորպուսից և կորպուսի իրավունքներ ունեցող Հատուկ ջոկատից: Ինչպես կորպուսը, այնպես էլ ջոկատը Անդրկովկասի փլուզմամբ դուրս եկան Կովկասյան բանակի հրամանատարության ենթակայությունից, և դարձան ինքնուրույն միավորներ, ընդ որում ղեկավարությունն անցավ կորպուսի հրամանատարին՝ Ազգային ժողովի համաձայնությամբ, որը կառավարության դեր էր կատարում: Արևիվային փաստաթղթերի վկայությամբ, 1918 թ. մայիսի 15-ին թուրքերի Ալեքսանդրապոլի վրա ուխտադրուժ հարձակումից և Ղարաբաղիսայի ու Սարգարապատի մատուցներում մղված ճակատամարտերից, կամ ավելի պատկերավոր կարելի է ասել՝ ճակատամարտաբույլից հետո հայկական զորքերի մեծ մասը հայտնվեց անմխիթար վիճակում, ինչպես ընդհանուր վիճակի, այնպես էլ մատակարարման առումով, քանի որ բոլոր պահեստները մնացին թուրքերի ձեռքին, մի մասն էլ կենտրոնացավ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում, ուր հետագայում բարդություններ առաջացան, կապված մասնավորապես 1918 թ. վրաց-հայկական ղեկոսմբերյան բախման կամ ավելի տեղին է ասել՝ պատերազմի հետ, ինչի պատճառով վրացիները կամայականորեն արգելափակեցին «եղբայրակից» ժողովրդին հասանելիք զենք ու զինամթերքի առաքումը Թիֆլիսից Երևան: Շատ զորամասեր չունեին զինվոր և զույգ, որոշ մասը նահանջելու հնարավորություն չունեցավ և

կորպուսի հետ միասին ետ քաշվեցին դեպի Թիֆլիս, ուր և հավաքվեցին նրանց մնացորդները⁷⁷⁰:

Ռազմական նախարարությունը կազմավորումը սկսվեց 1918 թ. հունիսի 15-ին՝ ռազմական նախարարի նշանակմամբ, որին կից դեռևս Թիֆլիսում ձևավորվեց վարչական կարևոր մի մարմին՝ Գլխավոր շտաբն իր 3 բաժիններով՝ զբաղեցնելով, տեսչական բաժիններով, և շարային ու զորահավաքային բաժանմունքներով⁷⁷¹, և միայն դրանից հետո որոշ ռազմաքաղաքական պատկերացումների իրականացումը սկսեց միս ու արյուն դառնալ. առաջին քայլերն սկսեցին կատարել ամեն մի պետություն համար մեծ կարևորություն ունեցող ռազմական գերատեսչություն համապատասխան կառույցները: ՀՀ անդրանիկ Զինվորական նախարարը դարձավ տաղանդաւատ զորավար գեներալ-լեյտենանտ **Հովհաննես Բարսեղի Հախվերդյանը** (6 հուլիսի, 1918 թ. - 27 մարտի, 1919 թ.), որից հետո կարևորագույն այդ ռազմաքաղաքական կառույցը գլխավորեց **Քրիստափոր Գեղասիմի Արարատյանը** (27 մարտի, 1919 թ. - 3 ապրիլի, 1920 թ.), այնուհետև՝ **Ռուբեն Կարապետի Տեր-Մինասյանը** (3 ապրիլի, 1920 թ. - 23 նոյեմբերի, 1920 թ.), իսկ ՀՀ վերջին ռազմական նախարարը՝ հանրապետության հերոսական մայրամուտին, կամ ավելի ճիշտն ասած՝ բոլշևիկյան շրջադարձի պահին հանդիսացել է **Դրոն՝ Դրաստամատ Մարտիրոսի Կանյանը** (24 նոյեմբերի, 1920 թ. - 2 դեկտեմբերի, 1920 թ.)⁷⁷²: Այդ ընթացքում ձևավորման գործընթացներ գնացին նաև զինվորական գերատեսչություն մի շարք այլ կառույցներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Տարբեր վարչությունների և զինվորական հաստատությունների ղեկավար պաշտոններում նշանակվեցին հայկական սպայակուլտի բարձրատիճան զինվորականները: Այսպես, Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ նշանակվեց գեներալ-մայոր Արսենի Դուրլխանովը (Դուրլխանյան), հրետանային վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Կ. Գամաղովը, համբարակային վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Հ. Բ. Զումարովը, Զինվորական նախարարության ռազմատեխնիկական վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Շահբուղադովը, իսկ ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահ դարձավ գեներալ-մայոր **Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշեը (Քիչմիշյանը)**, որը 1919 թ. հուլիսից պաշտոնավթող եղավ՝ դառնալով Թիֆլիսում Վրաստանի հանրապետության կառավարությանը կից ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին առընթեր զինվորական վարչության ղեկավար (ռազմական կցորդ), իսկ ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահի պաշտոնում նրան փոխարինեց գեներալ-մայոր **Մելիք-Շահնազարովը**, և այլն: 1919 թ. սեպտեմբերին գեներալ-մայոր **Ա. Դուրլխանովի** փոխարեն ՀՀ զինվորական շտաբի պետ է նշանակվում **Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շենուրը**, որին

⁷⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 79, ք. 44-45:

⁷⁷¹ Նույն տեղում:

⁷⁷² Տե՛ս «Ուրբաթ» (շաբաթաթերթ), Երևան, 25. 05. 1990.

հետագայում փոխարինում է գեներալ-մայոր **Քոզզան Բաղդասարովը**⁷⁷³: Անվտանգություն համակարգի ձևավորման և բանակաստեղծ գործընթացների ճանապարհին, անշուշտ, կարևոր քայլ էր 1919 թ. սկզբին ՀՀ Զինվորական նախարարությունն առնելը Ռազմական խորհրդի ստեղծումը, որը կոլեգիալ ձևով պետք է քննարկեր ռազմական-բանակային շինարարություն և մարտական գործողությունների սկզբունքային հարցերը՝ որոշումներ կայացնելով դրանց վերաբերյալ: Ռազմական խորհրդի կազմի մեջ մտան Հայկական դիվիզիայի ավագ գորահրամանատարները և զինվորական վարչությունների պետերը: 1919 թ. մարտի 25-ին Ռազմական խորհրդի նախագահ նշանակվեց Հայկական կորպուսի նախկին հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ **Թ. Հ. Նազարբեկյանը**, որի վրա ապրիլի 24-ի կառավարության հրամանագրով դրվեց նաև ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատարի՝ Հայկական բանակի սպարապետի պարտականությունը⁷⁷⁴: Զորքերի ղեկավարումը բոլոր առումներով մնաց առանձին Հայկական կորպուսի հրամանատարի ձեռքին, որն ուներ գլխավոր հրամանատարի իրավունքներ: ՀՀ Ռազմական կազմակերպության ստեղծման ուղղությամբ հետագա աշխատանքները շարունակվեցին 1918 թ. հուլիսի 20-ից հետո՝ Հայաստանի կառավարության թիֆլիսից Երևան տեղափոխվելուց անմիջապես հետո:

Հայկական զինվորականությունը, որն անցել էր 1918 թ. մայիսյան Սարգարապատյան հերոսական ճակատամարտաշարքերի բովով և ձեռք բերել անհրաժեշտ մարտական փորձ, ու կուսակցական-քաղաքական որոշակի շրջաններ ձեռնամուխ եղան ռազմական մեքենայի ձևավորմանը, և այդ ճանապարհին կատարված ամեն մի քայլ բանակի հիմնախնդիրների տեսանկյունից էական էր: 1918 թ. սեպտեմբերի 9-ին Թ. Նազարբեկյանը հրապարակում է հրամանագիր Հայկական դիվիզիայի գծով, ըստ որի ազդարարվում էր Առանձին Հայկական կորպուսի լուծարման և փոխարենը Հայկական դիվիզիայի կազմավորման մասին, նշելով, որ կառավարության որոշման և կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն կորպուսը արձակվում է՝ դադարեցնելով գործունեությունը՝ գործելով շուրջ 10 ամիս, որից 5 ամիսը՝ մարտական ամիսներ էին: Հրամանագրում ընդգծվում էր հետևյալը. «Ես հույս եմ տածում, որ մեր ունեցած անհաջողությունների դասերը անհետք չեն կորչի: Այս պահին իմ մարտական եղբայրակիցներ՝ հրաժեշտ տալով ձեզ, ես իմ սրբազան պարտքն եմ համարում խորին շնորհակալություն հայտնել կորպուսի բոլոր ծառայողներին՝ գեներալից մինչև շարքայինի, ով ազնվորեն այն ծանր օրերին կատարել է իր պարտքը»⁷⁷⁵:

⁷⁷³ Տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 - 1920), էջ 30 - 31:

⁷⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

⁷⁷⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 42, ք. 73:

Բանակատեղծ և պետական անվտանգություն համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված գործընթացներում իր արժանի ներդրումն ունեցավ ՀՀ կառավարությունը, որի գործունեության հիմքում, այլ հիմնախնդիրներին հետ միասին, խոր արմատներ էին գցել նաև պետական անվտանգության գլխավոր երաշխավոր և հիմք հանդիսացող ազգային կանոնավոր բանակի շինարարության ցավոտ հարցերը, որոնք առաջնային նշանակություն ունեին Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական համակարգի՝ քիչ թե շատ լիարժեք կայացման տեսանկյունից: Հիմք ընդունելով ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 10-ի որոշումը, Զինվորական նախարար Հ. Հախվերդյանը 1918 թ. օգոստոսի 13-ին մի շատ կարևոր հրամանագիր է ստորագրում զինվորական գերատեսչության գծով, որի նպատակը բանակի առողջացումն էր և նրա շարքերից վնասակար և ոչ օգտակար տարրերի վտարումը՝ հրամանագրելով ընդունել հետևյալ միջոցները. 1) գործառնալի պետերին դիվիզիայի շտաբ ներկայացնել բոլոր այն սպաների և զինվորական աստիճանավորների վերաբերյալ հիմնավորված ատեստացիաները, որոնց ծառայության մեջ թողնելը կհանաչվի վնասակար և անօգտակար, 2) Առանձին Հայկական դիվիզիայի պետի կարգադրությամբ դիվիզիայի շտաբին կից կազմավորել Որակավորման (Ատեստացիոն) հանձնաժողով՝ բաղկացած 7 հոգուց՝ դիվիզիայի գործառնալի ներկայացուցիչներից՝ նշված ատեստացիաները դիտարկելու համար⁷⁷⁶: Ընդ որում հանձնաժողովը համակողմանիորեն պետք է վերհաներ այն զինվորականներին վերաբերող գործերը և դրանց կից ատեստացիաները, որոնց վերաբերյալ կային գործառնալի հրամանատարների անհրաժեշտ հարցումները: Համապատասխանաբար հանձնաժողովը ատեստավորումով որակավորման ենթարկված անձերին բաժանում էր երեք կատեգորիաների. ա) անձինք, որոնց վարքագծում կան զինվորական օրենքների համաձայն պատժի ենթակա հանցագործություն նախանշաններ, բ) ծառայության համար վնասակար և անօգտակար անձինք, գ) այնպիսիք, որոնց օգտակարությունը կամ ոչ օգտակարությունը ծառայության տեսանկյունից ոչ լիովին էր որոշակիացվել: Օբեր-սպաների նկատմամբ հանձնաժողովի որոշումները հաստատվում էին դիվիզիայի պետի, իսկ շտաբի սպաներին՝ դիվիզիայի պետի կողմից, 3) Համապատասխանաբար հանձնաժողովի որոշման համաձայն առանձին կատեգորիաների վերաբերող անձինք հանձնվում էին զինվորական դատի. երկրորդ կատեգորիայի անձինք որպես բանակի շարքերին ոչ արժանի վտարվում էին ծառայությանից՝ զրկվելով բոլոր տեսակի լիկվիդացիոն նպաստներից և այդ մասին նշումներ էին կատարվում նրանց ծառայողական ցուցակներում. երրորդ կատեգորիայի անձանց հարցը հանձնաժողովի որոշմամբ տեղափոխվում էին փորձառության այլ գործառնալի ժամկետով, իսկ զորացրվում կատարվում էր

⁷⁷⁶ Նույն տեղում, Գ.Պ - 204, գ. 1, գ. 215, թ. 2:

ռազմական գերատեսչություն գծով հրամանի համաձայն, 4) բացահայտ դատախազներին կարգադրվում էր հանձնել դատի՝ թեկուզև հեռավա դատապարտման համար՝ իսկույն ևեթ զրկելով բոլոր տեսակի առավելություններից և շնորհներից, 5) բոլոր նրանց, ովքեր ենթարկվել էին պատժի՝ դատարանով, ինչպես նաև ոչ համապատասխանաբար հեռացվածների մասին գործամասերի պետերի միջոցով հրահանգվում էր հայտնել զավառական զինվորական պետերին և վարչական իշխանություններին ըստ հեռացվածների բնակություն վայրերի⁷⁷⁷։ Այդ աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև, կազմակերպական ոչ միանշանակ գործընթացներ ապրող հայկական բանակի բարձրագույն սպայակույտի ներկայացուցիչները, նրա Գլխավոր շտաբը և կառավարական մարմինները։ Հայկական բանակի կազմակերպման, նրա սպայական կրտսեր և բարձրագույն հրամանատարական կազմի որակական հատկանիշների բարելավման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև Հայկական դիվիզիայի սպաների ատեստացիայի ստուգման՝ անվանականի համար հանձնաժողովի ստեղծումը։ Այսպես, Հայկական դիվիզիայի գծով 1918 թ. օգոստոսի 26-ի հրամանագրում (№ 15) դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանը հայտարարագրում էր այդ հանձնաժողովի անդամ-սպաների ցուցակի մասին, միաժամանակ հրամայելով բոլոր գործամասերի պետերին հանձնաժողովի անդամներին տրամադրել անհրաժեշտ ամեն կարգի բանավոր և գրավոր տեղեկություններ սպաների ծառայողական և բարոյական հատկությունների մասին, որոնց ատեստացիոն փաստաթղթերը գտնվում էին հանձնաժողովի անդամների տրամադրության տակ։ Հանձնաժողովի նախագահն էր Գլխավոր շտաբի գնդապետ **Մ. Զինկեիչը**, անդամակցում էին գնդապետ Արարատյանը, փոխգնդապետ **Գողձիկը**, կապիտան **Նեստերովսկին**, շտաբ-կապիտան **Խաչատուրյանը**⁷⁷⁸։ Եվ վերջապես, շուտով պատրաստվում է ատեստավորման մասին համապատասխան փաստաթուղթ։ 1919 թ. հունիսի 9-ին Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Մ. Զինկեիչը ստորագրում է հրամանագիր Ռազմական նախարարության սպաների և պաշտոնյաների ատեստավորման մասին Կանոնադրությունը, տալով դրանց ընդհանուր դրույթները⁷⁷⁹։

Բանակի՝ պետական անվտանգության համակարգի այդ անքակտելի բաղկացուցիչ օղակի նկատմամբ կար համակ ուշադրություն, և դա հստակ երևում է կառավարության և քաղաքական-կուսակցական ուժերի գործունեության վերլուծությունից։ Հայկական բանակը 1918 -1920 թթ. ստեղծվում և ապրում էր կայացման ոչ միանշանակ գործընթացներ։ Ռազմական մի տեղեկագրի համաձայն, զինվորական ծառայության մեջ գտնվողների թիվը

⁷⁷⁷ Նույն տեղում։

⁷⁷⁸ Նույն տեղում, գ. 42, ք. 30, 52։

⁷⁷⁹ Նույն տեղում, գ. 132, ք. 77։

1919 թ. գարնանը հասնում էր 16 հազարի⁷⁸⁰, **Հովհ. Քաջազնունու** հուշագրի տվյալներով, որը ներկայացվել էր եվրոպական տերությունների ուշադրությանը, 1920 թ. հուլիսի վերջերին զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 18 հազար մարդու: Այնտեղ նշվում էր զորքի թվակազմի որոշ բաղադրիչներ, հազուադեպի պակասություն մասին⁷⁸¹: Այս պարագայում իրականությունը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է համադրել մի շարք տվյալներ՝ պարզելու համար փաստացի վիճակի իրական պատկերը, լեգենդն ու ճշմարտությունը: **Կ. Սասունու** տվյալներով 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի նախօրյակին հայկական բանակի թվակազմը հասնում էր 35 հազար մարդու⁷⁸²: Այլ կապակցությամբ Կ. Սասունին ուրիշ տվյալ է բերում, միաժամանակ իր կարծիքն արտահայտելով Հայկական բանակի վերաբերյալ. «Հայաստանի Հանրապետության կազմությունն էն տարի մը յետոյ՝ ընդհանուրի համար ընդունելի էր 40.000 զինուորի մասին խօսելը: Հայկական բանակը մնաց բոլորի մտքին մէջ 40.000-նոց բանակ մը: Հայկական մեծախօսիկությունը «անպարտելի» տիտղոսն ալ տուաւ անոր. իսկ սահման չունեցող երեւակայութիւնը (որ ասիական յատկանիշ մըն է) երբեմն այդ բանակին օգնական կամաւորներ կը զրկէր դեպի Կարս եւ թիւը այդ կամաւորներուն կը հասցնէր 60,000-ի, ու այդ մասին, մէկը միւսի բերանէն թռցնելով, արտասահմանի մամուլի մէջ շոնդալից լուրեր կը տրպուէին»⁷⁸³: Ժամանակակիցներից **Գ. Չախուշյանը** գտնում է, որ բանակի թիվը թղթի վրա հասնում էր 27 հազարի, գտնելով որ իրականում 10 հազարի⁷⁸⁴ էլ չէր հասնում, **Հ. Փաստրմաճեանը** բանակի թվակազմը հասցնում էր ընդամենը 30 հազարի⁷⁸⁵, իսկ արդեն 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին Զինվորական նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանի** ներկայացրած մի տեղեկագրի համաձայն հայկական բանակի զինվորների և սպաների քանակը՝ օժանդակ կազմով հանդերձ հասնում էր 34 հազարի, իսկ խմբերի հետ միասին՝ 40 հազարի⁷⁸⁶: Տեղին է նշել, որ ՀՀ ԳԱ կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի՝ 8 հատորյակի 7-րդ հատորում բերվում է տվյալ 40 հազարանոց բանակի մասին, որն իբր թե եղել է 1920 թ.⁷⁸⁷: Վերջապես մի տվյալ ևս հարկ է մեջ բերել, որից հետո կանցնենք եզրահանգումների: Հայաստանի պառլամենտի անդամ **Հ. Տեր-Հակոբյանի** տվյալներով Հայաստանի բանակի ընդ-

⁷⁸⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ - 276, ց. 1, գ. 79, թ. 47:

⁷⁸¹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 498, թ. 33:

⁷⁸² **Կ. Սասունի**, Հայ-թուրքական պատերազմը // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11-12, էջ 112:

⁷⁸³ Նույն տեղում, էջ 104:

⁷⁸⁴ Տե՛ս **Գ. Չախուշյան**, Ի՞նչ էր եի ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին, Վիեննա, 1923, էջ 20:

⁷⁸⁵ Տե՛ս **Հ. Փաստրմաճեան**, Լեռնային պատերազմ, Փարիզ, Հրատ., Հայ Կամախորն երու եի մարտիկներու Միություն, 1938, էջ 16:

⁷⁸⁶ Տե՛ս **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 514:

⁷⁸⁷ **Հայ ժողովրդի պատմություն**, Երևան, ԳԱ հրատ., 1967, հ. 7, էջ 52:

Հանուր թիվը 1920 թ. հոկտեմբերին հասնում էր 55 հազարի⁷⁸⁸: Իսկ այժմ ըստ էության: Փաստերի համադիր խոր վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս թվական տվյալների մի մասը, որ բերվում է ժամանակակիցների և ոչ ժամանակակիցների կողմից, անիրական է, կամ էլ լավագույն դեպքում ենթակա է քննական խոր և անաչառ վերլուծության, ինչն էլ հնարավորություն կտա իրապես պարզելու ճշմարտությունը Հայկական բանակի, իրոք, մարտունակ թվակազմի մասին, ինչպես նաև նրա մարտական հնարավորությունների և ունեցած ներդրումի մասին հանրապետության անվտանգություն համակարգի առջև ծառացած խնդիրների լուծման տեսանկյունից, ըմբռնելու այդ բանակի հաղթանակների և ցավալի պարտությունների պատճառները, ամփոփելու պատերազմական դասերը: Այս ուռճացված թվական տվյալները առավել ևս անընդունելի են, երբ ակնհայտ է դառնում, որ այդ ահռելի հայկական բանակը գրեթե առանց լուրջ դիմադրություն պարտություն է կրել Հայաստանի Հանրապետության համար ճակատագրական նշանակություն ունեցած 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված պատերազմում՝ իրեն գրեթե ոչնչով, կարծես թե, էապես չզերազանցող թուրքական բանակից, իսկ դա նսեմացնում է մեր ժողովրդի իրական արժանիքները, նրա հերոսական պատմությունը: 40-50 հազարանոց բանակի մասին պատկերացումը չափազանց վտանգավոր հայեցակետ է, քանզի այն լավ ծառայություն չի մատուցել մեզ ռազմահայրենասիրական, քաղաքական և աշխարհայացքային դաստիարակության հիմնախնդիրների տեսանկյունից: Այն, որ 1918 -1920 թթ. գոյություն ունեցած հայկական բանակի ընդհանուր թվաքանակից մարտունակ էր իրապես ընդամենը 16 -18 հազարը, դա մեկ անգամ ևս **Ս. Վրացյանը** հաստատում է ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտեին 1919 թ. մայիսի 18-ին հասցեագրված նամակում, մասնավորապես ընդգծելով այն մասին, որ «մոտ 16 -17 հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ»: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ «աշխատել են ստեղծել նոր զորամասեր»՝ հենց սա կարելի է տեղավորել 40-50 հազարանոց բանակի ստեղծման երազանքի ու գոյություն ունեցած լինելու պատկերացումների անիրական շրջանակներում, եղածն ուռճացնել⁷⁸⁹: Սակայն միանգամայն այլ բան է պնդել, որ ինչպես նշվում է մի արևիվային փաստաթղթում, նորին մեծությունը «բրիտանական կառավարությունը» ապահովել է հայկական բանակին՝ 40 հազարանոց զինվորության համար նախատեսված զենքով ու զինամթերքով, որ այն ժամանակվա զներով արժեք 1.200.000 ֆունտ ստեռլինգ⁷⁹⁰: Այստեղ տեղին է ավելացնել, որ դա ամենևին էլ բրիտանացիների

⁷⁸⁸ **Հ. Տեր-Հակոբյան**, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 88:

⁷⁸⁹ **Ս. Վրացյան**, Հին քոթեր մոր պատմության համար, Բէյրութ, տպ. «Աշակ», 1962, էջ 88:

⁷⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 498, ք. 768, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 146, ք. 96. **Ալ. Խատիսեան**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 183. - հեղինակը մահ այդ

կողմից բարեգործական վերաբերմունքի դրսևորում չէր, կամ էլ ամենևին նպատակ չէր հետապնդում անշահախնդիր օգնությունն ցուցաբերել «բարեկամ» հայկական պետությունը իր ղինված ուժերի ստեղծման հարցում, և ավելի շատ հիշեցնում է Երրորդ Հանրապետության օրոք Դաշնային Ռուսաստանի կողմից «այսպես կոչված գուլթե պարտքի դիմաց» ստանալու գործընթացը, քան որևիցե այլ բան, առավել ևս այն չի կարելի որակել որպես օգնության դրսևորում. ինչպես այդ մասին ուղղակիորեն վկայում է **Ռ. Հովհաննիսյանը**, Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կողմից 25000 հրացանների և 40000 համազգեստի մատակարարումը պետք է կատարվեր միայն այն բանից հետո, եթե **Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան** ստորագրություն տալին տեղափոխման ծախսերի համար և Անգլիական բանկի կողմից պահանջվող գանձապետական պարտաճանձրականները որպես ավանդ դնելու, այսինքն՝ տալու անգլիացիներին⁷⁹¹: Անգամ դա բրիտանացիների կողմից «մաքուր» չկատարվեց, քանզի ինչպես ցույց տվեցին հետագա գործընթացները, Հայկական բանակին մատակարարվող հրացանների մի զգալի մասը ոչ պիտանի դուրս եկան, որի համար Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը գանձապետարանի կողմից հատկացրեց 829634 ֆունտ ստեռլինգ, 9 շիլինգ և 3 պենս, ինչն է ամենևին էապես չնպաստեց ընթացող բանակաշինության դժվարին գործընթացներին⁷⁹²: Դրան ավելացրած այն հանգամանքը, որ իրականում հայկական բանակի ստորաբաժանումներից ոչ մեկը մարդկանց քանակական առումով համալրված չէր ըստ հաստիքով նախատեսվածի: Դրա հիմքում ընկած էին լուրջ պատճառներ, այդ թվում՝ Առաջին Հանրապետության օրոք այդպես էլ անհաղթահարելի մնացած դասակարգության հիմնախնդիրը և դա էլ հիմք է տալիս պնդելու, որ զորքի վերաբերյալ մի շարք տվյալներ պետք չէ լուրջ ընդունել, դրանք ուճացված են և ավելորդ մեկնաբանությունների տեղիք են տալիս: Այդ օրերի արժանահիշատակ ժամանակակից **Ս. Վրացյանը** ավելի է մանրամասնում իր ասելիքը Հայկական բանակի ընդհանուր թվակազմի և որակական հատկանիշների վերաբերյալ: Այսպես, իր «Կեանքի ուղիներով» հուշաշարքում նա ընդգծում է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին Հայաստանի Հանրապետությունը «հազիւ 20 հազար կանոնաւոր զօրք ունէր՝ երկրի բոլոր սահմանները պաշտպանելու եւ ներքին կարգ ապահովելու համար: Այդ զօրքի մէկ մասը հին, տասը տարուց աւելի զէնքի տակ էր, յոգնած ու տկարացած, միւս

կապակցությամբ բազմաճյուղակի հավելում է. *«Հայերը կը մեղադրէին անգլիացիները այն քանի մէջ, թէ այդ գէները հաստ շատ ուշ, թէ գները այն տեսակէն չէր, որուն սովոր էին հայ զինուորները, եւ այդ մեղադրանքներն ու դժգոհութիւնը զուգադիպեցան 1920 թ. աշնան հայ-տաճկական աղետալի անյայտող ելքի հետ»*:

⁷⁹¹ Տե՛ս Ք. Գ. Օվաննիսյան Междоуардные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Ер., “Тигран Мек”, 2007, стр. 563:

⁷⁹² Տե՛ս **Ա. Ահարոնյանը**, էջ 566:

մասը նորակոչիկներ էին, պատերազմի անվարժ, մի մասն էլ անկանոն զօրամասեր՝ խմբապետների հրամանատարութեան տակ»⁷⁹³։ Իսկ արդեն իր հիմնարար աշխատանքում՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում ճշգրտելով տարբեր առիթներով բերված փաստական տվյալները, նշում է, որ Թուրք-Հայկական պատերազմի ժամանակահատվածում Հայկական բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 40 հազարի, որից 25-26 հազարը կանոնավոր բանակի զորամասեր էին, իսկ մոտ 10-12 հազարը՝ կամավոր աշխարհազորայիներ⁷⁹⁴։ Ակնհայտ էր, որ ազգային բանակի ստեղծումը դժվարին գործ էր, և արդյունքներն էլ գոհացուցիչ չէին։ Ստորև բերվող փաստաթուղթը ևս նպատում է Հայկական բանակի թվաքանակի վերաբերյալ պատկերացումների ամբողջականացմանը և հնարավորություն է տալիս գալ ավելի ճիշտ եզրակացությունների բանակի և անվտանգություն համակարգի ստեղծման ուղղությամբ ծավալված գործընթացների վերաբերյալ։ Այն հնարավորություն էր տալիս նաև ըմբռնելու անվտանգության ամբողջական և քիչ թե շատ ավարտուն համակարգի ստեղծման դժվարությունները, որոնք մեղմ ասած, այնքան էլ գոհացուցիչ չէին։ **Ալ. Խատիսյանը** 1919 թ. մարտի 14-ի Լեռլիս ուղղված իր նամակներից մեկում, պատմելով նախօրյակին կայացած կառավարություն նիստի մասին, որին մասնակցել են բանակի գլխավոր պաշտոնյաները (գեներալ **Մ. Սելիկյանը**, գեներալ **Զուռմարովը**, երևանյան ջոկատի հրամանատար **Դրոն (Դրաստամատ Կանայանը)**), և ուրիշներ, այնուամենայնիվ ընդգծում է բանակի անմխիթար վիճակի մասին։ Նա գրում է, որ զինվորները սոված և զգզված են, 4 ամսից ավել լողացած չեն, 50 տոկոսով հյուծված են տիֆից, վերածվել են կիսավախքի, վազում են և ընկնում։ Դրանց թիվը հասնում է 31-32 հազարի՝ ունենալով մոտ 900 սպա։ Ահա դա էր Հայկական բանակը։ Զինվորները հագուստ չունեն։ Գեներալ **Մ. Սելիկյանը** այդ նիստին ելույթ ունենալով, շեշտում է, որ ինքը մինչև ապրիլի 1-ը պետք է իր ձեռքի տակ ունենա 16 հազար զինվոր՝ հակառակ դեպքում՝ Հայաստանը ոչնչացված է։ Այդ նպատակով էլ որոշվում է. 1) խնդրել անգլիացիներին իրենց ջոկատները դնել Քարվանսարայում, Ալեքսանդրապոլում, Իզմիրում և Քուլպում, թեկուզև փոքրաթիվ ջոկատներ, 2) խնդրել տալ հաց, հագուստ և սապոգներ Թիֆլիսից, 3) խնդրել Վրաստանին վերադարձնել իրենց Հայկական կորպուսի ունեցվածքը, 4) խնդրել գեներալ **Վ. Հ. Բելին** այստեղ ուղարկել Հայաստանին անհրաժեշտ բոլոր բեռները (ցորեն, հաց, Թիֆլիսից ապրանքներ)։ Դրանից ավելին անել հնարավոր չի, եզրափակում է իր նամակը **Ալ. Խատիսյանը**⁷⁹⁵։

⁷⁹³ **Մ. Վրացեան**, Կեսաքի ուղիներով. Դեպքեր, Դեմքեր, Ապրումներ, Հ. Ե., Պեյրոթ, տպ. «Համագրայիին», 1966, էջ 171։

⁷⁹⁴ **Մ. Վրացեան**, Հայաստանի հանրապետություն, Պեյրոթ, 1958, էջ 477։

⁷⁹⁵ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ. 116, ց. 1, գ. 116, ք. 36։

Մատնանշելով այս և այլ նմանատիպ փաստեր՝ հեղինակները միշտ «մոռանում են» նշել, որ դրանք հաճախ թղթային տվյալներ էին, և որ դրանք բոլորը հավաստիացումների և խոստումների մակարդակով պետք է ընկալվել, ասենք մոտավորապես այսպես. «այդ զենք ու հանդերձանքը հասել է Փոթի և դրա մի մասն արդեն երևանում է»։ Անշուշտ, անտեսել չի կարելի կամ էլ չի կարելի անտարբեր վերաբերմունք դրսևորել ևս մի կարևոր փաստաթղթի նկատմամբ՝ Փրանսերեն լեզվով, որի հեղինակը Փարիզում ՀՀ ազգային պատվիրակության քարտուղարի օգնական **Ղազարյանն** է։ Այսպես, ըստ այդ տվյալների՝ հայկական բանակի ճակատային (այսինքն՝ ռազմաճակատային խնդիրներին պիտանի) զինվորների թիվը 1920 թ. հասնում էր 24.715 մարդու, սպաներինը՝ 1515-ի, վարչական սպաներինը՝ 309-ի, կամավորներինը՝ 4023 մարդու և այլն։ Ընդհանուր առմամբ, ըստ այդ աղբյուրի, դարձյալ ընդհանուր հաշվարկի արդյունքներով ստացվում է այդ նույն 40 հազարից քիչ ավելի թիվը, որն իհարկե, պետք է դիտարկել ստորև բերվող եզրահանգումների չրջանակներում⁷⁹⁶։ Մատնանշելով վերը բերված և այլևայլ փաստեր՝ հեղինակները մեծմասամբ չեն փորձում խորանալ իրերի իսկական էություն մեջ, հաճախ կարծես անտեսելով, որ դրանք իրականությունը չհամապատասխանող անիրական և ուժճացված տվյալներ են։ Հանրագումարի բերելով փաստական տարաբնույթ տվյալները Հայկական բանակի վերաբերյալ՝ կարելի է գալ հետևություն, որ ինքնին հասկանալի պատճառներով 55 հազարանոց բանակի վերաբերյալ վկայությունը ժխտվում է, քանզի այն միանգամայն հիմնադրուկ է և ոչ մի քննադատություն չի դիմանում, չնայած կան նույնիսկ այնպիսի վկայություններ, որ իբր թե 1920 թ. հայկական բանակի թիվը հասած է եղել անգամ 60 հազարի⁷⁹⁷։ Իսկ արդեն 40 հազարանոց բանակի մասին փաստարկումները կարելի է ընդունել լուրջ վերապահումներով, խորապես հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տարբեր հեղինակներ Հայկական բանակի ընդհանուր թվակազմից գործող կանոնավոր բանակի ռազմաճակատային կարիքների համար պիտանի թվակազմը տեղավորում են 24-25 հազարի չրջանակներում, որից իրապես մարտունակ կարելի էր համարել միայն 16-18 հազարը, ինչի մասին էլ բազմանշանակ վկայում են ՀՀ բարձրագույն սպայակուլյտի և կառավարության ներկայացուցիչները։ Վերջապես, մոտ 40 հազարանոց թվաքանակ կարող է ստացվել, եթե այդ 20-25 հազարին հավելենք 10-12 հազարից ավելի աշխարհազորայիններին և կամավորներին, որոնց մի մասի «**թէեւ արտաքին կերպարանքը զինուորի կը նմանէր, բայց անիկա զինուոր չէր**»⁷⁹⁸,

⁷⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 2, գ. 160, ք. 2:

⁷⁹⁷ **Հ. Կադապետյան**, Սևրիպայմանագիրը Հայոց ճակատագրում, Եր., «ՀՀ Ազգային Արխիվ», 2004, էջ 27, **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 290, ք. 36-38:

⁷⁹⁸ **Կ. Սասունի**, Հայ-թուրքական պատերազմը// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11 (47), էջ 111:

- դիպուկ նկատել է **Կ. Սասունին**: Այնպես որ, մի բան ակնհայտ է, որ 1918-1920 թթ., Առաջին Հանրապետության կառավարությունը, կառավարող քաղաքական կուսակցությունը և զինվորականությունը գուցե և ձգտում էին իրականացնել ընդհանուր երազանքը՝ ունենալ մեծ և մարտունակ ուժեղ բանակ, այն տեղավորելով շուրջ 40 հազարանոց և ավելի մեծաթիվ բանակի մասին պատկերացումների չըջանականում, ընդ որում մշտապես նկատի ունենալով նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ 1919 թ. տվյալներով 961,7 հազար բնակչություն ունեցող երկրի համար դա բավականին դժվար իրա-գործելի խնդիր էր⁷⁹⁹: Եվ այդ առումով էլ Հայկական բանակի վերաբերյալ շատ թվեր պետք է մնային և մնացին թղթի վրա, և ստեղծված տնտեսա-քաղաքական ծանրագույն պայմաններում ստիպված էին հաշտվել այն մտքի հետ, որ այդ բանակից մարտունակ կարող էր համարվել ու լինել ընդամենը 16-18 հազարը՝ այն էլ լուրջ վերապահումներով:

1919 թ. դեկտեմբերի վերջի տվյալներով Հայաստանի Հանրապետու-թյունում զինակոչից խուսափող նորակոչիկների ու զինապարտների, այ-սինքն՝ դասալիքների թիվը կազմում էր 17.665 մարդ, իսկ նման իրա-վիճակում ձեռնամուխ լինել բանակի և անվտանգություն համակարգի ստո-րաբաժանումների՝ հետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային օղակների ձևավորմանը, նշանակում էր գնալ մեծ դժվարությունների, և երբեմն էլ պարզապես անհաղթահարելի բարդությունների և դժվարությունների ճա-նապարհով⁸⁰⁰:

1918 -1920 թթ. Հայկական բանակը որոշակի չափով դեռ շարունակում էր մնալ կիսաֆիդայական տիպի բանակ՝ թե իր ղեկավար կադմի, և թե զին-վորների տեսանկյունից: Իսկ խմբապետական մտայնություն ունեցող զին-վորական առաջնորդները, զորահրամանատարները ետ չկանգնեցին հայկա-կան զորքի կազմակերպման խմբապետական սկզբունքներից և գաղափար-ներից, որոնք ունեին հեղափոխական-ապստամբական լիցք և ազգային ոգի, գործնականում անընդունակ գտնվեցին դարամակարդակ զինվորական կազ-մակերպության եղանակների կիրառմանը: Արտաքուստ Հայկական բանակը նմանվում էր կանոնավոր բանակի, և ռուսականի ազդեցության տակ փոր-ձում էր նմանվել վերջինիս: Սակայն հայկական իրականության պայման-ներում դժվար էր այդ անցումը կատարել, քանզի կանոնավոր բանակի պա-հանջներն ու ձևականությունները դուր չէին գալիս հայրուկապետներին և կամավորական շրջանի «զորապետներին»: Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական առաջնորդներին չհաղողվեց վճռականություն ցուցա-բերել հաղթահարելու ձևավորվող Հայկական կանոնավոր բանակի սպայա-կան կադմի և ֆիդայա-խմբապետական առաջնորդների մեջ առկա խուլ ար-համարհանքը և տարակարծությունները, ինչը խիստ բացասական ազդեցու-

⁷⁹⁹ Հայկական հարց. Հանրագիտարան, Եր., «Հայկ. հանր. հրատ.», 1996, էջ 212:

⁸⁰⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 29ա, ք. 348:

Թյուն ունեցավ զորքի բոլոր գործողություններն Վրա: Կամավորական զորամասերից անցումը կանոնավոր զորազնդերի չուղեկցվեց կարգապահության ամրապնդմամբ, քանզի խմբապետական տրամադրությունների ազդեցության տակ գտնվող այսպես կոչված «խմբերի» զինվորները հաճախ սանձարձակ, վնասակար գործեր էին կատարում՝ պաշտպանություն գտնելով իրենց խմբապետների կողմից, ինչն էապես ազդեց կանոնավոր բանակի կազմակերպման գործընթացների վրա, չնայած զուտ անձնական հատկանիշներով հայդուկապետներից շատերը խիզախ մարդիկ էին, ինչը սակայն ամենևին էլ չէր ներգաշնակվում կանոնավոր բանակի կողմից առաջադրվող խնդիրներին: 1918 -1920 թթ. Հայկական բանակը հիմնադրվեց խմբապետականությամբ, իսկ զինվորական ու քաղաքական առաջնորդները բավարարվեցին իրենց ցուցաբերում իրոք դարձանակարգակ խնդիրներ լուծելու: Դարերով ռազմական կյանքի կազմակերպումից գրեթե զուրկ մնալով (հաշվի առնելով նաև Դավիթ-Բեկյան բռնկումը և այլն), հայ ժողովուրդը դժվարությամբ էր գնում անհրաժեշտ հեղաբեկումների և նոր անցումների ռազմադիտական ու զինվորական կյանքի կազմակերպման բնագավառում, իսկ հայկական ռազմաքաղաքական մտքի և ռազմական փառավոր ավանդույթների վերականգնումը ընթանում էր կայունացած կաղապարները չափազանց մեծ դժվարությամբ հաղթահարելու ճանապարհով: Առաջին Հանրապետությունը նախորդող ժամանակահատվածում, հայ ժողովրդի մեջ արթնացավ որոշակի ըմբոստ ոգի, հեղափոխական եռանդ, արդյունքում ստեղծվեցին առաջին զինատար-ֆիդայական-հաղթական բնույթի խմբեր, որոնք դարձան զինվորական կյանքի կազմակերպման նախատիպերը ինչպես 90-ական թվականներին, այնպես էլ 1918-1920 թթ., որոնք չկարողացան դառնալ իրական մարտունակ և կազմակերպված կանոնավոր բանակի թե՛ հիմքը, և թե՛ կորիզը: Պետաքաղաքական գործընթացները պահանջում էին հնարավորինս սեղմ ժամկետում ստեղծել հայկական բանակ, որի լուծման համար սկզբնապես հնարավոր ուղին ֆիդայական-հեղափոխական զինատար խմբերի հիման վրա ռազմավարության կառուցումն էր, և այդ առումով պատահական չէր, որ Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին հայկական զորքը արտացոլվեց կամավորական խմբերի գործունեության մեջ:

Այդուհանդերձ, այս ամենին զուգահեռաբար որոշակի քայլեր արվեցին Հայկական բանակի համար անհրաժեշտ և համապատասխան որակական հատկանիշներ ունեցող սպայական կազմ պատրաստելու և ուսուցանելու ուղիքով, որը կանոնավոր մարտական բանակի կազմակերպման տեսանկյունից էական հանգամանք է: Բոլոր թերություններով և բացթողումներով հանդերձ, տարաբնույթ փաստաթղթերից ակնհայտորեն երևում է, որ 1918-1920 թթ. ընթացքը են լուրջ բանակաշինական գործընթացներ, և այդ առումով թե՛ ՀՀ կառավարութունը, թե՛ պառլամենտը և՛ թե զինվորական իշխանությունները տվյալ բնագավառում ծավալել են բազմաբնույթ աշխա-

տանքներ՝ դրանք նպատակամղելով բանակի կազմակերպմանը և նրա մեծացմանը, վերջինիս սպայական և այլ կադրերի պատրաստմանը: Բերենք ընդամենը մի փաստ. 1920 թ. հունվարի 28-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը «Գեներալին շտաբի սպայական կուրսեր և նախապատրաստական ուսումնարան բանակու և այդ նպատակով 1.828.412 ռուբլու վարկ բաց անելու» մասին: Քննարկելով սույն ուշադրավ զեկուցումը, Նախարարների խորհուրդը որոշում է սկզբունքով ընդունել և առաջարկել զինվորական շտաբին մտցնել ընդհանուր նախահաշվի մեջ⁸⁰¹: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այսպես կոչված Հայաստանի Փոքր խորհրդի բանակաշինություն և առհասարակ ռազմական գործի, անվտանգություն համակարգի ձևավորման խնդիրների հետ այս կամ այն կերպ առնչվող որոշումները: Այսպես, Հայաստանի Փոքր խորհուրդը 1920 թ. մայիսի 24-ի իր նիստում լսում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը «Հատուկ բարձրագույն հանձնաժողով» կազմելու մասին: Ընդունված բանաձևում որոշվում է սկզբունքորեն համաձայնվել ներկայացված առաջարկի հետ, նշելով վերջինիս արժեքավորությունը, և ըստ այդմ ի նկատի ունենալով գործի լրջությունը, հարցը լուծելու համար այն մտցնել պառլամենտ⁸⁰²: 1920 թ. հունիսի 3-ի նիստում Հայաստանի Փոքր խորհուրդը լսում է ռազմական նախարարի զեկուցումը բարձրագույն չըջանի դասընթացների և սպայի նախապատրաստական դպրոցի նախահաշվին հատկացումների հաստատման մասին: Ընդունված որոշմամբ այն հաստատվում է⁸⁰³: 1920 թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլում սկսվեցին զինվորական գիմնազիայի, իսկ Կարսում՝ մեկամյա ուսուցմամբ զինվորական ուսումնարանի կազմակերպման աշխատանքները, և այդ նպատակադրման իրականացման համար ՀՀ կառավարության օգոստոսի 16-ի որոշմամբ, գիմնազիայի 3 դասարանների կահավորման համար պետական գանձարանի սուղ միջոցներից հատկացվեց 24.495.380 ռուբլի, իսկ ուսումնարանի համար՝ 36.129.513 ռուբլի⁸⁰⁴: Ըստ ՀՀ կառավարության կողմից նախատեսված ծրագրի, զինվորական գիմնազիայում, որում պետք է սովորեին 350 սան, ընդգրկվելու էին առավելագույն զինծառայողների՝ հայկական բանակի սպաների, դասային աստիճանավորների, զինվորական բժիշկների, ինչպես նաև որբանոցների 10-12 տարեկան ծնողազուրկ երեխաները: Ուսումնական ծրագրի համաձայն, ուսումնական գործընթացը զինվորական գիմնազիայում տևելու էր 7 տարի՝ նպատակ հետապնդելով գիմնազիայի սաներին մտավորապես, բարոյապես և ֆիզիկապես նախապատրաստել զինվորական ուսումնարան ընդունվելու համար: Իսկ մեկամյա ժամկետով զինվորական

⁸⁰¹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 146, մաս I, ք. 19:

⁸⁰² Նույն տեղում, գ. 237, ք. 10:

⁸⁰³ Նույն տեղում, ք. 26:

⁸⁰⁴ Տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը, էջ 74:

ուսուցման արանում պետք է պատրաստվեին անհրաժեշտ սպայական կադրեր հետևազորի, հրետանային զորքերի և հեծելազորի համար: Զինվորական ուսուցման արանում սովորելու էին 17-28 տարեկան միջնակարգ կրթությամբ և զինվորական գիմնազիան հաջողությամբ ավարտած ընդամենը 145 յուն-կերներ, ընդ որում չըջանալարտները ավարտելու պահին ստանում էին պողպտոլսիկի սպայական աստիճան⁸⁰⁵: Կառավարությունը խորապես զգում էր այդ խնդրի իրազործման կարևորությունը Հայկական բանակի և անվտանգության համակարգի կայացման տեսանկյունից, ինչի մասին նշվում էր ՀՀ կառավարության 1920 թ. օգոստոսի 16-ի որոշման մեջ. «Համակողմանի պատրաստականություն ունեցող սպայական կազմը ամենալավ գրաւականն է բազմակողմանի ռազմական պատրաստություն»:

Ներկայ ժամանակ սպաների կադրը, այսինքն այնպիսի սպաների, որոնք սովորել են կադետական կորպուսներում եւ զինւորական դպրոցներում, Հայաստանում սաստիկ աննշան տոկոս է կազմում. մնացած սպայութիւնը բաղկացած է նախկին վառատարների դպրոցների սաներից, այն է՝ այնպիսի մարդկանցից, որոնք ունեն շատ թեթեւ հասկացողութիւն Ռազմական գիտութեան մասին եւ յաճախ իրենց պատրաստականութեամբ չեն համապատասխանում ժամանակակից բարդ Ռազմական գործին:

Մօտիկ ապագայում բանակը զգալու է Ռազմական պատրաստականութիւն ունեցող սպայական կազմի պակաս:

Հոգ տանելով բանակի մարտունակութիւնը, ինչպէս եւ ապագայ սպայութեան ընդհանուր եւ ռազմական գիտական պատրաստականութիւնը բարձրացնելու, անհրաժեշտ [են] գտնում շտապ կարգով բանալ Ռազմական գիմնազիոն և ռազմական դպրոց:

Հայաստանի ապագա սպայութիւնը եւ ընդհանուր ռազմական պատրաստականութեամբ չը պէտք է ցածր լինի իւր հարեւանների, վրացիների եւ ադրբեյջանցիների սպայութիւնից»⁸⁰⁶:

Եվ այսպիսով, ըստ էության Հայկական այդ բանակը բոլոր փորձերն անում էր կայանալու համար, ձգտելով դառնալ գործուն համակարգ՝ պատրաստելով անհրաժեշտ սպայական և այլ կադրեր. կառավարությունը զգալի ջանքեր էր գործադրում այդ կարևոր բնագավառում, և աշխատում էր նմանվել բանակի, կազմավորելով համապատասխան կառույցները, ձեռք բերելով զենք ու հանդերձանք, Հայթայթելով սննդեղեն և այլն, և սպասելիքները բանակի՝ որպես ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն բաղկացուցիչ օղակի կայացման առումով բոլորովին էլ անիրական չէին: Կառավարությունը, Հայկական զինվորականությունը, պառլամենտը և կառավարող կուսակցությունը այլ առողջ ուժերի հետ համատեղ համառորեն ուղիներ էին որոնում այդ բանակի կարիքները զենքի, զինամթերքի և հան-

⁸⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 190, ք. 9:

դերձանքի առուժմով լուծելու, որպեսզի Հայկական բանակը՝ որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն ստորաբաժանում և երկրի սահմանների պաշտպանվածության գլխավոր երաշխավոր, կայանար և դառնար գործուն, ուժեղ աշխատող մարմին: 1920 թ. հուլիսին վերաբերող մի տեղեկագրում նշվում է հետևյալը. «Հարավային Ռուսաստանի զինված ուժերի հրամանատարությունը տրամադրել է մեզ 3000000 փամփուշտ: Կառավարությունն այդ փամփուշտների կեսը զիջել է Վրաստանին, մնացածը (մեկ ու կես միլիոն) ամսոյ սկզբին ստացել է Երևանը:

Ամսոյ 3-ին Փոթի է հասել անգլիական նավով հետևյալ զենք ու ռազմամթերքը 25000 (քսանհինգ հազար) Րոշ սիստեմի հրացան, 400 (չորս հարյուր) Թեթև մաքսիմ սիստեմի գնդացի, 58000000 (հիսուսուկ միլիոն) Վիկկեր սիստեմի փամփուշտ, 80 (ութսուն) բխկվիթ, 40000 (քառասուն հազար) համագեեստ (վերարկու, գլխարկ, կոշիկ և այլն), 500 (հինգ հարյուր) հատ հեռադիտակ, մեծ քանակությամբ դեղորայք և անդամահատություն գործիքներ: Այդ ռազմամթերքի մի մասն արդեն տարվել է Երևան:

Վրաստանի Յուկազ գիվանագիտական ներկայացուցիչը Թիֆլիսում հայտնել է Բեզգադյանին, որ Յուկազստանի կառավարությունը պատրաստ է, ձրիաբար բաց թողնել Հայաստանին 10000 (տասը հազար) Գրա սիստեմի հրացան. 400 (չորս հարյուր) փամփուշտ ամեն մի հրացանի վրայ, պայմանով, որ մեր կառավարությունը համաձայնվի՝ ստանձնելով այդ զենքը Պիրեյով տեղափոխելու բոլոր ծախսերը»⁸⁰⁷: Եվս մի օրինակ: 1920 թ. մայիսի 1-ից մինչև հոկտեմբերի 20-ն ընկած ժամանակահատվածում Մեծ Բրիտանիայից ստացվել և Հայկական բանակին էր հատկացվել 29 հազար լրակազմ հագուստեղեն (վերարկուներ, բաճկոններ, գլխարկներ, կոշիկներ) և զինասարք (փամփուշտակներ, գոտիներ, ջրամաններ և այլն⁸⁰⁸), ինչպես նաև 25 հազար միավոր հրազեն⁸⁰⁹: Դրան զուգահեռաբար հաջող փորձ արվեց տեղում՝ Հայաստանում զենքի և զինամթերքի արտադրություն կազմակերպելու համար, որն անվտանգության համակարգի ձևավորման ապագայի քաղաքականության տեսանկյունից էական էր: Ջրավարարվելով զենքի ու զինամթերքի, փամփուշտների ստացումով Անտանտի երկրներից, Վրաստանից, Դրիմից, Հունաստանից և այլ տեղերից՝ կառավարությունը Քանաքեռում կազմակերպեց փամփուշտի 75 ուժանոց գործարան, ուր աշխատում էին 171 հոգի, դրան զուգահեռաբար փամփուշտի 35 ուժանոց գործարան կազմակերպել Ալեքսանդրապոլում: Այդ գործողությունների հետևանքով 1920 թ. մայիսի 1-ից մինչև հոկտեմբերի 20-ը Քանաքեռի գործարանում

⁸⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 607, ք. 54:

⁸⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 142, ք. 186:

⁸⁰⁹ Տե՛ս Հ. Տեր -Հակոբյան, նշված աշխատությունը, էջ 86:

պատրաստվեց 296.000 փամփուշտ, իսկ Ալեքսանդրապոլի գործարանում՝ 492.000 փամփուշտ, ընդամենը՝ 798.000 փամփուշտ⁸¹⁰:

Որոշակի քայլեր արվեցին նույնիսկ օգուժի կազմակերպման ուղղությամբ, որն այդ ժամանակ ողջ աշխարհում առաջին քայլերն էր անում: 1919 թ. մարտի 1-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լավեց Ձինվորական նախարարի գեկուցումը օգադնաց ատրեադի (Չոկատի) շտառը կրճատելու, Փրանսիական հրահանգիչներ հրավիրելու և 20-25 զինվորականների օգադնացումը արվեստը սովորեցնելու համար Ֆրանսիա ուղարկելու մասին: Նիստում հավանություն է տրվում Ձինվորական նախարարի առաջարկին, որի համար նրան երաշխավորում են վարել այդ առթիվ հարկավոր բանակցությունները⁸¹¹: Ըստ այդմ էլ արվել են գործնական քայլեր այդ ժամանակի համար արդեն հրատապ դարձող օգուժի կազմակերպման ուղղությամբ: 1919 թ. վերջերին արդեն հավաքվել էին Փրանսիական արտագրություն «Վուադեն Լ.Ա.Ն.» տիպի 3 և «Մորան» տիպի 3 ինքնաթիռներ, սակայն երեսածածկման համար պահանջվող նյութերի բացակայության պատճառով, որոնք Հայաստանում չկային, երկու ինքնաթիռներից (անբուսական) լիովին պատրաստ էին ընդամենը մեկական նմուշ⁸¹²: Հետաքրքիր է նշել, որ «Վուադեն» տիպի մեկ ինքնաթիռ մասնակցեց վրաց-հայկական պատերազմին, սակայն 1918 թ. վերջին Ալեքսանդրապոլում վառողի պահեստի պայթյունի հետևանքով ոչնչացավ: Այլ վկայությամբ, հակառակորդի վրա սարկառակային շոկատի կողմից 30 անգամ ուռմբեր են նետվել: Եվ այսպես, չնայած առկա դժվարություններին և աշխարհաքաղաքական բարդություններին, հայկական օգուժը՝ ավիացիան իր առաջին գործնական քայլերն էր անում⁸¹³: Ավելին, 1920 թ. փետրվարի 2-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լսում է արտասահմանում 12 սավառակներ գնելու մասին հարցը և հավանություն տալիս նշված խնդրին, դրա համար հատկացնելով 3.5 միլիոն ուռբլի՝ անդրկովկասյան բոներով⁸¹⁴: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Ձինվորական նախարար, գեներալ-մայոր **Արարատյանի** 1920 թ. փետրվարի 10-ի գրությունից (N° 2019)՝ ուղղված Ֆինանսների նախարարության բյուջետա-գանձապետական բաժնին: Կարճ ժամանակ անց, ի լրումն վերը նշված որոշման, հատկացումները հաստատվում են նաև պառլամենտի կողմից, սակայն նշված 3,5 միլիոն հատկացումը կատարելով կառավարության 12 միլիոնանոց ֆոնդի հաշվին, նկատի ունենալով այդ

⁸¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 199, ք. 183:

⁸¹¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, ք. 62:

⁸¹² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 79, ք. 5:

⁸¹³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 119, ք. 186:

⁸¹⁴ Նույն տեղում, գ. 146, մաս I, ք. 21, 23:

խնդրի իրականացման համար անհրաժեշտ բեռնակիր անասունները, սայլա-կառքերը և հանդերձանքը⁸¹⁵:

Բանակատեղծ, և հետևաբար նաև անվտանգություն համակարգի տար-բեր օղակների, ինչպես բանակի, այնպես էլ այլ կառույցների ձևավորման գործընթացները ղեկավարանում էին և հաճախ էլ անլուծելի դառնում տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի պատճառներով: Կառավարությունը ի գործու չէր հաղթահարել բոլոր ղեկավարությունները և բարդությունները, քանզի երկիրը գտնվում էր տնտեսական փլուզման և աշխարհաքաղաքական մե-կուսացման, հաղորդակցություն ուղիների բացակայություն պայմաններում: Սովը, տնտեսաքաղաքական փլուզվածությունը և մատչելի ստական անար-խիան ծնում էին հիմնախնդիրներ, որոնք հաղթահարելու համար անհրա-ժեշտ էր դրամ, դեղորայք, իսկ պետական աղքատիկ գանձարանը չէր կարող լուծել այդ խնդիրները, գումարած դրան՝ մատչելի ստական խմբերի և ան-կանոն գործառնների սերմանած անարխիան և ավազակաբարո գործողու-թյունները, որոնք էլ ավելի էին խճճում կառավարության գործունեությունը: Ավելին, 1918 թ. ամռանից մինչև 1920 թ. հունվարը ընկած ժամանակա-հատվածում երկիրը ընկավ խոլերայի, տիֆի, մալարիայի, գրիպի և այլ հա-մաճարակների մեջ: Բոլոր այդ հիվանդությունները հանգեցրին մեծ զոհերի զինվորների մեջ, բժավոր և անդրադարձ տիֆով հիվանդացավ Հայկական բանակի կազմի շուրջ 60 %ը, ընդ որում մահացածությունը բժավոր տիֆից կազմեց մոտ 6%, մալարիայով հիվանդացան Սուրմալուի գործառնները և Երևանի շրջանում տեղաբաշխված գործառնների գրեթե բոլոր զինվորական աստիճանավորները: 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը հի-վանդությունները և մահացածությունը գործերում արտահայտվեց հե-տևյալ կերպ. ընդամենը հիվանդացավ 27.443 մարդ, մահացան 2359-ը, և 1920 թ. հունվարի 1-ին բուժական հիմնարկություններում հիվանդ վի-ճակում գտնվում էր 1164 մարդ: Այսպիսով, մահացածության %-ը բոլոր հիվանդությունների հետ հարաբերությամբ՝ կազմեց 8,59%, իսկ Հայկական բանակի ընդհանուր թվի համեմատությամբ՝ 8,78%⁸¹⁶:

Բանակի, ռազմական շինարարության հարցերի լուսաբանման տեսան-կյունից կարևոր է անդրադառնալ նաև ստորև բերվող մի փաստաթղթի, որը վերաբերում է 1919 թ. մարտի 12-ին Երևանում կայացած խորհրդակցությո-ւնը և վերջինիս կողմից ընդունված բանաձևին: Խորհրդակցությունը, որը վարում էր գործերի Երևանյան ջոկատի պետ Դրոն, ներկա են եղել նաև մի շարք կարևոր զինվորական անձինք և մասնավորապես Հայկական դիվիզիա-յի պետ գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանը (*Մովսես Սիլիկովը*), Զինվորական նախարարության համբարակապետ (ինտենդանտ) գեներալ-մայոր Զուճա-րովը, Հայկական հրետանային բրիգադի հրամանատար գեդապետ Արարա-

⁸¹⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 303, մաս II, ք. 251-252:

⁸¹⁶ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 79, ք. 51:

տովը, Հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ, գնդապետ **Մ. Զինկեիջը**, 2-րդ գնդի հրամանատար գնդապետ **Մելիք-Մուրադովը**, 3-րդ գնդի հրամանատար **Հալաբյանցը**, Հայկական հրետանային բրիգադի 1-ին դիվիզիոնի հրամանատար, փոխգնդապետ **Բաղդասարովը**, զրահագնացքի պետ կապիտան **Սիրունյանցը** և ուրիշներ: Այս կարևոր խորհրդակցությունում լավում են զորամասերի պետերի զեկուցադրերը իրենց վատահամ զորամասերում իշխող ռեալ իրավիճակի մասին, որի հիման վրա էլ արվում է համապատասխան եզրահանգում զորքերի ողջ Երևանյան ջոկատի փաստացի վիճակի վերաբերյալ թե՛ ռազմական-մարտունակության և թե՛ բարոյաքաղաքական մթնոլորտի տեսանկյունից: Ըստ էության դրանք հանգում էին հետևյալին. 1. ա) Զորքերը հացի, սննդի և անասնակերի զգալի պակասություն ունեն, բ) զգացվում էր զինվորական հանդերձանքի և կոշիկոցների բացակայություն, գ) զգացնել է տալիս կահավորված զորանոցների բացակայությունը, դ) անկողնային պիտուկների բացակայության գործոնը: Խորհրդակցությունում նշվեց, որ այս պատճառները և հանգամանքները հանգեցրել են զորամասերում տարածված հյուսիսային, որոնք զգալի չափով, այլ պատճառների հետ միասին ուժեղացրել են դասալքությունը բանակում: Խորհրդակցությունում նաև նշվեց. 1) զինվորների և սպաների ծանր նյութական-կենցաղային վիճակի մասին, 2) գումակի բացակայության, 3) կապի միջոցների բացակայության մասին և այլն: Խորհրդակցությունը քննարկեց նաև զորամասերի մարտունակության հարցը և արձանագրեց, օրինակ՝ հետևյալը. ա) 2-րդ հետևակային գունդը կարող է մարտաշարք դուրս բերել միայն 482 սվին, ունենալով, սակայն, 665 մարդ, բ) ձիերի բացակայության պատճառով այն չի կարող չարք դուրս բերել ոչ չարժեքի գնդացրային դասակը և երեք գնդացրային հրամկազմերը⁸¹⁷: Ելնելով վերոնշյալից և այլ հանգամանքներից՝ խորհրդակցության մասնակիցները ընդգծում են, որ զորքերի ծանր վիճակը և գոյության անտանելի պայմանները հաղթահարելու, զորքերի մարտունակությունը գործնականում պահպանելու համար անհրաժեշտ է. 1) Զորքերին պարեն մատակարարել ոչ պակաս, քան մեկ ամիս առաջվա հաշվարկով, 2) զորամասերը ժամանակին ապահովել անհրաժեշտ և բավարար քանակությամբ դրամով, 3) ձեռք բերել անկողնային պիտուկներ, 4) բացել լազարներ ի գլխիում և Ղամարում, 5) պարենային պահեստներ բացել ի գլխիում, 6) սպաներին ձրի տրամադրել պետական զինվորական հանդերձանք և կոշիկ՝ առձեռն (թեկուզև տեղական արտադրության, եթե ուրիշը չլինի), 7) Զորանոցները կարգի բերել, 8) զորաջոկատի տրամադրության տակ դնել 2 բեռնատար ավտոմոբիլ և գնացք: Սարքին հեռախոսային ապարատներ չունենալու պատճառով դիվիզիայի հրամանատարի կարգադրությամբ Թիֆլիս գործուղել ինժեներ-սպայի՝ անհրաժեշտ ապարատները գնելու

⁸¹⁷ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 27, ք. 147:

նպատակով, 9) հետախուզական նպատակների և կապի ապահովման համար հետևակային զնդերի հրամանատարներին թույլատրել մարտի 20-ից սկսած ունենալ 12 հեծյալ հանձնակատար զինվորներ: Հատուկ զորատեսակների գծով բոլոր պետերին թույլատրել (հրետանային, «կայծային» (էլեկտրական) կայան, զրահագնացքներ, զնդացրային դասակներ) ունենալ վարձու զինվորներ՝ ոչ զինապարտների թվից, 9 ամսից ոչ ավելի ժամանակամիջոցով, յուրաքանչյուրին տալով ամսական 150-ից 200 ռուբլի աշխատավարձ՝ հրետանային մարտկոցի համար՝ մինչև 22 վարձու զինվոր, զնդացրային հրամկազմերի համար՝ մինչև 24 վարձու զնդացրորդ, զրահագնացքների համար՝ մինչև 45 հոգի, 10) շտապ միջոցներ ձեռնարկել դասալիքների դեմ, ընդ որում զանազան հաստատությունների, գյուղական կոմիտեների ենթարկելով դրամատուգանքի մինչև 3000 ռ. չափով կամ 1-3 ամիս բանտարկության: Յուրաքանչյուր ծուխը (ընտանիքը) նյութապես պատասխանատու էր համարվում դասալիք զինվորների և պետական հանդերձանքի ու զենքի համար: Խորհրդակցություն այս եզրակացությունները հաստատվում են խորհրդակցությունը նախագահող զորքերի երևանյան զորաջոկատի պետ **Դրոյի**, Հայկական զինվորային պետ զենքերաչ **Մ. Միլիկյանի** և զենքերալմայոր **Ք. Արարատյանի** ստորագրություններով⁸¹⁸:

Հայկական բանակի կայացման և ռազմական շինարարության, հանրապետության անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների ձևավորման պատմության հիմնահարցերի լուսաբանման տեսանկյունից հետաքրքրություն են ներկայացնում բոլոր այն փաստաթղթերը, որոնցում շոշափվում են բանակաստեղծ գործընթացներին վերաբերող խնդիրները, առավել ևս, երբ դրանց հեղինակները հենց Հայկական բանակի սպայական հրամկազմի լավագույն ներկայացուցիչներն են: Որոշակի փաստեր անհերքելիորեն վկայում են, որ Հայկական բանակի լավագույն զորամասերից մեկը **Դրոյի** ջոկատն էր, և դա ամենևին էլ պատահականություն էր, քանզի շատ բան պայմանավորված էր Դրոյի՝ որպես մարդու և զորավարի, պետաքաղաքական գործչի անձով, նրա բարոյաքաղաքական բարձր հատկանիշներով⁸¹⁹: Այս առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բարձրաստիճան սպաներից և Հայկական հետախուզական ծառայության հիմնադիրներից մեկի՝ գնդապետ **Միխայիլ Զինկեհչի**, որի գործունեությունը Հայաստանում չի կարելի միանշանակ, առանց վերապահումների գնահատել, քանզի պետք է լրջորեն և համակողմանիորեն հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ նրա գործունեության հիմքում ընկած են եղել Ռուսաստանի հարավում գործող **Ա. Դենիկինի** Կամավորական բանակի ռազմաքաղաքական շահերը, որը սակայն խոչընդոտ չի հանդիսացել Հայ-ռուսական հարաբերությունների բարելավ վիճակի, տարա-

⁸¹⁸ Նույն տեղում:

⁸¹⁹ Տե՛ս **Հ. Գևորգյան**, Դրո, Եր., Հեղ. հրատ., 2007, էջ 269-535:

բնույթ ռազմաքաղաքական հիմնախնդիրների լուծման համար, որոնք առնչվում էին Հայաստանի Հանրապետության հետ, ինչը չի կարելի բոլորովին անտեսել, աղավաղված ներկայացնելով **Մ. Զինկեիչի** որպես բարձրատիճան զինվորական սպայի և քաղաքական գործչի դիմանկարը, և գուցե՝ դեռ ավելին: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի որպես օրինակ Մ. Զինկեիչի 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ի զեկուցագիրը (№ 140-141)⁸²⁰ ուղղված Հայկական զինվորային պետին իր կողմից սեպտեմբերի 29-30-ին կատարված քննազննության մասին: Նշելով այն մասին, որ ինքը սեպտեմբերի 29-30-ը ընկած ժամանակահատվածում եղել է Հայկական հետևակային զնդի գործառնաբերում, և այդ առիթով դրականորեն է արտահայտվում Դրոյի զնդի մասին: Զեկուցագրում նաև արձանագրվում էր այն փաստը, որ չնայած գործառնաբերողի գործառնային պայմանները լավ չեն, որ դրանք ոչ պիտանի, խաբլված վիճակում են, զինվորների հանդերձանքն ու կոշիկները մաշված և գզգզած են, միաժամանակ ընդգծում է, որ զենքը բավարար քանակի է, և ջոկատի պետ Դրոն ունի զենքի և զինամթերքի բավարար լրացուցիչ քանակ, իսկ զինվորների նոր գործառնաբերողի պարագայում կարող է լիարժեքորեն օգտագործվել, սակայն միաժամանակ ընդգծում, որ դրանք պահեստամասերի բացակայության հետևանքով դժվար է սարքին վիճակում պահել⁸²⁰: Այս առումով որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև 1919 թ. հունիսի սկզբի վիճակով Զինվորական նախարարի պարտականությունները ժամանակավորապես կատարող Դրոյի զեկույցը Նախարարների խորհրդում 1919 թ. հունիսի 9-ին (№ 5755), որում վերջինս իր բարոյական պարտքն էր համարում կառավարությանը ներկայացնել հանրապետության զինված ուժերում տիրող իրական վիճակը: Նշելով, որ **Արարատովի, Մ. Սիլիկյանի (Սիլիկովի)** և իր կողմից գլխավորվող զինված ուժերը որոշակի քայլեր են կատարել և ինչ-որ չափով ամրապնդվել, միաժամանակ ավելացնում էր, որ իրենց զորքերի վիճակը պետք է ճանաչել որպես բավականին տխուր, քանզի գրեթե լիովին բացակայում է զինվորական հանդերձանքը և կոշիկները, ժամանակին չի տրվում հաց և պարեն, և զինվորները գտնվելով մշտական արշավանքների և առաջնադասումների մեջ, կիսահոգնած են, կեղտոտ, գզգզած, իսկ երբեմն էլ, բարձրաբերձ սարերում, ցուրտ պայմաններում (Իգդիրի և Կարսի շրջաններ) մշտապես և անընդհատ գնում են դեպի դժոխային քայքայում, որի դեպքում ուժեղացել է դասավորությունը, ինչպես նաև դրա հետ կապված հանցավորությունը՝ զենքի և զինվորական հանդերձանքի, պետական ունեցվածքի վաճառքը և այլն: Այնուհետև Դրոն նշում էր, որ հանդերձանքի բացակայության հետևանքով հուլիս ամսին Իգդիրի լազարեթում հիվանդ պառկել է մոտ 20 հիվանդ՝ թոքերի բորբոքումով: Սույն զեկույցում Դրոն փաստում էր ևս մի էական հանգամանք. զինվորների

⁸²⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 42, ք. 96:

կողմից արվել են միանգամայն արդարացի բողոքարկումներ, որ միջոցներ չեն ձեռնարկվում այն զինապարտ քաղաքացիներին զորակոչի ենթարկելու առումով, ովքեր այս կամ այն պատրվակով տեղավորվել են աշխատանքի և դրանով իսկ խուսափել զինվորական պարտականությունների կատարումից: Վերջապես, Դրոն նպատակահարմար է գտնում վերոնշյալին զուգահեռ նաև արտահայտել իր նկատառումները Հայկական բանակի մարտունակության բարձրացման խնդրում, որոնք հանգում էին հետևյալին. 1) առանց հապաղման և առաջին հերթին անհրաժեշտ դրամով ապահովել զորամասերին և զինվորական հաստատություններին, 2) առաջին իսկ հնարավորության դեպքում զորքերին ապահովել ալյուրի բավարար պաշարով՝ մինչև նոր բերքահավաքը, 3) պարենավորման նախարարությունը հրահանգել դիմելու բոլոր քաղաքային ինքնավարություններին՝ հավաքելու սպիտակեղեն, հանդերձանք և կոշիկ՝ զորքի համար: Միաժամանակ կարգադրություն անել համբարակապետությանը բաց թողնել բավարար չափով գումար՝ այդ նույն նպատակի համար, 4) բոլոր հնարավոր միջոցներ ձեռնարկել դասալքության դեմ անդիշում պայքար ծավալելու և զինապարտ քաղաքացիներին զինվորական ծառայության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ⁸²¹:

Հարկ է նաև նշել, որ անարդարացիորեն շատ դեպքերում փորձում են Հայկական բանակի թուլության, դժվարությունների, սայթաքումների և անհաջողությունների ողջ խորքային արմատները որոնել բոլշևիկների գործունեության մեջ, և դա այն պարագայում, երբ Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ և նրա տարեգիր **Ս. Վրացյանն** ինքն է խոստովանում, որ 1920 թ. սկզբներին «Հայաստանի ժողովուրդը, իշխանությունը և բանակը հակառակ էին բոլշևիկության, իսկ հայ բոլշևիկներն իրենք արհամարհելի քանակ էին ներկայացնում և անարժեք որակ՝ ընդամենը 500 անդամ, այն էլ՝ չափազանց աղքատ փորձված և պատրաստ ուժով»⁸²²: Այս առումով ավելի խոր վերլուծության ենթարկելով նշված հիմնախնդիրը և համադրելով մի շարք փաստեր՝ անհրաժեշտ է ավելի լուրջ եզրահանգումների գալ, փորձելով խոստովանել, որ շատ ավելի կարևոր պատճառներ էին ընկած Հայկական բանակի քայքայվածության, անմարտունակության, դասալքության և այլ երևույթների հիմքում, որոնց մասին արժե խոսել և լրջորեն վերաբերվել, շալամի նման ավազի մեջ մտցնելով գլուխը՝ անտեսելով իսկական իրական փաստերը: Հենց այդ տեսակի վկայակոչումների ու փաստերի կարելի է հանդիպել **Ս. Վրացյանի** մոտ, որը խոր անդրադարձ կատարելով դեպի Դրոյի՝ որպես զորահրամանատարի կերպարին, և վերհանելով Հայկական բանակի դժվարությունները և սայթաքումները 1919-1920 թթ. սովյալ տարիներին, **Ս. Վրացյանը** նշում է մասնավորապես հետևյալը. «Բոլշևիկներին ճնշելուց

⁸²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 249-250:

⁸²² Տե՛ս **Ս. Վրացյան**, Հայաստանը բոլշևիկյան Մոսկվայի և քրքական սալի միջև (Երկրորդ տպագրություն), տպարան «Համազգային» ընկերություն, Պեյրոթ, 1953, էջ 53:

Հետոյ, Բիւրօ-կառավարութիւնը որոշեց զսպել եւ զանգիբասարցիներին՝ կանոնաւոր զորամասերի միջոցով⁸²³։ Դրօն բուռն կերպով բողոքեց վերջին որոշման դեմ։ Զանգիբասարի նուաճմանը նա, իհարկէ, հակառակ չէր և համոզուած էր, որ բոլշևիկներին սանձահարելուց յետոյ աւելի դիւրին կը լինի Զանգիբասարի մաքրագործումը, բայց, անընդունելի, վնասակար էր համարում կանոնաւոր զօրքի մասնակցութիւնը Զանգիբասարի գրաւման։ Նա անվիճելի փաստերով և իրատեսութեամբ աշխատում էր համոզել, որ բանակի մասնակցութիւնը քաղաքացիական կռիւներում, անխուսափելի կերպով կը խախտէ զինուորութեան կարգապահական ոգին, կը բարոյալքէ ու կը տկարացնէ մարտունակութիւնը։ Այդպէս էլ պատահեց։ Զանգիբասարը նուաճեց, ճիշտ է, բայց թրքական զիւղերի մաքրագործման մասնակցող զորամասերն էլ բարոյալքուեցին ու գրեթէ կազմալուծուեցին։ Մաքրագործումը անխուսափելի կերպով կապուած էր թալանի ու հարստահարութիւնների հետ։ Դրօն գիտէր այս և թույլ չտուեց, որ իրեն ենթակայ զորամասերը մասնակցէին Զանգիբասարի գործողութեան։ Եւ Հետագայ դէպքերը ցույց տուին, թէ որքա՞ն իրաւացի էր Դրօն, երբ միայն Սուրմալուի ճակատի վրայ, ուր գործում էին Դրօյի զորամասերը, հայ բանակը ընդունակ եղավ վճռական հակահարված հասցնելու թշնամուն»⁸²⁴։ Հարկ է նաեւ ասել, որ ըստ էութեան Ս. Վրացյանը այդ հարցում համակարծիք է եղել Դրօյի հետ, և մի կապակցութեամբ էլ գրում է հետեւյալը. «Բանակի հոգեբանութեան վրա մեծապէս ազդել է նրա մասնակցութիւնը ներքին քաղաքացիական կռիւներին, եւ երկրի մաքրագործման՝ հակապետական տարրերից, ինչպէս եւ բոլշևիկյան քարոզչութիւնը։ Իր կոչման բարձրութեան վրա չէր եւ բանակի հրամանատարութեան կազմը, ինչպէս նաեւ ղեկավարութիւնը։ Գործօն զօրամասերի հրամանատարական կազմի մեջ մնացել էին հայրենասիրութիւններից զուրկ, շահամօլ զօրավարներ եւ Զինվորական նախարարութիւնը հանդուրժում էր նրանց»⁸²⁵։

Հենվելով ժամանակակիցների կողմից արտահայտված որոշ մտքերի և թողած վկայութիւնների հետ, կարելի է եզրահանգել, որ վարչապետ Հ. Քաջազնունու ժամանակ ռազմաքաղաքական շրջանների որոնումները և պատկերացումները բանակաշինութեան գործընթացների կազմակերպման բնագավառում գտնվում էին ռուսական ռազմական մտքի ազդեցութեան տակ, և այդ տեսանկյունից էլ նպատակ էր դրվում ստեղծել ռուսական ոճի զօրք։ Դրանից էլ ելնելով, ռուսական բանակի մեջ դաստիարակված, նրա շարքերում թրծված և մարտական բովով անցած հայ սպայութեան մի մասը

⁸²³ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, Կ. Պէյրուք, տպ. «Մշակ», 1965, էջ 192-193։

⁸²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193։

⁸²⁵ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, Հ. Ե, Պէյրուք, տպ. «Համագալիմի», 1966, էջ 171։

իր համար անընդունելի էր համարում զորքի կազմակերպման Հայաստանյան կազմակերպման ձևը՝ կիսաժողովրդական, կիսազինվորական ձևը:

Երկրորդ կարևոր խնդիրը, որը փորձ էր արվում այդ ժամանակ լուծել, դա զինվորական ուժը քաղաքականությունից դուրս բերելն էր, և այդ իմաստով հետևողական քայլ էր համարվում ոչ մի քաղաքական հոսանքի չպատկանող **Հ. Հախվերդյանի** նշանակումը որպես Զինվորական նախարար, որն, ավաղ, շարունակություն չունեցավ, և չլուծվեց այդ ժամանակաշրջանի կուսակցական-քաղաքական մտայնության հետևանքով: Դա համապատասխանում էր ռուսական ոգուն և այդ իրականության կողմից առաջադրված պահանջներին, իսկ ռուսական ռազմական ստանդարտները ամենևին էլ չէին կարելի տեղավորել պատմության ետնախորշում, քանզի դրանք գտնվում էին դարձանկարգակ մատուցներում, և հայ ռազմաքաղաքական ուժերը կլանված էին դրանով, ինչը ըստ էության բացառում էր զորքի կազմակերպման անկանոն եղանակները, փաստացիորեն ժխտելով զորքի կազմակերպման ինչպես կիսաժողովրդական-կիսազինվորական, այնպես էլ պարզապես խմբապետական-հայդուկային համակարգի նպատակահարմարությունը, ինչին տուրք տալն էլ հենց բացասական դեր խաղաց 1920 թ. ռազմական աղետալի իրադարձությունների ժամանակ:

Եվ քանի որ Հայկական բանակը կազմակերպված լինելով որոշակի զինվորական մասնագիտական տվյալների վրա, ուներ իր արժանիքները ռազմագիտական տեսանկյունից, բայց ուներ նաև իր թերություններն ինչպես ոգու և կամքի տեսանկյունից, այնպես էլ հենց դարձանկարգակ պահանջների հաշվառման, կանոնավոր բանակներին ներկայացվող հիմնարար պահանջների լույսի ներքո:

Բանակաստեղծ քաղաքականությունում կառավարությունը ոչ միշտ էր ճիշտ լուծումներ գտնում, երբեմն էլ ուղղակի պակասում էր շրջահայացությունը և կոնկրետ իրավիճակների օբյեկտիվ վերլուծությունը, հետևաբար էլ որոշ երևույթների տրվում էին անսթափ և հապշտապ լուծումներ, ինչը որոշակիորեն վնասում էր հանրապետության անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված կառավարության, պատկամենտի քաղաքականությունը, անտեղի խոչընդոտներ հարուցում պետականորեն, ազգային տեսանկյունից կարևոր այդ գործերի առաջ: Այսպես, ռազմական նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանի** 1920 թ. հունիսի 26-ի № 1073 շրջաբերական հրամանի հիման վրա ոչ ուշ, քան մինչև օգոստոսի 1-ը գործավարությունը և զբաղրությունը բոլոր շտաբներում, ռազմական հիմնարկություններում և զորամասերում պետք է կատարվեր հայերեն լեզվով, բացի տնտեսական մասի հաշվետվությունից: Սույն որոշմանը շտապողական, իրադրությանն անհամապատասխան և չհասունացած մոտեցում ցուցաբերեցին նաև Հայաստանյան իրականության մեջ գործող կուսակցությունները: Միաժամանակ, իրականությունը ցույց տվեց, որ դա այնքան էլ հեշտ չէր իրականացնել,

ավելի ճիշտ՝ անհնարին էր և ոչ միայն այն պատճառով, որ հայերեն տառերով գրամեքենաներ չկային, այլև այն պատճառով, որ հնարավոր չէր ռուս պաշտոնյաներին փոխարինել հայերեն իմացող զինվորական մասնագետներով, չնայած այն հանգամանքին, որ Գլխավոր շտաբի թարգմանիչ հանձնաժողովը զգալի աշխատանքներ ծավալեց և հայացրեց բազմաթիվ գրադրությունների, հրամանների, մատյանների օրինակներ, կանոնադրքեր և այլն: Մինչև 1920 թ. հունիսի 1-ը հայկական զորքերում գտնվում էին օտարազգի և օտարազգու 256 սպաներ և աստիճանավորներ, որոնցից 81-ը հուլիսի 1-ից հայացման առթիվ տրված № 1073 շրջաբերական հրամանի հիման վրա ազատ արձակվեցին հայկական բանակում ծառայությունից⁸²⁶: Ավելին, ձգտելով թուլացնել Դենիկինի Կամավորական բանակի ազդեցությունը Հայաստանում ընթացող բանակաստեղծ գործընթացների վրա, և դրանով իսկ ունենալ հնարավորինս ռուսական սպաների գերակշռությունից զերծ բանակային սպայական կազմ, ինչը կարևոր էր ՀՀ պետական անվտանգություն համակարգի կայացման տեսանկյունից (քանզի հայկական բանակի սպաների կեսից ավելին ռուսներ էին⁸²⁷), 1919 թ. հունիսի 4-ին Հայաստանի պառլամենտի նիստում **Ալ. Խատիսյանը** միանշանակ հայտարարեց, որ ՀՀ կառավարությունը որոշմամբ Կամավորական բանակի հետ առնչություն ունեցող կամ նրանց զաղափարախոսությունը կրող սպաները, պաշտոնյաները և զինվորներն ազատ են Ռուսաստանի հարավ գնալու, իսկ նրանք, ովքեր կմնան, պարտավոր են ճանաչել միմիայն ՀՀ իշխանությունից գերակայությունը⁸²⁸: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հանձնարարությամբ կազմվեց հանձնաժողով **Գ. Խատիսյանի** գլխավորությամբ՝ հայացման օրինադրած մշակելու համար⁸²⁹: Սակայն զորամասերը, իրապես չկարողացան ժամանակին հասցնել արձակվելիք սպաների և աստիճանավորների ցուցակը, և այդ տեսանկյունից, փորձելով խուսափել խառնաշփոթ առաջ բերած իրավիճակից, ռազմական գործողություններին չվնասելու համար, Զինվորական նախարարությունը հնարավոր գտավ ժամանակավորապես կասեցնել այդ հրամանի կատարումը գործող զորամասերում՝ մինչև ներքին քաղաքացիական կռիվների և արտաքին այլևայլ պատերազմների վերջանալը: Դա բացատրվում էր նաև նրանով, որ հայազգի սպաների մեծագույն մասն ունեւր ռուսական ռազմական կրթություն, և որոշ ժամանակամիջոց էր անհրաժեշտ նրանց հայացման համար, ինչը անհնարին էր 1918-1920 թթ. իրականության պայմաններում: Հրամանը համարվեց ժամանակավրեպ և ոչ տեղին, քանզի այն կործանարար նշանակություն կունենար առանց այն էլ դժվարին պայ-

⁸²⁶ ՀԱԱ, ֆ. Դ - 199, ց. 1, գ. 119, ք. 190:

⁸²⁷ Տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), էջ 190:

⁸²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸²⁹ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 11 հունիսի, 1919, № 114:

մաններում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության, նրա ռազմաքաղաքական իրավիճակի և ընդհանրապես անվտանգության համակարգի ձևավորման ուղղությամբ ընթացող բանակաստեղծ գործընթացների համար, էական ազդեցություն թողնելով Հայկական բանակի մարտունակության և կադրային հիմնահարցերի վրա⁸³⁰:

Այն, որ Հայկական բանակի հիմնախնդիրները առաջնային էին, և առանց այդ բանակի չէր կարող լինել արդյունավետորեն գործող անվտանգության համակարգ, ակնհայտ էր: Ակնհայտ էր նաև այն, որ այդ ժամանակաշրջանում, չնայած ահռելի դժվարություններին, ոչ օբյեկտիվ բնույթի բարդություններին, ՀՀ կառավարությունը, կուսակցությունները և պառլամենտը փորձել են ուղիներ որոնել բանակի հիմնախնդիրները լուծելու համար, և այդ կապակցությամբ արել են առաջարկներ, եզրակացություններ, գործադրել են ջանքեր, որոնք տվել են որոշակի արդյունքներ: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում էջմիածնի և Սուրմալուի գավառները գնացած պառլամենտական հանձնաժողովի զեկույցը, որը ներկայացվել է պառլամենտի 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ի նիստում: Նշելով, որ Զինվորական նախարարության հաստատությունների գործերը հատուկ վերաքննության չեն ենթարկվել իրենց կողմից, էջմիածնի և Սուրմալուի գավառները գնացած պառլամենտական հանձնաժողովի նախագահ և այդ հարցի վերաբերյալ պառլամենտում զեկույց ունեցած **Ս. Թորոսյանը** ընդգծում էր հետևյալը. «Զորամասի պետի թուլյությունն էր գնացինք դիրքերը և հիացանք զինվորների պարտաճանաչությամբ և դիմացկունությամբ, սակայն չենք կարող չհիշատակել, որ դեկտեմբերի 21-ին՝ բանակի տօնի օրը, Իգդիրում գործը հաց չուներ, թեև ալյուրն ընկած էր էջմիածնի կայարանում: Ընդհանրապես, գործի մթերքների մատակարարման գործը բավարար չէր»⁸³¹:

Այստեղից ակնհայտ են Հայկական բանակի կայացման դժվարությունները, որոնք գլխավորապես պայմանավորված էին այն տնտեսա-քաղաքական ծանրագույն պայմաններով, որոնցում գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Սակայն անգամ այդ դժվարին պայմաններում բանակաստեղծ գործընթացները և որոնումները համառորեն շարունակվում էին, և կառավարությունը որոշակի ուշադրություն էր դարձնում հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը և կուտակված հիմնախնդիրների լուծմանը, այն դիտելով որպես կարևոր նախապայման հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման, երկրի սահմաններն արտաքին վտանգից ապահովագրելու խնդրում: ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար **Մ. Զինկեիչի** զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. հունիսի 10-ի հրամանագրով հաս-

⁸³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 119, ք. 189-190:

⁸³¹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ. 2, ք. 49:

տատվում է 1-ին Հայկական 1-ին Սահմանապահ բրիգադի հաստիքակազմը, ըստ որի բացի բրիգադի հրամանատարից և նրա 3 օգնականներից, բրիգադն ունենում է 3 բաժին և 6 ջոկատ՝ 6 շտաբային սպա, 42 օբեր-սպա, 3 բժիշկ, 1 անասնաբույժ, 1 գործակարգավար, 1136 զինվորներ, շարային ձիերի քանակը հասնում էր 294-ի, սայլակառքերինը՝ 590-ի: Նշված բրիգադի շտաբն ունենալու էր հրամանատար՝ 3 օգնականներով, 4 օբեր-սպա, 2 զինվորական աստիճանավորներ, 30 զինվոր, 7 հոգանոց կապի խումբ, պարետային ծառայություն՝ 25 հոգուց բաղկացած, այսինքն՝ շտաբն ունենալու էր 5 հոգանոց կազմ, իսկ զինվորներ՝ 148-ը, ներառյալ միացյալ գնդացրային հրամկազմը՝ 4 սպայով և 75 զինվորներով⁸³²: 1919 թ. հունիսի 14-ին Զինվորական նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Դրոն հրաման է արձակում հատուկ գումարտակ կազմավորելու մասին՝ կարգադրելով Երևանյան ջոկատի հրամանատարին, որպես այդ գործառնի ձևավորման և կազմահամալրման հիմքի նկատի ունենալ Առանձին Կամավորական հետևակային գումարտակի հաստիքակազմը՝ զորակոչային հասակի զինապարտներից, ավելացրած՝ հեծյալ-հետախուզական հրամկազմը: Ընդ որում, 1919 թ. հունիսի 14-ի վիճակով հաստատվում է նաև հատուկ գումարտակին կից հեծյալ-հետախուզական հրամկազմի հաստիքակազմը, որը բաղկացած էր 2 սպայից, 53 զինվորից, այդ թվում կային՝ 5 ֆելդշեր, ավագ ունտեր սպա, կրտսեր ունտեր սպա և այլն⁸³³:

Որոշակի քայլեր արվեցին Կարսի միջնաբերդի հրետանային հրամկազմը ուժեղացնելու ուղղությամբ (ինչը հետագայում արագ քարուքանդ արվեց անգլիացիների միջոցով - Վ. Վ.), որի ժամանակավոր հաստիքակազմը 1919 թ. օգոստոսի 25-ին հաստատվեց, որի տակ կար Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար կապիտան *Շումսովի* ստորադրությունը: Ըստ դրա, Կարսի բերդի հրետանային գունդը և ղեկավար վարչությունը ուներ 35 սպա, 8 զինվորական աստիճանավորներ, 965 զինվոր, 22 ձի, 16 բեռնակիր անասուններ և այլն⁸³⁴: 1919 թ. օգոստոսի 31-ին Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր *Ք. Արարատյանի* կողմից հաստատվեց Հայկական սահմանապահ բրիգադի ուսումնական հրամկազմը՝ բաղկացած 7 հոգուց⁸³⁵: 1919 թ. նոյեմբերի 16-ին գործերի հրամանատարի Գլխավոր շտաբի պետի պարտականությունները կատարող *Հ. Հախվերդյանի* ստորադրությամբ հայտնի փաստաթղթի համաձայն Առանձին հատուկ հետևակային գումարտակի հեծյալ հետախուզների հրամկազմը բաղկացած էր 1 սպայից, 24 զինվորից ընդ որում՝ 1-ը՝ շտաբային էր, և 25 շարային զինվորներից⁸³⁶:

⁸³² Նույն տեղում, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 296-297:

⁸³³ Նույն տեղում, ք. 132:

⁸³⁴ Նույն տեղում, ք. 372- 373:

⁸³⁵ Նույն տեղում, ք. 344:

⁸³⁶ Նույն տեղում, ք. 362:

1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ֆինանսների նախարարի զեկուցումը սահմանապահ գումարտակ կազմակերպելու համար հատկացումներ կատարելու մասին հարցը: Հիմնահարցը կրկին քննարկվում է ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ի նիստում: Ընդունված որոշման մեջ հավանություն է տրվում գումարտակ կազմակերպելու խնդրին, և հանձնարարվում է. ա) այն կազմակերպել զինվորականներից և զինվորակոչից ազատ կամավորներից, բ) ամեն մի զինվորին ամսական նշանակելով 1000-ական ռուբլի ռոճիկ, հագուստ և ուտելիք տալով, գ) զինվորներին գլխավոր նշանակել սկսած տասնապետից, այնուհետև՝ ջոկատապետ և այլ աստիճանավորներ՝ համապատասխան հավելումներով, ըստ այդմ՝ դ) գորակոչը կազմակերպել ՆԳ նախարարությունից աջակցությամբ, ե) զինվորական մասին իրավունք վերապահել այդ գումարտակին տալ թնդանոթներ, պատրաստել համապատասխան կարգի զինվորներ, զ) ծախսերի համար զինվորական մասին առաջարկել՝ հոգալ իր տրամադրության տակ եղած զինվորական կարիքների համար նախատեսված 7 միլիոն ֆոդից, է) ռոճիկների համար ծախսերը հոգալ Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի 10 մլն. ֆոդից, ը) կազմակերպման համար նշանակել մեկ ամիս ժամանակ⁸³⁷: 1920 թ. ապրիլի 10-ին (№ 2100) Զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը կառավարության նիստին ունեցած զեկուցման մեջ նշում է, որ Հայաստանի սահմաններից հաճախակի չորոշված ձևերով դուրս են բերվում հում նյութեր, թանկարժեք գույք և անասուններ, ստեղծված իրադրությունում դուրս բերումը դադարեցնելու համար պահանջում էր վրացական սահմանի վրա՝ Քուռ գետի հովտով դեպի Արդահան, մինչև միացումը, 1-ին սահմանային բրիգադի ուժերով ապահովել սահմանային գիծ, ինչը ՀՀ պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր քայլ էր: Կառավարությունը ջանքեր է գործադրում 2-րդ կարսյան սահմանապահ բրիգադի կազմակերպումը արագացնելու համար: **Ռ. Տեր-Մինասյանը** խնդիր էր դնում շուտափույթ քննել բրիգադի կազմակերպման, վարկավորման հարցը, տալ դրական լուծում բոլոր հարցերին, այդ թվում՝ ֆինանսների նախարարի կողմից հաստատել բրիգադի նախահաշիվը՝ պաշտոնյաների ամենամսյա վարձը և հեծելակազմը: Զինվորական նախարարը ի նկատի ունենալով զինակոչի պիտանի հայ տղամարդկանց թվի պակասությունը, հնարավոր էր գտնում սահմանապահ պահակները լիաթիվ դարձնելու համար, զանազան ազգություններից՝ մահմեդականներից՝ քրդերից ու թուրքերից կամավորներով համալրել, պայմանով, որ սակայն ամբողջ կազմի մեկ երրորդը լինելու են հայ զինվորներ, հայ և ռուս կամավորների համար՝ 32 տարեկանից, իսկ թուրքերի և քրդերի համար՝ 25 տարեկանից, մնացածների համար՝ 18-ից բարձր տարիք ունեցողներին՝ 1000-ից մինչև 1400

⁸³⁷ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100, ք. 270:

ռ. վարձատրությամբ⁸³⁸: Ընդհանուր առմամբ, 2-րդ Կարսյան սահմանապահ բրիգադը ըստ հաստիքային տվյալների, պետք է ունենար 3 բաժին, 6 շտաբային սպա, 35 օբեր սպա, 5 բժիշկ, 146 ոչ շարային և 1087 շարային զինվորներ⁸³⁹: Այս գործընթացները ամբողջականորեն ներկայացնելու տեսանկյունից կարևոր է նշել նաև ՀՀ կառավարութայն որոշումը սահմանապահ զնդերի կազմակերպման մասին, որի վերաբերյալ Զինվորական նախարարը 1920 թ. հունիսի 14-ին զեկուցումով հանդես եկավ Նախարարների խորհրդի նիստում, ինչի հիման վրա արվեցին համապատասխան եզրակացություններ և տրվեցին անհրաժեշտ հանձնարարականներ,⁸⁴⁰ որոնք էլ կարևոր էին պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման, այդ թվում ՀՀ պետական սահմանը թշնամական տարաբնույթ ոտնձգություններից պաշտպանելու: 1920 թ. հուլիսի 27-ի մի փաստաթղթից, որի հեղինակները ֆինանսների նախարար **Ա. Էնֆիաջյանը** և Զինվորական նախարար **Արարատյանն** են, ակնհայտ է դառնում, որ իշխանությունները այդ ժամանակահատվածում ձեռնամուխ են եղել ստեղծել ՀՀ զորքերի հրամանատարին շտաբին կից Սահմանապահ Բաժանմունք (գնդապետ Սկրիպին - նստավայրը՝ Երևան) և հետևել Կարսի սահմանապահ բրիգադի ձևավորման գործնական աշխատանքներին, որոնք բաղկատված էին ենթակա մասերի. Ղարաբաղի լիսայի 1-ին սահմանապահ բրիգադ (հրամանատար՝ գնդապետ Կորոկով, նստավայրը՝ Ղարաբաղի լիսա), որը պետք է բաղկացած լիներ 3 բաժանմունքից (նստավայրերը՝ համապատասխանաբար Իջևանում, գ. Դսեղում, գ. Զալալ-օղլի), Կարսի 2-րդ սահմանապահ բրիգադ (հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Խանկամալով, նստավայրը՝ Կարս)՝ իր 3 բաժանմունքներով (համապատասխանաբար՝ նստավայրերը՝ ք. Ալեքսանդրապոլ, ք. Արդահան, 3-րդի տեղը պետք է հետագայում ճշտվեր), Հատուկ Սահմանապահ բաժանմունք (հրամանատար՝ շտաբ-կապիտան Հովհաննեսով). այս բոլոր ենթակառուցյաներով հանդերձ սահմանապահ պահակազորը (ընդամենը կային 15 շտաբային սպաներ, 96 օբեր-սպաներ, 22 բժիշկներ և չինովնիկներ, 2889 կամավոր զինվորներ) կոչված էր ապահովել պետական սահմանի անվտանգությունը, անխախտելիությունը արտաքին թշնամական ներթափանցումներից, արգելել երկրից ապրանքների և տարբեր արժեքների մաքսանենգային արտահանումը Կողզվան-Քուլպ գծով դեպի Դիլիշան տանող սահմանահատվածը, ապահովելով նաև Սարիղամիշ-Մեղրի-Հայ սահմանագիծը, ինչպես նաև Հայաստանից Վրաստան թանկարժեք գույքերի և անասունների արտահանման կտրուկ արգելումը⁸⁴¹: Այս բոլորն անհամեմատ հաջող և նպատակային քայլեր էին երիտասարդ հանրապետության պետական ան-

⁸³⁸ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118, մաս III, ք. 181, 191:

⁸³⁹ Նույն տեղում, ք. 90:

⁸⁴⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 491, ք. 167:

⁸⁴¹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 202, ց. 1, գ. 141, ք. 8, գ. 98, ք. 10-11 հալ, 61.:

վտանգություն համակարգի ձևավորման ճանապարհին, քիչ թե չառ կայուն նախահիմք հանդիսանալով երկրի պաշտպանունակության խնդիրների լուծման և պետական սահմանների անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Միաժամանակ, հետաքրքիր է նշել, որ թե՛ Ռուսաստանյան կայսրություն տարիներին, թե՛ Առաջին, երկրորդ, երրորդ Հանրապետությունների օրոք Հայաստանում, պատմական հայկական հողի վրա պետական սահմանի ողջ վերահսկողությունն իրականացվում էր ազգությունը ռուս սպաների, զինվորների և զինվորական աստիճանավորների միջոցով: Տպավորություն է առաջանում, որ կայսերապաշտական խնդիրները թե՛ ռուսական ցարի, թե՛ բուլղեիների օրոք, թե՛ Առաջին և թե՛ երրորդ Հանրապետությունների ժամանակահատվածում նույնն էին, որ փոխվում էին միայն ռեժիմները, իսկ ռազմավարական նպատակադրումներն անփոփոխ էին, ռուսական զինվորին մնում էր ապահովել Ռուսաստանյան կայսրության ընդհանուր արգելապատնեշային օղակման անխախտելիությունը, այսինքն՝ ապահովել ընդհանուր պետական սահմանի ողջ երկայնքի անխախտելիությունը և անձեռնմխելիությունը: Բոլոր տեսակի փոփոխությունները, բարեփոխումները և կայսրության վերանորոգման ու նորացման ծրագրերը կանխորոշված էր իրականացնել ընդհանուր Ռուսաստանյան «արգելոցի» շրջանակներում:

Այդ քայլերը դժվարություններ էին արվում, և ամեն մի քայլ կատարելու համար կառավարությունը և պառլամենտը զգալի ջանքեր էին գործադրում, հաղթահարելով աշխարհաքաղաքական մեկուսացած իրավիճակից առաջ եկած բոլոր բարդությունները, հարևանների թշնամական, լավագույն դեպքում՝ կրավորական դիրքորոշումից բխող դժվարությունները: Այս կապակցությամբ հարկ է հատուկ ուշադրություն դարձնել նաև Վրաստանի Հանրապետության դիրքորոշման վայրիվերումներին այդ հարցում և հատուկ ընդգծել, որ բանակի ստեղծման, պետական սահմանի պաշտպանության ու ամրապնդման գործի դժվարությունները զգալի չափով պայմանավորված էին նաև նրանով, որ հարևան պետությունը, նրբորեն հարուցում էր մի շարք դժվարություններ զենք ու զինամթերքի՝ դեպի Հայաստան տեղափոխման առումով: Իսկ ամենածանրն այն էր, որ հայկական կառավարությանը պարտավորեցրին, համաձայն կնքված պայմանագրի, Վրաստանին զինվորական զենք ու զինամթերքի շուրջ 27 տոկոսը, որն անցկացվում էր Վրաստանով Հայաստան⁸⁴²: Ինչպես երևում է Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության փաստաթղթերից և մասնավորապես **Լ. Եվանգուլյանի**, **Տ. Բեկզադյանի** և այլոց հաղորդագրություններից, հայկական բանակի կայացման գործում բացասական դեր էր կատարում վրացական կառավարությունը, որը Վրաստանի հայերի՝ իր անհիմն զորակոչերով, հայ-վրացական

⁸⁴² Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 498, ք. 768:

սահմանադրում անկայուն վիճակի ու լարվածության, ինչպես նաև զենքի ու զինամթերքի՝ դեպի Հայաստան տեղափոխման վրա իր արհեստական արգելքներով ապակայունացնում էր իրավիճակը⁸⁴³։ Իրավիճակը էլ ավելի բարդացավ 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին սկսված վրաց-հայկական պատերազմով, որը հաղորդակցության ուղիների աշխատանքները խախտանք մինչև 1919 թ. մարտ ամիսը, ընդ որում այդ բախման ընթացքում Թիֆլիսում գտնվող հայկական ռազմական ունեցվածքի մեծ մասը բռնազրավվեց վրացական իշխանությունների կողմից։ Վրաստանի կառավարության կողմից արգելվեց ամեն տեսակի պարենամթերքի, մանուֆակտուրայի արտահանությունը Վրաստանի սահմաններից դուրս, իսկ եթե թույլտվություն տրվում էլ էր, ապա այն ուղեկցվում էր տարաբնույթ ֆինանսական-քաղաքական բարդություններով, ինչը շարունակվեց մինչև Առաջին Հանրապետության անկումը՝ լարվածության և խուլ առճակատման գոնաներ ստեղծելով հայ-վրացական սահմանի ողջ երկայնքով՝ Լոռի-Ախալքալաքի շրջանում՝ այսպես կոչված «Չեզոք գոնայում»։ Իսկ Արդահանի հյուսիսային հատվածում ՀՀ կառավարությունը, զինվորական իշխանությունները մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեցին պետական սահմանի պաշտպանվածության ուժեղացման, սահմանային պահակազորի կայունացման ուղղությամբ, որը նպատակաուղղված էր արգելափակել Հայաստանում մեծ պահանջարկ ունեցող արծեքավոր հումքի, անասունների և այլ թանկարժեք նյութերի արտահանումը դեպի Վրաստան։

Վրաստանի Հանրապետությունը վերոնշյալ և այլ հարցերում ոչ միայն չէր աջակցում դարավոր հարևանին, այլև ըստ էության բավարարվում էր միայն դեկլարատիվ բնույթի կարգախոսներով և հայտարարություններով, դիմում տարաբնույթ քողածածկված բնույթի գործողությունների։ Հարկ է նշել, որ վրացիները դա անում էին խոսքի ու գործի հակասամբ, խոսքով հավաստիացնելով իրենց պատրաստակամության մասին՝ նպաստելու գորակոչին, օգնելու իրենց մերձավոր «լավագույն» հարևանին, իրականում խոչընդոտում այդ ամենին։ Այդպիսի տպավորություն է թողնում Վրաստանի ռազմական նախարար **Տ. Գեորգաձեի** ուղերձը Հայաստանի ռազմական նախարարին, Գլխավոր շտաբի պետ՝ **Ա. Դուրախանյանին**⁸⁴⁴, որում նա հայցում էր հայկական կողմի անհապաղ կարգադրությունը շտապ կազմակերպել հայկական կորպուսի բոլոր զինվորների Հայաստան ուղարկելու գործը, որոնք գտնվում էին Թիֆլիսում և Վրաստանի Հանրապետության տարածքում առհասարակ։ Դրա համար վրացական կողմը խոստանում էր հատկացնել անհրաժեշտ երկաթուղային շարժակազմեր, սակայն գործնականում այդպես չէր։ Դա երևում է 1919 թ. օգոստոսի 9-ի մի փաստաթղթից, ուր նշվում էր, որ վրացական իշխանությունները Վրաստանի տարածքում, մասնավոր

⁸⁴³ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 12, ք. 121, գ. 42, ք. 286։

⁸⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 43, ք. 31, 74։

րապես Ախալքալաքի գավառում, որի բնակչության 77 տոկոսը կաղմում էին հայերը (կամ 85 հազար մարդ)⁸⁴⁵, զբաղվում էին գորակոչային տարիքի երիտասարդների ցուցակների ստեղծմամբ, ձգտելով նրանցով համալրել վրացական բանակը՝ նրա սպասարկման, թիկունքային և այլ օժանդակ բնույթի աշխատանքների կատարման համար⁸⁴⁶։ Նույնպիսի քաղաքականություն էին վարում Վրաստանի իշխանությունները Հայկական Լուռու նկատմամբ⁸⁴⁷։ **Ն. Ն. Ժորդանիայի** կառավարությունը 1918 թ. սեպտեմբերի վերջերին հրահանգներ էր տվել տեղական իշխանություններին, որի համաձայն գորակոչվող հայերը պետք է ծառայեին վրացական զորքերում, հրաժարվելու դեպքում ճնշում գործադրելով գյուղական կոմիսարների և զորակոչի չնեկայացողների ծնողների վրա, և այլ հակաօրինական քայլերի էին դիմում, ըստ էության խոչընդոտելով Հայկական բանակի կայացման գործընթացները։ Վրացական կողմի վերաբերմունքը երկդիմի էր, խոսքով հավաստիացումներ բարեկամության և եղբայրության մասին, գործնականում ոչինչ և կայուն հաստատակամության դրսևորումներ սեփական վեհապետական ծրագրերի իրականացման խնդրում։ Այս հանգամանքը հրաշալի է հասկացել **Ալ. Խատիսյանը**, որը **Հ. Օհանջանյանին** ուղղված 1920 թ. ապրիլի 7-ի նամակում ընդգծում է. «Օգնել կարող են գլխավորապես վրացիները և մեր հզորությունը։ Իսկ դա նշանակում է ռազմական հանդերձավորում և վրացիների հետ լրիվ մերձեցում։ Իսկ դա նշանակում է գնալ տարածքային զիջումների, քանզի վրացիները բարեկամությունը մեր հետ միայն այդպես են հասկանում»⁸⁴⁸։

Անմասն էլը, անշուշտ, նմանատիպ քաղաքականությունից և մյուս հարևանը՝ Ադրբեջանը։ Բերենք մեկ օրինակ. «Ադրբեջանի իշխանությունները, իրենց հանրապետության անբաժան մաս համարելով Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Շարուրը, Սուրմալուն, Ղազախը, - գրում է ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը Բաքվում 1920 թ. սեպտեմբերի 10-ին, - զորակոչից չեն ազատում նաև Ադրբեջանի գանազան վայրերում ապրող տաճկահայերին, ինչպես օրինակ, Գանձակի շրջանի Չարգախուլ գյուղում ժամանակավոր բնակություն հաստատած տաճկահայ գաղթականներին»⁸⁴⁹։ Ադրբեջանական այս և այլ կարգի ոտնձգություններից և պարզապես հակահայկական ռազմատենչ գործողություններից էլ պատնեշվելու համար դեռ 1918-1919 թթ. ՀՀ կառավարությունը մի շարք քայլեր ձեռնարկեց⁸⁵⁰։ Այսպես, դեռ 1918 թ. նոյեմբերի 16-ին Նախարարների խորհրդի նիստում

⁸⁴⁵ Նույն տեղում, գ. 96, ք. 2։

⁸⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 62, ք. 84։

⁸⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 12, ք. 195, գ. 67, ք. 35։

⁸⁴⁸ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3 (593), էջ 148։

⁸⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 41 - 278, գ. 1, գ. 321, ք. 95։

⁸⁵⁰ Տե՛ս **Հ. Մ. Հարությունյան**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1996, էջ 11-235։

լավում է Զինվորական նախարարի ղեկուցագիրը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի համար զինվորական ուժեր կազմակերպելու մասին: Նխօրը հավանություն է տալիս նախագծին: Նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանը չսպասելով Ղարաբաղի և Զանգեզուրի սահմանների վիճարկելի հարցերի փոխադարձ համաձայնությունամբ լուծմանը, անցել է գործողությունների, և բռնազբաղվելով Ղարաբաղի և Զանգեզուրի լեռնային մասերը, ազգաբնակչության վերաբերմամբ գործադրում է բռնություններ՝ կազմակերպել զինված ուժեր վերոհիշյալ հայկական շրջաններում պահպանության, ինչպես և ազգաբնակչությունը ոտնձգություններից պաշտպանելու համար⁸⁵¹: Հիմք ընդունելով ՀՀ նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 16-ի նիստի որոշումը և հենվելով 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի վրա՝ կառավարության կողմից ընդունվում է նոր օրենք Ղարաբաղի գործառն կազմակերպելու համար 1.500 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին՝ 8 միլիոնանոց դարաբաղյան ֆոնդից: Ըստ օրենքի՝ Ղարաբաղի գործառն պետք է բաղկացած լիներ մի հետևակ գումարտակից, երկու լեռնային թնդանոթից և 54 հետախույզներից: Դրա տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացող մեկ այլ փաստաթղթում, հենվելով վերը նշված օրենքի վրա, Գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ **Բ. Բաղդասարովը** Զինվորական նախարարության անունից ՀՀ նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչ **Գ. Խոջամիրյանից** խնդրում էր արագացնել և իր տրամադրության տակ դնել նշված գումարը, միաժամանակ նշելով, որ 8 միլիոնանոց գումարից մնացել է 3.238.640 ռուբլի⁸⁵²: Ցավոք, կառավարության կողմից ձեռնարկված այս և այլ գործողությունները էական արդյունքներ չեն տալիս: Հայկական Ղարաբաղի անվտանգությունը շուտով էսպես վտանգվում է, և հետևաբար Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությունն իր երկրի այս ծայրամասում խաթվում է: Այդ պարագայում **Անդրանիկին ու Դրոյին** ռազմաքաղաքական իրադարձություններում մասնակցությունից մեկուսացնելուց հետո, մուսավաթական Ադրբեջանը անցնում է ճնշիչ բնույթ ունեցող լայնածավալ գործողությունների Ղարաբաղի հայկական բնակչության, նրա օրինական ազգային-պետական իրավունքների նկատմամբ: Արդյունքում, զոկտոր **Խ. Բեկ-Սուլթանովի** մուսավաթական վարչակազմը կարողանում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի տխրահռչակ պայմանագրով Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը «համոզել», իսկ ավելի ճիշտ՝ պարտադրել իր կամքը և ժամանակավորապես ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը Ղարաբաղում՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը «արբիտրաժային» դեր կատարող Փարիզի վեհաժողովի մասնակից Անտանտյան դժով հայ ժողովրդի բարեկամներ հորջորջվող երկրների (Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն) կողմից, և դրանով իսկ արմատապես վտանգում ՀՀ շահերը տարածաշրջանի այդ անկյունում, ինչը

⁸⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 71 - 199, ց. 1, գ. 6, ք. 9:

⁸⁵² Նույն տեղում, գ. 28, ք. 86-87:

շատ մեծ և կոպիտ քաղաքական սխալ հաշվարկ էր, որն էլ արտացոլվել է Անդրկովկասյան Հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան վեհաժողովի արդյունքներում⁸⁵³: Հետևապես, կարելի է եզրակացություն դադարեցնել, որ Հայաստանը չկարողացավ ցանկալի արդյունքների հասնել և ուժեղացնել ՀՀ դիրքերը՝ կանոնավոր բանակի զորամասեր մտցնելով երկրամաս: Հայաստանը ամրապնդվելով Ջանգեզուրում, չկարողացավ հաստատվել Ղարաբաղում՝ կրելով ցավալի անհաջողություններ և պարտություններ, ինչին հապես նպաստում են նաև անգլիական իշխանությունները իրենց ադրբեջանամետ քաղաքականությամբ, ինչպես նաև ՀՀ կառավարության ոչ հեռանկարային ու ոչ հաշվենկատ ռազմավարությունը, որը լիովին խաբսխված էր Անտանտի երկրների Փարիզյան վեհաժողովից անկալվող արդյունքների վրա, որի հետևանքով էլ սկզբում Ղարաբաղից խաբեությամբ հեռացվում են **Անդրա-նիկի և Դրոյի** զորամասերը, ադրբեջանցիների դեմ մի շարք հաղթանակներ տարած **Արսեն Պավելի Շահմազյանը** [Ա. Պ. Շահմազյան, 1883 -1937 թթ.] և այլն, որն հապես թուլացնում է Հայկական բանակի դիրքերը Արցախում⁸⁵⁴: Անհրաժեշտ է ամենայն հստակությամբ կրկին նշել, որ Արցախ-Սյունիքի խնդրի հայանպաստ լուծման խնդրում բավականին բացասական էր Անդրկովկասում գտնվող բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչության դերակատարումը, որն իր երկդիմի կիսամիջոցային բնույթի քաղաքական վճիռներով խոչընդոտեց Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում առկա լարվածության թուլացմանը և ստատուս-քվոյի հաստատմանը, անշուշտ, կուտակված «կնճիռները» վերացումից հետո միայն: Պատմաքաղաքական այդ վայրկյաններին ընթացքում եղան նաև վտանգավոր շրջադարձեր, քաղաքական սայթաքումներ և խոտորումներ. այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Ղարաբաղի 7-րդ համագումարը, քննելով ստեղծված դրությունը և համոզվելով, որ դրսից ոչ մի շոշափելի օգնություն չի կարող ստանալ, անգլիացիներն էլ ըստ էության պաշտպանում են ադրբեջանցիներին, իր հերթին Հայաստանի կառավարությունն էլ ի վիճակի չէ որևիցե լուրջ ռազմաքաղաքական աջակցություն և իրական օգնություն հասցնելու, որի գործում Հայաստանի կառավարության և մասնավորապես առանձին ռազմական գործիչների կողմից թույլ տրվեցին անուղղելի սխալներ ու քաղաքական սայթաքումներ, ծանր ու թեթև անելով և կռելով սեփական հնարավորությունները, որոշեց օգոստոսի 15-ին ընդունել Բաքվի հետ համաձայնությունը, ինչի արդյունքում ստորագրվում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի հայտնի տիրահաճակ համաձայնագիրը, «հուսալով», որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը իբր թե «անվերապահորեն և արդարացիորեն»

⁸⁵³ Տես **Վ. Վիքրաթյան**, Հայաստանը Անդրկովկասյան Հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան վեհաժողովում, Երևան, «Ատոլիկ», 2004:

⁸⁵⁴ Տես **Հ. Մ. Հարությունյան**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., **Ռ. Գ. Հովհան-նիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, էջ 169-215:

լուծվելու է մեծ տերությունների եվրոպական Հաշտության վեհաժողովում: Ստեղծված իրավիճակում **Վ. Մ. Թոմսոնը** (1878 - 1963 թթ.)⁸⁵⁵, **Դ. Ի. Շառել-Վորտը** (1876 - 1948 թթ.) բացահայտ սիրաշահում էին Ադրբեջանին, որոնց միջամտությամբ էլ 1918 թ. նոյեմբերին կանխվեց զորավար Անդրանիկի զորանկատի մուտքը Շուշի և Արցախ, որից հետո նրանց ակտիվ ջանքերով, բռնությամբ 1919 թ. հունվարի կեսերին արցախցիներին և զանգեզուրցիներին է պարտադրվում հայտնի հայատյաց, հայության շրջանում դաճճի համբավ ունեցող **Խոսրով-բեկ Փաշաբեկ օղլի Սուլթանովի** (1879 - 1947 թթ.) ռեժիմը: Բնականաբար Ադրբեջանի քաղաքական գործիչ Սուլթանովը դա համարեց նոր «դարաշրջան» Ղարաբաղի կյանքում: Եվ ինչպես միանգամայն իրավացիորեն գրում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ **Ս. Վրացյանը**. «Նոր դարադուլն, դժբախտաբար, չբացվեց, բայց Սուլթանովը իրավունք ուներ հպարտանալու, որովհետև, թեև ժամանակավոր կերպով, Ղարաբաղը դառնում էր Ադրբեջանի մաս: «Ժամանակավոր»-ը «մշտական» դարձնելը ապագայի հարց էր, և ադրբեջանցի գործիչները չէին հրաժարվում այդ մտքից»⁸⁵⁶: Ադրբեջանն էլ ամեն տեսակի որոգայթ լարում էր՝ կոտրելու զարաբաղյիների դիմադրական ոգին, օգտագործելով նաև ռազմուժ, որին հայերն, անշուշտ, պատասխանում էին, ինչպես կարող էին: Ինչպես տեսնում ենք, Սուլթան բեկ Սուլթանովին, այդուհանդերձ, հաջողվում է խաբեությամբ և նենգաբար հաղթահարել Արցախի հայության դիմադրությունը և պարտադրել **1919 թ. օգոստոսի 22-ի իրավակարգը**, որի համաձայն Արցախը պարտավորվում էր ժամանակավորապես ենթարկվել Ադրբեջանին՝ մինչև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի որոշումը, որի հայանպաստ որոշման մեջ, ցավոք սրտի, Հայաստանի Կառավարությունը ոչ մի կասկած չուներ, ինչն էլ, ըստ էության, հայկական կողմի քաղաքական սխալ հաշվարկների արդյունք էր, կոպիտ քաղաքական սխալ, և վերջին հաշվով՝ պարտություն Ադրբեջանի հետ ռազմաքաղաքական հակամարտությունում, որին մեծապես նպաստեց նաև Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատարության ադրբեջանամետ դիրքորոշումը: Այդ կապակցությամբ էլ **Ռ. Հովհաննիսյանը** շատ դիպուկ նկատում է. «Ժամանակավոր կառավարումը մի ազդու և խոշոր քայլ էր դեպի մշտական տիրապետություն: Ինչ մարտավարություն էլ ընդունեք ապագայում Հայաստանի Հանրապետությունը, նրան այլևս չէր հաջողվելու ստիպել Ադրբեջանին հեռանալու այդ հայաբնակ լեռնաշխարհից: Բացի իր կաշուն համառությունից, Ադրբեջանը օգտվեց բրիտանական հրամանատարների հովանավորությունից, Փարիզի Հաշտության վեհաժողովի հապաղումներից՝

⁸⁵⁵ Թոմսոն Վիլյամ Մոնտհոմերի (1878 - 1963 թթ.) - գեներալ-մայոր, 1918 թ. նոյեմբերի 17-ից մինչև 1919 թ. մարտի 10-ը եղել է 39-րդ դիվիզիայի նրա մամատարը, որը գրավել է Բաքուն:

⁸⁵⁶ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 341-342:

վիճելի տարածքի նկատմամբ գործնական միջոցներ ձեռք առնելու հարցում և հայկական կառավարության ընդհանուր անկարողությունից»⁸⁵⁷:

Հայկական բանակը ստեղծվելով ռուսական շաբլոնով (այլընտրանք կամ այլընտրանքի ժամանակ և հնարավորությունն այդպես էլ չգտնվեց), կոչված էր լուծելու ՀՀ առաջ կանգնած հիմնախնդիրները անվտանգության համակարգի կայացման տեսանկյունից, ինչը կոչված էր պաշտպանելու երկրի սահմանները, խաղաղությունը և անդորրը արտաքին և ներքին բազմաթիվ թշնամիներից, որոնք սակայն նա տարբեր պատճառներով ի գործ չեղավ լիարժեքորեն վճռելու, ահելի և հաճախ անլուծելի դժվարություններ ունեցավ անգամ մահմեդական շարժումների հանդարտեցման խնդրում, հյուծվեց և փոշիացավ, թուլացավ և որոշակի իմաստով բարոյալքվեց, ոգու ահելի կորուստ ունեցավ, չկարողացավ իր մեջ բուն դրած չարորակ վախը հաղթահարել և դրանով իսկ անկարող եղավ դիմագրավել ավելի մեծ փորձություններին՝ Ադրբեյջանի հետ մեծածավալ ու տևական, հյուծիչ հակամարտությանը, որն ուղեկցվում էր արյունալի բախումներով, և վերջապես՝ թուրք-հայկական 1920 թ. աշնան պատերազմին, առավել ևս երբ այդ բանակի մի զգալի զանգված պարզապես անմարտունակ գտնվեց (մի մասն էլ՝ ինչպես դա տեղի ունեցավ Ղարաբաղի պարագայում, խաբեությունամբ դուրս բերվեց ռազմաքաղաքական առճակատման թատերաբեմից, որը Հայաստանի Հանրապետության թշնամիների կողմից լավ հաշվարկված ռազմավարության արդյունք էր), և դա այն պարագայում, երբ այդ հայկական զորքը և սպաները լավ արդյունքներ էին ունեցել Սարդարապատյան 1918 թ. հերոսամարտի և վրաց-հայկական դեկտեմբերյան երկշաբաթյա պատերազմում: 1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը զգալի ջանքեր գործադրեց պետական անվտանգության կարևորագույն բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող հայկական բանակի ձևավորման կազմակերպական-քաղաքական հիմնախնդիրները ժամանակին և արդյունավետ լուծելու համար: Կարևոր նշանակություն էր տրվում ՀՀ գավառային ծայրամասերում ազգային-պետական անվտանգության հանգուցային խնդիրները լուծելուն, անհրաժեշտ քայլեր արվեցին ՀՀ պետական սահմանի պաշտպանության և սահմանապահ զորաջոկատների կազմակերպման ուղղությամբ, ուր հաջողությունների հետ մեկտեղ կային նաև ցավալի սպաթաքումներ և սխալներ, սակայն որոնք ամենևին էլ չեն նսեմացնում ՀՀ կառավարության գործունեության դրական արդյունքները 1918-1920 թթ.:

⁸⁵⁷ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 205:

2. Հայկական բանակը, անվտանգության համակարգի ձևավորման խնդիրները և կուսակցությունների դերքորոշումը 1918 - 1920 թթ.

ՀՀ կառավարությունը, խորհրդարանը որոշակիորեն ձգտում էին ներդաշնակեցնել իրենց գործողությունները ռազմական շինարարության և անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված գործողությունների բնագավառում՝ փորձելով օպերատիվ կերպով լուծել այդ բնագավառում կուտակված բազմաբնույթ հիմնախնդիրները, հասկանալով, որ ամեն մի լուրջ երկրի համար բանակը և Զինվորական նախարարությունը պետական անվտանգության համակարգի առաջնային կառույցներ են, ուժային լուրջ լծակներ, առանց որոնց հնարավոր չէ լուծել թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության որևիցե լուրջ հարց, այդ թվում՝ ունենալ արդյունավետ գործող պետական անվտանգության համակարգ: Այս առումով հետաքրքիր է նախարարների խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 8-ի միացյալ նիստը խորհրդարանի պատգամավորական խմբի հետ, որին ներկա էին պառլամենտի նախագահ Ս. Սահակյանը և պատգամավորներ Հ. Տեր-Հակոբյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Հ. Ազատյանը, Մխիթարյանը, Ա. Խաչատուրյանը, ինչպես նաև Ֆինանսների, Զինվորական, Արդարադատության նախարարները: Միացյալ նիստում լսվում է «խորհրդի» (պառլամենտի) անդամների առաջարկը խորհրդի անդամներից հատուկ օրգանի ստեղծման մասին, որը կառավարության հետ համատեղ պետք է ընտրեր և լուծեր զինվորական գերատեսչության և արտաքին քաղաքականության, և առհասարակ ազգային-պետական անվտանգության համակարգի ստեղծմանը և գործունեության ապահովմանը վերաբերող կարևորագույն հարցերը: Միացյալ նիստը որոշում է խորհրդի անդամներից, վերջիններիս ընտրությամբ, կազմել երկու հանձնաժողով՝ կառավարության հետ համատեղ զինվորական և արտաքին քաղաքականության, անվտանգության կարևորագույն հարցերը վճռելու համար: Ընդունված որոշման մեջ կարևորագույն հարցեր են ճանաչվում. 1) Հայաստանի խորհրդի կողմից օրենսդրական ճանապարհով քննարկման ենթակա հարցերը, 2) այն հարցերը, որոնք կարևորագույն կճանաչվեն Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարությունների կողմից⁸⁵⁸:

Թե՛ կառավարությունը, թե՛ պառլամենտը բազմիցս անդրադարձել են զինվորական, ռազմական բնույթի հարցերին, քանզի միշտ էլ ռազմական շինարարության հարցերը դիտվել են առաջնային՝ երկրի ապագայի և ազգային-պետական անվտանգության տեսանկյունից, որպես լուրջ կռիվ

⁸⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 13 , ք. 4:

երկրի ներքին և արտաքին լիարժեք քաղաքականության կենսագործման, ինչպես նաև անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: **Ալ. Խատիսյանի** վկայությամբ, ՀՀ պետբյուջեի ծավալի շուրջ 75 %-ը ծախսվում էր բանակի և երկրի պաշտպանության նպատակների վրա⁸⁵⁹:

1918 թ. նոյեմբերի 20-ին զինվորական հանձնաժողովը ներկայացնում է օրինագիծ Հայաստանի ազատագրության պայքարում զոհված զինվորականների զավակներին ձրի դասական (ասել է թե՛ դպրոցական - Վ. Վ.) պիտուլքներ մատակարարելու մասին⁸⁶⁰, ինչի իրականացման համար 1919-1920 ուսումնական տարում վերոհիշյալ կարգախմբի դպրոցական երեխաներին պետության հաշվին անվճար գրենական պիտուլք հատկացնելու նպատակով բացվում էր 100 հազար ռուբլու վարկ⁸⁶¹: 1919 թ. հուլիսի 8-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լավում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը զինվորների ռոճիկը 33%-ով ավելացնելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ ընդգծվում է, որ համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի՝ հուլիսի 1-ից սկսած պետք է ավելացնել զինվորների ռոճիկը 33 %-ով, և այդ նպատակով մինչև 1919 թ. վերջը Զինվորական նախարարության հաշվին պետք է բացել հաշիվ 1.896.840 ռ. չափով⁸⁶²: Իսկ 1919 թ. հոկտեմբերի 21-ին պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովը տալիս է իր եզրակացությունը Շարուր-Նախիջևանի շրջանում հայկական զորքերի անհաջողությունների պատճառների վերաբերյալ և առաջարկում ընտրել այդ դեպքերը քննող հանձնաժողով⁸⁶³: Դեռ 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ին էլջմիածնի և Սուրմալուի գավառները զնացած պառլամենտական հանձնաժողովի նախագահ **Ս. Թորոսյանը** մտահոգություն արտահայտելով զորքի անմխիթար վիճակի և հացի բացակայության, գավառային կենտրոնի զինապահեստի անտեբուխության, զենքի և զինամթերքի ցուցակների բացակայության մասին, կառավարության ուշադրությունը բևեռում էր թույլ տրված կեղծիքների վրա, և դրանով իսկ հարց բարձրացնում պետականորեն կարևոր այդ զորքի նկատմամբ վերահսկողության ուժեղացման, զենքի բաշխման նկատմամբ խիստ հաշվառում մտցնելու և գավառային կոմիսարիատների ղեկավարներին պատասխանատվության ենթարկելու համար⁸⁶⁴: Իսկ 1920 թ. ձմռանը Կարս գործողված պառլամենտական հանձնաժողովը, ամփոփելով իր հունվար-փետրվար ամիսներին Կարսի մարզի վերաբերյալ կատարած դիտարկումների արդյունքները, հայկական բանակի վիճակի բարելավման առումով եկավ որոշակի եզրահանգումների, որոնք հանգում էին հետևյալին. 1) անհապաղ

⁸⁵⁹ Տե՛ս «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 3 հուլիսի, 1920 թ., Վ. Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը. Հայ սպայությունը, էջ 31, 34:

⁸⁶⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ - 202, ց. 1, գ. 41, ք. 82:

⁸⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 333, ք. 73: «ՀՀ օրենքների հավաքածու», 1920 թ.», էջ 7:

⁸⁶² ՀԱԱ, ֆ. Դ - 199, ց. 1, գ. 96ա, ք. 7:

⁸⁶³ Նույն տեղում, գ. 41, ք. 73:

⁸⁶⁴ Նույն տեղում, ֆ. Դ - 198, ց. 1, գ. 2, ք. 49:

լուծել զինվորականների և շարքային զինվորների հագուստի հարցում եղած առկա թերությունները՝ լրացնելով անդրավարտիքների, սպիտակեղևի, ձեռնոցների հարցը, տալ նրանց վերմականեր, 2) զորքի շարքերը համարել քաղաքաբնակ և ոչ մտավորական զինապարտներով՝ վերջ դնել դասավորությանը, 3) օտարազգի քաղաքացիներին ևս մասնակից դարձնել երկրի պաշտպանության գործին, 4) բարելավել սպաների իրավական դրությունը: Հանձնարարական տալ նրանց պետական ջանքերով ձեռք բերելու հագուստի և կոշիկի կաշվեկտորներ, իսկ նրանց ընտանիքներին համար՝ հաց և մթերքի ձեռքբերման պայմաններ ստեղծել, 5) զրքեր և լրագրեր հասցնել զորամասերին, 6) զարկ տալ գրագիտության տարածմանը և բավարարել զինվորների կուլտուրական պահանջները և այլն⁸⁶⁵: Այդ նույն թվականին Նոր Բայազետի և Դարպազագի գավառները գնացած պառլամենտական հանձնաժողովը ի դեմս հանձնաժողովի անդամներ **Ե. Սարգսյանի և Հ. Տեր-Հակոբյանի**, կարևոր առաջարկներ էր արել Նոր Բայազետում գտնվող հայկական զորքի վիճակի բարելավման վերաբերյալ, մասնավորապես կարևորելով այն հանգամանքը, ըստ որի անհրաժեշտ է կանոնավորել այսպես կոչված զինվորական «օբոդի»՝ ասել է թե՛ գումակի հարցը, բնակչությանը ապահովագրելով զանազան անբարեխիղճ և շահամոլ զինվորականների կողմից ձեռնարկվող բռնադրավումների քաղաքականությունից և ըստ այդմ խստորեն պատժել հայկական զորքերի անունը վարկաբեկող զինվորականներին⁸⁶⁶: Իսկ Դիլիշան ուղարկված պառլամենտական հանձնաժողովը կարևորում էր զորակոչի ենթարկված դասալիքներին հավաքելու և զորակոչվածներին պետական մյուս հաստատություններից հեռացնելու հարցը⁸⁶⁷:

Երկու տարբեր հարցեր, սակայն երկուսի նկատմամբ էլ ուշադրություն ձգտում, որը վկայում է, որ այդ ժամանակաշրջանում համենայն դեպս առկա է եղել որոշակի բանակաստեղծ նպատակադրում: Տեղի ունեցած բանակաշինարարական որոշակի գործընթացներ, բանակի կազմակերպման քայլեր և իրական թվեր՝ որոշակի բովանդակություն բերում: Արդյունքում՝ բանակի և ազգային-պետական անվտանգության համակարգի կայացման իրական դրսևորումներ՝ իր բոլոր բարդություններով և սայթաքումներով հանդերձ:

Ակնհայտ է, որ բանակի ստեղծման գործը դժվարին էր, և մեր խնդիրն է պարզաբանել նաև Հայաստանի տարածքում գործող կուսակցությունների վերաբերմունքը այդ խնդրի նկատմամբ, ինչը և կարվի ստորև: Փաստաթղթերը վկայում են, որ այսպես թե այնպես Հայաստանում գործող կուսակցությունների մեծամասնությունը 1918-1920 թթ. կանգնած էր ազգային դիրքերում, աջակցում էր ազգային կանոնավոր բանակի ստեղծման գործին: Այսպես, անգամ սոցիալ-դեմոկրատ **Հ. Ազատյանը** Հայաստանի խորհրդի

⁸⁶⁵ Նույն տեղում, ք. 2:

⁸⁶⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ. 2, ք. 8:

⁸⁶⁷ Նույն տեղում, ք. 6-7:

1919 թ. հունվարի 17-ի նիստում հանդես է գալիս հաշմանդամ զինվորների ապահովություն մասին օրինագծի քննարկման կապակցությամբ, անելով հիմնավոր առաջարկներ, որոնք հանգում էին թե՛ զինվորների և թե՛ սպաների համար ապահովագրության հավասար պայմանների ստեղծմանը⁸⁶⁸։ Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Հայաստանի խորհրդի (պառլամենտի) հայ պատգամավորական խմբակցությունների 1919 թ. մարտի 16-ի և 19-ի խորհրդակցությունների նյութերը։ Այսպես, Հայաստանի խորհրդի (պառլամենտի) 1919 թ. մարտի 16-ի նիստում «Հայաստանի սահմաններին սպառնացող վտանգի և զորքի անկազմակերպ վիճակի մասին» զեկուցումով հանդես է գալիս Նախարարների խորհրդի նախագահի (վարչապետի) պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանը, որին ունկնդրում են խմբակցության ներկայացուցիչները և իրենց կարծիքն արտահայտում երկրին, սահմաններին սպառնացող վտանգի և հայկական զորքերի անկազմակերպվածության մասին։ Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի խորհրդի նիստերը կանոնավոր չեն գումարվում, մինչդեռ զորքը վերակազմելու և զորեղացնելու համար կառավարությունը դրամի անմիջական կարիք ուներ, խորհրդակցությունը որոշում է թույլ տալ կառավարությանը զորական նախահաշվի այլ պարագրաֆներից դրամ ծախսել, այն է. 1) զինվորների սնունդը լավացնել՝ սննդագրամը ավելացնելով, 2) զորային գործը կանոնավորելու համար անհրաժեշտ ձիեր և ջրիներ գնել, 3) զորային զանազան մասնագիտության աշխատանքների համար ռոճիկով մասնագետ-ծառայողներ պահել։ Հարկ է ավելացնել, որ սույն առաջարկն անցնում է միաձայն, միաժամանակ որոշելով, որ հաջորդ խորհրդակցությունը կգումարվի մարտի 18-ին⁸⁶⁹։ Խորհրդակցությունը, սակայն, մարտի 18-ին չի գումարվում, այլ մեկ օր ուշ՝ մարտի 19-ին, ուր վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանը, կրկին ելույթ ունենալով, հիմնավորում է նախորդ ժողովին արված զեկուցումը և առաջարկում կառավարությանը թույլ տալ՝ ա) ընդհանրապես զորային նախահաշվի մի պարագրաֆից մյուսի ծախսերը անել, բ) երկրի սահմաններն ապահովելու համար արտակարգ և համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել, գ) կառավարության համար բանալ տալ միլիոն ռուբլու վարկ այդ նպատակներով ծախքեր անելու համար։ Ավելին, այս նույն խորհրդակցությունում **Ալ. Խատիսյանը** առաջարկում է առկա բացառիկ հանգամանքներում Նախարարների խորհրդին տալ ավելի լայն իրավունքներ համապատասխան միջոցների դիմելու, վստահեցնելով, որ վերջինս այդ իրավունքներից կօգտվի միայն բացառիկ հանգամանքներում։ Ժողովը, քննության առնելով կառավարության կողմից արված առաջարկությունը, ընդունում է Դաշնակցության խմբակցության կողմից ներկայացրած հետևյալ բանաձևը. «Երկրի պաշտպանության և զորքի վերակազմության գործը

⁸⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 17, ք. 27, 77:

⁸⁶⁹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, գ. 1, գ. 27, ք. 149, գ. 72, ք. 194:

փութացնելու համար՝ ա) լիազօրել կառավարութեանը արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել, բ) թույլ տալ կառավարութեանը օգտվել զինվորական նախահաշվի գումարներից՝ մի պարագրաֆից մյուսին անցնել, և գ) նոր վարկ բանալ տասն միլիոն ռուբլու (10 մլն ռուբլի) կառավարութեան անունով նույն նպատակի համար»։ ՀՀ Դաշնակցութեան խմբակցութեան այս առաջարկի հետ համերաշխութեամբ է Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան խմբակցութեանը, իսկ Սոցիալ-Դեմոկրատական խմբակցութեանը, պատճառ բերելով խորհրդարանի շենքում փետրվարի 28-ին տեղի ունեցած միջադեպը, կապված տեղական ինքնավարութեանների և նրա խորհրդի ընտրութեանների նախագծի հետ, առանց լուրջ հիմնավորման հեռանում է ժողովից, որը կարելի է դիտել որպէս սաքստաթի նման մի բան, այն էլ երկրի համար կարևոր զինվորական խնդրում։ Սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցութեանը համաձայնվում է ՀՀԴ կողմից ներկայացրած բանաձևին՝ այն պայմանով, որ կամ Ավագների խորհուրդը, կամ Խորհրդից ընտրված մի նոր հանձնաժողով կհսկի և կվարի արտաքին քաղաքականութեանը։ Սակայն քանի որ սոցիալիստ-հեղափոխականների այս առաջարկը ևս չի ընդունվում, վերջինս ևս հեռանում է ժողովից⁸⁷⁰։

Հարկ է նաև ասել, որ ՀՀ պառլամենտը այդ տարիներին ուներ համապատասխան զինվորական հանձնաժողով, որն էլ հենց զբաղվում էր բանակաստեղծ գործընթացների կազմակերպմամբ, բանակի ու Զինվորական նախարարութեան համար ֆինանսական-դրամական միջոցների հայթայթման խնդիրներով։ Այդ հանձնաժողովն ուներ ութ անդամ՝ Նիկողայոս Աղբալյանը, Սիմոն Վրացյանը, Արտաշես Բաբայանը, Արշակ Զամայանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը (նախագահ), Վարոս Բաբայանը, Ժօիշ Հ. Տեր-Մելիքյանը (քարտուղար) և Աբրահամ Գյուլխանդանյանը⁸⁷¹։

Կուսակցութեաններն իրենց յուրահատուկ մոտեցումն ունեին ռազմաքաղաքական հարցերին։ Սակայն շատ հաճախ գործի մեջ իրատեսորեն խորանալու փոխարեն, նրանք նույնիսկ իրենց առողջ մտադրութեանները հաճախ խճողում էին կուսակցական քննադատամոլութեամբ՝ առանց լրջորեն խորամուխ լինելու կառավարութեան ու զինվորականութեան կողմից թույլ տրված բացթողումների, սայթաքումների և չարաշահումների, այլևայլ բացասական երևույթների իրական պատճառների վերհանման մեջ՝ հաշվի չառնելով թե՛ իշխող սովը կադրերի բնագավառում, թե՛ անձուկ աշխարհաքաղաքական միջավայրը, և թե՛ զանազան գործոններ՝ կապված Անտանտի դեմ Հայաստանի դաշնակիցների կրավորական, երբեմն էլ ոչ բարեկամական դիրքորոշման հետ, որի պայմաններում արդյունավետորեն գործել և ստեղծել ուժեղ մարտունակ բանակ՝ դժվարագույն խնդիր էր։ Եվ այնուամենայնիվ, իրական մտահոգութեան Հայկական բանակի կայացման, դրանում իշ-

⁸⁷⁰ Նույն տեղում, գ. 27, ք. 150, գ. 72, ք. 194։

⁸⁷¹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 198, գ. 1, գ. 32, ք. 10, 12։

խող անառողջ տրամադրությունների հաղթահարման առումով, կար: Օրինակ, 1919 թ. հոկտեմբերին Հայկական ռամկավարական և ժողովրդական կուսակցությունների, ՌՍԴԲԿ (մենչեիկներ), անկախ սոցիալիստների Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունների, Շիրակի գյուղացիների միությունների վարչության մի ուղերձի նախագծում, ուղղված կառավարությանը, ասվում էր. «երկրի ինքնապաշտպանության գործը՝ ազգայինի ամենապատասխանատու գործը հանձնված է նույնպես կուսակցական, բայց անձեռնհաս անհատների, դուրս են ձգված արժանավորները, միմիայն այն պատճառով, որ գործում է կուսակցական խտրությունը: Նկատելի է, որ փոխանակ ուժեղացնելու կանոնավոր բանակների կազմությունը, ընդհակառակը՝ նորից կենդանանում է խմբապետական կազմերի անկարգ և քայքայող դրությունը»⁸⁷²:

Բանակի, ռազմական քաղաքականության հարցերը կառավարող կուսակցության՝ ՀՀ Դաշնակցության ուշադրություն կենտրոնում էին: ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովը գործի մասին հատուկ որոշում կայացրեց: Ջորջի մասին Դրոյի տված զեկուցման հիման վրա ընդունվեց համապատասխան որոշում Հայաստանի բոլոր քաղաքացիների պարտադիր երկամյա զինվորական ծառայության և կանոնավոր համաժողովրդական բանակի կազմակերպման, բանակը բոլոր առումներով հայացնելու, հրամանատարական կազմի վերակազմության, հին զինվորական ձևերից հրաժարման, գործը Հայրենիքին ծառայելու գաղափարի իրականացման և Հայոց պետության պաշտպանությանը և անվտանգությանը ծառայեցնելու հրամայականի մասին: Բանակի հայացման գործում կարևոր դեր ունեցան հատկապես թուրքական բանակից հարյուրի չափ հայ սպաների ժամանումը և ծառայության անցնելը: Մարտունակ և որակյալ բանակ ունենալը կուսակցությունը իրավացիորեն տեսնում էր՝ մի կողմից հզոր տնտեսության, մյուս կողմից՝ ռազմիկների բարոյական կայունության և հայրենիքին նվիրվածության մեջ⁸⁷³:

Կարևոր է անդրադառնալ նաև Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործող և պառլամենտի անդամ Հանդիսացող տարբեր քաղաքական կուսակցությունների պատերազմական-բանակային հարցերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի դրսևորման որոշ նրբերանգներին և մի շարք արտահայտություններին: Հատկանշական է, որ ոչ միշտ է իրական, սրտացավ և ըմբռնումով մոտեցում ցուցաբերվել այդ հարցերին: Օրինակ, չնայած այն հանգամանքին, որ հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող բոլոր կուսակցությունները այս կամ այն կերպ վճռորոշ պահերին սատարել են

⁸⁷² Նույն տեղում, ֆ.Կ - 4033, ց. 7, գ. 2, ք. 1, ֆ.Կ - 404, ց. 1, գ. 36, ք.1:

⁸⁷³ Տե՛ս **Քաղաքացիական Հ. Յ. Դ. 9-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներ**ից, Երևան, «Ուրարդիա» հրատ., 1920, էջ 10-11, **Ա. Հակոբյան**, Հ. Յ. Դ. 9-րդ ժողովը, Եր., «Մ. Վարանդյան» հրատ., 1994, էջ 34, 35, **Նույնի**՝ Հայաստանի խորհրդարանը քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Եր., ՀՅԴ հրատ., 2005, էջ 154-155, 266-268:

կառավարությունը, և իրենց մոտեցման այս կամ այն տարբերությամբ հանդերձ, կանգնած էին երկրի ու ազգային պաշտպանություն, պետական անվտանգության համակարգի կազմակերպման դիրքերում՝ կողմնակից լինելով ամուր ու կարգապահ բանակի ստեղծման գաղափարին՝ որպես պետական անվտանգության ապահովման հիմնաքարի, սակայն երբեմն ունեցել են նաև ոչ լուրջ, ոչ լիարժեք մոտեցումներ երկրի պաշտպանության, ռազմական և ներքին շինարարության հարցերին: Հետաքրքիր է այդ առումով Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 10-ի նիստի արձանագրությունը, ուր բանակի և ռազմական շինարարության, անվտանգության համակարգի այս կամ այն ստորաբաժանման ձևավորման հիմնախնդիրների նկատմամբ անսթափ մոտեցում է ցուցաբերվում սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցություն կողմից: Վերջինս բոլորովին հաշիվ չառնելով այն կարևոր հանգամանքը, որ առհասարակ ռազմական նախարարությունները ունենում են իրենց կորպորատիվ, ծառայողական բնույթի ներքին գաղտնիքները՝ կապված երկրի անվտանգության հարցերի հետ, պահանջում էին հրապարակայնություն: Այդ պահանջը անհիմն էր: Որպեսզի պարզ դառնա վերահիշյալ խմբավորման անհիմն մոտեցման ողջ հակասականությունը և որոշակի իմաստով նաև վնասակարությունը ազգային-պետական քաղաքականության ընթերցման տեսանկյունից, ստորև մեջբերում ենք նրանց մոտեցումն ամբողջությամբ. «Նկատի ունենալով Զինվորական նախարարության վարած հետադիմական մեծածախս և կործանիչ քաղաքականությունը, նրա անտարբեր և հաճախ հանցավոր վերաբերմունքը դեպի զորքի նյութական և բարոյական պահանջները՝ մասնավորապես մահվան պատիժը վերականգնելուն վերաբերող հակաօրինական կարգադրությունը, ինչպես և այդ նախարարության ամբողջ նախահաշիվի գաղտնի հայտարարվելը, Սոցիալ-Դեմոկրատական խմբակցությունն առաջարկում է մերժել այդ նախահաշիվը»⁸⁷⁴: Սակայն սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության առաջարկը 3 ձայնից ավելի չի ստանում, և դա տրամաբանական էր, քանզի տվյալ իրադրությունում նմանատիպ որոշում ընդունելը նշանակում էր վնասել պետության պաշտպանունակությանը, Հայկական բանակի ձևավորման հիմնախնդիրների լուծմանը և վերջին հաշիվով՝ անվտանգության համակարգի ձևավորմանը: Բացի այդ, այս դիրքորոշման միակողմանիությունը և կիսատ-պռատությունն արտահայտվում էր նրանում, որ կառավարությունը և, մասնավորապես, Զինվորական նախարարությանն արդարացիորեն քննադատելով ռազմական քաղաքականության բնագավառում թույլ տված զեղծարարությունների ու հափշտակումների, ինչպես նաև բանակի հիմնահարցերի նկատմամբ հանցագործ վերաբերմունքի համար, ընդդիմության ներկայացուցիչներն ընկնում էին մի ծայրահեղությունից մյուսի մեջ, զորքերում առկա բացթողումները

⁸⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ. 15, ք. 58:

փորձելով պայմանավորել միայն ՀՀ կառավարության քաղաքականությամբ և ոչ թե սոցիալ-տնտեսական ու աշխարհաքաղաքական բնույթի ավելի բարդ գործոններով, չփորձելով խորքային ավելի ճշգրիտ վերլուծություններ կատարել, որոնք հնարավորություն կտային առավել ամբողջական և համակողմանի եզրահանգումների գալ, և, ըստ էության, Հայաստանի համար շատ դժվարին 1918-1920 թթ. սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական իրադրության պայմաններում սկզբունքային նշանակություն չէին տա կառավարության կողմից ռազմական քաղաքականության բնագավառում հրապարակայնության ապահովման ոչ առաջնային գաղափարին և այլ պահանջներին: Այդ իսկ պատճառով էլ բանակում առկա բացասական երևույթների առողջ քննադատությունն ուղեկցվում էր բանակի վերակառուցման ու բանակաշինության մասին ընդհանուր բնույթի վերացարկումներով, որոնց համար, ցանկության դեպքում, միշտ էլ հարմար փաստարկ կգտնվեր, եթե դրա անհրաժեշտությունը լիներ: Այդ են վկայում նույն սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության առաջադրած մի շարք տեսակետները ևս: Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքական կուսակցություններն էլ իրենց մոտեցման այս կամ այն տարբերությամբ հանդերձ, կանգնած էին երկրի ազգային պաշտպանության կազմակերպման դիրքերում, կողմնակից էին ամուր և կարգապահ բանակի ստեղծման գաղափարին: Անգամ շատ քննադատված և շատերի կողմից երբեմն մերժված Ազգային խորհրդարանի Սոցիալ-Դեմոկրատական խմբակցությունն իր ծրագրային փաստաթղթերից մեկում շեշտադրում է հետևյալը. «Զինվորական ու երկրի պաշտպանության խնդիրներում բարձրաստիճան ու հասարակ զինվորականության շարքերից մեծաքանակ ավելորդ բերանների վտարումը, բանակի վերակազմություն ժողովրդի տնտեսական ու հասարակական ուժերի համեմատ և ժողովրդական ուժեղ միլիցիա քաղաքներում ու մանավանդ գյուղերում»⁸⁷⁵: Այս և այլ տարաբնույթ փաստերի վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ ընդհանուր առմամբ, ընդդիմությունը հետաքրքրել են հայկական բանակի հիմնախնդիրները, և այդ տեսանկյունից նրա արտահայտած մտքերն ու տեսակետները, անշուշտ, արժանի են ուշադրության: Եվ առհասարակ, այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում գործող քաղաքական ուժերի մեծ մասը իր մոտեցման մեջ հաճախ արդարացիորեն դատապարտում էր այն սխալներն ու սայթաքումները, որոնք թույլ էին տրվում ռազմական շինարարության և անվտանգության համակարգի այս կամ այն օղակի կազմակերպման բնագավառում, մերկացվում էին զեղծարարություններն ու հանցագործությունները հայկական բանակի շինարարության բնագավառում, ինչպես նաև շահամոլ զինվորականության որոշ մասի անվայելուչ կեցվածքը բանակի հիմնախնդիրների նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, չնայած սոցիալ-դեմոկրատական և այլ

⁸⁷⁵ Նույն տեղում, Գ. 4 - 404, ց. 1, գ. 1, ք. 6:

խմբակցութիւնների կողմից Զինվորական նախարարութեան և կառավարութեան հասցեին ուղղված սուր և անաչառ քննադատութիւնում կային ռացիոնալ հատիկներ, սակայն դա հիմք չէր, որ դրանք առհասարակ ժխտական մոտեցում որդեգրեին բանակաշինութեան ու անվտանգութեան համակարգի ձևավորման բնագավառում պետական տարբեր մարմինների ձեռնարկած ամեն մի քայլի նկատմամբ: Քաղաքական-կուսակցական այդ ուժերի մոտեցումներում արժեքավոր և օգտակար առաջարկութիւններ հետ մեկտեղ կային այնպիսիք, որոնք չէին տեղավորվում մեծաթիվ ուժեղ և կարգապահ բանակ ստեղծելու ծրագրային նպատակադրումների շրջանակներում: Դրանք հանգում էին նրան, որ Հայաստանը լինելով փոքր և ոչ մեծաքանակ բնակչութեամբ երկիր, չպետք է ունենա մարտունակ ուժեղ բանակ ստեղծելու ռազմավարութիւն: Հետևաբար ՀՀ պետք է բավարարվի փոքրաքանակ զորքով՝ այդ տեսակետները քողարկելով որակի բարելավման մասին միակողմանի և սնամեջ ճամարտակումներով: **Քաղաքական-կուսակցական այդ ուժերի մոտեցումներում արժեքավոր և օգտակար առաջարկութիւնների հետ մեկտեղ կային այնպիսիք, որոնք չէին տեղավորվում մեծաթիվ ուժեղ և կարգապահ բանակ ստեղծելու ծրագրային նպատակադրումների շրջանակներում՝ չջանկանալով և չկարողանալով «զանազանել պետութիւնը կուսակցական ընդհանուր ժողովից, հայրենիքը՝ սեփականատիրոջ ազարակից, քաղաքականութիւնը՝ խմբապետութիւնից: Ամեն մեկը տեսնում է, թե ինչպես փոխում և ճահճանում է պետական օրգանիզմը, երբ ամեն ինչ, և՛ պատիվ և՛ ամոթ և՛ պարտականութիւն զոհ է բերվում կուսակցական մոլեգնութեան: Ինչպես կարող է մի կառավարութիւն գողեր հալածել, երբ իր մեջ էլ գողեր կան նստած»**⁸⁷⁶:

Այդուհանդերձ, կուսակցական-քաղաքական ուժերի մեծ մասը ավելի իրատեսական էին, և ավելի խորն էին ըմբռնում ուժեղ, մարտունակ բանակ ունենալու կանոնութիւնը, և ըստ այդմ էլ տարբեր առումներով արտահայտում էին իրենց վերաբերմունքը բանակաստեղծ գործընթացների նկատմամբ, որոնք սկզբունքորեն կարևոր էին անվտանգութեան համակարգի ձևավորման քաղաքականութեան տեսանկյունից: Այսպես, ՀՀ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր **Ք. Արարատյանին** հասցեագրված 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ի նամակում Հայկական ժողովրդական կուսակցութեան 2-րդ համագումարի նախագահ **Ս. Հարությանյանը** ողջունելով Հայկական բանակի բարձրագույն և կրտսեր սպայակազմին ու զինվորներին, ընդգծում էր հետևյալը. «Ժողովրդի համար սերտորեն համախմբված, ուժեղ, լավ զինված, հերոսութեան և ուժեղ կարգապահութեան մեջ իր ուժը կորզող բանակը հանդիսանում է նրա ֆիզիկական գոյութեան պահպանման և նրա բաղձալի նպատակներին հասնելու միակ միջոցը՝ տեսնելու Միացյալ, անկախ Հայաս-

⁸⁷⁶ «Մշակ» (Թիֆլիս), 3 դեկտեմբերի, 1920, № 152:

տանը, որում հայ ժողովուրդը կապրեր հանգիստ կուլտուրական կյանքով ինչպես իր հողի վրա, այնպես էլ իրենց կողք-կողքի ապրող այլ ազգութիւնների ողջ մնացյալ բնակչութեան հետ հաշտ և համերաշխ»։ Նամակի վերջնամասում Ս. Հարութիւնյանը համագումարի մասնակիցների պատրաստակամութիւնն էր արտահայտում՝ աջակցելու բանակի ղեկավարութեանը իրենց նվիրական, պետականորեն կարևոր գործում⁸⁷⁷։

Վերն ասվածին հարկ է նաև ավելացնել, որ բանակի ստեղծման, կառավարութեան ռազմաքաղաքական արդյունավետ գործունեութեան վրա բացասաբար էր ազդում Հայաստանի անտանտյան դաշնակիցների կողմից հաճախակի դրսևորվող երկդիմի քաղաքականութիւնը, երբեմն նույնիսկ շատ վնասակար և աղետալի հետևանքներ ունեցող քայլերը, որոնց դեմ բողոքում էին Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքում գործող գրեթե բոլոր կուսակցութիւններն անխտիր։ Անգամ 1918 թ., երբ դեռ Հայաստանի Հանրապետութեան Անտանտի գծով դաշնակիցները կարծես թէ չէին էլ «երագում» այլ բանի մասին, քան փլուզել Օսմանյան կայսրութիւնը, և հետևաբար շահագրգռված էին Ազատ, Անկախ, Միացյալ Հայաստանի ստեղծմամբ, և թվում է, թէ հետամուտ էին իրենց ռազմավարական ծրագրերի իրագործումը մինչև վերջ հասցնելուն, անգամ այդ իրավիճակում նրանք անկեղծ չէին, և ձգտում էին քողածածկված եզրեր որոնել թուրքերի հետ, որպես պահեստային տարբերակ ունենալով վերջիններիս հետ հնարավոր հարաբերութիւնների պահպանման հնարավորութիւնը, ինչի մասին հետաքրքիր վկայակոչման ենք հանդիպում Ս. Վրացյանի մոտ. «**Յուլիսի սկիզբը (հավանաբար՝ 1918 թ.) անգլիացիք գրաւել էին էրզրումը։ Զինաթափ էին արել քաղաքը եւ սկսել էին դուրս տանել զէնքն ու ռազմամթերքը։ Զէնքի արտահանութիւնը սկսուել էր յուլիսի վերջերին։ Երբ դուրս եկավ առաջին գնացքը՝ բեռնաւորված մէկ միլիոն փամփուշտներով, 15 թնդանօթներով ու 500 հրացաններով, էրզրումից ոչ հեռու՝ նրա վրա յարձակուեց մի մեծ զինուած խումբ էրզրումի թուրք զինուորներից, զինաթափ արավ անգլիացի պահակներին եւ գնացքը դարձրեց յետ էրզրում։ Անգլիացիք ոչ մի միջոցի չգիմեցին զէնքերը ետ առնելու կամ խռովարար թուրք զինուորներին պատժելու համար։ Դրանից առաջ, անգլիացիները ստիպեցին յետաձգել հայերի մուտքը Կարս եւ իրենք գրաւեցին Կարսի ռազմապահեստներում դիզուած ռազմամթերքը՝ թնդանօթներ, հրացաններ եւ փամփուշտ, եւ ուղարկեցին ռուս Կամավորական բանակին»**⁸⁷⁸։

Անգլիացիների այս դիբեդորչումը, վերջին հաշվով, խիստ բացասաբար անդրադարձավ նաև 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Կարսի պաշտպանունակութեան գործը կազմակերպելու առումով և բարոյահոգեբանական ճնշող տպավորութիւն թողնելով զինվորականութեան վրա՝ նսեմացնելով

⁸⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 71 - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 142։

⁸⁷⁸ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, էջ 60։

նաև հայկական հետախուզության ջանքերը, այդ թվում թշնամու մասին ձեռքբերված տեղեկատվության արդյունավետ օգտագործման առումով:

Գլխավոր շտաբի 1919 թ. հունիսի 11-ի հետախուզական ամփոփագրում (N 3687/N F 0133) փոխգնդապետ **Ա. Շենուրի** կողմից դարձյալ նշվում է անգլիացիների հակահայկական վարքագծի այդ փաստի մասին, լրացնելով վերն աավածը. գործակալական տվյալների համաձայն անգլիացիները էրզրումում իբր թե զինաթափել են 12 հազար ասկյարների՝ պահանջելով հանձնել էրզրումում գտնվող, սակայն Կարսից դուրս բերված զինհանգերձանքը, ավելի քան 28 հազար հրացան և 4555 զնդացիլ՝ թուրք սպա Հայդար բեյի ուղեկցութամբ Խորասան-Կարսուրգան ուղարկելու համար՝ իբր թե հայերին հանձնելու համար: Սակայն ճանապարհին՝ Խորասանից 18 վերստ հեռավորության վրա նրանք վնասելով երկաթուղադիծը, այսինքն՝ արհեստական վթար կազմակերպելով, գողանում են այդ զենք ու զինամթերքի կեսից ավելին⁸⁷⁹ (հարավոր է՝ հենց դա էլ ուղում էին անգլիացիները՝ քողածածկված եզրեր գտնելով թուրքերի հետ - Վ. Վ.)⁸⁸⁰: Սակայն անգլիացիները բոլորովին էլ մտադրութուն չունենն ուծեղացնելու հայերին, և ազատ մանևրում էին, շահարկելով հայկական կողմի անտեղյակութան կամ էլ պարզապես անճար վիճակի վրա, շահարկելով վերջինիս դյուրահավատութունը և կույր նվիրվածութունը Մեծ Բրիտանիային և Անտանտի մեծ շահերին, կամ էլ հուսալով, որ հայկական հետախուզութունն այդ ամենի մասին բոլորովին չի կարող տեղեկանալ, կամ էլ անուծ է նման խնդիրներ լուծելու, առավել ևս հակազդել, ինչը հարկ է ասել՝ հերքվում է վերը նշված և հայ հետախուզյների կողմից հայթայթված կարևոր տեղեկատվութամբ, և հետևաբար իրենք կարող են անել այն ամենը, ինչը համապատասխանության մեջ կգտնվի Մեծ Բրիտանիայի մեծապետական շահերի հետ: Միան-

⁸⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 62, 67:

⁸⁸⁰ Հնարավոր է, դա հենց այն փաստն է, որի մասին նշում է **Ռ. Հովհաննիսյանը**, ասելով, որ արտաքննապես համագործակցելով բրիտանական ավազ հրահանգիչ **Ալֆրեդ Ռաուլինսոնի** հետ, հենց **Զյազիմ Կարաբեքի փաշան** է գաղտնի հրամայել իր մարդկանց քանդել երկաթուղադիծը, իսկ իր հրոսակախմբերին չհարձակվել զենքը դուրս բերողների վրա, և անարգել կողոպտել զինապահեստները: Հափշտակված զենքն ու զինամթերքը պետք է խնամքով թաքցվելն և գաղտնի պահեստավորվելն 50 հազարանոթյութական զինուծի համար, որը Ք. Կարաբեքիլը անհրաժեշտ էր համարում Հայաստանի Հանրապետության սահմանին կենտրոնացնելու և վերջինիս հավակնած՝ արևելյան վիլայեթների արդյունավետ պաշտպանության համար, հույս ունենալով, որ Դաշնակիցների խոստումները հայերին կմնան անպատասխան, և դրանում, իրոք, չսխալվեց. // **Ռ. Գ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 468-469: Արևելքում, և մասնավորապես Թուրքիայում գործած, և հայ իրականության հետ բազմիցս առնչություններ ունեցած և Արևմտահայաստանին քաջածանոթ բրիտանական հայտնի հետախույզ-սպա **Ալֆրեդ Ռաուլինսոնի** մասին հետաքրքիր նյութերի և վկայությունների կարելի է հանդիպել հենց իր իսկ վերջինիս աշխատանքում՝ **A. Rawlinson, C. M. G.**, C.B.E, D.S.O. Late Lt.-Col. R. G.A. Commander R. N. V. R. Introduction by Admiral Sir Rency Scott, Adventures in the near East, 1918-1922, New York, Dodd, Mead and Company, 1924:

գամայն ճիշտ են նկատում այդ առումով **Գ. Մախմուրյանը** և **Գ. Պետրոսյանը**, նշելով, որ Լոնդոնում (արհեստավարժորեն և մշտապես) ապահովվում էին սեփական հասարակական շահերը և ՀՀ ցուցաբերվող օգնությունը բացահայտորեն փոխանակվում էին միայն նրա կողմից դրսևորվելիք հակասովետիզմի հետ⁸⁸¹: Դաշնակիցները, և, հենց առաջին հերթին անգլիացիները իրենց դանդաղ, անհաստատ ու անվճռական գործունեությունը նպատեցին քեմալական շարժման ուժեղացմանը և բոլշևիկների հետ դաշինքի հաստատմանը: Այդ մասին է փաստում նաև **Ալ. Խատիսյանը**. «Դաշնակիցները, գլխավորապես անգլիացիները, իրենց ժամանման սկզբի շրջանին, միանգամայն անկեղծօրէն կը ցանկանային ամրացնել եւ հաստատել նորակազմ հանրապետություններու անկախությունը: Բայց անոնք չափազանց դանդաղ կը լուծէին հասունացող հարցերը: Անոնց տրուած էր շատ թէ քիչ նախաձեռնություն եւ իրաւունք՝ ծագող հարցերը տեղւոյն վրա վճռելու համար: Այստեղէն առաջ կու գար որոշ անվատահունչութիւն անոնց ընդունակութեան վրայ՝ կեանքը կանոնաւորելու համար: Միւս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կուշացնէր թուրքիոյ խնդիրներով զբաղուիլը եւ քեմալականներու ժամանակ տուաւ ուժեղանալու համար: Իսկ հետոյ, երբ Ռուսաստանը վերջացուց իր ներքին քաղաքացիական կռիւները, Դաշնակիցները վախցան բարդություններէն եւ հեռացան՝ բախտի բերմունքին ձգելով նորակազմ հանրապետությունները»⁸⁸²: Իսկ այդ ընթացքում բոլշևիկյան-թուրքական մերձեցումը գնալով խորանում էր, հանգեցնելով 1920 թ. օգոստոսի 24-ի պայմանագրին: Միաժամանակ 1919 թ. օգոստոսից սկսած բրիտանական պետություն քաղաքական կուրսը անընդհատ վերախմբաբերման էր ենթարկվում: Բրիտանական դիվանագետները և ռազմաքաղաքական ու հետախուզական շրջանները հետևողականորեն Հայաստանի Հանրապետությունը ետ պահելով բոլշևիկների հետ մերձեցումից, փորձում էին քեմալականների հետ խորքային եզրեր գտնել, և իբր թե իրադրությունը Անգլիկոկկատում չչիկացնելու նպատակադրումից ելնելով, և իբր թե հարևանների նախանձը առաջ չբերելու համար չէին թույլատրում Երևանի տրամադրություն տակ թողնել դուրս բերվող գնեքի ու գինամթերքի որոշ անհրաժեշտ մասը, ինչի կարիքը խիստ զգացվում էր: Ավելին, այդ տարիներին Անգլիկոկկատում գտնվող անգլիական ռազմաքաղաքական ծառայությունների գործունեություն մասին վկայող արխիվային փաստաթղթերը թեկուզև անուղղակիորեն վկայում են (չենք կասկածում, որ ապագայում կհայտնաբերվեն այդ գործունեություն մասին ուղղակիորեն վկայող անժխտելի արխիվային և այլ

⁸⁸¹ Տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр. 170, 210, տե՛ս նաև Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), էջ 122-125:

⁸⁸² Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 193:

վավերագրեր, որոնք քաղաքական նկատառումներով այսօր հրապարակ չեն հանվում, թաքցնելով անգլիացիների և Անտանտի գծով հայ ժողովրդի մյուս «ընկերները» բազմապլան մեքենայությունները Անդրկովկասում և տարածաշրջանի սահմաններից դուրս - Վ. Վ.), որ անգլիացիները Կովկասում և Հայաստանում իրենց բավականին վստահ են զգացել, իրենց պահելով ինչպես հայրենի Մեծ Բրիտանիայում, ալ ու ձախ հրամաններ տալով և հաճախ մի անգլիացի սպայի կարծիքն ավելի մեծ կշիռ ու նշանակություն է ունեցել, քան նույնիսկ ՀՀ որևիցե նախարարի, գեներալի, կամ էլ նույնիսկ վարչապետի:

Այդ հանգամանքը հնարավոր էլք լրիվ քողածածկված վիճակում պահել, ինչ-որ բաներ միշտ էլ դուրս էին սպրդում գաղտնիություն չդարձից, և ակնհայտ դառնում կուսակցական-քաղաքական և զինվորական շրջաններին: Սոցիալիստ-հեղափոխական խմբակցության ներկայացուցիչ՝ պատգամավոր **Վ. Մինասյանը**, ելույթ ունենալով Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 25-ի նիստում, ընդգծում է, որ «ոչ միայն հարևաններն են ուղում մեզ ոչնչացնել, այլև նույնն է անում Անգլիան: Կարելի է ասել, որ մեր դժբախտությունների 99 տոկոսի պատասխանատվությունը դաշնակիցների վրա է ընկնում: Այսօր միակ գործնական քայլը մեր պատկամենտի կողմից պիտի լինի այն, որ մենք ցույց տանք, թե դաշնակիցների այդ բոլոր խաբեբայությունները մենք զգում և հասկանում ենք»⁸⁸³: Այդպիսի մի շատ ուշագրավ վկայություն էլ մենք հանդիպում ենք Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչին 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին Հայաստանի պառլամենտի քարտուղար **Հ. Տեր-Հակոբյանի** կողմից ուղարկված հաղորդագրությունում, ուր ասվում էր հետևյալը. «Փարիզի մեր պատվիրակության գրություններից պարզվում է, որ անգլիացիք Կովկասում իրենց ներկայության ամբողջ ընթացքում եղել են ոչ անկեղծ դեպի մեզ ու վարել սիստեմատիկաբար մոլոսոլմանական քաղաքականություն: Անգլիան ամեն տեղ, ինչպես և Կովկասում, վարում է քողարկված մոլոսոլմանական քաղաքականություն»⁸⁸⁴:

Իրականում շատ բան ավելի մոռալ էր, ինչի մասին մենք վերը որոշ մանրամասներ արդեն ներկայացրել ենք: 1919 թ. ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի ապրիլի 24-ի հեռագրից՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, ակնհայտ իրողություն է դառնում այն հանգամանքը, թե ինչ վարքագիծ ունեին անգլիացիները, ինչ շահեր և նպատակադրումներ ունեին տարածաշրջանում և մասնավորապես՝ Հայաստանում, որը փորձում էր որպես պետություն կայանալ՝ գերմարդկային ճիգեր գործադրելով դուրս գալ տնտեսա-քաղաքական մեկուսացումից և սովի ճիւրաններից: Այսպես, վերոհիշյալ փաստաթղթում նշվում էր, որ անգլիացիներ-

⁸⁸³ Տե՛ս ՀԱԱ, Գ.Պ - 198, ց. 1, գ. 15, ք. 89:

⁸⁸⁴ Նույն տեղում, Գ.Պ - 276, ց. 1, գ. 97, ք. 126:

րը շարունակում են Կարսից դուրս բերել հրանոթները, արկերը, եռագլիժ փամփուռները: Արտաքին Գործերի նախարարը նշված հեռագրում վճռականորեն միջնորդում էր **Վ. Թոմսոնի** առաջ՝ դադարեցնելու այդ ապրանքների դուրսբերումը՝ խիստ կարիքի պատճառով, և մասնավորապես՝ արկերի: Արտաքին Գործերի նախարարը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարից խնդրում էր եռանդուն միջոցներ ձեռնարկել Հայաստանյան ունեցվածքի դուրսբերման դեմ, միաժամանակ փութացնելով բանակի կարիքների համար հագուստի պարազանների ստացման հարցը⁸⁸⁵: Ավելին, մի այլ փաստաթղթում ավելի ընդգծված է ասվում այդ մասին: Դեռ 1919 թ. ապրիլի 30-ին Հայաստանի կառավարության նախագահ **Ալ. Խատիսյանը** Արևելքում անգլիական գլխավոր հրամանատար **Ջ. Ֆ. Միլնի** հետ զրույցի ժամանակ բողոքում է անգլիացիների կողմից Կարսից ռազմական ունեցվածքի, զենքի, հագուստների և այլնի դուրսբերման դեմ՝ պահանջելով դադարեցնել այն: Դրան **Ջ. Միլնը** շատ բազմիմաստ պատասխանում է, որ նախ 1) իբր թե «պատերազմն ավարտվել է, կարիք չկա ուժեղացնելու բանակը, որ 4 տարի պատերազմել են ոչ թե նրա համար, որ ուժեղացնեն բանակը... բավական է ունենալ ոչ թե զորքեր, այլ լավ ժանդարմերիա. 2) որ Կարսում ամեն ինչից շատ կա, հատկապես հագուստ, որ ոչ բոլոր ֆորտերն են այնտեղ նայվել, և եթե անգլիացիները այնտեղից դուրս են բերել հրետանին և փամփուռները, ապա այն ուղարկված է գեներալ Դենիկինի բանակը, քանզի Դենիկինը կռվում է ընդդեմ բոլշևիկների, իսկ բոլշևիկներին անգլիացիները համարում են լուրջ թշնամիներ նաև Հայաստանի համար, իսկ մնացած 2 միլիոն փամփուռն իբր թե լիովին կբավարարի Հայաստանի կարիքները⁸⁸⁶, ինչն այդպես չէր և անգլիացիների այդ հակահայ քայլերի դեմ վճռականորեն բողոքեց **Ալ. Խատիսյանը**, սակայն անարդյունք: Հարկ է ասել, որ անգլիական գեներալի տեսակետը չէր բխում իրական աշխարհաքաղաքական դրությունից՝ իրատեսական, ոչ հաշվենկատ և բոլոր գործոնների համակողմանի ու անկաշառ հաշվառումից և սթափ գնահատականից, որում գտնվում էր Հայաստանը այդ ժամանակ՝ չընդապառնելով թշնամիներով: Նա հաշվի չէր առնում, որ Հայաստանին իր առջև կանգնած խնդիրները լուծելու համար ոչ թե միայն լավ ոստիկանություն էր անհրաժեշտ ներքին խնդիրների լուծման համար, այլև գլխավորապես լավ զինված և հանդերձավորված բանակ, որը կարողանար հայ ժողովրդին տալ անվտանգություն իրական երաշխիքներ: Եվ վերջապես, այս ամենից ակնհայտ էր դառնում, որ ամեն ինչ հարմարեցվում էր Մեծ Բրիտանիայի նեղ վեհապետական շահերին, իսկ դա արդեն կործանարար էր Հայաստանի շահապետության ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Եվ ավելին, արխիվային փաստաթղթերի և զանազան այլ վավերագրերի ուսումնա-

⁸⁸⁵ Նույն տեղում, ֆ. Դ - 200, ց. 1, գ. 211, մաս I, ք. 92:

⁸⁸⁶ Նույն տեղում, ֆ. Դ - 276, ց. 1, գ. 101, ք. 48, գ. 114, ք. 196:

սիրությունը անհայտորեն վկայում է, որ այդ բնագավառում իրավիճակը շատ ավելի լուրջ էր և խճճված, քան կարելի էր պարզապես առաջին հայացքից պատկերացնել: Բրիտանական ռազմական ներկայացուցչությունը Հայաստանում գործում էր շատ հաշվենկատ գործեակերպով, քողածածկելով և գաղտնադրելով իր կողմից ձեռնարկված ռազմաքաղաքական բնույթի բոլոր գործողությունները: Այս հակահայկական քաղաքականությունն ավելի ուրուշակիորեն և ավելի բացահայտ արտահայտվեց հետագայում ևս, և մասնավորապես նրանում, որ անգլիացիները, չնայած հայկական կողմի բողոքարկմանը և գեներալ **Թ. Նազարբեկյանի** կտրուկ դիրքորոշմանը, 1919 թ. կեսերին դեռ շարունակում էին զբաղվել Կարսից հրանոթների (ավելի քան 60 հատ), մեծ քանակությամբ արկերի, փամփուռչունների, ավտոմոբիլային սարքավորման, բամբակի և այլ գույքի դուրս բերմամբ, և այն մուսավաթական Բաքու տեղափոխելով⁸⁸⁷: Բրիտանական զինվորական իշխանությունների կողմից Կարսից 60-ից ավելի հրանոթների և մեծ քանակությամբ արկերի ու փամփուռչունների, ավտոմոբիլային սարքավորման, բամբակի և այլ գույքի դուրսբերման փաստը թողնում էր վատ տպավորություն նաև այն առումով, որ այն բացի Դենիկիներից, հասցեագրված էր նաև, գուցե և միայն ադրբեջանացիներին: Այդ հարցին անդրադառնում է նաև **Ա. Պուադեբարը**, նշելով անգլիական զորակայանի կողմից Կարսում ռուսների զինանոցից թուրքերի կողմից գեներալ ադրալվման մասին, և ՀՀ կառավարությանը հանձնելու փոխարեն 65 հրանոթ, վեց վազոն արկ և մի քանի միլիոն փամփուռչու և ուղարկվել Թիֆլիս, ինչի հետևանքով հայերը զրկվել են վերաբնակվող գաղթականներին պաշտպանելու համար խիստ անհրաժեշտ գեներալ զինամթերքից⁸⁸⁸: Դրան հավելենք նաև այն, որ անգլիացիները բացի հանրապետության զինանոցները դատարկելուց՝ Բաթումում արգելափակեցին 2 անրոպլանների Հայաստան տեղափոխման գործը, որոնք գնվել էին ՀՀ ղեկավարության կողմից Փարիզում, կեղծ պատճառաբանություններով այն մասին, թե անհրաժեշտ է պարզել այդ ինքնաթիռների «ծագումնաբանությունը»⁸⁸⁹: Պետք է նաև ավելացնել, որ գեներալ **Նազարբեկյանը**՝ բողոքարկելով այդ գործողությունների դեմ, գտնում էր, որ բրիգադային գեներալ **Վ. Հ. Բիչի** (ռազմական հետախուզության պետ) կողմից իրականացվող այդ քայլերը լիովին անհասկանալի են, գումարած դրան նաև այն հանգամանքը, որ առանձին անձանց կողմից անգլիական գնացքներով Կարսից դուրս բերվող

⁸⁸⁷ Տե՛ս այդ մասին **Գ. Գ. Махмурия**, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр. 64-65, **Մ. Կարապետյան**, Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թթ., էջ 92-93, **Ռ. Գ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 243-245:

⁸⁸⁸ Տե՛ս **Ա. Տեր-Մինասյան**, Անտուան Պուադեբարը եւ Հայաստանը, «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 2004 թ., № 2, էջ 90:

⁸⁸⁹ Տե՛ս **Գ. Գ. Махмурия**, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр. 211.

ունեցվածքը, հատկապես երկաթուղային գույքը, ընկնում էր Վրաստան՝ վերավաճառքի նպատակով: Այս կապակցությամբ նաև հարց էր բարձրացվում **մայոր Չարլզի** միջոցով շտապ խնդրել գեներալ Վ. Թոմսոնից արգելելու վերը նշված ապրանքների ապօրինի դուրս բերումը⁸⁹⁰: Սակայն մեկ այլ վարկածի համաձայն, ինչպես այդ մասին պնդում է Ռ. Հովհաննիսյանը, Վ. Թոմսոնին հաջորդող գեներալ Ջ. Ն. Կորիի⁸⁹¹ կողմից վրացական կառավարությանը տված բացատրության համաձայն Կարսի զինամթերքը նախատեսված էր ոչ թե Կամավորական բանակի համար, այլ իբր բոլշևիկների դեմ կռվող թուրքմենական ուժերի համար⁸⁹²: Այդ մասին Մ. Սիլիկյանի գեկուցազրի հիման վրա Թ. Նազարբեկյանը և շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը 1919 թ. մայիսի 2-ին հայտնում են Զինվորական նախարար Ք. Արարատյանին. «Այդ բոլորը գործի և ժողովրդի վրա թողնում են ճնշող տպավորություն, առավել ևս, որ այդ գույքը ուղարկվում է Բաքու, որը կարող է ընկնել Ադրբեջանի կառավարության ձեռքը»⁸⁹³:

Գործին միջամտում է նաև ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը 1919 թ. ապրիլի 24-ին հեռագրով (№ 1327) դիմելով Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարին, շեշտում էր, որ անգլիացիները շարունակում են Կարսից դուրս բերել արկերը, եռագիծ փամփուշտները և այլն: Միաժամանակ, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը խնդրում էր միջնորդել գեներալ Թոմսոնի առաջ՝ դադարեցնելու վերը նշվածի արտահանումը, պատճառաբանելով դրանց մեծ կարիքը, և հատկապես արկերի ու փամփուշտների անհրաժեշտությունը⁸⁹⁴: Մի շարք փաստաթղթերից էլ պարզ է դառնում, որ անգլիացիների նույնիսկ շարքային սպայական կազմը ոչ շատ հարգալից, երբեմն էլ պարզապես ոչ կոռեկտ վերաբերմունք էր դրսևորում Հայկական բանակի գլխավոր սպայակազմի և հրամանատարության նկատմամբ: Անգլիացիները ոչ միայն Կարսից, այլև Սարիղամիշից ու Ալեքսանդրապոլից դուրս էին բերում վերը նշվածը, ինչպես նաև երկաթուղային ունեցվածքը, զինամոմեքենաները, շոգեքարշերը, վագոնները և այլն: Սակայն չբավարարվելով այդքանով, նրանք դուրս բերեցին նաև № 3 զրահազնացքը, որը կանգնած էր Կարսում, ինչի մասին հաղորդում է գեներալ-մայոր Սիլիկյանը ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատար Նազարբեկյանին 1919 թ. մայիսի 4-ի գեկուցազրում⁸⁹⁵: Նշված գեկուցա-

⁸⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 158, ք. 4, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 251, գ. 299, ք. 4, 7:

⁸⁹¹ Կորի Ջորջ Նորթոն (1874-1968 թթ.) - *գեներալ-մայոր, 1919 թ. մայիսի 10-ից մինչև 1919 թ. սեպտեմբերի 6-ը իսանդիսացի է 27-րդ դիվիզիայի և առեսադասի ողջ ջրիտանակա մ գործերի հրամանատարը Անդրկովկասում՝ ընդհուպ մինչև դրանց հեռացումը անդրկովկասյա մ տարածաշրջանից*:

⁸⁹² Տես Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, էջ 244:

⁸⁹³ Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 158, ք. 4:

⁸⁹⁴ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 208-209:

⁸⁹⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 67 (77), ք. 20:

գրում գեներալ-մայոր **Սիլիկյանը** ջերմորեն և եռանդուն բողոքում էր անգլիական հրամանատարություն կողմից ղերսևորվող նմանատիպ անբարյացակամ գործողությունների դեմ և գլխավոր հրամանատարից պահանջում էր միջնորդություն հարուցել նրանց կողմից տարված ողջ ունեցվածքը ետ բերելու մասին⁸⁹⁶: **Գեներալ Նազարբեկյանը** ստանալով գործերի Ալեքսանդրապոլյան խմբի պետ **Մ. Սիլիկյանի** վերը նշված գեկուցագիրը, 1919 թ. մայիսի 5-ին համապատասխան գրությամբ (N° 0060 / 0228) դիմում է Զինվորական նախարարին, որում թախանձագին խնդրում էր միջնորդել ետ վերադարձնելու տարված գենքն ու զինամթերքը, մնացած ունեցվածքը և դադարեցնել ղրանց դուրս բերումը առանց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության թույլտվության⁸⁹⁷: Ի վերջո, Զինվորական նախարարն էլ վերոհիշյալ գրությունը իր հերթին ներկայացնում է վարչապետին, ակնկալելով հարկ եղած կարգադրությունը այդ մասին: Փաստաթղթի տակ ստորագրել էին Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր **Արարատյանը** և Գլխավոր շտաբի պետի պարտականությունները կատարող և Հայաստանում հետախուզական գործի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ գնդապետ **Զինկեհչը** (N° 00921): Բացի այդ, համապատասխան կարգադրություն է արվում սույն փաստաթղթի պատճենները ուղարկել Հայաստանի Հանրապետության Փարիզի պատվիրակությանը (6 մայիսի, 1919 թ., N° 1553) և Կոստանդնուպոլսի ՀՀ Դիվանագիտական ներկայացուցչին⁸⁹⁸:

Այս իրողության հաստատումն ակնհայտորեն ցայտուն է երևում Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ **Խան-Թեքինսկու**՝ 1919 թ. մայիսի 10-ին կառավարության նախագահ **Ֆ. Խան-Խոյսկուն** հղած հեռագրից. «Պատրվակով, թե բոլշևիկները սպառնում են Բաքվին, խնդրեք անգլիացիներին Կարսից թնդանոթները տեղափոխել Բաքու»⁸⁹⁹: Եվ շատ հավանական է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետության կրած ծանր և աղետալի հետևանքներ ունեցած պարտության, և, մասնավորապես, Կարսի հոկտեմբերի 30-ի անփառունակ անկման գլխավոր պատճառներից մեկը անգլիացիների հակահայկական քայլերն են: Անգլիական գեներալ **Ջ. Կորիի** հետ Հայկական կառավարության 1919 թ. հունիսի 7-ի տեսակցության ժամանակ **Ալ. Խատիսյանը** պահանջում է կարգադրություն անել՝ դադարեցնելու Կարսից զինվորական ունեցվածքի ապօրինի դուրսբերումը, քանի որ այն ՀՀ սեփականություն էր: Այդ պատճառով էլ **գեներալ Սիլիկյանը** կասեցրել էր անգլիացիների գնացքի երթևեկությունը, որը գեներալ Թոմսոնը օգտագործեց որպես պատրվակ՝ արդարացնելու համար ռազմական

⁸⁹⁶ Նույն տեղում:

⁸⁹⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 67 (77), ք. 20, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 251:

⁸⁹⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 251 - 252:

⁸⁹⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 299, ք. 7:

ունեցվածքի դուրս բերումը Կարսի բերդակառուցից⁹⁰⁰: Այդ Հիմնախնդրի լուծումը Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման և առհասարակ ռազմական շինարարության տեսանկյունից ուներ կարևոր նշանակություն, և Հենց այդ հանգամանքը նկատի ունեին ՀՀ վարչապետը և Արտաքին Գործերի նախարարը բրիտանական ռազմական ներկայացուցչին ուղղված 1920 թ. օգոստոսի 11-ի (N° 3155) ճեպագրում. «Այն մոմենտում, երբ Հանրապետության կառավարությունը ստիպված է իր բանակը կազմավորել, որպեսզի ճնշի մի կողմից թաթարական ապստամբությունը և մյուս կողմից իր սահմանները պաշտպանի քուրդ և թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներից, այն մոմենտում, երբ Հայաստանը ռազմամթերք է ստանում բրիտանական հրամանատարությունից, Հայաստանից ռազմամթերքը դուրս տանելը մի հարված կլինի հայ ժողովրդի ապահովության գործին:

Բրիտանական ներկայացուցիչները թույլ չեն տալիս, որ Ղարսի Հայկական զինվորական իշխանություններն անհրաժեշտ զինվորական միջոցներ ձեռք առնեն և Ղարսի բերդը պաշտպանության ընդունակ դարձնեն»⁹⁰¹:

Նմանատիպ գործողությունների համանման բովանդակություն էր նկատվում մեկ այլ անգլոսաքսոնական պետության քաղաքականությունում Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ: Համանման քաղաքական վարքագծի հեղինակները Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն էին, որ այդ տարիներին ոչ միայն զուտ արտաքին-քաղաքական հետաքրքրություններ էր հետապնդում, այլև ուներ որոշակի տնտեսական նկատառումներ և շահեր, այդ թվում՝ Հայաստանում և առհասարակ՝ տարածաշրջանում, որոնք արտահայտվում էին իրական քաղաքական և տնտեսական գործողություններում: Այսպես, մինչ Հիմնական թեմային անդրադառնալը, հարկ է նշել, որ երկար ժամանակ պատմագիտական գրականության մեջ մեծամասամբ իշխել է այն մտայնությունը, թե իբրև ԱՄՆ-ի կողմից ցուցաբերվել է պարենային զգալի օգնություն՝ ներկայացնելով որպես Հայաստանի Հանրապետությանը ցուցաբերվող անհրաժեշտ և անհաճախելի օգնություն, մասնավորապես նշելով, թե 1919 թ. երկրորդ կեսից հետո, կարճ ժամանակամիջոցում, ծովով Բաթումի և այնտեղից էլ երկաթուղով Հայաստան հասցվեց 1,3 մլն. փուլ (569 վագոն) ալյուր և 257 հազ. փուլ ցորեն⁹⁰²: Այնինչ փաստերը նաև ցույց են տալիս, որ դա այնքան էլ այդպես չէ, կա շատ ավելի մեծ ճշմարտություն, արժանահիշատակ պատմական փաստ: Դատելով *Ռ. Հովհաննիսյանի* կողմից չըջանառության մեջ դրված փաստերից, ամերիկյան ալյուրի դիմաց հայկական կողմը պարտավոր էր պարզապես ներկայացնել

⁹⁰⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ - 276, ց. 1, գ. 114, ք. 196:

⁹⁰¹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 92, ք. 357ա:

⁹⁰² Տե՛ս Մ. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 255-256:

գանձապետական պարտաճուրհակներ⁹⁰³։ ԱՄՆ-ը, ինչպես և ցանկացած իր իրական շահերն հարգող պետություն, հետամտում էր իր հետաքրքրությունները Անդրկովկասյան տարածաշրջանում և Հայաստանում, և դա էր միակ իրողությունը, ինչն ապացուցելու համար ստորև կբերվեն այլ փաստեր ևս։

Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանի՝ Հայաստանի Հանրապետության պարենավորման նախարարին⁹⁰⁴։ 1919 թ. նոյեմբերի 11-ի հեռագրում (№ 3422) պարզորոշվում են որոշ կարևոր մանրամասներ, որոնք լույս են սփռում ԱՄՆ-ի հետամտած քաղաքականության վրա Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ։ Այդ հեռագրում Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ ամերիկյան հյուպատոսը խնդրում է թուլյատրել դուրս բերել Երևանից 10 հազար և Ալեքսանդրապոլից՝ 30 հազար կաշվե մորթակտորներ՝ դրանք Ամերիկա ուղարկելու համար՝ պետական հաշվին «Ստոկեն» առևտրական գրասենյակի միջոցով։ Գրություն մեջ խնդրվում էր շտապ հայտնել արտահանության պայմանների մասին⁹⁰⁵։ 1919 թ. նոյեմբերի 16-ի մի այլ գրությունից, որի հեղինակը ԱՄՆ-ի փոխհյուպատոսն էր Անդրկովկասում, ակնհայտ է դառնում, որ ոմն **Նիկոլայ Սերգեևիչ Լավրով** ամերիկյան հյուպատոսարանի կողմից գործուղվում է Ալեքսանդրապոլ՝ բռնագրավելու և ձերբագրությունից ազատելու 36 հազար ոչխարի մորթակտոր, որոնք գտնվում էին ռուսական Տրանսպորտային ապահովագրական ընկերության ներկայացուցիչ Բոգդան Լազարի Հարությունյանի տրամադրության տակ, նրա կողմից դաս դասված վիճակում։ Այնուհետև տեղեկացվում էր, որ այդ մասին ամերիկյան հյուպատոսի կողմից Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցիչ **Մ. Թումանովին** (իշխան Միքայել Թումանյան, որը նախորդեց **Լ. Եվանգուլյանին** դիվանագիտական հավատարմատարի պաշտոնում) դեռ նոյեմբերի 11-ին տեղեկացվել է, որ այդ ապրանքները գնվել են «Ստոկեն և ընկերություն» առևտրի տան կողմից՝ Ամերիկյան հյուպատոսարանի համար, և այդ ապրանքները պետք է ուղարկվեն Ամերիկա։ Գրության վերջնամասում ամերիկյան հյուպատոսը ընդգծված պնդում էր, որ ինքը պաշտոնապես դեմ է ամեն տեսակի բռնագրավումներին, և խնդրում էր ձեռնարկել միջոցներ ամերիկյան հյուպատոսարանին պատկանող ապրանքների պահպանության համար⁹⁰⁶։ Քաջքուկները

⁹⁰³ Стів Р. Ованнисян, Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., стр. 551.

⁹⁰⁴ 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև 1919 թ. հուլիսը պարենավորման նախարարությունը կար և գործում էր որպես համակարգ, իսկ այնուհետև այն միացվեց հանրային խնամատարության նարարարությանը, որի նախարարը 1919 թ. հոկտեմբերի 31-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը **Արտաշես Բաբայանն** էր, իսկ դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում՝ ընդհուպ մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը՝ **Մարգիս Արարատյանը**։ - «Ուրբաթ» (Երևան), 25. 05.1 990.

⁹⁰⁵ ՀԱԱ, ֆ. Դ - 276, ց. 1, գ. 106, ք. 4։

⁹⁰⁶ Նույն տեղում, ք. 19 - 20։

այսքանով չեն ավարտվում, և ԱՄՆ-ի Հյուսիսատոսարանը շարունակում է պնդել Հայաստանի Հանրապետության բանակի համար շատ կարևոր նշանակություն ունեցող հումքի՝ ԱՄՆ արտահանելու անհրաժեշտության մասին, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք ՀՀ պարենավորման նախարարի մի գրությունից: Այսպես, 1919 թ. նոյեմբերի 26-ի հեռագրում (N° 7186)՝ ուղղված Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, պարենավորման նախարարը տեղեկացնում էր, որ ինքը ուղարկում է Երևանում ամերիկյան ներկայացուցչին հասցեագրված իր նամակների պատճենները, միաժամանակ հաղորդում, որ մինչև «Ստուկեն և Ընկերություն» առևտրի տան կողմից այդ 36 հազար ոչխարի մորթակտորների գնելը, դրանք վաճառված են եղել այլ անձի, ինչն ակնհայտ երևում է կցված փաստաթղթերից: Այնուհանդերձ, պարենավորման նախարարը իր այս հեռագրում, նշում էր, որ չնայած այդ հանգամանքներին, «Ստուկեն և Ընկերություն» Առևտրական տունը ղեկավարության խնդրանքով դիմել են Թիֆլիսում ամերիկյան Հյուսիսատոսարանին և նրանից ձեռք բերել վկայագիր այն մասին, որ այդ ապրանքները ձեռք են բերվել ամերիկյան Հյուսիսատոսարանի կողմից, վերջինիս համար և հետևաբար, դրանք ենթակա են Ամերիկա արտահանման: Պարենավորման նախարարը վկայակոչելով առկա փաստաթղթաշարքը և հենվելով ՀՀ նախարարների խորհրդի նոյեմբերի 7-ի որոշման վրա, համաձայն որի առկա ողջ կաշին, մորթիները և բուրդը բռնագրավվում են ՀՀ պարենավորման նախարարության կողմից՝ Հայկական բանակի կարիքների համար, տեղեկացնում էր Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, որ պարենավորման նախարարությունը հնարավոր չի գտնում թուլյատրել այդ 36 հազար կտոր ոչխարի մորթեղենի արտահանությունը Ամերիկա⁹⁰⁷: Ակնհայտ է, որ ռազմավարական արժեք ներկայացնող այս հումքի նկատմամբ հետաքրքրությունը չի մարում, ԱՄՆ-ի Հյուսիսատոսարանը շարունակում է պնդել իր տեսակետի վրա, և դա այն դեպքում, երբ այդ կաշին ուներ լուրջ արժեք նաև Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարարության տարաբնույթ կարիքների համար, և կարող էր ծառայել վերջինիս պահանջների բավարարմանը: 1919 թ. նոյեմբերի 26-ի գրությունում (N° 7187)՝ ուղղված ՀՀ կառավարությանը կից ամերիկյան ներկայացուցչին, պարենավորման նախարարը անդրադառնում էր այդ չարաքառտիկ հարցին, և նշում, որ ամերիկյան Հյուսիսատոսի կողմից իրեն ուղղված գրություններից եզրակացություն է արվել, որ վիճարկվող և «Ստուկեն և Ընկերություն» առևտրական տանը պատկանող և ԱՄՆ արտահանության ենթակա 36 հազար կտոր ոչխարի մորթեղենը իրենց կողմից գնվել է առևտրական Միջոցանից, որ այդ ապրանքը դեռ նոյեմբերի 4-ին է ձեռք բերել: Պարենավորման նախարարը, ի դիտություն ընդունելով վերո-

⁹⁰⁷ Նույն տեղում, ք. 10-11:

հիշյալը, տեղյակ էր պահում ամերիկյան հյուպատոսին, որ ՀՀ Նախարարների խորհրդի նույնաբերի 7-ի որոշման հիման վրա հանրապետության տարածքում առկա ողջ այծի մորթին և ոչխարի մորթեղենը բռնագերավման միջոցով անցնում է հանրապետության ենթակայության տակ որպես նրա սեփականություն՝ նշված հումքի տերերի հետ ձեռքբերված համաձայնության հիման վրա հաստատագրված գներով: Գրուլթյան մեջ նաև նշվում էր, որ ապրանքները նախատեսված են բացառապես Հայաստանի Հանրապետության բանակի կարիքների համար: Գրուլթյան վերջնամատում պարենավորման նախարարը խնդրում էր այդ մասին տեղյակ պահել Թիֆլիսում գտնվող ամերիկյան հյուպատոսին⁹⁰⁸: Իսկ 1919 թ. դեկտեմբերի 6-ի գրուլթյունում (№ 4076)՝ հասցեագրված ամերիկյան հյուպատոսին (Թիֆլիս), ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարը տեղեկացնում էր, որ որպես բանավոր հարցապնդման հետևանք ինքը ուղարկում է ի գիտություն մորթեղենի բռնագերավման վերաբերյալ ողջ գրադրությունը⁹⁰⁹: Ամփոփելով, կարելի է գալ եզրահանգման, որ ոչ միայն անգլիացիները, այլև նրանց անգլոսաքսոնական մյուս եղբայրակիցները աշխատում էին նրանցից ետ չմնալ և ամենեին էլ Անդրկովկաս և Հայաստան չէին եկել Անտանտի գծով իրենց կրտսեր եղբայրակցին փրկելու, այլ կոնկրետ քաղաքական-տնտեսական շահերի իրականացման համար, ինչը չափազանց դիպուկ է նկատել **Ալ. Խատիսյանը**. «Հաշիւը բերաւ զանոնք մեզ մօտ..., որ Դաշնակիցները եկան Կովկաս ոչ թէ կովկասեան ժողովուրդներու սիրոյն համար»⁹¹⁰, ոչ թէ Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության համակարգը ձևավորելու և այն իմաստավորող կառույցները ուժեղացնելու նպատակադրումով, ինչի ցայտուն արտահայտությունն են հանդիսանում վերը բերված փաստաթղթերը: Այս և այլ կարգի հակահայկական գործողությունների դեմ Հայաստանի խորհուրդը և նրա կուսակցական խմբավորումները բողոքեցին կառավարությանը, սակայն, էական արդյունքներ ձեռք բերել չհաջողվեց:

Բնականաբար, որոշ փաստաթղթերի մանրագնին ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ ստեղծված իրավիճակում Հայկական բանակի և ռազմական շինարարության հարցերը այս կամ այն առումով չէին կարող չհետաքրքրել Հայաստանի խորհրդի ընդդիմությանը: Հարկ է ընդգծել, որ նրանց արտահայտած մտքերը և տեսակետները բանակի, նրա գործունեության կազմակերպման ու ղեկավարման, պաշտպանական հիմնախնդիրների վերաբերյալ արժանի են ուշադրության: Դեռ հայկական պետության կազմակերպման արշալույսին, երբ կենսական նշանակություն ունեին ազգային բանակի կազմակերպման հիմնախնդիրները, Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 5-ի նիստում իրարամերժ տեսակետներ են հնչում բանակի կազ-

⁹⁰⁸ Նույն տեղում, ք. 12-13:

⁹⁰⁹ Նույն տեղում, գ. 106, ք. 4:

⁹¹⁰ **Ալ. Խատիսյան**, նշված աշխատությունը, էջ 193:

մակերպման վերաբերյալ, որոնց սկզբունքային լուծումից էր էապես կախված երկրի ապագան: Ծավալված բանավեճի ընթացքում սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավոր **Հ. Ազատյանը** առաջարկում էր հայկական զորքի կազմակերպման հիմքից վերացնել միլիցիայի փթած սկզբունքը: Անկուսակցական **Ստ. Մամիկոնյանը** պահանջում է ավելացնել մշտական զորքի թիվը⁹¹¹: Կառավարությունը, սակայն, չի համաձայնվում այդ երկու իրարամերժ տեսակետների հետ էլ, այլ ելնելով երկրի համար ստեղծված իրավիճակից, նպատակահարմար է գտնում ընդամենը զնալ ժամանակավոր կրճատումների, միաժամանակ պահպանելով մշտական զորքի հիմնական կորիզը: Այդուհանդերձ, քննարկումները հետագայում չարունակվում են՝ տեղիք տալով նոր տարակարծությունների: Այսպես, բանավեճելով Զինվորական նախարարություն կողմից ներկայացված մասնակի զորացրման նախագծի շուրջ՝ կապված վրաց-հայկական պատերազմի ավարտի, երկրի վիճակի որոշակի կայունացման հետ, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը 1919 թ. հունվարի 7-ի Հայաստանի խորհրդի նիստում «ուշադրալ տեսակետ» է (որն անշուշտ, ամենևին էլ զերծ չէ միակողմանիությունից) արտահայտում, որի համաձայն «չառ ավելի լավ է ունենալ 5-6 հազարանոց լավ հագնված ու լավ սնված զորք, քան 16 հազար քաղցած ու տկուր խուժան»⁹¹²: Սա, իհարկե, սոցիալ-դեմոկրատների կողմից ոչ լիովին հաշվարկված, ոչ իմաստուն մոտեցում էր հարցին, չնայած իր որոշ ռացիոնալ հատիկներին: Խորհրդում սոցիալ-դեմոկրատական տեսակետ ներկայացնողը ոչ անհայտ **Հ. Ազատյանն** էր: Նրանք ռազմական քաղաքականության վերը նշված հարցերի մասին դատում էին՝ անջրպետվելով այն ռեալ իրականությունից, որը գոյություն ուներ Հայաստանի Հանրապետության շուրջ: Միաժամանակ, նրանք անտեսում էին այն աշխարհաքաղաքական ռեալությունը և ռազմավարական հնարավորությունները, որոնցում գտնվում էր Հայաստանը այդ ժամանակ: Ավելին, նրանք, հիմք ընդունելով այն կեղծ ու փարիսեցիական պատճառաբանությունը, որ հայերը փոքր ու աղքատ ժողովուրդ են, և արտաքին գործը թշնամու հանգամանքը, պնդում էին, թե իբր իրենք չեն կարող 40-50 հազարանոց բանակ ունենալ՝ երկրի պաշտպանունակության, ազգային անվտանգության և ռազմական շինարարության դժվարին և բազմապլան խնդիրները լուծելու համար⁹¹³: **Հ. Ազատյանը** գրում է. «Ժողովուրդը քաղցած է, գուրկ աշխատավոր ձեռքերից, իսկ նրա պառլամենտը հնարավոր է համարում ինչ-ինչ նպատակների համար 16 հազար մարդուց բաղկացած զորք պահել, ամսական նրա վրա մոտ յոթ միլիոն ռուբլի ծախսելով: Մեր զորքի քանակն ու նրա վրա արված ծախսերը Հայաստանի համար ոչ թե շուայություն են պետք է համարել, այլ ժողովրդի շահերի դեմ ուղղված մի անորակելի

⁹¹¹ Տե՛ս «ՎԷՄ» (Փարիզ), Բ. տարի, 1934, քի 6, էջ 101-102:

⁹¹² ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 1, 4, «Կայծ» (Երևան), քիվ 24, 30 հունվարի, 1919:

⁹¹³ Նույն տեղում:

հանցանք»⁹¹⁴, ավելացնելով, որ միջոցները պետք է ծախսել պարենավորման վրա, այլ ոչ թե զորքի:

Սոցիալ-դեմոկրատները տվյալ դեպքում փոխարեն գործ անելու, ավելի շատ զբաղված էին պարզապես քննադատամոլությամբ կառավարող կուսակցության՝ ՀՀ Դաշնակցության հասցեին, որոնց իհարկե, կարելի էր խստորեն քննադատել, բայց ոչ մերկապարանոց քննադատությամբ զբաղվել, դրա փոխարեն լրջորեն և խորությամբ վեր հանել բոլոր ամոթալի երևույթները ռազմաքաղաքական շինարարության բնագավառում՝ զեղծարարության և կաշառակերության, զանգվածային դասալքության փաստերը Հայկական բանակում և այլն, ինչն, անշուշտ, որոշակի իմաստ ուներ: Եվ որպես արդյունք, սոցիալ-դեմոկրատներն առաջարկում էին այս խնդրում շատ ավելի մի վատ բան, քան անում էր Դաշնակցական կուսակցությունը: Այսպես, նրանք գտնում էին, որ այժմ ևեթ հարկավոր է Հայաստանում մտցնել ժողովրդական միլիցիայի համակարգը, որն ի դեպ, վերցված էր դրսից և սկզբունքային առումով միանգամայն հիմնադուրկ գաղափար էր: Ավելին, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության ներկայացուցիչները առանց լուրջ հիմնավորման և խորքային բնույթի հաշվարկներ կատարելու պնդում էին, որ զորքը պետք է լինի ժողովրդական միլիցիայի տեսքով, որ մոտ ապագայում իրենց որևիցե թշնամի չի սպառնում, ինչը ևս խիստ մոլորություն էր, իսկ առհասարակ պետական քաղաքականության տեսանկյունից՝ վնասակար և անհեռատես դիրքորոշում էր ռազմաքաղաքական շինարարության հարցերի և, մասնավորապես բանակաստեղծ և պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման հարցերի համար անցանկալի հետևանքներով հղի⁹¹⁵:

Միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ ինչքան էլ ոչ օբյեկտիվ լինեին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ընդդիմության ներկայացուցիչները բանակի ու երկրի ինքնապաշտպանության կազմակերպական հարցերում, այնուամենայնիվ, պետք է որոշակի արդարացիության երանգներ տեսնել նրանց քննադատությունում: Սակայն ամեն ինչի մասին կարելի է դատել չափի զգացումով՝ տեսնելով իրականությունը: Առհասարակ կուսակցությունների վերաբերմունքը (թե՛ դրական և թե՛ բացասական առումներով) պատերազմի, ռազմական ծախսերի և այլնի նկատմամբ արժանի է ուշադրության: Այդ առումով հետաքրքրական է նաև Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 10-ի նիստում կազմակերպված քննարկումը՝ կապված Զինվորական նախարարության նախահաշվի՝ 29 մլն. ռ. գումարի համար: Այս կապակցությամբ իր ելույթում սոցիալ-դեմոկրատ **Հ. Ազատյանը** պնդում է, որ նախարարությունը վարել է անպատասխանատու խմբակցությունների քաղաքականություն՝ բերելով փաստական տվյալներ այդ գումար

⁹¹⁴ Տե՛ս «Կայծ», 22 հունիսի, 1919:

⁹¹⁵ «Կայծ», քիվ 24, 30 հունվարի, 1919:

րի աննպատակ և ոչ նպատակահարմար օգտագործման մասին: Այնուհետև պնդում է, որ կան բազմաթիվ բողոքներ զինվորներից, որոնք ամիսներով ռոճիկ չեն ստանում, վատ են կերակրվում և այլն⁹¹⁶: Սակայն սոցիալ-դեմոկրատների և սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցությունների առաջարկը չի անցնում, ձայների մեծամասնությամբ անցնում է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության բանաձևը:

Կուսակցությունները Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պահերին զորավիգ են եղել հայրենիքին, պետությունը: 1920 թ. աշնանը թուրք-հայկական ճակատագրական պատերազմի ժամանակ Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը և մյուս կուսակցությունները միասին հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության և ոսոխին արժանի հակահարված տալու վճռականությամբ: Նրանք պատրաստակամություն հայտնեցին՝ աջակցելու կառավարությանը և ըստ կարելիության օգնելու ռազմաճակատում կռիվող մեր զորամասերին: ՀՍԴԲԿ ԿԿ-ն հրապարակեց առանձին կոչ՝ ուղղված հայ ժողովրդին՝ անարգ թշնամուն հակահարված տալու և հայրենիքը պաշտպանելու վերաբերյալ⁹¹⁷: Հոկտեմբերի 26-ին երևանում կայացած միջկուսակցական միտինգում կրակոտ ճառով հանդես եկավ **Ք. Իշխանյանը**՝ ընդգծելով երկրին սպառնացող վտանգն ու հայրենիքը պաշտպանելու անհրաժեշտությունը⁹¹⁸: Հայրենիքի համար ծանր պահին բոլոր խմբակցությունները հայտարարեցին, որ տաճկական վտանգը իրենց էլ է նեղացնում: Ընդունվում է համակրանքի բանաձև կառավարության հասցեին, որը լիազորվում է իրականացնելու լիարժեք զորակոչ:

Քաղաքական կուսակցություններին ընդհանուր առմամբ մտահոգել են ռազմական քաղաքականության, կանոնավոր բանակի կազմակերպման և ազգային-պետական անվտանգության ցավոտ հարցերը, որոնց նրանք երբեմն էլ վճռականությամբ պաշտպան են կանգնել՝ սատարելով ՀՀ կառավարությանը, չնայած դա դրությունը չփրկեց և այդ կապակցությամբ որպես հետզրույթուն նշենք ևս մի քանի հանգամանքի մասին. ՀՀ թվով երրորդ Զինվորական նախարարը՝ **Ռ. Տեր-Մինասյանը**, Հայկական բանակի թուլության գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր Հայկական բանակում իրար կողքի երկու զինվորական համակարգերի՝ կանոնավոր բանակի կազմակերպման հին ռուսական և խմբապետական-ֆիդայական, անկանոն զորամասերի կազմակերպական համակարգերի առկայությունը, դրանց հակադրվածության հանգամանքը, բոլշևիկյան-մոսկովյան գործոնը և այլն⁹¹⁹:

⁹¹⁶ Նույն տեղում, թիվ 13, 18 դեկտեմբերի, 1918, թիվ 25, 1 փետրվարի, 1919:

⁹¹⁷ «Յառաջ», 3 հոկտեմբերի, 1920:

⁹¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. Դ - 198, ց. 1, գ. 74, թ. 2:

⁹¹⁹ Տե՛ս **Ռոպեճյան**, Հայ Յեղափոխական մրյիշատակները, հ. 7 (Է), Գ. հրատ., Թեհրան, 1982, էջ 326, 329-338:

Հայ ռազմաքաղաքական միտքն էլ անընդունակ գտնվեց դարամակարդակի պահանջների իրականացման համար, որ ռուսական բանակում ծառայած և կրթված զինվորականությունից մի մասի ձգտումը՝ ռազմական գործը զինվորական գիտություն հիման վրա կազմակերպել, իրականություն հղարձավ: Բանակում տեղ գտած բացասական երևույթների ընդերքային լուրջ պատճառների շարքում պետք է տեսնել նաև կանոնավոր բանակի և ոչ կանոնավոր ուժերի, կամավորական ու մառզերիստական խմբերի միջև հակադրվածություն, և հրամանատարություն անկարողության մեջ հաղթահարելու պետություն մեջ պետություն դառնալու ձգտում ունեցող այդ ուժերի տրամադրվածությունները: Կանոնավոր բանակի և խմբապետական-հայդուկային համակարգերի անհամատեղելիությունը ևս կարևոր ազդակ հանդիսացավ դասակարգության և բանակը քայքայող նմանակարգ բացասական երևույթների արմատավորման համար, ինչը հեշտ էջը արմատախիլ անել: Զինվորական գործի կազմակերպման առումով իրար կողքի երկու հակադիր համակարգերի գործունեություն պայմաններում զանազան խմբերը, գործելով ՀՀ բանակին կից, չկարողացան և անգամ կամեցողություն չդրսևորեցին տարալուծվել բանակային կառույցների մեջ՝ կուլ գնալով ինքնազուլու գործելու անկազմակերպ բնազդներին: Այդ հանգամանքը լավ է նկատել դաշնակցական «**Ձանգը**» 1918 թ. «խմբապետական սխտեմը, որ խոշոր ծավալ ստացավ մեզանում համաշխարհային պատերազմի հենց առաջին օրից, չնայած իր համեմատաբար լավ կազմակերպման, այնուամենայնիվ չուվեց բավարար հետևանք»⁹²⁰: Ռազմաքաղաքական հայտնի իրավիճակում հայդուկային ու խմբապետական համակարգը ռազմավարական հեռանկարների տեսանկյունից անօգտակար դարձավ, ինչպես դա պատահեց 1988 թ. իրադարձություններից հետո, երբ ոչ կանոնավոր, երկրապահ ռազմական կազմավորումները, որոնք, անկասկած հիշեցնում էին 1918 թ. անկանոն զորավաճառներին, միայն որոշակի անհրաժեշտ բունություն կիրառման պայմաններում տարալուծվեցին վերստեղծվող Հայկական բանակի կանոնավոր զորամասերում: Խմբապետականությունը 1918 թ. իրականություն պայմաններում հակադրվածություն դրսևորեց Հայկական գործի կազմակերպման առողջ դարակազմիկ և դարամակարդակ բնազդներին: Ավելին, չնայած հայ կամավորներին հատուկ հայդուկային խիզախականությունը, անգամ նրանց լավագույն ներկայացուցիչները փաստորեն ընդդիմացան ու խոչընդոտեցին կանոնավոր բանակի կազմակերպման առկա գործընթացներին, և իրենց անսանձ ու կարգապահություն չենթարկվելու անկազմակերպ բնազդի դրսևորումներով դարձան Հայկական գործերի ընդհանուր տկարացման, դասալքման պատճառ, որն էլ բնականաբար անընդունակ դարձավ ճակատելու թշնամու դեմ հատկապես Առաջին Հանրապետություն մայրամուտին: Այդ և

⁹²⁰ Տե՛ս «**Ձանգ**» (Երևան), Հ. Յ. Դաշնակցութիւն. Հասարակական, քաղաքական և գրական թերթ, 31 հոկտեմբերի, 1918, N 66 (82):

այլ պատճառներով, ռազմական ռեֆորմներն այդ բնագավառում կիսատ մնացին, և ըստ էության չլուծվեցին հիրավի արդիական և իրապես կանոնավոր բանակ ունենալու հիմնախնդիրները, կուլ գնալով որոշ փարիսեցիական ու անլուրջ պատկերացումների, և թե հայ ռազմաքաղաքական միտքն ու կարող ռազմաքաղաքական ուժերը պատրաստ չեղան պետական անվտանգության ապահովմանը նպատակուղղված այդ խնդրի լուծմանը, ոչ հիմնավոր պատճառաբանություններ բերելով, որ դրա համար անհրաժեշտ են երկար ու ձիգ տարիներ: Ցավոք սրտի, այդ և այլ մտայնությունները իշխող էին նաև հայկական զորահրամանատարություն մի զգալի մասի մեջ և քաղաքական-կուսակցական որոշակի շրջանակներում, ինչն էլ էապես նպաստեց հայկական բանակի ոչ լիարժեք կայացմանը ու դարձավ նրա գլխավոր թուլություններից, ինչը նաև նշանակում էր չըմբռնել հայ ժողովրդի ռազմավարական նպատակադրումների էությունը: Ավելացնենք, որ հայկական բանակի տկարացմանը նպաստող կարևորագույն պատճառներից պետք է համարել Հայոց զորքի և ժողովրդի շարքերում կռվելու կորուվի, ոգու, անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը, հոգեբանական պարտվողական ընդհանուր տրամադրվածությունը և այլն: Ի հավելումն վերոհիշյալին, կարելի է ավելացնել, որ Հայկական բանակի հիմնախնդիրների լուծման տեսանկյունից հայ ռազմաքաղաքական շրջաններին պակասում էր նաև կանխատեսելու և ծրագրելու ընդունակությունը, սկսած գործը մինչև վերջ հասցնելու նպատակալացությունը և տրամաբանականությունը, և առաջադրված խնդիրներին նորովի մոտենալու կարողականությունը բացակայությունը, որի հետևանքով էլ 1918-1920 թթ. իրականության պայմաններում կառուցում էին զորքի կազմակերպման իր դարն ապրած խմբապետական-հայդուկային-ֆիդայական եղանակառճից, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1980-ական թթ. վերջերին - 1990-ական թթ. սկզբներին Արցախյան հերոսամարտի օրերին. դա որոշակի իմաստով հիշեցնում է նաև բոլշևիկյան այն իրականությունը, երբ Կարմիր բանակի որոշ բարձրաստիճան գինվորականներ, իրապես կանոնավոր բանակի հիմնախնդիրներով զբաղվելու փոխարեն, նենգափոխում էին ժամանակակից զորքի կազմակերպման սկզբունքները և սխալ ենթադրություն եկան հեծելազորի կիրառման մասին ապագա պատերազմում, դառնալով Կարմիր Բանակի ողբերգություններից շատերի պատճառահիմքը:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆ ԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918 - 1920 ԹԺ.

1. ՀՀ կառավարության, ներքին Գործերի նախարարության մարմինների պայքարը դասալքության դեմ հայկական բանակում

Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային պատմության հարուստ փորձը, դասալքությունը մշտապես եղել է բանակները և զորքերը քայքայող, դրանք ներքուստ ջլատող և անդամալուծող բացասական երևույթներից, որոնց դեմ բոլոր դարերում մղվել է անդիշում, հետևողական պայքար, որն ուղեկցվել է փոփոխական հաջողություններով՝ համարվելով ամեն մի կայացած և կայացման ձգտող պետության ներքին քաղաքականության հիմնախնդիրներից, որը ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից մեծ կարևորություն է ներկայացրել: Դասալքություն եղել է հին աշխարհի բոլոր բանակներում՝ հռոմեական և հունական կայսրությունների փառապանծ լեգեոններում, Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Հուլիոս Կեսարի և Տիգրան Մեծի զորքերում, փառավոր տրադիցիաներ ունեցող ռուսական և գերմանական բանակներում, ինչպես նաև թուրքական բանակում⁹²¹. այն դիտվել է որպես զինվորին բարոյալքող և հուսալքող լուրջ գործոն, հանդիսանալով ռազմական պարտությունների գլխավոր դրդապատճառներից, որի դեմ փորձ է արվել անդիշում պայքար մղել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին, որն ուղեկցվել է որոշ հաջողություններով և ցավալի սայթաքումներով: Առ այսօր չափազանց քիչ է գրվել այն մասին, թե Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, նրա կառավարությունը, մի-

⁹²¹ Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ըստ թուրքական բանակի գնդապետ Մեհմեդ Էմինի կողմից «*Ալշահ*» թերթում (1922 թ. սեպտեմբեր) հրապարակված պաշտոնական տվյալների. 1914 թ. վիճակով, թուրքական բանակ է զորակոչվել 2850000 մարդ, որից 1565000 մարդ արդեն պատերազմի ավարտամասում՝ զինադադարի կնքման պահին դասալքվել էր թուրքական բանակի շարքերից, մի մասն էլ անհայտ կորել. - Տե՛ս *Мустафа Кемаль*, *Путь новой Турции*, 1919-1927. Первые шаги национально-освободительного движения, М., Госуд. Изд-во Литиздат Н. К. И. Д., 1929, стр. XXXI.

լիցիան⁹²² և Ներքին Գործերի նախարարությունը ու վերջինիս բաղկացուցիչ մասը կազմող անհրաժեշտ ուժային ստորաբաժանումները ինչ գործունեություն են ծավալել այդ դժվարին տարիներին Հայկական բանակում տեղ գտած մի այնպիսի արատավոր և քայքայիչ նշանակություն ունեցող երևույթի դեմ, ինչպիսին հանդիսացել է դասալքությունը, ինչով է ավարտվել իշխանությունների պայքարը դասալքության դեմ, ինչ ձեռքբերումներ են եղել, ինչպիսի դժվարությունների առաջ են կանգնել ՆԳՆ և նրա կարևորագույն ստորաբաժանումներից մեկը՝ միլիցիան, որտեղ են սայթաքել և ինչու է են կարողացել հիմնավորապես լուծել այդ չարաբաստիկ հիմնախնդիրը:

Դասալքությունը եղել է Առաջին Հանրապետության բանակի ամենակոնկրետ խնդիրներից մեկը, որը քարուքանդ էր անում բոլոր բանակային ռազմաքաղաքական կառույցները, անուժ դարձնում դրանք և էապես ազդում զինվորների մարտունակության վրա: Այդ չարաբաստիկ երևույթը և այն արմատախիլ անելու անհրաժեշտությունը հստակ ներկայացված է «Ժողովուրդ» թերթում տպագրված **Ն. Իշխանյանի** «Դասալքումները գործերում» հոդվածում, որից մեջբերում ենք. «Մեր հայոց գնդերը կարծես հյուրանոցներ լինեն. այնտեղ ամեն մի զինվոր մտնում է, երբ ցանկություն ունի, և հեռանում է նմանապես, երբ կամենում է: Հայ զինվորը չունի հրացան, կմտնի յուր ցանկացած գունդը, մի քանի օրից հետո նա չկա, փախել է հրացանով: Գուցե ասենք, թե դասալիքների ընկերները սոված են, բայց այդ կարծիքն էլ սխալ է, փախչում են նրանք, որոնք ամենից հարուստն են, որոնց շտեմարանը լիքն է հացով՝ երեկ մի վաշտից փախան 10 զինվոր իրենց փամփուշտներով Վարմազհար և շրջակա գյուղերից: Եվ վերջապես, մի քանի օր առաջ Թիֆլիսից եկած սպաների մի մասը կռվի դաշտից են փախել, չէ որ նրանք էլ են դասալիքներ: Ես զարմանում եմ, թե ինչպես բարձր իշխանությունը սուս ու փուս այդպիսի սպաների է ընդունում: Եվ երբ այժմյան խաղաղ ժամերին մեր հայ զինվորը չի ուզում սովորել, չի ուզում լսել, և փախչում է գնդերից, ապա ինչ պետք է անի քննության ժամանակ, այն է՝ կռվի դաշտում: Պատասխանը պարզ է»⁹²³: Հենց այդ հանգամանքներն էլ պայմանավորեցին Հանրապետության թե՛ քաղաքացիական, և թե՛ զինվորական իշխանությունների չթուլացող ուշադրությունը դասալքության խնդրի նկատմամբ, և ձեռնարկված բոլոր քայլերը և գործողությունները՝ բանակի շարքերից արմատախիլ անելու ուղղությամբ: Այս

⁹²² Առաջացել է լատիներեն *Militia* բառից, որը նշանակում է «գործ». XV դարից սկսած այդպես է կոչվել աշխարհագործ Եվրոպայի մի շարք երկրներում, ինչը հավաքվում էր պատերազմի ժամանակ: Ռուսաստանում XIX դարի սկզբին այդպես էր անվանվում Ձեմստոյական (այսինքն՝ քաղաքային ինքնավարության) զորքը, որը ներկայացվում էր հեծյալ զորքի ձևով. Կովկասում և Անդրկասպյան մարզում այն կազմվում էր բնակչության կողմից. - Տե՛ս **Военный энциклопедический словарь**, М., Воен. изд-во, 1986, стр. 443:

⁹²³ «Ժողովուրդ» (Երևան), 15 նոյեմբերի, 1918, № 32:

դժվարին խնդրի լուծման նպատակադրումով էլ այդ հակասություններով և բարդություններով լի ժամանակաշրջանում համախառն ՆԳ և Զինվորական նախարարությունները համագործակցում էին իրար հետ, քանի որ ունեին համատեղ լուծման ենթակա հարցեր ու խնդիրներ, և դրանք վճռելու համար օգտագործվում էին նաև ՀՀ ՆԳ-ն մարմինների ու միլիցիայի առկա հնարավորությունները ևս:

Դասալքությունը Առաջին Հանրապետության չլուծված և ցավոտ խնդիրներից էր, գուցե ամենադժվարներից, որը պետությունն ի վիճակի չեղավ հաղթահարել, և այս հիմնախնդրում ՆԳ մարմինների գործադրած ջանքերը ևս անհրաժեշտ և ակնկալվող արդյունավետությունը չունեցան, և նաև այն պատճառով, որ միլիցիայի աշխատակիցներն իրենք ևս մեծմասամբ տեղեկում՝ գավառամասերում հովանավորում էին դասալիքներին, վերջիններիս թաքցնում իշխանություններից՝ տեղիք տալով կաշառքների և անհաշիվ զեղծարարությունների, ինչին նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ ընդհանուր առմամբ, բազմաթիվ գործոնների «շնորհիվ» (հոգեբանական-մարդկային բնույթի, իշխող տնտեսական փրկված և սովի, այդ թվում կաղերային, գինվորական իշխանությունների, ՆԳ մարմինների և խմբապետականության միջև գոյություն ունեցող հակադրվածության, և բազմաթիվ այլ պատճառների հետևանքով) «գորահառաքի մարմինները եւ դասալքութեան դէմ կռուող վարչութիւնները թոյլ էին: Դասալքութիւնը արմատացած ախտ մըն էր, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ժառանգած էր ցարական Ռուսաստանէն»⁹²⁴: Այդ տարիներին, անշուշտ, որոշ գինվորական-քաղաքական գործիչների, միլիցիայի և ՆԳ-ն մարմինների կողմից փորձեր արվեցին խորանալու դասալքության իրական պատճառների մեջ, չբավարարվելով միայն վարչահրամայական եղանակներով լուծել այդ չարաբաստիկ հարցը: ՀՀ ՆԳ նախարար **Ա. Մանուկյանին** ուղղված 1918 թ. օգոստոսի 3-ի դիմումագրում (N° 3946) գործերի Երևանյան շոկատի պետ զեներալ-մայոր **Մ. Սիլիկյանը** փորձում է բացահայտել այդ չարաբաստիկ երևույթն առաջ բերող պատճառները, ընդգծելով, որ Երևանյան գորաշոկատի հաջող ղեկավարման համար, որում ուժեղ տարածում է գտել դասալքությունը, անհրաժեշտ է, որպեսզի իշխանությունները տեղերում օժանդակեն այդ չարիքի դեմ մղվող պայքարում: **Մ. Սիլիկյանը** նշում էր, որ ինքը հանդես է եկել միջնորդությամբ՝ Զինվորական նախարարության միջոցով տեղեկում՝ ամեն մի տեղամասում ստեղծելու հրամկազմ սպայի գլխավորությամբ, սակայն առանց տեղամասային տեսուչներին այդ գործի մեջ ներգրավելու: Առավել կարևորվում է նշված գրություն վերջնամասը, որում Սիլիկյանն ընդգծում էր, որ դասալքությունը գլխավորապես զարգանում է թերախմություն, կոշիկի և հագուստի բացակայության հետևանքով: Այդ իսկ պատճառով

⁹²⁴ Գ. Մատուցի, Հայ-թրքական պատերազմը // «Հայրենիք», 1926, N° 5 (41), էջ 79:

վերջինս ՆԳ նախարարից խնդրում էր միջոցներ ձեռնարկել պարենամթերքների պահեստները լրացնելու համար, դասավորելով նաև կոշիկի վերանորոգման կետերը և դերձականոցները, բռնազրավելով առկա ողջ կաշվի նյութերը, ինչպես Երևանում, այնպես էլ հանրապետության ողջ տարածքում: Վերջապես, Սիլիկյանը գտնում էր, որ դասալքության դեմ պայքարի խնդիրներին կարելի է ծառայեցնել նաև այն, որ գինվորական ծառայություն մեջ գտնվող գինվորների ընտանիքներին տրամադրվի նպաստ⁹²⁵: Իսկ 1918 թ. օգոստոսի 12-ին Մ. Սիլիկյանը ստանում է ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատար Թ. Նազարբեկյանի օգոստոսի 10-ի հրամանը, որում կապված դասալքության սպառնացող չափերի հետ, խստագույնս կարգադրվում էր այդ չափերի դեմ պայքարելու և դասալիքներին կարճաժամյան ժամկետներում հավաքելու նպատակով եռանդուն սպաների հրամանատարությունից ստեղծել հատուկ հրամկազմեր՝ ամենաեռանդուն կերպով իրականացնելով դասալիքների ձերբակալումը, համառ ջանքեր գործադրելով, որ վերջիններին հետ լինեն իրենց ամրացված զենքերը կամ վատագույն դեպքում՝ դրանք հայտնաբերվեն, հակառակ դեպքում այդ պլանների ձախողումը կհանգեցնի հայոց զորքի քայքայմանը և կործանմանը⁹²⁶:

1918 թ. օգոստոսի 24-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց դասալքության դեմ պայքարի մասին հարցը, ընդունված բանաձևում որոշում կայացրեց Զինվորական նախարարի հաշվին բաց թողնել 10 հազար ու՝ կառավարության 6 միլիոնանոց ֆոնդից՝ դասալքության դեմ պայքարի նպատակով⁹²⁷: Զորահավաքի և դասալքության խնդիրների լուծման հետ կապված կարելի է նշել Զինվորական նախարար **Հովհ. Հախվերդյանի** 1918 թ. նոյեմբերի 21-ի դիմումագրի մասին՝ ուղղված **Ա. Մանուկյանին**, որում մասնավորապես ընդգծվում էր հետևյալը. «նկատի ունենալով, որ շատ քաղաքացիներ խուսափում են գինվորական ծառայությունից, Հայաստանի խորհրդի Զինվորական հանձնաժողովը 1918 թ. նոյեմբերի 18-ին որոշել է. բոլոր կառավարական և հասարակական հիմնարկություններում, այդ թվում և միլիցիայում, անմիջապես ծառայությունից ազատ արձակել զորակոչային տարիքի բոլոր երիտասարդ մարդկանց, առաջին հերթին 20-ից մինչև 25 տարեկան»⁹²⁸: Դրան հաջորդում է ՀՀ Զինվորական նախարարի մեկ այլ դիմումագիր. «Զինվորական իրադրությունը պահանջում է զորքերի համալրում մարդկանցով: Մինչդեռ կան դասալիքների զանգված ու ծառայությունից խուսափողներ, որոնք ազատ ապրում են քաղաքում և գալառներում: Նրանք, ովքեր նշված ժամանակում չեն ներկայանա հավաքակետեր՝ կձեր-

⁹²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 84, ք. 17:

⁹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 43, ք. 27-28:

⁹²⁷ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 484, ք. 17 , ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 216, ք. 4:

⁹²⁸ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 83, ք. 8, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 86, ք. 55:

բակալվեն Հատուկ զինվորական պետերի կողմից և կհանձնվեն դատարանին՝ պատերազմական դրուժյան ժամանակի օրենքով»⁹²⁹:

Միլիցիան, ՆԳ ու Զինվորական նախարարությունները որոշակի դեր էին կատարում բանակի հետ կապված մի շարք խնդիրներ լուծելու, և դասալքություն դեմ մղվող պայքարում: Դատելով արևիվային փաստաթղթերից և այդ ժամանակաշրջանի մամուլից, 1918-1920 թթ. այդ բնագավառում կուտակվել էին ահաբեկի խնդիրներ, քանզի հենց իրենք ՆԳ նախարարության համակարգի աշխատակիցները և միլիցիոներները, ինչպես նաև շահամուղ զինվորական պաշտոնյաները թույլ էին տալիս ամենամեծ ու զազրելի զեղծարարությունները, հաճախ էլ պարզապես չէին օժանդակում զինվորական իշխանություններին իրենց դժվարին աշխատանքում, որի արդյունքում Հայկական բանակն ուներ ռեկորդային թվով դասալիքներ: Իրապես գործող մարտունակ բանակում ընդգրկված էին այնքան թվով զինվորներ, ինչքան իրականում կազմում էր դասալիքների թիվը, չնայած որոշ իշխանավորների ջանքերին՝ փորձելու ստեղծել կայուն և օրինապաշտ երկիր՝ լուծելու նաև դասալքության և զինապարտության խնդիրը: Այդ մասին է վկայում ՀՀ ՆԳ նախարարի գեկուցումը Նախարարների խորհրդի 1918 թ. նոյեմբերի 22-ի նիստում դասալքության խնդրի հանգուցալուծման խնդրում գավառային ու գյուղական կոմիսարների, ինչպես նաև գյուղական ավագանու պատասխանատվության բարձրացման մասին⁹³⁰: Պետությունը և իշխանությունները, առանձին զինվորական այրեր փորձում էին գործնականորեն լուծել կուտակված խնդիրները, բանակը դիտելով որպես կարևոր գործոն Հայկական պետականության և անվտանգության համակարգի կայացման գործընթացներում, սուր կերպով դնելով նաև բանակային կառույցները քայքայող դասալքության խնդիրները: 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ի գրության մեջ **Ա. Մանուկյանը** դիմելով գավառային կոմիսարներին, ընդգծում էր, որ պատերազմական իրադրությունը պահանջում է գործերի անհապաղ համալրում, այն դեպքում, երբ դասալիքները և ծառայությունից խուսափողները ազատ ապրում են գավառներում և քաղաքներում: Ելնելով դրանից, ՆԳ նախարարը հրահանգում էր բնակչությանը ամենալայն ձևերով տեղեկացնել, որ ամեն մի զինապարտ, որը ծառայության մեջ չի գտնվում գործերում, պետք է ծառայողական փաստաթղթերով հանդերձ ներկայանա գորահավաքական, ներկայանա տվյալ «էտապի» պարետին՝ 20-ից 25 տարեկանները ներառյալ, դեկտեմբերի 23-ից ոչ ուշ, իսկ 26-ից 32 տարեկան տարիք ունեցողները՝ դեկտեմբերի 27-ից ոչ ուշ: Գրության վերջնամասում **Ա. Մանուկյանը** հստակ ընդգծում էր, որ նշված ժամկետներում չներկայացնողները կբռնվեն և կձերբակալվեն Հատուկ զորաշուկատների կողմից և կտրվեն դա-

⁹²⁹ Նույն տեղում, ք. 10:

⁹³⁰ Նույն տեղում, գ. 484, ք. 70:

տի՝ ռազմական ժամանակին համապատասխան⁹³¹: Այսպես, գավառային կոմիսարներին, և մասնավորապես Նոր Բայազետի, Դարապետյազի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Երևանի, Ղարաքիլիսայի գավառային կոմիսարներին և ռազմական օկրուգների պետերին ուղղված 1918 թ. դեկտեմբերի վերջնամասի մի գրության մեջ **Արամը** ընդգծում էր, որ մինչև 25 տարեկան միլիցիայի ծառայողները ենթակա են զորակոչի, սակայն մինչև նրանց զորակոչային տարիքի այլ զինապարտներով փոխարինումը Զինվորական նախարարութ-յան կողմից նրանց տրվում է երկշաբաթյա տարեկտում, առաջարկելով ամե-նուր կազմակերպել շուրջկալներ՝ համաձայն Զինվորական նախարարի 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ի հրամանի, որպեսզի զորքերում ծառայությունից խու-սափող այդ կարգի մարդկանց ուղեկցեն դեպի զորահավաքակայաններ⁹³²: Եվս մի ուշադրավ փաստաթուղթ վկայում է **Ա. Մանուկյանի** որպես պետա-քաղաքական գործչի կողմից գործադրած ջանքերի մասին՝ նպատակաուղ-ղված բանակի հզորացմանը, դասավրթյան դեմ մղվող անգիշում պայ-քարին՝ այն արմատախիլ անելու համար: 1918 թ. վերջի մի գրությամբ վեր-ջինս ընդգծում էր նաև այլազգիների նկատմամբ զորակոչային պարտալո-րությունների տարածման մասին, մի քիչ այլ շեշտադրմամբ. այսպես, Ա. Մանուկյանը վերոնշյալ գրության մեջ ընդգծում էր, որ զորակոչի ենթակա են նաև հուլները, ինչպես նաև մոլոկանները, վերջիններիս առաջարկելով օգտագործել բանակի թիկունքը սպասարկելու համար⁹³³: Ինչ խոսք, դա էլ էր լուծում, պետական մտածողության հստակ դրսևորում: 1918 թ. դեկտեմ-բերի 24-ի հեռագրում՝ ուղղված բոլոր գավառական կոմիսարներին, Ա. Մա-նուկյանը մի շարք այլ պարզաբանումներ էր տալիս, ըստ որոնց զորակոչն իրականացվում է ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների միջև գործո-ղությունների լրիվ համաձայնություն պայմաններում, զինակոչից ազատ-վում էին միմիայն հաղորդակցություն-ռազմական նշանակություն ունեցող հաստատությունների ծառայողները՝ ՀՀ փոստային ծառայության և երկաթուղու աշխատակիցները, ինչպես նաև պետական ծառայության մեջ և կառավարության կազմում գտնվողները, միլիցիայի մինչև 25 տարեկան աշ-խատակիցները, հուլները ենթակա էին զորակոչի ընդհանուր հիմունքների հիման վրա⁹³⁴: ՆԳ նախարարի սույն հեռագիրն ուղարկվել է բոլոր գավա-ռամասերը. Ա. Մանուկյանի նշված հեռագրում ընդգծվում էր նաև, որ Զին-վորական նախարարության միջոցով պարզաբանվել է, որ բոլոր օտարահա-տակ հայերը ևս ենթակա են զորակոչի, և կոչ էր արվում վերն ասվածն ըն-դունել ի տեղեկություն դեկավարության համար⁹³⁵:

⁹³¹ Նույն տեղում, գ. 75, ք. 35:

⁹³² Նույն տեղում, գ. 73, ք. 26, գ. 75, ք. 29:

⁹³³ Նույն տեղում, ք. 73:

⁹³⁴ Նույն տեղում, ք. 36-37:

⁹³⁵ Նույն տեղում:

1918 թ. դեկտեմբերի 31-ին դասալքության հարցին է անդրադառնում Նախարարների խորհուրդը, որը լսում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը դասալքության դեմ կռվելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ առաջարկվում է ներկայացրած նախագիծը վերադարձնել, և հանձնարարել Զինվորական նախարարին վերամշակել այն՝ ի նկատի ունենալով նիստում տեղի ունեցած մտքերի փոխանակությունը⁹³⁶: 1919 թ. մարտի 19-ին ՆԳ նախարար **Ս. Մանասյանը**, ելնելով մայրաքաղաքում դասալքությունն արմատախիլ անելու հրատապ անհրաժեշտությունից, համապատասխան գրությամբ (№ 1464)՝ ուղղված միլիցիայի տեսուչ, գնդապետ Ապրեսովին, կարգադրում է քաղաքային միլիտի, գավառային կոմիսարների և պարետի հետ համատեղ իր նախագահությունում կազմել հանձնաժողով, որը պետք է միջոցներ ձեռնարկեր քաղաքում դասալքության դեմ պայքարելու, իսկ բոլոր մինչև 25 տարեկան զինվորացուները պետք է հանձնվեին զորքերի Երևանյան շրկատի պետ **Դրոյին**⁹³⁷: Իսկ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 24-ի նիստում որոշում է ընդունվում Նոր Բայազետում գտնվող զորքերում կարգուկանոնը ամրապնդելու, մարտունակությունը և զորամասերի կողմից ձեռնարկվող գործողությունների արդյունավետությունը բարձրացնելու համար ժամանակավորապես հաստատել ռազմադաշտային դատարաններ՝ զորամասերը ինքնակամ լքող և փախչող զինվորականների նկատմամբ դատ ու դատաստան իրականացնելու համար, որոնց վերաբերյալ վճիռները մեկ օրվա ընթացքում պետք է հայտնեին Զինվորական նախարարին՝ վերջնական եզրակացություն համար⁹³⁸: Հենվելով ՆԳ նախարարի 1919 թ. մարտի 22-ի գրություն վրա, մարտի 30-ին զինվորական գերատեսչության գծով հրամանագիր է ստորագրվում, ըստ որի դասալքության դեմ հաջող պայքար մղելու, դասալիքների գտնվելու տեղերը չուտ հայտնաբերելու համար Զինվորական նախարարը զորամասերի հրամանատարներին և վարչությունների ու հաստատությունների պետերին հրամայում էր ամեն մի գավառի գծով առանձին դասալիքների ցուցակները, նրանց գտնվելու տեղի մասին տեղեկատվությունը ներկայացնել ՆԳ նախարարությունը գրասենյակ, որոնք անհապաղ պետք է ուղարկվեին զինկոմիսարիատներ՝ անհապաղ միջոցներ ձեռնարկելու համար⁹³⁹:

Հայկական բանակում տեղ գտած չարիքին՝ դասալքության վերացման հիմնախնդիրներին անդրադարձան նաև 1919 թ. մայիսի 11-ին հրավիրված միջբերատեսչական խորհրդակցությունը մասնակիցները ի դեմս Զինվորական նախարարի օգնական **Դրոյի**, Երևանի դատաստանական պալատի դատախազ Գ. Մելիքյանի, Դիլիջանի գավառի կոմիսար Մ. Սարատիկյանի, զորահավա-

⁹³⁶ Նույն տեղում, գ. 6, ք. 43:

⁹³⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 85, ք. 20:

⁹³⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 42 հակադարձ երեսը:

⁹³⁹ Նույն տեղում, գ. 104, ք. 71:

քի գծով Գլխավոր վարչության քարտուղար Գ. Գալքիլովի և ուրիշների: Դրանում որոշվեց, որ բացի ռազմադաշտային դատարաններից, Հարկավոր է միավորել ՆԳ և Զինվորական նախարարութիւնների ջանքերը, այդ նպատակով երկու գերատեսչութիւնների համաձայնութեամբ նշանակելով հատուկ սպայի, նրան գործողելով ՆԳ նախարարի տրամադրութեան տակ, վերջինիս ենթարկելով ինչպես միլիցիան, այնպես էլ պահեստային զորամասերը, անցկացնելով զինապարտների խստագույն հաշվառում՝ դրանց գրանցելով հատուկ մատյաններում⁹⁴⁰: Դասալքութեան հարցը օրակարգային էր, դրան անդրադառնում էին բոլոր գերատեսչութիւնները, հատկապես ուժային նախարարութիւնները և դրանց ղեկավարները. Հայաստանի զորքերի սպարապետ գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարբեկյանը ՀՀ վարչապետին ուղղված 1919 թ. մայիսի 23-ի գրութեան մեջ նշում էր, որ չնայած ձեռնարկված միջոցներին, դասալքութեան դեմ պայքարը ցանկալի արդուներների չի հանգեցրել, ընդհակառակը՝ զորամասերը զգալի չափով կազմալուծվել են և նոսրացած զորակազմը իրեն վստահված բանակը շատ ծանր վիճակի մեջ է դրել, առաջարկում էր ստեղծված ծանր վիճակից դուրս գալու և դասալքութիւնը հաղթահարելու համար կարճ ժամանակամիջոցում ընդունել արտակարգ միջոցներ, այն է՝ 1) ընդունել դասալքութիւնը խստորեն պատժող օրենք, 2) թուլատրել զորքերում ռազմա-դաշտային դատարանների ստեղծումը և 3) օրենք ընդունել, որն արգելում է զինապարտներին քաղաքացիական ծառայութեան ընդունել: Նազարբեկյանը այդ ամենը համարում էր չափազանց կարևոր, գտնելով, որ հասարակութիւնը պետք է խորապես գիտակցի այդ հանգամանքը՝ ունենալու հայրենիքի ծառայութեան համար պատրաստ բանակ⁹⁴¹:

Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաև Նախարարների խորհրդի 1919 թ. Հունիսի 25-ի նիստի որոշումը: Նիստում լսվում է Արդարադատութեան նախարարի զեկուցումը ՆԳ նախարարութեան՝ դասալքութեան դեմ կռիւն վերաբերյալ ներկայացրած օրինագծի մասին. որոշվում է համաձայն 1919 թ. Հունիսի 5-ի կառավարութեան կողմից ընդունված օրենքի, հաստատել այդ օրինագիծը, հայտարարելով մահվան պատժի վերաբերյալ 10-րդ կետի քննութեան մասին⁹⁴²: 1919 թ. Հուլիսի 8-ին կառավարութիւնը կրկին քննում է դասալքութեան խնդիրը: Անդրադառնալով այդ խնդրին, Նախարարների խորհուրդն իր այս նիստում լսում է ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար **Ա. Մաքսապետյանի** զեկուցումը դասալքութեան օրենքին մի քանի անհրաժեշտ լրացումներ անելու մասին: Նիստում որոշվում է 1919 թ. Հունիսի 5-ի օրենքի համաձայն հաստատել լրացուցիչ հոդվածներ, ըստ դրանց՝ 1) մեկից ավելի անգամ դասալքութեան մեջ գտնվող-

⁹⁴⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 86, ք. 58-61, 87:

⁹⁴¹ Նույն տեղում, գ. 86, ք. 55:

⁹⁴² Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 141:

ները հանձնվում էին զինվորական դատի, 2) սույն օրենքը ամենուրեք ուժի մեջ էր մտնում լույս տեսնելուց 24 ժամ անց⁹⁴³: 1919 թ. հուլիսի 23-ին Նախարարների խորհուրդը դարձյալ իր հերթական նիստում քննարկում է չարաքառատիկ դասալքություն խնդիրը՝ լսելով ՆԳ նախարարի պաշտոնական **Ս. Մանասյանի** կողմից մտցվող օրինագծի մասին 26, 27 և 28 տարեկան քաղաքացիներին երեւանի, էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում գորակոչի ենթարկելու մասին: Այս օրինագծի կապակցությամբ որոշվում է համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի՝ հաստատել ներկայացված օրինագիծը⁹⁴⁴:

Անդրադառնալով դասալքության և զինապարտության խնդրին, ՆԳ նախարար **Ա. Գյուլխանդանյանը** 1919 թ. օգոստոսի 21-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդին ներկայացրած զեկուլցում (N° 2713/BX 2606) անդրադառնում է Կարսի նահանգապետից ստացված օգոստոսի 10-ի զեկուցադրում (N° 3074) արժարժված հարցերին, որոնք վերաբերում էին զորահավաքի խնդիրներին, վերջինիս գեղահեղձությանը, որ զորակոչը անհրաժեշտ արդյունքը չի տալիս, որ երիտասարդությունը, գրեթե բոլորը դրսում են և հետագայում գորակոչային տարիքը կարող է անբավարար լինել մեր գնդերի շարքերը համալրելու համար: Այնուհետև նշվում էր, որ դրա հիման վրա համաձայնվելով 4-րդ բրիգադի պետ Սեպուհի հետ, ինքը ենթադրում է, որ զինակոչի կարելի է ենթարկել մինչև 32 տարեկաններին ևս: Լիովին համաձայնություն արտահայտելով Կարսի նահանգապետի զեկուցադրում բերված հետևություններին հետ և հաշվի առնելով նահանգում տվյալ պահին զորական ուժի իրական պահանջները բավարարելու անհնարինությունը, որպես հետևանք գլխավորապես հայկական բնակչության սակավաթվության, և որը էվակուացիայի էր ենթարկվել այդ նահանգից թուրք-թաթարական հարձակումների ժամանակ, և ետ չէր եկել, ՆԳ նախարարը Նախարարների խորհրդից խնդրում էր իրականացնել զինապարտների 29, 30, 31 և 32 տարեկանների զորակոչ: Արդյունքների մասին կարգադրություն արվեց հաղորդել զորահավաքի գծով գլխավոր վարչությանը՝ անհապաղ անհրաժեշտ կարգադրությունների համար⁹⁴⁵:

Սակայն ավելի դժվար էր դասալիքների այն կատեգորիայի հետ գործ ունենալուց, որոնք «զինված էին» պարսկական անձնագրերով, և օրը ցերեկով ազատ շրջում էին երեւանում և այլ քաղաքներում: Դա մեծ չարիք էր, և բարոյալքող ազդեցություն էր թողնում ողջ հասարակության և բոլոր խավերի վրա: Դեռ 1919 թ. օգոստոսին ՀՀ Զորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով հատուկ կոմիսարի պարտականությունները կատարող

⁹⁴³ Նույն տեղում, գ. 96ա, բ. 7:

⁹⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 100 (43), բ. 167; գ. 96ա, բ. 28:

⁹⁴⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 2, բ. 157:

կապիտան **Վ. Մուրադյանը**⁹⁴⁶, որը նաև ՀՀ Հետախուզական ծառայություն լավագույն սպաներից էր, առիթ է ունենում գործ ունենալ արդեն բավականաչափ ասեկոսների ու աղմկոտ խոսակցությունների նյութ դարձած, այսպես կոչված, պարսկական անձնագրեր ունեցող անձանց հետ, որոնք այդ ճանապարհով ևս խուսափում էին գորակոչից և բարոյալքություն մտցնում առանց այն էլ շատ դժվարությունների ու խնդիրների առաջ կանգնած Հայկական բանակի շարքերում: Դասալքության դեմ պայքարի պատմության տեսանկյունից կարևորվում է **Վ. Մուրադյանի** 1919 թ. օգոստոսի 7-ի պաշտոնական դիմումագիրը՝ ուղղված Երևանի զորքերի պետին և պարսկահատակ հայերի Հայրենակցական Միությունը, որում վերջինս ընդգծում էր ոչ պարսկահատակ հայերի կողմից գորակոչից ազատվելու նպատակով ոչ օրինական ճանապարհով պարսկական անձնագրեր ձեռք բերելու փաստերի ու դեպքերի մասին: Այնուհետև Վ. Մուրադյանը նշում էր, որ իր աշխատանքի ապահովածության և նման դասալիքներին բռնելու համար, և վերջապես այդ գորակոչներից իսկական պարսկահատակներին ձեռքազատելու և տրվող երաշխիքների արդյունավետության համար ինքը խնդրում է Հայրենակցական Միությունից իրենց եղբայրակիցներին լայնորեն տեղյակ պահել Հատուկ Կոմիտեի կամ Հանձնաժողովի ստեղծման մասին, որը պետք է զբաղվեր վերը նշված փաստաթղթերի (անձնագրերի) ստուգմամբ: Ընդ որում, **Վ. Մուրադյանը** գրություն մեկ չեղտում էր, որ իսկական կհամարվեն այն անձնագրերը, որոնք կնշագրվեն Հայրենակցական Միության ղեկավարության և ստեղծվելիք Հանձնաժողովի կողմից, իսկ այն անձինք, ովքեր կներկայացնեն առանց վերջիններիս կողմից նշումների փաստաթղթեր, իր կողմից կձեռքավորվեն՝ որպես գինվորական պարտականություններից խուսափողներ⁹⁴⁷: Այս նույն մտքերն են շոշափվում նաև ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար **Ս. Տիգրանյանի** 1919 թ. նոյեմբերի 22-ի դիմումագրում՝ ուղղված ՆԳ նախարարին, որում վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ «պարսկական անձնագրերով զինված» դասալիքների մասին, ասելով, որ Զորահավաքի գծով Հատուկ կոմիսար **Վ. Վալադյանի** և գորամասերի հրամանատարների հաղորդագրություններից իրեն հայտնի է դարձել, որ գորակոչային տարիք ունեցող շատ անձինք իրենց գինվորական ծառայողական պարտականություններից ազատելու նպատակով անհայտ ճանապարհով ձեռք են բերել կեղծ պարսկական անձնագրեր: Արտաքին Գործերի նախարարը ընդգծում էր, որ ինքը բանակցությունների մեջ է մտել Երևանում գտնվող պարսկական հյուպատոսի հետ այն անձանց գորակոչելու հարցի հետ կապված, ովքեր ունեին կեղծ պարսկական անձնագրեր՝ չլինելով պարսկահատակներ: Արտաքին Գործերի նախարարը տեղեկացնում էր ՆԳ նախարարին, որ այդ

⁹⁴⁶ Տե՛ս **Վ. Հ. Վիրաբյան**, Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), էջ 64-67:

⁹⁴⁷ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 96, ք. 28, 30:

բանակցութիւնների արդունքով ընդունվել են ներքոհիշյալ որոշումները. 1) Պարսկական անձնագրեր ունեցող բոլոր անձանց, ովքեր կասկածվում են դրանք ոչ օրինական ճանապարհով ձեռք բերելու մեջ, անհրաժեշտ է ուղարկել պարոն պարսկական հյուպատոսի մոտ՝ հաղորդելով նրան բոլոր այն տվյալների և փաստաթղթերի մասին, որոնք կապացուցեն նրանց ՀՀ քաղաքացի լինելը: Պարսկական հյուպատոսարանում անցկացվելու է հետաքննութիւն նրանց պարսկահպատակ լինելու վերաբերյալ՝ արդունքից կախված կլինի տվյալ գորակոչային տարիքի անձանց գորակոչից ազատելու հարցի հետագա վճռումը, 2) Պարսկական հյուպատոսը հանդես է գալիս հայտարարութեամբ, համաձայն որի բոլոր պարսկահպատակ հայերը 20 օրվա ընթացքում պետք է իրեն ներկայանան բոլոր փաստաթղթերով, ապացուցելու համար իրենց հպատակութիւնը և ստանալու հատուկ վկայական, որը կտրվի մանրագնին ստուգումից հետո: Այդպիսի վկայականները պարտադիր են ՀՀ իշխանութիւնների համար և դրանց կրողները ազատվում են գորահալաքից: Փաստաթղթի վերջնամասում արված է մակագրութիւն, որում ասվում էր, որ այդ տեղեկատվութիւնը ուղարկվում է ի գիտութիւն, նկատի ունենալով դրանց անհրաժեշտութիւնը հյուպատոսի կողմից հարկ եղած կարգադրութիւնների տեսանկյունից ելնելով⁹⁴⁸: Այս գործն ունեցավ շարունակութիւն: Այսպես, Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար պ. **Լ. Եվանգուլյանը** սկսեց ստանալ զանազան բանգատներ ու բողոքագրեր, որոնք դիվանագիտական ուղիներով փոխանցվում էին Արտաքին Գործերի նախարարին, ինչպես նաև պարսկական հյուպատոսին, որոնցում հեղինակները փորձում էին պաշտպանվել կարծես թե իրենց նկատմամբ «անարդարացի» վարքագիծ որդեգրած գորահալաքային մարմիններից: Այսպես, դեռ 1919 թ. նոյեմբերի 6-ին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարի անունից ՀՀ Ն Գ նախարարութեան դիվանագետին է ուղարկվում մի հեռագիր (N° 4569). «Սրանց կից ուղարկվում է Ձեզ Վրաստանի մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ պ. Եվանգուլյանի N° 212 հեռագրի պատճենը՝ պարսկահպատակ հայերի զինակոչի կանչելու մասին: Խնդրում ենք այս մասին զեկուցել պ. մինիստրին՝ ի տեղեկութիւն և ի կարգադրութիւն. դիվանագետ»⁹⁴⁹: Իսկ բուն գրութեան մեջ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը մինիստր-նախագահին հաղորդում էր հետևյալ ուշադրալ բովանդակութեամբ հեռագիրը. «Երևանի պարսկական հյուպատոսի հաղորդումը. Զինվորական պարտականութիւնների գծով Կառավարական Հատուկ կոմիտարը չնայած բողոքներին, դրանցում է պարսկահպատակ հայերին, ձերբակալում և ենթարկում է տուգանքի չներկայացածներին: Գլխավոր հյուպատոսի միջնորդագրի համաձայն խնդրում եմ արտակարգ

⁹⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 71, ք. 171:

⁹⁴⁹ Նույն տեղում, ք. 149:

միջոցներ ձեռնարկել. Դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝ Եվանգուլյան»⁹⁵⁰: Ըստ երևույթին, պարսկահպատակներին զինվորազերելու գործում թույլ էին տրվել որոշ սայթաքումներ ու սխալներ, վարկաբեկելով ճիշտ քաղաքական մոտեցումը տվյալ խնդրում, որից էլ օգտվել էին որոշ հայ քաղաքացիներ, օգտագործելով իրենց հնարավորությունները, դիմել էին պարսկական հյուպատոսին, վերջինս էլ դիմել էր Եվանգուլյանին, և նա էլ ձգտելով խուսափել դիվանագիտական սկանդալային իրավիճակների առաջացումից, դիմել էր կառավարությունը, ինչից էլ ելնելով հայկական կողմը փոքր-ինչ տեղի էր տվել, փորձելով լուծել խնդիրը և լարվածությունը վերացնել⁹⁵¹: Դժբախտաբար, խնդիրը դրանով չի ավարտվում ու չի էլ հանգուցալուծվում, ունենալով ավելի խոր արմատներ՝ կապված լինելով շատ մեծ մեքենայությունների հետ: Լ. Եվանգուլյանին հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի հեռագրում ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարություն գլխավոր քարտուղարը արդեն ինքն էր խնդրում վերջինից պարսկական հյուպատոսից պարզել, թե ինչ փաստաթղթերի հիման վրա են տրվում պարսկական անձնագրեր, քանզի իրենք ունեն պաշտոնական տեղեկություններ, որ շատ հայեր ներկայացնում են կեղծ պարսկական անձնագրեր՝ հայկական բանակում զինվորական ծառայությունից խուսափելու համար⁹⁵²: Զորահավաքի և պարսկահպատակների գործերը կարգավորելու ու դասալքություն դեմ պայքարում անհարկի դիվանագիտական բարդություններից խուսափելու նպատակով 1920 թ. օգոստոսի 24-ին (N° 4910 - համապատասխան գրություն-շրջաբերական է ուղարկվում ինքնավարություններին՝ ի գիտություն): Արտաքին Գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը հատուկ գրությամբ դիմում է ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարին. «Զանազան թյուրիմացությունների առաջն առնելու և Պարսից Հիւպատոսի հետ անախորժություններ չունենալու համար նախարարությունը հետեւեալ համաձայնութեան եկալ Պարսից Հիւպատոսի հետ. 1. Բոլոր հայ պարսկահպատակները պարտաւոր են իրենց անցագրերը ներկայացնել Արտաքին Գործերի նախարարութեան - Վիզա անելու համար. 2. Այն դէպքում, երբ հաստատւի որ պարսկական անցագիր կրող անձը ոչ պարսկահպատակ է, նախարարութիւնը անմիջապէս կը յայտնի Հիւպատոսին, որ կը ջնջէ իր տոմարներից այդպիսինի անունը. 3. Հիւպատոսարանը այս մտքով կը յայտարարէ հայ պարսկահպատակներին: Խնդրում եմ կարգադրել յայտնել այդ մասին Զեզ ենթակայ համապատասխան յիմնարկու-

⁹⁵⁰ Նույն տեղում, գ. 77, ք. 150:

⁹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 403, ք. 22, 25; գ. 234, ք. 159, ՀՀ ՆԳ նախարարի օգնական Մ. Թորոյանը մի ազդում (1920թ.) հենց կոչ էր անում գորահավաքը իրականացողներին նրբանկատ լինել պարսկահպատակների նկատմամբ, նրանց նկատմամբ չարաշահումներ չթույլատրել, որպէսզի դրանից չվնասվեն և չխաթարվեն հայ-պարսկական հարաբերությունները. - ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 54, ք. 16:

⁹⁵² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 178, ք. 111:

թիւններին»⁹⁵³: Սակայն բարդությունները այդ հարցում չեն վերանում, առաջանում են նորերը, և ընդ որում՝ այլ տեղերից, այլ անհարթություններ առաջ բերելով պարսկահպատակների և առհասարակ օտարահպատակների զորակոչի ենթարկման խնդրում: Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ **Տ. Բեկզադյանի** 1920 թ. սեպտեմբերի 22-ի (№ 4267) հեռագրում՝ ուղղված ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին, կապված ՀՀ-ում անցկացվող օտարահպատակների զորակոչի հետ, խնդրվում էր հրահանգներ տալ, թե ինչպես վարվել այն իրավիճակներում, երբ որոշ քաղաքացիներ գտնվում են Վրաստանի տարածքում՝ իրենց համարելով այդ երկրի հպատակներ⁹⁵⁴: Ելնելով նման փաստերից 1920 թ. հոկտեմբերի 9-ի մի փատաթղթում Ն Գ նախարարութայն կողմից խնդրել էր դրվում ստեղծել մի հանձնաժողով, որը կզբաղվեր պարսկահպատակների զինվորական ծառայության խնդիրներով՝ ստուգելու համար փաստաթղթերը և դրանց համապատասխանությունը իսկականի հետ, թե ովքեր կարող են օրինական կարգով ազատվել զորակոչից⁹⁵⁵: Պարսկական կեղծ անձնագրերը իրենց «դերը» կատարում են, նպաստելով այդ չարաքաստիկ հարցի բարդացմանը: Սակայն իսկական չարիք էր, երբ դասալքությունը, կարելի է ասել, նպաստում էին նաև Հայկական միլիցիան, Ն Գ մարմինների աշխատակիցները, որոնց շնորհիվ էլ դասալքությունն ահռելի չափերի էր հասել և դարձել գրեթե անգսպելի: Դասալքություն կոչված չարիքի դեմը չկարողացան առնել, իսկ կյանքը ցույց էր տալիս և ապացուցեց, որ իրավացի էին գեներալ **Ա. Դուրախանյանի (Դուրախանովի)** նման մարդիկ, որոնք իշխանության բոլոր օղակներին, այդ թվում և Ն Գ մարմիններին ու միլիցիային կոչ էին անում պայքարել Հայկական բանակը արատավորող և ջլատող այդ ուժի դեմ, կամ էլ փորձում էին ինչ-որ մի ավելի լավ ելք որոնել, չէին երկնչում խոչընդոտների ու դժվարությունների առաջ, առավել ևս չէին հուսահատվում կարծես թե ոչինչ չխոստացող Հայկական իրականությունից, և փորձում էին պայքարել այդ չարիքի դեմ: 1919 թ. փետրվարի 20-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լավեց Զինվորական նախարարի գեկուցումը իսկական զինվորացուների (20-ից մինչև 25 տարեկան) և զինապարտների (26-ից մինչև 48 տարեկան) ընդհանուր թիվը ստուգելու և նրանց կանոնավոր զինվորակոչի ենթարկելու համար ցուցակագրական մարմին կազմակերպելու և այդ մարմնի ծախսերի համար մոտ 100 հազար ռուբլու ավանս հատկացնելու մասին հարցը: Նախարարների խորհուրդը քննարկում է այդ հարցը, որոշում հետաձգել և քննության առնել Ն Գ-ն զինվորական ատյանների վերաբերյալ ներկայացվելիք օրինագծի հետ միասին⁹⁵⁶:

⁹⁵³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 280, ք. 90:

⁹⁵⁴ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 330, ք. 38:

⁹⁵⁵ Նույն տեղում, ք. 35:

⁹⁵⁶ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 28:

Դասալքությունը իսկական չարիք էր բանակի համար և ժանտախտի նման քայքայում էր այն, և դրանից վրդովված՝ ազնվաբարո զինվորականությունը փորձում էր այն արմատախիլ անել, անարգանքի սյունին դամելով այդ գործում միլիցիայի և ՆԳՆ մարմիններին անբարո կեցվածքը, հաճախակի դրսևորվող հովանավորչության փաստերը: ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետին ուղղված իր 1919 թ. մարտի 4-ի գեկուցագրում (№ 1439) գեներալ-մայոր **Արսենի Սերգեյի Դոլուխանյան (Դոլուխանովը)** բառացի ընդգծում էր հետևյալը. «Գործուղման ժամանակ շրջագայելով Ղարաքիլիսա, Քուլագերան և Զալալ-Օղլի շրջանի գյուղերով, ես նկատեցի մեծ քանակությամբ դասալիք-զինվորներ, որոնք շրջում էին գյուղում: Դասալիք առողջ, ջահել տղային կարելի է տեսնել և գյուղի խանութում՝ մանր առևտրով զբաղվելիս: Ինձ մոտենում էին տեղի միլիցիայի հետ և խոսում, բոլորովին չամաչելով ու չվախենալով, որ իրենք հանցագործներ են, և իրենց կարող են ձերբակալել: Ողջ գյուղը, հազվադեպ բացառություններով, հազած է զինվորական հագուստ, հաճախ նույնիսկ ուսադիրներ: Ըստ երևույթին, տեղական վարչակազմը բոլորովին էլ չի պայքարում այդ չարիքի դեմ և մտադիր չէ ձերբակալել դասալիքներին ու պետական զգեստ գողացողներին՝ այն ժամանակ, երբ հայկական բանակի չարքերը նոսրանում են օր-օրի և նա քայլում է համարյա տկուր»⁹⁵⁷: Ի պատասխան Դոլուխանովի այս խիստ բնութագրականին, Ղարաքիլիսայի գավառային կոմիսար, պորուչիկ Անիկը 1919 թ. ապրիլի 16-ին Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված պատասխան գեկուցագրում (№ 1403), կապված Դոլուխանովի գեկուցագրում պարունակված փաստերի հետ գյուղերում լի դասալիքների մասին, և այն մասին, որ նրանց տեղական վարչակազմը սոսկ մատների արանքով է նայում և ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում արմատախիլ անելու այդ չարիքը, գտնում էր, որ վարչակազմի հասցեին Դոլուխանովի վերոնշյալ մեղադրանքները ուղեւորված են և մերկապարանոց: Ի պատասխան Անիկը փորձում էր արդարանալ՝ և իբր թե փորձում դասալքության իրական պատճառները մատնանշել, սակայն դա նրան, մեր կարծիքով, չի հաջողվում, քանզի հակափաստարկները շատ թույլ էին: Եվ այսպես, Անիկը գրում էր, որ գործառնների պետերի բոլոր պահանջները՝ բռնելու դասալիքներին, անմիջապես տեղական իշխանությունների կողմից կատարվել ու կատարվում են, ինչն, իհարկե, սուտ էր և իրականությունը բոլորովին չէր համապատասխանում, և այս առումով Դոլուխանովը լիովին իրավացի էր: Անիկը գրում էր նաև, որ դասալքությունն ունի ավելի խոր արմատներ և այդ չարիքը միայն ռեպրեսիաներով արմատախիլ անել հնարավոր չէ, ինչում նա մասամբ իրավացի էր, գտնելով՝ որ պեսզի զինվորը չփախչի, հարկավոր է նրա համար ստեղծել կյանքի ավելի

⁹⁵⁷ Նույն տեղում, ք. 85:

տանելի պայմաններ զորանոցներում և այլն⁹⁵⁸: Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարի տվյալներով, միայն 1919 թ. հունվարի 1-ից մինչև մայիսի 1-ը բռնված և զինվորական զորամասերի տրամադրությամբ հանձնված դասալիքների թիվը Սուրմալուի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Դիլիջանի գավառներում կազմեց 5867 մարդ⁹⁵⁹, բավականին պատկառելի մի թիվ, որ Հայկական իրապես գոյություն ունեցող և գործող բանակի մարտունակ մասի գրեթե 1/4 մասն էր կազմում⁹⁶⁰: Դասալքություն դեմ, անշուշտ, ձեռնարկվում էին քայլեր, սակայն առանց էական արդյունքների: Ընդունվեցին ժամանակավոր և այլ օրենքներ, հետագայում էլ ընդունված «Զորքերի շարքերը զորակոչի մասին» օրենքի համաձայն զորակոչային տարիքը 25-ից բարձրացվեց մինչև 28-ի⁹⁶¹:

Բողոքում էին բոլոր գավառամասերից, դժգոհում էին դասալիքներից ու դասալիքների կողմից դրսևորվող անկարգությունների ու զանազան խռովությունների դեմ: Ազետալի էր վիճակը Նոր Բայազետի գավառում, որտեղ միայն 1919 թ. մայիսի 1-ից մինչև հունիսի 15-ն ընկած ժամանակահատվածում միլիցիայի ու տեղամասային կոմիսարների ջանքերով ձերբակալվել էր 392 դասալիք⁹⁶²: Հենց այդ նկատի ունենալով Հայաստանի Տարածքի կոմիսարը, երբ 1919 թ. մարտի 5-ին Նոր Բայազետի գավառային կոմիսարին ուղղված հեռագրում ընդգծում էր հետևյալը. «Ներքին Գործերի նախարարի և զինվորական իշխանությունների մոտ եղած տեղեկություններից երևում է, որ Ձեր գավառում դասալքությունը վիթխարի կերպով աճում է: Վարչակազմը այս հարցում անգործություն է մատնվել: Կրկին խստագույնս հանձնարարում եմ տեղամասային գյուղական հասարակական, միլիցիայի կոմիսարներին՝ ձեռնարկել բոլոր միջոցները դասալիքներին ձերբակալելու համար՝ հանձնելով զինվորական իշխանությանը: Զգուշացնում եմ՝ այս կարգադրությունը չկատարող պաշտոնակատար անձինք կենթարկվեն խիստ պատժի»⁹⁶³:

Այս խնդիրն այնքան խճճված ու ցավազին էր, որ այդ խնդրի լուծման համար հաճախ զինվորական և ՆԳ նախարարությունները համագործակցում էին իրար հետ, ինչի մասին ցայտուն վկայում է մշտական, չընդհատվող գրադրությունը այս երկու ուժային գերատեսչությունների միջև: ՆԳ նախարարին ուղղված 1919 թ. մարտի 10-ի գրությունում (№ 1544) Զինվորական նախարար զեներալ-մայոր Հախվերդյանը նշում է, որ ամեն օր ինքը

⁹⁵⁸ Նույն տեղում, ք. 86:

⁹⁵⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 88, ք. 135:

⁹⁶⁰ Տե՛ս Վ. Հ. Վիրաթյան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, էջ 36:

⁹⁶¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 280, ք. 27:

⁹⁶² Նույն տեղում, գ. 293, մաս II, ք. 473-486:

⁹⁶³ Նույն տեղում, գ. 83, ք. 48:

քաղաքացիներից խնդրագրեր է ստանում ընտանիքի միակ կերակրողին զինվորական ծառայությունից ազատելու մասին, որոնց համաձայն ՀՀ պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովի որոշման պարտավոր են զորացրել ծառայությունից, ստուգելով հեղինակների խնդրագրերի ճշտությունը իսկությունը: Մյուս կողմից, ընդգծում էր ՀՀ Զինվորական նախարարը, դասալքությունը չի կրճատվում, քանզի դասալիքներն ազատորեն ապրում են իրենց գյուղերում և քաղաքներում, և զորքերը համարում չունենալով, «հաչում են», և ի վիճակի չեն կատարելու իրենց վրա դրված պարտականությունները: Զինվորական նախարարը ՆԳ նախարարին ուղղված դիմումագրում մեկ անգամ ևս համառորեն, վճռապես խնդրում էր ձեռնարկել շտապ և կատեգորիկ հրամաններ, գործողություններ՝ գալառային, տեղամասային, հասարակական և գյուղական կոմիսարներից պահանջելով հսկողություն սահմանել 20-ից 25 տարեկան տղամարդ բնակչության նկատմամբ, և անհապաղ բոլոր զինապարտներին քչել դեպի զորահավաքակայանները՝ զորքերի շարքերը համարելու նպատակով, իրավացիորեն նկատելով, որ գյուղական և քաղաքային տեղամասային կոմիսարները չեն կարող չիմանալ իրենց համագյուղացիներին և համաքաղաքացիներին, ընդգծելով, որ դասալիքների և զինվորացուների նկատմամբ թողտվությունը և թաքցնելը նշված կոմիսարների կողմից հանդիսանում է հանցագործություն, ուստի ինքը խնդրում է այդ մասին իրեն անհապաղ տեղեկացնել⁹⁶⁴:

1919 թ. հուլիսի 6-ին Նախարարների Խորհրդում լսվում է Զինվորական նախարար **Քրիստափոր Արարատյանի** զեկուցումը (№ 00152Ե), որում քննարկվում են ներքին քաղաքականության տեսանկյունից կարևոր մի շարք հարցեր, հենվելով ՆԳ նախարարից և զինվորական հրամանատարությունից ստացված հաղորդագրությունների վրա: Սույն զեկուցման մեջ առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում Դիլիշան-Ղազախի շրջանում զինվորների դասալքության տարածմանը, որն ընդունել էր չափազանց մեծ չափեր, ընդ որում ընդունելով հասարակական կարգ ու կանոնին սպառնացող բնույթ: Զեկուցման մեջ ընդգծվում էր, որ դասալիքները հավաքվելով զանազան խմբավորումների, ավելի ճիշտ ավազակախմբերի մեջ, նախապատրաստում և իրականացնում են հարձակումներ քոչվոր թաթարների վրա, իսկ տեղական վարչակարգի միջամտությունը դեմ էր առնում կազմակերպված զինված դիմադրություն: Զինվորական նախարարը զեկուցագրում նաև նշում էր, որ Նոր Բայազետի գավառում Զոդյան օպերացիայի իրականացման ընթացքում օրինականության ապահովման փորձի վրա հենվելով կարելի է ենթադրության գալ, որ Դիլիշան-Ղազախի շրջանում անհրաժեշտ է զինվորական զրուծյուն հայտարարել, Դիլիշանյան զորաջոկատի պետին իրավունք վերապահելով հիմնելու ռազմա-դաշտային դատարաններ: Ք.

⁹⁶⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 88, ք. 91:

Արարատյանի գեկուցման վրա հենվելով, Նախարարների խորհուրդը հունիսի 6-ին հանձնարարեց օրենք կազմել Դիլիջան-Ղազախի շրջանում գինավորական դրուծվուն հայտարարելու մասին, որը հաստատվեց 1919 թ. հունիսի 6-ի նիստում, համաձայն ՀՀ խորհրդարանի 1919 թ. հունիսի 5-ի ընդունած օրենքի: Դրանում ընդգծվում էր հետևյալը. ա) 1919 թ. հունիսի 6-ից Դիլիջան-Ղազախի շրջանում հայտարարել գինավորական դրուծվուն, և բ) վերապահել Դիլիջանի գործառնի պետին գինավորա-դաշտային դատարաններ հիմնելու իրավունքը⁹⁶⁵: Ավելին, ՆԳ նախարար Ս. Մանասյանը Դիլիջանից ՀՀ վարչապետին ուղղված 1919 թ. հուլիսի 8-ի հեռագրում նշում էր, որ դատալիքների հավաքն ավարտվել է, սակայն ընթացքում ձախողումներ են եղել, որոշ դատալիքներ փախել են, ինչը հարկադրել է ձեռքավալել դատալիքների 15 առաջնորդների, խնդրելով թուլյատրել դրանց դատի տալ⁹⁶⁶:

1919 թ. հուլիսի 1-ին Նախարարների խորհուրդը օրենք ընդունեց բնակչության գրանցման, գինապարտների հաշվառման և գորակոչի ենթարկելու մասին⁹⁶⁷, որը նպատակաուղղված էր դառնալ լուրջ կռիվան դատալքության դեմ ՀՀ կառավարության, տեղական վարչակազմի և գորահավաքային մարմինների ձեռքին: Դատալքությունը լուրջ խնդիր էր ողջ հանրապետության համար: Դատալիքների կենտրոնատեղի էր դարձել հանրապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը՝ Ալեքսանդրապոլը, և թվում էր, թե խնդիրները պարզապես անհաղթահարելի են: Այսպես, միայն 1919 թ. հունվարի 1-ից մինչև մարտի 23-ը բռնվել և Ալեքսանդրապոլի գավառային գինավորական պետի ու գանազան գործառների հրամանատարներին են հանձնվել 1358 դատալիք, սեպտեմբերի 5-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ը՝ 198 դատալիք⁹⁶⁸, ապրիլի 4-ից մինչև 30-ը՝ 1067 հոգի, որոնցից 635-ը եղել են դատալիք գինավորներ, իսկ մնացած 432-ը՝ ծառայության գծով չներկայացած գինապարտներ, ընդ որում դրամական տուգանքի են ենթարկվել 16-ը՝ 240 հազար ռ. գումարի չափով, որը գանձվել է դատալիքներից և գորակոչից խուսափողներից, իսկ տուգանվածների անունները հրապարակվել են առանձին թուղցիկներով՝ բնակչությանը ի գիտություն⁹⁶⁹: ՆԳ նախարարի օգնականը Ալեքսանդրապոլի գավառի գինավորական կոմիսարին ուղղված գրությունում կարևորում էր գորքերում չընդհատվող դատալքության դեմ միջոցառումներ մշակելու անհրաժեշտությունը, արձանագրելով, որ տեղական վարչակազմը բավարարվում է միայն այդ խնդրի վերաբերյալ դատարկ գրագրությամբ, առաջարկելով համատեղ ջանքերով ձեռնամուխ լինել միջոցառումների և գործողությունների ծրագիր մշակելուն՝ դատալիքներին բռնե-

⁹⁶⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 28, ք. 90-91, Ֆ.Պ - 201, ց. 2, գ. 609, ք. 3, 4, 5 և այլն :

⁹⁶⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 25, ք. 25:

⁹⁶⁷ Նույն տեղում, ք. 133:

⁹⁶⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 88, ք. 100, 260:

⁹⁶⁹ «Յառաջ», 11 մայիսի, 1920, N° 96:

լու և զորամասեր հասցնելու համար, հաճախակի կազմակերպելով և անց-կացնելով շուրջկալներ⁹⁷⁰:

Սակայն անդրադառնալով դասալքության կանխարգելման ուղղու-թյամբ ՆԳ մարմինների, միլիցիայի և զինվորական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված քայլերի պատմությունը, հարկ է առանձնահատուկ նշել, որ նույնիսկ այդ դժվարագույն օրերին Զինվորական և ՆԳ նախարա-րությունների վերին էջերում կային մարզիկ, որոնք ինչ-որ տեղ փոր-ձում էին հեռուն նայել, և սկզբունքորեն դեմ էին ամեն ցանկացած եղա-նակով դասալքության դեմ պայքարել, կիրառելով նաև անթույլատրելի, հա-կաօրինական մեթոդներ, ինչպես նաև չէին խրախուսում ինքնակամ ձեռ-նարկած գործողությունները, այլ ձգտում էին ելնել որոշակի օրինականու-թյունից, չվարկաբեկելով պետության գաղափարը: Այսպես, Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր **Ք. Արարատյանը** 1919 թ. նոյեմբերի 21-ի հրամա-նագրում ընդգծում է իր կողմից բազմիցս նշված մի այնպիսի արատավոր երևույթի մասին, երբ մի շարք սպաներ, չուսնենալով դեկավարության կողմից տրված թույլտվություն, իրենց գործառնելը լրացնելու նպատակով ինքնակամ զբաղվել են դասալիքների որսով, որով իսկական խառնաշփոթ են մտցրել դասալքության դեմ պայքարի խնդրում: Հենց դա էր պատճառը, որ Ք. Արարատյանը նշված վիճակը համարելով անթույլատրելի երևույթ, իր հրամանագրում կատեգորիկ կերպով արգելում էր հայկական բանակի սպաներին ինքնակամ ու միանձնյա, առանց տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչների, և առանց իր դեկավարության կողմից տրված հատուկ վկայականի, որ տվյալ անձինք գործողման էին մեկնում՝ դասալիքներ բռնելու, այդ նպատակով գլուղներում հետախուզում չթյամբ զբաղվելու հա-մար: Նախարարը զգուշացնում էր, որ հրամանագիրը խախտողները կեն-թարկվեն խիստ պատժի⁹⁷¹: Պայքարը դասալքության դեմ շարունակվեց: ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների համատեղ ջանքերով 1919 թ. սեպ-տեմբերի 17-ից մինչև հոկտեմբերի 5-ը՝ Երևանի գավառային զինվորական պետին ներկայացավ 1078 մարդ, որից 627-ը ընդգրկվեց գործող զորքի կազմում. նույն տվյալները սեպտեմբերի 17-ից մինչև հոկտեմբերի 19-ը կազմում են համապատասխանաբար 1340 և 801 մարդ, իսկ մինչև հոկ-տեմբերի 28-ը՝ Երևանի գավառային զինկոմիտարին ներկայացավ 1524 մարդ, որից 923-ին ուղեկցեցին գործող բանակ⁹⁷²:

1919 թ. հոկտեմբերի 31-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լավեց ՆԳ նախարարի հերթական զեկուցումը դասալիքների դեմ կռվելու միջո-ցառումների մասին: Որոշվեց հանձնարարել ՆԳ և Զինվորական նախարա-րություններին՝ խնդրանքով դիմելու ՀՀ պառլամենտի զինվորական հանձ-

⁹⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 71 - 201, ց. 1, գ. 85, ք. 23:

⁹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 88, ք. 301:

⁹⁷² Նույն տեղում, գ. 75, ք. 97, 119, 122, 131:

նաժողովին, որպեսզի վերջինս կազմակերպի մի այլ Հանձնաժողով, որը պիտի ուսումնասիրեր գործի դրուծվածը, նրա կարիքները և գործը բարելավելու միջոցները⁹⁷³: Հետաքրքրություն են ներկայացնում ՀՀ Զորահավաքի հարցով արտակարգ կոմիսար Վ. Վաղդյանի ՆԳ նախարարին հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի ղեկուցագրում պարունակվող տեղեկությունները՝ գորահավաքի մասին. դրանում նշվում էր, որ նոյեմբերի 11-ից մինչև 18-ն իր կարգադրությամբ զինվորապետարան (գորահավաքակայան - Վ. Վ.) է ուղարկվել 231 մարդ, բոլորն էլ զինապարտ: Դրանցից 227-ը բերվել էր բռնի կերպով և միայն 4-ը հոժարակամ ներկայացել են գորահավաքի գծով կոմիսարին: Սակայն ՆԳ նախարարին ուղղված այս ղեկուցագրում Վաղդյանը նաև ընդգծում էր մի կարևոր մանրամասնի մասին ևս, ըստ որի իր հավաքած մարդկանց մի խոշոր մասը տեղ չի հասնում, այսինքն, դեռ գորահավաքը չմտած, շատերը փախչում էին զինվորապետարանից և հավաքման կայանից, որ առնվազն 40-50%-ը կարողացել են փախչել, ավելացնելով նաև, որ ինքը հնարավորություն չունի հսկելու զինվորապետարանի և հավաքման կայանի վարչությունների գործունեության վրա⁹⁷⁴: Ավելին, ինչպես ակնհայտ է դառնում էջմիածնի և Սուրմալուի գավառները գործողված պառլամենտական Հանձնաժողովի կողմից Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանին ներկայացված նյութերի վերլուծությունից (1919 թ. դեկտեմբերի 29), առանձնապես մեծ դժգոհություններ էին կուտակվել դասավորության պատճառով, որի մեջ, ըստ այդ Հանձնաժողովի տվյալների, գործնականում մեղավոր էր հենց գավառական իշխանությունը, որն ինքն էր իր գործողություններով նպաստում հայոց գործը քայքայող այդ չարաղետ ժանտախտի տարածմանը՝ այսպես կոչված «խեղճերին» հավաքելով, իսկ ուժեղներին ազատելով նույնիսկ «օրինական» միջոցներով: Նույն վիճակն էր իշխում Աշտարակում. պառլամենտական Հանձնաժողովը այդ կապակցությամբ բերում էր մի երիտասարդ ձիավորի օրինակը, որն ըստ անօգնական վիճակում հայտնված քաղաքի միլիցիայատի վկայության, զինվորացու չէր, քանզի նա «ոմն Շահրյարցի Մուշեղն էր», որը ձեռքին ուներ Երևանի պարետից ձեռք բերած «վկայական», դա հնարավորություն էր տալիս ազատ ման գալ, և պարզապես խուսապել զինվորական պարտականությունների կատարումից⁹⁷⁵, որն այնքան էլ հազվադեպ երևույթ չէր այդ օրերին: 1920 թ. ՆԳ նախարարության ապրիլի 20-ի շրջաբերականում՝ ուղղված բոլոր գավառային կոմիտարներին, քաղաքային երկաթուղաբաժնային պետերին, և մասնավորապես Կարսի նահանգապետին, կապված այն բանի հետ, որ որոշ վարչական ներկայացուցիչներ անհետևանք վերադարձնում են զինվորական մասերից ստացված գրությունները, դրանցում պահանջվում

⁹⁷³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96ա, ք. 93, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս II, ք. 375:

⁹⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 77, ք. 160:

⁹⁷⁵ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 607, ք. 14:

էր ձեռքարկել զորամասերից փախած զինվորներին, գտնել նրանց կողմից օտարված-վաճառված համազգեստները և զենքերը, ինչը դարձել է իսկական չարիք, կոչ էր արվում վերացնել նման երևույթները, ճշտորեն կատարել զորամասերից ստացված պահանջագրերը՝ ձեռքարկված դասալիքներին անհապաղ հասցնել իրենց ծառայության վայրերը, գտնելով և առգրավելով զինվորական գույքը, զենքն ու զինամթերքը, հարկ եղած դեպքում նաև պատասխանատվության ենթարկելով զինվորացուների հարազատներին⁹⁷⁶։ Եվ չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, 1920 թ. կեսերին ևս դասալքությունը մնում էր և մնաց որպես Առաջին Հանրապետության ցավոտ ու դժվարագույն խնդիրներից մեկը, և դա այն պարագայում, երբ ոչ քչերը հաճախակի նաև օգտվելով ՀՀ միլիցիայի, Ներքին Գործերի նախարարության բազմաթիվ ոչ պատասխանատու, անբարեխիղճ աստիճանավորների ու պաշտոնյաների հովանավորչությունից, երբեմն էլ ընկերակցությունից, խուսափում էին բանակում իրենց պարտականությունները կատարելուց։ Դա էր այն հիմնական պատճառներից մեկը, որ Հայաստանի Հանրապետությունում դասալքության դեմ պայքարը 1918-1920 թթ. էական ու գործնական արդյունքներ չէին տալիս, իսկ թիվը պարզապես աճուկ էր մի փոքրիկ երկրի համար. այսպես, **1919թ. դեկտեմբերի 22-ի վիճակով դասալիքների թիվն ամբողջ Հանրապետությունում կազմում էր 17665 մարդ** (այս բեռով էլ երկիրը թևակոխեց 1920 թվականը - Վ. Վ.), իսկ ըստ գավառների պատկերն հետևյալն էր 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ի վիճակով⁹⁷⁷։

Աղյուսակ 3

Գավառները	Ինչ ժամանակամիջոցում	Դասալիքների թիվը
1. Երևանի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	3474
2. Էջմիածնի գավառ	1 հունվարի -15 նոյեմբերի	1265
3. Սուրմալուի գավառ	1 հունվարի - 15 դեկտեմբերի	729
4. Նոր Բայազետի գավառ	1 հունվարի - 1 դեկտեմբերի	2840
5. Դարալագյազի գավառ	1 հունվարի - 1 դեկտեմբերի	416
6. Ղարաքիլիսայի գավառ	1 հուլիսի - 15 նոյեմբերի	1399
7. Դիլիջանի գավառ	1 հունվարի - 15 նոյեմբերի	1208
8. Ալեքսանդրապոլի գավառ	1 հունվարի - 1 դեկտեմբերի	4516
9. Կարսի գավառ	1 հունվարի - 15 նոյեմբերի	1729
10. Կաղզվանի գավառ	1 հունվարի - 15 նոյեմբերի	24
11. Արդահանի գավառ	1 հունվարի - 15 նոյեմբերի	65
Ընդամենը	-	17665 մարդ

⁹⁷⁶ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 26, ք. 150:

⁹⁷⁷ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 29ա, ք. 348:

Սույն փաստաթուղթը ղինակոչային պարտականությունների գծով Գլխավոր վարչություն պետի կողմից ներկայացվել է Նախարարների խորհրդի նախագահին (№ 4304 գրություն), և դա այն դեպքում, երբ Հայկական բանակի իրական մարտունակ մասի թիվը, որի մասին վերն արդեն ասել ենք, իրականում էր գերազանցում 16-18 հազարի սահմանադիմը: Անշուշտ, այստեղից հասկանալի է դառնում, որ վերը նշված գործոնները և երևույթները էապես նպաստել են դասավորության ու այլ բացասական երևույթների տարածմանը Հայկական բանակի զորամասերում՝ հանդիսանալով 1920 թ. թուրք-հայկական աղետաբեր պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության ղինված ուժերի պարտության գլխավոր պատճառներից մեկը: Անդրադառնալով այդ հարցին, հայ հոգևոր գործիչ Գարեգին արք. Հովսեփյանը Հայաստանի Հանրապետության կրած ԶախԶախիչ պարտության գլխավոր պատճառը համարում էր Հայկական բանակի և ժողովրդի կոմիտե կորույթի, ոգու պակասը⁹⁷⁸, ինչի հետ լիովին համակարծիք է նաև Կ. Սասունին, ասելով, որ անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը նպաստել են հայկական զորքի կոմիտե կորույթի և մարտունակության անկմանը⁹⁷⁹: Վերջինս մի այլ կապակցությամբ ավելացնում է. «Հայաստանի Հանրապետության զորքը կը կազմակերպվեր ռուսական մեծ բանակի սխստմով, ուր արևմտահայ ղինվորական ուժերը տեղ չունեին իրենց սանձարձակ բնավորություն և ղինվորական անկանոն անցեալին հետևանքով»⁹⁸⁰: ՀՀ Զինվորական նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանը** 1918-1920 թթ. Հայկական բանակի թուլության գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր դասավորություն և անկարգապահություն ծնող գործոնները, ինչպես զորամասերի մասնակցությունը Զանգիբասարի, Վեդիբասարի և այլ վայրերի՝ մահմեդական խռովարար բնակչությունից մաքրագործմանը նպատակաուղղված ռազմական գործողությունները, այնպես էլ Հայկական բանակում իրար կողքի երկու ղինվորական համակարգերի՝ կանոնավոր բանակի կազմակերպման հին ռուսական և խմբապետական-ֆիդայական, անկանոն զորամասերի կազմակերպական համակարգերի առկայությունը, դրանց հակադրվածության հանգամանքը, բուլչեիկյան-մոսկովյան գործոնը և այլն⁹⁸¹: Կարսի նահանգապետ **Ստ. Ղորղանյանը** իր մի գրության մեջ՝ ուղղված ՆԳ նախարարին, ընդգծում էր, որ օրինակ, Սարիղամիշի և Կարսի զորամասերում դասավորության խորացմանը մեծապես նպաստել է հայ զորքի մասնակցությունը իրենց

⁹⁷⁸ Տե՛ս **Գ. արք. Հովսեփյան**, Կարսի անկումը 1920 թ., Օրագրություն // «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1989, № 3, էջ 105-160:

⁹⁷⁹ Տե՛ս Կ. Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11, Սեպտեմբեր, էջ 116:

⁹⁸⁰ Տե՛ս **Կ. Սասունի**, Մայիսյան խռովությունները և թաթարական ապստամբ շրջանները: Հայաստանը 1920-ին, Պէյրոս, տպ. «Համազգայինի», 1968, էջ 28:

⁹⁸¹ Տե՛ս **Ռաֆեհ**, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7 (է), Գ. հրատ., էջ 326, 329-338:

Հայտնակ 36 գյուղերի պլան-թավանին, որն ըստ նահանգապետի «այնքան ռեկլամային էր, այնքան հմայիչ, որ այդ բոլոր դասալիքները փախչում էին դեպի Օլթի, գնում էին դեպի այն ավետյաց երկիրը, ուր մարդիկ հերոսաբար թաղանում էին և հարստանում»⁹⁸², ինչն ամենևին հեռու չէ մերկապարանոց ճշմարտությունից, քանզի պատմություն փորձն այդպիսի օրինակներ քիչ չունի, և այն չի կարելի անտեսել կամ սվաղել: **Յ. Իրազեկը (Հ. Տեր-Հակոբյան), Յովհ. Սահակյանը և Վահե Արծրունին** դասալքություն ծնող պատճառների մեջ գլխավոր տեղ են հատկացնում բոլշևիկյան քարոզչությունը, ասելով, թե մեծամասնականները կարողացան պղտորել և քայքայել Հայկական բանակը, հատկապես ազդելով Հայոց զորքի անվարժ և շտապով հավաքված զինվորական զանգվածի վրա, հնարավորություն տալով, որ փախուստի «ասպարեզ տեսած» դասալիքները հանգիստ լքեն ռազմաճակատը և ուղևորվեն դեպի Թիֆլիս կամ իրենց գյուղերը, կամ էլ Պարսկաստան, ինչը հաստատվում է նաև դեպի Անդրկովկաս և Հայաստան առաջնաղացող XI Կարմիր բանակի հրամանատարություն մի շարք հետախուզական և այլ բնույթի տեղեկագրերով⁹⁸³: Հենց այդ գործոններն էլ նպաստեցին դասալքության խորացմանը զորքերում, վերջին հաշվով հանգեցնելով Հայկական բանակի տկարացմանը: Այնուհանդերձ, դասալքության դեմ հետագա պայքար կար այդ տարիներին, սակայն ոչ ցանկալի արդյունքներով: Այս առումով հետաքրքիր է **Ա. Գյուլխանդանյանի** 1920 թ. ապրիլի 5-ի «Կառավարության լրաբերում» հայտարարությունը, որում վերջինս փորձում էր ըմբռնել ու բացահայտել դասալքության խնդիրը և գտնել դրա լուծման հնարավոր ուղիները, գործնական տարբերակները, իր հայտարարության մեջ ընդգծելով. «Չնայած մեր բազմիցս արած կարգադրություններին և ձեռք առած միջոցներին, դասալքությունը ոչ միայն չի պակասում, այլ բազմանում է և այդ ոճրագործությունների պարտավան որջերը դժբախտաբար գլխավորապես ներկա պահին մնում են Երևանը և Ալեքսանդրապոլը»: Ի նկատի ունենալով այս ամենը, ՆԳ նախարարը առկա օրենքի 1-ին հոդվածի համաձայն, որը հաստատված էր Նախարարների խորհրդի կողմից դեռևս 1919 թ. հուլիսի 1-ին, պահանջում էր, որ ՀՀ բոլոր արու քաղաքացիները՝ 16-ից մինչև 43 տարեկան, պետք է մշտապես իրենց մոտ ունենան իրենց շրջանի զինվորական ատյանից վերցված վկայականներ⁹⁸⁴: Այսքանով սակայն վերջինս չի բավարարվում, և հետագայում ևս անում է մի շարք այդպիսի հայտարարություններ, որոնք ինչ-որ տեղ հիշեցնում են հուսա-

⁹⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 636, ք. 20:

⁹⁸³ Տե՛ս **Յ. Իրազեկ**, Մօտիկ անցեալից, Պատմական Դէպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 66-68, 72, 80: **Յովհ. Սահակեան**, Երկու տարի Հայկական բանակին մէջ, էջ 130-131: **Վ. Արծրունի**, Հայ-Թաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիինը, Շատախ, էջ 10-11, 18-20, 30-34, 34-106, 122, 321 և այլն, «**Բանքեր Հայաստանի Արիսիմներ**», 1983, N° 2, էջ 88-89, 103 և այլն:

⁹⁸⁴ «**Կառավարության Լրաբեր**», 1920, 5 ապրիլի, երկուշաբթի, N° 9:

Հատ ճիգեր՝ փրկելու դրուժյունը և «Հաջողությամբ» լուծելու Հայկական բանակի զորահավաքային հիմնական դիրքները: 1920 թ. ապրիլի 17-ին ՆԳ նախարարը կրկին «Կառավարութեան լրաբերում» հանդես է գալիս կարևոր Հայտարարությամբ, որում նա ընդգծում էր, որ Հակառակ դասալիքների դեմ Կառավարական 1919 թ. Հունիսի 5-ի օրենքի 1-ին կետի, մի քանի նախարարությունների հիմնարկություններում ծառայում են զինակոչային Հասակի անձինք, 20-ից մինչև 32 տարեկան, որոնք ընդունվել են աշխատանքի առանց Համապատասխան գավառական զինվորական ատյաններից ստացված վկայականների, կամ թեպետև ունեն այդպիսիք, բայց դրանք տրված են այդ ատյաններից մինչև 1919 թ. Հունվարի 1-ն ընկած ժամանակահատվածի Համար, և այլևս ոչ մի նշանակութուն, այսինքն՝ իրավական ուժ չունեն, պահանջելով կարգ ու կանոն Հաստատել այդ բնագավառում, ստուգել գործի նաև փաստաթղթային կողմը: Հայտարարութեան վերջնամասում ՆԳ նախարարը ընդգծում էր, որ խուսափելով բաժանմունքների պետերին պատասխանատվության ենթարկելուց, որոնք ծառայութեան են ընդունել մարզկանց, որոնք անհրաժեշտ փաստաթղթեր չունեն, այնուամենայնիվ ինքը հարկ է համարում նախարարությունների լիազորված մարզկանց միջոցով անհապաղ խստորեն պահանջել ստուգելու բոլոր կասկածելի ծառայողների փաստաթղթերը, որոնք հնարավոր է՝ ենթակա են զորակոչի⁹⁸⁵: Կարծես թե որպես արձագանք, տեղերում որոշ տեղաշարժ նկատվեց, և ՆԳ-ն մարմինները, միլիցիան փորձեցին դասալքութեան խնդիրը լուծել, օգտվելով նաև տեղական վարչակազմի աջակցութունից: Այսպես, 1920 թ. ապրիլի 25-ի իր գեկուցադրում՝ ուղղված ՀՀ զորքերի հրամանատարին, 1-ին Առանձին Հայկական Հետևակային բրիգադի պետ գեներալ-մայոր Շելկովնիկյանը (Շելկովնիկովը) արդարացիորեն նշելով դասալիքների կողմից նկատվող պետական ունեցվածքի գողութեան ու վերավաճառքի մասին, միաժամանակ պահանջում էր անհապաղ անհետաձգելի միջոցառումներ ձեռնարկել տեղական վարչակազմի Հետ միասին, ոչ միայն դասալիքներին բռնել, այլև բռնադրվել նրանց ողջ ունեցվածքը⁹⁸⁶: 1920 թ. ապրիլի մի այլ հետաքրքիր գրութեան մեջ, որի հեղինակը Դիլիջանի գավառային կոմիսարն է, և որի վրա կա մակագրութուն ռուսմիստր Զավրեևի անունով, խնդրվում է պարզել, թե գավառային կոմիսարը 1919 թ. Հունվարի 1-ից մինչև 1920 թ. Հունվարի 1-ը, և 1920 թ. Հունվարի 1-ից մինչև նույն թվականի ապրիլի 1-ը ինչքան դասալիք է հասցրել զորահավաքակալանները. «Մեր գավառի ամենացաղոտ հարցերից մեկը դասալքութեան հարցն է, որոնք զբաղվում են գողութեամբ և թալանով: Օր չի անցնում, որ տեղից 6-րդ գունդը չուղարկենք դասալիքներ և չստանալով նոր ցուցակ, Լևոն բեգը տեղ է հասցրել 65 դասալիք: Որպեսզի դասալքութեան դեմ կարելի լինի կռվել, պետք է Դիլի-

⁹⁸⁵ Նույն տեղում, 1920, 17 ապրիլի, N° 10:

⁹⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 26, ք. 151:

ջանի գավառի դասալիքներին ուժեղ պահակ[այ]ին հսկողության տակ քշել դեպի Սարիղամիշի կամ Իգդիրի գործամասը, որտեղից ղեկավարությամբ կարող են փախչել: Համաձայն մեր որոշման սահմանապահ և մեր պահեստի միլիցիայից նշանակել Ղալաչայում՝ 15 մարդ, Ջողաղում՝ 15 մարդ, Դովեղում՝ 5, Բաղանիսում՝ 15 և Կոթի գյուղում՝ 15 մարդ»⁹⁸⁷: Հետաքրքիր է նաև գավառային կոմիսար Շահինյանի հեռագիրը, որը Քեշիշքենդից ուղարկվել էր Հայաստանի վարչակազմի և միլիցիայի բաժնի դիրեկտորի հասցեով: Դրանում ոչ առանց հիմքի նշելով, որ գավառում անցկացվող մսի, վառելիքի, անասնակերի բռնի հավաքները հանգեցրել են զինված բախումների, որի հետևանքով եղել են նաև սպանություններ, այդ թվում նաև գավառային կոմիսարների, գրության հեղինակը եզրակացնում էր, որ զինված ուժի կիրառումով հարցի լուծումը անօգուտ է, առաջարկելով այլ լուծում գտնել, նշելով, զինվորները բացահայտ լքում են դիրքերը, դասալքությունը հսկայական չափերի է, չարամիտ տարրերը պղտորում են ժողովրդին, անպատիժ քարոզչություն անելով, որի հետևանքով անարխիան օրեցօր աճում է⁹⁸⁸: Ակնհայտ է, թե ինչ ղեկավարությունների առաջ էին կանգնում տեղական իշխանավորները և միլիցիան՝ գործելով սովի ու տնտեսական քայքայվածություն պայմաններում: 1920 թ. այդ օրերին իրավիճակն ավելի դյուրին չէր նաև Երևակի նահանգում, ինչի մասին տեղեկանում ենք Երևակի նահանգապետի գրադրությունից՝ նահանգի ներքաղաքական իրավիճակի, դասալքություն լուծման հարցի մասին: Դեռ 1920 թ. մայիսի 21-ին Երևակի նահանգապետ Կ. Սասունին ՆԳ նախարարություն ուղարկված գրության մեջ հատուկ նշում է, որ դասալքություն, այդ թվում նաև խռովարարների, թալանչիների, զանազան անպատասխանատու խմբերի դեմ կռվելու նպատակով ինքը ձեռնամուխ է եղել ռեզերվի միլիցիայի կազմակերպմանը՝ նահանգում իրական կարգ ու կանոն հաստատելու համար⁹⁸⁹, ինչն առաջնային էր նաև դասալքությունն արմատախիլ անելու տեսանկյունից: 1920 թ. սեպտեմբերի 30-ին ՆԳ նախարար **Ք. Արարատյանին** և ռազմական նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանին** ուղղված հեռագրում (N° 3405) **Կ. Սասունին** նշում էր, որ անհրաժեշտ կարգ պաշտպանելու համար մոտ 100 հոգի մեկ ամիս առաջ պաշտոնից ազատ են արձակվել անհամապատասխան լինելու պատճառով, որ վերջին 3 օրվա ընթացքում հավաքել են մոտ 2000 դասալիք, ընդգծելով, որ ինքը հուլյս ունի մոտ օրերում ևս 2000 հոգի հավաքել, և նահանգային միլիցիայից 60 հոգի պահվում են Աղբաբայի շրջանում՝ դասալիքներ հավաքելու նպատակով, միաժամանակ առաջարկելով գավառային միլիցիոներների թիվը հասցնել 400 մարդու՝ ազգաբնակչության ներքին խաղաղություն-

⁹⁸⁷ Նույն տեղում, գ. 26, ք. 43:

⁹⁸⁸ Նույն տեղում, ք. 71:

⁹⁸⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 2, գ. 631, ք. 1 -2;

նը ապահովելու և առաջադրված խնդիրները լուծելու համար⁹⁹⁰։ Չնայած կիրառված խստություններին, **Կ. Սասունի**ն, կարծում ենք, նպատակին չկարողացավ հասնել, թեկուզև Կարսի անկման նախօրյակին կարծես թե շատ խիստ մի հրաման արձակեց. «Կարգադրում եմ բոլոր գյուղական կոմիսարներին չորս օրվա ընթացքում գրավոր և իրենց ստորագրությամբ կազմել գյուղի բոլոր դասալիքների ցուցակը՝ յիշատակելով, թե [որմէ ու՞ր - որ-տե՞ղ] են գտնվում և ներկայացնել ինձ անձամբ։ Այն բոլոր կոմիսարները, որոնք չեն կատարի իմ այս կարգադրությունը կամ կտան անճիշտ տեղեկություններ, կենթարկվեն, համաձայն Հայաստանի օրենքների, ամենախիստ պատժի՝ մինչև մահվան պատիժը»⁹⁹¹։

1920 թ. հոկտեմբերի 2-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց Ն.Գ. նախարարի առաջարկները դասալքության դեմ կռվելու միջոցների մասին, որոնք հաստատվեցին, լսելով նաև Զինվորական նախարարի ձևական առումով խստաշունչ, բայց ժամանակավրեպ գեկուցումը դասալիքների համար կախաղանով մահապատիժ գործադրելու մասին ընդունված որոշման մեջ արտոնվեց դասալիքների մահապատիժը գործադրել կախաղանով, որը կարող էր լինել հրապարակային⁹⁹²։ Սակայն ապարդյուն. ՀՀ գորքերի հրամանատար գեներալ **Թ. Նազարբեկյանի** կողմից 1920 թ. նոյեմբերի 28-ին ՀՀ վարչապետին ուղղված հեռագրից տեղեկանում ենք, որ իջևանում «1-ին, 2-րդ և 6-րդ ռազմա-միլիցիոն վաշտերը թողել են դիրքերը և գնացել են տները», իսկ 3-րդ և 5-րդ վաշտերը անհայտ ուղղությամբ են գնացել, իսկ Բողանիս գյուղում դասալիքները փորձել են բանտից ազատել իրենց դասալիք ընկերներին, փորձելով նույնիսկ ձերբակալել իրենց խոչընդոտող պորուչիկ Սախումյանին⁹⁹³։ Եվ այդպիսի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել։ Եվ այդ ամենը Հայաստանի և Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական օրերին։ Կարծում ենք՝ ուշացած ռեակցիա էր, քանզի հոկտեմբերի 30-ին Կարսն անփառունակ ընկավ, և դրանում քիչ դեր չի խաղացել դասալքությունը, Ն.Գ. մարմինների, միլիցիայի անճարակությունը, փախչելու-փրկվելու հոգեբանությունը, ամենազոր վախը և սարսափը թուրքի հանդեպ, պաշտոնյաների և զինվորական գործիչների շահամոլությունը և մորթապաշտությունը, բուլչեկյան գործոնի բարոյահոգեբանական լիցքը և այլն։ Անտեղի չէ նշել ևս մեկ հանգամանքի մասին. մեր կարծիքով, հայկական բանակի շատ բարձրատիճան սպաների մոտ գրեթե բացակայում էր ինքնասիրությունը, ինքնուրույնությունը կամ ավելի ճիշտ՝ ինքնավստահ կեցվածքը։ Ինչպես արտաքին-քաղաքական խնդիրներում, այնպես էլ այս խնդրում շատ դեպքերում հայ սպաների և ըստ այդմ էլ հայ զինվորականության և զինվորների վճռա-

⁹⁹⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 49, ք. 43, 79:

⁹⁹¹ Նույն տեղում, ք. 82:

⁹⁹² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 107, մաս III, ք. 54:

⁹⁹³ Տե՛ս «**Քանքեր Երևանի Համալսարանի**», 1967, № 2, էջ 20-21:

կանուլթյունը կախվածության մեջ էր գտնվում այն հանգամանքից, թե իր կողքին կամ իր թիկունքում կա արդյո՞ք քաջարի բրիտանական կամ ֆրանսիական սպա թե՞ ոչ, որոնք որպես մեծ տերությունների ներկայացուցիչներ իրենց շատ վստահ էին զգում՝ աջ ու ձախ հրամաններ արձակելով: Հերիք էր, վերջին բրիտանական կամ ֆրանսիական սպան լքեր հայկական հողը (իսկ դա 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին արդեն փաստ էր, կամ լավագույն դեպքում իրողություն էր), որպեսզի խուճապային տրամադրությունները համակերն հայ զորքին և նախկինում անհամեմատ ավելի ինքնավստահ և վճռական եղած հայ զորքին, հայ սպային և զինվորականին համակերն խուճապն ու վախը, և ըստ այդմ դասալքության անգուսպ և քայքայիչ երևույթները գերեին հայկական բանակին, անճար դարձնեին թուրք ավազակաբարո զորքի առաջ, ինչին որպես արդյունք հետևեցին իրար հաջորդող պարտությունները ռազմաճակատում: Կարելի է ասել, որ հենց թուրք-հայկական պատերազմի այդ ճակատադրական օրերին, երբ հայ զորքը խուճապահար փախչում էր, դասալքությունը (այս թեմային հարկավոր է դեռ առանձին և, մանրագնին և հնարավորինս անաչառ անդրադառնալ) անհաղթահարելի խնդիր դարձավ, չնայած ՆԳ և զինվորական իշխանությունների կողմից գործադրված ջանքերին. արդյունք չտվեցին նաև Հատուկ ջոկատի (չնայած վերջինս էլ առանձնապես չէր փայլում մաքրակենցաղությամբ, նրա գործունեության մեջ տեղ էին գտել կաշառակերության, անհետևողականության և այլ բացասական փաստեր), ՀՀ Դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեի տեղական մարմնի գործողությունները թիֆլիսում և Վրաստանում կազմակերպելու հայ սպայության, և մասնավորապես դասալքների գորահավաքը, հակված չլինելով բռնություն գործադրել այդ խնդրում, ինչի հետևանքով վրացական իշխանությունների թողուլովության, փոխադարձ կաշառատու գործարքների պայմաններում գորակոչի ենթակա հայ սպաները նախընտրում էին կամ դառնալ վրացահպատակներ, ինչը ձեռնտու էր Վրաստանին, և որն արտաքուստ վկայում էր այդ խնդրում Հայաստանի իշխանությունների հետ համագործակցության պատրաստակամության մասին, ինչը տուրք էր ձևին, և պարսկահպատակներ, որոշ դեպքերում էլ՝ փախչել Կախեթի և Բաթում, ինչը ցայտուն երևում է գեներալներ Մ. Սիլիկյանի և Հ. Քիչմիշյանի 1920 թ. նոյեմբեր ամսվա մի շարք զեկուցագրերից՝ ուղղված ՀՀ Զինվորական նախարարին⁹⁹⁴: Ավելին, գտնվեցին ոչ հիմնավոր, կեղծ պատճառաբանություններ, որոնք խոչընդոտեցին Վրաստանում հայ զինապարտների շրջանում ՀՀ չափազանց կարևոր գորակոչային խնդիրների իրագործմանը, ինչը բացասական քաղաքական, ռազմական և հոգեբանական ազդեցություն թողեց թուրք նվաճողի հետ անհավասար գոտեմարտում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության

⁹⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 154, ք. 250, 259, 270, 286:

վրա. այսպես, գեներալ-մայոր **Հ. Քիչմիշյանի** ՀՀ ռազմական նախարարին հասցեագրված 1920 թ. նոյեմբերի 3-ի զեկուցագրից ակնհայտ է դառնում հայ սպաներին և զինվորներին բռնի կարգով Հայաստան տեղափոխելու մի նուրբ հանգամանք. զեկուցագրում նշվում է, որ այդ կապակցությամբ թիֆլիսում ՀՀ ղեկնաադիտական հավատարմատարի մոտ խորհրդակցություն է հրավիրել, որին ներկա են եղել **Ստ. Մամիկոնյանը, Ս. Խաչատրյանը, Կ. Գազազյանը**, Ազգային խորհրդի անդամներ **Ա. Թոփչյանը, Միանսարյանը** և ուրիշներ. խորհրդակցությունը ամենավճռական կերպով բողոքում է հայ զինվորներին բռնի կերպով Հայաստան տեղափոխելու կապակցությամբ, կեղծ և ոչ լիովին պատճառաբանված հիմնավորում մեջտեղ բերում, թե իբր այդ միջոցառումը առաջ կբերի հայ աշխատունակ բնակչության բռնի վերաբնակեցում թիֆլիսից և ողջ Վրաստանից, որն էլ իբր թե ցանկալի չէ, որ ավելի դեմոկրատական քայլ կլինի քրջերում գտնվող զինվորներին հագուստով և դրամով ապահովել, ավելին, կայուն երաշխիքներ տալ այն բանում, որ պատերազմի ավարտից հետո նրանք ազատվեն պարտադիր զինվորական ծառայությունից, որ հետո նրանք նորից իրավունք կունենան վերադառնալու թիֆլիս, իսկ նրանց ընտանիքներին ապահովել վրացական իշխանությունների կողմից կիրառվելիք հնարավոր բռնարարքներից: Ասվածից կարելի է եզրակացության գալ այն մասին, որ անգամ Հայաստանի համար այդ դժվար օրերին, երբ անհրաժեշտ էր բռնեցքվել և թշնամուն վճռական հակահարված տալ, թիֆլիսյան «քաղաքագետները», բառիս բուն իմաստով վատ որակի դեմոկրատիա էին խաղում, ինչը կեղծ ազգափրկություն էր, չէր բխում ՀՀ ռազմաքաղաքական հետաքրքրություններից, ավելին, մեծապես նպաստում էր սպառնացող վտանգի ահազանացմանը, խրախուսում դասալքությունը: Չնայած Վրաստանի իշխանությունները ձևականորեն տվել էին իրենց համաձայնությունը՝ Հատուկ ջոկատի ջանքերով բռնի միջոցներով իրականացնել հայ զինվորների և սպաների տեղափոխումը «եղբայրական» Հայաստան⁹⁹⁵, ինչն էլ վերջին հաշվով նպաստեց ՀՀ ռազմաքաղաքական պարտությունը 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմում:

Անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.) Հայկական բանակի շարքերում տեղ գտած զանգվածային, համատարած բնույթ կրող, ՀՀ ռազմուժը ներսից քայքայող դասալքության հիմնախնդրին, դրա հաղթահարման գործընթացներում պետության ու կառավարության, և մասնավորապես այդ խնդրի հանգուցալուծման առումով հայկական միլիցիայի ու առահասարակ ՆԳ նախարարության գործադրած ջանքերին և մարտավարությունը, և ըստ այդմ հանրագումարի բերելով արխիվային բազմաբնույթ փաստաթղթերը, այդ մասին ուղղակի և անուղղակի

⁹⁹⁵ Նույն տեղում, թ. 259:

արժեքավոր վկայակոչումներ պարունակող հուշագրությունը, մասնավորապես ականատեսներ և այդ ժամանակաշրջանի պետաքաղաքական, ռազմական, կրոնական և հասարակական գործիչներ հանդիսացող **Ս. Վրացյանի, Ռ. Տեր-Մինասյանի, Կ. Սասունու, Ա. Խատիսյանի, Հովհ. Քաջազնունու, Գ.արք. Հովսեփյանի, Յովհ. Սահակյանի, Յ. Իրազեկի** և այլոց թողած արժեքավոր հուշերն ու տարաբնույթ աշխատանքները, խնդրո առարկայի վերաբերյալ կարելի է գալ մի շարք կարևոր եզրահանգումների. 1) Դասալքություն առաջացման ու նրա տարածման գլխավոր գործոններից ամենակարևորները պետք է փնտրել հայտնի տարածաշրջանում Հայաստանի Հանրապետության ծանրագույն սոցիալ-տնտեսական կացությունում, որը նաև հետևանք էր ՀՀ աշխարհաքաղաքական մեկուսացված վիճակի: Արդյունքում էլ, 1919 թ. վիճակով 961 հազարից⁹⁹⁶ քիչ ավելի բնակչություն ունեցող Հայաստանը 1918-1919 թթ. անցման ժամանակահատվածում, չկարողանալով լուծել սովի հետևանքով առաջացած հիմնախնդիրները՝ տվեց 180 հազարից ավելի մարդկային կորուստ, չհաղթահարելով բազմաբնույթ տարափոխիկ հիվանդություններով հազեցած իրավիճակի բարդությունները, ինչին զոհ գնաց ինքը՝ **Ա. Մանուկյանը**, ՀՀ փաստացի «գեկլտատորը», իսկ դա չէր կարող չազդել հայկական պետականության տկարացման և Հայկական բանակի մարտունակության վրա և առաջ չբերեր զանգվածային դասալքության երևույթներ, 2) դասալքություն և այլևայլ բացասական երևույթներ առաջ բերած պատճառների մեջ ամենևին էլ երկրորդական դեր չի խաղացել նաև պետաքաղաքական ու ռազմական գործիչների, միլիցիայի, ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների չինովնիկների ու աստիճանավորների զգալի մասի ապիկարությունը, շահամոլությունը, ստորաքարշությունը, ստրկամտությունը, կաշառվածությունը, և անշուշտ՝ կադրային մեծ անփորձությունն ու դրանց զգալի պակասը, 3) Հայաստանի կարևորագույն քաղաքներում՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում և գավառային ծայրամասերում իշխանության քաղաքացիական և զինվորական մարմինների ու բաժինների միմյանց հետ աններդաշնակ, երբեմն էլ հավակնոտ, թշանամականի հասնող փոխհարաբերությունները նպաստեցին կարգապահության անկմանը բանակային զորամասերում և նպաստեցին դասալքության տարածմանը, 4) Հայկական բանակում դասալքության և այլ ոչ պատիվ բերող բացասական երևույթներին էապես նպաստեց հայկական կանոնավոր բանակի զորամասերի մասնակցությունը ՀՀ տարածքի որոշ հատվածները մահմեդական զանգվածներից մաքրման Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Զոդ-Բասար-գեջարի և այլ գործողություններին, որին միանգամայն արդարացիորեն դեմ էին որոշ ռազմաքաղաքական գործիչներ, և հատկապես Դրոն, քանզի մասնակցելով այդ բնույթի ռազմական գործողություններին, Հայ զինվորները

⁹⁹⁶ Տե՛ս Հայկական Հարց, Հանրագիտարան, Եր., «Հայկ. հանր. գլխ. խմբ.», 1996, էջ 212:

և Հրամանատարական կազմի մի մասը մասնակցեցին մահմեդաբնակ գյուղերի կողոպուտին, թալանին ու հարստահարություններին, ինչից հայկական բանակային զորամասերը էապես անբարոյականացան, կազմալուծվեցին և դարձան շահամոլ, որն էլ վերջին հաշվով միանգամայն «խրախուսեց» դասալքություն արմատավորմանը, 5) Դասալքությունը նպաստող պատճառների և գործոնների մեջ պետք է տեսնել նաև 1920 թ. բոլշևիկյան մայիսյան ձախողված խռովությունը և ծավալած քարոզչությունը, որոնք որոշակի խթանիչ դեր կատարեցին, անշուշտ, այդ ամենին զուգընթաց՝ մոսկովյան բոլշևիկների ու Կարմիր բանակի ՀՀ սահմաններին մոտենալուն զուգահեռ քայքայման գործընթացները բանակում խորացան, դասալքությունը ծաղկեց և իր վատթարագույն դրսևորումները ունեցավ 1920 թ. թուրք-հայկական աղետալի պատերազմում, 6) Դասալքություն առաջ բերած երևույթների ու պատճառների մեջ նշելով բոլշևիկյան գործոնի մասին, հարկ է նաև ավելացնել, որ գոյություն ունեւ արդեն զգալի չափով արմատավորված համոզմունք, որ հայ զորքը չի կռվի բոլշևիկյան, սակայն ըստ էության զգեստափոխված ռուսական Կարմիր զորքերի դեմ, որը պատմաքաղաքական խոր հիմքեր և պատճառաբանվածություն ունեւ, և ըստ այդմ որոշակի շերտերով ամրագրվել էր հասարակական գիտակցության մեջ, որից էլ հմտորեն օգտվեց Ռ. Կարաբեքիրը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում՝ իր գինվորներին զգեստավորելով Կարմիր բանակի կոմունարկաներով, ակնկալելով, որ հայ գինվորը չի կրակի նրանց վրա, ինչպես և տեղի ունեցավ, ինչն էլ մտնում է պատերազմի չգրված օրենքների մեջ, 7) Բանակում տեղ գտած բացասական երևույթների ընդերքային լուրջ պատճառների շարքում պետք է տեսնել նաև կանոնավոր բանակի և ոչ կանոնավոր ուժերի՝ կամավորական ու մաուզերիստական խմբերի միջև առկա խոր հակադրվածություն, և Հրամանատարության բացահայտ անկարողունակություն՝ պետություն մեջ պետություն դառալու ձգտում ունեցող ուժերի տրամադրվածությունները հաղթահարելու մեջ, 8) Կանոնավոր բանակի և խմբապետական-հայդուկային համակարգերի անհամատեղելիությունը ևս կարևոր ազդակ հանդիսացավ դասալքության և բանակը քայքայող նմանակարգ բացասական երևույթների արմատավորման համար: Զինվորական գործի կազմակերպման առումով իրար կողքի երկու հակադիր համակարգերի գործունեություն պայմաններում զանազան խմբերը գործելով ՀՀ բանակին կից՝ չկարողացան և անգամ կամեցողություն չդրսևորեցին տարալուծվել բանակային կառույցների մեջ՝ կուլ գնալով ինքնազուլի գործելու անկազմակերպ բնազդներին, 9) Ինչպես այդ մասին կարելի է դատել ժամանակակիցների հուշերից ու զանազան աշխատություններից, դասալքությունը և հայկական բանակի տկարացմանը նպաստող կարևոր պատճառներից պետք է համարել Հայոց զորքի և ժողովրդի շարքերում կռվելու կորովի, ոգու, անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը, հոգեբանական պարտվողական

ընդհանուր տրամադրվածությունը, ստրկամիտ ոգին, կամ ինչպես նկատել է ազգային գործիչ **Ե. Իշխանյանը**՝ ակնածանքը տաճկական-թուրքական ուժի նկատմամբ և ինքնվստահություն բացակայությունը⁹⁹⁷: Շատ բնութագրական են Հովհ. Քաջազնունու խոսքերը. «Պատերազմը վերջացավ մեր կատարյալ պարտությունով: Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ գինւած ու լաւ հագնւած, չկուեց. զօրքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, գննքերը թափում ու ցրւում՝ դիւղերը:

Բանակը բարոյալքւած էր ներքին կռիւների շրջանում, անմիտ աւերումների ու անպատիժ թալանների շնորհիւ: Բարոյալքւած էր ու յոգնած: Խմբային ու խմբապետական սխտեմը, որ մասնաւորապէս խրախուսել էր Բիւրօ-կառաւարութեան կողմից, քանդել էր զինվորական կազմի ամբողջութիւնը, միութիւնը: Բանակի դաստիարակութիւնը, ռազմական ոգին, կուռ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը - ուրեմն եւ ընդդիմադրական ոյժը - թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառավարութեան համար. կառավարութիւնը եւ ինքը զինւորական մինիստրը՝ չէին ճանաչում բանակը»⁹⁹⁸:

Դասալքությունը դժվարին ու խրթին խնդիր էր, և երբեմն դատելով փաստերից, տպավորություն է առաջանում, որ Առաջին Հանրապետությունը և նրա ղեկավարներին այդպես էլ չհաջողվեց արմատապես լուծել այդ խնդիրը, ինչքան էլ որ Ն. Գ. և Զինվորական նախարարությունները ջանքեր չգործադրեցին, որը կարևոր նշանակություն ուներ երկրի անվտանգություն համակարգում Հայկական բանակի դիրքերի ամրակայման և պաշտպանական խնդիրներում նրա դերի բարձրացման տեսանկյունից:

⁹⁹⁷ Տե՛ս **Ե. Իշխանեան**, Լեոնային Ղարաբաղ (1917- 1920), Եր., «Հայաստան», 1999, էջ 700-701:

⁹⁹⁸ **Յովհ. Քաջազնունի**, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւ, Վիեննա, «Մխիթարեան» տպ., 1923, էջ 43:

**2. Ն Գ Ն, միլիցիայի գործունեությունը երկրում
օրինականության հաստատման, ներքին անվտանգության
հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ:
Պայքար անկանոն զորամասերի և խմբերի դեմ**

Առաջին Հանրապետության տարիներին ՀՀ կառավարությունն ու պետությունը որոշակի ջանքեր են գործադրել սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակից բխող և այլ գործոններով պայմանավորված, զինված խմբերի կողմից կատարվող հանցագործությունների դեմն առնելու, հաղթահարելու համար, որոնք կարևոր էին նաև բանակում կարգ ու կանոն հաստատելու, զինվորների բարոյական կերպարն անաղարտ պահելու, բանակաշինական ու պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված գործընթացների իրականացման ապահովման տեսանկյունից. 1918 թ. օգոստոսի 12-ին, ՀՀ Նախարարների խորհուրդն իր նիստում լսում է Ն Գ նախարարի առաջարկության մասին՝ զինվորական զորամասերի կողմից խաղաղ բնակչության, նրանց ունեցվածքի նկատմամբ գործադրված ապօրինությունների և քայքայիչ քայլերի դեմ պայքարելու միջոցառումների մասին⁹⁹⁹: Ն Գ նախարարությունը որոշակի ջանքեր էր գործադրում կարգ ու կանոնի, հասարակական անվտանգության տարրական նորմերի հաստատման ուղղությամբ, պետական, պաշտոնական և տնտեսական հանցագործությունների դեմ պայքարում, որին, որոշ վերապահումներով, աջակցում էին նաև քաղաքական կազմակերպությունները և կուսակցությունները: Մեծ չարիք էին այսպես կոչված «մատղեղիտական խմբերը» իրենց գործողություններով, որոնց սանձաքաղություններն այնքան էին վրդովեցուցիչ, որ կառավարական մակարդակով հաճախակի, տարբեր առիթներով անդադառնում էին այդ հիմնախնդրին և փորձում արդյունավետ լուծումներ գտնել, որը ոչ միշտ էր հաջողվում¹⁰⁰⁰: Այս առումով շատ հատկանշական է Ն Գ նախարարի 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ի շրջաբերական հրահանգը՝ ուղղված բոլոր գավառական և գավառամասային կոմիտեներին. «Ամեն օր տեղեկություններ եմ ստանում սպանությունների, կողոպուտների, գողությունների մասին, այն էլ մեծ մասամբ Երևան - Էջմիածին - Աշտարակ - Աբարան, Երևան - Ախտա - Ելենովկա - Դիլիջան - Քարվանսարայ գլխավոր խճուղիների վրա: Այժմ, երբ միլիցիայի կազմը բոլոր գավառներում ուժեղացված է և միլիցիոներների վարձատրության չափը ավելացված՝ գավառ

⁹⁹⁹ ՀԱՍ, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 484, ք. 8:

¹⁰⁰⁰ Տե՛ս նաև **R. G. Hovannisian**, *The republic of Armenia*, vol. III, Berkeley, Los Angeles, London, Un. of California, 1996, p. 5-10:

ռային և զավառամասային կոմիսարների վրա պարտք է ծանրանում ամենախիստ կերպով հետևել, որպեսզի ամենակարճ ժամանակամիջոցում վերջ տրվի բոլոր տեսակի անկարգություններին, հանցագործություններին և անդորրություն հաստատվի երկրի մեջ: Այնուհետև զավառային իշխանությունների կայացուցիչները, եթե ժամանակին միջոցներ ձեռք չառնեն ճշելու հասարակությունը վնասող տարրերը և խախտնելու ապագա դեպքերը, կենթարկվեն պատասխանատվության՝ իբրև օրինազանցների»¹⁰⁰¹:

Դատելով արխիվային բազմաբնույթ նյութերի վերլուծությունից, հանրապետության համար այդ զանազան զինված «խմբերը» իրոք պարզապես չարիք էին, որից բողոքում էին անգամ դատախազության և ՆԳ նախարարության աշխատակիցները: Երևանի օկրուգային դատարանի դատախազը 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին դիմելով Արդարադատության նախարարին պաշտոնական դիմումագրով, նշում էր, որ իրենք բազմաթիվ բողոքագրեր են ստանում զանազան դրոժինանների պետերի (խմբապետների) և դրոժինանների հասցեով, վերջիններիս մեղադրելով իբր թե ջոկատների կարիքների համար կատարված, սակայն միանգամայն ինքնազուլու և ավագակային բռնադրավումների մեջ, քաղաքացիներից խլելով ձեռքեր, անասնակերը, ուտելիքը և այլն, ինչպես նաև ձեռնարկելով այլ անպատասխանատու գործողություններ, որոնք իբր թե կապված էին զորամասերի իրավունքների հետ: Ելնելով դրանից, Արդարադատության նախարարը դեկտեմբերի 24-ին դիմում է ՆԳ նախարարությանը խնդրանքով՝ հաղորդել, թե ինքն ունի՞ արդյոք իր տրամադրության տակ հաղորդադրության մեջ նշված զորամասերի, խմբապետների և նրանց զինվորների մասին տվյալներ, եթե՝ այո, ապա ինքը խնդրում է միջոցառումներ ձեռնարկել, որպեսզի կանխարգելվի նրանց կողմից որևիցե անօրինական գործողություն և նրանց նկատմամբ հարուցվի քրեական գործ¹⁰⁰²:

Ակնհայտ է դառնում, որ այսպես կոչված «խմբերն» այդ ժամանակ պարզապես չարիք էին պետության և հասարակայնության համար, իսկ պայքար դրանց դեմ տարվում էր այնքանով, ինչքանով որ դա հաջողվում էր: Կուսակցությունները ևս շատ զգուշավոր ձևերով բողոքում էին ստեղծված իրավիճակից: Այդ մասին չեղում է Հայ ժողովրդական կուսակցության պառլամենտական խմբակցության ներկայացուցիչ **Երվ. Հարությունյանը** 1919 թ. հունվարի 15-ի Նախարարների խորհրդի նիստում պարենավորման մասին հարցի շուրջ ծավալված բանավեճի ժամանակ. «միևնույն ժամանակ մենք պետք է ստեղծենք մեր ներքին կյանքում իրավակարգ, վերացնենք խմբերը, որոնք երկրի ներսում մի երրորդ իշխանություն են հաստատել»¹⁰⁰³:

¹⁰⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 11 - 201, ց. 1, գ. 15, ք. 118: Տե՛ս նաև «Կառավարության լրագրեր», 27 սեպտեմբերի, 1918, № 8:

¹⁰⁰² ՀԱԱ, ֆ. 11 - 201, ց. 1, գ. 504, ք. 4-5:

¹⁰⁰³ Նույն տեղում, ֆ. 11 - 198, ց. 1, գ. 15, ք. 92:

Այդ միտքն է հաստատում նաև նիստում ելույթ ունեցած **Ս. Վրացյանը**. «Լիազորները կատարյալ զեղծարարներ էին. ասում էին, որ դրանք բավականին ցորեն, բամբակ ին գինի, այնինչ ոչինչ չեն տեղափոխել մինչև հիմա Երևան. միջոցներից մեկը (պարենխնդրի լուծման)՝ ընդգծումը մերն է -Վ. Վ.) ներքին շուկայի օգտագործումն է, բայց դժբախտաբար ներքին օրգանները այնպես չին կազմված, որպեսզի օգտագործին»¹⁰⁰⁴ այդ հնարավորութ-յունները:

Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունվարի 21-ի նիստում լավում է Ն Գ նախարարի պաշտոնակատար **Ալ. Խատիսյանի** զեկուցումը Դարապետյա-զի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում գոյություն ունեցող անկարգություններին, խմբերի սանձարձակություններին ու ստեղծված անարխիային վերջ տալու համար այդ գավառներում ուժեղացված դրու-թյուն և զենեքալ-նահանգապետություն հաստատելու, ու զանազան ոճի-րների համար մահվան պատիժ մտցնելու մասին: Հավանություն է տրվում ներկայացված նախագծին¹⁰⁰⁵, վերջնական որոշումը սակայն հետագայում մինչև հունվարի 22-ի նիստը¹⁰⁰⁶. Ինչպես և որոշվել էր, Նախարարների խոր-հրդի նիստը կրկին անդադարում է այդ հարցին: Դրանում մասնավորա-պես ասվում էր, որ ի լրումն և ի ձևակերպումն հունվարի 21-ի նիստում արված առաջարկության, **Ալ. Խատիսյանը** նոր առաջարկություն է ներկա-յացնում, որում ասվում էր, որ Դարապետյազի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուր-մալուի գավառներից պետք է կազմվի մի զինվորական շրջան և շրջանի պետ նշանակվի, որին պետք է ենթարկվեն թե՛ տեղական զորքը, և թե՛ միլի-ցիան, որը իբրև զինվորական շրջանի պետ իր հերթին պիտի ենթարկվեր ՀՀ Ն Գ նախարարությանը, իսկ իբրև տեղական զորքերի հրամանատար՝ Հայ-կական դիվիզիայի պետին: Ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խոր-հուրդն իր համաձայնությունն արտահայտելով այդ առաջարկի հետ, միա-ձայն հանձնարարում է Ն Գ նախարարի պաշտոնակատարին այդ առաջարկը ձևակերպել հատուկ կարգադրությամբ և ներկայացնել ՀՀ խորհրդին՝ ի հաստատումն:

Գավառամասերից ստացված հաղորդագրությունների հեղինակները ևս կարևորում էին միլիցիայի և օրինապահ մարմինների դերը նշված երևույթ-ներն արմատախիլ անելու առումով. 1919 թ. մայիսի 27-ի դիմումագրում՝ ուղղված Ն Գ նախարարին, Կարսի նահանգապետը հիշեցնելով իր մայիսի 21-ի հեռագրի մասին, տեղեկացնում էր վրացիների կողմից ողջ Արդահանի մարզը զրավելու մասին, այս անգամ ավելացնում էր, որ վրացիները շարու-նակում են հուլյաներին թունավորել քրդերի ու մահմեդականների դեմ, և

¹⁰⁰⁴ Նույն տեղում, ք. 43:

¹⁰⁰⁵ Նույն տեղում, գ. 486, մաս I, ք. 20:

¹⁰⁰⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 13, գ. 100 (43), ք. 15, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, ք. 20:

ընդհանուր խառնաշփոթի պայմաններում զբաղված են կողոպուտով և բռնարարքների կիրառմամբ: Եզրակացության մեջ շեշտելով, որ բնակչությանը այնքան ուժեղ է տեռորի ենթարկված զանազան խմբերի կողմից և վախեցած անգուսպ «խրախճանքներից», ցույց դինարբուքներից, որ ուրախանում է անգամ իրենց ամեն մի միլիցիոների հայտնվելով, նրանում տեսնելով իր իրավունքների և հանգստության գլխավոր գրավականը¹⁰⁰⁷: Հետաքրքիր դիտարկում է, որն արժանի է ուշադրության, մանավանդ վկայում է այն հանգամանքի օգտին, թե ի՞նչ արդյունքների կարելի է հասնել, եթե ճիշտ կազմակերպվի ներքին անվտանգության համակարգը, որում իրենց արժանի տեղը կգտնեն միլիցիան և ՆԳ մարմինները, և իրենց օրինապահ վերաբերմունքով հասարակության նկատմամբ վայելեին վերջինիս հարգանք, երբեմն էլ՝ աջակցությունը:

ՆԳ նախարարության հետաքրքրությունների ոլորտում էին երկրի ներքին կյանքին վերաբերող բոլոր հարցերը և փորձում էր խորամուխ լինել դրանց մեջ, գտնել լուծման հնարավոր ուղիները գաղթականներով և սովից հյուծված այդ երկրում, վերահսկել իրադրությունը: Բնականաբար, դրան էին նպատակադրված այն քայլերը, որոնք ՆԳ-ն ձեռնարկում էր բնակչության ղեկավարության ու գինամթերքը առգրավելու համար, ենթադրելով, որ դրանք էլ ավելի են սրում դրությունը, որ խառնաշփոթ և քրեածին իրավիճակը ձեռնտու էր զանազան ավազակաբարո խմբերին, որոնք հեշտությամբ էին ձեռք բերում հրազեն ու պատուհաս դառնում սեփական ազգաբնակչության գլխին: Այդ նպատակով 1918 թ. օգոստոսի 21-ին **Ա. Մանուկյանը** կառավարության քննարկմանը ներկայացրեց մասնավոր զենք-գինամթերքի պետականացման վերաբերյալ օրինագիծ, որը հավանության արժանանալուց հետո ներկայացվեց ՀՀ պառլամենտի քննարկմանը¹⁰⁰⁸: Հիմնավորելով օրինագիծը, **Ա. Մանուկյանը** գտնում էր, որ եթե երկրում իր ժամանակին ժողովրդին զինելը անհրաժեշտություն էր և ուներ ինքնապաշտպանական նպատակներ, արդեն պետականության գոյության պայմաններում, երբ կանոնավոր զորք ունենալու խնդիրներ են լուծվում, անձի անձեռնմխելիությունը, ունեցվածքի և այլ իրավունքների պաշտպանությունը պետական իշխանության պարտականությունն է¹⁰⁰⁹: Սակայն երկրի ներքին, հետևաբար նաև պետական անվտանգության տեսանկյունից այս կարևոր մոտեցումը անհրաժեշտ համերաշխ ըմբռնումը չգտավ պառլամենտի օգոստոսի 27-ի նիստում, որտեղ մի շարք կուսակցությունների ներկայացուցիչներ **Ա. Մանուկյանի** ներկայացրած նախագիծը չընդունեցին: Սույնիսկ-գեմոկրատ մենչևիկ **Թ. Ավդալբեկյանը** չհամաձայնվելով ՆԳ նախարարի այն տեսակետի հետ, որ ազգաբնակչության զինվելը մեծապես

¹⁰⁰⁷ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 547, մաս I, ք. 95:

¹⁰⁰⁸ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 105, ք. 2:

¹⁰⁰⁹ «Չափ» (Երևան), 28 օգոստոսի, 1918, N° 49:

նպաստում է անարխիայի տարածմանը, բերելով մի շարք երկրների օրինակները, պատճառաբանություն էր բերում, որ անարխիային նպաստում է պետական իշխանությունից ապարտի թուլությունը և բացակայությունը: Հետևաբար, ըստ վերջինիս կարևորվում էր ուժեղ դատաստանական գործի և միլիցիայի կազմակերպումը երկրում, այն ազատելով կաշառակերներից, և դրանից հետո ձեռնամուխ լինել զինաթափման խնդրին: ՀԺԿ ներկայացուցիչ **Ս. Մալխասյանը** որպես անվտանգության պատվար դիտեց ուժեղ իշխանությունից ստեղծումը, որի ղեկավարում միայն կարելի է ժողովրդին զինաթափել, գտնելով, լավագույն դեպքում, զինաթափումը պետք է սկսել սահմանային գալառամասերից, աստիճանաբար շարժվելով դեպի մայրաքաղաք, կարծելով, որ միայն այդ պարագայում կարելի է ակնկալել ժողովրդի վստահությունը: Պատասխան ելույթով հանդես եկած ՆԳ նախարարը երկրում կարգ ու կանոնի, ամուր իշխանությունից ստեղծման խնդրի իրագործման համար պահանջեց աջակցել կառավարությունը, ինչին հակադրվեցին զինավորապես սցիշալ-դեմոկրատները ի դեմս նրանց լիդեր **Հ. Ազատյանի**, գտնելով, որ ազգաբնակչությունը չպետք է զինաթափվի և իր քաղաքացիական իրավունքները պետք է պաշտպանի զենքով: Հ. Ազատյանը քննադատություն ենթարկեց Ա. Մանուկյանին և ՀՀ Դաշնակցությանը, ասելով, որ տարիներ շարունակ վերջինս զենքի է կոչել հայ ժողովրդին, սակայն այժմ այդ նպատակին հասնելուց հետո, կոչ է անում զինաթափել նրան: Հ. Ազատյանը պնդում էր, որ այդ խնդիրը իրապես կլուծվի միայն հաստատելով հեղափոխական օրենսդրություն, իրականացնելով բարեփոխումներ առողջապահության, աշխատանքի և հողի բնագավառներում՝ ապրանքների հավասար բաշխմամբ: Դաշնակցական խմբակցության անդամ **Ս. Թորոսյանն** էլ իր հերթին պատասխանեց, որ էսդեկները դառնալով զենք կրելու շատագույներ, հանրավի մոռացել են, որ իր ժամանակին դատապարտել են ՀՀ Դաշնակցությանը այդ ուղղությամբ գործադրած ջանքերի համար: **Ս. Թորոսյանը** եզրակացնելով, որ սուլթանների և ցարերի դեմ պայքարի ժամանակներն անվերադարձ անցել են, հետևաբար, անհրաժեշտություն չկա, որպեսզի բնակչությունը զինվի, քանզի Հայաստանը անկախ պետականություն է, որն էլ կոչված է պաշտպանելու ՀՀ բարեկեցությունը, հետևաբար նաև՝ անվտանգությունը: Ի վերջո, 15 ձայնով ընդգեմ 7-ի օրինագիծն անցնում է¹⁰¹⁰: 1918 թ. օգոստոսի 21 ին Նախարարների խորհրդի նիստը քննարկեց ՆԳ նախարարի կողմից առաջարկված օրենքի նախագիծը զենքի առգրավման մասին, բացառությամբ սառը և որսորդական զենքի, և հավանություն տվեց այն պառլամենտ մտցնելու համար¹⁰¹¹: 1918 թ. օգոստոսի 29-ին Հայաստանի խորհրդարանն ընդունեց «Մասնավոր սեփականություն կազմող զենքերի և զինամթերքի պետականացման մասին»

¹⁰¹⁰ «Հռոիզոն» (ԹԻՖլիս), 11 սեպտեմբերի, 1918, N° 182:

¹⁰¹¹ ՀԱԱ, Ժ.Պ - 202, ց. 1, գ. 13, ք. 18:

օրենք, որը նախատեսում էր պետականացնել մասնավոր հրազենն ու զինամթերքը, բացի որսորդականից ու անպահուսնակավոր տեսակներից: Զենքը կամովին չհանձնելու դեպքում այն առգրավվելու էր հարկադրաբար, իսկ օրինազանցները ՆԳ նախարարի որոշմամբ ենթարկվելու էին պատժի՝ մինչև 3000 ռ. տուգանքի: ՆԳ նախարարին էին վերապահվում զենք-զինամթերք հավաքագրող հանձնաժողովների կազմակերպման, մասնավոր անձանց ու կազմակերպությունների կողմից զենք-զինամթերք ձեռք բերելու, պահելու, դրանք կրելու արտոնություն տրամադրելու և այլ հարցեր: Վտանգված գյուղերի ինքնապաշտպանությունը չվնասելու նպատակով օրենքը թույլատրում էր գրավված զենքի մի մասը թողնել տեղում՝ հատուկ մարդկանց հսկողություն և պահպանություն ներքո¹⁰¹²: Այս առումով հետաքրքիր է նաև ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարի մեկ այլ հրահանգ, որն այս անգամ մասնավորացված է և վերաբերում է հանրապետություն ամենալարված շրջաններից մեկի՝ Նոր Բայազետի գավառին: ՆԳ նախարարի 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ի հրահանգում՝ ուղղված **Տիգրան Բաղդասարյանին**, ասվում էր հետևյալը. «1) Աջակցություն ցույց տալ Նոր Բայազետի գավառում զենքեր գրավող հանձնաժողովին, գրավելու գավառում բոլոր զենքերը, ռազմամթերքը ըստ օրենքի, 2) բոլոր գյուղերից պահանջել զանձարան մտցնել այս և անցյալ տարվա հարկերը և զանձարան չմտած կապալները, 3) հավաքել 20 տարեկանից մինչև 26 տարեկան դասակներին և ցուցակներով ներկայացնել Նոր Բայազետի գարնիզոնի պետ, շտ. կապիտան Բուդումյանցին և հրահանգել Նոր Բայազետի գավառի միլիցիայի պետ, պրապ. Թառումյանցին նրանց տեղափոխելու Երևան, միլիցիոներների հսկողությամբ՝ Երևանի Զինվորական պետին [հանձնելու], 4) Հետապնդել, ձերբակալել բոլոր մարդասպաններին և քրեական հանցագործներին, ու հանձնել դատական իշխանությունը, 5) գործողություններ սկսել Նորադուզ գյուղից և վերջ դնել Նորադուզի ու Ղչլաղի կամայականություններին, որոնք հակառակ կառավարության հրահանգներին, որում են ձուլվում Քեթիկ գետից և Ծովից, վնասելով կապալառուներին, 6) Աշխատի[ե]լ բոլոր խնդիրները վերջացնել խաղաղ միջոցներով, որոնց սպառումից հետո միայն դիմել զենքի ուժի, վերջին դեպքում վարվել վերին աստիճանի կտրուկ կերպով, 7) Գյուղերը շրջել ամեն անգամ շրջանային կոմիսարների ուղեկցությամբ»¹⁰¹³: Այդ նույն նպատակադրումով էլ 1919 թ. հուլիսի 24-ի նիստում ՀՀ նախարարների խորհուրդը լսում է ՆԳՆ օրինագծի մասին ազդաբնակչությունից զենք ու զինամթերքի հարկադրական միջոցներով հավաքելու և զինային

¹⁰¹² ՀԱԱ, ֆ. Գ - 199, ց. 1, գ. 4, ք. 1, **Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները**, էջ 2-3:

¹⁰¹³ ՀԱԱ, ֆ. Գ - 201, ց. 1, գ. 38, մաս I, ք. 484:

պարտադիր տուրք սահմանելու մասին: Որոշվում է Համաձայն Հունիսի 5-ի օրենքի՝ հաստատել ներկայացված օրինագիծը¹⁰¹⁴:

ՆԳ նախարարություն իրավասություն մեջ մտնում էին տարաբնույթ հարցեր, որոնց լուծման համար վերջինս համագործակցում էր այլ նախարարությունների հետ, փորձելով համատեղ ուժերով կանխել անիշխանություն դրսևորող երևույթները երկրում, գինվորական և այլ բնույթի խզվածություններն ու հանցագործությունները: Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունվարի 25-ի նիստում լավում է Արդարադատության նախարարի առաջարկը՝ գինված անպատասխանատու խմբերի ինքնազուլա գործողություններին վերջ տալու մասին, հանձնարարելով ՆԳ և Զինվորական նախարարություններին համատեղ ծրագիր ներկայացնել ազգաբնակչությանը այդ խմբերի ինքնազուլա գործողություններից ապահովելու և նրանց զսպելու համար¹⁰¹⁵: Իսկ 1919 թ. փետրվարի 3-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը լսելով ՆԳ Նախարարի զեկուցումը Դավալուի և Սուրմալուի շրջաններում գտնվող «խմբերը» գործառնելով փոխարինելու մասին հարցը, այն ընդունում է որպես ի գիտություն, ասել է, թե տալիս է իր համաձայնությունը¹⁰¹⁶:

ՆԳՆ և միլիցիան բազմաթիվ բողոքագրեր էին ստանում գինվորականների կողմից կատարվող անօրինականությունների, երբեմն էլ պարզապես հանցագործ գործողությունների մասին: ՀՀ Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին հասցեագրված Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիսարի 1919 թ. մարտի 20-ի զեկուցագրում նշվում էր, որ գավառի գյուղացիների և փախստականների վիճակը սովից օրեցօր դառնում է ավելի ու ավելի հուսահատական, նշելով, որ գավառի բնակչությունը փախստականների հետ միասին կազմում է 160.000 շունչ, որից իրենց գոյությունը մինչև նոր բերքահավաքը կարող են պահպանել միայն 12.000-ը, իսկ մնացած 148.000-ը չունեն ո՛չ հաց, ո՛չ ցորեն, և մինչև նոր բերքը նրանց պահելու համար անհրաժեշտ է 888.000 փութ ցորեն, յուրաքանչյուր շնչին հաշվելով ամիսը՝ մեկ փութ, իսկ սերմացու 1.170.228 փութ, և այդ պայմաններում գործառնելի անօրինական գործողությունները, մթերքների և սայլակառքերի բռնագրավումները սրում են առանց այն էլ վատ վիճակը՝ հանգեցնելով տարբեր գյուղերի բնակիչների բողոքներին: Գավառական կոմիսարը առաջարկում էր գավառում ունենալ այնպիսի վարչակարգ, որն օգտվեր ինչպես հայերի, այնպես էլ մահադեականների հարգանքից՝ վերջիններիս հետ մերձենալու համար¹⁰¹⁷: Այդ առումով առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Դիլիշանի գավառային կոմիսար Մ. Սարատիկյանի 1919 թ. մարտի

¹⁰¹⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96ա, ք. 20, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս II, ք. 284:

¹⁰¹⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 10, գ. 100 (43), ք. 11:

¹⁰¹⁶ Նույն տեղում, գ. 100 (43), ք. 21:

¹⁰¹⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 135, ք. 29:

25-ի գեկույցը՝ ուղղված ՀՀ Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսսարին, որը նաև ներքին քաղաքականության նրբությունների ըմբռնման տեսանկյունից արժանի է ուշադրության. գեկուցադրում **Մ. Սարատիկյանը** նկատում էր, որ տնտեսական առումով բնակչությունը գտնվում է հուսահատական վիճակում, հաց գալառի շուկաներում գրեթե չկա և ՀՀ մեծ մասը սնվում է Ղազախի գալառի հաշվին և Դիլիջանի «տրակտով» (մեծ ուղի) բերվող հացով, որը Ղազախից ուղեկցվում է բարդություններով և գանազան խոչընդոտներով: Սարատիկյանը ընդգծում էր, որ տեղական բնակիչներին քիչ նեղություններ չեն տալիս նաև բախտի քմահաճույքին թողնված փախստականները, որոնք թափառում են գյուղերում և զբաղված են մուրացկանությամբ, հաճախ էլ տեղացիներից բռնաշորթելով վերջին կտոր հացը: Իսկ ամենակարևորը, դա այն էր, որ Մ. Սարատիկյանը կենտրոնական իշխանությունների ուշադրությունը բեռնում էր գալառի գործմասների սպաներից շատերի կողմից դրսևորվող սպալին ոչ վայել դիրքի ու կեցվածքի վրա. հաճախ գիշերները ավելորդ հրացանաձգությամբ զբաղվելը, ինչը տազնապ և վախ էր ներշնչում բնակչությանը: Սարատիկյանը վերջին հանգամանքից եզրակացնում էր, որ վերջիններս գտնվելով այդ վիճակում, չեն մտածում իրենց զինվորների մասին, որի հետևանքով դասավորությունը վերջ չունի: Այնուհետև Սարատիկյանը ընդգծում էր, որ թաթարական Հին Ակսիբարա, Ակսիբարա, Բուղանիս-Այրում, Կուշչի-Այրում, Մազամուլ, Փարախի, Շինիս-Այրում, Արաբաչիյար և Յարադուլլա բնակավայրերը՝ թվով մոտ 12 հազար շունչ բնակչությամբ, խոր կերպով մտնում են իրեն վստահված գալառի բնակելի կետերի մեջ և աշխարհագրական նկատառումներով պետք է ընդգրկվեն ՀՀ տարածքի մեջ, սակայն գտնվում են Ադրբեյջանի իշխանությունների դեկավարության ներքո, երևույթ, որը բացասաբար էր անդրադառնում դրության վրա, ցանկալի համարելով հարցի շուտափույթ լուծումը¹⁰¹⁸:

ՆԳ նախարարությունը չէր կարող չհետաքրքրել երկրի համար կարևոր նշանակություն ունեցող զանազան խմբերի, ոչ կանոնավոր գործմասների հետագա ճակատագրի հարցը, որոնք ավելորդ լարվածության մեջ էին պահում երկիրը և ժողովրդին, քանզի այն ուներ ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն: Հետևաբար, հարկավոր էր վերջ ի վերջո այդ տեսակի բոլոր գիւնոթերը, անկանոն գիւնված խմբերը տարրալուծել կանոնավոր գործմասների կազմում: Այս առումով ուշադրավ է նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 8-ի նիստը, որում լսվում է ՆԳ նախարարի գեկուցումը անկանոն գործմասների մասին՝ հանձնարարելով ՆԳ և Զինվորական նախարարություններին մշակել անկանոն գորային միավորների կազմակերպվածության և այդ գործմասները անհրաժեշտորեն պահելու նպատակի մասին

¹⁰¹⁸ Նույն տեղում, ք. 33:

կանոնադրություն¹⁰¹⁹: Երկրի տարբեր շրջաններում տիրող անկայուն և քաոսային վիճակի, անարխիայի, անկանոն խմբերի ու զորամասերի կամայականությունների, դրանց դեմ ՆԳ մարմինների պայքարի գործակցի «արդյունավետության» մասին է վկայում 1920 թ. վերջերի մի դիմումագիր՝ հասցեագրված ՀՀ պառլամենտի նախագահին և ՆԳ նախարարին, որում ՆԳ նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար **Ա. Մաքսապետյանը** մասնավորապես ընդգծում է. «Շրջելով Շամշադինի, Իջևանի, Բարանայի շրջանները, հաստատում ենք իշխանության բացարձակ բացակայությունը: Ժողովրդի անտերությունը, հայտնի թալանների, ծանոթ յանցագործների միջոցով, երկրի տնտեսական քայքայությունը, աշխատանքի կազմալուծումը. անցեալի դժբախտություններից ճողոպրած այս հարուստ երկիրը փրկելու և ժողովրդին իշխանության գլուխությունը ճանաչել տալու համար պահանջում ենք անմիջապես բանակցություններ սկսել՝ ադմինիստրացիային ընդառաջ գնալ ժողովրդի արդարացի պահանջին՝ ապահովելով նրանց կյանքը և տնտեսությունը»¹⁰²⁰:

Սակայն, դժբախտաբար հասարակությունն այդքան ներուժ չունեցավ հակապետական, հանցավոր տարրերի վրա, և դրանք ծաղկում էին: Լավագույն սպառազինությունները որոշակի խմբեր զբաղված էին ահաբեկչություններով, դրամաշորթություններով և պարզապես կողոպուտով: Հատկապես դժվարին իրավիճակ էր ստեղծված Կարսի նահանգում: ՀՀ ՆԳ նախարարի օգնական **Ս. Թորոսյանը** 1920 թ. հուլիսի 2-ի գեկույցում նախարարների խորհրդում, վկայակոչում է այն փաստը, որ օգտվելով հանրապետության համար ստեղծված խառնակ իրավիճակից, «խմբերը» ահաբեկչությամբ էին զբաղված նաև այլազգիների, մասնավորապես Կարսի նահանգի ռուսական գյուղերի նկատմամբ, որոնց ներկայացուցիչները հունիսի 29-ին բողոքաբերով դիմել են ՆԳ նախարարի օգնականին: Շիրակի նահանգապետն այս կապակցությամբ ևս իր բուռն բողոքն էր արտահայտում գինված անձանց կամայական ելույթներից¹⁰²¹: Այս կապակցությամբ «Անիշխանությունը Կարսում» վերտառությամբ հղված է տպագրվում սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթում, որում անարգանքի սյունին են գամվում մտուցերիստական «խմբերը» իրենց ծավալած անարգալից գործողությունների համար և կառավարությունը տեղական վարչակազմին կոչ էր անում արմատախիլ անել այդ ավազակաորջերը¹⁰²²: Հարկ է ավելացնել, որ վերոնշյալ անձինք անդրադառնալով այս ցավալի փաստերին, էջին բավարարվում այդ մասին արձանագրելով, այլ երբեմն էլ

¹⁰¹⁹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 200:

¹⁰²⁰ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ. 31, ք. 6:

¹⁰²¹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 287, ք. 4:

¹⁰²² Նույն տեղում, գ. 300, ք. 109-110, «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 18.09.1919, № 19; 29. 10. 1919, № 30:

փորձում էին ելք որոնել և դրանց դեմն առնելու միջոցներ ցույց տալ: Այսպես **Ս. Թորոսյանը** նշում է, որ միլիցիոներների մի մասը «խեղճ ու կրակ մարդիկ են, որոնք միայն զուր փող են ստանում, իսկ մյուս մասը՝ թալանի տենչով բռնված՝ մասնակից է թե՛ թալաններին և թե՛ գաղտնի ապստամբություններին»¹⁰²³, նաև ընդգծում էր, որ «միլիցիան զինված է պատահական զենքերով, հաճախ չի ունենում փամփուշտ և այլն»: ՆԳ նախարարի օգնականը փորձում էր խորքային դիտարկումներ կատարել և նշել ստեղծված վիճակից դուրս գալու ուղիներ, ընդգծելով հետևյալը. «Ներքին Գործերի նախարարությունն ապարատի քայքայմանը նպաստում են այն հատուկ լիազորները, որոնք ցրված են զանազան տեղեր, և խառնվում են վարչական գործերին, բանտարկում են, արձակում և այլն»: Այնուհետև, **Ս. Թորոսյանն** անցնում էր կոնկրետ առաջարկների, որոնք հանգում էին հետևյալին. 1) Բոլոր միլիցիոներների ռոճիկը կրկնապատկել, 2) տալ ամսական մի փուլ ալյուր, 3) բոլոր միլիցիոներներին տալ հագուստ, 4) միլիցիան զինել լավ հրացաններով և ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ փամփուշտով, 5) միլիցիան ազատել զինվորական պարտականություններից, 6) 25 տարին լրացած բոլոր տղամարդկանց միլիցիոներական ծառայությունը ճանաչել որպես զինվորական ծառայություն, 7) Դ գասարանը ավարտած ու միջնակարգ կրթություն ստացած միլիցիոներներին հատուկ վարձատրություն տալ՝ միլիցիայի ռոճիկի 1/2 չափով, 8) կրկնապատկել նահանգապետի ու վարչակարգի մյուս պաշտոնյաների ռոճիկը, 9) վերացնել բոլոր արտակարգ կոմիսարների, հատուկ լիազորների պաշտոնները, 10) ինքնավարությունների ադմինիստրացիայի ու միլիցիայի պաշտոնները հանձնել պետականորեն աշխատող մարդկանց՝ առանց կուսակցական խտրության, 11) երկրով մեկ սփռված զինված ուժերը ճանաչել հակապետական, զինաթափել, և նրանց դեմ կռիվ մղել զորքի ու միլիցիայի միջոցով, 12) զինվորական իշխանությունը պարտադրել պահանջված դեպքում օգնության հասնել ադմինիստրացիային, 13) դատավարության ձևականությունները փոփոխելով՝ պարտադրել նահանգային դատարաններին շտապ քննել պետական հանցավոր պաշտոնյաների գործերը, 14) զինվորական իշխանություններին արգելել Ներքին Գործերի նախարարության գործերին խառնվել, հատկապես արգելել սայլեր, կենդանիներ, խոտ և այլ նյութերի բռնազրավել¹⁰²⁴: Սույն հետաքրքիր փաստաթղթի վրա կա ՆԳ նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանի** մականորությունը՝ պատասխան առաջարկների ու տեսակետների հետաքրքիր փաթեթով՝ Ս. Թորոսյանի կողմից արված առաջարկների ամեն մի կետի վերաբերյալ ըստ հերթականության, որոնք հանգում են հետևյալին. «1) Համաձայն եմ՝ բյուրոյի Համաձայնությունամբ, 2) Համաձայն եմ՝ խնամատարության միևնույնության միջոցով տալու պայմանով, 3) Համաձայն եմ, 4)

¹⁰²³ ՀԱԱ, ֆ. 7 - 201, ց. 1, գ. 287, ք. 5:

¹⁰²⁴ Նույն տեղում, ք. 5-6:

իսկ քաղաքներում՝ «Բերդան» և «Մոսին» -ով, իսկ շրջաններում՝ «Մոսին» հրացաններով, զինելով միլիցիան փամփուշտներով, 5) 32-ից բարձր պետք է արդեն ազատել, իսկ մնացածին՝ ազատել՝ կնշանակի քանդել զորքը, 6) եթե նախատեսել 32-ից բարձր հասակ ունեցողներին ազատել զորքի շարքերից, անհրաժեշտ է դրանց պատախանսին չսպասել, մտցնել միլիցիայի շարքերը իբրև պարտադիր՝ միլիցիայի ռոճիկով, 7) համաձայն եմ, 8) համաձայն եմ՝ բյուրոյի համաձայնությունով, 9) նորմալ վիճակում գտնվող շրջաններում համաձայն եմ, 10) այդ փորձը ճակատագրական նշանակություն կարող է ունենալ, ինչպես երևաց լուսավորության միջնորդության փորձից. պետք է ընդունել սկզբունք միմիայն այս կառավարությանը և հայրենիքին սատարող տարրերին, 11) զինված ժողովուրդն է ստեղծել այս երկիրը, և նա է իսկական պաշտպանը հայրենիքի, ավելի՛ քան միլիցիան, ուստի ժողովրդին պետք է զինել և նրան կազմակերպել, իսկ զորքին և միլիցիային հակադրել զինված ժողովուրդը՝ համարել անօրինական և կորստաբեր, 12) համաձայն եմ, բայց խոշոր դեպքերում և միայն ընդհանուր հրամանատարի թույլտվությամբ, բայց առհասարակ կարևոր է զորքը ներքին կյանքից պահել բոլորովին (հեռու), և նրա ուշադրությունը սեեռել դեպի արտաքին թշնամին, 13) համաձայն եմ, 14) համաձայն եմ, 15) զարգացնել ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը և ժողովրդի մեջ քաղաքացիական պարտականությունների պարտաճանաչությունը, կազմակերպել քաղաքի և Դաշբուռուսի նման գնդեր, նրանց տալով կոմիտեների, ոստիկանության ու զինվորական գործառնություններ, 16) մտցնել համաձայնական, կոմիտեական պարտականություններ»¹⁰²⁵:

Քննարկվող Հիմնահարցի կապակցությամբ ուշադրավ են նաև Ռնդամալ (Ջրառատ) և Վերին-Ախտա գյուղերի բնակչության ներկայացուցիչների բողոքագրերը՝ ուղղված պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը, որում դժգոհում էին կառավարության ներկայացուցիչների և գորամասերի, ինչպես նաև 400-ից ավելի գաղթականների կողմից իրենց ունեցվածքը թալանելու, գործադրված բռնությունների և այլ անկարգությունների վերաբերյալ, խնդրվում էր քննիչ Հանձնաժողով ուղարկել¹⁰²⁶: Դարաչիչագի տեղամասի Ռնդամալ գյուղի կոմիտար Սարգիս Երամովը պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորմանը հասցեագրված դեմում-բողոքագրում, վրդովվելով խմբապետ Մեսրոպի և նրա 300 զինվորների ապօրինի գործողություններից, մեղադրելով, որ այդ վախկոտ խմբապետները դեռ երեկ փախչում էին Երզնկայից մինչև Երևան անամոթաբար փախչում էին պատերազմի դաշտից վախկոտ նապաստակի նման, շատ խիզախ դուրս եկան անպաշտպան գյուղացիների՝ իրենց սեփական հայրենակիցների նկատմամբ, մասնավորապես զինաթափման մասին օրենքի հրապարակումից

¹⁰²⁵ Նույն տեղում, թ. 6 հակ.:

¹⁰²⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Կ - 404, ց. 1, գ. 27, թ. 1-3:

հետո, առանց խտրականության իրենց հարվածները նշանակետ ընտրելով շատերին, մասնավորապես՝ քաղաքական հակառակորդներին: Այնուհետև դիպուկ նկատում էր. «Ինչ էին անում այդ ենիչեներին՝ այստեղ, նկարագրել հնարավոր չի, վերցնում էին հացը, ալյուրը, գարին, խոտը, պահանջում էին ոչխար, հավ, բռնություններ էին գործադրում»¹⁰²⁷: Ս. Երամովը նաև ավելացնում էր հետևյալը. «այնտեղ ուղարկվեց հրետանի. ինչու՞ մի քանի հարյուր լիազորներ և նրանց ազգականները պետք է հարստանան մեր գյուղացիների հաշվին. այժմ ստուգման փոխարեն ուղարկում են մեզ մոտ մեսրոպների խմբերը. հասարակությունը վճռել է ընդունել մահմեդականություն և դառնալ թուրքիայի հպատակներ (գոնե) գեթ փրկելու սեփական գոյությունը և կազմելով գյուղական որոշումը, լիազորել է ինձ խնդրանքով դիմել այստեղ գտնվող թուրքական ներկայացուցչին, սակայն հո՛ւրախություն ռեզամացիներին, իրադրությունը փոխվեց և իմ դիմումը թուրքիային օգուտ չի տա, և քանի որ այլ ելք չկա, խնդրում եմ գյուղ գործողից հատուկ հանձնաժողով և մանրազնի ուսումնասիրել գյուղացիների վիճակը, այնուհետև վարվել՝ ինչպես խիղճը կթելադրի»¹⁰²⁸: Գյուղական կոմիտեարը գրում էր, որ այն ինչ կատարվում էր Ռեզամայում, այն չի եղել և չէր էլ կարող անկասկած լինել ոչ միայն Ռեզամայի գյուղացիների կամ Աբդուլ Համիդի, այլև Լենկ-թեմուրի ժամանակ, որը չէր թույլատրում իր հորդաններին անել ինչ խելքների փչի: Ամփոփելով իր միտքը, նա շեշտում էր, որ Մեսրոպը և նրա կողմնակիցները պարզապես հարստանում են գյուղացիների հաշվին, և եթե կառավարությունը վճռական միջոցների չդիմի, ապա «հասարակայնությունը վճռել է ընդունել մահմեդականություն և դառնալ թուրքիայի հպատակներ, գոնե իրենց գոյությունը փրկելու համար, և լիազորել է դիմել թուրքական ներկայացուցչին»¹⁰²⁹:

Բռնադրավումները առավել վատ անդրադարձ ունեցան այն շրջանների վրա, որոնք մահմեդական ուժեղ հարևանություն ունեին և ճանապարհների խաչմերուկի վրա էին, գումարած դրան գաղթականություն և այլ խնդիրներ: 1918 թ. օգոստոսի 2-ի ՀՀ կառավարության պարենավորման բաժնի կառավարիչը Ն.Գ. և Զինվորական գործերի նախարարներին ուղղված բողոքագրում ընդգծում էր, որ գործառնները ինքնակամ բռնադրավում են ցորենը գյուղական բնակավայրերում, և չնայած իրենց պահանջներին և բողոքներին, բռնադրավումները ոչ միայն չեն դադարել, այլև ընդունել են սպառնալից չափեր: Պարենային բաժնի կառավարիչը խնդրում էր կարգադրություններ անել բոլոր գործառններին՝ դադարեցնելու բռնադրավումները, նշելով, որ հակառակ պարագայում պարենային բաժինը հարկադրված կլինի դադարեցնել հացի մատակարարումը գործառններին, քանզի նաև

¹⁰²⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ. 17, ք. 6:

¹⁰²⁸ Նույն տեղում, գ. 17, ք. 6:

¹⁰²⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Կ - 404, ց. 1, գ. 17, ք. 9-10:

իրենք այլևս ի վիճակի չեն լինի շարունակել իրենց աշխատանքը¹⁰³⁰։ Կապված զինվորականների կողմից խաղաղ բնակչության նկատմամբ ինքնակամ գործողությունների, անկարգությունների և նրանց ունեցվածքի (անասնակեր, հավ, ուտելիք և այլն) բռնազրավումների, զանազան զորաջոկատների կողմից ապօրինի գործողությունների հետ, ՆԳ նախարարը 1918 թ. օգոստոսի 17-ին ՀՀ Զինվորական նախարարին հասցեագրված դիմումագրում խնդրում էր վերջինից իրեն չմերժել անհապաղ կարգադրություններ անել ապագայում զորամասերի կողմից նման ինքնակամ գործողությունները, և խաղաղ բնակչության նկատմամբ բռնությունները դադարեցնելու ուղղությամբ և այդ մասին իրեն տեղյակ պահել։ Պատասխան հեռագրում Զինվորական նախարարի անունից Գլխավոր շտաբի պետը հավաստիացնում էր, որ արդեն արվել են կարգադրություններ մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու մասին, ինչպես նաև ձեռնարկվել են համապատասխան նախագրվողական միջոցառումներ¹⁰³¹։

Հացի խնդիրը շատ կարևոր էր, և այդ հանգամանքից ելնելով կառավարությունը հայտարարեց դրա նկատմամբ մենաշնորհային իրավունքի մասին, որից ելնելով էլ խնդիր դրվեց կարգավորել այդ խնդրի զորամասերին վերաբերող խնդիրները՝ կանխելու համար արտառոց երևույթները բնակչության նկատմամբ, և մասնավորապես գյուղի։ Գեներալ-մայոր Դյուլխանյանը (Դյուլխանովը) Հայկական դիվիզիայի գծով իր հրամանում (№ 23, § 38) ելնելով ՀՀ կառավարության հացի նկատմամբ մենաշնորհային իրավունքից, հայտարարեց այն մասին, որ ոչ մի զորամաս իրավունք չունի ցորենի գնումներ կատարելու ՀՀ սահմաններում, սպառնալով, որ հակառակ դեպքում գնված ցորենը կբռնազրավվի¹⁰³²։ Զինվորականները օգտագործելով իրենց դիրքը, հաճախ պարենային խնդիրները լուծում էին բռնարարների միջոցով, և բնակչությունը ահաբեկի թվով բողոքներ էր ուղղում ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների ղեկավար մարմիններին։ Այդպիսի բողոքների հեղինակներ էին դառնում նաև իրենք՝ զինվորականները։ Հետաքրքիր է այս առումով Հրետանային վարչության պետ գեներալ-մայոր Գամազովի 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ի զեկուցագիրը՝ ուղղված Զինվորական նախարարին, որն էլ իր հերթին ուղարկել է ՆԳ նախարարին, որում ընդգծում էր, որ Բաշ-Ապարանում իր կողմից Հայկական հրետանային բրիգադի 4-րդ մարտկոցի զինման ժամանակ, այդ մարտկոցի հրամանատար կապիտան Խոգանովսկին իրեն բողոքագիր է ներկայացրել բռնազրավումի գծով զորաջոկատի պետ Արսեն-աղայի հասցեին, որ վերջինս մարտկոցի տնտեսական գծով չինովնիկներին ստիպում է ընթացիկ օգտագործման և ձմռան համար որպես պահուստ գնել մթերքներ (կարտոֆիլ, կաղամբ), ինչպես նաև

¹⁰³⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 101, ք. 1:

¹⁰³¹ Նույն տեղում, գ. 15, ք. 90:

¹⁰³² Նույն տեղում, գ. 102, ք. 56-57:

անասնակեր ձիերի համար և այլն: Այս կապակցությամբ ՆԳ նախարարը ընդգծում էր, որ ինքն այն ուղարկում է Զինվորական նախարարին բանաձևի համար՝ խնդրելով անել հարկ եղած կարգադրությունները, քանի որ Արսեն-աղայի գործողությունների վերաբերյալ առաջին անգամ չէ, որ ստացվում են բողոքներ բնակչության կողմից, որը բացահայտվել է գնդապետ Ալ. Պ. Բեյ-Մամիկոնյանի կողմից անցկացված հետաքննությամբ¹⁰³³: Այդ հանգամանքի հաշվառումից էլ ելնելով, ՀՀ ՆԳ նախարարը 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ին անդրադառնալով իր գրադրությանը՝ ուղղված Հայաստանի զորքերի զինվորական շտաբի պետին, հաղորդում էր, որ համաձայն կառավարության ընդհանուր որոշման, բնակչությանից պարենամթերքների բռնագրավումը պետք է իրականացվի միայն համաձայն պարենային բաժնի կարգադրության, և առանձին գործառնություն այդպիսի իրավունք չի տրված, քանզի պարենով նրանք պետք է մատակարարվեն անմիջապես համբարակապետության կողմից: Իսկ ինչ վերաբերում է գրադրության մեջ հիշված Արսեն աղայի չարաշահումներին բռնագրավման խնդրում, ավելացնում էր ՆԳ նախարարը, եթե դրանք համապատասխանում են իրականությանը, ապա պետք է նրան ենթարկել օրինական պատասխանատվության դատարանի միջոցով կամ կարգապահական կարգով¹⁰³⁴:

Այդուհանդերձ, որոշ տեղերում վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին գործառնությունների կողմից բռնագրավումները կարգավորելու խնդրում: Գաղտնիք չէ, որ հայկական գործառնությունների մեջ լավագույններից մեկը, որի մասին նույնիսկ խորհրդային գորահամանատարներն են ընդգծել, դա **Դրոյի** կողմից գլխավորվող գորաշուկատներն են եղել: Վերոհիշյալ խնդրում ևս այն բացառություն չկազմեց: Հետաքրքիր է այս առումով Դիլիշան-Ղարաբլիտայի զինվորական օկրուգի պետ Դրոյի 1918 թ. նոյեմբերի 26-ի հրամանը. «Ի նկատի ունենալով Դիլիշանի և մասնավորապես Ղարաբլիտայի գավառների գյուղական բնակչության ծանր տնտեսական դրությունը մթերքների, անասունի և անասնակերի բռնագրավումի համակարգը կարգավորելու համար հրամայում եմ բոլոր գործառնությունների միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի առանց գավառային և տեղամասային կոմիսարների թույլտվության և գյուղական կոմիսարների գիտության բնակչությանից ոչինչ չբռնագրավվի: Ռեկվիզիցիան պետք է իրականացվի գեմատվայի կամ վարչակազմի և գյուղական հասարակության ներկայացուցչի ներկայությամբ: Փողերը պետք է վճարվեն տեղում՝ առանց հապաղման»¹⁰³⁵: Միաժամանակ Դրոն քաղաքացիական իշխանություններից խնդրում էր աջակցություն ցույց տալ գործառնություններից վրա դրված պարտականությունների կատարման տեսանկյունից: ՀՀ Տարածքի վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված իր գեկուցադրում

¹⁰³³ Նույն տեղում, թ. 83:

¹⁰³⁴ Նույն տեղում, թ. 82:

¹⁰³⁵ Նույն տեղում, թ. 89:

էջմիածնի գալառային կոմիսարը 1919 թ. մարտի 13-ին գրում էր, որ գալառում բառիս ամենալայն իմաստով սով է, 3-րդ և 4-րդ տեղամասերի բնակիչները սնվում են լեշով և խոտով, պոկելով ցանքի կանաչը, գումարած դրան՝ տիֆի վարակը, որը մեծ զոհեր էր խլում, գտնելով, որ կարգ ու կանոն չկա, սպաները ինքնակամ վերցնում էին բնակիչներից անասունը՝ առանց տեղական իշխանությունների թույլտվության¹⁰³⁶: 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին ՆԳ նախարարության վարչակազմի ու միլիցիայի բաժնի պետը շրջաբերական է հղում գալառային բոլոր կոմիսարներին. «Դեպքերի մասին բոլոր գալառային կոմիսարների զեկուլցից երևում է, որ կողոպուտներն ու ավազակությունները գալառներում կրում են համաճարակային բնույթ: Դրա համար առաջարկում են կիրառել ամենավճռական միջոցները՝ գալառներում իրական հանգստություն և օրինական կարգ ու կանոնի հաստատման, ինչպես նաև ձեռնարկել բոլոր միջոցները ավազակության և կողոպուտի մեջ մեղավոր անձանց ձերբակալման համար»¹⁰³⁷: Բազմաթիվ բողոքներ էին ստացվում, որոնցում դժգոհություններ էին արտահայտվում մասնավորապես գալառային իշխանությունների և միլիցիայի հասցեին: Այս առումով շատ բնութագրական է Քարվանսարայի զեմսովոյի վարչության նախագահի դիմումագիրը ՆԳ նախարարին, որում ասվում էր հետևյալը. «Ամեն օր գյուղացիները մեզ են դիմում բողոքներով՝ հասարակական անվտանգության նկատմամբ հսկողության բացարձակ բացակայության կապակցությամբ, բացահայտ կողոպուտների առիթով, որոնք կատարվում են այն խումբ անձանց միջոցով, որոնց ազգանունները գյուղացիներին լավ հայտնի են: Թալանը գալառում կրում է զանգվածային բնույթ, գյուղացիների ընկճվածությունը հասել է աներևակայելի չափերի: Կան անձինք, որոնք ունեին հինգ-վեց գլուխ եզ, իսկ հիմա չունեն ոչինչ: Թալանը մեր գալառում ընթանում է կազմակերպված: Այդ գործով զբաղված են մի քանի կազմակերպված մեծ խմբեր, որոնք թշնամություն են անում մեկը մյուսի դեմ և որոնցից յուրաքանչյուրը սարսափի մեջ է պահում գալառի բնակչությանը: Վստահություն չկա և իշխանությունների նկատմամբ: Իշխանությունները չեն պաշտպանում աշխատավոր գյուղացիության շահերը: Նրանք հովանավորում են թալանչիներին: Եվ սպանվելու սարսափը մարդկանց ստիպում է լուել: Գյուղացիները մեզ հարց են տալիս. ի՞նչ է մտածում այս կապակցությամբ կառավարությունը: Մտադի՞ր է արդյոք նա բացահայտ կերպով կանգնել աշխատավոր գյուղացու կողմը: Ասում են, հին ռեժիմի օրոք երեք դաշնակցական ահ ու սարսափի մեջ էին պահում և՛ գյուղական վարչակազմը, և՛ վնասակար տարրերին: Այժմ ողջ իշխանությունը ժողովրդի կողմից հանձնված է իրենց ձեռքը: Եվ մի՞թե նրա համար, որպեսզի նրանք հովանավորեն ավազակությունները: Այդ կարծիքը իր հիմքում իրական հող ունի:

¹⁰³⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 135, ք. 15:

¹⁰³⁷ Նույն տեղում, գ. 299, ք. 30:

Զափազանց սառնորեն դիտելով իրերի վիճակը, մենք պետք է ընդունենք, որ դրուժյունը բացարձակորեն ծանր է»¹⁰³⁸:

Անշուշտ, հետաքրքիր է ասել, որ փորձեր արվում էին իմաստավորելու այդ ժամանակաշրջանի խնդիրները, ուրվագծվում էին քայլեր այդ դժվարություններից երկիրը դուրս բերելու համար: ՆԳ նախարարը ելույթ ունենալով Նախարարների խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 11-ի նիստում, փորձելով վերհանել ներքին դժվարությունների իրական պատճառները և արմատները, հետևյալն է արձանագրում. «որ ներկա անկարգությունները ժամանակավոր բնույթ են կրում և անցողական են: Դրանք գլխավորապես պայմանավորվում են սովով. բնակչության մի մասը հանգիստ կերպով մեռնում է, իսկ մյուս ավելի անհանգիստ մասը անկարգություն է անում: Վերջինս խոշոր չափերի է հասնում բնականաբար զաղթականների մոտ: Գլխավորապես սովով է պայմանավորվում նաև զինվորների անկարգությունը: Այստեղ ամենից առաջ պիտի հիշել զանազան խմբերին: Ես հրահանգել իմ զբաղմունքից ցրել»¹⁰³⁹: Իսկ ամենավատթար վիճակը ստեղծվել էր Զանգեզուսարի շրջանում, որը պարզապես ավազակային խմբերի մրցատեղի էր, իսկ մարդկանց մոտ ամբողջովին էր անպատժելիության զգացումը: Իսկ այդ ամենին Հայաստանի ՆԳ նախարարությունը ռեալ հակադրելու ոչինչ չուներ: Ինչպես վկայակոչում է ՆԳ նախարարի օգնականը, միլիցիոներների թիվը թղթի վրա հասնում էր 5000-ի, իսկ իրականում այդ թվի կեսն էլ չկար: Դա բացատրվում էր նրանով, որ պետության տկարության, Ֆինանսական անկարողության հետևանքով շատերը պարզապես չէին էլ ցանկանում միլիցիոներ դառնալ, աշխատավարձը մինչև 1920 թ. ապրիլի 1-ը կազմում էր ընդամենը 2500 ռուբլի, իսկ դրանից հետո էլ՝ 5000 ռուբլի: Միլիցիոներն իրեն ապահով չէր զգում, իսկ առավել ակտիվները զբաղվում էին ալան-թալանով, աջակցում և հանցակից էին գողերին¹⁰⁴⁰: Բացի այն հանգամանքից, որ պետությունը ի վիճակի չէր լավ գինել և ֆինանսավորել միլիցիային, կար ՆԳ-ն աշխատանքին խանգարող ևս մի կարևոր հանգամանք: ՆԳ նախարարության մարմինների աշխատանքին՝ երկրում կարգ ու կանոնի հաստատմանը, էականորեն խոչընդոտում էր նաև այն հատուկ լիազորների համակարգը, որոնք միջամտում էին իրենց չվերաբերող գործերի մեջ, զբաղվում էին մարդկանց բանտարկության և ազատ արձակման գործերի ընթացքին, ինչը բարոյալքում էր միլիցիայի համակարգը, վարկաբեկում միլիցիոների բարոյական դիմագիծը: Եվս մեկ գործոն զգալի չափով խոչընդոտում էր միլիցիայի բնականոն աշխատանքին. նշված ժամանակաշրջանում ՆԳ

¹⁰³⁸ Տե՛ս Ռ. Ավագյան, Հանցավորությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում (1918-1920թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ, 1995, էջ 47-49: Տե՛ս նույնի Հանցավորությունը Հայաստանում, Եր., «Նոյյան տապան», 1997, էջ 24-25:

¹⁰³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ. 15, ք. 135:

¹⁰⁴⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 201, ց. 1, գ. 287, ք. 5:

նախարարությունը հաճախ անհիմն կերպով կադրային համալրումներ էր ստանում՝ ելակետ ունենալով կուսակցական պատկանելությունը: Սա վտանգավոր և անհեռատես մոտեցում էր խնդրին: Հաջորդ պատճառը, որը խոչընդոտում էր երկրում ներքին կարգ ու կանոնի հաստատմանը, դա երկրով մեկ ափոված «խմբերի» առկայությունն էր, որոնք ոչ մի իշխանություն չէին ճանաչում և օգտվում էին ամենաթողությունից, իսկ դավերջին հաշվով հայկական պետականության թուլություն, անկամոլության կարևորագույն պատճառներից էր: Դա ցայտուն երևում է մասնավորապես Արդարադատության և ՆԳ նախարարությունների բազմաթիվ պաշտոնագրերից, որոնցում պահանջվում էր «միջոցներ ձեռք առնել նրանց կողմից ոչ օրինական գործողությունների չթուլյատրություն և դրանցից յուրաքանչյուրի դեպքում քրեական գործի հարուցման մասին», որոնք զբաղվում էին «ձիերի, ֆուրածի և սննդեղենի անհարկի բռնագրավումներով»¹⁰⁴¹:

Ե՛վ 1918, և՛ 1919, և՛ 1920 թթ. մշտապես օրակարգի մեջ էր գտնվում «խմբերի» կողմից դրսևորվող ինքնակամ, ավազակաբարո գործողությունների հիմնահարցը, որը հնարավորություն կտար ուղիներ որոնելու և արդյունավետ միջոցներ գտնելու՝ ստեղծված անարխիկ վիճակին վերջ դնելու, և զինվորականների կողմից դրսևորվող պաշտոնական չարաչահումների դեմն առնելու համար: ՆԳ նախարարությունը հաճախակի հանդես էր գալիս այդ կնճռոտ խնդրի կարգավորման և լուծման նախաձեռնողի դերում: 1920 թ. մարտի 22-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է ՆԳ նախարարի զեկուցումը զինվորական մասերի պաշտոնյաների ապօրինի գործողությունների մասին և առաջարկը՝ նշանակել հատուկ հանձնաժողով այդ գործողությունները քննելու համար: Քննարկելով հարցը, Նախարարների խորհուրդը հավանություն է տալիս ներկայացված զեկուցադրին և հանձնարարում կազմել մի հանձնաժողով ՆԳ, Զինվորական և Արդարադատության նախարարությունների ներկայացուցիչներից՝ այդ բոլոր ապօրինի գործողությունները քննելու համար¹⁰⁴²: Այն, որ զանազան «մաուզերիստական խմբերը», անկանոն զինվորական մասերը իրենցից չարիք էին ներկայացնում և իրենց գոյությունմբ իսկ խրախուսում էին բոլոր տեսակի անպատասխանատու, ավազակաբարո խմբերի սանձարձակ գործողությունները՝ նպաստելով այնպիսի արատավոր երևույթների տարածմանը, ինչպիսիք էին դասալքությունը, կաշառակերությունը, գողությունները և պաշտոնական ու քրեական բնույթի զանազան զանցանքներն և հանցագործությունները, անհաստատ վիճակի մեջ դնելով ռազմաքաղաքական առումով առանց այն էլ ծանր կացության մեջ գտնվող երկրի ներքաղաքական կյանքը: Իսկ նրանք, ովքեր կփորձեին կամ նույնիսկ կհամարձակվեին իրենց իսկ վստահված տեղամասերում կարգ ու կանոն հաստատել, հետևել օրինակա-

¹⁰⁴¹ Նույն տեղում, գ. 504, ք. 4-5:

¹⁰⁴² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 146, ք. 49:

նույն ժամանակ, խմբերի կողմից դիմադրության էին հանդիպում, որոնք հաճախակի ավարտվում էին արյունալի բախումներով: Կարսի մարզում անիշխանության մասին է վկայում «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթը 1919 թ. վերջերին այդ կապակցությամբ գրում էր, որ այն օրից, երբ Կարսի նահանգում զանազան խարդավանքների պատճառով վերացվեցին զինվորական դրությունը ու քաղաքացիական վարչակարգը, նահանգի տերն ու տնօրենը դարձան, այսպես կոչված «մաուզերիստները»՝ կենտրոնատեղի ընտրելով և ամրանալով «Սերբիա» հյուրանոցում, սկսեցին իրենց «արդյունավետ ու բովանդակալից գործունեությունը»¹⁰⁴³: Այնուհետև բառացիորեն ընդգծվում էր. «...այն ժամանակ, երբ որ մերկ ու սոված զորքը Կաղզվան-Կարաուրզան-Մերդենենկ-Արգահան ֆրոնտների սառը սարավանջերում գերմարդկային ճիգեր է թափում իր հայրենիքի պատվի ու պրեստիժի համար, նույն ժամանակ, նույն գործերից փախած ու հայ ժողովրդի արյամբ սնված այդ հերոսները Կարսում նստած՝ իրենց քեֆերով ականջ են խլացնում»¹⁰⁴⁴: Քաղաքացիական իշխանությունները, այդ թվում և միլիցիան փորձում էին զսպել «մաուզերիստական» խմբերի կամայականությունները. այդ նույն քաղաքի կոմիսար Վարդանեսյանը «...հանուն արդարության և հայկական կառավարության պրեստիժի գործի անցավ ու իր կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ բանտարկել տվեց նրանց մեծերից երկուսին»: Սակայն վերջինս չկարողացավ նպատակին հասնել՝ վերջնականապես պատժել այդ հանցագործ տարրերին, որոնք հակահարձակման են անցնում, և հոկտեմբերի 7-ին, քաղաքի Ալեքսանդրյան փողոցի ամենաբանուկ տեղում, օրը ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, ցինիկաբար, արհամարհելով օրինական իշխանություններին՝ ՆԳՆ-ին ու միլիցիային, օրը ցերեկով, հարյուրավոր հասարակության առաջ, «նամարդորեն»՝ մաուզերի 10 գնդակով սպանում են կոմիսար **Վարդանեսյանին** իր պարտքի «գիտակցության» դիրքերում: Սպանողներից ոչ մեկը չի բանտարկվում, այլ միայն նա, ով ստորագրել ու հաստատել էր սույն մահապատիժը¹⁰⁴⁵: Այս ամենը վկայում էր իշխանությունների և մասնավորապես պետական անվտանգության համակարգի ներքին թուլության, միլիցիայում ու ՆԳ մարմիններում իշխող տխրահռչակ բարքերի մասին, չնայած այս գործին, դատելով փաստերից, միջամտել է նաև ՆԳ նախարարը, և Կարսի նահանգապետը: Սակայն ապարդյուն: Ինչպես նշում էր Կարսի նահանգապետը, մարդկանց այդ հանցագործ մասը սպառազինված լինելով լավագույն զենքերով, նահանգը դարձրել էին սարսափելի ահաբեկման օբյեկտ, որի դեմ վատ զինված և հոգեբանորեն, բարոյապես և տնտեսապես թուլյլ միլիցիան և ՆԳՆ մարմինները պարզապես ոչինչ չէին կարող անել, և պատրաստ չէին հակազդելու այդ խմբերի քայ-

¹⁰⁴³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 300, ք. 109-110:

¹⁰⁴⁴ Նույն տեղում, «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 29. 10. 1919, № 30:

¹⁰⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 300, ք. 110:

քայիչ ու անպատասխանատու գործողություններին: Ինչպես նշվում է արևմտահայ գաղթականությունից ներկայացուցիչների 1919 թ. ապրիլի 25-ի բողոքագրում՝ ուղղված պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը, «ոստիկանությունը դժբախտաբար չի գտնվել իր կոչման բարձրությունից վրա և շատ անգամ ինքն ևս նույն անարխիան սաստկացնելու դերին մեջ կը գտնվի»¹⁰⁴⁶: Բողոքագրում արձանագրվում էր պետական ապարատի սանձարձակ կամայականությունների ու երկրում տիրող ոստիկանական ռեժիմի, մայրաքաղաքում տարածված գողությունների և ավազակությունների, անիշխանական վիճակի մասին: Նման իրավիճակից դժգոհում էին Հայաստանի բոլոր գաղառամասերում: Կարսի քաղաքացիական նահանգապետը Ն.Գ. Նախարարին ուղղված իր 1919 թ. սեպտեմբերի 23-ի դիմումագրում դժգոհում էր, որ գաղափարական և գործին նվիրված աշխատողներ չկան, ավելացնելով, որ բոլոր պատկերացումները պետականության և Հայրենասիրության մասին պտտվում են նյութական բնույթի հասկացությունների և ստացվող ռոճիկի ու նյութականի, հարստանալու շուրջ, գումարած դրան՝ մարզային բանտը իր 102 կալանավորներով և 65 միլիցիոներներով: Իր այս գրության մեջ նահանգապետը Ն.Գ. Նախարարությունից խնդրում էր այս ամենի վրա բեռնել Նախարարների խորհրդի ուշադրությունը¹⁰⁴⁷:

Ամենը չէ, սակայն, որ հաջողվում էր. շատ բան հաճախ ավելի վատ էր, և այդ անմխիթարական վիճակից ելքը անհնարին էր թվում. դրությունն այդ օրերին հատկապես սրված էր մայրաքաղաքում՝ Երևանում, հանրային անդորրը վրդովված էր, օրինականությունը ոտնահարված, ոստիկանությունն էլ անգամ հոսսահատ ճիգեր չէր կարողանում գործադրել, հաճախ էլ պարզապես չէր կարողանում ուղիներ որոնել խախտված օրինականությունները վերականգնելու համար, ինչը խորացնում էր ընդհանուր տագնապի զգացողությունը և անորոշությունը մտքերում և գաղափարներում, ինչի մասին չափազանց ցայտունորեն նկատում է «Աշխատանք» օրաթերթը 1919 թ. սկզբին. «Անոթիներն ու սովեալները չէ, որ կը խռովեն Հանրային անդորրութիւնը: Դժբախտաբար անոնք, դառներու նման վիզներնին ծռած ճաղարանի ապակու փեղկերու առջև և կամ փողիին դիմաց՝ մահվան կապասն արտակարգ անդորրութեամբ: Չարիքը կուշտերէն, չափազանց շատ յղփացածներէն կուգայ, չարագործութիւնը արհեստի վերածող և գողութեան ու յափշտակութեան մոլուցքով բռնված ստահակներէն կուգա: Ու դժվար չէ բնավ կառավարութեան համար այսքան պզտիկ քաղաքի մէջ, ուր յուրաքանչյուր ժամին բոլոր բնակիչները քիթ-քիթ կուգան, մեկ քանի օրվա ընթացքին կտրել բոլոր շայկաներու արմատը: Կառավարութիւնը պարտավոր է ընել այդ բանը, զսպել միլիցիոներական շահատակութիւնները, դատի ենթարկել պատասխանատու կոմիսարները և միլիցիապետները, հեռաց-

¹⁰⁴⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Կ - 404, ց. 1, գ. 18, ք. 1:

¹⁰⁴⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 517, մաս III, ք. 265:

նեկ պարտազանցները և դիմել բոլոր միջոցներու հասարակաց կարգ ու կանոնին համար: Ամէն առաջ հանրային անդորութիւնն է հարկավոր»¹⁰⁴⁸: Իսկը և իսկը այսօրվան ուղղված դիպուկ հարցադրումներ, որոնք էլ ավելի մեծ արժեք են հաղորդում ներկայացված դիտողություններին, ինչը կարևոր էր գործերի առկա վիճակը շտկելու, խոտորումները և սայթաքումները հաղթահարելու տեսանկյունից: Իսկ «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը 1919 թ. հունիսի 26-ի խմբագրականում շարունակում է վերն ասվածը և հիմնավորում այդ կապակցությամբ մի արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի հիմնման անհրաժեշտությունը, որոնք իրավունք և հնարավորություն ունենան արագ և արդար դատաստանով անդամահատել նեխած անդամները, հեռացնել և պատժել հասարակական ցեցերին և հանգստացնել հանրային խռովված խիղճը. «...երեկվայ կիսաքաղց գործակատարը կամ ուսուցիչը այսօր հարկւր հազարանոց տներ, գործարան և այգիներ է գնում, ձիեր ու կառքեր պահում, հանապաօրեայ հազարաթէք խրախճանքներ սարքում, իսկ ի՞նչ միջոցներով, երբ նա առաջ ամսեկան 40-50 ռ միայն ստանալով իր չոր գլուխն անգամ պահել էր կարողանում. որովհետև ոչ ոք չի պատժում կամ երբեմն միայն ձու գողացողին կախում են, իսկ ձի գողացողին պատիւ ու դիրք տալիս-ուստի հասարակութիւնն ու ժողովուրդը լքում են, կորցնում ամէն հաւատ դէպի արդարութիւնն ու իրաւունքը, և այս յուսահատ անտարբերութեամբ քարշ տալիս իրենց գոյութիւնը, իսկ պաշտօնեան աւելի սանձարձակ դառնում և յայտարարում. «Ի՞նչ պարլամենտ կամ կառաւարութիւն, այդ բոլորը ես եմ, ինչ ուզեմ՝ կանեմ»¹⁰⁴⁹:

Միլիցիայում, ՆԳ մարմիններում, բանակային գործասերում իշխող իրավիճակի պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար, հարկ է ՆԳՆ և միլիցիայի, բանակի գործունեություն պատմության ևս մի էջի անդրադառնալ. 1920 թ. փետրվարի 20-ին, ՀՀ խորհրդարանի նիստում լսվում է Վ. Մինախորյանի հարցապնդումը ՆԳ նախարարին՝ կապված Երևանում և Դիլիջանում ձերբակալված մի քանի բոլշևիկների հետ, որոնք մեղադրվում էին հակապետական և հակակառավարական գործերին մասնակցություն, օրինականության, կարգ ու կանոնի խախտման մեջ, պահանջելով ազատել դրանց, պատճառաբանելով, որ նրանց մեղսակցությունը ապացուցող փաստեր չկան: Պատասխան ելույթում ՆԳ նախարարը հակառակն է պնդում, ասելով, որ իրենք ժամանակին բոլշևիկներին ապաստան են տվել, սակայն ոչ նրա համար, որ վերջիններս այլ գործողությունների դիմեն, որ դեռ հուլիս ամսին՝ Բոլոք-Վեդիի կռիվների ժամանակ նրանք տարածել են մի թուուցիկ, որով կոչ են արել չզնալ կռվի, իսկ այնուհետև՝ տեղի են ունեցել

¹⁰⁴⁸ «Աշխատանք» (Երևան), 26 ապրիլի, 1919, N 12: տե՛ս նաև ՀԱՄ, Զ.Պ - 201, ց. 2, գ. 607, ք. 1:

¹⁰⁴⁹ «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 26 յունիսի, 1919, N 81:

մի շարք դեպքեր Սարիղամիշ-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծի վրա և Ալեքսանդրապոլում: ՆԳ նախարարը տեղեկացնում էր, որ վերջին ժամանակներում Հայաստան եկող մեծամասնականները գալիս են փողի մեծ տոպրակներով՝ քարոզչության նպատակով, ինչը պետք է դիտել որպես Հանցանք, որի պայմաններում ՆԳ նախարարությունը Հարկադրված է միջոցներ ձեռք առնել բոլոր նրանց դեմ, ովքեր ակտիվ քայլեր են անում պետության անվտանգության և կառավարության դեմ¹⁰⁵⁰: Հանրապետության Համար աղետալի ժամանակաշրջանում, երբ Համարյա Հայկական բանակը անձնատուր էր եղել թուրքերի առաջ, և կնքվել էր ամոթալի զինադադար, 1920 թ. նոյեմբերի 8-ին անգամ ՆԳ նախարարը Երևանի Արտակարգ դատարանին ուղղված գրության մեջ ընդգծում էր, որ քաղաքական բնույթ կրող մի շարք անձինք, և առաջին հերթին որոշ պաշտոնյաներ, թիկունքը քայքայելու համար ենթակա են Արտակարգ դատարանի, քանի որ Ալեքսանդրապոլի անկման ժամանակ լքել են իրենց պաշտոնները, հեռացել են քաղաքից: ՆԳ նախարարը ավելացնում էր, որ դրանք ձեռքակալված են կառավարության կողմից և պետք է դատվեն: Գրության վերջնամասում ասվում էր, որպեսզի նրանք երկար ժամանակ չզրկվեն իրենց ազատությունից առանց դատաքննության, ինքը խնդրում է շտապ կարգով նշանակել դատարանի կողմից երկու քննիչ՝ նրանց հարցաքննելու համար¹⁰⁵¹: Այս հանգամանքը ևս վկայում է, որ ՆԳ մարմինները ձգտում էին լուծել կուտակված հիմնախնդիրները, այդ թվում փորձելով նաև կանխարգելիչ քայլեր ձեռնարկել՝ բուլշևիկյան ազդեցությունից պաշտպանվելու համար, որը օրինականության, կարգու կանոնի, անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր էր: Մեկ այլ ցայտուն օրինակ ևս: Երևանի շրջանային դատախազ Մալխազյանը իր գեկուցադրում՝ հասցեագրված Արդարադատության նախարարությանը, գրում էր, որ ոստիկանական աշխատանքը շատ թերի կողմեր ունի, որովհետև «միլիցիայի կազմը պատահական է, նրա պաշտոնատարները կանգնած չեն իրենց կոչման բարձրության վրա»¹⁰⁵² և գալիս արդարացի եզրակացություն, որ «ոչ մի հիշատակություն կուսակցական գործունեության մասին չպետք է առիթ ծառայի, որ մարդասպանության (ոչ քաղաքական) և հափշտակության համար դատապարտվածն ազատվի պատժից»¹⁰⁵³: Դատախազը մի կարևոր նկատառում էլ է արտահայտում, կապված այն հանգամանքի հետ, որ որոշ բանտարկյալներ, չահարկելով բանակում ծառայելու հարցը, այն օգտագործում էին պատժից ազատվելու համար. «Բանտում պատիժը կրելու փոխանակ՝ բանակի շարքերում ծառայելու ցանկությունը, որ հաճախ հայտնում են պատժապարտները, չի կարող հարգվել, քանի որ գորաբանակը

¹⁰⁵⁰ «Յառաջ», 25 փետրվարի, 1920, N° 41:

¹⁰⁵¹ ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 517, մաս III, գ. 122, թ. 1:

¹⁰⁵² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 198, ց. 1, գ. 56, թ. 3-4:

¹⁰⁵³ Նույն տեղում, թ. 4:

Հասարակության տականքների տեղը չէ: Եվ քրեական գործերով դատաւարութեան պարտականութիւնները չեն լիարժեք կատարում: Սխալմամբ ենք համարում, որ միայն անցանկալի է, այլ ուղղակի՝ անթույլատրելի»¹⁰⁵⁴: Միանգամայն արդարացի գնահատական, որ գուրկ չէ հիմքերից և փաստարկվածութիւններից: Առաջին Հանրապետութեան միլիցիայի, ՆԳՆ, բանակային համակարգը ստեղծվում էր երկուսից ծանր ցավերով և կրում էր վրա ճակատագրի այն բոլոր հարվածները, որոնք պատմութեան զարգացման անկասելի և անողոք ներքին տրամաբանութեամբ պարտադրվում էին նրան:

¹⁰⁵⁴ Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԴՎՁՈՒՄՆԵՐԻ ՃՆՇՄԱՆ, ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԻ ՈՒ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1. Մահմեդական բնակչության 1919 թ. Զոդ-բասարգեչարյան խռովության ճնշումը և ՀՀ ազգային-պետական անվտանգության ապահովումը

1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից առավել կարևորություն էր ներկայացնում այն շրջանների հարցը, ուր կառավարության տեսանկյունից հայկական բնակչության իրավունքների և ազատության ոտնահարման ավելի մեծ հնարավորություններ կային, քանզի այնտեղ ապրում էր մեծ թվով մահմեդական բնակչություն, որը հաճախ բողոքովին էլ օրինապաշտ դիրքորոշում չունեի Հայաստանի Հանրապետության օրինական իշխանությունների նկատմամբ: Հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումների ժամանակ Ներքին Գործերի նախարարության և կանոնավոր բանակի զորամասերի կողմից ձեռնարկված համատեղ միջոցառումների շնորհիվ, ինչին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել նաև միլիցիոներական ջոկատները, Հայաստանից արտաքսվել է զգալի թվով մահմեդական բնակչություն, որոնք կենտրոնանալով գլխավորապես Հայաստանին հարող սահմանամերձ գոտիներում, դառել էին յուրահատուկ պայթուցիկ լիցքի կրողներ, ստեղծելով խռովարարության օջախներ: Մասամբ հենց դրանով էլ բացատրվում է մահմեդական շարժումների ակտիվացումը ամբողջ 1919 թվականի ընթացքում: 1918 թվականի երկրորդ կեսում - 1919 թվականի սկզբին տեղի ունեցան մահմեդական բնակչության Հայաստանի տարածքից արտաքսման բոլոր քիչ թե շատ նշանակալից դեպքերը, և ընդհակառակը, Ադրբեջանի հայկական շրջաններից դեպի Հայաստան: Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարը 1919 թվականի մարտի 11-ին Ներքին Գործերի նախարարին ներկայացրած զեկուցագրում ընդգծում էր, որ հայ-թուրքական բախումների ողջ ժամանակահատվածում Հայաստանի սահմաններից դուրս են

վտարվել կամ ավելի շուտ արտաքսվել 111560 թաթար, որից 15 հազար քուրդ, որոնցից մինչև այդ պահը ետ էին վերադարձել Հայաստան 29 հազար թաթար, իսկ արտաքսված քրդերը ետ չեն վերադարձել: Զեկուցագրի վերջնամասում Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարը հետաքրքիր տվյալներ էր հաղորդում Ներքին Գործերի նախարարին առհասարակ մահմեդական գյուղերի զբաղվածություն մասին, ընդգծելով, որ Հայաստանի տարածքում մահմեդական բնակչությունից ազատ մահմեդական գյուղերի թիվը հասնում է 248-ի, որոնցից 50-ը ավերված է, իսկ լիովին ազատ 56 գյուղերը զբաղեցվել են փախստական-հայերի կողմից, գլխավորապես Թուրքահայաստանից, Կարսի մարզից եկածներով՝ 142 գյուղ¹⁰⁵⁵: Դրանք պատկերացում են տալիս Հայաստանից դեպի Ադրբեջան մահմեդական բնակչության տեղաշարժերի մասին, որոնք հետևանք էին որոշակի արտաքսման քաղաքականություն, որն իրականացնում էր ՀՀ կառավարությունը, ձգտելով առաջին հերթին սահմանամերձ գոտիներում համեմատաբար միատարր բնակչություն ստեղծել, դրանով իսկ ապահովագրելով իրեն այն վտանգներից, որոնք գալիս էին Ադրբեջանից և Թուրքիայից: Հասկանալի է, որ նման քաղաքականությունը պարզապես բխում էր տարածաշրջանում Հայաստանի աշխարհաքաղաքական շահերից, նրա ազգային-պետական անվտանգության ապահովման խնդիրներից:

Բուն Հայաստանի տարածքում ապրող մահմեդական զգալի զանգվածն էլ բավական էր, որ (ըստ **Հովհ. Քաջազնունու** կողմից ԱՄՆ-ի սենատին 1919 թ. նոյեմբերի 10-ին ներկայացված ՀՀ կառավարության հուշագրի մահմեդականների թիվը [թաթար, թուրք, թուրքմեն, կարափափախ) կազմում էր 588.000 մարդ կամ ողջ բնակչության 27%-ը)¹⁰⁵⁶ ՀՀ կառավարությունը մշտապես գտնվել տագնապալից վիճակի մեջ, մանավանդ, որ գորշ ու մուժ բնազդներ ունեցող զանգվածին փորձում էին կազմակերպել Ադրբեջանից և Թուրքիայից Հայաստան ժամանած լրտեսները, զանազան էմիսարները՝ կեղծ փողերի հսկայական զանգվածով զինված, և դրդել ապստամբություն օրինական իշխանությունների դեմ, սատարելով անջատողական տրամադրությունները: Իսկ այս խնդրում զգալի գործ ունեին անելու բանակային զորամասերը, ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարությունը, միլիցիան, որոնք պետք է տեղական իշխանությունների հետ համագործակցելով, ոչ միայն լրջորեն հակադրեին այդ հակահայկական գործողություններին, այլև արմատախիլ անեին դրանք: Առհասարակ մահմեդական շարժումները Հայաստանի Հանրապետության առաջ խնդիրներ էին հարուցում գրեթե ամենուր՝ թե՛ Բասարգեչարում, թե՛ Զանգեզուրում, թե՛ Կարսում և թե՛ առհասարակ:

¹⁰⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, Բ.Պ - 200, ց. 1, գ. 44, ք. 16:

¹⁰⁵⁶ Տե՛ս **Յովհ. Քաջազնունի**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Մ. Վարանդեան», 1993, էջ 11:

Մահմեդական ընդվզումներն իրենց զգացնել էին տալիս ամենուր, ուր կար մահմեդական քիչ թե շատ հոծ բնակչություն, որի դեմ հաճախ Ներքին Գործերի նախարարության և միլիցիայի հնարավորություններով պայքարելը դժվարին էր լինում, և այդ խնդիրները լուծելու համար ներգրավում էին զորուժ, որն էլ դրանից ոչ թե ուժեղանում, այլ թուլանում էր՝ մասնակցելով ներքին կռիվներին: Ինքսին հասկանալի է, որ Ներքին Գործերի մարմինները և միլիցիան որոշակի դեր պետք է կատարեին երկրում ներքին կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատման, այն է՝ Հայաստանի տարածքում գտնվող մահմեդական բնակչության ընդվզումների «հանդարտեցման» ուղղությամբ, և օրինական իշխանությունների լիազորությունները ամրապնդելու, երբեմն էլ՝ այն վերահաստատելու համար: Դա շատ ցայտուն դրսևորվել է *Զոդ-բասարգեչարյան խնդրի* առաջացման և հանգուցալուծման ժամանակահատվածում, երբ Ադրբեջանի Հանրապետությունը օգտվելով որոշակի մահմեդական բնակչության կուտակումներից Սևանա լճի ավազանում և հայ գաղթականության սովալլուկ վիճակի հետևանքով առաջ եկած հայ-թաթարական բախումից, փորձեց հավակնություններ ներկայացնել ՀՀ օրինական տարածքի մի մասի նկատմամբ: Այս մասին *Ռ. Տեր-Մինասյանը* գրում է. «Թաթարները կեդրոն ունենալով Զոդը, հոն հաստատած էին Ադրբեջանի իշխանությունը եւ ամուր փակած էին Զիւլանչիի ճանապարհները. Բայազետի շրջանի Բասարգեչարի շրջանում, Սեւանայ լճից հիւսիս մօտ 2000 քառ. վերստ տարածութեան վրայ գտնուող թաթար գիւղերը, որ անմիջապէս կապուած էին Զիւլանչիի հետ եւ սահմանակից Ադրբեջանին, իրենց յայտարարում էին ոչ թե անկախ, այլ մասը Ադրբեջանի. հոն նստած էին Ադրբեջանի գործակալներ եւ պաշտօնեաներ, իսկ մէր պաշտօնէութիւնը մուտք չունէր այդ երկրում: Այդ շրջանի կորուստը խիստ վնասակար էր Հայաստանի համար ոչ թե տնտեսական, այլ ռազմական տեսակետից: Ադրբեջանը մտած էր լինում դրանով Սեւանայ լճի աւազանը, նա կապ կարող էր պահել Զդինի վրայով Վեդբասարի եւ Սադարակի հետ, ուրեմն եւ Տաճկաստանի հետ: Նրա առաջ բաց էին Հայաստանի բոլոր ճանապարհները եւ ուզած ատեն պիտի կարողանար կտրել Դարալագեզի եւ Զանգեզուրի շրջանները, ինչպէս եւ Դիլիշանի եւ Երեւանի շրջանները: Դա մի մուրճ էր բարձրացված հայկական գաւառների գլխին»: Անշուշտ, դժվար է միանշանակ համակարծիք լինել հեղինակի այն մտքի հետ, թե մեր պաշտոնեությունը բոլորովին մուտք չունէր այդ շրջանները, ինչպես նաեւ այն տեսակետի հետ, որ «այս վտանգի կարեւորությունը հարկ եղած չափով չէր զգացուում կառավարութեան կողմից» և նա իր վիճակը բարելավելու համար այդ գաղառամասում դնաց նաեւ բանակցությունների, ինչը Ռուբենը կարծես թե աննպատակահարմար տարբերակ էր համարում, և այնուամենայնիվ պետք է նկատել, որ առկա ռազմաքաղաքական ռեսուրսների և հնարավորությունների պայմաններում, թերեւս ՀՀ կառավարու-

թյունն ավելի ճիշտ էր՝ գնալով այդ նպատակահարմար տարբերակին և փորձել կնճիռը հանգուցալուծել նման եղանակով¹⁰⁵⁷:

Ադրբեջանա-թուրքական այդ նպատակադրումները քիչ թե շատ ռեալ զգացել են նաև ՀՀ ուժային-զինվորական կառույցներում, մասնավորապես հատուկ ծառայություններում՝ հետախուզությունում և հակահետախուզությունում, որի ղեկավարները երբեմն կառավարությունը մատուցում էին անհրաժեշտ տեղեկատվություն հանրապետության տարածքում տեղի ունեցող անց ու դարձի մասին: Սևանի ավազանի և Հայաստանի շուրջը ստեղծված այդ իրավիճակը լավ է ներկայացնում Տ. **Դեվոյանցը**. «Հետագայ դէպքերը հետեւանք են մահմեդականների այն ծրագրի գործադրության, որով Ազերբեյջանը պէտք է միանար Թուրքիայի հետ եւ Հայաստանը պէտք է չէզոքացուէր, սահմանափակուելով Սեւանայ լճով, Երեւանով ու Ալեքսանդրապոլով: Միեւնոյն ժամանակ բացարձակ կերպով պարզւում է գոյութիւն ունեցող լրիւ կապը Ազերբեյջանի եւ Տաճկաստանի գործողութիւնների մէջ ու Ազերբեյջանի ղեկավարողի դերը բոլոր այն թշնամական գործողութիւնների մէջ, որ ուղղւած են անմիջականօրէն Հայաստանի դէմ այն միջոցին, երբ Թուրքիան ժամանակաւորապես աւելի զբաղուած է իր ներքին գործերով եւ Փարսիի խորհրդածողովի որոշումներին դիմադրելու կազմակերպութեամբ»¹⁰⁵⁸:

Հարկ է այս կապակցությամբ նշել, որ տազնապալից նախնաշանները, դատելով միլիցիայական, գավառապետների և զինվորական մարմինների միջև եղած դրադրությունից, իրենց զգացնել են տվել դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերին - 1919 թ. հունվարին, մի քանի ամիս առաջ՝ մինչև հայտնի Զոդբասարգեչարյան մահմեդական ընդվզումները իշխանությունների դեմ, երբ թաթարական բեկերի հրահրմամբ բնակչությունը հայտարարում է, որ միանում է Ադրբեջանին: Ստեղծված իրավիճակում Երևանում նստած հայկական իշխանությունները իրավիճակի նկատմամբ փորձում էին պահպանել վերահսկողությունը, զսպել հնարավոր հակահայկական մահմեդական ընդվզումները և դա իրագործելու համար էլ պատժիչ զորամասերի ուղարկումը տվյալ շրջան դարձավ ոչ հազվադեպ երևույթ: 1918 թ. աշնանը Երևանից եկած պատժիչ զորամասը հայկական գյուղերում հարկահավաքության խնդիրը լուծելուց հետո մտավ Բասարգեչարի շրջան. հայտնի է, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների ստեղծումից հետո Զոդ գյուղի բնակիչ, շրջանի նախկին գավառական կոմիսար Աբբաս Ալի բեկը, փորձեց Բասարգեչարի շրջանը միացնել Ադրբեջանի հանրապետությանը: Այդ նպատակի իրագործման նպատակով շարքային ժողովրդից հավաքելով 60.000 ռ., Ադրբեջանը միաժամանակ մի քանի ազդեցիկ թուրքեր գործուղեց Գանձակ,

¹⁰⁵⁷ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է. հատոր, էջ 210, 326-327:

¹⁰⁵⁸ Տիգրան Դեդեալյան, Կեանքիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 5 (250), Սեպտ.-հոկտ., էջ 96:

որպեսզի հպատակութիւն արտահայտեն աղբբեջանական իշխանութիւններին՝ ակնկալելով վերջիններին հովանավորութիւնը և անմիջական ռազմական օգնութիւնը: Հնարավոր առճակատումը խաղաղ եղանակով հանգուցալուծելու նպատակով Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարը վերընշյալ Աբբաս Ալի բեկին կանչում է Նոր Բայազետ, սակայն վերջինս մերժում է, բացահայտ հայտարարելով, որ ինքը չի ճանաչում գավառային կոմիսարի իշխանութիւնը: Այս ամենի հետեանքն այն է լինում, որ Բասարգեչար է ժամանում վերը նշյալ պ. Տիգրան Բաղդասարյանի պատժիչ զորամասը. վերջինս իր մոտ է կանչում թուրքական դյուղերի ներկայացուցիչներին և հայտնում հայկական կառավարութեան որոշումը՝ զինաթափել ՀՀ տարածքում սպրդող ժողովրդին, պահանջելով երեք օրվա ընթացքում հանձնել ունեցած զենքերը և հարկերը, հակառակ դեպքում սպառնալով ռմբակոծել դյուղերը¹⁰⁵⁹: Սակայն անցնում է 3 օր և թուրքերը պատրաստակամութիւն չեն արտահայտում հպատակվել հայկական իշխանութիւններին, ինչն էլ դրդում է պատժիչ զորամասին անցնել գործի և ռմբակոծել Մ. Մազրա դյուղը, որից հետո մահմեդական բնակչութիւնը, թնդանթի ձայնից ահաբեկված սպիտակ դրոշով ներկայանում է պ. Տիգրան Բաղդասարյանին, հանձնելով զենքը և հարկերը, այդ թվում 20.000 ռ. և 400 զենք, խոստանալով տալ նաև պետական հացահատիկը, որից հետո պատժիչ զորամասը, 1918 թ. նոյեմբերի 12-ին ուղևորվում է դեպի Երևան¹⁰⁶⁰: Այսպես, հայկական զորքերի հայտնվելու սպառնալիքի վտանգի տակ տեղական թաթարները համաձայնվում են հպատակվել իշխանութիւններին՝ հանձնելով 450 հրացան, որին հետևում է հարկերի ավելացումը, ինչը անհետեանք չի անցնում, քանզի հայկական իշխանութիւնները չեն հապաղում դրանից օգտվել ևս մեկ անգամ՝ 1919 թ. փետրվար-մարտյան իրադարձութիւնների ժամանակ: Այդ հանգամանքին ավելանում է նաև սովալլուկ և գազազած գաղթականութեան առկայութիւնը թաթարական բնակավայրերի մոտակայքում¹⁰⁶¹: Այսպես, 1919 թ. հունվարի 31-ին Նոր Բայազետի գավառական կոմիսար Շահինյանը Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված հեռագրում հայտնում էր վերջինիս, որ մոտ 1000 զինված փախստական հայեր Բասարգեչարի շրջանում, կատարել և շարունակում են հարձակումներ կատարել մահմեդական դյուղերի վրա, որի պատճառով այնտեղ է ուղարկվել միլիցիայի պետը¹⁰⁶²: Փետրվարի 6-ին Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարից Նոր Բայազետի գավառային կոմիսարը պատասխան հեռագիր է ստանում, որում պահանջվում էր անհապաղ վճռական միջոցներ ձեռնարկել կանխելու համար այն ամենը, ինչ կա-

¹⁰⁵⁹ Տե՛ս «Զանգ». N 78, 11 դեկտեմբերի 1918 թ.

¹⁰⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁶¹ Տե՛ս «Кавказское слово» (Тифлис), 7 декабря, 1918, № 265:

¹⁰⁶² Տե՛ս ՀԱՄ, Ժ.Պ - 200, g. 1, q. 263, p. 4:

տարվում էր շրջանում և անկարգությունների մեղավորներին ենթարկել դատական խիստ պատասխանատվության և ձեռնարկված միջոցների մասին հայտնել¹⁰⁶³։ Սակայն դատելով որոշ փաստաթղթերից, իրադարձությունները դուրս են եկել վերահսկողությունից և սկսել են այլ սցենարով զարգանալ։ Անվերահսկելի դառնալով, դրանք ստեղծել են նորանոր խնդիրներ, որի ընթացքում էլ, ինչպես ընդգծվում էր ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. փետրվարի 18-ի հեռագրում՝ ուղղված մինիստր-նախագահին, «...տեղական ագմինիստրացիան ցույց է տվել հանցավոր անփութություն և ապիկարություն»¹⁰⁶⁴։ Սակայն իրադարձությունները բացատրել միայն վարչակազմի անճարակությամբ և այլնով, կլինի միակողմանի։ Այստեղ կարևոր է վերհանել այդ իրադարձությունների սոցիալ-տնտեսական շարժառիթները, որոնք լրացուցիչ ազդակ հանդիսացան հայտնի դեպքերի համար, ինչից էլ օգտվեցին Ադրբեջանի հավակնոտ մահմեդական առաջնորդները, որոնք լարվածություն մտցրին տարածաշրջանում։ Որոշակի տվյալներից պարզ է դառնում, որ 1919 թ. հունվարի վերջերին Բասարգեչարի շրջանում փախստական սովալլուկ հայերի ամբոխը ահավոր սովից հուսահատված հարձակում է գործում թաթարներով բնակեցված Վերին Զազալու, Ղըզըլ-Վանք և Սուբբուտան բնակավայրերի վրա, որի հետևանքով թաթարները փախչում են հարևան գյուղերը։ Վարչակազմի կողմից ձեռնարկված միջոցների շնորհիվ, դիվիզիոնի ռոտմիստր Սիլիկյանի եռանդուն աջակցությամբ փախստականները հանդարտվում են, մասամբ զինաթափվում, թաթարական գյուղերը ազատվում են այն զբաղված փախստականներից, վարչակազմը սկսում է թաթարներին տեղաբաշխել տեղերում՝ վերադարձնելով կողոպտված ունեցվածքը և ձեռնամուխ է լինում մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու գործին։ Այդ ընթացքում երկու սպա՝ **ռոտմիստր Սիլիկյանը և կոռնետ Խաչատուրովը** թաթարների հետ գնում են գյուղերը՝ բնակիչներին հանդարտեցնելու համար¹⁰⁶⁵։ Իրադարձությունները սակայն արդեն դուրս են գալիս Բասարգեչար գյուղի միջավայրից և դառնում ազգամիջյան փոխհարաբերությունների լարվածության լուրջ օբյեկտ։ Դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ ինչպես այդ մասին իր ժամանակին ընդգծել էր դիվիզիոնի հրամանատար ռոտմիստր **Սիլիկյանը գեներալներ Սիլիկյանին և Փիրումյանին** ուղղված հեռագրում, իրադարձությունները սպառնում էին լուրջ բնույթ ընդունել Ադրբեջանի սահմանի մոտիկության հետևանքով¹⁰⁶⁶։

1919 թ. փետրվարի 12-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Արտաքին Գործերի նախարարի զեկուցումը Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի

¹⁰⁶³ Նույն տեղում, ք. 8:

¹⁰⁶⁴ Նույն տեղում, ք. 110:

¹⁰⁶⁵ Նույն տեղում, ք. 115:

¹⁰⁶⁶ Նույն տեղում, ք. 22:

նախարարից ստացված հեռագրի մասին, որով վերջինս հաղորդում է, որ իբր թե հայկական զորամասերը Սևանա լճի մոտակայքում անցնելով Ադրբեյջանի սահմանը, հարձակվել են մի քանի թուրքական գյուղերի վրա և կատարել են ճնշումներ ու հափշտակություններ, ուստի ինքը խնդրում է նման երևույթների դեմն առնել և մեղավորներին դատի ենթարկել, հակառակ դեպքում, Ադրբեյջանի կառավարությունը իրեն պատասխանատու չի համարի բոլոր այն զործողությունների համար, որ կարող են տեղի ունենալ թուրք ազգաբնակչության կողմից: ՀՀ Նախարարների խորհրդի նիստում ընդունված որոշման մեջ ընդգծվում է հետևյալը. « Ի նկատի ունենալով Զինվորական նախարարի զեկուցումը, որ հեռագրում մատնանշված շրջանում հայկական զորամասեր չկան, որ դա կարող է մասնավոր «խումբերի» հարձակում լինել, Ներքին Գործերի նախարարին հանձնարարական է տալիս անհապաղ խիստ քննություն նշանակել՝ հեռագրի մեջ հիշված հարձակումների և ճնշումների իսկությունը պարզելու և հանցավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար»¹⁰⁶⁷: 1919 թվականի փետրվարի 18-ին Նախարարների խորհուրդը իր հերթական նիստում լսում է այս խնդրի մասին՝ կապված Բասարզեչարի շրջանում մահմեդական շարժման ակտիվացման հետ և հանձնարարում է Ն.Գ. Նախարարին քննություն կատարել տեղական վարչակազմի գործունեության մասին¹⁰⁶⁸: Շուտով ավելանում են նոր փաստեր, որոնք հիմք են տալիս կառավարությանը զալ ավելի իրատեսական և ամբողջական պատկերացումների Զոդի շրջանում առաջացած խնդրի վերաբերյալ: Դա հստակորեն երևում է Արտաքին Գործերի նախարար **Ս. Տիգրանյանի** 1919 թ. փետրվարի 18-ի պաշտոնագրից (N° 305)՝ ուղղված մինիստր-նախագահին. «Ադրբեյջանի կառավարության միջամտության առիթ դարձած Բասարզեչարի շրջանի անցքերը որոշ չափով արդեն պարզվիլ ին: Բացի մասնավոր անհատներից, որոնք կատարել են այդ հանցագործությունը, և կրելու են օրինական պատիժը, ես հարկ եմ համարում կառավարության հատուկ ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ ըստ կարևորություն, տեղական ազմինիստրացիան ցույց է տվել հանցավոր անփութություն և ապիկարություն: Անհրաժեշտ իմ համարում, որ այդ կառավարիչները խիստ դատի կանչվին, պատժի ենթարկվին, և թերևս հեռացվին պետական պաշտօնեությունից, իսկ դիվիզիոնի հրամանատար ռուսմիստր Սիլիկյանը, որի միջամտությամբ է վերականգնվել կարգն ու խաղաղությունը, արժանացվի կառավարության շնորհակալության: Խնդրում եմ մատակարարել ինձ մանրամասն և ստույգ տեղեկություններ անցքի շարժառիթների,

¹⁰⁶⁷ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, թ. 25; գ. 100 (43), թ. 26; Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, թ. 37:

¹⁰⁶⁸ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (43), թ. 28; գ. 96, թ. 27:

բնույթի մասին, որպեսզի կարողանամ իրազեկ առնել թե՛ բրիտանական գլխավոր հրամանատարությունը, և թե՛ Ադրբեջանի կառավարությունը»¹⁰⁶⁹:

Արդեն ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի փետրվարի 18-ի հեռազրից (№ 304)¹⁰⁷⁰ ուղղված Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին, պարզ է դառնում, որ փետրվարի կեսերին հայկական զինուժի ձեռնարկված եռանդուն գործողությունների հետևանքով, որին մասնակցել էին նաև տեղական վարչակազմը և Ներքին Գործերի մարմինները, թաթարները հետ էին չալրտվել դեպի իրենց բնակավայրերը, նրանց կողմից կողոպտված ունեցվածքը Զոդի շրջանում ետ է վերադարձվել, իսկ մեղավորները սկսել են քննվել՝ դատական կարգով պատասխանատվության ենթարկելու համար¹⁰⁷¹: Քիչ անց, Արտաքին Գործերի նախարարությունը ղեկավարի սույն գրությունը Բասարզեչարի շրջանի դեպքերի քննություն կատարելու մասին, ուղարկվում է Ներքին Գործերի նախարարին, որի մասին վերջինիս տեղյակ է պահում Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1919 թ. փետրվարի 20-ի գրությամբ (№ 419)¹⁰⁷¹: Այդ ընթացքում, փետրվարի 24-ին Սիլիկյանը դիվիզիոնի հետ գնում է Մազրա գյուղը, ուր թաթարները ներկայանում են աղ ու հացով, վստահեցնելով, որ իրենք արդեն հանգարտվել են, և որ դիվիզիոնը կարող է գալ իրենց մոտ: Երեկոյան Սիլիկյանը գնում է Բասարզեչար, և փետրվարի 25-ի առավոտյան 1-ին էսկադրոնով և 2-րդ էսկադրոնի կեսով վերադառնում Փոքր Մազրա գյուղը: Իսկ փետրվարի 25-ին, առավոտյան, 1-ին էսկադրոնը ռոտմիստր Սիլիկյանի և կոռնետ Խաչատուրովի հետ վերադառնում են Բասարզեչար գյուղը, իսկ դիվիզիոնի հրամանատար Սիլիկյանը իր համհարզ Շիմկեիչի հետ և կիսաէսկադրոնով մեկնում են Զոդ, ուր իջևանում են Ագիլյար Սամանդ Ադա Քեսամասկի անունով թաթարի մոտ: Այստեղ ռոտմիստր Սիլիկյանը գյուղացիներին հայտարարում է, որ դիվիզիոնի համար թաթարները պետական գներով նախապատրաստեն խոտ, ցորեն և գարի: Թաթարները խոստանում են իրար հետ խորհրդակցել և առավոտյան պատասխանել: Փետրվարի 27-ի առավոտյան, Զոդ գյուղի պատվելիները հայտարարում են ռոտմիստր Սիլիկյանին, որ հրաժարվում են տալ պահանջվող անասնակերը և հացը: Ռոտմիստր Սիլիկյանի համառ պահանջները ազդանշան հանդիսացան թաթարների կողմից նախահարձակ լինելու համար: Գյուղի թաթարների տներում տեղաբաշխված զինվորները՝ թվով 11 մարդ սպանվում են: Իսկ փետրվարի 28-ին ՀՀ Տարածքի վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարը Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարին հրահանգ է տալիս տեղամասային քննիչի հետ անձամբ գնալ դեպի վայրը, անցկացնել հետաքննություն, պարզել մեղավորներին և տեղամասային տեսուչի, հասարակական գյուղական կոմիսարների, միլիցիո-

¹⁰⁶⁹ Նույն տեղում, գ. 20, ք. 31:

¹⁰⁷⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 211, մաս I, ք. 27:

¹⁰⁷¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 20, ք. 35:

ներների ներկայութեամբ ու մասնակցութեամբ ձեռնարկել նրանց, անհրաժեշտութեան դեպքում դիմելով նաև զորքի օգնութեանը, չթույլատրելով սակայն գործին ներգրավել մահմեդական փախստականներից ներկայացուցիչ՝ խուսափելով նոր խռովութեան հրահրման վտանգից և բռնութիւններից: Միաժամանակ ՆԳՆ Հանձնարարութեամբ դեպքի վայրն է գործուղվում դատախազի օգնականը՝ հետաքննութիւնը ղեկավարելու և կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար¹⁰⁷²:

1919 թ. մարտի 1-ին կրկին՝ Նախարարների խորհրդի հերթական նիստում լավում է Ներքին Գործերի նախարարի ղեկուցումը Բասարգեչարի շրջանի Զոդ գյուղում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, որը վերաբերում է Ղարաբաղի հեծյալ գնդի սպաների և զինվորների սպանութեանը: Հանգամանակից քննարկելով ստեղծված իրադրութիւնը, Նախարարների խորհրդի նիստը որոշում է կազմել մի արտակարգ քննիչ Հանձնաժողով Արդարադատութեան նախարարութեան ներկայացուցիչների նախագահութեամբ, Զինվորական և ՆԳ նախարարութիւնների ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ, Հանձնարարել անմիջապես քննութիւն կատարել տեղի ունեցած դեպքերի մասին՝ համաձայն ստորև բերված հրահանգների. 1) Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը կազմվում է ՀՀ դատախազի օգնականի նախագահութեամբ, հատուկ գործերի քննիչից և Ներքին Գործերի ու Զինվորական նախարարութիւնների մեկական ներկայացուցչից, 2) Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը ուղարկվում է Նոր Բայազետի գավառի Զոդ գյուղում փետրվարի վերջերին տեղի ունեցած դեպքերի պատճառները քննելու համար, որի հետևանքը եղել է հեծյալ զինվորների 4 սպաների և մոտ 80 զինվորների սպանութիւնը, պարզելու մեղավորների անձնավորութիւնները և բանտարկելու ու Նոր Բայազետի բանտն ուղարկելու այն անձնանց, ովքեր որևէից առնչութիւն են ունեցել այդ Հանցագործութեան հետ, 3) Թուրքերի կողմից՝ հայերի բռնութիւնների մասին դանդատներ լինելու դեպքում Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը պարտավորվում է միաժամանակ քննել և այդ դանդատները, պատասխանատվութեան ենթարկել մեղավորներին, 4) քննութեան ժամանակ նորմալ պայմաններ ստեղծելու նպատակով Հանձնաժողովի պահանջով քննութեան տեղը պիտի ուղարկվեն և Հանձնաժողովի տրամադրութեան տակ դրվեն բավականաչափ միլիցիոներական և զինվորական ուժեր, 5) եթե անհրաժեշտ համարվի, հասարակութեան կամ որևէ կազմակերպված խմբակի կողմից Հանձնաժողովի զբաղմունքները խանգարելու դեպքում՝ արտակարգ միջոցների դիմելու պարագայում Հանձնաժողովը պարտավոր էր հեռագրով այդ մասին հայտնել Կառավարութեանը՝ նրանից ցուցմունքներ ստանալու համար¹⁰⁷³:

¹⁰⁷² Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 115:

¹⁰⁷³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 34; գ. 96, ք. 33; Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, ք. 58:

Դատելով զանազան փաստաթղթերից, հայկական կառավարությունը ջանք էներ խնայում խուսափել թաթարների հետ ռազմական առճակատումից և օգտագործում էր բոլոր հնարավորությունները: Այդ մասին շեշտում է շտաբս-ռոտմիստր Կուզրյավցևը Նոր Բայազետից 1919 թ. մարտի 5-ին Երևան գեներալ-մայոր Սիլիկյանի, գեներալ-մայոր Փիրումյանի և Հայաստանի Տարածքի կոմիսարի հասցեով ուղարկված հեռագրում, որում նշվում է, որ մարտի 4-ին ժամը 20-ին ինքը՝ գավառային կոմիսարը, քննիչի հետ մեկնում են թաթարներով բնակեցված այդ շրջանը՝ վերջին խաղաղ փորձ անելու՝ միջադեպը հարթելու ուղղությամբ, սակայն դիմավորվում են հրացանազարկով: Կուզրյավցևը ելնելով դրանից, նշված գրությամբ համալրում էր խնդրում, ընդգծելով, որ առանց թնդանոթների խնդիրն անուժեղի է, և մեծ կորուստների առաջ կկանգնեցնի: Կուզրյավցևը բողոքում էր նաև պարենամթերքների պակասից, և խնդրում էր հետագա հրահանգներ¹⁰⁷⁴:

Այդ տագնապալից վիճակին էր անդրադառնում գավառային կոմիսար Շահինյանը, իր մարտի 5-6-ի հեռագրում՝ ուղղված գեներալ Սիլիկյանին, որում գտնում էր, որ մահմեդականներին օրինական իշխանություններին ենթարկեցնելու համար անհրաժեշտ է այդ շրջանը ուղարկել պատժիչ ջուկատ՝ թնդանոթներով զինված, ավելացնելով նաև, որ Ղարաբաղյան դիվիզիոնում կա ընդամենը 200 սվին, իսկ հրետանարկեր բոլորովին չկան¹⁰⁷⁵: Սրան որպես պատասխան, Զինվորական նախարար Հախվերդյանը 1919 թ. մարտի 7-ին գավառական կոմիսարի այս գրությունը ուղարկելով մինիստր-նախագահին, միաժամանակ անհրաժեշտ գտավ ընդգծելու, որ անհրաժեշտ է Նոր Բայազետ ուղարկել մեկ գումարտակ և երկու թնդանոթ, հաշվի առնելով թաթարների հնարավոր դիմադրությունը: Զինվորական նախարարը ասվածին նաև ավելացրել էր, որ գնդապետ Կ. Թեմպերլեյը իր հետ ունեցած զրույցում համաձայնվել է այն տեսակետի հետ, որ անհրաժեշտ է զինված ուժ օգտագործել, եթե թաթարները Քինչական հանձնաժողովին չթույլատրեն մեկնելու դեպքի վայրը¹⁰⁷⁶:

Կառավարության և զինվորական իշխանությունների որդեգրած կուրսի մասին կարելի է հստակորեն դատել նաև մեկ այլ փաստաթղթից, որի հեղինակը գեներալ-մայոր Սիլիկյանն է: Այսպես, 1919 թ. մարտի 7-ին Հայկական դիվիզիայի պետ Սիլիկյանը շտապ գաղտնի գեկուցադրով (№ 0014) դիմում է ՀՀ Զինվորական նախարարին, որում անդրադառնում է նաև զորյան խնդրին: Դրանում Սիլիկյանը ի դիտությունն նշելով գնդապետ Ա. Շենոկերի ուղիղ հեռազրաթելով իրեն հաղորդած այն տեղեկության մասին, որ Սեմյոնովսկու լեռնանցքը ծածկված է ձյունով, միաժամանակ նշում էր, որ գեներալ Փիրումյանը դեռևս գտնվում է Նոր Բայազետում, սպասելով

¹⁰⁷⁴ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 64, ք. 3:

¹⁰⁷⁵ Նույն տեղում, գ. 27, ք. 85:

¹⁰⁷⁶ Նույն տեղում:

նոր զորաջոկատի ժամանմանը, որպեսզի միանգամից վճռական տոնով խոսի, հակառակ դեպքում տալովորոշյունը թաթարների վրա թույլ կլինի, քանզի թաթարները կազմակերպվում են: Սիլիկյանն ընդգծում էր, որ ըստ գեներալ-մայոր Դանիել Բեկ-Փիրումյանի կարծիքի, թաթարների հետ բախումն անխուսափելի է: Ըստ վերջինիս, ռուսիստը Սիլիկյանի սպանությունից մասին գործը կունենա միայն քաղաքական նշանակություն, և հանձնաժողովն ուժեղացնելու անհրաժեշտությունը կզգացվի, ուղարկելով հատուկ հրահանգավորումով՝ ընտրելով առավել լուրջ հասարակական գործիչներին¹⁰⁷⁷:

Զող գործուղված Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովին տրված հրահանգում, որի տակ ստորագրել են Արդարադատության նախարար Հարությունովը, ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար *Մանսյանը* և Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանը, ասվում էր, որ հանձնաժողովը գործուղվում է Նոր Բայազետի գավառի Զող գյուղը՝ փետրվարի վերջերին այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունների հանգամանքները հետաքննելու համար, որի հետևանքով սպանվել են Ղարաբաղյան հեծյալ ղեկավարին 4 սպա և 30 զինվոր, պարզելով նաև մեղավորների անձնավորությունները և ընդհանրապես այդ հանցագործության հետ առնչվող բոլոր հանգամանքները: Հրահանգում նաև ասվում էր, որ եթե կլինեն հայտարարություններ նաև թաթարների կողմից հայերի վերաբերյալ և նրանց կողմից կատարված բռնությունների մասին, ապա քննչական հանձնաժողովը պարտավոր է միաժամանակ հետաքննել այդ բողոքները և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկել¹⁰⁷⁸: Համապատասխան հրահանգներով զինված, Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը մարտի 8-ին ժամանում է Բասարգեչար և ձեռնամուխ լինում անմիջական պարտականությունների կատարմանը դեպքի վայրում: Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը երկու մահմեդականի է ուղարկում Զող՝ առաջարկելով մարտի 10-ին ներկայանալ Բասարգեչար՝ տեղի ունեցածի հանգամանքները պարզելու, քննության կարգը մշակելու և գործառույթը վարելու: Բանակցություններն ընթանում են մարտի 11-ին Մազրա գյուղում: Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը առաջարկում է հանձնել սպանված սպաների և զինվորների դիերը, ունեցվածքը, գենքերը, ձիերը, փաստաթղթերը, ղեկավարին դրոշը և այլն, վերապահություն անելով այն մասին, որ միայն այդ դեպքում Քննչական հանձնաժողովը կհամաձայնվի մտնել Զող գյուղը՝ գործի պատճառների, շարժառիթների և հետևանքների անաչառ ու օբյեկտիվ հետաքննությունը անցկացնելու համար: Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը իր բարոյական պատիվը համարեց նաև ընդգծելու, որ այդ ամենը անհրաժեշտ է, որպեսզի խուսափեն հատուկ միջոցների, և մասնավորապես զինվորական-ռազմական ուժի գործադրումից:

¹⁰⁷⁷ Նույն տեղում, գ. 64 (48), ք. 2:

¹⁰⁷⁸ Նույն տեղում, ք. 4:

Այդ ամենին զուգահեռ, ՀՀ կառավարությունը պաշտոնադրով դիմում է Երևանում գտնվող Բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությանը, վերջինս մարտի 12-ին իր սպային գործողում է Բասարգեչար, որպեսզի անձամբ համոզվի, թե ինչքանով օրինապաշտ են հայկական իշխանությունները մահմեդական համայնքի նկատմամբ, և ինչքանով են պատճառաբանված և հիմնավորված հայկական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված գործողությունները¹⁰⁷⁹: 1919 թ. մարտի 17-ին Նախարարների խորհուրդը դարձյալ անդրադառնում է Բասարգեչար-Զոդյան խնդրին, լսելով մինիստր-նախագահի զեկուցումը Զոդ գյուղը պատժիչ զորամաս ուղարկելու մասին: Նիստում որոշվում է. 1) Քննիչ Հանձնաժողովը թողնել տեղում, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվելուն պես նա անմիջապես անցնի գործի, 2) Հանձնարարել Զինվորական նախարարին կարգադրություն անելու գեներալ Փիրումյանին, որ նա հարկ եղած դեպքում անմիջապես իր հայեցողությամբ, որոշակի նախապատրաստություններ տեսնելուց հետո՝ զինվորական ուժը չարժի դեպի ապստամբ վայր¹⁰⁸⁰: Մարտի 17-ին դեպքի վայր է ժամանում Բրիտանական զինվորականության ներկայացուցիչը և լսելով Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովի զեկուցյը, թաթարների միջոցով նամակ է ուղարկում՝ պահանջելով թաթարների ներկայացուցիչներին անհապաղ ներկայանալ իր մոտ՝ Բասարգեչար՝ բանակցությունների համար, սակայն բանազնացները չեն վերադառնում ետ, և ստիպված բրիտանական սպան ետ է վերադառնում¹⁰⁸¹: Թաթարները Զոդի չըջանում կենտրոնացնում են զգալի թվով զինված ուժեր՝ զինված հրացաններով ու զնդացիներով, նախապատրաստվելով ռազմական լուրջ գործողությունների, այդ լուրջ իրադարձություններից առաջ էվակուացնելով իրենց ընտանիքներին, ունեցվածքը, երեխաներին, դրան զուգահեռ հարևան գյուղերի երիտասարդությունը կենտրոնացնելով Զոդի չըջանում¹⁰⁸²: 1919 թ. մարտի 20-ին քննարկվում է մինիստր-նախագահի զեկուցումը Զոդի դեպքերի առթիվ: Ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհուրդը հանձնարարում է. ա) Հայտադիր ուղարկել Ադրբեջանի կողմից հայկական սահմանը զինված խմբեր ուղարկելու և անցնելու առթիվ, բ) Հանձնարարել Զինվորական նախարարին գեներալ Փիրումյանին կարգադրելու, որ վերջինս Նոր Բայազետից դուրս գալուց առաջ ուղիղ հեռադրարով կապվի ու խոսի Երևանի հետ, գ) Հանձնարարել Արտաքին Գործերի նախարարին՝ Զոդի դեպքերի մասին հրապարակում տալ մամուլում¹⁰⁸³:

¹⁰⁷⁹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 115:

¹⁰⁸⁰ Նույն տեղում, Գ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, ք. 69; Գ.Պ -1 99, ց. 1, գ. 96, ք. 45:

¹⁰⁸¹ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 115:

¹⁰⁸² Նույն տեղում:

¹⁰⁸³ Նույն տեղում, Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 48:

Հարցի որոշ կարևոր մանրամասներ՝ կապված Զոդի շրջանում սահմանափակ շարժման ակտիվացման հետ, ակնհայտ են դառնում նաև ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. մարտի 22-ի հեռագրից (№ 794)¹⁰⁸⁴ ուղղված Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին (պատճենը՝ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին՝ Բաքվում): Դրանում ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը շեշտում էր, որ վերջին ժամանակներում Զոդ գյուղի շրջանում գյուղացիները սպանել են 4 սպայի և Ղարաբաղյան երկրորդ հեծյալ դիվիզիոնի ավելի քան 10 զինվորի, ընդգծելով, որ կառավարության կողմից ուղարկված Քննչական հանձնաժողովին դիմավորել են հրացանային համազարկով, և իշխանություններին հակառակվել օժանդակվել է Ադրբեջանի տարածքից այդտեղ ժամանած զինված անձանց կողմից: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը գտնելով միանգամայն անթույլատրելի զինված անձանց անցումը Ադրբեջանի տարածքից Հայաստանի տարածք, ընդգծում էր, որ իր կառավարության հանձնարարությամբ ինքը եռանդուն բողոքում է նման գործողությունների դեմ և խնդրում շտապ կարգադրություններ անելու, որպեսզի տեղական վարչական իշխանությունները Ադրբեջանի քաղաքացիներին ետ պահեն զինված ելույթներից և Հայաստանի տարածքում կարգը խախտելուց¹⁰⁸⁴:

Զոդյան հանգույցը խնդիրներ է ստեղծում հայ-ադրբեջանական ողջ սահմանի երկայնքով, վառուղալիցք լցնում դիվանագիտական հարաբերություններում, լարվածություն մտցնում նաև սահմանային շրջանների ներքին Գործերի մարմինների և միլիցիայի աշխատանքներում, բանակային գործողություններում և այլն: Ինչպես պարզվում է գեներալ Բաղդասարովի Ղարաբլիտայից երևան՝ հրամանատարին ուղարկված 1919 թվականի մարտի 21-ի հեռագրից (№ 0229), որը հենված էր տեղերից ստացված գործակալական հետախուզական տվյալների վրա, իրավիճակը վատացել էր նաև Բաշքենդի շրջանում՝ կապված Զոդում կատարված սպանությունների հետ: Հեռագրում հաղորդվում էր այն մասին, որ թաթարները նախապատրաստվում են, գյուղերում տեղի են ունենում հավաքներ՝ Զոդի իրենց հայրենակիցներին օգնություն կազմակերպելու նպատակով: Ասվում էր նաև, որ Ադրբեջանի Գեղաբեկի շրջանից ուղարկվել է 200 մարդ, իսկ Զեգամի կիրճով անցկացվել է երկու թնդանոթ և երկու գնդացի, չեն կարողացել տեղափոխել մեկ լեռնային թնդանոթ, որը թողել են Շախթալ գյուղում: Դրանում ընդգծվում էր նաև մի հետաքրքիր մանրամասնի մասին, որ նշանառուները ռուսներ և վրացիներ են¹⁰⁸⁵: Մի այլ հեռագրից, որի հեղինակը միլիցիոն գնդի հրամանատար շտաբ-կապիտան Մկրտիչյանն է, հայտնի են դառնում այդ օրերի այլ նրբերանգներ: Այսպես, 1919 թ. մարտի 24-ին շտաբ-կապիտան Մկրտիչյանը դիվիզիայի հրամանատարին ուղղված հեռա-

¹⁰⁸⁴ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 211, մաս I, ք. 62; Գ.Պ - 199, ց. 1, գ. 73, ք. 45:

¹⁰⁸⁵ Նույն տեղում, Գ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 48:

գրում (պատճենը՝ Քարվանսարայում գտնվող գեներալ Բաղդասարովին) հայտնում էր, որ ստուգված տվյալների համաձայն թաթարները Շախթալա գյուղն են բերել դաշտային թնդանոթ, իսկ այնտեղ գտնվող լեռնային թնդանոթը Զիլ գյուղով տարել են դեպի Զոդ: Միլիցիոն գնդի հրամանատար շտաբս-կապիտան Մկրտիչյանը իր հեռագրի վերջնամասում նաև ավելացնում էր, որ առանց թնդանոթների տեղական ուժերը ի վիճակի չեն դիմադրելու և խնդրում էր անհապաղ կարգադրություններ անել՝ ինչպես գործել¹⁰⁸⁶: Հայկական դիվիզիայի հրամանատարին ուղղված 1919 թվականի մարտի 27-ի հեռագրում (№ 329) միլիցիոն գնդի հրամանատար շտաբս-կապիտան Մկրտիչյանը Քարվանսարայից հայտնում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Թարսաչայի կիրճի թաթարները ցորեն և գարի են տեղափոխում Զոդի ուղղությամբ, մարտի 25-ին բերվել է 300 փութ՝ Դիլիջանով դեպի Զիբուխլու¹⁰⁸⁷: Այս ընթացքում, անշուշտ պարզ է, որ հայկական թե՛ քաղաքացիական, թե՛ Զինվորական և թե՛ Ներքին Գործերի մարմինները ինչ-որ նախապատրաստություններ էին տեսնում, զբաղվում գործի կազմակերպմամբ, համալրում գեներալ ու գինամթերքի պակաս պաշարները, գորակույային խնդիրներ լուծում: Փերումյանի կողմից 1919 թ. մարտի 18-ին Նոր Բայազետից Զինվորական նախարարին ուղարկված հեռագրում (№ 300) հայտնվում էր, որ ավարտին է մոտ գորաջուկատի կենտրոնացումը, իսկ համալրումը կավարտվի մարտի 28-ին: Ավելացվում էր, որ ռազմական հետախուզություն հաստատվել է, որ Զոդի շրջանում կուտակվել են մինչև 6 հազար զինված թաթարներ՝ գնդացիներով և հեծելակով, ինչի մասին տվյալները դեռ ստուգվում են¹⁰⁸⁸: Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 22-ի նիստում լավում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը Նոր Բայազետի գավառում զինվորական դաշտային դատարան հիմնելու մասին: Որոշվում է բացառություն մահվան պատժի, օրինադիժը հաստատել և ի կատար ածել¹⁰⁸⁹: 1919 թ. ապրիլի 2-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լավում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը Զոդ գյուղի խնդիրների մասին, որի հիման վրա որոշվում է հանձնարարել Զինվորական նախարարին կարգադրություն անելու գեներալ Փերումյանին, որ նա գործի գնդապետ Կ. Թեմալբեյի հետ համերաշխությամբ, գործի գնդով բոլոր հնարավոր միջոցները միջադեպը խաղաղ կերպով հարթելու, և քաղաքական, զինվորական ուժի դիմելուց խուսափելով՝ սպասել կառավարության հրահանգներին: Միաժամանակ սույն նիստում հերքվում է Ադրբեջանի կառավարության ստահոգ պնդումը Զոդ գյուղի ադրբեջանական պատկանելության մասին, հատուկ ընդգծելով, որ այն մտնում է Հայաստանի Հանրապե-

¹⁰⁸⁶ Նույն տեղում, ք. 55:

¹⁰⁸⁷ Նույն տեղում, ք. 66:

¹⁰⁸⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ -199, ց. 1, գ. 64 (48), ք. 5:

¹⁰⁸⁹ Նույն տեղում, գ. 100 (43), ք. 51:

տության կազմի մեջ¹⁰⁹⁰: Այս ամբողջ նախապատրաստությունների ընթացքում, բնականաբար Հայկական կառավարութունը ձգտում էր բոլոր հնարավոր դիվանագիտական միջոցները օգտագործել միջադեպը խաղաղ վերջացնելու համար, քանզի պատերազմը ձեռնառու չէր Հայաստանին, որը գտնվում էր տնտեսաքաղաքական ծանր իրավիճակում: Միաժամանակ, ձեռնարկվում էին լուրջ ռազմաքաղաքական, ոստիկանական այլևայլ միջոցառումներ ամրապնդելու Հայաստանի համար ստրատեգիական մեծ նշանակություն և արժեք ունեցող Սևանա լճի ավազանը և Նոր Բայազետի գավառը, ուր և գտնվում էր չարաբաստիկ Զոդյան հանգույցը: Այդ շրջանում գործելու պատիվը վաստակած Ղարաբաղյան հատուկ գումարտակի ղեկավարութունը վստահվեց *զեներալ-մայոր Փիրումյանին և փոխգնդապետ Ա. Շենուրին*, որը Զոդյան օպերացիայի ողջ ժամանակահատվածում ղեկավարեց նաև հետախուզական ծառայութունը: *Ք. Արարատյանի* դիմումագրում՝ ուղղված Մ. Սիլիկյանին (N° 1966), ասվում էր, որ ըստ կապիտան Մեդվեդևի և փոխգնդապետ Ա. Շենուրի ծառայողական խոսակցության՝ մինիստր-նախագահը կարգադրել է զեներալ Փիրումյանին ապահովել Հետաքննիչ հանձնաժողովի մոտքը Զոդ: Հեռագրում խնդրվում էր նորից ստուգել ամեն ինչ և հրահանգ էր տրվում ի՞նչ անել, եթե ձեռնարկված միջոցառումները Հետաքննիչ հանձնաժողովի մոտքը դեպի Զոդ խաղաղ ճանապարհով չհանգեցնեն դրական արդյունքների: Այդ պարագայում զեներալ Փիրումյանին հրահանգվում էր հրամանատարության միջոցով ուղիղ գծով կապվել կառավարության հետ և գինված ուժ չգործադրել՝ մինչև այդ մասին չի կառավարութունից համապատասխան թույլտվության ստացումը¹⁰⁹¹: Հետագա քայլերում չի կառավարութունը նորանոր ճշգրտումներ է մտցնում իր քայլերում, փորձում պատվով դուրս գալ ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակից, մոբիլիզացնելով բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև գավառային իշխանության մարմինների ներուժը: 1919 թ. ապրիլի 8-ին չի Արտաքին Գործերի նախարարը Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարից ստանում է հեռագիր (N° 593), որում Ադրբեջանի ներկայացուցիչը Զոդ գյուղի շրջանը համարելով Ադրբեջանի սահմաններում գտնվող տարածք, անթույլատրելի էր համարում հայկական զինված ուժերի հայտնվելը Ադրբեջանի տարածքում, և ցավալի թյուրիմացութունից խուսափելու պատասխանատվութունը դնում էր Հայաստանի կառավարության վրա¹⁰⁹²: չի Արտաքին Գործերի նախարարը Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին (պատճենը՝ չի դիվանագիտական ներկայացուցչին Ադրբեջանում՝ Բեկզադյանին) ուղղված ապրիլի 3-ի հեռագրում (N° 1040) ընդգծում էր, որ

¹⁰⁹⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, ք. 81, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 54, գ. 96, ք. 58, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 26, ք. 58:

¹⁰⁹¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 59:

¹⁰⁹² Նույն տեղում, ք. 64:

Զոդ գյուղում տեղի ունեցած դեպքերը հետաքննելու, մեղավորներին գտնելու և օրինական պատասխանատվության ենթարկելու համար ՀՀ կառավարության կողմից այնտեղ է ուղարկվել Արտակարգ քննիչ հանձնաժողով, որին սակայն չի թույլատրվել դեպքերի վայրը հասնել՝ չըջանի զինված թաթարների պատճառով: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը հայտնում էր, որ կառավարությունը զինվորական ջոկատին հրահանգ է տվել ապահովել Արտակարգ հանձնաժողովի մուտքը՝ հետաքննություն անցկացնելու համար: Միաժամանակ տեղյակ էր պահվում, որ բրիտանական զնդապետ **Կ. Թեմպերլեյը** գեներալ **Վ. Թոմսոնի** հանձնարարությամբ մեկնել է Զոդ՝ նպաստելու Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի ներթափանցմանը Զոդ և հետաքննության անցկացմանը: Հեռագրի վերջնամասում նշվում էր, որ Հայկական կառավարության կողմից հանձնարարված է կոնֆլիկտը հարթել խաղաղ ճանապարհով, իսկ եթե դա չհաջողվի, գեներալ ռեյդինգի առանց կառավարության թույլտվությունը հայցելու¹⁰⁹³: Ինչպես ականհայտ է դառնում գեներալ-մայոր Փիրումյանի հեռագրերից (№ 404, 406)՝ ուղղված դիվիզիայի հրամանատարին, դեպքերի վայր ժամանած զնդապետ **Կ. Թեմպերլեյը** Զոդից վերադառնալով Բասարգեչար՝ թաթարներին հայտարարել էր, որ ապրիլի 11-ին հայկական զորքերը պետք է գրավեն գյուղերը, որին թաթարները պատասխանում են, որ գյուղերի գրավումը հայկական զորքերի կողմից հնարավոր է միայն անգլիական ներկայացուցչի մասնակցությամբ: 1-ին հեռագրի վերջնամասում Փիրումյանը զորքերի համալրում էր խնդրում, ավելացնելով, որ թաթարները շարունակում են զինվել: Իսկ երկրորդ լրացուցիչ հեռագրով Փիրումյանը հայտնում էր, որ **գնդապետ Կ. Թեմպերլեյի** հետ պայմանավորվածության համաձայն իրենց զորքերը ապրիլի 13-ին կարող են սկսել միաժամանակ թաթարական մի շարք գյուղերի՝ Տաջքենդ, Զոդ, Մեծ Մազրա և Փոքր Մազրա գյուղերի գրավումը, թաթարների զինաթափումը իրականացնելով խաղաղ ճանապարհով, միայն դիմադրություն ցույց տալու դեպքում՝ գեներալ¹⁰⁹⁴:

Մահմեդական շարժման ակտիվացմանը Բասարգեչար - Զոդի շրջանում նախարարների խորհուրդը հերթական անգամ անդադարեցնում է իր 1919 թ. ապրիլի 14-ի նիստում, որտեղ խնդիրներ են դրվում և՛ Զինվորական, և՛ Ներքին Գործերի, և Արտաքին Գործերի նախարարությունների առաջ: Նիստում լսվում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը գեներալ Փիրումյանին Զոդի դեպքերի առթիվ հրահանգներ տալու մասին: Նախարարների խորհուրդը որոշում է հանձնարարել Զինվորական նախարարին հեռագրել Փիրումյանին, որպեսզի՝ 1) նա գործի **Կ. Թեմպերլեյի** ցուցմունքների համաձայն, 2) եթե անհրաժեշտ լինի զինված ուժի դիմելու, **Կ. Թեմպերլեյին** դիմել՝ գրավոր առաջարկ ներկայացնելու խնդրանքով, և 3) աշխատել չդի-

¹⁰⁹³ Նույն տեղում, թ. 62, 64:

¹⁰⁹⁴ Նույն տեղում, թ. 76:

մել գրավումների, և ամենակտրուկ միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի ազգաբնակչության վերաբերմամբ բռնություններ չկիրառվեն, այդ մասին հայտարարելով ժողովրդին¹⁰⁹⁵: Այդ նույն օրը ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը հատուկ հրույթամբ (N° 1220) տեղեկացնում է Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, որ Ադրբեջանի կառավարության բողոքի և Բասարդեչարի շրջանում հայկական զորքերի գտնվելու հետ կապված, իրենք գտնում են, որ այդ տարածքը չի կարող դիտվել իբրև Ադրբեջանի տարածք: Սույնով նաև հաստատում են, որ Բասարդեչարի շրջանը մտնում է Հայաստանի տարածքի մեջ (նրա անբաժանելի մասը լինելով), կրկնելով, որ ՀՀ կառավարությունը բողոքում է ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Ադրբեջանի տարածքից դեպի Հայաստանի սահմանները ուղարկվող զինված թաթարական խմբերի անցման դեմ, որոնք այնտեղ խռովություններ են տարածում և բնակչությանը զրգուրում Հայաստանի իշխանությունների հետ զինված հակամարտության մեջ մտնելու¹⁰⁹⁶:

Ինչպես պարզվում է, գեներալ Սիլիկյանին ուղղված գեներալ-մայոր Փիրումյանի ապրիլի 14-ի հեռագրից (N° 0019), գնդապետ Կ. Թեմպերեյի առաջարկի համաձայն, ապրիլի 14-ի առավոտյան ժամը 7-ին Հայկական զորքերի Նոր Բայազետի զորաջոկատը երկու զորաչափերով սկսում է հարձակում թաթարական գյուղերը գրավելու համար: Սակայն Մեծ Մազրայի թաթարները հանկարծակի ուժեղ հրացանակրակ են բացում, որին հայկական հետևակը չի պատասխանում, շարունակելով իր առաջնադասումը դեպի գյուղ, փոխարենը գյուղի վրա մի քանի հրետանազարկ է տրվում, որը թաթարներին ստիպում է նահանջել: Այդ ամենից հետո պարզվում է, որ գյուղը նախօրոք բնակչության կողմից լքված է եղել՝ իր հետ տանելով ողջ ունեցվածքը, որ հնարավոր էր տեղափոխել, իսկ կրակ արձակողները եղել են գյուղում մնացած թաթարական խմբերը: Այս նույն սցենարը կրկնվում է Հուսեյն Ղարալի, Աղալու, Կոշա Բալաղ, Գալբաշ և Սիրի Աղունի գյուղերի գրավման ժամանակ, իսկ Տաշքենդ գյուղի մերձակայքում տեղի են ունենում մարտեր, որից հետո հայկական զորամասը գրավում է գյուղը, իսկ հակառակորդը փախչում է դեպի սարերը: Ապրիլի 14-ի մարտերում հայերը տալիս են 3 սպանված, վիրավորվում է փոխգնդապետ Իշխանովը, որը սակայն վիրավորվելուց հետո վերադառնում է մարտաշարք: Սակայն այնուհետ հայերը տալիս են 15 սպանված և 8 ձի: Հատկանշական է, որ բոլոր կարգադրությունները արվել են գնդապետ Կ. Թեմպերեյի ներկայությամբ և վերջինիս գիտությամբ, որը մարտերի ընթացքում զորքերի կողմից ոչ մի բռնություն և կողոպուտ չտեսավ: Հայկական բանակի առաջապահ զորամասերը գրավում են Մեծ Մազրան, Հուսեյն Ղում Աղալուն, Գալբաշին, Տաշ-

¹⁰⁹⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 65; Ֆ.Պ- 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, ք. 96:

¹⁰⁹⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 79, 82:

քեհը¹⁰⁹⁷: Իսկ ապրիլի 15-ին ժամը 7-ին Հայկական զորամասերը Զոդ գյուղ են ուղարկում բանազնացիների՝ սպիտակ դրոշակներով, սակայն թաթարները կրակ են արձակում նրանց վրա, որից Հետո Հայկական կողմը երկրորդ անգամ է բանազնացիներ ուղարկում, սրանք ևս չեն կարողանում գյուղ մտնել: Այս ամենից Հետո միայն Ղարաբաղյան գումարտակը անցնում է Հարձակման և առանց կրակոցի գրավում Զոդը, որտեղից թաթարները փախել էին: Այդ նույն բանը կատարվում է նաև Սար-Յաղուբ, Ղարա-Գոսլի, Աղքիլիսա, Զարգիբիլ գյուղերի գրավման ժամանակ, որոնց բնակիչները նախօրոք լքել էին դրանք, ողջ ունեցվածքը դուրս բերելով: Այդ մարտերի ընթացքում վերավորվում են 1 սպա, 18 զինվոր և 2 ձի, սպանվում են 3 զինվոր և 3 ձի¹⁰⁹⁸: Ինչպես ակնհայտ է դառնում գեներալ-մայոր Փիրումյանի Բասարգեչարից 1919 թ. ապրիլի 16-ին գեներալ Սիլիկյանի Հաացեով ուղարկված Հեռագրից (№ 00281), ապրիլի 15-ին Հետախույզներ են ուղարկվում Շոր-ժալու գյուղ, սակայն պարզվում է, որ գյուղում խաղաղ տրամադրություններ չեն իշխում, և վերջիններս ենթարկվում են գնդակոծման և ապրիլի 16-ին Թադի-Քենդ գյուղի մատույցները զբաղեցնող զորաշկառները սկսում են տեղաշարժվել դեպի Շորժալու, դարձյալ գնդակոծվում են այնտեղ դարանակալած թաթարների կողմից: Գյուղը հրետանակոծման ենթարկելուց Հետո Հայկական զորամասը կարողանում է մտնել գյուղ, և գրավել այն, իսկ փախած թաթարները ապաստանում են մոտակա լեռներում¹⁰⁹⁹: Գեներալ-մայոր Փիրումյանի հերթական, ապրիլի 23-ի Հեռագրից՝ ուղղված գեներալ-մայոր Սիլիկյանին, մենք տեղեկանում ենք Հաջորդ օրերի մարտական գործողությունների ժամանակագրությունը և մանրամասներին: Ապրիլի 18-ին ժամը 16-ին Շիշկայա գյուղն է ուղարկվում Ղարաբաղյան գումարտակի մի վաշտ և հանդիպում է թաթարների կրակին: Չնայած թաթարների համառ դիմադրությունը, գյուղը գրավվում է, որից Հետո պարզվում է, որ այնտեղ զգալի ուժեր են եղել՝ մոտ 1000 Հետևակ և Հեծելակ: Նախօրոք գյուղից թաթարները դուրս բերած են լինում իրենց ունեցվածքը և ընտանիքները: Այս մարտերի հետևանքով Հայկական կողմը տալիս է 8 զինվոր և 2 ձի վերավոր, 1 զինվոր սպանվում է, վերավորվում է նաև պրապորշչիկ Մխիթարյանը¹¹⁰⁰:

Այս բոլոր գործողությունների ընթացքում Հայ-ադրբեջանական սահմանի ողջ երկայնքով լարվածություն էր իշխում, ադրբեջանցիները անցկացնում էին զորահավաք զորահավաքի ետևից, դիմում էին բազմաբնույթ խարդավանքների, քաղաքական գանազան մեքենայությունների, զորքերի զգալի տեղաշարժերի՝ բոլորն էլ ակնհայտ հակահայկական ուղղվածություն:

¹⁰⁹⁷ Նույն տեղում, ք. 86, 86ա, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 64 (48), ք. 9:

¹⁰⁹⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 89; Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 64 (48), ք. 10:

¹⁰⁹⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 64 (48), ք. 8:

¹¹⁰⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 97:

1919 թ. ապրիլի 29-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված հեռագրում (N° 0119) Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Զինկևիչը հայտնում էր, որ Միլիցիոն գնդի հրամանատարից ստացված տեղեկատվության համաձայն ապրիլի 23-ին Յաղուբլիով Զիլի ուղղությամբ գնացել են ադրբեջանական զորքերի խմբեր, ապրիլի 25-ին սպառվել է ադրբեջանական զորքերի ժամանումը Նովոսարատովկա և Նովոխվանովկա: Զինկևիչը նշում էր, որ միլիցիոն գնդի հրամանատարին կարգադրություն է արված այդ տեղեկությունները ստուգել և այդ մասին հայտնել իրեն¹¹⁰¹: Սակայն այդ ամենը չեն կարողանում խոչընդոտել ու խանգարել Հայկական բանակին եզրափակելու Զոդյան օպերացիան, մի լավ դաս տալու մահմեդական ազդեցիկ տրամադրված ուժերին, որոնք վերջին հաշվով ձգտում էին Բասարգեչարի շրջանը կտրել Հայաստանից և կցել Ադրբեջանին: Հայկական զորամասերը տանում են գեղեցիկ հաղթանակ, ազատագրելով հայրենի տարածքի մի կարևոր մասը, ընդ որում դրսևորելով իսկական լավ ու մարտունակ զորքին հատուկ կարգ ու կանոն, կարգապահություն, զերծ մնալով հախճապություններից և կողոպուտներից: Այս կարևոր խնդրի իրագործման մեջ Հայկական զինվորական իշխանությունները որոշակի օժանդակություն և օգնություն են ստանում ոչ միայն իշխանության կենտրոնական քաղաքական մարմիններից, այլև Արդարադատության և Ներքին Գործերի նախարարություններից, իր մասնակցությունն է ունենում նաև Հայկական միլիցիան, որը տեղեկում զորքի կողքին նպաստում էր զանազան գաղառային բնույթի խնդիրների լուծմանը, նաև անհրաժեշտ տեղեկատվություն ձեռք բերելով թշնամու ուժերի, գյուղերում տիրող վիճակի և այլնի մասին: Եվ այնուամենայնիվ, ՀՀ կառավարության կողմից Զոդի շրջանը գործուղված Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը բացահայտեց մի շարք խնդիրներ, հնարավորին չափով պարզորոշեց այն շարժառիթները, որոնք ընկած էին Զոդ-Բասարգեչարի շրջանի մահմեդականների ապստամբական-խռովարարական գործողությունների հիմքում: Այդ եզրակացություններն արվել են 1919 թ. ապրիլի 27-ի վիճակով, և հանգում են հետևյալին. 1) Մուսուլմանների շրջանում հետաքննության անցկացման անհնարինություն հետևանքով հնարավոր չեղավ ճշգրիտ պարզելու մահմեդական ապստամբության շարժառիթները ընդդեմ Հայաստանի իշխանությունների: Ենթադրվում է, որ ռոտմիստր Սիլիկյանի չափից ավելի մեծ պահանջները՝ իրենց տրամադրելու ցորեն և գարի, ընդամենը առիթ է հանդիսացել տխուր հանգուցալուծման համար, իսկ մահմեդականների դժգոհությունը իշխանություններից օրեցօր աճել է և վերածվել բախման: Պատճառների դեր կատարել են ստորև բերված հանգամանքները, 2) 1918 թ. օգոստոսին ողջ Զոդի շրջանը Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության

¹¹⁰¹ Նույն տեղում, թ. 100:

կողմից ճանաչվել է (կամ ընդունվել) որպես Ադրբեջանի սահմանների մեջ մտնող տարածք և հայտարարվել որպես Ելիզավետպոլի գավառի 9-րդ ոստիկանական տեղամաս, նշանակվել են իրենց կոմիսարները և միլիցիան: Իսկ 1919 թ. հոկտեմբերին այդ շրջանը ենթարկվեց Հայաստանին, մահմեդական բնակիչներն էլ, թեկուզ և չկամոթյամբ, իշխանություններին ենթարկվելու պատրաստակամություն արտահայտեցին, չկտրելով իրենց կապերը Ադրբեջանի հետ, 3) 1918 թ. վերջին Նոր Բայազետի գավառ է գործուղվում ռուսիստր Սիլիկյանը՝ Ղարաբաղյան հեծյալ դիվիզիոն կազմավորելու նպատակով, սակայն դրա համար ոչ մի միջոց պետական գանձարանից բաց չի թողնվում: Սիլիկյանին հնարավորություն և իրավունք էր տրվել բռնազրավել ձիերը, հանդերձանքը, գենք և դիվիզիոնը պահելու համար անհրաժեշտ ամեն ինչ: Բռնազրավումներն անցկացվում էին, բացի այդ նպատակով և այդ դեպքերի համար նախատեսված հաստատություններ՝ հանձնաժողովների կողմից, սակայն դրանով սկսեց զբաղվել ամեն ոք, ցանկացած սպա, կոմիսար, ուրյադնիկ, միլիցիոներ և այլն. մեծմասամբ բռնազրաված ունեցվածքի դիմաց տրվում էին ընդամենը ստացականներ, այդ ընթացքում թույլ էին տրվում չարաչառումներ, գլխավորապես մահմեդական գյուղերում ձիերի բռնազրավումների ժամանակ, քանզի ոչ բոլոր բռնազրավման ենթարկված ձիերն էին գնում դիվիզիոնի կարիքներին ծառայելու, ձիերը պետական գներով վաճառվում էին կողմնակի անձանց, դիվիզիոնի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող անձանց, կամ էլ վաճառվում էին պարզապես իրենց նախկին տերերին, իհարկե ավելի բարձր գներով, իսկ բռնազրաված անասնակերը վաճառվում էր: Այս բոլոր երևույթները առաջ էին բերում մահմեդական բնակչության դժգոհությունը, որին, իհարկե, առիթ էր պետք Հայաստանի օրինական իշխանությունների դեմ ապստամբելու: Եվ վերջապես. 4) 1919 թ. հունվարի վերջերին գաղթական հայերը ոմն Նիկոլայ Ավետիսովի գլխավորությամբ հարձակվում են մահմեդական Զադաղու-Ղըզըլ-Վանք և Սուբբոտան գյուղական բնակավայրերի վրա և թալանում դրանք, իսկ գյուղացիները փախչում են Զոդի շրջանի մյուս գյուղերը. նախապատրաստվող հարձակման մասին ժամանակին զգուշացված է լինում մահմեդական տեղամասային կոմիսարը, սակայն նրա կողմից ոչ մի միջոց չի ձեռնարկվում: Զիշտ է, գործի գծով անցկացվում է նաև հետաքննություն և կողոպտված ունեցվածքի մի մասը վերադարձվում է մահմեդականներին, և առհասարակ՝ բոլոր նրանց, ումից վերցվել է կողոպտված ունեցվածքը, սակայն մեղավորներին, դեռ չեն բացահայտել: Այս կարևոր պատճառներն էլ, ըստ էության, Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի նախագահ Փարսաղանովի եզրակացությամբ, առաջ բերեցին ուժեղ դժգոհություն մահմեդականների մեջ, որոնք նույնիսկ բացահայտ հայտարարում էին, որ Հայաստանում ոչ մի իշխանություն էլ չկա և իրենք չեն ցանկանում ոչ մեկի ենթարկվել: Այդ իսկ շարժառիթներով էլ Սիլիկյանների և այլոց սպա-

նությունից մի քանի օր առաջ Զող գյուղից հեռացվել է միլիցիոներների պոստը: Այս եզրակացությանն է գալիս ՀՀ կառավարության կողմից Զող գործուղված Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը 1919 թ. ապրիլի 27-ի վիճակով, իսկ մայիսի 2-ին այն հաստատում է նաև Արդարադատության նախարարության գրասենյակի դիրեկտորը¹¹⁰²: Իսկ 1919 թ. մայիսի 5-ին լսելով Արդարադատության նախարարի պաշտոնակատարի զեկուցումը Զողի դեպքերի առթիվ կառավարության կողմից ուղարկված Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովի գործունեության մասին (զեկ. 951, մայիսի 2) Նախարարների խորհուրդը Հանձնարարում է Արդարադատության և Ներքին Գործերի նախարարներին օրինական պատասխանատվության ենթարկել մեղավորներին¹¹⁰³:

Ինչպես տեսնում ենք, հարցն այն աստիճան դիվանագիտական-քաղաքական բարդություններ էր առաջ բերել, որ դրա լուծմանը ներգրավվել էին Հայաստանի Հանրապետության ողջ ներուժը՝ Արտաքին և Ներքին Գործերի, Զինվորական, Արդարադատության և այլ նախարարությունների կազմում: 1919 թ. ապրիլի 10-ին Նախարարների խորհրդի նիստը իր օրակարգում ուներ մինիստր-նախագահի զեկուցումը՝ Զողի դեպքերի առթիվ թեքինակու հարուցած միջնորդության մասին, Զողի չըջանում գործերը ետ քաշելու և Քննիչ Հանձնաժողովի մեջ թուրք ներկայացուցչի մասնակցության մասին: Նիստը մանրագնին քննարկեց հարցը և Հանձնարարեց Արտաքին Գործերի նախարարին հայտարարել թեքինակուն, որ այդ պայմաններում գործը ետ քաշելը ռազմական պատճառներով անհնարին է, իսկ Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովի մեջ թուրք ներկայացուցչի մասնակցության դեմ առարկություն չկա¹¹⁰⁴: Ինչպես, տեսնում ենք, ամեն մի դեպքում էլ կարգ ու կանոն հաստատելով Զող-Բասարգեչարի չըջանում, կենտրոնական հայկական իշխանությունները ձգտում էին ելնել որոշակի օրինականություններից, խուսափելով ավելորդ և անտեղի բարդացումներից ու սրացումներից: 1920 թ. ապրիլի 6-ին լսելով ՆԳ նախարարի զեկուցումը Բասարգեչարի Հանձնաժողովի «ապօրինի գործողությունների մասին», Նախարարների խորհուրդը ընդունված որոշման մեջ Քննիչ Հանձնաժողովի կարգադրությունը ապօրինի համարեց և այդ կարգադրության հետևանքները պետական շահերի տեսակետից խիստ վնասակար՝ Հանձնարարելով ՆԳ նախարարությանը բոլոր փաստաթղթերը և նյութերը Հանձնել Զինվորական դատարանի դատախազական եզրակացությանը և առաջարկել նրան գործը վարել ըստ գործով առաջ եկած հանգամանքների¹¹⁰⁵:

¹¹⁰² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 263, ք. 68-72; Ֆ.Պ - 1 99, ց. 1, գ. 64 (48), ք. 11-15:

¹¹⁰³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 83, գ. 100 (43), ք. 84:

¹¹⁰⁴ Նույն տեղում, գ. 96, ք. 63:

¹¹⁰⁵ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 56:

Ամեն դեպքում ստեղծված բարդ իրավիճակում հայկական իշխանությունները փորձել են 1918-1920 թթ. ամենևին էլ տեղի չտալ մահմեդական ճնշմանը, և սեփական տարածքներին օրինական եղանակներով տեր կանգնել՝ ապահովելով Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգությունը Սևանի ավազանում և դրա շուրջ հարևան Ադրբեջանի վտանգավոր տարածքային-քաղաքական հավակնություններից, ինչը դյուրին խնդիր չէր, այդ գործի մեջ ներգրավվելով նաև հայկական միլիցիակազմի և ՆԳ նախարարության համակարգի առկա բոլոր հնարավորությունները և կազմակերպությունները:

2. Հակապետական խռովությունների ճնշումը Հայաստանի Հանրապետության Դավալուի, Զանգիբասարի և մահմեդաբնակ այլ շրջաններում

Միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների ամրապնդվելու ձգտումը դրսևորվեց բավականին հակասական եղանակով, դժվար էր հաղթահարել որոշ խնդիրներ, որոնք աշխարհաքաղաքական գործընթացների հետևանք էին: Հայաստանի Հանրապետությունն առավել մեծ դժվարությունների հանդիպում էր Ելիզավետպոլի, Զանգեզուրի և այլ գավառամասերում: Ադրբեջանական գործակալները այդ տարիներին քայքայիչ աշխատանքներ էին ծավալում Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում, հուզելով գյուղացիությունը, որպեսզի հայկական զինուժը զբաղեցնելով՝ կարողանան ընկճել Զանգեզուրը և շարժվեն դեպի Երևան, ինչպես քարոզում էին ադրբեջանական իթթիհադականները: Դրան հաջորդեցին Սելիմի և ուրիշների ավազակախմբերի հաճախակի դարձած հարձակումները հայկական զորամասերի ու միլիցիոնների վրա Ադբասայում, Զոգում, Զարուշատում և այլուր, որտեղ ադրբեջանական գործակալները մշտապես գաղտնի ժողովներ էին գումարում՝ ՀՀ կառավարությունը տապալելու սադրիչ կոչեր անելով¹¹⁰⁶: Եվ այնուամենայնիվ, կարևորելով ուժային որոշ կառույցների՝ միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների ստեղծումը՝ ՀՀ կառավարությունը ջանում էր արդյունքների հասնել: Որոշակի քայլեր ձեռնարկվեցին այդ տարածքներում ՀՀ բանակային-միլիցիոն զորամասերն ուժեղացնելու ուղղությամբ: Այդ գործում հատկապես լուրջ նշանակություն էր տրվում Զինվորական նախարարության համակարգին ենթակա միլիցիոն ստորաբաժանումների գործունեությանը: 1919 թ. փետրվարի 5-ին Հայկական դիվիզիայի պետին ուղղված գեկուցագրում (N° 226) Հայկական զորքերի կազմում գտնվող 1-ին ռազմամիլիցիոն գնդի՝ հրամանատար կապիտան Մնացականյանը հայտնում էր, որ իրեն վստահված գնդի Քարվանսարայի գումարտակի հրամանատարը հաղորդագրություն է ուղարկել, որում տեղեկացրել է, որ ըստ Չարգախլու գյուղի (Ելիզավետպոլի գավառ) գյուղացիների տվյալների՝ Ադրբեջանում ընթանում է թաթարների ուժեղ գորահավաք, նպատակ հետապնդելով՝ ստեղծելու բանակ, որպեսզի մաքրեն Լեռնաշխարհը (Գետաշենից մինչև Բադաքենդ գյուղը) հայերից: Վերջնամասում կապիտան Մնացականյանը տեղեկացնում էր նաև այն մասին, որ թաթարներին զինվորական գործ սովորեցնելու համար Ադրբեջան են եկել մոտ 100 վրացի սպաներ: Հայտնվում էր նաև, որ Բասարգեջարի

¹¹⁰⁶ «Յառաջ», 7 մայիսի, 1920, N° 49:

չըջանի թաթարները սկսել են տեղափոխվել Ելիզավետպոլի նահանգ և Հայ գյուղացիների հարցերին՝ թե ինչու¹¹⁰⁷ եք հեռանում, պատասխանել են, որ գարնանն այստեղ մարտեր են լինելու¹¹⁰⁷:

Շուտով այս տվյալները հաստատվում են: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ս. Մանասյանի գաղտնի հաղորդագրությունից (N° 29 - N° 2158) ուղղված Զինվորական նախարարին, որի վրա կա նաև զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Հախվերդյանի մակագրությունը (N° 545), որով վերջինս հայտնում էր, որ ինքը նշված փաստաթուղթը համաձայն Զինվորական նախարարի կարգադրության՝ ապրիլի 8-ին ուղարկել է Արտաքին Գործերի նախարարի հասցեով: Դրանում Մանասյանը հաղորդում էր այն տեղեկությունների մասին, դրանց համաձայն անցած մարտ ամսից Ելիզավետպոլի գավառում սկսվել է ձիերի հավաք և 20-ից 25 տարեկան հասակի երիտասարդ մարդկանց զորահավաք: Մանասյանը նշում էր, որ Գեղ[տ]աբեկում, ուր կար պղնձի արտադրության գործարան, որտեղ նախապատրաստվել են զորանոցներ՝ մոտ 2000 մարդու համար, որ տեղական բեկերն աշխատում են ժողովրդի ուշադրությունը իրենցից չեղել, տեղական թաթարներին թունամթերելով և ուղղորդելով Հայերի դեմ: Ս. Մանասյանը նաև ավելացնում է, որ այդ պայթյունավտանգ բնակավայրերը սահմանակից են Ղազախի գավառին¹¹⁰⁸:

Ասվածից լիովին ակնհայտ է դառնում, որ Հայաստանի նշված սահմանամերձ տարածքներում փաստորեն նկատվում էին մահմեդական շարժման ակտիվացման երևույթներ, որոնք հետո վերածվեցին ռազմական բնույթի գործողությունների, և ըստ էության պատերազմի Հայաստանի դեմ: Հայկական կողմը փորձում էր հակազդել, օգտագործելով՝ ինչպես կանոնավոր բանակի, այնպես էլ Ներքին Գործերի նախարարության և միլիցիայի օրգանների տարածաշրջանում առկա նշված ուժերը:

ՀՀ կառավարությունը, Ներքին Գործերի նախարարությունը ձգտում էին ոչ միայն Երևանում իշխող դիրքեր ունենալ, այլև ծայրամասերում, որտեղ զգալի մահմեդական զանգվածներ և Հայաստանի նկատմամբ բացասական էներգիայի կրողներ կային, իսկ դա հնարավոր կլիներ իրականացնել ոչ միայն վարչական միջոցներով, այլև անհրաժեշտ էին ֆինանսական միջոցներ, որոնք սուղ էին կամ էլ ծայրահեղ դեպքում կենտրոնացված էին ոչ թե պետության ձեռքին ու պետական զանձարանում, այլև մասնավոր անձանց ձեռքում, որոնք հաճախ իրենց անպատասխանատու գործողություններով լարվածության մեջ էին պահում երկիրը: 1919 թ. հունիսի 3-ին, Նախարարների խորհրդի հերթական նիստում լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցումը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ծախսերը հոգալու մասին: Որոշվում

¹¹⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 11 - 200, ց. 1, գ. 158, ք. 90 շրջ.:

¹¹⁰⁸ Նույն տեղում, ք. 99:

է հատկացնել 8 միլիոն ռուբլիանոց ֆոնդից՝ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի համար յուրաքանչյուրին՝ 400.000-ական ռուբլի ամսական, ընդ որում Ղարաբաղի համար՝ սկսած մայիս ամսից, իսկ Զանգեզուրի համար՝ հունիսից¹¹⁰⁹:

Ծայրամասերը, որոնց նկատմամբ ուժեղ էին մահմեդականների քայքայիչ գործողությունների դրսևորումները ՀՀ կառավարության որոշակի հոգացողության առարկա էին, իհարկե՝ հնարավորի չըջանականերում: ՀՀ կառավարությունը գործում էր այնպիսի աշխարհաքաղաքական գործընթացների միջավայրում, որում փորձում էին տեր ու տնօրեն լինել անդլոսաքսոնական քաղաքակրթությունը ներկայացնող երկրները՝ Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը և այլն: Իսկ այդպիսի պայմաններում գործելը դյուրին չէր, ինչ-որ տեղ դա էապես ազդում էր նաև ՀՀ կառավարության քաղաքականության ինքնուրույնության դրսևորումների վրա: Ինչևիցե: 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին Գործերի նախարարի առաջարկի մասին Զանգեզուրը ուժեղացնելու վերաբերյալ և այդ կապակցությամբ ընդունում համապատասխան որոշում՝ հավանություն տալով ՆԳ նախարարի կողմից ներկայացված օրինագծին:

1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվել էր Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցումը Գանձակի գավառի հայ ազգաբնակչության մասին, և որոշվել Զինվորական նախարարության 5 միլիոնանոց ֆոնդից վերջինիս տալ 15 հազար ռուբլի այդ գործը կազմակերպելու համար¹¹¹⁰:

Բնականաբար, Հայաստանի կառավարությանը չէին կարող չմտահոգել նաև «Ձեզոք գոտու» խնդիրները ներքին քաղաքականության խնդիրների տեսանկյունից: 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցումը «Ձեզոք գոնայի» պահպանման համար 750.850 ռ. վարկ բանալու մասին: Որոշվում է հավանություն տալ և պառլամենտին ներկայացնել ի հաստատումն, ինչպես նաև Արտաքին Գործերի նախարարությանը հանձնարարել այդ առթիվ բանակցություններ վարել Վրաստանի կառավարության հետ՝ ծախսերը հավասար չափով կատարելու համար¹¹¹¹:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Հայաստանի համար ոչ միայն Վրաստանն էր խնդիրներ ստեղծում: Մեծմասամբ Հայաստանի կառավարությանը մտահոգում էին մահմեդականները և նրանց կողմից կազմակերպվող շարժումները: Վրաստանը Հայաստանի համար քաղաքական խնդիրներ ստեղծում էր, եթե նույնիսկ դրանք չէին լինում, հաճախ նա ներքին ու մութ գործարքներով օժանդակում էր այդ նույն մահմեդականներին, ներառյալ և Թուրքիան:

¹¹⁰⁹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 121, գ. 100 (43), ք. 120:

¹¹¹⁰ Նույն տեղում, գ. 100 (43), ք. 204:

¹¹¹¹ Նույն տեղում, ք. 244:

Հակահայկական տրամադրությունների դրսևորման համար կային թե՛ ներքին, և թե՛ արտաքին լծակներ, որոնց դեմ փորձում էին պայքարել ՀՀ կառավարությունը, տեղական իշխանությունները, միլիցիան, ՆԳՆ բոլոր ուժային մարմինները: Ինչպես մենք տեղեկանում ենք արխիվային փաստաթղթերից, դեռ 1918 թ. օգոստոսի 19-ին էջմիածին կայարանից 5 վերստ հեռավորության վրա թաթարների կողմից գազանաբար խոչտանգվում և սպանվում են Հայկական 1-ին միլիցիոն գնդի 4 զինվոր: Ինչպես պարզում է անցկացված հետաքննությունը, մահմեդական Սարվանլյար գյուղի բնակիչների ցուցմունքների համաձայն, սպանությունը կատարվել էր թաթարական Չոբանքյար գյուղի բնակիչների կողմից, որոնք դրանից մի քանի օր առաջ տեղափոխվել էին Քյարիմ-Բեհլու գյուղը, որն էջմիածնի շրջանի մահմեդականների հավաքատեղիներից մեկն էր: Չոբանքարեցիները հայտարարել էին իրենց անհնազանդության մասին Հայաստանի իշխանություններին և կազմել 100 հոգուց բաղկացած ավազակախումբ: Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի տեսուչի հրամանով այստեղ է ուղարկվում խառը հանձնաժողով՝ հետաքննելու համար այս և այլ անցքերն ու դեպքերը, որոնք տեղի էին ունենում էջմիածնի գավառում, լսել նաև մահմեդականների բողոքները: Հետաքննության ընթացքում հայտնաբերվեցին թաթարների կողմից Մարգարա գյուղում սպանված մեկ հայ մարդու, մի աղջկա և 4 տարեկան երեխայի դիակները: Սեպտեմբերի 9-ին կառավարությունը հրաման է տալիս Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի տեսուչին՝ ըստ գյուղերի կազմակերպել թաթար վերաբնակեցված զանգվածի տեղաբաշխումը: Ձեռնարկված գործողությունների շնորհիվ, որին մասնակցում են նաև գավառային ուժերը, մեղավորները շուտով ձերբակալվում են, որը հաստատվում է թաթարներից և հայերից կազմված խառը հանձնաժողովի ստորագրությամբ և արձանագրություն կազմելով, հետաքննությունն անցկացվում է **ամերիկյան զնդապետ Ֆորդի** գլխավորությամբ: Պարզվում է նաև, որ թաթարական բնակչության նկատմամբ բռնության փաստեր չեն եղել, այլ ընդհակառակը, ապստամբությանը և խռովություններին մասնակից բոլոր թաթարներին ՀՀ կառավարության կողմից շնորհված է եղել համաներում¹¹¹²:

Դեռ 1919 թ. հունվարի 30-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լավում է Զինվորական նախարարի և ՆԳ նախարարի զեկուցումը Ղամարլուի և Դավալուի շրջանում գինված հարձակումների, թուրքական այն ընդհանուր շարժման մասին, որ նկատվում է ոչ միայն մեր հանրապետության սահմաններում, այլ նաև Վրաստանի: Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված որոշման մեջ հանձնարարվում է Արտաքին Գործերի նախարարին հայկական սահմաններում թուրքերի շարժման և մեր զորքերի կողմից

¹¹¹² Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 230, ք.17:

ներանց վրա հարձակումների մասին տեղեկացնել անգլիական զլխավոր հրամանատարությունը Անդրկովկասում, և խնդրել մի անգլիացի սպա ուղարկել մեր Զինվորական նախարարի մոտ՝ իբրև անգլիական զորահրամանատարություն ներկայացուցիչ¹¹¹³:

Հետաքրքիր է այս առումով նաև ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 28-ի նիստը, որում լավեց ՆԳ նախարարի հայտարարությունը, որ Դավալուի շրջանում թուրքերը հրաժարվում են հայկական կառավարության իշխանությունը ճանաչելուց, և որ Դավալուի կոմիսարը հայտնել է երեք հայերի սպանության և **գեներալ Լաուտենի** կողմից ոմն Գայդարովի մահմեդական ազգաբնակչության ղեկավար նշանակելու մասին: Այս կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհուրդը խնդրեց Արտաքին Գործերի նախարարից պարզելու Գայդարովի դերը և դիմել բրիտանական **գեներալ Լաուտենին** ու **մայոր Ջարլզին** կարգը վերահաստատելու համար միջոցներ ձեռք առնելու մասին: Միաժամանակ հանձնարարվում է խնդրել մինիստր-նախագահին վերոհիշյալի մասին տեղեկացնել **Քաջազնունուն՝ գեներալ Զ. Փորեսոյեր- Ուոքերին** դիմելու համար¹¹¹⁴:

Դրությունը այդ շրջանում բավականին շիկացած էր, և օր օրի բարդանում էր, 1919 թ. մարտի 3-ին տեղական իշխանություն ներկայացուցիչ Մինասյանը Ղամարուից Ներքին Գործերի նախարարին ուղարկված հեռագրում (№ 229) նշում էր, որ խաները ինչ-որ խարդավանք են հյուսում, որ Վեդիբասարի շրջանի թաթարները Չաթկրան և Շիրազու գյուղերի միջև ընկած տարածքում հարձակվել են Ղամարուից Դավալու գնացող հայերի վրա, 8 հոգու սպանել և մեկին վիրավորել, 11 հոգի էլ փախուստով փրկվել են: Մինասյանը Ներքին Գործերի նախարարից խնդրում էր գործուն միջոցներ ձեռնարկել բզկտված ժողովրդի կյանքի պահպանության համար¹¹¹⁵:

Այն, որ Դավալուի շրջանում մահմեդական թուրքերն իրենց սանձարձակ էին պահում, չենթարկվելով տեղական իշխանություններին, միլիցիայի և ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարությանը, գավառային վարչակազմին՝ հաստատվում է բազմաթիվ փաստերով: Այսպես, 1919 թ. մարտի 8-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությունը հասցեագրված գրություն մեջ Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատարը չեղում էր, որ վերջին ժամանակներում Դավալուի շրջանում հաճախակիացել են թաթարների կողմից Հայաստանի տարածքի խաղաղ բնակիչների վրա կատարվող մասսայական հարձակումները, որոնք ուղեկցվել են սպանություններով և կողոպուտներով, որ այդ շրջանի բնակիչները մշտապես գտնվում են խուճապի, վախի մեջ և զրկված են իրենց տնտեսությամբ զբաղվելու հնարավորությունից: Ներքին

¹¹¹³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, ք. 32, գ. 47, ք. 47, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 96, ք. 20:

¹¹¹⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 33, գ. 96, ք. 32:

¹¹¹⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 209, ք. 63:

Գործերի նախարարի պաշտոնակատարը Արտաքին Գործերի նախարարից խնդրում էր չմերժել և շտապ կարգով՝ հեռագրակապով կապվել Թիֆլիսում ու Երևանում գտնվող անգլիական ներկայացուցչի հետ՝ թաթարների վրա ազդելու, որպեսզի վերջիններս դադարեցնեն թշնամական գործողությունները ՀՀ քաղաքացիների նկատմամբ, հակառակ դեպքում անգլիական Միսիայի թուլլտվությունամբ այդ շրջան կմտցվեն հայկական զորամասեր՝ ետ մղելու թաթարների հարձակումները զենքի ուժով¹¹¹⁶:

Դրուժյունը բավականին դժվար էր նաև Ղամարլուում, որտեղ միլիցիան, Ներքին Գործերի մարմինները որոշակի ջանքեր էին գործադրում լարվածությունը մեղմացնելու և տեղական վարչակազմի հետ ուղիներ որոնում մահմեդականներին զսպելու համար, կատարելով նաև կենտրոնական իշխանությունների համապատասխան հրահանգները: 1919 թ. մարտի 3-ին այդ գաղառամասի կոմիսար **Տեր-Հովհաննիսյանը** Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին հայտնում էր, որ շրջանի թուրքերի հանդգնությունը օր օրի ավելի ու ավելի համառ բնույթ է ստանում, ամենադաժան և սահմուկեցուցիչ հանդգնությունը համարելով փետրվարի 26-ին դասալիքների սպանությունը, մինչ այդ Սադարակ տեղափոխելով իրենց կանանց ու երեխաներին: Գրուժյան հեղինակը նաև տեղեկացնում էր, որ Ավշար, Ծիրազլու և մի շարք այլ գյուղեր լեփ-լեցուն են զինված տղամարդկանցով, որ թուրքերը կամաց-կամաց իրենց օղակի մեջ խեղդում են տեղացի հայերին: Տեր-Հովհաննիսյանը առանձնահատուկ ընդգծում էր, որ ամեն օր Ղամարլու տանող խճուղու վրա ճանապարհվողները ծաղր ու ծանակի են ենթարկվում թուրքերի կողմից, որ մեկ-մեկ Ղամարլու անցնելն անհնարին է, և միայն «խմբերն» են գնում գալիս՝ նկատի ունի ըստ երևույթի մատուցելուների հայտնի «խմբերը», որոնք իրենք էլ ըստ էության թուրք ավագակաբարո խմբերից իրենց վարքագծով չէին տարբերվում, ահ ու սարսափ տարածելով բոլորի վրա: Գավառային այս կոմիսարը իր խոսքն ավարտում է շատ պատկերավոր. «Ճանապարհը ամեն օր սևին է տալիս անցնող թուրքերով, բոլորն էլ տղամարդիկ և անպայման զինված ընտիր զենքերով: Թեև օրական զինված թուրքերը 100-ով են անցնում անգլիացուց առաջից և թեև անգլիացիք գիտեն թուրքերի այդ սպառնական շարժումը, բայց լուռ ու անտարբեր ականատես էին»¹¹¹⁷: Վերջինը կարևոր է տարածաշրջանում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը, նրա իսկական շահերը ըմբռնելու տեսանկյունից, ըմբռնելու, թե ինչու էին սնանկ և անհիմք այն հույսերն ու ակնկալիքները, որոնք ուներ հայկական կառավարությունը՝ կապված անգլիացիների ռազմավարություն այս կամ այն դրսևորման հետ:

¹¹¹⁶ Նույն տեղում, ք. 60:

¹¹¹⁷ Նույն տեղում, ք. 67:

Մահմեդական շարժումները որոշակի բացասական դեր էին կատարում ամբողջ Վեդիբասարում, ուստի հնարավոր չէր, որ Ներքին Գործերի մարմինները և միլիցիան այստեղ ևս որոշակի «հետաքրքրություններ» չունենային: Այդ մասին է վկայում Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 1-ի նիստը, որում լավեց բրիտանական **գեներալ Լաուտենի** հետ կապված համաձայնություն մասին հարցը՝ Վեդիբասարին վերաբերող պայմանները փոխելու մասին: Նիստում որոշվեց հանձնարարել Արտաքին Գործերի նախարարին Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարների հետ միասին բանակցությունների մեջ մտնել Լաուտենի հետ այդ առթիվ¹¹¹⁸: Արևիվային փատաթղթերից ակնհայտվում է, որ վիճակն այս շրջանում բավականին խճճված էր, իսկ անգլիացիները արմատական լուծումներ չէին առաջադրում, հաճախ էլ քողածածկված եզրեր էին փնտրում թաթարների հետ, անտեսելով հայերի ու հայկական կառավարության իրական շահերը: Դա մասնավորապես դրսևորվեց նրանում, որ անգլիացիները հետևողական չէին տեղական բնակչությանից գեներալ և գեներալներից առգրավման խնդրում, հաճախ էլ խոչընդոտներ հարուցելով հայկական միլիցիայի առաջ այդ խնդրում, իսկ վերջինս բավականին շատ էր և օգտագործվում էր թաթարների կողմից կասկածելի նպատակներով: Իսկ իշխանությունների կողմից առգրավված գեներալ և գեներալները Զանգեզուրի բնակավայրերում վերնաավածի լավագույն ապացույցն է. այսպես, ինչպես պարզվում է Զանգեզուրի շրջանում գործող միլիցիայի հեծելապաշտի հրամանատարի 1919 թ. հունվարի 21-ի գեկուցագրից՝ ուղղված Հայաստանի Տարածքի միլիցիայի տեսուչին, մինչև այդ պահը համաձայն համապատասխան մարմնի կարգադրության, Զանգեզուրի շրջանի գյուղերում պահակային միլիցիայի հետևակ վաշտի միջոցով հավաքվել է 1209 հրացան, որոնցից 400-ը՝ հանձնվել է միլիցիայի գավառային կոմիսարին¹¹¹⁹, իսկ 1919 թ. մայիսի 23-ի վիճակով ռեզերվի միլիցիայի 1-ին հեծելակ հարյուրյակի միջոցով բնակչությունից (գլխավորապես մահմեդական) բռնագրավվել և հանձնվել է Հայաստանի Տարածքի միլիցիայի տեսուչի ներկայացուցչին «Նազան» տիպի 762 ռևոլվեր, 13124 ժանդարմական հրացան, 10276 «Բրաունինգ» տիպի հրացան, ինչպես նաև եռագլի հետևակային 30151 հրացան՝ մոտ 3.5 միլիոն փամփուշտով¹¹²⁰:

Մահմեդական ընդվզումների տազնապն ավելի զգալի էր նաև մի այնպիսի տարաբնույթ շահերի բախման կիզակետ հանդիսացող շրջանում, ինչպիսին է Արդահանի մարզը, ուր թուրքական գործոնը ռեալ սպառնալիք էր դարձել Հայաստանի իշխանությունների համար, որից ծայրահեղ դժգոհում էին տեղական հայկական իշխանությունները, փորձելով թաթար-թուր-

¹¹¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 71 - 199, ց. 1, գ. 100 (43), ք. 56, գ. 96, ք. 57:

¹¹¹⁹ Նույն տեղում, ֆ. 71 - 201, ց. 1, գ. 318, ք. 84:

¹¹²⁰ Նույն տեղում:

քական, վրացական և այլ նկրտումներին հակադրել տեղական վարչակազմի, ներքին Գործերի մարմինների ու միլիցիայի միանգամայն սահմանափակ հնարավորությունները: Այն ըմբռնելու համար բերենք ընդամենը մեկ օրինակ: Այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 16-ին Կարսի նահանգապետին ուղարկված ղեկուցադրում (№ 16) Արդահանի օկրուգի միլիցիայի պետը հայտնում էր, որ ընդհանուր քաղաքական դրությունը՝ կապված ազգամիջյան հարաբերությունների հետ գտնվում է ծայրահեղ տաղնապալից վիճակում և լուրջ տաղնապ է ներշնչում: Գրություն հեղինակը հայտնում էր, որ Արդահան-Օլթիի շրջանում չափազանց սուր բախվում են Հայաստանի, Վրաստանի և Թուրքիայի կառավարությունների տարածքային շահերը, որ շրջանում վրացական կառավարության և Օլթիի շրջանի մահմեդականների կողմից տարվում է ուժեղացված քարոզչություն, միաժամանակ տեղի է ունենում գործերի համատարած կենտրոնացում սահմանամերձ շրջաններում: Միպետը տեղեկացնում էր, որ վրացա-ադրբեջանական գործերը տեղակայվելով Ախալքալաքում և Ախալցխայում, ուղարկում են հեծյալ պարեկախմբեր ու ուղեկալներ՝ ուժեղացված հետախուզություն իրականացնելով՝ ընդհուպ մինչև Խանասորի լեռնանցքը: Զեկուցադրում նաև նշվում էր, որ դրա հետ մեկտեղ վերջիններիս կողմից դիմանադիտական բանակցություններ են տարվում էրզրումի հետ և Թուրքական վիլայեթների ներկայացուցիչների համագումարում ներկա են եղել նաև ներկայացուցիչներ Ադրբեջանից: Գրության հեղինակը նաև տեղեկացնում էր Կարսի նահանգապետին, որ անընդհատ էրզրումից շարունակում են ժամանել հարձակողական գործողությունների ուժեղացված կերպով նախապատրաստվող գործասեր, որոնց կողմից գործողություններ ձեռնարկելու սկիզբը վերջիններս կապում էին Հաշտության Վեհաժողովի (Դաշնակիցների, ասել է թե՛ ՀՀ Անտանտյան «բարեկամների» կողմից - Վ. Ա.) ավարտի արդյունքների հետ: Զեկուցադրում նաև նշվում էր, որ էրզրումում գտնվող և սահմանային ծառայություն իրականացնող 9-րդ Թուրքական դիվիզիայից բացի, տեղաբաշխված են նաև կամավորական գործասեր՝ մոտ 10.000 սվինից կազմված՝ հրետանիով և հեծելազորով հանդերձ: Զեկուցադրում նշվում էր, որ գորահավաքը ընդգրկում է 20-ից 60 տարեկաններին, որը հնարավորություն է տալիս հասնել առավելագույն արդյունքի: Զեկուցադիրը նաև փաստում էր, որ այդ բոլոր միավորումները գլխավորում է Շեֆթի փաշան, որի շտաբը գտնվում է էրզրումում, իսկ առաջատար ավանգարդային շոկատի հրամանատարը Օլթիի ճակատում Բիմբաշի Զաֆար բեկն է, որի շտաբն էլ գտնվում է Օլթիում: Արդահանի օկրուգի միլիցիայի պետը իր ղեկուցագիրն ավարտում էր քաղաքական դրության մասին ամփոփիչ եզրահանգմամբ, ըստ որի տեղական մահմեդական բնակչության հնարավոր ապստամբությունը կանխելու համար կառավարությունը պետք է վճռական միջոցներ ձեռնարկի ու-

Ժեղացնելու համար թիկունքը, Մերգենեկի ուղղությամբ գործող հայկական զորամասը և վճռական օպերացիա իրականացնի օկրուգում¹¹²¹:

Ինքնին հասկանալի է, որ բանակային զորամասերը, Ներքին Գործերի մարմինները, միլիցիան որոշակի դեր պետք է կատարեին երկրում ներքին կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատման ուղղությամբ մի շատ կարևոր հիմնախնդրի լուծման առումով, այն է՝ Հայաստանի տարածքում գտնվող մահմեդական բնակչության ընդվզումների «հանդարտեցման», խռովությունների ճնշման և օրինական իշխանությունների լիազորությունները ամրապնդելու, երբեմն էլ՝ վերահաստատելու համար այն՝ ապահովելով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությունը արտաքին և ներքին բազմաթիվ թշնամիներից:

¹¹²¹ Նույն տեղում, գ. 62, ք. 63:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Չափազանց անիրական աշխարհաքաղաքական պայմաններում հռչակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը: Պետականության և այն խորհրդանշող կառույցների կերտումը ընթացավ տնտեսա-քաղաքական ծանրագույն իրավիճակում: Պատմաքաղաքական զարգացման փորձը վկայում է, որ ամեն մի պետության անքակտելի բաղկացուցիչն են կազմում այդ պետության գոյության, նրա ազգային-պետական անվտանգության ու նրա կողմից տարաբնույթ գործառնությունների իրականացման ապահովման երաշխավորողների դերում Հանդես եկող կենսականորեն անհրաժեշտ այն ռազմաքաղաքական կառույցները, որոնք պետության զարգացման ներքին տրամաբանությամբ պարտադրվում են տվյալ Հասարակությանը: Այնտեղ, որտեղ կա պետություն ու քանի դեռ գոյություն ունի այդ կառույցը, կլինեն նաև Հետախուզություն և Հակահետախուզություն, միլիցիա (ստտիկանություն) և Ներքին Գործերի նախարարություն, բանակ և այլևայլ ուժային ստորաբաժանումներ: Բնականաբար էլ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետաքաղաքական գործընթացների հիմքում պետք է ընկած լինեին պետական անվտանգության Համակարգի ձևավորման ու գործունեության կազմակերպման գործընթացները: Այդ գործընթացների հետևանքով ծնվեցին անվտանգության Համակարգի այն անհրաժեշտ կառույցները, որոնք ձևափոխվեցին եղան Հայաստանի Հանրապետության և նրա պետական անվտանգության ապահովմանը նպատակաուղղված գանազան ծրագրերի մշակմանը և Համապատասխան գործողությունների ձևափոխմանը, փորձելով Հայ ժողովրդին որոշակի պատմական տարածքի վրա ապահովագրել այն բոլոր վտանգներից, որոնք սպառնում էին Հարևան ոչ բարեկամ պետությունների կողմից և իրականացնել քայլեր, որոնք կհանգեցնեին Միացյալ Անկախ Հայաստանի ստեղծման գաղափարների իրականացմանը, որն անհնարին կլինե՞ր առանց Համառ և տևական ձգտման՝ ունենալու պետական անվտանգության հուսալի ազգային-քաղաքական Համակարգ:

Մենազրույթունը բերում է այն եզրահանգման, ըստ որի Հնարավոր չէր, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը ձգտեր ունենալ այլևայլ ուժային-ալաշտպանական և քաղաքական կառույցներ՝ բանակ, խորհրդարան և այլն, սակայն կարիք չգգար Հատուկ ծառայությունների, Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, զբաղվելու արմատապես հերքելով տարիներ շարունակ իշխող այն թյուր պատկերացումները, թե իբր Առաջին Հանրապետությունը կազմակերպված պե-

տությունն չի եղել, որ այն կիսատ-պուատ, անլիարժեք պետություն է եղել, և առհասարակ այդ ժամանակաշրջանի պետականությունը նաեմացնող բոլոր այն տեսակետները, որոնց հիմքում ընկած են ձևակերպումներ, որոնք առհասարակ պետությունը պատկերացնում են առանց այդ կարևորագույն հաստատությունների: Մենագրությունը ցույց է տալիս, որ Առաջին Հանրապետության պարագայում հաստատվեց պատմաքաղաքական այն ճշմարտությունը, որ պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման և գործունեության կազմակերպման անհրաժեշտությունը պարտադրվեց պետութ-յանը զարգացման հատուկ օրենքների ներքին անկասելի տրամաբանութ-յամբ: Հետևաբար, նոր ձևավորված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետաքաղաքական և ռազմական համակարգի անբաժան մասերը դարձան ինչպես բանակը, այնպես էլ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքը կամ ասել է թե՛ հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումները, միլիցիան և այլն, որոնք ձևավորելիս փորձ առհասարակ չկար, այլ կար ընդամենը ռուսական ցարական բանակի Արևմտահայաստանից ու Հարավային Կովկասից հեռացումից հետո մնացած սպայական կազրուժ, այդ բանակի բովով անցած և մարտական ուղիներում թրծված հայ զինվորականությունը, որը փորձում էր խարխալելով ու մաքառումների դժվարին ուղի հաղթահարելով՝ սեփական ոտքերի վրա կանգնել՝ պահպանելով վեհ հերոսականության ու ազգային արժանապատվութ-յան ոգին, հստակ նպատակադրում ունենալով՝ պաշտպանել ՀՀ ազգային-պետական անվտանգությունը նրա թշնամիներից և արտաքին ուժերի ոտն-ձգություններից, ինչպես նաև տարածաշրջանային կատակլիզմներից և նպաստել Հանրապետության առաջ կանգնած ազգային-քաղաքական ծրագ-րերի իրականացմանը:

Հատուկ ծառայությունները՝ հետախուզությունը և հակահետախու-զությունը այն կարևորագույն կառույցներն են, առանց որոնց անհնարին է պատկերացնել անկախ պետականության իրավիճակ, ինքնուրույնություն և լիարժեք արտաքին քաղաքականություն առհասարակ: Հատուկ ծառայութ-յունները կազմել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղա-քական և պետական անվտանգության համակարգի անբաժան մասը՝ դրանով էր Հայաստանը համարվում կազմակերպված պետություն: Հետազոտությու-նից պարզորոշ է դառնում, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հա-տուկ ծառայությունները ստիպված էին կազմակերպական գործընթացներ ապրել աշխարհաքաղաքական մեկուսացման պայմաններում՝ հաղթահարե-լով ահռելի ֆինանսա-տնտեսական և կադրային-տեխնիկական դժվարու-թյուններ, փոխարենը հենվելով անտանտյան մեծ ու հզոր դաշնակիցների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի օգնության խախուռ հույսի վրա, դեմ առ դեմ կանգնելով ադրբեջանա-վրացական և թուրք-քեմալական-

խորհրդային սինդրոմի առաջ: Առկա արխիվային փաստաթղթերից և այլ վավերագրերից ակնհայտ է, թե ինչպիսի կադրային ղերխնդիրների հետ էին բախվում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզությունը և հակահետախուզությունը, որի ղեկավարներն իրենք իսկ անչափ երիտասարդ էին և սովորելու շատ բան ունեին: Այստեղից միանգամայն օրինաչափ էր, որ աշխարհաքաղաքական բարդ և խճճված ռազմաքաղաքական իրադրությունում ինչպիսի խրթին խնդիրների հետ էին բախվում հայկական հատուկ ծառայությունները՝ դեմ դիմաց ելնելով շատ ավելի գորեղ ու կադրային, տնտեսական, ֆինանսական անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ ու ռեսուրսներ իր մեջ պարփակող Թուրքիայի համանման կառույցների հետ, որն ուներ նաև տեսանելի և անտեսանելի հզոր դաշնակիցներ: Արդյունքում՝ Հայաստանի ջախջախիչ պարտությունը 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ի սկսված թուրք-հայկական պատերազմում, որում հայկական հատուկ ծառայությունները չկարողացան քիչ թե շատ ռեալ հակադրվել թուրքական հատուկ ծառայություններին, որոնց թիկունքին զգացվում էր մեծ տերությունների ամենևին էլ ոչ հայնապաստ քայլերի կոպիտ շնչառությունը: Միաժամանակ պետք է հատուկ նշել, որ հայկական հետախուզական ծառայությունների գործունեության արդյունքները ոչ միշտ էին իրատեսորեն գնահատվում և հաշվի առնվում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական-կուսակցական ղեկավար շրջանների կողմից, որոնց դերքորոշումը դեպի Սևրյան երկրներն էր, ինչն էլ անշրջելի ազդեցություն թողեց տարածաշրջանում ընթացող աշխարհաքաղաքական գործընթացների և դրանց արդյունքների վրա: Ամփոփելով վերն ասվածը, կարելի է եզրահանգել, որ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունն ունի անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ (բոլոր առումներով, թեկուզև այստեղ էլ կան չլուծված խնդիրներ) ամենաբարձր մակարդակով կազմակերպելու և ուղղություն տալու Հայաստանի հատուկ ծառայությունների՝ հետախուզության և հակահետախուզության աշխատանքներին, հենվելով Առաջին, ինչպես նաև Երկրորդ՝ սովետական, սոցիալիստական հանրապետության ուսանելի պատմաքաղաքական փորձի վրա:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության տարիներին ՀՀ - Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքը հենվելով տեղերից ստացված գործակալական տվյալների վրա՝ կազմել է տեղեկատվական բնույթի ահռելի հարստություն իր մեջ պարփակող հետախուզական խիստ բազմաթիվ ծածկագրով (չիֆր) ամփոփագրեր, որոնք հնարավորություն էին տալիս ռազմաքաղաքական առումով հնարավորինս ամենաբազմակողմանի պատկերացումներ կազմելու տարածաշրջանում, Հայաստանի շուրջ գործող համաշխարհային հայտնի ու անհայտ ուժերի մասին, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական անց ու դարձի, հակառակորդի գործակալների ծավալած քայքայիչ գործունեության

և այլնի մասին, որոնք հրամցվում էին հանրապետության ղեկավարությունը ի գիտություն և որպես ուղեցույց՝ համապատասխան պրակտիկ ու կանխարգելիչ գործողությունների իրականացման համար՝ հակազդելով հակառակորդի ՀՀ պետական անվտանգության խարխլմանը նպատակաուղղված գործողություններին և ձեռնարկել պատասխան քայլեր: Իր գոյություն երկուս ու կես տարիների ընթացքում ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ունեցել է չորս պետ: Մենադրությունը բերեց այն եզրակացության, որ Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության իրավասությունների և հնարավորությունների շրջանակները չեն համապատասխանել դարամարդակ պահանջներին, ոչ միայն այն պատճառով, որ այն ունենալու համար պետք էին փորձարկման երկար ու ձիգ տարիներ, այլև կադրային-քաղաքական լիցքի և որոշակի փորձի բացակայությամբ: Այդ ժամանակաշրջանի իշխանությունները, մեր կարծիքով, այնքան մեծ տեղ չեն ցանկացել տալ այդ կառույցներին, կամ էլ չեն հասկացել դրանց կարևորությունը հայկական պետականության կայանքում, կամ էլ չատ խնդիրների լուծումը և իրենց սպասելիքները պայմանավորել են Սևրյան երկրներով, հյուսիս-հարավի աշակերտի կեցվածք ընդունելով, կարծելով, որ դա կնպաստի կուտակված հիմնախնդիրների լուծմանը և մեծ տերությունները ըստ արժանվույն կգնահատեն իրենց հավատարմությունը դաշնակիցներին, ըստ այդմ էլ երբեմն դադարեցրել մամլիչի տակ դնելով ֆինանսատնտեսական դժվարին պայմաններում գործող հայկական հետախուզական ծառայության կողմից հայթայթված արժեքավոր տեղեկատվությունը: Այն, որ ՀՀ իշխանությունները 1918-1920 թթ. կրավորական կեցվածք են ընդունել հետախուզության, Ն ԳՆ ու ժային ստորաբաժանումների և այլ կառույցների կազմակերպական խնդիրների լուծման բնագավառում, այդ ուղղությամբ զգալի ֆինանսական հատկացումներ կատարելու համար հատուկ ջանքեր չեն գործադրել, այդ մասին են վկայում նաև այն համեստ գումարները, որոնք հատկացվել են հետախուզական գործի, ինչպես նաև անվտանգության համակարգի այլ մարմինների կազմակերպման համար: Դատելով արխիվային փաստաթղթերից, տարբեր կառույցների գործունեությունն արտացոլող տնտեսա-ֆինանսական հաշվետվություններից և այլևայլ հաշվարկներից, զանազան ոչ առաջնային խնդիրների՝ տարբեր այցելությունների, ուղևորությունների, միջոցառումների, օտարերկրյա գինվորական-քաղաքական գործիչների և որպես հայ ժողովրդի «բարեկամներ» համարված գինվորական-քաղաքական «գործիչներ» պարզևատրումների համար հատկացվել են համեմատաբար մեծ գումարներ, ավելացրած դրան՝ պետական-պաշտոնական դիրքի չարաչափ հետևանքով կազմակերպվող պետական գանձարանի կողոպուտները և ավազակաբարո խմբերի գործողությունները: Գուցե և հնարավորություն կար ավելի մեծ գումարային հատկացումներ կատարելու, եթե, իհարկե, պետության մեջ ավելի մեծ չափի կազմակերպվածություն լիներ, և նրա քա-

ղաքական-ազգական առաջնորդները խորապես ըմբռնեին, որ ամեն մի պետության հիմքը նրա ուժային և հետախուզական կառույցներն են, այդ թվում նաև և՛ բանակը, և՛ ՆԳՆ ուժային մարմինները, այլ ոչ թե իրենց ողջ հույսերն ու սպասելիքները պայմանավորվածության, որոշակի կախվածության մեջ պահելին Սևրյան ու Ազգերի Լիգայի երկրների ռազմաքաղաքական ծրագրերի հետ: Ավելին, քանզի 1920 թ. օգոստոսի 10-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում, ընդհուպ մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական պատերազմի աղետալի օրերը, իշխում էր Սևրով ծնված խանդավառության ոգին, այդպիսի իրավիճակում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության քաղաքական-կուսակցական ղեկավարությունը և կառավարությունը չկարողացան ունենալ անհրաժեշտ հեռատեսությունը և չըջահայացությունը իրատեսորեն ու ճկունորեն կողմնորոշվելու, օր-օրի փոխվող աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների քառային ընթացակարգում և ընդունել չըջահայաց, ոչ ժամանակավրեպ որոշումներ: Հենց այդ գործոններով էլ պայմանավորված հաճախ վերջիններս անտեսում էին հետախուզական ղեկավար մարմին՝ ՀՀ Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացրած տեղեկատվության մեջ պարունակվող արժեքավոր առաջարկները և հուշող խորհրդատվությունները՝ Սևրից հետո ստեղծված իրադրության մեջ կողմնորոշվելու և ըստ այդմ հնարավոր վտանգներից հայկական պետությունը ձեռքազատելու համար: Ամենևին չփորձեցին ըմբռնել, որ տվյալ իրադրությունում ինչպես այլընտրանք չուներ քեմալա-խորհրդային մերձեցումը, այնպես էլ խորքային իմաստներով իր բացատրությունն ուներ վիստյան բարեկամների հրաժարումն Անտանտի գծով իրենց եղբայրակցից, հետևաբար նաև 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Ազգերի Լիգայի երկրների կողմից ակնկալվող օգնության մերժումը, և վերջապես, միանգամայն ըմբռնելի է դառնում սեփական հետախուզական ծառայության կարծիքը իրատեսորեն հաշվի առնելու կարողունակության բացակայությունը, ուրեմն Հայաստանի Հանրապետությանը, նրա քաղաքական առաջնորդներին մնում էր գլորվել Սևրի բարձունքներից և Զարդուխուր լինել, ինչը և տեղի ունեցավ: Բնականաբար, 1918-1920 թթ. ՀՀ կուսակցական-քաղաքական ղեկավարների կողմից էապես նսեմացվել է ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի դերն ու նշանակությունը, որը զգալի չափով պայմանավորված էր վերը նշված գործոններով: Հետևաբար, Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի գործունեության դիմադրկումը և նրա կողմից ներկայացրած արժեքավոր տեղեկատվության հետ լիարժեքորեն հաշվի չնստելը պայմանավորված էին մի կողմից՝ կառավարող կուսակցության՝ ՀՀ Դաշնակցության ներսում իշխող անառողջ տրամադրություններով, իսկ մյուս կողմից՝ պատմաքաղաքական իրադարձությունների այն իրատեսական ու օբյեկտիվ գործընթաց-

ներով, որոնց մեջ հայտնվել էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Հետևապես, հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայություն, ՆԳՆ իրավապահ ուժային մարմինների պատմությունն էական պատմաճանաչողական դասերից մեկն իրավամբ պետք է այն համարել, որ հետախուզություն ու հակահետախուզություն, ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային կառույցների դերի ամեն մի նսեմացում առաջ է բերում պետականության դերի նվազեցման մասին պատկերացումների նենգափոխում՝ դրա բոլոր բացասական հետևանքներով: Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակները՝ հետախուզության և հակահետախուզության, Ներքին Գործերի նախարարության, միլիցիայի փորձի հետևողական ու ամբողջական հետազոտությունը մեզ բերում է այն եզրահանգման, որ ներկայիս քաղաքական-սահմանադրական փոփոխությունների ընթացքում, որոնք շատ դեպքերում միանգամայն անտեղի դիտվում են որպես վերափոխումներ, նախընտրելի ու նպատակահարմար էր ոչ թե անցումը Ազգային Անվտանգության նախարարությունից դեպի Ազգային Անվտանգության ծառայության, կամ էլ Ներքին Գործերի նախարարությունից Հայաստանի ոստիկանության կառույցին և այլն, որը հանգեցնում է հայկական պետականության, և առհասարակ պետության դերի մասին գաղափարի նսեմացմանը, որն էլ իր հերթին տանում է երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ինքնուրույնության անկման և նկատելի որակական ոչ ցանկալի փոփոխությունների, պետական անվտանգության համակարգի և նրա դրսևորման զգալի թուլությունը, եթե ոչ՝ գրեթե կործանմանը: Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն ստորաբաժանման դերի նսեմացումը ներկայիս գործընթացների պայմաններում զգալի չափով թուլացնում է հայկական պետականության հիմքերը, քայքայում դրանք, խաբլում նրա դերը հասարակական-քաղաքական արդի գործընթացներում և ազգապահպանիչ քաղաքականությունում:

Այս առումով կարևորվում է նաև Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության մեկ այլ օղակի՝ ՆԳՆ և միլիցիայի դերի նորովի համակողմանի բացահայտումը, որը ևս բացառապես չուսումնասիրված հիմնախնդիրներից է: Ակնհայտ է, որ 1918-1920 թվականներին հայկական միլիցիան և ընդհանրապես Ներքին Գործերի նախարարությունը ստեղծվում էին նույնչափ դժվարին տնտեսական-քաղաքական և սոցիալական լարված պայմաններում, դրան ավելացած՝ աշխարհաքաղաքական մեկուսացված և խճճված իրավիճակը Հայաստանի շուրջ: Դժվար էր միլիցիա, և այն էլ օրինապաշտ ու ժողովրդին ծառայող միլիցիա և Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծել այնպիսի մի երկրում, ուր կային հարյուր հազարավոր սովալուկ զաղթականներ, մահճակալներ գրեթե կեսմիլիոնանոց մոլթ և Հայաստանի ու նրա իշխանությունների նկատմամբ ոչ լոյալ տրամադրված զանգված և այլն: Ակնհայտ է, որ տնտեսական ահավոր քայքայվածություն և պետական

իշխանության մարմինների ստեղծման ոչ միանշանակ գործընթացների պայմաններում ղեկար էր գտնել թե՛ անհրաժեշտ կադրեր, որոնք զբեթե չկային, և թե՛ ֆինանսական միջոցներ, որոնք շատ կարևոր գործոններ են գործուն և պետականամետ գործելակերպ ունեցող միլիցիա և առհասարակ Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծելու համար: Ընդ որում, այդ գործընթացների ընթացքում անհրաժեշտ էր հաղթահարել պետությունից դուրս գտնվող կամ պետություն մեջ պետություն դառնալու ու ինքնուրույն լինելու ձգտում ունեցող որոշ ապապետական ուժերի, մասնավորապես այսպես կոչված **«մաուզերիստական խմբերի»** ավազակաբարո տրամադրությունները, որոնց համար Հայաստանի ղեկարությունները անըմբռնելի էին, իսկ երկիրը՝ իրենց **«Հայրական ոտչիւնան»** էր, ուր կարելի էր ամեն ինչ, ինչ խեղճներին փչի, ընդհուպ մինչև մռայլ միջնադարը հիշեցնող խոշտանգման ինկվիզիցիոն մեթոդների կիրառումը այլախոհության դրսևորում ցուցաբերող կամ իրենց հոռի ձգտումներին ենթարկվելու ցանկություն չունեցող բնակչության խմբերի, առանձին անհատների վրա: Երկրի ներքին խճճված, տնտեսա-քաղաքական ծանր վիճակը, որը նաև դրսի որոշ «մութ» ուժերի կողմից խորացվում էր, էլ ավելի էր բարդացնում ուժային այս անհրաժեշտ և կարևորագույն պետական կառույցների ստեղծումը: Անշուշտ, չի կարելի չըջանցել և այնպիսի կարևոր գործոն, ինչպիսին մարդկային գործոնն է, որը **Մովսես Խորենացու նշանավոր «Հայոց պատմություն» Հայտնի «Ողբ»-ի** ժամանակներից հետո շատ քիչ էր որակական փոփոխության ենթարկվել, և ըստ էության նաև պետականամետ մտածողության բացակայության պայմաններում, հնարավորություն էր ձեռք բերել 1918-1920 թթ. իրականությամբ և սովի սցենարներով պայմանավորված ղեկարին պայմաններում դրսևորելու նաև իր բոլոր բացասական հատկությունները, ինչպես նաև այն ամենը, որոնք մնացել էին մոնղոլ-թաթարական, չինգիսխանական և լենկթեմուրյան ժամանակներից որպես ժառանգություն: Կարելի է հանգել այն եզրահանգման, որ խորչակաբեր ու աղետալիցք այդ ալիքներն անցել էին հայ ժողովրդի վրայով և մարդկանց գիտակցության մեջ արմատներ գցել, որը չէր մնացել միայն որպես հիշողություն, այլև սովորույթի, բնավորության գծերի ձևով արմատավորված երևույթ էր դարձել՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ: Հետևաբար, և՛ միլիցիան, և՛ Ներքին Գործերի նախարարության ողջ համակարգն այդ տարիներին փորձեցին, սակայն չկարողացան արդյունավետորեն հակազդել զանազան մաուզերիստական և այլ տեսակի խմբերի կամայականություններին և սանձարձակություններին, չկարողացան արմատական լուծում տալ նաև դասալքության խնդիրներին:

Ամփոփելով, կարելի է եզրահանգել, որ Առաջին Հանրապետության Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի կամ ծառայության, ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, բանակի ու առհասարակ պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման նկատ-

մամբ ՀՀ կառավարության ու կուսակցությունների դիրքորոշման փորձի ուսումնասիրությունը մեզ հուշում է, որ անկախ պետականությունն ենրկա գործընթացների ուղին բռնած Երրորդ Հանրապետության համար պետք է նախընտրելի դառնան ուժեղ պետականությունն ատրիբուտները՝ անվտանգություն մարմինների դերի ուժեղացումը պետություն մեջ, որոնք նրա իրական առաջընթացի և միջազգային ասպարեզում նրա դերի բարձրացումը պայմանավորող կարևոր երաշխիքներից են: Դա ամենևին էլ հակասություն մեջ չի գտնվում ներկայիս գլոբալիստական բնույթի փոփոխությունների հետ, երբ որ կեղծ փաստարկումներ են բերվում, որ պետք է ջարդել «Միասնական Եվրոպայի» կամ այլ նմանատիպ միասնական կառույցների մեջ չտեղավորվող ազգային անձուկ անջրպետները, հետևապես կարիք չկա ունենալու ուժեղ անվտանգության համակարգ, կամ էլ Ներքին Գործերի նախարարություն, կամ էլ ժամանակակից հզոր ազգային բանակ, դա փոքր պետությունների փոխարեն կարող են ունենալ մեծ տերությունները: Դա պատմաքաղաքական, պետականության զարգացման գործընթացների բուն էություն, մեղմ ասած, կոպիտ աղավաղում է, նենգափոխում, որոնց նպատակն է՝ դիմացինին համոզել երկրորդական պետականություն լինելու գաղափարի հետ: Հետևապես, պետք է վերականգնել պետական անվտանգության մարմինների, Ներքին Գործերի նախարարության և այլ կարևոր կառույցների դիրքերը հայկական պետականության ներկա գործընթացներում, այլ ոչ թե ճամարտակել ասենք նախագահի իշխանության սահմանափակման և Ազգային ժողովի լիազորությունների նկատելի ընդարձակման մասին, որը վերնառված օրինակների հետ միասին, թույլ պետականության օրինակ է, ինչն անհարիր է հայ ժողովրդի իրական ազգային պատմաքաղաքական իդեալի ու ձգտումների հետ:

Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի՝ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայություն, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, ինչպես նաև հայկական ազգային բանակի որպես պետական անվտանգության ամբողջական համակարգի հիմնական օղակների գործունեության պատմաքննական վերլուծությունը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ դրանք եղել են ոչ թե սոսկ պրիմիտիվ իմաստով հասկանալի սաղմնային վիճակում գտնվող կառույցներ, ինչպես դա երբեմն պարզունակ կերպով ընկալում են, այլ հանդիսացել են բարձր կազմակերպվածություն և ռազմաքաղաքական համակարգում ուժեղ դիրքերի ձգտող անվտանգության համակարգի իրական, զարգացող և գործնական ստորաբաժանումներ: Դրանք, անշուշտ, այնքան էլ շատ բարձր պրոֆեսիոնալներ չէին, քանզի պակասում էր պետականության երկարատև գոյությունամբ պայմանավորված և ըստ այդմ ձևով բերվող դարավոր փորձի սակավությունը: Այդ ժամանակաշրջանում պատմական զանազան հանգամանքները, ռազմաքաղաքական գոյություն ունեցող իրադրությունը, իրադարձությունների

ու ղեպքերի գլխավորությամբ ընթացող զարգացումները հնարավորություն չտվեցին այդ կարևորագույն ուժային կառույցներին քիչ թե շատ բնականոն, ավելի հարմարավետ ու տանելի պայմաններում ձևավորվելու և դրսևորվելու որպես իսկական ուժեղ պետականությունը հատուկ մարմիններ: ՀՀ կառավարության և խորհրդարանի, ՆԳՆ և ռազմական նախարարությունների կողմից ընդունված որոշումներն ու օրենքները որոշակի իմաստով քիչ թե շատ հաջող փորձեր ու ձգտումներ էին ավարտուն և լիարժեք դարձնելու այդ կարևոր պետական կառույցները, ժողովրդի մեջ մեծացնելու վստահությունը և արժանապատիվ հարգանքը անվտանգության մարմինների նկատմամբ: Ակներև է, որ կար պետականության փորձի, պետական մտածողության ու քաղաքական կուլտուրայի զգալի պակաս ինչպես պետական իշխանությունների, այնպես էլ հասարակության և կուսակցությունների տարբեր շերտերի կողմից: Այդուհանդերձ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության մարմինները՝ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումները, միլիցիան և այլ կառույցներ պետականությունը հատուկ դրսևորումներ էին, և բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ դրանք որոշակի իմաստով կազմակերպված կառույցներ էին, այնքանով՝ ինչքանով, որ ընդհանուր առմամբ Հայաստանի 1918-1920 թվականների Հանրապետությունը հանդիսանում էր կազմակերպված պետականություն:

Ուսումնասիրության արդյունքներով եկել ենք այն եզրակացության, որ իր առանձին թերություններով ու անխուսափելի բացթողումներով հանդերձ, ՀՀ պետական անվտանգության համակարգը (հետախուզություն և հակահետախուզություն, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումներ, միլիցիա՝ ոստիկանություն) կայացած համակարգ էր՝ պետականությունը հատուկ անկապտելի բոլոր կարևոր հատկանիշներով: Թե՛ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքը՝ այսինքն՝ հայկական հետախուզական ծառայությունը, թե՛ ՆԳՆ ուժային կառույցները, միլիցիան, և մի շարք այլ կարևոր կառույցներ կազմակերպական-քաղաքական տեսանկյունից անցան անհրաժեշտ բոլոր գործընթացների հիմնական ուղիներով: Սկզբնական փուլում, որն ընդգրկում է 1918 թ. անկախության հռչակումից մինչև 1919 թ. հունվարին Միացյալ, Ազատ և Անկախ Հայաստանի հռչակումը, այդ կառույցներն անցնում էին կազմակերպական-քաղաքական գործընթացների ամենաբարդագույն էտապը՝ սկսելով զրոյից, անհրաժեշտ փորձի կուտակման ցայտնոտային փուլ ապրելով և հերոսական ջանքերով ձգտելով ՀՀ ազգային-պետական անվտանգության այդ ստորաբաժանումներին հատուկ գործունեություն ծավալել արդեն 1919 թ. սկզբներին: 1919 թ. հունվարից հետո ընկած ժամանակահատվածում՝ մինչև 1920 թ. օգոստոսյան Սևրյան խանդավառության և սեպտեմբերի 23-ին սկսված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար

աղետալի թուրք-հայկական պատերազմը այդ ուժային կառույցներն ապրեցին որոշակի հուլյաներով, վարդապետ ծրագրեր մշակելով և փորձելով դրանք իրականացնել պրակտիկ կյանքում՝ ակնկալիքներով, անշուշտ, իրենց գործունեությունում ստանալու բարեկամ մեծ տերությունների թե՛ բարոյական, թե՛ ռազմաքաղաքական աջակցությունը, վերջապես՝ 1920 թ. վերջնամասը, որտեղ պետական անվտանգություն այդ մարմիններին սպասում էին ոչ պատահական անհաջողություններ և փլուզումներ, այդ թվում պետականության խորհրդանիշ հանդիսացող բոլոր տեսակի կառույցների՝ թե՛ բանակի, թե՛ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, և թե՛ ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների ու հայկական միլիցիայի: Ընդ որում, հարկ է առանձնահատուկ նաև նշել, որ ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի, և առանձին ստորաբաժանումների փլուզման-լուծարման գլխավոր պատճառները պետք է որոնել առաջին հերթին աշխարհաքաղաքական արտաքին բնույթի գործոնների մեջ, և վերջում արդեն՝ ներքին պայմաններում, որոնք ևս կարևոր հանգամանքներ էին, սակայն վճռորոշ չէին: Այդուհանդերձ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և նրա բաղկացուցիչների՝ թե՛ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, թե՛ ՆԳՆ ուժային և այլ կառույցների մաքառումներով ու հերոսականությամբ դասառատ փորձը միանգամայն օգտակար և ուսանելի է հենց այսօրվա պետաքաղաքական, հայկական պետականության ամրակայման և զարգացման գործընթացների տեսանկյունից:

Հայկական բանակի, այդ թվում նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության պատմության հիմնախնդիրներին գիտնականները դեռ բազմիցս կանգնադառնան, քանզի կան հարցեր, որ դեռ իրենց լուսաբանմանն են սպասում, մի շարք մոտեցումներ էլ հետագա ճշգրտման և լրամշակումների կարիք են զգում, պահպանելով իրենց արդիական հնչեղությունը: Դա է ժամանակի հրամայականը, քանզի այսօրվա պետաքաղաքական գործընթացների տեսանկյունից կարևորվում են նաև այն հարցերը, որոնք առնչվում են հայկական բանակի նորացման և հզորացման հիմնախնդիրներին ներկայիս գլոբալիզացման հարավփոփոս գործընթացների պայմաններում:

Հայաստանի Հանրապետության բանակը կարծես թե ապահովված էր տվյալ ժամանակաշրջանի չափանիշներով արդիական զինատեսակով, զենք ու զինամթերքով: Հայտնի է, որ այդ օրերին զենքն ու զինամթերքը Հայաստան էին ներկրվում Մեծ Բրիտանիայից, Հունաստանից և այլ երկրներից, ինչպես նաև Ռուսաստանի հարավում գործող այսպես կոչված Դենիկինի Կամավորական և այլ սպիտակգլարդիական զորավարների զինապահեստներից: Սեփականը Հայաստանի Հանրապետությունը հնարավորություն չունեցավ կազմակերպելու, ասենք ստեղծված իրավիճակում այնքան էլ դյուրին չէր նման ձեռնարկումներ ունենալ, առավել ևս գործելով թուրք-թա-

թարական և բուլճարական շրջափակման պայմաններում, չնայած որոշ փոքր նախապատրաստություններ այդ բնագավառում իրականացվեցին: Եթե հաշվի առնենք նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ, Մեծ Բրիտանիայից Հայաստան ներմուծված հրացանները գործնականում ոչ պիտանի դուրս եկան, ծանր էին, ինչից հայ զինվորները իրապես դժգոհում էին, մեծապատճառ էլ պարզապես խոտան էին, ապա կարելի է պատկերացնել բանակաշինության համապետական խնդրի առաջ պատմական այդ պահին ծառացած բարդությունները:

Հաջորդ խնդիրը կապված էր սպայակազմի հետ: Հայկական բանակի սպայական-հրամանատարական կազմը հիմնականում ռուսական ցարական բանակի ներկայացուցիչներ էին, որը ևս որոշակի առումով հոգեբանական կախվածություն մեջ էր դնում Հայաստանին ռուսական գործոնից: Եվ չնայած ՀՀ կառավարությունը փորձեց այդ հիմնախնդիրն էլ լուծել, բացելով ռազմական ուսումնարաններ և զիննազիտներ, դրանք միշտ չէ, որ լիովին կենսագործվեցին կյանքում, շատ որոշումներ ուղղակի մնացին թղթի վրա կամ էլ դրանց լուծումները չգտնվեցին, մասնավոր, որ դրանք կենսագործելու համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել ներքին դժվարություններ՝ ավագակաբար զինված խմբերի, անկանոն տարբեր գործառնների և գործախմբերի կողմից հարուցված քաոսը, անկազմակերպվածությունը, անիշխանությունը և անօրինականությունը, ինչպես նաև կուսակցական-քաղաքական մտածելակերպի անհարթությունները և կաղապարված գործելակերպի դրսևորումները զինվորական գործի, և մասնավորապես Հայկական բանակի կազմակերպման բնագավառում:

Առաջին Հանրապետության բանակի համար լուրջ փորձություն հանդիսացավ Հայդուկապետական անկանոն խմբապետական մտածելակերպի և գործելակերպի բախումը և անհաշտ դիրքորոշումը կանոնավոր բանակի կազմակերպման գաղափարների, պետական գործելակերպի դրսևորումների հետ, ինչը գործնականում փոշիացրեց առկա ռազմուժը, խաթարեց բանակաշինության ռազմավարական մեծագույն արժեք ունեցող գործը: Տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում առավել նախաձեռնող և անգիշտում գտնվեցին Հայդուկային-ֆիդայական մտածելակերպը որոշակի իմաստով հոգեբանական-բարոյական տեսանկյունից արդարացնող գործելակերպի կողմնակիցները: Բնականաբար, հենց նրանք էլ ահռելի փորձությունների և խնդիրների առջև կանգնեցրին 1918 թ. մայիսին ծնված Առաջին Հանրապետությանը: Դատելով 1918-1920 թթ. պատմական իրողությունների, և գլխավորապես Նախարարների խորհրդի արձանագրություններից, այդպես էլ ՀՀ կառավարությանը չհաջողվեց այդ ժամանակ հաղթահարել անկանոն գործառնների, մատչելի ստական զանազան խմբերի, և, անուշտ, Հայկական գործի կազմակերպման Հայդուկային մտածելակերպով առաջացած դժվար

րությունները, թեկուզև կարծես թե ժամանակին ընդունվեցին տեղին և լուրջ որոշումներ, որոնք սակայն մեռելածին գտնվեցին:

Բնականաբար, ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակը, չնայած հաջողությամբ դիմացավ 1918-1919 թվականների և 1920 թ. առաջին կեսի փորձություններին, անցնելով Սարգսրապատյան հերոսական ճակատամարտաշարքի բովով, բախվելով 1918 թ. դեկտեմբերի երկաթաթյա վրաց-հայկական պատերազմի ալիքներին, որին նոր կազմակերպվող Հայկական բանակը պատվով դիմացավ՝ նշանավոր զորավար Դրոյի գլխավորությամբ տանելով արժանի հաղթանակ, իսկ այնուհետև թուլանալով, հյուծվելով և բարոյալքվելով 1918-1919 թթ. ներքին կռիվներում՝ նպատակադրում ունենալով զսպել Հայաստանի կեամբիլիոնանոց մահմեդական զանգվածին, ինչպես նաև գործնականում կանոնավոր բանակի զորամասերին մասնակից դարձնելով մայիսյան բոլշևիկյան բռնկման, կամ ավելի ճիշտ տվյալ պահին հակապետական համարվող խռովության ճնշմանը, ինչի արդյունքում գործնականում Հայկական բանակը իրապես կորցրեց իր մարտունակությունը, և փաստորեն գրեթե լիովին անպատրաստ գտնվեց 1920 թ. աշնան սկզբին սկսված թուրք-հայկական աղետաբեր պատերազմին, այն գործնականում տանուկ տվեց, որպես արդյունք ունենալով Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հիւրավի տխրահռչակ, ստորացուցիչ և չափազանց ծանր ռազմաքաղաքական հետևանքներով լի պայմանագիրը. դրան ավելացրած նաև այն հանգամանքը, որ թուրք-հայկական պատերազմում հայկական բանակի տկարացմանը ըստ էության նպաստեց նաև Հայաստանի Անտանտի գծով դաշնակիցների իրական դիրքորոշումը, որի արդյունքում հայ ժողովուրդը լքվեց դաշնակիցների կողմից, ինչն էլ իր հերթին խթանեց մեն-մենակ վիճակում հայտնված հայերի մոտ փախչելու-փրկվելու հոգեբանությունը, գոյություն ունեցող իրավիճակից բխող հուսահատությունը ահազանացրեց, արթնացրեց և զորեղացրեց իրական վախը թուրք բարբարոսի առաջ, իսկ արդյունքում՝ հանգեցրեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական տկարացմանը, իրապես մեկուսացմանը տարածաշրջանում և հուսահատ վախճանին, իսկ քաղաքական հեռանկարում՝ նաև խորհրդային իշխանութ-

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1.

Ստորև ներկայացնում ենք ընդամենը մեկ արխիվային փաստաթուղթ **հայկական բանակի** թվակազմի մասին՝ ֆրանսերեն լեզվով, որին ծանոթանալով, ռազմագիտական բնույթի հիմնախնդիրներով զբաղվող համապատասխան մասնագետը կարող է որոշակի և ամբողջական պատկերացում կազմել Առաջին Հանրապետության զինված ուժերի հիրավի քիչ թե շատ իրական քանակի, այդ թվում փորձել կարևոր եզրակացության գալ նրա գործնական տեսանկյունից մարտունակ թվի մասին: Այն կարող է օգտակար լինել հայկական բանակի վերաբերյալ հիմնարար աշխատությունների ստեղծման հիմնախնդրի լուծման գործում:

RENSEIGNEMENTS GENERAUX SUR L'ARMEE ARMENIENNE¹¹²² (1920 թ. տվյալներով)

1. EFFECTIFS DE L'ARMEE ARMENIENNE EN TEMPS DE PAIX¹¹²³

I^o Officiers¹¹²⁴ 1515

Officiers d'Administration¹¹²⁵ 309

Medecins¹¹²⁶ 97

Veterinaires¹¹²⁷ 17

Soldats du front¹¹²⁸ 24715

¹¹²² Ընդհանուր տեղեկություններ **ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ** վերաբերյալ:

¹¹²³ Հայկական բանակի թվակազմը /անձնակազմը/ խաղաղ ժամանակաշրջանի համար:

¹¹²⁴ Սպաներ:

¹¹²⁵ Վարչակազմի սպաներ:

¹¹²⁶ Բժիշկներ:

¹¹²⁷ Անասնաբույժներ:

Soldats hors rangs¹¹²⁹ 4795

Volontaires¹¹³⁰ 4023

Ouvriers¹¹³¹ 311

Chevaux¹¹³² 7847

***2. EFFECTIFS DES ETATS-MAJORS DE BRIGADES D'INFANTERIE
EN TEMPS DE PAIX¹¹³³***

Officiers 32

Officiers d'Administration 12

Medecins 4

Veterinaires 4

Soldats du front 452

Soldats hors rangs 116

Chevaux 84

3. EFFECTIFS DE L'INFANTERIE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁴

Bataillons¹¹³⁵ 29

Officiers 666

Officiers d'Administration 57

Medecins 31

Soldats du front 15493

Soldats hors rangs 1359

Chevaux 2111

4. EFFECTIFS DE LA MILICE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁶

Bataillons 6

Officiers 115

Officiers d'Administration 15

Medecins 5

Soldats du front 1129

¹¹²⁸ Ռազմաճակատային զինվորներ:

¹¹²⁹ Աստիճանակարգից դուրս զինվորներ:

¹¹³⁰ Կամավորականներ:

¹¹³¹ Բանվորներ:

¹¹³² Ձիեր:

¹¹³³ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետևակային բրիգադների թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹³⁴ Հետևակի արդյունավետությունը խաղաղ ժամանակ:

¹¹³⁵ Գումարտականներ:

¹¹³⁶ Միլիցիայի թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

Soldats hors rangs 115

Chevaux 466

5. EFFECTIFS DE CAVALRIE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁷

Escadrons¹¹³⁸ 17

Officiers 88

Officiers d'Administration 10

Medecins 3

Veterinaires 2

Soldats du front 2344

Soldats hors rangs 268

Chevaux 2509

6. EFFECTIFS DE L'ARTILLERIE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁹

Batteries¹¹⁴⁰ 16

Bataillons 2

Officiers . 139

Officiers d'Administration 25

Medecins 6

Veterinaires 5

Soldats du front 2751

Soldats hors rangs 388

Chevaux 1435

7. EFFECTIFS DES TR UPES SERVICE AUXILLAIRE EN TEMPS DE PAIX¹¹⁴¹

Bataillons 3

Compagnies¹¹⁴² 33

Sections¹¹⁴³ 12

Officiers 233

Officiers d'Administration 21

¹¹³⁷ Հեծելազորի թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹³⁸ Էսկադրոններ:

¹¹³⁹ Հրետանու թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹⁴⁰ Մարտկոցներ:

¹¹⁴¹ Զինվորական նախարարության օժանդակ ծառայության ջոկատների թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹⁴² Կարգապահական գումարտակներ, տուգանային վաշտեր:

¹¹⁴³ Դասակներ:

Medecins 13
Veterinaires 2
Soldats du front 4932
Soldats hors rangs 644
Chevaux 929

8. EFFECTIFS DES UNITES TECHNIQUES EN TEMPS DE PAIX¹¹⁴⁴

Ils comprennent des bataillons du génie, des sections d'aviation, des sections de radiotélégraphie, et des trains blindés¹¹⁴⁵.

9. EFFECTIFS DES ETABLISSEMENTS DEPENDANT DU SERVICE DE L'ARTILLERIE DU MINISTRE DE LA GUERRE¹¹⁴⁶

Il existe des entrepôts de munitions de guerre à Alexandropol, Erivan, Karaklis, Deilijian, Novo-Bayazet.

Des ateliers pour réparation des fusils et des mitrailleuses, et des ateliers d'artillerie à Alexandropol.

Des ateliers pour fabrication de cartouches à Erivan et Alexandropol¹¹⁴⁷.

10. EFFECTIFS DES ETABLISSEMENTS DEPENDANT DU SERVICE SANITAIRE DU MINISTRE DE LA GUERRE¹¹⁴⁸

Il existe des Hopitaux à.

Erivan
Alexandropol
Kars
Sarikamich
Kamarlu
Igdir
Delijan
Djelal Oglu.

¹¹⁴⁴ Տեխնիկական միավորումների արդյունավետությունը խաղաղ ժամանակամիջոցում:

¹¹⁴⁵ Տեղեկություններ-նկատառումներ ինժեներական գումարտակների, ավիացիոն դասակի, ռադիոհեռագրային դասակի, զրահագնացքների վերաբերյալ:

¹¹⁴⁶ Զինվորական նախարարության Հրետամային ծառայությանն առնմբեր օժանդակ հաստատությունների արդյունավետությունը:

¹¹⁴⁷ Ռազմամթերքի պահեստների առկայությունը Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Գարաբիլիսայում, Դիլիջանում, Նոր-Բայազետում:

Հրացանների և զնդացիների վերանորոգման, հրետամային արհեստանոցները Ալեքսանդրապոլում:

Փամփուշտների պատրաստման արհեստանոցները Երևանում և Ալեքսանդրապոլում:

¹¹⁴⁸ Զինվորական նախարարությանը կից սանիտարական ծառայությունների դեղատնային հաստատությունների արդյունավետությունը:

IL existe également des pharmacies militaires, trains sanitaires et asiles pour convalescents¹¹⁴⁹.

*Ստորագրությունը՝ Փարիզում ՀՀ ազգային պատվիրակության քարտուղարի
օգնական Մ. (Միսակ) Ղազարյան
ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, ց. 2, գ. 160, թ. 1 - 5: Պատճեն, մեքենագիր:*

¹¹⁴⁹ Հոսպիտալների գոյությունը Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարի-ղամիչում, Դամարլուտում, Իգդիրում, Դիլիջանում: Ռազմական դեղատների, սանիտարական գնացքների և առողջացողների համար հաստատությունների գոյությունը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.

Առ այսօր քիչ է լուսաբանված այն հարցը, թե ինչպես է Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. ստեղծել անվտանգության իր համակարգը, որի բաղկացուցիչ մասերն էին հետախուզությունը և հակահետախուզությունը:

Հարկ է նշել, որ այս բնագավառում Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացած են եղել մեծ բարդություններ և խոչընդոտներ: Նրան վիճակված էր մաքառել հետախուզական և ռազմական-քաղաքական հզոր ներուժ ունեցող երկրներին, ինչպիսիք էին՝ Թուրքիան, Խորհրդային Ռուսաստանը, մուսավաթական, իսկ այնուհետև՝ բոլշևիկյան Ադրբեջանը, մենջևիկյան Վրաստանին փոխարինած Խորհրդային Վրաստանը և այլն: Եվ չնայած առկա ահռելի դժարություններին, Հայաստանի Հանրապետության կառավարական մարմինները հնարավորինս ուշադրության կենտրոնում են պահել հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման հիմնախնդիրները, մշտապես մտահոգվել են ներքին և արտաքին անվտանգության օղակների կազմակերպման հարցերով: Կառավարությունը կայացրել է համապատասխան որոշումներ, լուծվել են կադրային, ֆինանսական և այլ հարցեր:

Սույն հրատարակությունը նպատակ է հետապնդում մասամբ լրացնելու վերոնշյալ հարցի վերաբերյալ հայ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող այդ զգալի բացը: Հրատարակվող փաստաթղթերը հնարավորություն են տալիս մասամբ ներկայացնելու ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի 1918-1920 թթ. գործունեությունը:

Հայկական հետախուզական ծառայության կադրային-ֆինանսական հիմնախնդիրների բացահայտման առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ՀՀ Զինվորական նախարարության, բարձրագույն սպայա-

կազմի, այլևայլ տնտեսական-քաղաքական մարմինների գործունեության արդյունքում ստեղծված մի շարք փաստաթղթեր (զեկուցագրեր, նամակներ, ծանուցագրեր և այլն), որոնք առնչվում են հայկական հետախուզական ծառայության ֆինանսական-տնտեսական և կադրային հիմնախնդիրների հետ: Սույն հրապարակումը նպատակ է հետապնդում մասամբ լրացնել հայ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող այդ զգալի բացը, ակնկալելով հայկական հետախուզության պատմության ստվերոտ կողմերի հետագա համակողմանի և ամբողջական պարզաբանման: Սույն հրատարակության մեջ փորձ է արվում մասնակիորեն լրացնել այն բացը, որ կա Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության վերաբերյալ պատմագրությունում: Փաստաթղթերը միաժամանակ վկայում են, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությանը, նրա պետական իշխանության և անվտանգության մարմիններին ամեն ինչ չէ, որ հաջողվել է: Մեր նպատակն այստեղ այն է, որ ցույց տանք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը որպես կայացման ձգտող պետություն՝ այդ ծանր տարիներին անգամ զգալի ջանքեր է գործադրել ունենալու ամեն մի պետության համար «աչքի ու ականջի» դեր կատարող այդ մարմինները՝ հետախուզական ծառայությունները: Ստորև բերվող զանազան փաստաթղթերը հնարավորություն են տալիս գոնե մասամբ պատկերացնել ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը 1918-1920 թվականներին, որոնք կարծում ենք՝ կհետաքրքրեն ընթերցող գիտական-մտավորական հասարակությանը:

N 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՄԻԼԻԿՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ՁԵՐԲԱԿԱԼԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1 մարտի 1919 թ.

Երևան

По имеющимся сведениям, в Тифлисе агентами контрразведки грузин арестован служивший в Армянских войсковых частях и находящийся в настоящее время на службе Добровольческой армии [Тигран] Девоянц с важными документами, передан суду и приговорен к расстрелу. Англичане протестовали против постановления суда, который приведен в исполнение в виду болезни Девоянца сыпным тифом в тюрьме. Полагаю необходимым

принять меры по облегчению участи Девоянца, если сведения эти действительны.

Генерал-майор Силиков

За начальника штаб капитан Гросс

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 1, ք. 1: Պատճեն, մեքենագիր:

N 2

**ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**

25 մարտի 1919 թ.

Թիֆլիս

Девоянц обвиняется в военном шпионаже. Следствие о нем закончено.

В ближайшее время дело будет заслушано на сессии суда.

За товарища Министра иностранных дел Сабахтаришвили

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 1, ք. 111-112: Պատճեն, մեքենագիր:

N 3

ԶԱՂՎԱԾԸ

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ
ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ԵՎ ԲԱԶՎՈՒՄ ՀՀ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԿԻՑ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ**

8 ապրիլի 1919 թ.

Երևան

Լսեցին. Չինվորական մինիստրի զեկուցումը Թիֆլիսում և Բաքվում մեր դիվանագիտական միսիաներին կից զինվորական ներկայությունը չուն հիմնելու մասին:

Որոշեցին. Կարևոր համարել Թիֆլիսի միսիային կից զինվորական ներկայացուցչություն հիմնելը: Չինվորական ազենտը նշանակվում է Չինվորական և Արտաքին գործերի մինիստրի փոխադարձ համաձայնությամբ, հաշվվում է Դիվանագիտական միսիայի կազմի մեջ և գործում է Սիսիայի գլխավորի ցուցմունքների համաձայն: Ռոճիկը ստանում է Չինվորական

մինիստրության վարկից, որպես զինվորական: Յանձնարարել Արտաքին
Գործերի մինիստրին մտցնի նախահաշվի մեջ 9 ամսվա համար՝ 1919 թ.
ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջը 90 հազար ռուբլի Թիֆլիսի գրասենյակա-
յին, ներկայացուցչական և այլ ծախսերի համար:

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 100, ք. 62: Բևագիր, մեքենագիր:

N 4

ԶԱՂՎԱԾՔ

ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՍՈՒՆՔԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՑ

14 ապրիլի 1919 թ.

Երևան

Генеральный штаб ведает: 1) производством занятий в военно-учеб-
ных заведениях войск, 2) борьбой со шпионажем и т.п.

...7) Генеральный штаб состоит из: Разведывательного отделения, ко-
торое ведает сбором сведений о противнике и местностях, обработкой этих
данных и своевременной рассылкой их в войска, руководит разведкой, ве-
дущей штабами бригад, ведет учет сумм, отпускаемых на разведку, органи-
зует борьбу со шпионажем. Штаб генерального штаба Военного министер-
ства:

Штаты

Разведывательное отделение.

Начальник отделения [Генерального штаба, штаб -офицер] - 1

Организация по особому секретному плану.

Помощник [штаб или штаб-офицер] - [2 один из них ведает контрраз-
ведкой],

Писарей: старших -1, младших -1.

Примечание: На случай двух летучих, оперативных штабов разреша-
ется сверх указанного числа иметь в оперативном, разведывательном и об-
щем отделениях еще по два помощника, причем в оперативном оба добав-
ляемых должны быть офицерами Генерального штаба. А также для указан-
ной цели разрешается иметь в каждом отделении добавочных писарей по
одному старшему и по одному младшему. Число офицеров и писарей, до-

бавленных по настоящему примечанию, разрешается иметь на срок до 1 июля 1919 г.

Штаб Генерального штаба Военного министерства.

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 132, ք. 52 -55: Պատճեն, մերկնազիր:

N 5

**ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՍՈՒՆՔԻ
ՊԵՏԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՇՏԱԲԻ ՊԵՏԻՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ՀԵՏԱԽՈՒՅՁ
ՍՊԱՆԵՐԻՆ ԱՋԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

*2 մայիսի 1919 թ.
Երևան*

С расширением деятельности Разведывательного отделения и открытием пунктов в соседних государствах необходимо позаботиться о том, чтобы агенты разведки, находящиеся за пределами Армении, имели бы хоть какую-нибудь поддержку от представителей своей страны. Офицер-разведчик в случае “провала” официально не пользуется правом защиты, он работает на своей страх и риск. Между тем существенную поддержку в его работе неофициально, конечно, могли бы оказывать дипломатические миссии, что и имеет место во всех государствах: ни для кого не секрет, что, во главе разведки всегда стоит глава миссии.

К сожалению, у нас этого не наблюдается. Наши дипломатические представители при обращении к ним агентов сразу пугаются и отказывают, поясняя, что бояться возможных “дипломатических осложнений”, и если и оказывают иногда некоторую помощь, то настолько неумело, что ставят агента в самое рискованное положение - это я испытал на себе.

Необходимо войти в сношение с Министерством иностранных дел и просить о посылке распоряжений всем дипломатическим представителям, как в Закавказье, так и в пределах Турции, где указать, что поддержка агентов разведки в их работе есть прямая обязанность миссии. Эта поддержка должна заключаться главным образом в пересылке памяток и содействии для получения необходимых документов при поездке в различные районы.

Кроме того, чины миссии должны принимать все меры, чтобы своими неосторожными действиями не подвести агентов.

Подробные указания, в чем должна выражаться помощь, могут быть даны на месте офицером разведки.

*Вр. И. Д. начальника отделения,
поручик по адмиралтейству Ован Хан-Котурский*

ՀԱԱ, ֆ. 7 - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 24: Պատճեն, մեքենագիր:

N 6

ՔԱՂՎԱԾՔ

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ
ՀԵՏԱԽՈՒՁՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՁՈՒԹՅԱՆԸ
ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ԴՐԱՆՑ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԴԵՍՊՈԱՆՆԵՐԻ
ՀՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆԸ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

8 մայիսի 1919 թ.

Երևան

1. Լսեցին. Ձինվորական մինիստրի զեկուցումը հետախուզական եվ հակահետախուզական բաժնին բաց թողնել մայիս ամսվա ծախսերի համար 657.000 ռ.:

Արռշեցին. Բաց թողնել Ձինվորական նախարարության հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի մայիսի ծախսերի համար 657.000 ռ. 40 միլիոն հատուկ ֆոնդից:

2. Լսեցին. Ձեկուցում արտասահմանի մեջ հետախուզական և հակահետախուզական գործի մասին:

Արռշեցին. Արտասահմանի մեջ հետախուզական և հակահետախուզական գործունեությունը ենթարկել ՀՀ դեսպանների հսկողությանը:

ՀԱԱ, ֆ. 7 - 199, ց. 1, գ. 146, ք. 82: Բնագիր, մեքենագիր:

N 7

11 мая 1920 г.

Управляющему делами Совета Министров

По приказанию Военного министра прошу указаний ассигновать в распоряжение капитана Девоянца шестьсот пятьдесят семь тысяч руб., так как в назначенных деньгах имеется крайняя необходимость. ВХ 7629, № 7988.

Подпись начальник Генштаба, полковник...

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118, ք. 33: Բնագիր, մեքենագիր:

N 8

12 мая 1920 г. В. М.

**Управляющему делами Совета
Министров**

В. М. хоз. просить ускорить
от пр.-ва на № 7629, от
кредита № 7629, № 2634

В ответ на послания Вашего от 11 мая за 2634 прошу ассигновать на шестьсот пятьдесят семь тысяч рублей. Выписать на имя начальника Разведывательного отделения Штаба командующего войсками капитана Девоянца.

*За Военного Министра Ахвердян
Полковник Багдасарян*

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118 ա, ք. 34: Բնագիր, մեքենագիր:

N 9

17 մայիսի, 1920 թ., № 2643

Ձեռնգրական մինիստրությանը, 11/V

Ի հետևումն Ձեր ամսոյս № 3541 գրության, հայտնում ենք Ձեզ, որ Ջորքերի հրամանատարի շտաբի մայիս ամսվա հետախուզության և հակահետախուզության կարիքների համար 657000 ռուբլի բաց թողնելու առթիվ Ձեր արած դիմումը հարգված է Սինիստրների խորհրդի ամսոյս 8-ի նիստում:

Воен. штаб Армении, канцелярия . № 2465, 11/V - 1920 г.
ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 35: Բնագիր, մեքենագիր:

18 мая 1920 չ.

Военному Министру

17 мая. 2961. Вследствие сношения от 12-го мая с/г за № 7629 по Главному штабу сообщаю, что 657000 руб. на разведку следует выписать из кредита Военного министерства на чрезвычайные и непредвиденные нужды, из старого кредита Военного министерства имеется еще один миллион, и, кроме того, сегодня посылается предложение об открытии еще 5 млн. руб.

Управляющий делами Совета Министров

մակագրություն: *По открытии 5 млн. кредита доложить. 21/V.*

Военный штаб Арм. 18/ V. 1920 չ., № 7772. № 2559

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 32: Բնագիր, մեքենագիր:

20 մայիսի, 1920 թ.

Հաստատել, 26 մայիսի.

Հայաստանի Հանրապետության

Ռազմական նախարարության

Գլխավոր շտաբ

Դիվան, № 8404

Ձեկուցում ՀՀ Մինիստրների խորհրդին

Մինիստրների խորհուրդն իր 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում որոշել էր հիմնել Վրաստանում զինվորական ներկայացուցչություն՝ դիվանագիտական միսիային կից և այդ նպատակի համար հանձնարարել էր Արտաքին գործոց Մինիստրության 1919 թ. նախահաշվի մեջ մտցնել 90000 ռ. այդ ներկայացուցչության 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջ, այն է՝ 9 ամսվա ընթացքում լինելիք դիվանի և այլ ծախսերը հոգալու համար: Այդ գումարը մինչև ներկա ժամանակ բաց չի թողնված և զինվորական ներկայացուցչությունը այդ ծախսերը կատարել է այն ավանսներից, որ Գլխավոր շտաբը փոխարինաբար բաց էր թողնում: Չստանալով այս մի տարվա ընթացքում Արտաքին գործոց մինիստրությունից որևէ միջոցներ այդ հիմնարկության ծախսերը հոգալու, զինվորական ներկայացուցչությունը ներկա ժամանակ

գոյություն ունի միմիայն շնորհիվ այն գումարների, որ Գլխավոր շտաբը տալիս է փոխարինաբար այդ ներկայացուցչությանը յուր ազատ գումարներից:

Գլխավոր շտաբի ունեցած տեղեկությունների համաձայն Արտաքին գործոց մինիստրությունը այդ 90000 ռ. չի մտցրել 1919 թ. նախահաշվի մեջ և շնորհիվ դորա այդ գումարի հատկացումը մինչև այսօր հետաձգվում է:

Ընդամին անհրաժեշտ են համարում հայտնել, որ ի նկատի ունենալով ընդհանուր թանկությունը և վերոհիշյալ ներկայացուցչության գործունեության լայնացումը ամսեկան 10000 ռ. ամբավարար է, ուստի խնդրում են.

1. Հատկացնել 90000 ռ. Զինվորական ներկայացուցչի 1919 թ. ծախսերի համար,

2. Ավելացնել ամենամսյա Դիվանի և այլ ծախսերն հոգալու համար բաց թողնվելիք գումարը մինչև 15000 ռ.՝ սկսած 1920 թ. հունվարի 1-ից,

3. Նույն ներկայացուցչության 1920 թ. հունվարի 1-ից, մինչև հուլիսի 1-ը կատարած ծախսերը ծածկելու համար հատկացնել 90000 ռ., այն է՝ ամսական 15000 ռ.:

***Ի. Տ. ռազմական նախարարի զեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյան
Գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ Բաղդասարյան***

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ.112, ք.12: Պատճեն, մեքենագիր:

N 12

***ՀՀ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՀԱՅ
ՀԵՏԱԽՈՒՅՁՆԵՐԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ***

21 մայիսի, 1919 թ.

Երևան

Секретно

Препровождая при сем рапорт начальника Разведывательного отделения Генерального штаба относительно координации действий чинов Министерства иностранных дел и Военного, прошу Вашего распоряжения об

оказании самой интенсивной помощи чинам разведки, обращающимся к представителям Вашего за пределами Армении за содействием.

Подробные данные, в чем должно выражаться содействие, взаимная поддержка и общность действий могут быть выяснены на месте при переговорах высших чинов разведки с представителями миссии.

ՀԱՄ, Ժ.Պ - 200, ց. 1, գ. 155, ք. 23: Պատճեն, մեքենագիր:

N 13

**Հայաստանի Հանրապետության
Ձինվորական նախարարություն
Գլխավոր շտաբ, № 8814. Երևան,
21 մայիսի 1920 թ., գեկուցվել է ՀՀ
Մինիստրների խորհրդին, 1/VI.**

**В Министерство финансов по
докладу**

հետախուզային և հակահետախուզային կարիքների համար 657000 ռ. ներկայացված նախահաշվով, որը գտնվում է Մինիստրների խորհրդի գործերում:

**Կառավարություն. Մինիստրների
խորհրդի գործերի կառավարիչ
ստացված է 22 մայիսի, 1920 թ.
№ 1674**

Միջնորդում եմ արտակարգ միջոցներից բաց թողնել Ջորքերի հրամանատարի շտաբի հունիս ամսվա

*Ի. Տ. Ռազմական նախարար, գեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյան
Գլխավոր շտաբի պետ Բաղդասարյան*

ՀԱՄ, Ժ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 30: Բնագիր, մեքենագիր:

N 14

Պահանջագիր՝ 657000. 1 / VI. 1920

**№ 197
1/VI. 1920
№ 3585**

Տալ 1920 թ. նախահաշվի հ. բանկ... առաջարկում եմ Երևանի գանձարանի ցույց տված աղբյուրներից գրել ծախսի վեց հարյուր հիսուն և յոթ հազար ռ. և տալ սույն

սահանջագրի կտրոնը ներկայացնող գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Տ. Դևոյանցին հետախուզության և հակահետախուզության կարիքների համաձայն մինիստրների խորհրդի մայիսի 8-ի որոշման:

№ 3585. Մտ. ուս. Ա. Ազիյան I/VI

ՀԱՄ, Ժ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118 ա, բ. 36: Բնագիր, մեքենագիր:

N 15

Начальнику Генерального штаба

Рапорт

Начальник Разведывательного
отделения Генерального штаба
Военного министерства, 8 июня,
1919 г., № Р 0238 г., Эривань

По имеющимся у меня сведениям, в распоряжении Карсского гражданского Губернатора имеются 250 золотых турецких лир, отобранных им у пленных аскеров.

Ввиду крайней необходимости в лирах для разведывательных целей и крайне малого их нахождения на рынке, прошу Вашего ходатайства о передаче этих лир во вверенное мне отделение. Причем привосокупляю, что курс лиры во время их отобрания у аскеров был 350 р., по каковой расценке эти лиры внесены в журнал.

*Начальник Генерального штаба, подполковник Шнеур
помощник, поручик Арутюнянц*

ՀԱՄ, Ժ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, բ. 58: Պատճեն, մեքենագիր:

N 16

**Начальник Военного штаба
по канцелярии, 28 июня
1920 г. № 10634**

**Շանափարություն. ստացված է
29 հունիսի, 1920 թ., № 2270**

**Управляющему делами Совета
Министров**

Для доклада Военному министру
прошу сообщить, какое последовало рас-

поряжение по докладу от 19 мая сего года за РО 437 относительно отпуска 657 тыс. рублей на расходы по разведке и контрразведку на июнь месяц с. г.

Полковник Багдасаров

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 126: Բնագիր, մերձնագիր:

N 17

Военному министру

Ввиду безусловной необходимости золотых лир для Разведывательного отделения Генерального штаба прошу Вашего ходатайства перед г. министром Внутренних дел для надлежащего распоряжения Карсскому губернатору о передаче названных денег по курсу Разведывательному отделению Генерального штаба.

Начальник Генерального штаба Военного министерства

Генерального штаба *полковник Зинкевич*

Начальник Разведывательного отделения Генерального штаба

подполковник Шнеур.

28 июня, 1919 г., № 100239, г. Эривань

Փառաշնորհ լրիւ կա հետկալի միջազրույցն իր. Просить Министра внутр. дел. ген. м. Араратова

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 85, հախախրճ երեսը: Բնագիր, մերձնագիր:

N 18

**Военный министр
Республики Армения
№ Р 0252, 3 июля 1919 г.
г. Эривань**

**Господину Министру
Внутренних дел. вх 57/5**

Ввиду крайней необходимости в турецких деньгах, убедительно ходатайствую сделать распоряжение Карсскому Гражданскому Губернатору о передаче

означенных в прилагаемой переписке турецких лир по курсу разведывательному отделению Генерального Штаба.

Генерал -майор Арапатов

Начальник Генерального штаба Военного министерства Генерального штаба полковник Зинкевич

Սույն փաստաթղթի վրա կա մակագրություն, այն է. деньги находятся в расп. мин. финансов. 5/VII ներքևում՝ Ներքին գործերի մինիստրի ստորագրությունն է.

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 57 հակադարձ երեսը: Բնագիր, մերժնագիր:

N 19

В Ген. шт. 5/VII

№ 8008

С возвращением настоящей переписки г. Военному министру, сообщая, что указанные здесь деньги находятся в распоряжении министра Финансов.

5 июля, 1919 г., г. Эривань, и.д. министра Внутренних дел А. Манасян
Փաստաթղթի վրա կան 2 մակագրություններ, որոնցից մեկը մենք վերծառնեցինք, ինչը և ներկայացնում ենք. Просить министра Финансов.

Штабс капитан Девоянц

Генерального штаба Военного министерства. 5 июля 1919 г. Вх. № 2053

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 57: Բնագիր, մերժնագիր:

N 20

5 июля 1920 г.

№ 5323.

Эривань

Начальнику Главного штаба

Военного Министерства

На отношение № 106343/3552 сообщая, что Чрезвычайный фонд Правительства не может служить источником постоянных ассигнований для контрразведки. Если раньше и выдавались деньги из этого фонда, то ввиду отсутствия особого кредита, открытием же специального кредита должно

было озаботиться Военное ведомство своевременно. Кроме того, обращаю Ваше внимание на то, что до сих пор не представлены правительству отчеты о получении и израсходовании суммы. Поэтому прошу представить особый законопроект об открытии кредита и распорядиться представлением отчета об израсходованных суммах.

Управляющий делами Совета Министров

ՀԱՄԱՅՆ, Ժ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 140: Բնագիր, մեքենագիր:

N 21

8 հուլիսի, 1920 թ.

№ 11179. ք. Երևան

Հայաստանի Հանրապետություն

Գլխավոր քտարի պետ

Դիվան Շարային

Управляющий делами Совета

Министров

Կառավարությունում ստացվել է

հուլիսի 9-ին

Ходатайство об ассигновании просимой суммы на июнь месяц 1920 г. из Чрезвычайного фонда Совета Министров было возбуждено на том основании, что Совет Министров по докладу Военного министра от 4 мая за № Ро 354 нашел нужным отпустить просимую сумму за апрель и май месяцы именно из Чрезвычайного фонда.

Главным штабом еще 19 мая 1920 г. за № 0437 было возбуждено ходатайство об ассигновании 657000 р. на июнь месяц на разведку и контрразведку, но так как только сношением Вашим от 5 июля с. г. за № 5323 стало известно, что отпуск денег не может быть произведен из Чрезвычайного фонда, то вместе с ним Военным министерством будет возбуждено ходатайство перед Советом Министров об ассигновании потребной суммы на июнь месяц.

Что же касается вопроса о представлении Правительству отчета о полученных и израсходованных суммах, то об этом в сношении моем от 2 июня за 8899 Управляющим делами Совета Министров было поставлено в известность, что задержка в представлении отчета происходит из-за неизрасходования еще отпущенных денег.

По получении отчета от подведомственных Военному ведомству чинов и учреждений, таковой незамедлительно будет представлен Правительству.

Полковник Багдасаров

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 154: Բնագիր, մեքենագիր:

N 22

Նախարարների խորհրդի նիստ № 303.

12 հուլիսի 1920 թ.

Լսեցին. Ձինվորական նախարարի օրինագիծը սպարապետի շտաբին կից հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի սույն թվի հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու համար 1.314.000 վարկ բանալու մասին:

Որոշեցին. Յանձնարարել Ձինվորական նախարարությանը տալ իր հատուկ ֆոնդից:

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 146ա, ք. 159: Բնագիր, մեքենագիր:

N 23

Начальник Генерального Штаба
Военного Министерства.
8 июля, 1919 г., № РО 0280, г. Эривань

**Դիվան Ֆինանսների
նախարարության րաժ.
9 июля 1919 г., № 2193/1599
Զ. Министру финансов**

Прошу сделать зависящее распоряжение о передаче по курсу упомянутых в переписке, прилагаемой при сем, турецких лир Разведывательному отделению Генерального штаба.

*Генерального штаба полковник Зинкевич
И. д. начальника Отделения штабс-капитан Девоянц*

Սույն փաստաթղթի վրա կա հետևյալ մակագրությունը. Сообщить М-ву финансов, что золотые лиры крайне необходимы, разведывательному отряду можно снабдить упомянутыми лирами, курс коих достигает до ста рублей. Одновременно

просить М-ра внутр. дел о передаче отобранных золотых лир в Карсское к-во в распоряжение.

М. Зинкевич, 9/VII.

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ.37, ք. 56: Բնագիր, մեքենագիր:

N 24

Ն - 11400

15 հուլիսի 1920 թ.

№ 2506

Ռազմական նախարարությունը

№ 11400 գրությունը, սպարապետի շտաբին կից հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի սույն թվի հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու համար 1 314 000 ռ. վարկ բանալու մասին. Ելից № 5539: Ռազմական նախարարությունից առաջարկելով Ձեր № 11400 գրությունը, դիվանս հայտնեց, որ նախարարների խորհուրդը ս.թ. հուլիսի 12-ի նիստում որոշեց առաջարկել Ջինվորական նախարարությանը տալ իր հատուկ վարկից:

Կառավարության գործերի կառավարման դիվան

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, ց. 1, գ. 118ա, ք. 172: Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 1, ք. 64:

Բնագիր, մեքենագիր:

N 25

ՀՀ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Օգոստոս, 1920 թ.

Երևան

ՀՀ Մպարապետի շտաբ. Հետախուզական բաժանմունք

Շրջաբերական

Համարյա բոլոր սահմանների վրա մեր հաղթական մանուկ բանակը պաշտպանում է իր կրծքով հայրենիքի ազատությունը և անկախությունը:

Մեզ անհասկանալի է, դատապարտելի վերաբերմունքը շատերի կողմից նույնիսկ պաշտոնական անձանց իրենց ստանձնած պաշտոններին վերաբերվող գաղտնիքները:

Ջորակոչային տեղեկությունները նախքան բանակի շտաբին հայտնի լինելը, սկսվում են տարածվել և դատողության առարկա դառնալ զանազան անկյուններում, ճեմելիքներում և սրճարաններում: Ժամանակն է վերջ տալ սրան:

Հայտարարելով այս մասին, հետախուզական բաժանմունքը, համաձայն ռազմական նախարարի հրամանի, հայտնում է, որ այն ամենքը, որոնք անկախ իրենց հասարակական դիրքից և աստիճանից կնկատվին.

1. Ջինվորական գաղտնիքները տարածելու մեջ, տեղափոխությունների, ենթադրությունների և այլն:

2. Բանակի գործողությունների մասին տեղեկություններ տարածելու մեջ, նախքան նրանց պաշտոնական յայտարարման:

3. Կեղծ լուրեր տարածելու մեջ - կծերբակալվեն և կդատվեն արտակարգ կամ զինվորական դատարանի միջոցով, որպես թշնամուն աջակցողների:

**Սպարապետի շտաբի պետ, գլխավոր շտաբի գնդապետ Վեբիլով
Հետախուզական բաժանմունքի պետ՝ լեյտենանտ Յովհան խան-Ղոթուրի**

ՀԱԱ, Ժ.Պ - 199, g. 1, q. 118 ա, ք. 199 -200: Պատճեն, մեքենագիր:

N 26

ՔԱՂՎԱԾՔ

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ
ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅԱՆԸ
ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

*13 օգոստոսի, 1918 թ.
Երևան*

Լսեցին. Ջինվորական մինիստրության միջնորդությունը իրեն միջոցներ բաց թողնելու մասին՝ ավիացիայի, հետախուզության, հակահետախուզության և ռադիոհեռագրի գծով չնախատեսված ծախսերը ծածկելու համար:

Որոշեցին. Բաց թողնել Ջինվորական նախարարությանը՝ կառավարության 6 միլիոնանոց նախագծի հաշվին.

ա) չնախատեսված ծախսերի համար՝ 20 հազար ռուբլի,
 բ) հետախուզության համար՝ 20 հազար ռ.,
 գ) հակահետախուզության համար՝ 20 հազար ռ.,
 դ) Ավիացիայի տեխնիկական սարքավորման համար՝ 15 հազար ռ.,
 ե) Զինվորական մինիստրության օրինագծի հաշվին ռադիոհեռագրի
 կարիրների համար բաց թողնել 10 հազար ռ.:

ՀԱԱ, ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 484, ք. 9: Պատճեն, մեքենագիր:

N 27

Министру финансов

15 сентября 1919 г.

Начальник Разведывательного
 отделения Генерального штаба
 Военного Министерства.

2663/2308

Секретно

13 сентября, 1919 г., № РО 500.

г. Эривань

Разведывательное отделение Генерального штаба, терпя большую нужду в иностранных деньгах, без которых совершенно невозможно работать, просит сообщить, не имеются ли возможности обменять ему некоторую сумму в турецких лирах и французских франках (из сумм высланной **Нубар** пашой), которые, вероятно, имеются в распоряжении министерства, и по какому курсу может быть произведен обмен.

Полковник Генерального штаба Шнеур

Помощник, поручик по Адмиралтейству Ован Хан- Котурский

Արված է մակագրություն, ըստ երևույթին, ֆինանսների մինիստրի կողմից, որը դարձյալ քաշքշուկների առիթ էր ստեղծում, այն է. Министр: лир и самым нужно приобрести, подпись.

ՀԱԱ, ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 37, ք. 116: Բնագիր, մեքենագիր:

ՔԱՂՎԱԾՔ

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ
ՀԵՏԱԽՈՒՁՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՁՈՒԹՅԱՆԸ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ
ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

*1 սեպտեմբերի 1919 թ.
Երևան*

Լսեցին. Ձինվորական մինիստրի զեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար 535.000 վարկ բանալու մասին:

Որոշեցին. Հավանություն տալ և խնդրել պարլամենտի զինվորական հանձաժողովին բաց թողնել այդ գումարը:

ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199 ց. 1, գ. 100, ք.194: Պատճեն, մեքենագիր:

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ՊԱՌԼԱՍԵՆՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ
ՀԵՏԱԽՈՒՁՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՁՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ՀԱՏԿԱՑՎԱԾ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ
ՊԱՌԼԱՍԵՆՏՈՒՄ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

*սեպտեմբերի 1919 թ.,
Երևան*

Ներկայացնելով Մինիստրների խորհրդի սեպտեմբերի 1-ի նիստում հավանություն ստացած Ձինվորական մինիստրի զեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար 535000 ռ. վարկ բանալու մասին, պատիվ ունեմ խնդրել ներկայացնել պարլամենտին ի հաստատումն փակ նիստում:

Մինիստրների խորհրդի գործերի կառավարիչ

ՀԱԱ, ֆ.Պ - 202, ց. 1, գ. 29, ք. 1: Պատճեն, մեքենագիր:

N 30

Г-ну министру Иностранных дел
Արտաքին գործերի մինիստրությունից

ստացված է 27 / XII - 1919, № 7166

**Военный следователь
Военного суда Армении
по Эриванскому
участку, 26 декабря,
1919 г. № 4382, Эривань**

Прошу не отказать уведомить представителя Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России полковника Зинкевича о явке капитана Шумова на 2-го января 1920г. в камеру мою для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из Разведывательного отделения Генерального штаба золотых лир. О последующем ожидается уведомление.

Поручик Лазарев
Փառաքելի վրա կա հետևյալ մակագրությունը. գրել Ձեզկէվիչին.
27.XII.1919, կատարած 6 / I- № 110

ՀԱԱ, ֆ. 7 - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 3: Պատճեն, մերժագիր:

N 31

*Г. Представителю Главнокомандующего Вооруженными
силами Юга России полковнику Зинкевичу*

**№ 110
6 ноября 1920 г.
Вх. № 71669.
№ 10/2**

Вследствие отношения г. следователя Военного суда Армении от 26 декабря 1919 г. за № 4382 имею честь сообщить Вам, что капитана Шумова просят явиться 2-го января 1920 г. в камеру следователя Военного суда для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из Разведывательного отделения Генерального штаба золотых лир.

Директор канцелярии, Делопроизводитель

ՀԱԱ, ֆ. 7 - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 2: Բնագիր, մերժագիր:

**Военный следователь
Военного суда Армении
по Эриванскому участку
26 декабря 1919 г.
№ 4382 Эривань**

Прошу не отказать уведомить Представителя Главнокомандующего вооруженными силами Юга России полковника Зинкевича о явке капитана Шумова на 2-го января 1920 г. в камеру мою для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из

Разведывательного отделения Генерального Штаба золотых лир. О последующем ожидается уведомление.

Поручик Лазарев
Փառաքելի վրա կա հետևյալ մակագրությունը. գրել Ձեռնկալիչին
27.XII.1919. կատարած 6/І- № 110

ՀԱԱ, Ժ.Պ - 200, ց. 1, գ. 412, ք. 3: Բնագիր, մեքենագիր:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3

Ստորև շրջանառության մեջ ենք դնում ևս երկու կարևոր արխիվային վավերագրեր, որոնք ցայտուն վկայում են հայկական հետախուզության 1920 թ. Գ. Նժդեհի կողմից Ադրբեջանի դեմ տարած հաղթանակում ունեցած ներդրման մասին:

Երկու հետախուզական այդ տեղեկագրերը, որոնք պատկանում են Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայությանը Վրաստանում ներկայացնող Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը առընթեր Ջինվորական գերատեսչության ղեկավար գեներալ-մայոր **Հովսեփ Արտեսի Քիշմիշյանի** գրչին, և որոշակի առումով կարևորվում են որպես տեղեկատվություն, չնայած տարիներ շարունակ արխիվային գրապահոցներում ստվերում մնացած վիճակում են եղել՝ սպասելով իրենց ապագա հետազոտողներին, սակայն գործնականում էապես արժեքավորվում են միայն այսօր, և պատմաբանին գործնական հնարավորություն են տալիս լույս սփռելու մի շարք «բայցերի» վրա: Մասնավորապես, դա պատմագիտական առումով բացահայտիչ նշանակություն ունի ինչպես այդ տարիների հայկական հետախուզական ծառայության պատմության ստվերոտ էջերի գաղտնագերծման և ամբողջական լուսաբանման, այնպես էլ նժդեհագիտության առումով: ՀՀ Ջինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի գործունեությանը սերտորեն առնչվող այդ երկու կարևորագույն արխիվային վավերագրերից ակնհայտ է դառնում, որ Ադրբեջանի բանակի դեմ 1919 թ. վերջին - 1920 թ. սկզբներին տարած հաղթանակներում վճռորոշ դեր է խաղացել նաև հայկական հետախուզությունը, որի ներդրած ջանքերով ձեռք է բերվել Ադրբեջանի այսպես կոչված «դեմոկրատական» Հանրապետության բանակի ծածկագիրը (շիֆրը), ինչը հնարավորություն է տվել հայկական կողմին հստակ պատկերացումներ ունենալ հակառակորդի գորքերի տեղաբաշխման (դիսլոկացիայի), ինչպես նաև քանակի մասին և ջախջախիչ հարվածներ հասցնել նենգ ագրեսորին՝ պահպանելով ՀՀ տարածքային ամբողջականությունը և անվտանգությունը թշնամական ոտնձգություններից:

Документ N1

Совершенно секретно.

Военному министру

Рапорт

17 / II-20

№ - 33

Командующему войсками

№ 34

Доношу, что одно заслуживающее полного доверия лицо (*Богдан Давидович Аван-Юзбаша Хан-Сагнахский*), войдя по поручению вверенного мне управления в соглашение с начальником Штаба отряда Азербайджанских войск, имеющих [цель] действовать в пределах Зангезура, - подполковником *кн. Эристовым*, получил от последнего обещание представить нам за 200-300 тысяч рублей, *шифр*, всю секретную переписку, дислокацию азербайджанских войск и план предполагаемого наступления на Зангезур, обязуясь составить боевой приказ в желательном для нас смысле и разработать весь план операции согласно нашим указаниям, а равно он будет держать с нами постоянную связь, ставя нас в известность о всех военных мероприятиях Азербайджана.

Хан-Сагнахский ручается за достоверность сведения, которые доставит подполковник *кн. Эристов*, причем деньги будут уплачены лишь по получении документов.

По моему мнению, необходимо немедленно командировать в Тифлис *капитана Мурадова*¹¹⁵⁰ с деньгами, чтобы он вошел в непосредственное сношение с упомянутым полковником *Эристовым* для детального выяснения всех обстоятельств, причем докладываю, что фиагент, ввиду отсутствия свободной наличности, не располагает такой большой суммой, потому необходимо энергичнее воздействие на него министра финансов.

¹¹⁵⁰ Խոսքը վերաբերում է Հայկական բանակի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետերից մեկին՝ կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանին, որը 1927 թ. համիրավի դատապարտվել է խորհրդային իշխանությունների կողմից 10 տարի ազատազրկման:

Я полагаю предварительно командировки капитана **Мурадова**. Запросить начальника штаба командующего Армией о тех вопросах, которые необходимо поставить полковнику **Эристову**:

1. Численный состав войск.
2. Их группировка.
3. Направление боевых действий.
4. Вспомогательные операции.

Капитан Мурадов должен быть снабжен подробной и исчерпывающей инструкцией для своей работы, в каковую войдет и проверка всех сведений.

Для устного доклада Вам о всем вышеизложенном мною командируется в Эривань **поручик Егиазаров**.

Подписал: Генерал-майор Кишмишев

Верно: Офицер для поручений, Поручик

ՀԱՄ, Ֆ. Պ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 3: Պատճեն, մերժանգիր:

Документ N2

Совершенно секретно.

Командующему войсками Армении

Исх. № 34

17 / II-20

Надпись на рапорте на имя Военного министра от 17-го февраля о/п за № 23 о том, что за 200-300 тысячи руб. можем раздобыть шифр, всю секретную переписку, дислокацию азербайджанских войск.

Дол. для сведения.

Подписал: Генерал-майор Кишмишев

Верно: Офицер для поручений, поручик

ՀԱՄ, Ֆ. Պ - 276, ց. 1, գ. 184, ք. 4: Պատճեն, մերժանգիր:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4

Ստորև բերվող ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի կողմից ծավալված գործունեության արտացոլումը հանդիսացող 22 հետախուզական ամփոփագրերը մասամբ լույս են սփռում այն բացի վրա, որ կա Առաջին Հանրապետության պատմության մեջ՝ կապված ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման ուղղությամբ ծավալված ոչ միանշանակ գործընթացների բացահայտման հետ: Դրանք հնարավորություն են տալիս խորապես ըմբռնելու, որ եղած տեղեկատվությունը լիովին բավարար էր, որպեսզի ղեկավար և իշխող ռազմաքաղաքական բարձրագույն շրջանները, կուսակցական ղեկավար առաջնորդները ոչ թե արհամարհանքով վերաբերվեին սեփական հետախուզական ծառայության կողմից ծավալված գործունեությանը կամ գավառական մակարդակի թերահավատությամբ վերաբերվեին վերջինիս կողմից հայթայթված, թեկուզ երբեմն էլ ոչ խիստ ամբողջական, տեղ-տեղ հակասական փաստերին, այլ գործնական, վճռական և արդյունավետ քայլեր ձեռնարկեին Հայկական բանակը գործնականում կազդուրելու և առողջացնելու, այն էապես գորեղացնելու ուղղությամբ և բանակաշինական գործընթացները հնարավորինս ավարտին հասցնելու, ՀՀ բանակը մշտապես պատրաստ և մարտունակ վիճակում պահելու խնդրում: Հետագայում հուշագրային-մեմուարային բնույթի գործունեությամբ հանդես եկած Առաջին Հանրապետության ղեկավար ռազմաքաղաքական և կուսակցական-զինվորական այրերը, տարբեր գործընթացների շարքային և միջին օղակի մասնակիցներն ու ժամանակակիցները պատմաքաղաքական իրադարձությունների ու ռազմական իրողությունների շուրջ իրենց սեփական սխալներն ու սայթաքումները քողարկելու վեհերոտ փորձեր արեցին և գործնականում էլ այդպես վարվեցին, այդ տարիների բացթողումների և անհաջողությունների պատճառները ուղղակիորեն փորձել փնտրել և գտնել այլ հարթություններում, կամ ողջ պատասխանատվությունը գցել **«գորշ» և «կարծես թե» լիովին «անգործունյա»** հայկական հետախուզական ծառայության վրա, այսինքն՝ քաղության նոխազներ որոնել

ամենուր, բայց ոչ իրենց շարքերում: Հետևաբար, ստորև մեր կողմից շրջանառության մեջ դրվող ***Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 22 հետախուզական ամփոփագրերը*** համեստ, սակայն, մեր կարծիքով, գործնական նպատակ են հետապնդում՝ լրացնելու հայ պատմագրության մեջ առկա բացերը, հնարավորություն տալիս վերկանգնել անմիտ և խիստ ձևական բնույթի կադավարադրույթներից և ըստ էության նորովի մոտեցում ցուցաբերել ելակետային նշանակություն ունեցող արդիական պատմագիտական հարցադրումներին¹¹⁵¹:

¹¹⁵¹ Սույն հրապարակումը մեր կողմից կատարվող երկրորդ փորձն է գիտական շրջանառության մեջ դնելու արխիվային միանգամայն նորա հայտ և գործնական ու արդիականության տեսանկյունից չափազանց կարևորվող մի շարք փաստաթղթեր, որոնք հնարավորություն են տալիս իրական պատկերացումներ կազմելու Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության կարճատև երկուս ու կես տարուց ավելի պակաս ժամանակամիջոցում Հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության ստեղծման, նրանց կողմից ծավալած գործունեության ոչ միանշանակ գործընթացների ու գործառնությունների վերաբերյալ, ինչը հնարավորություն կընձեռի ամբողջականորեն և համեմատաբար հստակ լուսաբանելու Հայոց պատմության ևս մեկ շատ կարևոր «սպիտակ» պատ մաէջ՝ նվիրված հայ հետախույզներին և նրանց կողմից ծավալած գործունեության *«Ողիսականին»*: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության, և մասնավորապես վերջիմիս հետախուզական ծառայության պատմության մեջ առկա բացերը լրացնելու նպատակով մեր կողմից դեռևս 2004 թ. կատարվել է առաջին համեստ փորձը՝ «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների» հանդեսում հրապարակել մի շարք նորահայտ արխիվային վավերագրեր, որանք դարձնելով պրակտիկ գիտական գործառնությունների նյութ. - Տե՛ս ***Վանիկ Վիրաբյան***, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը 1918-1920 թթ.// «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 2004, N 2 (104), էջ 30-36:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 1
К 4 октября 1919 г.

Турция.

По агентурным сведениям, партия младотурок повсеместно производит тайный учет аскеров в возрасте от 24 до 45 лет, записывая их в “Аскяри-Миллиэ” (“Национальную армию”), чтобы по первому требованию пополнить ряды находящихся под ружьем 50.000 регулярных войск, на основании условий перемирия и начать действия против Союзных войск. Центральное турецкое пр-во, чтобы скрыть причастность к организации “Миллиэ Ташкилат”, рассылает во все стороны Турции комиссии для увещевания населения прекратить организацию четников. Тем временем из Трапезундской тюрьмы освобождаются все четники и спускается с гор их главарь **Яйя**, и тайное формирование четников продолжается. По тем же сведениям, сыновья **Петри хана** прибыли в Мессопотамию и созвали на совещание представителей Паразы, Гетхана, Шхана и др. районов. На совещании поставили вопрос образования Курдистана. Они определенно высказываются за раздел 6 армянских вилайетов на 2 (две) равные части между армянами и курдами.

Самсунский вилайет. Турецкая власть фактически подчиняется “Миллие Конгресс” (“Национальный Совет”), который недавно переехал в Сивас. В районе полная анархия. Убийства и грабежи и, главным образом, христиан - обычное явление. Только в Самсуне сравнительный порядок, благодаря присутствию английских войск. Там накопилось до 2000 четников, под видом жандармов, кроме того, 13-й полк 5-й дивизии. Все турецкое население вооружено. Англичане нейтральны и в случае их окончательного ухода, резня христиан неизбежна.

Трапезундский район. По полученным агентурным сведениям, военные действия прекратились. Есть слухи, что будет объявлена мобилизация

от 19 до 21 года. В районе наблюдается наплыв азербайджанских агентов. Цель их - произвести набор желающих переехать к ним на службу офицеров и аскеров. В Эрзерум прибыло 2 офицера. Цель их- приостановить хотя бы временно этническое движение, влияющее весьма отрицательно на ход Парижской конференции.

Ольтинский округ. Благодаря большому приливу беженцев- мусульман из Вериша[е]на, Бардуса и др. сел, в Ольтинском районе паника. Население относится к Эюб-паше и остальным главарям курдских банд с пренебрежением и с нетерпением ждет армян. Главари курдских банд, с награбленным имуществом, ликвидируя свои дела, спешно уходят в глубь Турции. По другим же агентурным сведениям, младотурки из Лазистана и Ольты в Аджарию и Шавшетию для вооружения местного мусульманского населения в большом количестве посылают оружие.

Коссорский район. Курдские главари потеряли всякое доверие. Отношение курдов к армянам превосходное, ждут с нетерпением армян. Среди аджарцев усиленная мобилизация. Всюду проникают грузинские агенты, возбуждают аджарцев против армян.

Бардусский район. По непроверенным агентурным сведениям, Эюбпаша, после неудачи в Сарыкамышском районе, уехал в Эрзерум и больше не вернется- его отряд разбежался. Ушли также турецкие аскеры с ограбленным имуществом в Турцию, за исключением малочисленных шаек, которые заняты грабежами.

Ардаганский округ. По агентурным сведениям, в районе Ардагана сконцентрировано от 10 до 12 тысяч четников, великолепно вооруженных и готовых выступит в любой момент.

Александропольский район. По сведениям, в Агбабинском, Шурагельском и Зарушадском районах, татары продолжают организовываться и тщательно охраняться от внезапного нападения армян. Эмиссарами из Турции, Азербайджана и Грузии, татарская масса возбуждается против Армянского пр-ва. Пользующийся влиянием среди Агбабинских татар *Кялбала Мамедь оглы*, жит. с. Ибиш - сторонник мирного сожительства с армянами и советует татарам не поддаваться влиянию различных эмиссаров. При личном свидании с уездным комиссаром, он уверял его, что татары не замышляют восстания, вооружаются в целях самообороны. Отношение

татар к местным армянам удовлетворительное. Отношение же к беженцам - враждебное.

Азербайджан.

По сведениям из Баку, выступила одна дивизия на помощь горцам против Деникинцев. Предполагается, что горское возмущение организовано Азербайджаном и Грузией. По достоверным сведениям, все войска из Елизаветполя и Агдама численностью до 6000 чел. и 4 орудия перешли в Зангезур.

Грузия.

По проверенным сведениям из Тифлиса на Баку проследовал грузинский броневой поезд с 400 большевиками, направленный против Добровольческой армии. Грузинами же на Казбекские укрепления отправлено 4 орудия с 800 снарядами и в Гагры командированы саперы для производства работ по укреплению последних.

Врид. н-ка Разведывательного Отделения, капитан Мурадян

Верно: Помощник, подпоручик Додохян

Հաշտատան Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 28:

Հաշտատան Հանրապետության արխիվ (Բնաստն), քիվ 9/9, պահ.12, դ. 3:

Պատճեն, մերենագիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 2
К 16 октября 1919 года.

Турция.

Дерсимский район. По проверенным слухам от 8-го октября, дерсимские курды объявили войну Эрзерумскому Пр-ву, вследствие чего турки с наших границ стягивают войска к Дерсиму. В Эрзеруме в войсках разлад; аскеры срывают погоны с офицеров. По агентурным сведениям, в пограничных Армении районах начались формирования курдских полков “Тамидиэ”.

Карсская область.

Ольгинский округ. По сведениям от 2-го октября, влияние турок на курдов ослабло. Курдские беки готовы признать власть нашего пр-ва. По агентурным сведениям от 4-го октября, прибывшие из Турции два курда устроили в с. Агдам собрание, на котором заявили, что турки отказываются помогать курдам. 4-й корпус побросал оружие, удаляясь в глубь страны.

Ардаганский округ. По проверенным сведениям от 4-го октября, грузинскими агентами в с. Шадеван был убит Кара-Абдулла (наш сторонник-агент), после чего мусульманское население северной части округа отвернулось от грузин.

Кагызманский район. Курды этого района, по агентурным сведениям от 4-го октября так недавно работавшие в контакте с Сурмалинскими, ныне возвращаются обратно и сдают оружие нашей администрации.

Зангибасар.

По сведениям от 8-го октября в Зангибасар прибыл Халил-бей. Он был приглашен Мамед-беем для оказания давления на жителей в с.с. Хачапарах, в В. Неджерлу и Гаджи Эйласа, которые склонны подчиниться Армянскому пр-ву.

Александропольская группа. (4-е октября). Положение в районах Шурагел, Зарушад и Агбаба со сплошным мусульманским населением довольно сложное; в данный момент там происходит раскол: с одной стороны работают шииты, возглавляемые **Кербалай-Мамедом**, который придерживается грузинской ориентации. Во главе другой партии (сунитов), [которая больше или близко к нам] стоит, Морафил-бей. Из агентурного источника, заслуживающего доверия, сообщается, что в селениях Агбабинского района имеются аскеры, ведущие строевые занятия.

Азербайджан.

По сведениям от 4-го октября, отряд, численностью 4000 штыков, под командой русского офицера ожидается в Саратовке, с задачей предъявить армянскому населению Башкенда ультиматум, отказаться от Армнии и признать власть Азербайджанского пр-ва. В противном случае, будут покорены силой. Наряду с передвижением войск на границе, среди татар Караколинского ущелья и побережных селениях Севанского озера идут тайные совещания.

Грузия.

По добровольческим сведениям от 4-го октября грузинское пр-во отправило в Азербайджан 5000 3-х дюймовых снарядов, винтовки и патроны. Четническое движение в Аджарии усиливается. Благодаря агитации турецких эмиссаров в Аджарии происходит мобилизация.

Врид. н-ка Разведывательного Отделения, капитан Мурадян

Верно: Помощник подпоручик Додохян

*Հաշտտանի Հանրապետության արխիվ (Բնուտն), քիվ 9/9, պահ.12, դ. 3:
Պատճեն, մերենագիր:*

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 3
К 20 октября 1919 года.

Турция.

По полученным сведениям, от 18 сентября Совет Пяти в Париже постановил теперь же оккупировать всю Турцию. 18 сентября был бой между англичанами и турками около Кутагии. Взято в плен 20 офицеров и четников, по дополнительным сведениям (от 9 октября) столкновения между Дерсимскими курдами и турками подтверждаются. Курды прогнали турок до Мамахатуна, но войсками Эрзерумского пр-ва были отброшены назад. В пределах шести вилайетов происходят колебания. Нельзя сказать, что все население является противником армянской власти, наоборот, т. к. последнее время слышатся голоса, готовые ее признать, народ устал от постоянного напряжения. По сведениям, Эюб-паша перешел на нашу сторону и примет участие в занятии нами Ольтинского района.

Карсская область.

Кагызманский округ. По имеющимся сведениям (от 10 октября) в округе враждующих курдских рода Джунукцы и Джалалцы. В конце сентября около [Ах]чая между ними был бой с успехом для джалалцев, которые ориентируются на нас и вошли в настоящее время с нами в сношения. По полученным сведениям (от 6 октября) в Армении появились большевики (армяне, евреи), эти лица служили в Совдепии, где занимали крупные должности и располагают крупными средствами. Цель их широко распространить в стране большевизм.

Зангибасар.

По точным проверенным сведениям (от 12 октября) Халил-паша приказал способным к строевой службе зангибасарцам вооружиться. Нарушители приказа должны покинуть Зангибасар, в противном случае будут расстреляны. Халил-паша потребовал от луханлинцев присоединиться к Занги-

басару. В Зангибасаре турецких аскеров не больше 20, вооруженных повстанцев- около 2000.

Зангезур.

По агентурным донесениям, в последних числах сентября азербайджанскими войсками и местными мусульманскими бандами было предпринято наступление на Зангезур в районе армянских селений Карабаба, Агарак, Егвард, Уджанис. Бои носили ожесточенный характер, и азербайджанские силы были разбиты и отогнаны.

Под влиянием этого поражения в азербайджанских войсках развилось сильное дезертирство. Азербайджанское пр-во объявило мобилизацию в Джебраилском уезде, но население отказалось поступать в войска и видеть дезертиров. Ныне, по показаниям прибывших из Елизаветполя, азербайджанские войска возвращаются обратно в Елизаветполь.

Батумская область.

По полученным сведениям (от 7 октября) английские войска согласно полученному приказанию, на неопределенное время остаются в Батуме и области. Выяснилось, что Батуми займут во всяком случае не грузины. Среди аджар сильнее всего русская ориентация. Влияние добровольцев в Батумской области все более и более усиливается. В связи с последним успехом Доброармии замечается массовый отъезд офицеров из Тифлиса и Батума в Доброармию. В ставке Доброармии сильное течение за немедленное занятие Баку.

Врид. н-ка Разведывательного Отделения Ген. штаба, капитан Мурадян

Верно : Помощник, подпоручик Додохян

Հաշտտաճի Հանրապետության արխիվ (Բնուտն), թիվ 9/9, պաշ.12, դ. 3:

Պատճեն, տեղեկագիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 4
К 9 ноября 1919 года

Азербайджан.

Вновь начались гонения на армян, которых среди беоаго дня давят, уводят, неизвестно куда, и расстреливают. В Баку и Елизаветполе насильное отчуждение недвижимых имуществ армян в пользу татар приняло систематический характер. Кроме того, армян силой и различными угрозами принуждают продавать все: ковры, мебель и пр. Для них созданы самые невозможные экономическая условия: В Арешском, Нухинском и Шемахинском уездах армянское население уменьшилось втрое. Поныне продолжается переселение армян со своих насиженных мест в татарские села и водворение на их места татар. Этим путем азербайджанское пр-во якобы желает создать компактность однообразных масс в указанных уездах. Баку и окрестности объявлены укрепленными районами и туда стягиваются войска. Это вызвано якобы предъявлением Доброармией ультиматума, что Азербайджан не может иметь своего флота на Каспийском море. Введена строгая военная цензура всей печати.

Зангезур.

Чтобы возможно скорее покончить с Зангезуром, азербайджанское пр-во направило туда большие силы в составе 1 пех. дивизии / 3 полка до 3-5 тыс./, 2-х кавалерийских полков до 800 сабель, 8 легких, 4 гаубичных орудий и 400 военных курдов. Войсками командует **генерал Шихлинский**, конницей- **генерал Едигаров**, курдами брат доктора **Султанова Султанбек Султанов**. Силы концентрируются в Забугском ущелье и в начале ноября, в случае невыполнения зангезурцами ультиматума о мирном подчинении ожидается начало военных действий, в направлениях Дыгском, Хознаварском и со стороны Нахичевани. Кроме того, в Зангезур направлены еще 2 закатальских пех. б-на, которых думают пополнить на местах.

Число аскеров до 400 человек с 8-мя пулеметами и 2-мя горными орудиями. Командует ими поручик-горец. Экспедицию на Зангезур, повидимому вызвало принятие Азербайджаном особых мер предосторожности на границе Армении и в пределах Елизаветпольского и Казахского уездов. В районе Казах-Окюзлы и Кедабека спешно командированы офицеры-разведчики, в задачу которых входит: 1) выяснение совместно с представителями администрации, в какой срок и сколько пеших и конных партизанов может дать население. Сборные пункты- Казах-Окюзлы и Кедабек; 2) распределение намеченных к сбору сил по позициям, которые выберут офицеры для защиты подступов к Таузу, Гандже и Казаху, где имеется милиция М.В.Д., рота в 112 чел. при 3-х пулеметах, сотня в 80 всадников и 50 чел. пограничного отряда; 3) выяснение системы организации партизанских отрядов, наиболее подходящей к вышепоставленным задачам; 4) выяснение систем и количества имеющегося у населения оружия и патронов, средства связи /телеграф, телефон/ в указанных районах для срочной передачи распоряжения о сборе партизанов и установления мер по организации постоянного наблюдения за армянской границей (возможны частые донесения администрацией н-ку Елизаветпольского гарнизона для принятия ими своевременных мер предосторожности и поддержки партизан регулярными войсками). Несмотря на то, что к этому делу привлечена вся администрация и знатные беги и агалары, непосредственно руководящие сбором партизан и выполняющие функции хмбапетов, масса татарская относится к этому не только безразлично, но местами даже и враждебно. Вследствие плохого обмундирования и отсутствия в рядах призываемых сыновей богатого класса, дезертирство приняло большие размеры, и объявленная мобилизация, производство подворной переписи и формирование партизанских отрядов подвигается весьма слабо. Призыв послужил главной причиной недовольства населения пр-вом и татарами, уверенные, что русские не станут призывать их в войска, настроены в пользу прихода последних на Кавказ.

Доктор Султанов, желая мирно завоевать Зангезур, распространяет листки на 3-х языках с призывом соединиться Карабаху. Одновременно он старается всемерно угодить карабахцам. По сведениям, Зангезурской авантюрой руководят прибывшие в Азербайджан Энвер и Нури-паши. Этому выступлению они придают важное значение в смысле достижения первоначальных целей панисламистского движения, находя необходимым создание

связи между Азербайджаном и Турцией через Персию-Хой-штаб главных турецких войск, откуда в случае наступления Доброармии на Азербайджан будет происходить непрерывный приток живой силы и снабжение татарских войск.

Грузия.

В связи с отменой чинов, следствием чего явилось занятие молодыми офицерами высших должностей, а старыми- наоборот, наблюдается массовый отъезд грузин-офицеров в Добровольческую армию. Дисциплина в армии слабая. Сильно развито дезертирство, с которым с помощью народногвардейцев пр-во ведет безрезультатную борьбу, ибо дезертиры прикрываются под именем либо деникенцев, либо большевиков и группируются в районе Нетанеби, совершают разбойничьи налеты на поезда. Грузинский пост у Родника, где Храм впадает в Куру, несколько месяцев тому назад разогнан татарскими аскерами и вместо него, поставлен азербайджанский караул. По сведениям, в этом районе Азербайджан не допускает выставлять посты, и появляющиеся здесь грузинские солдаты подвергаются обстрелу со стороны местных жителей-татар и даже аскеров.

Турция.

Четническое движение все больше и больше увеличивается. “Милли” вооружает население. грузин-мусульманин Гасан, бывший во время войны в офицерской школе в Германии, организывает лазов, черкесов и поддерживает связей с Грузией. Приехавшая в Константинополь со стороны “Милли” делегация в своих переговорах с пр-вом требует: 1) сменить некоторых членов кабинета младотурками; 2) арестовать и привлечь к ответственности кабинет **Ферида-паши**; 3) амнистировать всех политических и обвиняемых по делу резни армян. На днях в Константинополе партия “Единение и Прогресс” должна созвать большой митинг для объяснения целей “Милли”.

Ольтинский округ.

По сведениям от 6-го ноября, в округе насчитывается до 150 аскеров-дезертиров, они разбились на мелкие группы и грабят всех. Джафар-бей потерял свою популярность, собирается уехать в Азербайджан. Ольтинским комитетом н-ком вооруженными силами Ольтинского округа назначен отставной полковник турецкой службы Индрис-бей, а помощник отставной полковник турецкой службы Махмут-бей, по происхождению черкес. В

связи с вопросом о занятии нами Ольти, по округу комитетом была объявлена мобилизация, которая не дала желательных результатов. Турция больше не помогает ольтинцам. Эрзерумский комитет предлагает ольтинцам завязать с армянами добрососедские отношения. Грузинская агитация успеха не имела. Ольтинский комитет находится с **Изо-беком**, нашим сторонником, на положении войны, влияние последнего все усиливается. К нему переходят на службу даже турецкие аскеры.

Карсский район.

В округе и Гельском участке готовится восстание молокан при участии греков и курдов. В Зарушадском участке идет усиленное вооружение курдов. Во главе всех организацией стоит Селим-Молла-Бро-оглы, который действует солидарно с татарским руководителем Агбабинского района Кербалаем Магомет Гаджи Аббас оглы. Они определенно замышляют совершить нападение на армян при поддержке грузин.

Зангибасар.

Настроение у жителей подавленное. По сведениям от 5-го с.м. жители этого района всячески обижаются их главарями, а потому с нетерпением ждут момента, когда армянское пр-во активными действиями завоюет этот район. Опрошенный татарин заявил: “Напрасно ждать, что зангибасарцы сдадутся первыми, т.к. этому препятствуют их главари, но достаточно показаться армянским властям и безусловно все сдадутся. “На совещании в Нахичевани, **Халил-бей** советовал часть Зангибасара - 9 деревням по эту сторону ж.д. сдать Армении, но Аббас Кули-бек- командующий силами у Боюк-Веди упрасивал этого не делать, надеясь вполне и на свои силы для отпора армян.

Начальник Отделения капитан Мурадян

Верно: помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, բ. 31 -32: Պատվոյն, տիրեցազիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального Штаба
Военного Министерства Республики Армении.
№ 5
К 13-му ноября 1919 года.

Азербайджан.

На линии сел Бархударлы и Софулы-Лала-Кенд, что к югу от Казаха, сторожевые посты азербайджанцев. Жители указанных селений гонят свой скот в Казах, куда выступили и добровольцы из этих же селений.

В Гандже аскерами 3-го Ганджинского полка в армянской части вырезаны 2 армянские семьи. На расследование выезжала американская комиссия, которая по свидетельским показаниям выяснила, что убийство совершено на почве личной ссоры. Виновные не обнаружены. Неудачи в Зангезуре разжигают дикие страсти татар к массовой резне армян. Настроение последних сильно подавленное. В экспедиционном отряде, направленном на Зангезур, в командном составе, кроме татар, и турок, есть и русские и грузины-офицеры. Грузинское правительство продало Азербайджану 3^{1/2} миллиона трехлинейных патронов и 3 вагона трехдоймовых снарядов, часть коих оставлена в Ляках, а часть уже отправлена в Баку. Бакинский патронный завод ежедневно вырабатывает одну тысячу винтовочных патронов и 25 артиллерийских снарядов. Военным министром приказано частям войск быть в боевой готовности на случай немедленного выступления. Конское снаряжение артиллерии пришло в негодность. Лошади истощены. Был строгий выговор начальнику артиллерии генералу **Тлехасу** за ничтожный процент попадания во время практической стрельбы и за небоеспособность многих орудий, вследствие загрязненности и изношенности. В таком же состоянии находятся и винтовки. Партизанские отряды и добровольцы продолжают отправляться в Зангезур, куда направлены 2 пулеметные бакинские роты и ожидается приезд Военного министра. По сведениям, на днях Азербайджан вновь отправит ноту нашему Правительству по вопросу о Зангезуре.

Общие сведения.

В Батуми английскими властями арестована группа турецких офицеров, идущих в Баку с важными пакетами, адресованными в панисламистский Генеральный штаб в Баку.

В Анатолии происходят сильные бои между Экспедиционным корпусом английских, французских и греческих войск и национальными войсками “Милли” **Мустафа Кемаль паши**. В Смирнском районе происходят бои между греческими войсками и теми же “Милли”.

Помощником губернатора Батума назначен бывший заместитель представителя английского командования при Республике Армения лейтенант Чарльз.

Батумский представитель Добрармии генераль **Парохонский** получил новое назначение. Вместо него, по сведениям, будет назначен барон Фогел. Главнокомандующим всеми английскими войсками в Закавказье назначен бывший начальник Британской военной миссии при Главкоме вооруженными силами юга России **генерал Бриг**- большой руссофил и личный друг генерала Деникина.

Начальник Разведывательного Отделения,

капитан Мурадян

Верно: Помощник подпоручик Додохян

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 33-33 հալդ.: Պատճեն, մեքենայով:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 6
К 20 ноября 1919 года.

Турция.

Из Мердина за подписью председателя Комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии” получена телеграмма-протест от имени 25.000 населения- против желания французов занять Диарбекирский вилайет. Боями против греков на Айдынском фронте руководит нач-к 23-й дивизии Омар-Лютви-бей и жандармский полковник Халит-бей, находящиеся в Афион-Карахисаре.

Руководитель движения против “Милли”, бывший шеф департамента полиции Халис-эфенди. Лидер партии “Иттилаф” Зейналаббэддин, добился свидания с Султаном, изложил ему о деятельности Комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии”, на что Султан заявил, что доволен, что партия “Иттилаф” бойкотировала парламентские выборы и что силы “Милли” и национальное движение постепенно теряют под собой почву деятельности. По поводу закрытия курдских клубов в Сгерте, Диарбекире, Палу, Харпуте и Малатии от имени Центрального Курдского клуба в Константинополе, правительству представилась делегация и предъявила следующие требования: 1) разместить 650.000 беженцев курдов; 2) открыть закрытые курдские клубы; 3) освободить арестованных; 4) в курдских районах на административные должности назначить курдов и, наконец; 5) установить границы Курдистана. Делегация заявила, что пока эти требования не будут удовлетворены, до тех пор курды будут воздерживаться от участия в выборах в парламент. Среди вождей курдов есть стремление к сближению с армянами. Согласно приказа **генерала Аллемпи [Аллемби¹¹⁵²]**, анг-

¹¹⁵² **Ալլեմփի Էդմոնդ Հենրի Հինման (1861 - 1936 թթ.)** - քրիտանական փեդմարշալ, մասնակցել է անգլո-թուրական և Առաջին համաշխարհային պատերազմներին: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին մա եղել է հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար Արևմտյան ռազ-

лийскими войсками занят Айдын. У англичан в плену имеется 123.000 пленных турок офицеров и аскеров.

Азербайджан.

По сведениям из Казаха, на нашу территорию проехали 4 азербайджанца с **Мансур-агою Делибозовым** с целью вести агитацию в мусульманских селениях нашей территории для восстания против армян, но на возвратном пути нами задержаны. По имеющимся сведениям, количество вооруженных татар в долине Тарса-чая составляет не менее 4.000 человек; в Казахе имеется милиция - 800 чел., конницы - 300 чел. и 1 регулярный батальон. По проверенным сведениям, полученным из Баку, в пр-ве заготовлены и уже отпечатаны за подписью Вонного министра **генерала Мехмандарова и премьера Усуббекова**¹¹⁵³ воззвания, в которых обращением к населению объявляется о том, что враг уже перешел границу, а потому нужно выступить против него. В мечетях, по вечерам, правительство собирает всех лавочников и торговцев и обучает их военному делу, причем обучение направлено, главным образом, по обороне. т. к. предполагается, что наступления Добрармии, дадут отпор у г. Баку. На острове Наргене отвезены 4 тяжелых орудия, и установлены на заранее приготовленных бетонных платформах. В Баку прибыло 3 неизвестных лица и остановились в доме Муса-Нагиева, выходящем на улицы Торговую, Мариинскую и Колубякинскую. Лица эти принадлежат к высшему кругу и, по всем вероятностям, являются представителями турок в панисламистском движении, либо членами Штаба Энвера-паши.

Зангибасар.

Во многих местах происходят тайные собрания по поводу капитуляции и признания власти Армении. Ввиду создавшегося тяжелого экономического положения, настроение это принимает определенную форму недовольства зачинщиками восстания. В Н. Неджерлу, на открытом собрании выступил пользующийся сильным влиянием Джапар Кербалай Али оглы и

մանակատում, այնուհետև՝ էքսպեդիցիոն կորպուսի հրամանատար Եզիպտոսում, և ի վերջո՝ դաշնակիցների Գերագույն կոմիտար Եզիպտոսում և Սիրիայում: 1926 թ. հանդիսացել է Էդինբուրգի համալսարանի ռեկտորը:

¹¹⁵³ **Ուսուցրեկով Նասիր-բեկ Յուսուֆ օղլի (1881 - 1920 թթ.)** - Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության պետական գործիչ, հրապարակախոս, ֆինանսների և լուսավորության նախարար, Սինիստրների խորհրդի նախագահ և Ներքին գործերի նախարար (1918-1920 թթ.):

призывал массу признать армянскую власть. Командующий повстанцами Зангибасарского района Асад Гаджи Манаф оглы 15-го ноября поехал в Шарур для привода оттуда повстанческих войск и турецких аскеров, числом 60. В случае возвращения последнего с турецкими офицерами, это настроение вновь может быть подавлено силой, в противном случае зангибасарцы сами изъявят покорность Армении.

Сурмалинский район.

По сведениям, курды совершают нападения на татар и грабят их. За отбитых в первых числах ноября верблюдов, они потребовали от татар в большом количестве рис. Командиром Сурмалинского полка /татарского/ состоит Кербалай Магомет, а командиром батальона того же полка, расположенного в Джаннат- абад Вели Али оглы.

**Начальник Разведывательного Отделения Ген. Штаба Военного
Министерства, капитан Мурадян
Верно: помощник, подпоручик Додохян**

ՀԱՄ, Ֆ. Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 34-34 հաւկ. : Պատմիկ, մերկանգիր:

Сводка
Разведывательного отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 7
К 23 ноября 1919 года

Турция.

В Турции начинается голод. Эрзерумские газеты печатают возбуждающие статьи против армян. Газеты эти сообщают, что армянами эвакуирован Мерденек, и готовятся к эвакуации Каракурта, Караургана и др. местностей.

В Ванском, Диарбекирском и Битлисском вилайетах всеобщее курдское восстание. Курды этих вилайетов объявили независимость Курдистана. После сильных боев, в начале которых курды имели успех, последние были побеждены и разоружены.

Карсская область.

В молоканских деревнях идет усиленное обучение военному строю, замечается какое-то лихорадочное приготовление.

Население Ольтинского района терроризировано Ольтинским комитетом. Симпатии населения на стороне **Иззет бека**. В пользу Иззет бека в Таузкертском участке работают его дяди по матери Рамиз бек и Рустам бек Химшиевы. Соляные копи заняты людьми Иззет бека. Ольтинский комитет, нуждающийся в патронах и прочих боевых припасах, командировывает в Турцию людей, где они производят частную закупку патронов. Из Кетака, где стоит турецкий пехотный полк, в Ольтинский округ прибыл турецкий офицер с командой аскеров и арестовывает скрывающихся в округе дезертиров из турецкой же армии офицеров и аскеров. Недовольство и дезертирство среди аскеров усиливается.

По сведениям, 21-го ноября утром, грузинская рота из Ардагана ушла в с. Ханах для следования в Ахалцых. Командир же этой роты- капитан Квиташвили оставлен в Ардагане, как “хороший работник” с новоприбывшей ротой- 80 штыков. Идут какие-то приготовления. Проводится теле-

фон между Ардаганом и Новониколаевкой. В Ханах ожидается пехотный полк и упорно говорят, что с прибытием этого полка, отряд двинется на Ольты.

По полученным сведениям, гаскайские и джемалджинские курды в Нахичеванском участке, за исключением части сел Базарджика и Алима, со всеми своими пожитками, семьями и стадами, покинули свои села и ушли по направлению Чухура и Зарушада. Холода принуждают курдов действовать более решительно и выяснить окончательно свое дальнейшее положение.

Агбабинский район.

В настоящее время наблюдается сосредоточение курдо-татар в Зарушадском и Агбабинском районах.

По полученным сведениям из турецкой Караклисы приехал в Пивик-Суфла и в Ахчай один турецкий офицер, который собирал сходы и предлагал народу жить с армянами мирно и спокойно, но после его отъезда приехал туда же Шамил бек Бахшалибеков с 25-ю всадниками, который уговаривал курдов дать людей в солдаты, обещав со своей стороны прислать 400 обученных.

Азербайджан.

Согласно документальным данным, приказом по В. В. Республики Азербайджан всем начальствующим лицам в пограничных с Арменией областях вменяется в обязанность формировать партизанские отряды на следующих условиях:

а) каждый партизан должен иметь собственную лошадь, трехдневный запас фуража со дня зачисления его в отряд и по возможности винтовку с патронами; б) отряды партизан подразделяются на сотни под руководством опытных офицеров. Цель отрядов - установить численность и боеспособность наличных сил противника и совершать внезапные набеги на отдельные неприятельские части.

Согласно приказу по В. В. Республики Азербайджан в Карабахе должна была пройти полная мобилизация новобранцев от 20 до 25 лет включительно, причем рассчитывалось набрать до 10000 новобранцев. Мобилизация, однако, дала всего около 2000 новобранцев. По мнению генерал-губернатора Султанова, неудавшаяся мобилизация последовала, благодаря усиленной пропаганде армянского населения среди мусульман Карабаха о не-

обходимости дружного сожительства этих двух народов. Пропаганда армян имеет колоссальный успех. Начальнику Казахского отряда приказано усилить надзор и разведку на армянской границе и следить за передвижением войск и окопными работами армян. Издан приказ о постепенном разоружении Нагорного Карабаха. Военный министр генерал Мехмандаров приглашает командный состав обратить строгое внимание на обучение аскеров, ввиду того, что аскеры в большинстве пехотных частей совершенно неподготовлены к походной боевой жизни и даже иногда не умеют обращаться с винтовками. Военный министр требует от всех начальников частей обратить самое строгое внимание на агитацию большевизма в частях приезжими агентами из Тифлиса и городов России.

По достоверным сведениям, аскерами Кубанского полка, стоящими в Хачмаз и Ялам, собран сход, на котором решили обратиться к Военному министру с указанием на то, что: “С начала формирования полка офицерами состояли русские, которые не обучали нас ничему и кроме того, оскорбляли нашу честь и веру. Теперь русских офицеров заменили грузины, которые не только оскорбляют нашу честь и веру: избивают нас и кутят все время с женщинами, привезенными ими из Тифлиса. Мы обратились к командиру полка полковнику Кугушиеву с просьбой ходатайствовать перед начальством об удалении из полка беспечных офицеров грузин, но полковник Кугушиев не только не принял каких-либо мер, но и сам, по их примеру, по сие время увлекается этими женщинами. Просим Ваше Высочайшее превосходительство принять решительные меры к удалению грузинских офицеров. Если же наша просьба будет оставлена без последствий, большинство из нас перебежит в Деникинскую армию”.

Врид. Начальника Отделения подпоручик Хачатурян
Помощник, подпоручик Додохян

Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Ժ.Պ - 204, ց. 1, գ. 36, ք. 35 - 36:
Պատճեն, մերձագիր:

Сводка
Разведывательного отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 8
К 11 декабря 1919 года

Турция.

Курды разделились на две части: на сторонников “Милли” и на не-примкнувших к ним. Обе стороны ведут между собой борьбу. Турция, по условиям перемирия не в праве имеет более 57.000 войск; Совет Министров командировал бывш.советника Военмина **Фейзи-пашу** в провинцию, где он должен переформировать, усилить и привести в более боеспособный вид национальные силы “Милли”. В районе Трапезунда местное турецкое население в большинстве случаев пришло к такому заключению, что движение “Милли” спасло Родину от губительного расчленения, и только меньшинство населения смотрит пессимистично на исход этого движения. Гонения против греков в селениях продолжаются: количество эмигрирующих греков из Трапезундского вилайета довольно велико. По сведениям представитель Азербайджана **Юсуф Визиров** ведет переговоры с турецким пр-вом о том, чтобы Азербайджан составил федеративную часть Турции. Командир 15-го корпуса **Кязим-паша** от 20-го октября из Эрзерума телеграфировал Военмину следующее: “Азербайджан, перейдя в наступление против Армении и притесняя ее, заставит армянское пр-во прийти к соглашению с Турцией относительно армянского вопроса. “С другой стороны, Военмин телеграфировал Кязим паше, что “турецкое пр-во через Азербайджан хочет прийти к соглашению с партией “Дашнакцутюн” относительно армянского вопроса.”

Партия “Единение и Прогресс” стремится, чтобы парламент собрался не в Константинополе, а в Бруссе, чтобы быть дальше от внешних влияний. Повсюду в Турции /к армянской границе меньше/, включая туда и крупные центры, как Сивас, началос движение против Ташкилада Миллиэ. Из Сиваса и других центров стали поступать на имя Султана протесты против

“Миллиэ”. Основанием [для] недовольства служит насильственный сбор с населения денег и четников. С другой стороны, существует разногласие между **Карабекир-Кязим пашой** и **Реуфа беєм** - с одной стороны и Мустафа Кемалем - с другой. Первые предлагают теперь же сконцентрировать большие силы и занять Смирну и границу до Арпа-чая до рассмотрения вопроса о Турции Парижской Конференцией, чтобы поставить Европу перед совершившимся фактом. Мустафа Кемал-паша придерживается взгляда необходимости подготовиться и перейти к решительным действиям после решения Парижской Конференцией судьбы Турции. В вилайете Конии идут крупные бои между силами Милли и иттилафистами: во главе последних стоит черкес Сулейман-паша (в провинции Босгир).

Карсская область.

По полученным сведениям, в с. Зараб-хана, Кагызманского округа образовалась Милли-шура, под председательством Али. Подобные Милли-шура образовались в Зарушадском и Агбабинском участках. Все Шуры имеют между собой тесную связь и работают под руководством Эрзерумского комитета. Один из шейхов (Усни) объясняет образование этих Милли шура тем, что, видимо, союзниками Армении не признается за самостоятельную Республику и не присылает войска, а пр-во Армении не в состоянии бороться с мусульманами.

Сурмалинский район.

По непроверенным сведениям, в Нахичеванском и Кульпинском районах действовали агенты Азербайджана, но никакого успеха у курдов не имели, т.к. победа зангезурцев подорвала всякое доверие к Азербайджану и его представителям. Настроение курдо-татар подавленное. В Кульпах полномочным хозяином является Шамиль-бей из с. Парнаута, он имеет трех помощников, и все они живут в с. Агдаш. В распоряжение Шамиль-бея имеется 400 всадников, из коих 80 чел. турецких аскеров, живущих все время при нем, а остальные же всадники живут в своих домах, как в Кульпах, так и в окрестных селах и собираются в случае тревоги. Насильственно отбирая у жителей одну пятую их добра и сильно притесняя их, Шамиль-бей вызвал у последних ропот и недовольство.

Джалалинские, госканские и часть зейланских курдов, во главе с Али Калаш-агой находятся в кровавой вражде с роксанскими курдами, сторон-

никами Шамиль-бея. На днях у Парнаутского моста произошло между ними сражение, в результате чего с обеих сторон были убитые и раненые.

Зангибасар.

По полученным агентурным сведениям в Енгиджу прибыли через Маку части 11-й ферги (турецкой дивизии) 1800 чел. аскеров с офицерами под командой Халил-паши. В Енгидже находится 6 орудий- одно полевое, пять горных. Количество пулеметов не известно.

В Нахичевани 12 орудий - 6 полевых и 6 горных. Халил-пашой назначены аскеры с офицерами, которые объезжают села, производят починки и приводят в надлежащий порядок орудия, пулеметы и винтовки. По слухам, на днях другие части 11-й ферги (дивизии) направятся в Карсскую область, которую предполагают занять.

По проверенным сведениям, к Шамиль-беку Ардлинскому (Парнаут) приехали из Азербайджана до 50 аскеров с офицером. Оно привезли крупную сумму денег для агитации и организации отрядов, задача коих препятствовать занятию Кульпы.

В Ильхи-Коруги прибыл один офицер с 17-ю аскерами и с пулеметами на 16-ти выючных катерах, одновременно с ними прибыли 2 полковника Генерального штаба турецкой службы для выбора позиций на случай обороны.

По слухам, план наступления (если таковое будет) следующий: занятие Карса, наступление на Зангезур (нахичеванские войска) занятие Гари-басара войсками Ведибасара и Милистана под командой Аббас кули бека и занятие Сурмалинского уезда. Из Зангибасара на 40 верблюдах вывезен рис для обмена на патроны и оружие, оттуда же в Зангибасар на 20 верблюдах привезены патроны.

Азербайджан.

Пр-во перестало проявлять агрессивные меры в отношении армян и если еще производятся кое-какие аресты, то все это в незначительной мере. Азербайджанское пр-во при помощи турецких офицеров и своих агентов продолжает командовать народами Дагестана и Чечни. В ноябре месяце был приказ собрать добровольцев во всем Казахском районе с каждых 20 дымов по 1 всаднику с винтовкой, но после этот добровольный сбор принял принудительный характер, т. к. крестьяне отказывались добровольно поступать в ряды войск.

Жители с.Джуджанбеглы исключительно помещики, настроены против войны с башкендцами, т. к. последние оказывали им большое содействие в 1917 году, жители отказываются давать фураж и довольствие. Всеми начальникам пограничного района приказано воспрепятствовать вывозу продовольственных хлебных продуктов, вследствие неудовлетворительного урожая зерновых хлебов, отмеченного в некоторых частях Азербайджана, и вследствие огромного наплыва беженцев.

По последним сведениям, флот Добрармии на Каспийском море пришел в негодность и требует капитального ремонта, доков же, кроме Баку, в других портах не имеется, почему генералом Деникиным была послана нота Азербайджану для починки судов разрешить пользоваться доками Баку, не претендуя на окончательное занятие их. Азербайджанское пр-во в разрешении этого вопроса разбилось на два лагеря: Военмин был за, а другие- против разрешения пользоваться доками Деникиным, и последним послан уже ультиматум о том, что в случае неблагоприятного разрешения поставленного им вопроса, он принужден будет открыть военные действия и занять Баку силой. Ответ еще не последовало, но татарами предприняты шаги по самообороне и в то же время выслана к Деникину делегация для ведения переговоров по этому вопросу. Исход неизвестен. Грузией на помощь Азербайджану выслан один батальон при 8 пулеметах и, кроме того, 48 офицеров.

Начальник Отделения капитан Мурадян

Верно: помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, ք. 37-38: Պաշտոնական փոխանակում:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 9
К 2 января 1920 года

Турция.

Из достоверных сведений в последних числах ноября в Эрзеруме должен был состояться съезд всех командиров корпусов с участием представителей курдов, аджарцев, военных представителей Азербайджана и русских большевиков с целью выработать программу действий против образования Армении и вообще для оказания противодействия союзникам в случае движения их на турецкую территорию. Второй такой же съезд должен состояться в Сивасе для обсуждения вопроса защиты турецких границ в большом масштабе, наконец, принимаются все меры к усилению войсковых частей, о чем свидетельствует телеграмма командира 15-го корпуса из Эрзерума в Константинополь Военмину, гласящая о том, что по поводу “надвигающихся событий” на армянской границе принимаются подготовительные меры. Организация Милли наибольший успех имеет в Тортумском районе, откуда добровольцы направляются в Ольтинскую, Пассинскую и Алашкертскую долины и далее по направлению: Сарыкамыш, Кагызман, Кульпы, Игдыр и Нахичевань. В Ванском районе стычки между курдами и сторонниками Милли продолжаются. Дерсимские курды, возглавляемые курдом Мустафа-пашой и получающие денежную помощь от Союзников, требуют независимости. Представитель Азербайджана в Константинополе Ризаев продолжает вербовать офицеров “иттилафистов”, преданных идеям панисламизма, и отправляет их в Азербайджан. По последним сведениям, войсковые части Эрзерумского района спешно оттягиваются на юг. Необходимость временного отвлечения внимания турок от армянской границы вызвана наступлением французских войск на Сивас и предполагаемой высадкой греческого десанта в Трапезунде.

По агентурным сведениям от 26-го декабря, население в шести вилайетах Турции отправило петицию на Всемирную конференцию от имени

представителей “18-ти миллионного населения”. Вся цель этой петиции заключается в том, что население в 6-ти вилайетах желает признать власть Турции и принимает только подданство Султана, тогда как по сведениям, в упомянутых вилайетах население не превышает 2-3 миллионов. Дорога от Алашкерта к Эрзеруму закрыта снегом. В Эрзеруме можно попасть через Пассинскую долину (Сарыкамыш). Беженцы-курды, из района Кагызмана расквартированы от Алашкерта до самого Эрзерума. Между беженцами свирепствует эпидемия, смертность большая.

Карсская область.

В последних числах декабря, по инициативе местной шуры было созвано совещание для обсуждения вопроса выступления против армян; на совещание был приглашен Изо-бек- наш сторонник, который вероломно был арестован. Население Коссорского и Таузкертского районов, возмущенное этим поступком ольтинцев, в Коссоре сгруппировало большие силы с пулеметами и в ночь на 23-е декабря двинулось на Ольты. Взяв город, оно выручило Изо Бека, разогнало местную шуру и захватило трофеи. Агент Азербайджана со своими сторонниками скрылся в Турцию. Изо-бек сейчас принимает весь округ и организывает администрацию.

Агбабинские и зарушадские татары признали власть Армении; торговые сношения и непосредственная связь с указанными районами возобновились.

Зангибасар.

По сведениям, в Ильхи-Коруги 24-го декабря состоялось совещание у Мамед-бея, на котором присутствовали представители всех селений Зангибасара, а также курдские представители. Из Сурмалинского уезда - Кярим-бек Шамшатдинов, жит. с. Оргов и Али Мирзо - жит. с. Хидырлу. Последним Мамед-бей предложил присоединиться к ним с таким условием, чтобы все военнослужащие курды перешли в Зангибасар, будут получать жалование и пищу. Курдские представители заявили, что курды придут в Зангибасар в случае открытия военных действий при условиях, если последнее, живя у себя, будут получать жалование, провизию и патроны. На такие условия Мамед бей не согласился, после чего курдские представители разъехались, и после отъезда последних совещание занялось вопросом о сдаче армянам, и пришло к заключению; сдаться на таких условиях: 1) участковый и уездный комиссары, а также и милиционеры должны быть

выбраны из мусульман; 2) аскеров не распускать, оружия не сдавать; 3) армян с оружием не впускать; 4) платить подати и в случае надобности, в подводах собирать деньги и в Эривани же нанять требуемое количество подвод. Тем не менее турецкие офицеры продолжают их убеждать, что из Баязета 11-я турецкая дивизия в скором времени прибудет в Зангибасар. В связи с требованием армянского пр-ва подчинения зангибасарцев, последние отправили в Нахичевань Халилу-паше 3-х представителей с просьбой о помощи. Халил-паша в помощи отказал и направил представителей в Азербайджан. С другой стороны, Зангибасар получив широкое местное самоуправление окончательно признал нашу власть.

Азербайджан.

Большевики продолжают прибывать в Азербайджан, где организуются и ведут усиленную агитацию. Азербайджанским пр-вом сделано распоряжение о выставлении достаточного количества рабочих для разборки путей от ст. Яламы до ст. Хачмаз, в случае вторжения в пределы Республики Добровольческой армии. На тот же случай пр-вом предпринимаются спешные и энергичные меры по организации партизанских отрядов, а также укомплектовывается народная милиция из лиц непризывного возраста.

Батум.

За последние недели в Батуми и области усилилась панисламистская пропаганда турецких агентов. Снова выплыл старый план образования из областей: Батумской, Ардаганской и Карсской объединенной мусульманской Республики под протекторатом Турции. В местной мусульманской прессе ведется соответствующая агитация. Английские власти в Батуме, не предпринимая никаких мер против такой пропаганды, видимо, встревожены и усилили наблюдение за турками. В Батуми получены сведения, что ввиду движения мусульман в Индии и в Египте демобилизация английской армии временно приостановлена.

Начальник Разведывательного Отделения капитан Мурадян

Верно: помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 42, միւս I: Ֆ.Պ- 204, ց. 1, գ. 133, ք. 39- 40:

Պատմիկ, մեքենագիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министрства.
№ 10
К 22 января 1920 г.

Турция.

По непроверенным слухам, в связи с движением большевиков с одной стороны и изменением отношения Антанты к разрешению Турецкого вопроса с другой стороны вообще заметно некоторое примирение внутренних элементов Турции, ведущих между собой борьбу. Приступлено к организации единой власти, возглавляемой иттилафистами. По непроверенным сведениям, руководящие круги, сильно заинтересованные вопросом создания непосредственной и постоянной связи с Азербайджаном, приступили к работам по проведению железной дороги от Эрзерума к Баку, для чего производится ремонт имеющихся уже линий между Эрзерумом-Хорасан, Каракилиса-Шахтахты и прокладывается новая между Баку-Алякь-Джюльфа и Каракилиса-Хорасан. Наряду с этим анархия в стране не прекращается. В последнее время против Мустафы Кемаль-паши выступил Принц **Сабах-Эддинь**, сторонниками которого, по слухам. Мустафа Кемаль паша был ранен и ныне находится в Эрзеруме.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

Халил паша, находящийся ныне в Азербайджане, с наступлением весны думает собрать сочувствующих турок и мусульман и двинуться на Карсскую область. В Кагызманском районе азербайджанские агенты, располагая большими деньгами, усилили свою пропаганду, но жители этого района, находясь вблизи нашей границы, одинаково боятся как нас, так и их, угрожающих им турками. Все села находятся в продовольственном смысле в тяжелом положении. Турки переходящим границу и желающим переселиться в Турцию мусульманам советуют не покидать своих мест и жить с армянами мирно. Организатор враждебных нам курдских

банд Селим с 1000 всадниками в Хорошевке потребовал от курдо-татар представить в его распоряжение всех конных, кроме того, предъявил требование к русским соединиться с ним, но последние отказались. Здесь идет лихорадочная подготовка и проявляется вновь сильное анти-армянское движение. В Зарушадском районе происходят столкновения между двумя враждующими партиями курдов. Имеются с двух сторон жертвы.

Ввиду несостоявшегося соглашения между населением Ольтинского округа и Изо-беком по вопросу содержания первыми местной администрации и жандармерии, благодаря крупным суммам, которыми располагает Назаралиев (агент Азербайджана), и успешной пропаганде его, положение Изо-бека вновь пошатнулось.

Главарь враждебной нам партии Зия бек Гашимбеков, взяв на себя содержание местной администрации и жандармерии, стал у власти. На означенную надобность Назаралиевым ежемесячно отпускается 100000 рублей Кавказскими бонами. После удаления нашей администрации из Зарушада, татары выставили свои посты и конные пикеты в районах Новопокровка, Хорошевка, Гренадерская. Решено русских молокан-духоборов выгнать из своих сел, если последние не примут участия в их работе против армян. Татары обвиняют их в том, что они ведут переговоры с армянским правительством.

Настроение агбабинских татар остается враждебным к нам и поддерживается особенно беженцами татарами из Эриванского района.

Кульпинский район.

Военная и административная власти соединены и во главе управления стоит назначенный Азербайджаном Шамиль-бек. Все курдские села по левому берегу Арпа-чая разрушены и население перешло в Турцию; на левом берегу 7 курдских сел, будучи недовольными администрацией Шамиль-бека, перешли на нашу сторону. Курды Эчмиадзинского округа из Кульпинского округа перешли в Баязет.

Зангибасар.

Начальник Зангибасарского района, назначенный нашим правительством находится в Улуханлу, но присутствие его никакой перемены во внутреннюю жизнь Зангибасара, а также в отношении населения к армянскому пр-ву не внесло, наоборот, как будто этим самым мы улучшили условия работ азербайджанских эмиссаров, располагающих крупными суммами, под

шумок только формального признания зангибасарцами нашей власти, делающих свое дело. Губернатором Зангибасара, Халилом-пашой, по ходатайству Аббас-Кули-бека, назначен Фарамарз-бек (бывш. учитель Эриванского мусульманского пансиона). Резиндеция его Ильхи-Коруги. Фарамарз-бек уже предпринял активные шаги по управлению вверенного ему края составляет списки населения для сбора податей и налогов Азербайджану.

По случаю признания Верховным Советом независимости Азербайджана во всех селениях были устроены пиршества, сопровождающиеся продолжительными выстрелами. Известие это было привезено Машади-Али-Мискаровым, жит. с. Гаджи Эйлас, за что он от собравшихся в Ильхи-Коруги представителей всех селений Зангибасара в награду за радостную весть получил несколько десятков тысяч рублей.

Азербайджан.

Азербайджанское правительство тайно отправляет в Зангезур турецких офицеров и аскеров для организации местных жителей мусульман, чтобы в случае нужды в тылу наших войск поднять восстание. Приказано также принять меры к очистке южной части Нахичеванского уезда от армянского элемента. Последствием исполнения предначертанного плана является истребление всего мирного населения В. и Н. Акулисы татарами Ордубата и Нахичевани.

Правительством освобождаются от военного налога курдские сельские общества, взамен чего они обязаны выставлять стрелка в исправном обмундировании, вооружении и снаряжении и всадника на хорошем коне, т.к. предполагается формирование курдских частей, во главе коих станет, на правах наказного атамана Султанов (Карабахский генерал-губернатор). Азербайджан, так же, как и Грузия, ведет переговоры с Советской Россией.

По достоверным сведениям, оборона Дагестана на случай наступления Добровольческой армии организована денежными субсидиями Азербайджана под руководством турецких и грузинских офицеров. Начальником Дербентского боевого участка-миралай Руфат-бей; штаб его в Куларе: при нем 3 роты русских большевиков, 3 орудия, 8 пулеметов и один батальон Дагестанцев: имеются также и грузинские части. Командует вооруженными силами Дагестана Нури-паша и находится в дерев. Леваша. Все местное население усиленно обучается военному строю и боевым действиям. Инструкторы-офицеры турецкой службы систематически прибывающие из

Константинополя через Батуми-Баку. Общее количество вооруженных насчитывается около 25000 человек, в том числе до 1000 турецких аскеров при 7 орудиях и 20 пулеметах.

Грузия.

По сведениям, Военмином назначен член Учредительного собрания Лордкипанидзе. В связи с назначением последнего, помощником его генералом Гедевановым подано прошение об отставке, вызванное со стороны последнего расхождением взглядов на армию. Ген. Лордкипанидзе предлагает присоединить армию к народной гвардии, состоящей из представителей с.д. партии, тогда, как генерал Гедеванов не находит возможным включение партийного элемента в ряды армии. Грузинское пр-во решило в случае окончательной победы большевиков сохранять нейтралитет, но оказать противодействие большевикам в случае их движения к границам Грузии. В то же время, в Советскую Россию ими уже выслана делегация с особым меморандумом.

**Начальник Отделения, капитан Мурадян,
Помощник, подпоручик Додохан.**

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, ք. 31 - 32: Պատճեն, ներկայացվող:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.

№ 11

К 7 февраля 1920 г.

гор. Эривань

Турция.

В связи с успехами большевиков, панисламистская пропаганда принимает широкие размеры и идеями ее возбуждаются все мусульманские племена Турции, Индии и всего Востока. Основаны новые тайные партии „Муазттинь Джамаетти”, на совещании которых присутствуют представители татар. По слухам, между турками и большевиками состоялось новое соглашение, согласно которого до Арпачая отводится туркам, за что последние обязуются совместно с Азербайджаном выставит силы для борьбы с добровольцами. Большевики снабжают оружием, как Турцию, так и Азербайджан. Национальным силам приказано быть наготове для начала действий совместно с регулярными войсками против французов и англичан; 15-й корпус, расхитивший арсеналы расформированной 4-й армии готовится к выступлению на армянскую границу. В то же время усиливаюся 12-й, 13-й, 14-й и 20-й корпуса. С действиями этих корпусов армия Азербайджана должна координировать свои действия, и для выработки плана совместных действий в Эрзеруме ожидаются представители Азербайджана, куда продолжают прибывать из Турции турецкие офицеры и пропагандисты.

Отношение курдов к армянам с созданием идеи "независимаго Курдистана" улучшается. Главари их советуют не поддаваться провокации турецких и азербайджанских агентов, указывая на общность интересов этих двух народов и необходимость дружбы.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

Жители с.с. Бердик и Каланджик во главе с Раса-беком решили обратиться к Армянскому пр-ву с изъявлением покорности, но этому воспреп-

яствовал организатор банд - противник нашего пр-ва Селим. На помощь Назаралиеву из Азербайджана продолжают прибывать эмиссары с крупными суммами денег для организации восстания по всей области, но работа их среди коренного населения области успеха пока не имеет. Греки и русские относятся к ним недоброжелательно, а молokane безразлично. В пограничных турецких селениях стоят по 50-60 человек-аскеро́в.

По слухам, Эюб-паша умер в Эрзеруме от ран. В Артакале образовалась Милли-шура с Кагызманским туркменом Ибрагим беком.

Между членами Шуры идут прения на почве армянского вопроса. Из Сарыкамышского района через Чухур мусульмане отправляют в Турцию свой лишний скот, и на полученные деньги скупают в большом количестве оружие. По просьбе представителя Милли-шуры Али-бека, с нашей стороны была отправлена делегация с капитаном американской службы. В с. Казыкая американцу были оказаны большие почести, где Али - бек высказал ему, что курды желают жить с армянами мирно.

Камарлю-Зангибасарский район.

В последних числах января, Башнорашенские татары имели военное совещание, на котором участвовали Зангибасарские татары, а также представители Азербайджана. Зангибасарцы всячески стараются вопрос фактического признания нашей власти оттянуть до весны. Алахяр беку Султанову за оказание содействия им в этом перед Армянским пр-вом обещано 100000 рублей. Как татары, так и курды Аралыхского района находятся в полном подчинении курда - генерала Шамшатдинова. В с. Рамазань способных носить оружие курдов до 400 человек под предводительством курда джалалинца Фата-бека, который в свою очередь, подчиняется Шамшатдинову. В Аралых-Башкенде незначительное количество аскеров-татар с одним турецким орудием, несущих пограничную службу под начальством курда Мусо-бека. Отношения между курдами и татарами натянутые на почве строгого запрета последними вывоза каких-бы то ни было продуктов в ближайшие к нам села для продажи. Настроение курдов дружелюбное к армянам и главари их заинтересованы в скорейшем заключении не только соглашения, но даже союза с нами, считая татар и турков общими врагами.

Шаруро-Нахичеванский районы (по агентурным сведениям).

Главные силы татар сосредоточены в Боюк-Веди. Боевых припасов много. На высотах у Боюк-Веди имеются укрепленные позиции с 2-мя ору-

диями и 12-ю пулеметами. Жители вооружены разными ружьями. За неимением аскеров-артиллеристов орудия бездействуют. С уходом из Нахичевани американцев и прекращением оказания ими продовольственной помощи беженцам положение стало катастрофическим. В районе полнейшая анархия и отсутствие какой-бы то ни было сильной власти. Предложение Джамалинского передать власть по управлению краем ответственному лицу, назначенному Азербайджанским правительством, вызвало большие трения, даже открытую вражду между пришлыми из Турции правителями, во главе с Халил-беем и ставленником Азербайджана губернатором этого района Самедь-беем Джамалинским, т. к. у первых все больше и больше стали проявляться грабительские инстинкты и они безбожно обирают население, а последний уже на располагает деньгами и надежными людьми, а также поддержкой местных «самостийников» с Аббас Кули - беем во главе, чтобы организовать власть.

После акулисских событий положение ханухлярских армян ухудшилось еще больше: им ничего не продают, молодых увели на работу, за что им не платят, и все они обречены на голодную смерть. Среди них, так же, как и среди татар свирепствует эпидемия при большой смертности. Медики и медицинская помощь совершенно отсутствуют.

Азербайджан.

Одним из очередных вопросов внешней политики Азербайджана является установление тесной связи с курдами и привлечение их на свою сторону, ввиду состоявшегося соглашения между армянскими и курдскими представителями в Париже. Для осуществления этого, как я сообщал в предыдущей сводке, Хосров беку Султанову на правах наказного атамана поручено в районе Карабаха сформировать курдский стрелковый батальон и конный дивизион. Кадры для этих частей выделяются из состава армии при 6-ти лучших офицерах под личной ответственностью командиров полков. Кроме того, курдам будут даны особые права и преимущества по службе. Внутреннее положение Азербайджана не совсем благоприятное; в армии сильно распространяется пропаганда большевизма, которая приняла настолько угрожающий для существующего строя характер, что премьеру - **Усуббекову** и другим высшим военным чинам пришлось ходить по казармам и увещавать аскеров не поддаваться никакой пропаганде и слушаться своих начальников, дабы не компрометировать уже свободную и самостоя-

тельную Родину перед великими державами. Наряду с этим, по поводу состоявшегося - секретного объявления всеобщей мобилизации среди крестьян, ввиду массового заболевания среди аскеров с 75 % смертных случаев и неотбытия ими вообще воинской повинности, началось сильное брожение, благодаря чему мобилизация временно была отменена.

Из трех политических течений иттихадистов, гумметистов и муссаватистов верх взяли первых два, стоящие за безусловно турецкую ориентацию и желающие видеть Азербайджан в числе вилайетов Турции, между тем, как муссаватисты были лишь за союз с Оттоманской империей на правах независимого Азербайджана. Это обстоятельство вызвало отставку Военного министра Мехмандарова, и иттихадисты этот пост предлагают Халилу -паше, находящемуся ныне в Баку. По последним сведениям, этот политический переворот, в случае полного порехода власти к иттихадистам, безусловно, вызовет соглашение с большевиками и Германией для совместных действий против союзников, о чем как бы свидетельствует факт предъявления Совроссией ноты Грузии с выражением недоумения по поводу отказа ее вступить в союз и отсутствие каких-либо заявлений или предложений по адресу Азербайджана, несмотря на то, что первая нота большевиков с предложением о совместном выступлении против Доброармии и Азербайджану и Грузии была послана одновременно.

**Начальник Отделения, капитан Мурадян,
Помощник, подпоручик Додохан.**

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, ք. 33 - 34: Պալանտի, մարտնչադիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 12
К 23 февраля 1920 г.

гор. Эривань

Турция.

По достоверным сведениям, движение против национальных сил в Баликесирском вилайете, в частности, в районах Михалиджа, Кирмасы и Кенэ после сильных боев может считаться ликвидированным. Подкупам, подарками пр-ву удалось привлечь на свою сторону главного вождя черкесов Эдем-бея (выступил со своим отрядом против греков на Смирнский фронт) и таким образом нейтрализовать черкесов во главе с повстанцами Анзавур-Шах-Исмаилом (Конийский вилайет Босгир).

Председатель Контрольной Комиссии Анатолии Хуршид-паша, обещая помилование, обратился к лидерам повстанцев против Милли с предложением подчиниться пр-ву, но успеха не имел.

Пр-ву и Милли, убедившись в бесполезности своих увещиваний, решили подавить восстание черкесов при помощи регулярных войск. Войска, под командой принца Джемалэтдина-паши нанесли при Манзасе решительное поражение черкесам, 12 главарей которых, во главе с Кара Гасаном, Шах Исмаилом-Анзавуром бежали в Смирнском направлении для присоединения к Греческому отряду.

„Милли” усиленно продолжает явно организовываться. Национальные силы повсюду, в селениях и городах создали комитеты, имеющие под командой офицеров вооруженные отряды, организованные по образцу регулярных частей и состоящие из дезертиров и уголовных преступников, занимающиеся грабежами. Эти отряды содержатся на собираемые силой от населения средства и таможенными пошлинами, установленными национальными силами на ввозимые и вывозимые товары и продукты (кроме Константинополя). Кроме того, все население Турции поголовно вооружено. Четники (Милли) вооружены правительственными винтовками и получают

в месяц по 35 бумажных лир жалованья. Мустафа-Кемаль-паша со своим штабом находится в Ангоре. Местом ставки Мустафи Кемаля избран город Эскишехир. Восстание в район Байбурта во главе с Араби-шейхом против национальных сил. С убийством последнего окончательно подавлено.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

В с. Сигноть Гельского участка состоялось совещание курдских главварей, по вопросу признания или свержения Армянского пр-ва, на котором, после долгих споров, пришли к решению признать власть Армянского пр-ва. Несмотря на это, противники этого постановления продолжают свою агитацию и организацию восстания против нас, но широкая масса мусульманства, особенно бедный класс, который открыто изъявляет свою готовность признать власть армянского пр-ва, не поддается агитации. Турецкие офицеры не советуют кавказским мусульманам на территории Армении производить восстания, чтобы не быть вырезанными. Одновременно они заявляют, что турки ни в коем случае не позволят армянам ввести войска в Турцию, а если армяне-беженцы пожелают вернуться на свои места, они не будут препятствовать. Мусульмане Сарыкамышского, Кагызманского, Мерденекского и Ардаганского районов с напряженным вниманием следят за событиями в Зарушадском участке. В случае неудачи Зарушадцев все мусульманство области окончательно признает власть Армении, а если будет обратное, т. е. зарушадцы будут иметь успех, то возможно, что они выступят активно против Армянского пр-ва во всех районах.

Зангибасар.

На днях в с. Н. Неджерлу состоялось тайное совещание главварей повстанческаоо движения по вопросу о подчинении Зангибасара; сознавая затруднительное положение в тылу Зангибасара, вследствие неурядиц и разногласия Шарурского пр-ва с курдами джалалинцами, решено было фиктивно подчинить Зангибасарский район власти армянского пр-ва и при голосовании единогласно были выбраны Общественный комиссар с помощником. Курды-джалалинцы, недовольные татарами, организовали шайки, во главе с сыном генерала Шамшатдинова, производить нападения на караваны с целью грабежа. Несколько дней тому наза на левом берегу Аракса происходили кровавые столкновения. Несмотря на это, Шарурское пр-во

идет на уступки курдам и всячески старается переговорами заключить с ними союз.

Азербайджан.

Положение в Карабахе считается серьезным; там царить анархия; Азербайджан решил его обезоружить. Лидер иттихадистов в Шуше Карабеков призывает мусульман бороться против Армении.

По непроверенным агентурным сведениям в Шушу прибыл Нури-паша с турецкими офицерами и генерал с несколько тысячным отрядом. На днях Азербайджан предполагает перейти в наступление в широком масштабе с целью занять Зангезур по следующему плану:

1. Наступление со стороны Нахичевани турецкой дивизии на Джуль-Султан-бек и Чиву (Даралагя[е]з).

2. Наступление по Шушинскому шоссе на Авдаляр, Мин-кенд, Караклис и далее на Базар-чай.

3. Наступление со стороны Джебраила на Бургушер и Кафан. 30-го января джеванширским армянам Азербайджаном приказано очистить долину р. Тертер. Предполагается движение татар большими силами из Барды через Тертер в армянский Джеваншир.

Общее командование этими операциями будут возложено либо на ген. Новрузова, либо на ген. Шихлинского.

По достоверным сведениям, железная дорога Баку-Джульфа до Зангелана почти закончена. От Зангелана же до Яйджи по топографии местности участок трудно доступный, и работа эта в лучшем случае может быть закончена в течение нескольких лет. Материалы, шпалы и рельсы сняты со всех запасных путей существующей линии железной дороги и используются для означенной дороги.

Персия.

По сведениям, заслуживающим безусловного доверия, в январе месяце сего года в Урмийском районе шла борьба между курдским отрядом под командой Симко и Персидской казачьей бригадой, в результате чего Симко вырезал семь персидских селений и, ограбив много других, очистил занятую им Урмию, Салмаст и отступил в направлении Хой-Котур. Нач-к персидской казачьей бригады русской службы серб-полковник Ме[и]шетич. Желез. дорога Джульфа-Тавриз находится не в руках Персидского пр-ва, а эксплуатируется обществом русских инженеров, во главе с инженером

Грескинским, строившим эту дорогу, но за отсутствием топлива-постоянного движения нет.

После резни в Акулисах - в Тавризе образовался по инициативе армян-зоков Комитет по оказанию помощи пострадавшим. До настоящего времени много осталось в плену у татар Ордубатского района молодых женщин-армянок. На Тавризском базаре после резни появилось колоссальное количество драгоценностей акулищцев, особенно, книг, которые продавались в качестве оберточной бумаги - батманами (батман -12 ф. персид. смета).

Начальник Отделения капитан Мурадян.

Помощник, капитан Девоянц.

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, բ. 71- 72: Պատճեն, մեքենայով:

Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками.
№ 13
К 20 марта 1920 года.

Карта 5 верст в дюймах.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

Сервет бек Агабеков - главный вдохновитель пресловутой идеи создания “Юго Западного Азербайджана” и руководитель прошлогоднего восстания в Карсской области в последних числах февраля с 300 аскерами из Эрзерума прибыл в Ольты, но вскоре местным населением был изгнан и ныне со своей шайкой находится в этом районе. В Зарушаде после неоднократных, надменных отказов в письменной форме на наши долгие и терпеливые уговоры татарам не поддаваться провокации турецко-азербайджанских эмиссаров, а признать законную власть Армянского пр-ва, нами, как крайняя мера, была применена сила оружия, и после нашей экспедиции татары означенного района изъявили полную покорность, вносять подати и приступили к сдаче оружия и боевых припасов. Население окончательно убедилось в необходимости мирного сожительства с нами и осуждает бывшего своего главаря разбойника Селима, как виновника их разорения и ненужных жертв. По имеющимся сведениям Кербалай Мамед Агбабинский “премьер” “Юго-Западного Азербайджана”, **Мамед Бек Коджаев**, главный зачинщик Зарушадского восстания, **Асад бек Гаджиев**, бывший председатель созданного англичанами в Карсе Совета девяти - ныне находятся в Баку и в Тифлисе и за большие суммы, получаемые от Азербайджана, провоцируют против Армении, указывая на заведомо ложные сведения о продолжающихся якобы резне и притеснении мусульман на территории Армении.

Зангибасар.

По последним сведениям, в означенный район из Баязета прибыл турецкий офицер Эксам - паша, принявший командование Зангибасарскими

вооруженными силами. По его заявлению, на собрании в Шорлу-Демурчи вместе с ним прибыло в Баязет 1000 турецких аскеров, преданных ему и готовых двинуться для защиты Зангибасара. На собрании была избрана делегация, которая отправилась в Баязет для переговоров с аскерами относительно условий их службы, в результате чего до наступления весны, открытия дорог и полного обеспечения продовольствием, обмундированием и жалованьем их, турки отказываются выступить куда бы то ни было. Делегация вернулась через Аралых-Башкенд, откуда для поднятия настроения массы пустила слухи, что аскеры моль идут, между тем в Зангибасаре из Баязета прибыло лишь 4 мула с двумя ручными пулеметами и несколькими турецкими пулеметчиками. Следует отметить, что с приближением весны наряду с формальным признанием нашей власти, агрессивность татар этого района постепенно увеличивается. Появление здесь армян-торговцев вновь связано с опасностью для жизни. Замечается лихорадочная подготовка населения к противодействию армянским войскам в случае их движения в указанный район. Усилиями и средствами азербайджанских эмиссаров установлена постоянная связь между всеми повстанцами Боюк-Веди-Шаруро-Нахичевани и Зангибасара для своевременного оказания взаимной помощи и на случай войны с Азербайджаном. Зангибасар для нас является весьма серьезной угрозой.

Шаруро-Нахичеванский район.

По сведениям, заслуживающим доверия, в первых числах марта по железной дороге из Шахтахты в Давалу прибыло 300 аскеров по заявлению их для наступления на Эривань. По агентурным сведениям, у татар установлен строгий порядок. Настроение во всех селениях воинственное; турецкими и азербайджанскими офицерами производится учет всех вооруженных и способных носить оружие, при этом каждый дым обязуется иметь винтовку с соответствующим количеством патронов. Неисполнение - карается, и кроме того, на виновных налагается штраф в 10000 руб. Татары, заинтересованные в дружбе с курдами, идут на все уступки. Главарей последних щедро награждают крупными суммами и подарками, кроме того, Фатти беку Шамшатдинову они прислали 60000 р. для раздачи курдам-караульным жалованья за февраль месяц. Ими же для пересылки в Баку у курдов в большом количестве закупается медная посуда, необходимая для изготовления патронов и снарядов. Главнокомандующим нахичеванскими

силами, после отъезда Халил-бея в Карабах для организации курдских стрелк. бат-нов и партизанских отрядов, стал Карбалай Хан Нахичеванский. В Нахичеван из Азербайджана ожидается конница в 500-600 чел., много офицеров-инструкторов и крупная сумма денег на нужды организации. В городе, кроме местной жандармерии, имеется около 300 турецких аскеров под начальством Али-Бея, турецкого же офицера. В конце марта ожидается подход (со стороны Баязета) пятитысячного турецкого отряда, для движения на Эривань, при этом на Зангibasарцев будет возложена задача - отрезать шоссе Эривань-Игдыр.

Сурмалинский район.

По агентурным сведениям, в Кульпах у Шамиль бека Айрумлинского, кроме местных банд имеется еще 200 турецких аскеров-дезертиров и 2 орудия. Из Баязета в Кульпы на 7 верблюдах присланы боевые припасы. В Кархунском отряде до 500 вооруженных татар.

Азербайджан.

Наряду с красивыми лозунгами руководителей внешней политики Азербайджана о необходимости в интересах и блага соседних народов все возникающие между ними спорные вопросы разрешать мирным путем. Правом и руководящей партией, как внешней, так и внутренней политики "Иттихад" проводится определенная антиармянская политика, политика неперемогенного воссоединения Азербайджана с Турцией, во имя чего решено обезоружить нагорную полосу Елизаветпольской губернии, населенную армянами (Джеваншир), затем Карабах и, наконец, завоевав Зангезур, выйти на долину Аракса. В этой работе деятельное участие принимают Халил и Нури-паша. Положение армян, очутившихся вновь вне закона, с каждым днем все больше ухудшается. Насильственное отчуждение не только у богатых, но и средних обывателей домов, имущества, стало опять обычным явлением. Весной, с выдвижением вопроса о кочевках, такого сильного аргумента для погромной агитации против армян, таковая примет особенно резкий характер и выльется в определенную форму вооруженного столкновения, ныне же ввиду тяжелых условий зимнего похода и небоеспособности частей, намерения азербайджанского командования дальше активной обороны фактически занимаемой ими территории Карабаха не распространяется. Тем не менее лихорадочная подготовка к предстоящим операциям идет и в Карабахе под начальством генерала Новрузова послан Зан-

гезурский Экспедиционный отряд, из трех родов оружия в составе 5000 чел. при 6 полевых и 8 горных орудиях. Операции эти будут строго координированы с предполагаемым движением турок со стороны Баязета- в этом главные шансы азербайджанцев на окончательный успех. Одновременно провокационная деятельность турецко-азербайджанских агентов среди мусульман Армянской Республики усиливается и они призываются к поголовному единовременному восстанию на случай войны с нами.

Грузия.

На основании соглашения между Грузией и Азербайджаном на помощь дагестанцам в борьбе против Доброармии первым был выслан отряд Кереселидзе в составе около 600-700 человек (инструкторов) при 120 офицерах. Кроме того, 16 вагонов оружия, патронов, снарядов, 1 вагон кол. пров. и 4 орудия.

Довольствие и снабжение этого отряда с прибытием его в Баку должен был взять на себя Азербайджан. Однако, отряд прибыв на станцию Яламу, от Нури-паши получил фиктивное приказание, якобы исходящее от Грузинского правительства, о сдаче всего оружия, боевых припасов и немедленном возвращении отряда в Грузию, ввиду признания независимости таковой союзниками. Офицеры, почуяв неладное, сразу отказались от исполнении этого требования, на что Нури-паша заявил, что они окружены и в случае неисполнения приказания, все ими будут обезоружены. Вышеперечисленные вагоны с оружием и боевыми припасами были сданы Нури-паше, и отряд вернувшись в Тифлис, распался. Несмотря на неоднократные ноты Грузии, Азербайджаном означенное оружие не возвращено и на этой почве между двумя республиками возникли трения, особенно усилившиеся в связи с отношением Азербайджана к Батумскому вопросу.

Начальник Разведывательного Отделения капитан Мурадян.

Помощник капитан Девоянц.

ՀԱՄ, Ժ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, բ. 93 - 93ա: Պատմիկ, մերթնագիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 14
К 5 апреля 1920 года.

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

В связи с заключенным договором между турками, татарами и большевиками множество турецких докторов, офицеров, учителей, полицейских комиссаров и чиновников выехали из Константинополя в Азербайджан.

Большевики предложили туркам немедленно начать военные действия на Кавказе против армян, в Киликии - против французов. По агентурным сведениям, сформированная в Дагестане Зеленая армия, руководимая Нури и Халилом-пашами, после фиктивного сопротивления со стороны Азербайджана (чтобы оправдаться перед Союзниками), войдет в Баку. Тогда Азербайджан с Зеленой армией, создав повод для конфликта с Арменией, совместно с 15-им турецким корпусом должен начать военные действия против Армении. Командир 15-го корпуса Казим-паша (Эрзерум) ведет переговоры с большевиками вокруг этого и других важных вопросов. Штаб Мустафы Кемаля в Ангоре. Вожд курдов северных провинций Ванского озера **Кер Гуссейн паша** в Сивасе занят формированием добровольческих банд из курдов-беженцев и отправлением их по направлению Киликии и Эрзерума (границе Армении).

В Турецкой армии ныне 51.476 человек, в 15-м корпусе (Эрзерум) - всего 13.338 человек. Из частей 15-го корпуса штаб 12-й дивизии в Хорасан; 35-й полк в Кеприкее; штаб 36-го полка в Зивине; в Гасан-Кале батарея при 4-х орудиях. В ротах 15-го корпуса от 40 до 70 штыков. По другим агентурным сведениям, 15-й корпус готовится к действиям на армянской границе с целью вытеснить армян из Карсской области и восстановить Юго-Западную республику, создать связь с Азербайджаном. Константинопольское пр-во предложило командиру корпуса Казим-паше, впредь до раз-

решения турецкого вопроса, воздержаться от выступлений, дабы не помешать благоприятному решению его для Турции. По рассмотрении вопроса возможно, что корпус перейдет к активным действиям. В этом направлении усиленно работают в Эрзеруме представители Азербайджана, которые всячески стараются создать Юго-Западную Республику. Части корпуса имеют определенные задачи. Дивизия Халил-бея должна действовать против района Мерденек-Ардаган для захвата Ардаганского и Карсского округов, другие дивизии должны действовать против Сарыкамыша. Турция выдала Зараб-Ханской Шуре 700 берданок и по 400 патронов.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в начале Чалдырского восстания один турецкий полк (700 чел.) был отправлен в Каладугас для действий против Мерденека. 300 аскеров этого полка пришли даже в Ольты, но внезапно усилившееся движение в Дерсима заставило их перебросить в Эрзинджан.

Изо Беку (нашему стороннику) из Эрзерума пишет друг его офицер о том, что вопрос о наступлении 15-го корпуса окончательно решен, и начало наступления - вопрос времени. Он же сообщает Изо-Беку, что последнего в Турции считают изменником и предлагают ему до начала действий 15-го корпуса набрать шайку, вытеснить армян из Мерденека, вырезать греческое население, дабы этим реабилитировать себя перед Турцией. Изо-бек, в беседе с некоторыми азербайджанскими и турецкими агентами выяснил, что независимо от предполагаемого общего восстания, которое ранней весной должно вспыхнуть, движение в Чалдыре, Агбабе и Зарушаде вызвано нарочно накануне решения армянского вопроса на Конференции, дабы заставить армян применять строгие меры к подавлению восстания, скомпрометировав этим Армянское пр-во в глазах Конференции, и тем, помешать решению вопроса о вилайетах в пользу Армении. Накануне Чалдырского восстания Эюб-паша был вызван в Эрзерум. Здесь ему предложили набрать четников и действовать против Сарыкамышского отряда, обещая пулеметы, орудия, инструкторов и денежную помощь.

По агентурным сведениям, бывший начальник 3-й Кавказской стрелковой дивизии Халил-бей с несколькими турецкими офицерами и аскерами производит мобилизацию в Ольтинском округе (от 18 до 40 лет), которая протекает успешно. Мобилизованных спешно обучают и отправляют в пограничные нам деревни. В связи с распространившимися слухами в Ольтах

относительно прихода туда армян поднялась тревога среди турецкого населения; туркмены и курды рады приходу армян. Отношения между курдами и туркменами - с одной стороны и турками с другой- ухудшаются. Турки грозят курдам и туркменам поголовной резней на случай наступления 15-го корпуса. Курдам Ардаганского округа разосланы переводы с соглашения, состоявшегося между Нубар пашой и Шериф пашой. Соглашение встретило население сочувственно.

Сурмалинский район.

По достоверным сведениям, господином Кульпинского района является **Шамил бей Айрумлинский**, который со своим штабом находится в Кульпах. Им получены из Караклисы Алашкертской: 2 орудия, 4 пулемета и на 13 верблюдах патроны. Склад оружия в Парнауте. По агентурным данным, военными силами руководит, помимо Шамил бея Айрумлинского также бывший турецкий офицер Али бек. У обоих насчитывается до 600 аскеров. В Зараб-Хане шайка вооруженных в 100 человек. В Абас-Геле (Усуб бек) до 200 всадников и 300 аскеров. В Гаджи-Байраме, Шахваруде и у моста на Арпа-чае (Хдо бек) - всего до 50 аскеров. В Алиханлу (Авдо Гель) -до 100 всадников и до 300 аскеров. В Ага-бек (Асодреш) -50 всадников и 100 аскеров. За парнаутским мостом имеется питательный пункт (содержится Азербайджаном). Идет мобилизация от 18 до 40 лет. Им выдается оружие, патроны, привозимые из Караклисы Алашкертской (винтовки 3-х линейные русского образца). По слухам, Шамил бей отправил брата своего в Турцию просить помощи на случай боевых действий с армянами. С этой же целью татарами района Кульпы и Кагызмана отправлена делегация к родоначальникам курдских племен. Если бы не агенты Азербайджана и Турции и подкупленные родоначальники - курдское население Кагызманского района склонно к подчинению Армянскому пр-ву.

Местное население поголовно вооружено.

Зангибасар.

По агентурным сведениям, между Нахичеванью и Башкенды имеется телефонная связь. Проводятся линии и устанавливаются столбы между Донгузианом, Чобан-Кярой и Шоркендом. Орудий в Зангибасаре нет; кавалерии 300 человек, которая вооружена винтовками и пистолетами. В с В. Неджерлу аскеров 30 чел., чаушей - 6 чел.; настроение у татар повышенное. Посты выставляются в сторону ж. д. ветки Улуханлу-Эривань (против Та-

закенда). Правый берег Занги, начиная от Сарванляря до Мухтарабада, усеян окопами и бдительно охраняется. 23-го марта из Шарура в Садарак прибыл Халил-бек и мобилизует население. Одновременно им был послан приказ в Аралых немедленно выставить для отправки в Боюк-Веди вооруженных, как татар, так и курдов. Главарь курдов Кязым бек Шамшатдинов выставил 300 курдов, а татары - 400 конницы и пехоты. Курдо-татарский отряд разбросан по селениям Джеутлуг, Гетаклу и Аратан. По достоверным сведениям, в боях под Бозбуруном ранен в полости живота главарь вединских вооруженных сил **Абас Кули бек Султанов**. В Зангибасарском районе замечается движение со стороны татар. Караваны верблюдов и гурты скота, нагруженные домашним скарбом, проходят со стороны В. и Н. Неджерлу в с.Сарванляр и далее.

Нахичеванский район.

По агентурным сведениям, в Нахичеване последнее время из Баязетского санджака прибывают турецкие аскеры. Командующий Нахичеванскими силами Джафар Кули хан и, заменяющий во время отсутствия, сын его **Кербалай-хан Нахичеванский**. Во всех селениях Нахичеванского района жители поголовно вооружены. Город Нахичевань разбит на участки, жители которых, в определенный день выходят на строевые занятия и стрельбу, причем патронов не жалеют. Из Баку получены пулеметы. Формируются пулеметные команды и кавалерийские части. С кавалеристами занимается Штаб-ротмистр Кербалай хан, проходя с ними верховую езду, рубку и полное строевое обучение.

Азербайджан.

Из достоверных источников сообщают, что 11-го и 12-го марта отправлены из Баку 90 груженных вагонов с войсками и снаряжением. Войска всех видов оружия и добровольцы отправляются в сторону Карабаха, Тертера и Казаха. По всей вероятности Азербайджан свои операции в Карабахе и Зангезуре будет согласовывать с действиями 15-го корпуса.

По непроверенным сведениям, в Казахском районе, в пограничных к нам татарских селениях сконцентрировано от 3 до 5 тысяч аскеров и партизан и на ст. Тауз - бронепоезд. В Азербайджане притеснения армян продолжаются. По непроверенным сведениям, Азербайджанским пр-вом получена из Турции телерамма, в которой говорится, что Турция, благодаря создавшемуся политическому положению, в случае открытия военных действий

Азербайджаном против Армении, никакой помощи оказать не может. По этому поводу на состоявшемся совещании Совета Министров, Военный министр Мехмандаров выяснив нынешнее положение, заявил, что он на войско не надеется и в случае военных действий, безусловно потерпеть поражение.

**Начальник Разведывательного Отделения, капитан Девоянц
Помощник, подпоручик Додохян**

ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 427, փաշ II, ք. 249 - 250: Պատճեն, մերմազիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 15
К 23 апреля 1920 г.

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, полученным из Константинополя от 3 апреля, после занятия Союзными войсками Константинополя национальные организации, повсюду, где нет английских войск, арестовали представителей английского командования в Эрзруме - Роуленсона, в Малатии двух английских офицеров со своими служащими. Чтобы избежать ареста, представители английского командования из Трапезунда (капитан Крофорд) и Самсуна (капитан Феринг) уехали в Константинополь.

Штаб 3-й Кавказской пехотной дивизии из Трапезунда перешел в с. Хамсикей (район Мачка), где расположились 7,8 и 11 полки дивизии и роют окопы для оказания сопротивления на случай высадки в Трапезунде Союзных войск. Из всего побережья Черного моря, под видом лекарств и др. вещей Красного Полумесяца перевозят в глубь страны боевые припасы, оружие и снаряжение.

В Приморском районе среди турецких офицеров упорно циркулирует слух о том, что Карабекир Кязим паша, вместе с Азербайджаном предъявил ультиматум Армении о прекращении притеснения магометан, угрожая в противном случае объявлением войны Армении.

По занятии Союзными войсками Константинополя были арестованы видные деятели партии "Единение и Прогресс", руководители национального движения "Милли"; в связи с этим, по приказанию Мустафа Кемаля паши, повсеместно производится лихорадочная мобилизация прослуживших во время войны в армии, т. е. знающих строй, беря на учет, отпускают по домам с приказанием явиться при первом требовании на сборные пункты, а неслуживших, в возрасте до 45 лет, забирают и ведут с ними правиль-

ные занятия. Также производится мобилизация офицеров запаса, докторов и фармацевтов.

В последнее время на шхунах получается откуда-то (предполагают из Одессы) в Самсун в большом количестве оружие и боевые припасы, которые переправляются в Сивас, Малатию, а оттуда распределяются на греческий и армянский фронты.

В первых числах апреля с. г. в г. Ангоре были назначена Конференция представителей всех комитетов “Защиты прав Анатолии и Румелии”, где должны обсуждаться вопросы, связанные с занятием Союзниками Константинополя и защитой целостности Османской империи.

По непроверенным агентурным сведениям, с разрешения нового Ангорского пр-ва Мустафой Кемал пашой формируется армейский корпус призывом до 30 лет. Командиром корпуса назначен Кязим паша.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в Ольтинский округ прибыли Джафар бек, Махмуд эфенди и Али-ага Шамшатдинов (последний в форме азербайджанского поручика) и с ними 400 бывших аскеров и 100 четников.

Идет усиленная мобилизация. По тем же сведениям, туда прибыл Сервет бек Атабеков (аджарец) с целью организовать мусульманские банды для агрессивных действий против северных частей Ардаганского округа.

Нахичеванский район.

По агентурным сведениям, в Нахичевани находится 300 турецких аскеров, ждут прибытия туда 550 азербайджанских аскеров с 15 офицерами, которые везут в Нахичевань 17.000.000 рублей для организационных целей.

Зангибасар.

По показанию перебежчика, в Гаджи-Эйласе находятся в качестве инструкторов 9 турецких аскеров, в Хачапарахе - 6, в Каракишлаге - 8, в Шорлу-Демурчи - 10, в Шорлу-Мехмандаре -8, в Донгузиане -8, в В. и Н. Неджерлу по 7 турецких аскеров. В с. Шорлу-Демурчи около тысячи местных татар во дворе мечети производят учение под руководством турецкого офицера Эксана-паши. Во всем Зангибасаре производится насильственная запись в аскеры. Из местных, во главе зангибасарцев стоит Хаджи Али (владелец рисоочистительной мельницы). Всех обучающихся аскеров пока 1000 человек, но количество это будет увеличено за счет записывающихся.

У всех жителей имеется оружие. Из Эривани отправляется в Зангibasар в большом количестве белый хлеб, который продается там по 30 р. фунт бонами. В Гаджи-Эйласе находятся 3 пулемета и склад боевых припасов и оружия. 13 апреля из Баязета в Гаджи-Эйлас, в сопровождении 2-х турецких аскеров были отправлены на двух верблюдах боевые припасы. Ввиду поднятия уровня воды в р. Аракс, по всем селениям Зангibasара идет сбор бревен и досок для устройства мостов и плотов.

Ведибасар.

По показанию перебежчика, раненого Абас Кули (командующий мусульманскими силами в Боюк-Веди) заменил турецкий офицер Наджи бей. Прибывшие из Шарура 1200 человек вооруженных татар, после смерти Аббас Кули бека, не желая подчиняться турецкому офицеру, вернулись обратно в Шарур, взяв с собой одно орудие и 2 пулемета. В Боюк-Веди, за мечетью в кирпичном здании живет Наджи бей, а во дворе находятся 3 орудия. Прислуга у орудий - турецкие аскеры. Из 200 турецких аскеров в Боюк-Веди осталось 42. Остальные разбрелись по селениям Шарура для мобилизации населения и обучения завербованных татар. В Норашене 150 азербайджанских аскеров, в Боюк-Веди последних нет. В районе Боюк-Веди всего вооруженных 1200 человек и 500 призванных, неимеющих винтовок. Из 7-ми пулеметов в Боюк-Веди осталось 5, два пулемета вывезены в Шарур. В Шаруре, в с. Енгиджа находится Халил бей.

По проверенным агентурным сведениям, из Боюк-Веди эвакуированы часть женщин, детей и имущества богачей в Давалу. Часть аскеров и банд спешно направляется в Ордубатский район.

Карабах.

С 3-го апреля положение армян в Карабахе сильно изменилось. Азербайджанские войска после взятия Аскерана заняли Ханкенды и Шушу. Азербайджанскими войсками бомбардируются и предаются огню деревни близь татарского района. Разграблено свыше 30 армянских деревен. Жители с. Дизак сопротивляются, хотя татары нападают с 3-х сторон. В народе стоит деморализация, отчаяние.

Азербайджан.

По агентурным сведениям из Баку, в городе и по всему Азербайджану, в связи с раскрытием большевистского заговора идут крупные аресты. Пользуясь этим, чины полиции арестовывают и ни в чем неповинных ар-

мян. По сведениям, к юго-востоку и западу от Елизаветполя идет организованное и систематическое истребление армян; в этих районах действуют 5-й Бакинский пехотный и 3-й Шекинский конный полки. В Елизаветпольском уезде разгромлены, сожжены с.с. Карачинар, Эркеч-Борисы, В. и Н. Агджакенд, Чайлу. В районе Чайкенда продолжаются упорные бои. С. Азат сдало оружие, после чего мужчины были перебиты, женщины уведены в татарскую часть г. Елизаветполя. Татары стремятся отрезать Чардахлу от Барсума и Бадакенда. Чардахлинцам предъявлен ультиматум о полном разоружении.

По сведениям, на ст.ст. Тауз и Дзегам прибыло 1200 аскеров, в Казахе до 600 аскеров. В 40 верстах от Башкенда (Северная часть Хейлиханского ущелья -Дзегам-чай) сосредоточены 2 батальона пехоты при 2-х горных орудиях. Близлежащие к с. Башкенд северные высоты заняты татарами, роющими окопы. Местность освещается неприятельскими разъездами. Ожидается прибытие войсковых частей в Кедабек, Новоивановку, а в район В.Куши - двух горных орудий. В пограничных селах наблюдается усиленная мобилизация населения до 40 лет и их лихорадочное обучение.

Начальник Отделения, капитан Девоянц
Помощник, подпоручик Додохан

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆՈՒՄՈՒՐ ԵՄ ԵՐԱՆՈՒՄՈՒՆԻՑՆԵՐԸ:

Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 16
К 7 мая 1920 года.

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, от Алашкерта до Баязета расположено 1000 регулярных аскеров 11-й дивизии.

В Эрзерумском вилайете состоялось в марте месяце многолюдное заседание Комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии”, где было заслушано донесение ком-ра 15-го корпуса о том, что формировавшаяся в Туркестан “Зеленая армия” готова к выступлению, что с согласия большевиков она направляется в Баку, имея задачей раздавить Армению и очистить от христианского элемента восточные провинции Турции.

По агентурным сведениям от 13 апреля, недовольство против “Милли” возрастает не только в Константинополе, но и в провинциях. Пр-во постановило в мае начать перемещение в восточные вилайеты 321.000 анатолийских беженцев. 5-я дивизия, стоящая в Дарданеллах, выразила готовность выступить на защиту пр-ва против “Милли”.

Азербайджан.

По вполне достоверным данным, Азербайджан получил от Каспийской флотилии Добровольческой армии 6 горных орудий, 40 пулеметов (из коих 10 малопригодных), 1.200.000 патронов, 1000 винтовок; 1 броневой автомобиль, 3 грузовых и 7 легковых автомобилей; 2 аэроплана, требующих ремонта, 3 гидроплана (из коих 2 негодных), 1000 штук аэропланых бомб (без детонаторов); 15 тюков английского белья; до 100 пудов кожи; 25.000 пудов муки; в большом количестве ж. д. имущество.

На последнем частном совещании в Баку, выдвинуто требование о передаче им Карабаха (без Зангезура), Нахичевани, часть Эриванского уезда, весь Сурмалинский уезд, а также часть Кагызманского округа.

В полном согласии с постановлениями от 6 и 7 марта с. г. съезда в Эрзеруме (см. сводку Разота № 14) и установленного там соглашения с турками, в Азербайджане произошла фиктивная смена Кабинета. В ночь с 27-го на 28-е апреля, в то время, как главные воинские силы Азербайджана, усиленные и укомплектованные до состава военного времени, были сосредоточены, по заранее составленному плану в Карабахе, за исключением одного конного полка, стоявшего в Казахе, а северная граница защищалась ничтожной сторожевой охраной из нескольких десятков аскеров, муссаватистский кабинет Хана-Хойского, с согласия парламента ушел, уступив всю полноту власти “коммунистическому” Комитету, возглавляемому Гуссейновым. По сведениям, все члены новоо Азербайджанского “Совнаркома”, кроме Наримана Нариманова, неприбывшего еще в Баку, являются ставленниками Нури и Халила пашей. Программой нового Кабинета является проведение в жизнь постановлений Эрзерумского съезда о соединении с войсками Мустафы Кемалю. Осуществление этой программы новый Кабинет начал с предъявления ультиматума Армении, имея заранее гарантии из Москвы о невмешательстве во “внутренние дела” Закавказских Республик.

После предъявления Армении ультиматума, Нури паша с 500 аскерами прибыл в Джебраиль.

По последним сведениям, Москва отказала Азербайджану в присылке красных войск, что кажется правдоподобным вследствие чувствительного нажима со стороны поляков на Западном фронте Советской России.

Грузия.

По агентурным сведениям, отряд генерала Эрдели передал Грузии: 2 танка среднего размера (2500 пудов каждый. Танки вооружены одним скорострельным орудием мелкого калибра и 5-ю пулеметами; предельная скорость их 18 верст, нормальная - 8-9 верст в час). Полевых орудий 16 (из них испорченных - 7); горных орудий - 8 (испорченных- 5), снарядов очень мало. 142 пулемета различных систем (без запасных частей), из коих кавалерийских 1450, испорченных -приблизительно 1500). Патронов всего сдано 500.000 штук. Лошадей кавалерийских 1700, обозных и упряжных- 2100. Автомобилей грузовых - марки “Альбион” -12, легковых- 4, мотоциклов - 8. Аэропланов системы “Сафочь” - 4. Снаряжения и обмундирования не получено.

Грузинское пр-во обратилось к представителю Англии с просьбой прийти Грузии на помощь и снабдить ее для самозащиты предметами снаряжения и боевыми припасами. Одновременно для своевременного предупреждения нападения со стороны “красных” войск “Советского” Азербайджана, Грузинское пр-во распорядилось занять Пойлинский мост и разобрать ж.д. путь на расстоянии нескольких верст. По слухам, грузинские части продвигаются в Батумскую область - Ардвин, Борчху и др. пункты области. Ожидается занятие Батума грузинами. В Батуми в связи с наступающими событиями царит паническое настроение. Азербайджан усиленно концентрирует свои ударные силы против Грузии у Закатал.

Стремление пантюркского и панисламистского Азербайджана объединиться с Турцией - вызвало сильное брожение среди населения в Грузии. Настроение в грузинских правящих сферах приподнятое и бодрое. Замечается большая спайка среди народа, если не считать отдельных вспышек большевизма в разных углах Грузии. Мобилизация в Грузи проходит успешно.

Карсская область.

В период Чалдыро-Зарушадо-Шорагельских событий всевозможные местные азербайджанские агенты доносили в Эрзерум о тех ужасах, которые чинили, якобы, армянские войска над мусульманским населением. Слухи эти взволновали Эрзерумское население. Пошло брожение. Эрзерумский Комитет командировал своих агентов в Чалдыр с поручением следить за поведением армянских войск. Одновременно в Ольты был командирован Халит-бей со 150 аскерами и разными башибузуками с приказанием, в случае подтверждения слухов об армянских зверствах, организовать местных мусульман, начать военные действия в Мерденекском направлении, и тем обратить на себя внимание армянских войск. Халит-бею в этом случае была обещана войсковая помощь. По приезду в Ольты Халит-бей приступил к мобилизации, каковая не удалась. Особенно упорствовали туркмены, по отношению к которым применялись репрессии до расстрела включительно. Близкое знакомство Халит-бея с событиями в Чалдыр убедило его во вздорности слухов, которыми питали Эрзерум, почему он и держался пассивно. Все население убеждено в том, что вилайеты будут переданы армянам. В Ольтинском районе два орудия и пять пулеметов раз-

ных систем. В район Мерденека постепенно прибывают аскеры и добровольцы-курды.

Кульпинский район.

По агентурным сведениям, народная масса Кульпинского района жаждет твердой власти, чья бы она ни была. Она готова признать власть Армении, если будет уверена в своей неприкосновенности. Сам Шамил-бек, обладающий твердой волей, природным умом и дальновидностью не раз выражал желание присоединиться к Армении на “федеративных началах”, обещая поддержать всеми мерами, как престиж власти, так и авторитет Армении.

Шаруро-Нахичеванский район.

По агентурным сведениям, в Башнорашене штаб шарурских сил. Ими командует турецкий офицер Осман-паша. Местными силами командует Машади Алекпер Заманханов. 260 человек азербайджанских аскеров проживают в особых казармах. Во дворе школы 42 турецких аскера производят обучение местных татар. Имеется 2 орудие: одно - горное другое - полевое, и три арбы со снарядами. В Енгидже воинских сил нет. Поезда ходят от Давалу до Нахичевани и далее. Отопление - дровяное. У с. Али-Мамед на переправах работают 5 лодок только ночью, т.к. днем их обстреливают. Аралых-Башкенды и пять окружных селений держать нейтралитет и никому своих сил не дают. Между Нахичеванью и позицией проводится телефонная сеть; сеть эта продолжена и соединена со всеми большими селениями Зангибасара.

Ведибасарский район.

По агентурным сведениям в Боюк-Веди находятся 350 вооруженных местных татар. 50 турецких аскеров, по приказанию Нахичеванского командования ушли в Нахичевань под командой Нури-эфенди. Абась Кули бек письменно просил помощи у Халил бея, но последний отказал, якобы из-за беспокойства в Ордубатском районе. Единственная надежда на жителей Чаманкенда, которые обещали оказать вединцам содействие в случае наступления армян.

Зангибасар.

По агентурным сведениям, в Зангибасар прибыло из Нахичевани 10 турецких аскеров из 11-й дивизии. Упорно говорят о предполагаемом нападении на Игдыр и об изгнании армян из Сурмалинского уезда.

За последние дни среди жителей Зангибасара усиливается течение в пользу нас. Это течение вызвано блокадой и запрещением обсеменять нед-жерлинцам свои поля в полосе отчуждения (близ ст. Улуханлу). Зангибасарцы осведомлены и о “движении” большевиков на Баку, почему во главе нового течения стали исключительно состоятельные люди, как Алиевы и духовенство во главе с Молла Касумом.

Начальник Отделения, капитан Девоянц

Помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, ք. 278 - 279, 351: Պատճեն, մերժ նազիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками.
№ 17
К 23 мая 1920 г.

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, из Константинополя от 23 апреля национальные силы Мустафы Кемаля паши ("Миллие -Ташкилат"), после ничтожного сопротивления со стороны французов, занимают в Киликии город за городом, нанося немало жертв христианскому населению. Так, французы уступили национальным силам города: Аджин, Сис и целый ряд других важных пунктов. Французы спешно эвакуируют Мерсин и отходят к Адану. На киликийском и греческом фронтах командует всеми национальными силами турок, Генерального штаба полковник **Демирчи Эфе**, который имеет в своем распоряжении до 50.000 бойцов. Успехи национальных войск против французов сильно воодушевили местное мусульманское население и, как телеграфирует Кязим Карабекир паша, Национальные силы, сформированные в Диарбекире под руководством командира 13 турецкого корпуса, уже имели столкновение с англичанами в районе Сулейманиэ (Мосульское направление). С другой стороны, согласно телеграмме Кязим Карабекира паша, в Эрзеруме делают спешные приготовления, чтобы быть готовыми к началу операций на армянской границе. В ближайших к Константинополю вилайетах движение против национальных сил усиливается и распространяется с такой быстротой, что "Миллие-Ташкилат" принужден был перевести свой штаб из Ангоры в Сивас.

По агентурным сведениям, в Константинополе образована под председательством бывш. Харпутского губернатора **Али-Калиб бей** комиссия, которая при помощи курдов стремится, во первых, ослабить Национальные силы "Милли" и, во вторых, воспрепятствовать силой образованию независимой Армении. Хотя и было решено, что Али Калиб бей, вместе с членами

курдского клуба, выедет в Трапезунд, однако есть больше вероятности, что он направится в Харпут и оттуда будет руководить курдским движением.

Во всех приходящих один на смену другого турецких пр-вах, явно, в согласии с Национальными силами, существовали при Военном министерстве "Тешкилет Махсусиз" (Особый Отдел), имеющие назначение выселять и истреблять армян таким способом, чтобы официальные сферы не приняли бы на себя какой либо ответственности.

После занятия Константинополя Союзниками "Тешкилет Махсусиз", под председательством полковника Исмет-бея, переехал в Эрзерум.

По вновь полученным сведениям, в Айнтаб произошла резня армян. Для занятия Ангоры из Константинополя и Кастамунии идут экспедиционные правительственные отряды. Руководители "Милли" Мустафа Кемаль паша, **Али Фуат-бей и Бекир Сами-бей** переехали в Сивас и объявили мобилизацию всех способных к ношению оружия.

По агентурным сведениям, в Баязете находятся 360 турецких аскеров с 2-мя орудиями и 3-мя пулеметами (из 11-й дивизии) и патронный склад. В Карабулахе 200 курдов "Гамидиз" (пеших). Аскеры плохо одеты, большинство их босы. Оргов совершенно пуст. Все жители ушли в горы.

По агентурным сведениям, в районе Трапезунда расположены части 3-й Кавказской дивизии. В Оффе - один батальон, в Ризе полк небольшого состава, в Хамсикее один батальон, в Соук-су один полк, в Хопе - около одного батальона. В приморском районе всего 8 полевых и 6 горных орудий. Командующий вооруженными силами во всем этом районе - Али Риза-бей. Поддерживается связь с Аджарией. В Лазистане организовываются вооруженные банды. Командующий этими бандами Нури бей.

Турецкие войска концентрируются в районе Эрзерума и между Байбуртом, Мамахатуном и Калькитом. Между Гасан-Кале и Кепприкеем три батальона (в батальоне от 500 до 600 аскеров), повидимому из 9-й дивизии - командир отряда Решеф-бей. В этом же районе находятся 600 кавалеристов из банды Эюб-паши. В Кепприкее склады провианта и снаряжения. В Гасан Кале до 700 четников. Всего от Трапезунда до Караклиса по прямой линии около 15000 аскеров и четников. В Трапезундском и Эрзерумском вилайетах насильственная мобилизация от 18 до 32 лет.

Азербайджан.

По агентурным сведениям, между последовательными сторонниками коммунизма и азербайджано-татарскими "коммунистами" в Баку возникли крупные разногласия в связи с вопросом о ближайшей деятельности. Среди татарских "коммунистов" царит паника. В Баку с момента переворота непрерывно отягиваются отряды турецких аскеров, которые оперировали в Дагестан под руководством Нури паши и Кязим бей в контакте с повстанческими войсками Совета Оборона Северного Кавказа. В Баку находится Кязим-бей, а также, по слухам, Нури-паша и Халил-паша. Карабахские войска Азербайджана снимаются с фронта, часть расходится по домам, заявляя, что они большевики и не желают воевать, другая группируется вокруг генерала Шихлинского с лозунгом "Идем прогнать большевиков из Баку". В Казахском районе сконцентрировано до 4-х полков противника с артиллерией и конницей.

Азербайджанское пр-во сделало распоряжение о разборке второго пути от ст. Акстафа до ст. Сагиры. Весь строительный материал перевозится на строящуюся Баку-Джувинскую железнодорожную линию, где постройка моста подходит к концу, а укладка пути приближается к этому мосту.

Грузия.

По агентурным сведениям, в "Совете Оборона Грузии" вносятся проект координирования военных действий с Арменией. В районе Ашага-Серая (Борчалинского уезда), при разоружении мусульманских сел частями войск и гвардии произошли столкновения. Много убитых, как с той, так и с другой стороны. В разоружении мусульманских сел Борчалинского уезда наряду с войсками принимали участие и добровольцы армяне из окрестных сел. 8-го мая нач-к штаба Народной Гвардии Джугели с большим отрядом войск, при артиллерии, выехал в Борчалинский уезд. В районе Казбека "Советом Оборона Грузии" концентрируются новые войсковые части. Издан приказ о занятии Кобулет военной силой. В Кобулетах стоит уже грузинский броневик.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в Бардусский район прибыла турецкая дивизия. В Караурганском и Меджин-Гертском районах передвижений не замечено. В Ольтинском округе, по непроверенным сведениям, регулярных турецких войсковых частей нет. Имеются четники и запасные аскеры, кото-

рые являются инструкторами. Организация носит чисто местный характер, а цель - не допускать армян в Ольтинский округ.

Регулярные турецкие войска сосредоточены на границе 14-го года и ждут распоряжения двинуться вперед на соединение с большевиками. Мобилизация в Ольтинском округе дала 1.200 человек, кроме четников и аскеров из Турции, коих насчитывается до 500 человек. Сосредоточены они, главным образом, в Коссоре, Пеняке, Мушеге и Агундире, где и идут строевые занятия. Войска питаются от населения, что вызывает среди последнего неудовольствие. Военная часть подчинена Халил-бею, гражданская - Шуре.

Границы Ольтинского округа охраняются до 500-600 вооруженными четниками. У них имеются два горных орудия русского образца. Прислуга к орудиям турецкая. Снарядов много, склад которых находится в Ольтинской церкви (армянской), орудия стоят в Коссоре. Пулеметов - 7; 4 пулемета "Люиса", 3 "Максима" (пулеметы "Максима" в Коссоре, а "Люиса" в Агундире).

Зангибасар.

По агентурным сведениям, женщины и дети Зангибасара перекочевывают в Турцию. В Кяримбеклу прибыли из Турции турецкий офицер с 6-ю турецкими аскерами и мобилизовывают подводы для перевозки боевых припасов в Маку. На днях готовится выступление Зангибасарцев, которые намерены отрезать Гарнибасар от Эривани, причем, якобы ударная группа должна сконцентрироваться в Тазакендском направлении и выйти к шоссе. При успехе Тазакендской группы должны выступить Боюк-вединцы, которым поставлена задача -занять Камарлю.

Против Джафарабада и Паракара в окопах 400-500 вооруженных татар. Татары вооружены винтовками разных систем и распределены по боевым участкам на позициях по системам винтовок. Имеются переправы через реку у Рамазанкенда, Сеид-кенда (на лодках), Кяримбеклу, (на вновь выстроенном пароме) и близ Ранчпара.

Шаруро-Нахичеванский район.

По агентурным сведениям в этом районе ощущается сильный недостаток в патронах. Все свободные земли засеяны пшеницей, ячменем, чалтыком. Деньги и патроны получают в Нахичевани из Азербайджана через Персию (контрабандным путем).

Батумская область.

Грузинские войска медленно продвигаются к Батуму. По всей вероятности, они вплотную подойдут к Батуму, оставив небольшую контрольную зону, с городом. Батуми с районом (радиусом в 9 верст) будет находиться в руках англичан.

Начальник Разведывательного Отделения Штаба

Командующего войсками, капитан Девоянц.

Помощник, подпоручик Назарбеков.

ՀԱՄ, Զ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, բ. 122 - 122ա: Պատճեն, սերիազիդ:

Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующаеа войсками.
№ 18
К 3 июня 1920 года.

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, из Константинополя, турки организовали там Разведывательное Бюро, агенты которого должны работать на границах Грузии и следить за действиями и с движениями Армении. С этой целью завербовано много грузин и русских, владеющим армянским языком, которые в скором времени должны прибыть в Армению.

По достоверным сведениям, в Германии отпечатаны на один миллион фальшивых турецких бумажных лир, каковые будут отправлены на Кавказ. На этих бумажных знаках проставлены номера и серии настоящих бумажных лир, отпечатанных в тех же красках, почему очень трудно отличить их от настоящих. Отправка этих денег делается с целью помочь работе Азербайджана и, главным образом, деньги эти должны расходоваться в Армении, преследуя цель - окончательно уронить курс армянских чеков. Среди агентов этого „Разведывательного Бюро” есть и армяне, которые должны принимать участие в распространении означенных денег в Армении и, главным образом, в Эривани.

По полученным сведениям, **Али Калиб бей**, по соглашению с Константинопольским Курдским Клубом захотел организовать дерсимских и кайсарийских курдов против ”Национальных сил”, но т. к. его шифрованная телеграмма, направленная правительству, попала в руки партии ”Милли”, выполнить ему это не удалось. Он - же в настоящее время назначен губернатором в Трапезунде, где создал курдо-тюрокскую организацию для уничтожения национальных сил „Милли”. По сведениям, Али Калиб бей имеет намерение обратиться к армянской республике, дабы последняя приняла бы участие в борьбе и в боях, направленных против сторонников

Мустафы Кемаля. Он преследует две цели: во-первых, ослабить национальные силы "Милли" и, во-вторых, уничтожит армянские силы. Этой программе сочувствуют и курды, т. к. этим способом приблизятся к осуществлению своей цели, ибо известно, что турки стремятся дать автономию курдам, для воспрепятствования усилению Армении.

По агентурным сведениям, в районе Хопы (на Черном море) высажен небольшой десант красных войск. Баязет, по сведениям, постепенно превращается турками в базу военных формирований, припасов и агитации панисламизма, в специальных целях противодействия армянским начинаниям, как в пределах Закавказья, так и в Турции.

Азербайджан.

По агентурным сведениям, в пределах Азербайджана находится 11-я Советская Армия, штаб которой - в Баку. Командующий армией - Левандовский. К 22-му мая в районе Елизаветполя стояла 66-я дивизия, в состав которой входили; 6-й, 8-й, 2-й и 27-й пехотные полки, количеством около 3.600 штыков. В районе Акстафы - Отдельная Таманская бригада (штаб бригады в Казахе), в состав которой входят два Таманских конных полка. Штабы полков в Казахе: командиры полков: 1-го - Лагода, 2-го Погодин. Военный комиссар бригады - Кочетков. Таманская бригада входит в состав 32-й кавелерийской дивизии, штаб коей стоит около Акстафы в сел. Елизаветино. Из обоих Таманских конных полков до 22-го мая находилось в районе Карадаш, Чахмахлы, Кошкотан и Каравансарай до 1800 сабель, после чего они были оттянуты в Казах. В Казахе стояли 2 горные батареи, в Акстафе - одна легкая. В районе Казах-Акстафа находилось шесть отдельных пулеметных команд и три бронепоезда. Общее количество советских войск от шести до восьми тысяч. По непроверенным сведениям с 22-го по 24-е мая войска постепенно отправлялись в Баку для переброски их на Польский фронт. Последний эшелон, якобы, отправлен из Акстафы на Баку 24 мая. Задача этих войск заключалась в продвижении к Тифлису и Батуму, для действий против англичан.

По агентурным сведениям, азербайджанцы продолжают стягивать к позициям против Зангезура и Карабаха силы и укрепляться. В Дизакском направлении против нас стоят три отряда при 6 орудиях следующим образом: в Карягине - 2 орудия, 2 рагулярные сотни, 1 регулярная рота пехоты и местные вооруженные силы; в Гадрутском направлении 2 орудия, 1

эскадрон, незначительное количество регулярной пехоты и местные вооруженные силы. От Джебраила до района Тумаслу 2 орудия, до 1000 регулярной пехоты и конницы. В Ханкендах и Малибеклу стоит 1 пехотный полк, невыясненное количество конницы и 2 орудия. В Шуше 1 пехотный полк, 2 гаубицы и 2 орудия. В Аскеране 1 батальон и 1 орудие. По агентурным сведениям, в Агдаме 1 пехотный полк и конный дивизион. В Зангезуре от Мусульманляра до района Лачи[на] 1 пехотный полк, не более эскадрона конницы и одна батарея. Против Джеваншира установлено незначительное количество пехоты и 2 орудия. В полках до 1600 штыков.

Грузия.

По агентурным сведениям, англичане предъявили ультиматум Грузии о предоставлении им железнодорожной линии Батуми-Тифлис. Грузины в свою очередь предъявили контр-ультиматум об очистке Батумской области, но были принуждены уступить. По непроверенным сведениям, аналогичный ультиматум о предоставлении линии Баку-Батуми был предъявлен Грузии и Советской Россией. Ультиматум произвел удручающее впечатление на грузинские руководящие круги.

Во время боев в Батумской области грузины встретили энергичное сопротивление со стороны аджарцев. По требованию англичан, там образовалась Нейтральная Зона, которую грузины обязались очистить в 2-х дневный срок.

По сведениям, Центральный Комитет большевиков в Грузии ведет с Правительством переговоры о легализации партии. Ряд видных большевиков Грузии получили предложение о занятии ими ответственных постов. В договоре, заключенном между Грузией и Советской Россией имеются, между прочим, следующие пункты: 1) легализация партии коммунистов и 2) издание ими своего органа.

Объявление генерал губернатора Тифлиса о высылке беженцев и лиц неимеющих определенных занятий, исключительно направлено против русских и большевиков.

По сведениям, из Тифлиса возбуждение среди местных татар все еще продолжается. В Борчалу, во время армяно-грузинской войны грузинским пр-вом была организована Народная Гвардия из татар от 1000 до 1500 человек, каковая в настоящее время большею частью влилась в азербайджанские войска.

Карсская область.

По непроверенным сведениям, турецкие офицеры с командами аскеров проникают на нашу территорию, населенную мусульманами и молоканами, организуют их, как авангард турецких войск. Молокане и местные мусульмане вступили в полный контакт с армией Кямил-паши и намерены согласовать свои действия с турками. 4 турецких офицера и 15 аскеров прибыли в Башкей и Беккей. Эти офицеры были в Н. Селиме, где имели совещание с представителями молокан Карсской области.

Сурмалинский район.

По агентурным сведениям, в Аралыхе Башкендского района покинуты жителями селения Гедаклу, Эминджа и верх. Карабеглю, они переселились все в Турцию.

Курды района за Араксом в скором времени намереваются подняться на кочевку. Курды района Даш-Буруна - в горы Синака, что между Кульпом и Кагызманом; преобладающая часть курдов во главе с генералом **Шамшатдиновым** - на Арарате, а остальная часть, с Гамид-беком в горы над Орговым. В конце апреля, распоряжением властей, отправлено из Башкендского района 150 татарских верблюдов в Караклису Алашкертскую, для доставки в Баязет всего запаса военных припасов, находящихся там. Для той же цели затребовано из того же района еще 200 верблюдов для большей поспешности и интенсивности доставки.

Отношение курдов и татар изо-дня в день портятся; татары усиленно агитируют и интригуют против армян.

Зангибасар.

По агентурным сведениям, из Турции еженедельно прибывают 5-8 турецких асакеров-дезертиров, которые нанимаются к татарам на службу.

Батумский район.

Бои грузин с аджарцами начались по линии горы Далаха и долины Унхамур. Первоначальный успех был на стороне грузин, но аджарцы, собравши силы, повели контратаку и перебросили грузинские части на старые линии. Во время боев грузины потеряли до 100 человек убитыми и ранеными, в числе которых убито три офицера. Оставили 2 пулемета и от 40 до 50 тысяч патронов. 12-го мая было заключено перемирие.

По словам "Садан Миллет", сторонники независимой Аджарии (турецкая ориентация) увеличиваются в ущерб грузинской ориентации, в свя-

зи с неудачами грузин на фронте. Английское командование предложило батумским нефтепромышленникам до 1-го июня очистить все цистерны, в противном случае - будут произведены реквизиции.

**Начальник Разведывательного Отделения Штаба Командующего
войсками, капитан Девоянц
Помощник, подпоручик Назарбеков.**

ՀԱՄ, Ժ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, ք. 123-124: Պատճեն, մերժված:

Сводка
Разведывательного отделения штаба
Командующего войсками
№ 19
К 17 июня 1920 г.

гор. Эривань
Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По сведениям вполне достоверным, в связи с представлением Турции мирных условий ожидается падение кабинета **Ферида паши**. В Константинополе все время устраиваются на площадях и улицах митинги, на которых горячо обсуждаются текущие события. Действия против Кемаль паши и его сторонников развиваются очень медленно. Посланные из Константинополя добровольческие части против национальных сил частью примкнули к ним. Мустафа Кемаль паша образовал новый кабинет, куда входят: Мустафа Теми эфенди - Шейх Ул Исламом; Чами- бей (председатель "Федани Ватана") - комиссаром Внутренних Дел; Бекир Сами бей - Комиссаром Иностранных Дел; Джелалэддин-Ариф - комиссаром Юстиции; Гагги Бели - Комиссаром Просвещения; Доктор Атнаф - по общественному здравоохранению; Юсуф Кемаль - Комиссаром по экономическому вопросу; быв. Военный министр Тевки паша - Комиссаром Обороны (комис. по Военным делам); Исмаиль Тагев паша - Комиссаром Общественных работ и Исет-бей - нач-ком Штаба. Распоряжением этого пр-ва приступлено к мобилизации, обещая каждому добровольцу 50 турецких лир в месяц. Сторонниками Кемаль паши ведется сильная пропаганда против христиан. Во главе этой пропаганды стоит известная писательница **Халитэддин ханум**. По агентурным сведениям, телеграф из Кетак турками пренесен в Хорасан. 34-й турецкий полк квартирует в с. Тарсе. Ком-р этого полка - Семин бей. В Кетаке постройку новых зданий турки приостановили. Имеющиеся бараки разрушают и жгут. Богатое население эвакуируется.

Грузия.

По сведениям, согласно договору, заключенному между Грузией и Советской Россией в Тифлисе, стала функционировать Грузинская Коммунистическая партия, возглавляемая Закавказским Ц.К. коммунистов, членов которого насчитывается до 5000 человек. Из этого числа 3000 человек собираются выехать на Польский фронт; 200 чел. уже выехало, а остальные ожидают получения денег из Советской России, за каковыми уже выехал на Север. Кавказ некий Фигатнер. В Тифлисе образована комиссия для отправления амнистированных большевиков в Советскую Россию. По последним сведениям, восстание осетин в Южной Осетии против грузин ликвидировано.

Азербайджан.

По имеющимся агентурным сведениям, в Баку последнее время вновь прибывают советски войска. Отношения между пришлыми большевиками и татарской Коммунистической организацией весьма натянутые. Отношение к армянам хорошее. По сведениям, 10 грузин-офицеров, служивших в Азербайджанской армии расстреляны. Карабахский генерал-губернатор Султанов арестован и предается суду.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в Орта-кала (Кагызманского округа) стоит сформированный из турецких аскеров и дильхеранских и джемалинских курдов отряд приблизительно в 600 человек, при 2-х орудиях и 4-х пулеметах под командой полков. Ази-Шафи-бека и курда Гасан Аги Джамалинского. По сведениям, в с. Казнахсарче (юго-западнее Ардагана) состоялось совещание ольтинцев, в лице Джалал-бека, Заки бека и Ибрагим бека, и грузин в лице нач-ка Мусульманского дивизиона Бахши-бека, помощника нач-ка милиции - Сеид-бека и дадыгульского старшины. Цель грузин – подкупом склонить видных деятелей Ольтинского района на свою сторону. Последние ответили, что в случае, если Турция откажет им в помощи, они назначат грузинам свидание для переговоров о передаче этого округа Грузии. Азербайджано-турецкие аскеры усиленно распространяют слухи о начале боев с армянами, после Рамазана.

Камарлинский район.

По сведениям, среди вооруженных банд Ведибасара замечаются уныние и растерянность на почве замкнутости их от внешнего мира. Старое об-

мундирование превратилось в тряпье, а новых получить неоткуда. Холят в лохмотьях и завидуют нашим солдатам, которые хорошо одеты. Не менее озлобление вызывают среди татар слухи об отпуске нашим солдатам какао, сгущенного молока, тем более что в последнее время их почти лишили пайка, отпуская лишь хлебный рацион и полфунта риса в день. Вся надежда Бююк-вединцев возложена на Турцию, куда отправляются почти беспрерывно верблюжьи транспорты за снаряжением, но ни один из них по настоящее время не вернулся. По агентурным сведениям, с. Буганлу в последнее время превратилось в базу открытых и дерзких интриг правобережных повстанцев. Агитаторы почти ежечасно переправляются на нашу сторону с целью возбуждения мусульманских масс и нападения на армянские села. Немаловажную роль играет в этом деле турецкий офицер Нурали-эфенди, который систематически возбуждает население против наших властей. В том же духе работает житель с. Буганлу Сеид Мир-Садых, который имеет постоянную связь с Аралых-Башкендом и Бююк-Веди. Пользуясь громадным влиянием на своих односельчан, он на религиозной почве возбуждает фанатически настроенные массы против армян.

По сведениям, приехавшие недавно из Турции агитаторы хотели пробраться к джелалинским курдам, но они пропущены не были, по этому 1-го июня команда турецких аскеров, во главе с офицером и несколько сот вооруженных татар местного населения пытались усмирить их силой и вернуть все ограбленное курдами; кроме того, турки хотели заставить курдов организоваться и подчиниться местным властям. Отряду этому курды нанесли поражение, причем во время столкновения местные вооруженные татары, оставив турок на поле сражения, рассеялись по своим селам. Турки приняли по отношению панически бежавших татар самые суровые меры. Власть во всем неподчиняющемся нам районе переходить в руки турок, которые воспретили араратским курдам подняться на кочевки. Приказано всем оставаться на местах, впредь до окончательного выяснения вопроса с Зангибасаром. Скрытое брожение курдов против турок и местных татар все усиливается. Попытка уговорить турок на оставлять скот без кочевок - не увенчалась успехом. По агентурным сведениям, вооруженные нападения араратских курдов на татар между Аралых-Сурп-Оганом - Гасан-ханом систематически продолжают. Ими ограблено почти все имущество зангибасарцев, эвакуированное в Аралых - Башкенде и далее. Попытки ара-

лыхских, ведибасарских и зангibasарских главарей уговорить курдов и привлечь их на свою сторону не увенчались успехом. По сведениям, в Буюк-Веди одно горное орудие, специалистов артиллеристов нет. Пулеметов 4, из коих 3 ручных и 1 системы Максима; пулеметчики-турки, 9 человек, которые усиленно обучают местных татар пулеметному делу. В районе Буюк-Веди - Садарак около 500 вооруженных татар при 1 роте аскеров. На каждом вооруженном по 2 и 3 патронташа по 50 патронов в каждом. По требованию турецких властей, перед с. Рамазан-кенд, на правом берегу Аракса строится большая лодка, грузоподъемность которой должна достигнуть до 100-150 пудов. Лодка эта должна обслуживать Зангibasар, Башкенд и Ведибасар.

Зангibasар.

По вновь полученным сведениям, в Ильхи-Коруги находится 1 орудие. По спискам Зангibasарского Национального Совета, числится 467 аскеров, которые получают продовольствие от зангibasарцев. Телефонная линия проходит через Нахичеван-Давалу-Ташкенд-Ильхи-Коруги -Кяримбеклу, другая -между Донгузианом, Гаджи-Эйласом и Хачапарахом. 9-го июня из Булаг-баши прибыло 100 местных вооруженных татар с 6-ю турецкими офицерами, из коих 20 человек при одном офицере остались в Сарванляре, а остальные проследовали в Шорлу-Демурчи, в распоряжение Национального Совета. Сообщают, что ожидается еще 800 человек, которые, якобы, должны занять селение и станцию Улуханлу, со стороны Мухтарабада и Гюлиджана. По сведениям, вполне достоверным, за последние дни в Зангibasаре замечается большое оживление, так в 3 часа дня 10 июня татары Джафарбадского фронта открыли сильную перестрелку. Они все время укрепляют свои позиции бревнами в виде блиндажей. Под руководством турецкого офицера установлена телефонная связь между позициями Агаджа-Кишляг и Ильхи-Коруги. На Джафарбадском и Паракарском фронтах дней 10-15 тому назад насчитывалось вооруженных сил около 200-300 человек, а теперь число их значительно увеличилось. Обратить серьезное внимание на эти районы необходимо уже по одному тому, что дней через 10-12 начнется жатва пшеницы, чему татары помешают, тем более, что этому им сильно способствуют их позиции. По вполне достоверным сведениям, состоятель-

ные татары эвакуируют из пределов Зангибасара в сторону Нахичеван – Персия свои семьи и домашний скarb.¹¹⁵⁴

**За Начальника Разведывательного Отделения поручик по
адмиралтейству Ован Хан -Котурский.
Помощник, подпоручик Назарбеков**

ՀԱՄ, Ժ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, ք. 48 - 49: Պատճեն, մեքենագիր:

•

¹¹⁵⁴ Հարկ է նշել որ, Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի № 19-20 ամփոփագրերը առաջին անգամ հրատարակվել են Ս. Միրզոյանի կողմից, սակայն մեր այս ձեռնարկումը իրավամբ գործնականում առաջին փորձն է մի ամբողջության մեջ, բնագիր վիճակով ներկայացնել բոլոր ամփոփագրերը Տես Ս. Միրզոյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության պատմությունից //«Դրօշակ», քիւ 2 (1574), ապրիլ, 2002, էջ 110-117:

Сводка
Разведывательного Отделение Штаба
Командующего войсками
№ 20
К 6 июля 1920 года

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По сообщению из Константинополя, Чрезвычайный Военный Суд заочно приговорил к смертной казни **Мустафа Кемаля** и его сотрудников: командира 20 армейского корпуса **Али Фуада**, бывш. посла в Вашингтоне **Ахмет Русте[а]ма**, доктора Адана, его жену и полковника **Кара Валифа**. С другой стороны, делегация Тевфик паши получила совет со стороны дружественных кругов в Париже, отложить подписание договора, дабы придти в соглашение с французами и итальянцами, на счет внесения некоторых изменений в мирный договор в пользу Турции. Кабинет Фериды паши, по совету делегации Тевфика Паши и по требованию Султана, вошел в тайное соглашение с силами “Милли” для прекращения с ними борьбы и для заключения блока мусульман против мирного договора. Естественно, что сторонники “Милли” используют это соглашение для расширения своих рядов и усиления своего влияния. Форты Трапезунда взорваны англичанами. Командующий нахичеванскими силами получил от командира 11 корпуса предписание о немедленном отъезде в Турцию для формирования отдельной части, входящей в состав Милли.

Недавно была получена и прочитана в “Боюк-Миллет-Меджлис” (Большой Национальный Совет) телеграмма, направленная мусульманам большевиками. В телеграмме говорится, что великая революция по свержению царизма принесла свободу всем народам, в частности, туркам для защиты своих прав и интересов против ига Союзников. Турки прилагают все усилия и средства к тому, чтобы помешать разделу Турции и в частности, помешать выделению армянам земель из своей территории. В курдских сферах образовалось новое течение, которое не сочувствует условиям Мирного договора и не желает признавать турецкой власти, требуя полной

независимости Курдистана. Эта группа относится весьма благосклонно к сотрудничеству с Арменией и готова сговориться с нами для координации своих выступлений, для полного изгнания турок из Армении и Курдистана.

Персия.

В пределы Карягинского уезда, в Джебраил и далее в Азербайджан ежедневно через Персию, по берегу Аракса, при содействии персидских ханов, прибывают из Нахичевани как отдельные политические деятели, так и группы турецких офицеров. Цели их приезда различны. Большинство же взывает к Азербайджану о помощи и поддержке. До начала марта месяца с. г. Персия систематически поддерживала торговые сношения с армянами. Центром товарообмена служила деревня Мегри. К концу марта, нахичеванские ханы и ордубадцы в коллективной жалобе сообщили персидским пограничным властям, что персияне снабжают кафанских и зангезурских армян, якобы враждебно настроенных к персам, предметами продовольствия и провозят оружие. Персидские ханы, будучи связаны узами родства с ордубатцами и нахичеванцами, оказали последним свое содействие. После этого торговля с армянами была прекращена на два месяца. За это время в Тавризе шла определенная антиармянская агитация агентами Азербайджана, имевшая целью вызвать резню армян. Атмосфера в городе была настолько сгущена, что тавризский Муштеид принужден был обратиться с воззванием к народу, призывая не доверяться врагам и быть лояльным по отношению к верным армянам, не вмешиваясь в споры других. При содействии английских властей, находящихся в Тавризе, персидское правительство и пограничные власти сумели проявить по отношению к армянам добрососедские чувства и, благодаря своевременно принятым мерам, сумели прекратить провокационную работу темных элементов. С 10 го мая торговые сношения Персии с Мегринским районом возобновились.

Гохтан.

Из Маку в конце прошлого месяца прибыло в Яйджи и В. Аза, что в 10 верстах восточнее ст. Джульфа, на реке Аракс, сувари 125 человек, при двух турецких офицерах. Сувари вооружены каваллерийскими карабинами Маузера малого калибра. Обмундирование разнообразное, головным убором служат башлыки защитного цвета.

Г. Ордубат живет лихорадочной жизнью. Состоятельный класс покинул город, армяне ремесленники остаются на местах. Гора Хашли-Даг, что

в 5-ти верстах от Ордубата, укреплена татарами, расставлены пулеметы. В последние дни Эдиф-бей подготавливает нападение на Цгнах (Чананаб) и Гохтан. На двух русских офицеров, находящихся в его отряде, возложена организация пограничной охраны, комплектуемый из пеших и конных партизанов.

Советроссия (Азербайджан).

По агентурным сведениям, в Шушу прибыла рота 281 стрелкового Советского полка (32-й дивизии, 11-й армии) и конница в 122 человека. Находящиеся в Авдалларе и в Каладарасе два пехотных азербайджанских батальона поспешно уведены в тыл. В Варанде продолжаются частичные перестрелки армян с татарами.

15-го апреля с. г. между Турцией и Азербайджаном была подписана новая секретная конвенция во изменение военного договора, подписанного в ноябре месяце прошлого года. Наиболее интересными пунктами этой конвенции следующие: Ст. 5. Республиканское правительство обещает продолжать оказывать содействие в достижении военного сближения между Советским правительством и "Комитетом защиты прав Анатолии и Румелии". В случае необходимости, оно войдет само в это сближение (Союз). Ст.6 "Комитет защиты прав Анатолии и Румелии" будет иметь одного представителя при республиканском правительстве Азербайджана. Этот представитель будет облечен всеми полномочиями для ведения дел и разрешения всех вопросов военного, финансового и пр. характера, существующих между договаривающимися сторонами. Ст. 7. Представительство "Комитета защиты прав Анатолии и Румелии" категорически обещает, что в случае нападения Армении на Азербайджан и, Азербайджан категорически обещает, что в случае, если восточные провинции будут отданы и присоединены к Армении, обе договаривающиеся стороны будут защищать друг друга и действовать, как одна соединенная армия. Ст. 16. В случае если мирная конференция уступить восточные провинции Турции - Армении, следующие решения (одобренные делегатами и касающиеся мер, которые должно будет принять представительство) будут приведены в исполнение.

а) Достигнуть полного соглашения относительно завершения очистки Азербайджана через посредство курдских племен, живущих на территории Азербайджана согласно соглашения заключенного с этими племенами. Республиканское п-во соглашается разрешить организовать этапы на терри-

тории Азербайджана, дабы облегчить свободу действий и сотрудничество в очистке, сил Нури-Паши, участие которых в операции очистки (избиении)-решено. (§ 16 по прик. Военмина разъяснить офицерам и солдатам).

Батумская область.

С разрешения английских властей грузинские войска двигаются без выстрела на Батуми, занятие коего ожидается в первых числах июля месяца. Население не оказывает сопротивления.

Кульпинский район.

По агентурным сведениям, в Кульпинском пограничном с Турцией районе, разгорается старая вражда между курдскими племенами (зиланцами, касканцами и др.). В связи с этим, анархия в Кульпинском районе усиливается и глава организации Шамиль-бек Айрумлинский теряет под собою почву. Состоящие при нем турецкие аскеры, врач и др. оставят его в первую благоприятную минуту.

Ведибасар.

По сведениям, в районе Аралых-Башкенда большое накопление беженцев из Зангибасара. Местными властями срочно приняты меры к очистке района от беженцев и концентрации крупных сил для обороны. В Аралыхском районе полная растерянность, т. к. Ведибасар и Шарур в помощи им отказали, мотивируя тем, что самим грозит явная опасность со стороны, как Камарлу, так и Даралагяза и Зангезура. Ведибасарцы в приеме и помощи беженцам из Зангибасара окончательно отказали ввиду незначительного количества продовольствия. Во всех районах, от Нахичевани до Ведибасара полное замешательство и растерянность. Весь состоятельный класс эвакуируется в Персию, что действует удручающе на бедное население. В Ведибасаре происходит усиленная перегруппировка. По приказанию Абас Кули бека, все офицеры и руководители вооруженных банд откомандированы в окопы, где должны оставаться круглые сутки, ввиду заметного брожения среди вооруженных масс, явного недоверия к туркам и массового дезертирства по случаю полевых работ. Все посты спешно усиливаются, на каждом посту до 50-70 татар. В настоящее время в Ведибасарском районе зарегистрированы следующие силы:

В Буюк-Веди вооруженных . . . 700 человек (по 200 патронов на каждом).

Орудий горных 2

Пулеметов "Максима"	3	
„..... "Луиса".....	6	
Пулеметчиков	40 чел. (из коих 20 турок)	
Артиллеристов	11 (из коих 1 офицер)	
В сел. Ширазлу вооруженным	65 офицеров - 1; Чаушей	2
Тайтан 60	„ 1 „	1
Реганлу 63	„ 1 „	1
Халиса 48	„ - „	1
Горован 54	„ 1 „	1

Количество конных доходит до трехсот человек, из коих до ста человек с саблями, и остальные с револьверами системы "Маузер". При коннице 6 офицеров, из коих 4 турка..

Среди татар Ведибасарского и других, прилегающих районов, замечается сильное разочарование в турках и азербайджанцах.

Дезорганизация с каждым днем увеличивается. В массе полная уверенность, что главари повстанческого движения и турки в последнюю минуту изменили народу и предались армянам. Слово "измена" висит в воздухе и как яд отравляет и убивает дух, даже наиболее сильных и бодрых. С другой стороны, действия курдов, открыто выступивших против татар, в дни Зангибасарского мятежа, совершенно озадачили одураченную своими вождями массу, больная фантазия которой создала новую версию о союзе армян с курдами и координации их действий против татар.

Врид. начальника Разведывательного Отделения Штаба Командующего Войсками, Поручик по адмиралтейству Ован. Хан-Котурский.
Помощник, Подпоручик Додохян.

Секретно.

Приложение к сводке № 20

Дислокация Советских войск в:

Азербайджан -11-я Советская Армия. Штаб в Баку. Командует Леван-довский.

20-я пех. Дивизия - Штаб в Гандже. Командует Великанов №№ полков от 175 до 178

16 легких орудий

4 гаубицы Гянджа и Акстафа.

32-48 пулеметов

6-7 тысяч штыков

28-я пех. дивизия - Штаб в Баку. Командует Нестеровский

8 легких орудий

4 гаубицы

32 пулеметов Баку, Баладжары, Ялама и по деревням

6 тысяч штыков в районе Баку

(По последним сведениям, 28-я дивизия переброшена на Польский фронт)

32-я пех. дивизия - Штаб в Агдаме. Командует матрос №.

№№ полков от 280 до 288

12 легких орудий

4 гаубицы Карабах

28 пулеметов

6-7 тысяч штыков.

Кавалерийский корпус - Штаб в Евлахе. Командир неизвестен.

В состав корпуса входят:

Одна дивизия и одна бригада

8 орудий

24 пулемета Евлах. Нуха[ы]. Закатала. Казах

3000-3500 сабел

(В состав кавалерийской бригады входит 2-й Таманский конный полк, оперировавший в Казахо-Делижанском районе)

4 бронированных поезда ("Третий Интернационал", "Красный Дагестан", "Красная Астрахан", "Тимофей Ульянов")

4 легких орудия на броневиках, по одному на каждом.

Всего на территории Азербайджана русских войск:

18-20 тысяч штыков.

3000-3500 сабел.

120-150 пулеметов.

42 легких орудия.

12 (по меньшей мере) гаубиц.

Примечание: Экипировка советских войск в Азербайджане плохая. Многие красноармейцы босы и в лохмотьях. Преобладают юнцы. Многие без оружия. Состояние оружия отвратительное. Винтовки в ржавчинах,

штыки погнуты, а часто совсем отсутствуют. Приклады расщеплены. Мушки сбиты.

В кавалерии аммуниция и кони также в плохом состоянии. В частях замечаются обилие телефонных аппаратов и проводов. Все советские пехотные полки - 2-х батальонного состава.

Район Черноморского побережья - 9-я советская Армия. Штаб в Екатеринодаре.

Новороссийск - 9-й и 22-й пех. полки (22 дивизии)

Новороссийск - Туапсе 191 и 192 пех. полки

Джубга - 194 пех. полк.

Южнее Джубги - 7-й артиллерийский полк (3 полевые батареи)

Адлер - 298 пех. полк и Штаб 1-й бригады (Комиссар Савченко).

Сочи - 34-я стрелковая дивизия (12 батальонов по 300 человек в каждом).

Полковник Василенко бывший офицер для поручений при адмирале Колчак.

6-й пех. полк (3-й пех. бригады)

34 -артиллерийский полк (3 батареи по 4 орудия в каждой)

Район Дагестана и Владикавказа.

Темир -хан -Шура - Штаб 1-й армии (Генерал Смирнов, дивизия Кура[и]шкина).

Владикавказ - Штаб 10-ой Армии (Терской)

38-й пех. дивизия

Район Кавказского хребта:

Мамиссонский перевал - Отряд осетин - керменистов

Рокский перевал

Ларс - Отряды чечевцев и ингушей.

Казбек - Части 38-й дивизии (10-й армии).

Дислокация турецких сил группирующихся на границе Армении:

15 турецкий корпус - Кязим Карабекир паша.

Эрзерум - Штаб 9-й дивизии- Рушти бей.

„ „ 17-й пех. полк.

Гасан-Кала - 28 пех. полк (Штаб): одна батарея 4 горных орудия.

Тортум - Два батальона 28-го полка.

Бардус - Один батальон 28-го и части 29 пех. полка.

Хорасан - Штаб 12-й дивизии - Халил бей.

Зивин - 4-й пех. полк.

Кеприкей -35-й пех. полк.

Караклиса (Алашкертская) -36-й пех. полк.

Примечание: Части 36-го пех. полка замечены в Ольтинском районе.

В поход в сторону Ольты - 3-я дивизия –Халить бей.

7-й, 8-й и 11-й пех. полки.

Всего в дивизии от 1100 до 1500 штыков.

Аскеры одеты скверно, но хорошо вооружены.

Между Трапезундом и Эрзерумом замечены части 31-й дивизии, двигающиеся по направлению к Баязету.

11-я пех. дивизия - Штаб в Баязете.

Баязет -18-й пех. полк.

Ван - 32-й пех. полк.

Баязет- Арча -33-й пех. полк.

Примечание: В полках, группирующихся на границе, количество штыков редко превышает четырехста.

Иррегулярные части.

Мерденекское направление -1200 человек.

Ольты - Батальон Эрзерумской жандармерии в количестве 350 чел.

К северу от Ольты - Банда в 1500 человек.

Между Ольтами и Трапезундом - (главным образом в Гасан-Кале)- 1600 человек иррегулярной конницы.

В Трапезунде –Батальон жандармерии -300 человек.

Примечание: В случае надобности, Лазистан может выставить до 15.000 лазов.

**Врид. Начальника Разведывательного Отделения Штаба Командующего
Войсками, Поручик по адмиралтейству Ован Хан-Котурский.
Помощник, Подпоручик Казарбеков.**

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, g. 1, q. 33, p. 40 - 43: Պալիսին, մերմազիր:

**Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками**

Карта 5 верстка

№ 21

К 3 сентября 1920 года

Турция.

По достоверным сведениям, **Чичерин** послал **Фериду паше** телеграмму с предложением примкнуть к Мустафа-Кемалю паше, обещая денежную помощь, в помощи же войсками Чичерин отказывает, мотивируя свой отказ событиями на Польском фронте.

В Эрзеруме и Ангоре определенно поняли, что от русских большевиков помощи им не будет. Для укрепления Каракея из Энкюры в Эрзерум доставлено 3 скорострельные пушки.

Начальник Штаба корпуса полковник Мустафа бей отправился на Сарыкамышский фронт. Согласно телеграммы из Энкюры, Великое Национальное Собрание потребовало от Османа Аги, находящегося в Керасунде, 200 милиционеров, которые отправляются в Энкюры. Для них отправлено 25 ящиков военных припасов. Из Трапезунда прибыло в Эрзерум 30 офицеров для национальной организации, но вряд ли они достигнут цели, ввиду плохого отношения населения к военным.

Занятие греками Эдирнея произвело на население Анатолийского побережья большое впечатление, стали понимать, что Милли потеряла свое значение. В Эрзеруме в последнее время спокойно.

Организующийся в районе Хопа милиционный отряд именуется “Отряд мусульманского населения Батума”. Начальник отряда - Осман бей из Хопа. Большинство в отряде грузины - мусульмане. Правительство снабжает их оружием, припасами и продовольствием.

Кязим Карабекир паша находится на фронте, где часто видится с большевиками и их командирами. Его заменяет в Эрзеруме Кязим-бей. От Кязим Карабекира паши на имя ком-ра 3 отряда получена спешная, секретная телеграмма следующего содержания: “Ввиду того, что находящиеся в Тра-

пезунде склады нашими врагами - англичанами могут быть реквизированы или уничтожены, назначить к охране весь батальон". Отряд, находящийся в Трапезунде и в с. Мачка-Ханс - 2 полка, числом до 600 человек. Из Эрзерума для этого отряда прибыло 2 тяжелых орудия. Настроение трапезундского населения неопределенное. Ездившие в Крым офицеры вернулись. Они сообщают, что Крымские мусульмане помогать им не могут, что большевики ведут упорные бои на Польском фронте и придут на помощь Турции лишь по окончании этих боев.

Организованные в Ване 2 запасных полка названы "зелеными". В Каракойне и в районе идет обучение милиционного батальона, числом в 400 человек. В Трапезундском районе недостаток продовольствия, почему войска жалуются и постепенно дезертируют. В Трапезунде имеется 350 ящиков военных припасов.

По приказанию Кязима Карабекира паши сформированы 2 добровольческих батальона - Тортумский и Парпманский.

Из Эрзерума прибыл в район Цертуса конный полк в составе 400 всадников.

В Тазакертском участке около 2000 человек регулярных войск с 2-мя пулеметами под командой капитана Мундис эфенди. Ввиду предстоящей жатвы, замечается среди мобилизованных сильное дезертирство.

Эюб паша в Эрзеруме просил у Кязим-Карабекира оружия и разрешения формовать курдский отряд, но Кязим Карабекир отказал ему, говоря, что курды изменники и союзники Армении.

В последние дни отмечено просачивание отдельных воинских групп - большевиков из Азербайджана в Турцию. В Ольтинском районе отмечено присутствие 400 красных - русских, в рядах турецких войск и до 300 человек в Хорасане - главным образом пропагандистов.

Ардаган - Ахалкалаки - Борчалу.

Среди мусульманского населения Ардаганского округа ходят слухи, что, якобы, в скором времени округ перейдет к Грузии. Замечается пропаганда в пользу Грузии.

2-я легкая батарея, в составе 4-х орудий расположилась в северной части Ардагана.

От Ардагана до Ардвина расположены 9-й и 12-й батальоны, конный мусульманский дивизион и 2 батареи, 2 роты 12-го батальона стоят в Ни-

колаевке, 1 рота - в Кипзотамале. В Ардагане стоят 1 рота 12-го батальона и рота 9-го батальона. В южной части команда пеших разведчиков 12-го батальона в составе 80 штыков.

В Ардагане из Ахалкалаки отправлена 3-я горная батарея и 2-й пехотный полк, в составе 400-500 всадников. В Ахалкалаки стоит пешая Народная гвардия до 200 человек. Там же 12-й батальон в составе 531 солдат. Ком-р батальона - капитан Габичевадзе. Из Ахалцыха в Ахалкалаки прибывает новый отряд в составе 7-ми офицеров и 800 солдат. Нач-к отряда - ген. Арджеванадзе. Нач - к гарнизона Ахалцыха и всей группы войск - Лагидзе. Пограничные посты расположены следующим образом:

1-й пост в с.Троицкое - 30 солдат. Нач- к -лейтенант Магалашвили.

2-й пост в с. Орловка 12 солдат. Нач-к - поручик Киквадзе.

3-й пост в с. Гореловка - 8 солдат. Нач-к - капитан Константинов.

4-й пост в с. Богдановка - 8 солдат. Нач -к поста, он же к таможни - Сараджев.

5-й пост в с. Кури- дадеш - 8 солдат, 1 офицер.

6-й пост в с. Карзах - 18 солдат, 1 офицер.

На шоссе в двух верстах от нашего пограничного поста - сел. Баримеется в землянках скрытый пост из 6-ти солдат, без офицера.

В Ахалкалаках в патронном складе имеется от 180 до 200 ящиков патронов и 1000 винтовок, сильно попорченных.

По точным сведениям, на ст. Садахло сосредотачиваются грузинские войска с целью противодействия большевикам Азербайджана.

Молокане сильно вооружены. Воронцовка имеет пулеметы и 2 горных орудия и может выставить от 1000 до 1500 вооруженных.

В Екатеринфельде и во всем районе стоит Народная Гвардия. Штаб в Екатеринфельде. Там же ружейные и артиллерийские склады. Число гвардейцев в Екатеринфельде не превышает 200 и в Д[ж]агет-Хачене 150 человек. Имеются сведения, что большевики двигаются по нейтральной зоне, дабы после ее занятия открыть военные действия против Грузии. Татарское население Борчалу выказывает сочувствие своим азербайджанским сородичам и готово помочь им, ударив в тыл грузинским войскам. Поэтому грузины помещают в татарские села свои гарнизоны от 15 до 25 человек. Грузинский бронированный поезд № 4 “Смерть или победа”, стоявший на ст.

Ашага-Сараль, ушел в районе Пойлы. Алавердский завод работает в зависимости от запаса каменного угля.

Советский Азербайджан.

По имеющимся сведениям, большая часть красных войск расположена на грузино-азербайджанской границе. Русские имеют в татарском Татлу 2 орудия и в начале Аксибаринского ущелья, в полуверсте от д. Алпаут 4 орудия и 8 пулеметов. На границе татарской Аксибары на постах стоят красноармейцы, а татары убирают и вывозят хлеб. Среди населения распространяется большевистская литература.

В Азербайджане большевики вербуют татар-добровольцев для отправки их в Россию. В Карамурате ожидаются советские войска для разоружения татар от Елизаветполя до р. Тауз. Татары в панике бегут в горы. В Азербайджане муссаватисты готовятся к нападению на большевиков. Большевики оттянули посты с Казахо-Шамшадинской границы.

По агентурным сведениям, в районе Казаха сосредоточено около 8 батальонов пехоты при 5 батареях и 4 эскадронах Кура[и]шкина, из них 3 батальона и 2 батареи получили направление на Узунталу. В резерве у них 2 конных полка по 600 сабель, и в районе Ганджи - части 20-й 28-й дивизии.

По агентурным сведениям, в Чахмахлы стоит 1 рота пехотного полка, 1 сотня конных красноармейцев. В этом направлении 2 горных, 2 полевых орудия.

Большевики посылают войска к Красному Мосту на грузинскую границу. Часть их с 4-мя орудиями находится в Салохлу. В районе ст. Тауз стоит батальон красноармейцев. Между Таузом и Акстафой 2 батальона смешанных красноармейцев, большинство - татар. 20-ю дивизия из Елизаветполя отправили в Баку.

Зангезур.

Положение населения плачевное. Большевики зангезурцев и сисианцев обезоружили. У крестьян забирают скот, лошадей, хлеб и конфисковывают имущество. Крестьяне после 8 часов вечера не имеют права выходить из домов и без разрешения Ревкома не имеют права ходить в другие села. Около 300 человек пехоты расположены в Сисиане, в Базар-чае - 60 чел. пехоты и конницы и 4 пулемета. В Каладжике - 20 человек и 4 пулемета, Ангелауте - 150 чел. пехоты и одно орудие. В Караклисе 20 чел. пехоты. 2-

й конный полк красных в Нахичевани, солдаты полка болеют, там же находится 200 человек конницы, из татар, под командой 6 турецких офицеров.

Армения и Европа.

Отсутствие связи с европейскими центрами, отсутствие информации об армянских делах, порождает массу слухов, самых невероятных.

За границей, особенно во Франции, считают Армению бесповоротно вошедшей в орбиту Советского влияния.

В Англии смотрят на положение более оптимистически. С усилением влияния клерикальной партии, значение которой весьма велико в Лондоне и правительственных кругах, вопрос об Армении продолжает интересовать многих и дебатироваться в различных сферах.

Особенно большое значение имела для нас поездка в Лондоне представителей армянского духовенства, к голосу которого за границей прислушиваются. Эта поездка, помимо усиления общего интереса к армянскому вопросу, создала также почву для клерикальной партии, которая усилила свою агитацию в пользу Армении и вопрос с чисто материальной и практической платформы перенесла на почву религиозную, на почву отстаивания прав старого христианского народа и его культурной роли на Востоке.

Приложение к сводке № 21.

Перевод с турецкого.

Копия документа, посланного Национальным Правительством Турции Комкору Карабекиру паше.

1 августа 1336 г. (1920)

Национальное Правительство

В Энкюры

Кабинет Шефа Ген. Штаба

Его Превосходительству Командиру

15-го корпуса и Командующему

Армянским фронтом Кязиму Карабекиру паше

Ваше Превосходительство.

Представительное Собрание под председательством Мустафы паши, ознакомившись с мотивами, представленными Вами, а также **Селяэддин беем** Великому Национальному Собранию и находя вне всяких подозрений чувства Вашего патриотизма, доказанные Вами на деле, поручило мне передать еще раз следующее.

Представительное Собрание, несмотря на слабость нашего положения, а также на внезапное нападение Греции, сохранив веру и хладнокровие, не падает духом, т. к. такое положение вещей имело еще со времени Эрзерумского конгресса, и соответствующие к тому меры были приняты.

Вы видите из тайной переписки между нами и Высшим Командованием, что действия, которые решат судьбу нашего народа и даже всего мусульманского мира и Ислама, будут иметь европейское, а также центрально-азиатское значение. В этих странах кровь продолжает литься и теперь. Турецкая армия ценою жертв должна обеспечить за нашим народом свободу, которую она ему обещала.

При таком положении дел, все любящие родину, узнав о стремлениях Ваших к сепаратным действиям, впадают в уныние.

Вы находитесь во главе двух корпусов, заслуживающих по всему нашему уважению и доверия.

Между тем враги наши, с их проклятыми друзьями, ждут расчленения наших сил, и нарушения нашего единства; они рады каждому явлению в этом направлении.

В надежде, что Вы, присягнув личной и служебной честью быть верным “Комитету Защиты прав Анатолии и Румелии” и Национальному Собранию, которое ни что иное, как соединение сих двух учреждений, не допустите, чтобы положение это продолжалось в дальнейшем.

Мало вероятно, чтобы Армения, будучи занята нашим союзником Азербайджаном, была способна произвести нападение на Ваш район.

Халил паша, находящийся в составе командования турецко-азербайджано-русских сил, нас успокаивает письмом из Москвы указанием, что Армения, в случае нападения на наши границы, встретить себя в тылу угрожающую силу.

Следовательно, нужно, чтобы корпуса, находящиеся под Вашим командованием и являющиеся как резервные части турецкой армии, до 1 августа выступили, за исключением, одной дивизии на случай возможных осложнений, против греческих сил и сосредоточились бы в известных Вам районах.

Неповиновение Ваше этому приказанию должно оказать очень неблагоприятное действие на солдат, готовящихся к решительному выступлению против греческих сил.

Соображения, которыми Вы мотивируете сепаратные Ваши стремления, Великим Национальным Собранием приняты во внимание. Ваше предложение о необходимости введения в определенные военные рамки дела организаций разбойников, не поддающихся никакой дисциплине. Собранием одобрено, и нужные в этом направлений распоряжения сделаны 16 июля.

Великое Национальное Собрание решило также сохранить за Селяэддин беем командование Сивасским корпусом.

В этот исторический момент, когда мы окружены готовыми к мести врагами, на Вас лежит ответственность за тяжесть положения.

Тяжесть эта беспримерна в истории и в этом мы полагаемся на чувство самосохранения народа.

Отстаиванием своих сепаратных стремлений Вы расчленили наши силы, чем вызовете на себя проклятие будущих поколений.

Ввиду того, что данные Вами объяснения приняты Собранием в соображение и указанные меры проводятся, уверен, что Вы не должны отказать действовать в согласии с нами. В противном случае, сепаратные Ваши действия, которым нет никаких оправданий, будут рассматриваться как измена.

Ставлю Вас в известность, что Главное командование ожидает от Вас телеграфного ответа в течение двух дней.

Генерального Штаба Полковник Исмет”.

С подлинным верно: Начразот Шт. Ком. Войсками, Поручик по Адмиралтейству **Ован Хан-Котурский**.

Р. С. Судя по поступающим сведениям, а также по ходу действий, возможно допустить, что от Карабекира паши последовал положительный, но запоздалый ответ.

Х. К. Врид. Н-ка Разведывательного Отделения Штаба Командующего войсками, Поручик по Адмиралтейству Ован Хан-Котурский.
Помощник, Подпоручик Додохян

Հաշտատանի Հանրապետության արխիվ (Բնույն), քիվ 25/25:
Պատեն, մեքենագիր:

Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 22.
К 25 сентября 1920 года

Турция.

Через Маку в Ангору проследовали: 1-й секретарь Полномочного представителя Российской С. Ф. Республики при Национальном Правительстве Турции (Мустафа-Кемаля паши) Утман-Ангорский и 2-й секретарь Багиров (мусульманин, народный учитель). Полномочным представителем Р. С. Ф. Республики при Пр-ве Мустафа Кемаля паши назначен Элиава.

Советский Азербайджан.

Халил паша, возвратившись из Москвы, был торжественно принят и назначен н-ком Экспедиционной армии. Армия эта должна комплектоваться из всех мусульман, населяющих Совдепию и Красный Азербайджан. Цель отряда - связь с Анатолией.

В первых числах августа прибывшие мусульмане отправлялись в м. Курясы, где их снабжали вооружением, снаряжением и обмундированием. Команда на русском языке. Кадры взяты из 11-ой советской армии. Пока формируются 2 кавалерийских дивизии, и конно-горная артиллерия (12 орудий) и конно-пулеметные команды (бронированные двуколки). 3-я кавалерийская дивизия будет формироваться в Темир-Хан-Шуре, начальником которой будет лицо влиятельное и популярное среди горцев. **Халил паша**, после трехдневного пребывания в Баку, выехал в Карабах в сопровождении 6 офицеров и 20 аскеров с 2-мя легковыми автомобилями и одним грузовиком, а оттуда через Маку в Турцию.

Движение отряда предполагается начать в конце сентября или в начале октября. Части красной Армии, оперирующей в Азербайджане, прекрасно вооружены пулеметами Максима и Льюиса, но винтовки в очень плачевном состоянии; 60% негодных.

На ст. Евлах и в районе войсковых частей нет. Станции охраняются 10-15 красными. На ст. Акстафа стоит 1 взвод большевиков, а на линии ж. дороги - 1 эшелон солдат, состоящий из армян и русских и направляющийся в Ростов. На линии Елизаветполь-Акстафа имеется 1 бронированный поезд. В Казахе и в районе расположено 800 большевиков. В городе Казахе стоит 1 рота и 1 орудие, и по слухам 8 орудий отправлены на грузинский фронт. Находящихся в Баку русских войск насчитывается до 7-8 тысяч.

Муссаватисты припрятанное ими оружие из центральных пунктов отправляют в темные уголки, заселенные мусульманами, и ожидают благоприятных условий для восстания. Русские относятся ко всем с подозрением. В Казахе все учреждения в руках татар. Приказом за № 352 решено призванных мусульман старше 25 лет немедленно освободить от службы, взамен освобожденных составить наряд по набору мусульман справедливой жеребьевкой лиц возраста от 19 до 33 лет включительно. Этим же приказом объявляется, что мусульмане, вступившие в ряды армии, вместо других за взятку или путем подкупа, в возрасте от 19 до 33 лет, возвращению из армии не подлежат.

Баку по многим вопросам чрезвычайного характера не считается с Москвой, проявляя инициативу и особенную активность в отношении армян и партии "Дашнакцутюн". В Баку прибыли в большом количестве раненые. По одним слухам, они прибыли из Персии, с английского фронта, по другим, с фронта восставшего против большевиков Кучук хана. Эти бои павели большой страх и ужас на большевиков, т.к. англичане употребляют в бою танки, аэропланы и удушливые газы. Нападение татар в Аксикабаринском направлении в половине августа объясняется желанием последних воспользоваться посевами этого района, для чего они обратились за помощью к большевикам, но последние в этом отказали, ввиду перемирия.

В районе Елизаветпольской губернии сформирован красный Арешский армянский полк, на который советский командарм не надеется, боясь перехода армян на сторону армянских правительственных войск. Мусульмане Казахского района, расположенные на территории Азербайджана, удивлены решительными боями армянских правительственных войск с большевиками. Армянское пр-во, охраняющее свой народ от вторжения большевиков, стало чрезвычайно популярным.

Русские большевики Баку считают воротами на Восток. Видя, что от армян мало пользы, они переменили свою политику в сторону татар. Ответственные посты дают татарам, которые в свою очередь, армян-большевиков предводителей отправляют в Россию, так напр., **Микоян** отправлен в Москву. Отношение к армянам ухудшилось.

В городе Баку продуктов нет. Рабочие, получая 1 фунт хлеба и 6000 р. жалованья, ввиду ужасной дороговизны ничего приобретать. Армяне-рабочие в большинстве отправляются в Карабах; недовольство большевиками возрастает.

50 % русских - большевиков-солдат болеет малярией.

Мобилизация татар в Азербайджане проходит без успеха. Молодежь поднимается в горы.

В районе Башкенда муссаватисты вытеснили татар большевиков, последние угрожают возвратиться и наказать виновных.

Грузия.

В районе Закаталы формируется отряд Особого назначения под командой Воронова, для вторжения в Грузию с целью захватить власть. Движение отряда предположено приурочить к выступлению грузинских большевиков. Ожидают, что в Телави, Гори и Ахалцых население притесняемое грузинскими властями, пойдет навстречу красной армии, которая будет расти по пути через Ахалцых, постретившись с восставшими аджарцами, превратит Черное море в Красное.

Персия.

В Тегеране произошел переворот. Кабинет **Восук-Доуле** свергнут, у власти демократы. Тавриз в руках демократов, объявивших независимость этой провинции, ныне именуемой “Азатастан”. В Тегеране ныне демократический кабинет **Мушира-Доуле**. Хотя правительство и демократическое (антибританское), но также, повидимому, находится под влиянием англичан. Части казачьей бригады до 1000 всадников в Тавризе участия в перевороте не принимали. Около 300 всадников отправлено в экспедицию против **Кучук-хана**, который в свою очередь не сошелся с большевиками.

Персидские войска заняли Решт и Энзели, в первом уничтожено 5000 русских.

Нахичеванский район.

Почти половина красных войск небоеспособна (лежат больные, ввиду сильной эпидемической малярии), остальная масса красных войск не представляет из себя особенно боеспособного элемента. Командует большевистской бригадой в Нахичевани русский, бывш. офицер Нижегородского драгунского полка, а **генерал Салимов** занимает одну из второстепенных должностей. Из ханов в Нахичевани остался лишь **Рагим-хан**. Нахичеванские ханы бежали частью в Маку, частью в Тавриз, часть увезена в Баку.

Большевистских гражданских управлений и учреждений пока нет. Вся власть сосредоточена в руках военных. Комиссаром русской 28-й кавалерийской бригады, части которой стоят в Нахичевани, назначен **Гершович**. Комендантом Нахичевани - **Штоль**. В Нахичевани издается газета "Красный авангард". По последним данным, красные оставляют Нахичеван.

Армия Врангеля.

За последнее время были высажены **ген. Врангелем** следующие десанты:

1-й - Приморско-Ахтарский, достаточной силы, командует **полковник Назаров**.

2-й - на косу, севернее Ейска, большой силы, чем первый, командует **полковник Корольков**.

3-й - десант небольшой, усиленный иногородними и казаками, между Мариуполем и Таганрогом.

4-й - Ачуевская коса, ст. Гривенская (устье притока Кубани). Командует **полковник Будаков**. Усиленно пополняется иногородними и казаками, ушедшими от большевистской мобилизации в камыши.

5-й - Нет сведений о десанте около Темрюка.

6-й - Абрау-Дюрсо. Есть донесение, что из под Тоннельной занято под командой **полковника Лебедева**, который соединился с зелеными, прекрасно вооруженными и организованными. (Зеленые состоят из старых "зеленых" и остатков Кубанской и Добровольческой армии).

7-й - Анапа - главный десант. Командует **генерал Улагай**. Нач-к Штаба **генерал Драченко**. Ком-р корпуса **Шифнер Маркевич**, нач-к дивизии **генерал Бабиев**. Предположение, что заняты Новороссийск, Тоннельная, Крымская, Георгиевская, Н.Троицкая, Славянская, Петровская (Томский отдел).

8-й - Броневой дивизион - 70 броневиков в одном из десантов. 2 кубанских пулеметных полка по 240 пулеметов и 3 кубанских военных училища (юнкера). Приблизительно общие десантные силы до 20.000 человек, исключительно кубанцев. В Крыму кубанцев нет.

9-й - Часть Баталпашинского отряда и Баталпашинск заняты. Работает **генерал Хвостиков** с повстанцами. Связан с Феодосией. (Куб. пр-во).

По последним сведениям, десант носил характер налета и возвращен обратно почти без потер.

Врид. Н- ка Отделения, Поручик по Адмирал. Ован Хан-Котурский
Помощник, подпоручик Додохян

Приложение к сводке № 22

Копия договора между Персией и Турцией.

§1. Границы довоенного времени между Турцией и Персией уважаются обоими государствами.

Примечание: Пограничная линия между Урмией и Керманшахом должна быть утверждена смешанной комиссией от представителей 2-х государств.

2. Турция и Персия согласны поддерживать друг друга при всяких случайностях и содействовать экономическому и военному их развитию.

3. Турция соглашается подписать аналогичный договор также с русскими большевиками.

4. Турция и Персия связываются вооруженной силой защищать свою независимость, не допустив вторжения врагов в свои пределы и вмешательства во внутренние дела.

5. Турция и Персия, как магометанские государства, обязаны разрешать спорные вопросы между другими магометанскими государствами. Они согласны образовать смешанный Совет, долженствующий определять обязанности каждого из государств и общее направление их деятельности. Подписавшиеся стороны согласны содействовать проведению в жизнь принятых решений.

6. Турция и Персия признают магометанское правительство в Азербайджане и его территорию.

7. Персия признает и объявляет договор, подписанный в Англии, аннулированным.

8. Пограничная линия между Турцией и Азербайджаном должна быть утверждена комиссией от представителей Турции, Персии и Азербайджана.

9. Настоящее соглашение входит в силу со дня его подписания.

Подписали: Кучук хан, Мустафа Кемаль.

Иззет. 18 июля 1920 г.

16 августа 1920 г.

Казим Карабекир паша объявляет.

Судя по общему ходу событий, начатая нами борьба рано или поздно должна иметь успех. Большевицкая армия, борющаяся против европейских государств, поставила польскую армию в затруднительное положение: 20 корпусов войска собрано на польскую границу: 5 союзников, вместе с Францией не могут отправлять войска против большевиков, т. к. войска, не желая бороться, переходят к большевикам. Из европейских государств лишь Англия и Греция активно выступают против большевиков.

Большевицкая армия в период разложения и уничтожения своих врагов. Нашему народу предстоит быть свидетелем разгрома также и греческой армии. Кроме того, 11-я мусульманская армия (большевицкая) прибыла к нам на помощь; она перешла кавказскую нашу границу.

Союзники наши - большевики, постоянно снабжают нас оружием и военными приписами. Мы можем быть уверены, что печальные для нас дни прошли.

16 августа 1920 года Кязим Карабекир

Копия Соглашения между Правителем и Главнокомандующим и Атаманами и Правительствами Дона, Кубани, Терека и Астрахани

Ввиду совместно предпринятой борьбы за освобождение России от большевиков, Правитель и Главнокомандующий Вооруженными Силами на Юге России и Атаманы и Правительства Дона, Кубани, Терека и Астрахани, в развитие соглашения от 2-15 апреля сего года, единодушно заключили настоящее соглашение.

1) Государственным образованиям Дона, Кубани, Терека и Астрахани обеспечивается полная независимость в их внутреннем устройстве и управлении,

2) В Совете Начальников Управлений при Правителе и Главнокомандующем участвуют, с правом решающего голоса по всем вопросам, Пред-

седатели Правительств Государственных Образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани, или заменяющие их Члены сих Правительств.

3) Главнокомандующему присваивается полнота над всеми вооруженными силами Государственных образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани как в оперативном отношении, так и по принципиальным вопросам организации армии. Государственные образования Дона, Кубани, Терека и Астрахани, обязуются производить, по указанию Главнокомандующего, мобилизацию лиц не менее сроков и категорий, какие устанавливаются на территории Вооруженных Сил Юга России.

4) Все необходимые для снабжения борющихся с большевиками вооруженных сил Юга России, продовольственные и иные средства предоставляются по требованию Главнокомандующего, территориями Вооруженных сил и Государственными образованиями Дона, Кубани, Терека и Астрахани, по особой разверстке.

5) Управление железнодорожными путями и магистральными телеграфными линиями предоставляется власти Главнокомандующего.

6) Соглашения и переговоры с иностранными представительствами как в области политической, так и в области торговой политики осуществляются Правителем и Главнокомандующим. Если переговоры эти касаются интересов одного из Государственных образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани, Правитель и Главнокомандующий предварительно входят в соглашение с подлежащим Атаманом.

7) Устанавливается общая таможенная черта и единое косвенное облажение; отменяются всякие таможенные заставы и досмотры отдельными территориями, участвующими в настоящем соглашении.

8) На территориях договаривающихся сторон устанавливается единая денежная система. Эмиссионное право осуществляется Правителем и Главнокомандующим. Установление денежной системы и распределение денежных средств, получаемых от эмиссий, составляют предмет дополнительных соглашений. Размеры эмиссий определяются постановлениями Совета начальников управлений при Правителе и Главнокомандующем, при непременно участии представителей Государственных образований Дони, Кубани, Терека и Астрахани, и утверждаются Правителем и Главнокомандующим.

9) По освобождений территории Государственных образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани, настоящее соглашение имеет быть внесено на утверждение Больших Войсковых Кругов и Красной Рады, но приемлеть силу тот час по его подписании.

10) Настоящее соглашение устанавливается впредь до полного окончания гражданской войны.

Учинено в пяти экземплярах в Севастополе, июля 22-го дня августа 4-го дня тысяча девятьсот дватцатого года.

Генерал Врангел.

Александр Кривошеин, Генерал-лейтенант Шатилов, Донской Атаман генерал-лейтенант Богаевский, И. об. председателя Совета Управляющего отделами правительстве Всевилюкого Войска Донского Корженецкий, И. д. Кубанского Войскового Атамана инженер В. Иванис, За председателя Кубанского правительства, член правительства по Министерству Внутренних дел, генерал-майор Захаров, Терский Атаман, генерал-лейтенант Вдовенко, Председатель Терского Войскового правительства Е.Н. Букановский, Астраханский Атаман Николай Васильевич Лхов, Председатель Войскового правительства Санжи Ваннов.

Врид. Начальника Разведывательного Отделения, Поручик по Адмирал.

Ован Хан-Котурский.

Помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, ք. 382 - 383: Պաշտոնական, մեղմագրված:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 5

Կ.ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ՂԵԿԱՎԱՐ ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1918 թ. մայիսի 28-ին ծնված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարության կարևոր քայլերից մեկը եղավ ոչ միայն Զինվորական մախարարության, այլև Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծումը, որն իրողություն դարձավ 1919 թ. ապրիլի 14 -ին՝ կառույցի կանոնադրության հաստատմամբ, որի գործունեության համար պետական բյուջեից հատկացվեցին միանգամայն սուղ միջոցներ: Հետախուզական ծառայության աչքի ընկնող դեմքերից մեկը դարձավ Դրոյի դպրոցական դասընկեր *Տիգրան Թադևոսի Դեվոյանցը*: Նա ՀՅԴ անդամ էր և նույնպես հայտնվում է այն հայրենամիլեր մարդկանց շարքում, որոնք Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին (1905 -1907 թթ.) վճռականորեն փորձեցին սատար կանգնել հայ ազգաբնակչությանը Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում ցարական իշխանությունների կազմակերպած ազգամիջյան արյունոտ բախումների ժամանակ: Այդ նպատակով Դեվոյանցը Թիֆլիսի մեջ կազմակերպում է մատուցերներով զինված 12 հոգիանոց թուրքիկ մի խումբ՝ Շեյքան բազարի շրջանում՝ գործելով Ռոստոմի (Զորյան Ստեփան) հրահանգներով: 1908 թ. Դեվոյանցը ձերբակալվում է «Դաշնակցության գործի» կապակցությամբ: Հետագայում, անցնելով բազմաթիվ փորձություններով, մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին, կամավորական շարժմանը և ի վերջո հայտնվել ռուսական գործող բանակի հետախուզական ծառայության համակարգում: Շուտով նա դառնում է ռուսական բանակի հետախուզական ծառայության աչքի ընկնող դեմքերից մեկը: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Տիգրան Դեվոյանցը ռուսական բանակի գեներալ Պ. Օգանովսկու գլխավորությամբ գործող 4 -րդ բա-

նակային կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչն էր: Պատմաքաղաքական մի շարք անցուդարձերից հետո, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ կազմվում է գորավար **Օգանովսկու (գեներալ Օգանովսկի Պյոտր Իվանովիչ)** գլխավորությամբ գործող գորամասը, որի սպայակազմը հաստատվում է Իգդիրում, Ազգային բյուրոյի կողմից ընտրվում է մի «Կարգադրիչ մարմին», որը պետք է զբաղվեր կամավորական ջոկատների կազմակերպման և ուղղորդման գործերով: Այդ մարմնի կարգադրությամբ էլ Իգդիրում ստեղծվում է «Հայկական շտաբ», որտեղ Տ.Դեվոյանցը հանդիսանում էր ռուսական զինվորական իշխանությունների հետ հարաբերությունները կարգավորողը, կամ ավելի ճիշտ՝ ռուսական Չորրորդ կորպուսի սպայակույտի հետ հարաբերությունների ապահովման պատասխանատուն: Չեռքերված տեղեկությունները, պայմանավորվածության համաձայն, ուղարկվում էին Ռոստոմին, որը Կամավորական խմբերի Կարգադրիչ մարմնի անդամ էր:

1919 թ. երկրորդ կեսին հայ հետախույզ **Տ. Դեվոյանցի** կողմից՝ գեներալ **Գաբրիել Ղորղանյանին** Փարիզ ուղարկված և ստորև բերվող հետախուզական բնույթի զեկուցագրերը առաջին անգամ են ներկայացվում պատմաբանների և ընթերցողի ուշադրությանը՝ մասամբ լրացնելով այն բացը, որ կա հայկական հետախուզության պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Այս չափազանց ուշագրավ փաստաթղթաշարը հնարավորություն է տալիս ավելի ամբողջական և լիարժեք դարձնելու Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժառանգության պատմությունը: Այն մեզ բերում է նաև մի կարևոր պատմաքաղաքական և գիտատեսական եզրահանգման, որ անգամ այդ օրերին պետական անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների ձևավորման խնդիրը եղել է առաջնային, որ ամեն մի պետականության կայացման կարևորագույն գործառնություններից է: Նաև վճռաբար և համոզիչ ժխտում է այն ստահող ու հակազիտական տեսակետները, համաձայն որոնց հայկական պետականությունը 1918-1920 թթ. ոչ միայն չի հասցրել կայանալ, այլև բոլորովին էլ չի հանդիսացել կազմակերպված պետություն, հետևաբար չի ունեցել *«աջքի ու ականջի»* դեր կատարող հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության համակարգ:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող այս փաստաթղթերով էլ հենց հնարավոր է դառնում պարզել, թե ինչ գործունեություն է ծավալել 1919 թ. երկրորդ կեսին ՀՀ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի կողմից Արևմտահայաստանի խոր-

քերը գործուղված հայ հետախույզ Տիգրան Դեվոյանցը, որին առաջադրանք էր տրվել ամրապնդվել Թուրքիայի սրտում՝ Կ.Պոլսում, և հայթայթել ու Երևան ուղարկել Հայաստանի Հանրապետության համար անհրաժեշտ տեղեկատվություն հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական ռազմուժի ընթացող տեղաշարժերի, տարածաշրջանում տեղ գտած ռազմաքաղաքական այլևայլ իրադարձությունների մասին, ինչն իրականացվում էր մասամբ օգտագործելով շրջանցիկ ուղիները: Կարևորագույն այդ տեղեկատվությունը հետախուզական գեկուցագրերի ձևով կամ ուղարկվում էին Փարիզ՝ գեներալ Գաբրիել Դորդանյանին, կամ էլ Երևանյան հասցեատերերին հասցվում ժամանակ առ ժամանակ Կ.Պոլսում Դեվոյանցին այցելության գնացած բանագնացների ու հատուկ թղթատարների, կամ էլ պարզապես այլևայլ նպատակներով Կ.Պոլիս ժամանած ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի սպաների (դրանց թվում պետք է նշել առաջին հերթին փոխգնդապետ **Ալ. Կ. Շենուրին**¹¹⁵⁵, որը հայկական հետախուզական ծառայության հիմնադիրներից է, նրա առաջին պետը, ինչպես նաև փորձառու հակահետախույզ **Հովան Խան-Կոտուրսկուն**) միջոցով: Կարճ ժամանակ անց կապիտան Դեվոյանցը գեներալ Դորդանյանին է ուղարկում մեծ թվով հետախուզական բնույթի գեկուցագրեր, որոնք այնուհետև ուղղվում էին Երևան՝ զինվորական գերատեսչության ղեկավարներին՝ հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ հակաքայլերին ավելի լավ նախապատրաստվելու ակնկալիքով: Ճակատագրի բերումով կամ դառը հեզմանքով այդ գեկուցագրերից շատերը, որոնցում կարևոր տեղեկություններ կային Թուրքիայում և Արևմտահայաստանում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների, հայկական սահմանի երկայնքով թուրքական զորուժի նախապատրաստությունների և սադրանքների մասին, հարկ եղած ընկալումը և գնահատումը չգտան զինվորական-քաղաքական այրերի մոտ, պատշաճ գնահատականի չարժանացան, պարզապես հին իրերի, ավելի ճիշտ բոլորովին անպետք հնոտու մման ընդամենը դասդասվեցին գզրոցներում: Եվ քանզի այդ ժամանակ շատերը գտնվում էին Սևրի պայ-

¹¹⁵⁵ **Շենուր - Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շենուր, ծնունդով Էլզաս-Լոթարինգիայից** - Շենուրը հանդիսանում 1918թ. մայիսին տեղի ունեցած Սարդարապատի ճակատամարտի հերոսներից և ռզեկոչողներից մեկը, որը ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել Առաջին Հանրապետության Զինվորական նախարարության, նրա Գլխավոր շտաբի, բանակի կայացման և ՀՀ հետախուզական ծառայության ձևավորման գործում: Հարկ է նաև նշել, որ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետը նրա ստեղծման առաջին իսկ օրից եղել է գնդապետ Ա. Շենուրը:

մանագրի հիպոսացնող, շլացնող և ոգևորիչ խանդավառության վիճակում, ինչը բթացրեց հայ քաղաքական-գիմվորական գործիչների զգոնությունը, - ապա այդ ամենի հետևանքով էլ վերջիններիս կողմից չկայացվեցին բավականաչափ զգաստամիտ և հեռատես վճիռներ, ինչը նաև բնականաբար էապես խոչընդոտեց անհրաժեշտ և իրեն քաղաքականապես արդարացնող ռազմավարության ուղղվածության ընտրությունը: Այս կարևոր վավերագրերը, հետախուզական բնույթի գեկուցագրերի խիստ ուշագրավ փաստաթղթերը հանգամանքների բերումով իրենց վերջին հանգրվանը գտան Բոստոնի Հայաստանի Հանրապետության արխիվում, սպասելով իրենց նորոքյա հետազոտողներին:

Ваник Вирабян - Разведывательные рапорта руководителя армянской разведывательной группы Тиграна Девоянца в Константинополе о военно-политических событиях в Турции и вокруг Республики Армения.

- Одним из первых шагов Правительства Первой Республики Армения, рожденной в итоге Сардарapatской битвы в конце мая 1918 года, было создание не только Военного министерства, но и Разведывательного и Контрразведывательного отделения Главного штаба. Это стало действительностью 14 апреля 1919 г. Утвержден Устав этого Военного института, для организации работ которой из госбюджета были выделены весьма скудные средства. Одной из видных личностей разведывательной организации стал школьный друг самого **Дро Тигран Девоянц**, который являлся членом партии “Дашнакцутюн”. Т. Девоянц также оказался среди тех патриотов, которые во время Первой русской революции (1905 -1907 гг.) без колебаний стали на защиту армянского населения в различных городах Закавказья, в которых царскими властями были спровоцированы кровавые межнациональные столкновения. С этой целью Девоянц в самом Тифлисе, в районе так называемого Шейтан-базара организывает вооруженными маузерами летучую группу из 12 человек, действуя по инструкциям **Ростом (Зорян Степан)**. В 1908 г. Т. Девоянц был арестован по знаменитому делу “Дашнакцутюн” и провел немало лет в царских тюрьмах. Впоследствии, пройдя через многочисленные испытания, Девоянц принимает деятельное участие в Первой мировой войне и, в частности в добровольческом движении, и в конце концов оказывается в разведывательной структуре действующей Кавказской Российской армии. Скоро он становится одним из нестандартных лиц этой разведки. В 1915-1917 гг. **Т. Девоянц** был заве-

дующим разведывательного отдела действующего под началом генерала П. И. Огановского 4-го армейского корпуса русской армии, штаб которого размещается в Игдире. Здесь же Национальным бюро избирается “Исполнительный комитет”, который должен был заниматься созданием и координированием деятельности армянских национальных добровольческих боевых групп. Прямым указанием этого же исполнительного органа в Игдире создается “**Армянский штаб**”, где Т. Девоянц являлся связующим звеном с русскими военными властями, а на самом деле ответственным лицом упорядочивания и обеспечения развития взаимных связей с 4-м русским армейским корпусом. Добытые важные сведения, в том числе разведывательные данные, по взаимной договоренности с Т. Девоянцем сообщались Ростому, который являлся членом Исполнительного комитета добровольческих групп.

Отправленные армянским разведчиком **Т. Девоянцем** во второй половине 1919 г. в Париж генералу **Габриелу Корганяну** нижеприведенные разведывательные рапорты публикуются впервые и представляются обозрению историков, тем самым восполняя тот пробел, который существовал до сих пор в исторической литературе, и в частности в области более подробного и основательного изучения истории армянской разведки. Эти важные историко-разведывательные документы дают возможность сделать более целостной историю армянской разведки, вместе с тем выяснив, какая деятельность была развернута командированным в первой половине 1919 г. в Западную Армению и в конечном итоге в Константинополь армянским разведчиком Тиграном Девоянцем. Это вместе с тем позволяет ознакомиться с имеющими важное значение для безопасности Республики Армения разведывательными рапортами, отправленные Девоянцем в Ереван, используя различные обходные пути. Эти документы или отправлялись в Париж генералу Габриелу Корганяну, или же по ереванским адресатам через время от времени скрытно посетивших в К-Поле Девоянца различных курьеров, или офицеров Главного штаба Военного министерства Армении (в частности, через подполковника **А. К. Шнеура**, поручика **Ована Хан-Котурского** и др.). Эти рапорты отправлялись в Ереван руководителям военного ведомства - для внимательного ознакомления, учета приведенных в них фактов и принятия важных военно-политических решений с целью обеспечения безопасности и территориальной целостности Республики Армения

от вражеских происков, в частности, со стороны Турции и ее кемалистских лидеров. Однако, как показывает историко-политический анализ событий тех времен, в Ереване эти документы не получили должного отклика, военно-политические круги особого значения не придавали приведенным в этих и иных источниках сведениям о происходящих в Турции и регионе военных событиях и, тем более, приготовлениям турецких войск по всей армянской границе и не приняли необходимых и должных мер, чтобы обезопасить Армянскую Республику от вражеских происков. В результате бездушно го внимания и близорукости ереванских политиков и военных кругов, эти важные документы, не удостоились необходимого внимания, были глубоко спрятаны в темных углах министерских шкафов чиновников, и незначительная часть вновь появилась в свет много лет спустя, удостоившись вни_мания историков. Они показывают, что в 1918 - 1920 годах руководители Республики Армения находились в состоянии эйфории, гипнотического воздействия Севрских исторических решений, ошеломляющих военно-политических лидеров тогдашней Армении, в результате чего они оказались не готовыми к трезвым дальновидящим политическим оценкам и эффективным действиям, способным играть важную роль в исторических судьбах Родины, обезопасить ее от внешней угрозы и, прежде всего, со стороны Турции. Роковой оказалась и выбранная им стратегия в области политической ориентации, в результате чего 2 декабря 1920 г. Республика Армения сошла с исторической сцены, а документы, свидетельствующие об этом, нашли свое последнее пристанище в архивах Республики Армения, находящихся в Бостоне.

Vanik Virabyan - Reports of the Head of the Armenian Intelligence Group Tigran Devoyants in K. Polis about Military-Political Events in Turkey and in the Republic of Armenia - As a result of the battle of Sardarapat in May 28, in 1918 the first Republic of Armenia was formed. The first step of the government was not only the formation of the Military Ministry, but also the formation of the Intelligence Section and the counter Intelligence section which was a great event in April 14, 1919. With the establishment of the Regulations of this section the state budget included scanty means for this organization. One of the most prominent members of the Intelligence Section became Dro's classmate **Tigran Devoyants**, who was a member of Dashnaksutjun Party. Devoyants was one of those patriots who supported Armenians in the parts of the Under

Caucasus, during the years of the first Russian Revolution in 1905-1907, where the Tsar government realized armed bloody conflicts and clashes. With this intention Devoyants gathers a group of 12 well-trained; mouser-gun armed soldiers in Tbilisi, in the District of Sheitan bazar, and acted with the instructions of **Rostom** (Zoryan Stepan).

In 1908 Devoyants was arrested in connection with the “Case of Dashnaktsutjun” and was sentenced to Tsar’s imprisonment. Later Devoyants passed through many temptations, taking part in World War One, in voluntary movements and finally appeared in the system of the Intelligence Section of the Russian Army. Soon he became one of the most notable intelligence officers in the Russian Army Intelligence Service. Devoyants was the head of the Intelligence department of the 4th army corps with the leadership of General **P. Oganovski** during World War I. After the formation of the Military Unit lead by **P. Oganovski**, a “manager body” was elected by the National Burro, which should concern himself with the organizations of voluntary units and their amendments. This body arranged the formation of ‘Armenian headquarters’ in Igdir where Devoyants was responsible for the relations with military officers of Russian 4th corps. The achieved information according to the agreement was sent to Rostom, who was a member of the manager body of Voluntary groups.

During the formation of Armenian first Republic in 1918 and in 1919 Armenian intelligence officer Tigran Devoyants sent reports to General Gabriel Ghorghonyan in Paris and the under mentioned Intelligence reports are introduced for the first time to the historians and the readers, partly covering the gap which existed in the sphere of Armenian Intelligence history. These rather noteworthy documents give opportunity to have thorough and complete imagination about the history of intelligence section of the first Republic. It also brings us to a very important historical and scientific conclusion, that even in those days the problem of the formation of different units of the system of state security was the main problem, which is the most important function in the fulfillment of any State. It also negates the anti-scientific points of view, according to which in 1918-1920 Armenian state government not only didn’t manage to be, but also wasn’t an organized state, thus it didn’t even spread any positive activity, and it didn’t urge to have a powerful intelligence and counter intelligence system, it was a weak body which was not able or didn’t even want to counteract special services of Turkey and other countries. For the first time it becomes possible to

find out in scientific ranks what activities were spread in the second half of 1919 by Armenian Intelligence officer Tigran Devoyats, who sent to Western Armenia by the command of Intelligence and counterintelligence Service Headquarters of the Republic of Armenia. He was given a command to settle in the Heart of Turkey, in Polis to obtain and send to Yerevan important information of the Republic of Armenia in Turkey concerning military and other events on the border. This vitally important information was either sent to **General Gabriel Ghorghonyan** in Paris in form of Intelligence reports, or they were sent to Armenian addressees with the help of special messengers on visit to Devoyants in Polis, or simply with the help of officers of the Military Ministry Headquarters of the Republic of Armenia. Among them we should first of all mention lieutenant-colonel **Al. K. Shneurin** who was one of the founders of the Armenian Intelligence section, its first chief as well as experienced counter intelligence officer **Hovan Khan Koturski**.

In a short period of time captain Devoyants sends a great number of intelligence reports to general Ghorghonyan, which later were sent to Yerevan. These steps were taken to plan necessary better attacks against the enemy. Ironically or fatally most of the reports which had important information about military events in Turkey and Western Armenia weren't correctly accepted by military servers and politicians, they were merely put among old useless papers. And as many of the politicians were under the inspiration of the Sevr agreement, they didn't take proper steps and decisions for later foreseeing choices. After the fall of the Republic of Armenia this important documents, intelligence reports were sheltered in Boston, in the Archives of the Republic of Armenia waiting for their contemporary researcher.

N 1

Его превосходительству генералу Корганову

Репорт

По достоверным сведениям, образовавшееся в Эрзеруме правительст-
во во главе **Махмуда Кемаля** паши и бывшего морского министра **Рауфа**
бея¹¹⁵⁶ с участием Карабекира Кязима паши действует по инструкциям, по-

¹¹⁵⁶ **Ռա[ն]ուֆ քեյ - Հուսեյն Ռեմֆ քեյ (1881 - 1964 թթ.)** - մախսկին ծովային գործերի
մախարար, ազգությամբ չերքեզ - 1912-1913 թթ. մասնակցել է Բալկանյան պատերազմներին և
Առաջին աշխարհամարտին, աչքի ընկել քաջությամբ, եղել է Սվազի կոնգրեսի ներկայացուց-

лучаемым из Константинополя от центрального правительства, что известно англичанам. 7 августа кончил свои занятия собранный в Эрзеруме из всех мест младотурецкий съезд, на котором Эрзерумская Турция пришла к окончательному соглашению с азербайджанскими представителями напасть на Армению. Решено привлечь к этому нападению главарей аширетов Северной Мессопотамии Ибн-Рашида и Ибн-Суата. Представители союзных миссий из Эрзерума поставили в известность союзное командование об этом с просьбой применить военную силу для предотвращения катастрофы. Рауф бей в своем обращении к населению призывает население примкнуть к добровольческому движению для защиты родины. В прокламации своей Рауф бей сообщает, что турецкое население губернаторствах Ангоры, Конии, Кастамунии изъявило свое согласие примкнуть к Рауф бею. После союза Рауф бей выехал в Мардин, чтобы прийти к соглашению с главарями аширатов северной Мессопотамии **Аджеман пашой** и **шейх Махмудом** для операции против армян и союзников. Эрзерумское правительство решило не подчиняться постановлениям Парижской конференции, с каковой целью сформировало 5-6 дивизий, расположенных фронтом против Армении, причем главной их задачей является действовать против Карса и в Батумском направлении. Эти дивизии: 3-я - в Ольтинском направлении (3, 7, 11 полки), 9+36 сводная дивизия - в Эрзерум-Гасанкалинском районе, 12-я - Карасаю-Кетаке, 11-я - Ван-Баязетской долине (33, 126, 127 полки), входят в состав 15-го корпуса под командой Кязима паши. Передовые части этих регулярных частей - отряды четников¹¹⁵⁷ -находятся

չական կոմիտեի անդամ, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրել է Մոտրոսի զինադադարը: Մ. Քեմալի հետ միասին ղեկավար դեր է խաղացել ազգային շարժման կազմակերպման գործում, 1919 թ. վերջին էրզրումից ընտրվել է Կ. Պոլսյան մեջլիսի անդամ, և որի 1920 թ. տեղի ունեցած կազմացումից հետո անգլիացիների կողմից ձերբակալվել է և արքայազն Մալթա կղզի: Սակայն, քաղաքական-կուսակցական գործունեության որոշակի վաղիվերումներից հետո, 1922 թ. ընտրվում է մեջլիսի անդամ, 1926 թ. հայտնվում է էմիրաթից հեռացված, ուր գլխավորում է հակա-քեմալիստական օպոզիցիան, ձգտելով միջնորդի դեր խաղալ ազգային-հեղափոխական ուժերի և աջ կղերական ընդդիմադիրների միջև, միաժամանակ արտաքին քաղաքական կողմնորոշումներում հանդիսանալով անգլոֆիլ, գտնելով, որ անհրաժեշտ է ամեն գնով հաշտության եզրեր գտնել Բրիտանական կայսրության հետ:

¹¹⁵⁷ XV-XIX դարերում Բալկանյան թերակղզում Օսմանյան կայսրությունում տեղ գտած սերբերի, բուլղարների և այլ ժողովուրդների կողմից ազգային-ազատագրական, ահաբեկչական շարժման մասնակիցներ, որոնք կամավոր միավորվելով առանձին զինված ջոկատներում, և 160 հոգուց բաղկացած զինյալների խումբը կոչվում էր **«չեթե»**: Հենց այդ անվանումն էլ հետագայում, և մասնավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին փոխառնվեց քրդական ավազակաբարո խմբերի կողմից, բառի բուն իմաստն էլ նենգա փոխվեց և

в постоянных стычках с нашими войсками. В Ольтах находится отряд Джафар бека в 3000 чел. при 7-8 орудиях при 12 пулеметах, в Мерденекском направлении - отряд Дурсуна эфенди, в Бардусе - Эюба паши в 3000 чел. при 3 орудиях.

В Эрзерумской области, кроме того, роздано населению около 60.000 винтовок и формируются отряды четников ("Милли"). Главные штабы по формированию четнических отрядов находятся в Конии, Ангоре, Кастемонии, Брусе, Баликесире, Пандерме. В регулярных частях частях осталось очень мало аскеров. Сильно развито дезертирство. Добровольческое движение в Турции все расширяется, захватывая все новые районы. Так, четниками 7-8 августа занят Эскишехир. В Брусе стоит 56-я дивизия в составе 400 человек. В районе Конии 12-ый корпус в составе 20 и 23 дивизий. Нач-к штаба 12 корпуса бинбаши Мустафа бей. Нач-к 20 дивизии каймакам **Бэзеддин** бей.

Повсеместно наблюдается одна и та же картина: склады боевых припасов и оружия открываются, и все раздается населению. Везде ведутся записи добровольцев и формируются четнические отряды. Против них, по видимому, со стороны англичан будут приняты меры, только стремятся все это сделать мирным путем (не вмешиваться в эрзерумские дела). В Константинополе и окрестностях стоит 10-й корпус. 32-я дивизия стоит в городе Константинополе, 94, 95, 96 полки 30 дивизии в Зонгулдаке. 65 офицеров 51 полка 12-го корпуса в Киликии поступили в жандармский полк. 150 же офицеров 12-ю корпуса и % других частей в разных городах Киликии, поступив на гражданскую службу, ведут тайную организацию отрядов. 4 пулемета, 15 орудий 7-12-17 см калибра и 3500 винтовок 12 корпуса спрятаны в Адане у турок.

Расформированная в Киликии 48-я дивизия распределила свое оружие следующим образом среди начальников четников: Курдскому начальнику четников Хуршид Ага - 2 пулемета и 600 винтовок, Гаджи Аге - 2 орудия, 800 винтовок, Дерсимскому и Ерзинскому Тиврим Ходже - 2 орудия, 1200 винтовок, району Джиана и Косана - 800 винтовок. В Сисе, Гаджине, Мерсине, Тарсоне роздано населению находящееся в складах все оружие. В

այլ՝ բացառական իմաստ ձեռք բերեց, որոնք մահմեդական մոլեռանդ բնակչության շրջանում խոր արմատներ գցեցին:

пределах Киликии до 200 турецких офицеров тайно формируют отряды для действий против армян и союзников.

№ 3

13 августа 1919 года

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնույն),
թիվ 9/9, փաշ. 12, դ. 3 : Չեռագիր:*

№ 2

Его превосходительству генералу Корганову

Репорт

По достоверным сведениям, Султан написал в Эрзерум младотурецкому съезду личное письмо с предписанием вырезать всех христиан на случай вынесения Парижской конференцией решения, не соответствующего чаяниям Турции, и начать активные действия против союзников.

Бывший командующий VI армией Халил паша¹¹⁵⁸ и Кючук Талеат бежали из тюрьмы, откуда поедут в Эрзерум для руководства добровольческим движением. Демобилизация VI армии произошла в Урфе и в Диарбекире. Главные же силы VI армии направились в Битлис, где распустили аскеров свыше 25 -летнего возраста. Остальные аскеры призывного возраста остались в Битлисе, где и ныне находятся.

До 120 орудий VI армии отправлено частью в Диарбекир, Алеппо и Конию, а частью в Битлис. Часть демобилизованных аскеров VI армии в Конии записались в отряды четников. В Зонгулдаке стоит 32-я дивизия (94, 95, 96 полки), в Стамбуле - 30-я дивизия X корпуса. Все офицеры 51 полка 12 корпуса поступили в Киликии в жандармейские полки. 150 же офицеров 12 корпуса поступили в Адане на гражданскую службу. Пулеметы и 15 орудий 7-12-17 см калибра и 3500 винтовок 12 корпуса спрятаны в Адане у турок. Находившаяся в Джебел Берекате (Киликия) 48-я дивизия раздала при расформировании свое оружие населению следующим образом: начальнику четников курду Хуршид аге - 2 пулемета, 600 винтовок, Гаджи аге из Ислагии - 2 орудия и 800 винтовок, Девриму Ходже (Дерибей) - 2 орудия, 1200 винтовок. В Джиганском и Козакском районах населению -

¹¹⁵⁸ Խալիլ փաշա - VI բնորակին բանակային կորպուսի նախկին հրամանատար:

800 винтовок. Все оружие складов в Сисе, Аджине, Мерсине и Тарсоне роздано мусульманскому населению.

В последнее время в Константинополе была организована партия “Иттиад Мугамеддин”, которая имеет в Киликии 6000 членов. Цель этой партии - притеснять армян Киликии, чтобы они эмигрировали. В районе Киликии хорошо вооружены (турки), и там тайно работают до 200 офицеров по формированию отрядов четников. В Киликии - 30 четников. В Эскишехире - 800 четников. В Ушаке образовалось правительство четников (по железнодорож. пути Смирна - Афион Карахисар). Это четническое правительство телеграфировало в Константинополь и Кетак мюлетсаррифу с требованием выслать ему денег и припасы.

Положение армян в провинциях изо дня в день становится более тяжелым. В Сивасе до 10.000 армян. В Новой Малатии за последнюю неделю были частичные убийства армян. По непроверенным данным, из Эрзерума председатель Совета министров получил сведения о больших успехах турок в Карсском направлении, где будто ими взято в плен 200 армян солдат и милиционеров. В столице циркулируют упорные слухи о взятии турками Карса.

N 4

14 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Р. С. Подробности посылаю в Эривань, а краткие сводки вашему превосходительству.

*Հայաստանի Հանրապետության արդիվ (Բնույն),
թիվ 9/9, ԿՊՀ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 3

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По достоверным сведениям, **Падносский Кер Гуссейн паша** в Кони, откуда отправляет в Эрзерум - Баязетский район беженцев. Он ведет переговоры о предоставлении ему денег для восстановления своих гамидтских полков и формирования отрядов четников. Правительство отпустило Гуссейн паше крупную сумму денег и постановило передать ему на месте ору-

жие и боевые припасы. Кер Гуссейн паша в Конии имеет штаб из гамид-тийских и регулярных офицеров.

Штаб 11-й дивизии с 4 батареями (1- тяжелее) в Ване. В Сараях и в Башкале склады оружия, боевых припасов и 5.000.000 килогр. пшеницы (Сарай). В Ване 2-3 склада боевых припасов и до 2000 турецкого населения. Начальник 11 дивизии каймакам **Джавид бей** в Ване. Турки продали в Хойе представителям Азербайджана 2 орудия 7 1/2 см. калибра за 20000 рублей, находившиеся в Урмии. Дилмане - русские патроны, снаряды и до 20000 винтовок. Припасы из Сарая и Котура турки за неимением обоза не в состоянии вывезти. Охраняет эти склады жандармский батальон в 500 человек с пулеметами и 7-8 испорченными орудиями (Сарай).

В районах Дильмана и Урмии оперирует Симко и Исмаил ага, имеющие до 1500 вооруженных курдов. В Урмии около 500 армянок роздали турки курдам. В Хойе и в Дильмане армян нет. В Ване 800 армян. В Ардчише, Адильджевазкале и Ахлате очень мало населения. В Арнис прибили морские офицеры, чтобы пустить в ход русскую флотилию ("Али Ийсан паша", "5-ая фрка, "Решад бей"). Вся флотилия в исправном состоянии. В Берг[к]ри 2-3 двора курдов. В Дадване населения и домов нет, там строятся бараки для 500 аскеров. В Битлисе несколько сот населения. 1 полк жандармов рассеян в Харзанае, Сгерте, Муше и Битлисе. 6-ая дивизия находится в Мосульском направлении. В Муше 1500 курдов и турок. В Мушской долине в каждом селении 2-3 двора курдов и Гаджи Муса бек с 1000 вооруженными курдами. В Харзанае и Сильване племена ршкотан и джемиль враждебны к курдам. В Мардине до 1500 армян и б[атальон] диарбакирского жандармского полка. В Харпуте и Мезре до 2000 армян, жандармский полк (1-б[атальон] в Хозате). Дерсимским бекам предоставлены должности. Штаб XI корпуса и к[омандир] корпуса Миралай Вейли бей, а также 18 дивизия (н[ачальник] Муиттин бей) в Харпуте. В дивизии несколько сот аскеров. В сел. Гусейнике и в Харпуте несколько складов оружия и боевых припасов. Бывший комкор 4-го Топал Салаэттин в Эрзеруме. 8-я дивизия (17, 22, 23 полки), входившая в состав "Ильддрм орду", расформирована в Шамском направлении. 13, 14, 15 полки 5 дивизии вошли в состав 11 дивизии за малочисленность аскеров. 16, 17, 18 полки 6 дивизии в составе всего 1500 аскеров в Мосульском направлении. 36 дивизия входит в состав 15 корпуса в Эрзеруме.

Из Эскишехира пишут: “прибыли сюда 2 офицера, учредили бюро и объявили местному населению, что должны подчиняться их распоряжениям и порвать связи с центральным правительством. Из Ангоры в Эскишехир прибыло до 2000 четников”.

Из Аджина пишут: “В районе Азизие объявлена мобилизация и формируются отряды четников. Тайно раздается населению оружие. Среди ту-рок распространены слухи, что объявлена мобилизация и что турки вместе с французами должны бороться против армян”. Из Аратазара пишут: “Правительство не хочет принять меры против четнического движения и видных разбойников записывает в жандармами”.

Энвер паша в Агдабие [Шушинский уезд].

Выехала в Эрзерум делегация для пропаганды против Мустафы Кемаль паши во главе бывшего командира 9 корпуса Февзи паши. Вместо Мустафы Кемалья контролером 3 армии назначен Абдулла паша, выехал в Эрзерум.

Нури паша бежал из Батума и стал во главе формирующихся отрядов аджарцев и лазов. Он намерен перейти в Азербайджан.

Из Кайсари и Токата получено известие о тяжелом положении армян и вообще христиан. 44-я дивизия входит в состав 12 корпуса [Кония].

N 5

18 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության պրիսիվ (Բնստեղծ),
թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3 : Չեռագիր:*

N 4

Его превосходительству генералу Корганову

Репорт

16-17 августа из Эскишехирского района по приказанию Кемалья паши около 1^{1/2} дивизии аскеров и четников смешанно выступили по направлению Манисы-Смирны против греческих войск. В Афион Карахисаре формируется дивизия. Офицер запаса младотурок Гюсни бек (часто бывает в магазине античных предметов напротив Пера-Паласа) вербует аскеров добровольцев, отправляет их в Кады-кей, где, снабжая деньгами, отправляет их в распоряжение отрядов Кемалья паши.

В Брусе власть постепенно передается младотуркам, которые тайно формируют там отряды четников. Из младотурок в Брусе особенно вредны для союзников юрист Осман Нури, оператор Эмин бей, редактор газеты “Эртогрул” Зиа Шакир. Видный четник Тавуд в Брусе совместно с египетским революционером Абдул-Кадыром стремится создать движение против англичан. Последний открыто заявляет, что Мустафа Кемаль паша¹¹⁵⁹ поручил ему организацию аширатов и даже персидский шах обещал помочь им, и что его последнее путешествие (шаха) находится в связи с последним четническим движением, организованным Кемаль пашой. Он также заявляет, что Азербайджан действует совместно с ними и младотурками и что турецкие и арабские революционеры находят приют в Азербайджане.

Кер Гуссейн паша, курдский бек, выставивший во время войны 3 полка гамидцев, получив от младотурок крупную сумму денег, выступил в Ван-Алашкерт из Конии со своим штабом для формирования отрядов четников в целях действий против армян и союзников. На месте Гуссейн паша должен получить оружие и боевые припасы.

¹¹⁵⁹ **Մուստաֆա Քեմալ փաշա (Աթաթյուրք)**, 1881-1938 թթ.) - 1918 թ. նոյեմբերի վերջերին - 1919 թ. սկզբին Քեմալ Աթաթյուրքը հայտնվում է Արևելյան Անատոլիայում՝ կապված 9-րդ բանակի (հետո այն ձևակերպություններն վերածվեց 3-րդ բանակի) տեսչական ստուգումների հետ: 1919 թ. մայիսին ժամանում է Սամսուն՝ կարգավորելով հարաբերությունները զինվորականների և քաղաքացիական իշխանությունների միջև, ինչպես նաև լուծելով ծածկագրի խնդիրը: 1919 թ. հուլիսի 8-ին պաշտոնաթողության դիմում է ներկայացնում, որից հետո եռանդուն կերպով ձեռնամուխ է լինում «հակաիմպերիալիստական պայքարին»: 1919 թ. սեպտեմբերին նրա ակտիվ մասնակցությամբ և ղեկավարությամբ տեղի է ունենում Սվազի «Իրավունքների պաշտպանության ընկերության» համաթուրքական կոնգրեսը, որն ընտրում է ներկայացուցչական կոմիտե Քեմալի նախագահությամբ՝ ձեռք բերելով Անատոլիայում գործելու իրավունք ունեցող միակ իրավասու իշխանությունը, այսինքն՝ կառավարություն դառնալով: Այն հիմքում ուներ այսպես կոչված «ազգային սուվերենիտետի» գաղափարադրույթը: Մ. Քեմալի ճնշման տակ 1919 թ. աշնանը մեծ վեճիկ **Դամադ Ֆերիտ փաշայի** կարիները հրաժարական է տալիս: 1920 թ. մարտի 16-ին Անտանտի երկրների կամ այսպես կոչված Դաշնակիցների կողմից, և մասնավորապես անգլիացիների ջանքերով գրավվում է Ստամբուլը և պաշտոնապես անցնում է դաշնակցային ռազմաքաղաքական տիրապետության տակ: Ի հակակշիռ դրան, ազգայինական ուժերը անպիտանի և անօրինական համարելով գործող պառլամենտի գործունեությունը, որը շուտով պարզապես կազմաքույվում է, Մ. Քեմալի գլխավորությամբ ձեռնամուխ են լինում նոր պառլամենտի հրավիրմանը Անկարայում, ինչը նշանակում էր անատոլիական ազգային ուժերի լուրջադատար հաղթանակ: Դրան հաջորդում է 1920 թ. ապրիլի 23-ին Անկարայում Ազգային մեծ ժողովի հրավիրումը: 1923 թ. հռչակվում է Թուրքիայի հանրապետությունը, իսկ **Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը** դառնում է նրա առաջին նախագահը:

N 8

19 օգոստ 1919 ց.

Գ. Կոնստանտնուպոլ. Կապիտան Դեվոյան

**Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստան),
թիվ 9 / 9, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:**

N 5

Его превосходительству генералу Корганову

Քապորտ

Սո վոլնե զոստոբերնոմ ագենտурնոմ սվեդենիամ, վ Կոնստանտնուպոլե ռոմոմտեա 25-ի կորպուս վ սոստաե 10-ի ու 1-օի զիվիզիոն սո զոմանդանիամ Միրալա Շեվկետ եա¹¹⁶⁰. Նաչալնիկ 10-ի զիվիզիոն Դենշտաբա - կայմաքամ Վեյսել եի.

Վ Երզրումե իտաբ 15 կորպուսա Կյազիմ քաա. Վ սոստա 15-ցո կորպուսա վոմդտ 3, 12, 9 ու 11 զիվիզիոն. Վ Տիվասե 3-ի կորպուս սո զոմանդանիամ միրալա Տալաէճին եա վ սոստա 5 ու 15 զիվիզիոն. Վ Դիարբեքի 13-ի կորպուս սո զոմանդոն միրալա Դեյվեճետ եա վ սոստա 2 ու N զիվիզիոն. Նա ճնյա N եւճետ ստանովեն. Վ Աճրիանուպոլե 1-ի կորպուս սո զոմանդանիամ միրալա Դեյֆարա Դեյար եա վ սոստա 60 ու 49 զիվիզիոն. Վ Րոճոստե 14-ի կորպուս սո զոմանդոն միրալա Կյազիմ եա վ սոստա 55 ու 61 զիվիզիոն. Վ Կոնիո 12-ի կորպուս սո զոմանդանիամ միրալա Տելաէճին եա վ սոստա 23 ու 24 զիվիզիոն. Սոճրոբոնոստի եւճետ վյաբաբեն սոստեբեննո.

N 9

19 օգոստ 1919 ց.

Գ. Կոնստանտնուպոլ. Կապիտան Դեվոյան

**Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստան),
թիվ 9 / 9, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:**

¹¹⁶⁰ **Միրալայ Տելքեթ բեյ** – հեճտելազորի զնրապետ, կրթություն ստացել է Գերմանիայում: Սուլեյման Շեֆիկ փաշայի ռազմական նախարար եղաճ ժամանակ համդիսացել է Կ.Պոլսում գտնվող XXV բանակային կորպուսի հրամանատար:

№ 6

Его превосходительству генералу Корганову
Ваше превосходительство

Репорт

Командированный в Константинополь со стороны генштаба Армении, принимая во внимание опыт прошлого и то обстоятельство, что Армения еще не признана союзными державами, чтобы обеспечить себя от разных случайностей (в особенности со стороны турок), убедительно прошу Ваше превосходительство, если только будет возможно, выслать мне какое-либо удостоверение от представителей союзного командования (английского, французского, итальянского, греческого), дабы я мог бы легально здесь жить. Я установил хорошие отношения с английской разведкой, капитаном Нэу¹¹⁶¹ и даю ему сводки своих сведений, но этого недостаточно. Необходимо мне иметь что-либо от них. Было бы хорошо, если одновременно вышлете удостоверение и от делегации нашей, что я командирован в Константинополь хотя бы для связи.

№ 9

19 августа 1919 г. С уважением: Ваш Т. Девоянц

г. Константинополь Адрес - редакции "Джакатамарт"

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն),
թիվ 9 / 9, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

№ 7

Его превосходительству генералу Корганову

Репорт

Бывший каймакам Брусы, полицмейстер Эрзерума, сотрудник Кемаля паши в деле организации добровольческого движения в Анатолии сын **Махмуд Хедим бей Азиз бей** прибыл в Константинополь и выставил свою кандидатуру на должность начальника внутреннего политического отдела Министерства внутренних дел. Младотурки имеют задачу систематически

¹¹⁶¹ **Կապիտան Նեու - Նոն, Էդվարդ Վիլյամ Չարլզ** - մայր, անգլիական քաղաքական գործակալ թուրքական և պարսկական Բուրդիստանում, Մուսուլի վիլայեթում: Ավարտել է Վուլվիչի ռազմական ակադեմիան: Մուդրոսի զինադադարից հետո զբաղվել է ակտիվ հակաթուրքական քարոզչությամբ քրդական ցեղերի մեջ Դիարբեքլիում և Մալաթիայում՝ դառնալով Մալաթիայում 1919 թ. տեղի ունեցած քրդական ապստամբության կազմակերպիչ: Մշտապես կապերի մեջ է եղել Ֆեյսալ թագավորի հետ Բաղդադում, նրա հետ համագործակցել քրդական խնդրում:

занимать в центральном правительстве все ответственные места. Из разных местностей Малой Азии - Смирны, Айдына, Кони, Брусы - сотни турок, курдов, черкесов с разными протекциями от турецких властей получают удостоверения и кормовые деньги и идут в Азербайджан для "службы родине".

Каймакам Плазаны вооружил всех местных крестьян, способных носить оружие.

Представитель Грузии в Константинополе Рихцладзе (Пера-палас) часто встречается с кобулетским **Чурук Сули Махмуд пашой** и ведет переговоры с младотурками о совместных действиях против армян, добровольческой русской армии и союзников.

В районе Айдына в горах собралось около 50000 турок, из коих младотурки забирают четников и отправляют частью в Эрзерум.

Все турецкие партии в Трапезундском вилайете объединились и действуют по инструкции партии "Движение и прогресс"¹¹⁶². После Эрзерумского съезда постановили оказать сопротивление всем попыткам к занятию турецких территорий. В Трапезунде, Ризе, Унии, и вообще, в Лазистане до Эрзерума население великолепно организовано и поддерживается связь с Аджарией и Азербайджаном. По непроверенным сведениям, к 14 августа Энвер¹¹⁶³, поступив в Эрзерум через несколько дней вернулся в Азербайджан.

¹¹⁶² «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւն, Իթքիհաղ - Հիմնադրվել է 1889 թ., որի նպատակն է եղել Թուրքիայի սահմանադրական վերակառուցումը և նորոգումը: 1908 թ. կուսակցության գործունեության հետևանքով գահընկեց է արվել սուլթան Աբդուլ Համիդ II -ը, և վերականգնվել է 1876 թ. վերացված Սահմանադրությունը: Սակայն հայերի աջակցությամբ իշխանության գլուխ եկած իթքիհաղ[թ]ականները 1915 թ. իրագործել են հայոց Մեծ եղեռնը, որին զոհ են գնացել 1,5 միլիոն հայեր: 1919 թ. վերջին - 1920 թ. սկզբին տեղի ունեցած դատավարությամբ ռազմական դատարանը կուսակցության պարագլուխներին դատապարտեց հեռակա մահապատժի, որը, սակայն, իրագործվեց «Նեմեսիս» ծրագիրն իրագործողների՝ հայ վրիժառուների կողմից:

¹¹⁶³ **Էնվեր փաշա (1881 - 1922 թթ.)** - 1906 թ. մտնում է «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության մեջ: Հանդիսանալով Հուսեյն Հիւմի փաշայի համհարզը, ղեկավար մասնակցություն է ունենում 1908 թ. երիտթուրքական պետական հեղաշրջման մեջ: Այնուհետև որպես ռազմական կորորկար ժամանակով հայտնվում է Բեռլինում, որտեղ սերտ կապեր է հաստատում գերմանական ռազմական շրջանների հետ: Մասնակցել է իտալա-թուրքական պատերազմին: 1913 թ. որպես գնդապետ Էնվեր բեյը նշանակվում է Ք բանակային կորպուսի շտաբի պետ, որի փաստացի ղեկավարն էր: Բալկանյան երկրորդ պատերազմի ավարտամասում, խաղաղ բանակցությունների ժամանակ, երբ մեծ վեգիր Քյամիլ փաշան կողմնորոշվում է դեպի Անգլիան, Էնվեր բեյը իր համախոհների հետ 1913 թ. հունվարի 23-ին իրագործում է պետական հեղաշրջում, սպանում է ռազմական նախարար Նազիմ փաշային և հարկադրում Քյամիլ փաշային պաշտոնաթող լինել: Այդ պահից սկսած նա դառնում է հայտնի տրիում վիրատի անդամներից մեկը՝ **Թախթա Սեհմեղ փաշայի և Ջեմալ փաշայի** հետ: Իսկ 1914 թ. Էնվեր բեյը

жан. Под видом Красного Полумесяца в Трапезунд прибывают четники в головных уборах ”Энверие”. В Трапезунд вернулся и известный четник - младотурок Нешад. Правительство мобилизовало всех 19-летних. Христианское население вследствие угроз со стороны турок покидает Сивасский вилайет и прибывает в Константинополь.

Столицей Эрзерумского правительства предполагается объявить Мамурет-уль-Азиз (Харпут). Часть дерсимских курдов - Кер Мустафа паша, Ганго заде - выразили покорность Мустафе Кемалю. При Кемаль паше находятся несколько индусов-офицеров, которым представлены ответственные места. При столкновениях с союзниками Энвер должен приехать в Эрзерум.

На основании просьбы населения, чтобы образовать абсолютное большинство для препятствования образованию Армении, правительство постановило находящихся в районе Конии 50000 и Ангоры 40000 беженцев турок и курдов переселить в Ванский, Мушский и Битлисский районы. Сторонники Кязима паши ”арестовали” отправленного в Баликесир, Ушак командующего бандой жандармерии Али Кемаля пашу, который под этой маской ареста примкнет к Мустафе Кемалю паше.

Части 11 дивизии, находящиеся в Ване, стянуты в Баязетскую долину (33, 126, 127 полки), 50, 51, 34 полки 9 дивизии в составе 2000 -2500 штыков в возрасте 20-24 лет находятся в районе Эрзерум - Гасан-Кала. 3-я дивизия в Ольтинском направлении. До 500 аскеров 3-й дивизии в Трапезунде. 106, 107, 108 полки 36 дивизии не входят в состав 36 корпуса. 36 дивизия в конце апреля прошла через Эрзерум на Сивас и дальше. Во всех дивизиях 15 корпуса насчитывается от 2000 до 2500 штыков, но пополняются новобранцами 19 -летнего возраста.

Из Эскишехира от 22 августа сообщают следующее: младотурки выпустили в город длинное воззвание, в котором, обрисовав угрожающую Турции опасность, подробно описывая события в Смирне, действуя на пат-

նշանակվում է Թուրքիայի ռազմական նախարար: Նա «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարներից էր: 1919 թ. հունվարի 1-ին դաշնակիցների պնդումով օսմանյան կառավարության կարգադրագրով հեռացվում է բանակի անձնակազմի ցուցակից և հուլիսին **Մուստաֆա Քեմալ փաշայի** նախագահությամբ հրավիրված ռազմական դատարանի որոշմամբ հեռակա կարգով դատապարտվում մահապատժի: 1922 թ. հուլիսի 4-ին Կարմիր բանակի ղեմ Միջին Ասիայում՝ Բուխարայում տեղի ունեցած մարտերի ընթացքում զնդակահարվում է **Հակոբ Մելքոնյանի** կողմից:

риотическое чувство, призывают турок усилить четническое движение для формирования народной армии. Они нуждаются в людях и в деньгах. Центры формирования Народной армии - Ангора, Ушак и Алашкерт. После выпуска воззвания сразу же младотурки перешли к делу. Ныне весь правительственный механизм находится в руках прибывшего из Ангоры каймакама Атифа, который утвердился в здании “Штаба дивизии” и отдает распоряжения. По его распоряжению из Ангоры прибыли в селение Гаршеир 200 аскеров. Находившиеся в высылке младотурки вернулись и с местными деятелями партии “Единение и прогресс” имели постоянно совещания. Они вызвали к себе богачей и потребовали от них денег для потребностей Народной армии. В Кетаки также приступили к мобилизации и сбору денег. Положению христиан в этих районах грозит опасность. Из Биледжика сообщают, что деятельность и формирование четнических отрядов там продолжается.

N 9

23 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշտատանի Հանրապետության արխիվ (Բնառն),
թիվ 9 / 9, պահ. 12, դ. 3: Չեռազիր:*

N 8

Его превосходительству генералу Корганову

Ваше превосходительство

Рапорт

Организаторами Народной армии “Миллие Ташкилат” в Диарбекире, Сгерте, Харзане и Битлисе являются делегат **Пелерджия Атар Гакки бей**, Шевки бей, бывший командующий жандармами в Смирне, ныне находящийся в Диарбекире полковник в отставке **Азиз Пиранджи Ситки** и диарбекирские **Кер Юсуф** и **Джемил паша Верси** заде. Они принудительно собирают от населения деньги для препятствования образования Армении. В Сгертском и Битлисском районах набирает четников курдский вождь Бишарэ Чато. Находящиеся в этих районах вооруженные курды примыкают к Народной армии. Мушский вождь курдов Гаджи Муса бек назначен Мустафой Кемаль пашой командующим всеми курдскими силами Мушской долины.

Харпутский вилайет также примкнул к добровольческому движению. Инициатором этого движения в Харпите был местный богач Ахмед бей, который и управляет областями.

В распоряжении партии “Единение и прогресс” поступило много денег. Везде в Турции образованы комиссии по сбору денег. Несогласных с этим национальным движением и не платящих установленного комиссией взноса убивают. Во главе формирования Народной армии в районе Хозана (близ Арабкира), Теврига, Педорики стоят Дем ага и дерсимский Эрзе. По слухам, в Харпутской области уже записалось в Народную армию до 50000 турок и курдов (преувеличено). К четническому движению примкнули из четников племя “Гошма” и “Гомог”. Во главе четников черкесов стали Гошзаде Муса бек, Канболат бейзаде, Осман бей и Гошма Гасан бей. Они обещали выставить до 2500 сабель конницы.

Бежавший из Батума Нури паша прибыл в Эрзерум. Родственник Энвера бывший командующий 6 армией Халил паша находится в районе Баликесира, откуда он намерен выехать в Азербайджан.

Штаб 11-й Кавказской дивизии и 34 полк - в Баязете, 33 полк - в Ардчише, 18 полк - в Ване. В роте 11-й дивизии 60-70 аскеров. Штаб 5-й дивизии (III корпуса) в Амасии. 5-я дивизия расположена в районе Амасии. Штаб 15-го корпуса решено перевести из Эрзерума в Эрзинджан. 9-я дивизия в Эрзеруме. Штаб 3-й дивизии и 7-й полк (15-го корпуса) - в Трапезунде, 8-й полк - в Байбурте. Предполагается штаб 3-й дивизии перевести в Гюмуш-хане. 12-я дивизия (штаб) в Хорасане. 30 и 31 полки 10-й дивизии - в Константинополе, а 32-й полк в Зонгулдаке. 1-я дивизия в Измирском районе.

N 10

24 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

***Հայաստանի Հանրապետության արիսիվ (Բոստոն),
թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:***

Командир 20-го корпуса Али Фуад паша¹¹⁶⁴ из Ангоры со 150 всадниками поехал в Сиври Хисар и, согласно постановлению Сивасского конгресса, прогнал со службы сторонников Константинопольского правительства, назначил своих и объявил мобилизацию.

Из Амасии в Чорум прибыл из Народной армии бинбаши, арестовал мютесаррифа и объявил мобилизацию. Каймакам Эскишехира и Афион Карахисара примкнул к “Милли”.

В Гонии (в Конии - В. В.) четники захватили телеграф.

В Ангоре четники заняли почту, телеграф. В Миллет-бахчеси в Ангоре состоялся большой митинг, где младотурки объявили себя большевиками и нашли одобрение населения. Все население Ангоры вооружено, и вооруженные хозяйничали по городу. Из Хозката христиане, думая, что в Ангоре безопасно, бегут туда. Состоявший мютесаррифом Скутари, а потом Синопа Масар Тефик примкнули к “Милли”. Энвер паша находится в сношениях с Мустафа Кемаль пашой и подписывается как фельдмаршал Энвер.

В селениях Конии четники приглашают мухтаров и имамов, объясняют им положение Турции и центрального правительства и приказывают не платить податей и налогов центральному правительству. Одновременно с этим четники облагают население взносами в пользу “Ташкилата Миллие”. Командующий четниками в Алашенде Сулейман бей сделал циркулярное предписание всем правительственным чиновникам оказать содействие всем чинам “Милли”. Иначе идут угрозы. По предписанию Мустафа Кемалья

¹¹⁶⁴ **Ալի Ֆուադ փաշա** - քրիզադի զեներալ, Անգորայում տեղաբաշխված XX բանակային կորպուսի հրամանատար: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին գործուղվում է Սիրիա, իսկ 1916 թ. գարնանը՝ հյուսիսարևելյան ռազմաճակատ, որտեղ հունիս-օգոստոսին մասնակցում է ռուսների դեմ էրզրումի ուղղությամբ ընթացող ռազմական գործողություններին: Սվազի կոնգրեսից (1919 թ. սեպտեմբերի 4 -12) հետո դառնում է Արևմտյան Անատոլիայի ազգայնական բոլոր զինված ուժերի ղեկավարը: 1920 թ. Ալի Ֆուադ փաշան ստանձնում է Մոսկվա ուղարկվող արտակարգ հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնը, 1921 թ. մարտին նշանակվում է Թուրքիայի դեսպան ՌԽՖՍՀ-ում, իսկ 1922 թ. հունիսին ընտրվում է մեջլիսի անդամ և Իրավունքների պաշտպանության ընկերության ԿԿ-ի նախագահ, 1924 թ. դառնում է առաջադիմականների կուսակցության գլխավոր քարտուղարը:

паши, все курдские шейхи объединились. Участились нападения курдских банд на сирийцев.

N 18

17 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արդիվ (Բնույն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 10

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Из Эскишехира сообщают следующее: “В начале августа из Ангоры прибыл в Эскишехир каймакам **Атиф бей**, который, заняв здание штаба дивизии, прогнал начальника дивизии и сам занял его пост. Правительство для предупреждения этого движения или не имеет силы, или, скорее всего, действует с Милли сообща, о чем сообщу особо. В последнее время в город Эскишехир прибыл террорист партии “Единение и прогресс” гюмуджинский **Гафиз Реджаб**, который за все время войны служил на железной дороге шпионом. После перемирия он скрывался. На днях он стал уже явно работать. Атиф бей и Гафиз Реджаб часто имеют совещания со следующими младотурками-руководителями народного движения “Милли”: 1) кебрислийский Халил ага (разбогател во время войны), 2) Хусрев, бывший депутат парламента из Алеппо, делегат Ангоры или Сиваса в конгрессе “Милли” в Сивасе, 3) бывший муаджир Мемури Эскишехира - Атиф, 4) в Мерхезе - Исмаил, 5) Орман Мемури, 6) купец эскишехирский Иаги заде Абдрахман - делегат конгресса в Сивасе из Ангоры или Сиваса, 7) Сын Гаджи Велиа - Гуссейн - делегат в конгрессе Сиваса. Отец - городской голова и лидер “Итиляфа” в Эскишехире, 8) бывший мютесарриф Биледжика Гакки.

Большей частью имеет почву “Ташкилата Миллие” среди бежавших из Румелии татар. Что же касается местного турецкого крестьянства, то они по психологии барана, склоняются во все стороны. Богатый же класс как будто настроен против “Ташкилата Миллие”, так как это касается их кармана. Из вполне достоверных источников узнал, что местные турки – бо-

гачи под давлением губернатора дали “Миллие” крупную сумму денег. Ныне, хотя это движение находится в подполье, однако во всякий момент можно ждать вспышки. В Ангоре почту и телеграф заняли “Милли”, и все население, вооруженное с ног до головы, высыпало на улицу и объявило: “Мы признали большевизм”. Многие христиане из Гезката бегут в Ангору, а из Ангоры в Эскишехир.

Из Кетакии сообщают следующее от 14 сентября: “Месяц тому назад из Алашеира и Ушака городской голова получил телеграмму с предложением подчиниться “Милли”. Горожане, принимая во внимание бессилие центра, постановили пойти навстречу “Милли” и подчиниться ее распоряжениям. Руководителями “Ташкилата Миллие” в Кетакии являются: 1) алаширский Сулейман Сирури, 2) Ушакский юзбаши Тиксин, 3) Бывший директор учительской семинарии Джевдет (видный младотурок), 4) Мустафа чауш, начальник местных жандармов. В Афион Карахисаре работа “Милли” ныне ведется тайно.

Из Амасии сообщают следующее: “Мустафа Кемаль паша после Сивасского конгресса всю территорию от Кавказской границы до города Амасии, включая и Амасию, объявил Турецкой республикой. На дверях домов в Амасии расклеены объявления, в которых говорится, что население само должно управлять собой, не слушаясь Константинополя. Из Амасии послали в Марзиван делегацию с предложением присоединиться к правительству Мустафы Кемаля паши. Четники заняли все дороги, ведущие в Амасию, и даже не пропустили идущих из Марзивана в Амасию английских солдат. Из Марзивана христиане стали бежать в Самсун”.

Штаб 20-го корпуса установился в Эскишехире с новым командиром корпуса Гамди пашой. Сам 20-й корпус находится в Ангоре со своим командиром Фуад пашой, перешедшим на сторону Мустафа Кемаля паши. Военный министр приказал “20-й корпус Гамди паши назвать 5-ым корпусом. В 5 верстах от Афион Карахисара находится штаб 23-й дивизии. В Брусском вилайете усиливается четническое движение. Начальник четников арнаут Аслан действует на горах Тавшанджылы (в районе Эскишехира). 6000 четников из Миалиджа (между Брусой и Киданией) 15 сентября прошли по направлению Эскишехира. Правительство в Константинополе стало собирать офицеров запаса и посылать для “пополнения регулярных

частей в Анатолии”, т. е. для усиления четников. 15 дней тому назад отдан приказ всем офицерам 15 корпуса вернуться в свои части.

Мустафа Кемаль паша за неподчинение своей власти повесил кай-макама Токата. 17 сентября Сенат в Константинополе имел экстренное заседание о четническом движении. Эрзерумское правительство в Амасии открыло национальный банк с основным капиталом в 5.000.000 лир. Начальник 2-го мобилизационного отдела 1-го корпуса в Эскишехире – бинбаши Гюски (младотурок). Этот отдел охватывает районы Биледжика, Сеоюда, Сейдинази, Кетаки, Тавшанджылы, Карахисара, Половатна, Агшеира, Ил-кна, Эмеда, Сиври Хисара. Назначенный со стороны конгресса Ангоры месяц тому назад Акиф находится с 400 регулярными аскерами в 20 верстах от Эскишехира в селении Кара-Шехир с 6-ю офицерами.

N 19

18 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնատոմ),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 11

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

В Малатию прибыл видный член партии “Единение и прогресс” **Аюзаде Абдурахман эфенди**, который стал по инструкциям от Мустафы Кемаль паши собирать четников и формировать отряды “Милли”.

По агентурным сведениям, в Эрзеруме находятся штабы 15-го корпуса, 9-й дивизии и “Милли”. Формированием отрядов четников заняты офицеры 15-го корпуса под наблюдением командира 15-го корпуса Карабекира Кязима паши¹¹⁶⁵. Только надежные четники и младотурки - члены партии

¹¹⁶⁵ **Կարաբեկիր Մուսա Բյազիմ փաշա** (1882 թ. - 26 հունվարի, 1948 թ.) - Էրզրումում տեղաբաշխված XV բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ, պրոֆեսոր: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, 1915 թ. գլխավորել է թուրքական բանակային XIV կորպուսը, եղել է I և VI բանակների շտաբի պետ: 1918 թ. դեկտեմբերի 22-ին նշանակվել է Կովկասյան I բանակային կորպուսի հրամանատար, 1919 թ. մարտի 2-ին՝ XV բանակային կորպուսի հրամանատար: Թուրքական «Միլլի» ազգայնական շարժման ժամանակահատվածում Արևելյան (Կովկասյան) ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարն էր և 1920 թ. աշնանը գործուն մասնակցություն ցուցաբերել Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական ջախջախման

“Единение и прогресс” - получают в месяц по 30-35 лир жалованья. В последнее время в селениях принимают под четники всех, способных к ношению оружия, и их определяют в отряды четников. Большинство таковых жалованья не получают и дезертируют. Четники в селениях налагают контрибуции, отбирают продовольствие и скот у крестьян. В Эрзеруме находится 150 армян и 50 греков. В районах Хиги, Гасан-Кале и Кепри-Кея курдские четники, вооруженные Мустафа Кемаль пашой, грабят самых ту-рок. Из Трапезунда через Эрзинджан в Эрзерум заняты четниками Мустафа Кемалья.

Партии в Константинополе: 1) сторонники Хиналэддина, состоящие из молодежи, имея своим органом “Алемдар”, и 2) сторонники полковника Садык бей, которые заявляют, что они составляют фундамент партии.

Губернатор Сиваса Решид бей был вызван в Константинополь. Решид бей при выезде из Сиваса по пути получил распоряжение министра внутренних дел вернуться на свое место. Сторонники Мустафа Кемалья при возвращении Решида в Сивас устроили ему, как признак победы над константинопольским правительством, торжественную встречу. 17 сентября члены правительства на заседании Сената, сделав подробный доклад о развитии в стране четнического движения, сообщили также, какими путями и сколько союзнических войск должны быть отправлены внутрь страны для оккупации части Анатолии. Правительство отпустило в распоряжение депутатов парламента Смирны (турок) крупную сумму денег для пропаганды против оккупации греками Смирнского района. По полученным Портой сведениям, происходит концентрация четников в Ангоре. Мустафа Кемаль паша телеграммой на имя Султана, заявляя о своей покорности Султану, объявляет, что он не признает Константинополь за правительство и что он является диктатором самостоятельной Анатолии. В Родосте имеется один полк аскеров. В последнее время по сообщению из Родосты, адрианопольский губернатор лично записал в четники 500 человек.

գործում, գործում դերակատարություն է ունեցել 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Հայաստանի Հանրապետության համար աղետալի ռազմաքաղաքական հետևանքներ ունեցած Ալեքսանդրապոլի տիրապետչական պայմանագիրը կնքելու հարցում: 1921 թ. հոկտեմբերին, Կարսի կոնֆերանսում գլխավորել է թուրքական պատվիրակությունը, ՌԽՖՍՀ-ի, Անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև կնքելով պայմանագիր: 1923 թ. ընտրվել է մեջլիսի պատգամավոր, դարձել առաջադիմական-հանրապետական կուսակցության անդամ: Մ. Ջեմալից հետո գլխավորել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը:

Из Эрегли от 14 сентября сообщают следующее: “Мютесарриф Нигдэ арестовал в Эрегли сторонников константинопольского правительства и отправил в Сивас. Имамом в Эрегли четникам отдан приказ для очистки молитвенных домов и мечетей для 8000 войск”. Четники, обобрав население в Афион Карахисаре, собирались со стороны Эрегли и Афион Карахисар наступать на Конию, которая считается центром итиллафистов.

Со стороны Мустафы Кемаля паши в Константинополь прибыла делегация из 4-х лиц и вместе с докладом Эсад паши¹¹⁶⁶ и командующим жандармами Кязим пашой представилась Султану. Правительство постановило отправить видного деятеля партии “Единение и прогресс” Эсад пашу и Кямил пашу с делегацией в Анатолии для переговоров с лидерами “Ташкилата Миллие”.

Командиром 12-го корпуса назначен бывший командующий в Йемене Кара Саид паша. Назначенный правительством на должность командира 20-го корпуса Гамди паша командиром 20 корпуса Сеид пашою взят в плен. Мост близ Биледжика взорвали четники местечка Гава. В Брусском вилайете близ селения Гараджа бей идут стычки между арнаутами и черкесами из-за назначения каймакамом Гараджа бея вместо черкеса Осман бея - арнаута.

N 49

22 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արիսիկ (Բնաստն),
թիվ 17/17, սլահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 12

Его превосходительству генералу Корганову

Ранорт

Фаик бей, служащий в банке Чифтчи в Эскишехире, сообщил посланному к нему агенту на заданные вопросы следующее: “Через несколько дней по пути Гайдар паши в Эскишехир мосты должны быть взорваны. Мусульманское население всей Турции примкнуло к национальным силам. Центр национальных сил - Сивас - прервал свои сношения с Константино-

¹¹⁶⁶ **Հասկ փաշա** - բուրբական քաղաքական գործիչ, 1920 թ. առաջադրվել է նախարար:

полем. Во главе движения стал Энвер паша, который ныне находится в Сивасе. Мы имели до 150.000 сил, вооруженных итальянскими винтовками. Имеем в достаточном количестве оружие и боевые припасы. В нашем главном штабе имеются итальянские офицеры. Итальянский маузер покупают за 50 пиастров. Наша цель - спасти страну, мы ни под каким видом не примем английского покровительства. Мы будем более довольны американским протекторатом. Вильсон дал слово нам осуществить 12-й пункт перемирия. Если придут американцы, т. к. они не наши соседи, мы через 4-5 лет сумеем очень легко их выгнать, объявляя им, что мы в состоянии теперь править собою. Но если мы примем английский протекторат, тогда выгнать их из нашей страны будет невозможно. Мы требуем, между прочим, отставки нынешнего кабинета и ведущего бразды правления Иззедду пашу¹¹⁶⁷, который подписал условия перемирия и постановил условие, чтобы в Константинополе осталось 8 английских офицеров. Однако с заседанием его нынешний кабинет, который подкуплен англичанами, а также Султан, который также подкуплен англичанами, разрешили, чтобы Константинополь заполнился офицерами, солдатами и орудиями. Весь Константинополь подкуплен англичанами.

В Ушаке греки собрали для наших 15000 лир, но наши (т. е. “Милли”-В. В.) отказались принять, заявив, что не нуждаются в их деньгах “Деньги мы берем из государственных и земельных банков. Когда же у Сиври Хисарского земельного банка потребовали деньги, чиновники захотели узнать, на каком основании выдать деньги. Офицеры, показав револьверы, ответили - вот приказ. Взяв все деньги, чтобы в будущем не обвинили банковского чиновника, офицеры выдали расписку на имя “Сивасского конгресса”. Все покупается в селениях за деньги. От мухтаров и имамов селе-

¹¹⁶⁷ **Իզզեթ փաշա** - թուրքական բանակի մարշալ, սուլթանի գեներալ-համհարզ, սենատոր: 1908 թ. երիտթուրքական պետական հեղաշրջումից հետո նշանակվել է Գլխավոր շտաբի պետ, այդ պաշտոնում էլ մասնակցել թուրքական բանակի վերակառուցմանը ուղղված՝ Ֆոն դեր - Հոլցի գերմանական առաքելության աշխատանքներին: 1913 թ. Բալկանյան պատերազմի ժամանակ զբաղեցրել է օսմանյան բանակի փոխ-գեներալիսիմուաի պաշտոնը, իսկ պատերազմի ավարտից հետո դառնում է ռազմական նախարար: Նրան այդ պաշտոնում 1914 թ. փոխարինում է Էնվեր փաշան: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կովկասյան ճակատում գլխավորել է II թուրքական բանակը: 1918 թ. թուրքական պատվիրակության կազմում մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին: Իզզեթ փաշան 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ից մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 9-ը զբաղեցրել է նախարարական մի շարք պաշտոնները: Նաև եղել է մեծ վեզիր:

ний берутся подписки о том, что они обязаны в нужный момент выставить 100-200 человек. Английские солдаты - индусы-магометане - объявили, что не поедут против турок, т.к. они нам ничего не сделали. Ведь индусы - магометане молятся в наших мечетях. По происхождению же англичане-солдаты не вступят в нашу территорию, т. к. для англичан война кончилась. Все англичане - солдаты сбросили винтовки и заявили, что мы больше не пойдем воевать, т. к. война кончилась. С этой точки зрения наш вопрос находится в самом благоприятном для нас положении. В Гахатии объявлена мобилизация христиан и мусульман. Неподчиняющиеся будут расстреляны”.

В Гахатии арестовывают 8-10 армян и греков и спрашивают их - кого признаете: Константинопольское правительство или “Милли”? Армяне отвечают, что признают Сивас, а греки - Константинополь. Армян освобождают, а греки продолжают сидеть в тюрьме. В Сиври Хисаре Али Фуад паша зовет 175 видных турок и, объявив им, что “образовалось Сивасское правительство, имеем большую армию, которая вскоре прибудет в Сиври Хисар, посему все местное население должно примкнуть к нам”, поэтому требуется от них подписка в признании населением Сивасского правительства. На это ему отвечают: “Вопрос серьезный, и т.к. относится к самому населению, поэтому следует спросить мнение самого населения”. “В ответ на это Фуад паша требует от присутствующих подписать приговоры, но, получив отказ, приказывает арестовать их. На это собираются турчанки, бьют камнями окна Фуада паши. Последний освобождает 132-х, а 43-х отправляет из города в неизвестном направлении.

В N номере газеты “Иттидал” от 21 сентября, выходящей в Эскишехире, есть приказ, в котором говорится, что штаб 20-го корпуса утвердился в Эскишехире, и приказывает офицерам 20 корпуса в течение 15 дней прибыть в Эскишехир, иначе грозя наказаниями. Из Кара-Базара (в 20 километрах от Эскишехира), арестовав национальные силы, отправили в неизвестном направлении 15 видных турок. Турецкое население в провинциях в страхе, и свои семьи богачи перевозят в Константинополь. Мюте-сарриф Карахисара перешел на сторону “Милли”.

N 22

23 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշտտանի Հանրապետության արխիվ (Բնուտն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 13

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По постановлению Сивасского конгресса, конгресс обратился к союзным державам с нотой, в которой жалуется на то, что центральное правительство, обязанное созвать в течение 4 месяцев парламент, не созывает парламент и восстанавливает мусульман друг против друга. Почему они решили прервать свои связи с центральным правительством. Мир может заключить только пользующийся доверием нации - кабинета. В конце заявляя, что конгресс представителей Анатолии и Румелии, обеспечивая спокойствие страны, просит от великих держав нравственного содействия.

Сивасский конгресс обратился к командиру 20-го корпуса с письмом, в котором говорится о том, что “народное движение возникло вследствие угроз со стороны внешних врагов, стремящихся разделить Турцию. Правительство же остается в роли зрителя, и игнорирование им национальных прав заставило, чтобы нация сама заботилась о себе, и, таким образом возникло национальное движение. Константинопольское правительство не довольствуется этим, выставив все законные движения как повстанческое движение. Оно приказало арестовать сторонников национального движения как изменников. Хотя нация сделала попытки ознакомить Султана с этим положением, однако правительство не допустило. Перехваченные нами две телеграммы от центрального правительства (на имя харпутского вали Галим бея) показывают, из каких изменников в Оттоманской истории невиданно плохих лиц состоит оно. Это правительство выставило против защищающих честь наций таких лиц, как харпутского губернатора изменника Али Галиба, мютесаррифа Малады Бедрхани Халила, бедрханского Кямирана Джеладите, Диарбекирского Джемил паша задэ Экрема, Миллан задэ Рифата и тому подобных лиц, которые вместо совести несут золото (т.

е., подкупленные). И чтобы образовать Курдистан, не стесняются отправить для разрушения страны чужестранца полковника Неовиля. Министр внутренних дел и председатель комитета англофилов Адил выпустил приказ для ареста членов национального движения и Сивасского конгресса, отправив для этой цели ряд негодяев, чтобы таким образом произошел раскол между нацией. Тем временем пролилась бы кровь и враги заняли бы страну. Нация, когда узнала действительность, издала приказ об аресте этих негодяев, но они бежали. Однако они преследуются и будут наказаны как изменники”.

Подпись - президиум Сивасского конгресса.

В Ангоре богачи, правительственные чиновники и духовенство единогласно постановили подчиняться постановлениям Сивасского конгресса и порвать связи с Константинопольским правительством. Городской голова муфтий, муллы и видные горожане Ангоры письмом на имя Султана, выражая ему верноподданические чувства (из Ангоры), просят его своим авторитетным словом разогнать раскол между населением.

Президиум Сивасского конгресса послал следующий приказ всем командующим частями и высшим должностным лицам: “Принимая во внимание, что нынешний кабинет министров порвал связь между Султаном и нацией и, что доказано, кабинет продолжает действовать по изменническому направлению. Нация же до тех пор, пока во главе правления не станет законная правительственная власть, постановила: порвать с центральным правительством всякие сношения, а также прервать телеграфное и почтовое сообщения. Местные административные и военные власти должны соединиться и осуществить этот пункт и результат сообщить президиуму Сивасского конгресса”.

Подпись - президиум Сивасского конгресса.

Городской голова Ангоры Гаджи бек бежал из Ангоры в Эскишехир. Бывший же губернатор Ангоры арестован в Чоруме четниками. В штабе 20-го корпуса офицеры штаба, собрав видных представителей города и представителей духовенства, заставили подписать приговор о своем признании постановлений Сивасского конгресса. Руководитель четников в Ангоре Осман бей послал каймакаму в местечко Бала телеграмму о производстве вали мобилизации и доставлении в Ангору для их отправления против

греков. Припасы четников в Ангоре хранятся под госпиталем. “Прятались за городом и в горах Эльмадаги”.

В Ангоре все преступники четниками освобождены из тюрем. Играют роль в четническом движении в Ангоре младотурки: 1) Лалейди Гуссейн, 2) Пириджели Гаджи Омар, 3) юрист Кемаль бей “Сулфь во селамех фрка реи-си”, 4) доктор Низамедтин, 5) доктор Гамид Шюкри, 6) доктор Миралай Наил бей, 7) Булгурлу задэ, 8) Ганефи задэ, 9) Кара Биберэ задэ, 10) Чин-гяна Гаски и другие. В селении Аяшли - начальник четников Кара паша. Житель Эозката Али эфенди из Константинополя постоянно привозит в Ангору оружие. Из Эозкатской тюрьмы выпустили всех арестованных. Оружия в Эозкатах много. Рыночная цена винтовки -15 лир с 200 патронами. 18 сентября начался съезд всех четников района Сиври Хисара в селении Агдаш. Из Конии в Чангр прибыло 12 фургонов оружия. В Ангорском вилайете штабом 20-го корпуса роздано населению оружие. Четники получают 35- 40 лир в месяц. Офицеры получили сразу годовое жалованье. Во всей губернии Ангоры готовы к выступлению 6000 четников. Губернатор Ангоры Муэттин паша, выехав 10 сентября из Ангоры, посетил Кескин, Кршеир, Меджур, Гаджи Бекташ, Богазман, Эозкат. 16 сентября он выехал в Чорум.

№ 24

24 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արվելիվ (Բնաստն),
թիվ 17/17, արև. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

№ 14

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

24 сентября не состоялось заседание Совета министров. После обеда некоторые из министров были у премьера и совещались об отставке министров. Отсутствовали министры юстиции Мустафа, общественных работ Абуг паша и военный министр Сулейман Шефиг паша. Относительно них говорится, что вышли в отставку, мотивируя тем, что Ферид паша вместе с министром внутренних дел составляет согласительную программу с “Таш-

килатом Миллие”. С этой целью выехали в Анатолию черкез Сеид паша и Окулис Эсад паша. Должен был ехать и Али Кемаль паша, но не разрешил ему это военный министр, который был против соглашения с Мустафа Кемаль пашою и настаивал, что с содействия союзников войск будет возможно подавить восстание.

24-го вечером кабинет непременно должен был выйти в отставку, при этом если Ферид паша на этот раз не примет премьерство, тогда министр внутренних дел Адил бей будет премьером. В последний момент выложился, что премьерство предложено бывшему военному министру Ферид паше, министерство внутренних дел - атташе Хедифа, вернувшемуся недавно из Швейцарии Решид бею. Жена Энвера паши дочь Султана Наджлие с 23 сентября из острова (?) уехала в провинцию для следования к Энверу, который в Эрзеруме.

После вывоза из Кетаккии 50 вагонов боевых припасов, чтобы не сумели вывести оставшиеся там 20 -25 вагонов боевых припасов англичанами, четники взорвали мост между Кетаккией и Эскишехиром. Четники, напав на Афион Карахисар, Кета[к]гию, Сиври Хисар, собрали от населения деньги, произвели мобилизацию и с мобилизованными ушли в местечко Сеиди Гази, где находится их штаб. Из Сиври Хисара четники арестовали 40 видных граждан и взяли их с собою.

Туннели близ Конии между Алаюнд -Чокларол четники собираются взорвать. Четники напали на станцию “Вичери” (Ангорское направление). Четники действуют отрядами в 300 человек, имея на каждого 8 человек с собой офицера. В распоряжение Али Фуада паши в Ангору прибыло 4500 четников, предполагается из Сиваса, и которые расположились лагерем в горах и за городом. Четники в Ангоре арестовали 6 греков и доктора Алевридиса. Представители англичан выехали из Ангоры, а французский представитель Буасон остался в Ангоре. В Сиври Хисаре 3-400 четников. Четниками занят Мигалджиг. По приказу Султана в Эскишехире утверждается вместо 20-го 5-й корпус под командованием миралай Гамди паши. Али Фуад паша из Сиври Хисара вернулся в Ангору. В Кетаккии 500-600 четников, Мустафа Кемаль паша после усиления своих позиций намерен двинуться в Константинополь. Из Беледжика от 18/IX сообщают следующее: "Регулярных турецких войск здесь нет, но ждут в ближайшем будущем прибытия. В селениях Инджилги, Илась бей и в окрестностях Эскишехира

появилось 200 четников. 8 сентября между жандармами и четниками произошла перестрелка, во время которой убито 4-5 и ранено несколько турок. После этого в районе усилились разбои. Руководителями четнического движения в Беледжике являются: 1) городской голова Мустафа, 2) купец Мустафа бей заде Али, 3) Тором заде Али, 4) Ханджи Сарадно Мустафа, 5) Назин-сын юзбаша Гаджия, 6) сын Назияр хаджи Тайсин, 7) из Абасли мулла Махмед. Они, между прочим, содействовали побегу из Брусы в Эскишехир и дальше “бежавших из Константинопольской тюрьмы Кючук Талеата и Халила пашу со своими 43 товарищами”.

12 сентября Мустафа Кемаль паша послал телеграммы в Беледжик городскому голове и муфте следующего содержания: “Не должен подчиняться центральному правительству. Если окажете нам сопротивление при прибытии к нам, вас ждет виселица”. По получении этой телеграммы мюте-сарриф совещался с видными горожанами и по вызову выехал в Константинополь. После съезда в Ангору месяц тому назад из Алашеира и Умага Сулейман Сирури и Назив послали мюте-саррифу Кетакки такую же телеграмму, после чего опять созвали граждан и решили, что так как центр не имеет сил, подчиняться Мустафе Кемалю”. После этого опять мюте-саррифа вызвали в Константинополь. Из Гейве от 22/IX сообщают следующее: “Четнические и разбойничьи шайки в зачатке формирования. Видными руководителями младотурок и четнических организаций в Гейве являются: 1) Нуфус Мемури - Гафиз Фуад, 2) помощник Бекир, 3) помощник Али, 4) командир жандармов Эсад, 5) Кадыр Пайлеван (на станции Гейве).

№ 27

25 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնասուն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

Доношу сводку сведений, поступивших за последнюю неделю.

В Брусе штабы 17-го корпуса и 56-й дивизии. Имеются отряды четников партий “Иттиад” и “Иттилаф”. Циркулируют в городе слухи о предстоящем занятии города четниками. В Ангоре 2000 аскеров 20-го корпуса, а в вилайетах до 6000 готовых к выступлению четников. В Ангорском вилайете мобилизация. Четники получают в месяц 35-40 лир. Повсеместно после Сивасского конгресса четники собирают горожан, представителей духовенства и требуют от них подписки о признании ими Сивасского правительства. Сивасский конгресс обратился к представителям держав с нотой, в которой, обвиняя Константинопольское правительство в монархии, сообщают, что принуждены порвать свои связи с центральным правительством, пока им не будут созван парламент и не произойдет смена кабинета. Такого же содержания письмо отправлено командиру 20-го корпуса.

Из Конии в Ангору тайно перевозятся боевые припасы в Аниз, Токат... Все преступники освобождены из тюрем. Сулейман не принял отставку министров и приказал кабинету временно продолжать работу. Почти весь Кастемонийский вилайет перешел на сторону Мустафа Кемаль паша. Там производится сбор денег в пользу “Милли” и местами мобилизация. Зонгулдак также перешел на сторону “Милли”. Четники намерены со стороны Болу занять и Атабазар. Улу-Кишла (300 четников), Эрегли, Караман, Акшеир в руках четников.

Мустафа Кемаль паша со своим штабом находится в Сивасе, где находится около 5000 аскеров. Мустафа Кемаль принял меры для привлечения на свою сторону курдов кизилбашев Куригая и Дерсима. В окрестностях Сиваса роются окопы. Армянам в Сивасе объявили, что если они потребуют независимость Армении, то будут вырезаны. Близ приюта поставлен часовой. Автомобили Американского благотворительного общества тщательно контролируются близ Сиваса. Кайсерия в руках четников. Они объявляют себя большевиками. В Кайсерии мобилизация.

N 24

26 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն),
թիվ 17 / 17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:

N 16

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Получил Вашу записку. При сем прилагаю ключ от составленного мною шифра, получение какового прошу не отказать в любезности сообщить. По получении ответа сумею сообщать Вашему превосходительству многое, о чем нельзя писать без шифра. От генерала Кишмишева¹¹⁶⁸ (из Тифлиса) получил бумагу, в котором предписывает Гуляну (капитан, который приехал в Париж за аэропланами) немедленно вернуться в Тифлис из Батума в его распоряжение.

Положение здесь изо дня на день делается более угрожающим. В руках Константинопольского правительства остались лишь 4 города, остальная часть страны занята Мустафа Кемаль пашою. Жизни армян везде в Турции угрожает опасность. В Сивасе армяне до 60 -летнего возраста мобилизованы. Энвер направлен в Азербайджан, но в скором времени станет во главе четнического движения, которое все усиливается. Если оккупацию Турецкой Армении отложить до весны, будет очень трудно справиться. В Конии арестовали, и здесь сдали русским, приехавшего из Советской России делегатом на Сивасский конгресс русского капитана, большевика, по словам которого на конгрессе участвовал и представитель Азербайджана.

Приехавший со мною из Эривани полковник Шнеур давно вернулся в Эривань, откуда я уже 2 месяца не имею ни писем, ни денег. Если бы скоро мне не вышлют денег, тогда вся работа расстроится. За август и сентябрь я от полк[овника] Шнеура на жительство мое и на работу получил 60.000 руб. кавк[азскими] болами, что составляет 450 турецких бумажных лир, т.

¹¹⁶⁸ Բիշմիշև - Հովսեփ Արամի Բիշմիշյան (1881 թ. -1921 թ. հետո) - Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմական դատարանի նախկին նախագահ, ՀՀ դիվանագիտական միսիային առընթեր զինվորական վարչության ղեկավար Թիֆլիսում, ռազմական կորպ:

е. 225 лир в месяц!.... На эту сумму содержи 2-х помощников, 1 переводчика англ., франц. и турец. языков и людей.

N 26

29 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնույն),
թիվ 17/17, փաշ. 12, դ. 3 : Չեռագիր:*

N 17

Его превосходительству генералу Корганову

Репорт

Составился новый кабинет во главе с **Фериз Али Риза пашою**. Портфели расположены так: Шейх -Уль Ислам, Гайдар заде Ибрагим эфенди, военный министр - **Кючук Джемаль паша**, иностранных дел - **Решид паша**, внутренних дел - **Дамад Шериф паша**, морской - **Салых паша**, финансов - **Тевфик бей**, просвещения и духовных дел товарищем министра **Сеид бей**, государственных дел - **Мустафа бей**, общественных дел - **Апуг паша**, земледелия - **Гаджи паша**, и председателем государственного совета - **Абдурахман Шериф бей**.

Военный министр - видный младотурок сейчас же послал повсюду в части приказ о своем назначении. Телеграф восстановился с провинцией. По слухам, Мустафа Кемаль паша прибыл в Бруссу. Начальник 5-й дивизии XIII корпуса Кенан бей, командир же 24 полка бинбаши Сеффи бей. 24-й полк 5-й дивизии в Мидиате, что северо-восточнее Мардина.

Повсюду в Эрзрумской, Диарбекирской и Ванской губерниях формируются отряды четников, при этом, по официальным достоверным данным, турки, боясь пробуждения национального самосознания курдов в будущем, выдают курдам винтовки старых систем, а также старых систем пулеметы и орудия. Вследствие плохого вооружения, отсутствия дисциплины и организованности при стычках с армянами курды дают большие потери. Против армян избегают посылать турок, а посылают курдов, и то преимущественно из таких, каковые склонны к сближению с армянами, например, дерсимских курдов, которые легко поддаются пропаганде, и при описывании

ими о чрезмерных зверствах армян, разжигается их фанатизм, и это дает возможность увеличить количество курдов на фронте.

С внешней стороны курды показывают себя дружественными с англичанами, но на самом деле, несмотря на израсходование англичанами крупных сумм для привлечения курдов Диарбекирского вилайэта на свою сторону, они успеха не имели.

Нахичеванские татары, согласно полученной инструкции, послали командиру 15-го корпуса Кязиму паше просьбу, в котором, жалуясь на отсутствие безопасности от армян, отсутствие съестных припасов, просят о помощи. По приказанию свыше нахичеванцы подали такую же просьбу и англичанам.

Для организации четнических и курдских отрядов из Константинополя начальника Генштаба военмина послал командиру 15 корпуса Карабекиру Кязиму паше 8000 лир денег (для действий против армян). Последний свои эти расходы выводит в расходах 15-го корпуса... Деньги эти посланы приблизительно к 1 сентября. Для доклада о “нетвердом военном положении и увеличении кадров 15-го корпуса из Эрзерума в Константинополь послан к военному министру 30 сентября специальный офицер: “К 30 сентября армянский бронированный поезд в Шарурском районе обстрелял татарские селения. По попавшим в наши руки официальным документам и приказам видно, что армяне получили приказ отбросить всех мусульман за реку Аракс”. 30 сентября 15 артиллерийских снарядов армян попали на турецкую территорию.

Месяц тому назад из Военного министерства послано распоряжение комкору 15 [корпуса] Кязиму паше, чтобы он регулярно доносил о мнимых зверствах армян над турками и татарами: “На юго-востоке Каракурта (к 30 сентября) 100 чел. армян напали на татарское селение, заняли его и открыли огонь по отходящим сельчанам. Татары из Эриванского, Карсского и Кагызманского районов бегут на турецкую территорию. 15 сентября трое конных и 1 пеший армян в Диадинском направлении перешли Амадаги-Керпулиах и вернулись обратно. 35 конных и 30 пеших армян прибыли к Сарыбулаг зарезали 1 турка и вернулись обратно. Со стороны сел Зор в Мусульском направлении перешли 20 армян и после 1 1/2 часовой перестрелки вернулись обратно.”

15 сентября. “Начальник дивизии Аршак (Себух)¹¹⁶⁹ написал Эюб паше письмо, в котором сознается о совершенных армянами над турками зверствах. В письме своем Аршак говорит, что армяне отвечают за преступления турок, что турецкое правительство несет кару за совершенные им дела”.

23 сентября из военмина послано 23-й дивизии 10000 лир денег.

“30 сентября армяне у Кепри паши подашли к окопам “Милли” на 600 километров и открыли огонь на многие татарские селения. Армяне сжигают селения и тех из сельчан, которые не успевают бежать и остаются в своих селениях, армяне убивают. Армяне сожгли 2 селения”.

Надеюсь, что посланный мною ключ получен. Я здесь более двух месяцев и послал 0707 более 60-ти писем, и ни на одно из них не получил ответа.

Взятые в долг 300 лир я обещал вернуть до 20 октября. Если к тому времени не вышлют их, принужден бросить работу и выехать в Севастополь к родным, т.к. через Грузию теперь вернуться не сумею, а меня послали сюда с тем, чтобы остаться здесь до апреля, когда возможно будет выехать через перевал (Батуми-Ардаган). При этом на ассигнованные мне деньги 30000 р. кавк. бонами, что по курсу составляет около 210 лир, жить и работать так, как я работал до сих пор, дальше нельзя. Именно одного переводчика и 2 помощников кроме 75750, 50200, которым в 1-ый месяц платил (было отпущено тогда больше на организацию работы). Здесь эту же работу исполняют несколько русских полковников генштаба, и каждый тратит в месяц более 20000 франков и не получает $\frac{1}{1000}$ доли того, что я добивался до сих пор за гроши. Для местной работы, по крайней мере необходимо 200-250 лир на жительство и **minimum** 400 лир на работу в месяц, а у нас на [чистую работу месяц в раз и на командировки] ассигновано в месяц 189.000 руб., из коих на меня еле падает 30.000 р.!

¹¹⁶⁹ *Արշակ Ներսիսյան (1872-1940 թթ.)* - Հայտնի ֆիդայի, հեղափոխական գործունեությունը ծավալել է «Դաշնակցություն» կուսակցության շարքերում, մասնակցել է Կովկասյան ռազմաճակատի գործողություններին, եղել է Անդրանիկի գլխավորությամբ գործող հայկական առաջին Կամավորական ջոկատի հրամանատարի տեղակալ։ Այնուհետև մասնակցել է Զանգեզուրի համար մարտերին 1918 թ., ինչպես նաև գործուն մասնակցություն ունեցել 1920 թ. մայիսյան բոլշևիկյան ապստամբության ճնշմանը։

№ 30

4 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնույն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Ձեռագիր:*

№ 18

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

В Конии полицеймейстер лично подписывает четников. Желających поступить в отряды четников-преступников освобождают из тюрем. В Конии разгуливают группами записанные четники - курды и турки, которые тайно уходят в Эрегли и вступают в отряды четников. В окрестностях Афион-Карахисара находятся до 3000 четников. Их начальник Аргиф. Его люди в Афион-Карахисаре арестовали мютесаррифа Махмуд Маджид бея и взяли его в горы. В Карамане находится 129 полк. В Конии всех бывших солдат записывают в жандармы.

Постановление Сивасского конгресса: 1) выразить верноподданические чувства Султану, 2) произвести выборы в парламент, 3) составить кабинет из младотурок, 4) сопротивляться нападениям извне, 5) занять вновь обратно занятые территории.

Младотурки ныне заняты распространением этих постановлений в провинциях и привлечением населения в войсковые части на свою сторону. 21 сентября приехали в Караман офицеры Мустафы Кемалья паши для привлечения на свою сторону 129 полка и 41-й дивизии. 129-й полк входит в состав 41-й дивизии (Караман). В Конии под видом организации борьбы против четников правительство вооружило население и выпущенных из тюрем преступников. Центральное правительство отозвало со службы в Константинополь 37-й штаб - офицеров армии, которые подозревались в сношениях с Мустафа Кемаль пашой. Четники взорвали мосты между Безирханом, Измиром и Беледжином.

Г. Болу занят четниками. Из Болу в Константинополь прибыл для доклада о четническом движении Рифат бей. Из Айдына в Константинополь

для доклада правительству о положении дел на фронтах прибыла делегация из 3-х человек. По постановлению Сивасского конгресса повсюду отправлены агенты Мустафы Кемаля для объявления цели четнического движения и привлечения населения на свою сторону.

В районе Афион-Каракхисара до 3000 четников. Правительство получило разрешение довести количество жандармов 40.000 человек. В районах Самсун-Денизли-Назилли с одной стороны и в районах Акшеира, Афион-Каракхисара, Кайсария - с другой усиливаются четники. Повсюду руководят четниками начальники дивизии. Союз 60.000 офицеров запаса постановил послать в Анатолию своих пропагандистов для оправдания совершенных младотурками во время войны погромов и преступлений, а также добиться освобождения привлеченных к ответственности таких преступников. Принц Меджид 16 июля представил правительству доклад, в котором оправдывает движение “Милли”, и добавляет: “Милли” создается для законных действий и будет продолжать свои действия до очищения Смирны.

№ 1 - 6

4 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշտտանի Հանրապետության արխիվ (Բնառն),
քիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Չեռագիր:*

N 19

Его превосходительству генералу Корганову

Репорт

В Афион-Каракхисаре турки захватывают постепенно всю торговлю в свои руки. В окрестностях города из находившихся там 15000 курдов, половину с вооружением и отправили к Кавказской границе. В Атабазаре в складах имеется 5000 сундуков пороха и 50000 снарядов. Винтовки все розданы населению, и на каждого турка следует считать 2-3 винтовки с minimum 300 патронами. Из Алашеира отправляется в Болу в большом количестве оружие. В районах Болу и Дуждже четническое движение усиливается. В районе селений Феризли и Хендек (Атабазарский округ) из беженцев-черкесов образовались шайки разбойников. Бывший Измитский вали вошел с ними в сношение для включения их в “Милли”, но успеха не

имел. Бывший мюдир Союдли милазим Эмин разъезживает по Атабазарскому округу и создает отряды “Милли”.

Грузин Гасан, бывший во время войны в офицерской школе в Германии, в Измитском районе организовывает лазов, черкезов и турок, поддерживает связь с Грузией.

Приехавшая со стороны “Милли” делегация в своих переговорах с правительством требует: 1) сменить некоторых членов кабинета младотурками, 2) арестовать и привлечь к ответственности кабинет **Ферида паши**, 3) амнистировать всех политических и обвиняемых по делу резни армян. Командующий четниками в Бейшлире Эмин бей приказал арестовать каймакама города Ильчина Шюкри, Тефик бея и городского голова Шюкри.

Мустафа Кемаль паша приказал 20-му корпусу занять Эскишехир, причем в этой телеграмме сообщает, что англичане не должны вмешиваться. Турки Кастамунии требуют удаления со службы всех правительственных чиновников, которые были против “Милли”. Француз-полковник виделся с Мустафа Кемалем и поздравил его с успехом.

Каймакам Кемаль бей назначен начальником 10-й кавказской дивизии.

Членами “Комитета защиты прав Анатолии и Румелии” в Сивасе есть: 1) Мустафа Кемаль паша, 2) Бывший морской министр Реуф бей, 3) Бекир Сами бей¹¹⁷⁰, 4) бывший посол в Вашингтоне Рустем бей, 5) бывший член парламента Масгар Магаид бей. Они требуют смены 7-ми губернаторов Анатолии. На днях в Константинополе партия “Единение и Прогресс” должна созвать большой митинг для объединения целей “Милли”. Начальник 56-й дивизии 17-го корпуса Бекир Сами, который объявил Брусский вилайет на осадном положении, удалил со службы губернатора Брусы “за неуважение к “Милли”. В Эскишехире четники убили мютесаррифа.

¹¹⁷⁰ **Բեքիր Սամի քեյ (1865 [այլ տվյալների համաձայն՝ 1866 թ.] - 1933 թթ.)** - Բեյրութի մայիսիկին վալի, ծագումը՝ Հյուսիսային Կովկասից, օսեթ, Մուսա փաշայի որդին: 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո գտնվել է Տրիպոլիեյում գտնվող թուրքական զորքերի հրամանատարության մեջ: Ավտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել թուրքական ազգայնական շարժմանը, մասնակցել է Սվազի կոնգրեսին, ընտրվելով Գործադիր կոմիտեի կազմում: 1920 թ. սկզբին դարձել է 1-ին և 2-րդ գումարման թուրքական մեջլիսների անդամ: 1920 թ. մայիսին ընտրվեց Արտաքին Գործերի կոմիսար և շուտով արտակարգ առաքելությամբ գործուղվեց Մոսկվա, 1921 թ. փետրվարին մասնակցել է Լոնդոնի կոնֆերանսին և այլն:

N 33

7 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնասուն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Չեռագիր:

N 20

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Прилагаю при сем добиться из Военного министерства дислокации войск и целый ряд телеграмм, которыми обменивались в зашифрованном виде командир 15-го корпуса **Карабекир Кязим паша** и Военный министр.

Я по сие время не получил из Эривани денег, принужден был занять 300 лир для рассылки с людьми, который дали эти прилагаемые при сем данные.

N 31

6 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնասուն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:

N 21

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Именем Энвера в Константинополе набирают добровольцев. Клубы партии “Единение и Прогресс” раздают своим членам оружие. С другой стороны, партии “Иттихад”, “англофилов”, “Никирпол” - военный союз и другие разные союзы, не согласные с господством партии “Единение и Прогресс”, соединились и готовятся оказать вооруженное сопротивление младотуркам на случай окончательного занятия ими кабинета министров и власти. Только они сильно нуждаются в деньгах. При оказании последним должной помощи извне возможны были эксцессы в самой столице.

Военный министр сделал распоряжение, чтобы имеющиеся в городах у побережья моря или близ побережья орудия взяли бы во внутренние губернии, дальше от взоров союзников. Четники заняли Адрианополь, губернатор бежал. Младотурки напали там на клубы иттиллафистов.

Англичане распустили имевшуюся при В.Порте “Ишкал” оккупационную комиссию. Союзники решили не вмешиваться в дела “Ташкилата Миллие” до тех пор, пока они не вредят им. Мютесаррифы Нигдэ, Дерсима, Чорума, Бартура, Кастамунии приглашены Кемаль пашой в Сивас для получения инструкции о формировании национальной армии.

Султан, не доверяя нынешнему военному министру, учредил у себя при дворе штаб, который непосредственно сносится с командованием корпусов, как это было при Абдул Гамиде.

В Кастамунийском округе производится мобилизация. Мобилизованные отправляются в Кастемонию, куда из Сиваса и Ангоры прибыли офицеры и принялись за приведение в порядок прибывших в город до 1500 мобилизованных аскеров. Эти аскеры составили два батальона, из коих 1 батальон должен быть отправлен в Сивас, другой - в Ангору. Говорят, для пополнения кадров 20-го и 3-го корпусов. Командующим национальными силами в Кастамунии **Али Руад пашой** назначен бинбаши **Осман бей**. Осман бей, вызвав представителей греков и армян, объяснил им цель национального движения - “образовать союз для противодействия отторжения из турецкой территории даже пяди земли в пользу Армении и Греции”. Предложено им подписать заранее составленную Осман беем бумагу о своем согласии. Представители армян и греков отказались подписать. Мобилизация в губернии продолжается. Христиан пока не мобилизуют, но имеющим призывной возраст воспретили выезд из губернии.

В 30 верстах от Эскишехира по направлению Ангоры в районе Сеиди Хазила сконцентрировано около 20-25000 сил “Милли”, которые не подчиняются Али Фуад паше. Партия “аграриев” вместе с “Милли” предъявили ноту союзникам. Мустафа Кемаль паша выставил следующие требования от центрального правительства: 1. Признать законность организации “Милли” и принять постановления Эрзерумского и Сивасского конгрессов, 2. До созыва парламента турецкое правительство не имеет право заключать какие-либо обязательства, 3. Делегаты на мирный конгресс должны быть избраны от “Милли”.

По поводу ухода из Марзивана английских войск турки в городе устроили манифестации, приступили к производству мобилизации. Силы “Милли” районов Самсуна, Марзивана, Амасии подчиняются командиру 3-го корпуса (Сивас). Миралай Али Саид паша назначен командующим войсками Константинопольского военного округа и командиром 25-го корпуса. В Сивасе Мустафа Кемаль паша держит под стражей 400 своих сподвижников.

Лидерами, руководителями движения “Милли”, являются: 1) Карабек Кязим паша - командир 15-го корпуса в Эрзеруме, уроженец Константинополя. В 1915 г. в Мушской долине сформирован “батальон резников” и вырезано 150.000 армянское население Мушской долины. За отличие получил 36 дивизию, а за занятие им Эрзерума получил корпус, 2) Миралай Рифат бей, бывший командующий всеми жандармами, командовал 3-им корпусом, 3) Миралай Васиф - член Сивасского правительства, командовал на Кавказском и Палестинском фронтах дивизией. После занятия греками Смирны по обвинению формирования “Милли” он дважды был арестован в Константинополе и два раза тоже бежал из тюрьмы: 1) Рамид бей - мутесарриф Самсуна, уроженец Родосты, бывший советник Министерства внутренних дел, 2) Али Фуад паша - командир 20-го корпуса (Ангора), школьный друг Мустафа Кемаль паши, 3) Кязим - в Баликесире (Караси) - член генштаба, 4) Сивасский губернатор Решид, бывший служащий Министерства народного просвещения, депутат парламента и мутесарриф, 5) Омэр Лютфи - начальник 23-й дивизии (Афион Карахисар), 6) Каймакам Ариф - командующий национальными силами в Афион Карахисаре, 7) Селатдин - командир 3-го корпуса (в Сивасе), 8) Гаджи Шюкри - командующий национальными силами против греков в Айдынском направлении, 9) Демурчи Эфэ - в Айдыне - командующий “Милли” в Айдынском направлении, 10) Назим бей - командир конного полка 12-го корпуса, одновременно начальник национальных сил в Бей Шейре. Он прогнал из Конии губернатора и подчинил вилайет национальным силам, 11) Бекир Сами бей в Брусе, 12) в Сивасе - черкез.

№ 34

10 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնառն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

Его превосходительству генералу Корганову**Рапорт**

После долгих колебаний решил обратиться к Вам и прежде Вашему превосходительству о моем положении. Командированный сюда, мне было ассигновано в месяц первоначально 30000, а после - 50000 р. в месяц кавказскими бонами на жительство и на работу. От полк. Шнеура я получил аванс за 1 октября. Перед своим отъездом полк. Шнеур, видя дороговизну и широкое поприще для работы, обещал хлопотать об увеличении бюджета до 500 лир в месяц (5000 р.) и выслать мне 2 -3 -месячный аванс. От 9 сентября я от полк. Шнеура получил письмо, в котором говорилось, что "на днях вышлет мне 100.000 р. на расходы за октябрь и ноябрь месяцы, что по курсу того времени составило бы 1000 лир. К 1 октября я денег не получил, и, как увидите из донесений, они становятся все более содержательными, чего достиг я благодаря деньгам. Т.к. у меня установились связи, потерять каковые я не желал, принужден был из разных мест взять в долг деньги и продолжить работу. Не делать этого я не мог, т. к. представленные случаи могут не повториться. И у меня образовался по сей день долг в 470 лир, которые я обещал вернуть до 20 октября. Сегодня уже 26 октября, и из Эривани я не получил тех 100.000 руб., которые в случае получения по сегодняшнему курсу, обратите, не в 21000 лир, а в 400... Курс новых керенок 1000 рублевых стоит здесь: 1 лира = 230-240 рублей. С другой стороны, 12 октября от нашего военного представителя капитана Аниева из Батума получил письмо, в котором говорил, что денег для меня не получен. Деньги мои кончились, и больше их неоткуда взять. Я принужден был отказаться от нанятой конспиративной комнаты, вызвал обратно человека из Ангоры, находящиеся в других городах мои люди просят денег, и по получении денег командирование их вновь обойдется еще дороже. Потому я решил изложить вам все это и попросить совета, что мне предпринять. В Эривань я писал об этом десятки раз и никакого ответа не получил. С другой стороны, не состоянии больше жить здесь. Сегодня последние свои 50 лир заплатил за прилагаемую при сем дислокаций. Остается один исход - бросить Константинополь и бежать в Севастополь к родным... С другой стороны, как мог я не купить хотя бы эти дислокации за 50 лир. Установил чудные связи с военным министерством и имею возможность постоянно получать за-

шифрованные телеграммы за 500 лир в месяц, что составляет номинально 4500 лир в месяц. Я знаю, что Эривань не в состоянии будет посылать 500 лир в месяц, т.к. курс рубля сильно пал, а на разведку всего в месяц отпускается 189.400 рублей. На эту сумму имеем организации в соседних Армении государствах, [а также] отпускается на штабы бригад и на контрразведку в пределах Армении. Я в состоянии был бы продолжить работу хотя бы за 400 лир, более притесняя свою личную жизнь. Мне по характеру работы необходимо иметь и штатное платье, хожу в форме.

Установил чудные взаимоотношения с англичанами, от которых получил бумагу, что служу в их верховном комиссариате. Сведения в провинциях и моим именем, и моими людьми сдают английскому представителю, который по сем грифу сообщают в Константинополь штабу их, откуда копии донесений передаются мне. Жаль мне всю эту организацию бросать.

N 44

25 октября, 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշատանի Հանրապետության արխիվ (Բնուտն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 23

Его превосходительству генералу Корганову

Ранорт

Из телеграмм, посланных командиром 15-го корпуса Карабекир Кязим пашою военному министру, видно, что Карабекир Кязим паша со стороны Эрзерумского и Сивасского конгрессов уполномочен вести политическую пропаганду по всей старой Турции, а также руководить националистическим движением магометан во всех пределах Турции.

Так как со дня перемирия вожди аширатов в Иемени не получают жалованья, по указанию Кязима паши, Имам Яйя возбуждает местное население против Шерифа в пользу турок. Из телеграмм видно, что шейх Решид перешел на сторону англичан, в то время как шейх Ибн Сууд действует против англичан в пользу турок. По инструкциям же Карабекира Кязима паши, комиссия, требующая независимости Ливаны, ныне требует независимости и без какого-либо протектората, дабы в будущем опять присое-

диниться к Турции. Об этом существует тайное соглашение между этой комиссией и турками. На средства, отпущенные Кязим пашой, в Ливане, местное население ведет активно борьбу против французов. Есть с обеих сторон сотни убитых. Партия “Единение и прогресс” стремится, чтобы парламент собрался не в Константинополе, а в Брусе, дабы быть дальше от внешних влияний.

Повсюду в провинциях, включая туда и крупные центры, как Сивас, началось движение против “Ташкилата Миллие”. Из Сиваса и других центров стали поступать на имя Султана протесты против “Милли”. Основанием недовольства служит насильственный сбор с населения денег и четников. С другой стороны, существует разногласие между Карабекир Кязим пашой и Реуф беем с одной стороны и Мустафа Кемалем с другой. Первые предлагают теперь же сконцентрировать большие силы и занять Смирну и границу до Арпа-чая до рассмотрения вопроса о Турции Парижской конференцией, чтобы поставить Европу перед свершившимся фактом. Мустафа Кемаль паша придерживается взгляда - о необходимости подготовиться и перейти к решительным действиям после решения Парижской конференции судьбы Турции. В вилайете Конии идут крупные бои между силами “Милли” и итиллафистами, во главе последних стоит черкез Сулейман паша (в провинции Босгир). Предполагается, что при содействии англичан произойдет смена кабинета в пользу итиллафистов.

N 45

26 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշտտաւորի Հանրապետութեան արխիւ (Բնական),
թիւ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 24

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Из Ангоры сообщают, что в Ангоре на площади перед правительственным зданием комитет “Милли” разбил палатку и записывает четников для национальной армии с обещанием выгнать греков из Смирны и англичан из Турции. После образования отрядов в 20-30 человек каждый отправляют их “в горы”. Отсутствие железнодорожного сообщения между

Эскишехиром и Ангорой вызвало в Ангоре и окрестностях сильную дороговизну. Окка сыра стоит в Ангоре 170 пиастров. Из Ангоры части и турецкое население партиями выезжают в Эскишехир и дальше. Путь от Ангоры до Эскишехира с человека стоит 90 лир. В Ангору товар из-за этого не отправляется. Железнодорожное общество требует возмещения убытков (от турецкого правительства) за каждый километр испорченного пути в день 600 лир. “Милли” хотя и восстановила мосты, но ж-д. общество находит их неустойчивыми и не удовлетворяется этим.

Во главе организации “Милли” в губернии стоит Али Фуад паша. Он объехал все крупные пункты губернии, произвел насильственный сбор денег с людей, тех же, которые находили, что это движение есть восстание против Султана, таковых (направляют в Сиври Хисар Кязим агу) и др., 40 чел. Арестовал и передал военному суду. В районе Ангоры работают отряды четников под председательством Кель Эмина.

В Ангоре руководителями национального движения являются хаджа Атиф, Карабиберин Мемед, Суфтий, Шемседдин, Гаджи Байрам Шейхоглы и ряд военных: чтобы провести в жизнь свои постановления, они под рукой имеют грубую силу. Младотурок дефтердер Яйя Галиб бей действует вместе с “Милли”. Все эти лица принимали активное участие в резне и выселении армян.

Под председательством доктора Сейфеддина Алашеира 29 октября из Константинополя отправлен санитарский отряд для обслуживания национальным силам. Из Сиваса доносят, что недовольство со стороны населения против национального движения растет. Представители части населения послали в Константинополь военному министру и министру внутренних дел из 17 пунктов следующий протест против деятельности национального движения “Милли”: 1) Магометанское население всей Анатолии представляет неделимую единицу, 2) все преданы Султану, 3) “Комитет Защиты прав Анатолии и Румелии”¹¹⁷¹ ничего общего не имеет с населением и не

¹¹⁷¹ Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե - Այս կոմիտեն ստեղծվել է 1919 թ. հուլիսի 23 -ից մինչև օգոստոսի 6-ը՝ բոլոր ազգայնականների էրզրումում հրավիրված կոնգրեսի կողմից ընդունված որոշման համաձայն, որում նախազանեղ է Մուստաֆա Քեմալը: Դրանում էլ պարզորոշվեցին բուրքական ազգայնական շարժման նպատակադրումները և գործելակերպը: Ընդունված բանաձևում հռչակվեց արևելյան վիլայեթներն անբողջականության անխախտության, բուրքական «ազգային սուվերենության» սկզբունքը, որն ամրակայվեց 1919 թ. սեպտեմբերի 4-ից 12-ը տեղի ունեցած Սվազի կոնգրեսում: Այդ կոնգրես-

уполномочен говорить именем населения, 4) Мустафа Кемаль и его товарищи суть видные имена проклятой партии “Единение и Прогресс”. Организованное ими движение и есть младотурецкое движение, 5) Мустафа Кемаль и его товарищи лишение чинов и увольнение со службы Мустафа Кемалья скрыли от населения, 6) Они уничтожили пользовавшихся доверием Султана правительственных чиновников, 7) Они заняли почту и телеграф, порвали телеграфные провода с центром. Часть мютесаррифов убили, часть томится в ссылке, удалили со службы, арестовали служащих в правительственных учреждениях, с населения насильственным образом собрали деньги, терроризировали среднее сословие и ограбили их, захватили военные склады, без приказа Султана произвели мобилизацию солдат и стали угрожать смертью не являющихся на призыв в течении трех дней, 8) Ложными телеграммами обманули население, которое удостоилось внимания Султана и с участием незначительного количества людей, постарались захватить центральную власть в свои руки, и угрожая смертью губернатора Сиваса Решид пашу превратили в свое орудие и игрушку, 9) На собранные от населения деньги организовали разбойничьи шайки, а остальные - скушали, 200 выданных граждан Сиваса исчезли (тайно убили), 10) разъезжая по селениям, угрозами заставили население подать свои голоса в выборах за них, 11) Мютесаррифов Эскишехира - Гильми бея, Тохата - Кадри бея - убили, 12) Для выслеживания нас и расследования незаконных действий просим прибыть в Сивас, (этот протест подан морскому министру **Салыху** паше в Амасии), 15) Все мы поклялись содействовать правительству, приняты меры против них (“Милли”), 16) Просить от правительства, чтобы они - руководители “Милли” в нашу губернию не приезжали, 17) Если эти просьбы не будут удовлетворены, мы сами позаботимся о себе, снимая с себя ответственность за последствия”. *г. Сивас, 15 октября*

В Константинополе приехали из Алеппо руководители курдского движения полковник (англ.) Ноэвиль и Кямиран Турхан (курд, который в первый период войны находился в штабе генерала Абадиева и полковника Лебединского).

ները Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության խնդիրը համարեցին որպես անխախտելի և վերանայանոչ ենթակա սկզբունք, իսկ դրա դեմ հանդես եկողներին դավաճաններ, միաժամանակ պահանջելով սուլթանի հեռացումը քաղաքական ապարդից և Դամադ ֆերիդ փաշայի կաբինետի հրաժարականը:

2 -го октября Карабекир Кязим паша из Эрзерума телеграфирует, что им расстрелян армянин, который украл шифр, и просит переменить шифр. Военным 29 октября отправлен комкорам новый более сложный шифр.

По агентурным сведениям, между Аджином и Сивасом в Азизи находятся 18000 хорошо организованных четников, а к югу от Мараша в полянке Базарджик находятся 2-300- регулярных аскеров и четников, которые высылают повсюду кавалерийские разряды и организывают население, собирают деньги и пр. В Киликии усиливается четническое движение. В Конии находятся 444 офицера и 124 аскера 12-го корпуса. В районе между Атабазаром и Беледжином происходит формирование отрядов черкесов для активной борьбы с силами “Милли” под руководством черкеса Бекир бей и Сулеймана паши. Из Конии сообщают, что большинство населения настроено против национальных сил [партии] “Милли”, которая в действительности не располагает той силой, которую предполагали. Между Ангорой и Эскишехиром нахождение 25000 -30000 “Милли”, не подтвердилось. В Ангорском вилайете все население вооружено и находится в своих селениях. Земледельческий люд, среднее сословие и богатый класс показывают себя сторонниками “Милли” из боязни. Только безработные искатели приключений, входят в “Милли”.

N 47

28 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշտատանի Հանրապետության պրիսիվ (Բնտան),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Չեռագիր:*

N 25

Его превосходительству генералу Корганову

Репорт

Курды разделились на две части - на сторонников англичан (Перрхан и сторонники Кер Гуссейна), которые не примкнули к силам “Милли”, и на сторонников “Милли” и ведут между собой борьбу. Английское командование выпустило к курдам воззвание с предложением прекратить борьбу между аширетами и грабежи.

Английское командование (верховный комиссар) сделало распоряжение о сопровождении эмигрирующих из внутренних губерний Анатолии армян в Адану английским конвоем.

Выборы в парламент в провинции происходят под сильным давлением “Ташкилата Миллие”. Младотурецкий комитет повсюду в Турции устраивает митинги, на которых разжигает страсти мусульман для участия населения в борьбе против греков и армян.

Военным министром отдано распоряжение всем мобилизационным отделам телеграммы о мобилизации посылать в зашифрованном виде. Бывший советник военного министра Фейзи паша выехал в провинцию для реформирования национальной армии в более правильной форме (как регулярные части), т. к. Турция не в состоянии содержать в необходимом для себя количестве регулярных войск. После окончания формирования силы “Милли” должны перейти к активным действиям против греков с целью занятия Смирны. На основании состоявшегося соглашения между правительством и силами “Милли” хозяином страны должен стать “Милли”. В официальном постановлении Совета министров сам премьер собственноручно написал: “Ташкилат Миллие” должен заняться заботами защиты родины. После этой резолюции Совет министров постановил:

1) Бесперывно продолжать свои формирования (“Милли”), ждать постановления о Смирне со стороны смешанной комиссии и 2) если это решение будет не в пользу Турции, перейти в наступление и занять Смирну. Эту силу наступающую должен создать, организовать **Фейзи паша**¹¹⁷² по полученным инструкциям от правительства.

“Комитет защиты прав Анатолии и Румелии” в Сивасе постановил потребовать от центрального правительства обратиться к союзникам с усиленной просьбой разрешить правительству мобилизовать 10000 аскеров и ими пополнить кадры корпусов. Дождавшись окончательного разрешения вопроса, отдано распоряжение повсюду в Турции по производству мобилизации родившихся в 1894, 1895, 1896 и 1897 гг. В Смирнском направлении

¹¹⁷² **Ֆեյզի փաշա - Կապակլի Մուստաֆա** - շտաբի պետ, իսկ այնուհետև Ալի Ռիզա փաշայի ստամբուլյան կարիներում ռազմական մախարար: Համագործակցել է քեմալականների հետ և 1920 թ. մարտի 16-ին Ստամբուլի օկուպացիայից հետո փախչում է Անկարա: Իսկ հուլյաների դեմ վերջնական հաղթանակից հետո նրան շնորհվում է մարշալի կոչում, և տարիներ շարունակ եղել է Գլխավոր շտաբի անփոփոխ պետը:

силы от 22000 до 30-35000 национальных сил. Из Трапезунда сообщают следующее: “Местное турецкое население в большинстве, по-видимому, пришло к такому заключению, что движение “Милли” спасло родину от губительного расчленения. Только меньшинство населения смотреть пессимистично на исход этого движения. Гонения против греков в селениях продолжаются с новой силой, турки угрозами принуждают греков уходить из их пределов, т. к. не осуществились их грезы о Понтосской республике. Количество эмигрирующих греков из Трапезундского вилайета довольно велико. Греки разочарованы более, чем армяне. В селениях убийства христиан продолжаются. В Ардасы штаб 3-й Кавказской дивизии 15 корпуса.

Командир 1-го корпуса из Адрианополя по телеграфу просит военмина отдать распоряжение об отправлении в 1-й корпус для пополнения всех прибывших в столицу больных и по другим причинам находящихся аскеров других частей, на что военмин ответил, что будут посылаться в 1 и 14 корпуса (Пандерма) только прибывшие из дальних внутренних губерний.

Командир 15-го корпуса Карабекир Кязим паша телеграфирует военмину, что им в Эрзеруме расстрелян армянин, который украл ключ от шифра. Военмином послан корпусам новый более сложный шифр.

Представитель Азербайджана Юсуф Везиров ведет переговоры с турецким правительством о том, чтобы Азербайджан составил федеративную часть Турции.

Карабекир Кязим паша, командир 15-го корпуса, от 20 октября 1919 г. из Эрзерума телеграфирует военному министру: “Азербайджан, перейдя в наступление против Армении и притесняя ее, заставит Армянское правительство прийти к соглашению с Турцией относительно Армянского правительства”. С другой стороны военмин телеграфирует Кязиму паше, что “турецкое правительство через Азербайджан хочет прийти к соглашению с партией “Дашнакцутюн” относительно Армянского вопроса”.

Видный вождь курдов района Сулеймание Аджеми паша после Эрзерумского конгресса вел переговоры с Мустафа Кемаль пашой относительно выдачи его курдам оружия, денег для присоединения к движению “Милли”. Ныне Аджеми паша пришел к соглашению с Карабекир Кязим пашой, который от 20 октября телеграфирует военному министру следующее: “С Аджеми пашой пришел к соглашению и послал ему денег и мемуров (чиновников) для поддержания с ним связи. В Сулеймание прибыло пять офи-

церов со стороны англичан, которые через людей Сеида Таги хотели организовать курдов для убийства Аджеми паши. Сеид Тага раскрыл план этих офицеров, которые были арестованы и расстреляны”. Подпись: Карабекир Кязим.

Черкес Бекир Сами бей, находящийся с 1000 вооруженными черкесами в районе Артазара, письмом на имя бывшего мютесаррифа Эскишехира Сами бея - лидера партии “Итилаф” сообщает, что на предложение сил “Милли” прекратить борьбу с ними, черкесы выставили требования общегосударственного характера против “Милли” и объявили, [что] до тех пор, пока их требования не будут удовлетворены, черкесы не сложат оружия. В районах Баликесира, Болу, г. Артазара черкесы продолжают организовываться для выступления против сил “Милли”. Из Артабазарского района черкес Фаик бей в состоянии выставить против “Милли” 4-5000 человек черкесов. Изыскиваются средства для этой организации. Курдский шейх Абдул Кадыр заявил посланному к нему человеку (в Константинополе), что достаточно получить маленький намек от англичан, [как и я] “выеду в Ван, соберу всех курдов и разобью все силы “Милли”.

P. S. От полковника Шнеура от 26 сентября получил сегодня письмо, в котором он сообщает, что “на днях вышлет 150.000 руб.” Я взял из русской миссии 4000 франков, чтобы работа не о[становилась].

N 48

3 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արհիվ (Բնամուկ),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Չեռագիր:*

N 26

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

В правительственных кругах циркулирует слух о том, что Энвер со своими многочисленными последователями прибыл в Эрзерум. Правительство запросило об этом Эрзерумского губернатора.

Вождь курдов Кер Гуссейн паша, месяц тому назад получив от Адил бея 5000 лир, с 4000-5000 курдами-беженцами выехал район Мелазкерда

для формирования “Милли”. Ныне Кер Гуссейн паша требует денег, заявляя, что его люди умрут от голода.

Англичане потребовали удаления Синопского мютесаррифа Мазгар Теффика, который там является руководителем “Милли”, но Теффик не послушался. Правительство обратилось к “Ташкилату Миллие”. 3 ноября утром в окрестностях здания В. Порты были наклеены прокламации с надписями “ферелд въз физан” за подписью Кизил Килидж, в которых требуется от правительства или “разогнать “Ташкилата Миллие”, или уйти с кабинета. Если даже придется пролить кровь, они не должны останавливаться ни перед чем, чтобы спасти родину от угрожаемой опасности.

В Атабазаре идут аресты противников “Милли”. Лидерам партии “Иттихад” было предложено правительством (Садык и Зсааббеддин бею) помириться с “Милли”, на что был получен отклик. Кроме Февзи паши, для перестройки сил “Милли” в район Кайсарии и Сивасского вилайета на днях выедет комиссия под председательством Фериг Хуршида паши.

Мустафа Кемаль паша выпустил объявление, в котором заявляет, что Айдын, Кония, Адана, Мосул не должны отделяться от Турции.

Из Мардина за подписью председателя “Комитета защиты прав Анатолии и Румелии” получена телеграмма от имени 25000 населения - протесты против желания французов занять Диарбекирский вилайет. Курдские клубы в Сгерте, Диарбекире, Палу, Харпуте и Малатии закрыты.

Боями против греков на Айдынском фронте руководят начальник 23 дивизии Омер Лутфи бей и жандармский полковник Халид бей, находящиеся в Афион Карахисаре. Они арестовали мютесаррифа Махмуд Мамра и отправили его в Назилли.

В районе Агверана бои между силами “Милли” и их противниками продолжаются. Из Афион Карахисара посланы конные и пешие части 23-й дивизии на помощь силам “Милли”. Противники “Милли” арестовали каймакама Босгира и мюдиров селений. Руководитель движения против “Милли” бывший шеф департамента полиции Халис эфенди с 1500 вооруженными людьми занял нагие (участок) - уезд Хатун-Сарай, что в 35 километрах от Конии. Отправленная из Конии примирительная комиссия арестована противниками “Милли”. Противники “Милли” объявили, что они борются против тех, у кого нет бороды и [кто] носит пенсне. Из 12-го корпуса также

отправлена (из Конии) в район Босгира сила для подавления восстания против “Милли”.

Согласно приказанию генерала Алемни, гор. Айдын занят английскими войсками. У англичан в плену имеются 123000 пленных офицеров и аскеров (турецких).

N 49

4 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

***Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:***

Մեկ կարևոր պատմագիտական ստուգարանում

Ստորև բերվող կարևոր վավերագրի՝ հետախուզական գեկուցագրի գիտական շրջանառմամբ, որի հեղինակը հայ հետախույզ **Տիգրան Թադևոսի Դեվոյանցն** է, մենք ցանկանում ենք որոշ չափով արդեն հայտնի մի շարք հարցերում որոշակի շտկումներ և հավելումներ կատարել: Մեր կողմից դեռ 2009 թ. հրապարակված մենագրության մեջ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի հետախուզական ամփոփագրի¹¹⁷³ մանրագին զննումը ցույց է տալիս, որ նրանում բերված թվական տվյալները թուրքական բանակի թվակազմի վերաբերյալ ըստ էության վերցված են Տիգրան Դեվոյանցի կողմից 1919 թ. նոյեմբերի 7-ին Փարիզ՝ գեներալ Գաբրիել Դորդանյանին ուղարկված թիվ 51 գեկուցագրից¹¹⁷⁴, որն արդեն ինչ-ինչ պատճառներով հայտնվել էր Հայաստանի Հանրապետության Բոստոնում պահ տրված Կենտրոնական արխիվի պահոցներում: Ռ. Սահակյանի հրապարակումի նյութը որոշակի կտրվածքով արտահայտում է հենց վերը բերված փաստաթղթերի բովանդակությունը¹¹⁷⁵: Հեղինակի կատարած օգտաշատ աշխատանքի հետևանքով հրապարակված արխիվային վավերագիրը, որում բերված են հետաքրքիր տվյալներ թուրքական բանակի

¹¹⁷³ Տե՛ս Վ. Վիքարյան՝ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920 թթ., Երև., «Լուսակն», 2009, էջ 332-333:

¹¹⁷⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17 /17, պահ. 12, դ. 3:

¹¹⁷⁵ Ռ. Սահակյան, Հայկական բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Տիգրան Դեվոյանի գեկուցագիրը թուրքական բանակի մարտակազմի վերաբերյալ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1 - 2, 2010, էջ 470-480, 481-483:

թվակազմի մասին, որը թվագրված է 1921 թ. հունվարի 10-ով, և գործնականում արտացոլում է ավելի վաղ շրջանի վավերագրերը, ինչպես նաև 1920 թ. ապրիլի 5-ի թիվ 14 հետախուզական ամփոփագիրը, այդ թվում գեներալ **Գ. Գ. Ղորղանյանին** հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի զեկուցագիրը, որ նախկինում բոլորովին հրապարակված չեն եղել, ինչպես և Ռ. Սահակյանի կողմից շրջանառված արժեքավոր փաստաթուղթը, գործնականում լրացնում են մեկը մյուսին: Դրանք մեզ օգնում են որոշակի վերանայումներ կատարել և փաստերը դնել ամեն մեկն իր տեղում՝ անհրաժեշտ կարգ ու կանոն հաստատելով պատմաքաղաքական բնույթի վավերագրերի ժամանակագրության մեջ:

N 27

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Согласно постановлению Сивасского правительства, из Сиваса и Эрзерума отправлены пропагандисты в занятые англичанами территории для возбуждения местного населения против англичан, в особенности в районах Ниссибина, Мосула и Дезира.

Движение в этих местностях создано с сентября месяца. Задача командиров “Милли” - в первую очередь вооружить курдских аширатов на горных местностях, а также аширатов, проживающих на более возвышенных местах Мессопотамии, которых “Милли” возбуждают для активного выступления против англичан. Руководителем этого движения является шейх Махмуд, предводитель Карабекира Кязима паши.

По вновь состоявшемуся соглашению между Турцией и союзниками, в Турции должно быть 9 корпусов = 54503 человека. Каждая дивизия должна иметь 2020 человек. Кроме этого числа, в состав каждого корпуса войдут 1567 человек.

20 дивизий по 2020 чел. = 40400 чел.

При 9 корпусах по 1567 чел. = 14103

Итого 54503 чел.

Так как 12-я и 9-я дивизии имеют больше установленной нормы 2296 человек, а имеется сейчас под оружием 39947 чел. (не хватает 14556 чел.), то союзники разрешили мобилизовать 12260 человек, к чему приступлено.

В докладах военного министра по этому поводу говорится, что из 15-го корпуса (Эрзерума) за месяц дезертировало 1000 аскеров, что аскеры 15 корпуса несут службу в крепости.

30 октября на фронте Сомы разведывательные отряды сил “Милли” вошли в соприкосновение с передовыми греческими отрядами. 31 октября со стороны селения Паша кей полк пехоты и полк кавалерии с двумя батареями вступили в бой с национальными силами, но под натиском превосходящих сил турок вынуждены были отойти.

Бывший каймакам Измира Ахмед Энзювар бей в районе Мангары, собрав вокруг себя достаточное количество черкесов, начал действовать против “Ташкилата Миллие”. Из Мангары Ахмед бей перешел в селение Шамли, что в 35 километрах от Баликеси́ра. Здесь к нему присоединились 16 начальников четников со своими маленькими отрядами, во время боя в районе Шамли адъютанта командира 5-го корпуса (ныне 20-ый корпус) Гамди паши - юзбаши Кемаля бея, национальные силы берут в плен и отправляют в штаб “Миллие” для предания военному суду. Ныне, чтобы скомпрометировать это движение, штаб “Миллие” выпустил прокламацию, в которой говорится, что при пленных найдены английские деньги и возмущающие население прокламации, которые вручены представителям Франции, Италии и Америки. В высших сферах циркулируют слухи о предстоящей отставке премьер-министра, которого сменит Зе́хи паша.

Командир 20-го корпуса Али Фуад паша отречен от командования корпусом. Врид. комкора назначен начальник 24-й дивизии.

Адъютант военного министра Абид бей должен сопровождать идущего в провинции для реформирования национальных сил Хуршида паши.

Сивасское правительство приказало своим подотделам арестовывать тех, кто будет посылать телеграммы на имя Константинопольского правительства с протестом против деятельности национальных сил.

№ 51

7 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշտտանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Доношу, что письмо Ваше от 28 октября получил. Относительно состава 90900, 67009, 21363, 39389, 97260 высланная в самый последний раз более подробная 10641, 97931, 26498, 22128 с указанием количества 38151, 06864, 02108, 93321, 29018, 90000 и мест расположения 20137, 90951, 33455 совершенно разная, проверенная и не подлежит совершенно сомнению. Также не подлежит сомнению указанное донесение от 6 ноября: общее количество 02052, 11909, как результат создавшегося соглашения, что 32291, 31138, 21315, 58898, 64292, 13639, 22499, 91100, это подтвердил находящийся в 02310, 60462, 51659, 49804, 21195, 50613, 19553, 36875, 75450.

98981, 16535, 65061, 30126, 35047, 04994, 64133, 21997, 09216, 50000 дан только то, что выгодно для нас. 19595, 92649, 65890 не имею никаких связей, хотя я очень желал бы установить это, т. к. наши интересы с ними общие. Я не делаю в этом направлении шагов, т. к. у меня имеется только одна бумага от военмина, и то составлена так, что неудобно показывать – в ней говорится, что “командируюсь в Константинополь к дипломатическому представителю и в Киликию к главнокомандующему армянскими войсками в Киликии ...” (?). Вот почему я просил от нашего представительства бумагу от имени делегации или же от Вашего имени. 0707 со мною поддерживает связь очень плохо. До сих пор я послал 105 писем и получил от них только 3- от 9, 20 и 26 сентября. В первом письме полк. Шнеур пишет: “На днях вышло 100.000 руб.” В двух же последних: “На днях вышло 150.000 руб.”, “все очень ценят нашу работу”. С другой стороны, т. к. работу эту прерывать нельзя, иначе потеряются ценные связи, я обращался куда только можно с просьбой дать взаимнообразно 300-400 лир и все 60600, 60000 отказали... Принужден был обратиться к 98981, 16500, всего 300 лир на 20 дней, по истечении срока взял от генерала Агапеева, представителя Добр-армии, и 4000 франков и уплатил первый долг. Завтра мне обещали выдать еще 3000 франков сроком до 1 декабря, так что до 1 декабря работа моя будет продолжаться, а к тому времени, надеюсь, получу и уплачу долги. Я давно оставил бы и уехал, только мне совестно перед чужими с одной стороны, а с другой, видя работы других, которые тратят безумные деньги и не получают 1/1000 доли того, что я получаю грошами, мне становится жутко

и стыдно, а потому я тешил, насколько возможно держать, и если к 1 декабря не получу деньги, возьму откуда-нибудь еще деньги и уплачу долги... и буду продолжать работу. Я уверен, что вышлют, и если не высылают, я объясняю дело, что нет денег, т. к. в каждом письме говорится: “На днях получу и вышлю вам 150.000 руб.”. Я не раз писал начальнику отделения с просьбой ускорить высылку денег. Очень было бы желательно установить здесь мне связь с 40130, 61217, 19090. 15564, 20716, 81097, 22350, 22155, 68384, 39489, и если можете, сообщите там в Париж их представителю. Пусть телеграфирует в Константинополь, что сами повидались бы со мною. Для них могу получать много ценного. Пусть спросят мой адрес в редакции газеты “Джакатамарт”, или же пусть оставят в редакции на мое имя письмо с сообщением, куда и к кому обратиться. Имею возможность получать от каждого, любого 65010, 42119, 22061, 31955, 0296 любую 61326, 54940, 53201, 32126, 49295, 40000. Дам им нити, пусть, по крайней мере, они воспользуются. Я не в состоянии этого сделать из-за денег.

N 53

7 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հաշտատան Հանրապետության արխիվ (Բնառն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

N 29

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Представитель Сивасского правительства в Константинополе в здании Военного министерства (миралай Гара Васиф бей) открывает особый отдел “Ташкилат Миллие”. В Адрианополе были нападения со стороны сил “Милли” на армян и греков. Есть убитые. Производится расследование.

Назначенные со стороны центрального правительства на должности губернаторов и мютесаррифов в Анатолии не принимаются со стороны Сивасского правительства. Мобилизационный отдел II корпуса упразднен, и его функции будет выполнять мобилизационный отдел 33-й дивизии, что в Ване. Командиром жандармского полка в Ангоре назначен бывший командующий жандармского полка в Кастамунии Осман Нури. Рефет бей назначен командиром жандармского полка в Кастамунии. Командиром

жандармского батальона в Нигдэ назначен бывший командир жандармского батальона в Кайсерии бинбаши Хайри бей. Из Конии командир 12-го корпуса Рефет бей с частями своего корпуса выступил в Босгир для подавления антиташкилатского восстания.

В Константинополе правительство открыло комитет уничтожения изменников родины “Имхай таики джамиети”, которым предполагается, что суть исполнительный комитет военного союза “Никшпан (против национальных сил). Правительство постановило непосредственно обратиться к Парижской конференции с просьбой ускорить мир с Турцией. Порта в своей просьбе должна подчеркнуть то, что в Турции ныне не все спокойно вследствие неопределенности ее судьбы и что затягивание разрешения вопроса еще более затруднит дело правительства. Правительство письменно обратилось к “Ташкилату Миллие” с предложением не оказывать давления на ход выборов, несмотря на значимость назначаемых правительством должностных лиц, т.к. это роняет престиж правительства. “Ташкилат Миллие”, говорится в этом письме, должно заняться только защитой родины, в противном случае, кабинет выйдет в отставку.

Командиры 15-го корпуса Карабекир Кязим паша и 20-го корпуса, мотивируя болезнью, подали в отставку. Это они сделали согласно постановлению Сивасского правительства, чтобы всецело отдаться делу организации национальных сил, обратив их в регулярные воинские единицы. Из Ангоры и Афион Карахисара доносят следующее: “На собрании, где присутствовали весь состав комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии”, представители воинских частей и сил Милли, а также граждане, постановили следующее: “Смирна занята греками по постановлению союзников, следовательно, перед нами мы имеем не только греков, но и союзников. Посему бесполезны напряжения с целью занятия нами Смирны. Должны примириться с совершившимся фактом и обратить наше внимание в другую сторону, откуда ожидается такая же опасность. Мы должны все свое внимание и силы сосредоточить в восточных вилайетах и воспрепятствовать продвижению вперед армян. Железная дорога между Аданой и Конией стоит, что “объясняют” отсутствием угля, между тем как железные дороги заняты перевозкой войск, т.к. англичаны сдают французам район Между Конией и Сирией. Говорят, что от Конии до Аданы ж.-дорога будет передана итальянцам, а от Афион Карахисара до Измита - грекам. В 4-х кило-

метрах от Кетакии в местечке Чамлджа 200 четников. Мусульманское население Конии (купечество и крестьяне) не сочувствует национальному движению, т. к. от них требуются большие материальные жертвы, и вообще население не интересуется партийными вопросами и выборами в парламент, слушая только силе. Руководители национального движения в селениях ведут пропаганду против христиан, требуя объявления им экономического бойкота, что приводится в исполнение. Из Вана, Сиваса, Ангоры получены правительством протесты против насилий “Милли” и во время выборов в парламент. Содержание телеграмм, полученных военным министерством в период от 25 октября по 6 ноября от командиров корпусов:

Айнтаб. Французские войска заняли Айнтаб, Кюрин, Мараш и Дирендэ. Невыносимы переносимые притеснения населения. В занятых местах войска притесняют население, которое бежит и соединяется с национальными силами. Французы стараются восстановить порядок.

Диарбекир. Английский агент шейх племени Каракечи Халил бей заде Абдулах со своими 40 людьми бежал от турок в Урфу и начал совершать набеги на курдские племена, которые сочувствуют туркам в районе Сиверека. Ваши увещевания оказались бесполезными. Наконец, Абдуллах напал на ашират Махмуд бея. Мы послали воинскую силу. Во время боя раненый Абдуллах попал к нам в плен, откуда его взяли в Сиверек. При нем найдены важные документы.

Сивас. Занимающиеся в районе Амасии разгоняли Дэли Абдуллах и Ходжа, со своими людьми соединились с “Милли”.

Ван. В боях в районе Башкала мы потеряли несколько орудий и массу винтовок. Ныне нам удалось отбить часть орудий и 2000 винтовок, которые раздали подчиняющимся 15-му корпусу силам “Милли”. Приняты меры по возвращению остальных винтовок. (Здесь речь идет о тех винтовках и орудиях, которые были брошены на персидской границе русскими войсками и турецкими - после перемирия).

Эрзерум. В местечке Путлар, где происходило собрание об увеличении и расширении деятельности сил “Милли”, арестован английский агент араб Эбука.

В Никкэ, в доме брата Алибадия - Сулеймана, курдские и арабские шейхи устроили собрание, чтобы войти в сношение с англичанами для действий против турецкого правительства. Из 5-й дивизии отправленные

воинские части окружили место заседания, но курды с тыла по войскам открыли огонь, вследствие чего части 5-й дивизии вынуждены были отойти. Бывший шеф полиции при Энвере Азми бей, один из руководителей всеобщей резни в Турции, через Анталию прибыл в Бордун и присоединился к национальным силам. При Азим бее имеются документы от Талеата паши.

По сведению военного министерства, в Смирне высаживаются английские войска, а в Самсуне - французские.

N 52

8 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնաստն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 30

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Доношу, что после вторичной встречи с помощником полковника Шнеура - поручиком Хан-Котурским¹¹⁷⁶ я выяснил, что посылаемый мною в Эривань материал не разрабатывается, не сообщается министру иностранных дел, а берутся только №№ частей в сводку и в неделю раз сообщаются частям. Это происходит от того, что нет людей там, понимающих все это. Безусловно, после всего этого не может быть и должная оценка работы. Я продолжаю нищенствовать и боюсь от долгов показываться среди людей. За октябрь и ноябрь израсходовано всего на жительство и на работу 735 лир, оправдательные документы коих с удостоверениями партии “Дашнакцутюн” и с подтверждением каждого и подписями под каждой распиской в достоверности таковой 15 ноября выслал в Эривань. Но полк.

¹¹⁷⁶ **Խան-Կոտուրսկի - Արտեմի Նիկիտայի Հովհաննեսով Հովան Խան-Կոտուրսկի** (զինվորական շրջաններում հայտնի որպես Խան-Կոտուրի անունով) – 1918 թ. օգոստոսի 7-ի հրամանագրով Նորին Մեծության Ռուսինական ռազմաճակատի զորակայանին կից Սևծովյան նավատորմի հրամանատարի շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի նախկին պետ, ծովակալության գծով պորուչիկ Խան-Կոտուրսկին (Հովհաննեսով) գործողվում է Գլխավոր շտաբ՝ ռեզերվի համար նախատեսված հաստիքակազմի մեջ ընդգրկվելով: Հանդիսացել է Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի հակահետախուզության գծով գործերի կոորդինատոր, մի շարք հաջող գործողություններ է ձեռնարկել Նախիջևանում, Լազիստանում և այլուր:

Шнеур мне пишет от 28 октября, что “еле выхлопотал нам денег за один месяц, т.е. за октябрь”, и что “нас решили отозвать”. Но я предписания по сей день не получил, а расходы по делу 1а произвел и за ноябрь. Всего израсходовано за октябрь и ноябрь месяцы 735 лир, из коих, по-видимому, выслано только 370 лир, а у меня уже около 700 лир долга... Не знаю прямо, что делать. Я неуклонно решил откуда-нибудь, по получении высланных за октябрь денег, достать еще денег в долг, уплатить раньше сделанные долги и выехать к 1-5 декабря в Батуми, чтобы не быть поставленным в такие условия - чтобы оплатить новые долги..., а там выхлопотать высылки денег для уплаты долгов, после чего, т. к. через Грузию не сумею выехать в Армению, а дорога на Ардаган через Аджарию закрыта, то остается один исход - чтобы не умереть от голода, подать рапорт об увольнении в запас и выехать в Севастополь к родным.

Пока же буду посылать Вам поступающие сведения.

Мой адрес будет (постоянный)

Севастополь. Базарная площадь N 1. Мне

N 55

17 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնուտն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 31

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Из зашифрованных телеграмм, посланных от 13 по 20 ноября командиром 15-го корпуса Карабекир Кязим пашой из Эрзерума военному министру, видно, что в Эрзеруме в 20-ых числах ноября состоится съезд всех командиров корпусов с участием выехавших из Азербайджана азербайджанских (военных) представителей. В Эрзерум уже прибыли командир 3-го корпуса Селаэтдин паша, командир 13-го корпуса из Диарбекира Джевдет бей, Мустафа Кемаль паша, представители арабов и курдов. Командир же 20-го корпуса Али Фуад паша к 18 ноября из Ангоры на автомобиле

выехал в Эрзерум. Цель съезда - выработать программу действий против Армении и препятствовать ее образованию.

В одной же из своих телеграмм военному министру Карабекир Кязим паша сообщает, что "по поводу случившихся событий на армянской границе принимаем подготовительные меры". После съезда в Эрзеруме состоится другой съезд в Сивасе, где будут обсуждаться вопросы, касающиеся защиты турецких границ в большом масштабе.

Англичане из Мосульского участка взяли 2 полка и предполагается, что с Кязим пашой отправлены к армянской границе: "Готовимся к встрече их с оружием в руках и принимаем меры",- телеграфирует Кязим Карабекир паша военному министру. Карабекир Кязим телеграфирует военному министру, что армяне во внутренних губерниях распродают все свое имущество и под предлогом торговли эмигрируют в Адану. Кязим паша просит распоряжений - как поступать с ними.

В Военном министерстве составляется проект увольнения в отставку имеющих 42 года милазимов и 46 лет юзбаши.

Из Ниссибина шейх Муса от имени "Комитета защиты прав Анатолии и Румелии" телеграфирует Мустафа Кемалю паше, что 20000 курдов вместе с ним являются сторонниками организации "Милли" и будут бороться против тех курдов, которые требуют образования независимого Курдистана.

Бывший начальник 16 дивизии Миралай Рушти, который участвовал в операциях на Палестинском фронте и в Дарданеллах, назначен начальником 1-й дивизии.

По данным из Военного министерства, в турецкой армии сейчас имеются 16000 офицеров, из коих 4500 - штабные офицеры.

Энвер паша послал Мустафе Кемалю денег золотыми. Движение "Милли" руководится младотурками и из Швейцарии. С младотурками работает германский полковник генерального штаба Рабшартз.

Бежавшие из Константинополя Мемед Джемал и Халил находятся в Табгандсаре. Министр внутренних дел запросил мнение Мустафы Кемалю пашы о назначении в Диарбекире и Битлисе губернаторов.

Командующий силами Милли против греков генерального штаба полковник Демирчи Эдэ от 12 ноября телеграммой на имя военного министра сообщает, что он не признает никаких ограничений и требует немедлен-

ного очищения греками Смирны, или же “Милли” готова объявить войну Греции. Из Мидиата (Диарбекирская губерния) вожди курдских аширатов Иззетских, Джема, Чино, вождь аширата “Папо-Исмаил Тандзут бей, сгердские вожди Али и Этраф телеграфом обратились к Мустафа Кемалю паше с извещением о признании ими “Ташкилата Миллие”, о нежелании своем отделиться от Турции. По турецким источникам, Чанаккал очистили {от} французов и англичан.

В Алеппо устанавливается арабская администрация под контролем французов.

От 15 ноября из Баликесира пишут следующее: “Черкез Ахмед Азнаур, Сефер Оглу, Гатер вместе с четниками Шах-Исмаила напали на уезд Сусурлук, захватили принадлежащие “Милли” 1000 золотых лир, 2 орудия и боевые припасы (движение это против “Милли”). Отряд Гашера 14 ноября напал на уезд Келкут. Из Пандермы, Баликесира и Хирмасра отправлены части 14-го корпуса для подавления восстания. 15 ноября начались бои между войсками и повстанцами.

Командир 14 корпуса Юсуф Иззет паша выехал на место восстания для произведения расследования. Им арестован офицер-юзбаши, при котором найдены документы против “Милли”. Арестованные в Диарбекирской, Ванской, Харпутской губерниях противники “Ташкиллата Миллие” отправляются партиями в Ангору, где они будут преданы военному суду.

Адьютантами Мустафы Кемалья паши состоят Музаффер и Джевар бей.

P. S. От полковника Шнеура от 11 ноября получил письмо, в котором он сообщает, что уезжает окончательно в Добрармию, относительно же денег для меня ни слова... Но в письме своем упоминал, что Военное министерство решило упразднить Константинопольский пункт и довольствоваться “дипломатической разведкой”. Официального предписания не получил и не знаю, что предпринять. У меня до 700 лир долга. Выслал в Эривань отчет за октябрь и ноябрь месяцы, приложены все оправдательные документы расходов, которые заверили армянский местный офицерский союз и партия “Дашнакцутюн”. Это сделал, дабы не подумали чего-нибудь плохого. Итого израсходовано будет за октябрь и ноябрь вместе с моей отправкой дорогой 735 лир. Нечего сказать, что 2 дня я форменно голодал,

снова обращался к Тахтаджяну¹¹⁷⁷ и к другим армянским учреждениям, и никто не одолжил ни копейки.

После такого отношения со стороны Эривани с одной стороны и т.к. через Грузию я вернуться не сумею, а Ардаганская дорога закрыта (меня же отправили в Константинополь, определенно заявив, что должен остаться там до мая месяца, когда возможно будет через Аджарию -Ардаган вернуться обратно), я принужден к 10-15 декабря как-нибудь добраться до Батума, получить деньги и уплатить долги, а потом, послав рапорт об увольнении в запас, уехать в Севастополь к родным. Мой постоянный адрес будет Севастополь, Базарная площадь N 1, мне. Во всякое время, Ваше Превосходительство, можете распоряжаться мною, как хотите. Я не забуду того теплого отношения, которое произвели Вы в трагичные для меня дни.

N 57

23 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնասուն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Չեռագիր:*

N 32

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Находящийся в Константинополе азербайджанский представитель Ризаев за период от 5 по 20 ноября отправил из Константинополя в Азербайджан через Батуми и Батуми-Эрзерум до 30 турецких офицеров-младотурок и на днях сам собирается выехать в Азербайджан. Приняты меры к аресту его при выезде из Константинополя.

Бывший полицмейстер города Баку при Нури паше младотурок Бейия приглашается Азербайджанским правительством в Баку на должность жандармского контролера Министерства внутренних дел.

По официальным данным, состоялось полное соглашение между Мустафа Кемаль пашой и правительством. Мустафа Кемаль по телеграфу сообщает правительству, что он впредь не будет вмешиваться во внутренние

¹¹⁷⁷ Թախթաճյան - Ֆեռմանի Թախթաճյան - ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Կ. Պոլսում:

дела правительства. На основании этого соглашения парламент будет созван в Константинополь.

Жандармерия в Анатолии должна быть передана под командование союзных офицеров.

В Шилле национальное движение усиливается. Джемаль Нури избран членом парламента из Галлиполи. Правительство просило разрешения Мустафа Кемалья о назначении губернаторами Битлиса - Али Фагика и Диарбекира - Маэхара.

Реуф бей объявляет, что его отец из Кавказа эмигрировал и оставил завещание - занять Кавказ, почему ценою жизни необходимо осуществить это завещание.

Организация “Милли” для воодушевления населения циркулярными прокламациями, распространяет ложные сведения о союзниках, а для разжигания страстей - [сведения о том], что армяне [якобы] вырезают мусульман Ардаганского и Карского округов.

Курды, по инструкциям Карабекира Кязима паши, требуют очищения армянами Сурмалинского уезда до реки Аракса.

В Константинополе принимает деятельное участие в организации “Милли” военный министр при кабинете Фериды паши Кязим паша.

В Эотемиле, Беркаме и Ментересе установлены штабы национальных сил.

Организация “Милли” ведет пропаганду, чтобы арабы восточной Аравии, Ирака и Иджаса не принимали правительство эмира Фейзала.

Комиссия, ведущая сношение с Мустафа Кемаль пашой, состоит из шейх-уль-ислама, министров внутренних и иностранных дел. Из Сиваса Мустафа Кемаль паша отдал распоряжение подотделам “Милли” высказаться о месте созыва парламента.

Губернатор Аданы Джемаль бей, пока не получил разрешения генерала Куро, не выедет на место своего назначения.

Баликесир сделался центром национальной организации и движения против греков. Ежедневно из всех сторон туда прибывают мобилизованные четники, которые распределяются по национальным частям. Назилли, Салихли, Афион Карахисар (Аф-Гисасома, Айвалик) - места расположения штабов национальных сил. В Баликесире же расположен штаб национальной армии. Борющийся против национальных сил со своими 1000-1700

вооруженными людьми Энзавур бей ведет в селениях против “Милли” пропаганду, говоря, что силы “Милли” оскверняют религию, не принимают шариат и действуют против шариата.

По словам объехавшего греческий фронт национальных сил Джами бея, сообщается, что позиции полны добровольцами под общим командованием Мемеда эфе (Демирчи) - 35 лет, которому подчиняется Кеорче эфе, на участке Айдына находятся силы “Милли”, а на участке Назилли - “корпус эфе”.

По приказанию генерала Мильна¹¹⁷⁸ греки захотели занять Айдын, Эодемили и высоты Бохча- дага. Мемед эфе не принял приказание генерала Мильна и заявил, что греки должны очистить Смирну, что их войска имеют дисциплину и, что если опоздает заключение мира, еще тогда, выйдя из терпения, силы эфе должны перейти в наступление.

Курдский представитель в Константинополе не признает турецкой власти. Курдская печать заявляет: “Курды - соседи армян. Обязанность каждого курда спасать из рук четника-турка армянина. “Милли” всегда опасна для нас, почему курды всегда должны быть готовы для нападения на штаб Мустафа Кемалья. Мосул, Урфа, Керкук должны быть переданы курдам. Младотурецкое сильное правительство только открыло могилу для курдов. Турецкое правительство обязано вернуть на свои места курдских беженцев и уплатить их убытки. Курды с турками не должны иметь связей, т.к. турки 1½ миллиона курдов отправили в ссылку и 60.000 перебили. Турки должны признать национальные требования курдов и их политическое существование. А до того курды не должны давать аскеров”.

Руководителями сил “Милли” в Сивасе являются - Мустафа Кемаль, Бекир Сами, Ахмед Рустем, кади - Гаспи, Хусрев Сами, Мазгар бей, Арабшейх, бывший губернатор Мюрет бей, бывший мютесарриф Сюрел бей и бывший член парламента Мюмтаз бей. Адъютанты Мустафа Кемалья – Музаффер и Джевад бей. “Милли” порвал телеграфную связь Смирны с

¹¹⁷⁸ Միլին - գեներալ Ջորջ Միլն Ֆրենսիս (1866 - 1948 թթ.) - 1915 թ. հոկտեմբերից գլխավորել է Սալոնիկի էքսպեդիցիոն կորպուսը, իսկ 1916 թ. մայիսին նշանակվել է Մակեդոնիայում, իսկ զինադադարից հետո մաս Մերձավոր Արևելքում ու Սև ծովի շրջանում գտնվող անգլիական զորքերի գլխավոր հրամանատար: 1920 թ. մարտի 16-ին Ջ. Միլնի գլխավորությամբ զործող անգլիական զորքերը օկուպացնում են Կ. Պոլիսը՝ այնտեղ մտցնելով ռազմական դրոշմը, պառլամենտը ցրվում է: 1920 թ. Ջ. Միլնը Մերձավոր Արևելքից ետ է կանչվում, և 1926 թ. փետրվարից զբաղեցնում է կայսերական գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը:

Константинополем. В Назилли находится представитель национальных сил Ак-Гиссара Бахри бей.

Из Ангоры доносят следующее: “В Ангоре и окрестностях находится до 5000 записанных национальных сил, большая часть коих находится в своих домах. Регулярные аскеры 20 корпуса ходят отдельными командами по селениям и приводят с собой в Ангору партиями “добровольцев”, которых после 2-3 недельного обучения в казарме “Сувари” отправляют главным образом по направлению Эскишехира, против греков. Из них очень немногие по своему желанию отправляются на “Армянский фронт”.

К 1 ноября из Амасии в Ангору прибыли 500 хорошо обмундированных и обученных четников, которых 4 ноября отправили на греческий фронт. К тому же времени 500 четников из Амасии отправлены в Сивас для подавления вспыхнувшего в губернии восстания части курдов-кизилбашов и турок. Во главе национального движения в Ангоре стоят Али Фуад паша, начальник дивизии - Булгурлу заде, муфти Дефтердер. Они выпустили официальное воззвание к населению, в котором призывают население вступить в ряды национальных сил за 35 лир в месяц в разбитой на правительственной площади большой палатке. Из Ангоры в Аяш отправлено 2000 винтовок. В Аяше населению роздано всего 4000 винтовок. Халил Нури паша из Сиваса прыбил в Ангору, а оттуда выехал в Эрзерум для участия в Эрзерумском конгрессе и организации национальных сил.

В Ангоре к 15 ноября состоялось в Городской думе собрание с участием военных и гражданских представителей губернии, где вынесли резолюции: 1) потребовать восстановления железнодорожного сообщения между Ангорой и Эскишехиром, 2) протестовать против занятия греками Смирны, 3) против греков из старой Турции, 4) не уступать армянам ни пяди земли. В Ангоре имеется около 10.000 винтовок без зарядов, но затворы получают из Эрзерума и из других городов. В городах и окрестностях организация “Милли” потеряла свой авторитет благодаря насилиям. В военной тюрьме города содержится до 30 видных турок и курдов, которые обвиняются в англофильстве или в шпионаже. В неделю 2 раза в городе устраиваются бесплатные спектакли, где представляются пьесы вроде “Заняты греками Смирны”, где описывается насилие со стороны христиан над турками и их религией, и, таким образом, разжигается религиозный фанатизм турок. Национальные силы, кроме получаемых субсидий от русских

большевиков, из Азербайджана и Германии налогов, податей и контрибуций, пользуются и доходами министерства Эфгафа (духовных) и муарирэ (просвещения).

Из официальных источников сообщают следующее: 13-й корпус не зависит от военного министерства, 8 остальных турецких корпусов составляют 3 инспекции - 1, 2 -ую инспекции.

Границы, связующие с военным министерством корпуса со своими войсками, находятся в пределах 2-й инспекции. Эти инспекции суть: I-я инспекция, в состав которой входят 25, 1 и 10 корпуса, занимающие район Румелии с Европейской Турцией, Скутари, Измира, мютесаррифство Бому (лива), Худавендикяри (Бруса, Караси, Чанах-калэ, временно города Измитского вилайета и северная часть железнодорожной линии Измит-Карахисара.

II-я инспекция - в состав которой входят 12, 20 и 14 корпуса с границами - Смирнский вилайет, независимые мютесаррифства Ментешэ, Анталии и Афион Карахисара, губернии Ангоры, Кастамунии и порты Смирнской губернии и со стороны южной стороны, оставшаяся часть железнодорожной линии - Афион Карахисара- Измира.

III-я инспекция - в состав которой входят 15 и 3 корпуса, имея границами Сивасскую, Трапезундскую, Эрзерумскую, Ванскую губернии и мютесаррифство Джаника (Самсуна). Границы 13-го корпуса - Битлисский, Диарбекирский, Харпутский вилайеты и независимые мютесаррифства Урфы, Мараша, Албистана, Айнтаба.

Р. С. Из Батума получил извещение - для меня из Эривани послано 100.000 руб. донскими, что составляет по курсу 270 лир. По получении этих денег выеду в Батуми, там получу дополнительную сумму и приму все меры к тому, чтобы выехать в Эривань. Только в случае невозможности пробраться в Эривань, уеду в Севастополь, если проберусь в Эривань, буду поддерживать связь с нашим представительством.

N 58

26 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնուստն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 6

Առ այսօր չափազանց քիչ է գրվել այն մասին, թե Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, նրա կառավարությունը, միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը, վերջինիս բաղկացուցիչ մասը կազմող անհրաժեշտ ուժային ստորաբաժանումները ինչ գործունեություն են ծավալել Հայկական բանակում տեղ գտած մի այնպիսի արատավոր և քայքայիչ նշանակություն ունեցող երևույթի դեմ, ինչպիսին հանդիսացել է դասալքությունը, ինչով է ավարտվել իշխանությունների պայքարը դասալքության դեմ, ինչ ձեռքբերումներ են եղել, ինչպիսի դժվարությունների առաջ են կանգնել ՆԳՆ և նրա կարևորագույն ստորաբաժանումներից մեկը՝ միլիցիան այդ բնագավառում, որտեղ են սայթաքել և ինչու չեն կարողացել հիմնավորապես լուծել այդ չարաբաստիկ հիմնախնդիրը:

Կան հարցեր, որոնք սակայն ցայսօր գրեթե չեն լուսաբանվել պատմաբանների և այլ հետազոտողների կողմից, և ըստ այդմ չեն տպագրվել համապատասխան փաստաթղթեր, արխիվային վավերագրեր: Խոսքն այն մասին է, թե Հայաստանի Հանրապետությունը, նրա պետական իշխանությունները ինչպես են վերաբերվել ներքին և արտաքին անվտանգության համակարգի համապատասխան մարմինների ստեղծմանը, որոնք կարևոր դեր պետք է խաղային Հայկական բանակի կայացմանը խանգարող այնպիսի կարևոր այնպիսի բացասական երևույթների հաղթահարման հիմնախնդրում, ինչպիսին հանդիսանում էր դասալքությունը: Փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այս բնագավառում Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է եղել մեծ բարդությունների առաջ, քանզի վերջինս ստիպված էր այդ կարևորագույն կառույցների ձևավորման և դրանց աշխատանքների ուղղորդման, ինչպես նաև, Հայկական բանակային ստորաբաժանումները ներսից քայքայող չարաբաստիկ դասալքության դեմն առնելու և այլ դժվարություններ հաղթահարելու աշխարհաքաղաքական դժվարագույն կացության պայմաններում, երբ թուրք նվաճողները, մուսավաթականները և վրաց մենշևիկները, ինչպես նաև բոլշևիկները ամեն կերպ ձգտում էին իրենց քաղաքական կամքը և գործելակերպը պարտադրել

տարածաշրջանի ժողովուրդներին, և առաջին հերթին՝ հայերին, մանավանդ որ գոյություն ունեին այսպես կոչված «վիճելի տարածքների» հիմնախնդիրներ (այսպես կոչված Ղարաբաղյան-Ջանգեզուրյան, Նախիջևանյան, Լոռի - Ախալքալաքի և այլնի), որոնց շուրջ էլ բխսվում էին աշխարհաքաղաքական տարաբնույթ ուժերի շահերը, առաջին հերթին՝ Անդրկովկասյան ժողովուրդների ազգային-քաղաքական շահերը:

Սույն հրապարակման մեջ ներառված արխիվային փաստաթղթերը վավերացված պատճեններն են, սակայն դրանց մի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ՝ նպատակ հետապնդելով լրացնելու պատմագիտության մեջ առկա բացը տվյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ, և ամենևին էլ չի հավակնում լուծել բոլոր խնդիրները: Ստորև բերվում են զանազան փաստաթղթեր՝ դիմումներ, զեկույցներ և այլն, որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի ամբողջական և լիարժեք պատկերացումներ ունենալու բանակային, ՆԳՆ մարմինների, միլիցիայի ծավալած գործունեության մասին դասալքության դեմ մղվող պայքարում, ինչը և ստորև ներկայացնում ենք, ամենևին էլ չհավակնելով տալու բոլոր հիմնախնդիրների լուսաբանման բանալիները, այլ ընդամենը համեստ փորձ կատարելով՝ ևս մեկ «սալիտակ» էջ բացահայտել:

N 1

Начальник Эриванского

отряда

3 августа 1918 г.

№ 3496

г. Эривань

Министру Внутренних Дел

Вх № 2378

Для успешного управления частями отряда, в которых развивается сильно дезертирство, необходимо, чтобы власти на местах содействовали борьбе с этим злом. С этой целью я вошел с ходатайством через военного министра об учреждении на местах в каждом участке команды с офицером во главе, помимо участковых и прочих комиссаров.

Дезертирство развивается главным образом вследствие недоедания, отсутствия обуви, одежды. Поэтому прошу Вас принять меры к пополнению продовольственных складов, к устройству сапожных и портяжных мастерских, к реквизиции всей кожи не только в г. Эривани, но и по всей территории республики. Ко всему этому одной из мер для успокоения солдат и прекращения дезертирства признаю выдачу пособия семьям солдат, находящихся на военной службе.

Полагаю, что этими мерами можно будет повлиять на войска и оздоровить части, поддерживая строгую дисциплину.

Генерал-майор Силиков
Начальник Штаба Генерального Штаба, Подполковник...

ՀԱԱ, Ժ.Պ - 201, գ. 1, ք. 84, ք. 17: Պատճեն, մերժանգիր:

N 2

Военная. 19. XII

Уездным комиссарам.

Новобаязет, копия Дарялгезскому Уездкомиссару.

Дилижан

Караклис

Александрополь.

Эчмиадзин, копию передать Сурмалинскому Уездкомиссару.

Эривань

Военная обстановка требует немедленного укомплектования войск, между тем дезертиры и уклоняющиеся [от] службы свободно проживают городах и уездах.

Предписываю самым широким образом, оповестить население, что каждый военнообязанный, не состоящий на службе в войсках, должен явиться на сборный пункт местного этапного коменданта с документами прохождения службы в следующие сроки: имеющие возраст от 20 до 25 лет включительно - не позже 23 сего декабря, а имеющие возраста от 26-32 лет включительно - не позже 27 дек. На сборных пунктах будут проверять-

ся документы, и законно освобожденные от службы будут отпущены, а военнoбязанные в зависимости потребности укомплектования, приняты войска.

Не явившиеся к указанным срокам будут задержаны и арестованы специальными воинскими командами и передаваться суду законом военного времени. Вам же вменяю обязанность следить за исполнением приведенного требования, задерживая уклоняющихся и передавая их распоряжение этапного коменданта. 7136.

Подлинную подписал: Министр Внутренних Дел: Арам

Верно: Правитель Канцелярии

Копия

Военная

Караклис

Начальнику военного округа

0422/а. Греки подлежат призыву в ряды войск. Молокан также, призывать для обслуживания тыла армии.

Подписал: Министр Внутренних Дел: Арам

Верно: Правитель Канцелярии

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 75, ք. 35, 37: Պատճեն, մերկանդիր:

N 3

Декабрь, 1918 г.

Военная

Копия

Уездным комиссарам

Новобаязет. Копия Даралаг[е]зскому Узкомиссару. Эчмиадзин

Копия Сурмалинскому узкомиссару

Эривань.

Призыв молодых людей производиться в полном контакте военными властями. Освободить [от] призыва всех лиц, состоящих [в] службе почтовых учреждениях и железной дороге. Освобождаются [от] призыва также

лица, состоящие [на] службе правительственных учреждениях и милиции в возрасте свыше 25 лет. Греки подлежат призыву [на] общем основании. Молокан также призывать для обслуживания тыла армии. № 7210.

Подписал: Министр Внутренних Дел: Арам
Верно: Правитель Канцелярии

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 75, ք. 37: Պատճեն, մերժանագիր:

N 4

24 декабря, 1918 г.

Копия телеграммы Министра внутренних дел от 24-го декабря 1918 года на имя всех уездных комиссаров за № 7257.

Военное Министерство разъяснило, что все иностранноподданные армяне подлежат призыву по мобилизации. Изложенное предлагаю принять сведению руководству.

Подлинную подписал Министр Внутренних Дел: Арам
С подлинной верно: Правитель Канцелярии

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 75, ք. 36: Պատճեն, մերժանագիր:

N 5

Военная

Копия

26 декабря, 1918 г.

Уездным комиссарам

Новобаязет. Копия Дарялягезскому

Узкомиссару. Эчмиадзинскому, Сурмалинскому узкомиссару

Эривань

Караклис

Начальнику Военного округа

Сообщаю, что служащие милиции до 25-летнего возраста подлежат призыву войска, но до замены их непризывными возрастами Военным Ми-

нистерством им предоставлена двухнедельная отсрочка. Согласно приказу Военного министра, 23 декабря 196 предлагаю организовать повсюду об-
лавы для поимки уклоняющихся [от] поступления в войска, которых пре-
провождать в сборные пункты. 7228

Подписал: Минвнутдел: *Арам*
Верно: Правитель Канцелярии

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 75, ք. 29: Պատճեն, մերենագիր:

N 6

**Հայաստանի Հանրապետության
Ձորահավաքի յատուկ կոմիսար**

N 215

19 նոյ. 1919 թ.

Երևան

Ներքին գործոց

պ. Մինիստրին

BN 7572

Ձեկուցագիր Ձորահավաքի յատուկ կոմիսարի

Նոյեմբերի 11-ից մինչև 18-ը (մեկ շաբաթ) իմ կարգադրությամբ զինու-
որապիտարան է ուղարկվել 231^x հոգի՝ բոլորն էլ զինապարտ: Սրանցից 227-ը
բերած ին բռնի կերպով, և միայն չորս հոգի յոժարակամ ներկայացիլ ին
ինձ:

Ըստ ծնդավայրի, այդ 231 հոգուց 18-ը բնիկ էրևանցի ին, 24-ը վանեցի
և այլն:

Ինչպես արդեն զեկուցիլ իմ N 139 գրությամբ, հոկտ. 27-ից մինչև նոյեմ-
բերի 5-ը (տասն օր) զինուորապիտարան իմ ուղարկած թու 143 մարդ: Այս
թիւն ու վերոյիշեալ թիւն (231) համեմատելուց՝ պիտի հետևացնիլ, որ վերջին
մեկ շաբաթայ ընթացքում (նոյ. 11-18) գործի արդիւնքն աւելի զգալի է, քան
առաջին տասն օրուայ ընթացքում (հոկտ. 27-ից մինչև նոյ. 5) : Յետագայ
շաբաթներէն գործն, անշուշտ, աւելի է զարգանալու:

Սակայն պետք է ասիլ, որ իմ հաւաքած մարդկանց մի խոշոր մասը
տեղ չի հասնում. այսինքն՝ դեռ զօրամասերը չմտած՝ շատերը փախչում էին
յէտ՝ զինուորապիտարանից և բեր-հաւաքման կայանից (сборный пункт):

Ենթադրում եմ, որ առնվազն 40-50% կարողացիլ ին փախչիլ: Ես հնարաւորինս և իրատւոյք չունիմ հսկելու զինուորապիտարանի և հաւաքման կայանի վարչութիւններին գործունեութեան վրայ:

Այս հանգամանքը նկատի առնիլով, գտնում եմ, որ աշխատանքս ի վերջոյ զուր և անհորդ պիտի համարիլ՝ եթէ որ իմ հաւաքածներն ու ուղարկածները շարունակ պիտի փախչին՝ ինձանից անկախ պատճառներով: Ձեր ուշադրութիւնն իմ դարձնում այս հանգամանքի վրայ:

Զօրահալացի յատուկ կոմիսար՝ Վ. Վալադեան
x/ Այս 231-ց յետ ին պահանջիլ յոթ հոգի, որոնք թիրիմացութեամբ էին ուղարկւած ...

ՀԱԱ, Ժ.Պ - 201, ց. 1, գ. 77, ք. 160: Պատճեն, մերենագիր:

N 7

Երեւան

22 ноября, 1919 г.

№ 5016

Արտաքին Գործերի

Մինիստրոյթյուն

Вх № 7677.

մալազր. Особому Комиссару

По мобилизации для руководства

Главному Управлению Военной

Повинности для циркул. Сообщения

27/XI

Господину Министру Внутренних Дел

г. персидскому консулу

Относительно мобилизации армян, выдающих себя за персидских подданных, имею честь сообщить следующее положение, принятое Правительством Армении по этому вопросу.

Из сообщений Особого Комиссара по мобилизации г. Валадьяна и командиров воинских частей выяснилось, что многие лица призывного возраста в целях избавления себя от воинской повинности приобрели неизвестным путем фиктивные персидские паспорта.

Министерство иностранных дел вошло в переговоры с Персидским консулом в Эривани по вопросу о мобилизации этих лиц, имеющих фиктивные персидские паспорта, не будучи таковыми. В результате этих переговоров приняты следующие решения:

1. Всех лиц, с персидскими паспортами, кои подозреваются в приобретении таковых незаконными путями для избежания военной службы, необходимо направлять к г. Персидскому консулу с сообщением ему всех данных и документов, доказывающих принадлежность их к гражданам Армении. В Персидском консульстве будет произведено расследование о принадлежности их к персидскому подданству, от результата которого будет зависеть дальнейшее решение вопроса об освобождении от мобилизации или о призыве данного лица.

2. Персидский консул выпускает объявление, согласно которого все персидско-подданные армяне должны явиться в течение 20 дней к нему со всеми документами, доказать свое подданство и получить специальное удостоверение, которое будет выдаваться после тщательной проверки. Таковые удостоверения являются обязательными для властей Армении и освободят держателей их от мобилизации.

Настоящее положение препровождается Вам для сведения и зависящих распоряжений.

Вместе с тем сообщаю, что соответствующая бумага препровождена и г. Персидскому консулу Мирза Гусейн-хану.

Такая же информация имеется в послании Генерального секретаря Тер-Акопяна в Совет Министров от 28 ноября 1919 г.

Министр Иностранных Дел: С. Араратян

Генеральный секретарь: А. Тер-Акопян

Исх. № 11231. Копия настоящего отношения препровождена в Гл. управ. по делам воинской повинности и Особому Комиссару по мобилизации для руководства.

Ноября 27.19.

ՀԱՄ. Ֆ. Պ - 201, ց. 1, գ. 77, ք. 171: Պալանդի, մերժ նազիր:

№ 1062

11 марта, 1920 г.

РА, Министр Внутренних Дел

Главному управлению по делам

воинской повинности. Эривань

В Совет Министров

Для успешной борьбы с прогрессирующим дезертирством для правильной постановки этого дела по воинской повинности и по настоятельству ныне требованию Военного Ведомства надлежит безотлагательно ввести по всей Республике Армения учет запасных солдат и ополченцев первого и второго разрядов, для чего необходимо ныне же для всех участковых комиссаров и начальников городских Милиции заказать книги отрядов, алфавитов к ним, квитанционные книги и бланки удостоверений. Всего в Республике Армения, считая уезда и Нахичеванский-Гохтани, Шарурский, Зангезурский 60 участковых комиссаров и 15 начальников городских Милиций, что составляет 75 учетных учреждений. Представляя при сем составленную мною смету по изготовлению означенных книг и бланков всего по всей республике составляет 75 учетных учреждений... на сумму 1.454.850 р. Я покорнейшее прошу Совет Министров не отказать в срочном порядке и исходатайствовать мне в парламенте просимую сумму, открыв этот кредит в мое распоряжение теперь-же, ибо цены на бумагу и печать растут с каждым днем, и промедление в отпуске может дать в результате необходимость возбуждения нового ходатайства о дополнительном доассигновании на означенный предмет.

О последующем прошу почтить мне своим уведомлением по Главному управлению по делам воинской повинности - для сделания по сему последних экстренных надлежащих распоряжений.

За Министра Внутренних Дел

Начальник Главного Управления по делам воинской повинности.

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 160 (115), ք. 116: Պատճեն, մերժ անգիր:

Ապրիլ, 1920 թ.

ՀՀ Ներքին գործոց Մինիստր

Երեսան

Բացատրագիր

Դասալքութեան բազմանալու դեմ կռիւլու յաջող զինուորական պարտականութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը կանոնաւորելու համար և զինվորական հիմնարկութեանց այժմեան կտրուկ պահանջների համաձայն հարկ է անհապաղ մտցնել Հայաստանի ամբողջ հանրապետութեան մեջ պահեստի եւ 1-ին եւ 2-րդ կարգի երկրապահ զինուորների հաշիւը, որի համար անհրաժեշտ է այժմեան իսկ պատրաստել բոլոր գաւառամասերի կօմիսարների և քաղաքային Միլիցիապետների համար կտրոնագրքեր, ալֆաւիտներ, անդորագրքեր եւ վկայականների բլանկներ:

Այսու ներկայացնելով իմ կազմած նախահաշիւը վերոյիշեալ գրքերը եւ բլանկները պատրաստելու համար ընդամենը 1.454.850 ռուբ., խնդրում եմ խոնարհաբար Մինիստրների խորհրդիդ չմերժել միջնորդութիւն Պառլամենտում խնդրածս գումարի համար այժմ իսկ բացել վարկ ի կարգադրութեան իմ, որովհետեւ թղթի եւ տպագրութեան արժողութիւնը բարձրանում է ամեն օր եւ վարկի հապաղումն կարող է յետագայում ծագեցնել նոր յաւելման անհրաժեշտութիւն յիշեալ առարկաների համար: Հայաստանի Հանրապետութեան մեջ ի թիւս եւ Նախիջեւանի, Գողթանի, Շարուրի եւ Զանգեզուրի գաւառներում՝ ընդամենն 60 գաւառամասային կօմիսարներ եւ 15 քաղաքային միլիցիապետներ կան, որոնք կազմում են 75 հաշւետութեան հիմնարկութիւններ:

Այս գործի անհրաժեշտ եւ շուտափույթ կարգադրութեան համար խնդրում եմ հետեւանքի մասին չմերժեք յայտնել ինձ՝ Գլխավոր զինուորական ատեան:

Ստորագրութիւն՝ Ի. Տ. Ներքին գործոց նախարար՝ Ս. Մանասյան:

Գլխ. զինվոր. առեմապետ՝ Առաքելյան և գրասենյակի կառավարիչ՝

Գա վրիլով:

ՀԱԱ, Զ.Պ - 199, ց. 1, գ. 160 (115), թ. 114: Պատմեն, մեքենագիր:

Ներքին գործոց

Նախարար

8 նոյեմբերի, 1920 թ.

Երևան

Երևանի Արտակարգ դատարանին

Քաղաքական բնույթ կրող մի շարք յանցանքներ, որպիսին են ներկա պարագայում պաշտօնը լքելը, թիկունքը քայքայելը և այլն, և այլն, ենթակայ են արտակարգ դատարանին: Այդ օրինական յանցանքի մեջ մեղադրել մի շարք պաշտօնյաներ, որոնք Ալեքսանդրապոլի անկման ժամանակ լքել են իրենց պաշտօնները, թողել եւ հեռացել են քաղաքից, այժմ ձերբակալւած են Կառավարության կողմից և պետք է դատեն: Որպեսզի նոքա երկար ժամանակ չը գրկվեն իրենց ազատութիւնից առանց հարցաքննութեան, խնդրում եմ շտապ կերպով նշանակել դատարանիդ կողմից երկու քննիչ նրանց յանցանքները քննելու համար:

Ներքին գործերի նախարարի կարգադրութեամբ. ստորագր.

Վար. Դեպ. տեսուչ՝ Մելիք-Հովսեփյան:

Ել. № 10063

15 / XI 20 թ.

ՀԱՄ, Ֆ.Պ - 201, ց. 1, գ. 122, թ. 1: Պատճեն, մեքենագիր:

ВАНИК ГРАНТОВИЧ ВИРАБЯН

**СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
В 1918 - 1920 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

Спецслужбы составляли неотъемлемую часть государственной системы безопасности Первой Республики Армения. Еще в августе 1918 г. Правительство выделило первые скромные финансовые средства для организации разведывательной и контрразведывательной службы Первой Республики Армения, которая завершилась созданием в апреле 1919 г. в Главном штабе Военного Министерства отдельного Разведывательного и контрразведывательного отделения. В результате в 1918 -1920 гг. разведывательная служба РА Главного Штаба Военного Министерства предприняло немало усилий в деле приостановления вражеских происков против армянского государства. Из существующих архивных и иных документов очевидно, с какими трудностями сталкивалась молодая и неопытная разведывательная служба РА в деле приобретения необходимой информации с целью приостановления происков спецслужб противников. Необходимо отметить, что результаты деятельности служб армянской разведки не всегда реально оценивались и учитывались руководящими политико-партийными правительственными и военными кругами Армении, которая все свои надежды связывала с великими державами - со своими антантовскими союзниками.

Разведывательная служба Республики Армения первые шаги сделала еще в августе 1918 г. Организационно эта важная государственная структура национальной-государственной безопасности сформировалась в апреле 1919 г., когда Военное Министерство, его Главный Штаб приняли Устав деятельности Разведывательного и Контрразведыва-

тельного отделения. В основном в качестве кадровых ресурсов являлись бывшие офицеры-армяне, служившие в царской армии. В деле организации и направления действий разведывательной службы РА важную роль играли такие люди, как активный участник Сардарапатской битвы, полковник **А. К. Шнеур**, один из начальников разведывательной службы РА капитан **В. Г. Мурадянец**, знаменитый разведчик **Т. Т. Девоянец**, который в конце 1919 г. - в начале 1920 г. в Константинополе, в самом сердце Турции, организовал разведывательную группу, добывая нужную для обеспечения безопасности Армении важную информацию. Нельзя не отметить о плодотворной работе тифлисской группы разведчиков под началом генерала **О. А. Кишмишяна**. Немалую роль в деле становлении разведывательной службы играли также контрразведчик **Ован Шан-Котурский**, старший сын знаменитого художника Г. Башинджагяна **Левон Башинджагян**, впоследствии один из организаторов контрразведывательного дела в Армении, а также **М. Додохян**, **Г. Хачатуров [Хачатурян]**, **А. Саргсян** и другие, которые посвятили свою жизнь делу организации, становления и направления ответных действий против вражеских сил, добывая важную информацию о дислокации, намерениях и приготовлениях военных сил противника, имевшего цель уничтожить молодую Армянскую Республику, и в частности, прилагая немало усердий с целью приобрести нужную информацию о Турции, Азербайджане.

В период формирования дипломатических и военных составляющих разведывательной и контрразведывательной службы в Первой Республике Армения жизненно важную роль для обеспечения внешней безопасности новосозданного государства имела структура военных организаций и, в частности, **военных атташе** при дипломатических представительствах РА. Автор рассматривает некоторые детали этого процесса, отслеживает историю создания и развития соответствующих структур на основе новых архивных материалов, в прошлом малоизвестных, а иногда и недоступных нашему читателю. Несмотря на все сложности, характерные для этого времени, создавались военная структура и ее составляющие компоненты, а также разведывательная и контрразведывательная служба Первой Республики. Пройдя сложный организационно-политический путь, военная спецслужба и иные военные формирования превращались в эффективные органы, преследующие цель обеспечения внешней безопасности новоиспе-

ченного, во многом еще слабого государства. Деятельность военных организаций была направлена на становление системы обеспечения внешней безопасности и ее интенсивное развитие. К сожалению, в связи с отсутствием средств руководство республики в начале 1920 года приняло решение упразднить данную систему, подорвав этим неведомым шагом те основы, на которые могло опереться государство в последующих бурных событиях.

Еще в годы Первой мировой войны на Кавказском фронте в составе 4-го корпуса русской армии в разведывательном отделе служил известный разведчик **Тигран Девоянц**, в отношении которого был возбужден судебный процесс. Однако на Всеобщем 9-ом собрании партии Дашнакцутюн **Дро (Драстамат Канаян)** выступил в защиту Тиграна Девоянца, заявив, что он не повинен в отступлении русской армии в июле 1915 г. в направлении Ван-Маназкерт, что имело пагубные последствия для армян. Тем самым Девоянцем отвергаются обвинения, предъявленные **К. Сасуни, В. Папазяном (Комс)** и др.

В начале 1918 г. Девоянц внезапно на пути через Самтредию в Ереван арестовывается грузинскими спецслужбами и переправляется Метехскую тюрьму, но оттуда он приложив большие усилия и опираясь на помощь дипломатического представителя Армении в Тифлисе **Л. Евангуляна**, а также при посредничестве высших военных чинов РА генерала **Мовсеса Силикяна** и других своих друзей осуществляет дерзкий побег и оказывается в Ереване. В годы Первой Республики сотрудник армянской разведывательной службы Тигран Девоянц возглавлял отдел разведки и контрразведки Генерального штаба Военного министерства. В целях разведки он был отправлен в Ван, Муш, Битлис, далее - в Константинополь, где им была организована разведывательная группа, собирающая необходимую для Республики Армения информацию о возможной дислокации турецких войск на армянской границе, военной мощи и т.д.

В мае 1919 г. Военным Министерством Республики Армения командировается в **Константинополь** капитан армянской разведывательной службы Тигран Девоянц. Там Девоянц организывает работу разведывательной группы с целью приобретения необходимой важной информации о планах враждебно настроенной Турции в отношении Армении, дислокации на армяно-турецкой границе турецких военных формирований, турецкой армии

в целом, а также других важных военно-политических мероприятиях, происходящих в регионе (данная проблема совсем не подвергалась историко-аналитическому исследованию и составляет одну из “белых” страниц истории Первой Республики Армении, и в частности становления армянской разведки на государственной почве). В своей важной работе по мере необходимости, **Т. Девоянц** вынужден был также сотрудничать с английской разведкой, как представителя союзнических сил - Антанты. Т. Девоянцом были отправлены посредством находящейся в К-Поле редакции дашнакской газеты “Чакатамарт” и в Париже военным советником РА генералом Габриелом Корганяном в Ереван адресованному Военному Министерству важные сведения, сводки о военных мероприятиях Турции, информация о дислокации турецких вооруженных сил на армянской границе, а также действиях так называемого движения “Милли” во главе Мустафа Кемали паша и даже некоторые очень важные сведения о возможно конкретных сроках нападения турецких войск на Республику Армения, которые, к сожалению, не имели необходимого воздействия на военные и партийно-правительственные круги Армении, находящиеся под влиянием Севрского политического гипноза. Добытые армянской разведывательной группой интересные Армении важные сведения о происходящих в самой Турции политических событиях, возможной и реальной дислокации турецких войск на армянской границе и иные сведения могли бы сыграть некоторую оздоровляющую и отрезвляющую роль в деле налаживания порядка и необходимой дисциплины в армянской армии, удаления ее слабых звеньев, преодоления пагубных явлений дезертирства и т. п. Успешное сотрудничество разведывательной группы Т. Девоянца с находящимся в Париже генералом **Г. Г. Корганяном** одна из интересных страниц истории организации разведывательного дела в Республике Армения, результатом которой было налаживание работы армянской разведывательной группы в самом сердце Турции - в К-Поле. В конце концов, в результате важных военно-политических обстоятельств по приказу Военного Министерства в начале 1920 г. Т. Девоянца отзывают в Ереван из К-Поля, где он едва наладил разведывательные дела, столь важные для Армении.

В 1918 - 1920 гг. Разведывательная служба РА Главного Штаба Военного Министерства предприняла немало усилий в деле приостановления вражеских происков и интриг против армянского государства, в том числе

азербайджано-грузинских и иных сил в Боюк-Веди, Зангибасаре и Ведибасаре, в Ардагаском, Карсском и Сурмалинском (в частности, в Аралыхе) районах, в Нахичеванском и в Зангезурском уездах, Зод-Басаргечарском районе и т. п. Из существующих архивных и иных документов очевидно, с какими трудностями сталкивалась молодая и неопытная разведывательная служба РА в деле приобретения необходимой информации с целью приостановления происков азербайджано-грузинских, турецких и других спецслужб на территории Армении. Необходимо отметить, что в результате деятельности служб армянской разведки подрывные действия врагов были пресечены не только в Ереване, но и в разных регионах республики. Вместе с тем необходимо отметить, что добытые разведкой данные не всегда реально оценивались и учитывались руководящими политико-партийными, правительственными и военными кругами Армении, которые все свои надежды связывали со странами Антанты.

В годы Первой Республики Армения началась успешная деятельность армянской разведывательной службы, ее маленькой группы, которая привела к конкретным и ощутимым результатам в деле разоблачения явно антиармянских происков и шпионской деятельности гнездившегося в самом сердце Армении, в Ереване дипломатического представителя Азербайджана **Хана Текинского**, пытавшего подорвать основы армянской государственности и путем прямого подкупа местных азербайджанских лидеров вызвать антиармянские мятежи в Зангибасаре, Боюк-Веди, в Зодском районе и в других районах Армении, с целью отторжения исконно-армянских территории от Республики Армения. Показаны согласованные действия армянской разведывательной службы и правительства, в частности МВД РА, в борьбе за установление устойчивой системы безопасности армянской республики. Представлены материалы судебного процесса по этому делу, что наглядно свидетельствует об одной удавшейся попытке Разведывательного и Контрразведывательного отдела Генерального Штаба Военного Министерства РА в деле пересечения враждебных действий Азербайджана, его специальных служб против Армении, которые в своей антиармянской деятельности опирались на финансовую и военную поддержку Турции.

Едва состоявшееся в апреле 1919 г. для координации всех работ с целью приостановления вражеских происков против Республики Армения при Главном штабе Военного министерства было создано разведыватель-

ное и контрразведывательное отделение, молодая армянская разведка прилагала немало усилий для пресечения враждебной деятельности иностранных агентов на территории Республики Армения. Усилиями сотрудников армянской разведки и Министерства внутренних дел в декабре 1919 г. в Ереване был задержан прибывший из Грузии австрийский офицер **Антон Марокутти**, с целью отправления в армию Халила паши с определенными намерениями, у которого нашли не только грузинский паспорт, но и доверительное письмо представителя Азербайджана в Грузии Векилова, а также важные карты, касающиеся Армении и региона. По делу Антона Марокутти в Ереване состоялся шумный суд, он был приговорен к 15 годам тюремного заключения. Та же участь постигла и **Ивана Тараканова**, которого разоблачили в подрывной деятельности против Армении. Состоявшийся по этому делу суд приговорил его к 10 годам тюремного заключения. И в итоге, обоих подозреваемых во враждебных провокационно-шпионских действиях в отношении Армении задержали и посадили на скамью подсудимых, однако их не захотела высвободить из центральной тюрьмы Еревана даже большевистская власть, которая протестовала против решения Центральной ликвидационно-следственной комиссии Советской Армении, за которым стоял министр правосудия республики **Сулейман Нури**. Это свидетельствовало о стремлении Разведывательного отделения при Генштабе Военного Министерства молодой республики обеспечить безопасность республики от происков вражеских агентов, проникших на территорию РА, стремившихся подорвать основы армянской государственности в 1918 - 1920 гг.

В монографии детально показана конкретная практическая работа армянских разведывательной и контрразведывательной служб в деле разоблачения и приостановления вражеских происков на территории Армении, а также рассматриваются попытки организации разведывательных групп в соседних государствах: Азербайджане, Грузии и, в частности, Турции, где в конце 1919 - в начале 1920 гг. действовала группа капитана Т.Девоянца. Показано стремление разведывательной и контрразведывательной служб РА в деле противостояния более опытным и сильным службам противника, получения необходимой и нужной информации. Предприняты шаги по обеспечению разрешения вопросов государственной безопасности РА. В частности, впервые в армянской исторической науке показана деятельность

и роль армянской разведывательной и контрразведывательной службы в деле победы армянских войск под руководством *Г. Нжде* в противостоянии агрессивным действиям азербайджанских войск в районе Зангезура в конце 1919 - в начале 1920 года, что обеспечило национально-территориальную целостность и разрешение вопросов государственной безопасности в этом стратегически важном крае республики.

Аргументированно обосновано, что, являясь составной частью государственной системы безопасности РА, Разведывательное и контрразведывательное отделения Главного штаба МО РА, предприняли немало усилий в разрешении различных вопросов, касающихся национальной безопасности страны (так называемое дело представителя Азербайджана в Ереване Хана-Текинского и т.п.), восстановления правопорядка в различных частях Республики Армения путем подавления мятежных стремлений магометанского населения (Бююк-Веди, Зангибасар, Карская область и т.п.).

В годы Первой Республики правительство, местные органы власти, милиция и все структуры Министерства внутренних дел сделали немало попыток, хотя и без ощутимых результатов, для выявления основных причин выкоренившихся в молодой армянской армии различных форм дезертирства, предложив некоторые меры для противостояния дезертирству и бесчинству различных маузеристских и иных групп, нерегулярных войсковых частей. Однако они не смогли коренным образом решить проблемы дезертирства и призыва новых сил военнообязанных в ряды Армянской армии. Более того, борьба властей Армении, милиции и органов МВД против дезертирства не дала желаемых ощутимых результатов, она обескровила армейские структуры, отрицательно сказываясь на пытавшейся состояться системе государственной безопасности Республики Армения, как основы независимого государства, и, в конечном счете, особенно, пагубно сказывалось на военно-политических результатах армяно-турецкой войны 1920 года, влияющих на Республику Армения и судьбы армянского народа, заключающуюся в кабальном для армянского народа Александропольском договоре 2 декабря.

В годы Первой Республики армянская милиция и органы внутренних дел, только состоявшиеся, предприняли немало усилий, хотя и не таких эффективных, для преодоления сопротивления незаконных действий различных несанкционированных военных групп, так называемых “хумбов”,

которые нагнетали социально-политическую напряженность в республике. Милиция и военные власти с ведома правительства предприняли ряд шагов в деле приостановления происков различных воинских командиров относительно реквизиции у населения продуктов питания, фуража и т. д., а также преступлений разбойничьих групп во всех уездах Республики Армения, их незаконных действий, грабежей против мирного населения, тем самым способствуя стабилизации обстановки в обществе и преодолению состояния безвластия в городах и селах РА, хотя эффективность от этих усилий была невелика.

Спецслужбы - разведка и контрразведка, а также армия и органы милиции и вообще МВД - это те важнейшие структуры, без которых невозможно представить независимую государственность, самостоятельность и всеобъемлющую внешнюю политику вообще. Спецслужбы составляли неотъемлемую часть военно-политической и государственной системы безопасности Первой Республики Армения. Тем самым объясняется, что Армения являлся состоявшимся государством. В 1918 -1920 гг. Разведывательная служба РА Главного Штаба Военного Министерства предприняла немало усилий в деле приостановления вражеских происков против армянского государства, его национальной безопасности.

Из анализа исследованного материала становится ясно, что спецслужбы Первой Республики Армении вынуждены были пройти организационный процесс в условиях геополитического изолирования, преодолевая огромные финансово-экономические и кадрово-технические трудности и сложности, взамен "опираясь" на шаткую надежду помощи со стороны антантовских великих и могучих союзников в лице Великобритании, Франции, США, стоя перед синдромом азербайджано-грузинского и кемалотурецко-советского альянса.

Подытоживая вышесказанное, можно прийти к конкретным и определенным заключениям. Очевидно, что в 1918 -1920 годы армянская милиция и вообще Министерство Внутренних Дел создавались в таких же сложных экономико-политических и социально-напряженных условиях, как и Армянская армия со всеми ее вспомогательными частями, разведывательная служба РА и другие государственные структуры, плюс к этому –изолированное и запутанное геополитическое состояние вокруг Армении. Сложно было создавать милицию, причем ту законопослушную, законопреданную

и служившую народу милицию и органы внутренних дел в такой стране, где было сотни тысяч голодных беженцев, темную и не лояльную в отношении Армении и ее властей почти полумиллионную магометанскую «лавицу». Очевидно, что в условиях страшной экономической разрухи и неоднозначности процессов создания государственной системы безопасности сложно было найти нужные кадры, которые почти что не существовали, и те финансовые средства, которые очень важны для создания государственным образом мыслящей милиции, и, вообще, органов внутренних дел. При этом во время этих процессов необходимо было преодолеть некоторые государственные силы, стремившиеся стоять во вне государства или стать государством в государстве, самостоятельной силой, и в частности, разбойничьи настроения так называемых «хумбов», для которых трудности Армении были не понимаемы, а сама страна была их собственной «отцовской вотчиной», где можно все делать, что в голову придет, вплоть до применения напоминающего мрачное средневековое инквизиционных методов пыток в отношении проявляющихся инокомыслие или не хотевших подчиняться им групп населения, или просто отдельных личностей. Запутанное внутреннее и тяжелое экономическое состояние страны, которое усугублялось действиями сил извне, еще более осложняло создание этих нужных и очень важных государственных силовых структур, национально-государственной системы безопасности. Очевидно, что нельзя форсировать и такой фактор, как человеческий, который после времен знаменитого *«Вохба» известной «Истории Армении» М. Хоренаци* мало подвергался качественным изменениям и, по сути дела, в условиях отсутствия государства и государственного мышления и поведения, приобрел возможность в сложных условиях того времени и обусловленные сценариями голода и разрухи 1918-1920 гг. выражать также свои все негативные качества и все то, что остались нам в наследство с чингизхановских и ленкимуловских времен, поскольку эти несущие беду волны прошли над армянским народом и пустили корни в сознании людей, оставшись как слой памяти, как форма привычек, черты ставшие окрепнувшим явлением со всеми своими последствиями.

В результате различные армейские структуры и милиция, и все система Министерства Внутренних Дел в эти годы сделали попытку, но не смогли эффективно, с ощутимыми результатами противостоять своевольничеству и бесчинству различных маузеристских и иных групп, не смогли

дать коренное решение проблемам дезертирства с точки зрения проблем, касающихся их компетенции относительно разрешения вопросов государственной безопасности.

Из существующих архивных и иных документов очевидно, с какими кадровыми сверхзадачами сталкивались разведка и контрразведка Первой Республики Армения, чьи руководители были очень молодыми, им было чему научиться. Отсюда совершенно закономерно, с какими трудностями сталкивались армянские спецслужбы в сложной геополитической и запутанной военно-нополитической ситуации, находясь лицом к лицу с Турцией, имевшей большие кадровые, экономические, финансовые возможности и ресурсы, а также зримых и незримых сильных союзников. В результате имело место катастрофическое поражение Армении в турецко-армянской войне в сентябре-декабре 1920 года, в которой армянские спецслужбы не смогли (да и не имели более или менее реальных возможностей) противостоять турецким спецслужбам, за спинами которых чувствовалось грубое дыхание на самом деле не так уж и проармянских действий великих "союзников". Одновременно, необходимо отметить, что результаты деятельности служб армянской разведки не всегда в действительности реально оценивались и учитывались руководящими политико-партийными правительственными кругами Армении, позиция которых была сориентирована в сторону Севрских стран, что оставило необратимое воздействие на все идущие в регионе геополитические процессы и на их результаты. Подытоживая вышесказанное, можно заключить, что Третья Армянская Республика имеет несравненно более весомые возможности (во всех аспектах, хотя и здесь есть свои нерешенные проблемы) в деле организации и выбора пути на самом высоком уровне работ армянских спецслужб - разведки и контрразведки, опираясь при этом на поучительный опыт как Первой, а также Второй социалистической (советской) Республики.

VANIK HRANT VIRABYAN

**THE CREATION AND ACTIVITY OF THE STATE SECURITY
SYSTEM OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA
(1918 - 1920)**

RESUME

Special services were considered to be an inseparable part of the State security system of the First Republic of Armenia. Special Facilities - Investigation and Contra - investigation are those principal structures without which it is impossible to imagine an independent nation condition, independence itself and complete external policy at all. Special Facilities appeared to be an integral part of military and political, State Security system of the First Republic of Armenia. And by means of that Armenia was also considered an organized country.

In August, 1918, the Government ear-marked the first modest financial means for organizing the Intelligence and Counter-intelligence Service in the first Republic of Armenia, which was over formation in April 1919, in the Main Headquarters of the Military Ministry of a separate Intelligence and Counter-intelligence Section. As a result, in 1918-1920 the RA Intelligence Service of the Headquarters of the Military Ministry made numerous efforts to halt the hostile intrigues against the Armenian State.

A vitally important role in the safeguard of the outer defense in the newly created government, during the development of diplomatic and military intelligence and counter intelligence service in the First Republic of Armenia, had institutions of *military sub-units*, particularly *military attaches* of diplomatic representatives of R. A.

The author refers to some components of that process introducing the history of the development and formation of corresponding institutions on the

basis of new-found archival materials, which were less known in the past and most part of them were even completely secret for the reader.

The military unit, sub-units, as well as the intelligence and counter intelligence services kept their existence though all the difficulties characteristic of that time. On its way of passing difficult organizational-political development, special military services and other military sub-units changed into efficient bodies for the outer defense of the newly made and weak government.

The activities of military organization were for the formation of security system in its outer defense and were directed to its intensive development.

Unfortunately, in the beginning of 1920 the government of the republic decided to liquidate that system, because of the absence of urgent means, and with this improvidences ruined the base on what the government could rely on during the further rapid development of events.

The staff members were former Armenian officers who served in the imperial army. The important role in the organization and planning the activities of the RA intelligence service was played by *colonel A. K. Shneur, captain V. G. Muradyants, the well-known scout T. T. Devoyants, general O. A. Kishmishyan*. The considerable role in the formation of the intelligence service was played also by counterspy *Ovan Khan-Koturski, Levon G. Bashinjagyan* (the eldest son of the well-known painter *G. Bashinjagyan*), who was subsequently one of the organizers of counterprospecting service in Armenia, and also *M. Dodokhyan, G. Khachaturov, A. Sargsyan* and others.

One of the most prominent members of the Intelligence and Counter-Intelligence Section of the **Military Ministry** of RA became Dro's classmate Tigran Devoyants, who was a member of Dashnaktsutjun Party. Devoyants was one of those patriots who supported Armenians in the parts of the Under Caucasus, during the years of the first Russian Revolution in 1905-1907, where the Tsar government realized armed bloody conflicts and clashes. With this intention Devoyants gathers a group of 12 well-trained; mouser-gun armed soldiers in Tiflis [Tbilisi], in the District of Sheitan bazar, and acted with the instructions of **Rostom** (Zoryan Stepan).

In 1908 Devoyants was arrested in connection with the *“Case of Dashnaktsutjun”* and was sentenced to Tsar's imprisonment. Later Devoyants passed through many temptations, taking part in World War One, in voluntary movements and finally appeared in the system of the Intelligence Section of the

Russian Army. Soon he became one of the most notable intelligence officers in the Russian Army Intelligence Service. A famous intelligence officer captain **Tigran Devoyants** served in the intelligence section during the First World War in the Caucasian front in the group of the 4th subunit of the Russian Front. Devoyants was the head of the Intelligence department of the 4th army corps with the leadership of General **Petr Oganovski** during World War 1. After the formation of the Military Unit lead by **P. Oganovski**, a “manager body” was elected by the National Burro, which should concern himself with the organizations of voluntary units and their amendments. This body arranged the formation of ‘Armenian headquarters’ in Igdir where Devoyants was responsible for the relations with military officers of Russian 4th corps.

The achieved information according to the agreement was sent to **Rostom (Stepan Zoryan)**, who was a member of the manager body of Voluntary groups.

Under some suspicious reasons he was condemned to court, but the proofless accusations of the 9th convention of Dashnakcutjun Party, which were put forward by **K. Sasuni**, **V. Papazyan (Koms)** and others, were not proved. The accusation mainly referred to the part of the guilt connected with the destructive withdrawal of the Russian Army in 1915 in the direction of Van Manazkert.

In the beginning of 1918 on his way from Samtredy to Yerevan, **Devoyants** was unexpectedly imprisoned by Georgian Special Services and was sentenced to prison of Metechi. But **Devoyants** organized his escape from prison with the diplomatic support of Armenian representative in Tbilisi **L. Evangulyan** and also with the support of high rank military officials of the Republic of Armenia **Mosses Silikyan**. Then already in the beginning of the First Republic Devoyants led the intelligence and counter intelligence sections of the General Staff of the Military Ministry. Then by the Military Ministry Tigran Devoyants was sent to the Van, Mush, Bitlis, then to the Constantinople, where he organized the intelligence group which gathered all the important information for the Republic of Armenia, which included any kind of information about Turkey, the possible dislocation of the Turkish army, its strength and its political readiness.

Captain of Armenian Intelligence service Tigran Devoyants was sent to Constantinopol in May 1919 by the Military Ministry of Republic of Armenia.

There Tigran Devoyants organized activities of Intelligence group which were directed to find out hostilely inclined expectations about Turkish army of Turkey

and military formations of the enemy in Armenian-Turkish borders, as well as to find out information about the most important military political events, taking place in that region. These primary problems have never been a subject of historical analyses and have been considered to be one of the white pages, not investigated facts in the history of the First Republic of Armenia. During the realization of one of the most important activities Tigran Devoyants had to cooperate with the British Intelligence as a representative of Antanta countries. Tigran Devoyants sent very important information to the Military Ministry of Republic of Armenia, which the help of the editorial staff of *“Chakatamart”* newspaper in Constantinopol and **General Gabriel Korghanyan** - military councillor of Republic of Armenia in Paris. This information was connected with military events of Turkish military formations, as well as it included information about *“Milli”* movement led by **Mustafa Qemal Pasha**, and information about approximate dates of Turkish attacks. Unfortunately information obtained by Tigran Devoyants had no influence on Armenian Military, governing and party scales, which still were under the political hypnosis obligated by the Agreement of Sevre. Information obtained by the Armenian Intelligence group could be a turning point in bringing order to the weak links of the army of the First Republic of Armenia and to prevent evils like desertion. Tigran Devoyants activities in Konstantinopol had a great roll in the history of formation Armenian Intelligence school, and all these were due to active investigations in Paris. Finally, Tigran Devoyants was called back from Konstantinopol to Yerevan in 1920, by order of Military Ministry, where to had just committed himself to stimulates Intelligence activities, so important for Armenia. Later on again, the life of the intelligence officer was connected with his mother land, where he returned after Constantinopolitan Epopee. He hoped to continue his service career, which to his great disappointment was interrupted with the fall of the Republic of Armenia.

Inseparable parts of the system of the first government were the Special Services. Still in 1918 in August, the government of the republic of Armenia gave its first modest means for the development of the intelligence and counter-intelligence services.

This brought to the formation of intelligence and counter intelligence departments in the main headquarters of the ministry of the Republic of Armenia, in April 1919.

As a result, during 1918-1920s the intelligence services of the military ministry of the Republic of Armenia made huge efforts in preventing hostile forces and intrigues especially in the regions of **Surmalu, Kars, Aralich, Zangibasar, Vedibasara, Boyuk Vedi, Nachijevan, Zangezur, Zod Basargechar and in other areas**. From the existing archives and other documents it follows what difficulties dealt the inexperienced Armenian intelligence service with for preventing special activities of Azerbaijan-Georgian and Turkish services.

It is also important to mention that during the activities of special intelligence activities were prevented not only investigator activities in Yerevan, but in other parts of the republic.

In the days of the First Republic of Armenia, the successful activity of the newly-forming Armenian Intelligence Service - its small group, had considerable results in the cause of revealing the evident anti-Armenian intrigues and espionage activity of the Azerbaijan diplomatic representative **Khan-Tekinski** nested in the very heart of Armenia - in Yerevan to undermine the bases of Armenian Statehood and bring about anti-Armenian revolts in Zangibasar, Boyuk-Vedi as well as in Zod and other Armenian districts by directly bribing the local Azerbaijanians for the purpose of tearing away the primordial Armenian territories. The coordinated operations of the Armenian Intelligence Service and the Government, in particular the Ministry of Home Affairs of RA in the struggle to establish a stable safety system in the Armenian republic are introduced.

The book investigates the formation and activity directions of the Intelligence Service of the Republic of Armenia, Ministry of Defense General Headquarters in 1918-1920. It shows concrete practical activity of the Armenian intelligence and Counterintelligence services in disclosing and suspending of hostile schemes of Armenian territories. It also considers the attempts of the formation of intelligence groups in such neighboring countries as Azerbaijan, Georgia and particularly in Turkey, where from the end of 1919 till the beginning of 1920s captain Devoyants's group was operating. The monography shows persistence of the intelligence and counterintelligence services of the republic of Armenia in confrontation to enemies' more experienced and strong forces, and in obtaining necessary information. Many steps were undertaken to settle the State security of the Republic of Armenia.

In particular for the first time in Armenian historical science the activity of Armenian intelligence Service is revealed. This also includes the role of Intelligence Service from the end of 1919 till the beginning of 1920 in the region of Zangezur, where under the leadership of **G. Njdeh** a decisive and deserving victory was gained against the Azerbaijani army, which created secure conditions for the inseparability of Zangezur. This was of a great value from the point of the State Security of the country.

Facts prove, that being a constituent part of state security system of the Republic of Armenia, the Intelligence Service of the RA the Ministry of Defense General headquarters undertook efforts to settle some issues in national Security Sphere (the so-called case of Azerbaijani representative **Khan-Tekinski** in Yerevan), to restore law and order in some parts of the republic of Armenia through the suppression of rebellious aspirations of Mahometian population (Boyuk-Vedi, Zangibasar, Kars District and so on).

The materials concerning the trial of that cause being a visual evidence of a successful attempt of the Intelligence and Counterintelligence Department of the General Staff of the RA Military Ministry in the cause of intersecting the hostile operations of Azerbaijan - its Special Services having Turkey's financial and military support in their anti-Armenian activity are presented.

The newly formulated Armenian Intelligence, which was formed in April 1919, attached to the Main Unit of the Military Ministry, spared no effort to prevent the activities of foreign spies in the territory of the Republic of Armenia.

So, in December 1919, in Yerevan, with the efforts of the workers of Armenian intelligence and the Ministry of Internal Affairs an Austrian officer, **Anton Marokutti**, was arrested. He had arrived from Georgia and had been sent to the Army of Halil pasha for achieving some purposes. Among his things was found not only a Georgian passport, but also some important maps referring to the region and to Armenia, as well as a letter of recommendation from Veqilov, the representative of Azerbaijan in Georgia. An action was filed about Anton Marokutti, and as a result he was condemned to fifteen years' imprisonment. **Ivan Tarakanov** suffered the same fate. He was accused in realizing provocations against Armenia, and thus he, too, was sentenced to fifteen years' imprisonment. The two above mentioned suspects, trying to realize spy activities in Armenia, were arrested and sentenced to imprisonment.

It should be mentioned, that even the Bolshevik Government, which was against the decisions of the Soviet Armenia and protested the decisions of Committee of Inquiry, and behind which stood the minister of Justice **Suleiman Nuri**, didn't release them from Yerevan Central Prison.

This confirms the strive of the Intelligence Department of the Main Unit of Military Ministry, with which he tried to make the territory of the R.A. secure against enemy spies who were trying to ruin the state system of Armenia from 1918 to 1920.

Considering the above mentioned, it's possible to draw concrete and certain conclusions. It's evident, that throughout 1918 -1920 the Armenian Police and, generally the Ministry of Internal Affairs [**MIA**], Special Facilities were being created in as difficult economic-politically and socially stressed conditions, as the Armenian army was-along with its all auxiliary parts and other state institutions, as well as the separate and complicated geographic-political situation round Armenia. It was difficult to form police, and especially legal and nation-serving police and organs of Internal Affairs in such a country, where there were hundreds of thousands poverty-stricken migrants, a dark mass of over a half a million Mahometans, who were disloyally disposed to Armenia and its authorities and so on. Apparently it was difficult to find both the necessary staff which almost didn't exist, and financial means, which are very important factors to create active police and generally organs of Internal Affairs with state-trending functions in conditions of terribly destroyed economic and improper processes for forming organs of state authorities. By the way, during those processes it was necessary to surmount certain non-state forces and particularly the bandit disposals of so-called "groups" being located away from the state or having ambitions to become a state within a state and to be self-reliable for which Armenia's difficulties were incomprehensible, and the country was their "native-residence" where everything was possible to do, including the appliance of the inquisition methods of beating, reminding of the gloomy Middle Ages, in relation to population groups or simply separate individuals, having other thoughts or not being willing to obey their vulgar ambitions. The internal complicated, economic-political complex situation, which was also deepened by the other forces, made the creation of these necessary and important state institutions more complex. Certainly, we may not pass by such an important factor, as the human factor is, which had been changed a little in quality after the

times of the famous *“Grief” from the remarkable “Armenian history” by M. Khorenatsy*, and in fact, had also gained an opportunity by the reality of 1918-1920 ss in absence of the state-trending looks, to express all its negative attributes in difficult conditions reasoned by the scenes of hunger, as well as everything that had remained as an inheritance from the Mongol-Tartarian, Chingizkhanian and Lenktemourian times because those disastrous waves had passed away on the Armenian nation and drown roots into the consciousness of the people, which had remained not only as a remembrance but it had also become a phenomenon featured in the form of customs and characters, with all of its consequences.

Therefore, both the police and the whole system of the Ministry of Internal Affairs tried in those years, but they couldn't resist effectively the derangements and disorders of various “mouseristic” and other groups, give a rooted solution to the problems of army leaving concerning their authority on the point of performance as well.

The archive and other documents come to prove what difficulties the young and inexperienced Intelligence Service of RA had to cope with in acquiring the required information to stop the intrigues plotted by the Special services of enemies. It should also be mentioned that the activities of the Armenian Intelligence Services were not always really evaluated and taken into account in the political, governmental and military circles of Armenia, who reposed their hopes on the Great Powers - on their Entente allies.

After the research, it becomes clear that the Special Facilities of the First Republic of Armenia had to pass through the reformation period in the condition of geo- and political isolation, overcoming tremendous financial, economic, staff and technical difficulties, instead of the passive hope for the assistance of such great and powerful federations of Ant-Anta as Great Britain, France, The USA, facing Azerbaijan, Georgian and Turkish Kemal-Soviet syndrome. According to the grand archival documentation and other sources, it is obvious, what kind of super problematic staff problems faced the Investigation and contra-investigation Facilities of the First Republic of Armenia being too young itself and having a lot of things to learn. As a matter of fact, being in compound political and tangled military situation Armenian Special Facilities faced Turkey which was more powerful, had an incomparable advanced staff, economic and financial possibilities and, in addition was supported by visible and invisible powerful

allies. As a result, a complete defeat of Armenia in 1920 (September-December) in the Turkish-Armenian war, when Armenian Special Facilities weren't able to oppose, more or less really, to Turkish Special Facilities, as behind them there was a rude breath of authority none-promoted to the Armenian side. At the same time, it should be mentioned that the activity of Armenian Investigation Facilities was not really appreciated and taken into consideration by the political party authorities of the Republic of Armenia, as their course was to the Sevr's countries and that position influenced on the geopolitical actions taking place in the region and their results.

Summarizing all above-mentioned we can come to conclusion that the Third Republic of Armenia has got already incomparably more capacities (in all the features, although there are also unsolved issues) to arrange and direct the workshop of investigation and contra-investigation Facilities of Armenia putting into practice the historical and political experience of the First as well as the Second Socialist (Soviet) Republic.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբաշիձե Սանդգակ Ասլան բեյ
զադե – 104, 106
Աբբաս Ալի բեկ – 426-427
Աբբաս Ղուլի բեյ - 126, 142
Աբդուլան [Աբդուլլա օղլի] - 256
Աբդուլ Կադիր – 230
Աբդուլ Համիդ – 412, 608
Աբդուլ Քերիմ փաշա – 91
Աբուլյանց - 283
Ագիյար Սամանդ աղա
Քեսմանսկի - 430
Ազատյան Հայկ – 345, 347, 366-
367, 405
Ազիզ Փիրինջի Սիթքի,
գնդապետ - 232
Աթաբեկով Սերվեյ բեյ – 260,
279
Աթան - 66
Աթար Հաքքի բեյ – 232
Ալի Ալահվերդի [Քուրդ] - 115
Ալլենբի Է. Հ. Հ., գեներալ - 510
Ալի խան Մակինսկի, կոռնետ -
171
Ալի Միրզո – 139
Ալի Ռիզա փաշա – 116, 642
Ահարոնյան Ավ. – 33, 181

Ահարոնով Ա. Ն. – 72, 70
Ադանեան Ն. - 20
Ադրալյան Նիկողայոս - 349
Ամբարդանով - 244
Ամիրխանյան Լ. - 300
Ամիր Բաբա Խալիլ օղլի - 221
Ամուրեան Ա. – 79
Այրուսլինսկի Շամիլ բեյ – 129,
142
Անդրանիկ [Օզանյան] – 91-93,
181, 341-343, 629
Անին Տիգրան – 53, 268, 384
Ապտեկար Վ. Բ. – 72
Ապրետով, գնդապետ - 377
Ասադ Հաջի Մանաֆ - 138
Ասիա - 100
Ասլան բեյ, գնդապետ – 104, 106
Ասկեր բեկ - 123
Ավագյան Ռոբերտ - 416
Ավդալբեկյան Թ. - 404
Ավետիսով Նիկոլայ - 442
Արամ [Արամ Մանուկյան] – 89,
289, 290, 303, 374, 376, 404-405
Արարատյան Ք. Գ., գեներալ-
մայոր – 28, 35-38, 44, 56, 61, 66,
80, 82, 105, 107-108, 227, 267,
299, 311, 325, 328, 335, 337, 353,
360-361, 386-388, 394, 437
Արարատյան, գնդապետ – 314
Արարատյան Սարգիս - 304, 363

Արսեն աղա – 413-414
Արծրունի Վ. – 13, 177, 181-182,
191, 346, 392
Արշակունիներ - 19

Բ

Բաբայան Արտ. – 340
Բաբայան Վարդ – 349
Բագրամ խան – 126
Բագրատունիներ - 19
Բագրատունի Հ., գեներալ – 72
Բագրամ խան Նախիջևանսկի -
126
Բադայանց, պորուչիկ - 125
Բալաջանով [Ստեփանյան
Ստ.- Նորքեցի Ծերուկ] – 85
Բախշի բեկ – 125, 259
Բախչին Մ. Ա., պորուչիկ – 275,
280-281
Բադասարյան Բոգդան,
գեներալ – 143, 220, 281, 435-436
Բադասարով Բ.[Բադասար-
յան], գնդապետ – 48, 215, 260,
312, 327, 341, 347, 391, 435-436
Բադասարով, սպա - 283
Բադասարյան Տիգրան – 148,
406, 427, 479-480
Բաշինջաղյան Գ. Զ. - 67-68
Բաշինջաղյան Լ. Գ. – 67-69, 70-
72, 126, 130, 143

Բեկզադյան Պ, [Բեկզադով],
պողպորուչիկ - 73-74, 144-145,
222, 263-264, 271-272, 275-276,
281-282, 287

Բեկզադյան Ալ. - 108
Բեկզադյան Տ. – 51, 338, 383, 437
Բեկզադով, պորուչիկ – 282, 287
Բեհբույթ բեկ Զիվանշիր – 169
Բեյ-Մամիկոնյան Ալ.,
գնդապետ – 414
Բեկ-Փիրումյան Դ., գեներալ –
80, 433
Բիգա բեյ - 136
Բիկովսկի Ս. Գ. – 72
Բինբաշի Զաֆար բեկ,
գնդապետ – 217, 452
Բիչ Վ. Հ., գեներալ – 318, 359
Բուռնուսուզյան - 244

Գ

Գազազյան Կ. - 397
Գամազով Կ., գեներալ-մայոր -
34, 413
Գամգան Մեշադի Ալեսկեր –
128
Գալդարով - 449
Գասրմ Ռուբեն - 170
Գասպարյանց - 283
Գավրիլով Գ. – 378, 671
Գեգեչկորի Եվգ. - 99

Գեղևանով Ա.Կ.
 [Գեղևանիշվիլի] – 259-260
 Գեորգաձե Տ., Վրաստանի
 ռազմական նախարար - 339
 Գերման Դրեյեր - 244
 Գյուլխանդանյան Աբր. – 13,
 157,173,179, 185, 222,290,299,
 304,349,379,392
 Գոդձիկ - 314
 Գոշ Մխիթար - 19
 Գրեյսի Ջ. Գ. կապիտան – 74,
 222
 Գրիգորյան Գ. - 73
 Գևորգյան Հ. Մ. - 83, 148

Դ

Դադայանց Ավ. – 76
 Դադիգուլսկի ավագ - 125
 Դամադ Ֆերիդ փաշա – 605,640
 Դավիդով - 283
 Դավուդ, չեթնիկ – 230
 Դելի Տ. Դ., մայոր - 218
 Դենիկին Ա. – 36, 60-61,63, 74 -
 76, 78, 132-133, 145, 184-186, 189
 Դեվոյանց Տ. Թ. , կապիտան –
 10, 12-14,24, 33, 45-47,52-56,
 67, 78, 83- 91, 93-99,101-103,
 118-119, 123, 128-129, 131, 136-
 137, 140, 151-153, 155-156, 168,
 186-188, 190, 203, 206, 208, 210-

212, 217, 226-233, 236-238, 255,
 257, 259, 264-269, 271-273, 426,
 591-593, 646, 726
 Դը Կորբեյլ Էմիլ,
 փոխգնդապետ – 273
 Դյուրհեմ – 262
 Դոբրովլեանսկի – 253
 Դոդոխյան Մ. Ն. – 59, 67, 85,
 108-111, 120, 123, 125, 127, 129,
 131, 138, 140, 203-204, 209, 213,
 217, 259, 266, 272, 284-286
 Դոլուխանյան Ա. , գեներալ – 37,
 82, 101, 143, 205, 311, 339, 383-
 384, 419
 Դվերնիցկի Մ. Դ. – 66
 Դրացենկո Դ. Պ., գեներալ – 62,
 87-89, 94
 Դրեյեր – 243-245, 249-250
 Դրո [Վրաստամատ
 Կանալյան] – 67, 82-83, 85-87, 91,
 93, 115, 127, 148, 150, 169, 193,
 254, 258, 286, 296, 311, 318, 321,
 325-326, 328-331, 335, 338, 341-
 342, 350, 377, 398, 414, 428, 449-
 450, 465, 591
 Դուգլաս Ա. Ս. Ջ.,
 գնդապետ – 221
 Դուման Նիկոլ – 85
 Դևո, Տիգրան – տե՛ս Դեվոյանց
 Տ. Թ. , կապիտան - 24

Ե

Եդիգարով, գեներալ - 136
Եդիագարով Ե. – 38, 65, 153,
253, 276-278
Երամով Գրիգորի – 59, 72, 109-
111
Երամով Սարգիս – 412
Երվանդունիներ - 19
Եվանգուլով Լ. Գ.
[Եվանգուլյան] – 36-38, 41-42,
49, 69, 98-99, 243-245, 267, 338,
363, 381
Եփրեմ խան [Դավթյան Ե. Դ.] –
85

Զ

Զախարիաձե, գեներալ - 269,
278
Զավրիև Հ. [Զավրիյան Հ.] – 260
Զավրիև, գավառ. կոմիսար –
393
Զաքի - 125
Զեմյակ [Նանումյան
Հարություն] – 87
Զիա Շաքիր – 230
Զինգուն Կարա Վա[ս]գիֆ - 136
Զիխնի բեյ - 136
Զինկևիչ Մ. Մ., [Զենկեվիչ],
գնդապետ – 56-58, 60-53, 82, 99,
102, 105, 127, 134, 1195-197, 221,

253, 262, 296-297, 314, 327-329,
334, 361, 441, 490-491
Զոհրաբյան Էդ. – 167, 174, 179,
219
Զորյան Ստ. [Ռոստոմ] – 83, 88,
591-592
Զվերև - 286

Է

Էլման – 240-241
Էկարտ – 240-241
Էկսամ փաշա – 139
Էյուբ փաշա – 131, 185-196, 201
Էնվեր փաշա – 104, 136, 169,
188, 203-204, 224, 608, 618
Էնֆիաջյան Արտաշես - 337
Էսադ փաշա - 617
Էրիստով – 152-153
Էրիվանսկի Քերիմ խան – 221

Թ

Թալանյան - 300
Թալեաթ փաշա - 608
Թախթաջյան Ֆ. – 229, 234, 657
Թեմպերլեյ Կ. Է. – 73, 80, 102,
132-133, 432, 436, 438-439
Թեմուրյան Յուսուֆ բեկ - 300
Թեքինսկի Մամեդ խան - 155-
161, 163-164, 166-167, 200

Թումսոն Վ. – 343, 358, 360-361, 438

Թողաքյան Մ. – 168-170

Թորոսյան Սահակ – 303, 334, 346, 382, 405, 409-410

Թովիշյան Ա. – 397

Թումանյան Միքայել Գ.,

Իշխան – 38, 253, 363

Ժ

Ժժենով Գ. Ս. – 71

Ժորդանիա Նոյ Ն. – 340

Ի

Իբրահիմ բեկ – 125

Իշխան [Հովսեփ Արղության] – 86, 169, 297

Իշխանյան Բ. – 368

Իշխանյանց Ե. – 400

Իշխանյան Ն. – 372

Իշխանով, փոխգնդապետ – 439

Իովանովիչ – 249-250

Իսմայիլ աղա – 230

Իրազեկ Յ. [Տեր-Հակոբյան Հակոբ] – 13, 176, 392, 398

Իրգա Ալի օղլի – 113

Լ

Լազարև, պրապորշչիկ – 244

Լազյան Գ. – 90

Լանգ Դ. Մ. – 184, 186-187

Լավրով Ն. Ս. – 363

Լաուտեն, գեներալ – 449, 451

Լենին Վ. Ի. – 105, 145, 189

Լեսլի Գ. Դ. , գնդապետ – 75, 132-133, 184

Լիժին – 84, 86-87

Լլոյդ Ջ. – 183

Լորդկիպանիձե Գ. Ս. – 278

Լևանդովսկի Մ. Կ. – 144

Խ

Խաժակ [Չազալյան Գարեգին] – 86

Խալիլ բեյ – 121-126, 131, 138, 140

Խալիլ փաշա – 128, 135, 128, 138, 191, 208, 227, 601

Խալիդ բեյ – 218

Խալիտ բեյ – 212, 214, 223

Խան-Թեքինսկի – տե՛ս

Թեքինսկի Մամեդ խան

Խանկամալյան, գեներալ – 337

Խան-Կոտուրսկի Հովհ. [Խան-Ղոթուրի] – 27-28, 37, 57, 73,

101-106, 114, 118, 122, 125, 144, 213, 215, 227, 233, 259, 275, 280,

487, 653

Խան-Սագնախսկի Բոգդան
 Դավիդովիչ Ավան Յուզբաշի –
 152
 Խաչատուրյան Ա. – 120, 128,
 272, 345
 Խաչատրյան Ստ. – 397
 Խաչատրյանց , շտաբս-
 կապիտան – 314
 Խաչատուրով, կոռնետ – 428,
 430
 Խաչատուրով Գ.
 [Խաչատուրյան Գ.]– 101, 110-
 111
 Խաչատուրով Կ. Ա. – 67-68
 Խատիսյան Ալ. – 12-13, 26, 33,
 49-50, 61-52, 69, 138, 154-155,
 160, 167-168, 182-183, 186, 189,
 191, 227, 293, 304, 318, 333, 340,
 346, 348, 356, 358, 361, 365, 398,
 403
 Խատիսյան Գ. – 333
 Խնձորյան, կապիտան – 247
 Խոնդկարյան Ա. – 345
 Խոջամիրյան Մ. – 46, 341
 Խոսրով – 83
 Խոսրոն – 115

Վ
 Վաղինով, գնդապետ – 121, 178,
 279

Վալաբեկ Թաիրով – 126
 Վալիտին, գեներալ – 83
 Վանայան Դ. [Դրո] – 83, 91, 169,
 311, 318
 Վասյան Ս. – 70, 251
 Վարապետյան Մ. – 14, 147, 179,
 312, 319, 322, 359
 Վարա Բաբա [տե՛ս Տիգրան
 Դեվոյանց] – 86
 Վարաբեքիր Քյազիմ փաշա –
 28, 176, 180-181, 192, 206, 211,
 214, 218-219, 224, 237, 257, 399,
 615
 Վարալով, գեներալ – 43
 Վեգամով – 244
 Վեկելիձե – 99
 Վոլչակ Ա. – 106, 145, 184, 186,
 189
 Վորի Ջ. Ն., գեներալ – 360-361
 Վորովկով, գնդապետ – 337
 Վվիտաշվիլի – 120
 Վրասնով-Լիտվին Ա. – 71
 Վուդրյավցև,
 շտաբս-ռոտմիստր – 432
 Վուկունյան Ս. – 85
 Վուրիշկին – 144, 277
 Վուրտ Գ. Դ. [Կորդ],
 կապիտան – 218, 222, 236, 246-
 247

Հ

Հալաբյանց - 327
Հախվերդով Աբդուռախման
բեկ - 167-168, 171, 174, 239, 246
Հախվերդյան Հովհ. [Հախ-
վերդով], գեներալ - 34, 37, 44-
46, 47, 61, 79, 99, 102-103, 134,
141, 198, 208, 282, 295, 332, 335,
360, 374, 385, 432-433, 446, 479-
480
Հակոբյան Ա. - 350
Հակոբյան Համբարձում - 173
Հակոբյան Հակոբ - 85-86
Հակոբյան Ն. - 300
Հայ Գևորգի [Թովմյան
Համբարձում] - 149
Համիդ բեկ - 142
Հայդար բեյ - 355
Հաշիմբեկով Զիյա բեկ - 123
Հաջին Հուսեյն - 76, 259, 266
Հաջի Ռիզա Քասումբեկով -
126, 171
Հաջին, դոկտոր - 259, 266
Հասկել Վ. - 121, 131, 164, 208,
240, 263-264
Հարությունյան, կապիտան -
137
Հարությունյան Ա. - 93
Հարությունյան Ավո - 76
Հարությունյան Բ. Լ. - 363

Հարությունյան Երվ. - 402
Հարությունյան Կլ. - 160
Հարությունյան Հ. Մ. - 340, 342
Հարությունյան Կլ. - 169
Հարությունյան Մ. - 62, 256
Հարությունյան Ս. - 353-354
Հովակիմյան Բ. Մ. - 24
Հովհաննեսով, շտաբ-
կապիտան - 353-354
Հովհաննիսյան Աշոտ - 70
Հովհաննիսյան Ռիչարդ Գ. - 14,
36, 125, 148, 157, 180-181, 185,
237, 290, 317, 342-344, 355, 360,
362
Հովսեփյան Աշոտ - 85
Հովսեփյան Գարեգին արք. -
391, 398
Հովսեփյան Նիկ. - 300
Հովսեփյան Սեմյոն - 72
Հովսեփյան, պրապորշչիկ - 116,
120, 198
Հովսեփյանց, գեներալ- մայոր -
121, 131, 266
Հուլիոս Կեսար - 371
Հուսեյն Ռաուֆ բեյ - 205-206
Հուսեյն Հիլմի փաշա - 608
Հուսեյն Վալի օղլի - 173

Ղ

Ղազարեցյան Վլ. Ն. - 11, 91

Ղազարյան - 319
 Ղազարյան Գար. - 28, 72
 Ղազարյան Հայկազ - 228
 Ղազարյան Մ.- 470
 Ղարիբյան - 83
 Ղորղանյան Գաբրիել Գ.,
 գեներալ - 32-37, 42, 49, 52-54,
 78, 81, 117, 136, 178, 184, 187,
 190, 203, 205-206, 211, 228, 230-
 235, 237, 253, 257, 263, 293, 592-
 593, 646-647
 Ղորղանյան Ստ. - 117, 178, 391

Մ

Մազմանով - 121
 Մալխազյան, դատախազ - 421
 Մալխասյան Ս. - 405
 Մախարաձե - 117
 Մախմուդյան Գ. - 356
 Մակեդոնացի Ալեքսանդր - 371
 Մակինսկի [Գանիզադե]
 Թեմուր բեկ - 159, 167, 173
 Մամեդ բեյ - 138-139, 142
 Մամիկոնյան, սպա - 215
 Մամիկոնյան բեյ Աթաբեկ - 414
 Մամիկոնյան Ստ. - 366, 397
 Մանասյան Ս. - 299, 304, 377,
 379, 387, 433, 446, 671
 Մանուկյան Արմենակ - 59-60

Մանուկյան Արամ [Արամ] - 89,
 169, 289-290, 303, 373-376, 398,
 404-405
 Մաշադի Ալեքսեյ
 Զամանխանով - 212
 Մառ Ն. Կ. - 671
 Մարթայան Հակոբ - 227
 Մարտկուտտի Անտոն
 [Մորկուտտի] - 12, 238-252,
 726
 Մարտիրոսյան - 277
 Մարտիրոսով, շտաբ-
 ռոտմիստր - 123
 Մաքս - 264, 269
 Մաքսապետյան Ա. - 378, 409
 Մաքսիմով - 86-87
 Մեդվեդև, պրապորշչիկ - 79,
 199, 201-202, 265
 Մեդվեդև Մ. Ռ., կապիտան - 4,
 61, 66, 82, 199-202, 269, 437
 Մելիքյան Գ., դատախազ - 377
 Մելիք-Հովսեփյան - 672
 Մելիք-Մուրադով, գնդապետ -
 143, 327
 Մելիք-Շահնազարյան Պ.,
 ռազմական կցորդ
 Ադրբեջանում - 41
 Մելիք-Շահնազարով, գեներալ-
 մայոր - 243, 311
 Մելիք-Քարամյան Ա. - 194

Մելքոնյան Ա. – 150
 Մելքունով Հակոբ - 608
 Մեհմանդարով Սադիկի բեկ
 օղլի, գեներալ – 123, 150
 Մեհմեդ Էմին - 371
 Մեշադի Ալեսկեր Գամգան -
 128
 Մեսրոպ, խմբապետ – 411-412
 Միանսարյան Կ. - 397
 Միլն Զ. Ֆ., գեներալ – 358, 659
 Մինախորյան Վահան- 357, 420
 Մինասյան – 449
 Միրալայ Ռիզա բեյ - 208
 Միրալայ Շեվքեթ բեյ - 606
 Միրբաբան - 165, 246
 Միրզաբաիրով – 76
 Միրզոյան – 364
 Միրզոյան Ս. - 567
 Մխիթարյան – 345
 Մխիթարյանց, պրապորշչիկ -
 440
 Մկրտիչյան, շտաբս-
 կապիտան – 435-436
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր - 28
 Մնացականյան, կապիտան -
 445
 Մոպկավեհա Ել. – 76
 Մուշեղ Շահրյարցի - 389
 Մուշտակ բեյ – 106
 Մուստաֆա բեյ - 106

Մուստաֆա Քեմալ փաշա
 [Աթաթյուրք] – 33, 187-190, 199,
 210-211, 223, 227, 230, 232, 273,
 605
 Մուսան - 165
 Մուրադյան Վ. Գ., կապիտան –
 59, 67, 75, 78, 82, 101, 107-111,
 119, 123, 128-129, 136, 138, 152-
 153, 203-205, 207-209, 235-236,
 239-242, 255, 262, 380, 498
 Մուսա բեկ - 232
 Մուֆտի զադե Շաքիր բեյ - 106

Յ

Յաբլոկով, պրապորշչիկ - 218
 Յակուլով - 239
 Յաղուբյան Հ. – 277
 Յապոն [Պարոնյան Հովհ.] – 76,
 84-85, 125
 Յուդենիչ Ն. Ն. – 92
 Յուսուպ բեկ – 142
 Յուսուֆ Քեմալ - 192
 Յուսուֆ Վեզիրով - 136
 Յուսուֆ Բեգ Թեմուրյան - 300

Ն

Նադիրով Ն. – 276
 Նազարբեկով, պողպորուշիկ –
 122, 144, 215, 273
 Նազարբեկով Մ. – 72, 101

Նազարբեկով Թ.,
 [Նազարբեկյան Թ.], գեներալ -
 81-82, 135, 144, 169, 172, 233,
 254, 312, 359-361, 378, 395
 Նազարլիև - 123
 Նազի[ը]մ փաշա - 608
 Նաիլ բեյ - 104
 Նալչաջյան Բենո - 300
 Նակաշիձե Ջեմալ բեյ - 272-273
 Նանասով, պորուչիկ - 65, 144,
 283
 Նանումյան Հարություն
 [Ջեմյակ] - 87
 Նապոլեոն - 85
 Նեու-Նոել Է. Վ., կապիտան -
 607
 Նժդեհ [Տեր-Հարությունյան
 Գարեգին Եղիշեի] - 150-151,
 153, 169, 492
 Նեստերովսկի - 314
 Ներսեսով Վ. Հ. - 72
 Նիկոլ Դուման - 85
 Նուրիջանյան Ալ. - 277
 Նուրի փաշա - 135, 150, 227,
 136, 180, 188, 191, 203, 208, 227

Շ

Շահամիրյան Շ.
 [Շահամիրեանց] - 19-20
 Շահբաթով, գնդապետ - 37

Շահբուդադով, գեներալ-մայոր
 - 34
 Շահբուլաթով - 121
 Շահինյան, կոմիսար - 394, 427,
 432
 Շահխաթունի Ա. - 107
 Շահմազյան Արսեն Պ. - 150, 342
 Շամշատդինով Քյարիմ բեկ -
 139-140
 Շամիլ բեկ-Այրումլինսկի - 129,
 142, 211
 Շամիլ բեյ Արդլինսկի - 127
 Շամշատդինսկի Ֆաթթի բեկ -
 129
 Շապոշնիկով Մինաս - 260-263
 Շատելվորտ Դ. - 343
 Չարլզ - 360
 Շելկովնիկով [Շելկովնիկյան]
 Գրիգորի Արսենի, գեներալ -
 103, 393
 Շելքեթ բեյ - 606
 Շելքի բեյ - 232
 Շեֆթի փաշա - 452
 Շիխլինսկի Ալի ազա Իսմայիլ
 Աղա օղլի, գեներալ - 136, 150
 Շիմկևիչ - 430
 Շմագալով - 98
 Շնեուր Ալ. Կ, գնդապետ - 28,
 31, 53-55, 57, 61, 65, 67, 77-82,
 107, 110, 114-116, 127, 137, 195-

202, 227-228, 232-234, 253-254,
311, 355, 432, 437, 593
Շնեուր Ն. Ն. – 77
Շնեուր Վ. Կ. – 77
Շումակնիչ – 85
Շումով Ն. Ա. – 57-58, 61, 66, 79,
82, 114, 335
Շումովսկի Ա. – 71

Չ

Չալխուշյան Գ. – 315
Չալխուշյան Ռ. – 29-30
Չարլզ Էդվարդ Վիլյամ, մայոր –
607
Չիկվաիձե, գեներալ – 279
Չիչերին Գ. – 186
Չխենկելի Ա. – 96
Չումարով Հ. Բ.,
գեներալ-մայոր – 311, 318, 326
Չուրուկ Սուլի
Մահմուդ աղա – 231

Պ

Պալին Պ. – 74, 113, 143
Պայտոն, մայոր – 120
Պապաջանյան Միքայել – 33, 87
Պարոնյան Հովհաննես
[Մարգիսջանյան Համբարձում –
Յապոնացի Սաբո] – 84
Պարոնյան Հովհ. [Յապոն] – 76

Պետրոս – 20
Պետրոսյան Գ. Հ. – 9, 60, 75, 88,
124, 132, 184, 333, 356
Պետրոսյան [Հայազն]
Տիգրան – 28
Պետրոսյան Հր. – 83
Պետրոսյան Պ. Ա. – 9-10
Պիդատոս – 183
Պլաուդեն Ջ. Չ., գեներալ – 127
Պոդոս Նուբար փաշա – 57, 317
Պրիտոմանով Վլ. Ժ., գնդապետ
– 65-66, 144, 278, 285
Պրեստոն Ջ. – 73
Պրոսսեր Գ. – 73
Պուադեբար Ա. – 116, 235, 263,
359

Ջ

Ջալալ բեկ Մաչաբելա – 279
Ջալալյան Ս. – 83, 300
Ջամալ բեկ – 125
Ջամալյան Արշակ – 349
Ջավադ բեյ – 223
Ջաֆար բեյ – 201, 217
Ջաֆար Դուլի բեկ – 126, 129
Ջաֆարով – 160, 163, 166
Ջեմալ-բեյ Նակաշիձե – 272-273
Ջոնս Սո – 14

Ռ

Ռամիշվիլի Ն. Վ. – 279
Ռաուլինսոն Ալֆրեդ – 355
Ռաուֆ բեյ – 205-206
Ռեշիդ բեկ – 264
Ռիզան – 209
Ռիխցլաձե – 231
Ռոզենբերգ – 169
Ռոստոմ [Զորյան Ստեփան] – 53, 88, 591-582
Ռուշտի բեյ – 214, 218
Ռուսա – 16

Ս

Սաբախտարաշվիլի Կ. Բ. – 79
Սալիի փաշա – 204
Սախարով – 85
Սամոյլենկո – 256
Սամսոն Տեր-Պողոսյան
[Վարդան-Սամփսոն] – 84
Սանդերս, մայոր – 221
Սահակյան Յովհ. – 147-148, 220, 392, 398
Սահակյան Ռ. – 646
Սարատիկյան Մ. – 300, 377, 407
Սարգոն II- 16
Սարգսյան Արշակ
[Սարգիսյան] – 72
Սարգսյան Ա. Ե. – 22-67
Սարգսյան Ե. – 347

Սարգիսյան Մ. Ս. – 72
Սարգիսյան, պրապորշչիկ – 79
Սարգիսով, պողպորուչիկ – 110
Սարդարյան Կ. – 179, 192
Սասունի Կարո – 13, 89-90, 94, 168, 176-177, 182, 186, 191, 270, 315, 319-320, 373, 391, 394-395
Սաֆարյան, պորուչիկ – 276
Սաֆարեան Ռուբեն – 170
Սաֆո Ալի բեկ – 142
Սեբաստացի Մուրադ – 83
Սելիմ, քուրդ – 119, 445
Սելիմ մոլլա Բրո-օղլի – 120
Սեիդ բեկ – 125
Սեպուհ [Ներսիսյան Արշակ] – 149, 297-298, 379, 629
Սերվեր բեկ-Աթաբեկով – 260, 279
Սիլիկյան, ռոտմիստր – 428-430, 433, 441
Սիլիկյան Մ. [Սիլիկով], գեներալ – 262, 296, 314, 318, 326, 328-329, 360-361, 373-374, 396, 428, 430, 432-433, 437, 439-441
Սիմոնյան Հր. Ռ. – 91
Սիրունյանց, կապիտան – 327
Սկրիպին, գնդապետ – 317
Սմկո [Սիմկո] – 161, 230
Ստեփանյան Արտ. – 222

Ստեփանյան Ստեփան - 85
 Սուլթանով Սուլթան-բեկ
 Փաշաբեկ օղլի - 122, 128, 135-
 136, 341, 343,
 Սուլեյման բեկ - 142
 Սուլեյման Նուրի - 251
 Սուլեյման Շեֆիկ փաշա - 606

Վ

Վալադյան Վ. - 330, 380
 Վարանդյան Միքայել - 13, 350
 Վարանովսկի, լեյտենանտ -
 103
 Վարդանյան Ա. - 277
 Վարդանյան Գ. - 21
 Վեզիրով Յուսուֆ - 136
 Վեյսալ Յուսուպ օղլի - 131
 Վերմիշն Բր. - 85
 Վեքիլյան Ի. Դ., (Վեքիլով),
 գնդապետ - 79, 239, 277, 487
 Վիլսոն Վ. - 183
 Վիրաբյան Վ. Հ. - 8, 12, 91, 101,
 148, 178-179, 220, 342, 380, 385,
 496, 646
 Վոդեցկա, սպա - 244
 Վրանգել Պ. Ն., գեներալ -
 լեյտենանտ - 132, 145, 186, 189
 Վրացյան Ս. - 13, 156, 159, 180,
 191, 197-198, 248, 299-300, 304,

315, 317, 330-331, 343, 354, 398,
 403,

Տ

Տառլե Ե. Վ. - 71
 Տարականով Ի. Ա.
 [Տարականովիչ] - 12, 241, 243,
 248-251
 Տեր-Աբրամով - 244
 Տեր-Ղուկասով Ա. - 84
 Տեր-Հակոբյան Հ. - 50, 58, 62,
 3=227, 239, 241, 315-316, 324,
 345, 347, 357, 392, 450
 Տեր-Հովհաննիսյան,
 գավ.կոմիսար - 450
 Տեր-Մելիքյան Հ., բժիշկ - 349
 Տեր-Մինասյան - 116
 Տեր-Մինասյան Ռ. [Ռուբեն] -
 12, 89, 92-93, 116, 156, 163, 168,
 225, 289-290, 304, 311, 315, 332,
 336, 349, 359, 368, 391, 394, 398,
 410, 425-426
 Տեր-Պողոսյան Ս. [Վարդան -
 Բաֆֆի՝ <Խենթ>] - 84
 Տեր-Սարգսյան Միգո - 300
 Տեր-Օգանեզով - 244
 Տիգրան Մեծ - 371
 Տիգրանյան Ս. - 99, 132, 184,
 380, 429

Տրոցկի [Բրոնշտեյն Լ. Դ.] – 77,
186

Դ

Դաֆֆի - 84

Ու

Ումիկյան, պողպորուչիկ – 265,
267-268, 271-272, 283

Ուոքլը Բ. Ջ. – 184, 187

Ուսուրբեկով Նասիբ
բեկ օղի – 167, 511

Ուսուրով, սպա - 120

Փ

Փահլավունի – 283

Փարսադանով - 442

Փաստրմաճեան Հ. - 315

Փափազյան Վահան [Կոմս] –
89-90, 93

Փիլոսոփայան Դանիել բեկ,
գեներալ – 198, 428, 432-434,
436-40

Ք

Քալանթարով Լևոն - 110

Քաջագնունի Հովհ. – 13, 95,
118, 220, 400

Քասումբեկով Խալիլ բեկ – 14,
171

Քասումբեկով Հաջի Ռիզա - 126

Քերբալայ Մահմեդ Հաջի Աբաս
օղի- 119-120

Քեմալ Մուստաֆա

[Աթաթյուրք] – տե՛ս

Մուստաֆա Քեմալ փաշա

Քերբալայ Ալի խան

Նախիջևանսկի – 126, 129

Քերբալայ Մահմեդ

Հաջի Աբբաս օղի – 120

Քերբալայ Ալի խան-

Նախիջևանսկի – 121, 129, 159

Քերբալայ Ջաֆար Դուլի խան -
126

Քերիմ խան Էրիվանսկի - 221

Քիշմիշյան Հովսեփ Արտեմի

[Քիշմիշե], գեներալ – 37-39, 41-

42, 50-52, 65, 68-69, 72, 96-97,

114, 151-153, 198, 216-216, 218,

223, 225, 258-267, 269- 278, 279-

287, 311, 396-397, 492, 626

Քյազիմ բեյ – 223- 224

Քյամիլ փաշա - 132, 608

Քյամիլ Աբդուլլա օղի – 131, 256

Քյալբալայ Ասկյար Հաջի

Աքփյար օղի – 137

Քյարիմ բեկ Շամշատդինով –

139-140

Քուչարյանց Միխայիլ [Միխո] –
98

Օ

Օգանովսկի Պ. Ի. գեներալ – 87,
90-93, 592

Օդիշելիձե Ի. Զ. - 96

Օզոլ Վլադիմիր, գնդապետ – 88

Օկոն [Ակոն] – 272

Օհանջանյան Հ. – 26, 307, 340,
382

Օհանջանյան Ս. – 86

Օմար աղա - 142

Օմար էֆենդի - 279

Օդլով - 257

Օրջոնիկիձե Ս. Կ. – 192,

Օսման փաշա - 129, 212

Օսման բեյ – 125

Օսման Նուրի - 230

Ֆ

Ֆաթթի բեկ-Շամշատդինսկի -
129

Ֆարմարզ բեկ – 139

Ֆեթա բեկ - 142

Ֆեյզի փաշա [Կավակլի

Մուստաֆա] – 642

Ֆեյսալ, թագավոր - 607

Ֆերիզ Ռիզա փաշա – 188

Ֆոն դեր Հոլց - 618

Ֆորդ, գնդապետ – 418

Ֆորեստյեր-Ուոքեր [Ուոքլըր] Զ.

Տ., գեներալ – 292, 449

Ֆունդիկյան Երվանդ – 169

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ

А

- Абад Вели Али оглы – 512
Абациев, генерал – 640
Абас Кули бек Султанов – 542
Аббас Кули бек – 507, 518, 525, 529, 542, 546, 571
Абдул Кадыр – 605, 644
Абдулла паша - 604
Абдурахман Шериф бей – 627
Абид бей - 648
Абуг паша - 622
Авдо-Гель – 541
Аветисян Гр.- 33
Ага бек [Асодреш] – 541
Агапеев, ген. - 649
Агбабинский Кербалай Мамед – 535
Аджеми [Аджеман] паша – 643-644
Адил бей – 621, 623, 644
Ази Шафи бек – 564
Азиз Пиринджи Ситки, полк. – 610
Азиз бей - 607
Азиз Шевки-бек - 610
Азизян А. - 481
Азми [Азим] бей - 653
Айрумлинский Шамил бей – 541, 571
Алахяр бек Султан - 528
Алевридис - 623
Александров Е. А.- 79
Аллемпи [Аллемби], генерал – 510
Али Ага Шамшатдинов – 545
Алибади – 652
Али Калаш ага - 517
Али Калиб бей – 553, 558
Али Кемаль паша - 623
Али-Мирзо – 521
Али Руад паша – 634
Али Фагик - 658
Али Фуад паша – 554, 568, 812, 619, 823, 634-635, 639, 548, 654, 660
Анзавур Ахмед - 656
Анзавур шейх Исмаил – 531
Аниев Тигран- 636
Апуг паша – 627
Араби шейх – 532
Арам [Манукян Арам] – 665-667
Араратян С. – 669
Араратов Хр. [Араратян] – 482-483
Арджеванадзе, ген. – 578
Арутюнянц, поручик - 481
Асад Бек Гаджиев - 535
Асад Гаджи Манаф оглы – 512
Атабеков Сервет-бек - 545
Атиф – 610, 613, 639
Атнаф, доктор – 563
Аттар Гакки бей – 610, 613
Ахвердян Ог., генерал – 14, 477
Ахмед бей – 611, 648
Ахмед Энзювар бей - 648

Ахмет Рустем – 632, 658-659
Аю заде Абдурахман эфенди -
615

Б

Бабиев, генерал – 586
Багдасарян, полковник - 477
Багиров – 192, 583
Бахшалибеков Шамил бек – 514
Бахши бек – 564
Башинджагян Левон- 674
Башинджагян Геворг - 673
Будаков, полковник – 586
Бекир Сами бей – 563, 632, 635,
541, 644,
Бишарэ Чато - 610
Богаевский, генерал – 590
Богдан Давидович Аван
Юзбаши Хан-Сагнахский - 493
Бриг, генерал – 509
Буаасон - 623
Будаков, полк.- 586
Буканвоский Е. Н. – 590
Бэзэддин бей - 600

В

Ваннов С. - 590
Василенко, полк. - 574
Вдовенко, генерал - 590
Везиров Юсуф – 643
Вейсел бей - 606
Вели Али оглы - 512
Великанов – 572
Вильсон Вудро - 618
Воронов - 585

Восук-Доуле – 585
Врангел П. Н.- 586, 590

Г

Габичевадзе, кап. - 578
Гагги Белли – 563
Гаджи Ага – 600-601
Гаджи Байрам Шейхоглы - 639
Гаджи Бекташ - 622
Гаджи Гуссейн - 613
Гаджи паша – 627
Гаджи Шюки - 635
Гаджиев Асад бек – 535
Гаджи Байрам Шейхоглы - 639
Гаджи Велиа- 613
Гаджи Муса бек – 603, 610, 611
Гаджи Омар - 622
Гайдар заде Ибрагим эфенди –
627
Гакки - 613
Гамид Абдул, Султан – 634
Гамид Шюкри - 622, 635
Гамди паша – 614, 617, 623, 648
Гамишбеков Зия бек – 524
Ганефи задэ - 622
Ганин А. В.- 36, 56, 62, 78, 132
Ганго заде - 609
Гара Васиф бей – 650
Гасан ага Джамалинский - 564
Гасан хан – 565, 611
Гасан, грузин – 632
Гашер - 656
Гафиз Фуад - 624
Гафиз Реджаб - 613

Гедеванов [Гедеванишвили],
генерал – 526
Гершович – 586
Гильми бей - 640
Гошма Гасан бей - 611
Грескинский, инженер – 534
Гросс - 473
Гуссейнов – 549
Гулян, капитан - 626

Д

Дамад Шериф паша – 627
Девоянц Т. Т., капитан - 472-
473, 477, 483, 485, 534, 538, 543,
547, 552, 557, 562, 594-595, 604,
606-607, 610-611, 613, 615, 617,
620, 622, 624, 626-627, 630-631,
633, 635, 637-638, 641, 644, 646,
648, 650, 653-654, 657, 661, 674-
676
Дево, Тигр - см.: Девоянц Т. Т.,
капитан - 24
Деврим Ходжа - 601
Делибозов Мансур ага – 511
Демирчи Эдрэ - 655
Демирчи Эфе, полк. - 553
Деникин А.- 499, 509, 515, 519
Джавид бей - 603
Джалал бек – 564
Джамалинский Гасан ага - 564
Джамалинский Самед бей – 529
Джапар Кербалай Али оглы – 511
Джафар бек – 506, 546, 600
Джафар Кули хан – 542
Джевар бей - 656

Джевдет бей – 606, 614
Джелалэддин Ариф – 563
Джемаль бей- 658
Джемаль Нури - 658
Джемалэтдин паша – 531
Джемил паша Верси заде - 610
Джефарь Теяр бей – 606
Додохян М. – 501, 503, 507, 512,
515, 519, 522, 526, 530, 543, 547,
552, 572, 582, 587, 590, 673-674
Джугели В. К. - 555
Драценко Д. П. – 586
Дро [Драстамат Канаян] - 594,
675
Дурсун эфенди - 600

Е

Евангулян Левон [Евангулов] -
675
Егиазаров, поручик - 494
Едигаров, генерал – 504

З

Заки бек - 564
Захаров, генерал - 590
Зейналабэддин – 510
Зиа Шакир – 605
Зинкевич М. М., полковник –
482, 485-486, 490-491
Зсаабедтин бей - 645

И

Иаги заде Абдурахман - 613
Ибн Рашид – 599
Ибн Суат – 599, 637

Ибрагим эфенди - 627
Ибрагим бек – 528, 564
Ибрагимов Д. - 150
Иванис В. - 590
Иззет бек – 456, 513
Иззед паша - 618
Иззет Юсуф паша - 656
Изо бек – 521, 540
Ильчин Шюкри - 632
Индрис бей - 506
Исмаил ага – 603, 613
Исмаил Тандзут бей- 656
Исмаиль Тагев паша - 563
Исмет бей, полковник – 554, 563,
583

К

Кадри бей – 640
Кадыр Пайлеван - 624
Канболат бей заде - 611
Кара Абдулла – 500
Карабекир Кязи[ы]м паша – См.
Кязи[ы]м Карабекир паша
Кара Гасан - 531
Карабеков – 533
Кара Биберэ задэ - 622
Карабиберин Мамед - 639
Кара Валиф, полковник – 568
Кара Гасан - 531
Кара Саид паша - 617
Каракечи Халил - 652
Квиташвили, капитан – 513
Кемаль Музаффер - 659
Кемаль Юсуфь - 563

Кемаль Ататюрк. - см.: Мустафа
Кемаль паша
Кепри паша - 629
Кербалай Магомет – 512
Кербалай Магомет Гаджи Аббас
оглы – 507
Кербалай Мамед Агбабинский -
501, 535
Кербалай хан - 542
Кербалай Хан-Нахичеванский -
542
Кер Гуссейн паша – 539, 603,
605, 641-645
Кереселидзе – 53
Кер Юсуф - 610
Киквадзе, поруч. – 578
Кишмишев [Кишмишян] О. А.,
ген.- 494, 626, 673-674
Коджаев Махмед бек – 535
Колчак - 574
Константинов, кап. – 79, 578
Корганян Г. [Корганов] генерал
– 33, 595, 598, 601-602, 604, 606-
607, 610, 612-613, 615, 617, 620,
622, 626-628, 630-631, 633, 63-
638, 641, 644, 647, 649-650, 653-
654, 657, 676
Корженецкий - 590
Корольков, полк. – 586
Кочетков – 559
Кривошеин Ал. - 590
Крофорд, капитан - 544
Кугушиев – 515
Курашкин [Куришкин] П. - 574
Кучук хан – 584-585, 588

Кючук Джемаль паша - 627
Кючук Талеат – 601, 624
Кязи[ы]м Карабекир паша – 517,
544, 553, 574, 576-577, 580, 582,
588, 598, 615, 628, 633, 635, 637-
638, 641, 643-644, 647, 651, 654-
655, 658
Кязым бек Шамшатдинов - 542
Кялбала Мамед оглы – 498
Кямирин Турхан – 640

Л

Лагидзе - 578
Лагода – 559
Лазарев, поручик – 490-491
Лалейди Гуссейн - 622
Левандовский М. К.- 559, 572
Лебедев, полковник - 586
Лорджипанидзе, генерал – 526
Лхов Н. В. – 590
Лютви бей - 510

М

Магалашвили, лейтен. – 578
Магомет Гаджи Аббас оглы – 597
Мамед Бек Коджаев - 535
Манасян А. – 483
Мансур ага Делибозов - 511
Маркевич Шифнер – 586
Масгар Магаид бей - 632
Махмуд Кемаль – 598
Махмуд Кемаль паша – 598
Махмуд Мамр - 645
Махмуд Меджид бей - 630
Махмуд Хедим бей - 607

Махмуд эфенди – 545
Махмут[д] бей, полковник - 652
Махмут [д], шейх 545, 599, 547 –
Машади Алекпер Заманханов -
551
Маэхар - 658
Меджид, принц – 631
Мемед Эфэ [Демирчи] - 553, 655,
659
Мемури, муаджир - 613
Меружанян Армен - 28, 33
Мехмандаров Самрд бек, генерал
- 511, 515, 530, 543
Микоян А. И.- 585
Миллан задэ Рифат - 620
Мильн Дж. – 659
Миралай Али Саид - 635
Миралай Васиф - 635, 650
Мирза Гуссейн хан - 669
Мискаров Мешади Али – 525
Ме[и]шетичь, полковник – 533
Морафил бей – 501
Музаффер бей – 656, 659
Муиттин бей - 603
Мундис эфенди – 577
Мурадян В, капитан - 499, 501,
503, 507, 509, 512, 519, 522, 526,
530, 534, 538, 674
Муса бек – 603
Муса-Нагиев - 511
Мусо бек – 528
Мустафа бей – 576, 600, 627
Мустафа Кемаль паша [Ататюрк]
- 183, 187, 509, 523, 532, 588, 604,
609-610, 605, 612, 614-616, 622,

623-625, 627, 630, 634-635, 638,
640, 643-645, 654, 658-659
Мустафа бей заде Али - 624
Мустафа Теми эфенди - 563
Мушир Доуле – 585
Мюрет бей – 659
Мюмтаз бей - 659

Н

Нагиев Муса – 511
Наджи бей – 546
Наджлие, дочь Султана - 623
Назаров, полк.- 586
Назарбеков Ф, ген. - 557, 562, 567
Назияр Хаджи Тайсин - 624
Назарлиев – 524, 528
Назиев- 624
Назив - 624
Наил бей - 622
Нариманов Нариман – 549
Нахичеванский Кербалай хан –
537
Нестеровский – 573
Низаметдин, доктор - 622
Новрузов, генерал – 533, 537
606, Ноэвиль [Нэвиль Э. В.],
полковник - 640
Нубар паша – 488, 541
Нурали эфенди – 565
Нури паша – 565
Нэу, капитан - 607

О

Ованнисян Р. Г. - 317, 363
Окулис Эсад паша - 623

Омар Лютвин бей – 510
Омар Лютфи бей - 635
Осман ага - 576
Осман бей – 576, 611, 617, 621,
634
Осман Мемури - 613
Осман Нури – 605, 650
Осман паша - 551

П

Папазян [Комс] - 675
Парохонский, генерал – 509
Петри хан – 497
Пиотровский Б. Б.- 72
Погодин – 559
Пиринджи Гаджи Омар - 622
Подносский Кер Гуссейн - 602

Р

Рабшартз, полковник - 655
Рагим хан - 586
Рамиз бек Химшиев– 513
Раса бек - 527
Рауф бей – 598-599
Реыф бей - 632
Решид бей - 616, 623, 635, 637
Решид паша - 627, 646
Рихцладзе – 608
Рустем бей - 632
Рушти бей – 574
Рустем бек Химшиев - 513
Руфат бей - 525

С

Сабахгарашвили К. Б - 473

Сабах-Эддинь – 523
Савченко – 574
Садык бей - 616, 645
Салимов, генерал – 586
Санжи Ваннов - 590
Сараджев – 578
Саргсян А. - 674
Сасуни Каро - 675
Салых паша – 627, 640
Сеид бек – 564-565
Сеид Гази - 623
Сеид Мир-Садых – 565
Сеид паша - 617, 623
Сеиди Хазала - 634
Сеид Тага - 644
Селим бек – 524, 535
Селяэддин бей – 580, 582
Селаэтдин паша, к-р турецкой
армии – 606, 635, 654
Селим молла Бро-оглы - 507
Семин бей – 563
Сеффи бей - 627
Силиков М. [Силикян Мовсес],
генерал - 664, 675
Симко – 533, 603
Смирнов – 574
Сулейман бей – 612
Сулейман Нури - 678
Сулейман паша - 625, 638, 641
Сулейман Сирури – 614, 624
Сулейман Шефиг паша, Военный
министр Турции – 622
Султан бек - 533
Султанов – 525, 528-529, 564
Султанов Абас Кули бек - 542

Султанов Алахяр бек – 528
Султанов Султан бек - 504
Султанов Хосров бек – 529
Суфтий - 639

Т

Тайсин - 624
Талеат паша - 653
Тахаджян Ф. – 657
Тевки паша - 563
Тевфик паша – 568, 621
Тер-Акопян А. – 669
Тефик бей - 632
Тиврим Ходжа - 600
Тлехас, генерал – 508
Топал Салаэттин - 603

У

Улагай, генерал - 586
Усуб бек – 541
Усуббеков Насиб бек
Юсуф оглы – 511, 529
Утман-Ангорский - 583

Ф

Фармарз бек - 525
Фата бек – 528
Февзи паша – 504, 645
Фейзи паша [Кавакли Мустафа] -
642
Фериг Хуршид паша - 645
Ферид паша – 623, 638, 506, 563,
568, 675, 622-623, 632, 638
Фериз Али Риза паша - 627
Феринг, капитан – 544

Фигатнер - 564

Фогел – 590

Х

Хаджи Али – 545

Халил бей – 546, 575, 652

Халил паша - 523, 581, 583, 601, 611

Халил бей заде Абдулах - 652

Халис эфенди – 510, 645

Халит бей – 510, 550, 575

Халитэддин ханум – 563

Хамшиев Рамиз бек - 513

Хамшиев Рустам бек – 513

Хан-Котурски Ован – 475, 572, 575, 582, 587, 590

Хан-Сагнахский Богдан

Давидович Аван-Юзбаши – 493

Хаджи Али - 545

Хаджи Сарадо Мустафа - 624

Хан-Хойски - 549

Хедифа, атташе – 623

Халит ага - 613

Хачатуров Г [Хачатурян] - 674

Хвостиков, генерал - 587

Хдо бек – 541

Хиналэддин- 616

Хуршид Ага – 600-601

Хуршид паша – 645, 648

Хусрев Сами – 613, 659

Ч

Чами бей – 563

Чингына Гаски - 622

Чичерин Г. – 576

Чурук Сули Махмуд паша - 608

Ш

Шамиль [бей] бек – 517, 518, 524

Шамиль бек Ардлинский - 518

Шамиль бек Айрумлинский – 537, 571

Шамшатдинов Али ага – 545

Шамшатдинов Кязим бек – 542

Шамшатдинов Кярим бек - 421

Шамшатдинов Фатти бек – 576

Шамшатдинов, генерал – 528, 532, 561

Шериф паша – 541, 637

Шатилов, генерал – 590

Шах Исмаил - 656

Шевкет бей - 606

Шевки бей - 610

Шейх Ул-Ислам – 563

Шифнер Маркевич - 586

Шнеур Ал. К., полковник – 79, 481-482, 484, 595, 626, 636, 644, 649, 653-654, 656, 674

Штоль – 586

Шумов Н., капитан – 71, 490-491

Шумовский - 71

Э

Эдем бей – 531

Эдиф бей – 570

Эксам бей - 632

Эксам паша – 535

Элиава - 583

Энвер паша – 505, 511, 604, 608-
609, 611-612, 618, 623, 626, 633,
644, 653, 655

Эрдели, генерал – 549

Эристов, подполковник – 493-484

Эюб паша – 498, 502, 528, 540,
554, 577, 600, 629

Ю

Юсуф Иззет паша – 656

Юсуф Везиров – 516

Юсуф Кемаль - 563

Я

Яйя, имам – 497, 637, 639

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Ագուլիս - 255

Ադրբեջան - 30-31, 34, 40-41, 45, 49, 62-63, 73, 105, 112-116, 119-120, 122-124, 126-128, 130, 134-137, 141, 144, 159-154, 157-174, 180, 190-191, 194, 197, 199-200, 202, 206, 208-210, 213-214, 218-219, 221, 223, 226-227, 230-231, 239-243, 246-248, 252, 254-256, 260, 262, 264, 267-269, 271, 274, 276, 283-285, 340-341, 343-344, 360-361, 408, 423-442, 428-430, 434-437, 441-442, 444-445, 452, 471, 492, 511,

Ալաշկերտ - 82, 142, 179-180, 196-200, 203-204, 207, 211, 214, 230

Ալաշկերտ Ղարաքիլիսայի - 203

Ալեքսանդրապոլ - 101-102, 116, 143, 162, 185, 195, 219, 239, 254, 266, 270, 286, 291-294, 297, 300, 302, 306-307, 310, 318, 322, 324-325, 337, 350, 360-361, 363, 385,

387, 390, 392, 398, 407, 421, 426, 465, 469-470, 616,

Ալի-Մամեդ, գ. - 127

Ախալքալակ[ք] - 116-118, 120, 266, 268, 279-280, 339-340, 452, 663

Ախալցխա - 113, 117, 120, 260, 279, 452

Ախտա - 401, 411

Ակսիբարա - 408

Ադրաբա - 116, 119-121, 141, 191, 227, 279, 394, 445

Ադղամ - 284

Ադստաֆա - 271, 274, 277, 284-285,

Ադքիլիսա - 440

Ալաշկերտ - 82, 142, 179-180, 196-200, 204, 207, 211, 214, 230

Այրարատ նահանգ - 21

Այրում - 408

ԱՄՆ - 72, 78-79, 183, 225, 362-364, 424, 447, 424, 447, 455

Անատոլիա - 190, 192, 226, 605, 612, 639-640,

Անգլիա - 73, 159, 163, 184, 186, 188, 216, 225, 267, 317, 341, 354, 357, 360-361, 608,

Անգորա - տե՛ս Անկարա - 53, 182, 195, 231, 605, 612, 642

Անդրկովկաս – 13, 36, 56, 60, 62,
 124, 157, 169, 179, 196, 198, 203,
 208-209, 220, 222, 225, 235, 246,
 258, 273, 276, 278, 288, 292, 310,
 342, 356-357, 360, 363, 365, 392,
 449, 591, 616, 663
 Աշտարակ – 389, 401
 Աջարիա – 103, 105, 118, 199,
 234-235, 254, 266
 Ապարան [Աբարան] – 28, 169,
 401, 413
 Ապշերոնի թերակղզի - 284
 Արաբաչիյար – 408
 Արալը[ի]ս - 113, 118, 130, 140,
 142-143, 254, 305
 Արարատյան բարձրավանդակ
 - 142
 Արարատյան թագավորություն
 – 15-18
 Արարատ լեռ – 180, 197-198
 Արդահան – 77, 103, 115-
 118, 120-121, 125, 177-180, 196-
 198, 209-210, 224-225, 236, 254,
 258-259, 264, 270, 275, 277, 279,
 282, 306, 336-337, 339, 390, 403,
 418, 451-452
 Արեշ - 135
 Արոս - 223
 Արցախ – 150, 284, 342-343, 370

Արևելյան Անատոլիա – 190,
 226, 605
 Արևմտյան Անատոլիա – 612
 Արևմտյան Հայաստան – 105,
 185
 Ատրեստան – 16-17
 Ավդալար [Լաչին] - 150
 Ավշար, գյուղ – 450
 Արաբաչիյար - 408
 Արգոս – 254
 Արդվին – 108, 117-118, 259, 276
 Արդվինի մարզ - 118
 Արտաշատ [զավառ] -20-21

Բ

Բադաքենդ - 445
 Բաթումի – 33, 40, 49, 86-87, 103,
 114, 116, 118, 125, 172, 209, 224-
 225, 234-235, 264, 267-268, 272,
 280-281, 286, 362,
 Բալախլի, գ. - 121
 Բաղանիս, գյուղ – 394
 Բաղդադ – 203, 222, 607
 Բայազետ – 84-87, 89, 114-115,
 127, 129, 135-136, 139-141, 145,
 164, 198, 203-205, 211, 215, 218,
 223, 231, 300, 306, 347, 376-377,
 385-386, 390, 406, 425-427, 430,
 432-434, 436-437, 442, 469
 Բայազետ-Արշա – 215

Բաշ-Ապարան – 28, 169, 413
 Բաշ-Նորաշեն – 129, 212
 Բաշքեյ – 132
 Բաշքենդ – 130, 140, 143, 435
 Բարանա – 305
 Բարդա – 284
 Բարդուս – Պարտուս – 180, 195-196, 198, 214
 Բարդուսի շրջան – 180, 196, 198
 Բասարգեչար – 114-115, 123, 135, 159, 164-165, 398, 429-431, 433-434, 438-441, 443, 445, 398, 424-428,
 Բասարգեչարի շրջան – 169, 425-431, 439, 441, 443, 445
 Բարձր Հայք – 21
 Բաքու – 101, 110, 116, 124, 126, 144, 158, 160, 165, 174, 208, 269, 343, 359-361
 Բեգլի-Ահմեդ – 282
 Բեկդիա – 24
 Բեյրութ – 13, 168, 632
 Բոյուք-Վեդի – 113, 128, 136-137, 139-142, 154-155, 166, 200, 420
 Բեռլին – 608
 Բեսարաբիա – 186
 Բեքքեյ – 132
 Բիթլիս – 88-89, 93, 101, 205, 231-232,
 Բորժոմի – 280

Բորչալու – 69, 124, 268
 Բոստոն – 13, 46, 53, 78, 82-83, 85, 87-90, 96-101, 117-120, 124-125, 129, 136-137, 145, 151, 154-157, 176, 179, 185-188, 190, 203, 205, 207-208, 211, 219, 226, 228-230, 235-238, 257, 315, 319, 390-391, 426, 501, 503, 582, 594, 601-602, 604, 606-607, 610-611, 613, 615, 617, 620, 622, 624, 626, 630-631, 633, 635, 637-638, 641, 644, 646, 648, 650, 653-654, 657, 661
 Բրեստ-Լիտովսկ – 33, 96, 618
 Բրուս [Պրուս-Բուրսա] – 203, 230
 Բուլաղ-Բաշի – 140
 Բուլանուխ – 88
 Բուխարա – 609
 Բուղանիս, գյուղ – 408
 Բուկովինա – 186
 Բուղանլու – 122

Գ

Գալբաշի – 439
 Գալլի Դրունք [Դուրք] – 160
 Գանձակ [Գանջա, Գյանջա] – 135, 340, 426, 447
 Գեգիքչին – 119
 Գետ[ը]աբեկ – 115, 134, 435
 Գետաշեն – 445

Գերմանիա – 31, 203, 213, 606
 Գողթերձական – 103
 Գողթն – 161, 306
 Գողթան – 130, 671
 Գորիս [Գերյուսի] – 85, 150, 278, 284, 305
 Գորլովկա – 116
 Գրենադերնայա – 120-121, 123
 Գրոզնի – 284
 Գուլուջա-Մուլամախար – 142

Դ

Դալլար – 115
 Դաշբուռուն – 142, 411
 Դարալագյազ – 114, 298, 300, 306
 Դարալագյազի գավառ – 347, 376, 390, 403
 Դավալու – 125, 129, 137, 160, 407, 445, 448-449, 727
 Դատվան – 89
 Դարաչիչազ – 411
 Դերսիմ – 131
 Դիլիջան – 135, 143, 1145, 159, 162, 164, 171, 291, 297, 300, 306, 337, 385-387, 390, 393-394, 401, 407-408, 414, 420, 425, 436, 469-470
 Դիլման – 86, 230
 Դիարբեքիր – 185, 232, 607

Դովեդ – 394
 Դսեդ – 337

Ե

Ելենդորֆ – 284
 Ելենովկա – 401
 Ելիզավետպոլ – 442, 445-446, 114-115, 126, 134-135, 284, 442, 445-446
 Եղվարդ – 135
 Ենգիջա – 128, 138
 Ենի-քեյ – 170
 Եվլախ – 144, 276, 288, 283-284
 Եվրոպա – 161, 188-189, 193, 248, 372, 486
 Երզնկա – 83, 89, 96-97, 105-106, 131, 199, 207, 411
 Երևան – 12, 28, 37-38, 43, 47, 51, 53-54, 57, 60, 70-71, 75, 80, 83-85, 94, 97, 100, 102-103, 107-108, 114, 117, 123-127, 133, 136, 139, 141, 150, 153-155, 156-162, 164-166, 169, 171=174, 178-80, 184-185, 188, 198-199, 213, 215, 222-223, 225, 227, 229, 230-231, 233-237, 239, 243-246, 248-249, 251, 253-256, 263, 266-268, 272, 274-278, 280-282, 284-286, 291, 294-296, 299-306, 310-315, 319, 324, 326-328, 333, 335, 337, 342, 350, 356,

363-366, 368-369, 371-381, 385,
388-390, 392, 395, 398, 401-404,
406, 411, 416, 419-421, 426-427,
432, 434-435, 445-446, 450, 469-
470, 472-476, 479-480, 484, 486-
487, 489, 593, 672

Ձ

Ձագալու - 442

Ձանգիբասար՝ այժմ Մասիս -
113, 115, 128-129, 136-141,
154, 156, 165, 158, 172-173, 200,
207-208, 331, 390-391, 416, 445,
451, 728

Ձանգեզուր - 76, 85, 113, 123,
127-128, 134-136, 150-153, 161-
162, 164, 191-192, 202, 214, 227,
277-278, 285-286, 295, 300, 306-
307, 340-342, 424-425, 445-447,
629, 663, 671

Ձարգիբիլ - 440

Ձարուշատ - 120, 445

Ձեզամ, գյուղ - 435

Ձիվին [Ձիվինի շրջան] - 180,
196-197, 210, 214, 254

Ձյուռնիա [Իզմիր,
Սմիռնա] - 206, 208

Ձոդ [Ձոդի շրջան] - 80, 115, 159,
165, 386, 398, 423, 425-426, 429-
431, 433-438, 440-443, 445

Ջուռնաբադ - 284

Ջուրգունա - 121

Է

Էդիրնե - 49

Էջմիածին - 84, 401 448

Էրզրում [Կարին] - 73, 81-82, 84,
86, 89, 92, 95, 105-106, 116, 123,
130-131, 169, 192, 195-196, 198-
199, 201, 203-207, 210, 214-215,
217-219, 223-224, 227, 231, 236-
237, 267, 264, 354-355, 452, 599,
612, 615, 639,

Էստոնիա - 186

Թ

Թագակերտ - 219

Թագաքենդ - 114

Թաղի-Քենդ - 440

Թավրիզ - 70, 85-87, 108, 122,
126-127, 214, 24—241, 244-245,
265

Թեհրան - 13, 85, 127, 265, 365

Թիֆլիս - տե՛ս Թբիլիսի - 13, 20,
29-31, 35-44, 49-52, 60, 65-70, 72-
73, 76, 81, 83, 87, 91-93, 96, 98-
100, 108, 110, 114, 116-117, 121,
126, 145, 151-153, 155-156,
158, 161, 154-165, 168-170, 172,
184, 194, 196, 198, 215, 218, 220,

222-223, 225, 235, 249-240, 242-
247, 249, 253, 258-265, 267-269,
271-277, 279-282, 284-285, 287-
288, 310-312, 318, 324, 327, 338-
339, 350-360, 363-365, 372, 381,
392, 396-397, 405, 450, 473-474,
492, 591, 627,
Թովուզ – 144, 276
Թուրքեստան – 76, 163, 242, 283
Թուրքիա – 12, 27-28, 31, 33, 45,
53, 56, 75, 94, 104, 107-108, 112,
119, 122, 128, 135-136, 137, 140-
141, 149, 169, 175-176, 178, 180-
181, 183-185, 189-194, 196-198,
202, 204-207, 208-214, 216, 219,
221, 223, 225-228, 231, 233, 235-
237, 248, 257, 264, 267, 270, 273,
299, 355, 371, 412, 424, 426, 447,
452, 456, 471, 593, 605, 608-609,
612, 616, 727

Ի

Իգդիր – 87-88, 127, 139, 142, 196,
198, 200, 209, 215, 223, 236, 297,
318, 327, 329, 334, 394, 470, 592
Իդ – 217
Իլխի-Ղորուղի
[Իլխի-Կորուզի] – 138-139, 197
Իջևան – 337, 395, 409

Լ

Լազք [Լազիստան]-Կողքիս –
103-105, 199, 203, 215, 231, 653
Լատվիա – 186
Լեոնային Ղարաբաղ –
Լենինգրադ - 70-71
Լիտվա – 186
Լյակ – 124
Լոնդոն – 72, 172, 356, 632
Լոռի – 168, 339, 663

Խ

Խանախ – 120
Խանասոր, լեոնանցք – 452
Խանքենդ – 284
Խաչափարախ – 113
Խիդիրլու, գ. – 139
Խնուս – 89
Խնուսի շրջան – 92
Խնուսի հովիտ – 82
Խորասան – 180, 197-198, 210,
214, 218, 254, 355
Խորասանի շրջան – 196, 204
Խորոշնկա – 123
Խով – 125

Օ

Օաթեր – 258

Կ

Կալվիջար - 123

Կախեթիա - 396

Կաղնախսարչ - 125

Կաղզվան – 82, 105, 117, 125,
130, 142-143, 180, 195, 197, 201,
207, 209, 215, 306, 337, 390, 418

Կանարվել, գ. - 120

Կարաբաբա - 135

Կարաբաղյարսկ
[Կարաբաղիյար] - 137

Կարակյալ, գ. - 121

Կարաուրգան – 199, 355, 418

Կարս – 46, 55-56, 73, 82, 88, 96,
102, 107, 113, 115-123, 126, 128,
130-133, 141-142, 148-149, 160-
162, 165-166, 169, 176-178, 180,
197, 199-202, 205, 209-210, 223,
225, 235-236, 253-254, 282, 286,
292-294, 297-298, 306, 315, 322,
329, 335, 337, 346, 354-355, 358-
362, 379, 389-391, 395, 398, 403,
409, 418-419, 424, 452, 470, 616,
Կիզիլ-Չախչախ [Դըզըլ-Չախչի]
- 130

Կիլիկիա – 105, 187, 212, 228,
233

Կ.Պոլիս [Կոստանդնուպոլիս] –
33, 78, 86-87, 97, 106, 136, 169,

194, 207, 227-228, 231-233, 236-
237, 257, 316, 346, 593, 659

Կոթի-Շավարշավան – 394

Կոդը - 305

Կոշա Բալադ – 439

Կոչարուր - 121

Կոսսոբ - 217

Կրասնովոդսկ - 283

Կուշչի - 408

Կուշչի-Այրում - 408

Հ

Հայաստան [Հայաստանի
Հանրապետություն] – 3-6, 8-15,
20-21, 23-33, 36, 39-41, 43-45, 49-
50, 54, 57-63, 68, 72- 82, 85, 89-
93, 96-99-103, 105-114, 116-117,
120-122, 124-126, 128, 132-134,
136-138, 141, 143, 145, 147-148,
150-168, 170-171, 173-180, 182-
194, 198-200, 202-203, 205, 208 -
209, 211, 213-221, 223, 227-230,
235, 237, 257, 290-293, 295, 300-
307, 312, 315-316, 318, 322, 330,
333, 342-344, 355-356, 359-360,
362, 385, 391-392, 400, 406, 414,
416, 419-421, 423-427, 432, 435-
437, 439, 441-456, 458-460, 462-
465, 472, 478, 480, 484, 492, 496,
499, 501, 503, 515, 567, 582, 591,

593-594, 601-602, 604, 606-607,
610-611, 615-617, 620, 622, 624,
626-627, 630-631, 633, 635, 637-
638, 641, 644, 646, 648, 650, 653-
654, 657, 661-662, 667, 671, 727-
728

Հաջի Բայրամ - 143

Հասան-Կալա - 204-205, 210,
214-215, 218, 231, 264, 293

Հարավային Կովկաս - 455

Հարավային Զանգեզուր - 197

Հարավային Ռուսաստան - 31,
62, 324

Հին Ակսիքարա - 408

Հյուսիսային Կովկաս - 193

Հարավային Ստիբիա - 239

Հունաստան - 42, 324, 463

Հուսեյն Ղարալի - 439

Հուսեյն Ղում Աղալու - 439

Ղ

Ղազախ - 134-135, 144-145, 272,
277-278, 284-285, 287, 305, 340,
386-387, 408, 446

Ղազախստան - 71

Ղազախ-Օբյուզլի - 134

Ղալաչա - 394

Ղալաքենդ - 115

Ղամարլու - 72, 114, 122, 136,
142, 164, 254, 280, 327, 448-450,
470

Ղարաբաղ - 11, 80, 113-116,
122-123, 135, 144, 158, 161-162,
185, 197, 276, 294-295, 306, 340-
344, 400, 431-433, 435, 437, 440,
446-447, 663

Ղարա-Գոպլի - 440

Ղարանլուղ - 298

Ղարաքիլիսա - 127, 135, 143,
203, 211, 214, 220, 254, 256, 293,
300, 306, 310, 337, 376, 384, 390,
414, 435, 469,

Ղրզլ վանք, գյուղ - 428, 442

Ղրզլ Չախչախ - 121, 130

Ղրզլ-Քիլիսայ - 120, 195

Ղըշլաղ, գյուղ - 406

Ղոնջալի, գ. - 121

Ղրին - 109, 271, 324

Մ

Մազամլու - 408

Մազրա - 430, 433

Մալաթիա - 89, 190, 203, 607

Մալայան կղզիներ - 163

Մալթա, կղզի - 599

Մակու - 87, 127, 197

Մամախաթուն - 264

Մանազկերտ - 88-89, 91-95,

Մարգարա, գյուղ - 448
 Մեծ Բրիտանիա – 22, 60, 98, 183,
 216, 317, 324, 355, 357-358, 417,
 450, 455, 463-464
 Մեծ Մագրա – 427, 438-439
 Մեղրի – 213-214
 Մեղրի-չայ - 397
 Մերդենեկ - 114, 117, 131, 145,
 198, 201, 212, 215, 218, 224, 285,
 453
 Միջագետք – 187
 Միջին Ասիա – 609
 Միլիստան- 128
 Մոսկվա – 108, 192, 219, 612, 632
 Մուղանի դաշտ - 197
 Մուղրոս – 594, 607
 Մոսուլ - 607
 Մուշ – 82, 88-89, 93, 101, 227,
 231-232, 237, 389

Յ

Յադուբի – 134, 441
 Յայջի – 130
 Յարադուլլա - 408

Ն

Նախիջևան – 11, 20, 83, 102-103,
 113, 119, 125-131, 137-142, 157,
 159-163, 165, 167-168, 174, 176,
 191, 197-200, 202, 207-209, 214,

216, 218, 221, 224, 240-241, 243,
 247, 265-266, 278, 306, 310, 340,
 346, 653, 663, 674,
 Նախիջևան-Արագդայան
 Հանրապետություն – 125-126,
 221
 Նարգան – 232
 Ն. Նեջերու – 140
 Նինվե - 17
 Նիկոլասկա - 259
 Նորադուգ – 406
 Նորաշեն – 255
 Նոր Բայազետ – 114-115, 135,
 145, 164, 300, 306, 347, 376-377,
 385-386, 390, 406, 425, 427, 430-
 434, 436-437, 439, 442, 469
 Նոր Մելիմ – 132, 282
 Նովոիվանովկա – 134, 441
 Նովոպոլրովկա – 121, 123
 Նովոսարատովկա - 134
 Նուխի - 284
 Նուրբեդդին, գ. - 93

Շ

Շախթալա, գյուղ - 435-436
 Շախլեր - 130
 Շա[խ]իվուրդ - 143
 Շահալի (Ջամալու) – 282
 Շահթախթ – 127, 129-130,
 141, 161, 163, 265

Շամշադին - 305

Շայնալյար - 141

Շարուր - 119, 125, 125, 128, 131,
136, 138, 140-142, 160-164, 168,
197, 208, 212, 215, 240, 306, 310,
671

Շարուր-Նախիջևան - 11, 103,
128, 155-157, 160-164, 199-200,
202, 207, 346, 449-450,

Շիշկայա - 115, 440

Շիրազլու, գյուղ - 449-450

Շիրակ - 305, 350, 394, 409

Շինիխ [Շընըխ] - 408

Շինիխ-Գարահիսար - 207

Շիրակ - 305, 350, 394, 409

Շորագյալ - 119-120

Շորժալու [Շորժա] - 440

Շորլու-Դեմուրչի - 138

Շուշի - 85, 284, 343

Չ

Չըլդըր [Չալդիր] - 120, 131, 266,
279, 182, 259, 266, 279,

Չախմախլի, գ. - 176

Չախմախչի, գ. - 145

Չանանար - 130

Չարդախլու - 115, 340, 445

Չերմուկ [Ջերմուկ] - 195

Չիբուխլու - 436

Չիլխերես, գ. - 196

Չոբանքյարա - 448

Պ

Պառնաուտ - 127, 142-143

Պարսկաստան - 36, 85, 108-111,
125-127, 130, 140, 163, 185, 213-
214, 241-242, 244, 249, 392,

Պիրեյ - 324

Պոլլինսկ - 272

Ջ

Ջալալ-օղլի - 337

Ջաֆարաբադ [Արգավանդ] -
140, 173, 256

Ջիլ, գյուղ - 134, 436, 441

Ջիվանշիրի շրջան - 425

Ջդին - 425

Ջողազ - 394

Ջուլֆա - 130, 161, 163-164, 244

Ռ

Ռիզիե - 87, 105, 231,

Ռնդամալ [Ջրառատ] - 411

Ռուսաստան - 23, 31, 36, 57-58,
60, 62, 70, 74-75, 77-78, 83, 87,
112, 124, 132-133, 154, 160, 181-
186, 188-190, 193, 208, 211, 225-
226, 248-250, 268, 301, 317, 324,
328, 333, 338, 356, 372-373, 463,
471

Ս

Սագալլու, գ. - 266
Սադարակ – 128, 140, 425, 450
Սալոնիկ – 659
Սամսուն – 86-87, 104, 106, 605
Սամտրեդիա - 97
Սանահին – 168
Սան-Ֆրանցիսկո - 78
Սարդարապատ – 28, 79, 228, 310, 312, 344, 465, 593
Սարիղամիշ – 93, 131, 179-180, 195-199, 201, 207, 209-211, 236, 282, 337, 360, 391, 394, 421, 470, 593
Սար-Յաղուբ - 440
Սարվանյար, գյուղ – 140, 448
Սասուն - 13, 89
Սիմֆերոպոլ - 109
Սիրիա – 511, 612
Սիրի Ադունի, գյուղ – 439
Սիսիան - 145
Սդեր[դ]թ – 196, 232
Սմիռնա – 206, 232
Սյունիք - 76, 342
Սոչի – 269
Սվազ [Մեքաստիա] – 190, 195, 206, 231, 598, 605, 612, 632, 639
Ստամբուլ – 169, 605, 642
Սուբբուտան - 428

Սուրմալու – 113, 119, 128-129, 139, 142-143, 162, 200, 211, 222, 254, 300, 306, 326, 331, 334, 340, 346, 376, 379, 385, 389, 390, 403, 407

Սևաստոպոլ – 53, 234-235
Սևր – 7, 33, 105, 175, 183-184, 192, 216-217, 220, 226, 270, 279, 319, 456-458, 462, 593,

Վ

Վան - 231, 237
Վանա լիճ – 86, 89, 196
Վանանդ – 305
Վայոց ձոր - 305
Վաշինգտոն – 172
Վարմազհար - 372
Վեդիբասար [Վեդի Բասար]՝
այժմ Արարատ – 128, 161-162, 191, 200, 208, 227, 307, 391, 398, 425, 449, 451
Վերին Ագա - 130
Վերին Ախտա – 411
Վերին Զազալու – 428
Վ. Նեջերլու - 140
Վերիտան - 195
Վիրք - 103
Վրաստան – 25, 31, 34, 39-43, 45, 49, 58, 67-68, 70, 72-73, 75, 96-100, 105, 110, 112, 117, 119, 122,

124, 126, 131, 134, 144, 149, 170,
199, 203, 213, 223-224, 226, 231,
235, 239, 242-245, 248, 254, 257-
262, 266-270, 274, 276-280, 285,
287-288, 310-311, 318, 324, 337-
340, 360, 363-364, 381, 383, 396-
397, 447, -448, 452, 471, 478, 492,
727

S

Տաճկաստան – 119, 170, 186,
188, 285, 425-426
Տաշքենդ, գյուղ Բասարգեչարի
շրջանում – 137, 438-440
Տերսեր, գ. - 284
Տոմսկ – 24, 84
Տրապիզոն – 87, 169, 199, 202,
204, 207, 215, 218, 223, 231, 264,
270,
Տրիպոլիտ – 632
Տրոիցկ – 116
Տփղիս [Թիֆլիս] - 49

Ց

Ցզնախ [Չանանար] - 130

Ու

Ուզունթալա [Օձուն] - 114, 277
Ուլուխանլու – 139
Ուջանիս – 135

Ունիա – 231
Ուրմիա - 230

Փ

Փարիզ – 13, 24, 33, 37, 52, 67, 78,
81, 87, 94-95, 99, 136, 147, 149,
172, 178, 181, 183-184, 188-189,
192, 196, 203-206, 208, 210, 217,
228, 230, 315, 366, 232-233, 319,
341-343, 356-357, 361, 426, 470,
592-693, 646
Փոթի – 272, 319, 324
Փոքր Ասիա – 216
Փոքր Մագրա – 430, 438

Ք

Քանաքեռ – 88, 280, 324
Քարվանսարա[j]՝ այժմ Իջևան-
401, 415, 436, 445
Քեթակ - 205
Քեշիշքենդ՝ այժմ Եղեգնաձոր-
298, 394
Քեփրի-Քեյ [Քեփրիքեյ,
Քյոփրիքոյ] – 210, 214, 264
Քյարին-Բեհլու – 448
Քոբեր [Քոբայր] - 168
Քոլագերան – 384
Քոնիա [Գոնիա]- 195
Քութայիս - 103

Քուլա [Կուլա] – 127, 129, 198,
200, 207, 209, 211, 318, 337
Քուռ - 336

Օ

Օլթի - 105, 116, 123, 131, 179-
180, 196-198, 201, 203, 205, 207,
209, 212, 214-215, 217-219, 223,
231, 236, 259, 264, 269-270, 277,
279, 305-306, 392, 452,
Օլթի-Բանբա - 215
Օպայի շրջան – 264, 270
Օրգով - 139
Օրդուբադ – 119, 125, 160-161,
214
Օրթաքենդ - 130
Օրյուզլի - 134

Ֆ

Ֆարախլի – 408
Ֆինլանդիա - 186
Ֆրանսիա – 33, 36, 65, 77-78, 98,
184, 187-188, 216, 225, 273, 325,
341, 455
Ֆրեզնո - 79

УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

А

Абас-гель – 541
Абрау-Дюрсо - 586
Авдалла[я]р – 533, 570
Агаджа-Кишляг - 566
Агарак – 503
Агверан - 645
Агбаба - 501
Агбабинский район – 501, 507,
560, 573
Агдам, с. – 499-500, 560, 573
А[к]гулис – 534
Агундир – 556
Аг[а]шеир - 615
Адана – 645
Аджария – 608, 654, 657
Аджин – 553, 602, 604, 641
Адиль - 603
Адильджевазкала - 603
Адлер - 574
Адрианополь – 616, 634
Адрианопольский вилайет - 616
Азербайджан – 136, 443-444, 498-
499, 501, 503-506, 508, 511, 514,
516-525, 527-530, 533, 535-546,
548-551, 556, 558-560, 564, 569-
573, 577-579, 581, 583-585, 587-
588, 599, 603-605, 608-609, 611,

626, 643, 654, 657, 661, 674, 677-
680

Азизия – 601, 641
Айвалик - 658
Айдын [Гюзель-Хисар] – 511,
608, 630, 635, 645-646, 659
Айдынский вилайет - 518
Айнтаб – 554, 652, 661
Аксибара – 579, 584
Актафа – 555, 559, 572, 584
Акше[х]ир - 625, 631
Алаше[х]ир – 614, 624, 631, 639
Алашенд - 612
Алашкерт – 520-521, 541, 548,
561, 575, 605, 610
Алаюнд – 623
Албистан - 661
Александрополь – 498, 664, 679
Алеппо – 601, 613, 640, 656
Алим, с. - 514
Али-Мамед – 551
Алиханлу – 541
Алпаут - 579
Алякь - 523
Анапа - 586
Анатолия – 509-510, 531, 545,
548, 570, 576, 581, 583, 607, 615-
617, 620, 623, 631-632, 642, 645,
651, 655, 658,
Ангелаут - 579
Ангора (см. Анкара) – 610, 635
Арабкир - 611
Аралых – 542, 670
Аралыхский район – 528, 571

Аралых-Башкенд – 528, 536, 551,
561, 565, 571
Аратазар - 604
Аратан - 542
Ардаса – 643
Ардаган – 498, 513-514, 540, 564,
577-578, 629, 654, 657
Ардаганский район [округ] –
498, 500, 522, 532, 540, 545, 577,
658
Ардчиш – 603, 611
Ареш [Арешский район] – 504,
584
Армения – 11, 37, 73-74, 317, 356,
359, 363, 482, 509, 517, 580-581,
594-596, 599, 607, 609-610, 625-
626, 634, 637, 643, 654-655, 668-
670, 673, 675- 682,
Арнис – 603
Арпа-чай - 517, 524, 527, 541, 638
Артакал - 528
Ардвин – 550, 577
Аскеран – 546, 560
Асодреш - 541
Астрахан – 573, 586-590
Атабазар – 625, 631, 641, 645
Атабазарский район – 631-632
Аф-Гисасома - 659
Афион Карахисар
[Афион Кара Хисар] – 602, 604,
612, 614, 617, 623, 631-632, 635,
645, 651, 659, 661
Ахалкалак – 578
Ахалцых – 513, 578, 585
Ахлат - 603

Ахчай – 514
Ачуревская коса - 586
Ашага-Сараль – 579
Аяш – 660
Аяшли - 622

Б

Бадакенд - 547
Базарджик – 514, 641
Базар-чай – 533, 579
Байбурт – 532, 554, 611
Баку – 150, 192, 199, 503-504,
508-511, 519, 523, 526, 530, 533,
535-536, 538-539, 542, 546, 548-
549, 552, 555, 559-560, 564, 572-
573, 579, 583-586, 657
Баладжары - 573
Баликесир – 600, 609, 611, 635,
644, 648, 656
Барда - 533
Бардус – 498, 574, 600
Бардусский район – 498, 555
Бари, село - 578
Барсум – 547
Бартур - 634
Бархударлы – 508
Баталпашинск - 587
Батуми – 503, 509, 522, 526, 538,
550, 557, 559-562, 571, 576, 599,
604, 611, 626, 629, 636, 654, 657,
661
Башкала - 652
Башкенд – 501, 528, 536, 541, 547,
551, 561, 566, 571
Башкендский район – 565, 585

Башкей - 561
Башнорашен - 528, 551
Баязет – 522, 524, 535-538, 542,
546, 548, 554, 559, 561, 575, 599,
602, 609, 611
Баязет-Арча - 575
Беккей – 561
Бел Шейр, район - 635
Берг[к]ри - 603
Бердик-Каланджик – 527, 579
Би[е]леджик – 610, 613, 615, 617
Битлис – 610, 655, 658, 675
Битлисский вилайет – 610, 661
Богазман - 622
Богдановка - 578
Болу – 625, 630-631, 644
Бозбурун - 542
Бому - 661
Борчало[у] – 560, 577-578
Борчалинский уезд - 555
Борчху - 550
Босгир [Бозгир] – 517, 531, 638,
645-646, 651
Боюк-Веди – 507, 528, 536, 542,
546, 551, 556, 565-566, 571, 677,
679
Бруса – 516, 600, 605, 607-608,
614, 624-625, 627, 632, 635, 638,
661
Брусский вилайет – 617, 632
Брюссель - 79
Буганлу, с. - 565
Булагы Баши - 566
Бургушер - 533

В

Ван – 652
Варанда - 570
В. Агджакенд – 547
В. Аза - 569
В. Акулисы - 525
Ведибасар - 518, 546, 551, 564,
566, 571-572, 677
Ведибасарский район - 551, 564,
566, 571-572, 677
Вериша[е]н – 498
В. Куши – 547
Владаквас - 574
В. Ниджерлу – 500, 511, 532, 541-
542, 545
Воронцовка - 578

Г

Гаджи Байрам – 639
Гаджи Бекташ - 622
Гаджи Эйлас – 525
Гаджин – 600
Гадрут [Гадрутский район] – 550
Галлиполи - 658
Ганджа – 505, 508, 572, 579
Гарнибасар - 556
Гаршеир - 610
Гасан-Кала – 539, 554, 574-575,
599, 609, 616
Гезкат - 614
Гельский район – 507, 532
Германия – 506, 530, 558, 632,
661
Гет[д]аклу – 542, 561
Гореловка – 578

Гори - 585
Горловка – 578
Горован – 572
Гохган – 569, 570
Гренадерская – 524
Греция – 588, 634, 656
Грузия – 98, 259, 472, 488, 498,
501, 506, 525-526, 538, 549-550,
555, 558, 560-561, 564, 577-578,
585, 608, 629, 632, 654, 657, 678
Гусейник, с. - 603
Гюлиджан - 566
Гюмуш-ханэ – 611

Д

Давалу – 536, 546, 551, 566
Дагестан – 518, 525, 539, 555,
573-574
Дагет-Хачен – 578
Дадван - 603
Даралагя[е]з – 533, 571, 665
Даралагя[е]зский район – 664,
666
Дарданеллы – 548, 655
Даш-Бурун – 561
Даш-Бурунский район – 561
Денизли – 631
Дербент [Дербентский район] –
525
Дерсим – 500, 540, 625, 634
Дерсимский район – 500
Джаник, с. - 661
Джаннат, с. - 512
Джафарабад – 556, 566

Джебраил – 503, 533, 549, 560,
569
Джебраильский район – 549, 560,
569
Джебел-Берекят – 601
Джеутлуг - 542
Джи[е]ваншир – 533, 537, 560
Джиганский район - 601
Джуджанбеглы – 519
Джуль – 533, 569
Джульфа – 523, 533, 555
Дзегам – 547
Диадин - 628
Диарбекир – 553, 601, 606, 610,
628, 652, 654-655
Диарбекирская губерния – 610,
620, 627-628, 656, 659, 661
Дизак – 546
Дизакский район - 559
Дилижан – 664
Дилман [Дилманский район] -
603
Дирендэ – 652
Дыгский район - 504
Дон – 588-590
Донгузиан – 541, 545, 566

Е

Евлах – 573, 584
Егвард – 503
Екатеринодар - 574
Екатеринфельд - 578
Елизаветполь – 503, 505, 537,
547, 584
Елизаветино - 559

Ейск - 586
Енгиджа – 546

З

Закатала – 573
Закавказье – 73-74, 108, 356, 359,
475, 509, 549, 559, 561, 594
Зангелан – 533
Зангезур – 493, 499, 503-505, 508,
517-518, 525, 533, 537-538, 542,
548, 559-560, 569, 571, 579, 670,
677, 679
Зангезурский уезд - 677
Зангибасар – 500, 502-503, 507,
511-512, 518, 521-522, 524-525,
528, 532, 535-537, 545-547, 551-
552, 556, 561, 565-567, 571-572,
677, 679
Зангибасарский район – 512, 528,
532, 542
Зараб-хан – 532, 535, 540-541,
Зарушад[т] – 501, 514, 521, 524,
550
Зарушад[т]ский район - 498, 507,
514, 517, 524, 532
Зивин – 539, 575
Зонгулдак – 600-601, 611, 625
Зод – 677
Зодский район - 677

И

Ибиш, с. – 498
Игдыр – 520, 551
Иджас [Хиджас- Саудовская

Аравия] - 658
Измит[д] – 631, 651, 661
Измит[д]ский санджак [вилайет]
– 631, 661
Измир - 611, 661, 630, 648
Ильхи-Коруги – 518, 521, 525,
566
Ирак – 659
Ислагия - 601
Италия - 648

Й

Йемен – 617

К

Кавказ - 33, 96, 98, 427, 505, 539-
540, 544, 554, 558, 594, 631, 635,
658
Кагызман – 500, 520-521, 541,
561
Кагызманский район – 500, 502,
517, 523, 528, 532, 541, 548, 564,
628
Кады-кей - 604
Казах - 505, 508, 511, 542, 547,
549, 559, 573, 579, 584
Казахский район – 505, 515, 518,
542, 555, 584
Казах-Окюзлы - 505
Казбек – 499, 555, 574
Казнахсарч - 564
Казыкай - 528
Кайсари [я] – 558, 604, 631, 635
Каладарас - 570

Каладжик - 579
 Каладугас – 540
 Калькит - 554
 Камарлю – 528, 556
 Карабаба – 503
 Кара-Базар – 619
 Карабах – 505, 514, 533, 537, 542, 546, 548-549, 559, 564, 573, 583, 585
 Карабахский район – 525, 529, 555
 Карабеглю - 561
 Карабулах – 554
 Каравансарай - 559
 Карадаш – 559
 Каракей - 576
 Каракишлаг - 545
 Караклис [Караклиссский район] – 514, 533, 541, 554, 579, 664-666
 Караклис Алашкертский – 541, 561, 575
 Каракойн - 577
 Каракурт – 513, 628
 Караман – 625, 630
 Карамурад - 579
 Караси [у] – 599, 635, 661
 Караурган – 513, 555
 Карачинар – 547
 Карахисар – 615, 619
 Кара-Шехир - 615
 Карзах, с. - 578
 Карс [Карский район] – 481-482, 486, 500, 502, 507, 513-517, 518, 521-523, 527, 532, 535, 539-540, 545, 550, 555, 561, 564, 599, 599, 602, 628, 638, 659, 677, 679
 Карягино – 559
 Карягинский район - 569
 Кастамуни – 554, 599, 632, 634, 650, 661
 Кастамунийский вилайет – 632, 634, 650, 661
 Кафан – 533
 Кедабек [Гетабек] – 505, 547
 Келькут - 656
 Кенэ – 531
 Кеприкей - 575
 Керасунд – 576
 Керкук – 659
 Кескин - 622
 Кетак – 513, 563, 599, 623-624, 602, 610, 614-615, 623-624, 652
 Киликия – 601
 Кипзотамал - 578
 Кирмасы – 531
 Кобулеты – 555
 Козакский район - 601
 Кония [Гония] – 517, 599, 600-605, 609-609, 612, 617, 622-623, 625-626, 630, 635, 641, 645-646, 651-652
 Конийский район [вилайет] – 638
 Константинополь – 506, 520, 539, 544, 558, 595, 601, 604, 606-607, 609-613, 615-628, 630-633, 635-639, 641, 644, 646, 648-650, 653-654, 656-658, 661, 675
 Косан - 600
 Коссор – 521, 556

Коссорский район – 498, 521
Котур – 533, 603
Кошкотан – 559
Кршеир [Кыршеир] - 622
Крым – 577, 586-587
Кубань – 586, 588-590
Кульпы – 517-518, 520, 537, 541, 561
Кульпинский район – 517, 524, 541, 551, 571
Кури-дадеш, с. - 578
Курдистан – 487, 510, 513, 527, 569, 621, 655
Курясы - 583
Кутагия - 502
Кущи - 547
Кюрин – 652
Кяримбеклу – 556, 566

Л

Лазистан – 498, 575, 608
Лачин - 560
Ливан - 637-638
Ларс - 574
Лондон – 580
Ляк - 508

М

Маку – 518, 556, 569, 583, 586
Малатия – 510, 544-545, 615, 645
Малибеклу - 560
Мамахатун – 502, 554
Мамурет-Уль-Азиз [Харпут] - 609
Мараш – 641, 652, 661

Мардин – 599, 603, 627, 645
Марзиван – 614, 635
Мачка – 544
Мачка-Ханс – 577
Маэхар - 658
Мегри – 569
Мегринский район - 569
Меджин – Гертский район – 555
Меджур – 622
Мезр - 603
Мерденек – 513, 532, 540, 550-551, 575, 600
Мерсина – 553, 600, 602
Мессопотамия – 599, 647
Мидиат – 627, 656
Милистан – 518
Мин-кенд – 533
Москва – 24, 549
Мосул – 553, 603, 628, 645, 647, 659,
Мосульский вилайет – 553, 655
Мухтарабад – 542, 566
Муш – 693, 675
Мушская долина – 603, 60-610, 635
Мушег - 556

Н

Нагорный Карабах - 515
Н. Агджакенд – 547
Н. Акулисы – 525
Назилли – 631, 645, 658-660
Натанебы - 506
Нахичевань – 504, 507, 514, 518, 520, 525, 529, 536-537, 541-542,

545, 548, 551, 556, 566-567, 569,
571, 580, 586
Нахичеванский район [уезд] –
514, 517, 525, 542, 545, 670, 677
Неджерлу – 511
Нигдэ – 634, 651
Николаевка – 514, 577-578
Ниссибин – 647, 655
Новобаязет – 664-666
Новоивановка – 547
Новониколаевка - 514
Новая Малатия - 602
Н. Ниджерлу – 511, 532, 542, 545
Н. Селим - 561
Новороссийск – 574, 586
Норашен - 546
Нухи – 573
Нухинский район - 504

О

Одесса – 545
Окюзлы - 505
Ольты – 498, 507, 514, 521, 535,
540, 550, 575, 600
Ольтинский район – 498, 500,
502, 506-507, 513, 520, 524, 540,
545, 550, 555-556, 564, 575, 594,
609
Оргов, с. – 521, 554, 561
Ордубат[д], Ордубат[д]ский
район – 525, 534, 546, 551, 569-
570
Орловка – 578
Орта-Кала - 564
Офф [Оф] – 554

П

Палу - 645
Пандерма – 643
Параз - 497
Паракар – 556
Паракарский район – 566
Парпманский район - 577
Париж – 71, 595, 599, 601, 626,
638, 650-651, 676
Парнаут – 517-518, 541
Пассинская долина - 521
Педорика - 611
Пеняк - 556
Персия – 506, 533, 556, 567, 569,
571, 584- 585, 587-588
Пивик-Суфла – 514
Плазана – 608
Половатна - 615
Пойлы - 579

Р

Рамазанкенд – 556
Реганлу - 572
Решт – 585
Ризе – 554, 608
Родоста[о] – 606, 616, 635
Россия - 79, 490-491, 509, 515,
549, 626, 588-589
Румелия – 510, 545, 548, 570, 581,
613, 620, 632, 639, 642, 645, 651,
655, 661

С

Садарак – 542, 566
Садахло - 578

Салихли – 658
Салмаст – 533
Салоники - 658
Салохлу - 579
Самсун – 544-545, 614, 631, 635, 653, 661
Самсунский район – 497
Сан-Франциско - 79
Сарай - 603
Саратовка – 501
Сарванляр - 542
Сарыбулаг - 628
Сарыкамыш – 520-521, 540
Сарыкамышский район – 498, 528, 532, 540, 576
Сгерт – 510, 603, 610, 645
Севан Севанский [район] – 501
Севастополь – 629, 636, 654, 657, 661
Северная Мессопотамия - 599
Северный Кавказ – 555, 564
Севр – 596, 676, 682
Сеид-кенд - 556
Сейдинази - 615
Сеююд – 615
Сивас - см Свас – 497, 516, 520, 539, 545, 553-554, 582, 602, 606, 609, 612-614, 616-619, 621, 623, 625-626, 630-632, 634=635, 637-642, 645, 647-648, 650-652, 655, 658-661
Сивасский вилайет - 609
Сиверек – 652
Сиври Хисар – 612, 615, 618-619, 622-623, 639

Сигнот, с. – 532
Сильван - 603
Сирия – 651
Сис – 553, 600, 602
Сисиан – 579
Скутари [Скутарский санджак] – 612, 661
Смирна – См. Измир - 602
Соединные Штаты – см. США - 79, 639, 680
СоветРоссия – 549, 564, 570
Соук-Су – 554
Сочи – 574
Софулы-Лала-кенд – 508
Стамбул - 601
Сулеймание – 553, 643
Сурмалу [Сурмалинский уезд] – 500, 512, 517-518, 521, 537, 541, 548, 551, 561, 658, 664-666, 677
Сурп-Оган - 565

Т

Табгандсар - 655
Тавриз – 533- 534, 569, 585-586
Тавшанджылы – 614-615
Тазакенд – 541-542, 556
Тазакерт – 577
Тайтан, с. - 572
Тарс – 563
Тарса-чай - 511
Тарсон – 600, 602
Тауз – 505, 542, 547, 579
Таузкертский район – 513, 521
Ташкенд, село – 566
Тевриг – 611

Телави - 585
Темир -Хан -Шура – 574
Темрюк - 586
Терек – 588-590
Тертер – 533, 542
Тифлис – 24, 96, 98, 167, 259, 427,
472, 493, 499, 503, 515, 535, 538,
559-560, 564, 594, 626, 675
Токат – 604, 615, 625
Тортум - 574, 577
Тортумский район – 520, 577
Трапезунд [Траб[и]зон] – 520,
544, 554, 558, 568, 575-577, 608-
609, 611, 616, 643, 661
Трапезундский вилайет – 497,
516, 554, 577, 608, 643, 661
Троицкое, с. - 578
Тумаслу - 560
Турция – 183, 371, 475, 497-498,
500, 502, 506-507, 510, 513, 516-
517, 520-523, 527, 529-531, 539-
542, 544, 548, 553, 556, 558-559,
561, 563-565, 568, 570, 576-577,
580, 587-588, 596, 599, 600-601,
609, 611-612, 617, 626, 637-638,
642-643, 645, 647, 651, 653, 656,
660, 674-678
Туапсе - 574

У

Уджанис – 503
Узунтала - 579
Улуханлу – 524, 541, 552, 566
Уния - 608
Урмия – 533, 587, 603

Урфа – 659
Ушак – 602, 609-610, 614, 618

Ф

Феризли, р-он – 631
Феодосия - 587
Франция – 648, 680

Х

Халиса - 572
Хамсикей - 544
Ханкенд – 546, 560
Хан-Котур – 533
Харзан – 603, 610
Харпут [Харпутский вилайет] –
510, 553-554, 603, 611, 620
Хатун-сарай - 645
Хачапарах – 500, 545, 566
Хачмаз – 515, 522
Хендек [Хендекский р-он] - 631
Хиг - 616
Хидырлу – 521
Хозан – 611
Хозкат - 612
Хознавар - 504
Хой – 506, 603
Хоп – 554, 559
Хорасан – 523, 539, 563, 575, 611
Хорошевка – 524

Ц

Цгнах –Чананаб - 570
Цертус - 577

Ч

Чайкенд – 547
Чайлу – 547
Чалдыр [Чалдырский район] – 540, 550
Чаманкенд – 551
Чананаб - 570
Чанах-Калэ - 661
Чангр - 622
Чардахлу [Шамхорский район] – 547
Чахмахлы – 559, 579
Чечня – 518
Чиву – 533
Чобан-Кярь – 541
Чокларол – 623
Чорум – 612, 621-622, 634
Чухур – 514, 528

Ш

Шавшетия – 498
Шадеван, с. – 500
Шамшадин - 579
Шарур – 512, 528, 532, 536, 542, 546, 551, 556, 571, 628, 670
Шарур-Нахичеванский район – 528, 536, 551, 556
Шахваруд - 541
Шахтагы - 523
Шеки – 547
Шемахинский район - 504
Ширазлу - 572
Шорагель [Шорагельский район] - 550
Шорлу-Демурчи – 536, 544, 566

Шоркенд – 541
Шорлу-Мехмандар - 545
Шуши [Шушинский уезд] – 533, 604
Шхан - 497

Э

Эчмиадзин [Эчмиадзинский район] – 524, 664-665
Эдирнэ – 576
Эмед - 615
Эминджа - 561
Энзели – 585
Энкюры – 576, 580
Эоделшли – 659
Эозкат - 622
Эрегли – 617, 625, 630
Эрзерум – 498, 500, 502, 507, 513, 516-517, 520-521, 523, 527-528, 535, 539-540, 548-550, 553-554, 674-577, 581, 598-604, 606-609, 611, 615-516, 623, 628, 634-635, 637, 641, 643=644, 647-648, 652, 654-655, 657, 660-661
Эрзинджан – 540, 611, 616
Эривань [Ереван] – 481-483, 494, 522, 524-525, 527, 531, 53-537, 541, 546, 548, 556, 558, 563, 602, 626, 628, 633, 636, 637, 653, 656-657, 661, 663, 664-666, 669, 679
Эриванский уезд – 524, 497, 491, 548, 628
Эркеч [дж]-Борисы - 547
Эскишехир [Эски Шехир] – 532, 600, 602, 604, 609, 612-615, 617,

619, 621, 623-624, 632, 634, 639-641, 644, 660

Ю

Южная Осетия – 564, 574

Я

Яйджи – 533, 569

Ялам – 515, 538, 573

A-Z

Alexsandrapol – 469

Aralich - 687

Basargechar – 687

Boyuk Vedi - 687

Delijan - 469

Djelal ogli - 469

Erivan – 469

Igdir – 469

Kars – 469, 687-688

Nachijevan - 687

Sarikamich – 469

Surmalu - 687

Vedibasar – 687-688

Zangezur – 687-688

Zangibasar – 687-688

Zod - 687

Hovan Khan Koturski – 598, 684

Evangulyan Levon - 685

Khachaturov G. – 684

Kishmishyan O. A., general – 684

Korghanyan G., general – 686

Marokutti Anton - 688

Muradyants V., captain – 684

Mustafa Kemal Pasha – 686

Njdeh G. - 688

Oganovski Petr, general – 597, 685

Papasyan V. (Koms) - 685

Rawlinson A. – 355

Rostom (Stepan Zoryan) – 597, 684-685

Sargsyan A. – 684

Sasuni Karo - 685

Shneurin A. K. – 77, 598, 684

Silikyan M. - 685

Suleiman Nuri – 689

Tarakanov Ivan – 688

Tekinski Khan – 687-688

□

Bashinjagyan L. G. - 684

Devoyants T. T., captain - 684-687

Dodokhyan M. – 596, 684

Hovannisian R. G. - 14, 36-37, 60, 83, 185, 237, 290, 401

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հայկական հետախուզությունը գործողություն մեջ
(1918 ~ 1920 թթ.): Պատմական փաստեր և իրողություններ 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌԻՄ
1918 ~ 1920 թթ.

1. Հետախուզական ծառայության կայացման ուղղությամբ գործընթացները: ՀՀ կառավարության, զինվորական գերատեսչության և Արտաքին Գործերի նախարարության համագործակցությունը Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծման ու գործունեության ուղղորդման բնագավառում 15
2. ՀՀ կառավարության Ֆինանսա-տնտեսական միջոցառումները Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի աշխատանքների կազմակերպման բնագավառում 44
3. Հայկական հետախուզական ծառայության կազրերը: ՀՀ Կառավարության գործունեությունը կազրային հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ 59

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 ~ 1920 թթ.

1. ՀՀ հետախուզական ծառայության գործունեությունը հանրապետության տարածքում աղբյուրներ-վրացական և թշնամական այլ ուժերի քայքայիչ գործունեության բացահայտման ուղղությամբ
1918 - 1920 թթ. 112
2. Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը աղբյուրներական գործակալների սաղրանքների կանխման ուղղությամբ Հայաստանում: Խան-թեքինսկու դավադրության

մերկացումը	147
3. Հետախուզական բաժանմունքի ձեռնարկած միջոցառումները Թուրքիայի և այլ երկրների կողմից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ սադ- րիչ գործողությունների կանխարգելման ուղղությամբ	175
4. Տիգրան Դեվոյանցի խմբի հետախուզական գործունեությունը Կ.Պոլսում	226
5. Օտարերկրյա գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեություն կասեցումը: Անտոն Մարոկոստիի գործը (1919 -1920 թթ.)	238
6. Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի գործունեու- թյունը թշնամական գործակալների ներթափանցումը ՀՀ տարածք կան- խարգելելու ուղղությամբ	253
7. Հայկական հետախուզության ծավալած գործունեությունը Վրաստանում	258

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

**ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀՀ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿԱԾ ՔԱՅԼԵՐԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ, ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ
1918 - 1920 թթ.**

ՀՀ միլիցիայի, Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժա-
նումների ստեղծումը 289

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

**ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918-1920 թթ.: ՀՀ ԿԱՌԱ-
ՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՐՏԱՎԱ-
ՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1. Հայկական բանակը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգում	310
2. Հայկական բանակը, անվտանգության համակարգի ձևավորման խնդիր- ները և կուսակցությունների դերքորոշումը 1918-1920 թթ.	345

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918 - 1920 թթ.**

1. ՀՀ կառավարության, Ներքին Գործերի նախարարության մարմինների պայքարը դատալքության դեմ Հայկական բանակում	371

2. Ն ԳՆ, միլիցիայի զործուհեութլուհը երկրում օրինականութլան հաստատման, ներքին անվտանգութլան հիմնախնդիրների լուծման ուղղութլամբ: Պայքար անկանոն զորամասերի և խմբերի դեմ	401

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍԵԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱՆ ԸՆԴՎՉՈՒՄՆԵՐԻ ՃՆՇՄԱՆ, ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԻ ՈՒ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1. Մահմեդական բնակչութլան 1919 թ. Զոդ-բասարգեհարլան խռովութլան ճնշումը և ՀՀ ազգային-պետական անվտանգութլան ապահովումը	423
2. Հակապետական խռովութլուհների ճնշումը Հայաստանի Հանրապետութլան Դավալուի, Զանգիբասարի և մահմեդաբնակ ալլ շրջաններում	445

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ	454
ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ	466
Հավելված 1	466
Հավելված 2	471
Հավելված 3	492
Հավելված 4	495
Հավելված 5	591
Հավելված 6	662
Резюме	673
Resume	683
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	692
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	707
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	716
УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ	729

**ՎԻՐԱԲՅԱՆ ՎԱՆԻԿ ՀՐԱՆՏԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 - 1920 ԹԹ.
(ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԱՆԱԿ, ՆԳՆ)**

**ВАНИК ГРАНТОВИЧ ВИРАБЯН
СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
В 1918 - 1920 ГГ.
(РАЗВЕДКА, АРМИЯ, МВД)**

**VANIK HRANT VIRABYAN
THE CREATION AND ACTIVITY OF THE STATE SECURITY
SYSTEM OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA
(1918 - 1920)
(INVESTIGATION, ARMY, MIA)**

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱՔՅԱՆ

Պատմական Գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **Վանիկ Հրանտի Վիրաքյանը** ծնվել է Հայոց Ռուսիք աշխարհի Գարդմանք գավառի Չարդախլու գյուղում: 1988 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, 2008 թ.՝ դոկտորական թեզը: Գիտական նախասիրությունների ոլորտում են գտնվում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության, և առհասարակ Պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման ու գործունեության, 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի և 1918-1921 թթ. հայ-վրացական հարաբերությունների պատմությունը: **Վանիկ Վիրաքյանի** մենագրություններն են.

1. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ., Եր., «ՀՊՃՀ» հրատ., 1999:
2. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավարության ռազմա-քաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները.- Եր., «ՀՊՃՀ» հրատ., 1999:
3. Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918 -1920 թթ.), Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003:
4. 1918թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003:
5. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը (1918 - 1920 թթ.), Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003:
6. Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան վեհաժողովում, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2004:
7. Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և հայկական բանակի հիմնախնդիրները 1918 -1920 թթ. Կառավարության և կուսակցությունների մարտավարությունը, Եր., «ՀՊՃՀ» հրատ., 2006:
8. Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918 -1920 թթ., Եր., «Լուսակն» հրատ., 2006:

9. Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ.- Եր., «Լուսակն» հրատ., 2007:
10. Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը (1918 - 1920 թթ), Եր., «Ճարտարագետ». 2008:
11. Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918 -1920 թթ., Եր., Լուսակն, 2009:
12. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 -1920 թթ., Եր. ԵՊՀ հրատ., 2011:
13. Հայոց Պատմություն. Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., «Ճարտարագետ», 2013: